

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/113150>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

MYSTERIUM ECCLESIAE

Beelden voor de kerk

en haar leden

bij Origenes

F. Ledegang

MYSTERIUM ECCLESIAE

Beelden voor de kerk

en haar leden

bij Origenes

D e e l 1

Aan Elly

Aan Martijn, Bart en Margriet

MYSTERIUM ECCLESIAE

Beelden voor de kerk

en haar leden

bij Origenes

Een wetenschappelijke proeve
op het gebied van de Godgeleerdheid

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Katholieke Universiteit Nijmegen
volgens besluit
van het College van Decanen
in het openbaar te verdedigen
op donderdag 10 september 1992
des namiddags te 1.30 uur precies

door

FREDDY LEDEGANG

geboren op 27 december 1937
te Amsterdam

Promotor: Prof.Dr. A.J.M. Davids.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Ledegang, Freddy

Mysterium Ecclesiae: beelden voor de kerk en haar leden
bij Origenes / Freddy Ledegang. - [S.l.: s.n.]

Proefschrift Nijmegen. - Met lit.opg.,reg. - Met
samenvatting in het Engels.

ISBN 90-9005258-5

Trefw.: mystiek en christendom / Origenes.

Bij de voltooiing van dit proefschrift heb ik een gevoel van dankbaarheid en opluchting. Van opluchting, omdat het werk, waaraan ik zoveel jaren (grotendeels naast mijn pastorale werkzaamheden) heb besteed, nu is voltooid. Van dankbaarheid, omdat zovelen mij de afgelopen jaren hebben gestimuleerd en bemoedigd om door te gaan.

Grote dank ben ik verschuldigd aan mijn promotor Prof.Dr.A.J.M.Davids, die mij aanmoedigde tot het schrijven van een studie over het kerkbegrip bij Origenes en gedurende vele jaren mij op een inspirerende wijze heeft begeleid.

Dankbaar ben ik ook voor de mogelijkheid, die mij door de Katholieke Universiteit Nijmegen werd geboden, om in de periode 1979-1983 het onderzoek te verrichten in het kader van de onderzoekpool. In de vakgroep Kerkgeschiedenis en Patristiek van de Theologische Faculteit werd ik hartelijk opgenomen. Ik denk nog steeds met dankbaarheid terug aan die goede en leerzame jaren.

De bibliothecaris H.J.M.Faazen en zijn medewerkers was geen moeite teveel mij behulpzaam te zijn bij het zoeken naar speciale publicaties. Ik ben hiervoor zeer erkentelijk.

Ook wil ik hier Henri Geerts, Agnes van Krieken-Koster en Leo van Leijssen noemen, die in mijn nijmegenese periode als student-assistenten voor mij veel bibliografisch onderzoek hebben gedaan.

Drs.F.A.Valken heeft de samenvatting in het engels vertaald, waarvoor ik haar hartelijk wil danken.

De Haak Bastiaanse Kuneman Stichting en de M.A.O.C.Gravin van Bylandt Stichting hebben het drukken van deze studie mee mogelijk gemaakt.

De Gereformeerde Kerk van Heerenveen-zuid, waar ik sinds 1984 werkzaam ben, heeft het steeds verdragen, dat ik mijn tijd moest verdelen tussen het werk in de gemeente en het schrijven van dit proefschrift. Ik heb het geduld en meeleven op hoge prijs gesteld.

Veel heb ik te danken aan mijn ouders, die zich "meer dan het gewone" hebben ingespannen om mij te kunnen laten studeren en mijn vorderingen met intense belangstelling hebben gevolgd. Helaas kan mijn vader de voltooiing van mijn studie niet meer mee maken.

Wat mijn vrouw in al deze jaren van studie voor mij heeft betekend is moeilijk in woorden uit te drukken. Zij heeft met veel liefde en begrip mij de ruimte gegeven dit boek te schrijven. Bovendien zijn de re-

gisters voor een groot deel haar werk. Ik ben mij bewust, dat ik soms meer tijd had voor Origenes dan voor haar. Ze heeft dit offer willen brengen. Ik kan haar hiervoor niet genoeg dankbaar zijn. Ik hoop ook, dat Martijn, Bart en Margriet aan de afgelopen jaren geen Origenes-syndroom hebben overgehouden.

Tenslotte zij dank aan God, die mij de gezondheid en de gelegenheid gaf om niet alleen in zijn kerk werkzaam te zijn, maar om ook met Origenes na te denken over het Mysterie van de Kerk.

INLEIDING

Probleemstelling

1. <i>Het moderne onderzoek naar Origenes' ecclesiologie</i>	xix
2. <i>Origenes' theologische methode</i>	
a. <i>Het object van religieuze kennis is een mysterie</i>	xx
b. <i>Theologie</i>	xxi
c. <i>Ecclesiologie</i>	xxii
d. <i>De allegorie als hulpmiddel</i>	xxii
e. <i>Allegorie of typologie ?</i>	xxiii

Methode

1. <i>Beelden</i>	xxiv
2. <i>Beelden voor de kerk en voor de gelovigen</i>	xxv
3. <i>Oorsprong en nawerking van de beelden</i>	xxvii
4. <i>Problemen</i>	xxvii
a. <i>De latijnse vertalingen</i>	xxviii
b. <i>De scholia en catenen-fragmenten</i>	xxix
c. <i>De chronologie van Origenes' werken</i>	xxix
d. <i>Homilia-theologie ?</i>	xxxi
5. <i>Structuur</i>	xxxii
6. <i>Tenslotte</i>	xxxiii

HOOFDSTUK I: HET LICHAAM VAN CHRISTUS

Par.1. Christus en de christenen: representatie of identificatie?

1. <i>inleiding</i>	1
2. <i>navolging</i>	2
3. <i>zoon</i>	5
4. <i>met Christus sterven en opstaan</i>	5
5. <i>martyrium</i>	7
6. <i>volmaaktheid</i>	8
7. <i>grenzen aan de navolging</i>	9
8. <i>mede-lijden</i>	11
9. <i>christussen</i>	12
10. <i>μετοχή</i>	13
11. <i>analogie</i>	15
12. <i>goden</i>	15

13. <i>inwoning</i>	18
14. <i>de gestalte van Christus</i>	23
15. <i>ἐν Χριστῷ</i>	26
16. <i>samenvatting</i>	28

Par.2. Het lichaam van Christus en zijn leden.

1. <i>opstanding en voleinding</i>	32
2. <i>de eenheid binnen het lichaam</i>	42
3. <i>de verschillende lichaamsfuncties</i>	48
a. <i>eigen aard en samenspel</i>	48
b. <i>gezicht</i>	50
c. <i>oog</i>	50
d. <i>mond</i>	52
e. <i>tong</i>	52
f. <i>lippen</i>	52
g. <i>oren</i>	52
h. <i>wangen</i>	53
i. <i>hals</i>	53
j. <i>haar</i>	53
k. <i>hand</i>	53
l. <i>voeten</i>	54
m. <i>ziel</i>	58
n. <i>buik</i>	59
4. <i>de betekenis van 1 Cor. 6, 15</i>	60
5. <i>amputatie en repositie van ledematen</i>	62
6. <i>samenvatting</i>	67
a. <i>eenheid met Christus</i>	67
b. <i>eenheid van het lichaam</i>	69
c. <i>verscheidenheid</i>	70
d. <i>verticaal en horizontaal</i>	72
e. <i>apokatastasis</i>	73

Par.3. Christus het Hoofd van de kerk	74
<i>samenvatting</i>	84

HOOFDSTUK II: DE BRUID VAN CHRISTUS

Par.1. Man en vrouw	87
---------------------------	----

Par 2. De kerk als bruid van Christus	92
---	----

1. Efeze 5,22-32	93
2. Het Hooglied	97
a. de kerk van ouds	99
b. de komst van de bruidegom	101
c. kerk uit de heidenen	102
d. de volmaakte bruid	104
e. binnengeleid in het mysterie	105
f. verleiding en bescherming	107
g. de belijdende kerk	109
h. de bekering van Israël	110
3. Een ander bruiloftslied: Psalm 45	110
4. Mattheüs 22, 1-14 (het koninklijk bruiloftsmaal)	112
5. Mattheüs 25, 1-13 (de wijze en de dwaze maagden)	113
6. 2 Corinthiërs 11, 2 (de reine maagd)	115
 Par. 3. De bruid en de bruidsmeisjes	 116
 Par. 4. De hoer	 120
1. Geestelijke hoereriej	120
2. De scheidsbrief	122
3. Ketterij als hoereriej	123
 Par. 5. Weduwe en wees	 125
 Par. 6. Een eunuch	 127
 Par. 7. Samenvatting	 128
a. persoonlijke verbondenheid met Christus	128
b. een groeiende relatie	130
c. hoer of heilige?	132
d. van meisje tot bruid	134
e. van praeexistentie tot eschaton	136
f. ten besluit	139
 HOOFDSTUK III: FAMILIA CHRISTI	
Par. 1. Moeder.	
1. het hemels Jerusalem	140
2. het aards Jerusalem	141

3. <i>de kerk</i>	142
a. <i>de hemelse kerk</i>	144
b. <i>de aardse kerk</i>	145
4. <i>samenvatting</i>	150
 Par. 2. Zonen	
1. <i>zoon van God</i>	151
2. <i>zoon van Abraham en zoon van God</i>	154
3. <i>de inhoud van het zoonschap Gods</i>	156
4. <i>de spanning van het zoonschap</i>	160
5. <i>samenvatting</i>	161
 Par. 3. Dochters	162
 Par. 4. Kind en volwassene	163
 Par. 5. Broeders en zusters	164
<i>samenvatting</i>	172
 Par. 6. Slaven.	
1. <i>Slaven en vrienden</i>	174
2. <i>Het rantsoen voor de medeslaven</i>	176
3. <i>De goede en de onnutte slaaf</i>	178
4. <i>De geest van het dienen</i>	179
5. <i>Samenvatting</i>	181
 HOOFDSTUK IV: HUIS EN HEILIGDOM	
Par. 1. Huis.	
1. <i>inleiding</i>	183
2. <i>de bouwers</i>	187
3. <i>het fundament</i>	195
4. <i>de rots</i>	196
5. <i>de hoeksteen</i>	201
6. <i>stenen</i>	202
a. <i>negatief gebruik</i>	202
b. <i>positief gebruik</i>	204
c. <i>de plaats van de stenen</i>	205
d. <i>hun harmonie en eenheid</i>	206
e. <i>hun kwaliteit</i>	207

7. zuilen en balken	207
8. binnen of buiten ?	210
9. huis of tent, bewoner of bijwoner ?	219
10. Bethel - Bethlehem - Bethanië	
a. Bethel	224
b. Bethlehem	225
c. Bethanië	225
 Par. 2. Tabernakel	 226
 Par. 3. Tempel	
1. het heiligdom	233
2. priesters en levieten	238
3. de hogepriester	242
4. de cultus	244
a. het altaar	244
b. de offers	245
c. de beelden	246
5. christocentrische cultus	247
6. het eschatologisch perspectief	248
 Par. 4. Samenvatting	 251
1. de kerk als bouwwerk	251
a. God	252
b. Jezus Christus	252
c. de Heilige Geest	253
d. de Triniteit	254
e. de gelovigen in het algemeen	254
f. gelovigen met bijzondere taken	254
g. de firmitas van de kerk	256
h. de unitas van de kerk	257
i. de katholiciteit van de kerk	257
j. individueel of collectief ?	258
k. kerk in ontwikkeling	258
2. de tempel, waar God woont	259
3. de tempel, waar God geëerd wordt	259
a. een priesterlijke kerk	260
b. a liturgy of life	262

Inleiding	263
-----------------	-----

Par. 1. 'Mensen van naam'.

1. <i>De betekenis van een naam</i>	263
2. <i>Adam, Eva en het paradijs</i>	266
<i>Samenvatting</i>	274
3. <i>Kaïn, Abel en Seth</i>	275
<i>Samenvatting</i>	277
4. <i>Noach</i>	
a. <i>Noach en de ark</i>	277
<i>Samenvatting</i>	280
b. <i>Noach, Sem, Cham en Jafeth</i>	281
5. <i>Patriarchencyclus</i>	
a. <i>Abraham, Sara, Hagar</i>	282
b. <i>Isaäk en Rebekka</i>	283
c. <i>Jakob</i>	
a. <i>Jakob - Israëel</i>	284
b. <i>Jakob en Esau</i>	285
γ. <i>Rachel</i>	286
<i>Samenvatting</i>	286
6. <i>Richterencyclus</i>	
a. <i>Othniël</i>	287
b. <i>Ehud</i>	288
c. <i>Samgar</i>	289
d. <i>Debora en Barak, Jaël en Sisera</i>	290
e. <i>Gideon</i>	291
f. <i>Eli en zijn zonen</i>	293
g. <i>Elkana en Samuël</i>	293
h. <i>Ruth</i>	294
<i>Samenvatting</i>	294

Par. 2. De Exoduscyclis

1. <i>Volk</i>	
a. <i>Het eerste en het tweede volk</i>	295
b. <i>Λαός of ἔθνος</i>	297
c. <i>Γένος</i>	299
d. <i>Nationalisme of universalisme</i>	299

e. Bedreigd volksbestaan en vervreemdbaar burgerrecht	302
Samenvatting	305
2. Egypte	306
3. De Farao	306
4. De uittocht	309
5. De doortocht door de Rode Zee	312
6. De woestijnreis	
a. De woestijn	314
b. Mirjam en de ethiopische vrouw van Mozes (Num.12)	316
c. Hesbon, de stad van Sihon (Num.21,21-30)	319
d. Balak en Bileam en de ezel (Num.22-24)	320
e. Nog andere vijanden	321
7. De doortocht door de Jordaan (Joz.3)	323
8. Cis- en Trans-Jordanië	326
9. De verovering van het Beloofde Land	
a. Het erfdeel	327
b. De geestelijke strijd	328
a. De geestelijke wapenrusting	329
b. "Sub Iesu duce"	330
c. De krijgstrompet	334
d. Het vaandel	334
e. Krijgsgevangenen	335
f. De achterhoede	335
g. Oorlog of vrede ?	336
c. Rachab	336
10. Samenvatting	339

Par. 3. Juda, Israël, Jerusalem, Sion

1. Juda, Joden, Judea, Judas	
a. Juda	340
b. Joden naar het vlees en in het verborgene	342
c. Judea	343
d. Judas	343
e. Hebreëën	344
2. Israël in Christus	344
3. Jerusalem	348
a. Jerusalem als aanduiding van de joden	349
b. Jerusalem als aanduiding van de kerk	349
c. Jerusalem als aanduiding van de ziel	353

d. <i>Het hemels Jerusalem</i>	354
4. <i>Sion</i>	357
5. <i>Samenvatting</i>	358
 Par. 4. Stad en staat	
1. <i>De stad</i>	
a. <i>De kerk als stad</i>	360
b. <i>De ziel als stad</i>	363
c. <i>De stad van de ketterij</i>	364
d. <i>De hemelse stad</i>	365
e. <i>Poorten, grendels en torens</i>	365
2. <i>De staat</i>	
a. (Συμ)πολίτης	366
b. Πολιτεία	366
c. Πολιτεύεσθαι	367
d. Πολίτευμα	368
3. <i>Samenvatting</i>	
a. <i>Kerk en staat</i>	369
b. <i>Kerk en Israël</i>	370
c. <i>Kerk en kettters</i>	371
 Par. 5. Het koningschap	
1. <i>Een koninklijk geslacht</i>	371
2. <i>Het huis en de troon van David</i>	373
3. <i>Samenvatting</i>	374
 Par. 6. Samenvatting	
	375
 HOOFDSTUK VI: "DE AARDE EN HAAR VOLHEID..."	
Inleiding	377
 Par. 1. κόσμος - οἰκουμένη - γῆ.	
1. κόσμος	377
2. οἰκουμένη	380
3. γῆ	381
<i>Samenvatting</i>	384
 Par. 2. Akker en planting	
	385
<i>Samenvatting</i>	389

Par. 3. Bomen en planten	390
1. <i>Wijngaard en wijnstok</i>	393
a. <i>De gelovige een wijngaard</i>	393
b. <i>De gelovige een wijnstok</i>	395
c. <i>Christus de ware wijnstok (Johannes 15)</i>	397
d. <i>De kerk als wijnstok</i>	399
e. <i>De kerk als wijngaard</i>	400
2. <i>Vijgeboom</i>	402
3. <i>Olijfbboom</i>	406
4. <i>Cederen van de Libanon</i>	
a. <i>Ceder</i>	409
b. <i>Libanon</i>	410
5. <i>Appelboom en ἀμωρα</i>	411
6. <i>Noteboom</i>	412
7. <i>Bossen</i>	412
8. <i>De lelie der dalen</i>	413
9. <i>Graan en kaf</i>	414
10. <i>De geur van Christus</i>	415
11. <i>De linnen gordel</i>	419
<i>Samenvatting</i>	420
Par. 4. Dieren	421
1. <i>Het rund</i>	425
a. <i>Het stierkalf</i>	425
b. <i>Herkauwen</i>	425
c. <i>Met gespleten hoeven (δίχηνλος)</i>	425
d. <i>Kop en staart</i>	425
e. <i>De os en de ezel</i>	425
2. <i>De ezel</i>	426
3. <i>Het paard</i>	427
4. <i>De hond</i>	429
5. <i>Het varken</i>	430
6. <i>Gazel en hert</i>	430
7. <i>De leeuw en het leeuwenjong</i>	432
8. <i>De vos</i>	433
9. <i>De slang en de adder</i>	435
10. <i>De kameel</i>	436
11. <i>Een kudde schapen</i>	
a. <i>Schapen - bokken - wolven</i>	436
b. <i>De Herder en de herders</i>	439

c. <i>De kudde</i>	441
d. <i>Congregatio</i>	442
12. <i>Bijen</i>	443
13. <i>Vogels</i>	443
a. <i>Duif en tortel</i>	444
14. <i>Vissen</i>	447
<i>Samenvatting</i>	449
 Par. 5. <i>De berg</i>	451
<i>Samenvatting</i>	455
 Par. 6. <i>Licht</i>	456
1. <i>God de Vader en de Zoon</i>	456
2. <i>Strijd tussen licht en donker</i>	457
3. <i>Christus het ware Licht</i>	459
4. <i>Christus de Zon der gerechtigheid</i>	460
5. <i>Gelovigen het licht der wereld</i>	463
6. <i>Zon en maan</i>	465
7. <i>Sterren</i>	467
8. <i>Vals licht</i>	468
9. <i>Lamp</i>	470
10. <i>Vuur</i>	471
11. <i>Rook</i>	472
12. <i>Samenvatting</i>	472
 Par. 7. <i>Wolken</i>	474
 Par. 8. <i>Zee</i>	476
 Par. 9. <i>Zout</i>	479
 CONCLUSIE (SCHETS VAN EEN ECCLESIOLOGIE)	480
I. <i>Een prae-existente kerk ?</i>	480
II. <i>De kerk van het Oude Verbond</i>	481
III. <i>Christus</i>	485
1. <i>Incarnatie</i>	486
2. <i>Kruisiging</i>	486
3. <i>Opstanding</i>	488

4. De relatie tot Christus	489
a. lichaam van Christus	490
b. bruid van Christus	491
IV. De Heilige Geest	491
1. De genade	493
V. Triniteit	494
VI. De eenheid van de kerk	495
1. Verscheidenheid	496
2. Ambten en functies	498
VII. De heiligheid van de kerk	499
1. De onheiligheid van de kerk	500
2. De onheiligheid van de geestelijkheid	501
3. Ketterij	501
4. Tucht en boete	502
VIII. De algemeenheid van de kerk	504
1. "Extra ecclesiam nulla salus"	505
2. Kerk en staat	506
IX. De apostoliciteit van de kerk	507
X. De opbouw van de kerk	509
XI. Catechumenaat en doop	512
XII. Het eschaton	514

Probleemstelling.

1. Het moderne onderzoek naar Origenes' ecclesiologie.

Origenes' opvattingen over de kerk komen in de dogmahistorische handboeken niet¹ of nauwelijks aan de orde.² Evenmin krijgen ze aandacht waar in de patrologieën van Origenes' theologie sprake is.³ In de speciale ecclesiologische studies kan men uiteraard niet om hem heen, maar ook daar neemt zijn visie geen belangrijke plaats in.⁴ G.Bardy⁵ en P. Battifol⁶ vormen hierop enigszins een uitzondering. Omgekeerd wordt er in studies, die aan Origenes gewijd zijn, weinig aandacht besteed aan zijn kerkopvatting.⁷ In het bekende werk van P.D.Huet ontbreekt die aandacht zelfs volledig.⁸ Veelzeggend is de opmerking van I.F.de Groot: "Doctrina Origenis de Ecclesia, etiamsi eius frequenter mentionem faciat, Irenaei doctrinae aequiparari non potest."⁹

Na 1950 kwam Origenes' visie op de kerk echter meer in de belangstelling te staan en verscheen er een aantal studies, die zich hiermee speciaal bezighielden. Zo schreef E.G.Weltin in 1953 in de feestbundel voor David Moore Robinson een bijdrage over 'Origen's "Church"'.¹⁰ Hij stelde daarin, "that Origen's fundamental concept of the church was spiritual"¹¹: de kerk als "a spiritual body".¹²

In 1965 verdedigde J.Chênevert een dissertatie over "la théologie de l'Eglise qui inspire Origène, dans son Commentaire du Cantique des cantiques".¹³ Hoewel hij zich nadrukkelijk beperkte tot de commentaar op het Hooglied¹⁴, gaf hij een uitvoerige beschrijving van Origenes' kerkopvatting.

J.Losada koos een andere invalshoek, toen hij in 1969 in een lang artikel in *Miscelanea Comillas* 'La Iglesia kosmos en Origenes' behandelde¹⁵: de kerk, die zich openstelt voor Christus als het Licht der wereld, is op haar beurt het licht en het sieraad der wereld: κόσμος τοῦ κόσμου . Dit is de kerk "zonder vlek of rimpel" (Ef.5,27), wel te onderscheiden van de "gewone" kerk.¹⁶

In een bespreking van het boek van Chênevert ging E.Bellini enkele jaren later in op 'L'ecclesiologia di Origene' en benadrukte vooral de nauwe band, die Origenes aanwijst tussen de ziel en de kerk.¹⁷

V.Reichmann hield in 1977 op het tweede internationale Origenescongres

een referaat over 'Kirche bei Origenes', waarin hij na een beschrijving van de (wan)toestand van de kerk in Origenes' dagen inging op het kerkbegrip van Origenes, dat hij -evenals Bellini- zeer gedifferentieerd noemt: "nicht alles scheint sich miteinander vereinbaren zu lassen".¹⁸ Intussen had H.J.Vogt in 1974 zijn studie 'Das Kirchenverständnis des Origenes' gepubliceerd.¹⁹ Ze werd over het algemeen met vreugde begroet, omdat eindelijk een uitvoerige monografie gewijd was aan een aspect van Origenes' theologie, dat te lang was verwaarloosd. En in de recensies werd waardering uitgesproken voor de poging van Vogt om voortdurend aansluiting te zoeken bij de actuele discussies over de kerk.²⁰ Het was namelijk, zo zegt de schrijver in zijn woord vooraf, niet zijn bedoeling een zo volledig mogelijke en systematisch afgeronde beschrijving te geven van Origenes' ecclesiologie, maar hem te benaderen vanuit de vragen, die ons nu bezighouden.²¹ Deze opzet heeft ertoe geleid, dat Vogt een goed leesbaar boek heeft geschreven, waarin allerlei actuele vragen meespelen. Toch kan men zich hierbij de vraag stellen of het boek met recht de titel 'Das Kirchenverständnis des Origenes' draagt. Typerend voor de tweeslachtigheid van het boek is, dat het eerste kwart (78 bladzijden) in beslag wordt genomen door een behandeling van de hiërarchie, terwijl de schrijver in de inleiding opmerkt: "Dass mit der Darstellung der Hierarchie begonnen wird, bedeutet nicht, dass sie die origenische Ekklesiologie beherrscht, sondern nur, dass sich, wenn über die Funktion und Stellung der Amtsträger Klarheit geschaffen ist, die entscheidenden Aussagen über die Kirche leichter formulieren lassen."²² Door zijn uitgangspunt te kiezen in de hiërarchie zet Vogt mijns inziens Origenes' ecclesiologie te veel in een door de huidige discussies bepaald kader. Methodisch lijkt mij dit een bezwaar, dat tegen het werk van Vogt valt in te brengen: hij stelt Origenes vragen, die niet uit diens eigen gedachtenwereld opkomen.²³

2. Origenes' theologische methode.

a. Het object van religieuze kennis is een mysterie.

Bij het bestuderen van de theologie van Origenes of een onderdeel daarvan zal men de eigen onderzoeksmethode moeten afstemmen op Origenes' eigen methode van theologiebeoefening. Welnu, zijn uitgangspunt is, dat het object van religieuze kennis een mysterie is.²⁴ Hierin ligt een schijnbare tegenstelling, "le paradoxe du mystère".²⁵ Want aan de ene kant is het mysterie

voor de mens niet te kennen.²⁶ Alleen de hemelse wezens, de drie Personen en de engelen, kennen de waarheid.²⁷ En dat voor de mens deze waarheid onbereikbaar is, komt doordat hij nog in een lichaam woont en wandelt in geloof en niet in aanschouwen (cf. 2 Cor. 5, 6-7).²⁸ Wie echter het zichtbare te boven komt, kan enige kennis van het mysterie verwerven. Men moet zich daartoe allereerst los trachten te maken van de zichtbare werkelijkheid door een morele en ascetische bekering, door een heilige levenswandel. Hierdoor ontstaat namelijk een vruchtbare voedingsbodem voor de openbaring.²⁹ Deze openbaring is te vinden in de schepping³⁰, in de Heilige Schrift³¹, maar vooral in het vleesgeworden Woord.³² Zonder openbaring is geen kennis mogelijk. Dat wil zeggen: het is een kwestie van goddelijke genade.³³ Vandaar dat we bij Origenes voortdurend het gebed om de verlichting door de Heilige Geest aantreffen.³⁴ Wat door de Heilige Geest geïnspireerd is, kan ook alleen door de Heilige Geest worden verstaan.³⁵ Want de mens moet achter het zichtbare doordringen tot het onzichtbare.³⁶ En hij moet bij de bestudering van de Schriften voortschrijden van de letterlijke betekenis naar een geestelijk verstaan.³⁷ Het gaat in de Schrift om een mysterie.³⁸ De letterlijke uitdrukkingwijze openbaart én verhuult dat mysterie: ze is passend en tegelijk inadequaat.³⁹ De verhouding tussen de woordelijke tekst én het mysterie is die van de analogie.⁴⁰ Vandaar is de zegswijze van de openbaring in wezen allegorisch en typologisch.⁴¹

b. Theologie.

Ook de theologie houdt zich dus bezig met een mysterie. Origenes sluit zich als theoloog aan bij de kerkelijke prediking, de waarheid die door de kerkelijke en apostolische traditie is overgeleverd.⁴² Dit is de *regula*, de κανών.⁴³ De apostelen hebben het noodzakelijke aan de gelovigen overgeleverd. De verklaring hiervan hebben ze echter aan het onderzoek overgelaten van hen, die de gaven van de Heilige Geest hebben ontvangen.⁴⁴ Van het overige hebben ze wel het bestaan aangegeven, maar niet het hoe en vanwaar. Dit is voor het *exercitium*, de γυμνασία, van hen, die hier de vruchten van hun talent kunnen tonen.⁴⁵ Door Schrift met Schrift te vergelijken⁴⁶ en door logische gevolgtrekkingen kan de theologie trachten uit de gegevens (*elementa ac fundamenta*) van de kerkelijke prediking een *series* of *corpus* te maken.⁴⁷ Wie meent, dat Origenes met deze woorden doelt op een systeem en dat hij derhalve als een

systematisch theoloog beschouwd moet worden, verstaat hem verkeerd.⁴⁸ Het mysterie past immers niet in een systeem. Origenes betracht daarom bij zijn theologiseren grote terughoudendheid. Hij wil niet "*cum omni affirmatione*" spreken.⁴⁹ Hij vindt zijn veronderstellingen al gauw te vermetel⁵⁰ en geeft ze graag voor beter.⁵¹ Hij is huiverig voor definities, waardoor het mysterie wordt ingeperkt.⁵² H.Crouzel noemt Origenes' theologie daarom "*une théologie en recherche*".⁵³ Zelf heb ik hem een experimenteel theoloog genoemd.⁵⁴ Zoekend en tastend probeert hij greep te krijgen op het mysterie.

c. Ecclesiologie.

Zo tracht hij ook het mysterie van de kerk te vatten. Volstrekt onjuist is de veronderstelling van H.Koch, dat het zeer twijfelachtig is of Origenes zich wel een duidelijke voorstelling van het wezen van de kerk gemaakt heeft.⁵⁵ Ook de opmerking van G.Bardy, dat Origenes, evenals de meeste van zijn tijdgenoten en voorlopers, niet naar een definitie van de kerk gezocht heeft, omdat het hem genoeg was in en door de kerk te leven, is niet geheel juist.⁵⁶ Hij heeft weliswaar geen definitie van de kerk willen geven, maar is wel degelijk op zoek geweest naar het wezen van de kerk. Het mysterie van de kerk was echter zo nauw verweven met het mysterie van Christus⁵⁷, dat hij niet tot een afgeronde ecclesiologie heeft kunnen komen.⁵⁸

Ook in de moderne theologie hebben verscheidenen de vraag "*peut-on définir l'Eglise?*" (Congar)⁵⁹ ontkennend beantwoord.⁶⁰ Als bovennatuurlijke werkelijkheid is de kerk een mysterie en te rijk voor één conceptie. Ze kan volgens K.Adam alleen beschreven worden, niet gedefinieerd.⁶¹ En E.Commer en O.Semmelroth wijzen erop, dat daarom in de Heilige Schrift zelf ook niet in definities, maar in beelden over de kerk wordt gesproken.⁶²

d. De allegorie als hulpmiddel.

Het hangt met het mysterie-karakter van het voorwerp van onderzoek samen, dat Origenes in zijn theologische en ecclesiologische beschouwingen veelvuldig gebruik maakt van de allegorie.

Hij komt de *allegoria* als wijze van uitdrukking al in de Schrift tegen, o.a. als het de kerk betreft (Gal.4).⁶³ P.S.Minear heeft in het N.T. 96 beelden voor de kerk aangetroffen.⁶⁴ Origenes sluit zich bij deze beelden aan, werkt ze verder uit (soms heel gedetailleerd) of zet ze in

een nieuwe context.⁶⁵ Ook neemt hij beelden van elders over, uit christelijke of niet-christelijke bron.⁶⁶ Maar hij creëert zelf ook beelden.⁶⁷ Door middel van deze metaforische taal tracht Origenes greep te krijgen op de bovennatuurlijke werkelijkheid en tegelijkertijd verder te komen in het verstaan van zichzelf en van de gemeenschap, waartoe hij behoort.⁶⁸ Behalve een wijze van uitdrukking is allegorie ook een manier van interpretatie: de exegeet van een tekst veronderstelt in de woorden een diepe zin, de ὑπόνοια, de "sens sous-entendu", en tracht die eraan te ontleenen. Daarbij kán echter aan de tekst een betekenis worden toegekend, die door de oorspronkelijke auteur niet beoogd is.⁶⁹ Voor Origenes is de oorspronkelijke auteur van de Bijbel de Heilige Geest en alles wat geschreven staat moet geestelijk worden verstaan.⁷⁰ Naar deze geestelijke betekenis is Origenes op zoek, waarbij hij de hulp van de Geest niet kan missen wil hij de beoogde betekenis verstaan. Hoewel de antieke rhetorica 14 of meer soorten tropen onderscheidt, worden de verschillende termen in de praktijk vaak door elkaar gebruikt.⁷¹ Zo spreekt Origenes over tropen⁷², metaforen⁷³, synecdoche⁷⁴, katachresis⁷⁵, metalepsis⁷⁶, allegorie⁷⁷, aenigma⁷⁸, perifrased⁷⁹, hyperbool⁸⁰, gelijkenis⁸¹, beeld⁸², parabel⁸³ en paradigma⁸⁴ zonder altijd nauwkeurig te onderscheiden. Wij gebruiken in deze studie termen als allegorie, beeld e.d. dan ook in ruime zin: voor elke symbolische manier van spreken, waar (nog) "iets anders gezegd wordt" dan de letterlijke betekenis inhoudt.⁸⁵

e. Allegorie of typologie ?

J.Daniélou heeft scherp onderscheiden tussen allegorie en typologie. De allegorie maakt volgens hem realiteiten uit het Oude Testament tot beelden van het geestelijke leven van de christenen. Ze is typerend voor de alexandrijnen, die hierbij via Philo de invloed van Plato hebben ondergaan met zijn hoger-lager-schema. Het is echter filosofie en heeft zijns inziens niets meer met de Bijbel te maken. Daarentegen is typologie bijbels (paulinisch) en behoort tot de traditie van de kerk. Ze kent naast de letterlijke ook een christologische betekenis aan de tekst toe en legt verband tussen de gerepresenteerde en de presente Christus.⁸⁶

Maar H.de Lubac heeft deze voorstelling van zaken op goede gronden bestreden. Allereerst is typologie een term uit later tijd. Ook komt allegorie zowel in de pagane als in de joodse en christelijke exegese voor. In de laatstgenoemde is het woord aanduiding van de gehele geestelijke exegese, inclusief de typologische.⁸⁷ Men kan allegorie en typologie dus niet zo

tegenover elkaar stellen als Daniëlou doet. Tot deze conclusie komen ook R.P.C.Hanson⁸⁸, H.Crouzel⁸⁹, R.Gögler⁹⁰ e.a.

Ofschoon er dus bij Origenes terminologisch geen duidelijk onderscheid is tussen allegorie en typologie, speelt typologie bij hem wel een belangrijke rol. Fundamenteel voor zijn verstaan van de Schriften is de eenheid van de geschiedenis. Voortdurend is hij op zoek naar de gouden draad van de heilsgeschiedenis, die loopt van het Oude Testament via het Nieuwe naar het eschaton. Hij keert zich dan ook herhaaldelijk tegen marcionietische tendensen, die de eenheid van de Schriften en de eenheid van de geschiedenis verbreken. Hij wil geen bekrompen en versmalde theologie, waarin het Oude Testament nauwelijks een rol speelt: er is één theologie van profeten en apostelen. Overal ziet hij typen, die naar de toekomst wijzen. In het Oude Testament wijzen gestalten en gebeurtenissen naar de nieuw-testamentische bedeling en naar het eschaton, zoals nieuw-testamentische figuren en verhalen ook kunnen verwijzen naar de toekomst.

K.J.Torjesen spreekt van "a historical generalization": zoals God vroeger handelde, zo handelt hij nog.⁹¹ Dat laat Origenes voortdurend zien, als hij in het Oude Testament typen aanwijst van Christus, van de gelovigen en van de kerk. Hij ontdekt "sous une histoire vraie une histoire plus vraie".⁹² En door deze "conception nouvelle du temps et de l'histoire" onderscheidt de christelijke typologie zich van de stoicijnse of neo-platonische allegorie.⁹³ Het is zeker niet juist, dat Origenes de betekenis van de geschiedenis reduceert, zoals R.P.C.Hanson stelt.⁹⁴

Methode.

1. Beelden.

Om inzicht te krijgen in Origenes' opvattingen over de kerk gaan we uit van de beelden, die hij voor de kerk (en de gelovigen) gebruikt.

Hierbij dient het volgende te worden opgemerkt:

- a. de grens tussen figuratieve en non-figuratieve taal is dikwijls moeilijk te trekken en niet zelden zijn de letterlijke en de figuurlijke betekenis van een woord met elkaar verweven. Daardoor heeft het begrip *beeld* wat vage contouren.⁹⁵
- b. omdat de beelden gevormd worden naar de boodschap en niet omgekeerd, lopen beelden soms door elkaar heen, vullen elkaar aan of spreken elkaar tegen.⁹⁶ Zo lezen we in een catene bij Ezech.16,15-16: "τὰ ἑμὰ τὰ

ἐστὶν ἐν τῷ μέρει τούτῳ αἱ ἱερὰ γραφαί, καὶ ὁ ἐν αὐταῖς νοῦς.⁹⁷ Dat wil zeggen: ergens anders kunnen de klederen wel een andere betekenis hebben.

- c. daarom zijn de beelden moeilijk te systematiseren. A. Jaubert spreekt over een "souplesse du sens métaphorique".⁹⁸ Origenes zelf wijst erop, dat Christus zowel priester als offer en altaar genoemd wordt "*et non ex altera intelligentia impeditur altera*".⁹⁹ Evenals bij Clemens is ook zijn denkwijze sterk associatief en zijn de beelden niet gefixeerd. Toch is Origenes over het algemeen minder springerig dan Clemens en werkt hij bepaalde thema's (bijv. de kerk als lichaam van Christus) meer uit.¹⁰⁰
- d. omdat het mysterie vaak niet in één of twee beelden te vangen is, treffen we bij Origenes clusters van beelden aan. P.S. Minear spreekt in verband met dit verschijnsel in het Nieuwe Testament over de "inter-relation of the images".¹⁰¹
- e. belangrijk is ook hoe je een beeld relateert. Ten opzichte van de stomme beesten is zelfs een mens, die geen opleiding heeft genoten 'welsprekend', omdat hij beschikt over verstand en spraak, maar vergeleken met een kundig rhetor is hij stom en sprakeloos. Dat geldt te meer, als hij staat voor de Logos zelf: dan is hij niet meer dan "een redeloos dier" (Ps.73,22).¹⁰² Zo heeft ἄνθρωπος t.o.v. θεός een negatieve inhoud, maar vergeleken met κτήνη een positieve.¹⁰³
- f. voor zijn exegese maakt Origenes gebruik van semantiek en stilistiek, van grammatica's en onomastica om zijn uitleg wetenschappelijk te kunnen verantwoorden.¹⁰⁴ We zouden hem dan ook onrecht doen, als we zijn bijbelverklaring als 'Spielerei' zouden bestempelen.

2. Beelden voor de kerk en voor de gelovigen.

Wij betrekken bij ons onderzoek zowel de beelden, die hij voor de kerk gebruikt als beelden voor de gelovigen. Dikwijls wordt hetzelfde beeld voor beidengebruikt. Het bekendste voorbeeld is dat van de bruid, maar ook andere beelden (tempel, Jerusalem, stad, wijnstok, wijngaard) worden zowel voor de kerk als voor de ziel gebruikt.¹⁰⁵ De sociale en de individuele toepassing gaan soms ongemerkt in elkaar over.¹⁰⁶ A.Lieske spreekt hier van "parallelisme"¹⁰⁷ en J.Chênevert over "confusion"¹⁰⁸, terwijl E.Bellini liever wil spreken over "interdipendenza".¹⁰⁹ Lieske erkent, dat het meer is dan een uitwendig parallelisme: er is een ontische samenhang.¹¹⁰ De kerk bestaat uit zielen: "*ex multis animabus*

congregata est ecclesia".¹¹¹ Zij is de "*coetus omnium sanctorum*"¹¹², "*coetus populi christiani*"¹¹³, "*credentium plebs*".¹¹⁴ De zielen, die tot volmaaktheid gekomen zijn, vormen het lichaam van de kerk.¹¹⁵ Wij zijn de kerk: "*ecclesia ... nos sumus*".¹¹⁶ Men kan zeggen: in ieder van ons is de kerk.¹¹⁷ Maar eveneens, dat de ziel, die bruid van Christus is, in de kerk is.¹¹⁸ Zij is "*anima ecclesiastica*".¹¹⁹ Alle rechtvaardigen tezamen zijn één, omdat zij "één van hart en ziel" (Hand.4,32) zijn.¹²⁰ Zo kan de kerk worden opgevat "*quasi omnium una persona*".¹²¹ Volgens deze gedachtengang is de ziel primair, de kerk secundair. Toch zijn er ook uitspraken van Origenes, waarin de kerk het uitgangspunt is: wat zich in de kerk voltrekt, herhaalt zich in het leven van de gelovigen. Zo is de kerk het lichaam van Christus en de gelovigen zijn er de leden van.¹²² Ook is de kerk de moeder, die de gelovigen als haar kinderen baart enz.¹²³ K.L.Schmidt, J.Daniélou, H.de Lubac en H.Rahner hanteren hier het makro-/ mikrokosmos-schema: de mikrokosmos van de ziel reproduceert de makrokosmos van de kerk.¹²⁴ Rahner heeft het over afspiegeling: "Was also in der Kirche Grundgesetz ist, muss sich im geistlichen Leben und Geschick der einzelnen Seele abspiegeln."¹²⁵ H.de Lubac spreekt van interiorisering.¹²⁶ En K.J.Torjesen denkt in termen als "model" en "imitation". "The church is the model for the soul" en deze "imitates the church".¹²⁷ De universele les wordt door de ziel individueel toegepast.¹²⁸

We zijn hier in een ander klimaat dan bij de eerste gedachtengang. Beide redeneringen hebben gemeen, dat er geen sprake is van een reële dualiteit tussen kerk en ziel.¹²⁹ Het verschil ligt daarin, dat in het ene geval de gelovige ziel als uitgangspunt wordt genomen, terwijl de kerk dan de vergadering van alle gelovigen is. In het tweede geval vormt de kerk het uitgangspunt en wordt het heilsgebeuren, dat zich in de kerk voltrekt, in de individuele ziel geïnterioriseerd en nagevolgd.

Het verschil in benadering hangt mogelijk samen met twee hermeneutische schema's, die we bij Origenes aantreffen. In het eerste omvat de driedovoudige betekenis van de Schrift achtereenvolgens de historische, de morele en de mystieke betekenis. De laatstgenoemde heeft betrekking op Christus, de kerk, de gelovige ziel enz. In het tweede schema komt na de historische betekenis de mystieke en daarna de geestelijke betekenis, die betrekking heeft op de ziel en waarin de mystieke betekenis geïnterioriseerd wordt.¹³⁰

Hoe het ook zij, Origenes' ecclesiologie hangt ten nauwste samen met zijn anthropologie.¹³¹ (Wij besteden daar in hoofdstuk 1 par. 1 aandacht

aan.) En zonder dat hij de kerk uit het oog verliest ligt zijn theologische en pastorale interesse vooral bij de individuele gelovige.¹³² De kerk treedt bij hem enigszins terug ten gunste van het individu.¹³³

3. Oorsprong en naverking van de beelden.

Origenes put voor zijn beelden zowel uit de bijbelse als de buiten-bijbelse litteratuur. We gaan na hoe de beelden in de Bijbel functioneren. Ook geven we bijbelcitaten en allusies op bijbelteksten zoveel mogelijk aan, zodat duidelijk wordt hoezeer Origenes zich wilde funderen op de Schriften.¹³⁴

Hij ontleent zijn beelden ook aan Philo, maar er is tussen beiden een groot verschil. Philo interesseert zich vooral voor de weg van de ziel tot God en legt grote nadruk op het morele. Origenes benadrukt bovendien de weg van het volk van God en besteedt grote aandacht aan het heilshistorische aspect.¹³⁵

Verder maakt Origenes - zonder hem overigens met name te noemen - gebruik van de exegese van Clemens, die sterk onder invloed van Philo stond.¹³⁶ Het verschil tussen Origenes en Clemens is, dat Clemens sterker dan Origenes nadruk legt op de gnosis en de ethiek en minder op de heilsgeschiedenis. Bovendien is de gedachtengang van Clemens springeriger en werkt Origenes bepaalde gedachten consequenter uit.

De afhankelijkheid van Philo of Clemens wordt in de noten zoveel mogelijk aangegeven. Andere voorgangers of tijdgenoten, waaraan Origenes ontleende, zijn minder systematisch vergeleken.

De naverking van de beelden, die Origenes voor de kerk en de gelovigen gebruikt, is vooral bij Ambrosius en Hieronymus, die dikwijls op hem teruggrijpen, onderzocht.¹³⁷

4. Problemen.

Wij wezen er reeds op, dat verschillende beelden soms door elkaar lopen, elkaar aanvullen of nuanceren.¹³⁸ Dergelijke gecompliceerde passages komen in diverse hoofdstukken van onze studie ter sprake. De lezer kan dat als een doublure ervaren, maar we hebben voor deze werkwijze gekozen om elk hoofdstuk tot een afgerond geheel te maken, dat eventueel afzonderlijk gelezen kan worden.

We laten bovendien Origenes zoveel mogelijk zelf aan het woord in directe citaten of in parafrases, die dicht bij de tekst blijven. Veel uitspraken

van Origenes zijn op deze manier voor het eerst in het nederlands toegankelijk. Ook komen we, waar we beschikken over de griekse tekst, zo het dichtst in de buurt van de *verba ipsissima* van Origenes met hun eigen nuances.

Hierbij doet zich echter een aantal problemen voor.

a. De latijnse vertalingen.

Wij beschikken slechts voor een gedeelte over de griekse tekst van Origenes. In veel gevallen moeten we het stellen met de latijnse vertalingen van Rufinus, Hieronymus e.a.¹³⁹ De vraag is in hoeverre deze betrouwbaar zijn. Ten aanzien van de vertaling van Hieronymus is er een grote mate van overeenstemming. Al zijn het geen woordelijke vertalingen, toch vormen zij een nauwkeurige en betrouwbare weergave van Origenes' geschriften ("*fideliter magis quam ornate interpretatus sum*").¹⁴⁰ Wat de vertalingen van Rufinus betreft zijn er meer twijfels. Vroeger werden ze over het algemeen voor zeer onbetrouwbaar gehouden en in die geest laat ook R.P.C. Hanson zich uit.¹⁴¹ Rufinus heeft daar zelf aanleiding toe gegeven door wat hij in een brief aan een zekere Heraclius zegt. Hij vertelt, dat hij de preken op Genesis en Exodus en vooral die op Leviticus heeft aangevuld, terwijl hij de preken op Jozua, Richteren en Psalm 37 t/m 39 gewoon vertaald heeft. Origenes' commentaar op Romeinen zou hij zo ingrijpend hebben bewerkt, dat zijn critici hem aanraadden deze commentaar maar op zijn eigen naam te zetten.¹⁴² J.Scherer, die de vertaling van de Romeinen-commentaar boek V en VI vergeleken heeft met griekse fragmenten, komt inderdaad tot de conclusie, dat we hier voor ons hebben "un amalgame d'éléments authentiquement origéniens, d'éléments origéniens remaniés, et d'éléments non-origéniens."¹⁴³ Voor de Romeinen-commentaar mag dat inderdaad zo zijn, voor de andere geschriften is dat in veel mindere mate het geval. Over het algemeen is het oordeel over de betrouwbaarheid van Rufinus' vertalingen tegenwoordig dan ook gunstiger dan vroeger. "On a trop médié de ces traductions de Rufin", zegt H.de Lubac.¹⁴⁴ H.Chadwick meent, dat "Rufinus' paraphrase always, I think, to be treated with respect unless we have very good reason to doubt it."¹⁴⁵ Onze conclusie is, dat de vertalingen van Hieronymus en Rufinus betrouwbaar zijn naar hun inhoud, maar niet altijd naar hun vorm.¹⁴⁶ We zullen ze daarom met de nodige zorgvuldigheid moeten gebruiken. We zijn er niet altijd zeker van, dat een beeld niet enigszins uitgewerkt, beknot of omgebogen is door de vertaler. Maar het is vrijwel onmogelijk dit vast te stellen, omdat zoals we zagen de beelden niet

altijd consistent zijn.¹⁴⁷ De griekse en latijnse teksten zullen elkaar moeten aanvullen. Wanneer ze (vooral inhoudelijk) met elkaar in flagrante tegenspraak zijn, is voorzichtigheid en scepsis geboden.

b. De scholia en catenen-fragmenten.

Een tweede probleem betreft de echtheid van de scholia en catenen-fragmenten, die op naam van Origenes staan. We bevinden ons hier op een terrein vol voetangels en klemmen en het is onmogelijk het gehele terrein te overzien.¹⁴⁸ F.Loofs brengt de problematiek als volgt onder woorden: "Unzweifelhaft Echtes, Zweifelhaftes, Entstelltes und Unechtes ist in den Handschriften so dicht nebeneinander, dass eine sichere Scheidung nie möglich ist."¹⁴⁹

Ter illustratie noem ik hier de fragmenten op het evangelie naar Lucas.¹⁵⁰ Ten aanzien van een aantal fragmenten die in de editie van Rauer (GCS IX) zijn afgedrukt wijzen Fournier en Périchon er in hun editie (SC 87) op, dat zij letterlijk voorkomen in de werken van Cyrillus van Alexandrië, Basilius of Eusebius. Allerlei verklaringen zijn hiervoor te geven, maar een duidelijke eenstemmigheid over de werkelijke auteur ontbreekt.¹⁵¹ Met betrekking tot de scholia en catenen-fragmenten zullen we daarom de waarschuwing van R.Devreesse ter harte moeten nemen: "il faut être d'une extrême prudence".¹⁵²

Voor de vraag naar de echtheid hebben we dankbaar gebruik gemaakt van de studies van H.U.v.Balthasar¹⁵³, M.-J.Rondeau¹⁵⁴, M.Harl¹⁵⁵ en J.Reuss.¹⁵⁶ Ten aanzien van de zgn. scholia op het boek Openbaring, die door sommigen in het spoor van A.v.Harnack aan Origenes worden toegeschreven¹⁵⁷, hebben anderen hun aarzelingen.¹⁵⁸

Samenvattend kunnen we zeggen, dat de scholia en catenen-fragmenten alleen kracht van bewijs hebben in samenhang met andere authentieke teksten.

c. De chronologie van Origenes' werken.

Een derde moeilijkheid betreft de chronologie van Origenes' geschriften. Tot voor kort was men daarover nogal eensgezind. Maar P.Nautin heeft in zijn boek over Origenes deze datering weer ter discussie gesteld.¹⁵⁹

Het probleem is, dat de informatie, die Eusebius verschaft, slechts globaal is¹⁶⁰ en volgens Nautin bovendien niet geheel betrouwbaar.

De chronologie, waarvan wij uitgaan, is niettemin voornamelijk gebaseerd op de gegevens van Eusebius én op aanwijzingen in de werken van Origenes

zelf.

De eerste periode, in Alexandrië (voor 231), is vrij goed te reconstrueren. Overigens zijn nogal wat werken uit deze periode verloren gegaan. Deze worden tussen haakjes genoemd. Tot zijn vroege werken mogen gerekend worden: (Stromata I-X)¹⁶¹, (De Resurrectione I-II)¹⁶², (Ps.com. op Psalm 1 t/m 25)¹⁶³, Klagl.com.¹⁶⁴, De Principiis¹⁶⁵, (Gen.com.I-VIII)¹⁶⁶ en de eerste vijf boeken van zijn Johannescommentaar.¹⁶⁷

Vanaf 231 hield Origenes in Caesarea verblijf. Daar zette hij het werk aan zijn Gen.com voort (t/m boek XIII of XIV) en schreef hij verder aan zijn Joh.com (boek VI-XXXII).¹⁶⁸ Hij had tegelijkertijd verschillende werken onder handen: De Oratiōe¹⁶⁹, Exhortatio ad martyrium¹⁷⁰ en misschien schreef hij scholia op de boeken Genesis tot en met Deuteronomium.

Volgens Eusebius¹⁷¹ heeft Origenes pas toen hij de 60 gepasseerd was, toestemming gegeven zijn preken vast te leggen. Dan zouden de preken, die we over hebben, moeten dateren van na 244. Maar Nautin bestrijdt de juistheid van Eusebius' uitspraak.¹⁷² En inderdaad zijn er in sommige preken aanwijzingen, die duiden op een vroegere datering. Zo wordt in Joh.com.XXXII verwezen naar de preken over Lucas¹⁷³ en dateert Fournier deze preken om meerdere redenen in 233-234.¹⁷⁴ Meestal komen we echter niet verder dan relatieve dateringen. Zo wordt in het voorwoord van de Hoogl.com. verwezen naar preken over Exodus¹⁷⁵, Numeri¹⁷⁶ en Richteren.¹⁷⁷

Eusebius lijkt de Jesaja-commentaar I-XXX, de Ezechiël-commentaar I-XXV en de commentaar op het Hooglied onder keizer Gordianus (238-244) te dateren.¹⁷⁸ Dan zouden ook de genoemde preken van voor 244 stammen. De preken over Jeremia zijn gehouden voor die over Numeri¹⁷⁹ en ze verwijzen zelf weer naar preken over de psalmen.¹⁸⁰ Misschien zijn de preken over Jeremia ook gehouden na die over Leviticus.¹⁸¹ P.Nautin bestrijdt dat ondermeer, omdat hij uitgaat van een driejarig preekrooster, dat het gehele Oude Testament beslaat.¹⁸² Hij combineert deze veronderstelling met het gegeven, dat de preken over Job gehouden zijn voor die over Ezechiël¹⁸³, evenals die over Jeremia voor de preken over Ezechiël¹⁸⁴ en over Jozua.¹⁸⁵

De preken over 1 Samuël zijn gehouden na een preek over Psalm 22.¹⁸⁶ Hij krijgt dan deze volgorde: preken over Psalmen, Job, Spreuken, Prediker, Hooglied, Jesaja, Jeremia, Ezechiël, Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri, Deuteronomium, Jozua, Richteren en 1 Samuël.¹⁸⁷ Wanneer men Nautin volgt zijn heel wat problemen opgelost. Maar zijn theorie lijkt mij niet houdbaar. Voor zo'n driejarig leesrooster in de eerste helft van de derde eeuw zijn nergens sporen te vinden. Bovendien gaat Nautin ervan uit, dat het algemeen gangbaar was, zowel in Caesarea als in Jerusalem (1 Sam.h.).

Helaas beschikken we dus niet over zo'n fraaie datering als Nautin! Ten aanzien van de laatste periode in Caesarea is er weer iets meer duidelijkheid. Volgens Eusebius werkte Origenes toen aan *Contra Celsum*, een commentaar op Mattheüs en op de Twaalf Profeten.¹⁸⁸ De *Mat. com.* is geschreven nà c.Cels.II,69.¹⁸⁹ Volgens M.Borret is *Contra Celsum* te dateren in 248.¹⁹⁰ De commentaar op Mattheüs is later of gelijktijdig ontstaan.¹⁹¹ In beiden wordt verwezen naar de commentaar op Romeinen.¹⁹² Dat zou kunnen betekenen, dat ook deze commentaar in deze periode thuis hoort. Maar *Rom.com.X,23* lijkt voor de commentaar op het Hooglied geschreven te zijn.¹⁹³

Over de preken op Jozua bestond tot voor kort een communis opinio: in Joz.h.IX zou een duidelijke verwijzing te vinden zijn naar het edict van Decius (249-251) en deze preken zouden tot de laatste werken van Origenes behoren.¹⁹⁴ Maar Nautin acht deze datering onwaarschijnlijk en plaatst de preken tussen 239 en 242.¹⁹⁵ Dat wil zeggen ten tijde van keizer Gordianus (238-244). Maar toen vonden er voor zover wij weten nauwelijks christenvervolgingen plaats.¹⁹⁶ Ook tijdens Philippus Arabs (244-249) heerste er wat dat betreft rust. Mijns inziens slaat de opmerking in Joz.h.IX inderdaad op het edict van Decius en moeten deze preken gedateerd worden aan het eind van Origenes' leven.

Bij ons onderzoek hebben we zoveel als mogelijk was rekening gehouden met de chronologische volgorde van Origenes' uitspraken. Toch vormen de begrensde periode, waarbinnen het merendeel van zijn werken is ontstaan (tussen 231 en 253), de onzekere chronologie en het toch beperkte aantal uitspraken over de kerk een onvoldoende basis om te kunnen vaststellen of zich in de loop der tijd verschuivingen in Origenes' visie op de kerk hebben voorgedaan.¹⁹⁷

d. Homilia-theologie?

Tenslotte is de vraag wel opgeworpen of Origenes' preken wel betrouwbaar zijn om zijn standpunt te leren kennen. Is zijn "homilia-theologie" niet anders dan zijn eigenlijke theologie, omdat hij in zijn preken de eenvoudige toehoorders niet lastig wilde vallen met zijn speculaties? A.Lieske gelooft niet, dat Origenes zo zijn eigen mening camoufleert.¹⁹⁸ Er is natuurlijk verschil tussen preken en bijbelcommentaren, maar het getuigenis van de preken is niet minder.¹⁹⁹ Bovendien zijn beide genres bij hem niet zo scherp onderscheiden: de commentaren bevatten ook stichtelijke passages. En aan de andere kant stelt hij in zijn preken hoge eisen aan zijn gehoor

als hij bijv. tekstcritische, grammaticale of lexicale problemen aan de orde stelt.²⁰⁰ K.J.Torjesen heeft onlangs aangetoond, dat Origenes in zijn behandeling van het Hooglied in zijn commentaar en in de preken in wezen dezelfde interpretatie van een vers geeft, maar in de commentaar de uitleg geeft in de vorm van een uiteenzetting van de onderliggende leer. Terwijl hij zich in de preken richt tot de eenvoudige gelovigen, spreekt hij in de commentaar tot de volmaakte ziel.²⁰¹ Wij moeten daarom geen wezenlijke verschillen verwachten tussen de manier, waarop Origenes in zijn preken of in zijn commentaren over de kerk spreekt. In beide genres hanteert hij de allegorische exegese. Maar het is niet mogelijk verschil in beeldspraak tussen beiden aan te wijzen.²⁰²

5. Structuur.

Ons uitgangspunt is, dat men door een onderzoek naar de beelden, die Origenes gebruikt voor de kerk en voor de gelovigen, een goede invalshoek heeft om inzicht te krijgen in zijn opvattingen over de kerk. Om enige structuur aan te brengen in de veelheid van beelden worden ze gegroepeerd rond enkele thema's.

Hoofdstuk één is gewijd aan de kerk als lichaam van Christus, een belangrijk thema in Origenes' visie op de kerk.²⁰³ Als inleiding op dit hoofdstuk komt de vraag aan de orde of de relatie van de christenen tot Christus er een is van representatie of van identificatie.

Het tweede hoofdstuk gaat over de bruid van Christus. Om het beeld duidelijker te profileren wordt in een inleidende paragraaf ingegaan op het onderscheid tussen man(nelijk) en vrouw(elijk). Vervolgens wordt aan de hand van een aantal bijbelgedeelten, die in dit verband bij Origenes een grote rol spelen, het beeld van de bruid van Christus geanalyseerd. Ook komt de verhouding tussen de bruid en de bruidsmeisjes ter sprake. Het tegenbeeld van de bruid, de hoer, wordt besproken, evenals het beeld van de weduwe. Tenslotte schenken we aandacht aan het beeld van de eunuch.

Bij het tweede hoofdstuk sluit het derde over de familia Christi aan. In hoofdstuk vier wordt aandacht besteed aan de kerk als huis en heilighdom.

Het thema van het volk van God wordt in het vijfde hoofdstuk behandeld. (Ruth komt hier ter sprake in de Richteren-cyclus, waarmee het verhaal oorspronkelijk een eenheid vormde.²⁰⁴)

In hoofdstuk zes worden de beelden besproken, die met de natuur samenhangen, onder de titel "de aarde en haar volheid".

Aan het eind van een paragraaf of hoofdstuk wordt een samenvatting gegeven, die vooral een theologisch karakter draagt.

Wij hebben er voor willen waken alles te veel in een systeem te persen.²⁰⁵

In een laatste hoofdstuk proberen we in hoofdlijnen weer te geven wat Origenes' denken over de kerk beheerst heeft.

6. Tenslotte.

Wij hebben gebruik gemaakt van de meest recente tekstedities van Origenes, te beginnen met de uitgaven in de serie Sources Chrétiennes, vervolgens die uit de reeks Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte, de editie van C.H.E.Lommatzsch, e.a. De fragmenten, die door C.Jenkins in The Journal of Theological Studies zijn uitgegeven onder de titel Origen on 1 Corinthians, worden aangeduid als 1 Cor.h. Met von Harnack en Bardenhewer houd ik het voor waarschijnlijk, dat zij van preken over 1 Corinthiërs afkomstig zijn.²⁰⁶

Ten aanzien van de Bijbeltekst volgen we de nummering en indeling van de hebreeuwse tekst, met tussen haakjes die van de Septuagint en de Vulgata.

Waar mogelijk sluiten we ons aan bij de vertaling van het Nederlandsch Bijbelgenootschap. Soms volgt Origenes echter een andere teksttraditie. Zo zijn allerlei exegeses bij hem alleen mogelijk op grond van de LXX-tekst.²⁰⁷ Ook heeft hij zich wel gebaseerd op de vertalingen van Aquila, Symmachus of Theodotion.²⁰⁸

H E T L I C H A A M V A N C H R I S T U S

1. CHRISTUS EN DE CHRISTENEN: REPRESENTATIE OF IDENTIFICATIE ?

Inleiding.

Door het Nieuwe Testament zijn we vertrouwd geraakt met de voorstelling van de kerk als lichaam van Christus.¹ Origenes gebruikt bij zijn spreken over de kerk dit beeld met bijzondere voorkeur. We willen in dit hoofdstuk nagaan wat hij hiermee tot uitdrukking probeert te brengen. Vertegenwoordigt de kerk Christus in deze wereld? Of mag men zeggen, dat in de kerk Christus zelf in onze wereld present is? Gaat het om representatie of om identificatie of dekken geen van beide begrippen precies Origenes' bedoeling?

Het is onvermijdelijk in deze eerste paragraaf een beknopte uiteenzetting te geven van Origenes' anthropologie. Om drie redenen.

Ten eerste: de kerk bestaat uit mensen. Dat lijkt al te vanzelfsprekend om het apart te vermelden, maar toch is het met het oog op het constante gevaar van verstarring tot een ontmenselijk instituut noodzakelijk dit voorop te stellen. Zoals we zullen aantonen, komt de kerk als instituut voor Origenes kentheoretisch misschien op de eerste plaats, maar in essentie zeker niet.

Een tweede reden voor deze anthropologische paragraaf is de voortdurende verschuiving binnen één en hetzelfde beeld van een anthropologische naar een ecclesiologische interpretatie vice versa, zoals die met name zichtbaar wordt in zijn exegese van het Hooglied.

Ten derde combineert hij het beeld van de kerk als lichaam van Christus regelmatig met de gedachte van de navolging. Hij spreekt over analogie of legt verband met de inwoning van Christus of het inwonen bij Christus. Hij gebruikt woorden als *deelhebben aan Christus* en het met Hem *vermengd* zijn. Reden waarom wij nu eerst een aantal van deze uitdrukkingen willen omschrijven. Hierbij zullen we ons sterke beperkingen moeten opleggen, omdat ze ieder afzonderlijk voldoende stof voor aparte studies opleveren. Alleen de belangrijkste aspecten kunnen hier onze aandacht krijgen, tegen welke achtergrond de beelden straks beter verstaanbaar zullen zijn.

W.Völker is een van de eersten geweest, die gewezen heeft op de belangrijke plaats, die de navolging in het denken van Origenes inneemt.²

Allereerst de navolging van God. *"Als ge volmaakt zijt, zoals Uw Vader in de hemelen volmaakt is (Mat. 5, 48), blijft het 'depositum' van het beeld van God in U. Zo ook in andere gevallen: als ge vroom, rechtvaardig, heilig en rein van hart (Mat. 5, 8) zijt en alles wat in God van nature aanwezig is bij U in navolging blijft bestaan, is het 'depositum' van het beeld van God bij U ongeschonden."*³ Hier worden allerlei deugden genoemd, waaruit het beeld van God bestaat: vroomheid, rechtvaardigheid, heiligheid, reinheid van hart. Degene, die deze deugden bezit, wordt volmaakt genoemd, zoals zijn Vader in de hemelen volmaakt is.⁴ Maar tegelijk wordt gezegd, dat deze deugden bij God van nature aanwezig zijn en bij de mens in navolging. Dat wil zeggen, dat de volmaaktheid van God en van de mens niet identiek zijn, maar zich onderscheiden als essentieel en accidenteel.⁵ Volmaaktheid is bovendien geen abstractie, maar komt uit concrete daden op: *"In niemand kan de ongerechtigheid of de gerechtigheid op zichzelf bestaan. Maar zoals de gerechtigheid het effect is van een rechtvaardige en gerechte handeling, dat eerst in God, maar dan ook in hen, die Hem navolgen, gevonden wordt, zo is ook de ongerechtigheid het effect van een onrechtvaardige en slechte handeling, dat eerst in de duivel, maar dan ook in hen, die hem willen navolgen, wordt aangetroffen."*⁶ Tot de volmaaktheid behoort o.a. de eenheid d.i. de onveranderlijkheid⁷, die een wezenskenmerk van God is en ook voor degene, die God navolgt, bereikbaar is, *"omdat ook hij, als hij vast staat in de hoogste deugd, niet verandert, maar altijd één blijft."*⁸ Tot Gods deugden wordt ook de ἀπάθεια gerekend. Maar ook de christen voelt in de strijd door zijn standvastigheid en geduld niet de pijn van het kwaad, dat over hem gesproken wordt *"door grote zachtmoedigheid worden we, als ik het zo mag noemen, op een of andere manier als het ware navolgers Gods"*. Want de goddelijke natuur bezit de *"impassibilitas"*. *"Zo zal hij dus zijn; ja, elke volmaakte en rechtvaardige zal hem navolgen, die zei: worden wij gescholden*

wij zegenen, lijden wij vervolging, wij verdragen, worden wij gelasterd, wij bidden. (cf. 1 Cor.4,12. 13)"⁹ Origenes' mening wordt goed weergegeven in een fragment, waarin Mat.5, 48 wordt verklaard: "*Volmaakt is de mens, die in de navolging van God binnen zijn eigen grenzen blijft.*"¹⁰ Overigens is deze beperking binnen eigen grenzen bij Origenes niet oorspronkelijk. Plato heeft aan de pythagorese gedachte, dat een mens dient te streven naar de ὁμολωσις θεῷ al toegevoegd, dat dit ideaal voor de mens slechts geldt κατὰ τὸ δυνατόν, want er zal een principiële afstand blijven tussen god en mens.¹¹ Op dezelfde wijze spreekt Origenes over "*prout possibile est similem fieri deo.*"¹² Volgens een scholion (dat evenwel door M.-J.Rondeau aan Evagrius wordt toegeschreven) bestaat de ὁμολωσις uit "*μίμησις door goede daden. Daarom laat de Heer zich niet vergelijken met de zondaren, maar met hen, die juist leven (κατορθοῦν).*"¹³ Tot deze juiste levensstijl behoort het zichtbaar maken van Gods ontferming: "*De navolger van God en Christus doet de Logos en de schitterende gerechtigheid in zich als zon opgaan over bozen en goeden en regent naar Gods bedoeling de Logos via zijn mond als een regenbui over rechtvaardigen en onrechtvaardigen, d.i. zondaren.*"¹⁴

Zoals er sprake is van de navolging van Gods deugden, zo kan er ook gesproken worden over de navolging van Christus: zijn volgelingen moeten zijn deugden vertonen: waarheid¹⁵, menslievendheid¹⁶, zachtmoedigheid¹⁷, nederigheid¹⁸, neerbuigendheid¹⁹ en vijandliefde.²⁰ Naast deze specifiek christelijke deugden ook de platonische van rechtvaardigheid, bezonnenheid, dapperheid, wijsheid en vroomheid.²¹ Enerzijds is dit een kwestie van gehoorzaamheid. In de verklaring van Hooglied 1, 10 ("Uw hals is sierlijk als snoeren"), ziet Origenes de hals als teken van gehoorzaamheid (cf. Mat.11,29). Het sieraad, de snoeren, is Christus. De tekst wil dus zeggen, dat de gehoorzaamheid van de bruid, de kerk, gelijk is aan de gehoorzaamheid van Christus (cf. Phil.2,8): "*Hierin ligt derhalve grote lof voor de bruid, grote roem voor de kerk, waar de navolgende gehoorzaamheid gelijkgesteld wordt met de gehoorzaamheid van Christus zelf, dien de kerk navolgt.*"²² Het gaat om het gehoorzamen van Gods geboden: "*Ook gij, die Christus volgt en zijn navolgers zijt: als ge blijft bij het Woord van God*²³, *als ge 'over zijn wet dag en nacht mediteert' (Ps. 1, 2), als ge U oefent in zijn geboden,*

zijt ge altijd in het heiligdom en gaat er nooit uit. Want ge moet het heilige niet zoeken in een plaats, maar in daden, in levensstijl en zeden."²⁴ Een navolger van Christus gehoorzaamt ook Christus' geboden: "hij doet onmiddellijk wat Hij hem opdraagt".²⁵

Toch gaat het in het volgen van Christus niet uitsluitend (en niet in de eerste plaats) om gehoorzamen, maar om navolging in de zin van *μίμησις*, *imitatio*.²⁶ Het gaat er om hetzelfde te denken als Christus (Rom. 15, 5) met betrekking tot geduld, gerechtigheid, waarheid en troost.²⁷ Fundamentele uitspraken hierover doet Origenes bijvoorbeeld in De Principiis. Hij constateert, dat er in Genesis 1 verschil is tussen het voornemen van God 'Laten we de mens maken naar ons beeld en onze gelijkenis' (vs. 26) en de uitvoering: 'En God maakte de mens, naar het beeld van God maakte Hij hem' (vs. 27). Dat betekent zijns inziens, dat de mens als *beeld* van God geschapen is en dat de volmaakte *gelijkenis* pas bij de voleinding bereikt wordt. De mens moet zich deze verwerven door eigen inspanning en in de navolging van God (cf. 1 Joh. 3, 2). De mogelijkheid hiertoe ligt al besloten in het beeld van God zijn. Jezus is bij de realisering middelaar (Joh. 17, 24).²⁸

Tegenover het verwijt van Celsus, dat de christenen geen beelden van God hebben, stelt Origenes namelijk, dat Jezus het beste beeld van God is.²⁹ De Logos vormt beelden in ons: de deugden rechtvaardigheid, bezonnenheid, dapperheid, wijsheid, vroomheid e.a.³⁰ We moeten Hem navolgen.³¹ Hij is het paradigma.³² Nog beter is het te zeggen, dat we het beeld van God in Jezus moeten navolgen en zo navolgers van God worden (Mat. 5, 8; Ef. 5, 1). Dan ontstaat er in de gelovigen iets als het beeld van de Schepper (Col. 3, 10)³³ en is men klaar om de Geest van God te ontvangen en de Geest van Christus, omdat men Hem gelijkvormig is.³⁴

Er zijn dus in de mens "*indicia*" van het goddelijk beeld, te weten de deugden, die in God van nature en in de mens "*per industriam et per imitationem dei*" aanwezig zijn.³⁵ Hierin is progressie of regressie mogelijk.³⁶ Maar als het goed is, "*wordt de inwendige (d.i. de redelijke) mens vernieuwd naar het beeld en de gelijkenis van God, die hem geschapen heeft.*"³⁷

Zo kan Origenes zeggen, dat ook in onze bedeling de kerk "schoon " kan zijn, "wanneer ze de liefste van Christus is en wanneer ze Christus navolgt", maar in de komende eeuw is ze "niet meer alleen door navolging, maar door haar eigen volmaaktheid bevallig en schoon en daar zijn haar twee ogen duiven: de Zoon van God en de Heilige Geest."³⁸

Zoon

Wie Christus navolgt, is zijn zoon: "Zoon van iemand ben je niet slechts, als je van iemands natuurlijk zaad afstamt, maar ook als je iemands daden en werken navolgt ... Niet alleen verbond de geboorte noodzakelijk, maar ook de overeenkomst van zeden."³⁹

"Christus is een kracht en maakt zonen van de dag. En als iemand een man van kracht is, is hij een zoon van Christus. Maar soms kunnen de krachten onder Christus geen zonen maken; en ook als ze hen maken, dan toch als onmondigen (νήπιοι)."⁴⁰ "Ieder, die op welke wijze ook de naam van Christus op zich genomen heeft, wordt 'zoon van de Oriënt' ... Zach. 6, 12 ..., maar niet altijd blijven zij, die de naam van Christus aannemen, ook in de kerk van Christus. Als je dus ketters ziet, die wel met de naam van Christus genoemd worden, maar de kerk van Christus bestrijden, moet je niet twijfelen van deze te zeggen, dat ze wel 'zonen van de Oriënt' zijn, maar met de Midianieten en met Amalek het volk van God komen bestrijden, omdat met de heidenen en joden ook de ketters de kerk van God vervolgen ...".⁴¹

Met Christus sterven en opstaan

Werkelijke navolging houdt in, dat de wereld ons gekruisigd is. Met dezelfde dood, waarmee Christus voor de zonde gestorven is, kunnen wij echter niet sterven, omdat Hij volstrekt geen zonde gedaan heeft (cf. 1 Petr. 2, 22). "We kunnen slechts een gelijkenis daarvan hebben, zodat we Hem navolgend en zijn sporen volgend ons onthouden van de zonde. Dat is het dus, wat de menselijke natuur kan ontvangen: dat ze tot een gelijkenis van zijn dood wordt, doordat ze Hem navolgend niet zondigt."⁴² "Want door de navolging van Christus sterven wij voor de zonde, hiervan vervreemd geraakt, en leven we voor God, ons met Hem verbindend en met Hem één geest geworden."⁴³

Er is echter niet alleen een sterven voor de zonde, maar ook een sterven voor de wereld. Zijn uitleg van Num. 23, 24 vertoont een duidelijk ascetische trek: *"Want zoals een leeuw en een leeuwenjong geen dier, zelfs geen wild dier vrezen, maar alles hen onderworpen is, zo is ook aan de volmaakte christen, die 'zijn kruis op zich neemt en Christus volgt' (Mat. 16, 24) en die kan zeggen 'mij is de wereld gekruisigd en ik de wereld' (Gal. 6, 14), alles onderworpen, alles onder de voeten gelegd. Want hij veracht en versmaadt alles, wat in deze wereld is en volgt Hem na, die de Leeuw uit de stam van Juda is (cf. Openb. 5, 5)."*⁴⁴ Deze ascese hoort kennelijk bij de volmaakte christen.⁴⁵

Voor het sterven voor de zonde gebruikt Origenes ook het beeld van het uittrekken van de oude mens met zijn praktijken en het aantrekken van de nieuwe, die vernieuwd wordt tot volle kennis naar het beeld van zijn Schepper. (Col. 3, 9. 10)⁴⁶ Daarbij dient men voortdurend de navolging van Christus in het oog te houden: *"Indien we de nieuwe mens willen aandoen, die naar (de wil van) God geschapen is, moeten we denken aan 'wordt mijn navolgers, zoals ik van Christus' (1 Cor. 11, 1) en aan 'maar ik leef niet meer, maar Christus leeft in mij' (Gal. 2, 20) en we zullen eens en voorgoed (ἀπαρταλώς) laten zien, dat Christus in ons geheel en al en in elke daad gestalte gekregen heeft (Gal. 4, 19)."*⁴⁷

Het feit, dat Christus in ons leeft, heeft niet alleen tot gevolg, dat we het beeld van God in Christus gaan vertonen, maar ook, dat we onaantastbaar geworden zijn. Dat geldt voor deze wereld, waar alle dingen onderworpen zijn aan hen, die de Leeuw uit de stam van Juda volgen, waardoor ze onbevreesd zijn⁴⁸, maar het geldt ook, als de ziel zich van het lichaam scheidt en deze wereld verlaat. Dan komt de overste van deze wereld met zijn demonen en vijandige machten, die zo iemand naar zich terug willen roepen. *"Maar als iemand Hem nagevolgd heeft, die gezegd heeft 'Zie, de overste dezer wereld zal komen, maar heeft aan Mij niets' (Joh. 14, 30) , indien iemand zich zo in acht genomen heeft, komen weliswaar die zondaren en zoeken in hem wat van hun gading is, en als ze niets vinden, zullen ze niettemin proberen hem met geweld naar hun kant te trekken, maar de Heer zal hen uit de handen der zondaren wegrukken."*⁴⁹

In de tijd van het oordeel, als de goddelozen gestraft worden, zal God hén dan ook niet samen met de zondaren en vijandige machten treffen.⁵⁰

Martyrium

Beide factoren, van het onaantastbaar zijn en die van het beeld van Christus vertonen, spelen samen in de navolging in het martyrium. Opvallend is de evenwichtigheid, waarmee Origenes het martelaarschap benadert. Zo benadrukt hij, dat men Jezus ook hierin moet volgen, dat Hij de dood niet gezocht heeft (Joh. 11, 54; 7, 30). Hij is ons zo ten voorbeeld. We moeten niet nogal onzinnig op het martelaarschap afspringen, want dan geven we anderen reden tot zondigen.⁵¹ Maar aan de andere kant erkent hij ook, dat christenen, die gehoor geven aan het woord van de Heer 'leert van Mij, want Ik ben zachtmoedig en nederig van hart' (Mat. 11, 29) en de zachtmoedigheid van een lam vertonen, ook slachtschapen kunnen worden, zoals Christus, 'die als een schaap ter dood gebracht is en als een lam, dat stom is voor zijn scheerder' (Hand. 8, 32; Jes. 53, 7).⁵² Paulus is zich hiervan ook bewust geweest. Als hij aanspoort 'wordt mijn navolgers, zoals ik van Christus' (1 Cor. 11, 1), weet hij, dat dit de weg van het lijden is, die hij zelf ook bereid is te gaan (Hand. 21, 11).⁵³ Want navolger van Christus zijn is nu eenmaal: hetzelfde lijden als Hij.⁵⁴

Tot deze solidariteit met Christus behoort ook de 'solidariteit' met de goddelozen (cf. Jes. 53, 12): *"En ge kunt van zijn discipelen zien, die getuigenis geven aan de dienst van God, die door Hem ingevoerd is, dat ze 'met de goddelozen' gerekend worden en met hen gekruisigd worden of andere vormen van lijden ondergaan, zoals zij."*⁵⁵ De latijnse tekst heeft *"testimonium dantes culturae dei"*, wat een vertaling is van μαρτυροῦντες διὰ τὴν θεοσεβείαν of μαρτυροῦντες τῇ θεοσεβείᾳ, waarbij het eventueel ook mogelijk is θεοσεβεία door εὐσεβεία te vervangen.⁵⁶ Het getuigen wordt hier door Origenes zeer nauw verbonden met het martelaarschap. Nu onderscheidt hij verschillende vormen van getuigen (μαρτυρεῖν): met woorden, met daden en vooral (κυρίως) door het storten van het eigen bloed.⁵⁷ Dit martelaarschap is de uiterste consequentie.⁵⁸ Maar ook het mondeling getuigenis heeft grote waarde. *"Want we heb-*

*ben gemerkt, dat God erkent getuige te zijn en Hij laat van Christus hetzelfde zien. En Hij spoort allen aan navolgers van Hem en van Christus te worden om te getuigen van de dingen, waarvan ze moeten getuigen. Hij zegt namelijk 'wordt mijn getuigen, want ook Ik ben getuige, zegt de Here God, evenals de zoon, die Ik heb uitgekozen' (Jes. 43, 10 LXX)"*⁵⁹ En zoals Christus de Sadduceeën het zwijgen opgelegd heeft door middel van Schriftbewijzen (Mat. 22, 29-34), zo moeten zijn navolgers met voorbeelden uit de Heilige Schrift "elke stem van Farao" het zwijgen opleggen.⁶⁰ Bij Origenes blijkt een duidelijk verband te bestaan tussen het mondeling getuigenis ten gunste van Jezus en de martelaarsdood als het laatste bewijs voor de ernst van dit getuigenis.⁶¹ Te bedenken is hierbij: "Das Urbild des christlichen "Zeugen" ist der Gekreuzigte selbst."⁶² Wie Hem navolgt in het getuigen, kan ook moeten delen in zijn lijden en dood.

Dat hiermee het laatste woord niet gesproken is, blijkt uit een scholion op Ps. 116, 17: "*Want ook door het martyrium brengt iedere martelaar zichzelf als een onberispelijk offer aan God, Christus navolgend, en zegt 'Ik zal U lofoffer brengen!'*"⁶³ Deze verhoogde toon is alleen mogelijk, omdat wie in Christus' lijden deelt, ook zal delen in zijn verhoging: "*Zo verhoogt God ook degene, die met Christus mee lijden en het voorbeeld van zijn passies navolgen, met Hem in heerlijkheid.*"⁶⁴

Volmaaktheid

In verband met de navolging kwamen we al enkele malen het woord *volmaaktheid* tegen.⁶⁵ Bij de volmaakte berust het *depositum* van het beeld van God, dat o.a. bestaat uit vroomheid, rechtvaardigheid, heiligheid en reinheid van hart. God en de volmaakte mens onderscheiden zich, doordat wat bij God van nature aanwezig is bij de mens slechts in navolging bestaat.⁶⁶ Volmaakt is die mens juist, als hij bij de navolging deze grenzen erkent.⁶⁷

Een vrij uitvoerige beschrijving van de volmaakte christen geeft hij in Num.h. XVI, 8, waar hij zegt, dat deze zich kenmerkt, doordat hij a. zijn kruis op zich neemt en Christus volgt (ἀκολουθεῖν, Mat.16,

24); b. alles wat in deze wereld is, veracht en versmaadt, omdat de wereld hem gekruisigd is en hij de wereld (Gal. 6, 14) en c. hem alles onder de voeten gelegd is, omdat zijn Heer de Leeuw uit de stam van Juda is (Openb. 5, 5).⁶⁸ Wat hierbij opvalt is, dat hij deze kenmerken van de volmaakte bijbels fundeert en dat hij de volmaakte navolging niet slechts ziet op het ethisch vlak (van o.a. de ascese), maar in het heilshistorisch perspectief van het kruis en de heerschappij van Christus. In de passage, die direct aan dit gedeelte vooraf gaat, spreekt hij in dezelfde geest over het *vertrouwen* van het volk, dat in Christus gelooft, de *vrijheid*, die het heeft in het geloof en de *blijdschap*, die het bezit in de hoop.⁶⁹ Wie daadwerkelijk zijn kruis op zich neemt en volmaakt met Christus verenigd is, is bereid Hem ook in de dood te volgen.⁷⁰ Het is juist die eenheid van handelen, die onveranderlijke toewijding, waarin de mens zich herkenbaar maakt als de volmaakte navolger van de ene, onveranderlijke God.⁷¹ Wanneer Origenes zegt, dat de kerk in de komende eeuw niet meer alleen door navolging, maar door haar eigen volmaaktheid "bevallig en schoon" is en haar beide ogen daar duiven zijn (Hoogl. 1, 15), namelijk de Zoon van God en de Heilige Geest ⁷², bedoelt hij, dat de vereniging van haar leden met Christus en de Geest zo volmaakt is geworden, dat de navolging een tweede (nieuwe) natuur is geworden en de mens naar het beeld én de gelijkenis (!) van God is hersteld.⁷³ *"Want door de navolging van Christus sterven wij voor de zonde, hiervan vervreemd geraakt en leven voor God, ons met Hem (sc. Christus) verbindend en met Hem één geest geworden."* ⁷⁴

Grenzen aan de navolging

Zoals Christus bemiddelaar kan zijn in de navolging van God, zo kunnen apostelen en leraren bemiddelaars zijn in de navolging van Christus. Maar Origenes is zich ervan bewust, dat hiaraan risico's verbonden zijn. Zo zegt hij, dat we eerder de leer (sc. over Jezus) dan de daden van de leraren moeten beschouwen.⁷⁵ Norm blijft Christus. Hij houdt daarom zijn hoorders voor: *"Laten we niemand navolgen. En als we iemand willen navolgen is ons Christus Jezus voorgesteld om na te volgen."* Onmiddellijk voegt hij er echter aan toe: *"De handelingen der apostelen zijn beschreven en de daden der profeten leren wij uit de Heilige Schriften kennen: dat voorbeeld is stevig, die levensstijl ('propositum') is solide en wie deze wil volgen, gaat veilig voort."*⁷⁶

Hierdoor breidt hij de norm ook uit tot het leven van degenen, die God zijn nagevolgd, voor zover het door de Schriften gecanoniseerd is. Origenes kan daarom ook regelmatig verwijzen naar Paulus, die in 1 Cor. 4, 16 en 11, 1 oproept zijn voorbeeld te volgen en zijn navolgers te worden, zoals hij Christus navolgt.⁷⁷ Het voorbeeld van een christen moet uiteindelijk echter altijd verwijzen naar h t voorbeeld, Christus (of God). Origenes legt derhalve een nauw verband tussen de vraag van Jezus "Wie zeggen de mensen, dat Ik ben?" (Mat. 16, 13) en de vraag "Wat zeggen de mensen over de christenen?" De reden van de vraag van Jezus is *"misschien ook, dat de navolgers van Jezus leren zich altijd bezig te houden met wat door de mensen over hen gezegd wordt."*⁷⁸ Als het slecht is, kunnen ze de aanleiding ertoe wegnemen en als het goed is, kunnen ze op die weg verder gaan.

Het komt er verder op aan nauwkeurig te onderscheiden waarin Christus dient te worden nagevolgd. Doet men dat niet, dan kan dat tot ebionisme leiden. Men zou dan op grond van Mat. 26, 17-19 kunnen menen, dat men Christus ook hierin moet navolgen, dat Hij de zeven dagen der ongezuurde broden, inclusief het pascha, vierde. Maar Christus kwam om te bevrijden van de wet (Gal. 4, 4-5).⁷⁹

Er zijn er ook geweest, bijvoorbeeld het joodse volk, die Christus opzettelijk hebben genegeerd. Naar aanleiding van Hoogl. 2, 1b-2 legt hij uit, dat de bruidegom eerst een bloem op het veld (dat wil zeggen: bij het joodse volk) is geweest, maar later een lelie in het dal (dat is: bij de heidenvolken) is geworden. Want *"toen Hij lange tijd een bloem op het veld was, is er - zo zegt hij - op het veld geen bloem ontsproten 'naar zijn beeld en gelijkenis'. Maar zodra hij 'lelie in het dal' geworden is, wordt terstond ook zijn liefste door navolging van Hem een lelie..."*⁸⁰

Wie echter Christus niet navolgt, volgt de duivel na. Een andere mogelijkheid is er volgens Origenes niet: *"Als ge geen navolger van Christus zijt, dan ook niet van de apostel Paulus, die zegt 'Weest mijn navolgers, zoals ik van Christus' (1 Cor. 11, 1), maar dan zijt ge navolger van de werken van de duivel, die een mensermoordenaar was van den beginne. (Joh. 8, 44)"*⁸¹ Het is  f Jezus  f Barabbas, d.i. de duivel.

Waar Jezus is, daar is wel het lichaam dood vanwege de zonde, maar de geest is leven vanwege de gerechtigheid (Rom. 8, 10). Daar zijn allerlei goederen en talloze geestelijke rijkdommen. Daar is vrede (Ef. 2, 14). In het tegenovergestelde geval heerst Barabbas in leer en leven. *"Als iemand het slechte doet, is in zijn lichaam Barabbas losgelaten en Christus geboeid; als iemand het goede doet, is bij hem Christus losgelaten en Barabbas geboeid."*⁸² *"En je kunt het nu nog steeds zien, dat als een rover berecht wordt én een christen getuigenis geeft voor de waarheid, ze liever een navolger van Barabbas vrijlaten dan een leerling van Christus."*⁸³ Dat is echter niet zo verwonderlijk. *"Want wanneer het schijnt, dat een mens ons vervolgt, is de allereerste vervolger niet een mens, maar de duivel, Barabbas, wiens navolger hij is."*⁸⁴ *"Ieder dan, die overmoedig en trots is, is een zoon, een leerling en een navolger van deze Overmoedige."*⁸⁵

We zagen eerder, dat gerechtigheid of ongerechtigheid geen gegeven is, maar het resultaat van een handeling, die rechtvaardig of onrechtvaardig is. Zo vind je gerechtigheid in de eerste plaats bij God, maar ook bij hen, die Hem navolgen en ongerechtigheid het eerst bij de duivel, maar dan ook bij degenen, die hem willen navolgen.⁸⁶ God en de duivel zijn de twee machten, die het mensenleven kunnen beheersen. De mens staat voortdurend voor de keus wie hij zal navolgen.⁸⁷

Mede-lijden

In het voorafgaande was sprake van de navolging in het lijden, het $\mu\alpha\rho\tau\upsilon\rho\epsilon\iota\nu$ tot de dood.⁸⁸ Origenes spreekt evenwel ook nog op een andere wijze over de relatie tussen het lijden van Christus en dat van de gelovigen.

Naarmate iemand vordert in een duidelijker kijk op het Woord, wordt Christus volmakter in hem aangetroffen. Maar dit heeft tot gevolg, dat hij dan ook meer gehaat wordt door hen, die Christus haten.⁸⁹ De gelovige is door een nauwere betrokkenheid op Christus ook in diens lijden verwickeld geraakt. En wie een struikelblok voor Christus is (Mat. 16, 23), is het ook voor zijn broeders.⁹⁰ Maar ook het

omgekeerd geldt: wie leerlingen van Christus overlevert, levert Christus zelf over.⁹¹ De rechtvaardige heeft Jezus namelijk in zich.⁹² Wie iemand van de kerk onrecht doet, spuwt Christus in het gelaat.⁹³ In elk van de martelaren wordt Christus zelf berecht, want Hij is het, die in de getuigen (μάρτυρες) voor de waarheid (cf. Joh. 18, 37) berecht wordt.⁹⁴ Daarop doelde Hij, toen Hij zei, dat *wij* niet in de gevangenis zitten, maar *Hij* (Mat. 25, 36). Immers, als een christen om geen andere reden berecht wordt dan omdat hij een christen is, is het Christus, die berecht wordt. Zo wordt Hij nu op heel de aarde berecht.⁹⁵ Wat positief of negatief met de heiligen van Christus gebeurt, dat betreft Hij op zichzelf (Mat. 25, 34-45).⁹⁶

Er is een hechte solidariteit zowel tussen Christus en zijn (lijdende) volgelingen als tussen de discipelen en de lijdende Christus. Hoe gemakkelijk verwisselbaar beide benaderingswijzen zijn, treedt aan de dag, als we de griekse tekst en de latijnse vertaling van Mat. com. XII, 23 met elkaar vergelijken. De redenering in de griekse versie is: mensen, die een struikelblok voor Christus zijn, zijn het ook voor zijn discipelen. Als argument wordt verwezen naar Mat. 25, 42. In dezelfde geest zou Hij ook kunnen zeggen: Ik liep en gij hebt Mij een struikelblok gelegd (cf. Spr. 4, 12). De latijnse tekst redeneert: wie een struikelblok voor de broeder geworden is, is het ook voor Christus. Het argument wordt weer ontleend aan Mat. 25, 42 en is in dit geval meer ter zake. Deze latijnse vertaling biedt volgens E. Klostermann vaak een betere tekst.⁹⁷ In het onderhavige geval is moeilijk vast te stellen of de vertaling de oorspronkelijke tekst heeft bewaard of dat de kromme redenering van de griekse tekst er geretoucheerd is. In ieder geval kan Origenes zowel vanuit het lijden van Christus naar de broeders redeneren als omgekeerd.⁹⁸

Christussen.

Er is verschil tussen christenen en christussen. Sommigen worden onder de naam van Christus gerangschikt, maar uit hun daden blijkt, dat de duivel in hen heerst.⁹⁹ Onder de naam van een christen handelen zij slecht.¹⁰⁰ Ze worden leerlingen van Jezus genoemd, maar bedenken niet de dingen Gods (Marc. 8, 33).¹⁰¹ In schijn dragen ze

de naam van Christus en men noemt hen broeder, maar niet met recht.¹⁰² Want ze hebben wel de naam van Christus, maar niet de werkelijkheid.¹⁰³ Bijvoorbeeld degenen, die naar Christus genoemd worden, maar toch ontucht bedrijven of de soldaten, die in het leger aan de goden offeren en zich toch christen noemen.¹⁰⁴

Daarentegen zijn op wérkelijke christenen bij wijze van paronomasie allerlei namen van Christus toe te passen en worden de navolgers van Christus als leden van Christus (1 Cor. 6, 15) ook *christussen* genoemd.¹⁰⁵ Want door de ene Christus ontstaan vele christussen, van wie de Schrift zegt: "Raakt mijn christussen niet aan!" (Ps. 105, 15)¹⁰⁶, een psalmwoord, dat in dit verband vaak geciteerd wordt.¹⁰⁷ Bijvoorbeeld in de uitleg van Hoogl. 1, 12 ("Zolang de koning aan zijn tafel is, geeft mijn nardus zijn geur"), waar van Christus gezegd wordt, dat Hij behalve bron (Joh. 4, 14) en brood (Joh. 6, 35) ook nardus is en geur geeft en de zalfolie vormt, waardoor degenen, die gezalfd zijn christussen worden, zoals Hij in een psalm zegt: "Raakt mijn christussen niet aan!"¹⁰⁸ Elders zegt hij: olie van Christus, dat is olie van de heilige leer; het is de Schrift, die onderricht.¹⁰⁹ Wat Christus te bieden heeft, is onderricht, kennis. Zo legt Origenes ook Ezech. 16, 18 ("Mijn olie en mijn reukwerk hebt gij hen voorgezet") uit: "*'reukwerk en olie' dat is het gebed, dat met kennis (γνῶσις) tot God opgezonden wordt uit de geest, waarin God behagen heeft.*"¹¹⁰ Te bedenken valt, dat γνῶσις bij Origenes vaak een geladen begrip is: het staat in de evolutie van de gelovine in tussen πίστις en ἀγάπη: het duidt op de fase, waarin de gelovige een geestelijke band aan Christus heeft.¹¹¹ Daarom zijn niet alle christenen christussen.

Μετοχή

De relatie tussen Christus en zijn christussen drukt Origenes vaak uit door middel van het woord μετοχή.¹¹² In een scholion n.a.v. Ps. 105, 15 lezen we: "*Deze gezalfden worden 'christussen' genoemd, omdat ze aan Christus deelhebben. Maar Christus wordt 'christus' genoemd, omdat Hij aan de Vader deelheeft. En met Christus bedoel ik de Heer, die met het Woord Gods op aarde gewoond heeft.*"¹¹³ Er is dus een hiërarchie binnen het begrip μετοχή. Christus heeft "*boven degenen, die aan Hem deelhebben, gerechtigheid liefgehad en*

wetteloosheid gehaat en Hij heeft de eerste - om zo te zeggen: de hele - zalving met vreugdeolie (Ps. 45, 8) ontvangen. En zij, die aan Hem deelhebben, kregen ieder naar vermogen ook deel aan zijn zalving."¹¹⁴ De zalving met vreugdeolie duidt op het ontvangen van het Woord van God en van zijn wijsheid¹¹⁵ en op het ontvangen van de Heilige Geest.¹¹⁶ Christus heeft deze zalving anders ontvangen dan zijn deelgenoten, de heilige profeten en apostelen. Deze hebben namelijk verkeerd in de geur van zijn zalfolie. Maar Christus' ziel was de kruik van die olie, aan welks geur ook zij waardig gekeurd werden deel te hebben. De geur is echter anders dan de substantie van de olie. Zo is Christus anders dan zijn deelgenoten, want de kruik zal geen andere geur aannemen, maar zijn deelgenoten wél, als zij zich te ver van Hem verwijderen.¹¹⁷ 't Gaat hier dus weer om het onderscheid substantiëel - accidenteel.¹¹⁸

Er zit iets paradoxaals in, vindt Origenes, dat Christus, die compleet is en die op zichzelf leeft, ook woont in hen, die aan Hem deelhebben.¹¹⁹ Toch woont Hij door het geloof in de inwendige mens, d.w.z. de rede (τὸ ἡγεμονικόν), want Hij heeft de leiding in onze harten.¹²⁰ Door deze geloofsgehoorzaamheid heeft Jezus gezag in het leven van de gelovigen.

Behalve over de μετοχή van christenen aan Christus kan Origenes ook spreken over hun deelhebben aan God als de Zijnde. Want "wat is het niet-zijnde anders dan zij, die beroofd zijn van het zijnde en er geen deel aan hebben? Zo genoemd in tegenstelling tot hen, die deelhebben aan Hem, die gezegd heeft 'Ik ben degene, die is' (Ex. 3, 14) ."¹²¹ Het is Origenes namelijk opgevallen, dat alleen in de aanhef van de brief aan de Efeziërs er zo nadrukkelijk bij staat τοῦς ὁσιν. Als dat geen overbodigheid is, wat betekent het dan? "Kijk eens of niet, zoals in Exodus Hij, die aan Mozes verschijnt als zijn naam noemt 'de Zijnde', zo zij, die deelhebben aan de Zijnde, ook 'zijnden' worden, als het ware uit het niet-zijn tot het zijn geroepen. 'Want God heeft het niet-zijnde uitgekozen', zegt diezelfde Paulus, 'om het zijnde zijn kracht te ontnemen' (1 Cor. 1, 28-29). Iemand zal vragen hoe Hij het zijnde zijn kracht ontnemt. Laten we luisteren hoe hij er aan toevoegt

*'opdat geen vlees zou roemen voor God'. Want als iemand deelge-
kregen heeft aan het zijn, maar zijn deelhebben vergeet en aan
zichzelf de oorzaak van het zijn toeschrijft en niet alle dank
toebrengt aan Hem, die uit het niet-zijn hem geschonken heeft,
dat hij Hem gelijk en naar zijn beeld is (Gen. 1, 26), dan ont-
neemt hij het zijnde zijn kracht.'*¹²²

Analogie

Het woord *analogie*, dat in het kader van de navolging ook voor-
komt, duidt niet op een uitwendige analogie. Het wordt gebruikt
in samenhang met woorden als *christussen* en μέτοχοι. Hij legt
in zijn boek tegen Celsus uit waarom het niet nodig was, dat er
vele lichamen en geesten analoog aan Jezus ontstonden: de ene
Logos zond als 'zonne der gerechtigheid' (Mal. 4, 2) zijn stra-
len vanuit Judea tot aan elke ziel van wie Hem wilden ontvangen.
*"Als iemand veel lichamen wil zien, vervuld met goddelijke geest,
die analoog aan die ene Christus dienstbaar zijn aan de redding
van de mensen overal, dan moet hij letten op degenen, die overal
gezond in de leer en recht in het leven de leer (λόγος) van
Jezus onderwijzen, die door de Heilige Schriften zelf ook 'chris-
tussen' genoemd worden: 'Raakt mijn christussen niet aan en doet
mijn profeten geen kwaad' (Ps. 105, 15) ... die analoog* aan Hem
'gerechtigheid' hebben liefgehad en 'wetteloosheid' gehaat (Ps. 44,
8 LXX; Hebr. 1, 9). En daarom zalfde God, de God van Christus, hen
ook met vreugdeolie.'*¹²³ Alleen behoudt Christus boven degenen,
die aan Hem deelhebben prioriteit, zoals het hoofd t.o.v. het li-
chaam.¹²⁴

Goden

Zoals naar aanleiding van Ps. 105, 15 over de christenen als *chris-
tussen* gesproken kon worden, zo worden ze op grond van Ps. 82, 6
goden genoemd.¹²⁵

Er is van verschillende kanten gewezen op het "variabele en elas-
tische" gebruik van θεός in de eerste drie eeuwen.¹²⁶ Bij Origenes
is er een duidelijk onderscheid tussen ὁ θεός en θεός: de souve-

reine God is ὁ θεός, αὐτόθεος; ieder, die vergoddelijkt is door deel te hebben aan zijn godheid is θεός; de Zoon prevaleert onder deze θεοί als 'eerstgeborene der ganse schepping' (Col. 1, 15) en zorgt, dat zij goden kunnen worden (θεοποιηθῆναι).¹²⁷ Deze goden zijn het door participatie (μετουσίᾳ), niet van nature (οὐσίᾳ).¹²⁸ Je kunt ook zeggen: door adoptie¹²⁹, καταχρηστικῶς.¹³⁰ Het ideaal van het aan God gelijk worden komt ook in allerlei filosofieën voor, weet Origenes, maar de filosofen hebben het volgens hem aan de Bijbel ontleend.¹³¹ Want uiteindelijk is het het Woord, 'dat in den beginne bij de Vader was' (cf. Joh. 1, 1), dat gelovigen tot goden maakt en roept tot het heil, nodigt tot de goddelijkheid en tot *adoptie* van de goddelijke natuur. In principe zijn allen goden¹³², maar ze kunnen 'vallen' en wie zondigen 'sterven als mensen' (Ps. 82, 7), zoals Adam.¹³³ Het goddelijke Woord is dan θεοποιός.¹³⁴

God verwacht van de goden, dat ze als zonen van Hem 'paradoxe' werken doen, die meer werken van God zijn dan van een mens, zoals het liefhebben van zijn vijanden: dat zijn de vruchten van de Geest. Want met elke zonde, wanneer we 'vleselijk en naar de mens' (1 Cor. 3, 3) wandelen, doen we niets anders dan sterven (cf. Rom. 8, 13).¹³⁵ En naar onze verdiensten hebben we eerder het sterven te verwachten dan het als goden zijn (cf. Ps. 82: 7 en 6).¹³⁶ Maar door genade worden we goden.¹³⁷ Konden we misschien naar aanleiding van zijn uitspraken over het navolgen van God of van Christus de indruk krijgen, dat het ging om louter menselijk activisme en om een prestatie, die alleen van menselijke inzet afhankelijk was, waarbij Christus als voorbeeld dienst deed, hier legt Origenes het accent vooral op de werking van de Geest en op Gods genade.¹³⁸ In een preek over 1 Samuël 1 spreekt Origenes n.a.v. de naam Hanna uitvoerig over de rol, die de genade speelt. Wie Elkana ('possessio Dei') wil worden, moet trouwen met Peninna ('bekering') en Hanna ('genade'). 't Eerst met Hanna, door het geloof (cf. Ef. 2, 8). Daarna met Peninna, de bekering, die op de genade van het geloof volgt. Maar deze 'ordo nuptiarum' is anders dan de 'ordo procreationis'. Eerst moet de bekering van de zonde plaatsvinden, anders kunnen we geen zonen der genade baren. Zonen van Peninna zijn niet

in staat voor God te staan ('assistere') en Hem aan te hangen ('adhaerere deo'), hoewel ze niet geheel vreemd zijn aan de dingen van God, want ze ontvangen en eten delen van de offers. Maar de zoon van de genade is *"wie voor God open staat ('deo vacat') en voor het Woord van God"*. Zoon van de genade is Samuël, die voor God staat, door genade en de gave van de Geest (Hand. 2, 38) voortgebracht. *"En hoe is deze zoon? 'Samuël' zegt hij, wat vertaald wordt met 'daar is God zelf'. Ziet ge welke zonen de genade verwekt? Want zo is geschreven over hen, die de genade van de Geest bereikt hebben, zoals de apostel zegt 'Maar als gij allen profeteert en er komt een onervarene of gewone burger in Uw samenkomst, dan wordt hij door allen doorgrond, door allen beoordeeld, ook het verborgene van zijn hart wordt duidelijk en dan zal hij op zijn aangezicht vallen en God aanbidden met de woorden 'Waarlijk, God is in Uw midden.'* (1 Cor. 14, 24. 25) *Dat is de betekenis van de vertaling van 'Samuel': 'Daar is God zelf'. Want waar de geest der genade is, daar zegt men, dat God zelf is.*"¹³⁹ En zolang God in ons blijft, blijven wij goden.¹⁴⁰

Het ligt in de lijn van de navolging van de Heer om hoop te hebben goden te worden in Jezus Christus, want *"Hij is opgestaan van de doden en sterft niet meer (Rom. 6, 9). Welnu, ieder mens is aan de dood onderworpen. Derhalve is hij, die niet meer sterft, geen mens meer maar God. Als hij echter God is, die eens mens is geweest, en als gij Hem gelijk moet worden, aangezien we Hem gelijk zullen zijn en Hem zullen zien, zoals Hij is (1 Joh. 3, 2), moet gij ook goden worden in Christus Jezus ..."*¹⁴¹ Wie het Leven heeft, kan niet sterven, maar wie het Leven verwerpt, sterft, geen gewone dood, maar de dood als straf op de zonde.¹⁴² Zo Judas bijvoorbeeld: op hem is niet vs. 6, maar vs. 7 van Ps. 82 van toepassing: hij is als een der *"principes"* gevallen.¹⁴³ Het is echter beter niet als mens te sterven (Ps. 82, 6), maar het menselijke te doen sterven. De gelovigen moeten begrijpen, dat ze naar een hogere orde moeten overgaan, als God alles zal zijn in allen (1 Cor. 15, 28). Ze zijn dan goden in plaats van mensen.¹⁴⁴ Want hen, die goed hebben geleefd, wacht de goddelijke, hemelse stad.¹⁴⁵ Goed leven we, als we *"elkaar dat in genade schenken, wat God ons in Christus in genade geschonken heeft, als het ware bij het ontvangen de gever en de manier van geven in het oog houdend en navolgend."*¹⁴⁶ De genade inspireert de gelovige om ook zelf genadig te handelen, zoals Paulus in Ef. 4, 32 al duidelijk maakte.

"Een van de grote spirituele themata bij Origenes"¹⁴⁷ is dat van de inwoning van Christus bij de gelovigen. Aanvankelijk uit hij zich hierover zeer zorgvuldig. In Ps. 63, 4 vertaalt hij (met de LXX) "Uw goedertierenheid is beter dan de levens (sic!)".¹⁴⁸ Dit meervoud vindt volgens hem hierin zijn verklaring, dat dankzij Christus, die in ieder het leven is, de levens zich vermenigvuldigen. "Misschien", zo vervolgt hij, *"moet zo ook de oplossing gezocht worden van 'als ge het bewijs zoekt, dat Christus in mij spreekt' (2 Cor. 13, 3) . Want in iedere gelovige wordt als het ware (ὡς ὅτι) Christus gevonden, en zo ontstaan door de ene Christus vele christussen, zijn navolgers en gevormd naar Hem, die het beeld van God is. Vandaar, dat God door de profeet zegt 'Raakt mijn christussen niet aan.'* (Ps. 105, 15)."¹⁴⁹ Voorzichtig ("misschien", "als het ware") concludeert hij uit de aanwezigheid van Christus in de gelovige tot het ontstaan van vele christussen en legt zo verband tussen 2 Cor. 13, 3 en Ps. 105, 15. Een argument voor de vermenigvuldiging van Christus in de gelovigen vindt hij in het meervoud 'levens' in Ps. 63, 4.¹⁵⁰ Allereerst valt in deze passage van zijn commentaar op het evangelie naar Johannes weer op hoe hij er naar streeft bijbels te argumenteren¹⁵¹ (zij het naar moderne maatstaven niet altijd correct) en hoe omzichtig hij zijn conclusies trekt. Maar bovendien vinden we in dit vroege werk reeds allerlei motieven, die later ook steeds terugkeren: Christus is in ieder het leven¹⁵², Hij spreekt in de apostelen¹⁵³, is aanwezig in de gelovigen¹⁵⁴, zijn navolgers zijn christussen¹⁵⁵, naar Hem gevormd¹⁵⁶, die het beeld van God is.¹⁵⁷

De inwoning van Christus in de gelovigen is een bijbels motief.¹⁵⁸ Een aantal nieuw-testamentische uitspraken komen in dit verband bij Origenes steeds terug.¹⁵⁹

Jezus is niet alleen waar zijn lichaam is. Dat maken teksten als Mat. 28, 20, Joh. 1, 26. 27 en Mat. 18, 20 wel duidelijk.¹⁶⁰ Origenes meent bovendien, dat een tekst als Gal. 2, 20 niet alleen van toepassing geacht moet worden op de heiligen na Christus' dood en opstanding, maar ook geldt van Abraham, Isaäk en Jakob.¹⁶¹

Zijns inziens was er in vroeger tijden o.a. een niet-somatische ἐπιδημία van Christus in de profeten en wordt Hij nu voornamelijk gevonden bij hen, die tot de kerk behoren.¹⁶² Hij is met name vergaderd met hen, die in zijn naam vergaderd zijn.¹⁶³ In de jonge meisjes van Hoogl. 1, 3. 4 ziet hij zowel een aanduiding van de ziel als van de kerk. Hij vraagt zich dan echter wel af waarom hier het meervoud wordt gebruikt. Zijn oplossing is, dat de pluralis gebruikt wordt, omdat ze nog onderwezen worden en in ontwikkeling zijn. De singularis geeft de volmaaktheid aan, als ze door geloof¹⁶⁴ en eensgezindheid¹⁶⁵ Christus tot zich trekken.¹⁶⁶ Ook elders benadrukt hij dit geloofsaspect. De gelovige, vol goede werken, heeft de Heer in zich. Door het geloof hebben de Vader en de Zoon namelijk in ons woning gemaakt *als* (sic!) de inwendige mens (cf. Ef. 3, 17),¹⁶⁷ Wie Jezus beoordeelt maar niet veroordeelt en Hem binnenlaat (cf. Openb. 3, 20), toont daarin zijn geloof.¹⁶⁸ Dat dit geen wereldvreemde mystiek is, blijkt uit het beklemtonen van de goede werken en bijvoorbeeld uit zijn commentaar op de brief aan de Efeziërs, waar hij dit geloof - evenals Jezus in Mrc. 12, 30. 31 - specificceert als het liefhebben van God én de naaste.¹⁶⁹

Anderzijds is hij er ook van overtuigd, dat Christus als de Logos in alle λογικοί aanwezig is, namelijk in τὸ ἡγεμονικόν: daaruit bestaat (o.a.) het beeld Gods.¹⁷⁰ Bij een andere gelegenheid zegt hij, dat Christus zich ook temidden van hen bevindt, die Hem niet kennen.¹⁷¹ Hij is dan onzichtbaar aanwezig.¹⁷² En niet iedereen kan Hem ontvangen.¹⁷³ Het 'in Uw midden'-zijn is een voor-fase voor zijn openbaring.¹⁷⁴ En als er staat, dat Hij zich bevindt temidden van hen, die Hem niet kennen, wil dat zeggen: temidden van hen, die niet doen, wat in overeenstemming is met deze inwonende Logos, d.i. dat ze niet-looisch handelen of denken.¹⁷⁵ Want om Hem te kennen moet je de wereld uitgaan: de wereld immers kent Hem niet.¹⁷⁶ Je moet de wereld en zijn gebreken vaarwel zeggen¹⁷⁷ en niet door de verlokkingen van deze wereld bekoord worden.¹⁷⁸ Dit is echter geen uitwendig gebeuren, want de wereld woont in ons: *"Doe daarom alles om de boze uit Uzelf weg te doen. Want als hij eruit is gegaan, zal Christus Jezus bij U woning maken* (cf. Ef. 3, 17)."¹⁷⁹ En omgekeerd: *"Wanneer we zonde doen, doen we dit, omdat we plaatsgeven aan de duivel, die aanvalt en loert om onze rede*

(ἡγεμονικόν) binnen te dringen, vanwaar hij zijn projectielen afschiet. Daarna woont en werkt hij ook zelf in ons... . Wanneer we in plaats van voor God de deur van de ziel open te doen en Christus te ontvangen, de zonde hebben toegelaten, worden we overgeleverd aan hem, die we hebben ontvangen, om door hem gestraft te worden."¹⁸⁰ We moeten daarom Christus navolgen, onszelf verloochen en ons kruis op ons nemen¹⁸¹, d.w.z. de leden, die op de aarde zijn, kruisigen (cf. Col. 3, 5)¹⁸² of het martelaarschap ondergaan.¹⁸³ Ook bij de bidder, die zijn zintuigen voor de buitenwereld afsluit, zullen de Vader en de Zoon intrek nemen.¹⁸⁴

Origenes constateert een spanning tussen Joh. 1, 26 en Mat. 18,20: welk onderscheid is er tussen Jezus' aanwezigheid in het eerste en in het tweede geval? Dat tussen *possibilitas* en *efficacia*! Bij hen, die Hem niet kennen, is Hij *possibilitate* aanwezig en onder hen, die met hun mond belijden, dat Jezus Heer is en met hun hart geloven, dat God Hem uit de doden heeft opgewekt (cf. Rom. 10, 9) *efficacia*.¹⁸⁵ Uit de gelijkenis van de talenten (Mat. 25, 14-30) en van de ponden (Luc. 19, 11-27) blijkt volgens Origenes, dat de Heer er soms is en soms niet, bijvoorbeeld wat de kerk betreft in tijden van vervolging of wat de ziel aangaat als de geheimenissen ons duister blijven. Om zó te worden, dat Hij bij ons blijft is het nodig, dat we zijn stem horen (cf. Joh. 14, 22. 23).¹⁸⁶

We moeten, meent Origenes, nauwlettend toezien hoe de aanwezigheid van de Heer geformuleerd wordt. Er is verschil tussen "Ik ben met U" en "Ik ben in U". In het eerste geval gaat het over discipelen, die nog niet de voleinding der wereld (τὴν τοῦ αἰῶνος συντέλειαν) hebben bereikt, d.w.z. voor wie de wereld nog niet gekruisigd is (cf. Gal. 6, 14).¹⁸⁷

Men kan ook onderscheiden tussen enerzijds het *rusten* van God op hen, die er naar streven door een volmaakte levenswandel en een verdiept inzicht hemels te worden (nog liever zegt Origenes, dat God *in* hen woont) en anderzijds het *wandelen* van God *in* degenen, die zo ver gekomen zijn, dat ze kunnen zeggen, dat Christus in hen spreekt (2 Cor. 13, 3).¹⁸⁸ Dit *wandelen* ontleent Origenes aan Lev. 26, 12. "Want zo zegt deze koning: 'Ik zal in hen wonen en in hen wandelen ('inambulabo')'; inderdaad, die in hun hart zoveel ruimte aan het Woord van God geven, dat gezegd wordt, dat Hij in hen wandelt ('de-

ambulare'), namelijk in de ruimte van een beter begrip en een breder inzicht." ¹⁸⁹ Zo kan de koning (d.i. het Woord van God) in de ziel, die al tot het volmaakte gekomen is, aanliggen.¹⁹⁰ (Origenes is overigens niet consequent in het onderscheiden van *rusten op*, *wonen in* en *aanliggen in*. Direct hierna in zijn commentaar op het Hooglied schrijft hij: "*Zo wordt ongetwijfeld ook gezegd, dat Hij in die ziel aanligt, waarover de Heer door de profeet zegt: Op wien zal Ik rusten anders dan op de nederige en rustige en die mijn woorden vreest?*"¹⁹¹) De volmaaktheid bestaat uit het ontbreken van fouten en het vervuld zijn van heiligheid, vroomheid, geloof, liefde, vrede en alle deugden. Dan kunnen de Vader en de Zoon en de Heilige Geest bij hem hun intrek nemen (Joh. 14, 23).¹⁹² Of om het met Openb. 3, 20 te zeggen: "bij hem binnenkomen en maaltijd met hem houden en hij met Mij." Wijzend op deze wederkerigheid van het maaltijd houden legt Origenes uit, dat de Heer enerzijds eet van onze goede woorden, werken en gedachten en anderzijds ons geestelijke, goddelijke en betere spijsje geeft.¹⁹³

Origenes kan het ook nog anders zeggen: ieder mens heeft deel aan de Logos, maar bij sommigen is de kracht van de Logos toe-, bij anderen afgenomen. "*Wat van Jezus gezegd is, kunt ge op de rechtvaardige toepassen. Want niet alleen van Hem geldt 'Jezus nam toe in wijsheid en jaren en genade bij God en mensen' (Luc.2, 52), maar ook in ieder, die die voortgang in wijsheid en jaren en genade ontvangt, neemt Jezus toe in wijsheid en jaren en genade bij God en mensen.*"¹⁹⁴

Er is dus een hele ontwikkeling nodig voor de Heer in de gelovige woning kan maken. In een scholion op naam van Origenes wordt benadrukt, dat een mens uit zichzelf niet tot God kan komen en dat daarom God komt tot wie het waard is.¹⁹⁵ Maar dit houdt in, dat er wel voorbereidend werk gedaan moet worden. De ene keer zegt Origenes dan, dat God eerst in ons de verkeerde gedachten moet verbranden om ons bevattelijk te maken voor zijn Woord en Wijsheid, waarna Hij met de Zoon in ons als in een tempel zijn intrek kan nemen.¹⁹⁶ De andere keer legt hij dit voorbereidend werk vooral in handen van Jezus, die een weg bereidt in ons zondig leven, zodat God kan naderen en met Jezus zijn intrek in de mens kan nemen.¹⁹⁷ In de verkondiging van het Evangelie klopt Hij aan de deur van de ziel.¹⁹⁸ De mens zal

Jezus wel moeten hebben willen ontvangen, zodat Hij zijn voorbe-reidend werk kon doen.¹⁹⁹ En de catechumenen moeten niet denken, dat zij nog niet volmaakt genoeg zijn om Hem binnen te laten: ook zij moeten hun ziel openstellen voor het Woord (Joh. 1, 1), de Wijsheid (1 Cor. 1, 30) en de Waarheid (Joh. 14, 6).²⁰⁰ Uiteinde-lijk zijn in de volmaakte ziel de Vader en de Zoon aanwezig, is het Koninkrijk present.²⁰¹ Maar ook binnen de volmaaktheid maakt Origenes onderscheid: zij zijn aanwezig naar ieders verdiensten.²⁰²

Wat de inwoning van Christus meer concreet betekent, kan hij op verschillende manieren formuleren:

- Hij is naar zijn goddelijke natuur als het Woord en als Wijsheid, Gerechtigheid, Waarheid (en Vrede) aanwezig.²⁰³ Als Wijsheid leert Hij ons, dat de overleggingen van de wijzen ijdel zijn en overwint en vertrappt Hij alle schijn-wijsheid.²⁰⁴
- Christus leeft in ons (Gal. 2, 20), dat wil zeggen, zoals de ziel het lichaam beheerst en gebruikt waarvoor zij wil, zo beheerst de Christus ons. *"En dñn worden we ledematen van Christus, wanneer wij ze allemaal volgens zijn Logos bewegen."*²⁰⁵ *"Hij woont door het geloof in de inwendige mens (cf. Ef. 3, 16.17), dat wil zeggen de rede (τὸ ἡγεμονικόν), want Hij heeft de leiding in onze harten."*²⁰⁶

Zoals Christus leeft in Paulus en Petrus e.a., zo kun je zeggen, dat Hij gestorven is in de zondaren.²⁰⁷

- Hij geneest alle geestelijke matheid en slapte (cf. Mat. 4, 23)²⁰⁸
- Hij sprak in profeten en apostelen (2 Cor. 13, 3).²⁰⁹ Hij spreekt in allen, die het Evangelie uiteenzetten.²¹⁰ Door de inwoning van Christus zijn deze ook in staat ketters te weerleggen.²¹¹ Wij kun-nen namelijk door het vuur van de Heilige Geest 'het vlees van het Lam braden', d.w.z. aan de Heilige Schrift de geestelijke betekenis ontlokken, zodat de hoorders zeggen: "Ons hart was onderweg bran-dende, toen hij ons de Schriften opende" (cf. Luc. 24, 32). Omdat Christus in ons spreekt, kan wat de Emmaüsgangers van de Opgestane zeiden ook van ons gezegd worden.²¹² In de uitleg van Mat. 10, 40 zegt Origenes danook: *"Wie de bedoeling van een apostolisch ge-schrift juist opvat en het niet verkeerd interpreteert, ontvangt een apostel én Christus, die in hem spreekt en leeft, wiens on-derwijzing hij ook bezit."*²¹³

- Christus staat ons bij in de strijd tegen de machten van Ef. 6, 12.²¹⁴

Naar aanleiding van de inwoning van Christus in de gelovige kan Origenes zeggen: "*Wat baat het U, als Christus eens in het vlees is gekomen, als Hij niet ook in Uw ziel is gekomen? Laten we bidden, dat zijn komst dagelijks bij ons plaatsvindt en wij kunnen zeggen: 'En toch leef ik (dat is) niet meer mijn ik, maar Christus leeft in mij! (Gal. 2, 20)'*"²¹⁵ Hierbij gaat het hem duidelijk om een levenswijze, waaruit zichtbaar wordt, dat Jezus niet alleen gekomen is in het vlees, dat Hij van Maria heeft aangenomen, maar ook in ons vlees.²¹⁶ Origenes gaat zover, dat hij van iemand, in wie Jezus zo leeft (cf. Gal. 2, 20) kan zeggen, dat hij evenals Jezus zoon van Maria is. Vandaar, dat Jezus over Johannes tot Maria kan zeggen: "Vrouw, zie, Uw zoon." (Joh. 19, 26).²¹⁷

De gestalte van Christus

In dit verband moeten we stil staan bij Gal. 4, 19 "Mijn kinderen, ter wille van wie ik opnieuw weeën doorsta, totdat Christus in U gestalte verkregen heeft " en de exegese, die Origenes hiervan geeft. Over de betekenis van deze tekst bestaan bij de nieuwere exegeten drie opvattingen: a. het gaat om de menswording van Christus in de gelovige²¹⁸, b. het duidt op de menswording van Christus in de gemeente²¹⁹, c. het betreft een juiste evangelische beeldvorming over Jezus²²⁰.

Bij Origenes vinden we vooral het individuele aspect. De ene keer legt hij er hierbij de nadruk op, dat de *verkondigers* van het Evangelie Christus *verwekken* bij hun gehoor, de andere keer, dat de *gelovige* Christus voortbrengt.

Wat het eerste betreft kan hij zeggen, dat de kerk zonen voortbrengt.²²¹ Priesters en leraren verwekken in de kerk zonen²²², maar onthouden zich ervan, als de hoorders er niet voor open staan: dan zou het toch vruchteloos zijn.²²³ Trouwens, niet allen zullen een ziel verwekken: of ze willen niet, of ze kunnen het niet (cf. 1 Cor. 4, 15).²²⁴

Anderzijds leren we van Paulus, dat hij broeders, die van het geloof waren afgefallen als een abortus en voortijdig afgedreven, weer tot een voldragen geboorte heeft doen komen.²²⁵ Hij illustreerde zo zijn geloof met goede werken "*door de dwalenden en in het geloof weifelenden en als het ware voortijdig afgedrevenen in moederlijke liefde opnieuw te*

baren, totdat Christus in hen gestalte kreeg".²²⁶ "Of weet ge niet, dat uit het zaad van het Woord van God, dat gezaaid wordt, Christus geboren wordt in het hart van hen, die het horen?"²²⁷ Overigens niet bij alle hoorders. Als hij in Ex.21,22 leest over een vrouw, wier vrucht afgaat, constateert hij: die zwangere vrouw is de ziel, die zojuist het Woord van God ontvangen heeft, maar geen vrucht draagt; de volmaakte man is hij, die het woord des geloofs ontvangt en tot daden komt. Dan krijgt Christus, het Woord, in hém gestalte, maar in anderen niet.²²⁸

Sprekend over hen, die Christus voortbrengen, merkt hij op: de gelovige kan evenals Abraham 'Isaäk', 'vreugde', baren. "Ge kunt, als ge zo zuiver van geest, zo heilig van lichaam, zo onbevlekt in uw daden zijt, ook Christus zelf voortbrengen, naar het woord van hem, die zei: Mijn kinderen, die ik opnieuw baar, totdat Christus in U gestalte krijgt (Gal.4, 19)".²²⁹ In degene, die wil en doet wat het Woord van God wil, krijgt Christus zelf gestalte.²³⁰

In verband met dit begrip *μόρφωσις* komen we allerlei woorden tegen, die in het voorafgaande al aan de orde kwamen. In zijn werkje over het gebed, dat tot zijn vroegste publicaties behoort, zegt hij: "ieder werk, ieder woord, iedere gedachte ..., door de eniggeboren Logos naar zichzelf gevormd (*μεμορφωμένα κατ'αὐτόν*) volgt het beeld na (*μεμīmνηται τὴν εἰκόνα*) van de onzichtbare God en is volgens het beeld van de Schepper (Col.3,10)". Omdat God het laat regenen over rechtvaardigen en onrechtvaardigen (Mat.5,45) is in hen aanwezig het beeld van de hemelse (1 Cor.15,49), die zelf beeld van God is. Zo zijn de heiligen beeld van het beeld van God, de Zoon, en maken zich diensgevolge het zoonschap eigen, gevormd naar zijn historisch en naar zijn verheerlijkt lichaam. Ze worden gelijkvormig (*σύμμορφοι*) aan zijn verheerlijkt lichaam, doordat ze veranderd worden (*μεταμορφούμενοι*) door de vernieuwing van hun denken (Rom.12,2)".²³¹ We wijzen naast het woord *gestalte* op uitdrukkingen als *navolging*, *beeld*, *aanwezigheid*, *zoonschap* en op de *vernieuwing* van het denken. In een van zijn laatste werken, de apologie tegen Celsus, stelt hij tegenover de beelden van de heidenen andere beelden, die door de Logos in ons gestalte hebben gekregen (*μορφούμενα*): de deugden, in navolging (*μιμήματα*) van de eerstgeborene der ganse schepping, in wie we de voorbeelden (*παραδείγματα*) van de deugden bezitten en die het beeld van de onzichtbare God is. (Hierna volgt Col.3,9.10 over de vernieuwing van de mens.)²³²

In deze passage is in verband met het begrip *μόρφωσις* eveneens sprake van *navolging*, *beeld* en *voorbeeld*, *vernieuwing*. Sprak hij in De Oratione

over de *aanwezigheid* van het beeld van de hemelse, de Zoon, die in mensen woont, in Contra Celsum spreekt hij over de aanwezigheid van deugden, die het beeld van de onzichtbare God navolgen. Beide passages wijzen op de dynamiek van de *μόρφωσις* door het citeren van Col. 3 over het vernieuwingsproces.²³³ Chronologisch tussen deze beide in moeten we de uitspraak plaatsen, waarin hij (eveneens met een zinspel op Col. 3) zegt: *"Indien we de nieuwe mens willen aandoen, die naar (de wil van) God geschapen is, laten we dan denken aan 'wordt mijn navolgers, zoals ik van Christus' (1 Cor. 11, 1) en 'maar ik leef niet meer, maar Christus leeft in mij' (Gal. 2, 20). Kort en goed, laten we tonen, dat Christus in ons gestalte heeft aangenomen (Gal. 4, 19), geheel en al en in elke daad."*²³⁴ Ook hier vinden we de combinatie van woorden als *de gestalte van Christus, navolging, vernieuwing* en *de inwoning van Christus*, termen die elkaar aanvullen en nader verklaren.

In de Mattheüscommentaar, die hij aan het eind van zijn leven geschreven heeft, geeft hij als uitleg van Gal. 4, 19: *"Want als ge ontdekt, dat in iemand Christus gestalte heeft gekregen, zult ge bijgevolg naar deze gestalte ook de gedaante (speciem) van Christus zien."*²³⁵ Wat hij hiermee tot uitdrukking wil brengen, blijkt uit enkele andere gedeelten van deze commentaar, waarin hij minder terughoudend spreekt dan in zijn vroegere periode.²³⁶ Mat. 25, 35-46 geeft hem hiertoe de vrijmoedigheid, waar Jezus zichzelf identificeert met de hongerigen en dorstigen in deze wereld. Het spraakgebruik bij Origenes is echter nogal wisselend. De ene keer zegt hij (eerst nevenschikkend dan identificerend) *"Laten we ...ook Hem en zijn discipelen drenken, opdat Hij van ons, die Hem en zijn discipelen goed te drinken geven, zegt 'Ik heb dorst geleden en gij hebt Mij te drinken gegeven' (Mat. 25, 35)"*²³⁷, waarbij de identificatie voor rekening van de tekst van Mattheüs komt. De andere keer spreekt hij over *"Christus, die honger en dorst en koude lijdt in de heiligen"* en over iemand, die in allerlei gevallen de opdracht van Christus vervuld heeft en zo *Christus* voedt en drenkt.²³⁸

Een dergelijk fluctuerend spraakgebruik komt ook voor rond Mat. 18, 5 (*"Een ieder, die zulk een kind ontvangt in mijn naam, ontvangt Mij"*). Het gaat hier, zo constateert Origenes, om het zichzelf geringachten (vs. 4), zoals een kind niet trots is op zijn reputatie, op rijkdom, kleding of afkomst, en hij vervolgt: *"Zo'n kind moet ontvangen en geëerd worden in Jezus' naam, daar vooral in zodanigen Christus is. En daarom zegt Hij ook 'Wie één zo'n kind ontvangt in mijn naam, ontvangt Mij'."*²³⁹ Even later voegt hij eraan toe, dat wie zo'n kind niet wil ont-

vangen, *Jezus* afwijst en verwerpt.²⁴⁰ In een fragment, dat aan deze tekst gewijd is, lezen we: "*Hij spoort de gelovigen aan zo'n kind te ontvangen in zijn naam of 'één van deze kinderen', die geestelijk zijn en (Christus') gestalte hebben aangenomen door de Geest, die zich vernedert. Volgens Lucas moet het door de Heiland getoonde kind ontvangen worden 'in zijn naam', opdat hij in hem Christus ontvangt, die ook in de Geest is.*"²⁴¹

We hebben gezien, dat *de gestalte van Christus* in de gelovige door Origenes gecombineerd wordt met begrippen als *na-volging*, *af-beelding* en *in-woning*, die zowel duiden op verbondenheid als distantie. In de passages uit de commentaar op het evangelie van Mattheüs wordt zowel nevenschikkend als (duidelijk beïnvloed door de woorden van Christus zelf) identificerend gesproken. Maar evenmin als Jezus zelf beoogt Origenes een essentiële identificatie. Dat blijkt wel, als hij duidelijk niet-identificerend spreekt. De *een-heid* tussen Christus en de gelovige bestaat uit het verbonden zijn door en vervuld zijn met één en dezelfde Geest, zoals het genoemde fragment zei.²⁴² Zó neemt men Christus' gestalte aan en zó kan men "*naar deze gestalte*" in de gelovige ook "*de gedaante van Christus*" zien.²⁴³ De eenheid ligt heilshistorisch verankerd ἐν Χριστῷ.

• ἐν Χριστῷ

Ofschoon *de inwoning van Christus* in de gelovige een bijbels, met name paulinisch motief is, komt daar vaker het omgekeerde voor: *het zijn in Christus* (ἐν Χριστῷ, ἐν κυρίῳ).²⁴⁴ A. Wikenhauser noemt "jenes geheimnisvolle dauernde Verbundensein mit dem erhöhten pneumatischen Christus, das Paulus mit 'in Christus' und 'Christus in uns' ausdrückt, zum Zwecke der Schaffung und Förderung des eigentlichen christlichen Lebens" "*Paulinische Christusbystik*".²⁴⁵ H.N. Ridderbos e.a. willen niet spreken van mystiek, maar zien dergelijke formuleringen tegen de achtergrond van de "kosmisch-eschatologische Universalpersönlichkeiten" of "corporate personality" van Rom. 5, 12-21 en benadrukken daarbij het heilshistorische en eschatologische aspect.²⁴⁶ Ridderbos verwijst naar het zogenaamde "worteldenken" van H. Hofer.²⁴⁷

Bij Origenes lijkt de gedachte van *de inwoning van Christus* te overheersen.²⁴⁸ Uitspraken van Paulus, waarin het ἐν Χριστῷ centraal staat²⁴⁹, citeert

hij wel, maar hij schenkt er doorgaans weinig aandacht aan. Soms vangt hij - waarschijnlijk onopzettelijk - het $\epsilon\nu$ $\chi\rho\iota\sigma\tau\tilde{\omega}$ door een andere constructie: door een dativus²⁵⁰ of door $\sigma\upsilon\nu$ $\chi\rho\iota\sigma\tau\tilde{\omega}$ ²⁵¹, waaruit we mogen concluderen, dat de praepositie $\epsilon\nu$ voor hem hier geen specifieke functie heeft.²⁵² Enkele keren spreekt hij afwisselend over Christus, die *in de gelovige* is en de gelovige, die *in Christus* is.²⁵³ Hij kan dat doen, omdat beide uitdrukkingen voor hem duiden op het nieuwe, dat in Christus is doorgebroken. De oude bedeling van Adam is afgelost door de nieuwe bedeling van Christus. *"Christus heeft in zichzelf allen levend gemaakt, die in Adam sterven."*²⁵⁴ Typerend hiervoor is z.i., dat Christus op Calvarië gestorven is. *"Er is mij namelijk een traditie ter ore gekomen", schrijft Origenes, "dat het lichaam van Adam, de eerste mens, daar begraven is, waar Christus is gekruisigd, opdat 'zoals in Adam allen sterven, zo in Christus allen levend gemaakt worden' (1 Cor. 15, 22), opdat in die plaats, die Calvarië genoemd wordt, d.i. 'hoofdplaats', het hoofd van het menselijk geslacht met heel het volk de opstanding zou vinden door de opstanding van de Heer (en) Heiland, die daar geleden heeft en is opgestaan. Want het zou ongepast zijn, als vele afstammelingen van Adam vergeving van zonden zouden ontvangen en de weldaad van de opstanding zouden verwerven, maar de vader van alle mensen zelf die genade niet zo verwerven."*²⁵⁵ In de Zoon is leven. Het gaat er derhalve om te zijn in Hem, die zegt "Ik ben het leven" (Joh. 14, 6)²⁵⁶, *"opdat we door de navolging van Christus voor de zonde sterven"*.²⁵⁷ Door de moeite en inspanning van onze goede levenswandel zullen we pas het 'leven' beërven. Origenes wijst dan op 1 Cor. 15, 22, waar niet staat "zoals in Adam allen sterven, zo worden in Christus allen levend gemaakt", maar "zo zullen in Christus allen levend gemaakt worden". Er is een eschatologisch perspectief, maar de weg daarheen is er een van ingespannen volharding.²⁵⁸ Het 'leven', dat in de Zoon gefundeerd is, kan ontleed worden in waarheid, wijsheid, rechtvaardigheid en heiliging.²⁵⁹ Als er in Rom. 12, 5 staat "zo zijn wij, hoewel velen, één lichaam in Christus" legt hij uit, dat "één in Christus" wil zeggen: één in waarheid, wijsheid, rechtvaardiging en heiliging.²⁶⁰ En als de psalmist zegt "Uw waarheid is rondom U"²⁶¹ betekent dat *"de waarheid, Christus, is rondom de Vader"* maar ook *"die in Christus zijn (οἱ ἐν Χριστῷ), zijn in een kring rondom Hem"*.²⁶² Het psalmwoord "want Hij zal zijn engelen aangaande U gebieden, dat zij U bewaren op al Uw wegen"²⁶³ kan verstaan worden van Christus naar zijn menselijke natuur of *"in de persoon van Christus van elk rechtvaardig mens, dien (sic!) Christus in zijn lichaam*

droeg".²⁶⁴ Psalm 119, 40 tenslotte legt hij als volgt uit: "*aangezien de Zoon de gerechtigheid van de Vader is, zegt iemand dit, die in de Zoon wil leven.*"²⁶⁵

Samenvatting

Samenvattend komt Origenes' anthropologie in grote lijnen hierop neer. De mens is als *beeld* van God geschapen om uiteindelijk te komen tot *gelijkenis* van God. Tot de '*indicia*' van het goddelijk beeld, die in de mens aanwezig zijn, behoort o.a. de Logos, zetelend in τὸ ἡγεμονικόν. De Logos, die in iedereen '*possibilitate*' aanwezig is, moet echter geactualiseerd worden ('*efficacia*'), zodat men gaat handelen in overeenstemming met de inwonende Logos. Daartoe moet men zijn stem gaan horen. Er is progressie, maar ook regressie van het beeld mogelijk. Navolging van God houdt in, dat het '*depositum*' van het beeld van God ongeschonden bewaard blijft. De goedheid, volmaaktheid, die dan in de mens zichtbaar is, onderscheidt zich in zoverre van de goedheid van God zelf, dat deze *substantieel*, essentieel is (God is *van nature* goed), terwijl de goedheid van de mens *accidenteel* is, namelijk ten gevolge van de navolging. Deze onderscheiding houdt Origenes consequent vol. Het behoort namelijk tot de volmaaktheid van de mens, dat hij dit onderscheid blijft respecteren en binnen eigen grenzen blijft: slechts κατὰ τὸ δυνατόν mag hij Gode gelijk zijn. Als Origenes zegt, dat te zijner tijd de mens niet meer door navolging maar *per se* volmaakt zal zijn, ligt hieraan de gedachte ten grondslag, dat men groeit van veelheid naar eenheid van handelen, d.w.z. naar onveranderlijke toewijding. Daar eenheid kenmerkend is voor God, kan hij zelfs zeggen, dat deze toewijding aan God mensen tot goden maakt (1 Cor. 15, 28).

Het beste beeld van God is *Christus*. Navolging van God realiseert zich bij de mens in de navolging van dit beeld van God, Christus: Hij is het παράδειγμα. Van hem leert de mens o.a. gehoorzaamheid, totdat de gehoorzaamheid een tweede natuur is geworden. De verkondigers van het Evangelie verwekken (het beeld van) Christus bij hun hoorders. Wanneer men Hem concreet gaat navolgen in zijn daden, heeft de verkondiging vrucht en neemt Christus *gestalte* in hen aan. Deze navolging is niet een uitwendige imitatie van Christus. Het gaat er om hetzelfde te denken als Hij. Zo komt men tot *de Geest* van Christus en van God.

De lijnen, waarlangs deze navolging zich voltrekt, kunnen als volgt worden aangeduid:

- a. men gaat getuigen van datgene, waarvan men moet getuigen. Ten gevolge van een duidelijker kijk op het Woord wordt Christus volmaakter aanwezig. Men moet namelijk niet alleen de naam van Christus dragen ('christen'), maar zijn werkelijkheid ('christus'). Hij moet een levenshouding worden.
- b. tot die werkelijkheid behoort zijn *dood*. De gelovige moet gelijkenis aan zijn dood vertonen. Dat is echter slechts op een afstand mogelijk, want zijn dood was uniek. De gelovige moet sterven voor de zonde en voor de wereld. Als men zegt 'hij moet de wereld uitgaan', moet men zich echter wel realiseren, dat een mens 'de wereld' ook in zich heeft. Wie zo sterft voor de wereld, leeft voor God en is met Hem één geest.
- c. dit leven voor God kan men ook typeren als het aantrekken van *de nieuwe mens*, zodat Christus in ons leeft (Gal. 2, 20) en gestalte in ons krijgt (Gal. 4, 19). Vanuit τὸ ἡγεμονικόν heeft Hij de leiding in onze harten. Hij beheerst ons, zoals het hoofd het lichaam. Dat houdt de prioriteit van Christus in. De inwendige (redelijke) mens wordt vernieuwd. Of anders gezegd: Christus beïnvloedt als de inwendige mens onze daden. *Analoog* aan Hem hebben we dienstbaar te zijn aan de redding der wereld. Door middel van μετοχή hebben we deel aan het Woord van God, aan zijn Wijsheid, aan Christus. De ἐπίνοια van Christus vallen ons ten deel: zij vermenigvuldigen zich door ons, zodat er niet slechts sprake is van een uitwendige paronomasie. Er is μετοχή van *christussen* aan Christus, van *de zijnden* aan de Zijnde, van *goden* aan God. Wie door navolging deelt heeft aan God moet *paradoxe* werken doen, d.i. als mens daden stellen die bij God horen. Wie - in elke zondige daad - valt, sterft als een *mens*. Het begrip μετοχή impliceert, dat de oorzaak van het *christus* e.d. zijn niet in jezelf ligt. Hetzelfde wordt tot uitdrukking gebracht in woorden als *naar zijn beeld, navolging, adoptie, καταχρηστικῶς, door de Geest, uit genade*. Wie door μετοχή aan God deelt heeft, kan door genade ('Hanna') zeggen 'Daar is God zelf' ('Samuël'). Volstrekt ten onrechte meent E. Mersch, dat het deelhebben aan Christus meer moreel dan reeel is.²⁶⁶
- d. ook ondergaan gelovigen hetzelfde *lijden* als Christus, omdat ze christen zijn: hoe volmaakter Christus in hen wordt aangetroffen, des te meer worden ze gehaat, d.w.z. Christus wordt in hen gehaat en Hij lijdt in hen. Wederkerige solidariteit in het lijden.

- e. als deelgenoot van de Heer is men echter ook *onaantastbaar* en wordt door Hem uit de handen van de zondaren weggerukt.
- f. tenslotte zal men ook delen in zijn *verhoging*: het "zullen" in 1 Cor. 15, 22. Grote betekenis heeft voor Origenes' denken ook vs. 28 ("God alles in allen").²⁶⁷

Door middel van verschillende bijbelse of filosofische begrippen heeft Origenes geprobeerd de relatie tussen de gelovige en de Heer te verduidelijken. Zijn gebruik van ἐκών (θεοῦ) is duidelijk door Paulus geïnspireerd, die op zijn beurt teruggreep op het Oude Testament (Gen. 1, 27).²⁶⁸ De apostel gaat ervan uit, dat in het beeld het oerbeeld in haar wezen zichtbaar is. Hij onderstreept, dat het beeld van God in de mens tegelijk gave en opgave is. Μορφή komt als filosofisch begrip pas voor in Aristoteles' hylemorphisme, maar is verder in de filosofie zeldzaam. Het Nieuwe Testament gebruikt het spaarzaamlijk: het komt voor in Phil. 2, 6 en i.v.m. het μορφοῦσθαι van Christus in de gelovige (Gal. 4, 19), een tekst waarop Origenes zich vaak beroept. Paulus ziet dat gestalte krijgen van Christus in de gelovige als een nooit afgesloten proces en ook weer als gave en opgave.²⁶⁹ Een filosofisch karakter draagt het noch bij hem, noch bij Origenes. Μετοχή is daarentegen een typisch filosofisch begrip. In het Nieuwe Testament komt het alleen in de brief aan de Hebreeënen voor, in 3, 14 en 6, 4. Hanse spreekt hier over "eine Berührung mit platonischer Redeweise auf dem Umweg über Philo".²⁷⁰ Het eschatologisch perspectief is daar μέτοχοι τοῦ Χριστοῦ te worden, terwijl men nu via de Heilige Geest daarop anticipeert (μέτοχους γεννηθέντας πνεύματος ἁγίου), resp. Hebr. 3, 14 en 6, 4.²⁷¹ Origenes gebruikt ook het woord ἀνάκρασις om de relatie tussen de gelovige en God uit te drukken, een spreekwijze, die de Bijbel niet kent. Al bij Plato komt de gedachte voor, dat kennis participatie impliceert.²⁷² Bij Origenes is sprake van kennis als vermenging met degene, die men kent.²⁷³ Ook zegt hij, dat de belijder zich vermengt met de beledene.²⁷⁴ Wat uit deze voorbeelden blijkt, is dat κρᾶσις ook voor Origenes niet betekent een geheel in elkaar opgaan, gepaard aan depersonalisering.²⁷⁵ Volgens Chrysippus bijvoorbeeld staat κρᾶσις in tussen παράθεσις en σύγχυσις: bij κρᾶσις doortrekken beide substanties en kwaliteiten elkaar geheel en al, maar blijven wel voortbestaan.²⁷⁶ In dezelfde geest uit Philo zich.²⁷⁷ Tegen die achtergrond moeten we ook de uitspraak van Origenes plaatsen over mensen, die God in waarheid dienen en "*vermengd worden* (ἀναμερύνουσθαι) *met het Woord van God en met de goddelijke wet en zo verenigd worden* (ἐνοῦσθαι)

met de God over alles door de Zoon van God, de Logos, Wijsheid, Waarheid en Gerechtigheid, die met Hem verenigt ieder, die zich ertoe gezet heeft in alles naar Gods wil te leven."²⁷⁸ Deze mensen blijven mensen. Het behoorde immers tot de menselijke volmaaktheid eigen grenzen te kennen! Bovendien leeft de nieuwe mens van genade. Maar door de ἀνάγκαις worden ze geheel doordeesemd door de Logos, Wijsheid, Waarheid, Gerechtigheid, ja door God zelf. We wijzen dus de voorstelling van Völker af.²⁷⁹

Zo is er geen sprake van *identificatie*, van een '*Christus prolongatus*' in de gelovigen.²⁸⁰ Toch gaat het ook niet om een louter formele *representatie*. Daarvoor is er door middel van de μετοχή of de wederzijdse inwoning een te nauwe verbondenheid. Men is omgevormd tot μορφή Χριστοῦ. Men is niet slechts christen, maar christus, "gezalfd" met de Geest van Christus. Door die ene Geest zijn de gelovigen, Christus en God zelf verbonden. Door diezelfde Geest werkt de nieuwe bedeling, die met Christus is aangebroken, door. Daadwerkelijke christenen vertonen daar het beeld van. In hen zijn Christus en het nieuwe leven present. Het is dan ook beter i.p.v. over identificatie of representatie te spreken van de *conformiteit* van de gelovige aan Christus, die gefundeerd is in het leven, lijden, sterven en de opstanding van Christus. Het gaat om een mysterieuze solidariteit, die ver verwijderd is van de hellenistische gedachte van een morele imitatio. De hoogste volmaaktheid zal zijn, dat wij in God en God in ons, dat God alles in allen zal zijn (1 Cor.15, 28).

2. HET LICHAAM VAN CHRISTUS EN ZIJN LEDEN.

1. Opstanding en voleinding.

Zoals aan het begin van dit hoofdstuk al werd opgemerkt, heeft Origenes, wanneer hij over de kerk spreekt, grote voorliefde voor de uitdrukking *het lichaam van Christus*.¹ Dat behoeft overigens nog niet te betekenen, dat het voor hem de meest wezenlijke omschrijving van de kerk is.²

De eerste keer, dat hij uitvoerig op deze wijze over de kerk spreekt, is rond het jaar 235 in zijn commentaar op het evangelie naar Johannes, n.a.v. Joh. 2, 18-22, m.n. de woorden "... Hij sprak van de tempel zijns lichaams" (vs. 21).³ Het bijzondere van deze tekst is, dat het de enige keer is, dat Johannes σῶμα niet gebruikt in de betekenis *lijk* of *slaaf* (Openb. 18, 13), maar als aanduiding van het lichaam van Jezus, dat zal sterven en opstaan.⁴ W. Hahn heeft beweerd, dat in dit woord van Jezus de oorsprong ligt van de paulinische visie op de kerk als lichaam van Christus.⁵ Anderen menen, dat Johannes met deze uitspraak de lezers in Efeze wil verwijzen naar die conceptie van Paulus.⁶ Maar m.i. heeft het woord hier geen ecclesiologische connotatie.⁷ Origenes heeft deze tekst echter wél op de kerk toegepast: "*Beide, het heiligdom en het lichaam van Jezus, schijnen mij volgens één van de interpretaties (ἐκδοχή) type van de kerk ...*".⁸ Hij doelt hiermee op de opvatting, die reeds in het Nieuwe Testament voorkomt, dat de tempel, maar ook het lichaam van Christus beeld van de kerk zijn en niet op een exegese, die in zijn dagen gangbaar zou zijn, waarin Joh. 2, 21 op de kerk wordt toegepast. Van zo'n uitleg is in de eerste drie eeuwen weinig te bespeuren. De tekst wordt wel in verband gebracht met het menselijk lichaam van Christus⁹, met Zijn dood en opstanding (smacht)¹⁰, met Christus als de tempel Gods¹¹ of met de mens als tempel van de Heilige Geest¹², soms ook met het herstel van de jerusalemse tempel¹³, maar nergens met de kerk. Voor zover we kunnen nagaan is Origenes hier origineel. Het meest in zijn richting gaat een opmerking van Clemens Alexandrinus, die n.a.v. 1 Kon. 8, 27 zegt, dat er behalve een geestelijke tempel in de hemel ook een tempel "op aarde" (ἐπὶ τῆς γῆς LXX) zal zijn, nl. bij de komst in het vlees van de grote Zoon van David, die als het ware een bezielde beeld (van God) is, waarvoor hij verwijst naar Joh. 2, 21 én een tempel "onder de mensen" (μετὰ ἀνθρώπων LXX), nl. de kerk, waarvoor hij zich beroept op 1 Petr. 2, 5.¹⁴ Deze combinatie van teksten komt vaker voor.¹⁵ Maar bij Origenes worden ze *beide* op de kerk betrokken, terwijl Clemens 1 Petr. 2, 5 met de kerk verbindt en Joh. 2, 21 met de mensgeworden Christus.

In zijn commentaar past Origenes afwisselend *tempel* en *lichaam van Christus* op de kerk toe: de beelden lopen dooreen en vullen elkaar aan.¹⁶ Hij schrijft: "(228) *Beide, het heiligdom en het lichaam van Jezus, schijnen mij volgens een van de interpretaties type van de kerk, want ze is gebouwd uit levende stenen, een geestelijk huis geworden om een heilig priesterschap te vormen (cf. 1 Petr. 2,5), gebouwd 'op het fundament van apostelen en profeten, terwijl Christus de hoeksteen is' (Ef. 2, 20) , tempel genaamd. (229) Daar 'ge het lichaam van Christus zijt en ieder voor zijn deel leden' (1 Cor. 12,27) , zal zelfs als de constructie (ἀρμολία) van de stenen van de tempel schijnt te worden gedemonteerd (of -zoals in de 21ste psalm staat geschreven - al de beenderen van Christus door de aanslagen in vervolgingen en verdrukkingen van hen, die de eenheid van de tempel in vervolgingen bestrijden, verstrooid worden (cf. Ps. 22, 15)) toch de tempel opgewekt worden en zal het lichaam opstaan op de derde dag, nadat de dag van het kwaad (cf. Pred. 7,14) erover kwam en na de volgende dag van de voltooiing (συντέλεια) . Want er zal een derde dag zijn in de nieuwe hemel en op de nieuwe aarde (cf. Openb. 21,1) , als 'deze beenderen - d.w.z. het gehele huis Israëls -' (Ezech. 37,11) op de grote dag des Heren zullen worden opgewekt, wanneer de dood is overwonnen. En zo behelst de opstanding van Christus, die heeft plaatsgehad na zijn lijden op het kruis, het mysterie van de opstanding van het gehele lichaam van Christus. (230) En zoals dat zichtbare lichaam van Christus gekruisigd is en begraven en daarna opgewekt, zo is het hele lichaam van Christus van de heiligen met Christus mee gekruisigd en leeft nu niet meer (cf. Gal. 2,20) , want ieder van hen roemt -evenals Paulus- in niets anders dan in het kruis van onze Heer Christus Jezus, door wie hij voor de wereld gekruisigd is en de wereld voor hem (cf. Gal. 6,14) . (231) Niet alleen is hij nu met Christus gekruisigd en voor de wereld gekruisigd, maar ook met Christus begraven. Want, zegt Paulus, wij werden met Christus begraven (cf. Rom. 6,4) . (232) En alsof hij al deelt in een voorschot van de opstanding, zegt hij: Wij stonden met Hem op, daar hij in een of andere nieuwheid des levens wandelt (cf. Rom. 6,4) , terwijl hij nog niet is opgestaan in de gelukkige en volmaakte opstanding, waarop hij hoopt. Dus: of hij is nu gekruisigd en wordt daarna begraven of hij wordt nu wel begraven, afgenomen van het kruis, maar zal eens opstaan, zoals hij nu begraven is. (233) Groot is het mysterie van de opstanding en voor de meesten van ons moeilijk te doorzien (δυσθεώρητος)....".*

Hierna volgt (234) een citaat, Ezech. 37, 1-4 en (235) vs. 11, gericht "tot het huis van Israël of het lichaam van Christus". (236) "Wanneer deze opstanding van het ware en meer volmaakte lichaam van Christus plaatsvindt, zullen de leden van Christus, die nu - in vergelijking met de toekomst - dorre beenderen zijn, worden samengevoegd, been aan been, gewricht (ἀρμυρία) aan gewricht, want geen van hen, die van gewricht beroofd zijn, zal terecht komen bij de volmaakte man 'naar de maat van de leeftijd der volheid' van het lichaam 'van Christus' (Ef. 4,13). (237) *Dán zullen de leden, hoevele ook slechts één lichaam vormen, want al de leden van het lichaam zullen ondanks hun veelheid één enkel lichaam worden* (cf. 1 Cor. 12, 12). Wat het onderscheid betreft van voet, hand, oog, oor, neus, van wat het hoofd vormt, de voeten en de andere leden, de zwakste, onaanzienlijkste, niet-edele en edele delen, dat valt slechts God toe, die het lichaam zal samenstellen (συνεργάνου-*vat*). (238) En dan zal Hij, meer dan nu, groter eer verlenen aan wie dat mist, opdat er geen 'verdeeldheid (σχίσμα) zij in het lichaam, maar de leden gelijkelijk voor elkaar zouden zorgen' en opdat indien één lid gelukkig is, alle leden mee gelukkig zouden zijn en indien hij eer ontvangt, allen zouden delen in de vreugde (cf. 1 Cor. 12, 22-26)." ¹⁷ Hierna gaat de schrijver dan speciaal in op het beeld van de tempel, waarbij we later zullen stilstaan.

We hebben Origenes zo uitvoerig aan het woord gelaten, omdat deze passage uit zijn Johannescommentaar al een aantal fundamentele aspecten van zijn visie op de kerk laten zien. In een volgend hoofdstuk zullen we er nog nader op terug komen hoe hij de uitspraak van *Petrus* over de kerk als een gebouw van levende stenen, een geestelijk huis en een heilige priesterschap (1 Petr. 2, 5) combineert met het *paulinische* woord over de gemeente, die gebouwd is op het fundament van apostelen en profeten met Christus als hoeksteen (Ef. 2, 20).¹⁸ Het gaat er ons nu vooral om te horen wat hij zegt over *het lichaam van Christus*. Op de verschillende interpretaties van dit begrip in het Nieuwe Testament kunnen we hier niet uitvoerig ingaan.¹⁹ Slechts op één punt willen we wijzen. Het klassieke spraakgebruik kent het woord *lichaam* voor een groep, die in eenheid en onderlinge samenwerking leeft. Het bekendste voorbeeld is de fabel van Menenius Agrippa, die in 494 v. Chr. aan het volk van Rome, dat in verzet is gekomen tegen de senaat, laat zien, dat de maag een belangrijke functie heeft, omdat ze het gehele lichaam kracht verleent, maar aan de andere kant het lichaam no-

dig heeft om aan voedsel te komen. Deze wederzijdse afhankelijkheid past hij vervolgens toe op de verhouding tussen patriciërs en plebs in Rome.²⁰ Gaat men voor de verklaring van τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ van deze klassieke metafoor uit, dan zal de genitivus moeten worden opgevat als een gen. causae ('de groep door Christus ontstaan')²¹ of als een gen. qualitatis ('de christelijke groep').²² In het Nieuwe Testament is de uitdrukking τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ evenwel nauw verbonden met het zijn ἐν Χριστῷ (Rom. 12, 5). Het accent ligt hier niet zozeer op de onderlinge gemeenschap, gekwalificeerd door Christus, maar op het feit, dat de velen in Christus zijn en in Hem één (lichaam) zijn.²³ Bij deze christelijke traditie sluit Origenes zich zeer nauw aan: omdat de kerk het lichaam van Christus is, zal ze ondanks alle vervolging en bestrijding evenals de Heer op de derde dag opstaan.²⁴

Origenes onderscheidt tussen *"het zichtbare (αἰσθητόν) lichaam van Christus"*²⁵, d.w.z. het fysieke lichaam, waarin Hij tijdens Zijn leven op aarde geleefd heeft en *"het gehele lichaam van Christus van de heiligen"*²⁶ of *"het ware en meer volmaakte lichaam van Christus"*.²⁷ Hij verstaat hieronder de kerk, maar laat elders de mogelijkheid open van een meer uitgebreide betekenis, nl. het hele menselijke geslacht²⁸ of de gehele schepping.²⁹ En met de gehele schepping bedoelt hij dan alle wezens (niet alleen de mensen, maar bijvoorbeeld ook de sterren³⁰), die een keuze kunnen maken, want de uitgebreide betekenis is alleen reëel, als deze allen tot Christus zich bekeren.³¹

Zoals Paulus spreekt over *de leden* van dit lichaam, noemt Origenes - onder invloed van Ps. 22, 15 en Ezech. 37³² - de beenderen en gewrichten, die in onderlinge samenhang behoren te functioneren. Het woord *gewricht* (ἄρμυνία) bevat een duidelijke zinspeling op de harmonie, die er binnen het lichaam moet zijn.³³ Deze wordt echter voortdurend bedreigd door hen, die de eenheid trachten te verstoren.³⁴ Maar als lichaam van Christus zal de gemeente ongedeerd herrijzen.

Hiermee komen we op het tweede en meest centrale aspect van deze passage: *"De opstanding van Christus, die heeft plaatsgehad na zijn lijden op het kruis, behelst het mysterie van de opstanding van het gehele lichaam van Christus"*³⁵, een mysterie, dat voor de meesten moeilijk te doorzien is.

Hij ontwikkelt deze gedachte langs twee lijnen, die van *op de derde dag* en van *binnen drie dagen*. De derde dag valt in de nieuwe hemel en op de nieuwe aarde: de grote dag des Heren, wanneer de dood is overwonnen en de dorre beenderen, het gehele huis Israëls, d.i. de kerk, zullen worden opgewekt. Deze derde dag komt na de dag van het kwaad (cf. Pred. 7, 14) en na de dag van de voltooiing.³⁶ Het is de dag van "*de gelukzalige en volmaakte opstanding*"³⁷, waarnaar men nu nog reikhalzend uitzielt. Dan zal de harmonie en de eenheid van de kerk ten volle gerealiseerd worden en "*de volmaakte man*" ontstaan "*naar de maat van de leeftijd der volheid van het lichaam 'van Christus'*".³⁸ Origenes, die de eenheid als een eschatologische gave bij uitstek ziet, is zich bewust, dat daarbinnen ook diversiteit mogelijk is, maar de wijze waarop laat hij in het midden.³⁹

Toch heeft zich tussen de historische en de eschatologische opstanding al een andere opstanding voltrokken.⁴⁰ Christus heeft namelijk gezegd, dat Hij de tempel van Zijn lichaam *in drie dagen* weer zou doen herrijzen. De opstanding vindt gefaseerd plaats, in een zekere rangorde⁴¹, in overeenstemming met de opstanding van Christus, zoals de evangeliën die beschrijven. "*Want tot die opstanding behoorde (a) het op de eerste dag in het paradijs van God zijn (cf. Luc. 23, 43 en (b) wanneer Hij verschijnt en zegt 'Raak Mij niet aan, want Ik ben nog niet opgevaren naar de Vader' (Joh. 20,17) , maar (c) de voltooiing van de opstanding was, dat Hij tot de Vader kwam.*"⁴² Zo geldt nu ook van de gemeente, dat ze "*wordt opgewekt op de eerste dag na de afbraak en op de tweede, maar de opwekking zal voltooid worden in totaal drie dagen. Daarom is er een opstanding geweest en zal er een opstanding zijn, als we tenminste begraven werden met Christus en met Hem opstonden.*"⁴³

Origenes wil danook liever spreken over een herrijzen *in drie dagen*, in overeenstemming met Joh. 2, 19, dan over een opwekking *op de derde dag*: dat geeft een te abrupt beeld. De opstanding van de kerk, het tot nieuw leven komen, is geen plotseling gebeuren, maar een geleidelijk proces naar de voltooiing toe.⁴⁴ Bovendien keert hij zich expliciet tegen Heracleon, die wel "in drie dagen" leest, maar het interpreteert alsof er "op de derde dag" stond en de eerste dag duidt als

het aardse, materiële, de tweede als het psychische en de derde als het pneumatische. Dit impliceert dan weer, dat de opstanding van de kerk alleen plaatsvindt in de fase van het pneumatische en derhalve alleen de pneumatici in de kerk betreft.⁴⁵

Om te kunnen opstaan moet men echter wel eerst gestorven en begraven zijn.⁴⁶ Aan de herrijzenis van de kerk gaat danook lijden, gekruisigd en begraven worden vooraf. Misschien is het zelfs beter te zeggen, dat in lijden, kruisiging en begraven worden de opstanding zich begint te realiseren, om de indruk te vermijden, dat het gaat om aparte fasen in een bepaald proces.

Het *lijden* van de kerk bestaat uit vervolgingen en verdrukking, die vaak een aanslag betekenen op de eenheid: men wordt verstrooid naar alle windstreken. Misschien mag men de aanslag op de eenheid, waarover Origenes spreekt, ook betrekken op de eenheid in het geloof en er een zinspeling op de ketterij in zien. De eenheid van de kerk is immers ten diepste een eenheid in het geloof en - in eschatologisch perspectief - de eenheid met God. Die eenheid is nog slechts zeer ten dele gerealiseerd en wordt voortdurend bedreigd.⁴⁷ τὸ τέλειον τῆς πίστεως zal ons pas in de grote opstanding uit de doden van het gehele lichaam van Jezus, van zijn heilige kerk, gegeven worden.⁴⁸

De *kruisiging* bestaat voor de kerk uit een met Christus mee gekruisigd zijn, zoals Paulus in niets anders roemt dan in het kruis van onze Heer, Christus Jezus. Het is een wezenlijke trek van het geloof: men is door Christus voor de wereld gekruisigd en de wereld is hem gekruisigd (cf. Gal. 6,14).⁴⁹ Dit betekent o.a., dat men τὰ ἄλογα καὶ ἐμπορικά, het geïmporteerde d.w.z. wezensvreemde, dat ook als τὰ πωλοῦντα wordt aangeduid, moet uitbannen door de reinigende werking van de Logos.⁵⁰

Bij het *begraven worden* denkt Origenes zeker ook aan de doop. Hij citeert Rom. 6, 4, waar dit verband duidelijk bedoeld is en elders noemt hij zelf deze kontekst nadrukkelijk.⁵¹ Maar tevens staat Rom. 6, 4 in verband met het wandelen in nieuwheid des levens.⁵² En Origenes kan daarom zeggen, dat het graf van Christus betrekking heeft op wie gelijkvormig geworden zijn aan Zijn dood.⁵³ Dat wil zeggen: niemand is terecht ge-

doopt, als hij niet eerst met Christus begraven is.⁵⁴ Langs deze weg van lijden, sterven en begraven worden realiseert zich nu reeds iets van de opstanding⁵⁵ en de ἀπαθών is, dat men nu reeds in een zekere nieuwigheid des levens staat.⁵⁶ Dat nieuwe mag dan ingevuld worden als gedoopt zijn, dood zijn voor de wereld, de harmonie en de eenheid zoekend en zich wapenend tegen ketterij.

Centraal staat in deze passage uit de commentaar op het evangelie naar Johannes, uiteraard geïnspireerd door Joh. 2, 19-22, maar door Origenes in deze specifieke zin uitgewerkt: de betekenis van de opstanding van Christus *voor de kerk*. Een belangrijk element, dat Origenes ook naar voren brengt is de eenheid van het opgestane lichaam van Christus, een aspect, dat door Paulus in 1 Cor. 12 en Rom. 12 eveneens met het beeld van het lichaam van Christus wordt benadrukt.

De verbondenheid van Christus en de gemeente is er enerzijds de reden van, dat de gemeente meegenomen wordt in de opstanding van Christus en reeds preludeert op de volmaaktheid, maar anderzijds is ze de oorzaak, dat Christus nog niet geheel aan de Vader onderworpen is (cf. 1 Cor. 15, 28)⁵⁷; zolang zijn 'lichaam' niet onderworpen is. Enkele jaren na boek X van zijn commentaar op het evangelie naar Johannes zegt hij in een preek over Ps. 37, dat 1 Cor. 15, 28 natuurlijk niet wil zeggen, dat de Zoon van God de Vader nu niet onderworpen is. Het moet "*mystice*" verstaan worden: omdat Hij al het onze in zich opneemt en bijvoorbeeld zegt, dat Hij *in ons* honger lijdt (Mat. 25, 35), kan men terecht zeggen, dat Hij pas onderworpen is, wanneer ieder van ons volledig en volmaakt God onderworpen is.⁵⁸ Hij vergelijkt het met een zieke: iemand is ziek, omdat een lichaamsdeel ziek is. Intussen kunnen zijn ziel ongedeerd en alle andere leden gezond zijn.⁵⁹

Hij vat het samen met een beroep op 1 Cor. 12, 27: "*De apostel zegt, dat wij het lichaam van Christus zijn en ieder voor zijn deel leden. Als dan het gehele menselijke geslacht, ja misschien zelfs de gehele schepping het lichaam van Christus is*⁶⁰ *en ieder onzer voor zijn deel leden en als iemand van ons, die zijn leden genoemd worden, ziek is en aan een of andere ziekte van de zonde lijdt*⁶¹, d.w.z. *dat de vlek van een of andere zonde in hem brandt en hij niet aan God onderworpen is, dan wordt terecht gezegd, dat Hij nog niet aan God onderworpen is, wiens leden het zijn, die niet aan God onderworpen zijn. Wanneer*

Hij echter allen, die zijn lichaam en leden genoemd worden, gezond heeft, zodat ze in geen enkele ziekte van ongehoorzaamheid verkeren, zegt hij terecht, daar alle leden gezond zijn en God onderworpen, dat Hij Hem onderworpen is, als wiens leden wij God in alles gehoorzamen."⁶² Het hangt samen met ons nog slechts ten dele aan God onderworpen zijn, zo leidt Origenes uit deze tekst af. "We willen zien, wat de betekenis van dit 'ex parte' is. Laten we zeggen, dat ik naar de geest aan God onderworpen ben, d.w.z. naar mijn voornemen en gezindheid; maar zolang in mij het vlees begeert tegen de geest en de geest tegen het vlees (cf. Gal. 5, 17) en ik het vlees nog niet aan de geest heb kunnen onderwerpen, ben ik wel aan God onderworpen, maar nog niet ten volle, maar slechts 'ex parte', ten dele. Als ik echter ook mijn vlees en al mijn leden in overeenstemming (consonantia / συμφωνία) „ met de geest heb kunnen brengen, dan schijn ik volmaakt onderworpen te zijn. Als ge nu begrepen hebt wat 'ten dele' en 'ten volle' onderworpen zijn is, keer dan terug tot wat we over de onderwerping van de Heer hebben voorgesteld en zie, dat, daar wij allen zijn lichaam en leden genoemd worden, zolang er sommigen onder ons zijn, die nog niet met een volledige onderwerping onderworpen zijn, van Hem zelf gezegd wordt, dat Hij nog niet onderworpen is. Maar wanneer Hij zijn werk volbracht heeft en zijn hele schepping tot de hoogste graad van volmaaktheid heeft gevoerd, dan wordt gezegd, dat Hij zelf onderworpen is in degenen, die Hij aan de Vader onderworpen heeft en in wie Hij het werk, dat de Vader Hem gegeven had, heeft voltooid, 'opdat God zij alles in allen'(1 Cor. 15, 28)."⁶³ De volmaaktheid houdt ondermeer in, dat alle leden aanwezig zijn. Immers, het is één lichaam, dat gerechtvaardigd zal worden en één lichaam, dat in het gericht zal opstaan. "Ook al is het oog gezond en voor zover het zien betreft niet onrustig, wat zal het voor vreugde hebben, als het de andere leden mist? Of welke volmaaktheid zal er schijnen te zijn, als het geen handen heeft, als de voeten ontbreken of andere leden niet aanwezig zijn? Want ook al is de heerlijkheid van het oog zeer voortreffelijk, deze bestaat toch vooral hieruit, dat het de leiding heeft van het lichaam of (in ieder geval) niet door de functies van de overige leden in de steek gelaten wordt."⁶⁴ Daarom zal de vreugde van de ware gelovige na dit leven pas compleet zijn, als het lichaam compleet is. Hij wacht op de ander, zoals er op hem gewacht is. Nog sterker geldt dit van Christus, het hoofd en de oorsprong ("auctor") van het hele lichaam: ook zijn vreugde is niet volmaakt, zolang nog een van de leden van zijn lichaam ontbreekt. "Hij wil dus niet zonder U zijn volmaakte heerlijkheid ontvangen, d.w.z. zonder

zijn volk, dat zijn lichaam is en zijn leden zijn."⁶⁵ Zolang we nog niet volmaakt zijn, is Christus "*ex parte*" in ons. Het lichaam mist, zolang het uiteen ligt (cf. Ps. 141, 7; Ezech. 37, 2 en Joh. 11, 52), het *gewricht* der liefde, de *spierkracht* van de volharding, de *aderen* vol levenskracht en de *veerkracht* van het geloof. Maar als de Heer de leden gerukt heeft uit de hand van de Sterkere (Ps. 35, 10), de Boze, is er het begin van de opbouw van het heilig lichaam van de kerk.⁶⁶

Men kan niet zeggen, dat er in het bovenstaande sprake is van identificatie van Christus en de gelovigen, maar wel is er een hechte solidariteit, gefundeerd in de *liefde van Christus* tot de zijnen: "*want als de heiligen voedsel nodig hebben, lijdt Hij ook honger. Als andere leden van Hem medicijn nodig hebben, heeft Hij het, alsof (!) Hij ziek is, ook nodig. Eveneens als anderen onderdak nodig hebben, zoekt Hij als een vreemdeling in hen 'waar Hij zijn hoofd kan neerleggen' (Mat. 8, 20). Zo lijdt Hij kou in de naakten en wordt Hij gekleed in de gekleden, en als Paulus uit liefde zegt 'Wie is zwak en zou ik het niet zijn?' en dit tot groter lof strekt van de apostel, die de grootte van zijn liefde voor de gelovigen toont, hoeveel méér dan Paulus en ieder mens, die met liefde gesierd is, kan de Zoon van Gods liefde, de Heiland, terecht zeggen 'Wie is zwak en zou Ik het niet zijn? Wie neemt aanstoot en zou Ik niet in brand staan?'(cf. 2 Cor. 11, 29). Daarom zegt Hij 'Ik ben ziek en in de gevangenis geweest en gij hebt Mij niet bezocht' (Mat. 25, 43). Want als een lid van Christus in de gevangenis is, is Hij zelf niet verlost van de gevangenis, die van de rechtvaardige zegt 'Met hem ben Ik in de benauwdheid' (cf. Ps. 91, 15), d.w.z. met hem word Ik mee benauwd. Want zoals wie van Mij is, in de benauwdheid met Mij is, zo ben Ik ook in de benauwdheid met hem.*"⁶⁷

Op dezelfde wijze zoekt hij een verklaring voor de onwetendheid van Christus t.a.v. de Jongste Dag (Mat. 24, 36): "*Zolang de kerk, die het lichaam van Christus is, die dag en ure niet weet, zolang wordt gezegd, dat de Zoon zelf die dag en ure ook niet weet, zodat ge begrijpt, dat Hij het pas weet, wanneer ook al zijn leden het weten.*"⁶⁸ Weten (γινώσκειν) vat Origenes daarbij op in de zin van "*re ipsa experiri*".⁶⁹ Omdat hij ook meent, dat "*voor degene, voor wie de wereld gekruisigd is, in zekere zin de voleinding der wereld reeds een feit is*"⁷⁰, bedoelt hij met zijn exegese van Mat. 24, 36 dus eigenlijk weer hetzelfde: voor Christus vindt de voleinding der wereld pas plaats, als ze voor allen heeft plaatsgevonden.

Het mooiste voorbeeld, dat Origenes geeft, is dat van het koningschap: een koning wordt steeds meer koning naarmate ieder zijn koningschap steunt. Hij maakt deze opmerking n.a.v. Ef. 1, 23, waar hij πληρουμένου in τοῦ τὰ πάντα ἐν πᾶσιν πληρουμένου niet mediaal opvat ("van Hem, die alles in allen volmaakt"), maar passief. Hij schrijft: "maar hoe de kerk, die lichaam van Christus is, 'de volheid is van Hem, die in alle opzichten in allen volmaakt wordt' willen we te weten zien te komen en waarom er niet gezegd wordt 'die alles in allen volmaakt' (πληροῦντος), maar 'volmaakt wordt' (πληρουμένου). Want het zou logischer lijken, als gezegd werd, dat het Christus is, die volmaakt en niet die volmaakt wordt. Want zelf is Hij niet alleen 'de vervulling der wet' (Rom. 13, 10; cf. Mat. 5, 17), maar ook de vervulling van alle vervullingen, daar zonder Hem niemand volmaakt wordt. Maar zie of men daarop zo kan reageren door te zeggen: Zoals door de intense relatie en gemeenschap van de Zoon tot de redelijke wezens de Zoon van God als het ware de vervulling is van alle redelijke wezens, zo ontvangt Hij zelf ook als het ware vervulling voor zichzelf, als blijkt, dat hij het meest tot vervulling is gekomen in ieder van de geluksaligen. Opdat duidelijker wordt, wat ik bedoel: denk aan een koning, die steeds meer koning wordt naarmate ieder zijn koningschap steunt, maar wiens koningschap wordt uitgehold door hen, die hem afvallen. Er is niets, dat beter te vergelijken is met het menslievend koningschap van Christus dan deze koning, waarbij ieder, die door Hem logisch welgedaan wordt en vervolmaakt, dat mee tot vervulling brengt, nl. al wie tot Hem vluchten en zijn lichaam mee volmaken, terwijl het uitgehold is, wanneer het ontbreekt aan mensen, die welgedaan wordt. Daarom wordt de Christus volmaakt in allen, die tot Hem naderen, terwijl Hij hen mist, zolang ze niet gekomen zijn."⁷¹

In een fragment, dat aan Origenes wordt toegeschreven, van een commentaar op Mat. 24, 28 ("Waar het aas (πτῶμα) is, daar zullen de gieren zich verzamelen"), wordt deze tekst vergeleken met Luc. 17, 37, waar i.p.v. πτῶμα σῶμα wordt gebruikt. De schrijver meent, dat met πτῶμα het paradijs wordt bedoeld, waar de val (πτῶσις) plaatsvond, of de Hades, waar de val van de gevallenen is. Maar onder het lichaam (σῶμα) verstaat hij het koninkrijk van Christus.⁷²

Dit laatste zou goed overeenstemmen met de gedachtengang uit de commentaar op Efeze. Er is echter nogal wat verschil tussen de uitleg, die dit fragment aan Mat. 24, 28 geeft en die van een ander fragment,

dat een parallel heeft in de latijnse vertaling van Origenes' commentaar op Mattheüs.⁷³ Daarom acht ik de echtheid van het eerstgenoemde fragment op zijn minst dubieus.

Steeds is er sprake van een innige verbondenheid tussen Christus en de gemeente, die zijn lichaam is. Er lijkt soms identificatie op te treden, als Origenes bijvoorbeeld zegt: "*er is immers geen eigen lichaam van Christus naast de kerk, die zijn lichaam is.*"⁷⁴ Maar Origenes heeft zich hier laten leiden door Paulus' uitspraak in Ef. 5, 31. 32: de eenheid is die, die bestaat binnen een huwelijk, waar de persoonlijkheid niet wordt opgeheven. Het feit, dat gewaarschuwd wordt tegen scheiding ("*de mens scheidde de kerk niet van de Heer*"), laat dit duidelijk zien. Er is geen opgaan in elkaar met verlies van eigen identiteit. Ook het begrip *ἡ ἑκκλησία* impliceert dat niet.⁷⁵ Als de bruid van het Hooglied tot de vrienden van de Bruidegom, de heilige engelen, apostelen en profeten zegt: "Vermengt (*συγκεράσατε*) mij met het lichaam van Christus"⁷⁶ gaat het ook over de verbondenheid binnen het huwelijk.⁷⁷

2. De eenheid binnen het lichaam.

Origenes kan op verschillende manieren over de eenheid van de gemeente spreken. In een fragment uit de Stromata meent hij, dat de betekenis van Gal. 5, 13 ("Want gij zijt geroepen, broeders, om vrij te zijn; (gebruikt) echter die vrijheid niet als een aanleiding voor het vlees, maar dient elkander door de liefde.") is, dat wie *vrij* is met een dieper inzicht de geest en de waarheid van de Heilige Schrift verstaat en zo typen en de letterlijke betekenis van minder belang acht. Maar hij moet de eenvoudige zielen, *het vlees*, geen *aanleiding* geven aan zichzelf te wanhopen, ook al is het een moeizaam karwei de vruchtbare betekenis van de Geest te zoeken. Het geheim van *de liefde* is echter, dat je de zwakkeren *dient* en iets voor hen doet, opdat de broeder, voor wie Christus gestorven is, niet in zijn begrensde kennis omkomt. "*Want ook al zijn ze zwak en worden ze in vergelijking met de geest 'vlees' genoemd, ze zijn toch vlees van Christus*" en "*daarom moet de geestelijke mens het vlees van Christus niet verscheuren (lacerare).*"⁷⁸

Origenes komt via de tegenstelling geest-vlees tot de opmerking, dat de gelovigen, die simpel denken, toch *vlees van Christus* zijn. Het is daarom niet waarschijnlijk, dat hij hier aan het beeld van het lichaam gedacht heeft: *vlees* heeft een minder positieve klank dan *lichaam*. Mogelijk is wel een associatie met Gen. 2, 23 ("dit is nu eindelijk ... vlees van mijn vlees"), een tekst, die volgens Origenes spreekt van een aardse verwantschap⁷⁹ en waarin het woordje *ἐκ* duidt op een zeer nauwe relatie.⁸⁰ Spelen deze woorden op de achtergrond mee, dan is de gedachte ongeveer: zoals iemand, die aards denkt, zeer nauw met Adam verbonden is, zo is er een hechte relatie tussen iemand, die gelooft (hoe onvolmaakt ook) en Christus: ook voor hem is Christus gestorven. Als er zo'n band is tussen die (klein)gelovige en de Heer, zal er zeker ook zo'n band behoren te zijn tussen hem en de gemeente. Het vermaan om het vlees van Christus niet te *verscheuren* kan gezien worden tegen de achtergrond van Gal. 5, 15, waar sprake is van het "bijten en vereten", eventueel het "verslinden" van elkaar, d.w.z. men springt er als wilde dieren op elkaar toe en kan elkaar wel verscheuren. *Lacerare* wordt ook gebruikt voor het verscheuren van de eenheid van de gemeente.⁸¹ Beide betekenissen zijn niet van elkaar los te denken. Wat van Christus is (gelovige of gemeente) mag niet verscheurd worden, hoe dan ook! Daarom probeert Paulus in Rom. 14, 3-4 "*het lichaam van de kerk*" in vrede tot een eenheid samen te voegen.⁸²

N.a.v. Num. 24, 8, waar hij leest over de heerlijkheid van de eenhoorn en in de eenhoorn Christus ziet⁸³, merkt hij op: "*alles wat is, is zijn ene hoorn, dat is zijn ene rijk*".⁸⁴ De ene hoorn staat model voor het ene, allesomvattende rijk van Christus.

In een fragment uit een preek over Jeremia (n.a.v. de woorden *πρό-βατόν φησιν ὡς ἐνὸς πεπλανημένου*, waarschijnlijk ontleend aan Jer. 27, 17 (LXX) = 50, 17 MT) hanteert hij beelden uit het Nieuwe Testament om de eenheid van de gemeente te beschrijven: één lichaam, één brood, één geest. Hij legt verband met Luc. 19, 10 en 15, 3-5 en vervolgt: "*Want wij zijn allen één lichaam* (cf. 1 Cor. 10, 17; Rom. 12, 5) *en één schaap. De een is voet, de ander hoofd, een volgende weer iets anders, maar de herder is gekomen en heeft 'been aan been gevoegd, gewricht aan gewricht'* (cf. Ezech. 37, 7) *en na het verenigd te hebben nam Hij het op in zijn gebied. Die eenheid ont-*

staat door liefde, waarheid en een goed voornemen. Door zijn eigen woord (λόγος) heeft Hij allen verenigd. Maar als sommigen ongehoorzaam blijken, hebben ze een ongeneeslijke kwaal opgelopen. De Israëliet (ὁ πᾶς Ἰσραηλίτης)⁸⁵ is nu één vanwege zijn ware verwantschap, want wij zijn allen één lichaam en één brood (cf. 1 Cor. 10, 17) en hebben (allen) deel aan de ene Geest (cf. Ef. 4, 4)".⁸⁶ Temidden van bijbelse beelden om de eenheid van de gemeente aan te geven, duikt hier het beeld van het ene schaap op, geïnspireerd door de gelijkenis van het verloren schaap. Dáár gaat het echter niet om de eenheid, maar om de individualiteit (het ene tegenover de negenennegentig andere). In zijn preken over Ezechiël, die maar weinig later zijn dan die over Jeremia, komt dat ene verloren schaap opnieuw voor, als Origenes duidelijk wil maken, dat "iedere menigte gelijken één is en zij die gelijk zijn, niet meerdere zijn". Hij zegt: "Zo kunnen er wel meerdere lichamen zijn, maar in feite toch één, naar het woord, dat geschreven staat 'gij nu zijt het lichaam van Christus en ieder voor zijn deel leden' (1 Cor. 12, 27) En onze Heiland is gekomen 'om te zoeken en te redden wat verloren was' (Luc. 19, 10) in de gelijkenis van de 99 schapen, die niet verdwalen en van het ene verloren (Luc. 15, 4-7). Immers 'de Zoon des mensen is gekomen om te zoeken en te redden wat verloren was' (Luc. 19, 10). Want zoals meerdere lichamen één lichaam zijn en meerdere schapen, die verloren waren, dat ene schaap, zo worden alle Noachs, Daniëls en Jobs tot één Noach, Daniël en Job teruggebracht."⁸⁷ Deze laatste uitspraak is toonaangevend voor zijn exegese van allerlei bijbelse figuren. We zullen hierop in hoofdstuk 5 nog terugkomen. De combinatie van Luc. 19, 10 en 15, 4-7, die ook in de preek over Jeremia voorkwam, keert hier terug. Testimonia-verzamelingen hadden grote invloed op het ontstaan van zulke paren teksten.

Zoals de verlorenen in één verloren schaap zijn samen te vatten, zo kunnen degenen, die de overwinning behalen, worden afgebeeld in de ene, die de prijs ontvangt (cf. 1 Cor. 9, 24). "Allen, die gered worden, zijn één en één lichaam. Want wij allen zijn één brood en hebben deel aan hetzelfde brood (cf. 1 Cor. 10, 17) en zij allen 'zijt het lichaam van Christus' (1 Cor. 12, 27). Allen nu, die gered worden, zijn de ene, die de prijs ontvangt."

Onder degenen, die in het stadion lopen, rekent hij hen, die van overheidswege tegen de leer optreden, maar ook de heretici, de joden misschien en hen, die de hellenistische filosofie beoefenen. Maar de kerk loopt òók. Het totale oordeel van God gaat over allen. Degene, die de eerste prijs krijgt, is *"die ene mens, over wie de apostel zegt 'totdat we de volmaakte man bereikt hebben, de maat van de leeftijd der volheid van Christus' (Ef. 4, 13)"* en verder krijgt ieder naar verdienste.⁸⁸ Waarom alle rechtvaardigen in die ene, die de prijs ontvangt, zijn samengevat? Omdat de rechtvaardige de ene God (cf. Deut. 6, 4) navolgt. En dan is met *"de Here Uw God is één"* niet bedoeld: Hij is de eerste, de hoogste, maar: Hij is één en dezelfde, *"omdat Hij nooit van zichzelf vreemdt, d.w.z. nooit verandert, nooit in iets anders overgaat. Zoals David van Hem getuigt: 'Maar Gij zijt dezelfde en aan Uw jaren komt geen einde' (Ps. 102, 28). Op deze betekenis wijst ook wat geschreven staat: Ik ben de Here, Uw God 'en Ik ben niet veranderd' (Mal. 3, 6). God is dus onveranderlijk en wordt daarom één genoemd, omdat Hij niet verandert. Zo wordt dan ook de rechtvaardige, de navolger Gods, die naar zijn beeld gemaakt is (cf. Gen. 1, 27) zelf één genoemd, wanneer hij tot het volmaakte gekomen is, omdat hij ook niet verandert, wanneer hij in de hoogste deugd vaststaat, maar altijd één blijft."*⁸⁹

De achterliggende gedachte is tevens een filosofische, zoals we die bijvoorbeeld ook bij Plotinus tegenkomen: veelheid is zonde, eenheid is deugd.⁹⁰ Daarom vindt Origenes het veelzeggend, dat er in 1 Sam. 1, 1 in de betere handschriften staat *"erat vir unus"* i.p.v. *"erat vir quidam"*, overeenkomstig hetgeen in het hebreuws staat *ויהי איש אחד*.⁹¹ *"Wij, die nog zondaars zijn, kunnen die roemrijke titel niet verwerven, omdat ieder van ons niet één is, maar velen."*⁹² Dat blijkt zijns inziens bijvoorbeeld uit de verschillende gelaatsuitdrukkingen.⁹³ Maar ook uit het feit, dat de onverstandigen en onvolmaakten voortdurend van mening veranderen en altijd weer iets anders willen en denken.⁹⁴ Zij, die *"één van hart en ziel"* zijn (Acta 4, 32), die altijd één wijsheid overdenken, één God vereren, één Jezus Christus als Heer belijden, met de ene Geest van God vervuld worden en één van zin en één in kennis (cf. 1 Cor. 1, 10) zijn, eenstemmig en zonder scheuringen, die zijn één.⁹⁵

Wat van de gelovigen samen geldt, geldt ook van iedere gelovige afzonderlijk: als het vlees niet meer begeert tegen de geest en omgekeerd (cf. Gal. 5, 17) en er geen andere wet in mijn leden is, die strijd voert tegen de wet van mijn geest (cf. Rom. 7, 23), maar alles in mij één van zin is (cf. 1 Cor. 1, 10), dan ben ik ook "één man"⁹⁶ en "Elkana", d.i. "*possessio Dei*".⁹⁷

Origenes is er echter van overtuigd, dat het volmaakte alleen aan de individuele leden gegeven kan worden, als het gehele lichaam van de kerk tot een eenheid is samengebracht. Over Rom. 8, 23 ("de verlossing van ons lichaam") zegt hij: "*Ik meen, dat hij het lichaam van de gehele kerk bedoelt, zoals hij elders zegt 'Gij echter zijt het lichaam van Christus en ieder voor zijn deel leden' (1 Cor. 12, 27). De apostel hoopt dus, dat het gehele lichaam van de kerk verlost wordt...*".⁹⁸

De opbouw van het heilig lichaam van de kerk begint, als Hij komt, die wat verstrooid is (cf. Joh. 11, 52) bijeenbrengt en die wat uiteen ligt samenhang geeft door been met been en gewricht met gewricht (cf. Ezech. 37, 7) te verbinden.⁹⁹ De Heer gaat bij deze opbouw van de kerk zeer tactisch, pastoraal te werk: "*Opdat Hij eendracht bewerkt tussen de volmaakten in de kerk en de onvolmaakten, als tussen de minder eervolle en eervolle leden van het lichaam en er tussen hen geen enkele onenigheid zou bestaan, zegt Hij 'Wie eet, minachte hem niet, die niet eet; en wie niet eet, oordele hem niet, die wel eet' (Rom. 14, 3). Dat is hetzelfde, wat Hij elders zegt 'het oog kan niet tegen de hand zeggen: ik heb U niet nodig, en het hoofd tot de voeten: ik wens Uw diensten niet. Ja, veeleer zijn die leden van het lichaam, die het minst eervol schijnen, noodzakelijk' (cf. 1 Cor. 12, 21-22)'*".¹⁰⁰ Er is wel onderscheid binnen het lichaam van de kerk, maar dit behoeft geen scheiding, onenigheid¹⁰¹ te betekenen: het moet vanuit het beeld van het lichaam op een gezonde¹⁰² manier in eendracht kunnen functioneren. Breedvoerig werkt hij dit uit in een passage over de *ordo caritatis* n.a.v. Hoogl. 2, 4, waar het gaat over "*ordinare caritatem*".¹⁰³ "*Als we - zoals de apostel zegt - 'leden van elkaar zijn' (Ef. 4, 25), moeten we naar ik meen deze houding tegenover de 'naasten' hebben, dat we hen niet als vreemde lichamen, maar als onze eigen leden liefhebben.*"¹⁰⁴ Vanwege het feit, dat we wederzijds elkaars leden zijn, zal het passend zijn, dat we gelijke en gelijkwaardige liefde jegens elkaar hebben. Maar vanwege het feit, dat in het lichaam sommige leden meer eerbaar en eervol zijn, maar andere

minder (cf. 1 Cor. 12, 22-24), *meen ik aan de andere kant, dat de maat van de liefde ook afgemeten moet worden aan de verdiensten en eer van de leden. Als iemand zich dus voorgesteld heeft alles met beleid (rationabiliter = λογικῶς) te doen en zijn daden en gevoelens af te stemmen op het Woord (Λόγος) van God, vind ik, dat we tegenover elk van dezen afzonderlijk de mate van liefde moeten weten en in acht nemen.*" Hij licht dit met voorbeelden toe. De naaste, die in het Woord van God werkt (cf. 1 Tim. 5, 17) en mensen onderricht, verlicht, de weg des heils leert en de juiste wijze van leven overlevert, mag aanspraak maken op groter liefde dan een willekeurige andere naaste: hij immers toont de weg van God en brengt de ziel heil door verheldering van het Woord van God. Hetzelfde geldt van iemand, die een ander van een dwaling en van de rand van de afgrond terugroept naar het licht der waarheid. Origenes beroept zich hiervoor op 1 Tim. 5, 13 en 17. Ook aan iemand, die niet deze genade van te mogen onderrichten heeft of van het prediken van het Woord, maar een heilige levenswandel voert, rechtschapen is en onbesmet leeft, moet bijzondere liefde worden bewezen. *"Waarom zouden wij de heiligen, die ons 'in Christus verwekt hebben' (cf. 1 Cor. 4, 15), maar ook de herders en opzieners of de oudsten, die het Woord van God behartigen of degenen, die in de kerk goed hun dienst vervullen of in geloof boven anderen uitmunten niet naar ieders verdiensten een veel groter bewijs van liefde geven dan degenen, die of niets van dit alles hebben gedaan of niet consequent?"*¹⁰⁵

Ondanks alle verscheidenheid is het tenslotte de ene Geest, die de gelovigen samenbindt: *"Want zoals de Vader en de Zoon één zijn, zo worden zij, die één geest hebben tot een eenheid vast aaneengesloten; immers de Heiland zegt 'Ik en de Vader zijn één' (Joh. 10, 30) en 'Heilige Vader, zoals Ik en Gij één zijn, dat ook zij in ons één zijn' (cf. Joh. 17, 11. 21)"*¹⁰⁶; en in de apostel lezen we *"... totdat wij allen de eenheid van het lichaam en de geest van Christus bereiken"* (cf. Ef. 4, 13. 3).¹⁰⁷ *"'De eenheid des Geestes' (Ef. 4, 3) wordt bewaard, als de liefde hen, die in de Geest verenigd worden, samenbindt en hen tot één lichaam van Christus samenbrengt."*¹⁰⁸ En met de ene Geest vervuld zijn betekent de ene Wijsheid overdenken.¹⁰⁹ In dit verband zij opgemerkt, dat Origenes niet alleen spreekt over het ene lichaam van Christus, de kerk, maar ook over het ene lichaam van de christelijke waarheid.¹¹⁰

Gemeente zijn is in alle verscheidenheid "de symfonie van de goddelijke muziek oefenen, opdat - terwijl wij in de naam van Christus vergaderd zijn - Christus in ons midden is, het Woord van God (cf. Joh. 1, 1) en de wijsheid Gods en zijn kracht (cf. 1 Cor. 1, 24)."¹¹¹ Als we in leer en leven deze symfonie met elkaar vormen in de geest van 1 Cor. 12, 18. 25-26, zullen ook onze gebeden verhoord worden.¹¹² Aan de andere kant worden de velen één, als ze God gevonden hebben en zijn stem horen. Origenes constateert dat aan de hand van Hosea 12, 5: eerst wordt daar (in de LXX) de pluralis gebruikt, maar zodra ze God gevonden hebben de singularis.¹¹³

Daarom lijdt de gemeente onder de dwalingen, waaraan sommigen ten prooi vallen, zoals 1 Cor. 12, 26 en 2 Cor. 11, 29 laten zien. Dat is de "grote verdrukking" (Mat. 24, 21).¹¹⁴ Deze ontstaat, als "de gruwel der verwoesting", de Antichrist, het valse woord, "op de heilige plaats" (Mat. 24, 15), d.w.z. in het Schriftwoord is binnengeslopen.¹¹⁵ De velen zijn namelijk alleen één, als ze eensgezind (ὁμόφρονες) zijn.¹¹⁶

De eenheid van de ene kudde en het ene lichaam moet, volgens een scholion op Ps. 78, 52, elke zondag gemanifesteerd worden, als de gemeente op de dag van de Opstanding van het lichaam van de Heer samenkomt. Zo is de kudde het best gewapend tegen de aanvallen van vijandige machten.¹¹⁷ De schrijver legt hier verband tussen het woord συναγωγή en het συνάγεσθαι van Ezech. 37, 7 in de versie, die Origenes kende.¹¹⁸ Ook al kwam de gemeente meerdere keren per week samen, de zondag had een bijzondere betekenis vanwege de directe relatie met de opstanding. Vanuit deze zondagse *samenkomst* kan Origenes een lijn trekken naar het *samenkomen* van de beenderen en de opstanding van het lichaam in Ezech. 37. Als de gemeente niet zou samenkomen, moet Christus zeggen "Al mijn beenderen werden verstrooid", een toepassing van Ps. 22, 15, die we bij Origenes ook elders vinden.¹¹⁹

3. De verschillende lichaamsfuncties.

Eigen aard en samenspel.

Origenes heeft een genuanceerde opvatting t.a.v. het functioneren van de verschillende leden van het ene lichaam. Zij hebben ieder hun eigen activiteiten en ieder wijdt zich aan de eigen taken. Dat kan echter alleen

tot resultaat leiden, als er ook een wederzijdse consensus is elkaar de ruimte te geven. Binnen het lichaam van Christus heeft ieder een speciale taak, waar hij zich bijzonder moeite voor geeft, terwijl de andere taken in zekere zin op het tweede plan komen. Het oog heeft als speciale taak het zien, maar werkt wel samen met andere lichaamsfuncties en omgekeerd. Wie door de genade van het geloof een speciale gave heeft verdiend, behartigt die in de eerste plaats, maar neemt ook deel aan andere activiteiten.¹²⁰

Waarom de een deze functie binnen het lichaam heeft en de ander gene en of dit op grond van bepaalde prestaties is of slechts omdat God het zo wil, is voor Origenes minder duidelijk. Eerst zegt hij "*dat gaat boven onze begrippen*"¹²¹, maar later meent hij er toch bij Paulus een verklaring voor gevonden te hebben, zij het een zeer gecompliceerde, wanneer men alle gegevens bij de apostel naast elkaar legt. Enerzijds is er sprake van "naar de mate van ons geloof" (Rom. 12, 7), anderzijds van "naar dat Hij wil" (1 Cor. 12, 11), terwijl ook het aspect van "tot welzijn van allen" (1 Cor. 12, 7) meespeelt. Origenes concludeert hieruit, dat men op drie manieren de genade en de genadegaven kan ontvangen, waarbij de mens ook iets bewerkt, maar het voornamelijk van Gods royaliteit afhangt. Ten eerste is het *de maat van het geloof*, waardoor iemand de genade ontvangt (Rom. 12, 6-7). Rufinus last in zijn vertaling de opmerking in, dat het latijnse *ratio fidei* het griekse ἀναλογία τῆς πίστεως niet goed weergeeft: ἀναλογία is niet zozeer *ratio* als *mensura competens*.¹²² Bij *ratio* gaat het om de wijze waarop, bij *mensura* om de mate waarin. Ten tweede is er *het doel*, waaraan het dienstbaar moet zijn (1 Cor. 12, 7). De genade kan bijvoorbeeld wel in overeenstemming zijn met de maat van zijn geloof, maar hem toch niet baten, als hij haar krijgt. Dit kan de Heilige Geest voorzien. Er zijn namelijk sommigen aan wie de genade verleend was om te leren en het volk aan te sporen, maar die zich zo verheven hebben, dat ze in het oordeel van de duivel gevallen zijn. Daarentegen zijn er anderen, die door onachtzaamheid en traagheid de genade hebben bedorven. Ten derde is het *de wil van God*, waarnaar de Geest wordt toegedeeld (1 Cor. 12, 11). Dat in ons zo'n groot geloof gevonden wordt, dat het verhevener genade verdient, is een kwestie van ons werk en onze ijver. Dat ze gegeven wordt, zodat ze baat en nuttig is voor de ontvanger, is ter beoordeling van God: of Hij haar wil geven, is zijn zaak.¹²³

Origenes onderscheidt dan twee soorten geloof: a. hetgeen door ons wordt nagestreefd, het geloof, dat hoopt en vertrouwt en b. hetgeen door God in genade geschonken wordt: de kennis en het volmaakte inzicht in hetgeen we geloven.¹²⁴ Parallel hiermee zijn er ook twee soorten gaven: a. waarvoor wij ons inspannen en ons beijveren, en b. hetgeen we door Gods genade ontvangen. En als het laatste ontbreekt, stelt het niets voor, *"want wie de genade van de Geest ontbreekt, kunnen geen leden van het lichaam van Christus zijn"*.¹²⁵ Het gaat in de verschillende categorieën leden dus niet om vastliggende klassen. Het heeft ook alles te maken met iemands verdiensten of -zoals Origenes het fundamenteel uitdrukt - met de verschillen in affectieve verbondenheid met de Heer. Als hij spreekt over de koninginnen, bijvrouwen en jonkvrouwen uit Hoogl. 6, 8, zegt hij: *"Dat zijn allemaal onderscheidingen tussen degenen, die gelovend in Christus met verschillende gevoelens aan Hem verbonden zijn..."* en van hieruit komt hij dan weer bij de verschillende leden van het lichaam van Christus terecht.¹²⁶

Gezicht.

Het gezicht van de mens is de spiegel van de ziel. Aangezien de kerk bestaat uit zielen *"wordt het gezicht van de kerk naar gelang de deugden en gemoedsaandoeningen van de gelovigen schoon of lelijk genoemd, zoals we lezen dat geschreven staat 'de afdruk van het hart, dat het goed maakt, is een vrolijk gelaat' (Jezus Sir. 13, 32) en elders eveneens 'een blij hart maakt het aanzicht vrolijk, maar in harteleed is het gelaat weemoedig' (Spr. 15, 13). Een hart nu is blij, wanneer het de geest van God in zich heeft, waarvan de eerste vrucht 'liefde' is en de tweede 'blijdschap' (Gal. 5, 22)."*¹²⁷

Oog.

Onder de leden van het lichaam van Christus acht Origenes het oog het meest eervol, met de hand op de tweede plaats.¹²⁸ Het oog geeft leiding aan het lichaam¹²⁹, omdat het het licht van inzicht en kennis bezit.¹³⁰ De meest scherpzinnige wordt in een fragment, dat op naam van Origenes staat, dan ook de oogappel van het gehele lichaam van Christus genoemd, onder verwijzing naar Ps.17,

8. Hij heeft namelijk verlichte ogen van de ziel.¹³¹ Het oog is iemand, die zich met alle ijver toelegt op de wijsheid van God en de leer van het Woord en dag en nacht volhardt in het overdenken van de Wet van God.¹³² Zoals aan het oog het gezicht is geschonken, zo is aan de $\nu\omicron\upsilon\varsigma$, het innerlijk oog, de taak van de profetie gegeven.¹³³ En als er van de bruid in het Hooglied (1, 15) gezegd wordt "Uw ogen zijn als duiven", is dat een zinspel op degenen, die "naar de inwendige mens" (cf. Rom. 7,22) de Heilige Schrift geestelijk verstaan en "geestelijk beoordelen" (cf. 1 Cor. 2,14) en inzicht hebben in de geestelijke mysteriën, want de duif is de aanduiding van de Heilige Geest.¹³⁴ Zij zien pas de schoonheid en de luister van het goddelijk Woord, zoals de bruid de schoonheid van de bruidegom in Hooglied 1,16 ontdekt.¹³⁵ Een scholion op Ps. 119,105 verwijst naar de tent der getuigenis, waar *"een lamp wordt ontstoken, opdat zij, die daar God dienen, de lamp zien en daardoor verlicht hun dienst vervullen. Zo wordt ook in de kerk als tent der getuigenis een lamp ontstoken: 'de lamp van het lichaam is het oog' (Mat. 6,22). De lamp, het oog, van het hele lichaam van de kerk is de man met geestelijk inzicht (ὁ διδακτικός ἀνὴρ), die de Logos heeft. En dit oog moet tot de hand niet zeggen 'Wat ga je nu doen?' en de hand moet tot het oog niet zeggen 'Ik heb U niet nodig.'" (cf. 1 Cor. 12,21), want de hand ziet niet: degene, die wel (christelijk) handelt, maar geen geestelijk inzicht in de zaken heeft."*¹³⁶ Op zijn beurt heeft het oog de andere leden weer nodig voor de uitvoering.¹³⁷ Zo wordt de heerlijkheid en de blijdschap van het oog pas vervuld.¹³⁸ In Gen. h. XVII,9¹³⁹ komen we ook allerlei van de hier genoemde elementen tegen: de ogen van Christus zijn zij, die het hele lichaam het licht van de kennis verschaffen; de verwijzing naar Mat. 6,22; deze ogen zijn blijmakend, omdat ze vreugde geven aan de hoorders door wat ze openbaren. Deze preek is echter niet van Origenes afkomstig, zoals vroeger werd aangenomen, maar een bewerking van Rufinus' De Benedictionibus Patriarcharum.¹⁴⁰ Wel is de thematiek sterk verwant. Anders is het gesteld met een scholion op Mat. 6,22, dat is overgeleverd onder het lemma $\Theta\epsilon$ (Theodorus van Mopsuestia of Theodorus van Heraclea) en ω (Origenes). (Bien étonnés de se trouver ensemble !) Hierin wordt stelling genomen tegen de opvatting, dat deze tekst zou slaan op de leraar van de kerk en gewezen op de kontekst, waarin het

erom gaat de hoorders af te brengen van de jacht naar bezit.¹⁴¹
De bestreden exegese past echter goed in de gedachtengang van Origenes. We zoeken het auteurschap van dit scholion daarom liever bij Theodorus dan bij Origenes.¹⁴²

Mond.

Als de profeten hun profetie onderstrepen met "De mond des Heren heeft het gesproken" betekent dat, dat ze door de Heilige Geest hebben geprofeteerd. De mond des Heren is dus de Heilige Geest.¹⁴³ Je zou ook kunnen zeggen, dat zo de profeten de mond van God zijn.¹⁴⁴ En - met nog meer recht - dat Christus de mond van God is.¹⁴⁵ Degenen, die het Woord van Christus bedienen zijn op hun beurt weer de mond van Christus.¹⁴⁶ De opmerking "wie geniet van en gevoed wordt door de kennis van de Geest, wordt mond genoemd", vroeger aan Origenes toegeschreven, komt voor rekening van Evagrius Ponticus.¹⁴⁷

Tong.

Zoals aan ieder lid een bepaalde taak is toebedeeld, zo is aan de tong de leer toevertrouwd.¹⁴⁸ Een passage, waarin sprake is van leraren van de kerk als de tong en de lippen van Christus¹⁴⁹, wordt niet langer als een uitspraak van Origenes beschouwd, maar aan Evagrius toegeschreven.¹⁵⁰

Lippen.

Christus spreekt tot nu toe door middel van evangelisten en leraren, die men de lippen van Christus zou kunnen noemen, lezen we in een ander fragment.¹⁵¹ "De lippen zijn de leraren en honingraten goede woorden. Profeten en apostelen maakten raat en honing."¹⁵²

Oren.

De oren aan het lichaam van Christus zijn zij, die aandachtig het Woord van God horen.¹⁵³, het woord der leer.¹⁵⁴ Als Origenes in een preek over 1 Sam. 1, 1 zegt, dat hij de betekenis van een moeilijke passage zal trachten "voor de oren" van de kerk bekend te maken¹⁵⁵, is het natuurlijk niet nodig hierbij ook aan deze beeldspraak te denken. Het ligt meer voor de hand, dat we hier een metonymisch gebruik van 'kerk' hebben.¹⁵⁶

Wangen.

Zij, die dienst doen voor het Woord van God en zorg dragen voor geestelijk voedsel worden de wangen van Christus genoemd: "*vanwege de volle geur van goede werken en woorden lijken ze op schalen reukwerk. Omdat ze hierin verworteld zijn, brengen ze altijd een welriekend woord voort, veelzijdig vanwege het samenbrengen van Schriftgegevens.*"¹⁵⁷ Elders legt Origenes vooral nadruk op die goede werken, als hij zegt, dat met 'wang' die leden van de kerk bedoeld worden, die in kuisheid, ingetogenheid en maagdelijkheid de eerbaarheid beoefenen, want van de wangen zijn eerbaarheid en schroom af te lezen.¹⁵⁸

Hals.

De hals van de bruid zijn de zielen, die het juk van Christus op zich nemen (cf. Mat. 11, 29. 30). Het staat voor de gehoorzaamheid van de bruid. De gehoorzaamheid van Christus wordt voorgesteld door het sieraad en de keten om de hals van de kerk. Als dan hals en sieraad in Hoogl. 1, 10 ("Uw hals is sierlijk als snoeren") gelijk gesteld worden, betekent dat de gelijkstelling van de gehoorzaamheid van de kerk en van Christus.¹⁵⁹ Om de hals van die bruid is niets wat ruw van slechtheid is.¹⁶⁰

Haar.

De haren, waarover Jezus in Mat. 10, 29-31 spreekt, bevatten een diepe zin. Dat concludeert Origenes uit het feit, dat Hij niet zegt "de haren van Uw hoofden...", maar "de haren van Uw Hoofd...", d.w.z. Christus. De betekenis van deze uitspraak is daarom, dat Christus bij ons *haren* doet groeien, d.i. "*gedachten in aard en aantal op God gericht*".¹⁶¹ Hierin schuilt de kracht van de Heilige Geest om vreemden neer te slaan.¹⁶² In het leger van het geestelijke Israël zijn het meest volmaakt degenen, wier haren geteld zijn, de nazireeërs, de geheiligden.¹⁶³

Hand.

Op de tweede plaats, direct na het oog, komt voor Origenes de hand.¹⁶⁴

Het gaat hier over degene, die zich wijdt aan de dienst aan de broeders en zorgt voor de noodlijdenden.¹⁶⁵ Dezelfde gedachte komt ook voor in de onechte 17e homilie op Genesis: "Handen van Christus zullen zijn degenen die zich uitstrekken tot erbarmen en die de noodlijdenden hulp brengen en de zwakken tot steun zijn."¹⁶⁶ Ze worden hand genoemd vanwege goede werken en godvruchtig dienstbetoon.¹⁶⁷ *"De handen worden als leden van Christus door God onderwezen om in slagorde te strijden voor de redding van velen en de vingers tot de krijg"* lezen we in een commentaar op Ps. 144, 1. Ze hebben God als leraar nodig.¹⁶⁸

Voeten.

Wie *"ijverig is om zieken te bezoeken, de angstigen op te zoeken en hen, die in nood verkeren te bevrijden, wordt ongetwijfeld de voet van het lichaam van de kerk genoemd"*.¹⁶⁹ De liefelijkheid, die hierin tot uitdrukking komt, moet ook de evangelist kenmerken en is een gave van God. Met een zinspeling op Jes. 52, 7 zegt Origenes: *"Hoe zal iemand evangelist zijn, als - om zo te zeggen - de voeten van de ziel niet liefelijk zijn? Maar om zo te worden moet God hun liefde schenken."*¹⁷⁰ Dezelfde gedachten komen we tegen bij Clemens: de voeten van de Heer zijn de apostelen, die de goddelijke leer tot aan de einden der aarde brengen.¹⁷¹ De Heer heeft hen door zijn kracht tot deze goede werken en weldaden voor de heidenen toegerust.¹⁷²

Naast deze beeldspraak, waarin de voeten duiden op de *activiteit* van de hulpverlening door de kerk, is er een spraakgebruik te vinden, waarin de voeten de *onderste* plaats in rangorde aangeven. N.a.v. het verhaal van de genezing van de bezetene (Luc. 8, 26-39) merkt hij op: *"Als iemand goed bij zijn verstand is (σωφρονεῖν), is hij bij Jezus. Maar wie nog maar pas begint bij zijn verstand te zijn is 'aan zijn voeten' (Luc. 8, 35)"*¹⁷³ De voeten van Jezus (in tegenstelling tot zijn hoofd) vormen de plaats voor de minder volmaakten, die berouwvolle tranen en bekering nodig hebben.¹⁷⁴ En *aan de voeten van Jezus zitten staat tegenover met Jezus zijn*.¹⁷⁵ De franse vertaling van deze passage negeert dit verschil en vertaalt *"Il le renvoie 'dans sa maison'; cet homme en effet n'avait pas assez de force pour aller jusqu'à s'asseoir 'vêtu, aux pieds de Jésus et demeurer avec lui'"*.¹⁷⁶ De juiste vertaling is echter:

"Hij zendt hem naar zijn huis, want de man had nog niet zo'n kracht, dat hij bij het 'gekleed' zitten 'aan de voeten van Jezus' ook al in staat was met Hem te zijn (of: bij hem te blijven)."¹⁷⁷

In de geschiedenis van Maria en Martha (Luc. 10, 38-42), waarop we later nog terug zullen komen¹⁷⁸, ontdekt hij o.a., dat Martha het Woord somatisch in haar huis (d.i. ziel) ontving, *"maar Maria hoorde Hem geestelijk, ook al zat ze nog aan zijn voeten, en zo wordt wat in het elementair onderwijs paedagogisch verantwoord is overgeleverd van degene, die afgelegd heeft 'hetgeen eens kinds was' (1 Cor. 13, 11) afgenomen, maar het 'volmaakte' niet meer."*¹⁷⁹

De franse vertaling is hier opnieuw onjuist: "tandis que Marie l'écoutait de façon spirituelle en se tenant 'à ses pieds'; ainsi (dans le cas de Marie), on n'a plus affaire à l'enseignement d'introduction, qui est donné par pédagogie et que reçoit celui qui a détruit 'ce qu'il avait de puéril', mais ce n'est pas encore (le moment) de l'enseignement parfait."¹⁸⁰ Mijns inziens is καὶ <περὶ πόδας> οὐσα concessief: "ook al...". De genitivus τοῦ καταργήσαντος is afhankelijk van ἀφαιρεῖσθαι. Οὐκέτι betekent nooit "pas encore", maar "niet meer". Ὡς τέλεια zou ik willen vertalen met "het 'volmaakte' (tussen aanhalingstekens)": tegenover de volmaaktheid, die in dit leven bereikbaar is, is er nog de volmaakte volmaaktheid. Dat het 'volmaakte' niet zal worden weggenomen, wordt even later met een beroep op Luc. 10, 42 expliciet gezegd.¹⁸¹ Origenes beweert dus: ook al zit iemand nog maar aan de voeten van Jezus, toch kan hij de Schriften pneumatisch verstaan, als hij de instelling van de νῆπιου, die bij de somatische betekenis blijven staan, heeft afgelegd.

In zijn Mattheüscommentaar spreekt hij eveneens in deze trant. Als in Mat. 15, 29-31 wordt verteld, dat Jezus op de berg bezocht wordt door gezonden, die zieken met zich mee voeren, gaat het over *"sommigen, die doof zijn voor wat verkondigd wordt, anderen, die blind zijn van ziel en 'het ware licht' (Joh. 1, 9) niet zien, verder lammen, die niet volgens de orde (κατὰ λόγον) kunnen lopen en verminkten, die niet volgens de orde kunnen werken. Zij nu, die daar aan in hun ziel lijden, die met de scharen naar de berg optrokken, waar Jezus was, worden voor zover ze niet bij de voeten van Jezus zijn niet door Hem genezen. Maar wanneer ze als lijdende aan dergelijke kwalen door de scharen aan zijn voeten worden gelegd, d.w.z. het uiteinde van het lichaam van Christus, worden ze toch, hoewel*

ze het van zichzelf niet waard zijn, door Hem genezen. En wanneer je in de vergadering van wat gewoonlijk kerk genoemd wordt mensen ziet liggen achter de laatsten in de kerk, als het ware aan de voeten van het lichaam van Jezus, de kerk, de catechumenen, die met hun eigen doofheid, blindheid, lamheid en verminktheid gekomen zijn en op zijn tijd genezen worden op zijn woord, zoude ge U niet vergissen, als ge zeidet, dat zulken met de scharen van de kerk zijn opgetrokken naar de berg, waar Jezus was en 'aan zijn voeten' gelegd en genezen zijn, zodat de schare van de kerk zich verbaasde, toen ze zagen, dat er van zulke kwalen een verandering ten goede was opgetreden...".¹⁸² Wie geestelijk blind is, wordt buiten Christus om niet ziende. Hij moet op weg gaan naar de berg, waar Jezus is, d.w.z. op weg naar de kerk.¹⁸³ Daar moeten ze als catechumenen aan de voeten van het lichaam van Christus, in de onderste regionen van de kerk beginnen. En daar zullen ze veranderen, genezen worden. De doofstommen zullen het Woord van God spreken¹⁸⁴, de lammen zullen springen als herten, zodat ze onkwetsbaar zijn voor slangen¹⁸⁵ en de blinden zullen achter de schepping ἀναλόγως de Schepper gaan zien.¹⁸⁶ De zalving van Christus strekt zich namelijk ook uit tot deze onderste lagen van de kerk. Dat heeft Ps. 133, 2 Origenes duidelijk gemaakt: "Zij die deel aan Hem hebben, hebben - ieder naar mate hij er ruimte voor bood - ook deel gekregen aan zijn zalving. Omdat Christus 'hoofd van de kerk' (Ef. 5, 23) en Christus en de kerk één lichaam zijn, daarom is de 'mirre op het hoofd' ook neergedaald 'op de baard van Aäron', type (τὰ σύμβολα) van de volmaakte man en reikte deze mirre 'neerdalend tot de zoom van zijn kleed'".¹⁸⁷

Een derde manier, waarop over de voeten van het lichaam van Christus gesproken kan worden, is in contrast met het Hoofd. Mat. 26, 6-13 brengt de schrijver op deze gedachte, als daar (evenals in de parallel Mrc. 14, 3-11) sprake is van het zalven van het hoofd van Christus, terwijl de parallel in Joh. 12, 1-8 (die Origenes blijkens het citaat uit Joh. 12, 3 in gedachten heeft) spreekt over het zalven van de voeten van Christus. Nu kan zalfolie in de Heilige Schrift duiden op werken van barmhartigheid of op de leer.¹⁸⁸ Of om het onder één noemer te brengen: "Al wat gelovigen doen voor God is zalfolie met een welriekende reuk."¹⁸⁹ Er valt in de goede werken echter te onderscheiden tussen goede werken, die voor God gedaan worden, maar ook tot nut van de mens strekken, zoals aalmoezen,

ziekenbezoek, gastvrijheid, nederigheid e.d. en andere, die exclusief op God gericht zijn: het beoefenen van kuisheid, het volharden in "vasten en bidden" (Luc. 2, 37), in tegenspoed geduld hebben, zoals Job, en in verzoeken niet bang zijn om de waarheid Gods te belijden. In het eerste geval zalft men de voeten van de Heer, omdat christenen de voeten van de Heer zijn, waarmee Hij altijd wandelt. Dit is wat vooral boetelingen doen om vergeving van zonden te ontvangen. Het is wel "welriekende zalf", maar nog niet de beste. In het tweede geval gaat het om het zalven van het Hoofd van de Here Christus en vandaar vloeit de zalfolie over het hele lichaam van Christus (cf. Mat. 26, 12; Mrc. 14, 8), de kerk. Dit is de zeer kostbare zalf, van welks geur het gehele huis vervuld wordt (cf. Joh. 12, 3), d.w.z. de kerk van Christus. En dit is niet het werk van boetelingen, maar van volmaakte heiligen.¹⁹⁰ Op dezelfde wijze kan hij ook onderscheiden in de leer. Enerzijds is die nodig voor de mensen: er worden zielen door genood, die arm zijn in geestelijke goederen (cf. Mat. 5, 3) of zwak in zonden. Dit is middelmatige zalf, waarmee de voeten van de Heer worden gezalfd. Anderzijds is de leer ook de kennis van het ware geloof, die alleen op God betrekking heeft. En dit is de kostbare zalf, waarmee God - in het Hoofd, Christus - gezalfd wordt.¹⁹¹ In een zeer systematisch betoog zet Origenes uiteen, dat gelovigen hun goede werken altijd doen met het oog op God, maar dat ze de ene keer primair gericht zijn op mensen, de voeten van de Heer, en de andere keer primair op God, het hoofd. Dit laatste ziet hij als ideaal: het is het werk van de volmaakte heiligen, die het dichtst genaderd zijn tot de visio Dei. Maar ook de goede werken, die primair op God gericht zijn, zijn niet wereldvreemd. Ze dragen vrucht voor de kerk, doordat de zalfolie van het Hoofd over het gehele lichaam van Christus vloeit en de geur het gehele huis van de kerk vervult. Dat christenen de voeten zijn, waarmee Christus wandelt, kwamen we al eerder tegen¹⁹² : d.m.v. hen bezoekt Hij de zieken, de angstigen en hen, die in nood verkeren. Origenes gaat hier uit van de gedachte van de middellijke presentie. Tenslotte is er nog een scholion op naam van Origenes overgeleverd, waarin n.a.v. de griekse tekst van Ps. 49, 6: ἡ ἀνομία τῆς πτέρωνος μου κυκλώσει με (Ps. 48, 5 LXX) o.a. gezegd wordt: "*De hiel van Christus zijn ook de laagst geclassificeerden van alle gelovigen.*"¹⁹³ De echtheid van dit scholion is m.i. echter dubieus.

Er wordt namelijk ook gesproken over de apostelen als lichaam van de Heer, waarbij Judas dan de hiel is, omdat dit het uiterste lichaamsdeel is, dat het dichtst bij de aarde is. *Lichaam van de Heer* is bij Origenes echter altijd veel meer omvattend dan alleen de apostelen.

Ziel.

In De Principiis vraagt Origenes zich af wat de Schrift bedoelt, als ze spreekt over de ziel van God. Hij is zich echter bewust, dat het een tere kwestie is hierover te spreken. Zijn eigen opvatting is, dat de eniggeboren Zoon van God ermee bedoeld wordt, omdat de ziel, die overal in het lichaam aanwezig is, ook alles beweegt.¹⁹⁴ In een preek op Leviticus noemt hij om dezelfde reden Christus de ziel van het lichaam van zijn kerk: *"Want Hij wil in dat lichaam van zijn kerk en in die leden van zijn volk zelf als ziel wonen, opdat het alle bewegingen en alle werkzaamheden verricht volgens zijn wil."*¹⁹⁵ Later herhaalt hij dit, als hij zegt: *"Lichaam van Christus door de Zoon van God bezielde is de hele kerk van God en leden van dit lichaam als van één geheel zijn allen die geloven. Want zoals de ziel het lichaam levend maakt en in beweging brengt, dat niet van nature tot een beweging van leven komt, zo brengt de Logos in beweging tot wat behoort en brengt door zijn inwerking het hele lichaam, de kerk, in beweging en ieder lid, dat tot de kerk behoort, dat zonder de Logos niets doet."*¹⁹⁶ Zoals het lichaam van een mens werktuig, orgaan van de ziel is, zo moet het lichaam van een gelovige niet meer het werktuig van zijn ziel zijn, maar van Christus. Dat bedoelde Paulus bijvoorbeeld, toen hij zei, dat hij niet zelf meer leefde, maar Christus in hem (cf. Gal. 2, 20). *"We worden dan leden van Christus, wanneer we alles in beweging zetten volgens zijn Logos."*¹⁹⁷ Zo is het dus de Logos, die God beweegt, Jezus¹⁹⁸, de kerk en alle individuele gelovigen, die door deze inwerking van de Logos in de kerk geïntegreerd worden. Een andere reden, waarom de Zoon als *ziel* wordt aangeduid, zou volgens Origenes kunnen zijn, dat Hij zich vernederd heeft en in dit tranendal in neergedaald.¹⁹⁹ Waarschijnlijk is de achtergrond van deze opmerking, dat de ziel middelaar is tussen de geest en het lichaam en Christus door deze vernedering middelaar is tussen God en de wereld.²⁰⁰

Tenslotte noemt Origenes nog de mogelijkheid, die door anderen verdedigd wordt, die bijv. Mat. 26, 38 op de apostelen laten slaan, dat met *ziel* de apostelen worden bedoeld, omdat zij beter waren dan de rest van het lichaam, de "*multitudo credentium*".²⁰¹ Zoals uit andere uitspraken blijkt staat Origenes niet afwijzend tegenover deze opvatting. Hij zegt in een preek over Lev. 7, 22-27: "*Het vet noemen we de ziel van Christus, d.i. de kerk van zijn vrienden, voor wie Hij zijn leven inzet (cf. Joh. 15, 13)*". Dat je het vet niet mag eten wil dan zoveel zeggen als: je mag een van die kleinen, die in Hem geloven, geen aanstoot geven (cf. Mat. 18, 6). Met het bloed zijn z.i. de Israëlieten bedoeld, omdat ze niet van het geloof of de geest van Abraham afstammen, maar slechts van zijn bloed. Toch mogen christenen zich niet boven hen verheffen: dat is namelijk de zin van het verbod bloed te eten.²⁰² Origenes stelt de ziel van Christus gelijk met de kerk van zijn vrienden. De op het eerste gezicht misschien enigszins vreemde identificatie van *vet* en *ziel* wordt verklaarbaar, als we "*adeps*" opvatten in de betekenis "*le meilleur, la fine fleur*".²⁰³ Dan komen we dicht in de buurt van de gedachte, die Origenes in De Principiis als mogelijkheid noemde, nl. dat de *apostelen* als de besten van het lichaam van Christus zijn ziel genoemd werden, zij het dat in de preek op Leviticus *de kerk van zijn vrienden* zijn ziel heet. Een soort tussenpositie wordt ingenomen door een scholion op Ps. 41, 5-6, dat aan Origenes is toegeschreven. N.a.v. dit gebed om genezing merkt de auteur op: "*Je zou kunnen zeggen, dat Hij ook voor zijn discipelen bad, die als zijn ziel juist op dat moment ziek waren en gezondigd hadden, toen allen wegliepen en Hem in de steek lieten en Petrus Hem zelfs driemaal verloochend had.*"²⁰⁴ Hier gaat het weliswaar nog niet over apostelen, maar over discipelen, niet over gevolmachtigden, maar over deserteurs. Tegelijkertijd zijn deze discipelen echter wel de eerstelingen van *de kerk van zijn vrienden*. In de beeldspraak, die we hier onderzoeken, liggen de drie uitspraken vrijwel op één lijn en vertegenwoordigen ze een opvatting, die voor Origenes niet onmogelijk lijkt: de apostelen, het beste in het lichaam van Christus, worden zijn ziel genoemd.

Buik.

In een grieks fragment van een commentaar op Hoogl. 5, 14 ("Zijn buik is buxus met ivoor") wordt gezegd: "*De buik van de Logos*"

*zijn degenen, die ontvankelijk zijn voor de mysteriën, d.w.z. de holtten voor de ontvangenis. Buxus zijn degenen, die geschikt zijn om het te bewaren. En vanwege het stralende en duidelijke karakter wordt het 'van ivoor' genoemd. Die buik, de buxus met ivoor, is bevestigd op saffier, d.i. Christus. Allen dus, die buik van de Logos zijn, worden zwanger van de vreze des Heren en baren een geest van verlossing (cf. Jes. 26, 18). Daarom wordt ook de buik van het offerdier in Leviticus (cf. Lev. 8, 21) gewassen, zodat het geen verteerde resten meer bevat."*²⁰⁵ De beeldspraak is gewrongen: niet de buik van de bruid wordt zwanger enz. maar die van de Logos. De opmerking van het wassen van de buikholt van het offerdier is een toelichting bij het stralende karakter (λαμπρός), maar hangt er bij. Als dit fragment van Origenes is, is het geen sterke passage.

4. De betekenis van 1 Cor. 6, 15.

Origenes besteedt nogal wat aandacht aan de uitspraak van Paulus "Weet gij niet, dat Uw lichamen leden van Christus zijn? Zal ik dan leden van Christus wegnemen om er leden ener hoer van te maken?" (1 Cor. 6, 15). In een preek over Jesaja roept hij de gemeente op om Jezus opnieuw te beloven niet langer het lichaam van Christus tot lichaam van een hoer te maken en niets te doen wat betreurenswaardig is. En zo hoopt hij open ogen te ontvangen om het geheim van de Schriften te ontdekken.²⁰⁶ Als de latijnse vertaling het origineel juist weergeeft, heeft Origenes de uitdrukking "leden van Christus" veranderd in "het lichaam van Christus", wat een legitieme interpretatie is (cf. 1 Cor. 12, 27), zij het dat zo groter nadruk komt te liggen op de collectiviteit dan op de individualiteit.²⁰⁷ De zonde van de eenling treft inderdaad het hele lichaam van Christus, de kerk.²⁰⁸

Hoererij is vervloekt, omdat zo het lichaam als een tempel Gods geschonden wordt.²⁰⁹ Origenes hecht eraan dit verband, dat Paulus in 1 Cor. 6, 19 legt te onderstrepen.²¹⁰ Nu eens spreekt hij over *een tempel van de Heilige Geest* (cf. 1 Cor. 6, 19)²¹¹, dan weer over *een tempel Gods* (cf. 1 Cor. 3, 16. 17; 2 Cor. 6, 16).²¹² Voor Origenes maakt dat echter evenmin verschil als voor Paulus (cf. 1 Cor. 3, 16).²¹³

Een onzedelijke levenswandel van een christen is erger dan zo'n praktijk bij een ongelovige of een jood. "Want iemand van buiten (ἑξωθεν), die hoereert, schendt niet de tempel van God."²¹⁴ En joden, die zo leven, nemen niet de leden van Christus om er leden van een hoer van te maken.²¹⁵ Bij een christen is het echter niet alleen ontucht, maar ook heiligschennis. Hij bedrijft goddeloosheid tegen de Heilige Geest en daardoor tegen de Vader en de Zoon, in wier naam wij gedoopt zijn. Tegen Christus, omdat hij de leden van Christus neemt en er leden van een hoer van maakt (1 Cor. 6, 15); tegen de Heilige Geest, omdat hij de tempel van de Heilige Geest, die in ons woont, schendt (1 Cor. 6, 19) en tegen de Vader, omdat hij de tempel van God schendt (1 Cor. 3, 17).²¹⁶ Opvallend is het verband, dat hij hier met de doop legt. Omdat zijn zonde zo groot is, kan ze niet, zoals aan een heiden of jood, die zich bekeert, vergeven worden. Hoogstens kan zijn vroegere losbandigheid door de huidige zelfbeheersing worden bedekt. Dat is de zin van Ps. 32, 1.²¹⁷

Een christen, die zich bewust is, dat hij lidmaat van Christus is en dat zijn lichaam door de Logos bewoond wordt en hij als λογικόν een tempel is, die gewijd is aan de God van het heelal, zal zich ervoor in acht nemen niet door onwettige relaties die tempel te gronde te richten en zelfbeheersing beoefenen als een vorm van vroomheid tegenover God.²¹⁸ Zo haken vroomheid en praktische levenswandel in elkaar. Anderzijds worden onze lichamen, als we ze als leden van Christus en als een tempel van de Heilige Geest in heiligheid en reinheid bewaren, ook de inwoning van de Heilige Geest en het verblijf van de Vader en de Zoon waard (cf. Joh. 14, 23).²¹⁹

De gelovigen (en daarmee de kerk) zijn voortdurend in ontwikkeling: "Zoals de deugd vernieuwt en opbouwt, zo maakt het kwaad, dat hier tegenover staat, oud; immers, bij de ziel ontstaan ook tekenen van ouderdom als rimpels, net zoals dat gebeurt bij lichamen, die ouder worden. Daarom 'stelt Christus de kerk voor zich, stralend, zonder vlek of rimpel of iets dergelijks' (Ef. 5, 27). Want naarmate ze tekenen van ouderdom vertoont, heeft ze ook rimpels. Maar wanneer ze de oude mens heeft afgelegd, is alles in volle kracht en elke rimpel verdwijnt."²²⁰ Dat afleggen van de

oude mens is hetzelfde als het doden van de leden, die op de aarde zijn (cf. Col. 3, 5). En zij, die leden van Christus (1 Cor. 6, 15) zijn, worden naar Hem (παρόντες) zelfs *christussen* genoemd.²²¹

5. Amputatie en repositie van ledematen.

Het heeft Origenes getroffen, dat in de aanhef van de eerste brief aan de Corinthiërs de geadresseerden op twee manieren worden aangesproken: "aan de gemeente Gods, die in Corinthe is, aan de geheiligen in Christus Jezus, aan de geroepen heiligen" en dan, alsof ze van een andere rangorde zijn, "met allen, die in elke plaats de naam van onze Heer Jezus Christus aanroepen, (de Heer) van hen en van ons". De eersten zijn geheiligd en vormen z.i. de echte gemeente van God, de anderen roepen slechts de naam van onze Heer aan.²²²

Hij vindt dit onderscheid terug in Rom. 10, 14, als daar gesproken wordt over hen, die *de naam aanroepen* en over degenen, die *geloven*. *"Wanneer echter iemand tot het geloof in Christus gekomen is, is het noodzakelijk, ook al is hij nog niet geheiligd en met het lichaam van de kerk verenigd, dat hij toch reeds Hem aanroept, in wie hij is gaan geloven. Want Christus is gekomen om de wereld met God te verzoenen en degenen, die in Hem geloven, de Vader aan te bieden. Degenen, die Hij echter de Vader aanbiedt, neemt de Heilige Geest aan om hen te heiligen en als leden van de hemelse kerk der eerstgeborenen (cf. Hebr. 12, 23) levend te maken en in de hechte en volmaakte gemeenschap van het gehele lichaam te brengen en dan verdienen ze het pas de gemeente van God genoemd te worden 'zonder vlek of rimpel' (Ef. 5, 27). Voordat ze dus tot die graad van volmaaktheid komen, roepen ze de naam van onze Heer Jezus Christus aan als middelaar tussen God en mensen; maar nadat de Geest van God, die roept 'Abba, Vader!' (Rom. 8, 15) in hun hart is gekomen, leert de Geest zelf hen ook de naam van de Vader aan te roepen."*²²³ In deze passage onderscheidt Origenes binnen de kerk twee categorieën gelovigen: die nog niet en die wel door de Heilige Geest geheiligd zijn. Tot de eerste groep behoren de catechumenen, die nog geen vruchten des geloofs voortbrengen²²⁴, degenen, die nog worstelen met de zonde en deze nog niet overwonnen hebben²²⁵, maar ook zij, die nog niet sterk genoeg zijn zich een tweede huwelijk te ontfangen.²²⁶ Het zijn degenen, die wel gered zijn in de naam van

Jezus Christus²²⁷, maar slechts door de apostelen verlicht zijn en nog niet door Christus zelf²²⁸, die nog niet door Hem als overwinnaars gekroond zijn.²²⁹ Wanneer men echter bidt tot de middeelaar Jezus, wordt men door de Heilige Geest *geheiligd, levend gemaakt* als lid van de hemelse kerk der eerstgeborenen en *hersteld* (restitutio) in de hechte en volmaakte gemeenschap van het gehele lichaam, als lid van de gemeente van God "zonder vlek of rimpel" (Ef. 5, 27). Het blijkt, dat voor Origenes *het lichaam van Christus* dus niet samenvalt met de kerk, zoals die zich in de wereld manifesteert. Als gelovige behoort men tot de kerk, maar met *het lichaam van Christus* wordt iemand pas verenigd, als hij geheiligd is. Dat lichaam is immers heilig, hemels, zonder smet. Daarom kan men er pas d.m.v. de heiliging deel aan krijgen. De hemelse kerk, waarvan Origenes spreekt, is niet iets anders dan de aardse kerk, maar kwalificeert die.²³⁰ De omschrijving "zonder vlek en rimpel" past niet alleen bij de hemelse kerk der eerstgeborenen, maar ook bij de aardse, als zich daarin de hemelse weerspiegelt.²³¹ Tenslotte zij nog opgemerkt, dat Rufinus' vertaling van de commentaar op Romeinen, die geldt als zeer vrij, door het gebruik van *restitutio*²³² waarschijnlijk zeer correct het grieks van Origenes weergeeft: ἀποκαθίστημι (cf. ἀποκατάστασις). Het gaat om het *herstel* van het lichaam van Christus in zijn oorspronkelijke heiligheid en volmaaktheid, zoals het bij de gelovige gaat om het herstel van het beeld van God.²³³

De *heiligheid* van de kerk ging Origenes zeer ter harte: tussen het *communicare corpus Christi* in de eucharistie en het *communicare ecclesiae* bestaat voor hem een onlosmakelijk verband: "Zijt gij niet bevreesd *gemeenschap te oefenen met het lichaam van Christus, wanneer ge tot de eucharistie nadert, alsof ge rein en zuiver zijt, alsof er niets onwaardigs in U is, en meent ge bij dit alles, dat ge het oordeel Gods zult ontgaan? Herinnert ge U niet, dat er geschreven staat 'Daarom zijn er onder U velen zwak en ziekelijk en ontslapen er velen' (1 Cor. 11, 30)? Waarom veel zwakken? Omdat ze zichzelf niet beoordelen en zich niet beproeven en niet verstaan wat het betekent *gemeenschap te oefenen met de kerk, of wat het betekent te naderen tot zo grote en zo verheven sacramenten.*"²³⁴*

De achtergrond van deze gedachte wordt gevormd door de bijbelse notie (bijv. in 1 Cor. 11, 29), dat we zowel in de eucharistie als in de kerk geconfronteerd worden met het lichaam van Christus.²³⁵

Origenes brengt in deze preek nadrukkelijk naar voren, dat er reinheid en zuiverheid nodig is om met dit lichaam, in beide gestalten, gemeenschap te hebben. Er zijn er echter ook, die deze verbondenheid onwaardig geworden zijn. Tegen hen moeten maatregelen genomen worden. *"Indien iemand, die in het hele lichaam van de samenkomsten van de kerk hand genoemd wordt vanwege zijn praktische functie, verandert en een aanstootgevende hand wordt, moet het oog tegen zo'n hand zeggen 'U heb ik niet nodig' (1 Cor. 12, 21) en na dat gezegd te hebben haar afhakken en van zich werpen."*²³⁶ Evenzo moet de voet of het oog geamputeerd, als zij het gelukzalig Hoofd, Christus, en het hele lichaam onwaardig zijn geworden, opdat de rest van het lichaam gered wordt en niet het hele lichaam in het vurig gehenna geworpen wordt.²³⁷ De latijnse vertaling, die op dit punt uitgebreider is, licht dan nog toe: *"Dat Christus het Hoofd van de kerk is, is geen vondst van mij, maar (dat zegt) de apostel (cf. Ef. 1, 22 e.a.). De priesters kunnen redelijkerwijze het oog van de kerk genoemd worden, daar ze ook als wachters (speculatores) beschouwd worden. De diakenen en overige dienaars handen, aangezien door hen alle geestelijke zaken behartigd worden. Het volk echter zijn de voeten van de kerk. Hen allen behoort men niet te sparen, als ze tot aanstoot voor de kerk geworden zijn."*²³⁸ Zo ziet hij in de vechtende mannen van Ex. 21, 22, die een zwangere vrouw treffen, zodat haar vrucht afgaat, leraren, die in de gemeente aanstoot geven door wilde beweringen en onzorgvuldig Schriftonderzoek. Met name zwangere vrouwen en kinderen, d.w.z. beginnelingen in het geloof, worden er het slachtoffer van. Zo'n uitdeler van klappen (πληκ-της - 1 Tim. 3, 3) moet tenslotte van het lichaam van de kerk worden afgesneden, *"opdat de anderen, als ze het zien, schrik voelen en niet handelen als hij (cf. Deut. 19, 20)".*²³⁹

Reden tot amputatie van een ziek lid van het lichaam kan dus zijn, dat men het lichaam van Christus onwaardig geworden is of om een afschrikwekkend voorbeeld te stellen. Er is echter nog een derde

reden om tot amputatie over te gaan, nl. dat de zonde van de eenling het hele lichaam van Christus infecteert.²⁴⁰ Er zijn er wel, die zeggen: "wat heb ik ermee te maken, als een ander het slecht maakt?", maar zij vergeten, dat allen samen één lichaam vormen. En het hoofd kan niet tegen de voeten zeggen: "Wat gaat het mij aan, als mijn voeten pijn doen, als ze het slecht maken? Zolang het hoofd maar gezond blijft, interesseert het mij niet." En het oog kan niet tot de hand zeggen: "Ik heb je werkzaamheden niet nodig. Wat gaat het mij aan, als je pijn hebt of gewond bent? Ik als oog wordt toch niet onrustig, omdat de hand ziek is?" Origenes treft ook onder de leiders van de kerk mensen aan, die zo redeneren en die *"niet overwegen, dat wij allen, die geloven, één lichaam zijn, omdat we één God hebben, die ons in een hechte eenheid samenbindt, nl. Christus, van wiens lichaam gij, die aan de kerk leiding geeft, het oog zijt, natuurlijk opdat ge alles om U heen zoudt zien en gadeslaan en ook de toekomst zoudt voorzien."*²⁴¹

Die leden van het lichaam, die ziek zijn, moeten echter tot drie keer toe vermaand worden. Blijft betering uit, dan moet de *"medici disciplina"* gebruikt worden.²⁴² Want Mat. 5, 30 slaat niet op het afhakken van de hand van het menselijk lichaam, maar op het amputeren van de hand van het lichaam van Christus, de kerk. En Origenes betreft het ook op zichzelf: *"Als ik, van wie ge meent, dat ik de rechterhand ben en die presbyter genoemd word en naar het schijnt het Woord van God predik, iets gedaan heb tegen de leer van de kerk en de regel van het Evangelie, zodat ik U, kerk, aanstoot geef, moet de gehele kerk in volledige eenstemmigheid mij als haar rechterhand afhakken en van zich werpen. Want het is beter voor U, kerk, zonder mij, Uw hand, die door verkeerd handelen aanstoot heb gegeven, het koninkrijk der hemelen binnen te gaan dan met mij naar het gehenna te gaan."*²⁴³ Aan de ene kant is er de lankmoedigheid van de tot drie keer toe herhaalde vermaning, aan de andere kant de radicaliteit zelfs (of: juist) hooggeplaatsten niet te sparen. Hierbij kent Origenes kennelijk de gehele gemeente een rol toe, als hij spreekt over de volledige eenstemmigheid van de gehele kerk een presbyter of prediker af te zetten.²⁴⁴ Op grond van 1 Cor. 5, 5 is het Origenes in ieder geval duidelijk, dat niet alleen de apostelen de volmacht hadden om tucht te oefenen, maar ook degenen, die aan de

kerk leiding geven: ook zij hebben macht om los te maken én om te binden. Zondaren worden overgeleverd tot ondergang van hun vlees, wanneer zij vanwege hun zonden van het lichaam van Christus worden afgesneden.²⁴⁵

Tuchtoefening mag echter nooit hoogmoedig of hardvochtig worden toegepast. Ieder moet zich bewust blijven van eigen onvolmaaktheid en eigen afhankelijkheid van Gods vergeving. In een bewogen pastorale passage in de commentaar op Romeinen lijkt het zelfs of Origenes van tuchtoefening nauwelijks weten wil. Rom. 15, 1 heeft hem geleerd *"niet terstond (de zwakken) te verachten, te verwerpen en af te schrikken, als ze toevallig uit zwakte in een of andere overtreding worden overwonnen; evenmin hen onder de schijn van een zuiverder leven uit de samenkomst van de broeders en uit de gemeenschap der kerk te verjagen. Want wie dit doet, is geen navolger van Hem van wie Jesaja zegt 'onze zwakheden heeft Hij gedragen en in onze plaats de smarten, en wij meenden, dat Hij in smart was, in een plaag en aanvechting' (Jes. 53, 4). Als Christus echter onze zwakheden draagt en God geduldig onze misdrijven verdraagt, zouden wij dan niet de misdrijven en tekorten verdragen van hen, die een beetje minder schijnen? Zo niet, dan brengen we ongetwijfeld Christus zelf af van deze toewijding, zodat Hij ook niet meer onze zwakheden wil dragen. Want niemand is zo volmaakt, dat hij bij God niet op een of ander punt zwak bevonden wordt en door Christus wordt verdragen."*²⁴⁶ Wat Origenes hier beoogt is niet: elke tuchtoefening onmogelijk te verklaren, maar haar te relativiseren. Dat doet hij ook, als hij naast 1 Cor. 5, 5 de uitspraak van 2 Cor. 2, 8 zet: degene, die eerst door Paulus en de gemeente van Corinthe aan de Satan is overgeleverd, wordt later weer teruggeroepen en verenigd met de leden van de kerk.²⁴⁷ Die weg terug staat altijd open. Jeremia heeft daarvan al geprofeteerd, toen hij zei: "Daarom zo zegt de Here: Indien gij U hebt omgekeerd, zal Ik U ook op Uw plaats terugbrengen." (Jer. 15, 19) *"Niemand wordt teruggebracht op een of andere plaats, waar hij beslist nog nooit eerder is geweest, maar ἀποκατάστασις is terugkeer naar de eigen plaats. Bijvoorbeeld als een lid van mij uit de kom raakt, probeert de dokter het lid weer op zijn eigen plaats terug te brengen."* Hetzelfde geldt van iemand, die terecht of ten onrechte buiten het vaderland is terecht gekomen: wordt hem toestaan terug te keren, dan keert hij terug naar zijn eigen vaderland. En als een soldaat

uit zijn functie is ontheven en later in ere wordt hersteld, keert hij terug in dezelfde rang. En zo zegt God bij Jeremia tot ons, die ons hebben afgewend, dat Hij ons weer op onze plaats terug zal brengen, als wij ons hebben omgekeerd, bekeerd. En het einde van de belofte is de ἀποκατάστασις, de wederoprichting aller dingen (Hand. 3, 21).²⁴⁸ Heenwijzend naar die universele ἀποκατάστασις mag de kerk nu in de terugkeer van de boeteling in het lichaam van Christus een teken stellen.²⁴⁹

Mede op grond van deze relativiserende opmerkingen over de tucht lijkt het onwaarschijnlijk, dat Origenes de rigoureuze opvatting van iemand als Hippolytus t.a.v. de heiligheid van de kerk deelde, zoals Döllinger en von Harnack menen.²⁵⁰

6. *Samenvatting.*

A. Eenheid met Christus.

Wat in het voorgaande het meest opvalt is de nadruk, die Origenes legt op de *eenheid met Christus*. De kerk is maar niet een organisatie, een *lichaam* van mensen, die Jezus van Nazareth navolgen, maar het lichaam, met name het opgestane lichaam van Christus. De opstanding van Christus bevat het mysterie van de opstanding van de kerk.²⁵¹ Om de vraag te beantwoorden hoe Origenes dit ziet, moeten we uitgaan van de uitdrukking *in Christus zijn*. Zoals we gezien hebben is dit een van de manieren, waarop hij de verbondenheid van de kerk en Christus onder woorden brengt.²⁵² Hij trekt een parallel tussen Adam en Christus. "*Christus heeft in zichzelf allen levend gemaakt, die in Adam sterven.*"²⁵³ Het gaat erom, dat "*afstammelingen van Adam vergeving van zonden ontvangen en de wel-daad van de opstanding verwerven.*"²⁵⁴ De gelovigen mogen in Hem zijn, die het Leven is.²⁵⁵ Daartoe moeten ze sterven voor de zonde.²⁵⁶ Het volmaakte leven ligt echter pas aan het eind van een lange weg. Dat eschatologisch perspectief ziet hij bijvoorbeeld tot uiting komen in 1 Cor. 15, 22, waar staat "zo *zullen* in Christus allen levend gemaakt worden".²⁵⁷ Aan deze gedachtegang ligt de idee ten grondslag van de corporatieve verbondenheid van allen in één, zoals die bijv. in Rom 5, 12-21 voorkomt. Nadruk valt hierbij op het heilshistorische aspect.²⁵⁸

Wat Origenes zegt over de kerk als lichaam van Christus sluit hierop aan. Eén van zijn eerste uitspraken hierover benadrukt heel sterk het verband met de opstanding.²⁵⁹ Het hele lichaam van Christus van de heiligen is met Christus mee gekruisigd en leeft (door het kruis) nu niet meer voor de zonde. Ze zijn met Christus begraven in de doop en met Hem opgestaan in nieuwheid des levens, die overigens slechts een voorschot is op de uiteindelijke opstanding. Gaandeweg wordt deze namelijk gerealiseerd, als Jezus de gemeente tot volmaaktheid voert en het werk, dat Zijn Vader Hem te doen gaf, voltooit. Het is als met een koningschap, dat steeds meer erkenning vindt.²⁶⁰ Als Origenes het individuele lichaam van Christus *type* van de kerk noemt²⁶¹, doelt hij niet slechts op uiterlijke overeenkomsten, maar op innerlijke continuïteit, op voortzetting van het plan Gods. H. de Lubac heeft dit element in de allegorie onderstreept: er is een organische verbondenheid tussen de twee factoren van de allegorie.²⁶² De waarheid, de vervulling van het lichaam van Christus is de kerk, zoals de waarheid van het geloof is, dat het vruchten voortbrengt.²⁶³ Als Origenes in de kerk, met name de kerk in haar volmaakte ontplooiing "*het ware en meer volmaakte lichaam van Christus*" ziet, gaat dit niet ten detrimente van het historische, individuele lichaam van Christus, maar wordt de betekenis van deze historische Jezus, Zijn lijden en opstanding onthuld.²⁶⁴ Het ligt in de lijn van Zijn *lijden*, dat ook christenen te lijden krijgen onder vervolgingen van buiten af én onder ketten van binnen uit.²⁶⁵ Dat zij gekruisigd worden voor de wereld en begraven in de doop. En het ligt in de lijn van Zijn *opstanding*, dat Zijn gemeente opstaat in nieuwheid des levens, als ἀπαθών van de uiteindelijke, gelukzalige en volmaakte opstanding.²⁶⁶ Zij leeft voortdurend tussen het *reeds* en het *nog niet*. In de empirische gemeente realiseert zich slechts een deel van het ideaal: ze preludeert op de voltooiing. Dit dynamische aspect van de voortschrijdende realisering van het lichaam van Christus neemt bij Origenes een belangrijke plaats in.²⁶⁷ Het samenkomen van de gemeente op zondag, de dag van de opstanding, heeft een bijzondere betekenis voor de dynamiek van die gemeente: het maakt haar bewust het opgestane lichaam van de Heer te zijn, dat zich steeds meer moet verwerekelijken.

Een andere manier, waarop de eenheid met Christus onder woorden kan worden gebracht, is te zeggen, dat *Christus in ons* is.²⁶⁸ Het is uit liefde, dat Hij in ons woont. Hij werkt in ons als de ziel, die voor het lichaam leven betekent, die het beweegt en tot een hoger plan brengt. Terwijl Hij de motor van het lichaam is, is het lichaam werktuig van Hem en moeten de gelovigen zich als instrumenten laten gebruiken. Doen ze dat niet, dan schenden ze de Heer, die in hen woont als in een tempel. Zonde betekent daarom heiligschennis. Zonde maakt de gemeente tot een ziek lichaam. Hoewel bij ziekte de ziel ongedeerd blijft, is ze zo nauw met het lichaam verbonden, dat het haar niet onberoerd laat. Daarom lijdt de Heer, als Zijn lichaam lijdt en is Hij ziek, als een van de ledematen van het lichaam ziek is. Het betekent voor Origenes tevens, dat zolang het lichaam van Christus, de gemeente, niet helemaal gezond is, d.w.z. nog niet geheel aan God is onderworpen, Christus ook nog niet volledig aan de Vader onderworpen is. Dat is z.i. de betekenis van 1 Cor. 15, 28, een tekst, die bij hem enorme aandacht krijgt.²⁶⁹ Pas als Zijn koningschap ten volle erkend is, kan men zeggen, dat geen lid meer aan het lichaam ontbreekt.²⁷⁰ Deze gedachte komt overeen met die van E. Käsemann, die zegt: het lichaam van Christus is geen "metaphysischer Bezirk" in de zin van een *corpus Christi mysticum*, maar "Herrschaftsbereich des Christusgeistes".²⁷¹ Hij meent, dat Paulus "die Kirche als den Weltdurchdringenden Herrschaftsbereich Christi" beschouwt.²⁷² G. Gloege is dezelfde mening toegedaan: de kerk heeft de dynamiek van het Rijk van God en de eenheid tussen Christus en de kerk komt tot stand langs dynamisch-ethische weg.²⁷³

B. Eenheid van het lichaam.

De eenheid van de kerk is niet slechts organisch, structureel, maar fundamenteel. Dat heeft S. Hanson aangetoond voor het Nieuwe Testament²⁷⁴ en J. Daniélou voor de vaders van de eerste eeuwen.²⁷⁵ Bij Origenes is de eenheid van de kerk gefundeerd in het feit, dat ze het lichaam van Christus is.²⁷⁶ Hij werkt dit op verschillende manieren uit. De ene keer benadrukt hij het *objectieve* aspect: de gelovigen zijn in eenheid verbonden, doordat *Christus* voor ieder van hen is gestorven, hen allen als verloren schapen gered heeft en als verstrooide beenderen tot één lichaam heeft samengebracht. Of - met

het accent op het werk van de Geest - de genade van de *Geest* van Christus verenigt hen. De andere keer legt hij nadruk op het *subjectieve* element: het *geloof*: ze vereren één God, belijden één Jezus Christus als Heer, overdenken één wijsheid en zijn één van zin.²⁷⁷ Nauw verbonden met de Geest is de *liefde*.²⁷⁸ De liefde van Christus voor de gemeente leert die gemeente ook liefde voor elkaar: omdat ze leden van elkaar zijn, hebben ze geen vreemde lichamen, maar hun eigen leden lief.²⁷⁹ Het gewricht van de liefde houdt het lichaam bij elkaar. De liefde leert ook de *dienst* aan elkaar.²⁸⁰ Overigens kent Origenes wel nuanceringen binnen de liefde.²⁸¹ De eenheid van de kerk brengt ook *verantwoordelijkheid* van het ene lid voor het andere met zich mee. Allereerst zal men zich in acht moeten nemen, dat men voor de ander geen skandalon wordt. Anderzijds moet men wie tot aanstoot is geworden tot de orde roepen en in het ergste geval van het lichaam scheiden.

Zoals de opstanding van het lichaam van Christus zich gaandeweg vervolmaakt in de kerk, zo moet de eenheid van dit lichaam zich ook steeds meer realiseren. Het geloof, de liefde en de verantwoordelijkheid voor elkaar zijn nog niet volmaakt, omdat de mens zelf vaak geen eenheid is: het vlees strijdt vaak tegen de geest (cf. Gal. 5, 17), men is onstandvastig in zijn denken. Zo wordt er nog slechts weinig zichtbaar van de eenheid en onveranderlijkheid van God, die de mens moet najagen. Origenes vertegenwoordigt hier zowel de filosofische notie van de eenheid als deugd als de bijbelse idee van de eenheid als onveranderlijkheid en betrouwbaarheid. Het doel, waarnaar de gelovige moet streven is de eenheid van de onveranderlijke toewijding aan God.²⁸² Pas als ieder lid van het lichaam deze eenheid bereikt heeft en het gehele lichaam tot een eenheid samen gebracht is, wordt de volmaaktheid voor iedereen werkelijkheid.²⁸³ De eenheid van de kerk is dus geen "vorfindlicher Zustand", maar wordt alleen *in actu* werkelijkheid.²⁸⁴ Vandaar, dat zowel in het Nieuwe Testament als bij Origenes over de eenheid van de kerk vaak in een paraenetische context wordt gesproken.²⁸⁵

C. Verscheidenheid.

Als ieder lichaam heeft de kerk ook verschillende functies, die onontbeerlijk zijn en elkaar ondersteunen. Als Origenes zegt "*De pries-*

ters kunnen redelijkerwijze het oog van de kerk genoemd worden, daar ze ook als wachters beschouwd worden. De diakenen en overige dienaars handen, aangezien door hen alle geestelijke zaken behartigd worden. Het volk echter zijn de voeten van de kerk "²⁸⁶, lijkt het alsof de functies van het lichaam aan de ambten gekoppeld worden. Allereerst is hier echter het probleem, dat we te maken hebben met een extra van de latijnse tekst. Veel hangt af van de waarde, die men aan deze tekst toekent. Maar afgezien hiervan: de schrijver geeft slechts een zeer globale indeling van de gemeente in priesters, diakenen en leken (over de bisschop wordt bijvoorbeeld niet eens gesproken) om daarna te zeggen, dat héél de gemeente, alle gemeentelieden welke functie ze ook hebben, onder de tucht staan. Wanneer men echter let op andere uitspraken van Origenes, dan blijkt, dat hij de verscheidenheid binnen het lichaam van Christus niet zozeer in verband brengt met structuren en ambten, maar met functies en charisma's.²⁸⁷ Het oog is iemand, die zich met alle ijver toelegt op de wijsheid van God, op de leer van het Woord, op de overdenking van de Wet, iemand, die de geestelijke betekenis van de Schriften verstaat. De oren zijn de aandachtige hoorders. De hals zijn degenen, die het juk der gehoorzaamheid op zich nemen. De haren staan voor hen, die hun gedachten op God gericht hebben. De hand duidt allen aan, die in de zorg voor de noodlijdenden praktisch bezig zijn. Zij, die zorg dragen voor de zieken, worden voeten genoemd enz. Dat hiernaast de priester oog, de diaken hand, evangelisten en leraren lippen en allen, die het Woord van Christus bedienen Zijn mond genoemd worden, is natuurlijk niet zo verwonderlijk. Origenes kan en wil de ambten in de kerk niet negeren, maar hij legt alle nadruk op hun functioneren.

Overigens past Origenes de beeldspraak niet consequent toe. Met *hand* wordt de diaken aangeduid, maar met *rechterhand* de presbyter. *Voeten* kan aanduiding zijn voor de evangelisten, maar ook voor allen, die zieken verzorgen. *Wangen* wordt gebruikt voor degenen, die de dienst des Woords behartigen, maar ook voor hen, die kuis en ingetogen leven. Deze inconsequentie vormt een extra indicatie, dat t.a.v. de verscheidenheid in de gemeente de onderscheiding tussen de ambten en de andere werkzaamheden, die plaatsvinden, niet de beslissende factor is.

Ook wat betreft het onderworpen zijn aan de tucht geldt dit onderscheid niet: zowel ambtsdragers als niet-ambtsdragers staan onder de tucht: "*hen allen behoort men niet te sparen, als ze tot aanstoot voor de kerk geworden zijn*".²⁸⁸ H.J. Vogt meent in deze passage enige reserve te bespeuren ten opzichte van de excommunicatie van bisschoppen. Hij constateert, dat Origenes, als het gaat over andere gemeenteleden de imperativus gebruikt, maar i.v.m. de bisschop, die aanstoot geeft, zegt, dat het goed is, als hij wordt geëxcommuniceerd, zonder dat hij hiervoor echter een stricte aanwijzing geeft.²⁸⁹ M.i. zoekt Vogt er te veel achter: *καλόν* komt in de tekst van Mattheüs (18, 8-9) én in de exegese van Origenes steeds terug. Bovendien is *oog* niet slechts voor de bisschop gereserveerd, maar worden alle priesters ermee aangeduid (als we op de latijnse vertaling af mogen gaan).

Tenslotte, Origenes is van mening, dat de verscheidenheid in functies en ambten, die men bekleedt afhankelijk is van de affectieve verbondenheid met de Heer.²⁹⁰ Hiermee hangt dan ook weer samen welke plaats iemand toekomt in de *ordo caritatis*, want ook hier is niet het ambt, dat men uitoefent, doorslaggevend, maar de mate, waarin men zijn daden en gevoelens heeft afgestemd op het Woord van God, en de graad van heiligheid, die men verworven heeft.

D. Verticaal en horizontaal.

Zoals het hoofd en de voeten deel uitmaken van hetzelfde lichaam, behoren vroomheid en praktische levenswandel bij elkaar. In de uitleg van Mat. 26, 6-13 gaat Origenes er uitgebreid op in hoe het verticale en horizontale element in het geloof zich tot elkaar verhouden. Goede werken zijn een welriekende zalfolie, die óf over de voeten, d.w.z. over de mensen, wordt uitgestort óf over het Hoofd, de Heer. In het laatste geval stroomt ze echter ook over het hele lichaam, de kerk. Deze olie is zéér kostbaar, maar toch is ze niet alleen voor God gereserveerd. Goede werken, die alleen op God gericht zijn, zijn onbestaanbaar: het verticale heeft altijd implicaties voor het horizontale. Hetzelfde beeld kan hij ook toepassen op de leer, die óf op God betrekking heeft, als kennis van het ware geloof, óf op de mens gericht is, als nodigende verkondiging van het heil.²⁹¹

Ook in zijn behandeling van 1 Cor. 6, 13-20 maakt hij duidelijk hoe nauw de verbondenheid met de Heer én de dagelijkse praktijk samenhangen: een onzedelijke levenswandel is heiligschennis en kan zelfs niet vergeven, hoogstens bedekt worden. Zelfbeheersing is daarentegen een vorm van vroomheid.²⁹²

E. Apokatastasis.

Origenes heeft benadrukt, dat de vreugde van de ware gelovige pas compleet is, als het lichaam van Christus compleet is. Hij wacht op de leden, die nog ontbreken, zoals Christus op hem gewacht heeft. Het is immers maar één lichaam, dat in het gericht zal opstaan. "Damit ist nicht nur ein gegenseitiges Interesse angedeutet, sondern fast eine Heilsgarantie für alle ausgesprochen, zum mindesten die Hoffnung eröffnet, dass alle in die Vollendung eingehen", zegt Vogt.²⁹³ Wie door de Heilige Geest geheiligd is, wordt *her-steld* in de hechte en volmaakte gemeenschap van het gehele lichaam, als lid van de gemeente van God "zonder vlek of rimpel" (Ef. 5, 27).²⁹⁴ Het gaat om de ἀπο-κατάστασις van het lichaam van Christus, waaraan ook de wederopneming (ἀποκατάστασις) van de geëxcommuniceerden dienstbaar is.²⁹⁵ We raken hiermee het punt van Origenes' hypothese van de prae-existente kerk, die weer samenhangt met de idee van prae-existente gelijkheid en eenheid.²⁹⁶ Volgens J. Daniélou is de leer van de prae-existente kerk kenmerkend voor de joods-christelijke theologie²⁹⁷, "il s'agit d'une préexistence des réalités eschatologiques, cachées en Dieu avant les temps, mais qui ne seront manifestées qu'à la fin".²⁹⁸ Hij vergelijkt dit liever niet met praeexistentie in de zin van Plato, maar met praedestinatie in de geest van Paulus.²⁹⁹ Bij Origenes is het overigens goed denkbaar, dat ook platonische denkbeelden invloed hebben gehad.³⁰⁰ Tegen deze achtergrond is het mogelijk de uitspraken van Origenes over de ἀπο-κατάστασις van het lichaam van Christus te verstaan.

3. CHRISTUS HET HOOFD VAN DE KERK.

Het ligt voor de hand om bij het beeld van de kerk als lichaam ook aandacht te besteden aan Christus als het hoofd. Gaat het hier eigenlijk niet om één en hetzelfde beeld, namelijk dat van een lichaam met een hoofd? Wie de bijbelse gegevens wat nader bekijkt, komt al gauw tot de ontdekking, dat het zo simpel niet is. In het N.T. is 7x sprake van Christus als hoofd, maar - en dat valt al meteen op - niet in de lichaam-passages in Romeinen en 1 Corinthe. In 1 Corinthe 12,21 wordt de gemeente getekend als lichaam en er is ook sprake van een hoofd, dat tot de voeten niet kan zeggen "ik heb U niet nodig", maar daar is het hoofd onderdeel van het lichaam en gaat het niet over Christus als het hoofd.

In 1 Corinthe 11, 3 wordt Christus wel het hoofd genoemd, maar zonder dat er sprake is van een lichaam: "het hoofd van iedere man is Christus, het hoofd der vrouw is de man, en het hoofd van Christus is God." Men kan hier κεφαλή het best vergelijken met ἀρχή in de dubbele betekenis van het woord: *begin* en *heerschappij*.¹ Eerst God, dan Christus, eerst de man, dan de vrouw: dat is de rangorde. Hetzelfde komt tot uitdrukking in Efeze 5,23: "de man is het hoofd van zijn vrouw, evenals Christus het hoofd is zijner gemeente". Direct daarna wordt dan gesproken over de gemeente als lichaam, "Hij is het, die zijn lichaam in stand houdt", maar men kan moeilijk zeggen, dat op de achtergrond de gedachte ligt, dat een hoofd het (fysieke) lichaam in stand houdt.² Dat betekent, dat hoofd en lichaam niet tot één en hetzelfde beeld behoren. Evenmin in Efeze 1, 22; 4, 15. 16 en Colossenzen 2,19.³

In Col.2, 10 komen we de uitspraak tegen: "gij hebt de volheid gekregen in Hem, die het hoofd is van alle overheid en macht." Ook hier is geen sprake van het hoofd van een lichaam, maar van een gezagsverhouding: het gaat over de macht van de verhoogde Heer. Onder die macht vallen de wereld en de kerk: "Hij is het hoofd van het lichaam, de gemeente. Hij is het begin, de eerstgeborene uit de doden, zodat Hij onder alles de eerste geworden is." (Col.1,18). Ook in Ef.1,22 komt die combinatie van "alles" en de gemeente voor. Er is echter verschil tussen het hoofd-zijn van Christus over "alles" en dat over de gemeente. "Spreekt het eerste speciaal van zijn macht en van het besloten zijn van alle dingen in Hem, het tweede heeft vooral betrekking op de toeëigening van de daaruit voortvloeiende weldaden en gaven van Christus aan en door de gemeente."⁴

De heerschappij van de Verhoogde houdt niet slechts in, dat Hij de kerk in stand houdt (Ef.5,23), maar ook dat er een ontwikkeling is, groei, wasdom (Col.2,19; Ef.4,15.16). Er is wasdom *vanuit* het hoofd (Col.2, 19) en groei *naar* het hoofd *toe* (Ef.4,15). Het is een kwestie van 'Sein und Werden': "Die Vollkommenheit ist im Haupt gegeben und ist zugleich von ihm aus im Werden begriffen (Eph.3,19; 4,10; Kol.1,9.18)".⁵ Eigenlijk staan alleen in Col.1,18 hoofd, lichaam en gemeente in zo'n nauwe relatie, dat men daar zou kunnen denken aan het beeld van een lichaam met een hoofd, de kerk en Christus: "Hij is het hoofd van het lichaam, de gemeente."⁶ Toch is het opvallend, dat de hele kontekst in het teken staat van de heerschappij van de verhoogde Heer, waarbij eerder κεφαλή in de zin van ἀρχή past. Daarop wijst ook de parallelle in dit vers: "Hij is het hoofd van het lichaam, de gemeente. / Hij is het begin, / de eerstgeborene uit de doden, / zodat Hij onder alles de eerste geworden is."⁷ Het is aannemelijk, dat hier en in de andere bovengenoemde teksten twee beelden door elkaar spelen, die ook wanneer zij met elkaar verbonden worden hun eigen zelfstandigheid bewaren.⁸ "De qualificatie 'hoofd' heeft haar eigen zelfstandige betekenis, ongeacht of daarmee het overdrachtelijke spreken van een 'lichaam' verbonden wordt."⁹

Hoofd-zijn wijst op een positie van heerschappij en zeggenschap.¹⁰ Maar dit heeft alles te maken met de wijze waarop Christus Heer is geworden. Hij heeft de zijnen gekocht (1 Cor.6,20; 7,23; 2 Petr.2,1). Zijn heerschappij is gefundeerd in zijn dood en opstanding. (Col.1, 18-20).

Na deze nieuw-testamentische introductie willen we ons nu tot Origenes wenden om te zien hoe bij hem Christus, het hoofd, functioneert en hoe hij omgaat met de gegevens uit het N.T.

Dikwijls is bij hem sprake van het hoofd Christus, zonder dat hierbij het beeld van het lichaam een rol speelt. In een preek over de tabernakel (n.a.v. Ex.26) legt hij uit, dat de bouw van de tabernakel model staat voor de opbouw van de kerk.¹¹ De zuilen (Gal.2,9; cf. Openb.3,12) zijn haar leraren en dienaren, die elkaar de hand geven als teken van gemeenschap; hierop duiden de verbindingsstangen van de tent (Ex.26,19). De zuilen (Ex.26,15vv) zijn voorwaarde, dat de kerk, die wij bouwen, "zonder vlek en rimpel" (Ef.5,27) is. Ze zijn bekleed met zilver¹², omdat zij het Woord van God verkondigen en zij dankzij de Geest "de woorden van de Heer" (Ps.12,7) ontvangen, dat wil zeggen "reine woorden, als zilver door

vuur gelouterd."

Als basis voor de apostolische prediking dienen de profeten, want de kerk wordt "gebouwd op het fundament van apostelen en profeten" (Ef.2, 20). Paulus vervolgt dan in de brief aan de Efeziërs met de opmerking, dat "Christus zelf de hoeksteen is". J.Jeremias heeft overtuigend aangetoond, dat die hoeksteen niets te maken heeft met het fundament, maar veel meer met de bekroning van het gebouw.¹³ Tegen die achtergrond moeten we ook de woorden van Origenes lezen: *"Het kapiteel (caput) van de zuilen is, denk ik, dat wat de apostel noemt 'het hoofd van de man, Christus' (1 Cor.11,3)."*¹⁴ De LXX-vertaling, die Origenes gebruikt, heeft hier κεφαλῆς, een deminutivum van κεφαλή.¹⁵ Beiden kunnen de betekenis *hoofd* en *kapiteel* hebben.¹⁶ En zo komt hij van het kapiteel van de zuilen op Christus, het hoofd van de mens. Hoewel Paulus in 1 Cor.11,3 geen *direct* verband legt met de kerk, brengt Origenes deze tekst wel ter sprake in verband met de opbouw van de kerk en de apostolische prediking: *hoogtepunt* van die prediking is: Christus, het hoofd van de mens. Hij legt dit verband niet ten onrechte. Ook in 1 Cor.11 (vs.2) komen de verkondiging van de apostel en de traditie aan de orde.

Christus is het hoofd van de mens. Maar men kan ook een ander tot hoofd kiezen. Origenes laat dat zien in een preek over de zes soorten melaatsheid, die in Lev.13 beschreven worden: *"Op het hoofd of in de baard".*¹⁷ *Kijk eens of melaatsheid van het hoofd verstaan kan worden van iemand, die in plaats van Christus als hoofd te hebben zich een andere leer (λόγος) toeigent, melaats en onrein van hoofd. Maar ook als iemand reeds een man geworden is en schijnt te hebben afgelegd wat kinderlijk was (cf. 1 Cor.13,11), maar zondigt, niet als een kind, maar de zonde van een man, dan heeft hij misschien 'melaatsheid in de baard'. En een vrouw, dat wil zeggen een ziel, die geen logisch zaad voortbrengt, maar slechts ontvangt*¹⁸, *kan misschien in het gezicht (πρόσωπον) en in haar baard hebben wat de wet anders dan in het voorgaande specifiek 'uitslag' (θραύσμα) heeft genoemd."*¹⁹

Het is duidelijk, dat 'hoofd' hier in de zin van *leider*, met name *geestelijk leider* gebruikt wordt en niet in verband met het beeld van het lichaam. Rufinus laat dat in zijn parafraserende vertaling nog duidelijker uitkomen.²⁰ Hij noemt als voorbeeld van een ander hoofd, dat men kan navolgen *"Epicurus, die als hoogste goed het genot predikt"*. De vrouw, die melaatsheid op haar hoofd heeft, is de vrouw, die *"een man heeft, die 'het hoofd van de vrouw is' (1 Cor.11,3), dat wil zeggen een leraar, die*

bezoedeld en onrein is en Marcion, Valentinus of iemand van dat slag volgt." Christus wordt hier dus gezet tegenover andere voormannen op filosofisch en religieus gebied.²¹

In wezen zijn er echter slechts twee hoofden: Christus en de Antichrist. "Daar 'van elke man Christus het hoofd is' (1 Cor.11,3), is van de vijand, omdat hij vanwege de goddeloosheid geen man is²², de Antichrist het hoofd, die als tegenstander van het goddelijk Woord verdwijnen moet voor de kolen van het 'logisch' vuur, wanneer de goddeloze, die de Antichrist als hoofd heeft, hongert en het brood van de heilige (of: het heilige) eet en dorstig is en het levende water uit de heilige bron drinkt.²³ Het is daarom een goed werk kolen op te hopen (Rom.12,20-21), dat wil zeggen uitgelezen woorden, op het hoofd van de vijand. Hem neemt de Here Jezus weg 'door de adem van zijn mond' (2 Thess.2,8), want dit is het heilzaam vuur, waarvan Hij zei: 'Ik ben gekomen om vuur op de aarde te werpen' (Luc.12,49) in plaats van al het lichamelijke en materiële weg te nemen en te doen verdwijnen. Maar er zijn veel kolen nodig om het hoofd van de vijand weg te nemen, dat wil zeggen ware woorden, die de leugen doen verdwijnen. Wanneer nu het hoofd is weggenomen of overweldigd door de opgehoopte kolen, wordt de vijand van vroeger, doordat hij gevoed werd, toen hij hongerde, een vriend en heeft dan Christus als hoofd."²⁴

Origenes ziet de strijd, die Christus te voeren heeft, niet als een materiële strijd, waarin Hij het stoffelijke en lichamelijke wil overwinnen, maar als een geestelijke: door middel van ware woorden, woorden ontstoken aan de Logos, 'logische' woorden tegenover de leugen.²⁵ Tenslotte wordt dan de Antichrist overwonnen "door de adem van zijn mond". Aan Christus als hoofd ontspringt namelijk geestelijke kennis. Origenes vindt hiervoor als bewijstekst o.a. Hoogl.7,5, waar tot de bruid gezegd wordt: "Uw hoofd op U is als de Karmel". "'Karmel' wordt vertaald met 'kennis der besnijdenis'".²⁶ Maar kennis van de besnijdenis bezit hij, die met vrijmoedigheid kan zeggen: 'wij zijn de besnijdenis' (Phil.3,3). Van het hoofd, Christus, (Ef.4,15) kwam de kennis van de geestelijke besnijdenis.²⁷ Dat zelfde aspect van het hoofd als bron van geestelijke kennis komen we ook tegen in Hoogl.com.III, waar Origenes de betekenis uitlegt van de woorden "Uw ogen zijn als duiven" (Hoogl.1,15): "Dat haar ogen vergeleken worden met duiven is stellig, omdat zij de heilige schriften niet meer naar de letter, maar naar de geest verstaat en daarin de geestelijke mysteriën aanschouwt. Want 'duif' is een aanduiding van de Heilige Geest (cf.Mat.3,16).²⁸ 'Ogen van een duif' hebben is dus de wet en de profeten

in geestelijke zin verstaan. En hier worden haar ogen die van een duif genoemd, in de psalmen verlangt een dergelijke ziel, dat haar 'vleugels van een duif' worden gegeven (Ps.68,14), opdat ze kan vliegen in de kennis van de geestelijke mysteriën en rusten in de paleizen der wijsheid."²⁹ Hij concludeert dan: *"Zoals gezegd wordt, dat Christus het hoofd is (1 Cor.11,3), meen ik, dat het helemaal niet dwaas schijnt, als gezegd wordt, dat de ogen van hen, die 'naar de inwendige mens' (cf.Rom.7,22) (de dingen) geestelijk verstaan en 'geestelijk beoordelen' (cf.1 Cor.2,14), de Heilige Geest zijn."*³⁰

Wie zich niet houdt aan het hoofd, Christus, blijft niet alleen staan bij de letterlijke betekenis, maar vervalt ook tot "vleselijk denken" (Col.2,18) en tot ketterijen (Gal.5,20). Kennis los van Christus is (ook volgens Paulus) schijn-kennis. Om dit te benadrukken haalt Origenes bij het citeren van Col.2,18 εἰκῇ naar voren en leest: εἰκῇ ἐμβατεύων καὶ φυσιούμενος ὑπὸ τοῦ νοῦς τῆς σαρκὸς αὐτοῦ καὶ οὐ κρατῶν τὴν κεφαλὴν in plaats van (ἃ ἐόρακεν) ἐμβατεύων, εἰκῇ φυσιούμενος κτλ.³¹ Op deze wijze brengt hij tevens het exclusieve van Christus tot uitdrukking: de relatie tot Christus als het hoofd laat geen relatie met een ander hoofd toe. En dat ene hoofd van de gemeente impliceert ook (tegenover ketterijen) de eenheid van de gemeente.³²

Behalve dat er invloed uitgaat van het hoofd, Christus, naar de gelovigen, is er ook een activiteit van de gelovigen naar Christus. In verband met de tulband van de hogepriester (Lev.16,4) merkt Origenes op: *"Ook ieder van ons moet zijn hoofd sieren met priesterlijke ornamenten. Immers, daar 'van elke man Christus het hoofd is' (1 Cor.11,3), heeft degene die zo handelt, dat hij door zijn daden Christus eer toe brengt, zijn 'hoofd', dat is Christus (Ef.4,15) versierd. Maar ook op een andere wijze kan het versieren van het hoofd bij ons verstaan worden. Daar immers het eerste en het hoogste bij ons, het hoofd van alles, de geest ('mens') is"*³³, *versiert hij zijn hoofd tot priesterlijke waardigheid, die zijn geest siert met de leer der wijsheid. Dat is het dan, waarmee de priester zich volgens voorschrift moet kleden en pas zo 'het heilighdom binnengaan' (Lev.16,3), opdat hij niet -zonder dat- sterft."*³⁴

Krans op het hoofd van Christus zijn zo zijn discipelen. In de verklaring van Ps.21,4 ("Gij hebt op zijn hoofd een krans van kostbaar gesteente gezet") zegt hij: *"<Krans van Christus is God, en Christus (is de krans) van de logische natuur.> Kostbare stenen: de paarden woorden, waarvan gezegd is: 'Werpt Uw paarden niet voor de zwijnen' (Mat.7,6).*

*En de bijzonder kostbare parel van de koopman: de leerlingen van Christus, die als een krans gevlochten op het hoofd van Christus zullen zijn gezet. (cf. Mat. 27, 29; Joh. 19, 2)."*³⁵

Het beeld komt ook in het O.T. voor. In Jes. 62, 3 wordt gezegd, dat Israël een sierlijke kroon is in de hand des Heren, een koninklijke tulband in de hand van God. Dat wil zeggen: de kroon is een teken van de waarde, die God aan Israël toekent. Bovendien betekent het, dat God in Israëls heil zijn eer stelt.³⁶ In het N.T. noemt Paulus de gemeente zijn krans.³⁷ En hij voegt er (1 Thess. 2, 20) aan toe: "Ja, gij zijt onze eer...". Origenes volgt dus een bijbelse traditie, als hij zegt, dat de discipelen een krans op het hoofd van Christus zijn. Dat het echter geen vanzelfsprekendheid is, blijkt uit de paraenetische kontekst, waarin het zowel bij Paulus in Phil. 4, 1 als bij Origenes in Lev. h. IX, 2 voorkomt.³⁸

De kerk moet dienstbaar zijn aan het eerbetoon aan Christus. Dat maakt bijvoorbeeld Ps. 45, 11-14 duidelijk: *"Als de Logos de kerk tot gehoorzaamheid aanspoort, zegt Hij: En de dochter van Tyrus zal komen met geschenken en de rijken van het volk zullen smekend Uw 'aangezicht' zoeken. Maar haar zullen zij niet vereren, maar haar 'hoofd', dat is Christus..."*³⁹

In een ander scholion, op Ps. 109, 29-31, wordt gezegd: *"De verheerlijking duidt de dank aan, die Hij zich door de heidenvolken, die in Hem geloven, verschaft. Want als hoofd van de kerk (Ef. 5, 23) eigent Hij zich haar loflied toe."*⁴⁰ Het gaat hier dus met name om de kerk uit de volkerenwereld. Dit oecumenische, wereldwijde perspectief is een belangrijk element in de theologie van Origenes.⁴¹ Hij laat bijvoorbeeld ook Ps. 18, 44 ("Gij steltet mij tot een hoofd der natiën; volken, die ik niet kende, werden mij dienstbaar") op Christus slaan: *"Dat zegt Christus, die tot een teken geworden is, dat weersproken wordt (Luc. 2, 34), die God gesteld heeft tot hoofd der volken."*⁴² *Want hoofd van de kerk (Ef. 5, 23) is Christus."* Ook het vervolg klopt: *"'Een volk, dat ik niet kende, diende mij...'. Dat 'ik kende niet' gebruiken de schriften vooral in verband met de slecht(er)en. Nu dan, Christus paste het 'ik kende niet' toe op het volk uit de heidenen. Want er was een tijd, toen het niet werd gekend."*⁴³

Hoe verhouden zich Christus als het hoofd der volken en Christus als het hoofd der kerk bij Origenes?

In een preek over Jozua brengt hij Col. 1, 15. 18 ter sprake en zegt:

"... wie wordt er als zo oud en hoogbejaard (*presbyter et senior pro-
vectus dierum*) beschouwd als Hij, die 'het begin, de eerstgeborene
der ganse schepping' is? En daarom misschien wordt Hij alleen waar-
lijk en volmaakt oud (*presbyter*) genoemd, vóór wie er niemand is.
Derhalve, ook al zijn er, die in de schriften *presbyters*, oudsten of
priesters genoemd worden, toch is de Heer Jezus, zoals Hij onder de
priesters eerste priester is (Hebr.4,14) en onder de herders eerste
herder (1 Petr.5,4), ook onder de *presbyters* of oudsten te beschouwen
als eerste *presbyter* en onder de bisschoppen als eerste bisschop. En
welke eretitel er ook maar is, we moeten geloven, dat de Heiland hier-
in de eerste en voornaamste (*primum et principem*) is, omdat Hij van
alles het hoofd is."⁴⁴ Met dit "*primum et principem*" heeft Rufinus de
dubbele betekenis van κεφαλή willen uitdrukken: eerste in tijds- en
rangorde. Dat in de griekse tekst van Origenes κεφαλή gebruikt is,
ligt voor de hand, omdat het vervolg hierop logisch aansluit: "welke
eretitel er ook maar is, we moeten geloven, dat de Heiland hierin het
hoofd is, omdat Hij van alles het hoofd is." Origenes voert de eerste
plaats van Christus in de kerk (het gaat hier namelijk om kerkelijke
eretitels) terug op zijn eerste plaats in de ganse schepping. Dit schep-
pingsaspect is geheel in de geest van Col.1,15, dat hij citeert.
In diezelfde passage in Col.1 over de voorrang van Christus komt ook het
verzoeningsmotief ter sprake. Dat Origenes ook voor dit facet oog heeft,
blijkt, als hij Lev.1,4-5 toepast op de dood van Christus: de zonen van
Aäron zijn Annas en Kajafas en verder allen, die het besluit tegen Jezus
namen en Hem ter dood veroordeeld hebben (Mat.27,1; Joh.18,13vv). Het
bloed is uitgestort aan de voet van het altaar van de tent der getuige-
nis, dat wil zeggen te Jerusalem (Luc.13,33). En wat betreft het leggen
van de hand op de kop van de stier: "dat wil zeggen: Hij heeft de zon-
den van het menselijk geslacht op zijn lichaam gelegd; Hij is immers het
hoofd van het lichaam, zijn gemeente."⁴⁵ De laatste woorden zijn een zin-
speling op Col.1,18.⁴⁶ Dat Origenes ook de volgende verzen uit Col.1 in
zijn gedachten heeft, laat het vervolg zien. Dat Lev.1,3 in Lev.1,5 her-
haald lijkt te worden, is niet zonder reden: het gaat niet alleen om het
altaar in Jerusalem, waar Jezus' bloed gevloeid heeft, maar tevens om het
hemels altaar, waar ook de gemeente van de eerstgeborenen (*ecclesia pri-
mitivorum*, Hebr.12,23) is. Christus heeft namelijk verzoend wat op aarde
en wat in de hemel is (Col.1,20). Dat wil zeggen: Hij heeft op aarde de
lichamelijke materie van zijn bloed uitgegoten, in de hemel "de levens-

kracht van zijn lichaam als een geestelijk offer geofferd."⁴⁷ De verzoening heeft dus - evenals de schepping - kosmische dimensies. Het scheppingsmotief en het verzoeningsaspect worden op een bijzondere manier bij elkaar gebracht in zijn uitleg van Hoogl.2,6, waar de bruid over de bruidegom zegt: "Zijn linkerarm is onder mijn hoofd en zijn rechterarm omvangt mij!" "Ik denk", schrijft Origenes, "dat 'de linkerarm' van het Woord van God als volgt verstaan moet worden, aanzien er in Hem een economie tot uitdrukking komt vóór de incarnatie, maar ook een door middel van de incarnatie. Dat deel van het Woord van God, dat vóór de vleeswording in (zijn) economie volvoerd is, kan als 'rechterhand' gezien worden en dat, wat door middel van de incarnatie (volvoerd is, kan) linker genoemd worden. Vandaar dat er ook gezegd wordt, dat Hij rijkdom en eer in zijn linkerhand heeft (cf. Spr.3,16), want door de incarnatie heeft Hij 'rijkdom en eer' verworven, namelijk het heil van alle volken. Maar in zijn rechterhand, wordt daar gezegd, is 'lengte van dagen', waarmee ongetwijfeld wordt bedoeld op die eeuwigheid van Hem, waarmee 'in den beginne bij God God het Woord was' (Joh.1,1). De kerk, waarvan Christus het hoofd is, wil dus deze 'linkerarm' onder haar 'hoofd' hebben, dat haar 'hoofd' geschraagd wordt door het geloof in zijn incarnatie, maar door zijn 'rechterarm' omvangen worden, dat wil zeggen dát te leren kennen en daarover te worden ingelicht, wat vóór de tijd van deze ook door middel van het vlees tot uitdrukking gekomen economie in het geheim en het verborgene is gebleven. Want van 'rechterhand' kun je overal spreken, waar geen sprake is van de ellende van de zonde of van de val in zwakheid en van 'linkerhand', waar Hij onze wonden heeft genezen en 'onze zonden heeft gedragen' (1 Petr. 2,24), want 'Hij is voor ons tot zonde en tot een vloek gemaakt' (cf. 2 Cor.5,21; Gal.3,13). En ofschoon op dit alles het hoofd en het geloof van de kerk steunt, zal het toch terecht de 'linker-arm' van het Woord van God genoemd worden. Want er worden in deze (economie) dingen verhaald, die Hij verdragen heeft, die in strijd zijn met zijn natuur, die geheel 'rechter-hand' is en geheel 'licht' (cf. Joh.12,46 e.a.) en 'afstraling en heerlijkheid' (Hebr.1,3). ⁴⁸

Origenes onderscheidt hier twee economieën: één los van de zonde(val), waarin Christus als licht⁴⁹ en afstraling van Gods wezen van eeuwigheid (of van den beginne)⁵⁰ heeft verkeerd en één, die het heil van alle volken beoogt. Hiervoor is Hij vlees geworden en tot zonde en een vloek gemaakt, om zo onze zonden te dragen. Kentheoretisch is Origenes van oordeel, dat in deze tweede economie het begin ligt van de kennis van

Christus.⁵¹ Zo kan hij zeggen, dat door het geloof in de incarnatie het hoofd van de kerk geschraagd wordt en dat hierop het hoofd en het geloof van de kerk steunen. In de 'wintertijd' (Hoogl.2,11) van vervolging en verdrukking wordt het geloof op de proef gesteld: de Bruidegom schijnt dan afwezig.⁵² Maar ook dan verschijnt Hij, zij het voor een poosje. *"Dan verlaat Hij de Bruid weer om haar op de proef te stellen. En zij vraagt opnieuw, dat haar hoofd gesteund wordt en zij geheel wordt omvatten, opdat zij in het geloof niet wankelt en zijn lichaam door de last van de verdrukkingen niet (te zeer) gedrukt wordt. Daarom schijnt mij de winter de tijd te zijn geweest, waarin zij eiste, dat haar hoofd, namelijk het hoofd-thema van het geloof (fidei summitatem), door de linkerarm omvat wordt en het gehele lichaam door zijn rechterarm wordt omvatten."*⁵³

De opvallendste conclusie, die we uit deze passage kunnen trekken, is dat de schrijver in verband met het hoofd van de kerk sterke nadruk legt op de incarnatie: deze fundeert, dat Christus het hoofd van de kerk is.⁵⁴ Daarachter ligt nog een economie, die ons echter veelszins verborgen is⁵⁵, maar die het hele lichaam van de kerk omvat.⁵⁶ Deze economie heeft echter, zo stelt Origenes nadrukkelijk, niets van doen met de soteriologie.⁵⁷ Het is het "arcanum" van Christus' goddelijke natuur.⁵⁸ In de kerk leeft het verlangen ook daarin inzicht te krijgen.⁵⁹ Voor alle mensen is er trouwens het wenkend perspectief om de volle kennis van de Zoon van God te bereiken, meent Origenes. Hij stelt zich in zijn commentaar op Ef.4,13-15 de vraag waarop "allen" slaat in de woorden "totdat wij allen de eenheid des geloofs en der volle kennis van de Zoon Gods bereikt hebben..." (Ef.4,13). Op alle mensen of op allen, die in Christus het erfdeel verkregen hebben (Ef. 1,11)? Het lijkt hem, dat op het eerste bedoeld wordt, omdat er sprake is van de vele wind van leer (vs.14), die bijna allen of in ieder geval de meesten heen en weer slingert. *"Er moet door allen naar gestreefd worden de eenheid des geloofs te bereiken, gepaard aan de eenheid van de kennis van de Zoon van God. Dan hebben we namelijk alle kinderlijkheid afgelegd"*⁶⁰ en worden we volmaakte mannen genoemd, omdat we volledig de maat van de wijsdom 'in het verborgene' (Rom.2,29) verkregen hebben. Die maat van de wijsdom is de maat van de volheid van Christus: allen, die de maat van de voornoemde wijsdom bereikt hebben, hebben de volheid van Christus bereikt. Dan zijn ze geen kinderen meer en wandelen ook niet meer als kinderen, onevenwichtig ten opzichte van de dogma's en eraan twijfelend, heen en weer geslingerd door de golfslag

van het plausible van elke dwaallee en een prooi van elke wind van leer. Sommigen zijn er weliswaar niet op uit te bedriegen, maar ze spelen met de leer (κυβευτικῶς διδασκόντων). Anderen bedriegen echter met alle sluwheid en handigheid, doordat de dwaling oneindig veel methoden tegen ons gebruikt. Als nu de heiligen die voornoemde mannelijke volmaaktheid bereikt hebben, dan zullen zij, doordat zij de liefde hebben leren kennen, in waarheid alle hun gegeven zaden van de waarheid⁶¹ in liefde naar Christus toe doen groeien, als lichaam met Christus als hoofd (χρώμενοι ὡς σῶμα κεφαλῇ τῷ Χριστῷ)."⁶² Kortom, alle mensen staan bloot aan valse ideologieën, maar alle mensen zijn ook geroepen tot de eenheid van het geloof en van de kennis van de Zoon van God. Daarvoor bezitten zij zaden van de waarheid. Men groeit hierin van kind tot volwassene.⁶³ De eerste kent de twijfel en staat nog niet stevig in zijn schoenen ten opzichte van de leerstellingen. Maar de volwassene heeft de liefde leren kennen en groeit nu daarin steeds meer naar het *arcantum* van Christus toe.

In deze commentaar op de brief aan de Efeziërs heeft hij eerder uiteengezet hoe hij de relatie hoofd - lichaam ziet: "Wanneer we ontdekken, dat de kerk 'lichaam van Christus' genoemd wordt, vragen we ons af of we haar moeten zien als instrument (ὄργανον) van het hoofd, zoals de rest van het lichaam zich tot het hoofd verhoudt, óf zoals bij het lichaam van de mens, waarvan het hoofd een deel is, zó de ganze kerk van Christus het lichaam van Christus is, bezielde door zijn godheid en vervuld door zijn Geest, óf dat we het nog anders moeten zien. Als het echter de tweede oplossing is, zal het menselijk aspect aan Hem zelf ook deel uitmaken van het gehele lichaam en zal het goddelijke aspect, dat de hele kerk levend maakt, de goddelijke kracht zijn, die haar als het ware bezielt."⁶⁴ Tegenover de visie, dat het lichaam slechts instrument van het hoofd is, kiest Origenes voor de opvatting, dat het hoofd zowel deel van het lichaam is als het lichaam bezielt. Voor Christus als hoofd van de kerk betekent het, dat Hij naar zijn menselijke natuur deel uitmaakt van het lichaam en naar zijn goddelijke natuur het lichaam bezielt. Door de keuze voor deze tweede opvatting brengt hij tot uitdrukking, dat de relatie tussen hoofd en lichaam zeer nauw is, Hij spreekt even later over "de intense relatie en gemeenschap van de Zoon tot de redelijke wezens"⁶⁵ en over "het menslievend koningschap van Christus".⁶⁶ Maar omgekeerd ook van gelovigen, die als lichaam Christus als hoofd hebben en in liefde de zaden der waarheid naar Christus toe

doen groeien.⁶⁷

Samenvatting.

We hebben inmiddels een vrij samenhangend beeld gekregen welke plaats Christus als hoofd in het denken van Origenes inneemt.⁶⁸

Ten eerste is Hij *degene, aan wie geestelijke kennis ontspringt* (cf. Col.1,26-28).⁶⁹ Christus, de Logos, staat hierin tegenover de Anti-christ, de leugen.⁷⁰ Wie zich niet aan Christus houdt, vervalt tot leterknechterij, schijnkennis, vleselijk denken of ketterij.⁷¹ De mens moet kiezen voor Christus als hoofd óf voor andere geestelijke leidslieden.⁷² In de apostolische prediking, die de kerk bouwt, is het hoogtepunt: Christus als hoofd van de mens.⁷³ *"Het Evangelie is allereerst het Evangelie van Jezus Christus, het hoofd van het hele lichaam van hen, die gered worden."*⁷⁴

Ten tweede moet Hij *eer ontvangen*, doordat de gelovigen door hun daden Christus, het hoofd, sieren.⁷⁵ Zo zijn de discipelen de krans op het hoofd van Christus.⁷⁶ De eer der volken geldt niet de kerk, maar Christus.⁷⁷

Ten derde is Hij niet alleen *hoofd van de kerk*, maar ook *hoofd van heel de kosmos*. Origenes fundeert dit op de schepping⁷⁸ en op de verzoening.⁷⁹ Omdat Christus door de schepping hoofd van alles is, is Hij ook het hoofd van de (ambtsdragers in de) kerk.⁸⁰ Van groot belang is de incarnatie: hierdoor is het heil voor alle volken mogelijk geworden. Hierop steunt dan ook niet alleen het geloof van de kerk, maar ook het hoofd-zijn van Christus.⁸¹ De realisering van deze heerschappij over allen vindt plaats, als allen er ook naar streven de eenheid van het geloof en van de kennis van God te bereiken en groeien van kind naar volwassene en als volwassene in liefde naar de volheid van Christus.⁸² Voorhoede in deze ontwikkeling is de kerk.

Van de ong. 20 keer, dat het beeld van *Christus als hoofd* voorkomt, is het slechts 5 keer verbonden met het beeld van *de kerk als lichaam van Christus*.⁸³ Dat wil zeggen: het spreken over Christus als hoofd is er geen onlosmakelijk onderdeel van. Ook in de genoemde vijf gevallen is de band tussen beide beelden betrekkelijk los: in Joh.com.I,xiii (14),79 betekent "...Jezus Christus, het hoofd van het hele lichaam van hen, die gered worden" niet veel meer dan Jezus, de Heer van hen, die gered worden.⁸⁴ In Lev. h.I,3 wordt de uitspraak *"Hij heeft de zonden van het menselijk geslacht*

op zijn lichaam (cf.Col.1,22) gelegd" direct gevolgd door "*Hij is immers het hoofd van het lichaam, zijn gemeente* (Col.1,18)". Door deze gedrongen stijl is de betekenis niet meteen duidelijk, maar het citeren van Col.1 laat zien, dat Origenes hetzelfde bedoelt wat daar uitvoeriger geformuleerd wordt: Christus heeft als eerstgeborene der ganse schepping een unieke positie: alle dingen hebben hun bestaan in Hem, zo ook de gemeente. Ook t.a.v. het herstel aller dingen is Hij het begin, de eerstgeborene uit de doden. De doorbraak van deze nieuwe bedeling werd mogelijk, doordat Hij "in het lichaam zijns vlezes, door de dood" (vs.22), "alle dingen" (vs.20), "ook U" (vs.21) zegt hij tegen de gemeente van Colosse, weer verzoend heeft. Door zijn unieke positie als hoofd was Hij in staat de zonden van het menselijk geslacht op zijn lichaam te leggen (en te verzoenen). Ook hier bestaat dus geen direct verband tussen beide beelden. Evenmin in Ef.com.XVII, "*de heiligen -als lichaam- met Christus als hoofd*". Mijns inziens is ook in Ef.com. IX de band losser dan het op het eerste gezicht lijkt. Primair is daar de gedachte, door Ef.1,22-23 aangereikt, dat de kerk het lichaam van Christus is. Dan komt voor Origenes ook de vraag aan de orde hoe Christus, als hoofd, in die kerk functionneert. Is de kerk slechts instrument van Christus of is Hij er zelf deel van, erin present? Origenes kiest voor het laatste: naar zijn menselijke natuur is Hij er deel van: zoals in de gehele kerk woont God ook in Hem. Maar naar zijn godheid vervult en bezielt Hij de kerk, door zijn Geest, en is dan zo het hoofd, de heer, het principe van de kerk.

We komen tot de conclusie, dat het bij Origenes evenals in het Nieuwe Testament gaat om twee beelden, die ook wanneer ze met elkaar verbonden worden hun eigen zelfstandigheid behouden. Origenes blijft hier duidelijk op het spoor van het nieuw-testamentisch beeldgebruik. Het is echter vaak moeilijk vast te stellen welke teksten hij op het oog heeft, als hij over Christus als het hoofd spreekt.⁸⁵ Een extra moeilijkheid is, dat in de werken, die slechts in latijnse vertaling over zijn, de vertaler wijzigingen of toevoegingen kan hebben aangebracht. Juist bij bewijsplaatsen uit de Schrift ligt zoiets voor de hand. Wel is duidelijk, dat 1 Cor.11, 3 en Ef.5,23 door hem met voorkeur worden geciteerd en gebruikt.⁸⁶ Wat Ef.5,23 betreft, heeft hij die voorkeur gemeen met andere schrijvers uit de eerste drie eeuwen.⁸⁷ Maar voor zover we konden nagaan wordt 1 Cor.11,

3 in die periode nergens met Christus als hoofd der kerk in verband gebracht.⁸⁸

D E B R U I D V A N C H R I S T U S

1. MAN EN VROUW

Origenes leest in het scheppingsverhaal, dat de mens naar Gods beeld mannelijk en vrouwelijk gemaakt is. Dat betekent zijns inziens, dat de inwendige mens ook bestaat uit een mannelijk element, de geest, en een vrouwelijk, de ziel. Wanneer beide accorderen, leidt dat tot groei en procreatie. De zonen uit dit huwelijk zijn goede ideeën, goede inzichten en gedachten, waardoor de aarde, d.i. het vlees, onderworpen wordt. Als de ziel echter nu eens aan de geest, dan weer aan het vlees gehoorzaamt, blijft de relatie onvruchtbaar en kan men zelfs spreken van echtbreuk. Hij wijst hiervoor op Wijsh.3,16, Jer. 3, 3 en Jes.14, 21.¹ In een andere oreek over Genesis zegt hij naar aanleiding van Gen. 18, 9-10 , dat Abraham als man op de eerste plaats staat en Sara, zijn vrouw, op de tweede. Diezelfde verhouding moet er zijn tussen de (mannelijke) rede en het (vrouwelijke) vlees, die als man en vrouw verbonden zijn: het vlees moet de rede volgen en niet omgekeerd.² Wanneer dit niet gebeurt, loopt het verkeerd af, zoals het verhaal van de vrouw van Lot leert. Lot staat model voor de rede, de mannelijke geest, zijn vrouw voor het vlees: ze kijkt voortdurend om naar de zondige geneugten. Het gebrek aan wijsheid, dat hieruit spreekt, wordt op een lugubere wijze bestraft, als ze een zoutpilaar wordt, want zout staat voor inzicht.³

Wat we ook doen, het is óf mannelijk, d.w.z. goed, óf vrouwelijk.⁴ Voor vrouwelijk kan Origenes dan een heleboel negatieve kwalificaties invullen:werelds, lichamelijk⁵, vleselijk, materiëel⁶, (ver)zwak(t)⁷, week⁸, breekbaar⁹, los(bandig)¹⁰, zorgeloos¹¹, slap¹², vadzig¹³, traag¹⁴, verward¹⁵, verwijfd¹⁶, weelderig en zondig¹⁷. (We moeten hier overigens voor een groot deel wel op de latijnse vertaling afgaan.) Vrouwen zijn niet in tel, constateert hij, want bij de telling van het volk Israël op weg naar het Beloofde Land werden ze (samen met de kinderen beneden de twintig jaar) niet meegeteld. Dit is "*ongetwijfeld vanwege het obstakel van de vrouwelijke zwakte*".¹⁸ In De Principiis heeft hij het eerder al nader gespecificeerd: vrouwen kunnen geen hoofd

van een ander worden, maar zijn zelf aan anderen onderworpen: ze zijn in de mannen begrepen.¹⁹ Daarom worden ze niet apart geteld. Daarom staat er ook in Lev. 6, 18, dat van het spijsoffer alle *mannen* uit de priesters zullen eten, "*want geen enkele vrouw, geen slappe en zorgeloze ziel zal het heilig vlees van het Woord van God kunnen eten. Een man wordt vereist om het te kunnen eten. Het zijn tenslotte mannen, die meegeteld worden...*".²⁰ Uit mannen, die stevig voedsel aan kunnen (cf. Hebr. 5, 14), bereidt Christus zich een kerk "zonder vlek of rimpel" (Ef. 5, 27). Maar andere zielen verdragen dit zware voedsel nog niet en hebben melk nodig (cf. Hebr. 5, 12) of, zoals de zwakke vrouwen, groente (cf. Rom. 14, 2). De volmaakten, die weerstand weten te bieden aan de aanvallen van de demonen, zijn mannen. Vrouwen zijn zij, die nog niet uit zichzelf doen wat goed is, maar slechts de mannen imiteren en hun voorbeeld volgen.²¹ Mannen zijn sterk en Gode waardig.²² Zij dragen de geestelijke wapenrusting (cf. Ef. 6, 13-17)²³ en zaaien niet, zoals de vrouwen, op de akker van het vlees (cf. Gal. 6, 8), maar brengen de vruchten van de Geest voort.²⁴ Een vrouw kan daarentegen niets goeds uit zichzelf voortbrengen: ze is er slechts ontvankelijk (δεκτική τῆς γεννητικής) voor. Vanwege haar vrouwelijke natuur kan ze alleen maar van een ander voortbrengen, wat ze aan praktische en intellectuele deugden voortbrengt. Daarom noemt Origenes haar *bruid*, niet van de eerste de beste, maar van de enige Vader van het goede, Jezus.²⁵

Hij onderscheidt binnen de gemeente jonge meisjes, huwbare vrouwen en mannen: "*Wij allen, die onder de wet van God leven en tot de gemeente gerekend worden, handelen deels onder vaders, deels onder mannen. Als een ziel klein is en aan het begin staat van de goddelijke onderwijsingen, moet men het er voor houden, dat zij onder haar vader handelt. Maar als ze al groter en volwassen is geworden en huwbaar om het zaad van het Woord van God te ontvangen en de geheimen van de geestelijke leer te verwerven, wordt gezegd, dat zij onder een man gesteld is.*" Wie "tot de volmaakte man" (Ef. 4, 13) gekomen is, heeft zijn eigen vrije bevoegdheden.²⁶ De ziel van het vrouwelijk geslacht moet daarom streven naar deze volmaaktheid van de man en zijn vrije bevoegdheden om "de Heer aan te hangen" (1 Cor. 6, 17) en met Hem één geest te zijn. Want dan is er niets vrouwelijks en kinderachtigs meer overgebleven en is men niet meer onder voogden en toezichhouders (cf. Gal. 4,2).²⁷

Kan men als vrouw alleen het zaad van het Woord *ontvangen*, als man en

hoofd van de vrouw, d.w.z. als leraar, kan men het ook voortbrengen.²⁸ In Hoogl.1,17 leest Origenes de uitspraak "De balken van onze huizen zijn ceders en onze panelen cypressen", die hij in de mond legt van de mannen, die bij de bruidegom zijn. Hun huis wordt positief gekwalificeerd, want cederhout rot niet en cypressehout heeft een voortreffelijke geur.²⁹ In zijn commentaar op het Hooglied schrijft hij deze woorden toe aan de bruidegom, die dit positieve oordeel geeft over resp. de priesters en de bisschoppen.³⁰ Het vermogen om "de lendenen omgord met de waarheid" (Ef.6,14) de broeders door onderricht te steunen slaat Origenes hoog aan. Aan *kinderen* heb je niets, omdat ze "*infantes*", "*νήπιος*" zijn, d.w.z. "*niets-zeggend*": van hen kun je dus niets leren. Ook *vrouwen* zijn zwakke vaten (cf.1 Petr.3,7) en moeten dus niet in een conflict raken. Zij kunnen zich daarom beter thuis laten onderrichten, zoals Paulus zegt (1 Cor.14,35), want het zijn eerder nog leerlingen dan leraressen. Ook aan haar heb je dus voor de ondersteuning van anderen niets.³¹ Een gelovige moet productief zijn: dat is zijn behoud. In dit verband wijst hij op een uitspraak in de brief aan Timotheüs, waarin gezegd wordt, dat een vrouw gered wordt door "kinderen ter wereld te brengen, indien zij blijft in geloof en liefde en heiligheid met ingetogenheid" (1 Tim.2,15). "*Welke vrouw is dit anders dan de ziel, die het Woord van God en (het Woord) der waarheid heeft ontvangen en goede werken baart, die gelijk zijn aan Christus?*"³² Zielen, die wel het Woord hebben ontvangen, maar geen vrucht dragen, kunnen geen stand houden tegen de redenering, die tegen de waarheid in gaat en staat in de heilige plaats (cf.Mat.24,15). Zo'n ziel zal dan ook de vrucht verliezen.³³

Het is voor Origenes veelzeggend, dat Sara Isaäk pas baart, als het haar "niet meer naar de wijze der vrouwen gaat" (Gen.18,11). Men moet dit geestelijk verstaan. Je kunt pas Isaäk, "*vreugde*" baren, de vrucht van de Geest vreugde en vrede voortbrengen (cf.Gal.5,22), als je niets vrouwelijks en verwijfde meer in je ziel hebt, maar je mannelijk gedraagt (cf. Deut.31,6) en als een man de lendenen omgord hebt met het pantser der gerechtigheid, de helm des heils draagt en het zwaard des Geestes (cf.Ef. 6,14.17).³⁴ Tot die mannelijke dapperheid moeten de vrouwelijke zielen worden aangespoord.³⁵

Uiteraard kunnen ook mannen vrouwelijke zielen hebben. Dat is het geval met de valse profeten uit Ezech.13: de overgang in vs.17 van een mannelijk meervoud naar een vrouwelijk meervoud betekent niet, dat eerst profeten en vervolgens profetessen worden toegesproken: "*De pro-*

feet spreekt hier over de zonen van het volk, die profeteren, maar 'vrouwen' zijn en geen onder hen is de naam van een man waard."³⁶

Hij past het in eigen tijd toe op die leraren in de kerk, die niets mannelijks, niets sterks, niets Gode waardigs bezitten, omdat ze naar de smaak en de wensen van de hoorders preken.³⁷ Maar ook ketters als Valentinus en Basilides met hun leerlingen vallen er onder, omdat ze met hun losse zeden op niets stevigs, niets mannelijks gericht zijn.³⁸ Kortom, allen, die *"infirmi, remissi, languidi"* (masc. plur.!) zijn, zijn geestelijk gesproken vrouwen en moeten opgewekt worden hun zorgeloosheid en traagheid op te geven om te komen tot mannelijke standvastigheid bij het vervullen van de geboden: laten zij zich haasten tot de volmaaktheid van sterke mannen.³⁹ Deze tendens van het Koninkrijk staat lijnrecht tegenover het beleid van de Farao van Egypte, de Duivel. Hij wil al het mannelijke bij de geboorte laten doden en het vrouwelijke in leven laten.⁴⁰ Daarentegen laat Deut. 23, 7-8 zien, dat alleen *zonen* en geen dochters in de gemeente van de Heer mogen komen. In dit licht moeten we ook verstaan, dat de heiligen slechts weinig dochters hadden: Abraham had er geen, evenals Isaäk, terwijl Jakob er slechts één had, die bovendien haar broers en ouders grote last bezorgde.⁴¹

Dat in Ex. 23, 17 sprake is van offers, die door de zonen van Israël en niet door de dochters worden gebracht, *"moet volgens de geestelijke interpretatie niet met de sexe in verband gebracht worden, maar met het onderscheid tussen de (verschillende) zielen"*.⁴² Een soortgelijke opmerking maakt Origenes elders: *"Want de goddelijke Schrift kan geen scheiding aanbrengen tussen mannen en vrouwen op grond van hun sexe. Immers, bij God is geen onderscheid in sexe (cf. Gal. 3, 28), maar vanwege het verschil in geestelijke gesteldheid wordt iemand als man of als vrouw aangeduid."*⁴³ Zo heb je niet alleen mannen, die tot de vrouwen worden gerekend, maar ook vrouwen, die voor God tot de mannen worden gerekend.⁴⁴ Hiervan komen bij Origenes talrijke voorbeelden voor. De houding van Jaël wordt zo positief gewaardeerd, dat Origenes in haar de kerk uit de heidenen vertegenwoordigd ziet.⁴⁵ Het manmoedig optreden van Debora en Judith (*"non corporis, sed animi fortitudo"*) ziet hij zich in de geest van Ef. 6, 14-17 herhalen bij de martelaressen in de christelijke gemeente.⁴⁶ Verder staat Sara, wier naam *"princeps vel principatum agens"* betekent, model voor de deugd.⁴⁷ Rebekka brengt niet alleen in haar naam *"standvastigheid"* tot uitdrukking⁴⁸, maar is het beeld van een maagdelijke ziel⁴⁹, die put uit de goddelijke Schriften.⁵⁰ Ketura is de wijs-

heid, die als "reukwerk" de goede geur van Christus (cf. 2 Cor. 2, 15) verspreidt.⁵¹ Men kan een of meer van deze deugden huwen: *"De vorderingen van de heiligen duidt de Schrift inderdaad figuurlijk aan door huwelijken. Zo kunt gij ook, als ge wilt, echtgenoot zijn in zo'n huwelijk en zult ge bijvoorbeeld, als ge graag de gastvrijheid beoefent, schijnen deze als echtgenote te hebben genomen. Als ge hierbij zorg voor de armen gevoegd hebt, zult ge schijnen een tweede vrouw verworven te hebben. En als ge geduld aan U verbindt en zachtmoedigheid en andere deugden, zult ge schijnen evenveel echtgenotes ontvangen te hebben als ge U in deugden verheugt."*⁵² Op deze manier lost Origenes tegelijk het probleem van de polygamie van de aartsvaders e.a. op. Huwelijken met profane wetenschappen noemt hij huwelijken met vreemde vrouwen of bijvrouwen (cf. Hoogl. 6, 8).⁵³ Zo heeft Salomo zich laten verleiden door vreemde vrouwen (1 Kon. 11, 1-3), d.w.z. *"door vele leerstellingen en de verschillende filosofieën van vele volken"*.⁵⁴ *"Indrukwekkend is het en waarlijk een werk Gods met vele leringen als vrouwen om te gaan en toch niet van de regel der waarheid af te gaan, maar voortdurend te zeggen: 'er zijn zestig koninginnen en 80 bijvrouwen en meisjes zonder tal, maar er is toch maar één duif van mij, mijn volmaakte, enig is ze voor haar moeder, enig is ze voor haar, die haar voortbracht.' (Hoogl. 6, 8-9)"*.⁵⁵

Origenes heeft met betrekking tot het hanteren van de categorieën *manne-lijk* en *vrouwelijk* in zijn allegorische exegese duidelijk invloed ondergaan van Philo.⁵⁶ Clemens is in dit opzicht veel soberder. Deze gebruikt *man* in verband met dapperheid (wat etymologisch voor de hand ligt: ἀνὴρ - ἀνδρεία)⁵⁷ en met volmaaktheid (op grond van Bijbelplaatsen als Ps. 5, 7; 2 Cor. 11, 2 en Ef. 4, 13-15)⁵⁸ en concludeert hieruit, dat de werkelijke man (ἀνὴρ τῷ ὄντι) de gnosticus is⁵⁹, die al in de ἀγάπη staat, als de kinderen nog in de fase van de πίστις verkeren.⁶⁰ *Vrouw* komt in negatieve zin alleen voor in verband met ἐπιθυμία.⁶¹ Dit heeft overigens ook theologische betekenis, omdat hartstocht van de liefde tot de Heer afhoudt.⁶² Toch is dit slechts allegorisch spraakgebruik, want Clemens is er heilig van overtuigd, dat de Logos gelijkelijk voor mannen en vrouwen de Paedagoog is.⁶³ Over de superioriteit van de man boven de vrouw in de allegorische interpretaties van Origenes merkt H. Crouzel op: *"Evidemment cela n'est qu'allégorie..."* en verwijst dan naar Joz. h. IX, 9 (SC 71, 266). Hij vervolgt echter: *"Mais l'allégorie elle-même traduit une certaine misogynie."*⁶⁴ Ik denk, dat we met zo'n oordeel voorzichtig moeten zijn. Men kan ook de grieks-romeinse cultuur, waarbinnen Origenes

leefde, niet zondermeer van misogynie beschuldigen. Het standpunt ten opzichte van de vrouw was daar zeer ambivalent. Aan de ene kant had ze maatschappelijk betrekkelijk grote vrijheden en rechten. Door de Stoa en het Platonisme werd dit filosofisch gefundeerd. Maar anderzijds was er ook sprake van minderwaardigheid van de vrouw. Zo ging het neoplatonisme uit van de gelijkheid van man en vrouw, maar door de depreciatie van het lichamelijke, inclusief het huwelijk, kwam men toch weer terecht bij onderwaardering van het vrouwelijke.⁶⁵ Een soortgelijke tweeslachtigheid komen we tegen bij Paulus en bij Origenes. De laatste onderstreept echter (in de door Crouzel aangehaalde preek), dat het verschil, dat hij maakt tussen mannen en vrouwen, niet sociologisch is, maar spiritueel en allegorisch. Met Clemens onderschrijft hij Paulus' uitspraak in de brief aan de Galaten, dat het sociologische onderscheid tussen man en vrouw in Christus onbelangrijk is. In de praktijk heeft Paulus hieruit niet altijd de consequenties getrokken. En Origenes heeft door zijn vaak discriminerend taalgebruik het emancipatieproces van de vrouw (onbewust) eerder tegengewerkt dan bevorderd. Toch gaat het te ver hier van misogynie te spreken. Bovendien is hij ook in zijn allegoriseren niet altijd discriminerend ten opzichte van de vrouw. Wanneer hij de gelijkenis van het zuurdesem leest (Luc. 13, 20. 21; Mat. 13, 33), is het voor hem duidelijk, dat de vrouw de kerk is, die er voor zorgt, dat de Heilige Geest lichaam, geest en ziel van de mens doortrekt, zoals het gist de drie maten meel. En ze worden zo geheiligd, dat ze tenslotte met Hem één worden.⁶⁶ Of hij gaat ervan uit, dat het zuurdesem de leer van het koninkrijk der hemelen is en ziet de functie van de vrouw, de kerk, hierin, dat ze de hele mens doorzuurt, verenigt met de leer van Christus.⁶⁷ Ook het beeld van de bruid van Christus geeft geen blijk van misogynie.

2. DE KERK ALS BRUID VAN CHRISTUS

In het Oude Testament werd de relatie tussen God en Israël o.a. uitgedrukt door middel van het beeld van het huwelijk.⁶⁸ Ook in de evangeliën treffen we de beeldspraak van het huwelijk aan, maar hierbij ligt het accent doorqaans niet op de relatie tussen de bruid en de bruidegom. In Marc. 2, 19-20 (c.par.) gaat het om de bruiloftsgasten: zolang de bruidegom bij hen is, kunnen ze niet vasten.⁶⁹ In Mat. 22, 1-14 ligt de nadruk op de weigering van hen, die genodigd zijn voor het koninklijk bruiloftsmaal (cf. Luc. 14, 16-24, waar alleen sprake is van een grote

maaltijd en het element van een bruiloft ontbreekt).⁷⁰ In de gelijkenis van de wijze en de dwaze maagden (Mat. 25, 1-13) richt de aandacht zich op de houding van de bruidsmeisjes ten aanzien van de komst van de bruidegom en blijft de bruid ongenoemd.⁷¹ Het Evangelie naar Johannes vermeldt een uitspraak van Johannes de Doper, waarin het wel gaat over de relatie tussen bruid en bruidegom: "die de bruid heeft, is de bruidegom..." (Joh. 3, 29). We hebben hier echter niet te maken met een allegorie voor de verhouding tussen Christus en de gelovigen. Gezien het puntige karakter zou het een bestaande zegswijze kunnen zijn. Bultmann noemt het een "Bildwort", anderen zien er een juridische formule in.⁷² Daarentegen wordt in de Apocalyps de relatie tussen Christus en de gemeente duidelijk wel als die tussen bruidegom en bruid getekend.⁷³ Dat is ook de achtergrond van 2 Cor. 11, 2. Het meest uitvoerig gebeurt het echter in Ef. 5, 22-32, een passage, die van grote invloed is geweest op de verdere ontwikkeling.⁷⁴ Directe afhankelijkheid van deze voorstelling van die in het Oude Testament, waarin God en Israël als bruidegom en bruid worden voorgesteld, laat zich niet bewijzen. Het ligt meer voor de hand te denken aan indirecte beïnvloeding via het latere Jodendom. Hier werd het beeld van bruidegom en bruid veel vaker op de relatie tussen God en Israël toegepast dan in het O.T.⁷⁵ Zo werd zeker in de eerste eeuw na Christus ook het Hooglied door de Joden in deze geest uitgelegd.⁷⁶ Bij Hippolytus⁷⁷, Origenes⁷⁸ e.a. kreeg dit een christelijke tegenhanger: in de bruidegom en de bruid van het Hooglied werden Christus en de Kerk gezien.⁷⁹ Origenes gaat ook oud-testamentische teksten over de huwelijksrelatie tussen God en Israël, die tot dan toe in de christelijke kerk nauwelijks een rol speelden, herinterpreteren.⁸⁰ De evangelieteksten, waar de beeldspraak van het huwelijk gebruikt werd zonder dat het ging om de relatie bruid-bruidegom, worden door hem nu ook op de relatie Christus-kerk of Christus-ziel toegepast.⁸¹

EFEZE 5: 22-32

In het eerste boek van zijn Johannescommentaar noemt Origenes de kerk al terloops de bruid (van Christus), als hij n.a.v. Joh. 1, 9 en Mat. 5, 14 zegt: *"We nemen aan, dat naar analogie van de maan en de sterren het ook zo staat met de bruid, de kerk, en de discipelen: dat zij hun eigen licht hebben of het hebben gekregen van de ware zon, opdat zij verlichten degenen die niet in zichzelf een bron van licht hebben kunnen creëren."*⁸² De arge-

loosheid, waarmee hij de uitdrukking "*de bruid, de kerk*" gebruikt, wijst erop, dat de voorstelling van de kerk als bruid inmiddels gangbaar was geworden.⁸³ Dezelfde teksten brengen hem tot de opmerking: "*Hieruit blijkt, dat Christus het licht der apostelen is, maar de apostelen het licht der wereld. Want zij zijn, daar ze 'geen vlek of rimpel of iets dergelijks' hebben, de ware kerk, zoals de apostel zegt: 'Opdat Hij zelf de kerk voor zich zou stellen stralend zonder vlek of rimpel of iets dergelijks' (Ef. 5,27).*"⁸⁴ De apostelen vormen dus de ware kerk, waarover hier gesproken wordt, maar ook zij die bouwen op het fundament van apostelen en profeten en hun geschriften doorvorsen.⁸⁵

Voortdurend keert Ef.5 terug, als hij over de kerk spreekt. Vooral vs. 27 over de kerk zonder vlek of rimpel, een tekst die Clemens verwaarloost. Dat betekent echter niet, dat zij die tot deze kerk behoren nooit een vlek gehad hebben, maar dat ze het nu niet meer hebben: ze vertonen geen rimpels van de oude mens meer. Want je kunt je geen ziel voorstellen, die van de oorsprong af zonder vlek is.⁸⁶ De grote Priester is als middelaar tussen God en de mensen (cf.Hebr.6,20; 1 Tim.2,5) een verzoening geworden door zichzelf als offer te brengen (cf.1 Joh.2,2; Ef.5,2) voor de zonde der wereld.⁸⁷ En zo heeft Hij zich ook een kerk "*gereinigd door het waterbad en onbevlekt gemaakt, 'zonder vlek of rimpel of iets dergelijks' (cf.Ef.5,26-27).*"⁸⁸ Als Bruidegom verbindt Hij zich met deze kerk.⁸⁹ Deze "*ecclesia immaculata*" bestaat uit de volmaakten, de sterken, de *mannen*⁹⁰, die niet in een synagogale schijnvroomheid (cf.Mat.6,5), maar in oprechtheid voor God staan.⁹¹ Voor de grote massa blijven de geheimen van de koninklijke binnenkamer verborgen, maar de bruid "zonder vlek of rimpel" wordt er binnen geleid (cf.Hoogl.1,4) en ziet er de rijkdommen van haar man.⁹² Het beeld verschuift hier van de kerk naar de individuele gelovige. We komen hier later nog op terug.⁹³ Hetzelfde is ook het geval, als Origenes n.a.v. Hoogl.1,6slot zegt: de kerk, de bruid, zonder vlek is tot wachter van de wijngaarden aangesteld, maar door de zorg voor verscheidene wijngaarden heeft ze haar eigen wijngaard niet bewaard. Hij noemt dan als voorbeeld Paulus en andere heiligen, die ten behoeve van het heil van anderen zichzelf hebben verwaarloosd (cf.1 Cor.9,19-22).⁹⁴ De gelovigen hebben een hoge roeping: ze zijn de schone bruid van de Koning: door Hem schoon geworden, want Hij heeft zich een roemrijke kerk te voorschijn geroepen, zonder vlek of rimpel (Ef.5,27). Maar zij moeten zich hiervan voortdurend bewust zijn (γινῶθι σεαυτόν) en het waarmaken. Doen ze dat niet, dan komen ze in de sporen van de herders van bokken (cf.Hoogl.1,8; Mat.25,31-33) en in hun gezelschap kunnen ze niet samen zijn met de Goede Herder.⁹⁵

Men moet in de Heilige Schrift uitspraken over het huwelijk, die geestelijk bedoeld zijn, niet letterlijk opvatten.⁹⁶ Een duidelijk voorbeeld is de manier, waarop in Ef. 5, 32 uitgelegd wordt, dat Gen. 2, 24 een *μυστήριον* bevat, nl. van de verbondenheid van Christus en de gemeente.⁹⁷ Adam wordt onder de profeten gerekend, omdat hij geprofeteerd heeft van het grote geheimenis van Christus en de kerk.⁹⁸ Wat tot Adam gezegd is, "weest vruchtbaar en wordt talrijk; vervult de aarde..." (Gen. 1, 28) wordt in de kerk vervuld: de prediking van het Evangelie is tot aan de einden der aarde verbreid.⁹⁹ *"Adam wordt in dit opzicht beeld van de toekomst genoemd, dat Christus tot zijn kerk komt om haar aan zich te verbinden."*¹⁰⁰ De incarnatie speelt hierbij een belangrijke rol: *"Zie eens of misschien ook niet dat lichaam, dat Jezus heeft aangenomen, een legerstede die Hij deelt met de bruid (cf. Hoogl. 1, 16) genoemd kan worden, aangezien toch daardoor de kerk met Christus verbonden schijnt te zijn en deel heeft kunnen krijgen aan het Woord van God. Daarom wordt Hij ook 'middelaar tussen God en mensen' (1 Tim. 2, 5) genoemd en zegt de apostel, dat we in Hem 'de toegang hebben door het geloof in de hoop op de heerlijkheid Gods' (cf. Rom. 5, 2)."*¹⁰¹ De kerk was er echter ook al voor de komst van de Heiland in het vlees. Immers, als Christus zijn gemeente zo heeft liefgehad, dat Hij zich voor haar heeft overgegeven (Ef. 5, 25. 26), moet ze er al van tevoren geweest zijn. *"Zij was er in alle heiligen, die er van het begin der eeuw geweest zijn."*¹⁰² En *"zij waren de kerk, die Hij heeft liefgehad om haar in getal te vermeerderen, in deugden te vormen of in liefde tot de volmaaktheid van de aarde naar de hemel over te brengen."*¹⁰³ Behalve deze "origine cosmique"¹⁰⁴ zijn er ook uitspraken, die wijzen op een "origine précosmique". De kerk was er al van voor de grondlegging der wereld, zoals uit Ef. 1, 4. 5 blijkt. Het is de gemeente, die God zich van ouds heeft verworven (Ps. 74, 2). Zij bestond van eeuwigheid in Zijn geest.¹⁰⁵ Maar pas sinds de incarnatie lijkt er sprake te kunnen zijn van een relatie als die tussen bruid en bruidegom.

In Efeze 5 gaat de schrijver met vs. 28 van het beeld van de bruid over op dat van het lichaam van de bruidegom.¹⁰⁶ Origenes merkt hierover op: *"Hierdoor worden we onderricht hoe de bruid van Christus, d.i. de kerk, ook Zijn lichaam is en Zijn leden. Als ge dus de leden van de bruidegom hoort noemen, versta het dan zo, dat de leden van de kerk genoemd worden."*¹⁰⁷ Of hij zegt refererend aan 1 Cor. 6, 15 (onze lichamen zijn leden van Christus): enerzijds zijn onze lichamen het lichaam van de bruid, maar anderzijds zijn de leden van Christus het lichaam van de bruidegom. In beide gevallen gaat het echter om dezelfde lichamen.¹⁰⁸

Tenslotte verliest Origenes ook de praktische kontekst van Ef. 5, 22-32 niet uit het oog. In zijn commentaar op Ef. 5, 22. 23 tekent hij aan: *"Deze uitspraak wil, dat elke verbintenis van man en vrouw symbool is van Christus en de kerk, waarbij de man, als hij zich in het huwelijk naar de regel (λόγος) gedraagt, Christus navolgt, de bruidegom van de kerk, en de vrouw, als zij naar behoren met haar man samenwoont, het 'samenleven' (om het zo te noemen) van de kerk met Christus nastreeft. Want zo zal de man het hoofd van de vrouw zijn, zoals Christus van de kerk. Als man en vrouw echter niet zo met elkaar harmoniëren, kan van hen niet gezegd worden, dat zoiemand het hoofd is van de vrouw, zoals Christus van de kerk. Iedere man moet er dus een eer in stellen zo tegenover zijn vrouw te zijn als Christus tegenover de kerk en iedere vrouw tegenover de man zoals de kerk tegenover Christus. De man moet bedenken en doen wat van Christus is en de vrouw wat van de kerk is."*¹⁰⁹ En n.a.v. Ef. 5, 24: *"Als de vrouwen zó onderdanig moeten zijn aan de mannen als de kerk onderdanig is aan Christus, zullen de vrouwen de mannen onderdanig moeten zijn door heilig, zonder hartstocht en zonder zonde te leven, zoals de kerk Christus onderdanig is door heilig, zonder hartstocht en zonder zonde te leven."*¹¹⁰

Ook meent hij, dat een tweede huwelijk in strijd is met het onbevleete karakter van de kerk "zonder vlek of rimpel" (Ef. 5, 27). Daarom wijst hij het voor de volmaakten af: Christus heeft ook maar één bruid.¹¹¹ Iemand, die voor de tweede keer gehuwd is, kan daarom z.i. geen ambt in de kerk bekleden, want ambtsdragers moeten type van Christus zijn. *"Zo zal misschien de gene, die voor de tweede keer gehuwd is, uit de samenkomst 'van de eerstgeborenen' (Hebr. 12, 23) en onbevleeten, de kerk 'die geen vlek of rimpel heeft' (Ef. 5, 27) geworpen worden; niet dat hij in het eeuwige vuur worpen wordt, maar dat hij geen deel heeft in het Rijk van God."*¹¹² Hij staat niet buiten de kerk, maar behoort tot degenen, "die de naam des Heren aanroepen" (1 Cor. 1, 2)¹¹³: hij is een 'tweede-rangs' christen (*"de secundo gradu"*).¹¹⁴

Het is de engelen en de bisschop echter een zorg, dat de gelovigen niet buiten de kerk zonder vlek of rimpel raken. Als namelijk in de praktijk blijkt, dat ik vreemd ben aan die vergadering, heeft mijn engel geen zekerheid het aangezicht van de Vader te zien, die in de hemelen is (cf. Mat. 18, 10). *"En zoals een goede bisschop en een voortreffelijke rentmeester van de kerk weet dat het hem tot verdienste en eer gerekend wordt, als de schapen van de kudde, die hem is toevertrouwd, goed bewaakt zijn, zo moet ge het ook van de engelen verstaan."*¹¹⁵

Naast Efeze 5 is de exegese van het Hooglied bepalend voor zijn voorstelling van de kerk als bruid van Christus. Origenes zegt van dit geschrift: "*totumque eius corpus mysticis formatur eloquiis*".¹¹⁶ Het is niet zeker, dat Origenes hierbij invloed van Hippolytus heeft ondergaan, die - voor zover wij weten - als eerste het Hooglied in deze richting heeft uitgelegd.¹¹⁷ In ieder geval voert Origenes een nieuw element in, als hij de relatie tussen de bruidegom en de bruid van het Hooglied toepast op de verhouding tussen Christus en de ziel. Men zou deze interpretatie eerder verwachten in preken dan in een commentaar. Toch is bij Origenes het omgekeerde het geval. In de preken over het Hooglied ligt de nadruk vooral op de kerk als bruid van Christus: "*Christum sponsum intellige, ecclesiam sponsam sine macula et ruga*".¹¹⁸ Toepassing op de ziel komt hier slechts een enkele keer voor.¹¹⁹ In zijn commentaar op het Hooglied daarentegen zijn in boek I en II beide exegeses grotendeels in evenwicht¹²⁰ en verschuift in boek III (en IV) de aandacht zelfs nadrukkelijk naar de relatie tussen Christus en de ziel. We moeten ons afvragen, waar deze aandacht voor het individuele aspect vandaan komt. Allereerst mogen we hier invloed van Philo veronderstellen. Weliswaar geeft hij geen commentaar op het Hooglied, maar in zijn allegorische methode valt het accent vooral op de morele interpretatie, waarbij de innerlijke en individuele dimensie van het mysterie alle aandacht krijgt.¹²¹ Het is juist dit aspect, dat Origenes in de uitleg van het Hooglied als nieuw element invoert. Bovendien zijn de gelovige ziel en de kerk nauw met elkaar verbonden. De bruid van het Woord, de ziel, woont in Zijn koninklijke huis, de kerk.¹²² Dit is meer dan een administratieve aangelegenheid. Er huist in de kerk namelijk van alles. "*Als iemand let op de goedbezochte bijeenkomsten van (om het zo maar te noemen) de kerken en onderzoekt hoevelen passend leven, veranderd 'door de vernieuwing van hun denken' (cf. Rom.12,2) en hoevelen gemakkelijk leven, gelijk geworden 'aan deze eeuw', dan zal hij zien, dat het woord van de Heiland terzake is, dat zegt: 'Want velen zijn geroepen, maar weinigen uitverkoren' (Mat.22,14)'*".¹²³ Daarom moet niemand zich door aantallen laten misleiden: het gaat om het principe (*προαίρεσις*).¹²⁴ Het gaat erom, zoals Paulus zegt, dat de zonen Gods openbaar worden (cf. Rom.8,19) en zij tot één verzameld zijn door de kerk, welke hij besloten heeft als een reine maagd voor één man, Christus, te stellen (cf. 2 Cor.11, 2).¹²⁵ Maar hoe kunnen zij, die door verschillende zonden bedorven zijn, maar tot het geloof in Christus gekomen zijn, samen een "reine maagd" genoemd worden, vraagt Origenes zich af. Dat kan door hun "*simplicitas fidei*"

(cf. 2 Cor. 11,3) in de Hogepriester Jezus Christus. Zo heeft Christus door Zijn kerk in het eenvoudige geloof aan te nemen zich een maagd uit Zijn geslacht tot vrouw genomen (cf. Lev. 21, 14).¹²⁶ Het beeld verschuift hier van de individuële gelovigen naar de ene maagd, de kerk. Mensen worden wereldwijd uit de verstrooiing van de natiën samengebracht tot de ene bruid van Christus.¹²⁷ Maar ze worden ook vergaderd uit alle tijden, want de kerk *"was er in alle heiligen, die er vanaf het begin van de 'eeuw' geweest zijn"*.¹²⁸ En in deze kerk, die als samenkomst van alle heiligen ernaar verlangt met Christus verbonden te worden, worden allen als het ware als één persoon voorgesteld.¹²⁹ De zielen der gelovigen worden samengevat in de ene bruid van Christus, de kerk, als in *"a corporate personality"*.¹³⁰ Het gaat hierbij om de volmaakte kerk, de volmaakte gelovigen. Zo zegt hij n.a.v. Hoogl. 2, 14 (*"Uw gelaat is schoon"*): *"Dat (gelaat) ongetwijfeld, dat 'dagelijks vernieuwd wordt naar het beeld van Hem, die het geschapen heeft' (cf. 2 Cor. 4, 16; Col. 3, 10), dat 'geen vlek of rimpel of iets dergelijks in zich heeft, maar heilig is en onbevlekt' (cf. Ef. 5, 27); zoals ook 'Christus zelf de kerk voor Zich gesteld heeft' namelijk de zielen, die tot volmaaktheid gekomen zijn, die allen tezamen het lichaam van de kerk vormen. En dit lichaam zal in ieder geval schoon lijken en sierlijk, als de zielen waaruit dat lichaam wordt samengesteld in alle sierlijkheid van de volmaaktheid blijven"*.¹³¹ Daarbij komt, dat volmaaktheid en eenheid voor Origenes samenhangen: er zijn vele bruidsmeisjes, maar er is maar één bruid.¹³² Zo gaat de spirituele exegese voortdurend heen en weer tussen de toepassing op de kerk en op de individuële gelovige, de ziel. Ofschoon Origenes een systematische behandeling beoogt, waarin na een *"historica explanatio"* een *"interior intellectus"* met betrekking tot de kerk en (op de derde plaats) met betrekking tot de ziel volgt, zijn de laatstgenoemden zo met elkaar verweven, dat een consequent onderscheid hem vaak niet lukt.¹³³ In de proloog op zijn commentaar op het Hooglied legt hij uit, dat het een epithalamium is, een bruiloftslied, geschreven als een drama en gezongen door de bruid tot de bruidegom, het Woord van God, terwijl ze brandt van hemelse liefde. *"Want het is óf de ziel, die Hem heeft liefgekreken, die naar Zijn beeld geschapen is óf de kerk."*¹³⁴ Even later zegt hij: *"Het geestelijk verstaan wordt hierdoor bepaald, zoals we in het voorwoord hebben getekend: óf aangaande de kerk tot Christus onder het motto bruid-bruidegom óf aangaande de verbintenis van de ziel met het Woord van God."*¹³⁵ Vrij consequent houdt hij hierbij het onderscheid vol, dat hij als bruidegom van de kerk *Christus* noemt en als bruidegom

van de ziel *het Woord van God*. De reden hiervan zou kunnen zijn, dat hij zo het beste duidelijk kan maken, dat het Woord van God, de Logos, aansluit bij de natuurlijke rede, ὁ λόγος, die in elk mens aanwezig is.¹³⁶ Deze is onvruchtbaar, tenzij er gemeenschap met Christus optreedt.¹³⁷ Die gemeenschap is het ontvangen van het Woord en hieruit komen 'logische' kinderen voort.¹³⁸

Omdat deze studie zich richt op beelden voor *de kerk*, moeten we ons bij de analyse van Origenes' exegese van het Hooglied beperkingen opleggen. We zullen slechts dan ingaan op de figuur van de bruid als beeld voor *de ziel*, als dit helpt het beeld voor de kerk beter te verstaan. Veel materiaal betreffende de ziel is ook in de noten terug te vinden.

De kerk van ouds

We hebben al eerder gesproken over de prae-existentie van de kerk.¹³⁹ Het bleek toen, dat het hierbij vooral gaat om de kerk, die al vóór de komst van Christus in het vlees bestond.¹⁴⁰ Daar waar Origenes een beroep deed op teksten als Ef. 1, 4. 5 en Ps. 74, 2 leek hij niet meer te zeggen - in de geest van het jodenchristendom - dan dat de kerk van ouds in de bedoeling van God een plaats heeft gehad. De realisering van de kerk begon direct "*ab initio humani generis et ab ipsa conditione mundi*"; de hieraan ten grondslag liggende uitverkiezing dateert echter van "vóór de grondlegging der wereld" (Ef. 1, 4), "*ante etiam constitutionem mundi*".¹⁴¹ In alle heiligen, die er van het begin der eeuw geweest zijn, was de kerk er.¹⁴² Vóór de incarnatie "*wordt Christus door Zijn kerk alleen op Zijn stem herkend. Want eerst heeft Hij Zijn 'stem' vooruitgezonden door de profeten en werd zo, hoewel niet gezien, toch gehoord. Want Hij werd gehoord door wat over Hem werd aangekondigd. En de bruid, d.i. de kerk, die van het begin der 'eeuw' verzameld werd, heeft zolang alleen Zijn stem gehoord, totdat ze Hem met eigen ogen zag...*".¹⁴³

In de voorbereidingstijd op haar huwelijk werd de kerk gediend door *de vrienden van de bruidegom*, engelen (cf. Hebr. 1, 14), profeten en patriarchen, door allen die het Woord van God sinds het begin der "eeuw" bedienden.¹⁴⁴ De engelen waren voogden en toezichhouders van de kleine bruid, met de Wet als paedagoog, tot de volheid der tijden. Toen was ze zover gebracht, dat ze de kussen, d.w.z. de leer en woorden van het Woord zelf kon ontvangen.¹⁴⁵ De profeten waren de "*zieners van de waarheid*".¹⁴⁶ Zij toonden echter niet alleen het een en ander aangaande de Zoon van God, maar deden door te spreken over Zijn komst en te getuigen van Zijn deugden ook mensen ontbranden in liefde en verlangen.¹⁴⁷ En zo kan de apostel zeggen, dat de kerk niet alleen gebouwd is op het fundament van de apostelen, maar

ook op dat van de profeten (cf. Ef. 2, 20): de eerste fundamenten van de vergadering van de kerk zijn terstond van den beginne gelegd.¹⁴⁸ Engelen en profeten *"hebben gediend in de Wet en de overige mysteriën"*.¹⁴⁹

Origenes doelt hiermee op de Wet en de Profeten en op de hele joodse cultus en religie, die slechts *"similitudines auri"* zijn.¹⁵⁰ Hij leest dit in Hoogl. 1, 11. 12a *"Laten wij voor U afbeeldingen van goud maken met versieringen van zilver, totdat de koning op zijn plaats aanligt."* Zij boden geen echt goud aan, want ze hadden geen goud, dat de bruid waardig was, maar *"similitudines auri"*. En niet één, maar *vele* (wat voor Origenes een negatieve kwalificatie is). En wat het zilver betreft: ze maken er geen *"similitudines"* van, maar omdat ze er maar weinig van hebben *versieringen* als speldeknoppen.¹⁵¹ Bedoeld zijn de geestelijke interpretaties, die bij hen erg zeldzaam zijn. Als voorbeelden noemt hij dan Jes. 5, 7 en Ezech. 23, 4.¹⁵² Wat door Jezus Christus overgeleverd is, is echt goud en echt zilver. Daarom blijft wat de *vrienden* aanbieden ook niet tot in eeuwigheid, maar *"totdat de koning op zijn plaats aanligt"*.¹⁵³ De dichter brengt het overwicht van Christus tot uitdrukking door te zeggen, dat Hij het overschrijdt: *"'Zie, daar komt Hij springend over de bergen, springend over de heuvels' (Hoogl. 2, 8), want Hij sprong over de profetische bergen en heilige heuvels, d.w.z. die in deze wereld Zijn beeld en gestalte hebben gedragen."*¹⁵⁴ Hij gaat boven Wet en Profeten uit.¹⁵⁵ Het Hooglied is het hoogtepunt van alle voorgaande liederen. Onder liederen zijn dan te verstaan de woorden, die door profeten en engelen werden gezongen (cf. Gal. 3, 19). Dat waren de liederen van de vrienden van de bruidegom. *"Maar dit (Hooglied) is dat ene lied, dat door de bruidegom zelf, als Hij op het punt staat Zijn bruid te ontvangen, bij wijze van bruiloftslied gezongen moet worden, waarin de bruid wil, dat niet meer door vrienden van de bruidegom voor haar gezongen wordt, maar zij de woorden van de bruidegom zelf, die reeds aanwezig is, verlangt te horen..."*¹⁵⁶ Ten tijde van de andere, vroegere liederen uit de Heilige Schrift, was de bruid nog een klein meisje, dat nog niet het voorportaal van de rijpe leeftijd was binnengegaan, maar bij het Lied der liederen gaat het om de volwassen en krachtige bruid, die rijp is voor het volmaakte mysterie. Ze is volmaakt (Hoogl. 6, 9) en hoort de woorden van de volmaakte leer.¹⁵⁷ Op de grens van het Oude en Nieuwe Testament kan de kerk zeggen: *"ik heb alles, ik ben verzadigd van geschenken, die ik als bruidsgeschenken of als bruidsschat voor het huwelijk heb ontvangen."*¹⁵⁸ En omdat de "eeuw" bijna ten einde is en de bruidegom nog niet aanwezig is, bidt ze tot de vader van de bruidegom, dat deze mag komen in plaats van engelen en profeten en zelf haar mag kussen met de

kussen van zijn mond (cf. Hoogl. 1, 2): dat hij "woorden van Zijn mond in mijn mond giet, dat ik Hemzelf hoor spreken, Hemzelf zie leren. (Want dit zijn de kussen van Christus, die Hij de kerk geeft, wanneer Hijzelf bij Zijn komst, aanwezig in het vlees, tot haar woorden van geloof en liefde en vrede gesproken heeft...)"¹⁵⁹

De komst van de Bruidegom

Naar aanleiding van Hoogl. 2, 8 legt Origenes eerst uit hoe het Woord van God de wereld stormenderhand in bezit heeft genomen: "Want als je ziet hoe in een korte spanne tijds het Woord van God de wereld, die bezet was door vals bijgeloof, is doorgesneld en tot erkenning van het ware geloof heeft teruggeroepen, zult ge begrijpen hoe 'Hij springt over de bergen' - grote rijken met zijn sprongen overwinnend en hen neigend om inzicht te krijgen in de goddelijke religie - en hoe 'Hij tevoorschijn springt over de heuvels', omdat Hij ook kleinere rijken snel onderwerpt en tot de vroomheid van de ware cultus brengt en zo van plaats tot plaats, van rijk tot rijk, van provincies tot provincies met de verlichting van de verkondiging overspringend door hem, die zei, dat hij 'van Jerusalem rondreizend tot Illyrië toe (de prediking van) het Evangelie van God volbracht' (Rom. 15, 19) had, zult ge begrijpen hoe Hij komt 'springend over de bergen' en 'opspringend over de heuvels'.¹⁶⁰ De apostelen zijn instrumenten van het heil, maar het Woord van God moet centraal blijven staan: zoals Hij boven de profeten uitging, gaat Hij ook boven de apostelen van het eerste (en van het tweede) uur uit: "Ook als ge Hem bij de apostelen als over bergen wilt zien springen en boven allen uitsteken en eveneens over de heuvels, degenen namelijk die op de tweede plaats door Hem uitgekozen en gezonden zijn, zal dat niet ongeschikt zijn."¹⁶¹

Maar Origenes meent, dat Hoogl. 2, 8 ook nog op een andere manier geïnterpreteerd kan worden. Mozes en de profeten hebben ook over de Bruidegom gesproken, maar in het Oude Testament lag er een bedekking op (cf. 2 Cor. 3, 14. 16). "Zodra echter voor de bruid, d.w.z. voor de kerk die zich tot God bekeerd heeft, 'de bedekking is weggenomen', ziet ze Hem plotseling op de 'bergen' (d.i. de boeken van de Wet) springen en op de 'heuvels' van de profetische schrift vanwege de open en duidelijke manifestatie niet zozeer verschijnen als wel 'tevoorschijn springen', bijvoorbeeld alsof ze bij het een voor een omslaan van de bladeren van de profetenlezing merkt hoe Christus daaruit 'opspringt' en op de verschillende

*plaatsen van de lezingen, nadat nu pas 'de bedekking is weggenomen', waardoor Hij vroeger werd bedekt, Hem ziet opduiken en oprijzen en uitbreken in een nu duidelijke manifestatie."*¹⁶²

Kerk uit de heidenen

De bruid van het Hooglied is de kerk uit de heidenen¹⁶³, terwijl met de dochters van Jerusaleem de Joden worden aangeduid, die weliswaar zeer geliefd worden genoemd om de verkiezing van de vaders, maar vijanden om het Evangelie (cf. Rom. 11, 28).¹⁶⁴ De kerk uit de volken is in dit opzicht onaanzienlijk, dat ze haar afkomst niet tot Abraham, Isaäk en Jakob kan herleiden, maar toch vergeet ze haar volk en het huis van haar vader (cf. Ps. 45, 11) en komt tot Christus.¹⁶⁵ Haar moeder is echter het hemels Jerusaleem (cf. Gal. 4, 21-26), evenals van degenen, die om haar streden (cf. Hoogl. 1, 6 LXX), de apostelen, die dus van hoge afkomst waren. Nauwkeurig zegt de (griekse) tekst, dat ze *in* haar streden: het ging om haar hart, om het ongelooft en alle leringen van sofisten eruit te verdrijven (cf. 2 Cor. 10, 4, 5).¹⁶⁶ Hiervoor in de plaats gaven ze de *wijngaarden*, d.w.z. de boeken van de Wet en de Profeten, maar ook de evangeliën en de brieven van de apostelen zelf.¹⁶⁷ Haar eigen wijngaard, de kennis opgedaan vóór ze tot geloof kwam, moet ze laten schieten, zoals Paulus van zijn joodse verleden afstand heeft genomen (cf. Phil. 3, 7-9).¹⁶⁸

Met de komst van de kerk uit de heidenen is *de lente* aangebroken. Origenes stelt de loop van de geschiedenis van deze "eeuw" voor als een jaarcyclus. De winter is de periode van Israël, "*de tijd, dat hage! en wervelwinden en de overige gesels van de tien plagen de Egyptenaren striemden, of toen Israël verschillende oorlogen ten einde bracht of zich ook tegen de Heiland zelf verzet heeft en door een wervelwind van ongelooft gegrepen is en doordat haar geloof schipbreuk geleden heeft, is ondergegaan. Zodra door hun overtreding het heil naar de heidenen is gegaan* (cf. Rom. 11, 11) *roept Hij nu de kerk uit de heidenen tot Zich en zegt tot haar 'Sta op en kom tot Mij, want de winter', die de ongelovigen heeft doen ondergaan en U in onwetendheid eronder hield* (cf. Hand. 17, 30; 1 Petr. 1, 14), *'is' reeds 'voorbij'*".¹⁶⁹ Origenes schetst de geschiedenis van het oude Israël met drie forse penseelstreken: 1. de tijd, dat het door de Egyptenaren verdrukt werd; 2. de tijd, dat het zelf andere volken onderwierp (te denken valt aan de bloeitijd van het koningschap) en 3. de nieuw-testamentische periode, waarin het de Messias verwierp en daardoor onderging.¹⁷⁰ Na de winter breekt echter

de lente aan: "*De bloemen' van de gelovige volken en opkomende kerken 'zijn op de aarde verschenen' (Hoogl. 2, 12).*" Het is een tijd van nieuwe bloei. De lente is evenwel ook "de tijd van de snoei" (Hoogl. 2, 12 LXX): "*de zonden van de mensen worden gesnoeid en afgesneden, wanneer in de doop de vergeving der zonden geschonken wordt.*" Dit is gebaseerd op het geloof in het lijden en de opstanding van de Heer.¹⁷¹ Het element van de opstanding werkt hij nog verder uit n.a.v. Hoogl. 2, 13 ("*Sta op, kom, mijn liefste, mijn schone*"): Christus wekt de kerk op door de verkondiging van het Evangelie van de opstanding.¹⁷² En wie door bekering is opgestaan, is niet ver van Christus.¹⁷³

In hetzelfde vers wordt de bruid ook "mijn duif" genoemd. Door associatie met Ps. 55(54), 7 en 68(67), 14 ("*ἐάν κοιμηθῇτε ἀνὰ μέσον τῶν κληρῶν, πτέρυγες περιστερᾶς περιηγυρωμένοι, καὶ τὰ μετὰφρενα αὐτῆς ἐν χλωρότητι χρυσοῦ*") komt Origenes tot de constatering, dat midden tussen de twee roepingen van Israël de kerk uit de heidenen is geroepen. Want eerst is Israël geroepen. Daarna heeft ze aanstoot genomen en is gevallen (cf. Rom. 11, 11). Vervolgens is de kerk uit de volkerenwereld geroepen. Maar als eenmaal "de volheid der heidenen" is binnengegaan, zal opnieuw geheel Israël geroepen en behouden worden (cf. Rom. 11, 25. 26). Dat aan de kerk "de vleugels van de duif overtoegen met zilver" gegeven zijn, betekent, dat ze de vleugels van de Logos met de gaven van de Heilige Geest heeft ontvangen.¹⁷⁴ Of anders gezegd: "*De latere roeping, die volgens de apostel van Israël uitgaat (cf. Rom. 11, 11) bestaat niet uit het in acht nemen van de Wet, maar uit de kostbaarheid van het geloof. Want het geloof, in deugden bloeiende, heeft het uiterlijk van sprankelend goud... De vleugels van de kerk zijn verzilverd door de denkwijze van de Wet, maar het goud op het achtereind van haar rug kan verstaan worden van het geschenk van de evangelische gave.*"¹⁷⁵

Het aardse Jerusalem minacht echter de kerk uit de heidenen en maakt haar zwart om haar onaanzienlijke afkomst. "*De bruid voelt, dat de dochters van het eerste volk haar dit aanrekenen en dat ze hierom ook 'zwartje' genoemd wordt als iemand, die niet de helderheid van de voorvaderlijke kennis heeft.*"¹⁷⁶ Ze zegt hierop ten antwoord: "*Ja, ik ben zwart, dochters van Jerusalem, omdat ik niet afstam van het geslacht van beroemde mannen en de verlichting van de Wet van Mozes niet heb ontvangen, maar ik heb toch mijn schoonheid. Want ook in mij is dat beginsel, dat in mij 'naar het beeld Gods' (Gen.1, 27) gemaakt is, en nu ik nader tot het Woord van God, heb ik mijn schoonheid ontvangen.*"¹⁷⁷ De afschaduwing van dat beeld wordt nu door de waarheid

tot werkelijkheid.¹⁷⁸ Origenes verwijst hier dus naar het aanknopingspunt, dat ieder mens bezit, omdat hij naar het beeld Gods gemaakt is. Door te naderen tot het Woord van God wordt dit beeld gerealiseerd. Hij spreekt in dit verband ook van de gehoorzaamheid van het geloof. Wat de kerk uit de heidenen vroeger door de ongehoorzaamheid van de zonde smerig had gemaakt, heeft ze door de gehoorzaamheid van het geloof schitterend mooi gemaakt. Daarom wordt van de bruid gezegd, dat haar hals bekoorlijk is, want met *hals* wordt de onderwerping en gehoorzaamheid aangegeven. Ze heeft het juk van Christus op zich genomen (cf. Mat. 11, 29) en gehoorzaamheid bewezen aan het geloof in Hem, die zelf gehoorzaam geweest is tot de dood (cf. Phil. 2, 8). En van de kerk kan zelfs gezegd worden, dat haar gehoorzaamheid gelijk gemaakt is aan de gehoorzaamheid van Christus, die zij navolgt.¹⁷⁹

De volmaakte bruid

In het Hooglied wordt de bruid volmaakt genoemd (Hoogl. 6, 9). Dat betekent voor Origenes, dat de kerk (of de ziel), waarover het hier gaat, ook volmaakt is.¹⁸⁰ Bovendien wijst Ef. 5, 27 daar ook op: *"Zoals Christus zelf ook de kerk voor zich gesteld heeft, nl. de zielen die tot de volmaaktheid zijn gekomen, die allen tezamen het lichaam van de kerk vormen. Welk lichaam in ieder geval schoon en sierlijk zal schijnen, als de zielen waaruit dat lichaam gevormd wordt, in alle sierlijkheid van de volmaaktheid blijven."*¹⁸¹ Het gaat hier echter niet om een statisch volmaaktheidsbegrip (hoe zou dat kunnen, waar het gaat om mensen van vlees en bloed), maar om een dynamisch begrip. Om aan die volmaaktheid te participeren en het volmaakte en mystieke Lied der liederen mee te kunnen zingen, moet je eerst een hele ontwikkeling hebben doorgemaakt. Je moet aan de handen der Egyptenaren ontkomen zijn, zegt Origenes en hij doelt hiermee op Exodus 15, het eerste van een reeks bijbelse liederen, die op het Hooglied uitlopen en die de geschiedenis van Israël, maar ook de ontwikkeling van de kerk (en van de ziel) markeren.¹⁸² Vandaar dat er graden van volmaaktheid zijn.¹⁸³ Die graad van volmaaktheid heeft alles te maken met de mate waarin men met Christus verbonden is. Ook hier, in deze "eeuw" kan de kerk "schoon" zijn (cf. Hoogl. 1, 15), wanneer ze "*proxima*", het dichtst bij Christus is en Hem navolgt. Het is Origenes echter opgevallen, dat er tot tweemaal toe gezegd wordt, dat ze schoon is: "Zie, gij zijt schoon, mijn liefste ("*proxima*")", o, gij zijt schoon...". Dat de dichter het herhaalt, kan z.i. "*op de toekomstige eeuw betrekking hebben, waar ze niet meer alleen door navolging, maar door eigen volmaaktheid mooi en schoon is en daar kan hij zeggen, dat haar ogen 'duiven' zijn, zodat onder de twee 'duiven' van de twee ogen de*

Zoon van God en de Heilige Geest verstaan worden."¹⁸⁴ Opnieuw vinden we hier het christologische en pneumatologische nauw verbonden.¹⁸⁵ Wie deze ogen als duiven heeft, ziet pas de schoonheid van de bruidegom (cf. Hoogl. 1, 16)!¹⁸⁶ Dat wil zeggen die verstaat de Wet geestelijk en het Evangelie, zoals het verstaan en gepredikt wil worden, nl. dat Jezus niet alleen destijds lichamelijke ziekten en kwalen genas, maar ook nu geestelijk genezing biedt, dat Hij niet alleen eens is neergedaald, maar voortdurend afdaalt en ook vandaag present is (cf. Mat. 28, 20).¹⁸⁷ Wie wel in de Bruidegom gelooft, maar Zijn schoonheid nog niet doorziet, komt niet verder dan de constatering: "Hij had gedaante noch heerlijkheid..." (Jes. 53, 2. 3).¹⁸⁸ Maar zelfs bij de kerk, bij de zielen, die werkelijk inzicht in Christus hebben en Zijn godheid opmerken, kan de volmaaktheid een nog hoger vlucht nemen. In een grieks fragment, dat bij Procopius bewaard is gebleven, zegt Origenes n.a.v. Hoogl. 6, 5 ("ἀπόστροφον ὀφθαλμοῦς σου ἀπεναντίον μου, ὅτι αὐτοὶ ἀνεπτέρωσάν με."): "*Verheugd door het vermogen van de ogen van de kerk of van de bruid, van de Logos, de ziel, beveelt Hij haar zich af te wenden op de vleugels van de Logos naar het hogere, opdat ze op het hoogtepunt van de volmaaktheid komt. Opdat ze ook Hem in Zijn hoge vlucht ziet en niet meer in Zijn neerdaling om harentwil, en kan zeggen: 'Indien we al Christus naar het vlees gekend hebben, zo kennen we Hem nu niet meer' (2 Cor. 5, 16)*".¹⁸⁹

Binnengeleid in het mysterie

In Hoogl. 1, 4 zegt de bruid "De koning voerde mij in zijn ταμειῶν...". Dit woord kan verschillende betekenissen hebben. In Mat. 6, 6 is het de *binnenkamer*, een *privévertrek* (cf. Mat. 24, 26; Luc. 12, 3), o.a. te gebruiken als *bidvertrek*. Maar het kan ook de betekenis van *voorraadkamer*, ἀποθήκη, hebben (Luc. 12, 24). In de tekst van het Hooglied is het de aanduiding van de *slaapkamer*. Origenes interpreteert het echter als *schatkamer* en dat brengt hem op de schatten, die de koning aan de bruid heeft laten zien.¹⁹⁰ Als de kerk of de ziel, die Christus aanhangt, dit vertrek wordt binnengeleid, wordt ze ingeleid in de "*geheime en verborgen zin (sensus) van Christus zelf*" (cf. 1 Cor. 2, 16. 12. 9)". Het is het vertrek, waarin "al de schatten der wijsheid en kennis verborgen zijn" (Col. 2, 3). Omdat het het vertrek van de koning is, is het zeer rijk en vol met onmetelijk veel schatten. Paulus moet hier volgens zijn beschrijving in 2 Cor. 12, 2-4 dichtbij geweest zijn.¹⁹¹

De bruid, die het koninklijk vertrek gezien heeft, verlangt ook aan het koninklijk maal deel te nemen en van de vreugdewijn te genieten (Hoogl. 2, 4). Daarom zegt de kerk van Christus of de ziel, die het Woord van God aanhangt, in verlangen naar de volmaaktheid tot de profeten en allen die het Woord bedienen: voert mij in het wijnhuis, waar de wijsheid haar wijn in de beker gemengd heeft (cf. Spr. 9, 1-2; ook vs. 3-5). Zij wil er genieten van de leringen der wijsheid en de mysteriën der kennis. Het gaat om de wijn van de ware wijnstok (cf. Joh. 15, 1), die altijd nieuw is. *"Want door de vorderingen van de leerlingen wordt het inzicht in de goddelijke kennis en wijsheid altijd vernieuwd. Daarom zei Jezus tot Zijn discipelen: 'Ik zal haar met U nieuw drinken in het Koninkrijk mijns Vaders' (Mat. 26, 29). Want het inzicht in de geheimen en de openbaring van de verborgenheden worden door de wijsheid Gods altijd vernieuwd, niet alleen voor de mensen, maar ook voor de engelen en de hemelse machten."*¹⁹² Het huis, waarin het vertrek van de koning en het wijnhuis zich bevinden, is de geschriften van Wet en Profeten, waarbij het wijnhuis speciaal duidt op de mystieke en morele leer, die "het hart des mensen verheugt" (Ps. 104, 15). Als het Hooglied vertelt, dat de bruidegom "achter de wand" staat (cf. Hoogl. 2,9), wil dat zeggen, dat Christus bij Zijn komst even achter de wand van het Oude Testament stond. Hij manifesteerde zich nog niet aan het volk, totdat de tijd daar was (cf. Hoogl. 2, 12) en Hij begon "door de vensters" van Wet en Profeten, door wat er over Hem verkondigd was, zichtbaar te worden voor de kerk, die *in het huis*, d.i. binnen de letter van de Wet zat. Dan roept Hij haar om dit huis te verlaten en voort te schrijden van de letter naar de geest, van de Wet naar het Evangelie. Want alleen dan kan ze zich met de bruidegom, Christus, verenigen.¹⁹³ Alleen zo kan Hij *"de hoge en verheven bedoelingen van de hemelse kennis openbaren."*¹⁹⁴ Het beeld, dat Origenes hier oproept, is dat van een huis met verschillende afdelingen. De bruid moet het gedeelte van de letter verlaten, het koninklijk vertrek vol schatten van wijsheid betreden om daarna het wijnhuis van de mystieke betekenis binnen te gaan. Maar daarnaast spreekt de dichter ook nog over de ruimte voor de muur (προτείχισμα Hoogl. 2, 14 LXX). Origenes ziet hierin de plaats, die in de Heilige Schrift met "boezem des Vaders" (Joh. 1, 18) wordt aangeduid. Daar is de eniggeboren Zoon en Hij vertelt aan Zijn kerk wat in de boezem des Vaders geheim en verborgen gehouden wordt. Christus roept Zijn bruid hierheen om haar over alles, wat bij de Vader is, op de hoogte te stellen (cf. Joh. 15, 15; 17, 24).¹⁹⁵ Origenes

slaagt er niet in de betekenis van *het koninklijk vertrek, het wijnhuis en de ruimte voor de muur* duidelijk van elkaar te onderscheiden: de betekenissen lopen in elkaar over. Dit is eigen aan zijn allegorische methode.

Het hoogste heil en geluk ligt in de kennis en erkenning van Christus.¹⁹⁶ De kerk (of de ziel) houdt Christus door de boeien van verlangen in haar hart gevangen. Want als er van de bruidegom gezegd wordt "mijn geliefde rust tussen mijn borsten" (Hoogl. 1, 13), duiden de borsten op het leidinggevend principe van het hart (*principale cordis*, τὸ ἡγεμονικόν).¹⁹⁷ En als op haar beurt de kerk (of de ziel) correct en passend een uiteenzetting heeft kunnen geven over de godheid van Christus, Zijn kracht en majesteit heeft kunnen bevestigen met waardige beweringen en Zijn glorie duidelijk heeft kunnen uiteenzetten, dan kan ze terecht zeggen "Mijn nardus heeft zijn geur gegeven" (cf. Hoogl. 1, 12).¹⁹⁸

Verleiding en bescherming

Het gevaar bestaat, dat een ziel, ook al heeft ze de kussen van het Woord van God ontvangen en de geheimenissen van Zijn vertrek gezien, toch onverschillig, neutraal wil handelen temidden van de overige zielen van het gewone menselijke leven, die in het Hooglied *de vrouwen* worden genoemd, waaronder de bruid "schoon" is (cf. Hoogl. 1, 8).¹⁹⁹ Vandaar de oproep "Ken U-zelf" tot de bruid, de zielen der gelovigen, de kerk. Anders komt ze niet terecht bij de kudde schapen, maar bij "de uiterste sporen der kudde" (cf. Hoogl. 1, 8), bij de achterste van de herders en ver van de Goede Herder, om de bokken te weiden, die om hun slechtheid bij het oordeel ter linkerzijde van de koning zullen staan (cf. Mat. 25, 33).²⁰⁰ Dan komen de zielen in de macht van de beheersers dezer wereld (cf. 1 Cor. 2, 6).²⁰¹

Maar de strikken van de verzoeking en de vallen van de hinderlagen van de Duivel zijn overal en bijna iedereen is erin verstrikt. Daarom moet er een sterkere komen om ze te vernietigen, zodat Hij voor hen, die Hem volgen, de weg zal openen. Daarom werd de Heiland, voordat Hij met de kerk tot een huwelijksverbintenis kwam, door de Duivel verzocht, opdat Hij de *netten* (Hoogl. 2, 9 LXX) van de verzoeking overwinnend haar zou tonen, dat ze niet door ledigheid en genietingen, maar door veel ellende en verzoeking tot Christus moest komen.²⁰² De Heer en Heiland liet Zich niet verstrikken

maar door de netten te verbreken en te vernietigen geeft Hij Zijn kerk de vrijmoedigheid, dat ze de strikken durft te vertrappen en dōōr de netten te gaan en te zeggen "Onze ziel is ontkomen als een vogel uit de strik des vogelvangers: de strik is gebroken en wij zijn ontkomen" (Ps. 124, 7).²⁰³

De bruidegom munt uit als *een appelboom* onder de bomen van het woud (cf. Hoogl. 2, 3). Die bomen in het bos zijn de engelen, die als auteurs en begunstigers van iedere heresie zijn opgestaan. Bij vergelijking van de zoetheid van de leer van Christus met de bitterheid van de heretische leringen en hun steriele en onvruchtbare leer zijn de kerkelijke leerstellingen, die in de kerk van Christus verkondigd worden, zoete en lekkere appels, maar wat door diverse heretici beweerd wordt onvruchtbare bomen van het woud, die uitgehouwen moeten worden (cf. Mat. 3, 10). *"Derhalve verlangt de bruid in de schaduw van deze appelboom te zitten, d.i. of de kerk (zoals we gezegd hebben) onder de bescherming van de Zoon van God of de ziel, die alle overige leringen ontvlucht en alleen aan het ene Woord zich hecht, waarvan ze ook de zoete vrucht in de mond heeft, door onophoudelijk de Wet van God te overdenken (cf. Ps. 1, 2) en haar altijd als een rein dier te herkauwen."*²⁰⁴ De bruid verlangt in de schaduw van de appelboom te zitten om deelgenoot van het leven te worden, want Jere-mia heeft gezegd, dat uit de schaduw van de Christus aan de volkeren leven wordt verschaft (cf. Klaagl. 4, 20). De schaduw van de bomen van het woud is de schaduw van de dood (cf. Mat. 4, 16).²⁰⁵ Hierin zitten zij, die niet in Christus geloven of die nog leven in de schaduw van de Wet.²⁰⁶ Maar de kerk zegt met vertrouwen "Ik heb begeerd in de schaduw van de bruidegom te zitten en ik heb er gezeten", ofschoon er ook een tijd is geweest, waarin iemand onder de schaduw van de Wet zittend beschermd kon worden tegen de felle gloed en hitte. Maar die tijd is voorbij.²⁰⁷ De bruidegom roept de kerk toe bij Hem bescherming te zoeken: "Kom, mijn duif, en kom in de bedekking van de rots" (Hoogl. 2, 13. 14). Ze moet die bescherming zoeken, opdat ze niets lijdt van de verzoeken, die op haar aanstormen. En in de schaduw van de rots "zal ze leven onder de volken" (cf. Klaagl. 4, 20).²⁰⁸ De voor de hand liggende associatie met 1 Cor. 10, 4 of met Mat. 16, 18, teksten, die elders bij Origenes wel een rol spelen, ontbreekt.

Christus is echter niet altijd even nadrukkelijk aanwezig: tegenover een uitspraak als Mat. 28, 20 staan gelijkenissen als in Mat. 25, 14 (cf. Luc. 19, 12-27) en Mat. 25, 1-13. In vervolgingen en verdrukkingen van de kerk lijkt Hij afwezig, in vredestijd, als de kerk bloeit in geloof en goede

werken, wordt begrepen, dat Hij er is. Hetzelfde geldt voor de ziel, die soms tevergeefs de geheimenissen tracht te bevatten en soms door het Woord van God wordt verlicht.²⁰⁹ Toch wordt ook in de *wintertijd* de bruid niet volstrekt verlaten. Ze wordt voor een poosje bezocht en dan weer verlaten, opdat ze op de proef gesteld wordt, en opnieuw bezocht, opdat ze niet in het geloof gaat wankelen of haar lichaam door de last van de verzoeken overbelast wordt.²¹⁰ En na de winter komt de lente, wanneer de kerk de bloemen van haar ontwikkeling voortbrengt, nadat de verzoeken zijn overwonnen en de snoeiperiode voorbij is.²¹¹

De belijdende kerk

Het voortbestaan van de kerk is afhankelijk van het voortbrengen van geestelijke kinderen. Daarom verlangt de kerk, die in liefde met de hemelse bruidegom Christus verbonden en verenigd is, "*met Hem één te worden door het Woord, opdat ze van Hem zwanger wordt en behouden kan worden door dit kuise voortbrengen van zonen, wanneer ze blijven in geloof en heiligheid met nuchterheid* (cf. 1 Tim. 2, 15), *daar ze immers ontvangen zijn uit het zaad van het Woord van God, maar gebaard en voortgebracht door de onbevleete kerk...*".²¹² "De kerk wordt gesteund en geschraagd door hen, die in goede werken vrucht dragen en groeien." Daarom wil ze in het Hooglied terecht steunen op een appelboom, die - anders dan de steriele amoyrus - goede werken voortbrengt.²¹³ Ten dele steunt ze echter ook op de amoyrus, d.w.z. op degenen "die de naam van onze Heer Jezus Christus aanroepen" (1 Cor. 1, 2). Door het aanroepen hebben ze wel, zoals de amoyrus, de aangename geur, maar doordat ze nog niet met alle vertrouwen en vrijmoedigheid tot het geloof naderen, hebben ze nog geen vruchten van het geloof. Het gaat hierbij om catechumenen, waarop de kerk ten dele steunt, omdat ze hoopt, dat ze ook eens vruchtdragende bomen zullen worden.²¹⁴

Als de bruidegom de bruid uitnodigt om haar stem te laten horen, wil Hij de stem van de kerk horen, die Hem belijdt voor de mensen (cf. Mat. 10, 32). Die stem van de katholieke kerk, die het ware geloof belijdt, is aangenaam in onderscheid van de stem der ketters, die geen leringen der waarheid, maar blasfemie tegenover God en boosaardigheid tegen de hemel (cf. Ps. 73, 8. 9) spreken. Zo is ook het gezicht van de kerk schoon in tegenstelling tot dat van de heretici.²¹⁵ De leraren van de kerk wordt dan ook opgedragen *de vossen* te vangen, die de wijngaard verderven (cf. Hoogl. 2, 15). "Onder

'vossen' kunnen we dan de verdorven leraren van de heretische leringen verstaan, die door slimheid van argumenten de harten der onschuldigen verleiden en 'de wijngaard' des Heren 'verderven', dat ze niet bloeit in het rechte geloof. Derhalve wordt aan de katholieke leraren het voorschrift gegeven, dat zolang het nog 'kleine vossen' zijn en ze nog niet erg veel zielen hebben misleid, maar de slechte leer een begin neemt, zij zich haasten hen te weerleggen en te beteugelen en met het woord der waarheid hen tegensprekend hen te overwinnen en te 'vangen' door ware beweringen. Want als ze het in het begin hebben laten gaan en toegegeven 'sluipt hun woord voort als de kanker' (2 Tim. 2, 17) en wordt ongeneeslijk, zodat er velen gevonden worden, die door hen misleid nu voor hen beginnen te strijden en de auteurs van de aanvaarde dwalingen te verdedigen. Zo is het (de moeite) waard 'de kleine vossen te vangen' en de bedriegelijke sofismen van de heretici terstond aan het begin met ware argumenten te weerleggen."²¹⁶ Maar kleine kan ook op de wijngaarden slaan: de kleine wijngaarden kunnen wel verwoest worden, de grote niet. Het gaat dan om de kleine zielen, die nog aan het begin staan en nog niet sterk en stevig genoeg zijn (cf. Mat. 18, 6): zij vermogen niets tegen de grote vossen.²¹⁷

De bekering van Israël

We hoorden het al eerder: de kerk uit de heidenen is midden tussen de twee roepingen van Israël geroepen en wanneer "de volheid der heidenen is binnengegaan" (Rom. 11, 25. 26) zal opnieuw geheel Israël geroepen en behouden worden.²¹⁸ Het prototype van de bekering van Israël is Paulus. Als de bruid zegt "de zonen van mijn moeder hebben tegen mij gestreden" (Hoogl.1, 6) slaat dat o.a. op Paulus als vervolger van de gemeente (cf. 1 Tim. 1, 13). De vervolgers van de kerk hebben echter boete gedaan. Haar tegenstanders zijn onder het vaandel van hun zuster teruggekeerd en hebben het Evangelie verkondigd, dat ze vroeger trachtten uit te roeien (cf. Gal. 1, 23).²¹⁹

EEN ANDER BRUILOFTSLIED: PSALM 45

Van een ander bruiloftslied uit het Oude Testament, Psalm 45, wordt de eerste helft (vs. 3-10), die aan de bruidegom gewijd is, door Origenes veelal christologisch geïnterpreteerd, terwijl hij het tweede gedeelte (vs. 11-18) over de bruid toepast op de ziel, de individuele gelovige, of op de kerk. Overigens

zijn deze toepassingen niet streng gescheiden.²²⁰ Zo kan hij vs. 11-12 eerst toepassen op de ziel en vervolgens haast ongemerkt overgaan op de kerk. Als de psalmist namelijk zegt "laat de koning Uw schoonheid begeren" vraagt Origenes zich af wie zo'n schone ziel heeft, dat dit tot hem gezegd kan worden en richt zich vervolgens tot zijn hoorders: Gij zoekt die schoonheid misschien nog en streeft ernaar Hem te behagen, maar iemand als de koning van Tyrus is van de schoonheid, die hij had, tot schande vervallen (cf. Ezech. 28, 11-19). Dat zie je ook wel bij een mooie vrouw: ze wordt ziek of oud en haar schoonheid gaat verloren. En zo heeft de ziel, die schoon was, door ziekte en ouderdom haar schoonheid verloren door het opnemen van "de oude mens" (cf. Col. 3, 9). Jezus is echter gekomen om ons van die oude mens en de tekenen van de ouderdom af te helpen. Hij verwijst hiervoor naar Ef. 5, 27: de kerk is zonder vlek of rimpel, zonder de groeven van de ouderdom. Wij mogen de omgekeerde weg afleggen: van de ouderdom naar de jeugd (cf. 2 Cor. 4, 16).²²¹

Terwijl van de synagoge van het volk van God geschreven staat, dat de heerlijkheid van de dochter van de koning inwendig is (Ps. 45, 14) huwen de Joden haar uit aan de (uitwendige) letter van de wet en plegen zo overspel met de synagoge.²²² Hetzelfde doen echter de slechte "*doctores ecclesiae*" met de kerk. En de ketters voeren een overspelige interpretatie van het geloof bij de bruid van Christus, de kerk, binnen in het koninklijke slaapvertrek.²²³

In een scholion, dat aan Origenes wordt toegeschreven, maar waarvan de authenticiteit niet vast staat, wordt onderscheid gemaakt tussen de koningin uit vs. 10 en de dochter uit vs. 11: de koningin aan de rechterhand van de bruidegom is het Jerusalem, dat boven is, onze moeder (cf. Gal. 4, 26), de "*ecclesia catholica*". Deze is de volmaakte bruid van Christus. Samen met haar bruidgom reedeert ze en ze draagt het koninklijk en lichtend gewaad van de onvergankelijkheid. De dochter is de kerk, die nog op aarde is.²²⁴ Verscheidene malen omschrijft Origenes deze kerk nader als de kerk uit de heidenen.²²⁵ Ze is de dochter van Faraó en wordt uit het huis van haar vader naar het water geleid om gewassen te worden van de zonde uit het huis van haar vader (cf. Ex. 2, 5).²²⁶ Haar bekerings wordt in de psalm aangegeven met de woorden "Hoor, dochter, en zie en neig Uw oor".²²⁷ Christus is immers de profeet voor de volken (cf. Jer. 1, 5) en Hij brengt het heil voor de heidenen. Want niet alleen toen Hij in het lichaam was, maar ook nu Hij aanwezig is met de kracht van de Geest profeteert Hij voor alle volken (cf. Ps. 45, 3) en zo trekt Hij uit alle volken mensen tot het heil.²²⁸ Gods dienaars en medewerkers hebben de kerk onder de hemel, uit de heidenen, met Hem

verzoend door het geloof. Vroeger waren wij ἄνθρωποι, kinderen des toorns (cf. Ef. 2, 3), een afgodisch volk. Maar het loon is nu, dat de koning haar schoonheid beqeert.²²⁹ Dat de kerk het volk en het huis van haar (slechte) vader, waar ze uit oetrokken is, vergeet (Ps. 45, 11), is te prijzen en de reden, dat haar schoonheid nu door de koning begeerd wordt.²³⁰ De oorzaak van de heerlijkheid van de kerk ligt in het verborgene van het hart en haar heerlijkheid is binnen in de ware kleren, d.w.z. de veelkleurige deugden, die naar de wijsheid van God zijn, én in het geweten vol vrijmoedigheid (cf. Ps. 45, 14).²³¹

Origenes constateert, dat evenals het Hooelied onderscheid maakt tussen de bruid en de jonge meisjes in haar gevolg ook de psalmist dat doet: één wordt binnengeleid in het vertrek van de koning (vs. 15), deze wordt koningin (vs. 10); de andere meisjes (vs. 15-16) blijven bij haar achter.²³² Op de verhouding tussen de bruid en haar vriendinnen komen we nog uitvoeriger terug.²³³

Tenslotte wordt in een fragment, waarvan het auteurschap omstreden is, Ps. 45, 17 in verband gebracht met de verhouding kerk - synagoge: "Op de plaats Uwer vaderen zullen Uw zonen staan" zegt de psalmist. Dat wil zeggen: de volgorde wordt omgekeerd: de vaderen, de synagoge, komen onder de zonen, de kerk, te staan.²³⁴

MATTHEUS 22, 1-14 (HET KONINKLIJK BRUILOFTSMAAL)

De gelijkenis van het koninklijk bruiloftsmaal gaat volgens Origenes ondermeer over het huwelijk tussen Christus en de kerk. De *koning* is de God en Vader van Christus Jezus. De *bruiloft* van de zoon van de koning duidt op de ἀποκατάστασις ("*restitutio*") van de bruid, de kerk van Christus, aan Christus, haar bruidegom.²³⁵ De bruiloft staat echter niet alleen in het teken van de ἀποκατάστασις van de kerk, maar ook van de geestelijke gemeenschap van de Logos en de ziel als bruid, die "logische" kinderen ontvangt en voortbrengt.²³⁶ De bruiloft van Christus en de kerk wordt "vol" door de ἀποκατάστασις van hen, die door de apostelen gevonden werden en aanlagen om zich bij de bruiloft te verheugen.²³⁷ Nu eens denkt Origenes bij de *slaven*, die tot de bruiloft nodigen, aan de apostelen²³⁸, dan weer aan de "*engelen, die aangesteld zijn voor de roeping der heidenen*"²³⁹, aan leraren en alle dienaars van het Woord, aan de patriarchen²⁴⁰ of aan "*de profeten, die door hun profetie uit het volk mensen bekeren tot de vreugde, die leidt tot de ἀποκατάστασις van de kerk tot Christus*".²⁴¹ De *geroepenen* zijn in de eerste plaats het eerste volk en het geslacht van de edele israëlietische zielen.²⁴² Zij wilden alleen niet komen.²⁴³ Dan gaan

de knechten naar de *kruispunten*, dat betekent: ze begeven zich buiten Israël.²⁴⁴ Volgens W. Michaelis gaat het niet zozeer om "kruispunten" als wel om de plaats, waar de straten van de stad overgaan in landwegen.²⁴⁵ Dat zou de exegese van Origenes nog versterken. "*De kruispunten der wegen zijn de leerstellingen buiten Israël*" zegt hij.²⁴⁶ En we mogen hieraan toevoegen: en de levenswandel buiten Israël.²⁴⁷ Bij Philo heeft *διέξοδος* in combinatie met *βίος* ook die betekenis.²⁴⁸ Zij, die geroepen worden, moeten deze levenswandel verlaten en het bruiloftskleed aandoen. "*Levenswandel en goede daden zijn het 'kleed'. En als je dit niet hebt, uit jezelf heb je geen kleed. Want de roeping, die zondeloosheid geeft en deel aan de Heilige Geest, is uit genade.*"²⁴⁹ Het gaat om het *ἀλλάττειν τὸ ἦθος*²⁵⁰, om het aandoen van de bruiloftsklederen van "innerlijke ontferming, goedheid, nederigheid, zachtmoedigheid en geduld" (Col. 3, 12).²⁵¹ Het bruiloftskleed is geweven op het stramien van de deugd.²⁵²

Tenslotte stelt Origenes de vraag of Mat. 22, 11-13 over *de man zonder bruiloftskleed* "slaat op de kerk hier of op de *ἀποκατάστασις* van de heiligen. Want als het op hier slaat, hoe kunnen zij dan aanliggen, die moeten werken? En als het op ginds slaat, hoe kan iemand dan per abuis tot de heiligen gerekend worden?" Hij meent echter, dat met *aanliggen* bedoeld wordt "*rusten in geloof en godsvrucht*"²⁵³ en kiest dus voor de exegese, die het laat slaan op de kerk hier. Je moet in Christus gereinigd zijn door het Woord om niet uit de bruiloftszaal van de bruidegom gegooid te worden vanwege de vuile kleren, maar om met witte kleren, gewassen voeten en een rein h^hart (cf. Mat. 5, 8) aan te liggen aan het bruiloftsmaal van de bruidegom, onze Heer Jezus Christus.²⁵⁴

MATTHEUS 25, 1-13 (DE WIJZE EN DWAZE MAAGDEN)

Het eerste, dat de gelijkenis van de wijze en de dwaze maagden ons leert, is volgens Origenes, dat de bruidegom er niet altijd is: de meisjes wachten op zijn komst. Dat geldt ook t.a.v. Christus en de kerk of Christus en de ziel: soms is Hij aanwezig, soms niet.²⁵⁵

De bruid uit het verhaal is de kerk.²⁵⁶ In de exegese van Origenes ontmoeten we dezelfde lijnen, die we ook in de tekstgeschiedenis van Mat. 25, 1 tegenkomen: enerzijds het tegemoet gaan van de bruidegom alleen en anderzijds het tegemoet trekken van bruidegom én bruid.²⁵⁷ Zo spreekt hij eerst over de maagden, die "*aanvaarden, dat de bruidegom van de kerk het Woord van God en*

de Zoon van God is²⁵⁸ en de wereld en de dwalingen van vele goden verlaten en de Zaligmaker tegemoet komen, die altijd bereid is tot die maagden te komen, opdat Hij tegelijk met hen, die het waard zijn, bij de gelukzalige bruid, de kerk, binnengaat."²⁵⁹ Later zegt hij echter n.a.v. Mat. 25, 6, dat de roep, die hier klinkt, de oproep van de engelen is, die opwekken de bruidegom tegemoet te gaan. Allen hebben deze oproep, dat ze behoren de bruidegom, het Woord, en de vlekkeloze kerk tegemoet te gaan, wel gehoord en allen zijn wel opgestaan, maar niet allen hebben de passende zorg aan hun lampen besteed.²⁶⁰ In het eerste geval is sterker benadrukt, dat het de keus vóór Christus is, die tot de kerk brenqt. In de tweede passage ligt alle nadruk op de verbondenheid van bruid en bruidegom tot een zekere twee-eenheid. Het tegemoet gaan van de één impliceert ook de keus voor de ander. Maar ook hier is primair de keus voor de bruidegom.

De wijze maagden zijn zij, die het Woord van God hebben leren kennen en op de juiste wijze geloven en leven, zodat hun licht schijnt voor de mensen (cf. Mat. 5, 16).²⁶¹ In een consequent chiastisch opgebouwde volzin zegt Origenes: ze zijn zuiver van lichaam en recht van geest, rein van hart en verbeterd van zeden, gevorderd in goede werken en waakzaam in kennis, kortom: volmaakt in geloof en handelwijze, in daden en inzicht.²⁶² Sterk benadrukt hij zo de nauwe samenhang tussen leer en leven. Hij gaat er van uit, dat aan de ene kant een morele propaedeuse nodig is voor het ontvangen van het geloof, maar aan de andere kant het geloof ook motiveert tot bepaalde vormen van moreel handelen.²⁶³ De olie uit de gelijkenis is het woord van de leer, dat bij goede werken wordt ingegoten als voeding van het licht.²⁶⁴ De leer versterkt het geloof, maar ontsteekt als "*moralis sermo*" ook weer het licht van nieuwe goede daden.²⁶⁵ Origenes kan echter in de olie ook werken van barmhartigheid zien.²⁶⁶ De olieverkopers zijn de heilige profeten en apostelen²⁶⁷, de leraren en "*traditores*".²⁶⁸ Niet allen, die olie hebben, kunnen hiervan ook meedelen, maar alleen zij die hiertoe zijn aangesteld. De prijs, die ervoor betaald moet worden, is die van volharding, aanhoudende ijver, leergierigheid, zorgvuldigheid en inspanning.²⁶⁹ Van belang is ook meditatie, waardoor olie wordt ingegoten.²⁷⁰ Kan men dit alles niet opbrengen, dan valt men onder de dwaze maagden: zij hebben eerst ook de brandende lampen gekregen, de verlichte kennis²⁷¹, maar niet de olie om zo'n lange weg de bruidegom tegemoet te gaan.²⁷² Ze hebben Christus wel beleden, maar het heeft geen praktische uitwerking gehad.²⁷³ Ze missen de olie van de liefde, van vrede en van andere deugden in hun kruiken en worden daarom uitgesloten van het vertrek van de bruidegom.²⁷⁴ De categorieën wijze én dwaze maagden liggen dus niet vast. De lampen zijn in meerdere

of mindere mate ontstoken aan het licht van de kennis.²⁷⁵ De een heeft bovendien op jongere leeftijd zijn licht bij het Evangelie opgestoken dan de ander.²⁷⁶ Men kan echter ook te laat zijn en door de dood worden verrast *"en dan gaan ze niet met het Woord bij de bruid, de kerk, binnen, noch met Christus bij hen, die in de rust zullen zijn en in de gelukzaligheid zullen heersen"*.²⁷⁷ *"Want dwaze zielen konden niet binnengaan door de deur der wijsheid en toegang hebben tot de genade."*²⁷⁸

Origenes stelt zich tot slot de vraag waarom de maagden met lampen en voldoende olie naar dat huwelijk gaan. Hij geeft als antwoord: *"Omdat dat huwelijk er een is van grote schoonheid... Want ieder huwelijk wordt in het duister voltrokken (vandaar: 'niet in wellust en losbandigheid' - Rom. 13, 13), maar het huwelijk van Christus, wanneer Hij zijn kerk ontvangt, in het licht."* En het gaat er hier niet om, zoals in een gewoon huwelijk, dat men één vlees is (cf. Gen. 2, 24), maar één geest (cf. 1 Cor. 6, 16. 17).²⁷⁹

2 CORINTHIERS 11, 2 (DE REINE MAAGD)

Ook 2 Cor. 11, 2 wordt door Origenes op de kerk toegepast.²⁸⁰ Hij benadrukt hierbij vier aspecten. Ten eerste, dat er gesproken wordt over een *maagd*. Dat de kerk zo genoemd wordt is om te beginnen, omdat ze zich niet alleen van ongeoorloofde relaties onthoudt, maar ook van geoorloofde en als maagdelijke bruid van Christus pronkt met haar reine en kuise maagden.²⁸¹ Maar 2 Cor. 11, 2 slaat niet alleen op de ongereptheid van het vlees, maar vooral op die van de ziel. Het gaat hier dan ook om de eenvoud van het geloof, zoals vs. 3 aantoonst. Nadat een eind gemaakt is aan de sofismen van de filosofen en het bijgeloof van de joden, heeft Christus de kerk in het eenvoudige geloof aangenomen en *"een maagd uit zijn geslacht tot vrouw genomen"* (cf. Lev. 21, 13-15 over het huwelijk van de hogepriester). De maagdelijke ongereptheid duidt op de eenvoud van de belijdenis. Hij verwijst ook naar Hos. 2, 21. 22 (M.T.), naar Ef. 5, 27 over de verjonging van de gerimpelde (ook 2 Cor. 4, 16) en naar het bruiloftskleed uit Mat. 22, 12. 13.²⁸² In een fragment van de Johannescommentaar, dat in de romeinse catene ontbreekt, wordt 2 Cor. 11, 2 op soortgelijke wijze op de kerk toegepast vanwege haar rechtzinnigheid in leer en leven, gevolgd door een verwijzing naar Ef. 5, 32.²⁸³ Een tweede aspect is, dat we bij deze maagd niet behoeven te denken aan iemand, die nog nooit gehuwd is geweest. Integendeel. Zelfs de hoer van Jericho wordt gered en als een reine maagd aan één man, Christus, verbonden.²⁸⁴ Deze verbondenheid herschept tot een reine maagd. Wie wel met de Boze heeft afgerekend, maar zich nog niet aan Christus heeft verbonden, wordt *weduwe* genoemd en is

nog geen maagd.²⁸⁵ Als Jezus in Mat 19, 29 spreekt over broeders en zusters, die men op aarde heeft prijsgegeven, maar vele malen meer zal terug ontvangen, doelt Hij volgens Origenes op broeders, die "tot de volmaakte man" gekomen zijn (cf. Ef. 4, 13) en op zusters, die "als een reine maagd voor Christus gesteld zijn" (cf. 2 Cor. 11, 2), zowel onder de mensen als onder de machten.²⁸⁶ Met *machten* worden dan engelen bedoeld.²⁸⁷

Het derde element is, dat ze als één maagd aan één man verbonden is.²⁸⁸

De velen, die Gods geboden volgen zijn daardoor één.²⁸⁹ Ze zijn tot één verzameld door de kerk, die Paulus besloten heeft als een reine maagd voor één man, Christus, te stellen.²⁹⁰

En het vierde aspect is, dat uit dit huwelijk tussen Christus en de kerk al de goede werken, gedachten en woorden voortkomen.²⁹¹

3. DE BRUID EN DE BRUIDSMEISJES

Bij zijn analyse van het Hooglied constateert Origenes, dat er vier (groepen) spelers in dit drama voorkomen: de bruidegom, de bruid, de vrienden van de bruidegom en de vriendinnen van de bruid.²⁹² Zij staan tot elkaar in verschillende verhoudingen. Het verst van de bruidegom af staan de vriendinnen van de bruid. Het zijn degenen, die wel gelovig zijn en op een of andere manier het heil verkregen hebben, maar toch nog op een laag niveau staan. Hij doelt hiermee op de groep van de πιστικοί.²⁹³ De vrienden van de bruidegom hebben een meer directe relatie tot hem, maar wel een, die ondergeschikt is aan die van de bruid. Het zijn niet alleen de engelen²⁹⁴, maar ook degenen, die tot de volmaakte man(nelijke rijpheid) (cf. Ef. 4, 13) zijn gekomen: de γυνωστικοί. De verhouding tussen bruid en bruidegom ten slotte wordt gekenmerkt door de liefde, die zoals we gezien hebben²⁹⁵, de hoogste graad van verbondenheid is tussen de gelovigen en hun Heer.²⁹⁶

In Hoogl. 6, 8-9, waar de ene bruid onderscheiden wordt van de zestig koninginnen, de tachtig bijvrouwen en de talloze jonge meisjes, ziet Origenes ook een aanduiding van de verschillende groepen gelovigen naar de mate waarin zij met Christus verbonden zijn.²⁹⁷ De jonge meisjes bevinden zich wel binnen de koninklijke stad, maar niet zoals de bijvrouwen aan het koninklijk hof. De koninginnen zijn door bijzondere gevoelens van liefde met de bruidegom verbonden. Maar de bruid is alle anderen voorbij gestreefd.²⁹⁸ Zij is de volmaakte en participeert aan het rijk. Origenes vergelijkt het met het beeld van het lichaam, waarin de verschillende lichaamsdelen ieder een eigen functie hebben al naar gelang ieders werk en verdienste.²⁹⁹ Daarna

gaat hij over op een ander beeld, als hij zegt, dat op een nog lagere plaats dan de jonge meisjes de *schapen* (cf. Marc. 6, 34) voorkomen en zelfs misschien nog lager zij, die tot de kudden van de vrienden (cf. Hoogl. 1, 7) gerekend worden.³⁰⁰

De overgangen van de ene categorie naar de andere zijn niet scherp gemarkeerd. Zo zijn er beminde zielen, die onder alle vrouwen alleen schoon en volmaakt genoemd worden en boven de bijvrouwen en zelfs boven de koninginnen uitgaan, omdat aan haar de genade verleend is veel te weten en te begrijpen, maar die deze mogelijkheid verwaarlozen. Daarom richt zich tot haar het vermaan zichzelf te kennen, willen ze niet bij de uitersten van de kudde terecht komen (cf. Hoogl. 1, 8).³⁰¹ Twee dingen vallen op: ten eerste, dat hier boven de koninginnen niet de volmaakte, onaantastbare bruid staat, maar zij, die leeft in het spanningsveld tussen volmaaktheid en verleiding. Vervolgens, dat het mogelijk is van grote hoogte te vallen naar de allerlaagste regionen. Origenes beroept zich hiervoor op Luc. 12, 48: "Van een ieder, wien veel gegeven is, zal veel geëist worden, en aan wien veel is toevertrouwd, van hem zal des te meer worden gevraagd."

Tussen de figuren in dit "*drama*" ontwikkelt zich een gesprek. De bruidegom richt zich tot de ziel of tot de kerk, die als bruid met Hem verbonden zijn. Op haar beurt zingt de bruid dit bruiloftslied voor de bruidegom, terwijl ze brandt van hemelse liefde. Maar ook is er een gesprek gaande tussen de bruid en haar vriendinnen en tussen de bruidegom en zijn vrienden.³⁰² De oproep, die Origenes hieraan verbindt, is dat men moet proberen te zeggen, wat de bruid zegt, opdat men ook hoort, wat de bruid gehoord heeft. Als men hier toe niet in staat is, moet men zich bij de vrienden van de bruidegom scharen. En wanneer dit niet lukt, moet men zich in ieder geval voegen bij de vriendinnen van de bruid.³⁰³

Waarin komt nu het verschil tussen de bruid en haar vriendinnen tot uitdrukking? Allereerst hierin, dat de bruid *één* is en haar vriendinnen een *veelheid*.³⁰⁴ De intimiteit, die in Hoogl. 2, 13b-14 beschreven wordt, is alléén voor de bruid weggelegd.³⁰⁵ Zij is de enige, die door de koning in zijn vertrek wordt binnengeleid en haar vriendinnen blijven bij haar achter. Zij lopen ook wel, achter Hem aan, ieder naar vermogen, een beetje trager of helemaal achteraan, maar slechts één is de volmaakte, die zo loopt, dat ze het doel bereikt en als enige de palmtak ontvangt (cf. 1 Cor. 9, 24).³⁰⁶ De bruid volgt ook niet *achter* de bruidegom, maar gaat *aan zijn zijde* en grijpt zijn rechterhand.

Vervolgens missen de dienaressen het *vertrouwen*, dat de bruid heeft.³⁰⁷ Ten derde hebben zij geen *inzicht* in de duistere en verborgen schatten (cf. Jes. 45, 3), die de bruid in het binnenste koninklijke vertrek heeft gezien. Er wordt haar door de bruid wel over verteld. Intussen zijn zij blij met de volmaaktheid van de bruid, want tot de deugden behoort geen nijd. De bruid juicht nu al over de bruidegom "Uw borsten zijn beter dan wijn" (cf. Hoogl. 1, 2), uit blijdschap over de wijsheid en kennis en de hemelse leer, die hieruit voortvloeien.³⁰⁸ De meisjes weten echter: ook "wij zullen juichen" (Hoogl. 1, 4). Zij verwachten hetzelfde inzicht eens deelachtig te zullen worden.³⁰⁹ Daartoe volgen ze de volmaaktheid van de bruid na³¹⁰, verlangend in dezelfde voetsporen te treden. En als ze zeggen "Wij hebben Uw borsten lief boven wijn", bedoelen ze: wij zijn nog niet tot die volmaaktheid opgeklimmen, maar we hopen als meisjes op die leeftijd te komen, dat we niet alleen gelaafd en gevoed worden door de borsten van het Woord van God, maar Hem, die ons voedt, ook liefhebben. *Meisjes* zijn de zielen, die met het eerste onderricht vertrouwd gemaakt worden. Zij zijn wel in staat *wijn* lief te hebben, maar hebben nog niet de leeftijd om door liefde voor de borsten van de bruidegom bewogen te worden.³¹¹ "Maar zodra de volheid der tijden is gekomen (cf. Gal. 4, 4) en Christus in haar is toegenomen in leeftijd en wijsheid (cf. Luc. 2, 52) en zij al zijn begonnen te begrijpen wat de borsten van de bruidegom zijn en welke volmaaktheid van het Woord van God en welke volheid van de geestelijke leer hiermee wordt aangeduid, beloven zij, dat zij meer dan wijn, die ze nu als kleine meisjes liefhebben, de borsten van de bruidegom zullen liefhebben, d.w.z. zich meer zullen toeleggen op de volmaakte en in alle volheid vastgestelde leerstellingen van Christus dan zij bij gewone studies of instellingen van de wet en de profeten schenen te hebben vertoond."³¹² Het vierde aspect is, dat de vriendinnen, zolang ze gebrek hebben aan inzicht, ook *niet horen*, wat de bruid hoort: de roep van de bruidegom. Deze roept trouwens (in Hoogl. 2, 13) ook niet de meisjes (plur.), maar zijn geliefde (sing.).³¹³ Dat komt, en dat is het vijfde element, omdat bij de meisjes *de liefde* tot de bruidegom nog slaapt. Zij moeten haar opwekken, want de Schepper van het heelal heeft, toen Hij ons schiep, zaden van liefde in onze harten gezaaid. En zoals de gerechtigheid kan slapen (cf. Jes. 1, 21), zo slaapt in haar de liefde.³¹⁴ "Vanwege die zielen, meisjes in de groei en ontwikkeling van hun leven, heeft Hij zich ontledigd, die in de gestalte Gods was (cf. Phil. 2, 7), opdat 'zijn naam ontledigde olie' (Hoogl. 1, 3) zou worden en Hij niet langer slechts 'een ontoegankelijk licht' (cf. 1 Tim. 6, 16) zou bewonen en 'in de gestalte Gods' zou blijven,

maar opdat 'het Woord vlees' (Joh. 1, 14) zou worden en daardoor die meisjes en zielen, die zich in een groeiende ontwikkeling bevonden, Hem niet alleen konden liefhebben, maar ook tot zich trekken. Want iedere ziel trekt en neemt het Woord van God tot zich naar de mate van zijn bevattingsvermogen en geloof."³¹⁵ Als Hij zich niet ontledigd had (sc. van de volheid van de goddelijke Geest), dan had niemand Hem in die volheid van de godheid kunnen bevatten, tenzij misschien de bruid. Want als zij zegt: om de ontledigde olie hebben de meisjes U lief, bedoelt ze tegelijk: maar ik heb U lief om de volheid van Uw oliën.³¹⁶

Aan de ene kant constateert Origenes, dat de bruid door de bruidegom is ontvangen, maar dat *de jonge meisjes nog buiten* het vertrek van de bruidegom verblijven vanwege de beginfase, waarin haar liefde verkeert (hij noemt haar "*beginnende bruidjes*").³¹⁷ Aan de andere kant zegt hij, dat de bruidegom door de bruid is ontvangen, maar dat *Hij bij de jonge meisjes nog buiten* staat, omdat zij nog niet zover zijn, dat ze verdienen de bruidegom te gast te hebben. Hij legt verband tussen Hoogl. 2, 4 (LXX) "Voert mij in het wijnhuis" en Openb.3, 20 "Zie, Ik sta voor de deur en Ik klop...". "Zie, Christus spreekt 'Voert Mij binnen'. Ook tot U, catechumenen, spreekt Hij. 'Voert Mij binnen', niet alleen 'in het huis', maar 'in het wijnhuis'. Laat Uw ziel vervuld worden met vreugdewijn (Pred. 10, 19), met wijn van de Heilige Geest en voert zo in Uw huis de bruidegom binnen, het Woord (Joh. 1, 1), de Wijsheid (1 Cor. 1, 30) en de Waarheid (Joh. 14, 6). Ook tot hen, die nog niet volmaakt zijn, kan gezegd worden: 'Voert Mij in het wijnhuis'."³¹⁸

Origenes identificeert hier de jonge meisjes o.a. met *de catechumenen* in de kerk, "*niet die oude vrouwtjes-zielen, die 'de oude mens' (cf. Ef. 4, 22) hebben aangetrokken of die 'vlekken of rimpels hebben' (cf. Ef. 5, 27), maar die jonge meisjes, zielen in de groei van hun leven en schoonheid, die zich altijd vernieuwen en 'van dag tot dag vernieuwd worden' (cf. 2 Cor. 4, 16), 'de nieuwe mens aantrekkend, die naar God geschapen is' (cf. Ef. 4, 24).*"³¹⁹ Elders stelt hij haar gelijk met de dochters van Jeruzalem³²⁰ en ziet hiermee *de Joden* aangeduid, die de kerk uit de heidenen zwart maken.³²¹ De wijn, die haar verheugt, is τὸ πομὴν.³²² Bij haar slaapt de liefde voor de bruidegom inderdaad nog.³²³ Daarom spoort de kerk haar aan zich op de komst van de bruidegom voor te bereiden.³²⁴ Ook spreekt hij over "*sommige vriendinnen uit de dochters van Jeruzalem*", waarmee hij waarschijnlijk jodenchristenen bedoelt, die evenals de bruid verstrikt kunnen raken in de netten van de verleidingen voor de deur.³²⁵

Zij echter, die het Woord van God tot zich getrokken hebben, kunnen juist als ze nog aan het begin staan en jong zijn *een jeugdig élan* bezitten. Zodra zij de reden van Zijn komst hebben verstaan, de oorzaken van Zijn vrijkoop en lijden en Zijn liefde tot de dood des kruises (cf. Phil. 2, 8), lopen deze zielen *"vol kracht en vuur achter Hem aan en haasten zich naar de geur van Zijn mildheid, niet met langzame gang en trage schreden, maar in snelle ren en grote haast, zoals hij, die zei: 'zo jaag ik ernaar om het te grijpen' (Phil. 3, 12; cf. 1 Cor. 9, 24)."*³²⁶ En *"lopend bezwijken ze niet en worden niet moe (cf. Jes. 40, 31), omdat ze door Zijn milde geur, die een geur is van 'leven ten leven' (cf. 2 Cor. 2, 16), gesterkt voortdurend in kracht toenemen."*³²⁷

In deze ontwikkeling is de bruid solidair met de meisjes, *"hetzij omdat ze zelf ook nog een ontwikkelingsgang nodig heeft, hetzij omdat ze zelf wel volmaakt is, maar voor deze meisjes, die nog een ontwikkelingsgang nodig hebben, ook zelf zegt te lopen (cf. Hoogl. 1, 4a)..."*. Hierbij verwijst Origenes naar 1 Cor. 9, 20 ev, waar Paulus voorbeelden geeft van zijn solidariteit.³²⁸ Het is typerend voor de volmaakten om solidair te zijn met de zwakken (cf. 1 Cor. 9, 22).³²⁹

Zoals er een ontwikkeling is van catechumenen naar volmaakte gelovigen, zo is er ook een evolutie van de verschillende plaatselijke kerken naar de ene volmaakte kerk. Origenes zegt daarover n.a.v. Hoogl. 1, 3-4 het volgende: *"Dat zij zegt 'Uw naam is ontledigde olie; daarom hebben de jonge meisjes U lief en hebben U (tot zich) getrokken; wij zullen op de geur van Uw oliën achter U lopen' (betekent): de meisjes trekken Christus tot zich, als dit tenminste van de kerken verstaan moet worden, die één zijn, wanneer ze volmaakt zijn, maar de meisjes zijn vele, zolang ze nog onderwezen worden en in ontwikkeling zijn. Zij trekken Christus tot zich door geloof, omdat Christus, waar Hij ziet, dat 'twee of drie in' het geloof in 'Zijn naam vergaderd zijn' er heen komt en 'in hun midden' is (cf. Mat. 18, 20) door hun geloof aangetrokken en door hun eensgezindheid aangespoord."*³³⁰

4. DE HOER

GEESTELIJKE HOERERIJ

"*Fornicatio*" kan voorkomen als aanduiding van de zonde in het algemeen, bijv. wanneer een ziel, die met het Woord van God in het huwelijk is verbonden, door een tegenstander van deze bruidegom bedorven en geschonden wordt. Baarde ze eerst kuisheid, rechtvaardigheid, geduld, zachtmoedigheid, liefde e.a. als

nakroost, dān baart ze door de verleidingen van de Duivel en demonen bedrogen andere zonen (cf. Wijsh. 3, 16), zowel in gedachten als in daden.³³¹ Men is of met de Heer of met een hoer verbonden, een tussenweg is er niet, zoals 1 Cor. 6, 16-17 toont.³³²

De mens wil scheiden, wat God heeft samengevoegd (cf. Mat. 19, 6), wanneer hij afvalt van het gezonde geloof en het houdt met de geesten der dwaling en de leringen der demonen. Hiertoe rekent Origenes o.a. de dwaling, die het huwelijk verbiedt (cf. 1 Tim. 4, 1-3) en losmaakt degenen, die eerder door de voorzienigheid van God waren samengevoegd.³³³

"We behoren ook dit te weten: zoals ongeoorloofde en onwettige liefde de uiterlijke mens kan overkomen, bijv. dat hij niet zijn bruid of vrouw liefheeft, maar een hoer of echtbreekster, zo kan ook de innerlijke mens, d.i. de ziel, liefde overkomen niet tot de wettige bruidegom, van wie we gezegd hebben, dat hij het Woord van God is, maar tot een of andere echtbreker en verleider." Hij heeft hierbij op het oog bepaalde "geesten der boosheid", die staan tegenover de Heilige Geest en het Woord Gods.³³⁴

Het uitgangspunt is, dat de eigenlijke echtgenoot van de ziel Christus is, die haar naar Zijn beeld geschapen heeft (cf. Gen. 1, 27). Maar deze ziel zondigde ver van God met haar minnaars, de demonen, doordat een onreine geest, de Duivel, in haar woonde. Door terugkeer tot Christus, haar "vroegere echtgenoot" (cf. Hos. 2, 9 M.T.), moest de overspelige geest wel verdwijnen. Maar als hierna de ontvangen genade verwaarloosd wordt, wordt het erger dan voorheen (cf. Mat. 12, 43-45), *"want het was een dragelijker fout voor een ziel, die een keer ontucht bedreven had, niet naar haar man terug te keren dan, nadat ze was teruggekeerd, opnieuw echtbreuk te plegen"*. Dat is ook de betekenis van de jaloersheid van God: *"want als we Hem eenmaal hebben leren kennen na de verlichting door Zijn goddelijk Woord, na de genade van de doop, na de belijdenis van het geloof, na een verbond door zoveel zo verheven mysteries verzegeld, wil Hij, dat wij voortaan niet meer zondigen. Hij duldt niet, dat de ziel, waarvan Hij zich de bruidegom of de echtgenoot noemt, speelt met de demonen en zich afgeeft met de onreine geesten, zich rolt in de modder van de ondeugd. Als een dergelijk ongeluk toch plaatsvindt, wil Hij minstens, dat zij zich bekeert, terugkomt en boete doet. En het is waarachtig een nieuw blijk van Zijn goedheid nog eens de ziel te ontvangen, die na echtbreuk tot Hem terugkeert, als ze van harte berouw heeft."*³³⁵ Origenes onderscheidt de zondaren in *bezoedelden* en *verstottenen*. De eer-

sten hebben geen zonde tot de dood gedaan (cf. 1 Joh. 5, 16), de laatsten wel. De bezoedelden hebben bijvoorbeeld zonde gedacht of gewild, maar niet begaan. Een verstotene is men niet door de officiële kerkelijke excommunicatie, maar door eigen besef van schuld. Men kan immers als verstotene voor de bisschop verborgen blijven of - ten onrechte - gratie krijgen. Maar gratie baat de mens niet, wanneer Christus zo'n ziel niet ten huwelijk accepteert. En Christus aanvaardt alleen een zuivere, reine, oprechte ziel.³³⁶ Dat is iemand, die het eenvoudige geloof bezit.³³⁷ Of iemand, die gedoopt is. Zo oppert Origenes als een mogelijke exegese van Spr. 30, 20 ("Zo is de weg der overspelige vrouw: zij eet, veegt haar mond af en zegt: ik heb geen kwaad gedaan."), dat het hier gaat over de kerk uit de heidenen, *"die na afgewassen te zijn door de doop zegt niets dwaas gedaan te hebben."*³³⁸ Zo'n bekeerde hoer was bijvoorbeeld Rachab, die óók type was van de kerk uit de heidenen.³³⁹

DE SCHEID-BRIEF

Wat in de sfeer van het individu gebeurt, vindt ook in de sfeer van de kerk plaats. Grondbeginsel is hier, dat tussen God en het volk Israël een huwelijksrelatie bestond. Maar de Heer heeft Zijn eerste vrouw met een scheid-brief weggezonden, toen ze zich onbehoorlijk had gedragen (cf. Deut. 24, 1; Mat. 19,7).³⁴⁰ Dat onbehoorlijke gedrag kwam o.a. hierin uit, dat de Farizeeën en Sadduceeën hun man, de Logos of de Wet der waarheid (cf. Ef. 1, 13), hebben verlaten en verleid werden door de leugen en de Wet der zonde (cf. Rom. 7, 23).³⁴¹ De eerste synagoge heeft haar man zelfs belaagd en gedood, zeggende "Neem zo iemand weg van de aarde" (cf. Luc. 23, 18) en "Kruisig, kruisig Hem" (cf. Luc. 23, 21). En zo heeft zij zichzelf eerder verwijderd dan dat haar man haar heeft losgemaakt en weggezonden.³⁴² Maar om haar overspel heeft op Zijn beurt de Logos van God de synagoge der Joden, degenen die "de getrouwe veste Sion" (cf. Jes. 1, 21) vormden, verlaten.³⁴³ Want wat is onbehoorlijker dan vragen om de vrijlating van Barabbas en Jezus laten veroordelen (cf. Mat. 27, 15-22).³⁴⁴ Dat de eerste vrouw door Christus werkelijk verlaten is, is inmiddels duidelijk geworden, *"want waar zijn bij hen nog profeten? Waar zijn bij hen nog tekenen? Waar een verschijning van God? Waar de eredienst, de tempel, de offers? Zij werden van hun plaats gestoten."*³⁴⁵ Nadat de Heer zo Zijn eerste vrouw volgens de regels van Deut. 24 had heengezonden, heeft Hij zich een andere vrouw ten huwelijk genomen, "een ontuchtige vrouw" (Hos. 1, 2), namelijk uit de heidenen, zoals Rachab.³⁴⁶ En terwijl Hij voor de eerste een scheid-brief schreef, haalde Hij een streep door de schuldbekentenis van deze vrouw uit de heidenen (cf. Col. 2, 14).³⁴⁷ Toch

moeten we voortdurend op onze hoede zijn, dat we niet hetzelfde lot ondergaan als Israël. *"Laten we op onszelf toezien, dat er bij ons niets onbehoorlijks gevonden wordt en wij de genegenheid van Christus verliezen (of van de engel, die over ons is aangesteld)."*³⁴⁸ Als afweermiddel tegen dit gevaar raadt hij aan: lees de boeken van het Nieuwe Testament, de woorden van de apostelen, schrijf ze in Uw hart en leef ernaar, opdat U niet ook een scheid-brief gegeven wordt.³⁴⁹

Hoe het met de eerste vrouw, Israël, verder gegaan is en zal gaan, beschrijft Origenes in zijn commentaar op Mattheüs: *"De eerste vrouw, die geen genegenheid gevonden heeft bij haar man, doordat hij aan haar iets onbehoorlijks gevonden heeft, is uit het huis van haar man weggegaan en nadat ze weggegaan is, is ze bij een andere man gekomen, aan wie ze zichzelf onderworpen heeft, hetzij we die man de rover Barabbas moeten noemen (die de Duivel symboliseert) of een andere boze macht."*³⁵⁰ Maar als deze man haar op zijn beurt ook weer wegzendt of sterft, mag ze volgens Deut. 24, 3-4 niet terugkeren als echtgenote van haar eerste man. Maar hoe staat het dan met Rom. 11, 25-27, waar van zo'n terugkeer van Israël tot God wel sprake is? Origenes wijst dan op Mat. 12, 1-8 en maakt zo duidelijk, dat de wetgever bevoegd is de wet te wijzigen.³⁵¹

KETTERIJ ALS HOERERIJ

In Ezech. 16 wordt de afgoderij van het ontrouwe Jerusalem beschreven. Hierin ziet Origenes het beeld van de ketterij, die buiten de kerk welig tiert, maar ook een bedreiging vormt voor de gelovigen binnen de kerk. Hij vindt in vs. 20 ("Uw zonen") en in vs. 21 ("Mijn zonen") het verschil aangegeven tussen degenen, die van huis uit in ketterijen zijn opgevoed en hen, die tot de kerk behoorden en verleid zijn. *"Want al wie geboren worden in de leringen van de ketters en daar de beginselen van hun geloof hebben opgedaan, zijn zonen van het ontuchtige en zondige Jerusalem. Wie echter geboren is binnen de kerk en later misleid is door de leugen van de ketterij, die is, hoewel hij een zoon van God is, door het zondige Jerusalem genomen en als offer zijn afgoden voorgezet."*³⁵² De zonen van de kerk nemen en hen voor de afgoden offeren gaat boven alle zonde uit.³⁵³

De *minnaars*, d.w.z. de onreine machten, worden aangelokt door de schoonheid van de ziel, die naar het beeld van God gemaakt is (cf. Gen. 1, 26).³⁵⁴ Wanneer zij onvoldoende weerstand biedt, wordt ze bedorven door de secten van de ketters en door vreemde godsdienstige stelsels.³⁵⁵ Daarom hebben de ketters het vooral ge-

munt op beginnelingen en hebben zij hun huis gebouwd ἐπὶ πύκτου ἀρχῆς ὁδοῦ (Ezech. 16, 31 LXX). Origenes legt dit vers als volgt uit³⁵⁶: er zijn veel "eeuwige wegen" (Jer. 6, 16), Mozes en de profeten. Zoals er vele parels nodig waren om dé parel te verwerven, zo zijn er ook vele wegen nodig om tot dé Weg (Joh. 14, 6) te komen.³⁵⁷ De ketters, die aan de waarheid vreemd zijn, bouwen een huis van wat zij bij Mozes en de profeten hebben gevonden.³⁵⁸ Als iemand begonnen is met Mozes en de profeten, maar tot diepere kennis is gekomen, kan die hoer niets doen. *"Maar ze zoekt hem, die pas de kerk binnenkomt, die nog de grondbeginselen van het geloof in zich opneemt en nog onkundig is van de geheimenissen; hem, die nog maar aan het begin van het geloof staat, wil ze in haar bordeel binnenvoeren en daarvoor bouwt ze een hoerenhuis."* *"De kerkelijke leraren, die binnen de kerk functionneren, zuiveren hun eigen zeden en die van de hunnen en door deze nauwgezette zorg bouwen zij een huis Gods, de kerk, en hun werk is een gebouw van God. Maar ketters 'bouwen een bordeel aan elke weg', bijv. de leraar van de werkplaats van Valentinus, de leraar van de samenkomst van Basilides, de leraar van de tent van Marcion en andere ketters, zij bouwen een hoerenhuis. Want de vergadering van alle goddelozen is een bordeel."*

Het gaat bij deze ketterse hoer trouwens om een vreemde figuur. In Ezech. 16, 33 staat, dat ze loon geeft aan haar minnaars (in plaats van omgekeerd). Maar zo gaat het ook met de ziel, die haar minnaars betaalt met de prijs van kuisheid en rechtvaardigheid en die de geheimen openbaart, die ze eerst van haar eigen man gehoord heeft.³⁵⁹ Daarom mogen de leraren de woorden van God niet toevertrouwen aan een bezoedelde, overspelige, ongelovige ziel (cf. Mat. 7, 6), maar alleen aan reine maagden de verborgen mysteriën en de geheimen des geloofs onthullen, opdat Christus door het geloof in haar woning maakt (Ef. 3, 17).³⁶⁰

De kerk heeft overigens van Christus de garantie ontvangen, dat ze over de ketterij zal zegevieren. Dat ziet Origenes afgebeeld in de geschiedenis van Juda en Tamar (Gen. 38, 11-26). Juda heeft haar een halsketen gegeven, toen hij met haar heeft geslapen. *"Dit mysterie is niet voor iedereen duidelijk. Maar hieronder wordt verstaan, dat Christus aan de kerk, die Hij uit de prostitutie van veel leerstellingen had gehaald, dit als onderpand heeft gegeven van de toekomstige volmaaktheid en dat halssieraad van de gehoorzaamheid om haar hals heeft gehangen."*³⁶¹

Origenes hanteert het beeld van de *weduwe* op verschillende manieren. Ten eerste lezen we in een fragment van zijn commentaar op Klaagliederen 1, 1: "*Zij, die eens een menigte volk herbergde, zit nu eenzaam neer.*" Doordat zij de bruidegom, de Logos, versmaad heeft, is de bruid als een weduwe geworden, zij, die ooit vervuld was van de zoëven genoemde volken." ³⁶² Het gaat in de Bijbeltekst over Jerusalem en het is duidelijk, dat Origenes het op de Joden toepast: zij hebben de Logos versmaad. En de eenzaamheid van Jerusalem is "*de verlatenheid van haar, die wel een man gehad heeft, de leidinggevende Logos, zolang ze Hem volgde, die helpend present was, maar door Hem verweeuwd en verlaten is vanwege haar zonden.*" ³⁶³ De gedachte van de *weduwe* en van de *verlatene*, die een scheid-brief heeft ontvangen, lijken hier gecombineerd, waarbij het laatste element sterker het aspect van de *schuld* aan de kant van de bruid accentueert, dat bij het beeld van de weduwe ontbreekt.

In de tweede plaats brengt hij meer algemeen het beeld van de weduwe in verband met "*de zielen der goddelozen, die de bruidegom Christus hebben verloren.*" Het is niet zonder betekenis, meent Origenes, dat over de menigte van deze weduwen niet gezegd wordt, dat ze is als "*de sterren des hemels*", maar als "*het zand der zee*" (cf. Jer. 15, 8; Hebr. 11, 12). ³⁶⁴

Ten derde neemt hij de gedachte van het weduwschap uit Rom. 7, 1-6 over: de eerste man, *de Wet*, is gestorven, waarna de weduwe trouwt met de Opgestane. Hij benadrukt hierbij zowel het individuele aspect, dat de wet van de letter moet sterven, wil de ziel vrij zijn om met de geest te huwen en het huwelijk van het Nieuwe Testament deelachtig te worden, als het heilshistorische: "*Deze tijd nu, waarin we thans verkeren, is de tijd van de roeping der heidenen en van de dood van de Wet, waardoor de zielen vrij en losgemaakt van de Wet van de (eerste) man met de nieuwe man, Christus, kunnen huwen.*" ³⁶⁵ Uitvoerig zet hij deze ideeën uiteen in zijn Romeinencommentaar. De letter van de Wet is gestorven door de komst van Christus en wij zijn nu als bruid verbonden met Hem, die uit de dood is opgestaan. ³⁶⁶ Van onze kant zijn wij gestorven voor de Wet om in de nieuwheid van de geest te dienen (cf. Rom. 7,6), welke geest we als huwelijksband (*nuptiale pignus* cf. 2 Cor. 5, 5) van de bruidegom hebben ontvangen. ³⁶⁷

De apostelen en de gelovigen uit de besnijdenis hebben zo onder de

Wet geleefd. In de volheid der tijden begon de Wet zwak te worden, waarop de dood volgde. En zij, die in Christus geloofden, huwden met de geest. De gelovigen uit de heidenen zijn echter niet met de Wet getrouwd geweest.³⁶⁸ Maar hun getal is groter dan dat van de gelovigen uit de besnijdenis. Daarvan heeft Jes. 54, 1 al geprofeteerd: de kinderen van de onvruchtbare, van de eenzame zijn talrijker dan de kinderen van de gehuwde (cf. Gal. 4, 27). De gehuwde was de synagoge, die met de Wet getrouwd was. De onvruchtbare waren de heidenen, die geen enkele vrucht van een legitiem woord voortbrachten.³⁶⁹ Maar zodra deze met de geestelijke Wet getrouwd zijn, dragen ze vrucht. Origenes verwijst hiervoor naar Deut. 25, 5; Mat. 22, 24 en 1 Tim. 2, 15.³⁷⁰ De beide echtgenoten, de Wet van Mozes en het Evangelie, de Wet van Christus, waren trouwens broers.³⁷¹

Als er broers zijn, die geen kind willen verwekken (cf. Deut. 25, 7-10), zijn dat de ketters.³⁷² Zij geloven "op een schoen en een slof": hun ketters verhaal, dat n.a.v. een Schriftplaats ontstaat, bevat "Wahrheit und Dichtung". Wat het laatste betreft wordt het ontschoeid (cf. Deut. 25, 9).³⁷³ Origenes neemt als voorbeeld de ketterij, die God en de Wet losmaakt van het Evangelie, zoals bij Marcion c.s.³⁷⁴ Maar wie de ene schoen, de naam van God, heeft uitgetrokken, draagt ook de andere, de naam van Christus, niet meer met ere.³⁷⁵ Het is de weduwe van de eerste man beslist verboden met iemand van buiten te huwen (Deut. 25, 5). Maar de heterodoxen storen zich daar niet aan: zij zijn niet getrouwd met de geestelijke wet, maar met een of ander woord van buiten.³⁷⁶ Ook mag de oude letter van de Wet voor de gelovige niet meer leven, want dan pleegt hij echtbreuk (cf. Rom. 7, 3).³⁷⁷ Dat betekent echter niet, dat men vrij is om te doen en te laten wat men wil, want de tucht van het nieuwe huwelijk is nog strenger: wie het juk van de evangelische leer op zich neemt, moet het maagdelijk en eenvoudig geloof vereren³⁷⁸ en door de zuiverheid van daden een ongerepte maagd blijken te zijn.³⁷⁹

Tenslotte radicaliseert hij de uiteenzettingen van Paulus in Rom. 7 en spreekt niet meer over *de Wet* als de eerste echtgenoot, maar over *de Duivel*. Hij doet dat bij de uitleg van de naam *Hebron*, die volgens hem *coniunctio* of *coniugium* betekent.³⁸⁰ "De 'verbintenis' van onze ziel was eerst met een slechte man en een zeer slecht echtgenoot, de Duivel. Toen die vernietigd en uitgeroeid was, is de ziel bevrijd van de Wet van de vorige slechte man en verbonden met een goede en wettige man", over wie Paulus spreekt in 2 Cor. 11, 2.³⁸¹

De ziel moet hem verlaten, met wie ze onwettig samenwoonde, weduwe van hem worden, opdat God het haar tot gerechtigheid rekent (cf. Ps. 68, 6).³⁸² Elders lezen we: "*weduwe is de ziel, die geen zaad van de Duivel heeft ontvangen*", maar M.-J. Rondeau schrijft deze uitspraak niet aan Origenes, maar aan Evagrius toe.³⁸³ Ook de kerk, die Christus nog niet als man ontvangen heeft, wordt *weduwe* genoemd³⁸⁴, d.w.z. die niet meer met de onwettige echtgenoot getrouwd is, maar de bruidegom nog niet waard is.³⁸⁵ In deze fase, de fase van Grapte, de kale letter, is men erg kwetsbaar voor verkeerde interpretaties. Hij, die de goddelijke geschriften verkeerd uitlegt, doodt een weduwe-ziel en een proseyte-geest.³⁸⁶

Wezen noemt hij hen, die God nog geen Vader kunnen noemen.³⁸⁷ Zij hebben, volgens een ander scholion, wel hun slechte Vader, de Duivel (cf. Joh. 8, 44), verstoten³⁸⁸ en God wil hen ook wel als wees van een ander opnemen.³⁸⁹

Een andere vulling van het begrip *wees* komen we tegen in een scholion, dat M.-J. Rondeau op naam van Evagrius heeft gezet: "*Wees is hij, die door slechtheid, die hij vrijwillig over zich gehaald heeft, van zijn hemelse Vader beroofd is.*"³⁹⁰ Zo waren zij, die de schepping i.p.v. de Schepper geëerd hebben, wezen. Naar de wereld waren ze geheel zonder helpers en een prooi voor elke hebzucht. Maar nadat ze tot geloof gekomen zijn, zijn ze rijk geworden in hun Vader, God.³⁹¹

6. EEN EUNUCH

In dit hoofdstuk is sprake geweest van mannen en vrouwen, hun specifieke eigenschappen, hun onderlinge relaties, van huwelijk en echtscheiding, van weduwschap en van het krijgen van kinderen. Origenes heeft van al die menselijke facetten een overdrachtelijk gebruik gemaakt om iets te verduidelijken van de relatie tussen God en de mens, tussen Christus en Zijn kerk.

Nog één aspect van het menselijk bestaan, dat Origenes in dit verband noemt, moet hier volledigheidshalve kort onze aandacht hebben. Een mens kan ook *eunuch* zijn. Letterlijk betekent dat volgens Origenes, dat iemand van nature geen seksuele behoeften heeft óf zich van het seksuele leven afzijdig houdt vanuit filosofische motieven (bij de grieken) of om reden van ascese (bij de ketters) óf zich vanwege het Woord van God van begeerte

onthoudt.³⁹² Maar in overdrachtelijke zin staat de eunuch voor de-
gene, die onvruchtbaar is. Er zijn echter eunuchen van Farao (cf. Gen.
40, 2. 7) én van God. Voor deze laatsten verwijst Origenes naar Neh.
1, 11 (= 2 Ezra 11, 11 (LXX)), waar hij met een aantal MSS van de LXX
εὐνοῦχος leest i.p.v. οἰνοχόος.³⁹³ In het geval van de Farao gaat het
om mensen, die ἀγονοὶ παντὸς καλοῦ zijn, in het andere geval om
mensen, die ἀγονοὶ παντὸς κακοῦ zijn.³⁹⁴ Ook Daniël c.s. zouden
volgens de Joden eunuchen geweest zijn als vervulling van Jes. 39, 7.
Origenes zegt daarvan (i.v.m. Jes. 56, 3-5): het is goed ἀγονος te
zijn voor Babylon, maar uit de Geest van God voort te brengen gezichten
en profetieën.³⁹⁵

Hoewel Origenes het beeld van de eunuch niet in direct verband brengt
met de kerk, past het geheel in de tekening, die hij van de kerk heeft
gegeven. De kerk wordt gebouwd door hen, die ἀγονοὶ παντὸς κακοῦ
zijn, zoals het gevallen Jerusalem in Ezra's dagen door zodanigen her-
bouwd werd.³⁹⁶

Clemens heeft het negatieve oordeel over de eunuch in Deut. 23, 1 ver-
geleken met het positieve van Mat. 19, 12. In de oud-testamentische
tekst gaat het over wie in wandel en woord onvruchtbaar is, in de uit-
spraak van Jezus over wie "van zonde ontmand" is.³⁹⁷ Ook Philo sprak
voortdurend in figuurlijke zin over de eunuch als ὁ ἀγονος ἀπάσης
ἀρετῆς³⁹⁸ of ὁ ἀγονος σοφίας.³⁹⁹ In deze traditie is Origenes
verder gegaan.

7. SAMENVATTING

A. Persoonlijke verbondenheid met Christus.

Als V. Taylor in zijn boek *The Names of Jesus* schrijft over de "messianic
and communal titles" in het Nieuwe Testament, waartoe hij ook *bruidegom*
rekent, zegt hij: "The distinctive feature of these names is that they
set the Messianic Lord in the closest relation to His community."⁴⁰⁰

Nu is ook bij Origenes in het beeld van bruid en bruidegom de
intense verbondenheid het meest opvallende aspect. In zijn anthropo-
logie past hij het toe op *de individuele mens*. Dat deze naar Gods beeld
geschapen is, betekent, dat de inwendige mens bestaat uit een hoger manne-
lijk element, de geest, en een lager vrouwelijk deel, de ziel. Naar Gods

bedoeling moet het vrouwelijke element zich richten naar en accorderen met het mannelijke. Dankzij deze verbondenheid komt het dan tot positieve gedachten, woorden en daden.⁴⁰¹ Uit zichzelf kan een vrouw immers niets voortbrengen en wat de ziel aan praktische en intellectuele deugden voortbrengt, heeft ze aan de geest te danken.⁴⁰² Bij een andere gelegenheid spreekt Origenes over de mannelijke rede (*rationabilis sensus* = ὁ λόγος), die aan het vrouwelijke vlees leiding moet geven.⁴⁰³

De echte man van de ziel is Jezus, de enige Vader van het goede.⁴⁰⁴ En de volmaakte verbondenheid met Hem maakt, dat de ziel met Hem één geest wordt, in de *Man* begrepen is, ja zelf *mannelijk* wordt.⁴⁰⁵ Hierdoor wordt ze ook *creatief* en brengt behalve vruchten van de geest tevens - in de vorm van onderricht - het zaad van het Woord voort.⁴⁰⁶

Op gelijke wijze kan Origenes ook zeggen, dat de echte rede in de mens ὁ λόγος is, die aan zijn leven richting geeft en als Bruidegom met hem, met zijn ziel verbonden is. Vandaar, dat Origenes wél spreekt over het huwelijk tussen *Christus* en Zijn kerk, maar voor de relatie met de individuele gelovige bij voorkeur over *het Woord*, de Logos spreekt.⁴⁰⁷

Omdat in alle mensen vonken van de Logos aanwezig zijn, is er bij ieder mens een aanknopingspunt. Daardoor kan er ook een kerk uit de heidenen ontstaan, al hebben zij de verlichting van de Wet van Mozes niet ontvangen. Wanneer zij naderen tot het Woord van God, komt het beeld van God, dat zij in beginself in zich dragen, tot ontplooiing.⁴⁰⁸

Vanuit zijn anthropologie is het verstaanbaar, dat bij Origenes zo sterk de nadruk komt te liggen op de bruidsrelatie tussen de Logos en *de ziel*. Hierin onderscheidt Origenes zich van zijn voorgangers.⁴⁰⁹

Overigens beperkt Origenes de betekenis van het woord *ziel* niet tot een deelaspect van de mens, maar gebruikt het ook als aanduiding van de gehele mens en in een context van heil speciaal voor de gelovige mens.⁴¹⁰

Naast deze individuele toepassing van het beeld van de bruid komt ook een collectieve toepassing voor. Immers, de kerk is de vergadering van alle heiligen.⁴¹¹ In haar worden zij allen *als het ware* als één per-

soon voorgesteld⁴¹², als de ene Bruid van Christus.⁴¹³ Dit beeld van de Bruid benadrukt sterk de verbondenheid tussen de ziel of de kerk en Christus, maar bovendien impliceert het - meer dan het beeld van het lichaam van Christus - een '*Gegenüber*': tegenover de Bruidegom is er de *persoon* van de Bruid. H.U. v. Balthasar, die hierop wijst, zegt verder terecht, dat we voor het beeld van de kerk als Bruid geen gnostieke invloed behoeven aan te nemen, daar het beeld vanuit bijbelse gegevens voldoende te verklaren is.⁴¹⁴

In een artikel over de bruid van het Hooglied, getiteld "*Ecclesia vel anima*", gaat E. Dassmann o.a. bij Origenes na "ob der Blick auf die Kirche oder der Blick auf die Seele den Gang der Erklärung bestimmt".⁴¹⁵ Hij concludeert: "Im *ecclesia vel anima* der Hoheliedschriften verbindet Origenes die Kirche mit den Seelen auf eine Weise, die einer Gleichsetzung nahekومت".⁴¹⁶ Immers, "*ecclesia...nos sumus*".⁴¹⁷ Hippolytus blijft echter bij deze collectieve voorstelling staan: de persoonlijke dialoog van de individuele ziel met Christus krijgt bij hem geen aandacht.⁴¹⁸ Origenes daarentegen benadrukt sterk het individuele aspect.⁴¹⁹ Bij Ambrosius⁴²⁰ en Hieronymus komt later het accent weer meer op de kerk te liggen. Wel *herhaalt zich* volgens Hieronymus de bruidsliefde tussen Christus en de kerk in een ieder van de gelovigen.⁴²¹ Dat Origenes vooral de subjectieven verhouding van de ziel tot Christus op het oog heeft, wordt geïllustreerd door het feit, dat in de commentaar op het Hooglied de kerk in toenemende mate terugtreedt ten behoeve van de ziel.⁴²² Cl. Chavasse beschuldigt Origenes ervan, dat hij door deze voorkeur de oorspronkelijke relatie tussen de kerk als bruid en de ziel als bruid op zijn kop heeft gezet, waardoor hij de christelijke visie op de kerk schade heeft berokkend.⁴²³ Maar H.J. Vogt bestrijdt dit: "Wenn nicht jedes Glied sich zu Christus bräutlich verhält, wird die Braut Kirche nur wie eine mythische Hypostasierung empfunden werden." ⁴²⁴

B. Een groeiende relatie.

Geen ziel is van oorsprong zonder vlek of rimpel. Maar de grote Priester en Middelaar tussen God en mensen heeft *verzoening* gebracht door zichzelf te offeren.⁴²⁵ Door *de verkondiging* van Zijn opstanding wekt Christus op tot *bekering* en wie door bekering is opgestaan, is niet ver van Christus.⁴²⁶ Hij reinigt haar dan door het waterbad van *de doop*, zodat ze zonder smet wordt en verbindt zich daarna met haar als Zijn bruid.⁴²⁷ Zij is van haar kant ook in *liefde* met Hem verbonden. De zaden van liefde, die in haar gezaaid waren, zijn ontkiemd en ze bemint

Hem. Zij heeft Zijn borsten lief boven wijn, d.w.z. ze verheugt zich over de voedende kracht van het Woord van God, over Zijn wijsheid en kennis en over de hemelse leer.⁴²⁸ Haar liefde gaat gepaard met *vertrouwen*.⁴²⁹ Nu wordt ze door haar bruidegom binnengeleid in Zijn koninklijk vertrek, vol schatten van wijsheid en kennis.⁴³⁰ Maar hiermee is haar verlangen nog niet voldoende gestild. Ze verlangt naar steeds dieper geestelijk *inzicht* in de mysteriën der kennis. En door de wijsheid Gods worden het inzicht in de geheimen en de openbaring van de verborgenheden voortdurend vernieuwd.⁴³¹

Evenwel, ook al heeft de Bruid de geheimenissen van het koninklijk vertrek gezien, ze blijft als individuele ziel of als kerk omringd door de verzoeken van ketterij en van een onvruchtbaar leven en door vervolgingen van buitenaf. Dit is een louteringsproces, waarin zij op de proef gesteld wordt of ze blijft volharden in haar belijden en in goede werken.⁴³² Zij moet haar hoge roeping voortdurend waar maken: "weet wie ge zijt!".⁴³³ Ze mag niet bezwijken voor de verleiding neutraal te handelen.⁴³⁴ Door haar getuigenis maakt de Bruid ook anderen deelgenoot van de verborgen schatten, die ze in het koninklijk vertrek heeft gezien. En dat maakt hen verlangend hetzelfde inzicht te verwerven.⁴³⁵

Van de volmaakte Bruid onderscheidt Origenes namelijk andere categorieën gelovigen, die hij op grond van het Hooglied indeelt in vrienden van de Bruidegom en vriendinnen van de Bruid of op grond van Hoogl. 6, 8 in jonge meisjes, bijvrouwen en koninginnen, naar de mate waarin ze met Christus verbonden zijn.⁴³⁶ Hierbij let hij zowel op hun kennis als op hun handelen. Zo onderscheidt hij naar *bevattingsvermogen*⁴³⁷ en naar de toewijding, waarmee iemand Christus of Zijn Bruid *navolgt*.⁴³⁸ Ook andere typeringën komen voor. Zo spreekt hij over *weduwen*, waarmee hij mensen aanduidt, die wel met de Boze hebben afgerekend, maar nog niet met Christus verbonden zijn.⁴³⁹ Degenen, bij wie het proces van vernieuwing op gang gekomen is en die een jeugdig élan bezitten, noemt hij *beginnende bruidjes*.⁴⁴⁰ Zij groeien van catechumenen uit tot ware gelovigen, die de nieuwe mens hebben aangedaan.⁴⁴¹ Na het eerste onderricht worden ze gevoed door de borsten van het Woord zelf om tenslotte te komen tot liefde voor Hem, die hen voedt.⁴⁴² Heel deze veelkleurige schare gelovigen is daarheen op weg, dat ze als één maagd aan één Man, Christus, verbonden wordt.⁴⁴³ Want er is maar één Bruid van Christus, één die de schatkamer van de Koning binnengaat, één die zo loopt, dat ze het doel bereikt en de palmtak ontvangt, één die niet meer de Bruidegom *navolgt*, maar aan Zijn zijde gaat.⁴⁴⁴ En zoals

de gelovigen op weg zijn naar de eenheid van de Bruid, zo zijn de verschillende gemeenten onderweg naar de ene volmaakte kerk.⁴⁴⁵ Enerzijds is er reeds de eenheid van allen, die Gods geboden volgen⁴⁴⁶, maar anderzijds moet de eenheid zich gaandeweg realiseren. Deze dualiteit kwam ook tot uitdrukking bij het beeld van *het lichaam van Christus*.⁴⁴⁷

C. Hoer of heilige?

De grote vraag is altijd weer hoe de kerk Bruid van Christus, zonder vlek of rimpel en heilig (Ef. 5, 27) kan zijn en tegelijkertijd zondaren in haar gelederen kan tellen. Is zij heilige of hoer of beide? Voor dit probleem heeft men op verschillende manieren een oplossing trachten te vinden. Volgens sommigen zou die kerk zonder vlek of rimpel een ideaalbeeld zijn en de bezoedelde kerk werkelijkheid. Anderen menen, dat de kerk op zich heilig is, maar zondig in haar leden.⁴⁴⁸ De interpretaties van Origenes' standpunt lopen uiteen. W. Völker is van oordeel, dat de vlekkeloze Bruid de pneumatische kerk is, die bestaat uit de mystici, die een persoonlijke intense band aan de Logos hebben. Zij staat boven de hiërarchische kerk, waarvoor ze in navolging van de dienst van Christus wel verantwoordelijkheid draagt.⁴⁴⁹

A. Lieske verzet zich tegen deze visie en meent, dat de mystieke, vlekkeloze Bruid de empirische, hiërarchische kerk omvat, inclusief de mystici. Wel kent hij aan de pneumatici een bijzondere waarde toe, omdat ze soms lijke samen te vallen met de hemelse kerk.⁴⁵⁰ L. Cerfaux valt hen bij in zijn identificatie van de historische kerk en de mystieke Bruid, maar begrijpt niet hoe Lieske toch weer onderscheid kan maken tussen de historische, hiërarchische kerk en een pneumatische kerk, alleen bestaande uit mystici.⁴⁵¹ H. Riedlinger tenslotte deelt de critiek van Lieske op Völker, maar vindt, dat hij het verschil tussen volmaakten en gewone gelovigen te veel verwaarloost. Zijns inziens is er bij Origenes één kerk van pneumatici en eenvoudige doorsnee-gelovigen. Met de kerk zonder vlek of rimpel wordt een speciale kring van gelovigen aangeduid. Als het gaat over de kerk als gemeente van volkomenen, wordt daarmee de idee van de vlekkeloze Bruid verbonden. De glans van die kerk van volmaakten deelt zich ook aan de rest mee. Tevens heeft deze vlekkeloze Bruid de functie van ideaal-beeld voor het volmaaktheidsstreven van de anderen.⁴⁵² In hoeverre bezit Origenes een "conception aristocratique" t.a.v. de kerk?⁴⁵³ We kunnen het beste een aantal gegevens, die we in dit hoofdstuk bij het bestuderen van de teksten tegenkwamen op een rij zetten.

1. De heilige kerk, de Bruid, bestaat uit de volmaakte zielen.⁴⁵⁴ Tot hen

reken hij met name de apostelen, maar ook allen, die op dit fundament bouwen. Zij vormen de ware kerk.⁴⁵⁵

2. De volmaaktheid van deze "reine maagd" (2 Cor.11,2) bestaat hieruit, dat ze lichamelijk en geestelijk ongerept is, rechtzinnig in leer en leven. Fundamenteel kenmerkt zij zich door de eenvoud van haar belijdenis, haar geloof in de *Hogepriester* Jezus Christus.⁴⁵⁶ Immers, "l'Eglise n'est sainte que parce qu'elle a été arrachée au pêché"; uit zichzelf, naar haar menselijke natuur is ze zondares. Haar heiligheid is ten nauwste verbonden met de huwelijksrelatie, die ze heeft met het Woord van God.⁴⁵⁷
 3. Het is haar voortdurende roeping deze volmaaktheid te bewaren en dagelijks te vernieuwen.⁴⁵⁸ De tucht in de kerk dient om de gelovigen hierbij constant te bepalen.⁴⁵⁹ Zelfs in de volmaaktheid is groei noodzakelijk: van de volmaaktheid-in-navolging naar de eigen volmaaktheid in de komende eeuw.⁴⁶⁰ De heiligheid van de kerk staat in de dynamische verbanden van de heiliging.⁴⁶¹
 4. Niet allen bezitten de volmaaktheid en niet in allen manifesteert zich de kerk als Bruid. Sommigen hebben er de rijpheid nog niet voor, zijn nog meisjes in de (geestelijke) groei op weg naar de volmaaktheid.⁴⁶²
 5. Ook zijn er, die afvallen van hun echtgenoot, het Woord van God, en terugvallen in de hoererij van de zonde.⁴⁶³
 6. Er zijn er zelfs, die na zich hiervan bekeerd te hebben opnieuw in zonde vallen en daardoor Gods jaloersheid opwekken.⁴⁶⁴
 7. De zonde als hoererij kan ook het specifieke karakter dragen van ketterij.⁴⁶⁵
 8. De grens tussen wel en niet tot de kerk behoren wordt niet exclusief bepaald door een kerkelijke act van excommunicatie.⁴⁶⁶
 9. De kerk is al naar gelang haar leden *speciosa* of *turpis*.⁴⁶⁷
- Samenvattend kunnen we zeggen, dat dit beeld het meest overeenkomt met de voorstelling, die door Riedlinger wordt gegeven.

Wat zich binnen de kerk kan afspelen, heeft zich heilshistorisch gezien ook reeds voltrokken in de hoererij van Israël, de eigenlijke echtgenote van God. Na haar afval van Christus heeft Hij zich een ander tot vrouw gekozen: de kerk uit de heidenen, die men daarom ook als *hoer* kan bestempelen. Door haar schuldbekentenis heeft Hij echter een streep gehaald.⁴⁶⁸ Wat Zijn eerste vrouw, Israël, betreft ziet Origenes op grond van Rom.11 de mogelijkheid van terugkeer tot haar eerste man.⁴⁶⁹

Over het huwelijk tussen Christus en de kerk merkt Origenes nog op, dat de Bruid door deze verbintenis goede werken, gedachten en woorden voortbrengt.⁴⁷⁰ Immers, de zielen, die met het Woord van God verbonden zijn, baren vruchten van kuisheid, rechtvaardigheid, geduld, zachtmoedigheid en liefde, die hij bestempelt als "*logische kinderen*".⁴⁷¹ Er is een nauwe samenhang tussen leer en leven.⁴⁷² Wanneer deze ontbreekt en gelovigen niet komen tot ἀλλάττειν τὸ ἥθος en het geloof bij hen dus geen praktische uitwerking heeft, moet men hen beschouwen als "de dwaze maagden".⁴⁷³ Toch maakt Origenes hier een voorbehoud voor de catechumenen: al brengen zij nog geen vruchten voort, toch steunt de kerk ook enigszins op hen, omdat ze voor hen goede hoop heeft. Het is het behoud van de kerk, als zij kinderen voortbrengt, die ze uit het Woord ontvangen heeft.⁴⁷⁴ Een gezonde kerk is vruchtbaar in goede werken én in het voortbrengen van nieuwe gelovigen. De opdracht aan Adam "weest vruchtbaar en wordt talrijk" (Gen. 1, 28), wordt zo door de kerk vervuld, tot aan de einden der aarde.⁴⁷⁵

D. Van meisje tot Bruid.

Zoals een meisje zich in de loop der tijd tot bruid kan ontplooien, zo heeft de kerk van het nieuwe verbond zich uit die van het oude ontwikkeld.⁴⁷⁶ Het gaat om dezelfde *persoon*⁴⁷⁷, maar deze is tot grotere rijpheid gekomen en door de komst van de Bruidegom geraakt ze tot haar bestemming, wordt ze Bruid. Origenes noemt haar dan ἡ κυρίως ἐκκλησία.⁴⁷⁸ De incarnatie is van grote betekenis, want alleen zo wordt de vereniging tussen Christus en de kerk gerealiseerd.⁴⁷⁹ Origenes spreekt over de bruidegom van de kerk danook bij voorkeur als over *Christus*. Hij verkiest deze historische benaming boven die van de *Logos*, het Woord.⁴⁸⁰ Vóór de vleeswording is de oud-testamentische gemeente opgevoed door pedagogen, engelen en profeten, die haar d.m.v. de Wet en de joodse eredienst voorbereidden op haar bruidschap. Wie de Bruidegom zou zijn en hoe wist ze nog alleen van horen zeggen. Slechts zelden lichtten de profeten een tip van de sluier op door een geestelijke verklaring van hun uitspraken. Maar toch was dit voldoende om haar liefde te doen ontbranden en haar te doen verlangen naar de roep van de Bruidegom zelf.⁴⁸¹ Het spreekt vanzelf, dat deze voorbereiding achterhaald is, als de Bruidegom zelf gekomen is.⁴⁸² Zo richtte de roep van de Bruidegom zich het eerst tot Israël, alleen wilde het geen gehoor geven.⁴⁸³

Origenes benadrukt op deze wijze sterk de eenheid tussen oud en nieuw verbond. Deze komt minder duidelijk tot uitdrukking in de voorstelling, die overigens nauwer aansluit bij de bijbelse beeldspraak, waarin na het huwelijk tussen God en Israël een tweede huwelijk wordt gesloten met de kerk uit de heidenen. Toch is de toekomst voor Israël niet uitzichtsloos, want al is het volgens Deut. 24, 3-4 niet mogelijk, dat een weggezonden vrouw tot haar eerste man terugkeert, Rom. 11 laat zien, dat de Wetgever boven de Wet staat en Israël opnieuw wordt aanvaard, als de volheid der heidenen is binnengegaan (Rom. 11, 25).⁴⁸⁴ De kerk uit de heidenen is dus groepen tussen de twee roepingen van Israël in.⁴⁸⁵ Nu staan de zonen, de heidenen, op de plaats van de vaders, de Joden, en staat de synagoge onder de kerk uit de heidenen.⁴⁸⁶ Vanuit deze actuele situatie bedoelt Origenes gewoonlijk de kerk uit de heidenen, als hij over de Bruid van Christus spreekt.⁴⁸⁷

Vanwege haar onaanzienlijke afkomst wordt zij door het aardse Jerusalem zwart gemaakt: ze stamt immers niet eens af van Abraham, Isaäk en Jakob.⁴⁸⁸ Hiermee duidt Origenes de spanningen aan, die er tussen Jodendom en Christendom zijn. Maar de kerk uit de heidenen mag haar verleden, het huis van haar vader (Ps. 45, 11)⁴⁸⁹ vergeten en door bekering opstaan tot een nieuw leven, want haar moeder is het hemelse Jerusalem en ze is in beginsel naar het beeld van God geschapen. Wat door de zonde smerig geworden was, maakt ze door de gehoorzaamheid van haar geloof schoon.⁴⁹⁰ Ze kan haar bruidsklederen aantrekken.⁴⁹¹ Wel moeten ook de christenen zich ervoor hoeden, dat ze niet dezelfde weg gaan als Israël en niet slachtoffer worden van zonde en ketterij.⁴⁹²

Ook in een ander beeld komen we het element van het nieuwe leven tegen, als Origenes zegt, dat in het *jaar* van de wereldgeschiedenis de oud-testamentische periode de wintertijd is geweest, uitlopend op de ondergang van het ongelovige Israël en dat de lente is aangebroken met het ontstaan van de kerk uit de heidenen. Kenmerkend voor de lente is, dat er nieuw leven ontluikt en dat het dode hout gesnoeid wordt.⁴⁹³

Tenslotte was de periode van het Oude Testament ook de tijd van de Wet. Door de komst van Christus is de letter van de Wet gestorven en het tijdperk van de Geest aangebroken, Daarom behoren de gelovigen ook voor de

Wet te sterven en te leven in de nieuweheid van de Geest. De synagoge was met de Wet getrouwd, de heidenen waren dat niet. Maar wat je nu ziet gebeuren is, dat de kinderen van de onvruchtbare, dus de christenen uit de heidenen, talrijker zijn dan de kinderen van de gehuwde, de christenen uit de Joden (cf. Jes. 54,1). Ja, Israël is als een onvruchtbare *weduwe* geworden.⁴⁹⁴ Nu wordt het manifest, dat het heil niet alleen voor alle tijden, maar ook voor alle plaatsen is. Dat onderstreept voor Origenes de katholiciteit van de kerk.⁴⁹⁵

E. Van prae-existentie tot eschaton.

Origenes plaatst de kerk nog in ruimere verbanden dan die van het Oude en het Nieuwe Testament, nl. in de context van prae-existentie en eschaton. De meningen van moderne auteurs zijn echter nogal verdeeld over de vraag wat Origenes precies onder die prae-existente kerk verstaat. Er zijn eigenlijk maar twee uitspraken, die expliciet over de prae-existentie van de kerk gaan, resp. in zijn commentaar op het Hooglied en op het Evangelie naar Mattheüs. We geven de strekking van deze passages kort weer. In zijn commentaar op het Hooglied zegt Origenes: reeds voor de komst van Christus was er sprake van de Bruid, zij het dat zij nog klein was en door de dienst van engelen, die haar verschenen en met haar spraken, werd opgevoed. De oorsprong van dit mysterie gaat niet slechts terug tot het begin van het menselijk geslacht en de grondlegging der wereld, maar tot vóór de grondlegging der wereld. Hij beroept zich hiervoor op Paulus, die in Ef. 1, 4-5 spreekt over het in Christus uitverkoren zijn vóór de grondlegging der wereld en het in liefde voorbestemd zijn tot aanneming als zonen. Vervolgens wijst Origenes naar Ps. 74, 2 "Gedenk Uw gemeente, die ge van den beginne vergaderd hebt." Wat dit betekent legt hij als volgt uit: de eerste fundamenten van de vergadering van de kerk zijn terstond van den beginne gelegd, zodat de kerk niet alleen gebouwd is op het fundament van apostelen, maar ook van profeten, waartoe hij m.n. Adam rekent, die van het grote mysterie van Christus en de gemeente (cf. Ef. 5, 32) heeft geprofeteerd (Gen. 2, 24). Hieraan voegt Origenes nog als extra argument toe, dat volgens Ef. 5, 25-26 Christus Zijn kerk zo heeft liefgehad, dat Hij zich voor haar heeft overgegeven. Dat betekent, dat de kerk er dus al was vóór Zijn vernedering, nl. in alle heiligen, die er van het begin van de eeuw geweest zijn. En Hij heeft hen liefgehad om hen in aantal te vermeerderen, in deugden op te voeden en van de aarde naar de hemel te voeren.⁴⁹⁶ In zijn commentaar op het Evangelie naar Mattheüs, die aan het eind van zijn leven verscheen, spreekt Origenes

over de eerste vrouw, die Christus om haar ontucht heeft weggezonden, sc. de synagoge, die om Zijn dood heeft geroepen. Hij vervolgt dan: "En Hij, die van den beginne Hem schiep, die naar Zijn beeld was (als 'in de gestalte Gods zijnde' (Phil. 2, 6)), maakte Hem mannelijk en de kerk vrouwelijk en heeft aan beiden dat ene 'naar Zijn beeld' geschonken." De Heer heeft als man vanwege de kerk de Vader verlaten, bij wie Hij was, toen Hij "in de gestalte Gods" was. Hij heeft ook Zijn moeder verlaten - Hij was immers ook zoon van het Jerusaleem, dat boven is - en heeft zich gehecht aan Zijn vrouw, die hier gevallen was en hier zijn de twee tot één vlees geworden, want om haar werd Hij zelf ook vlees.⁴⁹⁷

Hoe dient men deze uitspraken te verstaan? J. Daniëlou meent, dat de idee van prae-existente kerk terug gaat op het joden-christendom, waar men uitging van een eschatologische werkelijkheid, die in God verbor-gen is vóór de tijden.⁴⁹⁸ Hij vindt, dat er geen verband is met de idee van prae-existentie, zoals die bij Plato voorkomt, maar dat eerder ge-dacht moet worden aan de praedestinatie, zoals Paulus er (o.a. in Ef. 1, 4) over spreekt.⁴⁹⁹ G. Bardy meent daarentegen, dat men wel degelijk moet denken aan de *vormen* van Plato, daar er vóór de schepping alleen maar sprake kan zijn van een *ideale* kerk. Die hemelse kerk is dan het voorbeeld, dat de aardse kerk moet realiseren.⁵⁰⁰ Een heel andere kant gaan H. Crouzel, J. Chênevert en H.J. Vogt op.⁵⁰¹ Zij leggen verband met Origenes' hypothese van de prae-existente zielen en met de prae-existente *mens* Christus. "L'Eglise de la préexistence, l'ensemble des intelligences, était son Epouse."⁵⁰² Men kan niet ontkennen, dat Crouzel c.s. een knappe constructie gemaakt hebben. Ik ben echter niet geheel overtuigd van de juistheid van hun beweringen. J. Chênevert, die een heel hoofdstuk aan de prae-existente kerk wijdt, geeft zelf voortdurend blijk van aarzeling.⁵⁰³ M.i. wordt teveel verwaarloosd, dat Origenes zelf de prae-existente kerk in verband brengt met de uitverkiezing en praedestinatie.⁵⁰⁴ De verwijzing naar Ps. 74, 2 over het vergaderen van de gemeente "vanaf het begin" wordt betrokken op de profeten, m.n. Adam, die over het grote mysterie van Christus en de kerk hebben geprofeteerd.⁵⁰⁵ Ook de uitspraak in de commentaar op Mattheüs⁵⁰⁶ laat zich slechts met moeite gebruiken als argument voor het bestaan van een *reële* prae-existente kerk. Daarom lijkt mij een interpretatie in de geest van het joden-christendom meer voor de hand te liggen, waarbij de elementen van uitverkiezing en praedestinatie tot hun recht kunnen komen: de kerk als Bruid van Christus is een eschatologische werkelijkheid, die in het plan van God realiteit is.⁵⁰⁷

Het is zeer wel mogelijk, dat joodse en platonische invloeden hierbij gecombineerd zijn. Bij het eerste valt te denken aan het semietische realisme.⁵⁰⁸ Zo kan men dus bij Origenes slechts "in zekere zin" over een prae-existente kerk spreken.⁵⁰⁹ De intentie, die er bij Origenes achter zit, is echter wel duidelijk: hij wil nadruk leggen op de eeuwigheid van de kerk⁵¹⁰, op het transcendente karakter⁵¹¹ en op het feit, dat de mensheid alleen voltooid wordt door de band aan Christus en als Zijn Bruid.⁵¹²

Het uiteindelijke doel is namelijk, dat de volmaakte Bruid, d.i. elk redelijk schepsel, zich aan Christus heeft verbonden, omdat Hij door Zijn bloed niet alleen verzoend heeft, wat op aarde is, maar ook wat in de hemel is (cf. Col. 1, 20).⁵¹³ Dat is de voltooiing, waarover Paulus ook sprak in 1 Cor. 15, 24-26. Origenes gebruikt in dit verband graag de uitdrukking ἀποκατάστασις *restitutio* van de Bruid aan de Bruidegom⁵¹⁴ om hiermee het her-stel van de "staat der recht-heid" aan te geven. Dit huwelijk draagt een bovennatuurlijk karakter. Hij duidt het aan met de woorden σεμνός, θεῖος en πνευματικός en herinnert aan uitspraken uit de brieven aan de Corinthiërs "wat geen oog heeft gezien..." (1 Cor. 2, 9) en aan de "onuitsprekelijke woorden, die het een mens niet geoorloofd is uit te spreken" (2 Cor. 12, 4).⁵¹⁵ Naar aanleiding van dit huwelijk oppert Origenes de mogelijkheid, dat *"iemand zal trachten te weten te komen of er naar analogie van het huwelijk van de Bruidegom bij de opstanding der doden ook andere huwelijken zijn of dat bij de opstanding der doden alleen de Bruidegom, na elk huwelijk buiten werking gesteld te hebben, een huwelijk sluit, niet waar 'die twee tot één vlees zullen zijn' (cf. Mat. 19, 5), maar waar het beter (κυριώτερον) is te zeggen, dat de Brui-degom en de Bruid één geest zijn."*⁵¹⁶ Hij laat er hier de nadruk op vallen, dat er één huwelijk is tussen de Bruidegom en Zijn ene Bruid, die alle gelovigen omvat.⁵¹⁷ Het wezenskenmerk van dit huwelijk is niet, dat ze "één vlees" zijn, maar dat zij eens geestes zijn.⁵¹⁸ Hierdoor zal de Bruid tot de hoogste zaligheid opstijgen: ze zal haar Bruidegom volgen, die "alle hemelen is doorgedrongen en doorgetrokken" (Hb. 4, 14) en Hem aanhangend en met Hem verbonden het hemels Jerusalem bereiken.⁵¹⁹ *"Dan zal het ware, onverstoorde feest er zijn, van welk feest de leider én de Bruidegom én de Heer zal zijn, Jezus Christus, onze Heiland, zelf..."*⁵²⁰

P.S. Minear is van mening, dat het beeld van de kerk als Bruid in de nieuw-testamentische geschriften "belongs in the category of minor images".⁵²¹ Bij Origenes is dat echter zeker niet het geval, zoals uit het bovenstaande duidelijk is geworden. Ook elders speelt het thema van de kerk als Bruid een grote rol, bijv. in de syrische liturgie, waar in het kerkelijk jaar de 'kerkwijding' een vooraanstaande plaats heeft ingenomen. Op dit feest werd het mysterie van het huwelijk van Christus en de kerk gevierd, zoals het was voorafgebeeld in het Oude Testament, gerealiseerd in het Nieuwe en eens voltooid zou worden.⁵²²

Bij alles wat Origenes over dit aspect van de kerk gezegd heeft, is hij zich steeds bewust geweest te spreken over een mysterie. Dat is ook de reden, dat zijn beeldspraak niet altijd consistent is. Hij spreekt namelijk niet alleen over Christus als de Bruidegom, maar soms ook over Christus als Bruid. Hij beroept zich hiervoor op Jes. 61, 10: *"Maar ook wordt één en dezelfde 'Bridegom' en 'Bruid' genoemd, zoals bij de profeet geschreven staat: 'Als een bruidegom heeft Hij mij het hoofdsieraad omgedaan en als een bruid heeft Hij mij met versierselen getooid.'"*⁵²³ Om hieraan enige zin te geven zegt hij: *"Als Woord van God wordt Hij Bridegom genoemd en als Wijsheid wordt Hij Bruid genoemd..."*⁵²⁴ Maar dit is een verlegenheidsoplossing om het onzegbare te verwoorden. Origenes zou zeer zeker H.U. von Balthasar hebben toegegeven: *"Kirche, sofern sie Braut Christi ist, bleibt verhüllt im bräutlichen Geheimnis."* *"Liebesgeheimnis, das wir nur ehrfürchtig umkreisen können."*⁵²⁵

1. MOEDER

HET HEMELS JERUSALEM

In Gal. 4, 26 spreekt Paulus over het hemelse Jerusalem als onze moeder. Origenes breidt dit in deze zin uit, dat hij in het hemelse Jerusalem zowel de moeder van de Heer ziet¹ als van de engelen² en de gelovigen. Dit Jerusalem is uitgangspunt en bestemming van de mens. Om het doel te bereiken moet de gelovige zich oefenen in het geloof en de levenswandel van de kerk. Paulus noemt dit het terrein van de akker Gods (1 Cor. 3, 9) zegt Origenes: *"Iedere ziel dan, die nu 'dochter van Jerusalem' (Hoogl. 2, 7) wordt genoemd, wetende dat ze het hemelse Jerusalem als moeder heeft (cf. Gal. 4, 26), moet noodzakelijkerwijze iets bijdragen om deze akker te bebouwen en begeren, dat zij waardig wordt het hemelse te bezitten."*³ Hierbij hoort o.a., dat men in tijden van verdrukking ootmoedig blijft. Hij leest dit in psalm 131. Het kind, dat gespeend wordt, beeldt de gelovige in de verdrukking uit. Maar ook al is het bedroefd, omdat het van de moeder melk wordt beroofd, zijn moeder zelf raakt het niet kwijt. Degene, die in ootmoed tot God bidt, *"verhoogt zichzelf niet, maar wordt verhoogd tot zijn moeder, van wie gezegd is: 'het Jerusalem, dat boven is, is vrij; en dat is ons aller moeder'.*" (cf. Gal. 4, 26)"⁴ "Ons aller moeder" dat wil zeggen: van allen, voor wie de ene God de Vader is (cf. 1 Cor. 8, 6), is Jerusalem de ene moeder.⁵ Naast dit gezin van God de Vader, Jerusalem de moeder en hun gelovige kinderen kent Origenes ook andere gezinnen: *"Zoals het Jerusalem, dat boven is (Gal. 4, 26) de moeder is van Paulus en zijns gelijken, zo zou van anderen - naar analogie van moeder Jerusalem - bijvoorbeeld Soene in Egypte de moeder kunnen zijn of Memphis, van anderen Tyrus en Sidon of welke steden er maar in de Schriften genoemd werden. Volgens, zoals Jerusalem een bruid is, die voor haar man, Christus, versierd is (cf. Openb. 21, 2), zo zouden die moeders als het ware de vrouwen of bruiden zijn van sommige machten, die haar verworven hebben. En zoals sommigen kinderen zijn van Jerusalem als moeder en Christus als vader, zo zouden er ook sommigen kinderen kunnen zijn van Soene of Memphis, of Tyrus of Sidon én van de heersers (ἄρχοντες), die over hen zijn aangesteld (als vaders)"*⁶ Via het beeld van Christus als Bruidegom gaat Origenes hier over naar de voorstelling van Christus als vader, terwijl in de zoëven genoemde passage God de vader werd genoemd.

In het tractaat over het Pascha bouwt Origenes voort op het thema van het hemels Jerusalem als moeder, wanneer hij over het Paaslam zegt: *"Want het offer was gereed voor de redding van de 'bijwoners' vanwege de onnozelheid van de liefde voor haar, die hun voedster is geworden, de aarde, die hen heeft opgevoed; zij hadden haar als voedster gekregen, maar als moeder beschouwd, terwijl ze hun ware moeder vergaten..."*.⁷ Hij legt er de nadruk op, dat de zonde hierin bestaat, dat de mens zijn hemelse afkomst vergeet en zich aan de aarde hecht. De aarde is echter slechts voedster, geen moeder. De uitspraak in dit tractaat verschilt nogal van wat Origenes zegt in een preek over Ezech.14,13, waar hij zelf de aarde wel als moeder typeert: *"zij is werkelijk onze moeder. Want God nam grond uit de aarde en vormde de mens (cf. Gen. 2,7); daarom is de aarde onze moeder. Zij verheugt zich, wanneer ze een rechtvaardige zoon onderhoudt."*⁸ Hij leest dan verder in Jes.24, 5, dat de aarde zich kan ergeren over haar bewoners. *"Ik meen, dat de aarde, die ons als moeder onderhoudt, zich verheugt over haar goede zonen en verdriet heeft over de zondaars. Immers 'een dwaas zoon is zijn vader een ergernis en een verdriet voor haar, die hem baarde' (Spr.17,25)"*.⁹ Omdat de mensen en de aarde zo nauw met elkaar verbonden zijn, als kinderen met hun moeder, lijdt de aarde ook onder de straf, die aan haar kinderen voltrokken wordt: *"Zoals het voor een moeder, die voor verbanning bestemd is, een straf is beroofd te worden van haar zonen, of liever: als zij ziet, dat haar zonen voor een andere provincie worden bestemd, zo wordt onze moeder aarde op een bepaalde manier door God gegeseld voor haar zonden, wanneer 'van haar mens en dier worden weggenomen' en zij verheugt zich wanneer zij mensen bij zich heeft en nog meer, wanneer zij de beste mensen heeft, die leven in ijver voor de Heer..."*.¹⁰

HET AARDS JERUSALEM

Als Origenes spreekt over het aardse Jerusalem, zegt hij, dat Lea de stammoeder van de synagoge is en van de menigte der Joden, omdat zij de oudste was (cf.Gen.29,26).¹¹ Hij bedoelt uiteraard, dat in vergelijking met de kerk de synagoge het oudst was.

Wanneer zij echter tot zonde komt, is God niet langer haar vader, maar een amoriet (cf. Ezech.16,3). *"Zolang ze niet heeft gezondigd, was de Heilige Geest haar vader, maar toen ze heeft gezondigd, is een hethietische haar moeder geworden. Zolang ze niet heeft gezondigd, heeft ze Abraham, Isaäk en Jakob als oorsprong gehad, maar toen ze heeft gezondigd, is een kanaänietische haar stammoeder geworden."*¹² Origenes merkt op, dat er daarom een nauwkeurig onderscheid gemaakt wordt in de loop van het gesprek,

dat God voert met het zondige Jerusalem, tussen "Uw zonen" en "mijn zonen" (Ezech. 16, 19-21). Dit onderscheid kan nu ook worden toegepast op de kerk: *"Want al wie geboren worden in de leringen van de ketters en daar de beginselen van hun geloof hebben opgedaan, zijn 'zonen' van het ontuchtige en zondige Jerusalem. Wie echter geboren is binnen de kerk en later misleid is door de leugen van de ketterij, die is, hoewel hij een zoon van God is, door het zondige Jerusalem genomen en als offer de afgoden voorgezet."*¹³ Op één lijn met de zonen van het zondige Jerusalem staan de zonen van de ongehoorzaamheid, van de hoererij e.d. *"'Zonen der ongehoorzaamheid' (Ef. 5, 6) noemt hij de ongehoorzamen alsof als het ware het kwaad van de ongehoorzaamheid moeder is geworden en hen voortgebracht heeft, die als het ware het karakter van hun moeder hebben. Zo is het mogelijk op vele plaatsen in de Schriften ook zonen en 'kinderen van de hoererij' (Hos.1,2; 2,6 LXX) en 'zonen des doods' (1 Sam. 20,31; 2 Sam.12,5) en 'zonen van het Gehenna' (Mat. 23, 15) en andere soortgelijke dingen te vinden."*¹⁴ Wat de slechte moeders betreft maakt hij onderscheid tussen degenen, die nog zwanger zijn en de zogenden: *"Met 'zwangeren' (Mat. 24, 16-19) bedoelt Hij zielen, die de slechtheid in zich hebben, maar het kwaad nog niet doen, echter wel bereid zijn om de zonde te doen en te baren. Onder 'zogenden' moeten verstaan worden zij die openlijk het slechte doen, die ook als het ware als moeders en voedsters van de zonde bevonden worden."*¹⁵

Origenes brengt Jerusalem als stad van God niet alleen in verband met God, maar ook in het bijzonder met Zijn genade: ze is de vrucht van het huwelijk tussen God en de genade: *"Toen Jerusalem stad van God was, vond ze haar oorsprong en afstamming bij Abraham en had ze God als Vader en (Zijn) genade als moeder."*¹⁶ Hanna stond - gezien haar naam - model voor deze moederlijke genade en in de naam van haar zoon Samuël ligt besloten, dat waar de geest der genade is "daar is God zelf".¹⁷ En deze zonen der genade, die openstaan voor God en Zijn Woord, vormen een scherp contrast met de bovengenoemde zonen der ongehoorzaamheid

DE KERK

Zoals Jerusalem als Godsstad vrucht van de genade is, zo heeft ook de kerk uit de heidenen haar ontstaan te danken aan het wonderbaarlijk ingrijpen van God, waardoor *"de moederschoot van de onvruchtbare geopend"* wordt, bij de komst van Christus. *"Dan zullen ook het huis van Abimelech en zijn slavinnen, die de Here heeft genezen (cf. Gen. 20, 17)*

zonen baren voor de kerk. Want dit is de tijd, dat de onvruchtbare baart en de zonen van de eenzame vele zijn, méér dan van haar, die een man heeft (cf. Gal. 4, 27; Jes. 54, 1) . Want de Here heeft de moederschoot van de onvruchtbare ontsloten en ze is vruchtbaar gemaakt, zodat ze in één keer een volk baart (cf. Jes. 66, 8) . Maar ook de heiligen roepen en zeggen: "Heer, uit vrees voor U zijn we zwanger geworden en hebben gebaard, de geest van Uw heil hebben we op aarde gebracht (cf. Jes. 26, 18) . Vandaar, dat ook Paulus op gelijke wijze zegt: 'Mijn zonen, die ik opnieuw baar, totdat Christus in U gestalte krijgt' (Gal. 4, 19). Zulke zonen baart en brengt elke gemeente Gods voort. Want 'wie zaait op het vlees, zal van het vlees verderf oogsten' (Gal. 6, 8). Zonen van de geest echter zijn zij, van wie de apostel zegt: 'De vrouw zal behouden worden, doordat ze zonen voortbrengt, als ze blijven in geloof en reinheid' (1 Tim. 2, 15) . De kerk van God moet zo de baringen en zo het voortbrengen verstaan, zo vruchtbaarheid geven aan de daden der vaders door een sierlijke en eervolle interpretatie, zo de woorden van de Heilige Geest niet door dwaze joodse fabelen doen verkleuren, maar erkennen, dat ze vol schoonheid, vol deugd en nut zijn."¹⁸ In een scholion op Ps. 113, 9, dat overigens door M.-J. Rondeau aan Evaarius wordt toegeschreven¹⁹, lezen we: "Onvruchtbaar wordt de ziel, wanneer God haar verlaten heeft, en moeder, wanneer Hij in haar werkt."²⁰ Deze opmerking ligt in de lijn van de uitspraken van Origenes over het werk van de genade en de Geest, die we zojuist gehoord hebben.

In de preek over Gen. 20, die we zoëven geciteerd hebben, reiken twee moederlijke typen elkaar de hand: *de gemeente Gods*, die zonen baart en *de individuele gelovige*, in wie Christus gestalte aanneemt volgens Gal. 4, 19. We zagen al eerder, dat deze tekst Origenes sterk heeft aangesproken.²¹ Niet alleen het hemels Jerusalem kan de moeder van Christus genoemd worden, maar ook de ziel. Als God haar moederschoot opent, brengt zij het Woord van God voort en wordt zo Zijn moeder.²² Hij kan het ook zo zeggen (n.a.v. Mat. 12, 46-50): "Iedere maagd en onvergankelijke ziel, die van de Heilige Geest zwanger is geworden om de wil van de Vader voort te brengen, is de moeder van Jezus."²³ Of, zoals het staat in een scholion op Ps. 106, 3b: "Wie gerechtigheid doet, doet Christus, de Gerechtigheid en door Hem voort te brengen heeft hij een ziel, die de moeder van Christus is, want Christus, de Gerechtigheid, neemt gestalte in hem aan (cf. Gal. 4, 19)".²⁴

We willen nu echter onze aandacht richten op *de kerk* als moeder. Het beeld gaat terug op de voorstelling van Jerusalem als moeder, zoals die voorkomt in het Oude en Nieuwe Testament en bij de rabbiën.²⁵ Bovendien is er verband met het beeld van de bruid.²⁶ De eerste keer, dat de kerk *moeder* wordt genoemd, is bij Marcion en in de brief van de christenen in Lyon en Vienne aan hun broeders in Klein Azië uit 177/178.²⁷ Maar ook reeds bij Hermas vinden we aanduidingen in deze richting.²⁸ Ook anderen gebruiken het beeld²⁹, maar een grote rol speelt het vooral bij Tertullianus³⁰ en bij Cyprianus, bij wie het 30 keer voorkomt.³¹ S. Tromp meent, dat met dit beeld door de patres vier aspecten van de kerk worden uitgedrukt, namelijk van *ontvangenis*, *geboorte*, *voeding* en *abortus*.³² We zullen zien, dat deze elementen ook bij Origenes te vinden zijn. Opvallend is, dat het beeld niet voorkomt bij de apologeten van de tweede eeuw³³, in Tertullianus' apologetische geschriften *Ad Nationes* en *Apologeticum*³⁴ en in Origenes' *Contra Celsum* en *De Principiis*.³⁵ Nu kan men over de adressanten van het laatstgenoemde geschrift van mening verschillen, maar de conclusie ligt voor de hand, dat het beeld van de kerk als moeder vooral gehanteerd werd binnen de kerk, tegenover hen, die als haar kinderen beschouwd mochten worden.³⁶ K. Delahaye ziet dit bevestigd door de manier, waarop Clemens het beeld van de moeder gebruikt. Met A. Knauber deelt hij diens werken in twee groepen in: de *Stromata* en de *Hypotyposeis*, die voor niet-christenen bestemd waren en de *Protrepticus*, de *Paedagogus* en *Quis dives salvetur?*, die tot christenen waren gericht. In de eerste groep komt het beeld van de moeder wel voor, maar dan in verband met *θεία γνῶσις καὶ σοφία*.³⁷ In de *Paedagogus*, die dus tot de tweede groep behoort, wordt het gebruikt voor de kerk.³⁸

De hemelse kerk

Bij Origenes dient tweeërlei gebruik te worden onderscheiden: i.v.m. de hemelse kerk en met betrekking tot de zichtbare kerk. De *hemelse kerk* is de kerk, zoals ze eigenlijk is en moet zijn.³⁹ Als Origenes in de proloog op zijn commentaar op het Hooglied het verschil uitlegt tussen de boeken Spreuken, Prediker en Hooglied, zegt hij: in Spreuken worden we nog in morele zaken onderricht en wordt Christus als 'koning van Israël' getypeerd, want wij worden vanwege ons geloof 'Israël' genoemd. Prediker gaat over een volgende fase, als we in het hemels Jerusalem zijn, d.w.z. als we zijn verbonden aan 'de kerk van de eerstgeborenen

in de hemel' (cf. Hebr. 12,32) en het hemels Jerusalem als onze hemelse moeder hebben leren kennen. De hoogste trap wordt beschreven in het Hooglied: de verhouding van Bruid en Bruidegom.⁴⁰ Later in de commentaar, bij de bespreking van Hoogl. 1,6, komt het motief van de hemelse moeder terug. Wie is de moeder van de Bruid? En wie zijn haar zonen, de broers van de Bruid? Op grond van Gal. 4,21-26 concludeert Origenes, dat het gaat over het hemels Jerusalem: dat is de moeder van Paulus en van alle gelovigen. Want door het geloof krijgt iemand de vrijheid en wordt tot zoon van de vrije, het Jerusalem, dat boven is. En zo is de Bruid de dochter van deze moeder en de apostelen van Christus haar zonen.⁴¹ Men kan *"de vrijheid van de hemelse moeder bezoedelen door de onwaardige slavernij van de zonde"*.⁴² Wat zich in de zichtbare kerk afspeelt heeft zijn weerslag op de hemelse kerk. Het is dan ook niet zo, dat Origenes vanwege zijn interesse voor het ideaal van de hemelse kerk geen aandacht zou hebben voor de zichtbare kerk als moeder der gelovigen.⁴³ Integendeel, de meeste passages, waarin sprake is van de moeder-kerk, hebben betrekking op de kerk op aarde. In de zojuist geciteerd preek over Lev. 21,11 wordt de aardse kerk gezien in het perspectief van de hemelse. Er van uitgaande, dat God de Vader is en het hemelse Jerusalem de moeder (n.a.v. Gal. 4,26 en Hebr. 12,22) zegt hij: *"Allen dan, die zondigen, bezoedelen zich ten opzichte van de Vader, door wie ze geschapen zijn. Want als we iets goddeloos hebben gedaan, gesproken of gedacht tegen God, toen we niet in God geloofden, hebben we ons bezoedeld ten opzichte van de Vader. (Laten we hopen, dat dat toen alleen uit ongeloof gebeurd is en is opgehouden, nadat we tot geloof zijn gekomen!)* En zo bezoedelen we ons ook ten opzichte van de moeder, als we gelovend in God de kerk schenden of de vrijheid van de hemelse moeder bezoedelen door de onwaardige slavernij van de zonde. Maar alleen onze Heer Jezus Christus, 'die geen zonde gekend heeft' (cf. 2 Cor. 5,21), heeft zich noch ten opzichte van de Vader, noch ten opzichte van de moeder bezoedeld en 'heeft het heiligdom niet verlaten' (Lev. 21,12)."⁴⁴ De aardse kerk schenden betekent ook de hemelse moeder bezoedelen.

De aardse kerk

Het beeld van de aardse kerk als moeder vinden we bij Origenes allereerst daar, waar hij spreekt over *de zonen van de kerk*. Hij doet dat bijvoorbeeld in een preek n.a.v. Num. 21,27-28. Hesbon is daar de heiden met zijn schandelijke manier van leven, die dwaalt in zijn godsdienstige overtuiging. *"Als Israël, d.i. de zoon van de kerk, hierheen*

nadert en de pijlen van het Woord van God erop richt en het zwaard des geestes er tegen trekt (cf. Ef. 6,16-17), en er alle versterkingen van heidense leringen afbreekt en de trotse bolwerken van zijn argumenten met het vuur der waarheid verbrandt, dan moet hiervan gezegd worden, dat Hesbon, de stad van Sihon, vernietigd is."⁴⁵ De kracht van deze zonen der kerk is hun geestelijk verstaan van de Schriften. "Want zij, de zonen van de kerk, worden 'onthullers van raadselen' (aenigmatistae Num. 21,27) genoemd, omdat ze de beelden van de wet en de raadsels geestelijk verstaan."⁴⁶ Ook al wordt de kerk in deze citaten niet nadrukkelijk moeder genoemd, het is duidelijk, dat dit beeld hier verondersteld is. In een scholion over Ps. 50,21, dat op naam van Origenes staat, gebeurt dat wel uitdrukkelijk: "God zwijgt tegen ons, wanneer wij kwaadspreken tegen een broeder en een struikelblok leggen voor de zoon van onze moeder, de kerk."⁴⁷

Verder komen de aspecten, die Tromp aan dit beeld in de vroege kerk ontdekte⁴⁸, ook bij Origenes voor. Er is sprake van *de ontvangenis*. De kerk wordt door liefde met de hemelse Bruidegom verbonden en wordt met Hem één door het Woord, zodat ze zwanger wordt en behouden wordt door zonen voort te brengen, wanneer deze blijven in geloof en heiligheid met nuchterheid (cf. 1 Tim. 2,15), omdat ze ontvangen zijn uit het zaad van het Woord van God, maar gebaard en voortgebracht door de onbevleete kerk.⁴⁹ Bij *het Woord* kan men denken aan de tweede persoon van de godheid, maar ook aan de prediking. Elders wordt (ook i.v.m. 1 Tim. 2,15) gesproken over ontvangenis door de Heilige Geest.⁵⁰ Het gaat bij de uitbreiding van de kerk in ieder geval niet slechts om numerieke aanwas, maar om groei in geloof en heiligheid. Het tweede element, van *de baring* komen we hier ook al tegen. In een commentaar op Spr. 17,25 lezen we: "Onze moeder is ook de kerk, die de God en Vader door de Heilige Geest als vrouw aan Zich verbond. Want Hij brengt door haar altijd zonen en dochters voor Zich voort."⁵¹ Door Plumpe, Delahaye en Vogt wordt klakkeloos aangenomen, dat deze en andere uitspraken in de catenen op Spreuken, die aan Origenes worden toegeschreven, ook inderdaad van hem afkomstig zijn. v. Balthasar heeft echter gewaarschuwd deze catenen met de grootst mogelijke argwaan te gebruiken, aangezien de meeste uitspraken, die op naam van Origenes staan *niet* van hem afkomstig zijn, maar van Didymus de Blinde of - in de meeste gevallen - van Evagrius. Bovendien is een aantal scholia niet met zekerheid aan enig auteur toe te schrijven.⁵² We zullen daarom het getuigenis van de catenen op het boek Spreuken minstens met evenveel terughoudendheid moeten vermelden als bij de andere catenen het geval is. Afgezien van de authenticiteit van het

zojuist geciteerde scholion valt in ieder geval ook bij Origenes alle nadruk op het initiatief van God de Vader en op de werking van de Heilige Geest, waardoor de kerk kinderen van God kan voortbrengen.⁵³ Zo voltrekt zich ook het wonder van Jes.54,1, dat de onvruchtbare baart. *"De onvruchtbare is onze moeder, de kerk. Deze heeft er zeven gebaard. Het getal 'zeven' wordt 'rust' toegeschreven."*⁵⁴ Gezien het verband, dat gelegd wordt met de vruchtbare, die verwelkt, waarmee duidelijk het Oude Verbond bedoeld is, is het geen vraag "whether the Church above or the Church on earth is meant".⁵⁵ Het laatste is het geval. Want waar zijn de smarten van een, die baart (cf.Ps.48,7)? *"In de stad van de grote koning en de kerk, doordat Christus in hen gestalte aanneemt (cf.Gal.4,19)."*⁵⁶ Dit kan alleen bedoeld zijn van de aardse kerk. Tromp spreekt ook over het facet van *abortus* van de foetus. Origenes ziet dat plaatsvinden, als aanstoot gegeven wordt aan een catechumeen, die nog niet *in vorm* is.⁵⁷ De vierde functie, die het beeld van de kerk als moeder beschrijft, is die van *de voeding*. Impliciet is de gedachte, dat de kerk het geloof voedt door de woordverkondiging en de sacramenten op vele plaatsen aanwezig, maar slechts zelden wordt het door Origenes expliciet tot uitdrukking gebracht d.m.v. het beeld van de moeder. Er zijn twee passages in de catenen op Spreuken op naam van Origenes, die in deze geest spreken. De eerste luidt: *"De woorden, die we van de Vader horen, zijn de Schrift, van de moeder de ongeschreven traditie van de kerk, zoals het vasten op vrijdag e.d.... Het is ook mogelijk aan natuurlijke vaders te denken of aan de geestelijke leraars, want ook van hen is de kerk de moeder."*⁵⁸ Dit zou dan betekenen: wat de kerk te zeggen heeft, ligt op het niveau van het eerste onderricht, zoals moeders met hun voeding slechts kleine kinderen voeden. De stevige kost komt dan van de Vader en uit de Schrift. De tweede passage, een commentaar op Spr.20,20 kan dit nog verduidelijken: *"Christus kan vader en moeder genoemd worden: vader van hen, die de geest van het zoonschap hebben, moeder van hen, die melk en geen stevig voedsel nodig hebben. Want ook toen Hij in Paulus sprak, werd Hij vader van de Efeziërs aan hen de geheimenissen van de wijsheid openbarend, maar moeder van de Corinthiërs hen drenkend met melk."*⁵⁹ Echter, volgens v.Balthasar is de eerste uitspraak van Didymus⁶⁰ en komt de tweede - in enigszins gewijzigde vorm - ook bij Procopius voor en wordt daar toegeschreven aan Eusebius, wat vaker gebeurt met stukken, die in werkelijkheid van Evagrius zijn.⁶¹ Overigens is de voorstelling, dat Christus als god-mens in zich het vaderlijke en het moederlijke element verenigt, niet zo vreemd. Clemens zegt dat van de Logos en Philo van de Wijsheid.⁶²

Behalve de vier aspecten, die Tromp noemt, zijn er nog enkele te noemen. In de eerste plaats *de vreugde (of het verdriet), die een moeder van haar kinderen heeft*. Als Origenes heeft uitgelegd, dat in Gen. 21, 8 niet slechts staat, dat Isaäk groeide, maar dat voor Abraham *de vreugde groeide*⁶³, vervolgt hij: "Ach, dat ook *gij Isaäk werdt en 'vreugde'* waart voor Uw moeder, de kerk. Maar ik ben bang, dat de kerk nog in smarten en zuchten zonen baart. Of is dat voor haar geen reden tot smart en gezucht, wanneer *gij niet samenkomt om het Woord van God te horen en ternaauwernood op feestdagen ter kerke gaat en dan nog niet zozeer uit verlangen naar het Woord, als uit belangstelling voor de plechtigheid en in zekere zin vanuit het argument van de openbare schuldvergeving.*"⁶⁴ Hier wordt niet de aardse kerk in het algemeen, maar een plaatselijke kerk *moeder* genoemd.⁶⁵ Zij lijdt onder de achtteloosheid van haar kinderen en de smarten, die hier genoemd worden zijn van een ander gehalte dan die in Ps. 48, 7.⁶⁶ Ook bij het Laatste Oordeel zal de kerk lijden onder het lot, dat haar weerspannige zonen overkomt, lezen we in een scholion op Spr. 17, 25: "*Toorn wordt op de Dag des Oordeels door de God en Vader uitgestort over de onverstandige zoon. En voor de kerk, die hem door de Heilige Geest heeft voortgebracht, en voor de rei der heiligen zal er dan ongetwijfeld verdriet zijn over de ondergang van de onverstandige zoon.*"⁶⁷ Een laatste facet, dat we in deze catenen tegenkomen, is dat er onderscheid gemaakt wordt tussen *een moeder en iemand, die gebaard heeft*. "En let op, dat de verstandige zoon zowel *iemand, die gebaard heeft, als een moeder heeft, maar de onverstandige alleen iemand, die gebaard heeft*. Want de moeder heeft ook gebaard, maar zij, die gebaard heeft, behoeft niet beslist ook moeder te zijn. Want als de geborene in slechtheid en onwetendheid gestorven is, heeft ze nog wel gebaard, maar is ze geen moeder meer. Daarom heeft degene, die geboren is, ook geen deel gekregen aan de geest van het zoonschap."⁶⁸ Dat wil zeggen, dat de kerk in abstracto als Moederkerk niet bestaat, maar slechts in relatie tot haar kinderen. De laatste twee scholia worden doorgaans aan Origenes toegekend, maar H.U. v. Balthasar rekent hen tot de "nicht identificeerbare Stücke". We kunnen er voor Origenes dus niet teveel gewicht aan hechten.

De moederlijke functie van de kerk wordt in het bijzonder uitgeoefend door vaderlijke figuren als bisschoppen, presbyters en leraren. Als Jezus zegt, dat wie om Zijn naam broeders, zusters, ouders e.d. heeft rijksgegeven, vele malen meer terug zal ontvangen (Mat. 19, 29), wordt at volgens Origenes o.a. werkelijkheid, wanneer "*iemand als ouders al*

de onberispelijke bisschoppen en de onbesproken *presbyters* ontvangt i.p.v. de beide (ongelovige) ouders, die hij heeft verlaten."⁶⁹ Nadrukkelijk zegt hij erbij, dat het alleen van die bisschoppen en *presbyters* geldt, die onberispelijk zijn. "Wij, die uit de heidenen tot het Woord zijn gekomen, hebben niet onze aardse vaders als leraars. Het gaat om vaders, die hen als kinderen hebben verwekt. En die doen het, opdat ook het volgende geslacht ermee bekend wordt."⁷⁰ Zo kon van Daniël, hoewel de traditie vertelt, dat hij eunuch was, gezegd worden, dat hij zonen had. Omdat zijn ziel vruchtbaar en heilig was, heeft hij door zijn *profetische* en goddelijke verkondiging vele kinderen voortgebracht.⁷¹ En zo hebben *apostelen* als Paulus de dwalenden en in het geloof weifelenden, die als het ware een misgeboorte geworden waren, met *moederlijke* liefde wederom gebaard, totdat Christus in hen gestalte aannam (cf. Gal. 4, 19).⁷²

De gelovigen moeten zich aan deze *ouders* onderwerpen, maar de ouders dienen zich op hun beurt van hun verantwoordelijkheid bewust te zijn. Origenes komt hierop n.a.v. Luc. 2, 49-51. Jezus heeft Jozef als vader geëerd, omdat hij ouder was, d.w.z. de grotere onderwierp zich aan de kleinere. Dit geldt ook voor de gelovigen t.o.v. de bisschop, die door God tot mijn *vader* is aangesteld en tegenover de *presbyter*. Maar Jozef zal, wetende dat de grotere aan de mindere onderworpen was, zijn gezag scrupuleus hebben uitgeoefend. 't Komt vaker voor, dat een mindere boven een betere gesteld is, zegt Origenes en hij besluit: als zij, die in rang hoger zijn, dit begrijpen, zullen ze zich er niet trots op verheffen, want het kon wel eens zijn, dat zijn ondergeschikte beter is dan hij!⁷³ F. Fournier maakt in zijn editie hierbij de volgende opmerking: "Est-il besoin de souligner l'actualité permanente de cette vérité? L'autorité dans l'Eglise ne dépend pas de la valeur personnelle; ce simple rappel peut éviter des étonnements et des révoltes inutiles."⁷⁴ Maar deze conclusie is wat al te "simple". Het gaat Origenes niet alleen om de gehoorzaamheid van de kinderen. Zijn uitspraak spitst zich toe op een vermaan tot nederigheid aan hen, die in de kerk macht bezitten. De rang, die ze bekleden, maakt hen nog niet tot betere mensen. Origenes weet dat uit eigen pijnlijke ervaringen met z'n bisschop. Alleen *onberispelijke* bisschoppen en *onbesproken* *presbyters* blijken echte *vaders*, zij wier ziel vruchtbaar en *heilig* is. Aan hen komt onze kinderlijke gehoorzaamheid en respect toe.

Hoewel het beeld van de kerk als moeder bijbelse wortels heeft, komt het als zodanig in het Nieuwe Testament niet voor.⁷⁵ Pas rond 150 n. Chr. duikt het voor het eerst op. In de rooms-katholieke theologie speelt het later een belangrijke rol, hoewel ook protestantse theologen (o.a. Luther en Calvijn) er gebruik van maken.⁷⁶

Na de aarzelende aanzetten in de tweede eeuw heeft het beeld ook bij Clemens, Origenes' directe voorganger in de alexandrijnse school, een sober karakter: de kerk voert ons als een moeder tot zich, terwijl wij de kerk zoeken⁷⁷; maar niet alleen roept zij ons tot zich, maar in zorgzame liefde (ἀγαπητική) voedt zij ook met de melk van de Logos⁷⁸ degenen, die als υἱοὶ tot haar zijn gesnel.⁷⁹ Volgens K. Delahaye bereikt het beeld bij Origenes dan een ongekende diepte en reikwijdte.⁸⁰ J.C. Plumpe constateert daarentegen, dat het beeld ook bij Origenes nog geen grote plaats inneemt⁸¹, een mening, die door E. Dassmann wordt gedeeld.⁸² De waarheid ligt in het midden. Origenes heeft het beeld meer uitgewerkt dan Clemens: hij past het zowel op de hemelse als op de aardse kerk toe en noemt meerdere aspecten van het moederschap van de kerk: zij is zwanger van gelovigen, baart hen, maar kan ook een miskraam hebben, (voedt haar kinderen) en deelt in hun vreugde of verdriet. Op haar beurt mag ze rekenen op het respect van haar kinderen.⁸³ Aan de andere kant is het aantal keren, dat Origenes het beeld gebruikt, gezien zijn omvangrijk oeuvre gering. Niettemin heeft hij invloed gehad op de uitwerking van dit beeld in later tijd en vinden we allerlei aspecten van het beeld, die hij reeds benadrukte, later terug.

J.C. Plumpe⁸⁴ en K. Delahaye⁸⁵ wekken de indruk, dat Origenes' interesse vooral uitgaat naar de hemelse kerk, terwijl de belangstelling van Irenaeus⁸⁶ en van Cyprianus⁸⁷ zich voornamelijk richt op de aardse kerk. Maar dit is geen juiste tegenstelling. Dezelfde pastorale bewogenheid, die Irenaeus bezit, kenmerkt ook Origenes: vandaar zijn grote belangstelling voor de aardse werkelijkheid van de kerk als moeder.⁸⁸ Alleen ziet Origenes de aardse kerk in het perspectief van de hemelse en gebruikt zo - anders dan Irenaeus - het beeld van de moeder ook voor die hemelse kerk.⁸⁹

L. Bouyer⁹⁰ en E. Dassmann⁹¹ menen, dat het moeder-beeld ondergeschikt is aan het bruids-beeld. Inderdaad is het beeld van de moeder minder nadrukkelijk aanwezig dan het beeld van de bruid. Ook komt Origenes soms van het beeld van de bruid op dat van de moeder.⁹² Maar daar staat tegenover, dat

het beeld van de moeder ook voorkomt zonder dat Christus genoemd wordt.⁹³ Dat betekent, dat er geen *noodzakelijke* samenhang bestaat tussen de kerk als bruid en als moeder.⁹⁴ Een dergelijke 'logica' is ook niet nodig: Origenes kan beide beelden los van elkaar gebruiken om er verschillende facetten van het mysterie van de kerk mee te belichten.⁹⁵ Opvallend is verder, dat Origenes het baren van de moeder-kerk niet - zoals anderen - in direct verband met de doop brengt.⁹⁶

Er is bij hem ook geen sprake van een louter 'Gegenüber' van moeder en kinderen, van kerk en gelovigen. Terwijl hij de ene keer de kerk de moeder van de gelovigen noemt, zegt hij bij een andere gelegenheid: "*wij zijn de kerk*".⁹⁷ Datzelfde gemak vinden we bij Clemens⁹⁸ en later vooral bij Methodius.⁹⁹ Bovendien kan de gelovige zelf ook weer *moeder* van andere gelovigen worden.¹⁰⁰

De kerk als *moeder* is echter slechts middel van God, de *Vader*. Het initiatief ligt bij Hem.¹⁰¹ In plaats van *zonen van de kerk* komt veel vaker de term *zonen van God* voor.

2. ZONEN.

ZOON VAN GOD.

Hoewel *zoon van God* geen beeld voor de kerk is, willen we er hier toch aandacht aan besteden, omdat het een aanduiding is van de gelovige, die samen met zijn medegelovigen de kerk vormt. Bovendien komt de vraag op hoe zich de *zonen van de kerk* en de *zonen van God* tot elkaar verhouden.

Reeds in zijn commentaar op het evangelie naar Johannes concludeert Origenes op grond van de volgorde van Joh. 13, 13. 16 en Joh. 13, 33, dat de discipelen eerst *slaven* en later *kinderkens* waren. De ontwikkeling loopt van *slaaf* via *discipel* naar *kind* om zo *broeder* van Christus en tenslotte *zoon* van God te worden.¹⁰² Achter deze exegese ligt een bepaald 'Vorverständnis', namelijk de kennis van Rom. 8, 15 en Gal. 4, 6.7. Origenes leest in de Heilige Schrift, dat heel het menselijk geslacht oorspronkelijk bestond uit goden, zonen van de Allerhoogste (Ps. 82, 6). Zij zijn echter door de zonde, doordat ons denken van jongsaf aan het kwade gewijd is (cf. Gen. 8, 21) en vanwege het lichaam der vernedering (cf. Phil. 3, 21) *zonen des toorns* geworden. Men kan zelfs zeggen, dat ze van nature zonen des toorns zijn (Ef. 2, 3).¹⁰³ "*Als ieder, die de zonde doet, door de Duivel is verwekt* (1 Joh. 3, 8), *zijn we als het ware zo dikwijls door de Duivel verwekt als we zondigen. Ellendig is hij,*

die altijd door de Duivel wordt verwekt...".¹⁰⁴ In plaats van zonen van de Allerhoogste zijn de mensen zo 'van nature' zonen van de Duivel geworden en slaven van demonen. N.a.v. de oproep van God "Keert weder, afkerige kinderen..." (Jer. 3, 22) merkt Origenes op: "Zij uit de heidenen reageren hierop met 'Wij zullen Uw slaven zijn', daar ze het vroeger niet waren, maar van demonen, van vijandige machten."¹⁰⁵ Door de barmhartigheid van God is het dus mogelijk van slaaf van de Duivel slaaf van God te worden. Typerend voor een slaaf is - volgens Origenes - vrees voor zijn heer. In zijn commentaar op Rom. 8, 15 zegt hij het volgende: "Het is zeker, dat iemand zoon van God wordt door de geest der aanneming, slaaf van God echter door de geest der slavernij. Het begin van het dienen van God wordt, omdat 'de vreze des Heren het begin der wijsheid' is (Pred. 1, 14), vervuld door de geest van vrees, wanneer iemand nog een klein kind genoemd wordt. En voor kleine kinderen is toch de paedagoog een schrik. Vandaar dat de apostel ook van zo'n klein kind zegt 'zolang de erfgenaam nog een klein kind is, verschilt hij in niets van een slaaf, hoewel hij heer is van alles, maar hij is onder voogdij en toezicht tot op het tijdstip, dat door zijn vader tevoren bepaald was. Zo waren ook wij, toen we kleine kinderen waren, dienstbaar aan de elementen van deze wereld.' (Gal. 4, 1-3) Ge ziet hoe Paulus naar de hem door God geschonken wijsheid (cf. 2 Petr. 3, 15) hier de geesten, die in (de fase van de) vrees geschonken worden, voogden van kleine kinderen en toezieners genoemd heeft, die ieder van ons, zolang hij nog een klein kind is, naar de inwendige mens in vreze bewaren, totdat hij op die leeftijd gekomen is, waarop hij het verdient de geest tot aanneming als zonen te ontvangen en voortaan zoon en heer van alles is. 'Want alles is het Uwe' (1 Cor. 3, 22), zegt hij, en met Christus heeft God ons alles gegeven (cf. Rom. 8, 32). Dit is het dus, wat Paulus leert, dat wij, nadat we met Christus gestorven zijn en Zijn Geest in ons ontstaan is, niet wederom een geest van slavernij hebben ontvangen in vreze, d.i. niet weer kleine kinderen en beginnelingen geworden zijn, maar als volmaakten reeds de geest van aanneming ontvangen hebben, 'in welke geest wij roepen: Abba, Vader!' (Rom. 8, 15). Want niemand anders roept 'vader' dan de zoon."¹⁰⁶ Vrees is een paedagogisch hulpmiddel om tot edele mensen op te voeden.¹⁰⁷ In dit opzicht is er geen verschil tussen παῖδες en δοῦλοι.¹⁰⁸ Ook is God niet alleen Heer van een knecht, "want de Vader kan met recht ook als Heer van de Zoon doorgaan en van diegenen, die om Zijnentwil zonen geworden zijn". Men zou kunnen zeggen, dat slaven in vreze en zonen in liefde in slavernij gehouden worden.¹⁰⁹ De kentekenen aan de zielen van

resp. de knechten Gods en Zijn zonen zijn alleen voor God zichtbaar.¹¹⁰

De overgang van *slaven* naar *zonen* wordt door Origenes niet scherp gemarkeerd. Het dienen van een kind in *vreze* gaat geleidelijk over in een dienen in *liefde*, zoals Christus in liefde gediend heeft, en *vrees* wordt *respect* (εὐλάβεια) " ¹¹¹ Bovendien is "de slavernij van Christus edeler dan alle vrijheid " ¹¹² "Wat is slaaf van Christus zijn anders dan slaaf zijn van het Woord van God, van de wijsheid, gerechtigheid, waarheid, kortom van alle deugden, die Christus allemaal is." ¹¹³ Beslissend is of men slaaf van Christus en van God wil zijn of slaaf van de zonde en de Duivel blijft. Wie de Zoon ontvangt, stelt zich ook open voor de geest van het zoonschap. Want zo komt door Christus de aanneming tot zonen op ons af. En wij zijn uitgekozen om tot Hem te gaan.¹¹⁴

Het is dus duidelijk, dat men *niet van nature*, maar *door adoptie* zoon van God is. "Zo zijn dan ook degenen, die 'de geest van aanneming tot zonen' ontvangen, 'waarin wij roepen 'abba', 'vader'' (Rom. 8, 15) , wel zonen van God, maar niet zoals de eniggeboren Zoon. Want de eniggeborene is zoon van nature en is altijd en onafscheidelijk zoon, maar de anderen hebben naarmate ze de Zoon van God in zich hebben opgenomen 'de macht' ontvangen 'om zonen Gods te worden' (Joh. 1,12). Ook al zijn ze niet uit bloed, niet uit de wil des vlezes, noch uit de wil eens mans maar uit God geboren (cf. Joh. 1, 13), toch zijn ze niet op die wijze geboren als de eniggeboren Zoon geboren is. Daarom, zo'n verschil als er is tussen de ware God en hen, tot wie gezegd wordt 'Ik heb gezegd: gij zijt goden', zo'n verschil is er ook tussen de ware Zoon en hen, die horen '(gij zijt allen) zonen van de Allerhoogste'(Ps. 82, 6)."¹¹⁵

Door bemiddeling van Christus wordt men *zoon van God*. Om de zondaren nabij te komen heeft Hij de gestalte van een slaaf aangenomen¹¹⁶ en hun vlees en bloed.¹¹⁷ Hij is in deze wereld gekomen¹¹⁸ en heeft zondaren vrijgekocht.¹¹⁹ Zijn komst in het vlees trekt Hij door in de intocht in onze ziel.¹²⁰ Door het dagelijks brood van Zijn Woord¹²¹ en het waterbad van de doop¹²² bevrijdt Hij tot het zoonschap. Zoon van God wordt men derhalve *in Christus*.¹²³

Het is dus geen kwestie van *verdienste* (dan stond ons eerder te wachten, dat we als mensen zouden sterven (Ps. 82, 7) dan dat we zonen des Allerhoogsten (Ps. 82, 6) zouden zijn)¹²⁴ , maar van *genade*¹²⁵ en *uitverkiezing*.¹²⁶ Het is het bewijs van Gods vaderlijke goedheid¹²⁷, dat we "tegen de verwachting in" gered worden.¹²⁸ God is vóór ons (cf. Rom. 8, 31. 32).¹²⁹

Aanvankelijk gold Israël *de aanneming tot zonen* (cf. Deut. 32, 8.9).¹³⁰ Prototype van dit Israël was Abraham. Nu dient er onderscheiden te worden tussen de zonen van Abraham naar het vlees en zijn zonen naar het geloof, want *"iemand wordt niet slechts iemands zoon genoemd, als hij van hem door natuurlijke afkomst afstamt, maar ook als hij zijn daden en werken navolgt."*¹³¹ En *"zoals deugd mij 'zoon van Abraham' maakt, als ik daarnaar leef - immers, wie de werken van Abraham doet, is zoon van Abraham - zo maken fouten mij tot zoon van de Duivel, want ieder die de zonde doet is uit de Duivel geboren (1 Joh. 3, 8)"*.¹³² Op deze wijze is Israël van zoon van Abraham en zoon van Juda tot zoon van Kanaän geworden.¹³³ *"Allen, die door het geloof tot erkenning van God komen, kunnen zonen van Abraham genoemd worden. Maar onder hen zijn er, die uit liefde God aanhangen, en anderen uit angst en vrees voor het komende oordeel"*.¹³⁴ Dat zijn resp. degenen, die uit de vrije of uit de slavin geboren zijn (cf. Gal. 4, 22). Toch zijn ze beiden zonen van Abraham.¹³⁵ Het geloof in God geeft de doorslag.¹³⁶ Er zijn er , die wel als zaad van Abraham zijn begonnen, maar niet tot zonen van Abraham zijn uitgegroeid.¹³⁷ Maar door het geloof zijn er zowel uit Israël als uit de heidenen, die Abraham tot stamvader hebben.¹³⁸ Wie echter geen kind van Abraham is in deze geestelijke zin, kan zeker geen kind van God zijn.¹³⁹ Alleen van hen is God de Vader, die Jezus Christus liefhebben (Joh. 8, 42).¹⁴⁰ Omdat (de meerderheid in) Israël Jezus heeft verworpen, is hun *de verwantschap met God* ontnomen. Origenes ziet dit bevestigd door een opmerkelijk verschil tussen de hebreeuwse en griekse tekst van Lev. 21, 13: *"Deze hogepriester zal dus een maagd uit zijn geslacht als vrouw nemen"*. *"Dit mag ons niet ontgaan, dat de Joden zeggen, dat ze niet geschreven hebben, wat we in de Septuagint vinden 'uit zijn geslacht'". En terecht hebben ze dat niet in de Schrift. Want die verwantschap met God is hun ontnomen, ontnomen is hun de aanneming tot zonen en ze is overgebracht op de kerk van Christus."*¹⁴¹ Er heeft een situatiewisseling plaatsgevonden, zoals ook blijkt uit het verhaal van de kanaanese vrouw (Mat. 15, 21-28): *"De zonen van ouds kregen vanwege hun typische slechtheid de rang van honden, maar de heidenen, die van ouds op honden leken, werd de eer van zonen waardig gekeurd."*¹⁴² *"Want zoals de deugd van de ziel ieder geeft, dat hij zoon van God wordt, zo maakt de slechtheid van de geest en de razernij van <hoogmoedige> woorden en onverstand, dat ieder op gezag van de Schrift hond genoemd wordt."*¹⁴³ Bij zijn exegese van

deze geschiedenis gaat hij er uitvoeriger op in. Na te hebben geconstateerd, dat Christus in zijn vernedering slechts een beperkte kracht bezat en het dan ook merkte, als er iets aan onttrokken werd, vervolgt hij: *"Van deze hoeveelheid kracht deelde Hij uit en gaf aan de vooraanstaanden, die zonen genoemd werden, meer en aan hen, die zover niet waren, minder, nl. als aan hondjes. Maar ook al was dat zo, niettemin gaf Hij waar groot geloof was het brood van de kinderen als aan een kind aan haar, die door haar lage afkomst uit Kanaän een hondje was. Misschien zijn van de woorden van Jezus sommige 'broden', die Hij alléén aan de meer logischen, als aan de kinderen kan geven en andere woorden als brokjes van het grote banket en de tafel der meer aanzienlijke heren, die sommige zielen als honden zouden kunnen nuttigen. Ook volgens de Wet van Mozes staat van sommigen geschreven ze aan de hond voor te werpen (cf. Ex. 22, 31) en het ging de Heilige Geest ter harte over bepaald voedsel voorschriften te geven, opdat het voor de honden werd overgelaten."*¹⁴⁴

Zo komt Origenes tenslotte in zijn commentaar op het evangelie naar Mattheüs toch terecht bij het beeld van de twee zonen van God: Israël en de kerk uit de heidenen. Hun geschiedenis vindt hij beschreven in Mat. 21, 28-32 in de gelijkenis van de twee zonen: *"Alleen Mattheüs heeft deze gelijkenis opgeschreven, die naar ik meen het verhaal bevat van Israël, dat ongehoorzaam is geweest aan God en het verhaal van het volk uit de heidenen, dat tot geloof is gekomen. Want zij zijn de twee kinderen, die God had, die als een mens de gewoonten van Zijn zoon verdroeg (cf. Deut. 1, 31). En Hij ging naar de eerste, die Hij zich van den beginne verworven had (cf. Deut. 32, 6; Ps. 74, 2), die Hij van tevoren gekend heeft en van tevoren bestemd had (cf. Rom. 8, 29) en zei tot hem: Ga vandaag en werk in mijn wijngaard. En hij stelde het uit en ontvluchtte dat gebied vanwege de hitte (cf. Mat. 20, 12) en de moeiten daar en zei: Ik wil niet. Maar toen hij later bij de voleinding berouw kreeg over het feit, dat hij tot zijn Vader gezegd had 'Ik wil niet', ging hij naar de wijngaard en deed de wil van zijn Vader. Toen echter de eerste gezegd had 'Ik wil niet', was de Vader naar de ander gegaan en had evenzo gesproken. Vervolgens antwoordde de tweede en zei 'Ik wil, Heer', maar hij ging niet naar de wijngaard van het Woord en de akker van de Vader. En het is duidelijk, dat hij, die gezegd had 'Ik wil niet' en later berouw kreeg en ging en werkte in de wijngaard de wil van zijn Vader deed <niet met woorden, maar> metterdaad. Want hij, die het met zoveel woorden had beloofd en het metterdaad niet deed, weigerde de wil van zijn Vader te doen."*¹⁴⁵ Origenes merkt nog op, dat als

in vs. 31 gezegd wordt "zij gaan U voor" dit niet uitsluit, dat Israël ooit het koninkrijk van God binnengaat. Want na iemand, die voorgaat komt een ander, die volgt, nl. "wanneer de volheid der heidenen is binnengegaan" (Rom. 11, 25).¹⁴⁶ Vroeger had hij er in zijn geschrift *De Oratione* al op gewezen, dat er onder het Oude Verbond ook reeds sprake was van God als Vader en de gelovigen als zonen, maar dat we daar nog niet de idee van een zeker en onveranderlijk zoonschap vinden. In Deut. 32, 18. 6. 20; Jes. 1, 2 en Mal. 1, 6 gaat het steeds over ontrouwe kinderen. Het zoonschap, zoals dat in het Nieuwe Testament genoemd wordt, draagt een geheel ander karakter (Gal. 4, 1-5; Rom. 8, 15; Joh. 1, 12). Vanwege de geest van dit zoonschap kan men geen zonde doen, omdat men uit God geboren is. Hij verwijst hiervoor naar 1 Joh. 3, 9.¹⁴⁷

DE INHOUD VAN HET ZOONSCAP GODS

Zoonschap impliceert zowel, dat men iemands *leerling* is als dat men zijn *daden navolgt*. Dat ziet men in het gewone leven bij vaders en hun lieflijke zonen, men ziet het ook bij Jezus en Zijn discipelen: zij zijn niet alleen zijn *leerlingen*, maar ook Zijn *navolgers*.¹⁴⁸ Origenes wil danook niet weten van een noodlottige ontwikkeling in de richting van de dood der zonde: het is een kwestie van verkeerd onderwezen zijn, van een onjuiste *disciplina*. Hij benadrukt dit in zijn exegese van Rom. 5, 12-16. "Want allen, die in deze wereld geboren worden, worden niet alleen door hun ouders gevoed, maar ook gedrenkt, en zij zijn niet alleen zonen van zondaren, maar ook leerlingen. Zodra ze echter de leeftijd van de volwassenheid hebben bereikt en de vrijheid gekomen is om te doen wat hem goeddunkt, dan gaat iemand voort op de weg van zijn vaderen, zoals dat van sommige koningen geschreven wordt (bijv. 1 Kon. 15, 26) of hij betreedt de weg van de Here, zijn God."¹⁴⁹ Sommigen zeggen misschien: je hoeft niets te doen om 'te sterven' of 'te leven', want Adam is de oorzaak van de dood en Christus van het leven. Maar dit is volgens Origenes een verkeerde gedachte: "We hebben reeds boven gezegd, dat ouders niet alleen kinderen voortbrengen, maar ook drenken; en die geboren worden, worden niet alleen zonen van hun ouders, maar ook leerlingen en ze worden niet zozeer door de natuur gedwongen in de richting van de dood der zonde als door hun opvoeding (*disciplina*)."¹⁵⁰ Hij noemt dan als voorbeeld een vader, die afgoden gaat dienen en daarin zijn kinderen voorgaat. Zo onderwijst Paulus door de prediking van het Evangelie, maar als zijn *leerlingen* daadwerkelijk naar hem luisteren, kan hij hen ook aanspreken als zijn *kinderkens*, in wie Christus gestalte aanneemt

(Gal. 4, 19).¹⁵¹ Alleen de echte discipel, die werkelijk de wil heeft om van Christus te leren en zich met heel zijn geest aan Hem overgeeft, kan tot Hem "Meester" zeggen.¹⁵² Tot het zoonschap behoort dus ook, dat men uit het geleerde de praktische consequenties trekt. Zo zijn *zonen van Abraham* wie hem navolgen¹⁵³ en kan er bijv. gesproken worden over *zonen van Daniël* of kortweg over nieuwe *Daniëls*, nieuwe *Paulussen* e.d. Omdat zij *zonen van Christus* waren, worden hun *zonen* ook *zonen van Christus* en als *zonen van Christus* tenslotte *zonen van God*. "Wij kunnen dus 'Daniël' worden en - om niet alle heiligen op te sommen - ik kan Paulus zijn, als ik navolger ben van hem, die zegt 'Weest mijn navolgers' (1 Cor. 11, 1), als ik het brandmerk heb, waarmee Paulus getekend is, als ik dezelfde gestalte bezit, die hij in Christus heeft aangenomen, waardoor hij als een goede vader zei: Mijn zonen, die ik opnieuw baar, totdat Christus in U gestalte aanneemt (cf. Gal. 4, 19). Maar als door een verschil in teken blijkt, dat Paulus een andere gestalte heeft gehad dan ik in de ziel heb, misleid ik mijzelf, als ik zeg 'Je bent mijn zoon, zaad van Paulus.' Verwonder je niet, dat je zoon van de apostel wordt; je moet zijn deugden hebben en je wordt zoon van Christus. 'Zonen', zegt Hij immers, 'nog een kleine tijd ben Ik bij U' (Joh. 13, 33). Wanneer ge echter van Christus zijt, zijt ge ook van de almachtige Vader, omdat ze door een en dezelfde natuur verbonden zijn."¹⁵⁴ Bij deze passage passen enkele opmerkingen. Ten eerste wijzen we erop, dat *zaad* van Paulus en *zoon* van Paulus niet hetzelfde is. We zagen al eerder¹⁵⁵, dat iemand als *zaad* van Abraham kan beginnen, maar geen *zoon* van Abraham wordt, omdat hij zijn daden niet navolgt. Bij *zaad* van Abraham kon daar ook aan fysieke afstamming gedacht zijn. Bij de nakomelingen van Paulus is dat onmogelijk. Het punt van overeenkomst is echter, dat men iemands daden moet navolgen om werkelijk zijn *zoon* genoemd te worden: je moet zijn deugden hebben, zegt Origenes hier. Het tweede is, dat de navolging van een heilige enorme gevolgen kan hebben: niet alleen kan men daardoor *zijn* zoon genoemd worden, maar zelfs *zoon van Christus* en tenslotte *zoon van God*. Ten derde merken we op, dat bij deze verstrekkende menselijke bemiddeling de kerk niet wordt vermeld. Zowel Christus als God kunnen als Vader worden aangeduid, zonder dat de kerk als moeder wordt genoemd. Tenslotte: ook al zijn Vader en Zoon door dezelfde natuur verbonden, dit betekent niet, dat *zoon van Christus* en *zoon van God* hetzelfde zijn.¹⁵⁶ Dat zou niet passen in het geheel van zijn wel als subordinatieaans aangeduide theologie, maar ook in strijd zijn met het eschatologische perspectief van het zoonschap Gods: men is nog slechts zoon van God *in hope*.¹⁵⁷

Want "hier werkt de rechtvaardige naartoe, hierop richt hij al zijn ijver, dat de zoon van Daniël en Job en Noach en Abraham (cf. Ezech. 14, 14) opklimt tot de adoptie door God en niet meer met namen van mensen, maar met de uitdrukking 'zonen van God' wordt genoemd."¹⁵⁸ En door vernieuwing van zichzelf herstellen de zonen Gods in zich het beeld van Hem, die hen geschapen heeft (cf. Col. 3, 10).¹⁵⁹ Zo bereikt een mens de adel van de zonen Gods. Immers, "aanzienlijken naar het vlees zijn zij, die van rijke en geëerde vaders afstammen. Maar aanzienlijk naar de geest zijn de zonen van God, over wie geschreven staat: 'Zovelen als Hem aangenomen hebben, hun heeft Hij macht gegeven kinderen Gods te worden'. "¹⁶⁰ En "wie zal verder 'adel' in eigenlijke zin noemen, wat bij de mensen gewoonlijk zo genoemd wordt, als hij de adel van de zonen Gods heeft waargenomen?"¹⁶¹ Zelfs God kan Zich op deze Zijn zonen beroemen: "aan allen, die in de hemel zijn, zal Hij het licht van Uw gerechtigheid tonen en – als het behoorlijk is het zo te zeggen – Hij zal Zich op U beroemen als op een zoon, als op iemand, die de geest der aanneming verkregen heeft."¹⁶² Zij bezitten een koninklijk karakter als zonen van het Koninkrijk. Als zodanig zouden de discipelen ook koningen genoemd kunnen worden en zijn de door hen gestichte kerken koninklijke dochters.¹⁶³

Een van de kenmerken van het zoonschap Gods is, dat men het goede bedenkt tegenover de Here en de mensen¹⁶⁴, zó dat men zelfs zijn vijanden liefheeft en goed voor kwaad vergeldt. Dan vertoont men namelijk de trekken van de Vader, die "zijn zoon laat opgaan over bozen en goeden en het laat regenen over rechtvaardigen en onrechtvaardigen" (Mat. 5, 45).¹⁶⁵ Deze tekst speelt een grote rol in de ethiek van Origenes. Wanneer Origenes spreekt over het zoon van Christus zijn kan hij de nadruk leggen op het met Hem dragen van de zonden, waarbij hij vooral denkt aan de apostelen en martelaren.¹⁶⁶

Misschien, dat iemand op grond van Ef. 4, 5 ("één God en Vader van allen") meent, dat *allen* zonen van God zijn. Dit berust echter op een misverstand van deze tekst. Men dient het als volgt te verstaan: "Van allen is Hij de God en Vader, doordat Hij van sommigen de God is, maar niet de Vader, van anderen de God én Vader; zoals wanneer iemand een aantal mensen – tien in getal – heeft aangewezen, waarvan vijf zijn zonen zijn en vijf zijn slaven, en dan zegt, dat hij van deze tien de heer en vader is."¹⁶⁷

Slaven hebben echter niet het recht hun heer met *vader* aan te spreken. Het Onze Vader is danook voorbehouden aan hen, die *zoon van God* zijn.¹⁶⁸ En wanneer we op de juiste wijze, d.w.z. in het verborgene, in de schatkamer bidden, waarbij we de deuren van de zintuigen sluiten, zullen we zeker niet alleen de rechtvaardige God, maar ook de Vader vinden, daar Hij zich niet van de zonen afscheidt, maar in het verborgene van ons aanwezig is.¹⁶⁹ Overigens blijft Hij ook voor Zijn zonen de Heer.¹⁷⁰ Het blijft die wonderlijke wisselwerking van distantie en nabijheid, die ook door de profeet (Jes. 57, 15) wordt beschreven.

In Rom. 8, 17 wees de apostel Paulus er reeds op, dat het zoonschap ook inhoudt, dat men erfgenaam is. Doordat iemand zoon van God is wordt hij ook *erfgenaam* van God en *mede-erfgenaam* van Christus.¹⁷¹ Deze gedachte keert bij Origenes terug, het meest uitgebreid in zijn commentaar op deze tekst.¹⁷² De erfgenamen van God krijgen wat van God is, d.w.z. 1. de heerlijkheid van de onvergankelijkheid en onsterfelijkheid; 2. de verborgen schatten van wijsheid en kennis (cf. Col. 2, 3) en 3. de inwoning van God.¹⁷³ Aan de mede-erfgenamen van Christus valt ten deel wat Hij verworven heeft, namelijk 1. dat men gelijk wordt aan het verheerlijkt lichaam van Christus (Phil. 3, 21); 2. dat men is, waar Christus is (Joh. 17, 24); 3. dat men met Hem het oordeel voltrekt (Joh. 5, 22; Mat. 19, 28)¹⁷⁴; 4. dat men als *goden* met God spreekt, d.i. dat men altijd gehoord wordt (cf. Joh. 11, 42)¹⁷⁵; 5. dat het Evangelie van Jezus Christus (Marc. 1, 1-2) ook ons Evangelie wordt¹⁷⁶; 6. dat men mede-regeert met Christus, aan wie de Vader al het zijne heeft overgegeven (cf. Mat. 28, 18 en 24, 46-47). Dit laatste legt hij als volgt nader uit: ieder heeft dan een stukje van het bezit, van het rijk en allen *samen* staan over het hele rijk, maar Jezus heeft als koning over alles *alléén* alle macht.¹⁷⁷ "*Christus brengt op deze wijze zijn mede-erfgenamen niet slechts in Zijn erfdeel, maar ook in het consortium van Zijn macht.* (cf. 2 Tim. 2, 11-12)"¹⁷⁸ Enerzijds benadrukt Origenes, dat we door de gemeenschap met de *Zoon* erfgenamen van God worden¹⁷⁹, anderzijds dat *God* zelf dit zo wil en het ons schenkt.¹⁸⁰

Over het moment, waarop de zonen Gods de erfenis verwerven, lezen we in een scholion op Ps. 61, 6, dat aan Origenes wordt toegeschreven: "*Ook al wordt verwacht, dat het (erfdeel) na de opstanding in de komende eeuw geschenken zal worden, doordat het nu reeds klaar ligt, is het al gegeven aan hen, die er te bestemder tijd heen gevoerd zullen worden.*"¹⁸¹

De erfenis is niet alleen bestemd voor de zonen van God, maar ook voor de engelen, die hen gediend hebben, zodat het één kudde wordt van aardse en hemelse wezens en één Herder (cf. Joh. 10, 16) en God alles in allen zij (1 Cor. 15, 28).¹⁸² De eerstgeborenen, d.w.z. degenen die opgeschreven zijn in de hemel (cf. Luc. 10, 20), ontvangen een dubbel erfdeel.¹⁸³ Zij, die nog in vreze God dienen, worden niet veracht: zij ontvangen weliswaar geen erfenis, maar wel geschenken, zoals Abraham zijn erfenis schonk aan Isaäk, maar gaven aan de zonen van slavinnen en bijvrouwen.¹⁸⁴

DE SPANNING VAN HET ZOONSCAP

Het zoonschap is niet iets, dat ons in dit leven eens en voorgoed ten deel valt: de mens bevindt zich voortdurend in het spanningsveld van de keuze tussen God en de Duivel. Hij wordt uit de Duivel geboren, zo dikwijls als hij zondigt en uit God door elke deugdzaame daad en gedachte.¹⁸⁵ Naarmate hij de Zoon van God in zich heeft opgenomen, heeft hij de macht ontvangen zoon van God te worden (cf. Joh. 1, 12).¹⁸⁶ Daarom klinkt voortdurend de aansporing om te handelen in overeenstemming met de adoptie van God en Zijn clementie, waardoor Hij ons aangenomen heeft en in Christus Jezus tot Zijn zonen heeft verklaard.¹⁸⁷ Want als wij, die geen geliefden waren, maar geliefden en zonen van de levende God geworden zijn, niet als zonen van het licht en als zonen van God wandelen, kunnen we ook onder het oordeel van Rom. 11, 21 vallen: "Want indien God de natuurlijke takken niet gespaard heeft, zal Hij ook U niet sparen."¹⁸⁸ Wanneer God de zondigende zonen van Christus straft, is dit een teken van Zijn erbarmen. Hij straft om nog tot betering te brengen.¹⁸⁹

De gelovigen leven in de ambivalentie van het *reeds* en het *nog niet*.¹⁹⁰ Het zoonschap is een zoonschap *in hope*: "*Dat wij zonen zijn en vrijgekochten en dat we behouden zijn, bestaat in hope. 'Want nu zien we door een spiegel en in raadselen, dan echter van aangezicht tot aangezicht'* (1 Cor. 13, 12) *Dus door een spiegel en in raadselen aanvaardden wij ook de aanneming en de vrijkoop... Wanneer echter het volmaakte gekomen zal zijn, dan zullen wij de aanneming 'van aangezicht tot aangezicht' bereiken.*"¹⁹¹ Omdat de vrijheid ook nog "door een spiegel" is, kunnen de heiligen zeggen, dat ze nog slaven zijn in vergelijking met de vrijheid "van aangezicht tot aangezicht". Dat verklaart bijv. de aanhef van Rom. 1, 1. Want niemand kan nog zō vrij zijn, dat hij volstrekt geen slaaf van het vlees meer is, evenmin als iemand nu reeds volledig de aanneming tot zonen kan bezitten.¹⁹²

In Mat. 24, 34 heeft Jezus gezegd: "Voorwaar, Ik zeg U, dit geslacht zal geenszins voorbijgaan, voordat dit alles is geschiedt". Origenes meent, dat met dit *geslacht* de kerk bedoeld is. Het begint met de leer van de Heer en strekt zich uit tot aan de voltooiing. Dat dit geslacht zal voorbijgaan betekent, dat het deze eeuw zal doorgaan om de toekomstige te beërven.¹⁹³ Niet alleen "de aarde" zal voorbijgaan, d.w.z. de mensen, wier leven aards is, maar ook "de hemel", degenen, wier wandel in de hemel is (cf. Phil. 3, 20). Zij allen zullen voorbijgaan om tot het nog meer uitstekende en betere te komen. En hun openbaar worden (daar zij de zonen Gods zijn) wacht de schepping af (cf. Rom. 8, 19).¹⁹⁴ *"De Zoon bereidt de kennis van die dag en ure voor voor de mede-erfgenamen van de belofte* (cf. Rom. 8, 17 en Hebr. 11, 9), *sinds Hij 'Zichzelf ontledigd heeft en de gestalte van een dienstknecht heeft aangenomen'* (Phil. 2, 7), *een weg banend, die leidt tot het herstel aller dingen* (cf. Hand. 3, 21), *waarvoor Hij 'de gestalte van een dienstknecht heeft aangenomen'; opdat allen tegelijk dat uur en die dag zouden weten* (d.i. door de feiten ervaren), *want 'wat geen oog heeft gezien en geen oor heeft gehoord en in geens mensen hart is opgeklommen, dat heeft God bereid voor degenen, die Hem liefhebben* (1 Cor. 2, 9)."¹⁹⁵

SAMENVATTING

Hoe verhouden zich nu de *zonen van God* en de *zonen van de kerk*? Als we hierop een antwoord zoeken, dienen we ons er wel van bewust te zijn, dat de laatste uitdrukking slechts een paar keer voorkomt en dan nog vrijwel uitsluitend in teksten, die alleen in latijnse vertaling over zijn. Toch kunnen we ons met behulp van andere uitspraken van Origenes een duidelijk beeld vormen van het verschil in betekenis tussen beide uitdrukkingen. *Zonen van de kerk* worden diegenen genoemd, die de Schriften op geestelijke wijze verstaan.¹⁹⁶ Dat wil zeggen: het gaat om goede leerlingen van de kerk of - persoonlijker geformuleerd - om goede discipelen van de predikers en leraars in de kerk.¹⁹⁷ We kunnen een vergelijking trekken met de *zonen van Paulus* in het Nieuwe Testament.¹⁹⁸ D. v. Allmen heeft er echter op gewezen, dat de voorstelling van "la famille de Paul" een ondergeschikte plaats inneemt: betrekkelijk zelden is er sprake van de geestelijke kinderen van de apostel en dan veelal als vergelijking en niet als metafoor.¹⁹⁹ Het gaat daarbij primair om een relatie tot de verkondiging - door Paulus e.a., kortom: door de kerk - van het Evangelie.²⁰⁰ Doel hiervan is, dat Christus in de hoorders gestalte aanneemt. *Zoon van Pau-*

lus zijn is een fase op de weg, die via het *zoon van Christus* zijn uitloopt op het zoonschap Gods, waarvan de waarachtige realisering een eschatologisch karakter draagt.²⁰¹ Paulus en de andere verkondigers na hem zijn bemiddelaars van het Evangelie en het heil van het zoonschap en zo is de kerk als instrument van verkondiging een bemiddelende instantie. De kerk is als *moeder* de weg, waarlangs God Zijn zonen ter wereld laat komen.²⁰² Hierbij kan tevens bedacht worden, dat volgens velen in de oudheid de rol van de moeder t.a.v. de erfelijkheid beperkt is, een mening, die waarschijnlijk door Origenes gedeeld wordt.²⁰³ In ieder geval is het geen doel op zich om *zonen van Paulus* of *zonen van de kerk* te worden. Bovendien zou men de keren, dat *zonen van de kerk* bij Origenes voorkomt, haast van een sociologische kwalificatie kunnen spreken: aan de ene kant wordt het gebruikt voor de gelovigen *in onderscheiding van de heidenen*²⁰⁴ en aan de andere kant als aanduiding van de *gemeenschap* van die gelovigen, waarbinnen men als *broeders* met elkaar dient om te gaan.²⁰⁵

3. DOCHTERS

In het kader van de *familia Christi* is er bij Origenes slechts zelden sprake van *dochter*.²⁰⁶ De reden hiervan is ten eerste, dat ook in de Bijbel betrekkelijk zelden over *dochters* in figuurlijke zin wordt gesproken²⁰⁷ en ten tweede, dat Origenes *vrouw* nogal eens in negatieve zin gebruikt²⁰⁸; hetzelfde geldt dan ook voor *dochter*.²⁰⁹ Toch zijn er bij hem zowel t.a.v. *vrouw* als van *dochter* ook positieve uitspraken.²¹⁰

Als Origenes wijst op het feit, dat een mens twee vaders kan hebben, of de Duivel of God, noemt hij als bewijs ook Ps. 45, 11, waar tot een dochter gezegd wordt: "vergeet Uw volk en het huis van Uw vader". Dit wil zeggen: zij moet het huis van haar slechte vader, de Duivel, verlaten om tot God, de Vader, te komen. Origenes verstaat hier onder *dochter* de zondige mens, die zich van de Boze af moet keren om *zoon van God* te worden.²¹¹ Hoewel het opvallend is, dat Origenes de zondaar als *dochter* en de gelovige als *zoon* aanduidt, is het de vraag of *dochter* op zich al het negatieve aspect impliceert. Dat lijkt onwaarschijnlijk, omdat Origenes elders in positieve zin naar de dochter uit Ps. 45 verwijst. De kerken zijn de koninklijke dochters, waarover in Ps. 45, 10 wordt gesproken.²¹² De moeder van deze

dochter is de katholieke kerk, de hemelse kerk.²¹³ Van tevoren is de aardse kerk door Gods dienstknechten gereinigd voor haar hemelse bruidegom.²¹⁴ Evenals haar broeders, die om haar (beter: in haar) streden, zonen van het hemels Jerusalem zijn, is de bruid er de dochter van (cf. Hoogl. 1, 6 LXX; Gal. 4, 26).²¹⁵ In Hoogl. 2, 2 wordt de bruid beschreven als "de geliefde (proxima) onder de dochters (filiae)". De geliefde is de kerk uit de heidenen, die als een lelie tussen de distels pronkt, d.w.z. ze rijst uit de doornen, de ongelovigen en niet-gelovigen op. Of onder de doornen moeten de ketters verstaan worden, die haar omringen. Origenes besluit tot het laatste, want *"hij zou geen 'dochteren' genoemd hebben, die helemaal nooit tot geloof gekomen waren; en ketters zijn eerst tot geloof gekomen en dan afgeweken van de weg van het geloof en van de waarheid der leerstellingen (cf. 1 Joh. 2, 19)"*.²¹⁶

4. KIND EN VOLWASSENE

Origenes ziet in de geestelijke ontwikkeling van een gelovige allerlei levensfasen: hij groeit van *puer* via *adulescens* naar *iuvenis* en tenslotte tot *pater*.²¹⁷ Het valt echter buiten het bestek van deze studie om hier nader op in te gaan.²¹⁸ Het kan in grote lijnen zo worden samengevat, dat de kerk met deze verschillen in geestelijke groei rekening heeft te houden. Ze moet hierom ten eerste haar onderwijs aanpassen aan de capaciteiten van de gelovige: de een verdraagt slechts melk, de ander is al aan de vaste spijs toe (cf. 1 Cor. 3, 2).²¹⁹ Vervolgens dient ze tucht te oefenen, want straffen en vrees inboezemen kan een heilzame invloed hebben op iemands geestelijke vorming.²²⁰ Tenslotte heeft ze zorgvuldig om te gaan met de kleinste kinderen en de adolescenten en hun geen aanstoot te geven. De eersten zijn daar vatbaar voor vanwege hun onervarenheid en worden gemakkelijk een prooi van allerlei wind van leer (cf. Ef. 4, 14).²²¹ De adolescenten zijn extra gevoelig voor geestelijke ontucht: dat brengt hun leeftijd nu eenmaal mee.²²²

Slechts op drie uitspraken van Origenes willen we hier nog de aandacht vestigen. De eerste uitspraak vinden we in een scholion op psalm 119, dat waarschijnlijk terecht aan Origenes wordt toegeschreven.²²³ Het gaat daar over de vraag wie met de *jongeling*

(ὁ νεώτερος) in Ps. 119, 9 bedoeld kan zijn. Volgens de schrijver zijn er twee mogelijkheden. Het kan slaan op degenen, die pas het Woord vervullen, die nog jongelingen zijn, weliswaar niet meer zonder Wet leven, maar die de zonde begint te verwarren. Of *"jongeling is het volk uit de heidenen, dat voor het tot geloof kwam kromme wegen is gegaan"*. In ieder geval geldt voor deze jongeling, dat hij de woorden, die in de Heilige Schriften zijn uitgezaaid, in acht moet nemen. In deze uitspraak wordt dus niet alleen een enkele gelovige als *jongeling* aangeduid, maar de hele kerk uit de heidenen.

Een tweede passage vinden we in een fragment van de commentaar op het Hooglied, dat bij Procopius is overgeleverd.²²⁴ Hier wordt de "jonge zuster, die nog geen borsten heeft" (Hoogl. 8, 8) vergeleken met een ziel en met de kerk van God, die op aarde nog in de fase van voorbereiding is. In de jeugd ontbreken nog de gedachten (de borsten), maar als ze de gedachten en voorstellingen van de profeten weet te doorgronden, groeit ze naar een grote stijl van leven en denken. Andere uitspraken over de jonge bruid van het Hooglied zijn we in het vorige hoofdstuk reeds tegengekomen.²²⁵

Tenslotte wijzen we nog op een probleem, dat Origenes in een van zijn laatste werken, zijn commentaar op Mattheüs aansnijdt. Hij constateert, dat in Luc. 18, 17 ("wie het koninkrijk Gods niet ontvangt als een kind") met dit kind zowel de ontvanger van het koninkrijk als het koninkrijk zelf bedoeld kan zijn. In het laatste geval wordt het koninkrijk, zoals het hier op aarde aanwezig is, als een kind getekend, d.w.z. het is nog kwetsbaar en niet volledig uitgegroeid. Pas in de komende eeuw *"laat het zich zien naar de grootheid van de volmaaktheid op de leeftijd van de geest (om het zo te noemen) aan allen, die het nu hier hebben ontvangen, terwijl het als het ware nog een kind was."*²²⁶

5. BROEDERS EN ZUSTERS

Het overdrachtelijk gebruik van *broeder* komt zowel in het O.T. als in de griekse en romeinse cultuur voor.²²⁷ Het N.T. bouwt voort op de oud-testamentische traditie, bijv. als Jezus in Mat. 5, 22.

24. 47; 7, 3-5 en 18, 15. 21. 35 over *broeders* spreekt en hiermee in het algemeen de geloofs- en volksgenoten bedoeld.²²⁸ Paulus gebruikt het woord in de meeste gevallen instinctief en slechts een enkele keer maakt hij er een weloverwogen gebruik van, nl. in Philémon 16; Rom. 8, 29; Col. 4, 7; 1 Cor. 8, 9-13 en Rom. 14, 13-20.²²⁹ Er zijn bij hem dan ook weinig contextuele verbanden tussen dit woord en andere thema's uit de familie-cyclus.²³⁰ Bij het nadrukkelijk gebruik van *broeder* legt hij steeds een direct verband met Christus.²³¹ "The birth of the brotherhood was explicitly traced to the work of 'the first-born of many brethren'", zoals P.S. Minear terecht opmerkt.²³²

Bij Origenes komen we het woord tegen als aanduiding van de verhouding van de gelovigen onderling en als typering van hun relatie tot Christus. In het eerste geval gaat het vaak om een verbleekte metafoor, bijv. wanneer het gebruikt wordt als aanspreektitel.²³³ Een duidelijk voorbeeld vinden we ook in een preek over Ezechiël²³⁴, waar hij in een opsomming "*de episcopo, de presbyteris, de diaconibus, de fratribus...*" de leken in de kerk *broeders* noemt en zich op dat moment niet realiseert, dat de ambtsdragers natuurlijk ook zijn broeders zijn. Er heeft een verschuiving van betekenis plaatsgevonden: met *broeders* kan een groep aangeduid worden (binnen de kerk of de kerk als geheel) zondér dat het element van de relatie binnen die groep of tot die groep of van de groep tot de Heer op de voorgrond treedt.²³⁵ We vinden bij Origenes, evenals bij Paulus, vele voorbeelden van een "instinctief" gebruik van het woord *broeders*. We noemen er een aantal. In De Principiis spreekt hij over ketters, die "*conturbare conati sunt ecclesias Christi, ita ut dissensiones fratribus non modicas generarent*".²³⁶ Parallel gebruikt hij hier *ecclesiae* en *fratres*. Elders spoort hij aan stand te houden tegenover deze ketters t.b.v. de broeders.²³⁷ We moeten bidden voor onszelf en voor onze broeders²³⁸, broeders, die zondigen driemaal bestraffen (cf. Mat. 18, 15-17)²³⁹, hen zeventigmaal zevenmaal vergeven (cf. Mat. 18, 21-22, 35)²⁴⁰ en hen niet terstond "*uit de samenkomst der broeders en de gemeenschap (societas) der kerk verdrijven*".²⁴¹ Hij spreekt over *fratres* in tegenstelling tot ongelovigen²⁴² en tot joden²⁴³. Hij kan ook zeggen, dat er "*onder de broeders*" meningsverschil is over de kinderdoop.²⁴⁴

In al deze gevallen maakt hij een tamelijk argeloos gebruik van het woord *fratres*.²⁴⁵ In dezelfde lijn ligt het gebruik van het woord ἀδελφότης, broederschap, dat hij parallel met het woord

gemeenten bezigt.²⁴⁶ Dergelijke bleke metaforen dragen weinig bij aan de onthulling van het mysterie van de kerk. Anders is dat, als Origenes welbewust gebruik maakt van het woord *broeders* om de verhouding van de gelovigen tot elkaar te schetsen. Omdat ze zonen van dezelfde moeder, de kerk, zijn, zijn ze elkaars broeders.²⁴⁷ Het is een judasstreek, als broeders, die aan dezelfde tafel des Heren hebben gezeten, elkaar belagen (cf. Mat. 26, 23).²⁴⁸ Daarom kunnen degenen, die in de kerk op hun broeders afgeven en kwaadspreken over hun naasten, *melaatsen* worden genoemd.²⁴⁹ Binnen de kerk is men immers niet elkaars leraren (cf. Mat. 23, 8-10), maar elkaars broeders.²⁵⁰ Men heeft er niet het recht over zijn broeders te κατακυριεύειν of te κατεξουσιάζειν.²⁵¹ Nadruk valt hier steeds op de gelijkheid: men stamt af van dezelfde moeder en eet van dezelfde tafel. Maar Origenes geeft een nog fundamenteeler reden, waarom men elkaar binnen de gemeente als broeders moet aanvaarden, als hij verwijst naar 1 Cor. 8, 11-12: het is "een broeder, om wiens wil Christus gestorven is". Wie daarom tegen een broeder zondigt, zondigt tegen Christus.²⁵²

We komen hiermee terecht bij het andere gebruik van *broeder*, nl. als aanduiding van de relatie tussen de gelovige en Christus: hij is een *broeder van Christus*. Bij auteurs voor Origenes komt deze uitdrukking niet vaak voor en ook bij Origenes zelf is het gebruik beperkt.²⁵³ Dat wil echter niet zeggen, dat de gedachte geen rol speelt. Integendeel. Hij onderstreept, dat het een eer is, als de Heiland ons Zijn *vrienden*, *kinderen* of *broeders* noemt.²⁵⁴ Het is een groot geschenk, dat men van de Vader krijgt, als men door de wedergeboorte in Christus "de geest van het zoonschap" heeft ontvangen en "zonen Gods" (cf. Rom. 8, 14-15) en broeders van Christus genoemd wordt.²⁵⁵ Op grond van Joh. 20, 17 ("ga naar mijn broeders") concludeert hij, dat de opstanding essentieel is om *broeder van Christus* te worden: pas na Zijn opstanding noemt Jezus Zijn discipelen zo.²⁵⁶ De opstanding is hier de voltooiing van de verzoening. Zo kan hij elders zeggen, dat de verzoening ons tot Zijn broeders gemaakt heeft.²⁵⁷ "Want de aanneming tot zonen in Christus (cf. Ef. 1, 5; Joh. 1, 12) werd voor ons een kracht tot zo'n heil, wij die niet uit bloed en de wil van een man en een vrouw geboren werden (cf. Joh. 1, 13), maar die Hij als Zijn broeders erkent, zeggende: 'Ik zal Uw naam aan mijn broeders bekend maken' (Ps. 22, 23; Hebr. 2, 12). Want zij hebben het heil gekregen door het bloed van Christus zelf als van een on-

berispelijk Lam (cf. Jes.53,7; Lev.23,12)".²⁵⁸ Aan de kant van de mens correspondeert hiermee het geloof in Christus (degenen, die in Hem geloven, noemt Hij Zijn broeders)²⁵⁹, zoals het zich ook manifesteert in het doen van de wil van God.²⁶⁰ Daarom kan Origenes zeggen: "*De deugd maakt ook, dat ik Christus tot Broeder heb, zodat, wanneer ik goed ben en rechtgeaard, Hij tot Zijn Vader zegt 'Ik zal Uw naam vertellen aan mijn broeders, in het midden der gemeente zal Ik U zingen (Ps.22,23)'. En Hij zegt tot haar, die Zijn woorden kon berichten: 'Ga en zeg mijn broeders' (Joh. 20,17).*"²⁶¹ Opnieuw vormen hier Ps.22,23 en Joh.20,17 voor hem het bewijs uit de Schrift. Het woord uit de psalmen houdt volgens hem bovendien in, dat Christus Zijn broers, d.w.z. Zijn discipelen, voedt met de tarwe van het Oude en Nieuwe Testament: het "*triticum evangelicum, triticum apostolicum*".²⁶² Tenslotte wijst Origenes ook n.a.v. Mat.25,40 op Jezus' compassie met Zijn broeders.²⁶³

Na het voorgaande moeten we constateren, dat Origenes het woord *broeders* dikwijls argeloos in de mond neemt, ook achteloos de kerk een *broederschap* noemt, maar dat hij elders nadrukkelijk de gedachte naar voren brengt, dat de kerk een *broederschap* is, een gemeenschap van mensen, die door hun geloof als broeders met elkaar, maar vooral met Christus verbonden zijn. Zij zijn niet alleen ἀδελφοί als οἱ ἔχοντες ἀδελφὰ δόγματα²⁶⁴, maar omdat ze krachtens de leer der godvrezendheid in Christus tezamen wedergeboren zijn.²⁶⁵ Zoals de kerk niet alleen maar een corporatie is, maar het Corpus Christi²⁶⁶, zo is ze evenmin een cultische broederschap, zoals er meerdere zijn. Dat de gelovigen broeders van elkaar zijn, ligt ten diepste gefundeerd in het feit, dat ze door verzoening en opstanding broeders van Jezus Christus zijn geworden en zonen van de Vader in de hemel.²⁶⁷ Tenslotte treffen we in zijn commentaar op het evangelie naar Mattheüs nog enkele voorbeelden aan, dat hij het woord *broeder* in een heel specifieke zin gebruikt, namelijk voor de volmaakte. N.a.v. Mat.25,40 en 45 attendeert hij erop, dat i.v.m. de rechtvaardigen het woord ἀδελφός gebruikt wordt, maar i.v.m. de niet-rechtvaardigen niet. Hij vervolgt dan: "*Want in oneigenlijke zin (abusive) zijn allen, die in Christus geloven, broeders van Christus, maar in werkelijkheid zijn Zijn broeders degenen, die volmaakt zijn en Zijn navolgers, zoals hij, die gezegd heeft 'weest mijn navolgers, zoals ik van Christus' én die kunnen zeggen 'onze Vader, die in de hemelen zijt'.*"²⁶⁸ En n.a.v. Mat.19,29 maakt hij de opmerking, dat naar zijn mening *broeders* zijn, die de volmaakte man(nelijke leeftijd) bereikt hebben en groot genoeg zijn voor de maat van de leeftijd van Christus (cf. Ef.4,

13) en *zusters* allen, die zich als een reine maagd voor Christus gesteld hebben (cf. 2 Cor. 11,2).²⁶⁹ Dergelijke uitspraken passen goed in de theologie van Origenes, die voortdurend het eschatologisch ideaal voor ogen houdt, dat zich soms reeds in deze werkelijkheid realiseert.²⁷⁰ Bovendien is Origenes zo een exponent van de ontwikkeling, die het woord *broeder* in de derde eeuw doormaakte. Tot die tijd was het in de kerk een vanzelfsprekende benaming voor de gelovige²⁷¹ en werd het - in mindere mate - ook voor iedere medemens gebruikt.²⁷² In de loop van de derde eeuw werd echter het gebruik zeldzamer en kreeg het ascetische trekken, zodat het met nadruk voor monniken werd gebruikt.²⁷³ Bij Origenes is in zijn Mattheüscommentaar deze tendens reeds te bespeuren.

We willen hier ook nog aandacht wijden aan een enkele uitspraak, waarin de kerk als geheel als *broeder* of *zuster* wordt getypeerd. In een van zijn preken staat Origenes stil bij het beleg van Debir door Kaleb (Joz. 15,15-17). Hij leest daar, dat Debir ("Woord")²⁷⁴ vroeger Kirjath-Sefer ("Stad van de letters") heette en legt dan uit, dat hiermee het onderricht van het Oude Testament bedoeld is, dat door de openbaring van de Heer in de kerken van Christus Woord geworden is. De apostelen zijn de eersten geweest, die achter de letter een geestelijk woord hebben ontdekt, maar ook alle leraren van de kerken maken de letter van de Wet tot een woord en uiteenzetting van het Evangelie.²⁷⁵ De Schrift vertelt, dat Othniël de stad veroverde en daarom Achsa, de dochter van zijn broer Kaleb, ten huwelijk ontvangt. Nu betekent Othniël volgens Origenes o.a. "Antwoord van God"²⁷⁶, d.w.z. degene aan wie God antwoordt, aan wie Hij de geheimenissen en mysteriën openbaart. Met deze jongere *broer* van Kaleb wordt de gelovige in de kerk bedoeld, die achter de letter van de Wet de geestelijke betekenis zoekt. Vroeger was deze zoon van Kenaz, d.w.z. van "de Verachting".²⁷⁷ *"Want wie was 'verachting' zoals wij, de volken, 'vervreemd van het burgerrecht Israëls, zonder hoop en zonder God in deze wereld' (Ef. 2,12)? Want die oudste broer van mij, wiens dochter ik nu ontvang, omdat ik de Stad van de letters heb verwoest, was de zoon van Jefunne, wat 'bekering' betekent. Hij geeft mij dus zijn dochter, d.i. de Wet geeft mij, de jongere broer, kennis en inzicht in haar, naar hetgeen geschreven staat 'Het Koninkrijk Gods zal van U weggenomen worden en het zal gegeven worden aan een volk, dat de vruchten daarvan opbrengt' (Mat. 21,43). Toch moet men wel weten, dat de Wet, waarvoor wij nu Kaleb hebben laten figureren, iets anders is dan de letter van het Oude Testament, die we figuurlijk Stad van de letters hebben genoemd."*²⁷⁸

Origenes noemt hier dus de kerk uit de heidenen de jongere broer van de Wet. Zij heeft achter de letterlijke betekenis van de Wet het Woord van het Evangelie ontdekt. Tgo. de ketters, die van de Wet helemaal niets willen weten, benadrukt Origenes, dat niet Kaleb, de Wet, vernietigd is (N.B. Othniël en Kaleb zijn broers!), maar slechts de letterlijke opvatting van de Wet. Elders merkt hij dan ook n.a.v. Deut.25,5-10 op, dat de Wet van Mozes en de Wet van Christus, het Evangelie, zich verhouden als twee broers.²⁷⁹ Degene, die zich niet aan de Wet houdt is geen ἀδελφός, maar ἀνθρῶπος (cf. Deut.25,7).²⁸⁰ Deze is gelijk te stellen met ὁ ἐν ταῖς αἰρέσεσι λόγος.²⁸¹

In een preek over Ezech.16 noemt hij de ketterij Samaria en het heidendom Sodom. Zij, die in de kerk zondigen, hebben Samaria en Sodom tot *zuster* en zijn *broers* van ketters en heidenen. Nadat hij erop gewezen heeft, dat in Ezech.16,3 nog geen sprake is van *zusters*, maar in vs.45 en 46 gesproken wordt over Jerusalems oudere zuster Samaria en haar dochters, die aan haar linkerhand woont en over haar jongere zuster Sodom aan haar rechterhand²⁸², vervolgt hij: *"Zoals de deugd voor mij de Heer Jezus tot broer maakt, zo verwerft de slechtheid zeer vele broers, nl. de zondaren en zij brengt mij broers voort, wanneer ze gegroeid is. Immers, toen het begin van een zondigend Jerusalem er was, had ze nog geen zuster Samaria en geen zuster Sodom. Maar toen ze in de misdaad voortgegaan was, zoals het voorgaande verhaalt getoond heeft, is ze midden tussen twee zusters komen te staan, de oudere Samaria, de jongere Sodom."*²⁸³ *"Dus, zoals ik begon te zeggen, ik heb nog geen zuster Samaria, zolang ik ver van de zonden ben. Wanneer ik echter gezondigd heb, groeien er voor mij twee zusters, de oudere Samaria, de jongere Sodom. Laten we zien, waarvan zij het beeld zijn. Zij die goddelijke woorden beloven, maar niet zoals ze beloven de waarheid der prediking in zich hebben, worden in de Schriften figuurlijk Samaria genoemd. 'Wee', zegt hij, 'die Sion verachten en vertrouwen op de berg van Samaria; gij hebt de keur der volken in ellende gedompeld!'" (cf. Amos 6,1) Alsof hij zei: 'Wee hen, die de kerk verachten en vertrouwen op de arrogantie en opgeblazen woorden van de ketters!' Want dit is 'Sion verachten en vertrouwen op de berg van Samaria'. Als wij kerkelijken dus ook zondigen, dan zijn de ketters in de slechtheid van hun leerstellingen ons niet vreemd. Want slecht gelooft, wie zondigt. Als wij een slechte levenswandel leiden, is onze zuster Sodom. Immers, de heidenen zijn Sodom. En zo zijn we broers van ketters en heidenen, wanneer we zondigen, omdat Samaria wordt opgevat als ketterij en Sodom als heidendom."*²⁸⁴

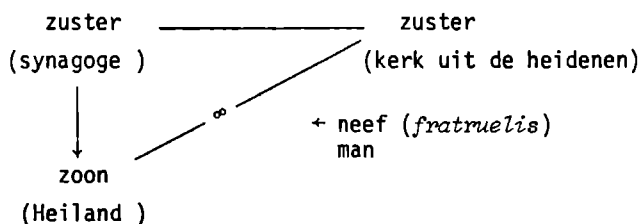
Als Origenes in Hoogl.1,6 leest, dat de zonen van haar moeder tegen de Bruid van Christus hebben gestreden, is het hem duidelijk, dat het hier gaat om het hemels Jerusalem als de moeder (cf. Gal.4,21-26) van de kerk uit de heidenen en van de apostelen.²⁸⁵ Er zijn apostelen, zoals Paulus e.a., die eerst de gemeente hebben vervolgd, maar later boete hebben gedaan en onder het vaandel van hun zuster zijn teruggekeerd. Als zonen van dezelfde moeder als de kerk uit de heidenen zijn zij elkaars *broeders* en *zuster*.²⁸⁶

Tot slot willen we nog zien wat Origenes in Hoogl.1,13 leest. Hij heeft zich hierover zowel in een preek als in zijn commentaar uitgesproken. De eerste hebben we over in een vertaling van Hieronymus, de laatste in die van Rufinus, bij wie de tekst wordt weergegeven als resp. "Fasciculus stillae fratrueis meus mihi..." en "Alligamentum guttae fraternus meus mihi...". *Fratrueis* en *fraternus* zijn de vertaling van het hebr. דוד. De veelheid van betekenissen, die dit woord kan hebben, is een bron van verwarring. Het kan betekenen: 1. geliefde, Hoogl.; Jes.5,1; 2. vaders broer, oom van vaders zijde, Lev.10,4;20,20 e.a.; 3. verwant, neef, 1 Kron.27,32.²⁸⁷ Symmachus heeft voor de eerste mogelijkheid gekozen en vertaalt ἀγαπητός, evenals Hieronymus in de Vulgata (*dilectus*). Rouseau sluit zich in zijn vertaling hierbij aan: het past het best in het verband. Voor de tweede interpretatie heeft Aquila gekozen, die vertaalt de πατράδελφος. De derde mogelijkheid vinden we in de vertaling van Rufinus (*fraternus*). In de LXX lezen we ἀδελφιός, wat eigenlijk betekent "nephew" (gewoonlijk "brother's son"), maar hier klaarblijkelijk gebruikt is in de betekenis van "beloved one".²⁸⁸ Diezelfde dubbelzinnigheid heeft het woord *fraternus* in het Hooglied gekregen en in zijn spoor het woord *fratrueis*.²⁸⁹ Toch is Origenes zich van de oorspronkelijke betekenis bewust, als hij in een preek bij deze tekst zegt: "De kerk, die dit zegt, zijn wij, verzameld uit de heidenen. Onze Heiland is de zoon van haar zuster, d.i. de synagoge. Immers, het zijn twee zusters, de kerk en de synagoge (cf. Gal.4,25). De Heiland is dus, zoals we gezegd hebben, de zoon van zuster synagoge, de man van de kerk, de bruidegom van de kerk, de neef van de bruid."²⁹⁰

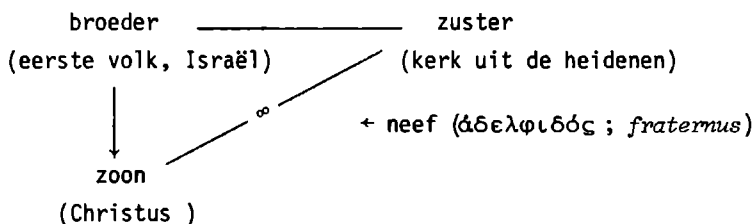
Eveneens, als hij in zijn commentaar deze tekst bespreekt. Hij wijst erop, dat hier voor het eerst *fraternus* (ἀδελφιός) voorkomt, dat verder in het boekje regelmatig gebruikt wordt. "*Fraternus appellatur fratris filius*." Maar wie is die *broeder*? Hij meent, dat als met de bruid de kerk uit de heidenen bedoeld is, dan haar broeder het eerste volk moet zijn,

de oudere broer dus. "Omdat uit dat volk 'Christus naar het vlees' (Rom. 9, 5) geboren wordt, wordt Hij door de kerk uit de heidenen 'zoon van de broer' genoemd."²⁹¹ Bij Procopius vinden we een langere tekst, als hij er nog aan toevoegt, dat Aquila πατράδελφος heeft, d.w.z. "dat de vader van de kerk uit de heidenen het oude volk is, daar uit hun Wet en Profeten de geboorte in God en het appèl op ons tot vroomheid was. Als dat nu zo is gedefiniëerd, is de Heiland broeder van de vader van de bruid, evenals zij (plur.) onder de Wet geboren (cf. Gal. 4, 4)".²⁹² Deze drie exegesen kunnen schematisch als volgt worden voorgesteld:

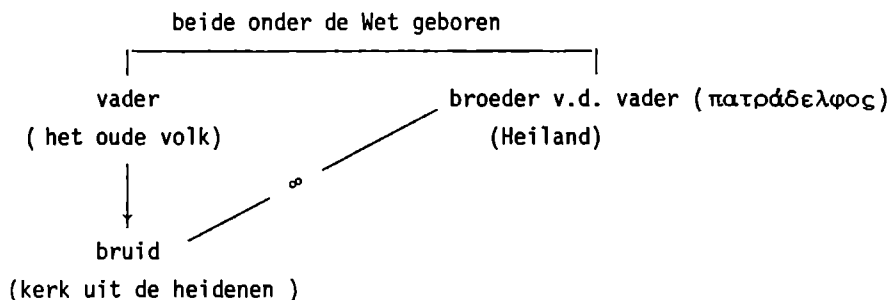
I. Origenes (Cant. h.)

II. Origenes (Cant. com.)

III. Procopius

Broeder kan gebruikt worden om a. de verhouding van de gelovigen onderling aan te geven en b. om hun relatie tot Christus te tekenen. Hiervoor wordt *zuster* slechts sporadisch gebruikt.²⁹³ In het eerste geval kan men vaak spreken van een verbleekte metafoor en een instinctief gebruik om gelovigen te onderscheiden van ongelovigen, ketters en joden. Het tweede gebruik is minder frequent, maar dikwijls veel bewuster. Noemt Origenes de gelovigen *elkaars broeders*, dan argumenteert hij dit door erop te wijzen, dat ze zonen van dezelfde moeder zijn, maar als hij hen *broeders van Christus* noemt, dan legt hij verband met het zoonschap Gods van de gelovige. Beide begrippen zijn bij hem heilshistorisch verankerd. Men moet de gelovigen aanvaarden als broeders, voor wie Christus gestorven is. Christus' kruisdood is hiervoor bepalend. Hiernaar verwijst Origenes ook, als hij zegt, dat we door verzoening (, geloof en het doen van Gods wil) broeders van Christus geworden zijn, maar vooral benadrukt hij hier de betekenis van de opstanding: pas na zijn opstanding noemt Christus zijn discipelen zijn broeders.²⁹⁴ *Broeder* bij uitstek is tenslotte de volmaakte gelovige en de echte *zuster* is zij, die zich als een reine maagd voor Christus gesteld heeft.²⁹⁵

Om de verhouding tussen kerk en synagoge te typeren maakt Origenes ook gebruik van de woorden *broeder* en *zuster*. Hij is hier overigens niet zeer consequent in zijn woordgebruik. De ene keer noemt hij de kerk uit de heidenen de jongere, de Wet de oudere broer. De andere keer beschouwt hij de synagoge en de kerk als twee zusters. Bij een andere gelegenheid noemt hij het eerste volk, Israël, de broeder en de kerk de zuster, terwijl hij in een vierde geval het oude volk als vader en de kerk als dochter ziet. Nu eens trouwt de bruid met haar neef (de zoon van haar zuster of van haar broeder), dan weer met haar oom, de broer van haar vader.²⁹⁶ Maar of hij het oude volk Israël nu typeert als *zuster*, *broeder* of *vader* van de kerk uit de heidenen, in ieder geval onderstreept hij nadrukkelijk, dat er een hechte relatie tussen beiden is.²⁹⁷ Het onderscheid tussen hen is, dat de kerk de geestelijke betekenis van de Wet heeft verstaan.²⁹⁸

Dat Origenes niet altijd een even consistent woordgebruik heeft, blijkt bij vergelijking met een preek n.a.v. Num. 27 over het erfrecht van de

dochteren van Zelafeed. In vs. 8-11 wordt de volgorde genoemd, waarin familieleden zullen erven: zoon, dochter, broeder, broer van de vader, verwant. Origenes meent, dat het hier om de hemelse erfenis gaat. Hiervoor is een zoon de eerst aangewezen *"op grond van zijn verdienste door zijn leer en kennis"*. Vervolgens een dochter *"vanwege de aanbeveling van haar daden"*. Dan een broeder *"want er zijn sommigen, die weliswaar uit eigen beweging en inzicht niets doen, maar die onder de broeders geplaatst toch in navolging van de anderen hetzelfde doen als zij doen, die door eigen inzicht worden bewogen. Dus wordt ook aan hen de derde grond voor de erfenis gegeven onder de titel van de broedermaam."* Origenes vindt voor deze groep kenmerkend hun *"compassie en navolging"*. Als vierde komt in aanmerking de broeder van de vader, d.w.z. *"zij, die goed doen, bewogen door de traditie of de gewoonte van de ouderen"*. Tenslotte noemt hij als vijfde in de reeks elke *proximus*, want *"wie iets goed doet bij toeval of uit leerstellige overtuiging"* verdient loon.²⁹⁹ Deze rangorde is Origenes door de tekst ingegeven, maar zoals we in het voorgaande hebben gezien, past hij deze volgorde in de rest van zijn werk niet consequent toe. Op grond van Mat. 12, 50 zegt hij, dat ieder, die de wil van God doet, zowel Jezus' broeder als zuster of moeder genoemd kan worden.³⁰⁰

In ieder geval is de verwantschap κατὰ θεόν te verkiezen boven die κατὰ σάρκα.³⁰¹ De Joden is deze *propinquitas Dei* ontnomen en ze is overgebracht op de kerk van Christus. *"Wij ... mogen ons natuurlijk over deze onderscheiding, die ons van God ten deel is gevallen, verheugen, maar moeten er wel zorgvuldig en nauwgezet voor oppassen, dat ons leven, onze daden en zeden ons het niet ooit onwaardig maken en dit niet juist tot onze veroordeling leidt, dat we - hoewel we het geslacht van Christus zijn (cf. Hand. 17, 29) wij ons wijden aan onwaardige, smerige, ja duivelse handelingen."*³⁰² Daarom moeten we voortdurend bidden, dat God ons aan de demonen ontrukkt en ons tot zijn gezinsleden (*familiares*) maakt door onze Heiland, Jezus Christus.³⁰³

Op grond van Ef. 3, 14-15 ("de Vader, naar wie alle geslacht in de hemelen en op de aarde genoemd wordt") ontdekt Origenes een lijn van de *familia Christi* op aarde naar de hemelse *"paternitates"*. Hierop moeten we ons richten. En tot deze hemelse *"paternitates"* behoort misschien ook de *"ecclesia primitivorum"*, die opgetekend is in de hemel (cf. Hebr. 12, 23).³⁰⁴ Zoals Mozes namelijk op aarde het

volk van God in vier kampen indeelde (cf. Num. 2), zo onderscheidt de apostel in Hebr. 12, 22-23 vier *ordines sanctorum* in de hemel, nl. de berg Sion, de stad van de levende God het hemels Jerusalem, een menigte van lovende engelen en de kerk van de eerstgeborenen die opgeschreven is in de hemel. De laatste is de hoogste rang, waarnaar ieder in daden, leven, zeden, geloof en instellingen moet streven. In ieder geval moet hij zorgen tenminste één van de andere rangen te bereiken en het minste is de berg Sion (cf. Gen. 19, 17). In het dal, d.i. de aarde, moet men niet blijven.³⁰⁵

Deze hemelse hiërarchie is in overeenstemming met het feit, dat de hemelse erfenis bestemd is zowel voor *zonen* als *dochters*, *broeders*, *broers van vaderskant* en andere *verwanten*.³⁰⁶ Toch kan het in Origenes' gedachtenwereld niet de uiteindelijke bedoeling zijn, dat er een diversiteit van hemelse gelukzaligheden is of "*dat er niet alleen op de aarde, maar ook in de hemel vele kerken zijn, waarvan Johannes er ook zeven opnoemt* (Openb. 1, 4)".³⁰⁷ Het is eerder een voorlaatste fase van de geschiedenis, totdat tenslotte alles in eenheid aan God onderworpen is en God alles is in allen (cf. 1 Cor. 15, 28). Immers, eenheid is voor Origenes de hoogste zaligheid.³⁰⁸ Maar voorlopig is er - als teken van Gods royaliteit - in de hemel ruimte voor vele kerken en in de kerk voor velen, die nog niet de hoogste volmaaktheid bereikt hebben.

6. SLAVEN

SLAVEN EN VRIENDEN

Wanneer we over de *familia* spreken, kunnen we de slaven niet buiten beschouwing laten. Ten eerste, omdat de *familia*, zoals het woord al zegt, nadrukkelijk de *famuli* omvat. In deze zin wordt *familia* ook door Origenes gebruikt.³⁰⁹ Maar bovendien is er theologisch een directe relatie tussen slaven en zonen. We hebben hierover reeds uitvoeriger gesproken.³¹⁰ In deze paragraaf willen we nu enkele facetten van het beeld van de slaaf belichten, die nog niet ter sprake kwamen. Het zijn met name een paar uitspraken uit het Evangelie, die Origenes bij dit beeld bepalen: Joh. 15, 15; Luc. 12, 47-48; Luc. 12, 42 en Luc. 17, 10. Als Jezus zegt "Ik noem U niet meer slaven, maar vrienden" (cf. Joh.

15, 15) en christenen van zichzelf belijden, dat ze *slaven* van de Heer zijn (Rom. 1, 1; 2 Petr. 1, 1; Jud. 1, 1; Openb.1, 1), dan is dat uit bescheidenheid: zoals anderen een brief beginnen met ere-titels, zo beginnen zij een brief met "dienstknecht van Jezus Christus", om daarmee Hem als Heer te belijden.³¹¹

Er zijn in deze dienstbaarheid graden. Nadat iemand bevrijd is van de zonde, is hij eerst "in dienst van de gerechtigheid" (Rom. 6, 18) en dan "in dienst van God" (Rom. 6, 22). Overigens is ook het dienen van de gerechtigheid een vorm van dienen van God, want Christus is de gerechtigheid en Christus dienen is God dienen. Maar toch is er een "*ordo profectuum*" en zijn er graden in de deugd.³¹² Ook bij de *vrienden van God* zijn er graden. Er zijn er, die zoals Mozes een vriend van God zijn (Ex. 33, 11). Er zijn anderen, tot wie Jezus zegt, dat ze Zijn vrienden zijn (Joh. 15, 15). Maar er zijn er ook, die nog meer "*familiair*" met Hem zijn, die in de hemel altijd Zijn aangezicht zien en staan voor het aangezicht van de Allerhoogste. Deze zijn vanwege hun verdiensten en deugden de "*summi amici*".³¹³

Het verschil tussen *slaven* en *vrienden* ligt volgens het woord van Jezus in het al dan niet bezitten van kennis (cf. Joh. 15, 15). Origenes zegt in dit verband "*een voorschrift wordt voor slaven opgesteld, geloof wordt van vrienden gevraagd*".³¹⁴ De houding van de eersten wordt gekenmerkt door angst, van de laatsten door vertrouwen.³¹⁵ Het gesprek tussen Salomo en de koningin van Scheba tekent de relatie tussen Christus en de kerk uit de heidenen. Tot haar sorak Christus "Ik zal U niet meer slaven noemen, maar vrienden, want een slaaf weet niet wat zijn heer doet. Ik heb U echter alles bekend gemaakt, wat Ik van mijn Vader gehoord heb" (cf. Joh. 15, 15). En zo ziet Origenes in vervulling gaan, wat geschreven staat, dat "er geen woord was, dat de Heer van de vrede niet gesproken heeft tot de koningin van Scheba" (cf. 1 Kon. 10, 3), de kerk, die uit de heidenen verzameld is.³¹⁶ Tot de kennis, die aan de vrienden geschonken is, behoort misschien ook, dat zij met God en Zijn eniggeboren Zoon inzicht hebben in het mysterie van Rom 11, 25-26, wat dat gehele Israël is, dat behouden wordt, en wat die volheid der heidenen inhoudt. Wat dit betreft kan het in ieder geval iedere gelovige duidelijk zijn, dat zoals Israël het heil niet kan bereiken, zolang het Israël naar het vlees blijft en niet ook naar de geest een ware Israëliet is geworden, die God in de geest ziet, zo alle heiden-volken helemaal niet oered kunnen worden, tenzij ze binnen de volheid worden gevonden, wat die volheid, die door de apostel genoemd wordt,

ook maar mag zijn.³¹⁷ Wat is nu het lot van de *slaven*, die de wil van de Heer niet kennen en niet doen (cf. Luc.12,47-48)? Origenes ziet hierop een antwoord in Jer.27,25 (LXX). Hij leest daar over de voorraadkamer van God, waarin vaten des toorns zijn. Onder die voorraadkamer verstaat hij de kerk. Binnen die kerk kan iemand een vat des toorns of een vat des erbarmens zijn. D.w.z. in de kerk kent men de wil van de Heer en naar gelang men die gehoorzaamt of niet ervaart men Zijn erbarmen of Zijn toorn. Buiten "de voorraadkamer" komen vaten des erbarmens en des toorns niet voor. Buiten de kerk bevinden zich degenen, die de wil van hun Heer niet gekend hebben (cf. Luc.12,47-48). Daarom zijn zij geen vaten des erbarmens of des toorns, maar vaten, die voor iets anders bestemd zijn, nl. om in het toekomstig huis te dienen als aarden vaten met minder eervolle bestemming, maar niettemin noodzakelijk (cf. 2 Tim.2,20-21).³¹⁸

HET RANTSOEN VOOR DE MEDESLAVEN

Verscheidene keren komt Origenes terug op "de verstandige rentmeester, dien de heer over zijn bedienden zal stellen om hun op tijd hun deel te geven" (Luc. 12, 42). Wat moet hieronder verstaan worden? Als hij in Lev. 26, 5 iets tegenkomt over zaaien en dorsen, zegt hij, dat je dit ook kunt toepassen op de ziel, die zaad voortbrengt voor de oogst, nadat de graankorrel van het Woord van God bij haar in goede aarde is gevallen. Maar zaad moet gedorst en gewand worden. Onder het laatste verstaat hij, dat door de geest des onderscheids de lege blezen worden weggeblazen, "*opdat ze het zuivere graan behoudt, waarmee ze alleen haar medeslaven kan voeden en op tijd hun maat tarwe kan meedelen*".³¹⁹ Speciaal wijst Origenes erop, dat bij dit wanner het vergelijken van eigen inzichten met die van andere leraren en met de Heilige Schriften een grote rol speelt. Pas in deze traditie worden eigen meningen vruchtbaar voor anderen. Het koren heeft betrekking op wat gezegd wordt over zelfbeheersing en het inacht nemen en bewaren van de geboden (*mandata*), de wijn, die ook in deze tekst genoemd wordt, op het inzicht en de uitleg van de verborgenheden.³²⁰ Elders vergelijkt Origenes zichzelf met de rentmeester uit het Evangelie: aan hem is de "*dispensatio verbi*" en het "*ministerium verbi*" toevertrouwd. Maar de gemeente heeft geen belangstelling en je moet de paarden niet voor de zwijnen werpen (cf. Mat. 7, 6). 't Valt overigens op, dat Origenes in deze preek het koren in verband brengt met de uitleg van de geheimenissen.³²¹ Het onderscheid tussen koren en wijn werd hem in zijn preek over Lev. 26 dus ingegeven

door de Bijbeltekst. In 1 Cor. 4, 1-5 komt Origenes de οἰκονόμος ook tegen en ziet, dat daar een bepaald onderscheid gemaakt wordt met de ὑπηρέτης. "Hij, die er niet met de Logos tegenaan gegaan is om de mysteriën te verstaan, die in de Schrift verborgen zijn, kan wel een dienaar van Christus zijn, maar geen beheerder van de geheimenissen Gods. Want hij, die beheerder is, heeft wat beheerd wordt en weet de geheimenissen Gods. Misschien wordt de dienaar van Christus het best verstaan als degene, die voor de meer gewone dienst de leiding heeft, maar de beheerder van de geheimenissen Gods voor het bestuur t.a.v. de ontwaarde geheimenissen, opdat hij deze niet zomaar rondstrooit en ze niet zonder onderzoek overlevert. Maar eerst moet hij degene, die de bovenwereldse leringen zal horen, reinigen, voorbereiden en afstand doen nemen van de wereld en dan erover spreken. 'Wij zijn dienaren van Christus', zegt hij. En de apostel was veel meer dienstbaar aan de dienst van Christus dan aan het beheer van de geheimenissen Gods. Hij beheert de geheimenissen Gods laten we zeggen voor Lucas, opdat hij het Evangelie kan schrijven, voor Timotheüs, opdat hij in staat is leiding te geven aan hen, die in Efeze meer hebben gehoord, en de geheimenissen Gods te beheren. Ik durf ook te zeggen, dat hij in Corinthe dienaar van Christus was, maar in Efeze beheerder van de geheimenissen Gods. En nadat hij de woorden van de Heiland gehoord heeft, die zei 'Wie is dan de getrouwe en verstandige beheerder, die de heer over zijn huis zal aanstellen om op z'n tijd aan zijn medeslaven hun rantsoen te geven?' (cf. Luc. 12, 42), zegt Paulus 'Voor het overige wordt van de beheerders verlangd, dat iemand betrouwbaar bevonden wordt'. Want het is niet genoeg inzicht verworven te hebben en niet moet iemand, die dit inzicht verworven heeft, spreken zoals het uitkomt, maar rekening houdend met het 'op zijn tijd het rantsoen aan zijn medeslaven geven' moet hij zien wie van zijn medeslaven meer voedsel van de geheimenissen Gods moet ontvangen of minder en wanneer. Want als hij goed en onberispelijk het beheer voert, welke belofte heeft hij dan? Over alle bezittingen, zegt hij, zal de heer des huizes hem aanstellen. Maar als Paulus al vreest en dat van zichzelf zegt en van Cephas en Apollos, hoeveel te meer zullen zij, die bij ons beheerders zijn, moeten vrezen, opdat zij betrouwbare beheerders worden bevonden."³²²

Het begrip "dienaar van Christus" is dus ruimer dan "beheerder van de geheimenissen Gods". De taak van laatstgenoemde is vooral de hem toe-
vertrouwde geheimenissen Gods met wijs beleid over te dragen aan andere

gelovigen. Dat het echter niet om wel-omschreven ambten gaat, blijkt, als hij van Paulus zegt, dat hij in de ene plaats als *dienaar van Christus* functioneerde en in een andere situatie als *beheerder van de geheimenissen Gods*. Wel maakt hij duidelijk, dat op de laatste gro-verantwoordelijkheid rust en dat daarom aan hem hoge eisen gesteld moeten worden. Niet iedereen binnen de gemeente zal er dus voor in aanmerking komen. Overigens geldt voor iedere "slaaaf van God", dat hij oprecht met het Woord van God omgaat: "*als we slaven van God zijn, moeten we dit (Woord) ook liefhebben, er niet mee goochelen en het niet vervalsen..., maar het zuiver naar voren brengen, zoals wij het uit de smeltkroes van de Geest hebben ontvangen.*"³²³ De uitdrukking "slaaaf van God" heeft hier vooral de betekenis van 'aan God zijn toegewijd', 'Gods eigendom'.³²⁴

Trouwe en verstandige rentmeesters zijn schaars, leert Origenes van het Evangelie (cf. Mat. 24, 45-51; Luc. 12, 42-48; ook 1 Cor. 4, 1-2). Zo is het ook met de anostelen, bisschoppen en leraars. "*Die bisschop zondigt tegen God, die niet als een slaaf zijn medeslaven dient, maar als heer, vaak ook als een grimmig heer met geweld heerst...*". Zij behoren medeslaven niet te slaan, maar zich te gedragen volgens de bijbelse richtlijnen: de ongeregelden terecht wijzen, de kleinmoedigen opbeuren, opkomen voor de zwakken en met allen geduld hebben (cf. 1 Thess. 5, 14; 2 Tim. 2, 24-26).³²⁵ Maar de heer heeft over zijn *familia* niet alleen trouwe slaven aangesteld, maar ook slechte, die hun medeslaven slaan. Over deze slechte leidslieden, die Origenes uit eigen pijnlijke ervaringen kent, zegt hij aan het eind van zijn leven: "*Als zij, die aan het hoofd van de kerken van Christus staan (praeesse ecclesiis), menen, dat ze op grote hoogte staan, omdat de Heer hen over zijn 'familia' heeft aangesteld, laten ze dan weten, dat het hen niet redt, dat ze door de Heer over zijn 'familia' zijn aangesteld, maar dat ze hen op tijd hun voedsel geven en zich onthouden van handgemeen...*".³²⁶ Ambtsdragers hebben dus niet uit hoofde van hun ambt een aureool, maar op grond van hun functionneren in het ambt. Dit functionele aspect wordt door Origenes voortdurend benadrukt.³²⁷

DE GOEDE EN ONNUTTE SLAAF

Terloops vergelijkt Origenes zich in een preek over Genesis met de "onnutte slaven", waarover in Luc. 17, 10 gesproken wordt. Hij verbaast zich erover, dat aan een onnutte slaaf als hij de taak is toe-

vertrouwd om aan de *familia dominica* op haar tijd haar rantsoen, het Woord van God, uit te delen.³²⁸ Het is een uiting van bescheidenheid en zo gebruikt hij deze tekst in dezelfde zin als ze in het oorspronkelijke verband heeft, nl. in een beoordeling van zichzelf, waarin men zich bewust is geen aanspraken te kunnen doen gelden op een bepaalde eer of erkenning door de Heer.³²⁹ Wanneer Origenes zich echter nadrukkelijker met deze tekst bezighoudt, zegt hij, dat niet allen "onnutte slaven" zijn. "*Want zolang iemand slechts doet, wat hij moet doen, d.w.z. wat hem voorgeschreven is, is hij een onnutte slaaf. Indien ge echter meer doet dan de voorschriften, dan zult ge geen nutteloze slaaf meer zijn, maar zal tot U gezegd worden: Wel gedaan, goede en getrouwe slaaf (Mat.25,21)*".³³⁰ We komen hier het onderscheid tegen tussen *praecepta* en *consilia*, dat reeds in de Pastor Hermae en de Didache gemaakt wordt en in de katholieke ethiek een belangrijke rol ging spelen.³³¹ Origenes brengt de *consilia* vooral in verband met de maagdelijkheid.³³² Zo wordt het begrip *goede en getrouwe slaaf* dus vooral voor een bepaalde categorie binnen de gemeente gebruikt: de volmaakten, die "meer dan het gewone" doen, bijv. maagd blijven. Want, als we doen wat ons geboden is, hebben we wel goed gedaan in verhouding tot hen, die het niet wilden, maar niet goed in verhouding tot het werkelijk goede. In het eerste geval deden we goed *καταχρηστικῶς*, *abusive et non proprie*.³³³

DE GEEST VAN HET DIENEN.

"*Dienen (deservire) is het werk van iemand, dien toewijding beheerst*", zegt Origenes in zijn commentaar op Romeinen.³³⁴ Een slaaf van God richt zich op τὰ ἐπιθυμητὰ τοῦ Θεοῦ (cf. Ps.18,11 LXX), hij zet zijn zinnen op hetzelfde als God.³³⁵ Concreet betekent dat, dat hij het heil van de mensen zoekt in het spoor van Jezus: "*En daarom dienden de apostelen de kerken in liefde, dienstbaar en behulpzaam voor het heil van de mensen.*" Doorslaggevend is wat nuttig is en nodig voor de ander, ook al is deze zich er niet van bewust wat nodig is.³³⁶ Met name richt Origenes zich tegen kwaadsprekerij, die binnen de gemeente kennelijk veel voorkwam: "*Laten we derhalve onze tong in toom houden en de slaven van de Heer bewonderen en de rechtvaardigen zegenen en hen nooit afbreuk doen, noch onze mond openen om kwaad te spreken, opdat we niet misschien uitgeroeid worden, maar laten we zegenen, opdat ook wij zegen verwerven door Christus, onze Heer...*".³³⁷

Aan de hand van een voorbeeld uit het dagelijks leven maakt Origenes

ook duidelijk hoe de gelovige als slaaf van God zijn best moet doen om erachter te komen wat de wil van de Heer is. *"Iemand is in het huis van een heer gekomen. Hij is pas gekocht. Hij tracht nu te vernemen wie van de vroegere knechten hij prees en waarvoor en wie van de knechten hij niet prees en waarom niet. Nadat hij overwogen heeft of hij in het huis van de heer wil blijven, wacht hij zich ervoor niet in dezelfde fouten te vervallen als de vroegere slaven maakten en die eruit gegooid en aan straf onderworpen werden, toen ze die gemaakt hadden. Nadat hij vervolgens ook begrepen heeft wat de vroegere slaven gedaan hebben, die geprezen zijn en waardoor ze de vrijheid hebben gekregen, wedijvert hij met hen. Wij waren ook slaven, niet van God, maar van afgoden en demonen, heidenen, en gisteren en eergisteren zijn we pas tot God gekomen. Laten we dan de Schrift lezen. Laten we zien wie gerechtvaardigd werd en wie veroordeeld en laten we hen, die gerechtvaardigd werden, navolgen en er voor waken, dat we niet in dezelfde fouten vervallen als zij, die in krijgsgevangenschap gevoerd zijn en er door God uit gegooid zijn."*³³⁸ In deze 'gelijkenis' laat hij zien hoe de kerk van de fouten van Israël, de vroegere slaven, moet leren. Aan de andere kant moet Israël naijverig worden, als het ziet, dat de slaaf geëerd wordt en de man van lage komaf is toegetreden, nl. de kerk uit de heidenen.³³⁹ Dit laatste *slaaf* heeft dus een enigszins andere betekenis dan het eerste: het staat wat diskwalificerend tegenover bijv. *zonen*. De zonen van God, Israël, moeten aanzien hoe de slaven, de kerk uit de heidenen, worden binnengehaald.³⁴⁰

Tenslotte is Mat. 26, 69-75 een illustratie hoe de discipelen van Christus aan alle kanten aan de verleiding bloot staan hun Heer te verloochenen. Wat zich in de hof van de hogepriester rond Petrus afspeelde, herhaalt zich nog steeds. Origenes zegt er dit over: *"Ik denk, dat onder de eerste slav(in) (vs. 69) van de heer, die de discipelen van Christus tot verloochenen brengt, de synagoge van de Joden naar het vlees verstaan moet worden, die dikwijls de gelovigen gedwongen hebben te verloochenen. De tweede slav(in) echter (vs. 71) de vergadering van de heidenen, die ook de christenen vervolgden en dwongen te verloochenen. Dat de derde groep dienstknechten (vs. 73), die staan in de voorhof, van de verschillende ketten zijn, die ook dwingen de waarheid van Christus te verloochenen."*³⁴¹

Het woordje *slavin* is hier in negatieve zin gebruikt en staat tegenover *discipel van Christus*. Het is niet toevallig, dat Origenes hen zo tegenover elkaar stelt, want het gaat om de leer, om het verloochenen van "*de waarheid van Christus*". In dezelfde geest spreekt hij nadrukkelijk over de *leerlingen van Christus*, als hij zegt: "*Nu we op deze plek zijn aangekomen, wil ik de leerlingen van Christus waarschuwen met betrekking tot de goedheid van God, opdat niemand van U door de ketters in verwarring gebracht wordt, als hij eens in een twist terecht komt en ze zeggen, dat de God van de Wet niet goed is, maar rechtvaardig en de Wet van Mozes geen goedheid bevat, maar gerechtigheid.*"³⁴² Ook hier stelt hij de leerlingen van Christus tegenover de here-tici, in dit geval de Marcionieten.

SAMENVATTING

In deze paragraaf zijn we drie benamingen van de gelovigen tegengekomen, die mede het gezicht van de kerk bepalen: *slaven*, *vrienden* en *leerlingen*. Origenes wijst erop, dat je slaven en vrienden in verschillende graden hebt. Hetzelfde zou hij hebben kunnen zeggen van leerlingen. Bij de *vrienden* onderscheidt hij drie groepen: vrienden als Mozes, vrienden van Jezus en vrienden, die God van aangezicht tot aangezicht mogen zien. Het is een indeling, die samenvalt met die in Oude Testament, Nieuwe Testament en eschaton én die in πίστις, γνῶσις en ἀγάπη.³⁴³ Als kenmerk voor de *slaven* noemt hij, dat ze Jezus Christus als *Heer* belijden. Daarom kunnen ook zij, die door Jezus als *vrienden* betiteld worden, zichzelf *slaven* blijven noemen. Typerend voor *vrienden* is, volgens het woord van Jezus, dat door Origenes wordt overgenomen, dat zij kennis bezitten.³⁴⁴ Alleen voert Origenes het contrast met *slaven* niet streng door: *slaven* kunnen voor hem ook het beeld zijn van de leraren en bisschoppen in de kerk, die de kennis van het Woord als een rantsoen medelen aan hun medeslaven.³⁴⁵ Binnen de gemeente is de een niet meer dan de ander: men is slaaf onder de slaven en dienstbaar aan het heil van de medemensen. En zelfs als men zich van deze taak kwijt, kan men nog slechts een *onnutte slaaf* zijn. *Goede en getrouwe slaven* zijn zij, die er op een bepaalde manier uitspringen, die *mêr* doen dan het gewone: asceten en martelaars.³⁴⁶ Ook door het gebruik van de aanduiding *leerlingen* benadrukt Origenes weer het kennis-aspect van het geloof.³⁴⁷ In het Nieuwe Testament komt het woord

μαθηταί alleen in de evangeliën en het boek Handelingen voor, waaruit blijkt, dat het in het vroege christendom geen algemeen gebruikelijke benaming van de christenen is geweest.³⁴⁸ Maar binnen de alexandrijnse theologie met haar aandacht voor de kennis van het geloof krijgt het opnieuw een functie. De kerk is een διδασκαλεῖον zegt Clemens.³⁴⁹ En Origenes spreekt over αἱ δὲ τοῦ θεοῦ Χριστῷ μαθητευθεῖσαι ἐκκλησίαι.³⁵⁰ De kerk is leerhuis, maar tegelijk *leerling* van Christus.

Wanneer we de resultaten van dit hoofdstuk overzien, constateren we, dat benamingen, die samenhangen met de *familia Christi*, zoals *vader*, *moeder*, *zoon*, *dochter*, *broeder*, *zuster*, *slaaf*, *vriend* en *leerling*, wel allerlei nuance-verschillen aangeven, maar dikwijls geen betrekking hebben op wezenlijke verschillen. Ze worden danook niet altijd consequent volgehouden. De ene keer is de kerk *moeder*, die door de verkondiging van het Woord kinderen voortbrengt, de andere keer is ze *leerling*, die zelf van Christus leert.³⁵¹ Nu eens worden de bisschoppen en leraars *vaders* genoemd, dan weer *slaven*.³⁵² Wordt een gelovige soms als *zoon van God* tegenover een *slaaf* geplaatst, een andere keer wordt hij juist *slaaf van God* genoemd vanwege de "Ausschliesslichkeit der Beziehung".³⁵³ Deze inconsistentie hangt ten eerste samen met Origenes' exegetisch methode en met zijn wijze van theologiseren. Hij is er zich van bewust als theoloog te spreken over mysteriën, die zich niet exact onder woorden laten brengen, maar die in allerlei bijbelse geschiedenissen en verhalen worden aangeduid. De stukjes van deze puzzel passen op verschillende manieren aan elkaar en elke combinatie onthult iets van de achterliggende waarheid. Wanneer men het woord *slaaf* negatief interpreteert, duidt het iemand aan, die niet de rechten van een *zoon* heeft of de kennis van een *vriend*. Als men het positief opvat, gaat het over iemand, die zich exclusief aan één heer wijdt. Een tweede verklaring voor het door elkaar lopen van de beelden uit de wereld van de *familia Christi* gaat terug op de bijbelse notie van het begrip *familie* of *huis*. P.S. Minear wijst er in het spoor van J. Pedersen op, dat bij dit begrip "the common story" belangrijker was dan het bloed: "the chief thing in kinship is 'common character'".³⁵⁴ Met alle nuances hebben *vader*, *moeder*, *zoon* en *dochter*, *broeder* en *zuster*, *slaaf*, *vriend* en *leerling* dezelfde "story" met Jezus en bezitten ze het "common character" van het geloof.

HOOFDSTUK IV

HUIS EN HEILIGDOM

1. HUIS

1. *Inleiding*

Origenes gebruikt het beeld van een huis in allerlei verbanden. Dikwijls is bij hem het *hart* of de *ziel* het huis, waaruit de boze machten moeten worden verdreven en waarin God, Zijn Zoon of de Heilige Geest willen wonen.¹ Soms noemt hij speciaal het leidinggevend principe van de ziel, τὸ ἡγεμονικόν, het huis², maar bij een andere gelegenheid zijn *ziel* en *lichaam* samen de woning.³ Degenen, die van God zijn, zijn "Gods bouwwerk" (1 Cor.3,9).⁴ Maar voor het zover is, moet er eerst heel wat worden afgebroken (cf. Jer.1,10). "*Want wat moeten we menen, dat meer door God verboden wordt om binnen te trekken in de ziel, die tot de gemeente Gods gerekend wordt, dan de werken en de gezindheid van het vlees...*".⁵ Daarom breekt de goede God òók af, nl. het gebouw van de onreine geesten in ons en wordt zo een tempel voor God gebouwd uit deugden en rechte leerstellingen, opdat daarin Zijn heerlijkheid gezien wordt.⁶ Dezelfde werkzaamheid wordt ook aan Christus toegeschreven.⁷ Zij zijn het, die de ware tent bouwen, die geen mens opricht (cf. Hebr.8,2).⁸ En dan wil God "onder hen wonen en wandelen" (2 Cor.6,16b) en worden ze een "woonstede" (cf. 2 Cor.5,2) Gods.⁹ De Satan daarentegen bewoont "de wijzen der wereld" (cf. 1 Cor.1,20; 3,19) als huis.¹⁰ Uit dat huis is de kerk uit de heidenen gekomen: ze heeft het huis van haar eerste vader verlaten (cf. Ps.45,11).¹¹ Als in Mat.20,1 gesproken wordt over "de heer des huizes", gaat het over Christus, die Heer is van τὸ ὅλον τῆς χωρητικῆς φύσεως, d.i. van allen, die in staat zijn het heil te aanvaarden.¹²

In anthropologische zin zegt hij, dat *het lichaam* het huis van de ziel is.¹³ Dit kan tegen de Verderver beschermd worden, als men het zalft met het bloed van Christus, d.i. met het geloof in Hem, zoals de Joden in Egypte hun huizen met bloed bestreken (cf. Ex.12,7).¹⁴

Aan de andere kant spreekt hij over de zonde, die het lichaam bewoont als een huis. Het lichaam wordt dan geïdentificeerd met "de oude mens" (Rom.6,6).¹⁵ De ziel wordt uit dit huis van *de fouten van het vlees* geroepen.¹⁶ *Lichamelijke en stoffelijke zaken* vormen "het huis van de slavernij" (Deut.6,12) tgo. het huis van de vrijheid.¹⁷ De Duivel bewoont als "sterke" (cf. Luc.11,21-22) het huis van *het aardse gebied*.¹⁸

Ook *de Schriften* typeert hij als huis: als de Wet figuurlijk wordt verstaan, blijkt ze "een huis Gods", maar zij die alleen de letterlijke betekenis aanvaarden, hebben er "een spelonk van rovers" (cf. Mat. 21, 13 c.p.) van gemaakt.¹⁹ Zou men de apocriefe boeken een woestijn kunnen noemen, waar slechts weinige gelovigen zich ophouden, in het huis van de canonieke boeken woont het Woord der waarheid.²⁰

Maar het Woord, de Wijsheid, woonde ook in het vlees. Daarom be-titelt hij ook *de incarnatie* als huis.²¹

Bij het verhaal van het hoofdgeld (Mat. 17, 24-27) merkt hij op, dat het zilverstuk met de beeltenaar van de keizer in de zee was, bij de koningen der aarde, maar niet in het huis van Jezus, die hēt beeld van God was.²² Hij stelt hier de aardse koninkrijken tegenover het rijk van Christus. Met *zee* in al zijn negatieve connotaties kunnen de eerste worden aangeduid, terwijl Origenes *het rijk van Christus* Zijn huis noemt.

In een scholion op Spr. 11, 29, waarvan het auteurschap van Origenes niet vaststaat, wordt gezegd, dat *God* ons huis is en de schrijver be-roept zich hiervoor op Hand. 17, 28 "in Hem leven wij, bewegen wij ons en zijn wij".²³

Verder komen we bij Origenes nog *het huis in de hemelen* (cf. 2 Cor. 5, 1) tegen, dat alleen bewoond kan worden in eenvoud en zuiverheid van hart.²⁴ Dat huis van de volmaakte is onvervreemdbaar, mits men geen doodzonde begaat. Wel kan iemand het tijdelijk kwijtraken. Dan moet hij zich echter beijveren om het terug te kopen door tranen van boete en door goede werken. Dat is de zin van Lev. 25, 29-34.²⁵

Ons interesseert echter vooral hoe Origenes het beeld van het huis toe past op *de kerk*. Slechts zelden komen we de uitdrukking "*domus Dei*" in de letterlijke betekenis tegen voor het gebouw, waar de gemeente in feestelijke stemming samenkomt voor de "*lectio divina*" en de predi-king.²⁶ En één keer spreekt hij erover, dat "*de Schriften van het Nieuwe en Oude Testament, die de vreze Gods leren, 'domos ecclesiae' maken en de aardbol vullen met bedehuizen*".²⁷

Het niet-letterlijk gebruik van huis voor de kerk overheerst echter bij hem. *"Het schijnt evenwel, dat de kerk door Christus beschreven wordt, die een 'geestelijk huis' (1 Pt.2,5) is en 'een huis Gods', zoals Paulus leert, als hij zegt: 'Als ik echter later kom, dat gij weet hoe ge U behoort te gedragen in het huis Gods, d.i. de kerk van de levende God, een pijler en fundament der waarheid'(1 Tim. 3, 15)".*²⁸

*"De ziel, waarvan gezegd wordt, dat ze in de kerk is, moet niet gezien worden als een ziel, die binnen de bouwsels van muren geplaatst is, maar als een, die zich binnen het bolwerk van het geloof en de bouwsels van de wijsheid bevindt en door het hoge dak van de liefde is bedekt (cf. 1 Cor. 13, 7) . Een goed principe en geloof in de juiste leerstellingen maakt dus, dat een ziel in het huis van de kerk is."*²⁹

Origenes beroept zich voor dit oneigenlijk gebruik van huis o.a. op uitspraken van Petrus (1 Pt. 2, 5) en Paulus (1 Cor. 3, 9; 1 Tim. 3, 15). *Huis Gods* is nl. een "urchristliches Bildwort für die Gemeinde"³⁰, dat tot "festgefügtés urchristliches κήρυγμα" geworden is.³¹ Naast een geestelijk huis³² en huis Gods³³ gebruikt hij bij dit huis van de kerk nog andere epitheta: het is het huis van de Heer³⁴, van de Zoon van God³⁵, van bruid en bruidegom³⁶, van allen³⁷, van Christus³⁸, van Jezus³⁹, een koninklijk huis⁴⁰, een ivoren huis.⁴¹ De kerk is dus niet alleen het huis van God, maar ook van Jezus : *"Als de kerk het huis van God is, is de kerk ook het huis van de Zoon van God, omdat alles wat de Vader heeft, van de Zoon is"*.⁴²

Er is echter meer te zeggen over de relatie tussen Christus en dit huis. Christus is de ontferming in eigen persoon. *"Wie minder vluchten, grijpt Hij en Hij houdt hen vast en voert hen naar de kerk, opdat Hij zich ontfermt en zij in het huis van de Heer wonen tot in lengte van dagen (cf. Ps. 23, 6) én naar de heilige kerk, die in de hemelen is en zij lang van dagen worden."*⁴³ Door Hem is aan het eind der dagen de godsvrucht opge- licht, waartoe de volken elkaar aansporen, als ze zeggen *"Komt en laten wij opgaan naar de berg des Heren en naar het huis van de God van Jakob en Hij zal ons Zijn weg bekend maken en wij zullen daarop optrekken"* (cf. Jes. 2, 3).⁴⁴ Hij is de Deur (Joh. 10, 7. 9). Er zijn ontelbare poorten⁴⁵, die het op de kerk gemunt hebben. Zij hebben wel kracht tegenover hen, die zich er niet tegen teweerstellen en er niet mee worstelen, maar voor anderen moeten ze het onderspit delven, nl. voor hen, die niet zijn afgeweken van de Deur (cf. Mat. 16, 18).⁴⁶ Het gaat hier om de beschermende functie van de Heer. Die hangt echter ten nauwste samen met zijn con-

structieve functie. Christus is immers degene, die als een verstandig man Zijn huis op de rots gebouwd heeft. Zo is het onaantastbaar voor de poorten van het dodenrijk, die wel ieder mens, die buiten de rots en de kerk is, overweldigen, maar tegen haar niets vermogen.⁴⁷ De kerken van God zijn in Christus Jezus gebouwd.⁴⁸ Hij is echter niet alleen de bouwer, maar ook de hoeksteen⁴⁹, het fundament⁵⁰ en het hoofd van het hele gebouw.⁵¹

Bovendien onderwijst Hij de gelovigen, die in dit huis wonen: *"De bruid van het Woord, de ziel, die in Zijn koninklijk huis, d.i. de kerk, woont, wordt onderwezen door het Woord van God, haar bruidegom, in wat weggelegd en verborgen is aan het koninklijk hof en in het vertrek van de koning."*⁵² Wat dit onderricht betreft: een scholion op naam van Origenes vermeldt ook een traditie, waarin ῥῶγ in Num. 24, 7 δόματα betekent, wat staat voor de *gaven* van de Heilige Geest.⁵³ Dit vertoont overeenkomst met Origenes' exegese van Ps. 65, 5, waar gesproken wordt over het goede van Gods huis. In dit huis ziet hij - op grond van 1 Tim. 3, 15 - de kerk. De goederen van dit huis zijn de charismata van de Geest, de leerstellingen over de Drieenheid enz., de gebruiken en canones, die door de apostelen zijn overgeleverd en de gerechtigheid van de gelovigen.⁵⁴ De leer van de Triniteit beschouwt hij als een deel van de hogere kennis. In Ps. 27, 4 constateert hij een onderscheid tussen "het huis des Heren" en "Zijn tempel". Beide uitdrukkingen slaan echter wel op de kerk. Daarbuiten ziet men alleen maar Gods strengheid, er binnen ontdekt men Zijn liefelijkheid. De dichter *"vraagt nu de kerk te bewonen διὰ τοῦ φρονεῖν τὰ ἐκκλησιαστικά al de dagen van zijn verlichte leven"*, d.w.z. door te bedenken wat van de kerk is. Maar er is een progressie: van de schoonheid van het huis zien naar het aanschouwen van de tempel. *"Iemand ziet de liefelijkheid van de Heer, als hij de basis-leerstellingen van de kerk ziet, Maar genaderd tot de leer van de Triniteit ziet hij nauwkeurig Zijn tempel."*⁵⁵

Kennen en doen hangen echter nauw samen. Prekend over Jozua stelt Origenes de vraag of een enkeling Jezus als woning kan dienen of dat ternauwernood het hele volk en de ganse kerk tezamen Hem kunnen bevatten. Hij antwoordt dan, dat Jezus alleen woont in de weinigen, die de vruchten van de Geest, blijdschap, vrede, geduld, liefde enz. (cf. Gal. 5, 22) bezitten. *"En ook al zijn weinigen hiertoe in staat, toch zal*

*de Heer Jezus, ook al zijn het er weinig, in hen wonen en als 'het ware licht' (Joh. 1, 9) de stralen van Zijn licht ook over al de anderen laten schijnen, die Hij in principe nog niet zijn inwoning waardig geacht heeft."*⁵⁶

Tenslotte ligt de oorzaak, dat God onder ons wil wonen in Zijn verkiezing, in het kruis van Golgotha en in de bediening van de Heilige Doop. Dat verband legt Origenes in een fragment, dat we van zijn commentaar op de Klaagliederen over hebben. In Klaagl. 4, 22 las hij: "Uw wetteloosheid, o dochter van Sion, heeft een einde, Hij zal U niet weer in ballingschap doen gaan". Hij tekent hierbij aan: "Dit woord zou ook tot de kerk gezegd kunnen zijn, die de dochter is van de oude synagoge ('want de genadegaven Gods zijn onberouwelijk' (Rom. 11, 29) en de wetteloosheid heeft haar verlaten door de goddelijke doop), die niet meer aan haar vijanden overgeeft, Hij, die gezegd heeft 'Hier zal Ik wonen, omdat Ik haar verkoren had' (Ps. 132, 14) en 'Zie, Ik ben met U al de dagen tot aan de voleinding der wereld' (Mat. 28, 20), toen Hij ook de goddeloosheid van hen, die het aardse bedachten, aan de schandpaal nagelde."⁵⁷

Omdat de tempel hét huis van God is, zullen we op de inwoning van God in de kerk nader terugkomen, als we spreken over de kerk als tempel.⁵⁸

2. De bouwers

Reeds in zijn Johannescommentaar boek X noemt Origenes Jezus de bouwer van het huis Gods en brengt hij de bouw van de kerk in verband met de opstanding! "Wij hebben van Petrus geleerd (1 Pt. 2, 5), dat de kerk een lichaam is en het huis Gods, gebouwd van levende stenen, een geestelijk huis voor een heilige priesterschap, zodat op deze manier de zoon van David, die de tempel bouwt (Salomo) type van Christus is: als de oorlogen zijn opgehouden en de diepste vrede heerst, bouwt hij de tempel ter ere van God in het aards Jerusaleem, opdat de eredienst zich niet meer afspeelt bij een verplaatsbaar voorwerp, de tabernakel. Wij zullen proberen elk aspect van de tempel op de kerk over te dragen. Christus is Salomo, als al zijn vijanden voetbank van Zijn voeten zijn en de laatste vijand, de dood, te niet gedaan is (cf. 1 Cor. 15, 25. 26),

want dan zal de volmaakte vrede heersen en is vervuld 'met hen, die de vrede haatten, was ik vreedzaam' (Ps. 119 (120), 7 LXX)".⁵⁹

De tijd van voorbereiding van de bouw van de oud-testamentische tempel met o.a. het pasklaar maken van de stenen was drie jaar, zo berekent Origenes en dat is z.i. veelzeggend. Het betekent, dat de voorbereiding van de kerk is gefundeerd in de Drieenheid.⁶⁰ Christus is de uitvoerder. Hij geeft de bevelen voor de constructie van het gebouw.⁶¹ Zo "beveelt Hij de 70.000 dragers geen willekeurige stenen te nemen voor de fundering van Zijn huis, maar grote stenen, kostbare, niet behouwen (cf. 1 Kon. 6, 1 LXX), opdat ze niet door de eerste de beste werklui zouden worden behouwen, maar door 'de zonen van Salomo' (ibid.) . Dankzij de grote vrede, die dan heerst, doet Hiram, de koning van Tyrus, ook mee met de bouw van de tempel en leent zijn zonen aan de zonen van Salomo om met hen de grote kostbare stenen voor het heiligdom te behouwen, die geplaatst worden als fundament van het huis van de Heer in het vierde jaar. Het huis wordt pas voltooid in een achttal jaren, in de achtste maand van het achtste jaar vanaf het leggen van de fundering."⁶² Bij Origenes is acht het getal van de komende eeuw, omdat Christus op de achtste dag is opgestaan.⁶³

Dit gedeelte uit zijn Johannescommentaar lijkt bij eerste lezing niet erg consequent in elkaar te zitten: wanneer is bijvoorbeeld de volmaakte vrede aangebroken en de laatste vijand, de dood, te niet gedaan?⁶⁴ Soms lijkt hij ervan uit te gaan, dat dit toekomstmuziek is, maar soms lijkt het bij hem ook reeds werkelijkheid. We moeten het echter in verband zien met wat hij even eerder gezegd heeft en waarover we uitvoerig in hoofdstuk 1 hebben gesproken⁶⁵, dat er een opstanding is geweest en zal zijn en dat Jezus niet heeft gezegd, dat de tempel, de kerk, op de derde dag zal worden opgewekt, maar binnen drie dagen, d.w.z. het is een proces van opstanding en opwekking.⁶⁶ In principe is de volmaakte vrede aangebroken en is de dood te niet gedaan, maar de voltooiing ligt in de toekomst. "Want het (gebouw) van de tempel wordt opgewekt op de eerste dag na de afbraak en op de tweede, maar de opwekking zal voltooid worden in het geheel in drie dagen."⁶⁷ Of wel "het huis wordt voltooid in een achttal jaren, in de achtste maand van het achtste jaar".⁶⁸

Hoewel Origenes geen nadere uitleg geeft over het verschil tussen de zonen van Salomo en de zonen van Hiram, die dankzij de grote vrede gemeenschappelijk aan de tempel bouwen, lijkt het waarschijnlijk, dat hij hier doelt op resp. de gelovigen uit de Joden en uit de heidenen,

die na de opstanding samen de kerk vormen.⁶⁹

"Geen hamer en bijl... werd gehoord bij het bouwen van het huis"

leest hij in 1 Kon. 6, 7. Dat betekent, *"dat de levende stenen, die bewerkt worden, zonder geluid en storing bewerkt worden buiten het terrein van de tempel, opdat ze klaar aankomen op die plaats van het bouwwerk, die bij hen past."*⁷⁰ Hij wil hiermee zeggen, dat de pro-paedeuse reeds buiten de kerk plaatsvindt. Overigens volgt uit de tekst niet, dat dit buiten de kerk gebeurt; daar staat alleen, dat het geluid "bij (het bouwen van) het huis" niet werd gehoord. Ook de vertaling van LXX (ἐν τῷ οἴκῳ ἐν τῷ οἰκοδομεῖσθαι αὐτόν) noodzaakt niet tot Origenes' interpretatie; het is in tegendeel een nauwgezette, zelfs hebraïserende weergave van het origineel. Later geeft hij een andere exegese van deze passage: de *hamer* is Zabulus, de Duivel. Hij wordt in het huis van God, de kerk niet gehoord.⁷¹

Ook in zijn latere werk keert de gedachte terug, dat Christus de οἰκοδόμος καὶ ἀρχιτέκτων van de kerk is.⁷² De levende en reine stenen, uit de rots gehouwen, zijn door de Logos gelegd.⁷³ En Hij bouwde als een verstandig man zijn huis op de rots (cf. Mat. 7, 24).⁷⁴

Ook al beschrijft hij de bouw van de kerk vooral als het werk van Christus, dat wil niet zeggen, dat God de Vader er niet bij betrokken is.⁷⁵ God heeft van eeuwigheid de kerk bedoeld.⁷⁶ En daaraan werkt Hij niet alleen door Christus als uitvoerder van Zijn plan te zenden, maar ook door zelf in de harten van de mensen het kwade af te breken en het goede te bouwen.⁷⁷ Bovendien blijkt uit Jer. 18, 6-10, dat God zelf het ene volk afbreekt en het andere bouwt. Het eerste volk, Israël, wordt afgebroken, tenzij het zich bekeert. En na de komst van Christus wordt het tweede volk, de kerk uit de heidenen, gebouwd, waar-bij het direct de waarschuwing mee krijgt niet af te vallen van de goede werken.⁷⁸ Heel de heilseconomie van God draait om deze twee volken.⁷⁹

Ook de rol van de mens bij de opbouw van de kerk is niet te verwaarlozen. N.a.v. het γαζοφυλάκιον in de tempel (Joh. 8, 20; cf. Luc. 21, 1-4; Mrc. 12, 41-44) merkt hij op: *"Ieder drage dan bij aan de opbouw van de kerk, doordat hij naar de geestelijk opgevatte schatkist brengt wat hij kan, tot eer van God en tot nut van het algemeen."*⁸⁰ Want de bedoeling van de schatkist in de tempel was tweeledig: er iets in te doen ter ere van God én t.b.v. de armen.⁸¹ Het gaat bij deze opbouw

van de kerk om woorden en daden, om leer en leven.⁸² Het fundament, waarop de gelovige bouwt, is Christus Jezus, waarin hij door apostelen en leraren is onderwezen.⁸³ Van beslissende betekenis is nu echter hoe hij zelf hierop zijn leven en leerstellingen opbouwt: met goud, zilver of kostbaar gesteente of met hout, hooi en stro (1 Cor. 3, 12).⁸⁴ *"Als iemand het goed doet, bouwt hij erop met goud de leerstellingen van de waarheid, met zilver het reddend woord, met kostbaar gesteente een bouwwerk van deugden."* Maar "wee hem, die zijn huis bouwt met ongerechtigheid" (Jer. 22, 13).⁸⁵ Zij, die orthodox zijn door eeuwige leerstellingen en goddelijke gedachten, door goede woorden en door heilige daden, bouwen met goud, zilver en kostbaar gesteente, want met goud worden deze gedachten aangeduid, met zilver de goede woorden en met kostbaar gesteente de aansporing tot een schone levenswandel.⁸⁶ In negatavo wordt deze trits van gedachten, woorden en werken aangeduid met hout, hooi en stro.⁸⁷ Wanneer hij de bouw van de tabernakel met die van de kerk vergelijkt, stelt hij het goud gelijk met het geloof, het zilver met het woord van de prediking, het brons met geduld, het hout, dat niet vergaat, met de kennis of de kuisheid⁸⁸, het linnen met de maagdelijkheid, het scharlaken met de glorie van het martelaarschap, het roodpurper met de liefde en het blauwpurper met de hoop op het koninkrijk der hemelen.⁸⁹ Daarentegen zijn de werken der zonde hout, hooi en stro.⁹⁰ Hiermee kan iemand na zijn dood niet het heilige binnengaan en zo het koninkrijk van God bezoedelen. Daarom moet hij eerst door het vuur, dat dit verteert.⁹¹ De lichte zonden zijn het stro: hier duurt het vuur niet lang. Als de zonden hooi zijn, duurt het wat langer. En bij hout duurt het zeer lang, omdat het duurzaam en overvloedig voedsel geeft. Iedere zonde zal naar zijn aard en frequentie straf ontvangen. Waarom zou je dan niet met goud bouwen? Dat wordt in het vuur nog meer gelouterd, terwijl stro slechts as oplevert.⁹² Elders past hij dit onderscheid tussen stro, hooi en hout toe op de heretici, die Jezus Christus bezijden de waarheid onderwijzen: de ergste godslasteraars zijn het hout, degenen, die iets minder fout in de leer zijn, zijn het hooi en de anderen stro.⁹³ Een speciale functie bij de opbouw van de kerk hebben de verkondigers en de leraars.⁹⁴ Zij moeten het huis met gerechtigheid bouwen (cf. Jer. 22, 13), zoals Paulus, Timotheüs, Lucas e.a. de kerk met gerechtigheid hebben gebouwd, d.w.z. naar de bedoeling (λόγος) van God en in overeenstemming met de waarheid.⁹⁵ Niet alleen Jezus, maar ook Paulus kan

architect van de gemeente genoemd worden. Zo is hij de architect van de kerk te Corinthe, waarvan hijzelf met nadruk zegt, dat er vóór hem geen kerk was. Hij legde het fundament. Maar hij schreef ook als het ware "architectonische boeken" over de vraag hoe de architect een huis moet bouwen, hoe de bisschop, presbyters en diakenen moeten zijn en hoe de overige volheid (πλήρωμα) van de kerk.⁹⁶ Wie op het fundament bouwt, moet bijvoorbeeld niet ondoordacht bouwen en hout op de fundering aanbrengen. Dat doet iemand, die willekeurig slechte zielen tot de kerk brengt.⁹⁷ Origenes wil zichzelf hiervoor ook in acht nemen.⁹⁸ Hij bouwt daarentegen met kostbaar gesteente, als hij mensen, die zeer schitteren, tot de kerk brengt en met goud, als iemand, die kostbaarder is dan zilver, erop gebouwd wordt.⁹⁹ Bij de Joden zijn geen kundige architecten meer: *"Er is bij hen niemand meer, die kan zeggen 'als een kundig bouwmeester heb ik het fundament gelegd' (1 Cor.3,10). De bouwmeesters zijn vertrokken, ze zijn naar de kerk gegaan, zij hebben het fundament Jezus Christus gelegd (cf.1 Cor.3,11). Hierop bouwen ook die na hen (gekomen zijn)."*¹⁰⁰ Wel worden bij hen de bouwlieden gevonden, *"die de levendmakende steen, de waarheid, afgekeurd hebben en die de leugenleer (hebben gediend)".*¹⁰¹ Maar *"als de Here het huis niet bouwt, tevergeefs zwoegen de bouwlieden daaraan" (Ps.127,1). "Dat zegt hij van de Joden, die zo trots zijn op de hechtheid van het gebouw van de gemeenten (οικοδομή τῶν ἐκκλησιῶν)".*¹⁰² *"Zij, die het huis in Jerusalem bouwen, hebben tevergeefs gezwoegd en daarom werd het vernietigd. Het zou niet vernietigd zijn, als de Here het had gebouwd. Voor het huis van God, Zijn kerk, hebben de bouwlieden, de apostelen van Christus en de Leraren, die door hen aangesteld waren, niet tevergeefs gezwoegd, want de Here heeft het gebouwd. Maar geheel anders bouwen de heterodoxen zonder de Heer een huis: de kerk van de boosdoeners (Ps.26,5)."*¹⁰³ *Daarom hebben zij tevergeefs gezwoegd, evenals de Joden."*¹⁰⁴ Ook Jer.22,14-17 acht hij op deze valse leraars van toepassing: *"Want zulken bouwen voor zichzelf huizen met de naam van kerk, nl. der boosdoeners (Ps.26,5) en tot hen wordt ironisch gezegd: gij hebt U een passend huis gebouwd, luchtige opperzalen. En daarmee meenden zij verademing gesticht te hebben. En door de vensters meent ge Uw gebouwen verlicht te hebben met het licht der kennis en hout, dat niet rot, gebruikt te hebben voor de bouw van het huis en ge verft het met menie, daarmee het bloed van Christus nabootsend. Maar ge zult niet heersen, ook al gaat ge prat op het cederhout van Uw vader. De ceder is de vader van de zondaar, een hoge boom, hoogmoedig, vijandig, de Duivel of de aanstichter (ἄρχων) van slechte woorden. Wie zo gebouwd hebben, zullen van honger omkomen: ze*

eten niet en evenmin hebben ze de gerechtigheid leren kennen, daar ze Christus niet hebben gekend. De gerechtigheid doen is kenmerk, zegt hij, van hen, die God kennen. Maar van hen, die niet zo zijn, zijn de ogen niet goed, daar ze de waarheid niet zien, noch het hart, vol valse leerstellingen, waardoor ze anderen bedriegen en hun zielen doden, onschuldig bloed vergietend met leugenachtige en bedriegelijke tong. En dit is erger dan de moord met het zwaard."¹⁰⁵ Of, zoals hij eveneens met een beroep op Ps. 26, 5 zegt: "Ketters bouwen een bordeel aan elke weg (cf. Ez. 16, 31), bijv. de meester van de werkplaats van Valentinus, de meester van de samenkomst van Basilides, de meester van de tabernakel van Marcion en van andere ketters bouwen een hoerenhuis. Want de vergadering van alle boosdoeners (Ps. 26, 5) is een bordeel."¹⁰⁶ Maar "de kerkelijken, die binnen de kerk leraren zijn, zuiveren hun eigen zeden en die van de hunnen en door dit zorgvuldig beleid bouwen ze een huis Gods, de kerk, en is hun werk een gebouw Gods."¹⁰⁷ Daarom verzucht Origenes in een preek: "Wat zou ik graag uitrukken wat Marcion in de oren van bedrogen mensen heeft 'gebouwd'..."¹⁰⁸ Eigenlijk, zo vindt hij, kun je hier nauwelijks van bouwen spreken. Heretici hebben slechts gehoord van te gronde richten en vernielen, voor bouwen zijn ze doof. Daarom valt bij de dief uit Mat. 24, 42-44 ook aan hen te denken: de ketter vernietigt de natuurlijke gebouwen in de ziel en de natuurlijke inzichten, die God het Woord had gebouwd, bij hen, die niet gewaakt hebben.¹⁰⁹

Kenmerkend voor het woord *bouwen* is, dat het duidt op een ontwikkeling, op een proces, dat nog gaande is en waarbij de menselijke keuze en de macht van God samenwerken.¹¹⁰ Als zodanig is het "ein typischer Gemeindebegriff".¹¹¹

In veel gevallen ligt in οἰκοδομεῖν / *aedificare* de gedachte van een huis, een bouwwerk, mee besloten. Dat blijkt meestal uit de kontekst. Zo zegt Origenes in zijn commentaar op Romeinen: "Want hij wordt gebouwd, die ziet, dat ge niet alleen zoekt, wat voor Uzelf, maar ook wat voor anderen baat." Dat hier nadrukkelijk aan een bouwwerk wordt gedacht, blijkt uit het vervolg: "en zo groeit het gebouw van het geloof en de tempel Gods rijst uit levende stenen door de constructie van de liefde omhoog."¹¹² In andere gevallen ontbreekt deze gedachte echter en wordt οἰκοδομεῖν in de meer algemene zin van *opbouwen*, *stichten* gebruikt.¹¹³ Het is bijvoorbeeld de vraag in hoeverre het

beeld van een gebouw meespeelt, als hij n.a.v. Ezech. 37, 7-8 zegt: "*aedificare coepit sanctum corpus ecclesiae*".¹¹⁴ In Ezech. h. V, 5 is de gedachte aan een bouwwerk in ieder geval geheel verdwenen: "*We moeten zoeken wat opbouwt, wat de vreze des Heren vermeerderd, wat tot boete terugroept, wat tot belijdenis van misdaden leidt, wat ons dag en nacht doet overdenken hoe we de Here zullen behagen, opdat we vruchtdragende ranken worden aan de ware wijnstok, Christus Jezus (cf. Joh. 15, 1)....*".¹¹⁵ We vinden hier een prachtige omschrijving wat Origenes nu precies onder *opbouw* en *stichting* verstaat. Hierbij moeten we ook voortdurend de opbouw van de broeder voor ogen hebben.¹¹⁶ Daarom moet tot opbouw van de broederlijke liefde de vrijheid afgegrensd worden van de ongebondenheid.¹¹⁷ En de apostel Paulus spoort ons in Rom. 15, 2 aan geen eer van mensen te zoeken, maar opbouw, die door ons handelen en spreken aan de naaste geschonken moet worden, opdat God erdoor geëerd wordt.¹¹⁸ Evenals Paulus geen gebruik maakte van zijn bevoegdheid "om geen hindernis voor het Evangelie van Christus op te werpen" (1 Cor. 9, 12. 18) of een aanleiding te geven aan hen, die "zich ongeregeld gedragen, door geen werk te verrichten, maar bezig te zijn met wat geen werk is" (2 Thess. 3, 11), zo moeten wij geen gebruik maken van onze bevoegdheid, maar ons bekommeren om de opbouw van hen, die nabij zijn.¹¹⁹ Discussies onder broeders kunnen ook opbouwen. "*Want een wederzijdse gedachterwisseling kan zeer veel kennis verschaffen, als ze met liefde plaatsvindt en t.a.v. meer diepe of duistere kwesties het oordeel van ontwikkelden en volmaakten afwacht, zoals ook Mozes zegt: 'Vraag Uw vaderen en zij zullen het U meedelen, Uw oudsten en zij zullen het U zeggen' (Dt. 32, 7)*".¹²⁰ Tegenover het bidden in het verborgene (cf. Mat. 6, 6) heeft hardop bidden het voordeel, dat het de hoorders kan bouwen.¹²¹ Ook t.a.v. de charismata is Origenes er evenals Paulus van overtuigd, dat zij de opbouw van de gemeente moeten dienen (cf. 1 Cor. 14). "*Hij, die het charisma van de opbouw heeft, is meer dan wie dat niet heeft, aangezien hij, die het charisma van de opbouw heeft, van groter algemeen belang is. Maar als hij, die in tongen spreekt, het ook vermag uit te leggen tot opbouw van de kerk, is de profeet niet langer méér*".¹²² Met het charisma van de opbouw bedoelt hij dus de profetie, in navolging van 1 Cor. 14, 3: "*Bij Paulus wordt dus profetie genoemd, wanneer iemand tot de mensen tot opbouw spreekt en wanneer hij spreekt tot aansporing en vertroosting*".¹²³ "Uitmunten door een hoge mate van charisma's vindt plaats op grond van het feit, dat

men zoekt, wat tot opbouw van de kerk dient, zodat niet uitmunt in charisma's wie niet het algemeen belang zoekt. Want het is vanzelfsprekend, dat de kracht van het charisma niet werkt, wanneer het niet 'schijnt voor de mensen' (cf. Mat. 5, 16). Daarom, als we de charisma's willen vermeerderen, moeten we onszelf wijden aan het belang van meerderen.¹²⁴ Tot dit charisma van de profetie rekent hij ook de prediking: men moet een tekst verklaren door dezelfde geest, die in de auteur was. Hij verwijst hiervoor naar 1 Cor. 14, 32, waar Paulus zegt, dat de geest der profeten onderworpen moet zijn aan de profeten. Vandaar het vermaan vooral naar de gave der profetie te streven. Origenes vervolgt dan i.v.m. een moeilijke tekst, waarover hij moet preken: "Laten we ons daarom niet in wanhoop aan de stilte overgeven, die de kerk niet bouwt, maar in enkele woorden aanvatten datgene, waarover we iets kunnen zeggen, naar dat we het vermogen...".¹²⁵ Hij is zich sterk bewust van zijn verantwoordelijkheid om door de prediking de kerk te bouwen.¹²⁶ Maar aan de andere kant moeten de hoorders zich openstellen voor het Woord van God en voor wat tot opbouw gezegd wordt.¹²⁷ Origenes maakt onderscheid tussen stricte exegese van de Bijbeltekst en de verkondiging, die opbouwend moet zijn.¹²⁸ De strekking van de lezing van het Oude Testament in de kerk is ook, dat het opbouw verschaft voor de hoorders. De prediker moet duidelijk maken, dat wat in de Wet geschreven staat, beeld is van wat in de kerk moet gebeuren.¹²⁹ Ook de evangelisten stond bij het schrijven van hun evangeliën de opbouw van de lezers m.b.t. Jezus voor ogen.¹³⁰ Het gaat erom, dat men werkelijk leert zien wat in Christus is. Dan maakt het degene, die het ziet gelukkig.¹³¹ Dit is te meer van belang, omdat "alle soorten goed, die Christus in waarheid in zich heeft tot opbouw van de mensen, de Duivel alleen in schijn in zich heeft tot verleiding van de heiligen."¹³² Soms is de letterlijke betekenis en de historische tekst van het Oude Testament al opbouwend.¹³³ Zo gaat hij de betekenis na van het hebreeuwse woord voor *pascha* om daardoor de gemeente te bouwen.¹³⁴ En de wonderen, die bijv. in Luc. 8, 41-56 beschreven zijn, bouwen ook als ze lichamelijk worden opgevat de eenvoudigen in het geloof op.¹³⁵ Soms is echter de letterlijke uitleg niet tot opbouw, maar tot aanstoot en ondergraaft ze de christelijke religie.¹³⁶ Daarom is het vaak beter te zoeken naar de geestelijke betekenis.¹³⁷

Een speciale functie t.a.v. de opbouw van de gemeente hebben afschrik-

wekkende gebeurtenissen, zoals de dood van Ananias en Saffira (Hand. 5, 1-11), die door Petrus o.a. is opgeroepen t.b.v. de opbouw van de gemeente¹³⁸, en zondencatalogi.¹³⁹ Zij hebben dezelfde waarschuwendende functie als de dreiging met het oordeel van God: niet het feit, dat iemand gelooft, is voldoende, het moet ook uit zijn werken blijken. God zal danook "een ieder vergelden naar zijn werken" (Rom. 2, 6).¹⁴⁰

3. *Het fundament*

Als er gebouwd moet worden, dient er eerst een deugdelijk fundament te worden gelegd. In de nieuw-testamentische brieven worden zowel Jezus Christus (1 Cor. 3, 11) als de apostelen en profeten (Ef. 2, 20) het fundament van de kerk genoemd. Beide wijzen van spreken komen we ook bij Origenes tegen. Als hij over *het fundament van apostelen en profeten* spreekt¹⁴¹, gaat dat vaak - evenals in Ef. 2, 20 - gepaard met de toevoeging, dat Christus de hoeksteen is.¹⁴² De apostelen zijn het fundament van het bouwwerk van het christendom.¹⁴³ Apostelen en profeten dragen degenen, die op hen steunen, terwijl deze op hun beurt samen met de apostelen weer de zwakkeren dragen.¹⁴⁴ Onder *profeten* verstaat Origenes hier niet de nieuw-testamentische profeten, maar die van het Oude Testament.¹⁴⁵ De apostelen hebben als basis van hun prediking de profeten.¹⁴⁶ Tot deze oud-testamentische profeten behoort ook Adam. Vandaar dat gezegd kan worden, dat de eerste fundamente van de vergadering van de kerk terstond 'van den beginne' (cf. Ps. 74, 2) gelegd zijn.¹⁴⁷

Apostelen en profeten kunnen eigenlijk alleen maar fundament genoemd worden, omdat ze hēt fundament Jezus Christus gelegd hebben.¹⁴⁸ Sinds Jezus op aarde was, is dit fundament in de wereld verkondigd. De apostelen hebben het in Judea gelegd, de apostel der heidenen en zijn medewerker Barnabas onder de heidenen (cf. Rom. 11, 13).¹⁴⁹ Zo stelt Paulus in 1 Cor. 3, 9-15 vast, dat hij het fundament van de gemeente van Corinthe gelegd heeft en dat er daarvōōr geen gemeente was (cf. Rom. 15, 19-20).¹⁵⁰ Een ander fundament dan dit kan niemand leggen (1 Cor. 3, 11).¹⁵¹ En degenen, die in de kerk onderwijzen, dragen dit fundament over.¹⁵²

Wie dit fundament legt, moet er rekening mee houden, dat het gevaar met zich mee kan brengen, *"want naarmate iemand volmaakter christen is, in die mate is hij meer 'ten dode gedoemd' (1 Cor. 4, 9). Immers, wanneer loopt hij geen gevaar, als hij de zondaar weerlegt, die in het leven dikwijls sterker is en hem kan straffen, en als hij woont op plaatsen, waar Christus niet genoemd werd en een fundament legt, dat de hoorders vreemd is en hen in verwarring brengt."*¹⁵³ Het huis echter, dat Jezus Christus als fundament en basis heeft, houdt ook tegen de vloedgolf van beproeving en vervolging stand.¹⁵⁴ Of iets anders geformuleerd: als het fundament op de rots, d.i. op Jezus gebouwd is, houdt het huis stand.¹⁵⁵

Beide beelden, Jezus als *fundament* en als *rots*, komen parallel voor in een fragment over Jer. 1, 10: *"Want Christus is het fundament en een onverwoestbare en ongeschokte rots."*¹⁵⁶

4. De rots.

Origenes gebruikt vaak de voorstelling van Christus als rots.¹⁵⁷ Hij ontleent het beeld aan 1 Cor. 10, 4, zoals uit een aantal expliciete citaten blijkt.¹⁵⁸ De paulinische kontekst legt verband tussen het water uit de rots (Ex. 17, 6) en de geestelijke drank, die Christus schenkt.¹⁵⁹ Dat zelfde verband komen we ook bij Origenes tegen. De geestelijke drank is Zijn wijsheid, gerechtigheid en heiliging (1 Cor. 1, 30). Wie zich op deze rots bevindt, zal door God verhoogd worden, verheven in zijn geest (ἐπαροισ).¹⁶⁰ *"En op elke rots van dien aard wordt elke kerkelijke leer (λόγος) gebouwd én de levenswandel, die zich daarnaar richt. Want in ieder der volmaakten, die de verzameling van woorden, werken en gedachten hebben, die de gelukszaligheid voltooien, is de kerk, die door God gebouwd is."*¹⁶¹ In zijn commentaar op het Hooglied legt hij direct verband tussen Christus als de rots (1 Cor. 10, 4) en *"de sterke en soliede leerstellingen van Christus"*, die hij ook *rots* noemt. De ziel moet haar tocht uit het huis, d.w.z. uit de fouten van het vlees, en uit de stad, d.w.z. uit wat lichamelijk en zichtbaar is in de wereld, naar *"hetgeen niet gezien wordt en eeuwig is"* (cf. 2 Cor. 4, 18) maken in de beschermende schaduw van deze rots (cf. Hoogl. 2, 14).¹⁶²

In de rabbijnse exegese van Ex. 17, 6 is sprake van "een rots, die vol gaten was als een zeef".¹⁶³ Origenes spreekt ook over openingen in de rots, maar is hierbij niet afhankelijk van deze joodse exegese. Bij hem staan de openingen in de rots, die God openbaren, in duidelijk verband met Ex. 33, 22-23.¹⁶⁴ N.a.v. Ps. 78, 20, waar verwezen wordt naar Ex. 17, 6, legt hij uit, dat het splijten van de rots betekent, dat God Zijn stevig woord opent en er tot verzadiging toe uit drenkt.¹⁶⁵ In dezelfde zin exegetiseert hij ook het scheuren van de rotsen in Mat. 27, 51. De gescheurde rotsen zijn het mysterie van de profeten, want in de komst van Christus zijn de Wet en de Profeten aan het licht gebracht. Voor hen, die zich tot de Heer bekeerd hebben, wordt de bedekking weggenomen (cf. 2 Cor. 3, 14-16). De rotsen zijn dus geopend en gescheurd, opdat we de geestelijke geheimenissen, die er diep in verborgen zijn, zouden zien.¹⁶⁶ *Rots* heeft in deze passages dezelfde dubbelzinnigheid als *het Woord* : enerzijds duidt het op de Schriften, anderzijds wordt in de kontekst herhaald: de rots is Christus.

Nadat op grond van 1 Cor. 10, 4 de identificatie van *rots* en Christus is voltrokken, gaat Origenes eigen wegen. Christus is de rots, waartegen de kinderen van Babylon, d.w.z. de hartstochten in een pril stadium te pletter worden geslagen (cf. Ps. 137, 9).¹⁶⁷ Hij is de πέτρα σκανδάλου (1 Petr. 2, 8; cf. Jes. 8, 14).¹⁶⁸ Maar ook de rots, waarop de slang geen sporen nalaat (cf. Spr. 30, 18-19), d.i. geen tekenen van zonde, want Hij is de enige, "die geen zonde gedaan heeft" (1 Petr. 2, 22).¹⁶⁹

Bovenal is Hij echter als rots het hechte fundament voor de enkele gelovige, die er zijn levenshuis op bouwt, en voor de kerk.¹⁷⁰ Origenes beroept zich hiervoor op Mat. 7, 24-27: "*Er is een gebouw van de Duivel en er is een gebouw van God. Dat 'op het zand' is een gebouw van de Duivel, want het is op niets stevigs, vast en eendrachtigs (ἡνωμένον) gevestigd. Maar het gebouw 'op de rots' is van God. Hoort wat tot degenen, die van God zijn, wordt gezegd: 'Gods akker, Gods bouwwerk zijt gij' (1 Cor. 3, 9)'.¹⁷¹ "De verstandige man is God, die het huis, de kerk, op de rots bouwde, d.i. op Zijn vastheid en kracht."¹⁷²*

Niets kan ons scheiden van de liefde van Christus (Rom. 8, 38-39), ook niet de rivieren van Egypte en Assyrië, die de wijsheid van deze wereld beoefenen (cf. 1 Cor. 2, 6) en die alleen de kinderen van Abraham, die van het *zand* (cf. Gen. 22, 17) benadelen. De winden, die waaien, zijn de valse profeten (cf. Ef. 4, 14). Zij beschadigen het huis niet, als het op de rots gebouwd is, want op de rots wordt de weg van de slang niet gevonden (Spr.30, 19). Maar als ze beuken tegen het huis, dat voor de vloedgolf van de beproevingen en vervolgingen stevig leek, dan valt het, want het huis had niet als fundament en basis Christus.¹⁷³

Ook Num 24, 21-22 legt hij zo uit, als hij over de keniet opmerkt: *"Over hem wordt nu danook gezegd, dat 'zijn woning stevig' is, als 'hij zijn nest op de rots stelt'. De rots is Christus."*¹⁷⁴ In Ps. 40, 3 duidt de rots (tgo. het slijk) *"het hechte fundament van het stevige Woord"* aan.¹⁷⁵ Jezus Christus is als rots *"de stut van alles, de uitgelezen steen, die door de God en Vader tot fundament van Sion is gelegd"* (cf. Jes. 28, 16). Hierop worden allen gebouwd, een geestelijk huis en een heilige tempel *"tot een woonstede Gods in de geest"* (Ef. 2, 22). Maar niet alleen werden we gevestigd op de rots van het *geloof* in Christus, maar ook werd ons vervolgens onderwezen rechte sporen te trekken (cf. Hebr. 12, 13), d.w.z. te *handelen* volgens Zijn geboden.¹⁷⁶ Terloops wisselt Origenes hier van beeld: ook het *geloof* in Christus kan rots genoemd worden. Deze voorstelling komt ook elders bij hem voor.¹⁷⁷

N.a.v. Ps. 45, 9 zegt hij *"ivoren donjons noemt hij de kerken, die op Hem (zijn gegrond)"*, *"want donjon (βᾶρις), wordt iedere versterkte toren genoemd"*, omdat ze gegrond zijn op de rots. Het woord *ivoren* geeft het schitterende en kostbare karakter aan.¹⁷⁸

Is Christus de Rots, dan worden al Zijn navolgers ook rotsen genoemd.¹⁷⁹ Dergelijke voorbeelden van paronomasia kwamen we al eerder tegen.¹⁸⁰ Zo wordt bijv. Petrus door Jezus zelf heel nadrukkelijk rots genoemd (Mat. 16, 18) naar de geestelijke rots (cf. 1 Cor. 10, 4), die Hij zelf is.¹⁸¹ En wordt tot Petrus gezegd *"Gij zijt Petrus en op deze petra zal Ik mijn gemeente bouwen en de poorten van het dodenrijk zullen haar niet overweldigen"* (Mat. 16, 18), dan mag worden geconcludeerd, dat *"allen, die de poorten van het dodenrijk niet overweldigen, die in zich een werk met de naam 'rots' heb-*

ben (d.i. apostelen en profeten) zelf ook rotsen zijn en de fundamente van hen, die op hen gebouwd worden (cf. Ef. 2, 20)... Vooral worden op apostelen en profeten gebouwd degenen die van de vlekkeloze kerk zijn (cf. Ef. 5, 27), die de apostelen van Christus bewonderen en de profeten niet versmaden, maar ook hun geschriften onderzoeken."¹⁸² Hier beperkt Origenes het beeld van de rotsen dus tot de apostelen en profeten, maar elders zegt hij, dat allen, die deel hebben aan de Rots, *Petrus* genoemd worden en dat op allen Mat. 16, 18 van toepassing is.¹⁸³

Simon wordt echter niet alleen vanwege zijn participatie aan de Rots, Jezus Christus, rots genoemd. Origenes geeft ook nog een andere interpretatie, waarbij hij vooral de nadruk legt op het onwankelbare karakter van het geloof, waarop Christus Zijn kerk bouwt: *"Hij noemt hem Petrus vanwege de kracht en onwankelbaarheid van het geloof, waarop Christus zei de kerk te zullen bouwen, daar hij als eerste de leerstellingen van de kerk onder Joden en Grieken vaststelde en daarop werd de kerk gebouwd."*¹⁸⁴ Origenes kan bij dit laatste gedacht hebben aan de rede van Petrus op de Pinksterdag (Hand. 2, 14-40) of aan diens bezoek aan Cornelius (Hand. 10, 1-11, 18).

Het was om zijn belijdenis, dat Petrus werd zaliggesproken en verdiende het fundament van de kerk te worden.¹⁸⁵ En, zegt Origenes n.a.v. Joh. 21, 15-17, toen op hem de kerk gefundeerd werd, werd van hem van geen andere deugd belijdenis gevraagd dan van de liefde.¹⁸⁶ Zonder restricties zegt Origenes daarom: *"Als we de belijdenis van Petrus overnemen, worden wij ook Petrus."*¹⁸⁷ Zo'n Petrus is *"in staat om het gebouw van de kerk, die door de Logos op hem gebouwd is, te bevatten en heeft zo'n houding aangenomen, dat geen poort van het dodenrijk hem zal overweldigen, verhoogd als hij is door het Woord 'boven alle poorten van de dood, opdat hij verkondigt alle roemrijke daden van God in de poorten van de dochter van Sion (Ps. 9, 14-15)'"*. Hij ziet ook de goddelijke gestalte van Christus, als hij uit het volgen van Hem kracht geput heeft Hem ook te volgen als Hij "de hoge berg" (cf. Mat. 17, 1-13) op gaat.¹⁸⁸

Hij ontvangt "de sleutels van het koninkrijk der hemelen" (Mat. 16, 19), d.w.z. de deugden, die toegang tot het koninkrijk geven.¹⁸⁹

Exclusiviteit alsof alleen op Petrus de kerk gebouwd zou zijn is Origenes vreemd: *"Want als ge meent, dat alléén op die Petrus de hele kerk door God gebouwd wordt, wat moet ge dan zeggen van Johannes, de zoon des donders (cf. Marc. 3, 17) of van elk der overige apostelen? Zouden we dan werkelijk durven zeggen, dat de poorten van het dodenrijk speciaal Petrus niet zullen overweldigen, maar dat ze de overige apostelen en de volmaakten wel zullen overweldigen?"*¹⁹⁰

Ieder, die zegt "Gij zijt de Christus, de Zoon van de levende God" (Mat. 16, 16), heeft grote bevoegdheden, want "wat gij op aarde binden zult, zal in de hemelen gebonden zijn en wat gij op aarde ontbinden zult, zal in de hemelen ontbonden zijn" (Mat. 16, 19). Wie namelijk volgens de bedoeling van God oordeelt, diens oordelen zijn rechtsgeldig, alsof God zelf in hem oordeel velt. Wanneer degenen, die de plaats van een bisschop bezetten, dit woord tot Petrus ook op zichzelf toepassen, doen ze dat alleen terecht, indien ze ook het werk van Petrus doen, waarom hij Petrus genoemd is.¹⁹¹

Ten aanzien van het onderscheid tussen Petrus en anderen constateert hij een verschil in Mat. 18, 18 en 16, 19. In het ene geval wordt gesproken over het gebonden en ontbonden zijn in de *hemel*, in het andere, waar Jezus zich tot Petrus richt, over gebonden of ontbonden zijn in de *hemelen*. Daarin ligt het onderscheid: naarmate iemand beter is (ont)bindt hij in meer hemelen.¹⁹²

Origenes vraagt zich af wie bedoeld wordt, als Jezus zegt "de poorten van het dodenrijk zullen *haar* niet overweldigen" (Mat. 16, 18). Gaat het over de *rots*, waarop Christus de kerk bouwt, over de *kerk* of over *beiden*? Hij concludeert tot het laatste.¹⁹³ De poorten van het dodenrijk zijn zonden en ketterijen.¹⁹⁴ *"Als nu de poorten van het dodenrijk iemand overweldigen, is hij geen rots, waarop Christus Zijn gemeente bouwt en niet de kerk, die door Christus op de rots gebouwd is. Want de rots is onbegaanbaar voor de slang (cf. Spr. 30, 19) ..."*¹⁹⁵

De kerk zelf is "een pijler en fundament der waarheid", zoals in 1 Tim. 3, 15 staat.¹⁹⁶ *"Daarom moeten we geen acht slaan op hen, die zeggen 'Zie, hier is de Christus' (Mat. 24, 23), maar Hem niet laten zien in de kerk, die vol is van de bliksem 'van het oosten tot*

aan het westen' (Mat. 24, 27), die vol is van 'het waarachtige licht' (Joh. 1, 9), die 'een pijler en fundament der waarheid' (1 Tim. 3, 15) is, waarin overal de totale komst van de Zoon des mensen is, die zegt tot allen, waar ze ook zijn 'Zie, Ik ben met U al de dagen van Uw leven, tot aan de voleinding der wereld' (Mat. 28, 20).¹⁹⁷ De bliksem is de bliksem van de waarheid, het oosten de Wet en het westen het einde van de Wet, Johannes de Doper.¹⁹⁸ De kerk bezit "de hechtheid van de waarheid", doordat men niet meer de afgoden dient, maar de ware God de eer toekent.¹⁹⁹

5. De hoeksteen.

In Mat. 21, 42 past Jezus Ps. 118, 22, "de steen, dien de bouwlieden afgekeurd hadden, is tot een hoeksteen (κεφαλὴ γωνίας) geworden", op zichzelf toe. In Ef. 2, 20, waar over Jezus als de hoeksteen van de kerk gesproken wordt, wordt het woord ἀκρογωνιαίος gebruikt.²⁰⁰ In zijn Johannescommentaar maakt Origenes zonder onderscheid van beide woorden gebruik. Als hij een opsomming geeft van de benamingen van Christus, noemt hij ook "de steen, dien door de bouwlieden was afgekeurd en als hoeksteen aangewezen" en vervolgt dan: "Want aangezien levende stenen (1 Pt. 2, 5) op het fundament van andere stenen worden gebouwd, 'van apostelen en profeten, terwijl Christus Jezus zelf de hoeksteen is' (Ef. 2, 20), onze Heer, wordt Hij, omdat Hij deel is van het gebouw uit levende stenen in 'het land der levenden' (Ps. 142, 6) steen genoemd".²⁰¹ Origenes benadrukt hier, dat Jezus, hoewel hoeksteen, toch ook een steen - zij het een belangrijke - onder de stenen is, die het gebouw van de kerk vormen. Hij onderstreept dus meer de overeenkomst met de mensen, die de kerk uitmaken, dan het verschil.²⁰²

In een scholion op Ps. 119, 90 beschouwt hij de hoeksteen als fundament. Hij spreekt er over de waarheid in nauw verband met Christus als de Waarheid (cf. Joh. 14, 6): "Op deze waarheid is de aarde ge-groundvest. Want op deze hoeksteen, als fundament gelegd, worden allen gebouwd, die van de aarde worden gered. Vandaar blijft de aarde, daar ze een onschokbaar en veilig voetstuk en fundament heeft."²⁰³

Naar aanleiding van de hoeksteen uit Ps. 118, 22 zegt hij, dat niet elke steen er geschikt voor is, maar alleen ὁ δοκιμώτατος, die

aan beide zijden de muren kan samenbinden, nl. de gelovigen uit de Joden en die uit de heidenen.²⁰⁴ Dit thema, dat reeds bij Irenaeus voorkomt, keert bij Origenes in allerlei toonaarden terug bij zijn exegese van Ps. 118, 22-23 of van Mat. 21, 42.²⁰⁵ De hoek is de plaats, waar twee volken samenkomen in vroomheid.²⁰⁶ Christus voegt als hoeksteen "het overblijfsel" van Israël en "de volheid der heidenen" samen (cf. Rom. 11, 5 en 25).²⁰⁷ Bij de uitleg van Mat. 21, 42 schrijft hij: *"Vervolgens maakt de Heiland aan de hand van deze woorden uit de Schrift (sc. Ps. 118, 22. 23) hen beschaamd, die menen ook bouwlieden van het volk te zijn (zeggende), dat de Vader Hem, de steen door hen afgekeurd, zal leggen als hoofd van het hele gebouw, samenbindend de twee hoeken van het oude en nieuwe verbond en van het huis van de twee volken."*²⁰⁸ Hij combineert hier twee gedachten: enerzijds, dat Jezus als hoeksteen twee zijden van Gods volk samenvoegt: de gelovigen uit de Joden en die uit de heidenen en anderzijds, dat Hij het Hoofd is van beiden.

*"Jezus, Hij werd werkelijk als Hoofd der kerk tot 'hoofd des hoeks', de twee verbonden verenigend en samenvoegend. En dit Hoofd is van den Here ten geschenke gegeven aan het gehele gebouw en het is een wonderlijk Hoofd in onze ogen, van ons, die kunnen zien."*²⁰⁹ We constateren, dat Origenes nadruk legt op het hoofdzijn van de hoeksteen²¹⁰, maar dat er ook een scholion op zijn naam staat, waarin de hoeksteen als fundament wordt beschouwd.²¹¹ Materieel is het verschil niet groot, maar formeel liggen er twee verschillende voorstellingen aan ten grondslag.

6. Stenen.

a. negatief gebruik

Origenes gebruikt voor mensen het beeld van *stenen* in negatieve en in positieve zin. De eerste categorie is geïnspireerd door teksten als Mat. 3, 9 c.p., Ezech. 11, 19; 36, 26 en Ex. 15, 16. In zijn Johannescommentaar schrijft hij i.v.m. Mat. 3, 9: *"Dit geeft tevens onderricht over het feit, dat ook de ongelovigen, die vanwege het 'stenen hart' (cf. Ezech. 11, 19; 36, 26) stenen genoemd worden,*

door de kracht van God kunnen veranderen van stenen in kinderen van Abraham, daar ze onder de ogen van de profeet (Johannes) zijn en zijn goddelijke blik niet ontvluchten. En daarom wordt door hem gezegd: Ik zeg U, dat God uit deze stenen Abraham kinderen kan verwekken!"²¹² Over de parallel-tekst bij Lucas merkt hij in een preek op: "Johannes profeteert hier als laatste der profeten de verwerping van het eerste volk en de roeping der heidenen. Want tot hen, die zich op Abraham beriepen, zegt hij: En begint niet bij Uzelf te zeggen: wij hebben Abraham tot vader! En t.a.v. de heidenen zegt hij: Want ik zeg U, dat God uit die stenen Abraham zonen kan verwekken!"²¹³ Stenen zijn de "ongevoelige en eens harde mensen, die omdat ze stenen of hout aanbaden, in vervulling deden gaan hetgeen in een psalm over zodanigen gezongen werd: Mogen zij hen gelijk worden, die zulke (beelden) maken en allen, die daarop vertrouwen! (Ps. 115, 8) Waarlijk, die beelden maken en daarop vertrouwen, 'zijn gelijk aan hun goden: zonder gevoel, zonder rede zijn ze, in steen en hout veranderd."²¹⁴ Stenen zijn de niet-besnedenen en de besnijdenis is een "teken" (Rom. 4, 11) van de geestelijke besnijdenis van het hart.²¹⁵ "Met 'stenen' bedoelt hij ons, die het 'stenen hart' hebben en verhard (cf. Ex. 10, 27) zijn tgo. de waarheid en waarlijk heeft de machtige God uit stenen Abraham kinderen verwekt, als wij 'blijven bij het voortbrengen van kinderen' (1 Tim. 2, 15) en 'de geest van het zoonschap' (Rom. 8, 15) bewaren."²¹⁶ Maar "wanneer wij zondigen, doen we niets anders dan 'overspel bedrijven met steen' (Jer. 3, 9), omdat we een stenen hart gekregen hebben...".²¹⁷

Met de exegese van Ex. 15, 16 schijnt Origenes wat moeilijkheden te hebben. Hij leest in het lied bij de Schelfzee: "Mogen zij tot stenen worden, zolang Uw volk doortrekt, zolang Uw volk doortrekt, dat Gij in bezit genomen hebt." Het slaat z.i. op Farao en de egyptenaren. Het impliceert, dat deze niet van nature stenen waren, maar het uit vrije wil geworden waren. Bovendien is hier geen sprake van wreedheid van God, zoals sommigen beweren, want er is een grens bepaald: "zolang Uw volk doortrekt!"²¹⁸ Dat wil zeggen: nadat zij zijn voorbij gegaan, moeten de volken ophouden in stenen te veranderen en i.p.v. een stenen hart in Christus de menselijke

en *logische* natuur aannemen.²¹⁹ Het gaat hier dus over de versterking en verharding van de heidenen. Aan de andere kant weet hij uit Rom. 11, 25-26 ook van een (tijdelijke) verharding van Israël. Daarom laat hij vervolgens zijn exegese een halve slag draaien en maakt er op grond van Rom. 11 van: nadat de volheid der heidenen is binnengegaan, moet Israël ophouden in stenen te veranderen en moet ook zij i.p.v. het stenen hart in Christus de *logische* natuur aannemen.²²⁰ Intussen "smeken wij God, dat wij ook al zijn we eens stenen geweest, veranderen in zonen van Abraham i.p.v. die zonen, die verworpen zijn en de belofte en aanneming door hun fout hebben verloren."²²¹ Overigens moeten we uit die verwerping van Israël wel onze conclusies trekken: "We moeten wel bedenken, dat als zij vervallen zijn verklaard van de zegeningen en beloften en het hun niet gebaat heeft, dat ze van de vaderen afstanden, wij nog des te meer - als we zondigen - verlaten zullen worden."²²² Ook aan Luc. 19, 40 ontleent hij een aansporing: "Wanneer wij spreken, zijn de stenen stil; wanneer wij zwijgen, roepen de stenen, want de Here kan uit die stenen Abraham zonen verwekken (cf. Luc. 3, 8). Wanneer zullen wij zwijgen? Wanneer de liefde van de meesten verkild is (cf. Mat. 24, 12), wanneer dat wat door de Heiland verkondigd is, vervuld is 'Meent gij, dat de Zoon des mensen, als Hij komt, geloof zal vinden op aarde?' (Luc. 18, 8). Laten we daarom de Heer om erbarmen smeken, dat niet, omdat wij zwijgen, de stenen roepen, maar laten wij spreken en God prijzen...".²²³ Het is de vraag of hier met *stenen* ook de heidenen bedoeld worden, zoals Fournier en Pêrichon in hun editie in een noot opmerken.²²⁴ Origenes leest namelijk in Luc. 18,8 de suggestie, dat - wat God genadig verhoede - er bij Christus' wederkomst géén geloof gevonden wordt (ook niet bij de heidenen) en dat God niet geprezen wordt, maar dan zullen - volgens Luc. 19, 40 - de stenen, de onbezielde schepping, de lofprijzing overnemen.

b. *positief gebruik*

De tweede categorie, waarin de *stenen* in positieve zin worden opgevat, berust vooral op 1 Petr. 2, 5, waar over de gelovigen gesproken wordt als over "levende stenen... voor de bouw van een geestelijk huis".²²⁵

Al in de uitvoerige passage, die Origenes in het tiende boek van zijn Johannescommentaar aan het verhaal van de tempelreï-niging gewijd heeft, brengt hij deze tekst (in combinatie met Ef. 2, 20) ter sprake: *"Beide, het heiligdom en het lichaam van Jezus, schijnen mij volgens een van de interpretaties type van de kerk, want ze is gebouwd uit 'levende stenen', 'een geestelijk huis tot een heilig priesterschap' geworden, gebouwd 'op het fundament van apostelen en profeten, terwijl Christus de hoeksteen is', tempel genoemd."*²²⁶ Dezelfde combinatie van 1 Petr. 2, 5 en Ef. 2, 20 treffen we aan in een scholion op Gen. 31, 46 en in Contra Celsum.²²⁷ Ook elders bij Origenes komen de "levende stenen" van 1 Petr. 2, 5 in hun oorspronkelijke kontekst als bouwstenen van de gemeente voor tegenover de *dode* stenen van de tempel in Jerusalem.²²⁸ *"Wij allen, die in Christus Jezus gelooven, worden 'levende stenen' genoemd."*²²⁹

Een conflatie van twee beelden ontmoeten we in een exegetische opmerking n.a.v. Ef. 4, 11. 12, waar hij zegt: *"apostelen, profeten enz. zijn nodig om 'de heiligen toe te rusten', opdat ze toegerust worden voor het dienstbetoon van Christus, opdat het lichaam van Christus uit 'levende stenen' gebouwd en gemaakt wordt."*²³⁰ De voorstelling van de kerk als bouwwerk en als lichaam van Christus vloeien hier in elkaar over.

Ook Jerusalem, de stad van God en type van de kerk, is gebouwd uit levende stenen.²³¹

c. de plaats van de stenen

De plaats van de stenen in het geheel van het gebouw wordt bepaald door de verdienste van de gelovigen. In zijn Johannescommentaar gaat hij hierop uitgebreid in: de belangrijkste stenen komen in de fundering; het zijn de apostelen en profeten, die dragen degenen, die op hen steunen. Onmiddellijk hierop volgend in belangrijkheid zijn de stenen, die zelf door de apostelen gedragen worden, maar op hun beurt mee de zwakkeren dragen, enz.²³²

Een andere onderscheiding is die tussen a. de stenen, die binnen zijn, waar de ark is en de cherubijnen en het verzoendeksel, (want de gelukkigste stenen zijn in het heilige der heiligen), b. die in de omheining zijn en c. die buiten de omheining van de levieten en priesters vallen en een steen van het brandoffertaltaar zijn.²³³

Met name voor de fundering kunnen dus niet zomaar willekeurige stenen gebruikt worden, maar alleen grote en kostbare stenen, die niet door de eerste de beste behouwen zijn. Er is een hele "*economie en liturgie*" voor de bouw nodig en een voorbereiding, die in de drieënige God gefundeerd is.²³⁴ En zo komen dan alle stenen op de plaats, die bij hen past.²³⁵

d. *hun harmonie en eenheid*

Van groot belang is ook de onderlinge harmonie en eenheid. Origenes argumenteert dit op twee manieren.

In Mat. 18, 19 leest hij over de kracht van het eenparig gebed. Daarom, zo meent hij, moet niemand een steen zijn, die niet in het gebouw van de kerk past (ἀνάρμοστος). Want als alle stenen tot één harmonie samenstemmen en zij allen "één van hart en één van ziel worden" (cf. Hand. 4, 32; Jac. 5, 16), zal hun gebed des te meer vermogen en van kracht zijn. Aan de hand van 2 Cor. 6, 16, 1 Cor. 10, 17 en Ef. 2, 19-22 laat hij zien, dat ieder een steen van de tempel is en allen tezamen de ene tempel vormen. Maar het is goed hierbij "eenstemmig" te zijn, "vast aaneengesloten, één van zin en één van gevoelen" (1 Cor. 1, 10).²³⁶

Een tweede reden om de eenheid van de gemeente gestalte te geven is de eenheid van God. Hij richt zich m.n. tegen degenen, die de God van het O.T. en van het N.T. uit elkaar willen halen en benadrukt: er is maar één God van één gebouw en tempel. Daarom moeten we er een eer in stellen om harmonieuze levende stenen te worden om zo een "woonstede" voor God te worden (cf. Ef. 2, 19-22). En binnen deze harmonie kan dan plaats zijn voor h  l de theologie, zowel van profeten als van apostelen.²³⁷ Origenes wil dus beslist geen bekrompen en versmalde theologie.

De eenheid van de kerk is haar vijanden een doorn in het oog en ze trachten haar danook in vervolgingen te verbreken, maar de opgestane Heer is de garantie voor het herrijzen (cf. Joh. 2, 19).²³⁸

e. hun kwaliteit

De kwaliteit van de stenen verdient alle aandacht. Aan de ene kant garandeert het vakmanschap van de Logos, dat de levende en reine stenen, uit de rots gehouwen, zo worden gelegd, dat ze niet wankel of onstandvastig zijn.²³⁹ Maar aan de andere kant moet men er zelf voor waken, dat er geen melaatse stenen (cf. Lev. 14, 33-57) ontstaan. *"Of weet ge niet, dat dat gebouw van de kerk niet uit melaatse stenen gebouwd kan worden? Hoor, wat de apostel zegt: 'Een weinig zuurdesem bederft de hele klomp; reinigt U dus van de oude zuurdesem, opdat ge een vers deeg zijt' (cf. 1 Cor. 5, 6-7)".*²⁴⁰

Overigens dient men bij het beoordelen van de stenen zorgvuldig te werk te gaan, want "de steen, dien de bouwlieden afgekeurd hebben" kan tot een hoeksteen worden (cf. Ps. 118, 22). Want ook al wordt deze tekst gewoonlijk op Christus toegepast, *"het is niet vreemd het woord te gebruiken m.b.t.hen, die sommigen van de kerk minachten"*.²⁴¹

7. Zuilen en balken.

In het Nieuwe Testament komt i.v.m. de kerk en de gelovigen drie-maal het woord *zuil* voor. In Gal. 2, 9 worden Jacobus, Cephas en Johannes omschreven als οἱ δοκοῦντες στῦλοι εἶναι. Zij hadden de reputatie van steunpilaren. Het gaat hierbij niet om decoratie, maar om hun dragende functie.²⁴² Een dergelijk overdrachtelijk gebruik van στῦλος komt ook in de klassieke literatuur²⁴³, in het O.T.²⁴⁴ en in de rabbijnse geschriften²⁴⁵ voor. In 1 Tim. 3, 15 wordt "de gemeente van de levende God" στῦλος καὶ ἐδραίωμα τῆς ἀληθείας genoemd.²⁴⁶ Ook in de geschriften van Qumran wordt de gemeenschap i.v.m. de waarheid beschreven in bouwtermen: "a foundation of truth", "a house of truth", "the tried stones (Thou wilt lay) by the plumb-line (of truth)".²⁴⁷

Tenslotte wordt in Openb. 3, 12 aan hen, die in verzoeken standhouden, de belofte gedaan, dat ze een zuil in de tempel van God zullen worden.

Het beeld van de *zuil* komt in de vroeg-christelijke literatuur ook enkele keren voor. Zo wordt in 1 Clem. gesproken over "de grootste en rechtvaardigste zuilen", die ter dood toe vervolgd werden, de apostelen Petrus en Paulus.²⁴⁸ Tertullianus grijpt enkele keren op Gal. 2, 9 terug om de eendracht onder de apostelen te benadrukken en de eenheid van hun prediking: zij gaven elkaar de hand als "signum concordiae et convenientiae" Hij spreekt over Petrus e.a. als de "columnas apostolatus".²⁴⁹ Irenaeus typeert het Evangelie als $\sigma\tau\tilde{\upsilon}\lambda\omicron\varsigma$.²⁵⁰ Een regelmatig terugkerend thema is dat van de getuigen, die bereid zijn hun getuigenis tot de dood toe vol te houden en die daarom *zuilen*, hechte zuilen worden genoemd.²⁵¹ Het decoratieve aspect van een zuil ontmoeten we bij Victorinus van Pettau, die als punt van overeenkomst tussen een zuil en een martyr hierin ziet, dat "een zuil een sieraad is van het gebouw".²⁵² Origenes citeert i.v.m. de kerk enkele malen 1 Tim. 3, 15: de kerk is $\sigma\tau\tilde{\upsilon}\lambda\omicron\varsigma$ καὶ ἑδραῖωμα τῆς ἀληθείας. Daaraan heeft hij verder niets toe te voegen.²⁵³

Openb. 3, 12 komt in de bekende ecclesiologische passage van zijn Johannescommentaar voor. Daar heeft hij uitgelegd, dat "de verloren schapen van het huis Israëls" (Mat. 15, 24) in de komende eeuw terug zullen keren tot de tempel, d.w.z. tot de kerk, en daar dan als de kostbaarste stenen zullen worden ingemetseld. Want ook bij Johannes in de Openbaring ontvangt degene, die overwint, de belofte, dat hij een zuil zal zijn in de tempel Gods en er niet meer uit zal gaan.²⁵⁴ Onder de scholia op Openbaring treffen we bij 3, 12 het volgende commentaar aan: *"Wij vinden, dat allen, die de eerste plaats in de kerk innemen"*²⁵⁵, *'zuilen'* genoemd worden. *Paulus bijvoorbeeld zei, dat Jacobus, Cephas en Johannes 'zuilen' waren* (Gal. 2, 9) . *En God zegt over hen 'Ik zette haar zuilen vast'* (Ps. 75, 4) *en daar*²⁵⁶ *deze vliegen op de vleugels van vroomheid en deugd, wordt over hen, die verder 'het beeld van de hemelse dragen' (1 Cor. 15, 49) gezegd: de zuilen des hemels vlogen* (cf. Job 26, 11). *En daar ieder van hen, die zo 'zuilen' zijn in de tem-*

van God, 'standvastig en onwankelbaar' (1 Cor. 15, 58) is, 'geworteld en gegrond in de liefde' (Ef. 3, 17), kan hij nooit buiten geraken, waar Kafn was, toen hij van het aangezicht van God was weggegaan (cf. Gen. 4, 16). Want door de werkingen van de deugd tot de Heiland gegaan, wordt hij niet buiten geworpen (cf. Joh. 6, 37). Op hem, die zo een zuil is geworden, schrijft Hij de naam van de Vader, de gedachten van de Vader in hem griffend, maar ook de naam van 'de stad van de levende God, het hemels Jerusalem' (Hb. 12, 22), 'neerdalend van God uit de hemel' (Openb. 21, 2). Dit is de kerk 'van de levende God' (1 Tim. 3, 15)".²⁵⁷ Origenes belicht Openb. 3, 12 hier voornamelijk vanuit Gal. 2, 9: allen, die de eerste plaats in de kerk innemen en standvastig en onwankelbaar zijn (m.n. de apostelen), worden niet uitgeworpen, maar vervuld van Gods gedachten en bestemd voor het nieuw Jerusalem.

Wanneer hij de geestelijke betekenis van de constructie van de tabernakel uitlegt, waarin hij het type van de bouw van de kerk ziet, valt hij eveneens terug op Gal. 2, 9. "Dat heiligdom, dat we samen scheppen, is wellicht de kerk, 'heilig zonder vlek en rimpel' (Ef. 5, 27), mits ze zuilen heeft, d.w.z. haar leraren en haar dienaren, waarover de apostel zegt 'Petrus, Jacobus en Johannes, die als zuilen beschouwd werden, gaven ons de hand, aan Barnabas en aan mij, als teken van gemeenschap' (Gal. 2, 9). In deze tabernakel zijn de zuilen verenigd door middel van verbindingsstangen (cf. Ex. 26, 19), zoals in de kerk de leraren zich verenigen door elkaar de hand te geven... De zuilen zijn bekleed met zilver, omdat zij het Woord van God verkondigen en zij dankzij de Geest 'de woorden van de Heer' (Ps. 12, 7) zullen ontvangen, dat zijn reine woorden als zilver door vuur gelouterd. Het zijn de apostelen, die als basis van hun prediking de profeten hebben, want men vestigt de kerk 'op het fundament van apostelen en profeten' (Ef. 2, 20) en het is door van hun getuigenissen gebruik te maken, dat men het geloof in Christus versterkt... De stangen, die de zuilen verbinden, we hebben het reeds gezien, zijn de ineengevlochten handen van de apostolische gemeenschap."²⁵⁸ Het accent valt hier op de betekenis van de apostelen: zij bouwen voort op het getuigenis van de profeten en vormen de basis voor het getuigenis van de leraren. Apostelen en leraren dragen door hun prediking als zuilen het gebouw van de kerk.

Op grond van Hoogl. 1, 17 ("Tigna domorum nostrarum cedri, trabes nostrae cypressi.") onderscheidt hij ten eerste de priesters, die als panelen de kerk dekken. Zij bezitten een onvergankelijke deugd en worden daarom ceders genoemd, omdat cederhout niet vergaat. Ook hebben zij de geur van de kennis van Christus. Ten tweede de bisschoppen, die als balken (zij zijn namelijk sterker) de kerk steunen en bedekken. Zij zijn sterk in daden, maar ook - en daarom worden ze cypressen genoemd - geurend in de genade van de leer.²⁵⁹ Hippolytus ziet in de ceders de vaders en in de cypressen de apostelen. De laatsten dragen het gehele gebouw en verstevigen de kerk, door de Heilige Geest.²⁶⁰ Dit werk van de Heilige Geest wordt door Origenes niet nadrukkelijk genoemd.

8. *Binnen of buiten?*

Origenes gebruikt de begrippen *binnen* en *buiten* in verschillende betekenissen. In het vierde boek van De Principiis beroept hij zich voor de drievoudige schriftzin op een passage bij de Pastor Hermas²⁶¹, waar naast elkaar drie figuren voorkomen: Grapte, Clemens en Hermas zelf. In Grapte ziet hij, zoals de naam (γραπτή) al aangeeft, de simpele letter. Clemens is z.i. al los van de letter en als hij de opdracht krijgt de woorden naar de buiten-steden over te brengen, betekent dat volgens Origenes: aan "*diegenen, die zich reeds buiten het lichamelijke en de gedachten van hier beneden bevinden*". Ten slotte moet Hermas zelf de levende woorden aan de presbyters van de ganse kerk van God doorgeven.²⁶² Datzelfde gebruik van het woord *buiten* komt ook in zijn commentaar op het Hooglied voor. N.a.v. Gen. 18, 1-2 zegt hij: Abraham zit bij de eik van Mamre, d.i. de eik van het gezicht (ὄρασις, *visio*)²⁶³, buiten aan de ingang van de tent. "*Want buiten en buiten het lichaam is de geest van hem, die ver verwijderd is van lichamelijke gedachten, ver van vleselijke verlangens en daarom bezoekt God hem, omdat hij buiten dit alles is.*"²⁶⁴ Zo interpreteert hij ook Hoogl. 2, 10-13. Als tot de ziel gezegd wordt "Kom naar buiten!", dan is dat een oproep om buiten de lichamelijke zintuigen te treden en op te houden in het vlees te zijn, zodat terecht gezegd kan worden "Gij echter zijt niet meer in het vlees, maar in de Geest" (Rom. 8, 9).²⁶⁵

Dit is echter een heel ander spraakgebruik dan wanneer hij n.a.v. Mat. 13, 1-3 en 36 (c.p.) spreekt over οἱ ἔξω en οἱ ἔσω als over degenen, die buiten en binnen het huis van Jezus zijn. Deze

geschiedenis maakt het volgende duidelijk. De scharen zijn οἱ ἔξω, de discipelen οἱ ἔσω, zij bevinden zich in het huis van Jezus.²⁶⁶ Aan de hand van het gebruik van de woorden *schare* en *discipelen* in de evangeliën tracht hij de verschillen tussen beide categorieën op te sporen.²⁶⁷ De discipelen hebben de vrijmoedigheid het huis binnen te gaan.²⁶⁸ Terwijl tot de scharen in gelijkenissen wordt gesproken, omdat zij de uitleg nog niet aan kunnen, leren de discipelen in het huis de zin (φράσις, σαφήνεια) der gelijkenissen kennen.²⁶⁹ De discipelen, die zich niet op de vlakte houden, maar met Jezus mee de berg op gaan, horen ook de Bergrede (Mat. 5, 1vv).²⁷⁰ Zij zijn geschikt om de mysteriën van het Koninkrijk van God te verstaan (cf. Mat. 13, 11; Luc. 8, 10).²⁷¹ Sommige mensen komen namelijk niet verder dan oppervlakkig horen, terwijl anderen tot wezenlijk verstaan komen.²⁷² Het onderwijs in het huis is gericht op hen, die het exoterisch onderricht te boven zijn.²⁷³ De stelling van Origenes is, dat de gelijkenissen voor de scharen bestemd zijn. Maar het lijkt, dat Jezus de gelijkenis van de schat in de akker, van de kostbare parel en van het sleepnet (Mat. 13, 44-50) in huis aan zijn discipelen verteld heeft. Gaat zijn stelling dan nog op? Hij wijst erop, dat bij deze drie verhalen niet nadrukkelijk staat, dat het gelijkenissen zijn. Op grond van Marc. 4, 30 ("Τίνι ὁμοιώσωμεν τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ, ἢ ἐν τίνι αὐτὴν παραβολῇ θώμεν;") meent hij, dat het niet om παραβολαί gaat, maar om ὁμοιώσεις. Het verschil is, dat ὁμοιώσις het genus aangeeft en παραβολή de species. En misschien kan ὁμοιώσις daarnaast ook nog als soortnaam gebruikt worden.²⁷⁴ Met deze redenatie loopt hij echter vast bij Mat. 13, 53, waar de evangelist παραβολή noemt, wat volgens Origenes ὁμοιώσις zou moeten zijn. Zijn pogingen zich hieruit te redden zijn spitsvondig, maar mislukken.²⁷⁵ Als in Mat. 13, 1 verteld wordt, dat Jezus het huis uit ging en bij de zee zat, tekent dat volgens Origenes Zijn menslievendheid: Hij gaat naar hen toe, die niet bij Hem in huis kunnen komen. (Zo is Christus ook de heer des huizes, die in Mat. 20, 1-3 naar buiten gaat om οἱ ἔξω te roepen.²⁷⁶) Bovendien is het tekenend, dat de scharen zich bevinden vlak bij de golven van de zee en haar zilte nat, een ongunstige plek.²⁷⁷ Ook leert Mat. 13, 2 hem, dat daar *vele* scharen zijn, in tegenstelling tot de weinigen, die de smalle en nauwe weg gaan, die tot het leven leidt, en in Zijn huis komen.²⁷⁸

Jezus spreekt dus tot οἱ Ἕξω even goed als tot οἱ ἔσω, tot de laatsten alleen duidelijker. Maar ook οἱ Ἕξω horen. Veel verder weg dan zij zijn bijv. de Tyriërs (cf. Mat. 11, 21-22), die daarom niet horen zoals zij, ook al was de Heiland hun gebied genaderd.²⁷⁹

Er zijn ook verraders van het Evangelie, die de onuitsprekelijke geheimenissen *buiten* aan de heterodoxen verkondigen.²⁸⁰ Zo kun je psalm 41, 7 op Judas toepassen: hij ging naar buiten om het op straat te vertellen. Want Judas was buiten de Heiland²⁸¹ en buiten de kring van de apostelen, buiten het discipelschap. En zoals Judas naar buiten ging, zo gaat ieder naar buiten, die het slechte overweegt en ketterse dingen uitdenkt. Maar "die buiten zijn zal God oordelen" (1 Cor. 5, 13).²⁸²

Viel tot dusver in zijn exegese van Mat. 13 nog niet het woord *kerk*, toch heeft wat hij gezegd heeft alles met de kerk te maken. In de dialoog met Heracleides zegt hij: "*Het was alleen Jezus' taak te weten hoe scheiding te maken onder Zijn toehoorders tussen οἱ Ἕξω en οἱ ἔσω, om dan tot οἱ Ἕξω in gelijkenissen te spreken en voor hen, die Zijn huis waren binnengegaan de gelijkenissen te onthullen. Dat 'Ἕξω' en 'ingaan in het huis' bevat een geheimenis. Want waarom zou ik οἱ Ἕξω beoordelen (cf. 1 Cor. 5,12)? Ieder, die zondigt, is Ἕξω. Daarom moet tot οἱ Ἕξω in gelijkenissen gesproken worden of ze misschien na τὰ Ἕξω verlaten te hebben binnen geraken. Zijn ware leerling gaat het huis van Jezus binnen. Hij gaat er binnen, als hij τὰ ἐκκλησιαστικά bedenkt en ἐκκλησιαστικῶς leeft.*"²⁸³ De ware leerling gaat dit huis binnen, want, zoals F. Bertrand zegt, het naderen tot Jezus in het huis heeft "une note d'intimité".²⁸⁴ En "c'est la démarche qu' Origène voit certains fidèles accomplir dans l'Eglise...".²⁸⁵ In de kerken luisteren namelijk sommigen met liefde naar de goddelijke leringen en zij komen zeer toegewijd naar het Woord. Dat zijn de discipelen. De vele anderen zijn het volk.²⁸⁶ De ware leerling van Jezus is degene, die in leer en leven de kerkelijke traditie volgt. De kerkelijke leraar richt zich echter enerzijds op deze groep volmaakten, anderzijds op het gewone volk. In het eerste geval kun je zeggen, dat hij *binnen* is. Hij roert dan de diepere mysteriën aan en brengt verborgenheden aangaande Gods wijsheid naar voren. Hij

verkeert in de diepere betekenis der dingen (cf. 1 Cor. 2, 6-8). Als hij tot de schare spreekt, is hij *buiten* en brengt dan te berde, wat genoeg is voor hen, die *buiten* zijn en wat het gewone volk kan horen.²⁸⁷ Wanneer bijv. in de kerk de gelijkenissen worden gelezen, zal een toehoorder van buiten de verborgen betekenis niet verstaan, maar wel iemand van de apostelen of die - om zo te zeggen - het huis is binnengegaan.²⁸⁸

*"Het kerkelijk woord moet men niet buiten de kerk verkondigen, zoals men het vlees niet buiten het huis moet brengen (cf. Ex. 12, 46). Ik bedoel naar de synagoge der Joden of (de samenkomst) der ketters. Want dat is gelijk aan parels voor de zwijnen werpen (cf. Mat. 7, 6)."*²⁸⁹ De enig juiste uitleg van de Schrift wordt binnen de kerk gegeven. *"Want vele trachten de goddelijke Schriften uit te leggen, zowel in de kerk als daarbuiten, ketters en Joden of Samaritanen, maar niet allen spreken goed. Want schaars zijn degenen, die daartoe van God de genade hebben..."*²⁹⁰ Dat we over de Wet moeten spreken "zittend in huis" (Deut. 6, 7), slaat volgens Origenes dan ook op hen, die *"in de kerk, die het huis van God is, het Woord van God spreken"*.²⁹¹ Het zitten duidt op de functie van de leraar, die zittend onderricht gaf en van de prediker, die op dezelfde wijze preekte.

Als in Lev. 6, 16 gezegd wordt, dat de priesters het spijsoffer moeten eten in de voorhof van de tent der samenkomst, maakt ook dat duidelijk, dat het Woord binnen de voorhoven genuttigd moet worden, want *"de voorhoven van de tent der getuigenis zijn het, die de muur van het geloof omgeeft, de zuilen van de hoop dragen en de wijdsheid van de liefde de ruimte geeft"*. En hij voegt hieraan het vermaan toe: *"Laten zij dit horen, die de kerken scheuren en vreemde en slechte leringen invoeren en die dan menen, dat zij heilig vlees buiten de tempel van God en buiten de voorhof des Heren kunnen eten."*²⁹² *"En wederom, als degenen buiten de kerk willen θεολογεῖν of ὑμνεῖν over God, zullen ze het niet kunnen. Want de passende hymne, de hymne op God, is alleen in Sion (cf. Ps. 65, 2), de kerk."*²⁹³ In Origenes' gedachtengang hangt dit wellicht samen met het feit, dat alleen zij, die in het huis van de Heer, de kerk van de levende God, wonen Gods liefelijkheid zullen zien en men daarbuiten alleen zijn strengheid waarneemt.²⁹⁴

Een bewijs, dat de woorden van buiten niet voeden en niet zo kunnen vullen en niet zo verteerbaar zijn als het *logische* voedsel, ziet hij o.a. in Luc. 15, 16: de daar genoemde *κέραια* hebben wel een zoete smaak en maken het lichaam wel vet, maar ze geven geen ontlasting.²⁹⁵ Als Paulus heidense schrijvers als Epimenides (Tit. 1, 12), Aratus (Hand. 17, 28) en Menander (1 Cor. 15, 33) citeert, is dat iets anders, want dan neemt hij de woorden van hen, die buiten zijn, over om hen te heiligen.²⁹⁶

De kerk is de plaats des heils. Al vóór Cyprianus zijn gevleugelde woorden "salus extra ecclesiam non est" neerschreef²⁹⁷, zei Origenes in een preek over Rachab en haar huis "*extra hanc domum, id est extra ecclesiam, nemo salvatur*". Naar de reden van de redding verwijst het scharlaken koord, symbool van het bloed. "*Want zij wist, dat er voor niemand redding was dan in het bloed van Christus.*"²⁹⁸ Daarom kan er alleen "*extra ecclesiam nemo salvatur*" gezegd worden tegen de achtergrond van het "*extra Christum nemo salvatur*". Evenals bij Cyprianus getuigt dit bij Origenes van een spirituele en niet van een institutionele kerkopvatting. Uitdrukkingen als *extra ecclesiam*²⁹⁹, *extra fidem*³⁰⁰ en *extra religionem nostram*³⁰¹ komen bij Origenes dan ook in dezelfde betekenis voor. Want wie het goede voornemen, de juiste mening, de weg der gerechtigheid, de Wet van God verlaat, is *buiten*, afgescheiden van het *consortium* en de eensgezindheid van de gelovigen, buiten de *coetus et congregatio sanctorum*.³⁰² En wie de waarheid, de vreze Gods, het geloof en de liefde verlaat, verlaat daardoor metterdaad het kamp van de kerk ("*castra ecclesiae*").³⁰³ Buiten-zijn wil in feite zeggen: van Jezus gescheiden zijn. Zo zat Petrus *buiten* (Mat. 26, 69), in de hof van de hogepriester, d.w.z. temidden van alle leer, die Jezus vijandig is en toen verloochende hij Jezus driemaal.³⁰⁴

Zo zijn "*de heiligen binnen, de zondaren buiten*".³⁰⁵ Wie echter zou menen, dat de zonde alleen buiten de kerk voorkomt, trekt er een te gemakkelijke conclusie uit. Zo verzucht Origenes: "*Och, dat alleen zij, die buiten de kerk zijn, verleid werden, dan zou het gemakkelijk zijn zich voor verleiding te hoeden. Nu echter worden ook zij, die van zichzelf zeggen kerkelijk te zijn, bedrogen en verleid t.a.v. alle noodzakelijke geloofsartikelen (capituli), zoals ook hun onderlinge onenigheid het bewijs is, dat ook die binnen zijn verleid worden.*"³⁰⁶ Hij is ook bang, dat zij die *binnen* zijn, w.o. hijzelf, door het werk van de Satan voor anderen tot aanstoot worden.³⁰⁷

De problematiek zit hierin, dat men op twee manieren naar buiten kan gaan. Hij ziet dit reeds in het Oude Testament beschreven. In Lev. 24, 10 wordt gesproken over iemand, die naar buiten ging, terwijl in vers 14 over diezelfde man gezegd wordt "breng hem buiten de legerplaats". Zo kan ook een zondaar op twee manieren naar buiten gaan: innerlijk, als hij van de pneumatische realiteit van de kerk, van de weg der gerechtigheid afstapt en uiterlijk, als hij de zichtbare gemeenschap van de kerk verlaat.³⁰⁸ Maar beide vallen niet altijd samen. Zo kan een zondaar nog niet door een vonnis van de bisschop geexcommuniceerd zijn. Toch is hij al door de zonde zelf, die hij begaan heeft, uitgestoten. En ook al gaat hij de kerk binnen, hij is buiten, afgescheiden van de eensgezindheid van de gelovigen.³⁰⁹ Maar *"omgekeerd gebeurt het soms ook, dat iemand door een onrechtvaardig oordeel van hen, die aan het hoofd van de kerk staan, verdreven en naar buiten gestuurd wordt. Als hijzelf echter tevoren niet naar buiten gegaan is, d.w.z. als hij niets gedaan heeft, waardoor hij verdient naar buiten te gaan, lijdt hij geen enkele schade, omdat hij door een onrechtvaardig oordeel door de mensen schijnt uitgestoten te zijn. Zo gebeurt het soms, dat hij, die naar buiten gestuurd is, binnen is en hij, die schijnt binnen gehouden te worden, buiten is."*³¹⁰

Het oefenen van tucht vereist dus grote omzichtigheid. Origenes vraagt zich af of er geen tegenstrijdigheid is tussen 1 Cor. 4, 5 (*"veelt geen oordeel voor de tijd, dat de Here komt, die ook hetgeen in de duisternis verborgen is, aan het licht zal brengen..."*) en 1 Cor. 5, 12 (*"oordeelt ook gij niet hen, die in Uw kring zijn?"*). Hij meent echter van niet. *"Als gij, die het vertrouwen geniet hen te oordelen, die binnen zijn, hen, die binnen zijn, niet oordeelt, zal de kerk i.p.v. een kerk van God een synagoge van boosdoeners (cf. Ps. 22, 17) worden."* Wij kunnen weliswaar niet oordelen met het oordeel van God, maar wij oordelen *"naar de οἰκονομία van wat de kerk past."*³¹¹ *"Hij heeft ons allen opgedragen de zondaren binnen te oordelen. Wij geven de zonde aan bij de bisschop, opdat zo iemand officieel uit de kerk wordt geworpen."*³¹² De officiële uitbanning geschiedt door de uitspraak van de ambtsdragers. Deze bevoegdheid lijkt namelijk niet beperkt tot de bisschop. In zijn Rom. com. heeft hij het over *"de bestuurders en vooraanstaanden (principes) van de gemeenten, d.w.z. degenen, die oordelen degenen,*

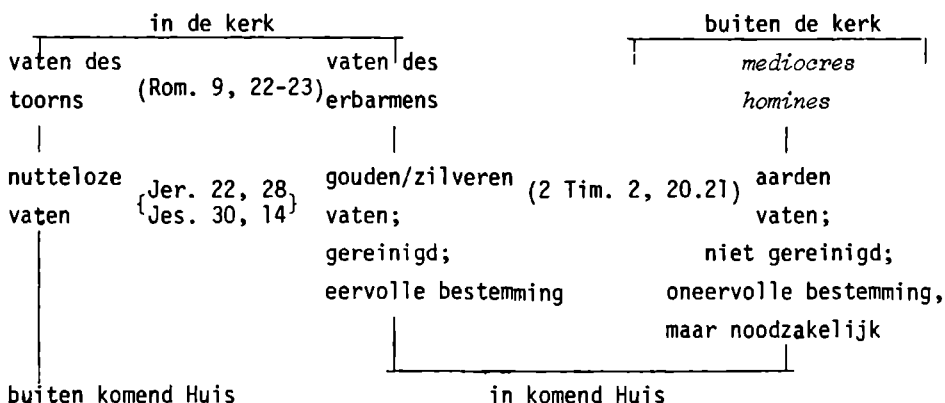
die binnen zijn (cf. 1 Cor. 5, 12), d.i. bisschoppen, priesters en diakenen."³¹³ Wanneer dit geen uitbreiding van Rufinus is, wordt het besluit tot uitbanning in collegiaal overleg van bisschoppen, priesters en diakenen genomen. Overigens zegt Origenes dit n.a.v. Rom. 2, 3, een tekst, die hij ook op deze ambtsdragers van toepassing acht: "Rekent gij wellicht hierop, o mens, die oordeelt over hen, die zulke dingen bedrijven en ze zelf doet, dat gij het oordeel Gods ontgaan zult?".

In de kerk zijn "vaten des toorns" en "vaten des erbarmens" (cf. Rom. 9, 22-23). Hij ziet verband met Jer. 27, 25-27 (LXX) (= 50, 25-27 M.T.), waar hij leest, dat de Here zijn schatkamer heeft geopend en de vaten van zijn toorn naar buiten gebracht heeft.³¹⁴ Uitvoerig gaat hij hier in een van zijn preken op in. *"De schatkamer van de Heer, kan ik met goed vertrouwen zeggen, is Zijn kerk. En in die schatkamer, d.i. de kerk, gaan vaak mensen schuil, die 'vaten des toorns' (Rom. 9, 22) zijn. Er zal dus een tijd komen, dat de Heer zijn schatkamer, de kerk, opent. Want nu is de kerk gesloten en wonen de 'vaten des toorns' er samen met de 'vaten des erbarmens' (Rom. 9, 23) en is het kaf samen met het koren (cf. Mat. 3, 12) en worden de vissen, die prijsgegeven en weggegooid moeten worden, samen met de goede vissen, die in het net terecht gekomen waren, bij elkaar gehouden (cf. Mat. 13, 47-48). Maar als Hij haar geopend heeft ten tijde van het oordeel en vandaar de vaten van zijn toorn naar buiten gebracht heeft, zal hij, die een vat des erbarmens is, misschien zeggen over de vaten des toorns, die eruit gaan: "Zij zijn van ons uitgegaan, want zij waren van ons niet. Want als ze van ons geweest waren, zouden ze in ieder geval met ons gebleven zijn; maar daarom zijn ze van ons uitgegaan, opdat getoond zou worden, dat zij niet allen van ons waren (1 Joh. 2, 19)." ³¹⁵ Beide soorten vaten komen alléén binnen de kerk voor, zegt Origenes in het vervolg: "In de schatkamer van God zijn vaten des toorns, buiten de schatkamer zijn zondigende vaten géén vaten des toorns, maar geringer dan de vaten des toorns. Want 'slaven zijn onbekend met de wil van hun heer en doen zijn wil niet' (cf. Luc. 12, 47-48). Wie echter de kerk binnengaat, is óf een vat des toorns óf een vat des erbarmens. Wie buiten de kerk is, is noch een vat des erbarmens, noch een vat des toorns." ³¹⁶ Dat wil zeggen: binnen de kerk ontvangt men groter genade, maar men heeft er ook groter verantwoordelijkheid: adeldom verplicht!"³¹⁷*

Maar hoe is het dan buiten de kerk gesteld? We laten Origenes nogmaals aan het woord. In een lang en ingewikkeld betoog zegt hij het volgende: *"Ik zoek een andere naam voor hem, die buiten de kerk vertoeft. En zoals ik er volledig zeker van ben, dat hij geen 'vat des erbarmens' is, zo breng ik aan de andere kant op redelijke gronden de duidelijke mening naar voren, dat hij ook geen 'vat des toorns' genoemd kan worden, maar een vat, dat voor iets anders bestemd is. Kan ik dan uit de Schriften bewijzen, dat hij geen 'vat des erbarmens' en 'des toorns' is, zodat ook het tweede deel van onze uitleg ons op deze plaats terloops iets nuttigs meegeeft en het betoog weer daarnaar durft doorstoten, waarheen het allang probeert? De apostel zegt (2 Tim.2,20-21) 'in een groot huis echter zijn niet slechts gouden en zilveren vaten, maar ook van hout en van aardewerk en wel deels met eervolle, deels met oneervolle bestemming'. Als dus iemand zich hiervan gereinigd heeft, zal hij 'een vat met eervolle bestemming zijn, geheiligd, bruikbaar voor de Heer, tot alle goed werk gereed'. Meent ge, dat het grote huis in het heden is en in haar vaten voor een eervolle en andere voor een oneervolle bestemming zijn? Of zullen in dat huis, dat komt, weliswaar ook gouden en zilveren vaten gevonden worden, die voor een eervolle bestemming zijn, vaten des erbarmens, maar de overige (middelmattige mensen³¹⁸, die buiten de termen vallen om vaten des toorns of des erbarmens te zijn), kunnen die volgens een diepe beschikking van God vaten zijn in een groot huis, die niet gereinigd zijn, maar aarden vaten zijn voor een oneervolle bestemming, hoewel noodzakelijk voor het huis? Zie echter of ik ook dit voorbeeld met een ander getuigenis van de Schrift heb kunnen bewijzen. Oneervol is, zegt hij, Jechonja, als een vat, dat geen enkel nut heeft (cf. Jer.22,28). Hij zegt niet: er is in hem wel enig nut, maar zijn nut is tot oneer. Neen, omdat hij uit het huis van God was en gezondigd heeft, is zijn nut totaal niets. Ik heb ook een andere Schriftplaats, waarin van een andere zondaar gezegd wordt 'en hij zal zijn als een aarden scherf, waarin je een beetje water zult ophalen en waarin je een kool zult dragen' (cf. Jes.30,14). En weer bevestigt hij, dat hij beslist niet nodig is en een in alle opzichten nutteloos vat is. En wij, die in dat huis van God zijn, gaan toch niet pas, wanneer de Heer is begonnen Zijn schatkamer te openen, beginnen ons te reinigen, als we tenminste vaten des erbarmens zijn geweest en de vaten des toorns van ons zijn verbannen? Het begin is er toch zeker reeds, dat wij behoren ons druk te maken, dat wij niet alleen geen vaten des toorns zijn, maar dat ook zij, die vaten des toorns zijn, van ons*

worden verbannen... ", waarna een citaat van 1 Cor. 5, 1-2 volgt.³¹⁹

De gecompliceerdheid van deze passage wordt veroorzaakt doordat er twee schema's door elkaar lopen. In het eerste gaat het om het onderscheid tussen *in* de kerk en er *buiten* ; in het tweede over het komend Huis en daarbuiten. In de kerk bevinden zich vaten des erbarmens en vaten des toorns, daarbuiten *mediocres homines*. In het komend Huis is voor de vaten des toorns geen plaats. De vaten des erbarmens zullen er gereinigd gouden en zilveren vaten met eervolle bestemming zijn, terwijl ook de *mediocres homines*, hoewel ze niet gereinigd zijn, er een plaats zullen vinden, zij het als aarden vaten met oneervolle bestemming, maar toch noodzakelijk voor het Huis. Schematisch laat het zich als volgt voorstellen:

Origenes besloot deze passage met de opmerking, dat we ons nu reeds druk moeten maken, dat we zelf geen vaten des toorns worden én dat we hen, die vaten des toorns zijn, uitstoten. Het voorbeeld van Eli leert ons namelijk ook, dat wie geen tucht uitoefent, te gronde gaat. Eli betekent volgens Origenes danook *Arabs*, arabier of *extrarius*, buitenstaander.³²⁰ "Immers, hij is ten opzichte van God een buitenstaander, die geen tucht oefent, die een verkeerde zoon niet kastijdt, niet aanpakt om hem te verbeteren, die aan fouten toegeeft, die misdrijven niet bestraft, zoals ook de apostel zegt: 'maar indien ge buiten de tuchtiging zijt, waarvan allen deelgenoot geworden zijn, dan zijt ge bastaards en geen zonen' (Hebr. 12, 8). Dat is Eli dus, die daarvoor door God gestraft wordt."³²¹

Wanneer iemand geëxcommuniceerd is en overgeleverd aan de Satan (cf. 1 Cor. 5, 5; 1 Tim. 1, 20), zal de weg terug in de gemeenschap van de kerk alleen voor hem openstaan, als hij zich buiten de kerk geruime tijd gedraagt, zoals het behoort.³²² Maar wie werkelijk een zuil is in de gemeente, zal niet buiten geworpen worden, omdat God de zuilen vastzette (cf. Ps. 75, 4) en omdat zij het beeld van de hemelse dragen (cf. 1 Cor. 15, 49), omdat zij in vroomheid en deugd standvastig en onwankelbaar zijn (cf. 1 Cor. 15, 58) en geworteld en gegrond zijn in de liefde (cf. Ef. 3, 17).³²³

Tegenover de kerk als huis des Heren staat, zoals we reeds zagen, o.a. de hof van Kajafas. Wie in de hof van Kajafas, de eerste der priesters is, kan Jezus niet als Heer belijden. Volgens de griekse tekst gaat het hier om de hof van de dodende letter. In ieder geval gaat het om alle leer, die Jezus Christus vijandig is en joodse tradities overlevert niet volgens de wil van de Schriften, maar volgens de geboden en leringen van mensen (cf. Marc. 7, 7). Als Petrus de Heer verloochent zit hij *buiten* in de hof, d.w.z. hij is in de hof van Jezus gescheiden. Als hij zich het woord van de Heer herinnert, moet hij reeds buiten de hof zijn, meent Origenes, want anders zou hij geenszins van berouw geweend hebben.³²⁴

9. *Huis of tent, bewoner of bijwoner?*

In het Oude Testament is bijwonerschap een fundamentele gedachte. De vrome israëliet ziet zichzelf als vreemdeling en bijwoner op aarde (Ps. 39, 13; 119, 19. 54; Lev. 25, 23; 1 Kron. 29, 15). De aartsvader Abraham is in dit opzicht type van de gelovige (cf. Gen. 15, 13 en Hebr. 11, 8-10): hij laat zich niet binden door bloed, bodem of traditie, maar leeft in geloof en gehoorzaamheid aan God alleen van Zijn genade.³²⁵ Ook Philo beschouwt de vrome als bijwoner in deze wereld, terwijl God de enige echte burger is (cf. Lev. 25, 23).³²⁶ Ook in het lichaam woont hij als bijwoner, terwijl de slechte zich er metterwoon heeft gevestigd.³²⁷ De deugdzame woont (κατοικεῖν) in de wijsheid.³²⁸ Voor Philo is Hagar gezien haar naam type van de παροίκισις.³²⁹ Het Nieuwe Testament sluit nauw aan bij het Oude (cf. Hand. 7, 6. 29; 13, 17; Hebr. 11, 8-13). Wat eerst van Israël gezegd werd, geldt nu van de heiligen van het nieuwe verbond. Enerzijds zijn ze geen bijwoners en vreemdelingen meer, maar medeburgers en huisgenoten Gods (cf. Ef. 2, 19),

anderzijds zijn ze t.a.v. de aarde en het vlees wel bijwoners geworden (cf. 1 Petr. 1, 17; 2, 11).³³⁰ De kerk is ἐκκλησία en παροικία. "Zwei an sich gegensätzliche staatsrechtliche termini technici bezieht die Kirche auf sich, je nachdem der Blick auf Gott oder die Welt, auf das 'Jetzt schon' (und damit grundsätzlich 'Nicht mehr') oder auf das 'Noch' gerichtet ist."³³¹

In de brief aan Diognetus en in de zgn. tweede brief van Clemens wordt ook nadrukkelijk over het bijwonerschap van de gelovigen in deze wereld gesproken.³³² En wanneer bij de apostolische vaders de kerk als παροικία aangeduid wordt, heeft dit aanvankelijk nog de connotatie van *bijwonerschap*.³³³ Geleidelijk krijgt het woord echter de betekenis van *parochie*.³³⁴

Bij Origenes komt de gedachte van het bijwonerschap in heel zijn werk voor. Het is voor hem een belangrijk thema, dat hij soms combineert met het motief van het wonen in tenten. Hij constateert, dat Abram volgens Gen. 12, 10 παρῶκει in Egypte en niet κατοῦκει³³⁵ en dat de ware Jakob in het land van Cham niet κατοικεῖ maar παροικεῖ (cf. Ps. 105, 23).³³⁶ Als God, zoals bijv. in Gen. 26, 2. 3 tot Isaäk, zegt dat je ergens moet wonen en Hij gebruikt κατοικεῖν, moet dit wonen toch het karakter dragen van παροικεῖν. En wie zo woont, dien zal God zegenen. Als je echter ergens niet mag wonen en je er toch vestigt, is God niet met je.³³⁷ Wie ξένος en πάροικος is, staat als Abraham bloot aan onrecht en vervolgingen. Origenes wijst hiervoor op Mat. 5, 11.³³⁸ Dit geldt niet alleen van de gelovigen en de kerk; het gold ook van Christus, die onder ons een vreemdeling geworden is.³³⁹

Tegenover de gelovigen staan de ongelovigen, zoals de Kanaänieten, die omdat ze slecht zijn, de aarde bewonen (κατοικεῖν) en er geen bijwoner zijn (παροικεῖν).³⁴⁰ Met "οἱ κατοικοῦντες τὴν οἰκουμένην" worden in Ps 49, 2 z.i. dan ook onder de volken οἱ ἄλλότριοι τῆς πίστεως bedoeld.³⁴¹ Zij, die zó de aarde bewonen, worden door God verbrand (cf. Jer. 1, 13-14).³⁴² Maar zij, die bijwoners zijn in Egypte, zullen er op Jezus' bevel 'het feest van de voorbijgang' vieren.³⁴³ En wanneer zij het Egypte der boosheid verlaten hebben en in de woestijn wonen, moeten ze er in tenten wonen.³⁴⁴

"Zij, die in tenten bijwoners zijn, behoren tot hen, die onderweg zijn en buiten deze wereld is er een grote weg en vele tenten. Maar zij, die ergens wonen (ἐνοικεῖν), behoren niet tot hen, die onderweg zijn, maar tot de gevestigden."³⁴⁵ En God zal zich verheugen, als Hij ziet, dat we in tenten wonen, d.w.z. onze ziel niet gefixeerd en gezet hebben op het aardse en niet de schaduw van het leven als een eigen, blijvend bezit beschouwen, maar als op doorreis zijn naar het ware vaderland (cf. Ps. 39,13; Hebr. 11,9).³⁴⁶ Op grond van zijn naam ziet Origenes Samgar als de vreemdeling in dit leven. "Want het is waar, dat allen, die mensen Gods zijn, vreemdelingen zijn in deze wereld en bijwoners op aarde, zoals hij, die zei: 'Ik ben een bijwoner bij U op aarde en een vreemdeling, zoals al mijn vaders' (Ps. 39,13)".³⁴⁷ En in zijn beroemde preek over de pleisterplaatsen in de woestijn zet Origenes uiteen, hoe hier de reis beschreven wordt van de ziel, die in tenten wonend op weg is van Egypte naar het land van belofte, van de aarde naar de eeuwige tent in de hemel: "multum peregrinata est anima mea" (Ps. 120,6).³⁴⁸ De ziel mag niet *residere*, maar moet naar Sukkoth ('Tenten'). Ze moet weten, "dat ze als bijwoner en als iemand, die onderweg is, in tenten moet wonen".³⁴⁹ "Het terrein van de aarde is de plaats van de παροικία van de rechtvaardige", zegt Origenes. En als David in Ps. 119,19 zegt "ik ben een vreemdeling op aarde", slaat dat niet slechts op zijn vlucht voor Saul, maar typeert hij daarmee zijn leven als geheel.³⁵⁰ Toch zijn er bijwoners, die vervuld zijn geraakt van "kinderlijke liefde voor haar, die hun voedster was geworden, de aarde, die hen heeft grootgebracht". Om hen te redden is het Paaslam geslacht.³⁵¹ "Wie van hartstocht voor de aarde vervuld het hiernumaals liefheeft en niet gelooft, dat er een ontbinding met Christus zal zijn (cf. Phil. 1,23), die moet niet zeggen 'Ik ben een bijwoner op aarde', maar die moet weten, dat hij de aarde bewoont (κατοικεῖν)".³⁵² Maar "hij, die niet van hartstocht voor het leven op aarde vervuld is, die is daar bijwoner".³⁵³ Vreemdelingen in de wereld zijn rein van alle vleselijke handelingen (cf. Joh. 17,14).³⁵⁴

Dit aardse leven is de plaats van onze παροικία zo leren ons Ps. 119,54, Hebr. 11,13 e.a.³⁵⁵ Het is slechts van korte duur.³⁵⁶ Maar wie zichzelf ziet als vreemdeling en bijwoner heeft tevens weet van een ander leven, van ἀνάψυξις.³⁵⁷ Origenes formuleert dat zo: "Want ik verwachtte, dat het gelukzalig einde, de wonderbaarlijke tent van God en Zijn binnenste woning mij zal opnemen, waarheen de heiligen, door engelenmachten

opgenomen, zullen worden binnengevoerd."³⁵⁸ Terwijl *tent* het symbool is van ontwikkeling (προκοπή), is het huis van God zelf de volmaaktheid, waarin Hij woont.³⁵⁹ "Laat mij in Uw tent voor altoos vertoeven", zegt de dichter van Ps. 61, 5. Origenes vraagt zich af hoe dit met elkaar te rijmen valt: *tent* en παροικεῖν duiden immers op voorlopigheid. Hoe kan de psalmist dan vragen, dat dit voorlopige voor altijd zal zijn? Hij verklaart het als volgt: *"Wie in heiligheid volmaakt is geworden, woont tot in eeuwigheid in die tent... (sc. van Ps. 61, 5 en 15, 1), want 'eeuwig' wil zeggen die tent, 'die de Here bouwt en geen mens' (Hebr. 8, 2). Maar ook al heeft zo'n tent zoveel volmaaktheid, dat ze het heilige der heilige is, toch is er daarna een toestand, die het logische overschrijdt, waarin zij in de Vader en de Zoon zullen zijn, of liever in de Triniteit. Vandaar dat gesproken wordt over παροικεῖν tot in eeuwigheid, maar niet over κατοικεῖν in die tent. En wie in dit huis is, zal geborgen worden in de beschutting van Gods vleugels."*³⁶⁰ Onder *eeuwig* verstaat hij dus *supra-natureel*. Hij legt de oorsprong van het in volmaaktheid in Gods tent wonen bij God zelf. Maar zelfs het in volmaakte heiligheid wonen in deze tent is niet onze uiteindelijke bestemming. Het is nog slechts - zij het in zeer verheven vorm - παροικεῖν. Het definitieve κατοικεῖν gaat ons voorstellingsvermogen te boven. Maar *"wanneer... van allen, die in de kerk zijn, de κατοικία er is, zullen ze ook vol vreugde zijn (cf. Ps. 86, 7 LXX)"*.³⁶¹ Het aardse bestaan van de kerk valt nog onder de παροικία. Deze gedachte, die we ook bij de apostolische vaders tegenkwamen, heeft bij Origenes nog niets aan kracht ingeboet. Ze past binnen zijn opvatting, dat de kerk zich gaandeweg realiseert, ze woont nog in tenten, ook al heeft die tent soms iets van het heilige der heilige. De κατοικία van de kerk is een eschatologisch ideaal.

Paulus, die omgeschoold is van aardse tentenmaker (cf. Hand. 18, 3) tot hemelse tentenmaker, heeft niet alleen tenten gemaakt door individuën de weg des heils en van de gelukzalige verblijven in de hemelen te leren, maar ook door kerken te stichten (cf. Rom. 15, 19) naar het beeld van de hemelse (cf. Ex. 25, 40).³⁶² Zijn werk kan getypeerd worden als *"hij deed de heidenvolken, die tot geloof in Christus gekomen waren, in tenten wonen (κατασκηνοῦν) en leidde hen in (εὐοδᾷ)"*.³⁶³ Hij maakte die tenten d.m.v.

de woorden van Wet en Profeten, zodat men voortdurend verder komt in de deugd.³⁶⁴ In feite is er slechts één tent. Daarin is plaats voor de Wet, de Profeten en het Evangelie. Daarom wordt Petrus berispt, als hij voorstelt drie tenten te bouwen (cf. Marc. 9, 5-6).³⁶⁵

Het wonen in tenten heeft te maken met dit op weg zijn. Daarom staat *tent* eigenlijk voor προκοπή, ontwikkeling en *huis* voor volmaaktheid.³⁶⁶ Daar iemand volmaakt kan zijn in daden, als hij alles gedaan heeft, wat hij moest doen, noemt Origenes deze volmaaktheid van zijn daden iemands goede huis. Omdat echter de wijsheid Gods onbegrensd is, zijn degenen, die zich toelagen op deze wijsheid en kennis altijd onderweg: de volmaakte goddelijke kennis bereiken ze niet. Daarom wonen zij in tenten.³⁶⁷ Maar hij kan het beeld van *huizen* en *tenten* ook anders gebruiken, zodat ze niet daden en kennis typeren, maar goede en slechte kennis. Zo spreekt hij over *"de leraar uit de tent van Marcion"*, die een bordeel bouwt aan elke weg (cf. Ezech. 16, 31). Maar *"de kerkelijken, die in de kerk leraren zijn, reinigen zowel hun eigen zeden als die van de hunnen en door dit beleid bouwen zij een huis van God, de kerk, en is hun werk een 'bouwwerk Gods' (cf. 1 Cor. 3, 9)"*³⁶⁸ Daarentegen zijn "σηναί, ἃς ἔπηξεν κύριος" (Num. 24, 6 LXX) *"fixa tabernacula"*, tenten, die niet heen en weer geslingerd worden door allerlei wind van leer (cf. Ef. 4, 14).³⁶⁹ Degenen, die ervaring hadden met de levendmakende Schriften, maar "οὐ κατώκησαν, ἀλλὰ παρώκησαν ἐν αὐταῖς", treft een zwaar lot: *"levend gaan ze naar de Hades (cf. Ps. 55, 16), want er is πονηρία ἐν ταῖς παροικίαις αὐτῶν"*. De Schriften zijn hun in feite vreemd gebleven en de eigenlijke zin ervan hebben zij zich nooit eigen gemaakt.³⁷⁰ Of - in het algemeen gezegd - *"vreemdelingen zijn degenen, die tot het einde vreemd staan tegenover God en vreemd zijn aan Zijn verbonden (cf. Ef. 2, 12). Zulke vreemdelingen vinden dit einde, dat ze begraven worden in de akker van de pottenbakker, die met bloedgeld is verworven. Want de rechtvaardigen zijn het, die zeggen 'wij zijn met Christus begraven (cf. Rom. 6, 4) in een nieuw graf, dat hij in de rots had laten uithouwen (Mat. 27, 60), in een uitgehouwen graf, waarin nog nooit een dode was bijgezet (cf. Luc. 23, 53; Joh. 19, 41)'*. Wie echter tot aan het einde vreemd staan tegenover Christus en vreemd tegen-

*over God, zullen ongetwijfeld logischerwijze zeggen: wij zijn met vreemdelingen begraven op de akker van de pottenbakker, die met leem werkt, (de akker), die met bloedgeld verworven is en wij zijn op de akker, die bloedakker (Mat. 27, 8) genoemd wordt."*³⁷¹

10. Bethel - Bethlehem - Bethanië.

a. Bethel.

Het zou, gezien Origenes' exegetische methoden, voor de hand gelegen hebben, dat een naam als Bethel, die in de Bijbel zelf als "Huis Gods" verklaard wordt (cf. Gen. 28, 17. 19 M.T.), bij hem een grote rol speelt. Dat is echter noch bij hem, noch bij anderen in de eerste eeuwen het geval.³⁷² Wel is het hem bekend, dat de naam Huis Gods betekent³⁷³, maar hij verbindt hieraan slechts zelden zijn conclusies.

Bij de exegese van Hoogl. 2, 9 (LXX), waar de bruidegom vergeleken wordt met "een ree of een jong van herten" ἐπὶ τὰ ὄρη Βαιθήλ", gaat hij op de naam Bethel in: "Welnu, Bethel wordt vertaald met 'Huis Gods'. Niet alle bergen zijn huis van God, maar zij, die bergen van de kerk zijn. Er worden immers ook andere bergen gevonden, opgericht en zich verheffend tegen de kennis van God (cf. 2 Cor. 10, 5), de bergen van Egypte of Filistea. Wilt ge weten, dat haar geliefde gelijk is aan een ree of aan een jong van herten op de bergen van Bethel? Wees dan een kerkelijke berg, een berg van het huis van God en dan zal de bruidegom tot U komen, gelijk aan een ree of aan een jong van herten op de bergen van Bethel."³⁷⁴ Hij identificeert Bethel dus met de kerk. Daar zal de ziel haar bruidegom, de Logos, ontmoeten.

In zijn brief aan Gregorius ziet hij echter in Bethel "de Schriften, waarin de Logos van God woont en die overdrachtelijk Bethel genoemd worden".³⁷⁵

Tenslotte, n.a.v. Richt. 4, 5 stelt hij de vraag waar de profetie zich bevindt. Het antwoord, dat hij in deze tekst vindt, is: onder de palm, dat wil op grond van Ps. 92, 13 zeggen: bij de rechtvaardigen; tussen Rama, wat *excelsa*, hoogverheven betekent, en Bethel, het huis Gods.³⁷⁶ Gezien de twee interpretaties van Bethel, die we bij hem tegenkomen, kan hiermee zowel de Heilige Schrift als de kerk bedoeld worden.

b. *Bethlehem.*

Bethlehem betekent broodhuis.³⁷⁷ Origenes verstaat hieronder ten eerste de kerk: "*Waar zouden de herders na de boodschap van de vrede zich heen haasten dan naar het geestelijk huis van het hemelse brood, Christus, d.i. naar de kerk.*"³⁷⁸ En "*waar wordt op mystieke wijze iedere dag 'het brood, dat uit de hemel neergedaald is en aan de wereld leven geeft' (cf. Joh. 6, 33), bediend?*"³⁷⁹ Hij doelt hiermee op de bediening van het Woord en van de eucharistie. Maar ook de gelovige kan Bethlehem worden. N.a.v. "Bethlehem in Judea" (Mat. 2, 1) gaat hij de betekenis van beide woorden na. Judea betekent volgens hem ἑξομολόγησις. Hiermee kan zowel "confession of sins" als "acknowledgement of a truth" bedoeld zijn.³⁸⁰ Hieraan knoopt hij de aansporing vast: "*Mogen wij nu ook door belijdenis een huis van het geestelijk brood worden.*"³⁸¹

c. *Bethanië.*

Bethanië draagt de veelzeggende naam "huis van gehoorzaamheid".³⁸² Het gaat hierbij om de kerk. Daar ging Jezus heen om te overnachten (cf. Mat. 21, 17), omdat Hij in Jerusalem geen plaats had om Zijn hoofd neer te leggen (cf. Mat. 8, 20). En dit betekende "ἡ ἀρχὴ τοῦ συστῆναι τὴν ἐκκλησίαν", d.w.z. het begin van de kerk uit de heidenen. Daarna keert Hij weer terug naar de stad (cf. Mat. 21, 18).³⁸³

Naar 'het huis van gehoorzaamheid' worden allen gevoerd, die losgemaakt worden van de boeien van de zonde en dan beklimt de Heer hen om hen te berijden (cf. Mat. 21, 1-7).³⁸⁴ En zo kun je zeggen, dat ieder, die gehoorzaamt aan het Woord van God en het in zich laat vernachten 'een huis van gehoorzaamheid' is.³⁸⁵ Er zijn in Bethanië, de kerk, echter allerlei soorten mensen. Dat wordt duidelijk, als we de verschillende evangeliën naast elkaar leggen bij het verhaal van de zalving (Mat. 26, 6-13; Marc. 14, 3-9; Luc. 7, 36-38; Joh. 12, 1-3). Zo ontbreekt in het verhaal bij Lucas de mededeling, dat het zich in *Bethanië* afspeelt. Dat is geen toeval, want Lucas noemt de vrouw nadrukkelijk een *zondares*. Zij kan nog niet in 'het huis van gehoorzaamheid' gelokaliseerd worden. Wel vermeldt hij, dat ze uitbundig *weent* en met haar tranen de *voeten* van Jezus wast en vervolgens *zalft* met olie. De andere

evangelisten plaatsen het gebeuren wel in Bethanië. Bij Matteüs en Marcus is sprake van het *uitgieten* van olie op het *hoofd* van Jezus. Johannes spreekt slechts over het *zalven* van Jezus' *voeten*, maar voegt er aan toe, dat de geur *het gehele huis* vult. Al deze verschillende beschrijvingen van wat zich in Bethanië heeft afgespeeld, laten de verschillen zien, die er tussen de gelovigen kunnen bestaan.³⁸⁶ Met "het gehele huis" in Joh. 12, 3 is de kerk van Christus bedoeld en de kostbare mirre is "*de erkenning van het ware geloof, dat op de enige God betrekking heeft*".³⁸⁷ Elders zegt hij n.a.v. deze tekst: de geur van de leer vervult geheel het huis van *de wereld*, van *de kerk* en "*van die ziel, die een deel van de geur van Christus heeft ontvangen, nadat ze eerst het geschenk van haar geloof als nardus had aangeboden en daarop de genade van de Heilige Geest en de geur van de geestelijke leer ontving*".³⁸⁸ Hij zinspeelt hier op het feit, dat Maria Jezus zalfde met olie, maar toen ze Hem met haar haren afdroogde deel kreeg aan de geur van de olie.

2.TABERNAKEL

Een enkele keer maakt Origenes in zijn beeldspraak nadrukkelijk onderscheid tussen de *tabernakel* en de *tempel*. In de tabernakel ziet hij dan, ongetwijfeld omdat het een verplaatsbare tent was, het symbool van ontwikkeling, terwijl de tempel van Salomo type is van het ware huis van God, de volmaaktheid, waar God woont.³⁸⁹ Bij andere gelegenheden onderscheidt hij niet zo scherp. Soms geeft de historische feitelijkheid hem hiertoe aanleiding, bijv. als hij constateert, dat zowel de tabernakel als de tempel een "*duplex aedes* " bezaten, bestaande uit het heilige en het heilige der heilige.³⁹⁰ In het heilige komen de priesters, d.w.z. "*allen, die met de heilige zalfolie bestreken en priesters geworden zijn* (cf. 1 Petr. 2,9)." Het heilige is "*de kerk hier, waar we nu in het vlees zijn*". Het heilige der heilige is alleen voor de Hogepriester toegankelijk. In het spoor van Jezus is er een weg van het heilige naar het heilige der heilige, d.w.z. naar de hemel en de zetel van God, want deze worden door het heilige der heilige afgebeeld (cf. Hebr. 9, 24). Allen tenslotte, die geen priester zijn, zijn buiten.³⁹¹

Soms brengt zijn typologische exegese hem ertoe de lijn door te trekken van de tabernakel in de woestijn naar de tempel te Jeru-

salem. Dat is bijvoorbeeld het geval, als hij Lev. 1, 4. 5 toepast op de dood van Jezus. De zonen van Aäron zijn Annas en Kajafas en verder allen, die het besluit tegen Jezus namen en Hem ter dood veroordeeld hebben (cf. Mat. 27, 1; Joh. 18, 13vv). Het bloed uitgestort aan de voet van het altaar van de tent der getuigenis is het bloed, dat in Jerusalem gestort is (cf. Luc. 13, 33). En de hand op de kop van de stier duidt op de zonden van de mensheid, die op het lichaam van Jezus gelegd is, want Hij was de *kop*, het hoofd van het lichaam van de kerk (cf. Col. 1, 18).³⁹² Vervolgens werkt hij de toepassing nog verder uit. Dat namelijk vers 3 van Lev. 1 in vers 5 herhaald lijkt te worden, is niet zonder reden. Het gaat niet alleen om het altaar te Jerusalem, waar Jezus' bloed heeft gevloeid, maar tevens om het hemels altaar, waar ook "de kerk der eerstgeborenen" (Hebr. 12, 23) is. Christus heeft immers verzoend wat op aarde en wat in de hemel is (Col. 1, 20). Dat betekent, dat Hij op aarde de lichamelijke materie van Zijn bloed heeft uitgegoten en in de hemel "*de levenskracht van Zijn lichaam als een geestelijk offer geofferd heeft*."³⁹³ Origenes is er in het spoor van Hebr. 9 van overtuigd, dat de constructie van de tabernakel een geestelijke betekenis heeft. In een preek tracht hij die betekenis op te sporen.³⁹⁴ We hebben deze preek alleen in de latijnse vertaling van Rufinus. In de desbetreffende passage komt het woord *sanctificatio* voor, dat de dubbele betekenis kan hebben van *heiliging* en *heiligdom*.³⁹⁵ Van beide betekenissen wordt in deze preek een afwisselend gebruik gemaakt. Het griekse woord voor *heiliging* is ἁγιασμός. Dit kan echter niet de betekenis *heiligdom* hebben.³⁹⁶ Wel komt τὸ ἁγίασμα in die betekenis voor.³⁹⁷ Waarschijnlijk heeft Origenes in zijn preek een woordspeling gemaakt tussen beide woorden: we moeten voor God een heiligdom (ἁγίασμα) scheppen, want de apostel spreekt in Hebr. 12, 14 over "de heiliging (ἁγιασμός), zonder welke niemand de Heer zal zien". "*Dat is het heiligdom, dat God beveelt te bouwen en wat de apostel wil vinden bij de maagden, 'om heilig te zijn naar lichaam en geest' (1 Cor. 7, 34), daar hij ongetwijfeld weet, dat degene, die een heiligdom voor de Heer geschapen heeft door de zuiverheid van zijn hart en lichaam, God zal zien. Laten wij dus ook een heiligdom voor de Heer scheppen, allen tezamen en ieder persoonlijk*."³⁹⁸ We hebben hier weer een duidelijk voorbeeld, dat Origenes zowel de individuële gelovige als de kerk

als Gods tabernakel en tempel kan beschouwen.³⁹⁹

"Het heiligdom, dat we samen scheppen, is de kerk, heilig 'zonder vlek of rimpel' (Ef. 5, 27)...", zegt hij dan.⁴⁰⁰ Vanuit de gedachte van de heiliging legt hij hier nadruk op de heiligheid van de kerk.

De *zuilen* van de tabernakel zijn de leraren en dienaren van de kerk, die met elkaar verbonden zijn door hun gemeenschap met de apostelen. Zij staan op de *basis* van het getuigenis van de profeten.⁴⁰¹ Het *kapiteel* van de zuilen is "het hoofd van de mens, Christus" (cf. 1 Cor. 11, 3).⁴⁰² De *tentkleden* verbeelden de rest van de gelovigen; zij hangen aan de *snoeren* van het geloof, want "het drievoudig snoer, dat niet verbroken wordt" (cf. Pred. 4, 12) is het geloof in de Drieëenheid en van dit geloof hangt de kerk af: zij staat of valt er mee.⁴⁰³ De *lengte* en *breedte* van de tentklederen, resp. 28 en 4 el, beschouwt hij als de schering en inslag van Wet (o.a. voorgesteld door het getal 7) en Evangelie (4).⁴⁰⁴ Er zijn tien hallen (!)⁴⁰⁵ : zij vormen het getal tien van de volmaaktheid en van de Tien Geboden.⁴⁰⁶ Zoals de tabernakel versierd is met *goud*, *silver*, *brons*, *onvergankelijk hout*, *linnen*, *scharlaken*, *roodpurper* en *blauwpurper*, zo is de kerk getooid met allerlei deugden. *Goud* is het geloof, *silver* is het woord van de prediking, *brons* is het beeld van geduld, *onvergankelijk hout* is de kennis, die door het hout komt of de kuisheid, die nooit verouderd, *linnen* duidt op de maagdelijkheid, *scharlaken* op de glorie van het martelaarschap, *roodpurper* op de liefde en *blauwpurper* op de hoop van het koninkrijk der hemelen.⁴⁰⁷ Zo heeft de beschrijving van de tabernakel in Ex. 26 Origenes ruimschoots de kans gegeven zijn gedachten over de kerk uiteen te zetten. Allerlei aspecten heeft hij hierbij genoemd: de heiligheid van de kerk; de leraren en dienaren, die eendrachtig en in het spoor van de apostelen de kerk tot steun zijn; Christus als het Hoofd van de kerk; de gelovigen en hun geloof in de drieënige God; Wet en Evangelie, die in de kerk schering en inslag van het geloof zijn en tenslotte de sieraden van de kerk: geloof, hoop en liefde, het woord van de prediking en de glorie van het martelaarschap, kuisheid en maagdelijkheid.

Bij de bouw van de tabernakel, de kerk, spelen de leraren een belangrijke rol. Zij hebben een dubbele taak: enerzijds moeten zij vermanen en bestraffen, anderzijds vertroosten en de Schriften ver-

klaren. Die dubbele functie ziet hij aangeduid in Ex. 35, 6 (LXX), waar gezegd wordt, dat dubbel scharlaken moet worden aangeboden. Nu staat die kleur voor *vuur* en *vuur* heeft een dubbele functie: het verlicht én verbrandt.⁴⁰⁸

In een preek over Numeri gaat hij uitvoerig in op de inrichting van de "*tabernaculum ecclesiae*".⁴⁰⁹ De tabernakel wordt gevormd door alle heiligen die tot het Verbond van God gerekend worden. Onder hen kan onderscheid gemaakt worden tussen hogeren en lageren op grond van hun verdienste of genade.⁴¹⁰ De *kandelaar* zijn allereerst de apostelen, die degenen, die tot God naderen, verlichten. Maar ook allen, die het licht van de kennis en van de leer tonen aan hen, die intreden.⁴¹¹ Met name zal hij hier denken aan de catecheten. De *tafel der toonbroden* duidt op hen, die degenen, die hongeren naar de gerechtigheid (cf. Mat. 5, 6), verzadigen met de broden Gods.⁴¹² Hierbij heeft Origenes de leraars en predikers van de kerk op het oog. Dat hierbij gezien het woord gerechtigheid de theodicee een centrale plaats inneemt, zoals Vogt beweert⁴¹³, lijkt mij onwaarschijnlijk. Het *reukofferaltaar* wijst op hen, die door vasten en bidden, bidden voor zichzelf en voor het gehele volk.⁴¹⁴ De ascese is geen doel op zich! De *ark des Verbonds* zijn zij, aan wie God de geheime mysteriën heeft toevertrouwd, meent Origenes, doelend op de volmaaktten in de kerk.⁴¹⁵ Het *verzoendeksel* staat voor hen, die met gebeden en smekingen voor de mensen verzoening bij God bewerken en voor de zonden van het volk tussen beide komen.⁴¹⁶ De *cherubs* tenslotte zijn zij, die 'een menigte kennis' en overvloed van inzicht in God hebben verdiend.⁴¹⁷ Zij allen worden door de engelen gedragen, zoals de heilige voorwerpen uit de tabernakel door de Kehathieten werden gedragen (cf. Num. 7, 9; ook Hebr. 1, 14 en Ps. 91, 11-12).⁴¹⁸

De functies binnen de kerk, zoals Origenes ze hier onderscheidt, zijn op twee noemers te brengen: a. die van het inzicht in de geheime mysteriën en b. die van de verzoening door vasten en bidden. Wordt soms de indruk gewekt, dat de heilsweg er voor Origenes voornamelijk een is van groeiend inzicht, hier blijkt, dat hij die weg ook ziet als de weg van verzoening.

Over het *binnengaan in de tabernakel*, waar de mysteriën zijn, zegt Origenes het volgende: "*Als iemand onder degenen, die God*

dienen, waardig is het goddelijke te vatten en de mysteriën te zien, tot het zien waarvan de anderen minder bekwaam zijn, die wordt als Aäron of zoon van Aäron verstaan, die binnen kan gaan tot datgene, wat de anderen niet veroorloofd is te naderen."⁴¹⁹ Zo iemand verstaat ook de geestelijke betekenis van de ark des Verbonds, de kruik met manna, het verzoendeksel, de cherubs, de tafel der toonbroden, de kandelaar en het reukofferaltaar.⁴²⁰ Deze geheimen moeten bedekt aan het volk worden overgedragen (cf. Num. 4, 5-15): ze moeten het vervullen, zonder dat ze de betekenis ervan verstaan.⁴²¹ Dat gebeurt ook in de kerk, waar het voor de massa verborgen is wat de betekenis is van geknield bidden, bidden naar het oosten, van de rit en inhoud van de eucharistie en van de doop.⁴²² *"En toch dragen wij dit alles, ofschoon bedekt en omhuld, op onze schouders, terwijl we ze zó vervullen en uitvoeren als wij aanvaard hebben, dat ze door de hogepriester en zijn zonen overgedragen en ons toevertrouwd zijn."*⁴²³ De bedekking kan echter sommigen van de hoorders tot wanhoop en droefheid brengen. Daarom wil Origenes er wel iets van onthullen, aangezien wij toch "een koninklijk geslacht en priesterschap, een heilige natie en een volk Gode ten eigendom" (cf. 1 Petr. 2, 9) genoemd zijn.⁴²⁴ Origenes onderscheidt hier dus tussen degenen, die een zekere ontwikkeling in het geloof hebben doorgemaakt en waardig zijn geworden de goddelijke mysteriën in de kerk te zien en het volk, de grote massa, die nog niet verder komt dan de voorhof van de tent der samenkomst. Daar bevindt zich ook "de heilige plaats"⁴²⁵, waar de priester het zondoffer zal eten (cf. Lev. 6, 26). Wat betekent dat nu? Origenes meent het volgende: *"Het is logisch, dat naar het beeld van Hem, die aan de kerk het priesterschap heeft gegeven, ook de dienaren en priesters van de kerk de zonden van het volk op zich nemen en zelf in navolging van de Leraar aan het volk vergeving van de zonden schenken. Dan moeten de priesters van de kerk echter zelf ook zo volmaakt zijn en in de priesterlijke plichten opgeleid, dat ze de zonden van het volk 'op een heilige plaats', in de voorhof van de tent der getuigenis door niet te zondigen verteren."*⁴²⁶ Hoe moeten we ons dat nu voorstellen? Wel, de priester reinigt de gewetens van de hoorders door het offerdier van het Woord van God te slachten en de offers van "de gezonde leer" (1 Tim. 1, 10) te brengen. De priester moet

dus niet zondigen, maar óók begrepen hebben welke mysteriën beschreven worden. Tot dit geheim vertrek , d.w.z. het heilige, heeft alleen de priester toegang. Maar er zijn nog geheimer leerstellingen, waartoe zelfs de priesters geen toegang hebben: het heilige der heilige, Dit is alleen voor de hogepriester. Er zijn evenwel ook kerkelijke leerstellingen, waar ook de levieten bij kunnen: ze zijn geringer dan die waartoe de priesters toegang hebben. Dan zijn er nog, waartoe zelfs 'de zonen van Israël', de leken, kunnen naderen. Echter géén heidenen; alléén zij, die al in de kerk des Heren zijn ingeschreven. "Want de Egyptenaar zal in het derde geslacht in de gemeente des Heren binnengaan." (cf. Deut. 23, 8) En volgens Origenes wordt met die derde generatie op mystieke wijze het geloof in de Drieëenheid aangeduid, waarin ieder gelooft, die met de kerk van God verbonden wordt.⁴²⁷ Origenes benadrukt hier opnieuw, dat het behoren tot de kerk bepaald wordt door het geloof in de drieënige God, Vader, Zoon en Heilige Geest.⁴²⁸

Het offerdier van het Woord van God wordt geslacht "aan de ingang van de tent der samenkomst" (cf. Lev. 6, 25; 4, 4. 7. 18; 1, 3. 5). Dat is dan ook de plaats om de lezing van de goddelijke boeken op te vangen.⁴²⁹ Mogelijk doelt Origenes hier op het feit, dat de verkondiging (anders dan de eucharistie) voor iedereen toegankelijk was.

Dat het schuldoffer en het zondoffer voor de priesters zijn, evenals de huid van het brandoffer (cf. Lev. 7, 6-8), moet de priesters des Heren, die nu leiding geven aan de kerken, leren, dat hun deel is met hen, wier zonden ze verzoend hebben. Dat verzoenen vindt plaats door vermanen, aansporen, leren en onderrichten, tot boete brengen, van dwalingen genezen en van fouten herstellen. En de verdiensten van hen, die zij hebben genezen, zijn hun loon en hun heil is voor hen tot eer (cf. 1 Cor. 3, 14). Dit is het, waarvoor de priesters zich moeten inspannen. Zij moeten zich niet in zinloze en overbodige handelingen verwickelen, maar zondaren van de weg der zonde bekeren.⁴³⁰

Deze priesterlijke functies kunnen alleen "op een heilige plaats", binnen de voorhoven van de tent der getuigenis uitgeoefend worden.

"Laten zij dit horen, die de kerken scheuren en vreemde en slechte leren invoeren en dan menen, dat zij heilig vlees buiten de tempel van God en buiten de voorhof des Heren (*aula dominica*) kunnen eten."⁴³¹
De priesters kunnen echter hun taak alleen goed vervullen binnen de voorhoven, als ze omgeven zijn door de muur van het geloof, de zuilen van de hoop en de wijdsheid van de liefde."⁴³²

In het voorgaande werd "de heilige plaats" gelokaliseerd in de voorhof van de tent der samenkomst (Lev. 6, 26), d.w.z. op het terrein van de kerk. Je zou ook kunnen zeggen: de heilige plaats is "*het ongerepte geloof en een heilige levenswandel*". Wie in de kerk hierin standvastig is, weet, dat hij op een heilige plaats staat.⁴³³
De heilige plaats is dus niet ergens op aarde, maar in het hart.⁴³⁴
(Terzijde zij opgemerkt, dat Origenes ook een uitspraak in de Heilige Schrift een heilige plaats kan noemen.⁴³⁵)
De tabernakel is gesticht op *de zon* (cf. Ps. 19, 5), op het ware licht (Joh. 1, 9), de zon der gerechtigheid (Mal. 4, 2), op Christus. Men kan de kerk zo "*tabernaculum Christi*" noemen.⁴³⁶

Het verschil tussen de oud-testamentische tabernakel en de nieuw-testamentische is de reikwijdte. Origenes constateert, dat er drie psalmen zijn met het opschrift "*ὕπὲρ τῶν ληνῶν*", "voor de persbakken" (Ps. 8; 81 en 84). Dat opschrift duidt op "*τὸ ἄθροισμα τῆς ἐκκλησίας*" en op "*τὸ πλῆθος τῶν ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνόδων*", want uit velen wordt één gebed en één hymne opgezonden, zoals uit vele druiven één wijn bereid wordt.⁴³⁷ Vroeger was er in Jerusaleem één persbak, een heiligdom, waar men samenkwam en gebeden opzond. Daarover spreekt o.a. Jes. 5, 2, waar met "de toren" op de tempel bedoeld wordt en met "de perskuip" op het altaar. Maar deze zijn, zoals daar door Jesaja geprofeteerd werd, weggenomen. Nu zijn er echter vele persbakken, vele kerken over de gehele wereld verspreid. In de genoemde drie psalmen ziet Origenes hiervoor voldoende aanwijzingen: in Ps. 8, 2 "hoe heerlijk is Uw naam *op de ganse aarde*", in Ps. 81,2 is "jubelt Gode, onze sterkte, juicht ter ere van Jakobs God" tot *de volken* gericht, terwijl in vs. 12 en 13 het oordeel wordt uitgesproken over het onwillige Israël; en in Ps. 84 wemelt het van de *meervouden*: er zijn vele tenten (vs. 2), vele altaren (vs. 4) en vele voorhoven (vs. 3). In Ps. 84, 10 wordt bovendien al geprofeteerd aangaande de gezalfde, de Christus.⁴³⁸

3. TEMPEL

1. *Het heiligdom.*

Bij de Grieken vinden we al aan het eind van de 6e eeuw v. Chr. de eerste verboden van spiritualisering van de cultus. Heraclitus oefent dan reeds kritiek uit op offers en beelden.⁴³⁹ Rond 300 v. Chr. richt Zeno, de stichter van de Stoa, zich tegen tempels als de goden onwaardig.⁴⁴⁰ Het motief voor deze spiritualisering van de cultus is o.a. "the ethicizing of religion".⁴⁴¹ Vandaar dat het vooral een plaats heeft in de sterk moralistische filosofie van de Stoa.⁴⁴² Seneca beschouwt de kosmos of de mikrokosmos, de ziel, als tempel.⁴⁴³

In het Oude Testament vinden we bij de grote Schriftprofeeten geen spoor van spiritualisering van de cultus, maar wel bij de latere profeten, in sommige psalmen en in de wijsheidslitteratuur.⁴⁴⁴

In het Jodendom kan men behalve waardering voor de cultus drie visies onderscheiden, waarin de tempeldienst gerelativeerd wordt:

- a. een stroming, die hoopvol uitzielt naar de *nieuwe* tempel van de eindtijd;⁴⁴⁵
- b. een visie, waarin de *hemelse* tempel centraal staat, die enerzijds een steun is voor de tempelvroomheid (als praexistent model), maar anderzijds deze onder kritiek stelt;⁴⁴⁶
- c. een neiging tot vergeestelijking: de *geestelijke* tempel. Dit komen we o.a. tegen bij Philo, die naast eerbied voor de tempeldienst onder hellenistische invloed de tempel ook vergeestelijkt en er het beeld in ziet van de kosmos of van de λογική ψυχή.⁴⁴⁷

In het Nieuwe Testament treffen we bij de synoptici een zelfde tweesporigheid aan: enerzijds wordt erkend, dat de tempeldienst de weg van de verering van God is, anderzijds wordt benadrukt, dat Christus meer is dan de tempel (Mat. 12, 6).⁴⁴⁸ Paulus is de eerste, die in de kerk de nieuwe tempel ziet (1 Cor. 3, 16-17; 2 Cor. 6, 16; Ef. 2, 19-22).⁴⁴⁹ Petrus noemt in 1 Petr. 2, 4-10 de gemeente tempel en priesterschap.⁴⁵⁰ H. Wenschkewitz ziet in deze voorstelling van de gemeente als tempel invloed van de Stoa, maar R.J. McKelvey acht een autonome joodse ontwikkeling mogelijk, aangezien we deze gedachte ook in de Dode-Zee-rollen ontmoeten.⁴⁵¹

De apostolische vaders noemen de individuele gelovigen tempels, want God woont in hen (cf. 1 Cor. 3, 16).⁴⁵² Nu eens specificeren ze dit als wonen in het hart⁴⁵³, maar ook noemen ze het vlees een tempel van God, waarschijnlijk opponerend tegen gnostische theorieën.⁴⁵⁴ Naast deze individuele toepassing van het beeld van de tempel (vgl. het plur. ναοί in Ignatius, Ef. XV, 3), komt bij hen ook een collectieve toepassing voor. "Laten we geestelijke mensen worden, een volmaakte tempel voor God", schrijft Barnabas.⁴⁵⁵ En Ignatius beschrijft de gelovigen in aansluiting op 1 Petr. 2, 5 als "stenen van de tempel van de Vader".⁴⁵⁶ Hier krijgt tempel de betekenis van gemeente. Of hij dat ook bedoelt in zijn brief aan de Magnesiërs, als hij zegt "Komt allen tot één tempel van God, tot één altaar, tot één Jezus Christus..." is niet zeker.⁴⁵⁷ Deze woorden laten zich op verschillende manieren uitleggen. Wanneer we er van uitgaan, dat met tempel de gemeente bedoeld is, kan onder het altaar de offerdood van Christus worden verstaan⁴⁵⁸ of - minder waarschijnlijk - de eucharistie.⁴⁵⁹ Dat wil dan zeggen: in de gemeente staat het offer van Christus centraal. Het is echter ook mogelijk Jezus Christus zelf als de tempel van God te beschouwen: in Hem woonde God, was Hij present. J.B. Lightfoot stelt een tekstwijziging voor (θεοῦ i.p.v. θεοῦ) en wil lezen: "Komt allen tot één tempel, God, tot één altaar, tot één Jezus Christus". Z.i. is God de tempel en Jezus het altaar, waarlangs en waardoor de toegang tot God mogelijk is.⁴⁶⁰ Maar deze constructie lijkt mij gezocht.

Bij Clemens van Alexandrië vinden we allerlei stromingen terug. Met de Stoa en Philo heeft hij gemeen, dat hij zowel de kosmos als tempel bestempelt, omdat de hele kosmos nodig is om God te kunnen bevatten⁴⁶¹, als de ziel (van de gnosticus) tempel van de Heilige Geest noemt (cf. 1 Cor. 3, 16; 6, 19).⁴⁶² Ook benadrukt hij tegenover de gnostiek evenals Paulus (1 Cor. 6, 19), dat het lichaam een tempel is.⁴⁶³ Zowel naar ziel als naar lichaam moet de mens een tempel van de Heer zijn.⁴⁶⁴ Van Petrus en Paulus neemt hij de gedachte over, dat de gemeente een tempel is.⁴⁶⁵ Op grond van Joh. 2, 19-21 tenslotte noemt hij ook het lichaam van Jezus een tempel, die als het ware een bezielde beeld van God bevat.⁴⁶⁶ Van de aardse tempel onderscheidt hij de hemelse.⁴⁶⁷

Origenes gaat in deze traditie voort. De meest simpele christen weet, dat de hele kosmos een tempel van God is, zegt hij.⁴⁶⁸ Ook is de ziel door de ingeboren λόγος hoger dan het lichaam en zo van nature een tempel.⁴⁶⁹ Jezus treft in haar echter aardse, verkeerde beweegredenen aan⁴⁷⁰, onreine geesten⁴⁷¹, een ferment van boosheid.⁴⁷² Het is echter onmogelijk, dat licht en donker samengaan, Christus en Belial en om zowel tempel van God als van de afgoden te zijn (cf. 2 Cor. 6, 14-16).⁴⁷³ Daarom moet het kwaad verwijderd worden en dan is de inwendige mens een tempel, waar God woont en wandelt⁴⁷⁴, waar ruimte is voor de Heilige Geest⁴⁷⁵, Jezus Christus⁴⁷⁶ en God.⁴⁷⁷ De aardse tempel kan de heerlijkheid van God niet bevatten, maar wel iemand, die voor God een tempel gebouwd heeft uit deugden en rechtzinnige leerstellingen. In hem zal "de heerlijkheid van God" (cf. Jes. 6, 1 LXX) wonen en te zien zijn.⁴⁷⁸ En dit is een logischer, levendiger en echter tempel van God dan het aardse gebouw. Als Jezus die aardse tempel verlaten heeft (Mat. 24, 1; 23, 38) en het joodse volk, komt Hij tot de "*possessio Dei*", de kerken, die over de gehele wereld verspreid zijn.⁴⁷⁹ Zijn de heiligen een tempel van God (cf. 1 Cor. 3, 16), er zijn er ook, die een schijntempel (ὁμοίωμα ναοῦ) vormen: zij doen alsof ze zich toeleggen op een levenswandel naar de Wet, maar nemen niet de Logos, maar een boze geest in zich op.⁴⁸⁰

De inwoning van God in de gelovige vindt niet exclusief in de ziel plaats. Ook het lichaam is een tempel Gods (1 Cor. 6, 19).⁴⁸¹ Origenes spoort zijn lezers aan om hun lichamen in heiligheid en reinheid te bewaren, opdat ze de intocht van de engelen, de inwoning van de Heilige Geest en het verblijf van de Vader en de Zoon waardig zijn.⁴⁸² Er is een wisselwerking tussen ziel en lichaam, die hij als volgt kan uitdrukken: het lichaam is niet ontstaan t.b.v. sexuele gemeenschap, maar *"opdat het een tempel zou zijn voor de Heer en opdat de ziel, die heilig en gelukkig is, door als het ware dienaar van de Heilige Geest te zijn priesteres zou worden van de Heilige Geest, die in U woont"*.⁴⁸³ Of: men draagt het beeld van God in de ziel, als men Gods karaktertrekken bezit en *"dan is ook het lichaam van degene, die in het deel, dat gemaakt is naar het beeld van God, de trekken van God heeft aangenomen, een tempel, daar hij zo'n ziel heeft en in de ziel God zelf, door dat 'naar Zijn beeld'"*.⁴⁸⁴ En omgekeerd: als de θεοσέβεια of εὐσέβεια uit de ziel is gebannen, dan worden de lichamen overgegeven aan de onreinheid, tempels van idolen geworden.⁴⁸⁵

Ook het lichaam van Jezus Christus is een tempel, de beste en uitstekendste. Dat blijkt ook uit Jezus' eigen woorden (Joh. 2, 19. 21).⁴⁸⁶ Hij was de ware tempel van God in tegenstelling tot de tempel in Jerusalem, "*waarvan geen steen op de andere gebleven is* (cf. Mat. 24, 2), *sedert het vlees van Christus de ware tempel van God geworden is.*"⁴⁸⁷ Wanneer in Ps. 64 (65), 5 (LXX) gezegd wordt "Heilig is Uw tempel, wonderbaarlijk in gerechtigheid", betreft Origenes dat ook op Jezus, omdat je van de jersalemse tempel niet kunt zeggen, dat die "wonderbaarlijk in gerechtigheid" is. Hij is een tempel, omdat God in Hem woont.⁴⁸⁸ De Joden hebben heiligschennis begaan door deze tempel van God te schenden.⁴⁸⁹ Maar Jezus bouwde in Zijn opstanding déze tempel weer op (cf. Joh. 2, 19) én de tempel van de martelaars en "*van allen, die het Woord van God in zich hebben gehad en door de hinderlagen van de goddelozen om hun geloof gestorven zijn.*"⁴⁹⁰ Er is dus een solidariteit in het lijden en de opstanding van het lichaam van de Heer en van Zijn getuigen.⁴⁹¹

Een geheel eigen toepassing van het beeld van de tempel geeft Origenes, als hij de Heilige Schriften een tempel noemt. Tot de Joden richt hij het verwijt, dat wie uit de Wet en de Profeten het Woord, dat Christus verkondigt, heimelijk weglaat en verbergt, opdat het volk het niet hoort en gelooft, heiligschennis begaat en de ware tempel van God schendt.⁴⁹² Evenzo zij, die de parels van het ware geloof uit de Heilige Schriften weghalen. Zij roven het kostbaar vaatwerk uit de tempel Gods.⁴⁹³ Want de Heilige Schrift is "*een tempel van de heerlijkheid van God*".⁴⁹⁴ Hij spreekt danook over de "*templum scripturarum*"⁴⁹⁵ en over de "*locus sanctus*" (Mat. 24, 15) als de "*locus scripturarum sanctus*".⁴⁹⁶ En de "*locus sanctus templi*" is de plaats bij uitstek voor goddelijke leringen (cf. Mat. 26, 55).⁴⁹⁷ Als Jezus in Mat. 24, 1. 2 profeteert, dat de tempel zal worden afgebroken, doelt Hij op de letter van het Oude Testament. Deze lichamelijke en eerste constructie moet worden afgebroken en een andere tempel van de Schrift, goddelijker en mysterieuzer moet er voor in de plaats komen.⁴⁹⁸ Wel moest Jezus eerst naar Bethfage (cf. Mat. 21, 1) voor Hij naar Jerusalem ging om te lijden. Want Bethfage betekent οἶκος σιταγώνων of οἶκος στόματος en Hij moest eerst uit de mond der profeten horen wat er over Hem gezegd was en wat Hem zou overkomen.⁴⁹⁹

Niet in de laatste plaats gebruikt Origenes het beeld van de tempel ook voor de kerk. Hij bedient zich hierbij zowel van het woord ναός⁵⁰⁰ als ἱερόν⁵⁰¹ en ἄγιον⁵⁰². Hij wil proberen alle aspecten van de tempel ook op de kerk over te dragen (ἀνάγειν).⁵⁰³

Hij spreekt over de bouw en de herbouw van de tempel en trekt dit door naar de (her)bouw van de kerk. Hierover hebben we eerder in dit hoofdstuk gehandeld en willen daarnaar grotendeels verwijzen.⁵⁰⁴ Wat de constructie van de tempel betreft, wijst hij erop, dat er een wenteltrap was naar de tweede en derde verdieping (cf. 1 Kon. 6, 8). Deze beeldt de opgang in de tempel van God uit. De spiraal bootst in het omhoog gaan de meest regelmatige cirkel na. De wenteltrap duidt danook op de meest volmaakte ontwikkeling binnen de kerk.⁵⁰⁵ Tot deze ontwikkeling draagt bij, dat door de vensters op een heilzame manier het schijnsel van het licht van God wordt opgevangen.⁵⁰⁶ Aan de andere kant moeten de ἄλογα en ἐμπορικά, d.w.z. wat vreemd is aan de Logos, uit de tempel worden verdreven (cf. Joh. 2, 13-17).⁵⁰⁷ Op het terrein van de kerk ligt "de verkondiging van het kerkelijke en gezonde woord". Hierin treft Jezus sommigen aan, die het huis van de Vader tot een koophuis maken (cf. Joh. 2, 16).⁵⁰⁸ Ze worden in het Evangelie *duivenverkopers* genoemd, mensen, die voor een elendige winst de zorg voor hen, die overdrachtelijk *duiven* genoemd worden, prijsgeven.⁵⁰⁹ Onder *duiven* zijn hier te verstaan de mensen, die oppervlakkig en onzeker in hun denken zijn⁵¹⁰, maar ook zachtmoedig en onschuldig.⁵¹¹ Dergelijke duivenverkopers, die altijd wel in de kerk te vinden zijn, jaagt Jezus de tempel uit, weg uit "het huis van de levende God, een pijler en fundament der waarheid" (1 Tim. 3, 15). Origenes wil hiermee zeggen, dat de taak van de kerkelijke verkondiging juist is om deze onstabiele geesten te sterken en niet om hen aan hun lot over te laten. De kerk moet voor hen echt "een pijler en fundament der waarheid" zijn, dat hun vastheid geeft.⁵¹² Ook elders noemt hij de kerkelijke opvatting en leer een huis van de Heer en Zijn tempel, eveneens met een verwijzing naar 1 Tim. 3, 15. Ps. 5, 8 leert hem, dat iemand hierin meer door Gods goedertierenheid dan door eigen levenswandel en door eigen gedachten terecht komt.⁵¹³ Toch zijn de kerk en de kerkelijke leer geen doel op zichzelf. De kerken zijn *poorten* en *voorhoven* (cf. Ps. 100, 4), die toegang verschaffen tot God en het past degenen, die daardoor zijn bin-

nengegaan, er αἰῶς, *passend* (of αἰδῶς, *eeuwig*?) dank te brengen en er door schuldbelijdenissen de wonden bloot te leggen voor de arts der zielen.⁵¹⁴ Voor een zoon der genade (Samuël)⁵¹⁵, die in de tempel gevoed wordt, is er vlees, de heilige kost van volmaakten en priesters.⁵¹⁶ Er zijn echter ook mensen, die aan Jezus in de tempel van de kerk vragen stellen, maar geen antwoord krijgen, omdat ze onwaardig zijn dat te weten, waarover ze geïnformeerd willen worden, evenals de overpriesters en oudsten van het volk soms door Jezus werden weggestuurd (cf. Mat. 21, 23-27).⁵¹⁷

De kerk wordt tempel genoemd omdat en voor zover ze het beeld van God draagt.⁵¹⁸ Nu kan ieder het beeld van God in zich dragen -en zo kunnen de gelovigen ook tempels van God genoemd worden -, maar de tempel en het beeld van God is Jezus Christus. Vandaar dat Zijn lichaam (in letterlijke zin of als kerk verstaan) bij uitstek de tempel van God is.⁵¹⁹

2. *Priesters en levieten.*

Zoals de priesters in de tempel, zo behoren de gelovigen in de kerk te functionneren als een heilige priesterschap. Origenes sluit zich op dit punt aan bij 1 Petr. 2, 5.⁵²⁰ De duivenverkopers worden daarom door Jezus uit de tempel gebannen, omdat zij de argelozen en integeren verachten en de zorg voor de *duiven* eraan geven.⁵²¹ De eenvoudigen leveren zij over aan machten, aan wie het niet behoort⁵²² en kerken leveren zij over aan op geld beluste, tyrannieke, ondeskundige en gewetenloze bisschoppen, presbyters en diakenen.⁵²³ Wat hen door de Heilige Geest is geopenbaard en toevertrouwd om onder het volk uit te dragen, onderwijzen ze niet gratis, maar verkopen het voor geld, zodat ze in feite de Heilige Geest, de duif, verkopen.⁵²⁴ Ook keerde Jezus zich bij de tempelreiniging tegen de wisselaars met hun tafels, de diakenen, die het geld van de kerk niet goed beheren, maar zich ermee verrijken i.p.v. het aan de armen te geven.⁵²⁵ De misstanden, die Origenes hier signaleert, zijn: gebrek aan pastorale zorg voor de zwakkeren in de kerk, vercommercialisering van de religie, corruptie onder de diakenen en nepotisme, gebreken, die hij ook elders noemt.⁵²⁶ De stoelen van de dui-

venverkopers zijn de cathedra's van de bisschoppen en presbyters, die hele gemeenten verkopen.⁵²⁷ Door deze zonden van schraapzucht en weelderigheid wordt de kerk een rovershol, terwijl ze gebouwd is om een huis des gebeds te zijn.⁵²⁸ In de kerk moet niets anders zijn dan een gebed van elke heilige daad.⁵²⁹

De economie van God is niet, dat hij diegenen tot priester maakt, die niet kunnen zondigen - dan zouden het geen mensen meer zijn - maar degenen, die Hij aanstelt moeten Hem trachten te volgen, die geen zonde gedaan heeft (cf. 1 Petr. 2, 22). En de goede priester kenmerkt zich niet daardoor, dat hij niet zondigt, maar doordat hij zijn zonde erkent en inziet. Daardoor zal hij zowel zichzelf beter kunnen corrigeren als aan anderen begripvol vergeving schenken.⁵³⁰

In de tempel, de kerk, zijn niet alleen zienden of ὁρθοποδοῦντες (cf. Mat. 21, 14). Maar zij, die inzien, dat alleen God en Zijn Woord kunnen genezen, gaan tot Hem om genezen te worden.⁵³¹

Zoals in Israël de scheidslijn liep tussen het gewone volk en de levieten, zo onderscheidt Origenes binnen de kerk ook het volk en de levieten. De levieten worden dan weer onderverdeeld in priesters en de overige levieten.

De Bijbel zegt, dat de levieten in Israël geen erfdeel kregen, want "de Here God zelf was hun erfdeel" (Joz. 13, 14 LXX). Zo zijn er ook in de kerk sommigen, die in deugd en verdiensten boven de anderen uitsteken. Onder het volk van hen, die gered worden, zijn de meesten eenvoudige gelovigen, die in de vreze des Heren met goede werken, eerbare zeden en prijzenswaardige daden God behagen. Slechts een kleine groep geeft zich moeite voor wijsheid en kennis, terwijl ze hun geest rein bewaren en hun ziel stofferen met schitterende deugden. Deze verlichten voor de eenvoudigen door de gave van de leer de weg, waarlangs zij tot het heil komen.⁵³² Als voor deze volmaakte en uitstekende gelovigen de Here het erfdeel is, wil dat zeggen, dat zij wijsheid (1 Cor. 1, 30), rechtvaardigheid (id.), vrede (Ef. 2, 14), verlossing (1 Cor. 1, 30), heil (cf. Luc. 2, 30) en schatten van wijsheid en kennis (Col. 2, 3) bezitten. Zij wonen temidden van de anderen, wier erfdeel zich op de aarde bevindt, opdat deze er ook deel aan krijgen (cf. 2 Cor. 8, 14-15).⁵³³ Op hun beurt krijgen zij via het gewone volk deel aan het 'aardse slijk'. Want als het hun taak is zich te wijden aan het Woord van God, moeten zij dat ook ongestoord kunnen doen. Als de leken hen niet van het nood-

zakelijke voorzien, worden ze zo in materiële zaken verwikkeld, dat er minder tijd overblijft voor de Wet van God. Dan komen echter ook de leken in gevaar, want het licht van de kennis verduistert, als zij niet voor olie zorgen. Zoals uit deze opmerkingen blijkt, ziet Origenes in de priesters en levieten ambtsdragers, die financieel door de gemeente moeten worden onderhouden om zich ongestoord aan geestelijke zaken te kunnen wijden. Hij heeft hiervoor niet zozeer een theologische als wel een praktische reden.⁵³⁴ Aan het begin sprak hij in meer algemene bewoordingen over de kleine groep, die binnen de gemeente zich moeite geeft om wijsheid en kennis te verwerven en een eerzaam leven te leiden, zonder dat hij hen direct met de ambtsdragers in verband bracht. Hij gaat van het algemeen ambt der gelovigen over naar het bijzondere ambt van bisschoppen en presbyters. Van het algemene ambt, genoemd in 1 Petr. 2, 5 en 9⁵³⁵, zijn Aäron en zijn zonen het type: *"Aäron en zijn zonen zijn een uitverkoren geslacht, een priesterlijk geslacht (cf. 1 Petr. 2, 9)..., d.w.z. dat zijn wij allen, die in Christus geloven."*⁵³⁶ Of, zoals hij elders zegt met een verwijzing naar dezelfde tekst: *"allen, die met de heilige zalfolie bestreken zijn, zijn priesters geworden"*, daarmee duidend op het chrisma bij de doop.⁵³⁷ Men kan echter de doop niet zomaar ontvangen en priester worden. Dat wijst de oud-testamentische procedure bij de priesterwijding (cf. Lev. 8) uit. Eerst wordt de aanstaande priester door Mozes, d.w.z. door de Wet, gewassen (cf. Lev. 8, 6). Deze wist de vlekken van de zonden af, als men er gehoor aan geeft. Men komt er door tot betering des levens. En wanneer men zo door de Wet gereinigd is (cf. Jes. 1, 16), kan men de Heilige Doop en de genade van de Heilige Geest ontvangen. Maar *"als ge niet nederig en zachtmoedig zijt (cf. Jes. 66, 1-2) kan de genade van de Heilige Geest niet in U wonen, evenmin als ge niet in vreze de goddelijke woorden ontvangt"*. Daarna wordt de priester gekleed (cf. Lev. 8, 7): hij doet de Here Jezus Christus aan (cf. Rom. 13, 14).⁵³⁸ De doop werkt echter niet *ex opere operato*, want eveneens doelend op het algemeen priesterschap zegt hij, dat priester is *"de ziel, die aan God gewijd is"* en leviet *"degene, die onophoudelijk voor God staat en Zijn wil doet"*, resp. de volmaakte in inzicht én in werk, in geloof én in daden.⁵³⁹ Maar ook kan hij priesters en levieten samen nemen en zeggen: *"degenen, die gewijd zijn aan het goddelijk Woord en werkelijk*

toegewijd aan de ene dienst van God, zullen op grond van hun uitzonderlijke motivatie hiervoor niet ongepast leviëten en priesters genoemd worden".⁵⁴⁰ Het zijn de volmaakte zielen, wat overigens niet betekent, dat ze zondeloos zijn.⁵⁴¹

Vanuit dit algemeen ambt der gelovigen en vanuit de normen, die hier gelden, benadert hij dan ook het bijzondere ambt. A. Jaubert⁵⁴² en H.J. Vogt⁵⁴³ hebben met enige verbazing geconstateerd, dat Origenes in zijn preek over het erfdeel van de leviëten in afwijking van zijn gebruikelijke exegetische methode het historische niet geestelijk uitlegt, maar de historische onderscheiding tussen Israëliëten en leviëten toepast op de eveneens historische onderscheiding van leken en clerus. Wie echter goed naar de preek luistert, ontdekt, dat Origenes wel degelijk de historische gegevens over de Israëliëten en leviëten geestelijk interpreteert en overbrengt op resp. de grote massa van het kerkvolk en op de kleine groep volmaakten. Dat uit deze groep ook de priesters in de gemeente stammen, ligt voor de hand, omdat hiervoor gekozen wordt "*qui praestantior est ex omni populo, qui doctior, qui sanctior, qui in omni virtute eminentior*".⁵⁴⁴ Volmaaktheid is kenmerk van het priesterschap.⁵⁴⁵ De relatie tussen de oud-testamentische en de nieuw-testamentische hiërarchie is dus slechts indirect. Terecht merkt H.U. v. Balthasar op, dat deze "*la moins explicitement affirmée*" is.⁵⁴⁶

Wanneer Origenes in Lev. h. V spreekt over "*de dienaren en priesters van de kerk*" en "*de priesters des Heren, die leiding geven aan de kerken*" in tegenstelling tot "*de leken*" en zegt, dat zij "*naar het beeld van Hem, die aan de kerk het priesterschap heeft gegeven... de zonden van het volk op zich nemen*", heeft hij zeker clerici op het oog. Maar toch legt hij ook dan de nadruk op het pneumatische aspect van dit priesterschap: zij moeten volmaakt zijn, zelf inzicht hebben in de mysteriën e.d., eisen, die ook gelden voor het algemeen priesterschap der gelovigen.⁵⁴⁷

Tegen deze achtergrond moeten we ook Origenes' verweer tegen Cel-sus zien, als deze de christenen verwijt, dat ze niet als soldaten de keizer willen dienen. Origenes wijst op de heidense priesters, die zich hiervan ook distantiëren. Priesters moeten schone handen houden. Daarom weigeren christenen aan de strijd deel te nemen. Toch spelen ze een belangrijke rol: zij bidden voor vrede en gerechtigheid.⁵⁴⁸

3. De Hogepriester.

Voor Origenes is de oud-testamentische hogepriester vooral type van Christus. Hij sluit zich hiervoor aan bij een grondgedachte van de brief aan de Hebreeëën.⁵⁴⁹ Ook Clemens Romanus⁵⁵⁰, Ignatius⁵⁵¹, Justinus⁵⁵², Clemens⁵⁵³ e.a. hadden deze typologie reeds overgenomen.

De hogepriester is de enige, die doordringt tot het heilige der heilige. Hierin onderscheidt hij zich van de priesters, die hun werk doen in het andere deel van het heiligdom. Over dit deel heeft Origenes kennelijk geen duidelijke voorstelling. Hij lijkt hiermee op het heilige te doelen, maar is tevens van mening, dat hier ook het brandofferaltaar stond, dat zich in werkelijkheid in de voorhof bevond. De bedoeling van zijn exegese is echter duidelijk. De voorste ruimte kan beschouwd worden als de kerk, waar we ons nu in het vlees bevinden, waar de priesters dienst doen bij het brandofferaltaar. De toegang is alleen aan hen toegestaan, nl. aan allen, die de zalving van de Heilige Doop hebben ontvangen.⁵⁵⁴ Vanuit deze ruimte gaat de Hogepriester Jezus Christus het heilige der heilige binnen, de plaats van de hemel en de zetel van God.⁵⁵⁵ Hij heeft de gelovigen met Zijn bloed gereinigd (cf. Hebr. 13, 12).⁵⁵⁶ Hij brengt het reukwerk van de ware gelovigen als een liefelijke reuk tot de Vader: het mengsel van fijne geestelijke zin(tuigen) en liefelijke deugden.⁵⁵⁷ Zoals na de opstand van Korach, Dathan en Abiram Aäron met het reukwerk tussen doden en levenden heeft gestaan (cf. Num. 16, 48), zo heeft de ware Hogepriester ook tussen doden en levenden gestaan, tussen die Joden, die geroepen hebben "Zijn bloed kome over ons en over onze kinderen!" (Mat. 27, 25) en degenen onder hen, die Hem hebben aanvaard. En zo is ook de genade van de Heilige Geest naar de heidenen gegaan.⁵⁵⁸

In verband met de Grote Verzoendag (cf. Lev. 16) merkt Origenes op, dat die voor ons duurt tot de avond der wereld en dat wij al die tijd buiten staan en wachten op de terugkeer van onze Hogepriester, die nu in het heilige der heilige, bij de Vader is. *"Hij bidt er voor de zonden van hen, die Hem verwachten* (cf. Hebr. 9, 28). *Hij bidt dus niet voor de zonden van allen, want Hij bidt niet*

voor hen, die behoren tot het lot van die bok, die de woestijn
 in gezonden wordt (cf. Lev. 16, 9-10). Hij bidt slechts voor
 hen, die het lot van de Heer zijn, die buiten op Hem wachten,
 die niet weggaan bij de tempel, maar zich wijden aan vasten en
 bidden (cf. Luc. 2, 37). Of meent gij, die nauwelijks op feest-
 dagen naar de kerk komt, niet U inspannt om de woorden van God
 te horen en U geen moeite geeft de geboden te volbrengen, dat
 het lot van God op U kan vallen? Toch wensen we, dat ge na dit
 gehoord te hebben U moeite geeft om niet alleen in de kerk de
 woorden van God te horen, maar U ook in Uw huizen te oefenen in
 en te mediteren over de Wet van de Heer, dag en nacht (cf. Ps.
 1, 2). Want *dáár* is Christus ook en Hij is overal, waat mensen
 Hem zoeken. Want daarom wordt ons in de Wet opgedragen, dat we
 haar overdenken, wanneer we op weg zijn, wanneer we in ons huis
 zitten, wanneer we in bed liggen en wanneer we opstaan (cf.
 Deut. 6, 7). En dit is werkelijk buiten wachten op de Hogepries-
 ter, die in het heilige der heilige vertoeft, en het lot van de
 Heer worden.⁵⁵⁹ En als er in Lev. 16, 17 gezegd wordt, dat er
 geen mens zal zijn, wanneer de hogepriester het heilige der hei-
 lige binnengaat, wil dat volgens Origenes zeggen, dat wie Chris-
 tus kan volgen en tot het binnenste van de tent kan doordringen
 en tot de hoogste hemelen kan opklimmen, geen mens meer is, maar
 een engel Gods (cf. Mat. 22, 30) en zij zelfs goden en zonen van
 de Allerhoogste (cf. Ps. 82, 6) genoemd worden. Dat betekent,
 zoals hij vervolgens nader verklaart, dat iemand hier geestelijk
 geworden één geest met de Heer wordt óf door de heerlijkheid van
 de opstanding overgaat tot de rang van de engelen.⁵⁶⁰ De gelovi-
 gen, levend onder de Hoge priester Jezus Christus, die voor hen
 bidt bij de Vader, moeten zich dus inspannen om geestelijke men-
 sen te worden. Daarvoor moeten ze zich in de gemeenschap van de
 kerk én privé oefenen in de Schriften, vasten, bidden en Gods ge-
 boden volbrengen. En wanneer Paulus zegt, dat ieder in zijn eigen
 rangorde zal opstaan (cf. 1 Cor. 15, 23), betekent dat z.i., dat
 iemand op geestelijke indicia bij één van de stammen van Israël
 wordt ingeschreven, omdat hij door zijn levenswandel getoond
 heeft ermee verwant te zijn. Zo kan iemand ook bij de stam van
 Levi worden ingeschreven, als hij het ambt van priester goed
 heeft bekleed.⁵⁶¹

4. *De cultus.*

Het valt buiten het bestek van deze studie uitvoerig in te gaan op de spiritualisering of interiorisering van de cultus bij Origenes. We noemen slechts enkele voorbeelden.

a. *Het altaar.*

In het gebouw van de kerk behoort een altaar te zijn, dat gebouwd is van levende stenen (cf. Joz. 8, 30-32 en 1 Petr. 2, 5), nl. van hen, die openstaan voor gebeden en dag en nacht tot God bidden, d.i. de offers van hun gebeden slachten.⁵⁶² Zij maken samen één altaar door hun eensgezindheid en eendracht. Allereerst de apostelen, van wie verteld wordt, dat ze eendrachtig in gebed waren (cf. Hand. 1, 14). Maar ook wij moeten hiernaar streven. En dan offert Christus zichzelf op dit altaar aan de Vader.⁵⁶³ Origenes spreekt over een uitwendig en een inwendig altaar. Hij bedoelt hiermee echter niet een materiëel en een geestelijk altaar, maar gebeden, die hardop of stil gebeden worden, want "*altare orationis indicium est*".⁵⁶⁴ In dit verband is de vraag gesteld of Origenes ruimte liet voor een (offer-)altaar in de kerk, een vraag, die door A. von Harnack ontkennend beantwoord wordt.⁵⁶⁵ Hoe dit zij, tgo. Celsus benadrukt Origenes, dat voor de christenen het hart (τὸ ἡγεμονικόν) van iedere rechtvaardige het altaar is, vanwaar in waarheid en in geest welriekend reukwerk opstijgt, gebeden uit een rein geweten (cf. Openb. 5, 8; Ps. 141, 2).⁵⁶⁶ En zoals de priester zich op het brengen van het offer moest voorbereiden, zo moeten wij dat op het bidden door de onreinheid van het vlees, de foute zeden en vuile lusten af te leggen.⁵⁶⁷ Hij brengt het altaar echter niet alleen in verband met bidden. Als in Lev. 1, 6 gezegd wordt, dat de huid van het brandoffer afgestroopt moet worden, behelst dit voor ons de opdracht, dat van het Woord van God de bedekking van de letter moet worden afgehaald (cf. 2 Cor. 3, 14) en de inhoud op een hoge en heilige plaats, het altaar, gelegd moet worden. Niet voor onwaardige mensen moeten de goddelijke mysteriën opengelegd worden, maar voor hen, die altaar van God zijn, in wie een goddelijk vuur brandt en in wie het vlees altijd wordt verteerd.⁵⁶⁸ Hier beschouwt hij dus de gelovigen als altaar.

Een gelovige, die priester wil zijn, moet altijd het vuur (van het geloof) op het altaar hebben (cf. Lev. 6, 13).⁵⁶⁹ Maar een andere keer zegt hij, dat zij de reine dieren zijn, die door de genade van de doop voor de altaren van God gewijd zijn.⁵⁷⁰ Zijn beeldspraak is - we hebben het al eerder opgemerkt - niet altijd consistent.

Een geheel andere voorstelling krijgen we, als hij spreekt over het hemelse altaar. Het uitstorten van het bloed aan de voet van het altaar, waarover Lev. 4, 7. 18 spreekt, past hij toe op het bloed van Christus. Het gaat hier z.i. over de genade, waardoor in het laatst der dagen (cf. 2 Tim. 3, 1), als de volheid der heidenen is binnengegaan, wat van Israël is overgebleven ook de bloedstorting van Christus zal ontvangen. Dat het bloed wordt uit gestort *aan de basis* van het altaar betekent, dat zij wel achteraan gezet zijn.⁵⁷¹ Vlak bij dat hemelse altaar zag Johannes de martelaren (Openb. 6, 9).⁵⁷² Zij waren daar niet passief, maar deden er dienst (cf. 1 Cor. 9, 13) en bewerkten vergeving van zonden voor hen, die erom baden.⁵⁷³

b. *Het offer.*

Voor Origenes is bijna elk offer uit het Oude Testament type en schaduw van het Offer van Christus. Daarom zijn ze met Hem geantiqueerd.⁵⁷⁴ In de kerk worden geestelijke offers gebracht, zoals in het Nieuwe Testament door Petrus wordt benadrukt (cf. 1 Petr. 2, 5).⁵⁷⁵ Wat dit concreet betekent wordt door Origenes op verschillende manieren verwoord. Mozes is dood (Joz. 1, 2), de oud-testamentische offerdienst is ten einde. Nu bedienen priesters en levieten niet meer het bloed van stieren en bokken (Hebr. 9, 13), maar *het Woord van God* door de genade van de Heilige Geest.⁵⁷⁶ Om dit offer van het Woord van God en van *de gezonde leer* (cf. 1 Tim. 1, 10) te brengen moet de priester het wel zelf eerst begrepen hebben.⁵⁷⁷ Dit offer is een *holocaustum*, "*de qua nullus edet, hoc est nullus disputat, nullus retractat*".⁵⁷⁸ Als je door vermanen, aansporen, leren, onderrichten iemand tot boete brengt, als je leer en betoog daartoe leidt, dan heb je als priester een zoenoffer gebracht. Dit is het eigenlijke werk van een priester.⁵⁷⁹ Ook neemt Origenes uit het Oude Testament de gedachte over, dat *een verbroken geest* een offer aan God is (cf. Ps. 51, 19).⁵⁸⁰ Ook kan men door *vasten en onthouding*

een offer brengen.⁵⁸¹ In de stier van het brandoffer ziet hij bijv. het beeld van ons *vlees*, dat we aan God offeren door het rein en zuiver te bewaren.⁵⁸² *Gebeden* als offer kwamen we al tegen en Origenes neemt ze ook op, als hij een opsomming geeft van de offers, die gelovigen als priesters moeten brengen: *gebeden, barmhartigheid, kuisheid, gerechtigheid, heiligheid*.⁵⁸³ Een soortgelijke opsomming geeft hij in een preek, waar hij zegt: "*Ieder van ons heeft z'n brandoffer in zich en ontsteekt zelf het altaar van zijn brandoffer, opdat het altijd brandt. Als ik afstand doe van alles, wat ik bezit (cf. Luc. 14, 33) en mijn kruis opneem en Christus volg (cf. Marc. 8, 34), heb ik een brandoffer op het altaar van God gebracht; of als ik mijn lichaam heb overgegeven om te worden verbrand en de liefde heb (cf. 1 Cor. 13, 3) en de glorie van het martelaarschap bereik, heb ik mijzelf als brandoffer op het altaar van God gebracht. Als ik mijn broeders liefheb, zodat ik mijn leven inzet voor mijn broeders (cf. 1 Joh. 3, 16), als ik tot de dood voor de gerechtigheid en de waarheid gestreden heb (Jezus Sir.4,28), heb ik een brandoffer op het altaar van God gebracht. Als ik mijn leden heb gedood voor alle begeerte van het vlees (cf. Col. 3, 5), als de wereld mij gekruisigd is en ik der wereld (cf. Gal. 6, 14) heb ik een brandoffer op het altaar van God gebracht en word ik zelf priester van mijn eigen offerdier.*"⁵⁸⁴ Als de psalmist zegt "Ik zal met brandoffers Uw huis binnengaan" (Ps. 66, 13), doelt hij op geestelijke offers en op het binnengaan in de kerk met volmaakte en gave *deugden*.⁵⁸⁵ De meeste interpretaties van een geestelijk offer, die Origenes geeft, komen ook al in het Nieuwe Testament voor.⁵⁸⁶ Zij betreffen *het gehele leven*, dat men aan God aanbiedt.⁵⁸⁷ Het motief hiervoor is gelegen in het Offer, waarin Christus zichzelf aan God aanbood.⁵⁸⁸ De uiterste consequentie is het martelaarschap: zoals Jezus Christus, de Hoëpriester, zichzelf als offer gebracht, zo brengen priesters hier zichzelf als offer.⁵⁸⁹ Het offer van de martelaren is in-nig verbonden met het Offer van Jezus Christus.⁵⁹⁰

c. De beelden.

Ten aanzien van beelden in de kerk kan dezelfde vraag gesteld worden als in verband met de altaren aan de orde kwam: accepteerde Origenes ze of niet? F. Probst uit zich hierover posi-

tief⁵⁹¹, terwijl G. Florovsky het onwaarschijnlijk acht.⁵⁹² Een feit is, dat Origenes in zijn verdediging tegen de verwijten van Celsus de deugden in de plaats stelt van de beelden in de niet-christelijke religies. "*Beelden en wijgeschenken, die God passen, zijn niet door de eerste de beste kunstenaars vervaardigd, maar door God het Woord afgetekend en in ons gevormd, nl. de deugden, die de Eerstgeborene der ganse schepping (Col. 1, 15) navolgen, in wie de voorbeelden zijn van gerechtigheid, bezonnenheid, dapperheid, wijsheid, vroomheid en de overige deugden.*"⁵⁹³ En net als bij de griekse beeldhouwkunst lijkt ook hier het ene beeld beter dan het andere. Het meest volmaakt is het beeld in de Heiland, die zegt: "de Vader is in Mij" (cf. Joh. 14, 10).⁵⁹⁴

5. Christocentrische cultus.

De spiritualisering van de cultus is Origenes niet slechts ingegeven door een neiging tot interiorisering. Hij ontleent zijn argumenten met name aan de heilshistorie. Y. Congar heeft aangetoond, dat dit ook in het Nieuwe Testament de eigenlijke drijfveer is.⁵⁹⁵

In een preek over Jozua redeneert Origenes als volgt: de waarheid is in de hemel; op de aarde is slechts de schaduw en de imitatie van de waarheid. Dat geldt ook t.a.v. de tempel, het altaar, de zichtbare cultus, de hogepriester en de priesters. Met Jezus is de waarheid op aarde gekomen en zijn de schaduwen vervallen. Jeruzalem, de tempel, het altaar, type en schaduw zijn opgehouden. Jezus is de tempel, de hogepriester en het Lam.⁵⁹⁶

Origenes spoort zijn hoorders danook aan om zich zo te gedragen, dat ze de Heilige Geest kunnen ontvangen, die hen leidt tot de ontmoeting met Jezus Christus in de tempel, d.i. de kerk. Want Simeon kwam ook niet toevallig in de tempel, maar door de Heilige Geest (cf. Luc. 2, 27) en "zovelen als er door de Geest Gods geleid worden, deze zijn zonen Gods" (Rom. 8, 14). Wie Jezus wil vasthouden en omhelzen en waardig wil worden uit de kerker te worden geleid, moet er met alle macht naar streven om de Geest tot gids te hebben en tot de tempel van God te komen. En iemand staat in de tempel van de Heer, wanneer zijn leven en levenswandel de naam *kerk* waardig zijn.⁵⁹⁷ Jezus is hier niet de Hogepriester, maar het kind, dat door Simeon in de tempel als *Messias* en door Origenes als *Verlosser* uit de kerker van het lichaam begroet wordt.

In de geschiedenis van de twaaljarige Jezus in de tempel ziet hij in Jezus vooral *het Woord en de Wijsheid* (cf. 1 Cor. 1, 24). Zó kun je Jezus ook in de tempel aantreffen, temidden van de leraren (Luc. 2, 46). Je moet Hem danook zoeken bij de leraren van de kerk. En *"als iemand zegt, dat hij leraar is, maar Jezus niet heeft, dan is hij slechts in naam leraar; bij hem kan Jezus, het Woord Gods en de Wijsheid, derhalve niet gevonden worden."*⁵⁹⁸ Jezus is de inspiratie van de echte leraren: *"Jezus is Zijn leraren van nut geweest en heeft hen, die Hij scheen te ondervragen, onderwezen, sprekend in hun midden. En op een of andere manier stimuleerde Hij hen om te zoeken wat ze niet wisten en op te sporen, waarvan ze tot op dat moment niet konden weten of ze het wisten of niet"*.⁵⁹⁹

Deze aansporing om Jezus in de tempel te zoeken moet zich ook richten tot hen, die er vanuit een overdreven boetedoening wegblijven. Want zoals er in de kerk mensen zijn, die het niet past daar te vertoeven, zo zijn er ook, die ten onrechte zich onthouden van de eucharistie en ver blijven van het huis Gods, de kerk.⁶⁰⁰ Binnen de kerk moet men zich hoeden voor de vijand, die in het heiligdom van de kerk boosaardig handelt en van wie in de psalmen geprofeteerd is: *"Hoe boosaardig handelde de vijand in Uw heiligdom en beroemden Uw haters zich midden op Uw feest..."* (Ps. 73 (74), 3-4 LXX).⁶⁰¹

6. *Het eschatologisch perspectief.*

Origenes heeft de tempel ook in eschatologisch perspectief geplaatst. Zoals we zagen is door de komst van Jezus de hele oud-testamentische eredienst ontbonden en is Jezus zelf de nieuwe tempel, de Hogepriester en het Lam.⁶⁰² In zijn Mattheüscommentaar stelt hij het zo: vóór de opstanding van Jezus Christus waren de stad Gods en de tempel met zijn altaar, priesters en levieten, geschenken, offers en reinigingen beneden, na Zijn opstanding boven.⁶⁰³ Bij Zijn intocht in Jerusalem (Mat. 21, 1-11) is de schaduw weggenomen, die sprak van het hemelse en heeft Jezus zelf het inwijdingsfeest van de hemelse tempel geleid in de ware eredienst.⁶⁰⁴ Wie constateert, dat het altaar in Jerusalem is opgegeven, moet daar niet om treuren, want er is een hemels altaar, waar de Hogepriester van de goederen, die zullen komen, staat, naar de ordening van Melchizedek door God uit-

verkoren (cf. Hebr. 9, 11; 5, 10). En door Gods barmhartigheid worden zo onze ogen van het aardse op het hemelse gericht.⁶⁰⁵ Jezus heeft geleden onder de oudsten ('presbyters') van Jeru-salem c.s., maar opdat Hij verheerlijkt zou worden door de hemel-se presbyters en de goddelijker hogepriesters, ondergeschikt aan de ene Hogepriester.⁶⁰⁶

In zijn Johannescommentaar schrijft hij: *"Wanneer de volheid des tijds (τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου) aanbreekt, moeten we niet meer denken, dat de ware aanbidding en de volmaakte vroomheid in Jeru-salem gepractiseerd worden. Dan is iemand niet meer in het vlees, maar in de geest, niet meer in het type, maar geheel en al in de waarheid, zo geworden, dat hij geheel lijkt op de aanbid-ders, die God zoekt."*⁶⁰⁷ De uitdrukking τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου is bij Origenes ambivalent: dikwijls wordt het in spirituele zin van de ziel gebruikt⁶⁰⁸, maar het kan ook op het moment van de incarna-tie of van de parousie duiden. In welke zin het hier bedoeld is, is niet duidelijk.⁶⁰⁹

In een andere uitspraak is het eschatologische aspect evident:

*"Want wij zijn een heilige natie, een koninklijk priesterschap en een volk Gode ten eigendom (cf. 1 Petr. 2, 9), zodat we wanneer we de genade, die we hebben ontvangen, met een verdienstelijk le-ven volgen, de heilige dienst waardig geacht worden, zodat we, wan-neer we dit leven verlaten hebben, verdienen aangenomen te worden ... onder de priesters van God en dienst doende bij de ark des ver-bonds, d.w.z. bij de geheime en verborgen mysteriën, met onthuld gelaat de heerlijkheid des Heren zien en het heilige land binnen-gaan, welks erfenis onze Heer Jezus Christus ons zal geven..."*⁶¹⁰

Het woord *presbyter* heeft een eschatologische connotatie, want *"in de Heilige Schrift zijn het niet de 'ouderen', die presbyter genoemd worden, maar zij, die een denkwijze hebben, die de rang van het hemels presbyterium waardig is"*⁶¹¹ Het is zeer wel moge-lijk, dat Origenes de voorstelling van een hemels presbyterium ook in het laatste Bijbelboek gevonden heeft⁶¹², ofschoon door sommige exegeten betwijfeld wordt of er verband is tussen deze hemelse en de aardse presbyters.⁶¹³ Aan de andere kant is hij aarzelend over zulke hemelse presbyters: *"si qui illi inibi sunt"*.⁶¹⁴ Hij acht het een vermetele stelling, maar wil toch spreken over een zichtbare en een onzichtbare bisschop, een mens en een engel.⁶¹⁵

De bisschop, presbyter en diaken zijn slechts *συμβολόν* van het ware.⁶¹⁶ Zij culmineren in Jezus Christus, de "*pontificum princeps*", de "*princeps presbyterorum*" en de "*princeps episcoporum*". Hij is de "*princeps*" van alle ambten, want Hij is het Hoofd van alles (cf. Ef. 4, 15).⁶¹⁷ De naam bisschop hoort in eigenlijke zin (*proprie*) alleen bij Jezus, de naam presbyter bij Abraham, Isaäk en Jakob (cf. Hebr. 11, 2), bij de apostelen en mensen zoals zij en diakenen zijn met name de zeven aartsengelen.⁶¹⁸

Door verband te leggen tussen Ps. 65, 5 ("Welzalig hij, die Gij verkiest en doet naderen, opdat hij wone in Uw voorhoven") en Mat. 22, 14 ("Want vele zijn geroepen, maar weinigen uitverkooren") laat Origenes zien, dat velen niet zullen wonen in de voorhoven van God, bij Hem, en niet, geplant in het huis van de Heer, zullen bloeien (cf. Ps. 92, 14), ja het huis met de vele woningen niet zullen binnengaan (cf. Joh. 14, 2). Hij identificeert de *voorhoven* uit Ps. 65, 5 dus met de *woningen* uit Joh. 14, 2.⁶¹⁹

Bovendien maakt hij onderscheid tussen de hemel en "het land der levenden" (cf. Ps. 27, 13), tussen huizen "in een ommuurde stad" en "in de dorpen zonder muur" (cf. Lev. 25, 29 en 31). Hij meent, dat het bij huizen "in een ommuurde stad" gaat om het huis in de hemel (cf. 2 Cor. 5, 1); de muur is het firmament ("*firmamentum*"). Zo'n huis is echter slechts voor weinigen weggelegd, nl. alleen voor hen, die "wandeland op de aarde hun burgerschap in de hemelen hebben" (cf. Phil. 3, 20) en die "Gods bouwwerk" (1 Cor. 3, 9) zijn. Voor de anderen is "het land der levenden", nl. voor hen, die weliswaar geen muur om zich heen hebben, maar wel vruchtbare akkers. Dit zijn de zachtmoedigen, die "de aarde zullen beërven" (Mat. 5, 5).⁶²⁰ En onder *aarde* wordt door hem dan de *hemelse aarde* verstaan.⁶²¹

Het is overigens voor Origenes niets bijzonders in de hemel verschillende klassen te onderscheiden. Zoals de stammen van Israël in vier groepen rond de tabernakel gelegd waren met de Levieten in het midden (cf. Num. 2 en 3), zo onderscheidt bijv. de schrijver van de brief aan de Hebreëen vier rangen in de hemel: 1. de berg Sion, 2. de stad van de levende God, het hemels Jerusalem, 3 de menigte van lovende engelen en 4. de kerk van de eerstgeborenen,

die opgeschreven zijn in de hemelen (cf. Hebr. 12, 22-23). De Leviëten staan voor de eerstgeborenen (cf. Num. 3, 12). Zij vormen de hoogste rang. (Origenes neemt *leviëten* hier globaal als allen, die zich door hun heiligheid van het volk onderscheiden.) Men moet in zeden en geloof vooral naar deze rang streven of anders tenminste naar een van de anderen, waarvan de berg Sion dan de laagste is.⁶²²

Volgens deze uitspraken valt het heil dus niet allen en niet allen in gelijke mate ten deel. Er zijn er ook, die wel geroepen zijn (cf. Mat. 22, 14), maar die de brede weg gaan, die naar het verderf leidt (cf. Mat. 7, 13).⁶²³

4. SAMENVATTING.

Wanneer we de resultaten van dit hoofdstuk samenvatten, kunnen we drie hoofdlijnen onderscheiden, die gedeeltelijk ook met elkaar samenhangen.

Als over de kerk als *huis* gesproken wordt, ligt de nadruk op de *constructie*. Wie is de ontwerper? Wie zijn de uitvoerders, de bouwers? Hoe zit het met het fundament, de ondergrond, de hoek- en sluitsteen? Welke functie hebben stenen, zuilen en balken? Kenmerkend voor een huis is, dat het een solide en betrekkelijk definitief karakter heeft in onderscheiding van een tent, die meer mobiel en voorlopig is. Ook belicht Origenes wel de functie van het huis als *woon- en leerhuis*, maar de kerk als *woning* van de drieënige God treedt duidelijker aan de dag in het beeld van de *tempel*. Dát is de plaats van Gods aanwezigheid. Daaraan ontleent zij ook haar heiligheid. Behalve over de constructie van de kerk en de kerk als plaats, waar God aanwezig is, spreekt Origenes ook over de kerk als de *tempel*, waar God vereerd wordt: de kerk is *een priesterlijke kerk*, waar zich de "liturgy of life"⁶²⁴ afspeelt.

1. De kerk als bouwwerk.

Het gebouw van de kerk is het resultaat van een samenwerking tussen Vader, Zoon en Heilige Geest en de gelovigen, die hierbij al dan niet een speciale functie kunnen bekleden. We vatten hier samen wat ieders aandeel bleek te zijn.

a. *God*

Het is God, die van eeuwigheid de kerk bedoeld heeft.⁶²⁵ Door Gods goedertierenheid komen mensen in die kerk terecht⁶²⁶, want Hij werkt in de harten der mensen, waar Hij het kwade afbreekt en het goede opbouwt. En voor zover het eerste volk, Israël, kwaad doet, wordt het ook afgebroken, tenzij het zich bekeert. Het tweede volk, uit de heidenen, wordt echter gebouwd. Om deze twee volken draait Gods heilsplan.⁶²⁷ Zo bouwt God in het klein én wereldwijd aan Zijn kerk, die daarom *Huis van God* genoemd wordt. Hij is het subject bij de bouw van de kerk.

b. *Jezus Christus*

Christus is de uitvoerder van Gods plan.⁶²⁸ Hij kent de stenen⁶²⁹ en Hij weet hoe van deze stenen een kerk te construeren.⁶³⁰ Hij is de architect.⁶³¹

Bovendien is Hij echter het fundament⁶³², de hoeksteen⁶³³ en de rots⁶³⁴, die vastheid geven aan de kerk. Men vindt deze gedachten reeds in het Nieuwe Testament. In 1 Cor. 3, 11 wordt Jezus Christus het fundament genoemd. Het is de vraag of Paulus hier doelt op de persoon van Christus, Zijn leer, het kerugma over Christus, het geloof in Christus of op de persoon en het heilswerk van Christus.⁶³⁵ Origenes benadrukt vooral de verkondiging aangaande Christus⁶³⁶ en het geloof in Hem⁶³⁷. Maar daarmee is Christus ook zelf het fundament.⁶³⁸ In Ef. 2, 20 is sprake van Christus als de hoeksteen. Het is de belangrijkste steen, ὁ δοικίματος.⁶³⁹ Hij verbindt de beide zijden, d.w.z. de beide volken, die de kerk vormen.⁶⁴⁰ Met de andere stenen heeft hij gemeen, dat hij ook steen is.⁶⁴¹ Maar het gaat hier niet om een normale steen, maar om de levende steen (1 Petr. 2, 4).⁶⁴² Hierop is de kerk gegrondvest.⁶⁴³ Dat Christus de rots is, vindt Origenes in 1 Cor. 10, 4 beschreven.⁶⁴⁴ Een rots biedt voor een huis een goede grondslag (cf. Mat. 7, 24-27).⁶⁴⁵ Ook biedt hij bescherming (cf. Hoogl. 2, 14).⁶⁴⁶ Maar in 1 Cor. 10, 4 gaat het z.i. vooral om het drinken van de geestelijke drank uit de rots, d.w.z. ze heeft ook een inspirerende functie: de Rots, Christus, schenkt wijsheid, gerechtigheid en heiliging (cf. 1 Cor. 1, 30).⁶⁴⁷ Tenslotte heeft de Rots een openbaringsfunctie: door de openingen in de rots kan men God ontwaren (cf. Ex. 33, 22-23).⁶⁴⁸ Dat Christus God openbaart, brengt Origenes ook op andere wijzen tot uitdrukking: Hij onderwijst allen, die in het huis van de kerk wonen.⁶⁴⁹

Daarom is de kerk Bethlehem, brood-huis, omdat daar het brood van het Woord wordt bediend.⁶⁵⁰ En wie gehoorzaamt aan dit Woord, hoort thuis in Bethanië, het huis der gehoorzaamheid, de kerk.⁶⁵¹ Omdat Christus als Hogepriester toegang heeft tot het heilige der heilige, zijn Hem namelijk de diepste mysteriën bekend.⁶⁵² Men moet Hem zoeken, waar Hij te vinden is, in de tempel (cf. Luc. 2, 46), d.i. in de kerk. En daar onderwijst Hij ook de leraren.⁶⁵³ Jezus is echter niet alleen degene, die God openbaart en de gelovige beschermt, Hij is voor sommigen ook een rots der ergernis (cf. 1 Petr. 2, 8) en voor anderen de rots, waarop hun hartstochten al vroeg te pletter lopen.⁶⁵⁴ Kenmerkend voor de rots is bovendien, dat de slang der zonde er geen sporen op nalaat, er geen vat op heeft.⁶⁵⁵

Terwijl Origenes aan de ene kant door woorden als *fundament*, *hoeksteen* en *rots* de fundamentele betekenis van Christus voor de kerk laat zien, tekent hij Hem aan de andere kant als het Hoofd van de kerk. Het kapiteel van de zuilen van de tabernakel duidt op de kapitale betekenis, die Christus voor de kerk heeft.⁶⁵⁶

Het is van groot belang om in het huis van Christus, de kerk, te vertoeven: daar beoefent men namelijk de gemeenschap met Christus⁶⁵⁷ en daar wijdt Hij de zinnen in in de geheimen van het Koninkrijk.⁶⁵⁸ Omdat met Christus de waarheid op aarde is gekomen, is in Hem ook de ware tempel, de ware Hogepriester en het ware Lam verschenen.⁶⁵⁹ En zo begroette Simeon Hem als zijn Verlosser.⁶⁶⁰ Beelden heeft een christen niet nodig, sinds in Christus het ware beeld van God zichtbaar is geworden. Aan dit beeld moet de kerk zich spiegelen, wil ze werkelijk Gods tempel zijn.⁶⁶¹

c. De Heilige Geest

Wanneer de boze machten uit het hart van een mens zijn verdreven, wil de Heilige Geest er wonen⁶⁶², zodat zij tezamen een geestelijk huis (1 Petr. 2, 5) gaan vormen.⁶⁶³ Het is danook door de Heilige Geest, dat Simeon naar de tempel gaat, waar hij zijn Verlosser ontmoet.⁶⁶⁴ Bij de doop ontvangt met de genade van de Heilige Geest.⁶⁶⁵ Men gaat delen in het goede van Gods huis, zoals de charismata van de Geest en inzicht in de geheimen van de drieënige God.⁶⁶⁶ Dit is echter alleen weggelegd voor de zonen der genade.⁶⁶⁷ En alleen de ware leeraren ontvangen door de Geest de woorden van de Heer om die te verkondigen.⁶⁶⁸

d. De Triniteit

Grote betekenis hecht Origenes aan het geloof in de drieënige God: daarmee staat of valt de kerk.⁶⁶⁹ Buiten de kerk kent men alleen Gods strengheid. Heeft men de liefelijkheid van de Heer ontdekt, dan bewoont men de kerk als huis. Maar heeft men inzicht gekregen in het mysterie van de Triniteit, dan wordt de kerk tot een tempel.⁶⁷⁰ Door dit mysterie wordt de kerk geheel omvallen: dat de oud-testamentische tempel gedurende drie jaar werd voorbereid is een teken, dat de voorbereiding van de nieuw-testamentische tempel, de kerk, is gefundeerd in de Drieëenheid.⁶⁷¹

e. De gelovigen in het algemeen

Voor de bouw van de kerk zijn de gelovigen de bouwstenen. Ook voor deze gedachte beroept Origenes zich op het Nieuwe Testament: 1 Petr. 2, 5. Daar wordt gesproken over "levende stenen". J. Jeremias wijst erop, dat deze uitdrukking verband legt met de Opstanding.⁶⁷² Dat verband ontbreekt ook bij Origenes niet.⁶⁷³ Allen, die in Jezus Christus geloven, die zelf "de levende steen" (1 Petr. 2, 4) is, worden daarom levende stenen genoemd.⁶⁷⁴

f. Gelovigen met bijzondere taken

Het beeld van de kerk als gebouw laat duidelijk zien, dat niet alle onderdelen dezelfde functie en betekenis hebben. De ondergrond is belangrijk, het fundament heeft een bijzondere functie, de hoeksteen heeft een opvallende plaats en stenen heb je in soorten. Zuilen en balken zijn van groot gewicht vanwege hun dragende functie.

Grijpt Origenes dit beeld nu aan om te laten zien hoe de kerk in feite streng hiërarchisch is opgebouwd, waarbij de apostelen (en met name Petrus), bisschoppen, presbyters en diakenen een exclusieve plaats innemen? Neen, hij gaat, zoals ook de nieuwere literatuur over hem geneigd is aan te nemen⁶⁷⁵, geheel anders te werk. Natuurlijk kent hij de kerk van zijn dagen als een kerk met een zekere hiërarchische structuur van bisschoppen, presbyters en diakenen. Hij veroordeelt die structuur niet, maar zijn theologische bezinning op het wezen van de kerk leidt evenmin tot een verdediging van deze structuur. Zijn interesse gaat niet uit naar structuren. Maar hij stelt elke gelovige, ambtsdrager of niet, onder critiek: hoever zijn zij gevorderd in de

volmaaktheid? En die graad van volmaaktheid is voor hem bepalend voor de plaats, die iemand in de kerk inneemt: de plaats van de stenen in het geheel van het gebouw wordt bepaald door de verdienste van de gelovigen.⁶⁷⁶ Voor de fundering komen dan alleen grote en kostbare stenen in aanmerking, zoals de apostelen en profeten.⁶⁷⁷ En de gelukkigste stenen vinden een plaats in het heilige der heilige.⁶⁷⁸ Zo'n gradatie treffen we ook aan, als hij een opsomming geeft van de materialen, waarmee het huis van de kerk of de tabernakel gebouwd zijn.⁶⁷⁹ Dat is geen formele, maar een inhoudelijke classificering. En als hij zegt, dat de tabernakel gevormd wordt door alle heiligen, maar dat er onder hen hogere en lagere heiligen zijn, heeft hij het niet over ambtsverschillen, maar over verschil in verdienste en genade.⁶⁸⁰ Wanneer ieder, die zegt "Gij zijt de Christus, de Zoon van de levende God" (Mat. 16, 16), de bevoegdheid heeft te binden en te ontbinden, of hij nu Petrus is of bisschop of wie dan ook, dan (ont)bindt hij naarmate hij beter is in meer hemelen.⁶⁸¹ Ook hier geeft de graad van volmaaktheid de doorslag. Als Origenes verder zegt, dat het beoordelen van de stenen niet simpel en vanzelfsprekend is⁶⁸², houdt dit eveneens in, dat men niet eenvoudig op iemands ambtelijke status kan afgaan en dat de categorieën niet duidelijk afgebakend vastliggen: er is een andere rangorde dan die van de kerkelijke hiërarchie. Ook op een andere manier blijkt nog hoe weinig Origenes weten wil van gefixeerde functies. Jezus Christus is het fundament van de kerk.⁶⁸³ Als Paulus in 1 Cor. 3, 10-11 zegt, dat hij in Corinthe het fundament van de kerk gelegd heeft, Jezus Christus, wil dat zeggen, dat zonder de verkondiging van Jezus Christus geen kerk bestaat.⁶⁸⁴ Maar ook de apostelen en profeten zijn het fundament van de kerk (Ef. 2, 20), omdat zij Christus' fundamentele betekenis hebben verkondigd.⁶⁸⁵ Met name noemt Origenes Paulus, Timotheüs en Lucas, waarvan de laatste twee niet in stricte zin apostelen zijn.⁶⁸⁶ Zij hadden echter wel dezelfde verkondiging als de apostelen, net als de leraren, die na hen kwamen. Het woord *fundament* is dus niet strict beperkt tot Christus en de apostelen. Hetzelfde is het geval met het woord *architect*. Christus is de architect van de kerk.⁶⁸⁷ Maar Paulus kan ook architect van de gemeente genoemd worden.⁶⁸⁸ Als Origenes echter zegt, dat Paulus architectonische boeken schreef over de vraag hoe de architect het huis van de kerk moet bouwen, dan gaat hij ervan uit, dat er ook na hem architecten van de kerk zijn geweest, waarbij men niet direct aan apostelen

zal moeten denken. Het exclusieve van het apostelschap vervaagt, doordat ook anderen hetzelfde fundament Jezus Christus hebben gelegd om daarop een gemeente te bouwen.

Het duidelijkste voorbeeld is het gebruik van het beeld van de rots.

Christus is de rots, maar ook "*de sterke en soliede leerstellingen van Christus*" noemt hij zo.⁶⁸⁹ Bij wijze van paronomasie kan hij alle navolgers van Christus, de rots, rotsen noemen.⁶⁹⁰ Zij moeten dan wel ook wezenlijk de naam *rots* waard zijn ("*in zich een werk met de naam 'rots' hebben*"). Hierbij denkt hij vooral maar niet uitsluitend aan de apostelen en profeten.⁶⁹¹ Dat Jezus Petrus een rots noemt, is volgens Origenes op grond van paronomasie en vanwege de belijdenis, die hij heeft afgelegd (Mat. 16, 16) en die in feite neerkomt op "Here, Gij weet, dat ik U liefheb" (cf. Joh. 21, 17).⁶⁹² Ieder, die het rotsvaste geloof van Petrus deelt, is een nieuwe Petrus. Origenes keert zich danook nadrukkelijk tegen de opvatting, dat Petrus bij de bouw van de kerk een bijzondere, exclusieve rol speelt als fundament van de kerk. Met zijn belijdenis is hij opgenomen in het koor van de andere apostelen en gelovigen.⁶⁹³

Soortgelijke verschuivingen van het beeld doen zich voor bij het woord *zuil*, dat zowel gebruikt wordt voor de apostelen, als voor leraren en dienaren der kerk, ja voor allen, die in de kerk de eerste plaats innemen. Hierbij denkt hij dan ook niet aan de hoogstgeplaatsten in de kerkelijke hiërarchie, maar aan hen, die uitblinken in vroomheid en deugd, standvastig en onwankelbaar zijn, geworteld en gegrond in de liefde en die het beeld van de hemelse dragen.⁶⁹⁴

De aanduiding *hogepriester*, die Origenes bij voorkeur gebruikt voor Christus, blijft tot Hem niet beperkt: ze wordt ook toegepast op de bisschoppen en op die gelovigen, die een hoge graad van volmaaktheid hebben bereikt.⁶⁹⁵

Het mysterie van de kerk heeft meer te maken met het priesterschap van alle gelovigen dan met de kerkelijke hiërarchie.⁶⁹⁶

g. *De firmitas van de kerk*

Zowel de gemeenschap van Qumran⁶⁹⁷ als het Nieuwe Testament⁶⁹⁸ gebruiken het beeld van het huis om daarmee het solide en onwrikbare karakter van de gemeente aan te geven. In Qumran is het fundament de Waarheid⁶⁹⁹, in het Nieuwe Testament m.n. Jezus Christus. Origenes brengt

de vastheid van de kerk eveneens tot uitdrukking met beelden, die we uit het Nieuwe Testament al kennen: het fundament, de rots, de hoeksteen. De strekking hiervan is steeds, dat de kerk haar vastheid heeft in Christus, in de verkondiging van en het geloof in Hem. Zo is de kerk "een pijler en fundament der waarheid" (1 Tim. 3, 15)⁷⁰⁰ en zullen de poorten van het dodenrijk haar niet overweldigen (cf. Mat. 16, 18).⁷⁰¹

h. De unitas van de kerk

Het tweede kenmerk van de kerk, dat door het Nieuwe Testament én door Origenes sterk benadrukt wordt, is de eenheid en de enigheid van de kerk. In Israël was één tempel, in de wereld is één kerk.⁷⁰² En J.J. Meuzelaar stelt vast, dat voor Paulus beslissend was "ob beim Bauen die Einheit des Glaubens gefördert wurde".⁷⁰³ In de griekssprekende vroege kerk wordt de uitdrukking μία ἐκκλησία volgens J.Daniélou vooral met het beeld van het huis verbonden.⁷⁰⁴

Origenes ziet in de geschiedenis van de verheerlijking op de berg in de verontwaardiging van Jezus over Petrus' wens drie tenten te bouwen een bewijs voor de uniciteit van de kerk: er is maar één tent, waarin plaats is voor de Wet, de Profeten en het Evangelie.⁷⁰⁵ Dat vormt geen tegenstelling met zijn uitspraak, dat er in het O.T. één tabernakel was, maar in het N.T. vele kerken. Deze kerken zijn voor hem verschijningsvormen van de ene kerk. Hij wil hier slechts benadrukken, dat de kerk zich wereldwijd verspreid heeft. In het O.T. ging het eveneens over één volk, terwijl het N.T. sterk accentueert, dat het heil ook voor de volken is.⁷⁰⁶

De kracht van de kerk is haar eenheid. Daarom proberen buitenstaanders tweedracht te zaaien.⁷⁰⁷ Origenes leest in Mat. 18, 19 over de kracht van het eenparige gebed en roept daarom op de eenheid van de kerk gestalte te geven. Hoe verschillend de stenen van het gebouw mogen zijn, ze zijn één van hart, één in het geloof. Want er is maar één God in het Oude en Nieuwe Testament. Daarin zijn ook profeten en apostelen één.⁷⁰⁸

i. De katholiciteit van de kerk

Zoëven kwamen we al de gedachte tegen, dat het heil voor de volken is. Origenes kan juichend spreken over de dynamiek van de kerk, waardoor

over de gehele wereld gemeenten zijn ontstaan.⁷⁰⁹ Het wereldwijde perspectief van de kerk ligt daarin verankerd, dat kerk en wereld dezelfde Heer hebben: de gehele wereld (ὅλουμένη) is door de heerschappij van de Heer gestabiliseerd en de kerk is niet tot wankele gebracht.⁷¹⁰

j. Individueel of collectief?

Kenmerkend voor het hellenisme is de religieuze aandacht voor het individu. We zien dat ook bij Philo en Clemens.⁷¹¹ Het N.T. is in zoverre vrij van deze eenzijdigheid van het hellenisme, dat het zowel aandacht heeft voor het individu als voor het collectivum. Het gebruikt de uitdrukkingen *huis Gods* en *tempel Gods* voor de enkele gelovige én voor de kerk.⁷¹² Dat we οἰκοδομή in het N.T. moeten verstaan "niet als Erbauung des individuellen homo religiosus, sondern als Bau der Una Sancta Catholica", zoals P. Vielhauer stelt⁷¹³, is misschien iets te exclusief gezegd, maar zeker is, dat in het N.T. de opbouw van de enkeling uiteindelijk de opbouw van de kerk moet dienen.

Origenes gebruikt het beeld van het huis en van de tempel ook voor de individuele gelovige.⁷¹⁴ Hij ziet dat echter niet los van de kerk als huis en tempel⁷¹⁵: iedere gelovige draagt zijn steentje bij aan de opbouw van de kerk.⁷¹⁶ Daarbij is hij niet alleen bedacht op zijn eigen belang, maar ook op dat van de anderen.⁷¹⁷ Origenes zit hiermee veel duidelijker op het spoor van het N.T. dan Clemens met zijn sterk individualistische benadering.

k. Kerk in ontwikkeling

De kerk wordt door Origenes, evenals in het N.T., beschreven als een gebouw in aanbouw: het bouwproces is nog niet voltooid.⁷¹⁸ De voorlopigheid van de huidige kerk wordt vooral uitgedrukt d.m.v. het beeld van de tent: het aardse bestaan van de kerk valt nog onder de παροικία: de κατοικία is het eschatologisch ideaal, waarheen de kerk op weg is.⁷¹⁹

Deze voorlopigheid van de kerk impliceert strijd, zoals elke bijwoner

verzet oproept en kwetsbaar is. Dat gold van Christus, dat geldt ook van de christenen.⁷²⁰ Origenes wijst op 1 Petr. 2, 8, waar de "steen des aanstoots" uit Jes. 8, 14 op Christus betrokken wordt.⁷²¹ Hij weet, dat het leggen van het fundament, Jezus Christus, gevaar met zich mee brengt ⁷²² en dat de eenheid van de kerk irritant is voor haar vijanden.⁷²³ De *firmitas* van de kerk, die in Jezus Christus gefundeerd is, houdt haar echter temidden van alle bestrijding overeind.

2. De tempel, waar God woont

Zoals je een huis bouwtechnisch kunt beoordelen en als woning, zo kun je over de kerk sprekend letten op haar constructie, maar haar ook zien als de woonplaats van God. Dit aspect van "the divine presence" in de kerk⁷²⁴, krijgt in het N.T. alle aandacht. Het komt er tot uitdrukking in het beeld van de tempel (1 Cor. 3, 16; 2 Cor. 6, 16; Ef. 2, 21-22), waarbij de nadruk gelegd wordt op het werk van de Heilige Geest.⁷²⁵ Origenes gebruikt dit beeld ook voor de kerk en wil trachten alle aspecten van de tempel ook op de kerk over te dragen. Hij interesseert zich hierbij vooral voor het verhaal van de bouw van de tempel (1 Kon. 6) en van de tempelreiniging (Joh. 2, 13-25).⁷²⁶ In de laatste geschiedenis gaat het om de heiligheid van de tempel. Met de inwoning van God is de heiligheid van het gebouw gegeven (1 Cor. 3, 16-17). Aan de andere kant moet het heilig zijn wil God er wonen. Daarom spoort Origenes zijn hoorders aan tot heiliging om zo een heiligdom voor God te worden, ieder persoonlijk en allen tezamen.⁷²⁷ Die heiliging moet zich richten op de leer en op het leven.⁷²⁸ Onder de deugden noemt hij o.a. die van kuisheid en maagdelijkheid, onder invloed van 1 Cor. 6, 19.⁷²⁹ De gelovigen moeten het beeld Gods vertonen en voor zover de kerk het beeld van God draagt is ze tempel van God.⁷³⁰ Alleen zij, die zonder vlek om rimpel of iets dat de kerk kan aantasten zijn, kunnen het lofoffer in het huis des Heren brengen.⁷³¹ Daarom is volmaaktheid ook het kenmerk van het priesterschap. En wil men onderscheid maken tussen priesters en levieten, dan zijn de priesters volmaakt in inzicht en de levieten in daden.⁷³²

3. De tempel, waar God geëerd wordt

De tempel is niet alleen de plaats, waar God verblijf houdt, maar het is ook de plek, waar hij vereerd wordt. Dit aspect wordt in het N.T. alleen in 1 Petr. 2, 5 expressis verbis op de kerk toegepast. J. Rat-

zinger meent, dat het bijvoorbeeld ook bij Augustinus slechts een geringe rol speelt.⁷³³ Bij Origenes is dat echter anders.

a. *Een priesterlijke kerk.*

In het N.T. komt de gedachte van het algemeen priesterschap der gelovigen zowel bij Petrus⁷³⁴ en Paulus⁷³⁵ als in de brief aan de Hebreëën⁷³⁶ voor. De vroege kerk heeft deze gedachte overgenomen: Justinus⁷³⁷, Irenaeus⁷³⁸, Tertullianus.⁷³⁹ Bij Clemens is de gnosticus priester.⁷⁴⁰ Zijn opvatting vertoont verwantschap met die van Philo⁷⁴¹ en de Stoa⁷⁴², waar de wijze de ware priester is. In de loop van de tijd wordt het priesterlijke karakter van de gelovigen steeds meer tot de ambtsdragers beperkt: eerst in het Westen (Cyprianus, Augustinus) en sinds de 4e eeuw ook in het Oosten (Synode van Ancyra (314), canon 1 en 2; Johannes Chrysostomus).⁷⁴³

Door Origenes wordt het priesterschap niet exclusief voor de ambtsdragers gereserveerd.⁷⁴⁴ *"Allen, die in priesterlijke vroomheid en heiligheid leven, niet alleen zij, die men ziet zitten in het priestercollege, maar eerder degenen, die priesterlijk handelen, wier deel de Here is en die geen erfdeel op aarde hebben, zijn waarlijk priesters en levieten van de Heer..."*.⁷⁴⁵ Er zijn zo geen strenge grenzen tussen clerus en volk. Het ene ogenblik lijkt hij over de ambtsdragers te spreken, maar even later blijkt hij het over de gelovigen in het algemeen te hebben.⁷⁴⁶ De overgang is zo onopvallend, dat er voor Origenes nauwelijks verschil lijkt te bestaan.

Origenes opvatting is, dat de priester de volmaakte gelovige is, de charismaticus. Op die basis wordt hij ook in het ambt gekozen. Als hij verband legt tussen de priesters in de kerk en de apostelen is dat vanwege de gave van de Heilige Geest, die zij beiden hebben ontvangen.⁷⁴⁷ Op deze wijze is er slechts graadueel verschil in volmaaktheid tussen clerus en leken: er is een hiërarchie van heiligheid.⁷⁴⁸ Maar dit is slechts *idealiter* zo. De werkelijkheid is, dat niet alle fungerende priesters volmaakt zijn: soms houden ze het niet vol te blijven beantwoorden aan het hoge ideaal van volmaaktheid, soms was de start al verkeerd, omdat ze door nepotisme of langs andere onstichtelijke wegen het ambt in de kerk hebben verkregen.⁷⁴⁹ Omdat voor Origenes volmaaktheid de vooronderstelling van het priesterschap is, is de logische consequentie, dat iemand, die niet volmaakt of zelfs een notoir zondaar is, geen priester is, al draagt hij misschien officieel nog wel de naam. Tegen

deze achtergrond moeten we ook de uitspraken zien, die hij doet in een preek n.a.v. Lev. 8, 1-13. Uit de kleding blijkt het verschil tussen hogepriesters en priesters, tussen de "*sacerdotes maiores*" en de "*sacerdotes minores*". Beiden bezitten de "*sacerdotii gratia*" en het "*sacerdotii nomen*", beiden bekleden hetzelfde ambt ("*officio funguntur*"), maar slechts weinigen zijn "*ornati moribus, instructi doctrina, sapientia eruditi*". Dat wil zeggen: er is "*unum sacerdotii nomen, sed non una vel pro vitae merito vel pro animi virtutibus dignitas*".⁷⁵⁰ Het is mogelijk, dat Origenes hier spreekt over het onderscheid tussen bisschoppen en presbyters.⁷⁵¹ Maar het ligt nog meer voor de hand, dat hij hier primair denkt aan de gelovigen in het algemeen. Immers, de bisschoppen zijn niet de enigen van wie gezegd kan worden, dat ze "*ornati moribus, instructi doctrina, sapientia eruditi*" zijn. Ook de volmaakte gelovigen, die geen bisschop zijn geworden, tooien zich met een heilige leer en levenswandel. Hierover sprak Origenes kort tevoren: "*ook al zijt ge onder de mensen niet opgevallen en onbekend, toch kunt ge bij God het hogepriesterschap uitoefenen...*".⁷⁵² Van iedere gelovige geldt echter, dat hij bij de Doop de "*sacerdotii gratia*" ontvangt. De rang van hogepriester kun je alleen bereiken, "*si... unctio chrismatis et gratia in te baptismi incontaminata duraverit*".⁷⁵³ De tekst geeft onvoldoende steun voor de bewering van H.J. Vogt, "dass Origenes das Amt, auch wenn er es nicht in den Vordergrund rückt, doch als objektive Gegebenheit anerkennt".⁷⁵⁴

Bedacht moet worden, dat *volmaakt* voor Origenes niet hetzelfde is als *zondeloos*: hij onderscheidt graden van volmaaktheid.⁷⁵⁵ Daarom kan hij ook zeggen, al ziet hij volmaaktheid als voorwaarde voor het priesterschap: priesters zijn geen mensen, die niet zondigen, maar die hun zonde erkennen en die trachten Hem na te volgen, die geen zonde gedaan heeft.⁷⁵⁶ Want Christus is de eigenlijke (*proprie*) bisschop.⁷⁵⁷ Instructief is om te zien hoe de voorstelling van het eigenlijke priesterschap en de betekenis van het woordje *proprie* verschuift. Augustinus erkent het algemeen priesterschap der gelovigen, maar spreekt verder "*de solis episcopis et presbyteris... qui proprie iam vocantur in ecclesia sacerdotes*".⁷⁵⁸ Bij hem zijn de eigenlijke priesters de ambtsdragers geworden.

b. *A liturgy of life*

Als we ons afvragen waaruit de priesterlijke taak van de gelovigen volgens Origenes bestaat, komen we tegen het element van de *verkondiging*, op grond van dieper inzicht in de geheimenissen Gods⁷⁵⁹, van *verzoening* door vasten en bidden en door het martyrium⁷⁶⁰, van de *sleutelmacht* o.a. door de verkondiging⁷⁶¹, van het beoefenen van *barmhartigheid* t.o.v. de financieel en geestelijk zwakkeren⁷⁶² en van het brengen van het *lofoffer* aan God.⁷⁶³

Verscheidene van deze facetten van het priesterschap van de gelovigen komen we ook in het N.T. tegen. Paulus geeft in Rom 12, 1 echter een allesomvattende benadering, als hij zegt: "Ik vermaan U dan, broeders, met beroep op de barmhartigheden Gods, dat gij Uw lichamen stelt tot een levend, heilig en Gode welgevallig offer: dit is Uw redelijke eredienst." Het Offer van Christus moet de christen motiveren tot het offer van zijn gehele bestaan. Er is geen afstand tussen de cultus en het leven van elke dag.⁷⁶⁴

Dit thema van een "Lebendiges Opfer"⁷⁶⁵ staat bij Origenes centraal. De priesterlijke kerk beoefent "a liturgy of life"⁷⁶⁶. Anders dan Clemens heeft Origenes geen personalistische, exclusief op God gerichte voorstelling van het priesterschap: de gnosticus, die opgaat in God. Hij is vooral geïnspireerd door Petrus, als die het collectieve van het priesterschap benadrukt: een geestelijk huis, een heilige priesterschap, een heilige natie (1 Petr. 2, 5. 9) en door Paulus, wanneer hij nadruk legt op het allesomvattende karakter van het priesterschap, in dienst van God en de naaste (zie hiervoor geheel Rom. 12!).

INLEIDING

Bij zijn spreken over de kerk heeft het Tweede Vaticaanse Concilie sterk de nadruk gelegd op de kerk als volk van God. Het wilde hiermee het historisch - dynamische karakter van de kerk onderstrepen.¹ Een dergelijke omschrijving van de kerk gaat o.a. via Augustinus² terug op uitspraken in het Nieuwe Testament, zoals in 1 Petr. 2, 9-10; Hand. 15,14; Rom. 9,25-26; 2 Cor. 6,16; Tit. 2,14.³ Men krijgt hierbij direct associaties met Israël als het oud-testamentische volk van God, dat met vallen en opstaan Gods bedoeling realiseerde.

Origenes is op allerlei manieren ook bezig met deze relatie tussen het oud-testamentische en het nieuw-testamentische volk van God. In dit hoofdstuk gaan wij hierop nader in. We beperken ons echter niet tot Israël in de stricte zin van het woord. Het Oude Testament begint immers ook niet met de geschiedenis van Israël, maar met 'mensen van naam' (cf. Gen. 6,4). In een eerste paragraaf willen we nagaan hoe Origenes in figuren uit de vroegste geschiedenis van de wereld en van Israël typen van de kerk ziet. Een tweede paragraaf concentreert zich op het Exodus-verhaal. In het derde deel van dit hoofdstuk gaat het over Israël, Juda, Jerusalem en over andere plaatsen in Israël, die in zijn ecclesiologie een rol spelen. In par.vier is ondergebracht de beeldspraak rond woorden als *stad*, *muur*, *poort*, *toren* e.d. In de vijfde plaats wordt nog ingegaan op David en zijn koningschap.

1. 'MENSEN VAN NAAM'

1. *De betekenis van een naam*

Origenes hecht veel waarde aan de betekenis van een naam. In zijn commentaar op het evangelie naar Johannes spreekt hij over ἡ ἐρμηνεία τῶν ὀνομάτων, waarin hij de naam Johannes als Joan vindt.⁴

Waarschijnlijk doelt hij hier op een onomasticon, dat hij geraadpleegd heeft.⁵ De naam Johannes noemt hij een hellenistische vorm van Joan en hij wijst op de hellenistische vorm Jacobus voor Jakob en Simon voor Simeon. Vervolgens geeft hij van enkele namen de betekenis: Ζαχαρίας is μνήμη ; Ἑλισάβετ is θεοῦ μου ὄρκος of θεοῦ μου ἐβδομάς.⁶ In de volgende paragraaf past hij dan de betekenis van deze twee namen toe.⁷

Hij heeft twee redenen om aan namen grote betekenis te hechten. De eerste draagt een taalfilosofisch of theologisch karakter. Namen bevatten bepaalde *mysteria*. Daarom moet men schriftplaatsen met veel namen niet als minderwaardig beschouwen. Juist daar kan men vele onuitsprekelijke mysteria aantreffen, die niet voor iedereen toegankelijk zijn.⁸ En namen worden niet toevallig gegeven, maar op grond van "*officia et actus*".⁹ Daarom kunnen naamsveranderingen op last van God ook een profetie inhouden.¹⁰ Niet alleen bij de heiligen (Abram, Sara, Jakob), maar ook bij de heidenen (Jozef, Daniël en zijn vrienden) komt men tegen, dat namen worden aangepast aan de feiten. Ook Mozes heeft , volgens Origenes, in Num. 31, 8 niet de historische namen van de vijf koningen van de Midianieten vermeld, maar hun namen aangepast. Immers, niemand zal zijn zoon de naam Evin, monster geven. *"Zo heeft Mozes de koning van de Midianieten genoemd, zoals hij meende, dat hij genoemd moest worden. Monsterlijke beestachtigheid heerst bij de Midianieten, heeft hij gezegd."*¹¹ Origenes signaleert wel het verschijnsel, dat rechtvaardigen en onrechtvaardigen dezelfde naam kunnen dragen: Judas, de zeloot, Juda, de patriarch en Judas Maccabaeus waren rechtvaardigen, maar Judas Iskariot was een verrader.¹² Hij trekt hieruit echter niet de conclusie, die Eustathius van Antiochië er aan verbindt, dat zijn theorie dus niet klopt. Eustathius vat zijn bezwaren tenslotte zo samen, dat Origenes door alles op grond van de namen te allegoriseren de historische feiten, die er aan ten grondslag liggen (τὰς τῶν πραγμάτων ὑποθέσεις), ondergraaft.¹³ Met dit verwijt doet hij echter Origenes onrecht.¹⁴ De tweede reden is een fysiologische of psychologische. Via het zaad worden eigenschappen van de vader overgedragen op de kinderen. De vader heeft op zijn beurt eigenschappen geërfd van zijn voorvaders. Hoewel Origenes de vrouw hierbij een voorname-lijk passieve rol toekent, kan hij niet ontkennen, dat iemand soms

ook eigenschappen van zijn moeder vertoont.¹⁵ Zo zit de ziel bij de geboorte vol noëtische zaden, afkomstig van het voorgeslacht. Door de werking van τὸ ἡγεμονικόν treden bepaalde λόγοι σπερματικοί op de voorgrond. Door deze te cultiveren kun je zoon van Abraham worden. Want weliswaar worden de mensen niet met gelijke zaden geboren, maar niemand wordt geboren zonder heilzame en heilige zaden.¹⁶ Wat bijvoorbeeld Abraham betreft: hij had, evenals zijn broers Nahor en Haran, rechtvaardigen in zijn voorgeslacht: Seth, Enos, Henoah, Noach, Sem. Van hen namen ze de eigenschappen via het zaad over. Abraham benutte ze echter het meest en voegde er zelf speciale trekken aan toe. En het nageslacht van Abraham kan zo ook weer van zijn bijdrage profiteren. En ook al is iemand langs natuurlijke weg geen zaad van Abraham, toch kan hij een tweede Abraham worden door de beste kwaliteiten in zich te cultiveren. Tenslotte was Abraham zelf ook geen zaad van Abraham!¹⁷ Iemand, die geen zaad van Abraham kan zijn, is in ieder geval zaad van Noach: van hem immers stammen alle mensen sinds de zondvloed af. En zo heeft ieder wel iets van het zaad van de rechtvaardige. Wie echter zaad van Sem, van Cham of Jafeth is, is niet zomaar duidelijk.¹⁸ Op deze manier is voor Origenes niet alleen interessant, wiens natuurlijke zoon iemand is, maar vooral wiens geestelijke zoon hij is. Kind van iemand zijn wil zeggen: zijn werken doen.¹⁹ Enerzijds zijn er dan de kinderen van Abraham, Isaäk en Jakob, anderzijds de kinderen van de Duivel (cf. 1 Joh. 3, 8) of meer speciaal gezegd: de zonen van Kaïn, Cham, Kanaän, Farao, Nebukadnezar enz. En bij de dood gaat ieder naar zijn eigen vader. Vandaar de uitdrukking *tot zijn vaderen vergaderd worden* (2 Kon. 22, 20 e.a.).²⁰ Tegen deze achtergrond wordt het duidelijk hoe Origenes ertoe komt onder Benjamin niet alleen de jongste zoon van Jakob te verstaan, maar allen, die op geestelijke wijze van hem afstammen. Benjamin brengt Benjamin voort. De profetieën over Benjamin gelden ook voor deze afstammelingen van hem.²¹ Evenzo is de zegen van Noach voor Sem en Jafeth (Gen. 9, 26-27), van Isaäk voor Jakob (Gen. 28, 1) en van Jakob voor Jozef, Efraïm en Manasse (Gen. 48, 15. 20) en zijn andere zonen (Gen. 49, 28) niet alleen voor hen bedoeld. Ieder, die in de kracht en de geest van bijv. Sem, Jafeth, Jozef, Isaäk of Jakob komt te staan, kan ook deelgenoot worden van de zegening van hem, wiens kracht en geest hij heeft bezeten. Zo

acht Origenes de zegeningen uit Genesis, Leviticus en Numeri geldig voor iedere rechtvaardige en volmaakte.²² Immers, *"elke menigte gelijken is één en niet zijn velen, die gelijk zijn. Het zijn wel vele lichamen, maar ze vormen toch slechts één lichaam..."*.²³ Op deze wijze fundeert hij zijn exegese en toepassing van persoonsnamen. Het zal duidelijk zijn, dat hij zo ook in allerlei oud-testamentische figuren praefiguraties van de kerk ontdekt.

2. Adam, Eva en het paradijs

Als Anastasius Sinaita in de 7e eeuw het scheppingsverhaal uitlegt en betreft op de incarnatie van Christus en op de kerk, beroept hij zich voor deze geestelijke exegese op een aantal voorgangers: "Philo, de filosoof en tijdgenoot van de apostelen, Papias uit Hierapolis, de beroemde leerling van Johannes de evangelist, Irenaeus uit Lyon, de martelaar en filosoof Justinus, Pantaenus uit Alexandrië, Clemens van de Stromata en hun geestverwanten, hebben de paradijsverhalen geestelijk opgevat en betrokken op de kerk van Christus. Tot hen behoren ook die twee buitengewone geleerden uit Cappadocië, de beide Gregorii. En deze allen zeggen om die reden, dat er ook een geestelijk paradijs is."²⁴ De opsomming, die hij geeft, is niet volledig. Ook Hippolytus, Tertullianus, Origenes, Cyprianus, Ambrosius, Methodius van Olympus, Zeno van Verona en Cyrillus van Jerusaleem hebben verband gelegd tussen het paradijs en de kerk.²⁵ Bovendien hoort Philo alleen in het rijtje thuis voor zover we ook bij hem een geestelijke exegese van het paradijsverhaal tegenkomen, maar hij betreft het uiteraard niet op Christus en de kerk. Terecht merkt Anastasius op, dat de genoemde schrijvers "ook een geestelijk paradijs" kennen. De geestelijke exegese van het paradijsverhaal betekent niet automatisch een ontkenning van de historiciteit van het paradijs. Ook Origenes gaat uit van zijn reële, historische existentie.²⁶

We bepalen ons hier tot Origenes' exegese van het paradijsverhaal, waarin de toepassing op de kerk slechts één aspect is. Uitgangspunt is, dat het paradijs de oorspronkelijke staat der rechtheid aanduidt. Maar de mens is *"uit het paradijs der vrijheid als straf voor de zonde tot de slavernij van deze wereld"* gekomen.²⁷ De Farao, d.w.z. de Boze, *"wil, dat allen vleselijke dingen denken, het tijdelijke verlangen, zoeken wat op de aarde is (cf. Col. 3, 2) en dat niemand zijn ogen opheft naar de hemel (cf. Luc. 18, 13), niemand zoekt waar hij*

vandaan gekomen is hier naartoe, niemand zich zijn vaderland, het paradijs herinnert."²⁸ Het hemelse paradijs is het eigenlijke vaderland van de mens en staat tegenover het vleeselijke, tijdelijke, aardse bestaan. Het tijdelijke wordt gekenmerkt door slavernij²⁹ en onvruchtbaarheid³⁰, door onvrede, verwarring, gevangenschap en tranen (cf. Ri. 2, 5)³¹, door zonde³² en dood (cf. Rom. 5, 12).³³ Het is een τόπος κακώσεως (Ps. 43, 20 LXX), een plaats van lijden.³⁴ Op het eerste gezicht lijkt er een zekere tegenstrijdigheid te zijn in de uitspraken van Origenes, als hij enerzijds het paradijs in de hemel situeert³⁵, maar anderzijds zegt, dat *"het paradijs niet op het droge, maar op de aarde"* is.³⁶ Deze schijnbare tegenstrijdigheid wordt veroorzaakt, doordat Origenes een aardse en een hemelse aarde onderscheidt. De aardse aarde is het droge (cf. Gen. 1, 10), d.w.z. het onvruchtbare. In een preek over Numeri zegt hij: *"Want ook wordt Adam als schuldige na de zondeval weggeduwd naar een plaats, die het droge genoemd is. Want tevoren is hij niet op het droge geweest, maar op de aarde, want het paradijs is niet op het droge, maar op de aarde. En ook wat de Heer in het Evangelie aan de zachtmoedigen belooft (cf. Mat. 5, 5), is niet het droge, maar de aarde."*³⁷ Dat hij het paradijs in de hemel localiseert, blijkt ook, als hij de woorden van Paulus uit Gal. 1, 8 ("Maar ook al zouden wij, of een engel uit de hemel, een evangelie verkondigen, afwijkend van hetgeen wij U verkondigd hebben, die zij vervloekt!") parafraseert als: wij moeten alleen van God afhankelijk zijn en van niemand anders, zelfs niet al komt hij uit het paradijs Gods.³⁸

Al bij Ezechiël (36,35) en Jesaja (51, 3) wordt de eindtijd met de oertijd vergeleken. Ook in de voor-christelijke apocalyptiek is de eindtijd identiek met de oertijd. In de Apocalyps (2, 7) wordt eveneens gesproken over de eschatologische wederkeer van het paradijs. En de evangelisten getuigen, dat het Jezus is, die het paradijs terug brengt.³⁹ Deze gedachten worden door de kerkvaders overgenomen en uitgewerkt. Origenes tekent het leven van een gelovige als de weg terug naar het hemels paradijs. Wie het aardse beeld heeft afgeworpen, draagt het beeld van het hemelse (cf. 1 Cor. 15, 47. 49); zijn burgerschap is in de hemel (cf. Phil. 3, 20; Joh. 15, 19).⁴⁰ Hij woont hier in tenten, op weg naar het ware vaderland van het paradijs, de hemel.⁴¹ Behalve met vaderland, paradijs en hemel omschrijft Origenes het einddoel van deze peregrinatio ook met " ἡ ἄνω ἀνάπαυσις " en met de stad van God.⁴² In de joodse apocalyptiek zijn het beeld van het he-

mels paradijs en van de hemelse stad ook in elkaar overgevloeid.⁴³ In hoeverre Origenes hierdoor direct of indirect beïnvloed is, is niet duidelijk. J. Daniélou onderscheidt in het Nieuwe Testament twee typologische lijnen: die van het paradijs (in de evangeliën en de Apocalyps) en die van Adam (vooral bij Paulus). Beide zetten zich bij de kerkvaders voort: de eerste in een meer sacramentele geest, de andere in christologische zin.⁴⁴ Bij Origenes komen we behalve de typologie van het paradijs ook die van Adam tegen. Ze vertonen onderling een nauwe samenhang en het onderscheid van Daniélou gaat voor Origenes niet zondermeer op.

Door de zondeval zijn alle mensen buiten het paradijs geraakt. Zoals volgens Hebr. 7, 9-10 Levi in de lendenen van Abraham was, zo waren alle mensen, die in deze wereld geboren zijn en nog zullen worden, in de lendenen van Adam, toen hij nog in het paradijs was. Maar in en met hem zijn ze ook uit het paradijs verdreven en zo is de dood op hen doorgegaan (cf. Rom. 5, 12).⁴⁵ De toegang tot het paradijs is afgesloten d.m.v. de cherubim met een vurig zwaard (cf. Gen. 3, 24).⁴⁶ Echter, evenals voor Paulus (Rom. 5, 14) is ook voor Origenes Adam het type van Christus, evenwel "*forma futuri... ex contrariis*"⁴⁷, "*per genus similis, per speciem contraria*".⁴⁸ De overeenkomst is, dat iets zich van één over velen verspreidt, het verschil is, dat bij Adam sprake is van zonde en bij Christus van gehoorzaamheid.⁴⁹ "*Door het hout (kwam) de dood en door het hout het leven, de dood door Adam, het leven door Christus*", zegt Origenes.⁵⁰ Deze uitspraak vertoont een treffende overeenkomst met die van Irenaeus, waarin hij zegt: "zoals we door het hout schuldenaars van God geworden zijn, zo ontvangen we door het hout kwijtschelding van onze schuld".⁵¹ In Gen. 46, 3-4 leest Origenes, dat God zegt: "...vrees niet naar Egypte te trekken, want Ik zal U daar tot een groot volk maken...en Ik zal U ook zeker weer terugvoeren...". Dit kan zijns inziens niet tot Jakob gezegd zijn, aangezien die in Egypte gestorven is. Het moet daarom slaan op Christus, die neerdaalde naar deze wereld, er tot een groot volk werd: de kerk uit de heidenen, en aan het eind terugkeerde naar de Vader óf op Adam, die afdaalde naar Egypte, naar de strijd, nadat hij uit de heerlijkheden (*deliciae*) van het paradijs verstoten was en in de moeiten en ellenden van deze wereld terecht kwam, maar door God niet verlaten werd.⁵² De betekenis van het "terugvoeren" is volgens hem, dat de eniggeboren Zoon aan het eind der eeuwen in het dodenrijk is neergedaald om daar Adam terug te roe-

pen. Adam moet hier collectief genomen worden en op deze manier is "heden zult gij met Mij in het paradijs zijn" (Luc. 23,43) dan tot alle heiligen gezegd, voor wie Hij is neergedaald.⁵³ Elders sluit Origenes zich aan bij een oude traditie, die in de gelijkennis van de barmhartige samaritaan (Luc. 10, 25-37) de reiziger, die afdaalt van Jerusalem naar Jericho, identificeert met Adam, die uit het paradijs afdaalde naar deze wereld. De rovers, die het op hem gemunt hebben, zijn de vijandige machten. Priester en leviet, d.w.z. Wet en Profeten, laten hem aan zijn lot over, maar Jezus ontfermt zich als een barmhartige samaritaan over hem. Hij verbindt de wonden van zijn ongehoorzaamheid en brengt hem op het rijdier van Zijn lichaam naar de herberg van de kerk, die allen opneemt, die willen binnengaan. De herbergier is de "*ecclesiae praeses, cui dispensatio credita est*".⁵⁴ Deze "*engel der gemeente*" krijgt om hem tot zijn herstel te begeleiden twee denarii, nl. de kennis van de Vader en de Zoon en van het mysterie, dat de Vader in de Zoon en de Zoon in de Vader is.⁵⁵ In een fragment wordt de herbergier omschreven als "*de apostelen en hun opvolgers, de bisschoppen en leraren van de kerken, of de engelen, die aan het hoofd van de kerken staan*".⁵⁶ Ook hier is Adam een collectivum en duidt de gehele gevallen mensheid aan. Wel stipuleert Origenes, dat er geen sprake is van automatisme, zodat per se iedere mens is afgedaald. Ieder heeft een vrije wil. Maar wie uit vrije wil afdaalt, valt in handen van de boze machten. Jezus is ook wel afgedaald, maar niet in ongehoorzaamheid, maar in gehoorzaamheid aan God. Hij is door God gezonden vanwege "de verloren schapen van het huis Israëls" (Mat. 15, 24). Een andere traditie, waarbij Origenes zich aansluit, vertelt, dat het lichaam van Adam begraven is op Calvarië, waar Christus gekruisigd is.⁵⁷ Hiermee wordt benadrukt, dat Adam het hoofd is van het menselijk geslacht, dat in zonde viel en de dood stierf, en Christus het hoofd is van de verlost mensheid. Of, zoals hij in De Principiis zegt: het Israël naar het vlees gaat via de aartsvaders op Adam terug, het Israël naar de geest op Jezus Christus.⁵⁸ De wijze, waarop hij dit in deze passage formuleert, heeft aanleiding gegeven tot misverstand en tot de beschuldiging, dat Origenes de μετενομήτως leerde en beweerde ὅτι ἡ τοῦ Σωτῆρος ψυχὴ ἡ τοῦ Ἀδάμ ἦν.⁵⁹ Hij zegt namelijk, dat het Israël naar de geest teruggaat op "*die Adam, waarvan de apostel zegt, dat het Christus is* (1 Cor. 15, 45)". Gezien de paulinische achtergrond en verwante uitspraken bij Origenes

is er echter geen reden de beschuldiging op grond van deze uitspraak serieus te nemen. Wat Origenes wil zeggen is, dat, zoals na de verwerping van Saul David koning werd, zo nadat de eerste Adam van het koningschap vervallen is verklaard, Christus als tweede Adam koning van alles is geworden.⁶⁰ Dat het hierbij niet om dezelfde Adam gaat, is duidelijk. De Adam-Christus-typologie en recapitulatietheorie is vooral door Irenaeus uitgewerkt.⁶¹ De recapitulatie heft echter de verscheidenheid niet op. In een preek over Numeri zegt Origenes: *"Toen God de zonen van Adam verstrooide, heeft Hij de grenzen van de volken vastgesteld naar het aantal van de engelen Gods of - zoals we in andere handschriften lezen - naar het aantal van de zonen van Israël (Deut. 32, 8). In het begin van de wereld zijn de zonen van die Adam zo verstrooid als hun verdiensten of het in aanmerking nemen van Adam zelf eiste. Wat zullen we dan zeggen, dat zal gebeuren, als Gods gunst begonnen is de zonen van de laatste Adam (, die niet tot een levende ziel, maar tot een levendmakende geest geworden is,) niet te verstrooien, maar te ordenen, niet in het begin, maar aan het eind van de wereld en niet als mensen, die in Adam allen gestorven zijn, maar als degenen, die in Christus allen levend gemaakt zijn. Ongetwijfeld zal er een onderscheiding en verdeling zijn, die niet alleen wordt vastgesteld naar de verdiensten van hen, die geordend worden, maar ook door de laatste Adam in aanmerking te nemen, in wie - naar gezegd - allen levend gemaakt worden."*⁶²

Jezus Christus is de weg naar de boom des levens.⁶³ Hij is zelf de boom des levens, omdat Hij de Wijsheid is (cf. Spr. 3, 18).⁶⁴ Hij ontsluit voor degenen, die hun geloof belijden, de deuren van het paradijs en zegt tot hen "heden zult gij met Mij in het paradijs zijn" (Luc. 23, 43).⁶⁵ De vlammen van het vurig zwaard van de cherubijnen hebben alleen nog vat op hen, *"die op het fundament Jezus Christus gebouwd hebben met hout, hooi of stro (cf. 1 Cor. 3, 10-15) en met het gemakkelijkst ontvlambare en altijd verder brandende hout der verloochening."* Origenes spoort daarom de gelovigen aan om niet onder de druk van de overheid hun geloof te verloochenen: *"Als Jezus met U naar het paradijs trekt, veracht dan de slang, die overwonnen is en onder de voeten van Jezus en door Hem ook onder Uw voeten vermorzeld is (cf. Rom. 16, 20). Want Hij heeft U macht gegeven om op slangen en schorpioenen te treden en op alle geweld van de vijand, opdat niets daarvan U zou schaden (cf. Luc. 10, 19)."*⁶⁶ Degene,

die de Heer belijdt, is "het lot van de Heer" (Lev. 16, 9) geworden en wordt onverwijld (cf. Luc. 23, 43) naar het paradijs gevoerd, maar wie Hem verloochent, wordt als "het lot van de zondebok" naar de woestijn van de hel gevoerd (cf. Lev. 16, 21). Je kunt zo ook zeggen, dat de Heiland zijn kerk tot lot van de Heer gemaakt heeft.⁶⁷ Zo is de goede moordenaar naar het paradijs gegaan⁶⁸ als *"symbool van allen, die als zondaren tot geloof in Jezus gekomen zijn en zeggen: Ik ben met Christus gekruisigd (Gal. 2, 19), van hen, die gelijk worden aan Zijn dood, die ook het verblijf in het paradijs waardig gekeurd worden, omdat de Heer gezegd heeft: Heden zult gij met Mij in het paradijs zijn (Luc. 23, 43)"*.⁶⁹ Men is het paradijs waardig, als men verbonden is met de boom des levens, Jezus Christus.⁷⁰ Daarom kan hij zeggen, dat de Joden niet in het paradijs komen. Zij hebben Hem immers verworpen.⁷¹ Overigens moet men het *"heden zult gij met Mij in het paradijs zijn"* wel wat genuanceerd opvatten. Hoe kan Jezus namelijk drie dagen en drie nachten in het hart der aarde zijn (Mat. 12, 40) en de goede moordenaar in het paradijs? Origenes weet, dat sommigen dit probleem hebben opgelost door in Luc. 23, 43 een latere toevoeging te zien. Zelf oppert hij twee andere verklaringen: of Jezus zette hem eerst af in het paradijs, of σήμερον duidt hier, zoals vaker, een langere periode aan, nl. de huidige tegenover de komende eeuw: in deze eeuw zal hij nog het paradijs binnengaan. Voor deze laatste opvatting lijkt Origenes te kiezen.⁷² Ook elders onderscheidt hij in het paradijs, dat de gelovige na dit leven betreedt, verschillende graden: een eerste fase (*"in prima hora"*) het paradijs Gods en een latere, als hij van de boom des levens en van alle bomen krijgt, het *"paradisus deliciarum"*. Dit laatste paradijs typeert hij als *"beatitudo"*.⁷³ Dat is het einddoel van de hoogste volmaaktheid en gelukzaligheid.⁷⁴ Ter vergelijking kunnen we hier misschien aanvoeren, wat hij opmerkt over drie fasen in de opstanding van Christus: op de eerste dag in het paradijs van God zijn; Zijn verschijning met de woorden "houd Mij niet vast, want Ik ben nog niet opgevaren naar de Vader" ἐν τῷ τέλει τῆς ἀναστάσεως, het zijn bij de Vader.⁷⁵ Het paradijs is dus nog niet het zijn bij de Vader, de hoogste gelukzaligheid, die hij aanduidt als *"paradisus deliciarum"*. Integendeel, want in De Principiis spreekt hij over het paradijs, waar de zielen der hei-

ligen na dit leven terecht komen, als over een auditorium en school voor die zielen, waar zij over de betekenis van wat zij in het leven hebben gezien onderricht worden en over de toekomst worden geïnformeerd.⁷⁶ Hij situeert dit paradijs "*in loco aliquo in terra posito*". Hoe en waar we ons dit denken moeten, legt hij niet uit. Waarschijnlijk had hij hier zelf ook geen concrete voorstellingen van en bedoelde hij slechts aan te geven, dat dit paradijs nog niet de uiteindelijke *hemelse* zaligheid was, maar slechts een anticipatie hierop.

Behalve deze wijze van anticiperen op het eschatologische paradijs kent Origenes nog twee vormen, waarin het paradijs reeds in deze bedeling gestalte kan aannemen.

Ook de ziel kan namelijk een paradijs worden.⁷⁷ Als wij de werken van het vlees doden, zullen we de vruchten van de Heilige Geest oogsten en zal de Here in ons wandelen als in een geestelijk paradijs.⁷⁸ In de ziel kunnen goede en slechte bomen groeien.⁷⁹ Wat de goede betreft zijn er de boom van vroomheid, van wijsheid, van de leer, van de kennis van goed en kwaad⁸⁰ en vooral de boom des levens. Dergelijke bomen worden door de hemelse landman (cf. Joh. 15, 1) in de ziel gekweekt.⁸¹ De profetie van Bileam over "*paradisi super flumina*" in bosrijke dalen (Num. 24, 6) betreft Origenes ook op de zielen der gelovigen, die in ontwikkeling zijn. "*De wouden, die hen beschaduwden, zijn elke samenkomst der rechtvaardigen*"⁸² en het koor van de heilige profeten. Want in de schaduw van de gedachten, die ze bij hen op schrift vinden, verkwikken zich hun zielen en in hun leringen verheugen zij zich alsof ze voortschrijden door schaduwrijke wouden. Ze worden bevonden als '*paradijzen aan rivieren*', gelijk aan en verwant met dat paradijs, waarin de boom des levens is. De rivieren kunnen we opvatten als de evangelische en apostolische geschriften óf als de hulptroepen van engelen en hemelse machten voor deze zielen.⁸³ Want ze worden door hen besproeid en bevoeid en gevoed tot alle kennis van en inzicht in de hemelse dingen.⁸⁴ Ofschoon ook onze Heiland een rivier is, die de stad Gods verheugt (cf. Ps. 46, 5).⁸⁵ En de Heilige Geest is niet alleen zelf een rivier, maar doet ook bij hen, aan wie Hij gegeven is, stromen uit hun buik voortkomen (cf. Joh. 7, 38). En God, de Vader, zegt: ze hebben Mij de bron van levend water verlaten (Jer. 2, 13), d.w.z. Hij is de bron, waaruit die rivieren voortkomen."⁸⁶

De allegorische interpretatie van het paradijs als "le paradis des vertus" en de localisering in de ziel is bij Origenes zeldzaam. Bij Philo komen we haar echter uitvoerig tegen: voor hem is het paradijs het beeld van τὸ τῆς ψυχῆς ἡγεμονικόν⁸⁷, van ἡ ἀρετὴ⁸⁸ enz. Bij Ambrosius, die sterk van Philo afhankelijk is⁸⁹, is dit eveneens het geval.⁹⁰

In het gedeelte uit de preek over Num. 24, dat we zoëven wat uitvoeriger citeerden, werd verband gelegd tussen de paradijselijke zielen en de heilzame schaduw van de samenkomsten der gemeente. En daarmee komen we terecht bij de derde anticipatie op het eschatologisch paradijs: de kerk.⁹¹

Wanneer de catechumenen eens vruchtdragende bomen worden, worden ze geplant in het paradijs van God, d.i. de kerk, door de hemelse landman. Want Hij is het, die dergelijke bomen in de kerk van Christus plant. Zoals de Heer ook zegt: "Elke planting, die mijn hemelse Vader niet geplant heeft, zal worden uitgeroeid."⁹² Wonderlijk genoeg noemt Origenes de kerk in deze passage "*paradisus deliciarum*", een benaming, die hij bij voorkeur gebruikt voor de uiteindelijke volmaaktheid.⁹³ De overgang naar het paradijs, de kerk, wordt gemarkeerd door de Doop: "*Zij, die wedergeboren worden door de goddelijke doop, worden in het paradijs geplaatst, d.i. in de kerk, om de inwendige geestelijke werken te doen. En zij ontvangen de opdracht al de broeders lief te hebben en de vrucht, die komt door volharding, te eten naar het woord 'van alle hout in het paradijs zult ge eten' (Gen. 2, 16).*"⁹⁴ De "*regeneratio baptismi*" staat tegenover de "*generatio mortalis*", zoals Christus staat tegenover Adam.⁹⁵ Adam had door de zondeval het paradijs verbeurd, maar toen God in den beginne ("*ab initio*") het "*paradisus deliciarum*" plantte, was het zijn bedoeling, dat de mens op geestelijke wijze zou genieten. En nog steeds wordt ons in Ps. 37, 4 voorgehouden "verlustig U in den Here": κατατρώψῃσιν τοῦ κυρίου (36, 4 LXX). Dat wil zeggen: de inwendige mens moet eten en genieten. Eten d.i. horen de woorden, die uitnodigen tot de vreze des Heren. En genieten d.i. zich inspannen de Wet te verstaan, de Profeten te doorvorsen, de gelijkenissen van het Evangelie uit te leggen en de woorden der apostelen te verklaren.⁹⁶ Hoewel Origenes het persoonlijk Bijbelgebruik stimuleert⁹⁷, zal hij bij deze woorden toch vooral gedacht hebben aan de samenkomst van de gemeente, waar de Schriften worden verklaard. In die zin is de

kerk "paradisus deliciarum", "παράδεισος τρυφῆς", waar de gelovigen kunnen "κατατρυφᾶν τοῦ κυρίου". J.Jeremias heeft benadrukt, dat de term *paradijs* in het Nieuwe Testament nogal zeldzaam is. Hij meent, dat de reden voor deze terughoudendheid is, dat het gemakkelijk aanleiding is, dat men zich meer concentreert op de uiterlijke zaligheid van het paradijs dan op de gemeenschap met God.⁹⁸ Dat dat gevaar niet denkbeeldig was, blijkt uit het feit, dat we in de tweede eeuw bij Papias sporen vinden van apocalyptische fantasie, die via de joodse apocalyptiek ook in de christelijke theologie is binnengedrongen.⁹⁹ Zoals uit het bovenstaande blijkt, wil Origenes van zo'n materiële voorstelling van het paradijs niet weten. En in zijn boekje over het gebed wijst hij die expliciet af.¹⁰⁰ Al eerder spraken we er over hoe het huwelijk van Adam en Eva voor Origenes in het spoor van Paulus (Ef. 5, 22-32) type is van de relatie tussen Christus en de kerk.¹⁰¹ Wij volstaan hier met eraan te herinneren hoe Adam in dit verband profeet genoemd werd, omdat hij profeteerde van het mysterie van Christus en de kerk.¹⁰² Ook wees Origenes erop, dat Jezus Zijn Vader verlaten heeft uit liefde voor de kerk (cf. Ef. 5, 25-26. 32) en dat dit betekent, dat zij er al was vóór Zijn komst.¹⁰³ En Hij heeft haar zo liefgehad, dat Hij zich voor haar overgaf, toen zij nog goddeloos was (cf. Rom. 5, 6. 8). *"Herinner U hoe de eerste vrouw (Eva) verleid is en in overtreding geraakt, van wie gezegd wordt, dat ze niet anders behouden kan worden dan door 'het voortbrengen van zonen', namelijk van hen, die 'blijven in geloof en liefde met heiligheid' (cf. 1 Tim. 2, 14-15)."* Zo kan de kerk ook uit de heidenwereld verzameld worden.¹⁰⁴ Zoals Adam en Eva ouders van alle mensen waren, zo zijn Christus en de Kerk oorsprong van alle goede werken, gedachten en woorden.¹⁰⁵ En als tot Adam gezegd is "Groeit en vermenigvuldigt U" (cf. Gen. 1, 28), dan gaat dat in vervulling, waar de prediking van het Evangelie en de kerk zich voortplanten tot aan de einden der aarde.¹⁰⁶

Samenvatting.

De menselijke geschiedenis loopt van de oorspronkelijke staat der rechtheid in het hemels paradijs via val en verlossing naar de hoogste gelukzaligheid in het *paradisus deliciarum*. Oer- en eindtijd

kunnen in gelijke termen worden beschreven. In die zin kan het paradijs dienen als een allesomvattende interpretatie van de heilsgeschiedenis.¹⁰⁷ Zoals Adam aan het hoofd stond van het gevallen menselijke geslacht, zo staat Christus als de tweede Adam aan het hoofd van de verlost mensheid. Als de barmhartige Samaritaan brengt Hij de mensen eerst naar de herberg van de kerk. Om hen tot herstel te brengen beheert de kerk het mysterie dat de Vader in de Zoon en de Zoon in de Vader is.¹⁰⁸ De kerk is slechts een doorgangsfase, een anticipatie op het uiteindelijke paradijs.¹⁰⁹ (Andere anticipaties zijn bij Origenes 'le paradis des vertus' in de vrome ziel én het paradijs dat de gelovige na de dood betreedt.¹¹⁰) Wie met Christus verbonden is, is het paradijs waardig en voor hem, die zijn geloof belijdt, wordt de deur van het paradijs ontsloten.¹¹¹ Sterke nadruk valt op de betekenis van Christus. De overgang naar het paradijs wordt in de doop voltrokken: tegenover de *generatio mortalis* staat de *regeneratio baptismi*.¹¹²

Origenes distantiëert zich van apocalyptische fantasieën over het paradijs. Het genieten (τρυφᾶν) in het paradijs draagt een geestelijk karakter. Zo geniet de gelovige in het kerkelijk paradijs van de woorden van de Schriften, die in de samenkomst van de gemeente worden uitgelegd.¹¹³

Tenslotte, zoals uit Adam en Eva het gehele menselijke geslacht is voortgekomen, zo blijkt de vruchtbare relatie tussen de bruidegom Christus en Zijn bruid, de kerk, uit de sterke uitbreiding van de kerk in deze wereld.¹¹⁴

3. Kaïn, Abel, Seth.

Van de drie gebroeders Kaïn, Abel en Seth komt Kaïn er in de literatuur doorgaans het slechtst af. Philo brengt hem in verband met τὸ φίλαυτον δόγμα, Abel daarentegen met τὸ φιλόθεον δόγμα.¹¹⁵

Hij wijst er ook op, dat Adam onvrijwillig uit het oog van de Heer verdween, maar Kaïn vrijwillig (Gen.4, 16).¹¹⁶

In de kringen van de gnostiek zag men volgens Clemens in Kaïn ἡ ἄλογος φύσις, in Abel ἡ λογικὴ καὶ ἡ δικαία φύσις of resp. ὁ χοϊκὸς κατ'εἰκόνα (θεοῦ) en ὁ ψυχικὸς καθ'ὁμοίωσιν θεοῦ, en in Seth ἡ πνευματικὴ φύσις, κατ'ἰδίαν.¹¹⁷

Clemens legt zelf verband met 1 Joh. 3, 15: de ἀνθρωποκτόνος is σπέρμα τοῦ Κάιν, θρόμμα τοῦ διαβόλου.¹¹⁸ Kaïn verkoos

Nod (Naid), d.w.z. σάλος, de onrust, boven Eden, d.i. τρυφή, waaronder Clemens de "weelde" van πίστις, γνῶσις en εἰρήνη verstaat.¹¹⁹ Origenes spreekt over het algemeen in dezelfde geest negatief over Kaïn.¹²⁰ Zondaren zijn kinderen van de Duivel of concreter gezegd: van Kaïn, Cham, Kanaän, Farao enz.¹²¹ En als de Duivel, die alle verleidingen bewerkt, "hamer" (σφυρα, *malleus*) genoemd wordt, is wie hem dient een σφυροκόπος, een *malleator* en zoon van Kaïn (Gen.4,22), zoals bijv. Judas. Van Kaïn stamt het verkeerde geslacht af, zoals van Seth de *generatio spiritualis*.¹²² Kaïn is het tegenbeeld van Noach.¹²³

Evenals Philo en Clemens legt Origenes nadruk op wat in Gen.4,16 over Kaïn gezegd wordt: hij trok weg van het aangezicht van God. God woont in de heiligen¹²⁴ en de mensen wonen voor Gods aangezicht. Zij zondigen ook voor Zijn aangezicht. Maar als zij boete doen, behoeven zij niet te vluchten. Er zijn er evenwel, die geen boete willen doen, maar weggaan van Gods aangezicht. Zij zijn de aanblik van God onwaardig.¹²⁵ En zo liep Kaïn weg van het aangezicht van God.¹²⁶ Origenes kan het echter ook anders zeggen: hij liep weg van de natuurwet, toen hij zijn broeder doodde.¹²⁷ Door deze daad kwam zijn boze hart aan het licht.¹²⁸ Hij vertrok naar Naid, wat Origenes in navolging van Philo en Clemens vertaalt met *commotio* of *turbatio mali cordis*.¹²⁹ Door de zondvloed is Kaïns geslacht weggespoeld (cf. Wijsheid 10, 3-4). Het huidige menselijke geslacht stamt, via Noach, van Seth af.¹³⁰ Voor hen brengt Christus heil. Origenes argumenteert dat als volgt: "Wanneer gezegd wordt 'Seth zal van alle zonen beroofd worden' (cf. Num.24,17), vat die buit dan op, zoals we in het voorafgaande uitgelegd hebben, waar geschreven is 'Hij zal de volken van zijn vijanden opeten' (cf. Num.24,8) en waar Hij met het jong van een leeuw en met een leeuw vergeleken wordt (cf. Num.24,9). Hij neemt dus alle zonen van Seth tot buit. Nadat de vijandige demonen overwonnen zijn, voert Christus hen, die in hun macht gehouden worden als buit van zijn overwinning mee en haalt de buit van de verlossing binnen (cf. Ef.4,8)."¹³¹

Er is één uitspraak, die moeilijk is in te passen. Hij noemt in De Principiis Kaïn en zijn nageslacht typen (ἐκτυπώματα) van de kerk. Hij zegt: "Als Eva door Paulus op de kerk is toegepast (cf. Ef. 5,31-32), is het niet verwonderlijk, dat Kaïn, die van Eva afstamt, en allen na hem, die hun afstamming ook tot Eva herleiden, typen van de kerk zijn. Want zij stammen in de eerste plaats van de kerk af."¹³² De enige verklaring voor deze positieve uitspraak over Kaïn zou kunnen zijn,

dat Origenes, nadat hij Adam en Eva als typen van Christus en de kerk had genomen, er logisch niet meer onderuit kon ook hun zonen typen van de kerk te noemen. Bovendien ging het hem er in deze passage om tegenover het particularisme van Israël de universele betekenis van het geestelijke Israël te benadrukken. In dit verband noemt hij dan Adam als vader van alle mensen, Eva als beeld van de kerk en Kaïn als haar afstammeling. Toch blijft deze uitspraak in het geheel van zijn werk op zichzelf staan en wist Rufinus, die deze passage niet vertaalde, er kennelijk geen raad mee.¹³³

De 'ecclesia ab Abel' komt bij Origenes nog niet voor.¹³⁴

Samenvatting.

Kaïn vertegenwoordigt bij Origenes over het algemeen de verloren zondige wereld. Hij en zijn nageslacht worden door de zondvloed van de aarde weggedaan. En de heilsgeschiedenis gaat verder via Seth, die het geestelijke geslacht representeert.

Zowel in zijn vroege als in zijn latere werk komen we deze voorstelling tegen.

4. Noach.

a. Noach en de ark.

In Genesis 6, 9 en 7, 1 wordt Noach getekend als een rechtvaardige. In het boek der Wijsheid (10, 4) wordt dat overgenomen. Philo beziet hem eveneens in dat licht¹³⁵ en meent, dat zijn naam zowel ἀνάπαυσις als δίκαιος kan betekenen.¹³⁶

Ook Origenes rekent Noach op grond van Gen. 6, 8-9 tot de rechtvaardigen, evenals zijn zoon Sem, de eerste van wie (in Gen.9, 26) gezegd wordt, dat de Here God *zijn* God was.¹³⁷ Sem is daarom een echte zoon van Noach: hij lijkt op hem, doordat hij zijn werken doet. Cham deed dat niet.¹³⁸ Een ieder, die als een ster in de wereld schijnt en het woord des levens vasthoudt temidden van een ontaard en verkeerd geslacht (Phil. 2, 15-16), is zo'n rechtvaardige Noach.¹³⁹ Zoals Noach uit de zondvloed gered is, zo zullen allen, die de werken van Noach doen, ook gered worden.¹⁴⁰

Joodse apocalyptici zagen in de zondvloed een waarschuwend voorbeeld voor het eindgericht.¹⁴¹ Ook Mat. 24, 36-42 en 2 Petr. 2, 4-10; 3, 3-7 leggen dat verband.¹⁴² Het is daarom niet verwonderlijk, dat we het ook tegenkomen bij Justinus, Irenaeus e.a., soms met een expliciet beroep op de woorden van Jezus.¹⁴³ Ook Origenes beroept zich op Jezus' uitspraak, als hij verband legt tussen de zondvloed en het eind van de wereld.¹⁴⁴

Zoals Noach en de zijnen door de zondvloed heen gekomen zijn, zo brengt Jezus voor de zijnen redding van de ondergang. Hij is de ware rechtvaardige, de grote Noach.¹⁴⁵ Hij brengt, zoals de naam Noach al zegt, de rust (cf. Gen.5,29; Mat.11,28-29).¹⁴⁶ Vóór Origenes was er door Justinus al overeenkomst tussen Noach en Jezus gesignaleerd: de acht zielen wijzen heen naar de achtste (of eerste) dag der week, waarop Jezus opstond van de doden.¹⁴⁷ En nã hem komt het thema Noach-Jezus regelmatig terug.¹⁴⁸

Met Noach begon na de zondvloed een nieuw geslacht.¹⁴⁹ Hij was τέλος en ἀρχή, zegt Philo.¹⁵⁰ En volgens de eerste brief van Clemens kondigde hij de wereld παλιγγενεσία aan.¹⁵¹ Welnu, Jezus Christus, "de eerstgeborene der ganse schepping" (Col.1,15), is het begin van een andere generatie geworden, die door Hem wedergeboren is, zoals Justinus zegt, "door water, geloof en hout".¹⁵² Origenes brengt eveneens de doop ter sprake: zoals destijds Noach uit de zondvloed gered is, zo worden nu de gelovigen door de doop gered. Door de genade van de doop moeten de gelovigen van mensen veranderd worden in wezens van een hogere rang, wanneer de dag van de opstanding is aangebroken en de heiligen "als engelen Gods" (Mat.22,30) zullen zijn. Dit verband tussen zondvloed en doop komt reeds in 1 Petr.3,18-21 voor¹⁵³ en heeft in de latere doop-liturgie doorgewerkt.¹⁵⁴

De keerzijde van het gered worden door de doop is het gered worden in de kerk. *"Dit volk, dat in de kerk gered wordt, wordt vergeleken met al die mensen of dieren, die in de ark gered zijn."*¹⁵⁵ De kerk is de ark¹⁵⁶ en Jezus, de enige rechtvaardige en volmaakte Noach, is de bouwer.¹⁵⁷ Hij is de architect van de kerk.¹⁵⁸ Hij bouwt haar en breidt haar uit door vergeving te schenken, kwijtschelding van de zonde. De aanwijzing hiervoor ziet Origenes in de breedtemaat van de ark: 50 el. Vijftig is het getal van de kwijtschelding: het vijftigste jaar was immers het jubeljaar (Lev.25,10).¹⁵⁹

*"Daarom heeft Christus, de geestelijke Noach, in zijn ark, waarin Hij het menselijke geslacht van de ondergang bevrijdt, d.i. in zijn kerk aan de breedte deze maat van 50 el, d.w.z. van de vergeving, gegeven. Want als Hij niet aan de gelovigen vergeving van zonden had gegeven, zou de breedte van de kerk niet over het rond der aard zijn verbreed."*¹⁶⁰

Het heil is bestemd voor de gehele redelijke schepping. Daarop wijst de lengtemaat van de ark: 300 el. Dit getal is te ontbinden in 3 x 100. Drie verwijst naar de Triniteit, die de genade van de onsterfelijkheid schenkt. en 100 naar de volheid van de redelijke schepping, evenals het getal 100 in de gelijkenis van het verloren schaap (Luc.15,3-7; Mat.18,12-14).¹⁶¹

Sommigen nemen paren onreine dieren mee de ark in. Omdat twee het getal van de ὄλη is, gaat het hierbij om mensen, die de materie, het zichtbare eren, zoals de ebionieten, die zich in de kerk door allerlei materiële gebruiken als joden willen onderscheiden, terwijl Christus juist de twee volken, joden en heidenen, tot één nieuwe mens gemaakt heeft (cf. Ef.2,15).¹⁶²

Alleen door de ark van de kerk kan men aan de ondergang ontkomen. Door Origenes wordt dit niet bijzonder benadrukt: het ligt in het beeld van de ark besloten.¹⁶³

Christus beschermt degenen, die in de kerk zijn, tegen de golven, die van buiten over hen dreigen te komen, d.m.v. vierkante balken. Origenes las namelijk in Gen.6,14 (LXX): ποιήσου ὄν σεαυτῷ κιβωτὸν ἐκ ξύλων τετραγώνων.¹⁶⁴ Deze balken moeten enerzijds het gewicht van de levende wezens binnen in de ark dragen, anderzijds het geweld van de golven buiten weerstaan. *"Ik meen, dat het de leraars in de kerk zijn, de onderwijzers en ijverers van het geloof, die zowel het volk binnen met een woord van vermaan en met de genade van de leer troosten, als door de kracht van het Woord en door de wijsheid van de rede weerstand bieden aan heidenen en ketters, die van buiten (de kerk) bestrijden en golven van vragen en stormen van strijd teweegbrengen."*¹⁶⁵ Deze kring van leraars, die maar klein is, neemt in de kerk de hoogste rang in: *"Zij, die met een 'redelijke' kennis leven en geschikt zijn niet alleen zichzelf te regeren, maar ook anderen te onderwijzen, zijn, omdat het er maar zeer weinig zijn, het beeld van de weinigen, die met Noach gered worden en door naaste verwantschap met hem verbonden zijn. Zo heeft ook onze Heer Christus Jezus, de ware Noach, slechts weinige intimi, weinig zonen en verwanten, die aan zijn woord deelhebben en zijn wijsheid kunnen bevatten. Zij zijn het, die in de hoogste rang geplaatst zijn en het hoogst in de ark gelocaliseerd worden."*¹⁶⁶ Onder hen zijn zij geplaatst, die minder deelhebben aan de Rede, maar niettemin in eenvoud en onschuld leven. Daaronder volgen dan de redeloze en wilde dieren, met name degenen, wier woestheid niet door het geloof is getemperd.¹⁶⁷ Met deze laatste zijn de zondaren in de kerk bedoeld.

Volgens Jes.11.6-8 zullen al die verschillende dieren in het rijk van Christus vreedzaam met elkaar omgaan. Zo zag Petrus ook in een visioen hoe in de kerk de verschillende "dieren" in het ene laken van het geloof, dat vastgebonden was aan de vier hoeken van de evangeliën, worden bijeen gehouden (cf. Hand.10,11-12).¹⁶⁸ Maar *"al worden allen in één geloof bijeen gehouden en door één doop bevochtigd, toch hebben in de kerk niet allen één en dezelfde vordering doorgemaakt,*

maar ieder in zijn eigen rangorde (cf. 1 Cor. 15, 23)." Op dit verschil in verdienste en vordering in het geloof duiden de verschillende etages en vakken in de ark.¹⁶⁹ We wijzen erop, dat Origenes hier weer een hiërarchie van de volmaaktheid geeft en geen ambtelijke hiërarchie.¹⁷⁰ Het hoogst staan zij, die in geloof en zeden het verst gekomen zijn en daarom het dichtst bij God staan. Zij zijn het meest gevorderd in het bevatten van God en hebben zo zeer deel aan de Logos, dat ze ook anderen kunnen onderrichten. Volmaaktheid heeft voor Origenes namelijk alles te maken met zorg voor de ander.¹⁷¹ De eenheid, die allen in de kerk omsluit, is die van het ene Lichaam, van de ene Geest, het ene geloof en de ene doop. Hiervan worden volgens Origenes degenen, wier woestheid nog niet door het geloof getemperd is, niet uitgesloten.

Omdat de ark in de voorstelling van Origenes de vorm van een pyramide heeft, worden de groepen naarmate men hoger komt, steeds kleiner: van de wilde dieren en het vee in het benedenste ruim zijn er het meest, daarna komen de vogels en het hoogst de redelijke mens, die God kan bevatten. Want alles loopt uit op de monas, de ruimte van 1 x 1 el: God.¹⁷² Naar dit ene doel van goddelijke volmaaktheid haasten alle schepselen zich omhoog: één God, de Vader, één Heer (1 Cor. 8, 6), één geloof, één doop, één lichaam, één Geest (Ef. 4, 5.4).¹⁷³

Als in de beschrijving van de ark in Gen. 6 de maten worden gegeven van lengte, breedte en *hoogte*, wordt de ark getekend als de plaats, waarvandaan de mens omhoog gevoerd wordt, de "*restitutio*" (ἀποκατάστασις) van het aardse naar het hemelse. En als in Ef. 3, 18 i.v.m. het mysterie van het kruis gesproken wordt over de lengte, breedte en *diepte*, wordt daar benadrukt, dat Christus neergedaald is.¹⁷⁴

Het gaat in de kerk en bij de doop om verzoening. Daarvan is de duif in het verhaal van de ark het teken. "*Waar verzoening met God is, daar is de duif, zoals in het verhaal van de ark van Noach.*"¹⁷⁵ De duif met een olijfblad in de bek is ook elders in de vroege kerk teken van de Heilige Geest, die de "*pax caelestis irae*" overbrengt.¹⁷⁶

Samenvatting

Als Origenes verband legt tussen de zondvloed en het einde der wereld, staat hij in een traditie, die via 2 Petrus en Jezus teruggaat op de joodse apocalyptiek. Degene, die de zijnen van de ondergang redt, is Jezus, als een tweede Noach. Na Origenes komt dit thema voortdurend terug. De ark is het middel, waardoor zij gered worden. Voor Origenes is dit de kerk, waarvan Christus de bouwer is. Hij is degene, die dit

ark-motief voor het eerst zo uitvoerig in ecclesiologische zin uitwerkt.¹⁷⁷ De maten wijzen op het universele karakter van de vergeving. En de duif is het teken van de verzoening. Impliciet gaat Origenes ervan uit, dat men alleen door de kerk en door de doop kan ontkomen.¹⁷⁸ Ik één kerk leven joden- en heiden-christenen, waarbij onder de eerstgenoemden ebionieten zijn, die materiële joodse gebruiken mee de kerk ingenomen hebben als paren onreine dieren in de ark. Het gebint, dat de gelovigen draagt en de dreiging van buiten keert, zijn de leraars in de kerk. Overigens zijn er maar weinig leraars, zoals Jezus weinig intimi had en Noach slechts met acht zielen in de ark ging. In de kerk staan zij bovenaan, dan volgen de eenvoudige gelovigen en tenslotte degenen, wier leven nog niet volledig door het geloof beheerst wordt: de zondaren in de kerk.¹⁷⁹ Van hen zijn er het meest. De indeling in etages en vakken wordt door Origenes aangegrepen om te benadrukken, dat er binnen de kerk een grote verscheidenheid en een hiërarchie in de volmaaktheid is. Maar tezamen zijn zij gered door het ene geloof, de ene doop en de ene Geest. En zoals Noach de stamvader werd van een nieuwe generatie, zo is Jezus het begin van een andere generatie.

Het verband tussen zondvloed en doop, dat al in 1 Petr.3 gelegd wordt, wordt door Origenes overgenomen en werkt door tot in de latere doopliturgie. Het is niet na te gaan wat bij Origenes primair is: de ark als beeld van de kerk¹⁸⁰ of de zondvloed als teken van de doop.¹⁸¹ Het laatste heeft de oudste papieren (1 Petr.3). We kunnen zeggen, dat Origenes beide motieven op een organische manier met elkaar heeft verbonden, evenals Tertullianus dat reeds deed in zijn tractaat Over de doop.¹⁸²

b. Noach, Sem, Cham en Jafeth.

Na het verhaal van de ark horen we in Genesis nog over de dronkenschap van Noach en over de handelwijze van zijn zonen. Het verhaal van de dronkenschap van de rechtvaardige Noach wordt door Origenes positief geïnterpreteerd. Hij brengt het in verband met de ware wijnstok (Joh.15,1-8). Noach is dronken van de wijn van deze wijnstok.¹⁸³ Sem en Jafeth, twee van de drie zonen, hebben respect voor hun vader, maar Cham bespot hem en wordt daarom in zijn zoon Kanaän vervloekt (Gen.9,18-29). Sem wordt tot de rechtvaardigen gerekend¹⁸⁴ en staat bij Origenes voor de kerk uit de besnijdenis.¹⁸⁵ Omdat Jafeths naam "ruimte" betekent (cf.Gen.9,27), ziet Origenes in hem het type van de kerk uit de heidenen.¹⁸⁶ Cham is evenwel de Duivel zelf.¹⁸⁷ In Ps.105,23 wordt Cham met Egypte geïdentificeerd. Dat gebeurt ook in

een scholion op deze psalm, dat op naam van Origenes staat.¹⁸⁸ Het verband tussen de Duivel en Egypte is bij Origenes vanzelfsprekend.¹⁸⁹ In Gen. 9, 25-27 wordt niet Cham, maar zijn zoon Kanaän vervloekt. Dit onderscheid is voor Origenes echter niet van belang. Cham is de stamvader van de egyptenaren en de vloek van Kanaän zal op hun hoofden neerkomen.¹⁹⁰ Dat Kanaän slaaf wordt van Sem en Jafeth (Gen. 9, 25-26) is voor Origenes een teken van Gods goedheid en voorzienigheid: Hij wilde de zondaar Kanaän een remedie verschaffen tot zijn heil.¹⁹¹ Met andere woorden: door middel van de kerk (uit Joden en heidenen) kan de zondaar het heil verwerven.¹⁹²

5. *Patriarchen-cyclus.*

a. *Abraham, Sara, Hagar.*

Abraham is voor Origenes niet alleen de vader aller gelovigen¹⁹³, maar hij is evenals Sara ook type van de presbyter. In Gen. 18, 11 wordt immers gezegd, dat zij beiden oud, *presbyters* waren. Dat is geen aanduiding van hun leeftijd, maar van hun "*cordis maturitas*".¹⁹⁴ Hun huwelijk is dat van de wijze en de deugd, van leer en leven.¹⁹⁵ Origenes constateert, dat er bisschoppen en presbyters zijn, die niet doen naar hun eigen woorden. Daartegenover wijst hij op de ware bisschop, Jezus Christus (1 Petr. 2, 25) en de ware presbyters Abraham, Isaäk en Jakob en op de apostelen van Christus, die, zoals uit hun kennis en daden bleek, terecht 'presbyters' genoemd werden.¹⁹⁶

Uit deze opmerking blijkt ten eerste weer de eenheid, die er voor Origenes bestaat tussen het Oude en het Nieuwe Testament. Maar ook onderstreept hij hier opnieuw het wezenlijk belang van de innerlijke gesteldheid van de kerkelijke ambtsdragers.¹⁹⁷ Overigens is hij van mening, dat men wel naar hun leer moet horen (deze behoudt haar gezag), ook al verdient hun levenswandel geen navolging.¹⁹⁸ De volmaakte presbyter is hij, die in staat is ook anderen te onderrichten en zijn wijsheid met anderen te delen, zoals Abraham Sara wilde delen met Abimelech (Gen.20).¹⁹⁹ De allegorische passage uit Gal. 4, 21-31 over de twee zonen van Abraham neemt Origenes over, enerzijds om de tegenstelling aan te tonen tussen het vleselijke volk van de joden en het geestelijke volk van de christenen, anderzijds om te laten zien hoe ook onder christenen vleselijke en geestelijke mensen tegenover elkaar staan en hoe in één mens vlees en geest met elkaar strijden (Gal. 5, 17).²⁰⁰

De joden drinken evenals Ismaël water uit waterzakken, maar de christenen uit bronnen en putten, zoals Isaäk.²⁰¹ D.w.z. de joden laven zich aan de letter van de Wet, die dikwijls ontoereikend is, maar de kerk aan het levende water uit de bronnen van evangelisten en apostelen, die nooit uitgeput raken, want de geestelijke betekenis is overvloedig en als uit een put drinkt de kerk de diepe betekenis in.²⁰² Hierop doelde Jezus in het gesprek met de samaritaanse vrouw, een tweede Hagar.²⁰³ De ogen van de synagoge zijn nog gesloten door een tijdelijke blindheid (Rom.11,25) en de joden liggen nog met gesloten ogen rond de put van de Wet en de Profeten, maar eens zal de bedekking worden weggenomen (cf.2 Cor.3,16) en zullen ze het levende water zien, zoals voor Hagar de ogen werden geopend om haar zoon te kunnen drenken (Gen.21,19).²⁰⁴ Wanneer echter christenen niet doordringen tot de geestelijke betekenis, zijn zij ook blind, zoals de blinden van Jericho (Mat. 20,30-34).²⁰⁵

Origenes ziet in Isaäk, de tweede zoon, de kerk uit de heidenen, een zekere superioriteit boven de oudste, Ismaël; zoals dat ook het geval is met Jakob en Ezau, Efraïm en Manasse e.a. De laatsten worden de eersten.²⁰⁶

b. Isaäk en Rebekka.

Isaäk is niet alleen het type van de kerk uit de heidenen, hij is voor Origenes ook het type van Christus. In de eerste plaats i.v.m. het offer in het land Moria (Gen.22).²⁰⁷ En ten tweede i.v.m. zijn huwelijk met Rebekka (Gen. 24).²⁰⁸ In de manier, waarop zij de knecht volgt naar Isaäk (Gen.24,61), ziet hij het type van de ziel²⁰⁹ of van de kerk, die het profetische woord volgt en zo bij Jezus komt.²¹⁰ Zij ontmoeten elkaar bij de put (Gen.24,62-65). De ene keer betekent dit voor Origenes: bij de Heilige Schrift²¹¹, de andere keer: bij de Heilige Doop.²¹² Diezelfde dubbelzinnigheid komt ook voor i.v.m. de putten, die Isaäk weer opgroef (Gen.26,18-22). Origenes legt verband met de doop, als hij zegt: *"Want de knechten van Isaäk gingen uit over het ganse rond der aarde en hebben putten gegraven en aan allen het levende water getoond, toen zij 'alle volken doopten in de naam van de Vader en de Zoon en de Heilige Geest' (cf.Mat.28,19)".*²¹³ Hij voegt er echter aan toe: *"Maar ook ieder van ons, die het Woord van God bedient, graaft een put en zoekt levend water om daaruit de hoorders te verkwikken."*²¹⁴ De eigenlijke Isaäk, die deze putten ontsluit, is Jezus Christus.²¹⁵ Wanneer wij zelf de kennis van de Heilige Schrift verworven hebben, moeten we er ook anderen in onderrichten. De leraar van de kerk is "een schuldenaar van wijzen en onwetenden" (Rom.1,14): hij moet de mensen drenken.²¹⁶

c. Jakob.

α. Jakob en Israël.

Er is op gewezen , dat Origenes voor de naam Jakob twee etymologieën heeft.²¹⁷ Ten eerste de ook door andere vaders genoemde verklaring, die verband legt met *πτερόνιζειν*, *supplantare*, beentje lichten (cf. Gen.25, 26; 27, 36; Hos. 12, 3).²¹⁸ De andere rust op een misverstand bij Philo.²¹⁹ Deze verwarde *Ἰακώβ* en *Ἰαβώκ* en zo kwam hij tot de betekenis *ἀθλητής*, *luctator*.²²⁰ Origenes heeft deze etymologie ook²²¹ en verbindt er de conclusie aan, dat Jakob tot een groot volk geworden is, omdat hij in 'Egypte' een worstelaar was.²²² En al degenen, die worstelen tegen de overheden, de machten en de wereldbeheersers, zijn Jakob.²²³

De etymologie van de naam Israël is bij Origenes vrij constant en gebaseerd op Gen. 32, 30 en 35, 10: *ἀνὴρ ὁρῶν θεόν*.²²⁴ Origenes zet hierin de lijn van Philo voort.²²⁵ Ook bij andere patres is deze interpretatie het meest gebruikelijk²²⁶, hoewel ook andere voorkomen.²²⁷ Verscheidene malen contrasteert Origenes Jakob en Israël. Israël is dan steeds de meerdere, omdat hij al volmaakt was en kennis van de toekomst had.²²⁸ Dat blijkt bijvoorbeeld in Gen. 45, 27-28, waar verteld wordt: "de geest van Jakob leefde op en Israël zei: het is iets geweldigs voor mij, als mijn zoon Jozef nog leeft". Degene, wiens geest bijna uitgeblust is, wordt hier Jakob genoemd. Maar Israël "*ziet in de geest het ware leven, Christus, waarachtig God*".²²⁹ Jozef is hier het type van Christus. Maar bovendien is de grondgedachte: Israël is degene, die 'God ziet'.²³⁰ Dit is ook zijn uitgangspunt bij de exegese van Num. 24, 5. Jakob staat voor degenen, die volmaakt zijn in daad en werk, terwijl Israël het beeld is van hen, die zich toeleggen op wijsheid en kennis. Aan het eerste komt een eind, vandaar dat er (in LXX) sprake is van de 'huizen van Jakob'. Maar de wijsheid Gods is eindeloos. Daarom wordt er gesproken van de 'tenten van Israël'.²³¹ En een tent duidt bij Origenes op iets voorlopigs. Overigens zij opgemerkt, dat het hebreuws de woorden *אהל* en *משכן* gebruikt, die zich niet zo laten onderscheiden als Origenes doet. Beide woorden worden bijvoorbeeld gebruikt voor de tabernakel (Ex. 39, 32; 40, 2. 6. 29; 1 Kron. 6, 17).

Origenes geeft van Num. 24, 5 nog een andere uitleg. 'Huis van Jakob' zou slaan op de door zelfbeheersing, kuisheid en martelaarschap volmaakte lichamen en 'Israël' op de ziel "*van dit gelovige en volmaakte volk, dat tot Christus uit de heidenvolken verzameld is*". Beiden worden geprezen.

Is Israël de meerdere van Jakob, dan betekent dit ook, dat de haat van de vijanden vooral Israël zal treffen. Dat blijkt volgens Origenes uit Num. 23,7: "Kom, en vervloek mij Jakob en kom, vervloek mij Israël nog meer". Jakob, die nog slechts in de fase van het morele is, wordt minder vervloekt dan Israël, van wie de innerlijke mens al tot het schouwen van God wordt aangezet.²³³

We komen bij Origenes, maar niet alleen bij hem²³⁴, ook nog een christologische benadering tegen, waarbij Jakob en Israël een profetie inhouden aangaande Christus.²³⁵ Deze wordt Jakob genoemd, omdat Hij de vijandige macht beentje lichtte en Israël, omdat alleen Hij de Vader ziet (cf. Joh. 1,18).²³⁶ Maar zoals christenen "licht" genoemd kunnen worden, omdat Christus het licht der wereld is (en zij aan dat licht deelhebben²³⁷), zo kunnen zij ook Jakob en Israël genoemd worden.²³⁸

Later in dit hoofdstuk zullen we op Israël nog nader terugkomen.²³⁹

β. *Jakob en Ezau.*

In Rom. 9 tot 11 spreekt Paulus over de verkiezing van Israël en het behoud der heidenen en tenslotte de redding van Israël. Hij citeert dan Mal. 1,3: "Jakob heb ik liefgehad, maar Ezau heb ik gehaat" (Rom. 9,13). Dit motief van de laatste, die de eerste wordt, komt bij Origenes veel voor. Hij ziet het bijvoorbeeld in de geschiedenis van Jaël en Barak (Richt. 4,21-22; cf. 8-9), van de bloedvloeiende vrouw en het dochttertje van Jaïrus (Mat. 9,18-26; Luc. 8,40-56) en van Jakob en Ezau. Hij legt verband met Rom. 11,25 en past het toe op de kerk uit de heidenen en het volk Israël.²⁴⁰ N.a.v. Gen. 25,23 merkt hij op: het ene volk, de kerk, heeft het andere, de synagoge, overwonnen en de oudere heeft de jongere gediend. Omdat het een algemeen bekend feit is, wil hij er niet verder op ingaan.²⁴¹

In deze voorstelling van zaken wordt Jakob steeds geïdentificeerd met de kerk uit de heidenen. Hoe voorzichtig we moeten zijn om daaruit algemene conclusies te trekken (Jakob=kerk uit de heidenen), blijkt, als Origenes elders Jakob identificeert met het joodse volk.²⁴² Over de hoveling van Kapernaum (Joh. 4,46-53) zegt hij: "*Misschien was de hoveling Abraham of Jakob, van wie Hij de zoon, nl. het volk, aan het eind zal redden, nadat de volheid der heidenen is binnengegaan* (Rom. 11,25)."²⁴³ Evenzo zegt hij n.a.v. Micha 2,12 (LXX): Christus kwam niet alleen om Jakob te verzamelen, maar ook de volken (cf. Jes. 40,15).²⁴⁴ Want in de historie is Ezau/Edom de vijand van Israël, "*maar bij de komst van Christus zal ook hij Zijn erfdeel zijn, d.w.z. tot geloof gewekt worden en toch niet van het erfdeel van Christus worden*

uitgesloten.²⁴⁵ En dat Ezau aan zijn broer Jakob dienstbaar is, is niet opdat hij zou omkomen, maar opdat hij door te gehoorzamen aan hen, die beter zijn, het heil zou verwerven.²⁴⁶ Ook hier speelt weer de gedachte aan Rom. 11, 25-26 mee.

Tenslotte ziet Origenes ook in de geschiedenis van Jakob en Laban een prefiguratie van de geschiedenis van het volk van God. Met de getekende schapen, die Jakob zich verwierf (Gen.30, 37-43) zijn de veelkleurige heidenvolken bedoeld, die *"getekend zijn door het Woord van God en daardoor geregeerd worden."* Het getekend (ἐπίσημα) zijn slaat waarschijnlijk op de doop. Zo zijn deze gelovigen uit de heidenen als bezit gegeven aan de geestelijke Jakob, Christus.²⁴⁷

γ. *Rachel.*

In zijn uitleg van Genesis stelt hij de ene keer Rachel op één lijn met Rebekka: beiden ontmoetten hun echtgenoot bij de put²⁴⁸, de andere keer rangschikt hij haar temidden van de vrouwen, die onvruchtbaar waren, maar op wonderlijke wijze toch kinderen baarden.²⁴⁹ Hoewel hij op deze plaatsen niet expliciet zegt, dat Rachel zo de kerk afbeeldt, ligt deze suggestie er wel in besloten. In een fragment van een commentaar op Mat. 2, 18, dat op naam van Origenes staat, wordt Rachel wel nadrukkelijk met de kerk in verband gebracht. *"Rachel wordt beschouwd als type van de kerk beneden en van de kerk boven."*²⁵⁰ De naam Rama duidt z.i. namelijk op een hoge plaats.²⁵¹

Justinus²⁵², Irenaeus²⁵³, Cyrillus van Alexandrië²⁵⁴, Hieronymus²⁵⁵ en bijvoorbeeld iemand als de syriër Jacobus van Saroug²⁵⁶ hebben in Rachel de kerk (uit de heidenen) gezien en in haar oudere zuster Lea de synagoge. Bij Origenes treffen we die tegenstelling niet aan.

Samenvatting.

Abraham is de vader aller gelovigen. Bij hem gaan leer en leven samen. In dit verband benadrukt Origenes het belang van de innerlijke gesteldheid van de ambtsdragers.²⁵⁷ Als er onderscheid gemaakt moet worden tussen Jakob en Israël, is Jakob iedere mens, die volmaakt is in zijn daden, en Israël degene, die zich toelegt op wijsheid en kennis en 'God ziet'.²⁵⁸ Zowel bij het broederpaar Isaäk en Ismaël, als bij Jakob en Ezau gaat de jongste vóór de oudste, dat wil zeggen de kerk vóór de synagoge. Maar van de laatste zullen ook de ogen geopend worden en ook deze zal tenslotte het heil beërven.²⁵⁹

Rebekka, de vrouw van Isaäk, en Rachel, de vrouw van Jakob, staan beide

voor de kerk: Rebekka als degene, die het profetisch woord volgend bij Christus uitkomt²⁶⁰ en Rachel als degene, die op wonderlijke wijze kinderen voortbrennt.²⁶¹ Allebei ontmoeten ze Christus bij de bron, d.w.z. in de Schriften of in de doop.²⁶²

6. Richteren-cyclus.

a. Othniël.

Origenes kent van de naam Othniël (Γοθονιήλ / *Gothoniël*) twee etymologieën: a. ἀπόκρισις θεοῦ, "antwoord van God" en b. καιρός μου θεοῦ, "mijn tijd is des Heren".²⁶³ De eerste verklaring treffen we aan, als hij uitleg geeft van Joz.15,15-19. Daar wordt verteld van de inname van Debir (Dabir), het vroegere Kirjath-Sefer. De laatste naam vertaalt hij met "*civitas litterarum*" en hij verstaat daaronder het Oude Testament volgens de letterlijke interpretatie. In de kerk is het "*loquela* (Debir) *spiritalis*" geworden, doordat de apostelen en later de leraren der kerken van de letter van de Wet een evangelische uiteenzetting hebben gegeven.²⁶⁴ De oud-testamentische schrijver vertelt, dat het stadje is ingenomen door Othniël. "*Othniël echter, die de stad van de letters heeft ingenomen, betekent 'antwoord van God'. Antwoord van God kan hij genoemd worden, die van God antwoord krijgt, d.i. aan wie Hij de geheimen openbaart en de verborgenheden onthult.*"²⁶⁵ Nu was Othniël de zoon van Kenaz (Cenez). Door Origenes wordt deze naam vertaald met φαυλισμός, *spretio*, "voorwerp van versmaadig". Hij verstaat onder Kenaz de heidenen, "vreemd aan het burgerrecht van Israël, zonder hoop en zonder God in deze wereld" (cf.Ef.2,12).²⁶⁶ Othniël krijgt de dochter van Kaleb, Achsa, tot vrouw. Kaleb (Chaleb) is de Wet. Zo ziet Origenes hier in vervulling gaan, wat in Mat.21,43 wordt voorspeld: "Het Koninkrijk Gods zal van U (d.i. de joden) weggenomen worden en het zal gegeven worden aan een volk, dat de vruchten daarvan opbrengt." M.a.w. de kerk uit de heidenen heeft de geestelijke erfenis van de joden ontvangen.²⁶⁷

De tweede verklaring geeft Origenes in een preek over Richt.3: "*tempus mihi Dei*".²⁶⁸ Hij ziet in Othniël een hoofd van het heil des hemels, dat de gelovigen te hulp wordt gezonden (cf.Luc.2,13 ; Hebr. 1,14).²⁶⁹ De boeken Koningen en Richteren zijn volgens hem geschreven, opdat zij, die nu leiders of rechters in de kerk zijn, ervan leren wat prijzenswaardig is en zich hoeden voor het verkeerde.²⁷⁰ "*Als grote roem van deze eerste richter Othniël wordt vermeld, dat Gods Geest op hem is gekomen (cf.Richt.3,10) en door de Geest van God richtte hij Israël, waarvan ik me niet goed herinner, dat het*

ooit van een ander gezegd is. Er zijn ook vandaag in alle kerken, die er onder de hemel zijn, zeer veel rechters, aan wie niet alleen de rechtspraak over de daden, maar ook over de zielen gegeven is. Maar ik weet niet of er soms zulke rechters in de kerk zijn, dat God hen waardig acht hen met Zijn Geest te vervullen, zodat ook zij, voor wie wij dit wensen, het getuigenis van God verdienen, zoals Othniël door het getuigenis van de Schrift getooid is."²⁷¹ Othniël is dus voor Origenes het type van de apostelen en leraren in de kerk, aan wie God de verborgenheden geopenbaard heeft. Hij vraagt zich anderzijds af of degenen, die nu in de kerk leiding geven en oordeel vellen over de zielen, wel altijd van zo'n niveau zijn, dat zij kunnen claimen dit door de kracht van de Heilige Geest te doen, zoals Othniël richtte door de Geest.

b. Ehud.

De richter Ehud, wiens naam 'lof' betekent²⁷², wordt door Origenes gezien als type van de waardige rechter in de kerk en van de heiligen in het algemeen. Hij zegt n.a.v. Richt. 3, 15: "Zie hoe degene is, die opgewekt wordt om Israël te redden. Hij heeft niets links in zich, maar hij heeft twee rechterhanden. Want dat wordt bedoeld met het woord 'ambidexter'. Welnu, een waardige leider van het volk en rechter in de kerk, die niet links doet, van wie zijn linkerhand niet weet wat zijn rechter doet (cf. Mat. 6, 3), is aan beide kanten rechts: hij is rechts in het geloof en hij is rechts in zijn daden, hij heeft niets van degenen, die aan de linkerhand gezet worden, tot wie gezegd wordt: 'gaat weg van Mij, werkers der ongerechtigheid, Ik ken U niet! Gaat naar het eeuwige vuur, dat God voor de Duivel en zijn engelen bereid heeft' (cf. Luc. 13, 27; Mat. 25, 41). Maar als het in zulke gevallen geoorloofd is zich bij wijze van analogie een voorstelling te maken, dan meen ik, dat op grond van een geestelijk verstaan ook van alle heiligen gezegd wordt, dat ze twee rechterhanden hebben. Dat daarentegen van de Duivel en zijn vorsten, als je dat zo kunt zeggen, gezegd wordt, dat ze twee linkerhanden hebben. Want alles, wat ze doen, is links, geheel verkeerdt en geheel bestemd voor het eeuwige vuur met hen, die aan de linkerhand staan."²⁷³ Het woord 'links' heeft bij Origenes uiteraard niet de moderne politieke inhoud, maar de oorspronkelijke betekenis van 'sinister', terwijl het begrip 'rechts' een positieve lading heeft, "since the greeks regarded an omen on the right as favorable".²⁷⁴ Al wat volgens de deugd

gedaan wordt, is rechts.²⁷⁵

Aangezien Benjamin 'zoon van de rechterhand' betekent, kan ook hij het goede vertegenwoordigen. Zo liggen Jerusalem en de tempel in het erfdeel van Benjamin (cf. Joz. 18, 27), "*want er is niets links aan de tempel van God*".²⁷⁶

N.a.v. de dood van Ehud (Ri. 4, 1) legt Origenes verband tussen zijn sterven en de zonde van het volk. Wanneer Israël het door zijn wan-gedrag niet langer waard is, wordt de man Gods weggenomen. Hij kan zich voorstellen, dat iemand tegenwerpt: "maar wanneer is de kerk van God nu zonder rechter? Als de vorige is overleden, wordt er wel weer een ander aangesteld!" Maar Origenes antwoordt, dat het volk de rechter krijgt, die het verdient en dat het zo ook in de kerk gaat. "*Naar de verdiensten van het volk wordt óf een in woord en daad sterke bestuurder door God aan de kerk toebedeeld óf als het volk voor het aangezicht van God slecht handelt, wordt zo'n rechter aan de kerk gegeven, dat het volk onder hem honger en dorst lijdt, geen 'honger naar brood en dorst naar water, maar honger om het woord des Heren te horen'* (Amos 8, 11)."²⁷⁷ De kerk moet zich zo gedragen, dat ze een rechter heeft, die voor haar een voorbeeld van eerzaamheid, geduld en zachtmoedigheid is.

Interessant in deze uitspraak is, dat hier de heiligheid van de clerus correspondeert met de algehele toestand in de kerk. Door een verwijzing naar de aanstelling van Saul als koning tegen Gods wil (volgens hem slaat Hos. 8, 4 daarop), maakt hij duidelijk, dat de fout ligt bij een verkeerd benoemingsbeleid. Zoiemand is wel door God uitverkoren, maar niet op grond van Gods wil, maar op grond van de zonde van het volk!²⁷⁸

c. Samgar.

Zijn naam betekent volgens de etymologie van Origenes πάροιχος, *ad-vena*, bijwoner: "*Allen, die 'mensen Gods' zijn, zijn vreemdelingen in deze wereld en bijwoners op aarde* (cf. Ps. 39, 13; 119, 19)."²⁷⁹ Hij vecht met een ploeg.²⁸⁰ D.w.z. een rechter in de kerk hanteert niet altijd het zwaard, d.i. de strengheid van het woord en de scherpte van de berisping, maar soms ploegt hij de akker van de ziel en ruimt door eenvoudig vermaan de fouten op om hem zo rijp te maken voor het zaad.²⁸¹ Het getal van 600 gedode Filistijnen verwijst naar de wereld, die in zes dagen gemaakt is, Samgar is zo het type van degene, die door het kruis van de Heer voor de wereld gekruisigd is (cf. Gal. 6, 14).²⁸²

Barak betekent "flikkering".²⁸³ Nu is een flikkering iets, wat tijdelijk licht geeft. Daarom ziet Origenes in hem het beeld van het joodse volk, dat als eerste van allen door de profetie geroepen is en uitgenodigd wordt om de woorden van God te horen, maar het licht niet blijvend heeft bezeten.²⁸⁴ Want Debora is de profetie. Zij nodigde Barak uit om naar de berg des Heren te trekken (Richt.4,6), maar het volk klimt de berg niet op. Zelfs niet met de profetie (cf. Richt.4,8). Zij hebben namelijk Christus, over wie alle profetie ging, niet geloofd. Daarom zal dit volk niet het primaat bezitten, maar zal Jaël Barak voor zijn.²⁸⁵ Deze Jaël was een buitenlandse en vertegenwoordigt derhalve de kerk uit de heidenen. Origenes leidt haar naam af van *ηλυ* en komt zo tot de betekenis *ἀνάβασις*, *adscensio*, hierin gevolgd door Procopius.²⁸⁶ Uitgaande van de betekenis *adscensio* legt Origenes uit, "dat er werkelijk geen andere weg is, waarlangs men opklimt naar de hemel, dan via 'de kerk van de veelvormige wijsheid Gods' (cf. Ef.3,10)". Zo klom de kerk uit de heidenen zelf op van het lichamelijke naar het geestelijke en van het aardse naar het hemelse.²⁸⁷

Voor Sisera geeft Origenes de ook elders voorkomende etymologie *visio equi*.²⁸⁸ Refererend aan Ps.32,9 wijst hij op het negatieve, dat door "paard" wordt aangeduid.²⁸⁹ Sisera staat model voor de vleeselijke fouten en voor de *animale*, de *χοϊκός*-mens.²⁹⁰ Met de paal, waarmee Jaël hem doodt (Richt.4,21), is de scherpte en de kracht van het hout van het kruis bedoeld, de leer van de kerk. Dat ze zijn kaken doorboort, duidt op "de mond, die van het vleeselijke sprak en op de leer, die haar eer in het vlees stelde, die de wijzen dezer eeuw aanspoorde in weelde en genot te leven en die het menselijke geslacht misleidde door de weelderigheid aan te prijzen."²⁹¹ Met de filosofie, die dit alles aanprees, bedoelde Origenes de epicureeërs, die hem als atheïsten een gruwel waren.²⁹²

Jaël gaat Barak, die Sisera ook najoeg, tegemoet en toont hem de behaalde overwinning (Richt.4,22). De uitleg hiervan vindt Origenes in Rom.9,31 en 11,25-26. De kerk toont aan het Israël, dat de Wet ter gerechtigheid najaagde, maar aan de Wet niet toekwam, de behaalde overwinning. Het primaat berust bij de vrouw uit de vreemde, maar ook Israël wordt niet uitgesloten. Hoewel Barak begonnen was, komt hij het laatst aan. Dat is hetzelfde mysterie, dat ook door Jakob en Ezau en door de geschiedenis van Mat.9,18-26 wordt afgebeeld.²⁹³ "Want Sisera is wel in het begin door het eerste volk vervolgd, maar uit de weg geruimd door een vrouw, nl. de kerk uit de heidenen en in haar hand is de palm van de overwinning gegeven. In de voltooiing

aller dingen, d.i. aan het eind van deze eeuw, zal ook door Debora de Here een lied gezongen worden, waarin het primaat weliswaar aan Jaël gegeven zal worden, aan de kerk uit de heidenen, maar toch zal ook de lof van Debora niet verzwegen worden, maar zowel aan de eersten als aan de laatsten zal de prijs van de overwinning gegeven worden door Jezus Christus, onze Heer.²⁹⁴

T.a.v. het lied van Debora, dat zij n.a.v. dit gebeuren zong (Ri. 5) zegt Origenes: "Wij verstaan het zo, dat het allemaal geheimenissen zijn, die in de laatste tijden en aan het eind der eeuwen door de kerk vervuld worden en dat in dit lied als het ware haar overwinningsslied, d.w.z. de lof van de overwinning beschreven is, nl. de tijd, wanneer 'de laatste vijand, de dood, vernietigd zal worden' (cf. 1 Cor. 15, 26). Want dan zal Debora juichen, d.i. de glorie van de profetie zal juichen, omdat wat zij voorzegt heeft, vervuld is. Dan zal Jaël, d.i. de kerk, de gemeenschappelijke vijand van allen overwinnen en dan zal - nadat de volheid der heidenen is binnengegaan (Rom. 11, 25)- ook Barak, d.i. het overige Israël, behouden worden en opgenomen worden om deel te hebben aan de overwinning. Dan zullen ook wij, als wij het waardig zijn geweest, dat lied zingen vol mystieke en profetische geheimen."²⁹⁵

Debora, wier naam met 'bij' vertaald wordt, zingt dit lied tot genezing, zoals een bij honing produceert, die tot genezing leidt.²⁹⁶

Behalve een heilshistorische uitleg van deze geschiedenis vinden we bij Origenes ook nog een morele exegese. Want enerzijds is Sisera, de voorman van de zonde, door de leer van de kerk, die hij niet in het geloof heeft ontvangen, uitgeroeid. Anderzijds moet ook iedere ziel door de melk van het Evangelie en van de apostelen de Sisera in zich verdoven en uitroeien. D.w.z. de Sisera-geschiedenis moet niet alleen in de kerk, maar ook in ieders ziel vervuld worden.²⁹⁷

e. Gideon.

Voor de exegese van het verhaal van Gideon met de wollen vacht (Ri. 6, 36-40) maakt Origenes volgens eigen zeggen gebruik van een vroegere auteur over dit onderwerp. Deze gaf de volgende uitleg. De wollen vacht is het volk Israël. Hierop is de dauw van het Woord van God, van de goddelijke Wet gevallen. De rest van de aarde duidt op de overige volken. Hier heerste droogte, omdat er geen vocht van het goddelijk Woord werd uitgedronken. Maar later is het omgekeerde gebeurd. Nu heeft het

volk, dat over de gehele aarde uit alle stammen verzameld is, de goddelijke dauw: door de dauw van Mozes begoten en door de geschriften van de profeten bedauwd. Ook wordt het groen door het vocht van het Evangelie en de apostelen. Daarentegen is het nu de vacht, het joodse volk, dat lijdt onder de droogte van het Woord van God.²⁹⁸ Origenes voegt hier zelf nog Ps.72,6 als bewijstekst toe. Het hebreeuwse woord רֶאֱ, dat "vacht" en "maailand" kan betekenen, is door LXX weergegeven met πόνος, waardoor Origenes verband legt met het verhaal van Gideon. De vacht is het volk van de besnijdenis, de aarde de wereld daarbuiten. Hierop is Christus neergedaald: ook op ons, heidenen, die versmachtten van droogte. De goddelijke dauw is dus de komst van Jezus Christus, niet alleen voor de joden, maar ook voor de heidenen. Door het ongeloof van Israël is het heil tot de heidenen gekomen (cf. Rom. 11,30), d.w.z. de genade van de goddelijke dauw bevochtigde heel de aarde.²⁹⁹

De vacht werd op de dorsvloer gelegd (Richt.6,37), d.w.z. waar de oogst is. Origenes verwijst naar Mat.3,12 en 9,37.³⁰⁰

Het uitknijpen in de schaal doet hem denken aan de geschiedenis van de voetwassing (Joh.13,5), waar het water duidde op de dauw van de hemelse genade: daarmee waste Jezus de voeten van de discipelen, zodat ze rein waren (Joh. 15,3). En zo wil de Heer ook de voeten van onze ziel wassen met de genade van de Heilige Geest, het woord van de leer.³⁰¹ Dat voeten-wassen is het symbool van de reiniging van de gangen van onze zielen opdat ze rijp worden om te evangeliseren.³⁰² Want wat Jezus deed, deed Hij als voorbeeld (Joh. 13,13-14). En zo wringt Origenes nu op zijn beurt de vacht uit van het boek Richteren of Koningen, Jesaja of Jeremia en giet het in de schaal van de ziel. Hij reinigt door het woord van de leer de hoorders van het vuil van de zonden, zodat ze met reine voeten recht af gaan op de juiste gesteldheid voor het Evangelie des vredes (cf. Ef.6,15), nl. dat we aanliggen aan het maal van de Bruidegom, Jezus Christus.³⁰³

Een soortgelijke interpretatie van Gideon en de schapevacht komen we vóór Origenes tegen bij Irenaeus, die in de dauw de gave van de Geest ziet, die eerst op Israël neerdaalde, maar later op de gehele aarde.³⁰⁴ Na hem benadrukt Ambrosius in de uitleg van deze geschiedenis de aspecten van het Woord en de genade: de dauw is het hemelse Woord en zonder dit en zonder de overvloed van geestelijke genade zal geen ziel vruchten dragen.³⁰⁵ Onder het hemels Woord verstaat hij waarschijnlijk Christus. Zo zegt Hieronymus in vrijwel gelijke bewoordingen: de geestelijke dauw is voor verwarde en gewonde zielen en "zonder dauw van Christus kan geen ziel vruchtdragen."³⁰⁶ In het

Oosten onderstreept Theodoretus evenals Origenes en Ambrosius het genade-aspect, als hij zegt, dat deze geschiedenis laat zien hoe eerst de vacht, Israël, maar later ook de aarde, het gehele menselijke geslacht door de genade en door de geestelijke gaven bevochtigd werd.³⁰⁷

f. Eli en zijn zonen.

Twee aspecten van de priester Eli worden ons tot onze stichting meegedeeld: zijn naam en zijn einde. Over zijn naam, die *extrarius*, buitenstaander, betekent spraken we reeds.³⁰⁸ Maar ook zijn einde typeert hem: hij is achterover gevallen en gestorven (1 Sam.4,18). Zo eindigt elk mens, die achteruit gaat en afvalt van het geloof en de waarheid. Zo'n *ὀπισθοτόνος* is onge-neeslijk (Deut.32,24). De vrouw van Lot (cf.Gen.19,17.26) was ook zo.³⁰⁹ Deze ziekte van de *ὀπισθοτονία* ("tetanic recurvation") wordt al door verschillende medici uit de oudheid, w.o. Hippocrates, beschreven.³¹⁰ De opmerking over de zonen van Eli, dat ze de Here niet kenden (1 Sam.2,12), moet uiteraard niet letterlijk opgevat worden. Zij waren immers opgevoed bij het heiligdom en zij waren leraren van het volk. Zij kenden God wel, maar handelden als mensen, die de Here niet kenden.³¹¹

g. Elkana en Samuël.

Origenes is zeer consequent in de uitleg van de naam Elkana. Op meerdere plaatsen geeft hij dezelfde betekenis: *θεοῦ κτῆσις*, *possessio Dei*.³¹² Deze betekenis treffen we ook elders aan³¹³, hoewel er ook andere etymologieën bestaan.³¹⁴

Hoe word je 'eigendom van God'? Ten eerste door innerlijk een eenheid te zijn. Zo staat Elkana enerzijds model voor de volmaakte rechtvaardige³¹⁵ en anderzijds voor de kerk, die één is in haar belijden.³¹⁶

Ten tweede door een huwelijk aan te gaan met Hanna en Peninna, d.i. resp. met genade en bekering, om zo de gave van de Geest voort te brengen.³¹⁷ Bovendien is het kenmerkend voor Elkana, dat hij naar Silo gaat (1 Sam. 1, 3). Origenes kent tweeërlei uitleg van deze naam. De eerste, *avulsio*, duidt volgens hem op het uitrukken van het stenen hart (cf. Ezech. 11, 19). De tweede, *excalciatio*, d.i. *calciamenti resolutio* (cf. Ex. 3, 5) symboliseert het afwerpen van de *indicia mortalitatis*.³¹⁸ De vrucht van het huwelijk van Elkana en Hanna, van 'het bezit Gods' en 'de genade' is Samuël. Een zoon van de genade staat open voor God en Zijn Woord (*Deo vacat et Verbo Dei*).³¹⁹ Samuël is danook iemand, die voor God staat (*qui Deo assistit*).³²⁰ Want de naam 'Samuël' betekent

'ibi ipse Deus' (שם הוא אל).³²¹ Een bevestiging van deze etymologie vindt hij in 1 Cor. 14, 24-25 ("... *vere Deus in vobis est*"). Waar de geest der genade is, daar is God.³²² De genade van de Geest volgt echter pas op de daden van bekering.³²³

Samuël was al van de melk af, toen hij in het huis des Heren kwam (1 Sam. 1, 24) en zoekt in de tempel gevoed te worden met vlees, het heilige voedsel van de volmaakten en priesters (cf. Hebr. 5, 14). Iedereen moet daarnaar streven.³²⁴ Zo staat Samuël model voor de volmaakte gelovige, in wie God wonen wil.

h. Ruth.

Origenes komt in het geslachtsregister van Jezus ook de naam Ruth tegen (Mat. 1, 5). Hij merkt dan op: "*Ook Ruth is vermeld, zoals we zeiden, de Moabietische, opdat ook de Moabieten, die 'niet in de gemeente des Heren komen tot het tiende geslacht en tot in eeuwigheid' (Deut. 23, 3), kunnen binnengaan en zij, die met hen voor de gemeente van God zijn uitverkoren, als ze Ruth hebben nagevolgd en de israëlitische niet willen verlaten, maar zeggen: 'dring er bij mij niet op aan, dat ik U in de steek zou laten of van U terug zou keren, want waar gij zult heen gaan, zal ik heen gaan, en waar gij zult vernachten, zal ik vernachten: Uw volk is mijn volk en Uw God is mijn God...' (Ruth 1, 16-17).*"³²⁵ "*Ruth, die haar vaderland verliet en zich verenigde met de israëlitische levenswijze, bevat het type van de (kerk uit de) heidenen.*" Omdat de Wet niet voor de rechtvaardigen is (1 Tim. 1, 9), geldt Deut. 23, 3 in dit geval niet.³²⁶ Alleen zondaren worden uit de gemeente gesloten. "*Zij draagt het beeld van de kerk uit de heidenen, die de afgodsbeelden en offers minachtte en zich haastte tot het geloof in Christus.*"³²⁷

Ook Johannes Chrysostomus ziet later in Ruth het type van de kerk uit de heidenen, die door Boaz/Christus is geaccepteerd.³²⁸

Samenvatting.

Origenes ziet in de richteren Othniël, Ehud en Samgar typen van de leiders of rechters in de kerk, waartoe hij o.a. de leraars rekent.³²⁹ Hij meent, dat de geschiedenis geleerd heeft, dat men de richters krijgt, die men verdient.³³⁰

Ook kunnen richteren type zijn van de heiligen in het algemeen: Ehud, de man met twee rechterhanden³³¹, Samgar, de 'vreemdeling en bijwoner'³³² en Samuël, de volmaakte gelovige in wien God wil wonen.³³³

Tenslotte zijn sommige figuren uit de richteren-cyclus type van de kerk: Othniël³³⁴ en Ruth³³⁵ zijn type van de kerk uit de heidenen, die de geestelijke erfenis van de Joden hebben overgenomen. Jaël is het voorbeeld hoe een gelovige uit de volkerenwereld de Joden voor is en daarin is ze het type van de kerk uit de heidenen, die Israël voorgaat.³³⁶ En de geschiedenis van de vacht van Gideon laat zien hoe eerst de dauw van het Woord van God Israël, de vacht, bevochtigde, terwijl de aarde daaromheen droog bleef, maar later het omgekeerde gebeurde en God dauwde over de aarde, maar Israël ervan verstoken bleef.³³⁷ Elkana, wiens naam 'bezitting van God' betekent, is ook type van de kerk, m.n. van de kerk, die één is in haar belijden.³³⁸

2. DE EXODUS-CYCLUS.

1. Volk.

a. Het eerste en het tweede volk.

In het Oude Testament is Israël Gods volk (Ex. 7, 16; 8, 1. 20-23; 9, 1. 13. 17; 10, 3) en het is dit door Gods vrije wil (Deut. 7, 6; 14, 2).³³⁹ Maar het moet zich ook als zodanig bewijzen. Dit volk bestaat slechts in zoverre het Gods plan realiseert, Op dit punt schiet het voortdurend te kort en valt zo onder het oordeel van de profeten (bijv. Hos. 1, 9).³⁴⁰ Toch blijft er het perspectief van een vernieuwde relatie tussen God en zijn volk (Jer. 7, 23; 24, 7; Ezech. 11, 20; 14, 31; Jes. 41, 8-10). Dit nieuwe volk zal echter alle nationale beperkingen doorbreken en een universeel karakter dragen (Jes. 11, 10; Zach. 2, 10-11).³⁴¹

In het Nieuwe Testament wordt het begrip 'volk van God' op de gemeente van Christus overgedragen (Hand. 15, 14; Rom. 9, 25 (citaat uit Hos. 2, 22) e.a.). Zeer nadrukkelijk gebeurt het in 1 Petr. 2, 9-10.³⁴² Verscheidene oud-testamentische uitspraken over Gods volk, die op Israël sloegen, worden op de kerk toegepast.³⁴³ Binnen de eenheid van dit nieuwe Godsvolk zijn alle volken, rassen en klassen vertegenwoordigd. Het is niet nationaal of sociologisch bepaald, maar religieus gefundeerd in (het geloof in) de κύριος Χριστός.³⁴⁴ In Hem zijn de gelovigen uitverkorenen³⁴⁵ en heiligen.³⁴⁶ Enerzijds is er continuïteit met het oude volk Israël³⁴⁷, anderzijds is er discontinuïteit en is de christelijke gemeente een nieuw volk.³⁴⁸ Er treedt een universalisering van het heil op.³⁴⁹ Maar tegelijk is er sprake van een zeker particularisme, omdat dit heil alleen in Jezus Christus gegeven is.³⁵⁰

Deze gedachte van het nieuwe Godsvolk wordt in de eerste eeuwen verder uitgewerkt. De oude tegenstelling tussen λαός en ἔθνη, die in de Septuagint³⁵¹ en in het Nieuwe Testament (uitgezonderd het evangelie naar Johannes)³⁵² gebruikt werd voor het onderscheid tussen Israël en de heidenvolken, wordt nu de aanduiding van het verschil tussen de kerk en de heidenen.³⁵³

God heeft de nieuw-testamentische gelovigen door Jezus Christus uitgekozen tot een bevoorrecht volk.³⁵⁴ Hij had dit volk tevoren bereid in de Geliefde.³⁵⁵ Hij heeft zijn volk geplant en het aan de Zoon gegeven.³⁵⁶ Maar je kunt ook zeggen, dat de Zoon het volk geplant heeft.³⁵⁷ Hij heeft namelijk het volk van zonden gereinigd³⁵⁸ en zo is de kerk tot een rein volk geworden.³⁵⁹ Voor het besef van de gemeente is de werkzaamheid van Christus zo nauw met die van God de Vader verbonden, dat het subject voortdurend kan wisselen. Losgekocht uit de duisternis is de gemeente door God tot een Hem heilig volk bereid³⁶⁰, het volk van de wedergeborenen³⁶¹, terwijl Christus van dit volk de Heer is.³⁶²

Een constant terugkerend thema is dat van het eerste en het tweede volk, Israël en de kerk. De kerk is het nieuwe volk (λαός καινός).³⁶³ Vroeger leek het ἔθνημος εἶναι ἀπὸ τοῦ θεοῦ, maar nu is het aantal gelovigen groter dan van hen, die μέnen God te hebben (cf. Jes. 54, 1; Gal. 4, 27).³⁶⁴ De profetie over de twee volken, die Rebekka in zich droeg, is in vervulling gegaan: de oudste zal de jongste, de mindere, dienen (Gen. 25, 21).³⁶⁵ Zo wordt de volgorde omgekeerd: historisch gezien is Israël het eerste en de kerk het tweede volk, maar in wezen is de gemeente het eerste volk en erfgenaam van het Verbond.³⁶⁶ De kerk is het volk van het erfdeel geworden.³⁶⁷ Wanneer Clemens van Alexandrië over de kerk als volk van God spreekt, is het vooral in deze context van ἡ γενεὰ ἡ παλαιὰ τῶν ὁ καινὸς ἡμεῖς λαός.³⁶⁸

Ook Origenes beschouwt de kerk als een nieuw volk. Hij spreekt er over als over het volk van God³⁶⁹, van Christus³⁷⁰, Jezus³⁷¹, de Heer.³⁷² Maar daarnaast spreekt hij ook over ons volk³⁷³, over het volk van de kerk (*ecclesiae populus*, waar *ecclesiae* als genitivus epexegeticus kan worden opgevat)³⁷⁴, over het heilig volk³⁷⁵ en over "dit gelovige en volmaakte volk".³⁷⁶ Tussen haakjes zij opgemerkt, dat ook hier weer geldt, dat we in veel gevallen af moeten gaan op de latijnse vertaling en er niet altijd zeker van zijn, dat we de preciese tekst van Origenes hebben.

De hele economie van God voor de mensen op deze wereld draait vooral om twee volken: Israël en de kerk.³⁷⁷ Israël is het eerstgeboren volk³⁷⁸ tegenover het jongste volk, de kerk uit de heidenen.³⁷⁹ Over psalm 113 zegt Origenes: *"Hier wordt het jonge volk geleerd onophoudelijk lof te brengen aan Hem, die hen voor zich heeft losgekocht. Maar ook kondigt het de roeping aan van alle volken, die hij 'kinderen' noemt vanwege de jeugdige leeftijd van de ziel."*³⁸⁰ De kerk is het ware volk Israël.³⁸¹ Ook kan Origenes met een zinspeling op Deut.28,13 zeggen: de kerk uit de heidenen is een "*populus sursum*", terwijl het volk, dat ongelovig blijft een "*populus deorsum*" is. Het eerste geloof in Christus als het Hoofd en wie het Hoofd in zich heeft, wordt ook zelf hoofd. Het andere daarentegen is staart geworden.³⁸² In Num.14,12 ziet hij een profetie, waar God over het volk Israël tot Mozes zegt: "Ik zal hen met de dood slaan en hen uitroeien en U en het huis van Uw vader tot een grote natie maken, veel groter dan dit." Dit slaat op het volk uit de heidenen, dat aangenomen wordt. Alleen gaat dit niet door bemiddeling van Mozes. Daarom verontschuldigt Mozes zich ook. Het grote volk, dat beloofd wordt, wordt door Jezus Christus geroepen: het is niet het mozaïsche, maar het christelijke volk.³⁸³ Het is in de sacramenten van Christus tot eenheid verbonden.³⁸⁴ Het volk, dat in psalm 78,1 genoemd wordt, is het volk uit de heidenen: οἱ χριστιανοί.³⁸⁵ En hoewel de machten boven niet ophouden God te prijzen, heeft God zich verwaardigd om ons zijn eigen volk te noemen uit louter goedheid.³⁸⁶

b. λαός of ἔθνος?

Als het over dit volk van God gaat, lijkt Origenes voorkeur te hebben voor het woord λαός. Toch maakt hij ook gebruik van het woord ἔθνος. Zo identificeert hij in een grieks fragment van een preek over Lucas τὸ ἔθνος in Mat. 21, 43 met de kerk, waaraan ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ en ἡ εὐαγγελικὴ πολιτεία is gegeven.³⁸⁷ Maar hier kan ἔθνος ingegeven zijn door de Bijbeltekst.³⁸⁸ Elders verwijst Origenes in een preek over Jeremia naar Jesaja 66, 8, waar de Septuagint ἔθνος heeft, maar Origenes in de uitleg steeds λαός gebruikt.³⁸⁹ Toch zijn er bij Origenes ook passages aan te wijzen, waar hij zonder meer ἔθνος voor de kerk gebruikt. Zo stelt hij in De Principiis τὸ Ἰουδαίων σωματικῶν γένος en τὸ τῶν ἐν κρυπτῷ Ἰουδαίων ἔθνος tegenover elkaar.³⁹⁰ Het gebruik van dit woord voor de kerk is ook het Nieuwe Testament niet geheel vreemd (1 Petr. 2, 9), maar het is zeldzaam.³⁹¹ Door- gaans heeft het een negatieve klank. In een scholion op Openb.5, 9 ("ge-

kocht uit elke stam en taal en volk en natie") zegt de schrijver (Origenes?): *"Ook is het mogelijk het verschil tussen λαός en ἔθνος verschillend op te vatten, als je zegt, dat zij, die uit de reine en wijze mensen genomen werden uit ὁ λαός, maar zij, die uit de ordinaire massa genomen werden, uit τὸ ἔθνος gekocht zijn."*³⁹² Maar in een ander scholion wordt weer over de kerk gesproken als τὸ νοητὸν τοῦτο ἔθνος.³⁹³ De authenticiteit van deze scholia op de Apocalyps is overigens nog steeds een probleem.

Het meervoud van λαός heeft vaak een negatieve klank. N.a.v. Ps.2,1-2 merkt Origenes op: *"Wij menen, dat ἔθνη duidt op de mensen, die vreemd zijn aan het geloof, zoals de soldaten, die tegen Hem overmoedig zijn geweest, en λαοί op degenen uit de stammen der besnijdenis."*³⁹⁴ En elders: de bewoonde wereld (οἰκουμένη) is de kerk, bewoond door de Vader en de Zoon, de λαοί zijn de andere volken, buiten de kerk, óf die uit de besnijdenis, de joden.³⁹⁵ En in Ps.149,7 gaat het volgens hem om de wraak aan de ἔθνη, d.w.z. aan de heterodoxen, en om de bestraffing van de λαοί, d.i. van de zondaren, die in het leven zogenaamd kerkelijk zijn.³⁹⁶

Terzijde zij hier nog gewezen op een ander gebruik van λαός/*populus*, namelijk in de betekenis leken.³⁹⁷ De ordinatie van een priester moet plaatvinden *"praesentia populi"* en *"astante populo"*.³⁹⁸ Zij worden evenwel gemakkelijk tot acclamatie verleid. Dit gewone volk, dat tegenover de ambtsdragers staat, wordt in de latijnse vertaling afwisselend aangeduid met *populus* of *plebs*.³⁹⁹ Er is sprake van de *plebeia multitudo*.⁴⁰⁰ Tegen deze achtergrond moeten we misschien ook de opmerking zien, dat de tegenstelling tussen de discipelen van Jezus en de schare, die hij vooral bij Mattheüs aantreft, duidt op het verschil tussen degenen, die het Woord van God zijn toegewijd (*"cum dilectione audientes divinas doctrinas et adfectuosius accedentes ad verbum"*) en de anderen in de kerk, het volk.⁴⁰¹ Een soortgelijk onderscheid maakte hij reeds in zijn Johannescommentaar, toen hij zei: *"Misschien is bij ons, die ons wenden tot de leringen van Christus, de grote massa, die druk in de weer is met de beslommeringen van het leven maar weinig daden aan God wijdt, (te vergelijken met) de leden van de (twaalf) stammen, die weinig gemeen hebben met de priesters en slechts op geringe wijze de dienst van God steunen. Zij echter, die toegewijd zijn aan het goddelijke Woord en werkelijk stáán voor de ene dienst van God, zullen terecht levieten en priesters genoemd worden vanwege de voortreffelijkheid van hun activiteiten op dit gebied."*⁴⁰² Er is een geestelijk priesterschap en een ongeestelijke 'laity', wat voor Origenes niet samenvalt met de officiële onderscheiding tussen geestelijkheid en leken.⁴⁰³

c. Γένος.

Origenes gebruikt voor de kerk als volk van God ook het woord γένος . Bij Paulus (Gal. 1, 14; 2 Cor. 11, 26; Phil. 3, 5) heeft het nog de connotatie van 'ras'⁴⁰⁴, maar bij Petrus (1 Petr. 2, 9), die het in een duidelijk ecclesiologische context gebruikt, niet meer: de kerk is een γένος ἐκλεκτόν.⁴⁰⁵

Dit gebruik zet zich bij de apostolische vaders voort, waar sprake is van τὸ θεοφιλὲς καὶ θεοσεβὲς γένος τῶν χριστιανῶν⁴⁰⁶, τὸ γένος τῶν δικαίων⁴⁰⁷ en van καινὸν τοῦτο γένος.⁴⁰⁸ Melito spreekt over τὸ τῶν θεοσεβῶν γένος⁴⁰⁹ en Aristides onderscheidt drie γένη: heidenen, joden en christenen.⁴¹⁰ Justinus zegt over de kerk: Ἰσραηλιτικὸν γὰρ τὸ ἀληθινόν, πνευματικόν, καὶ Ἰουδα γένος... ἡμεῖς ἐσμέν.⁴¹¹ Clemens spreekt enerzijds in de geest van Paulus over het γένος Ἰσραηλιτικόν⁴¹², maar anderzijds sluit hij zich aan bij 1 Petr. 2, 9, als hij zegt: ἡ γενεὰ δὲ τῶν ζητούντων αὐτὸν (sc. θεὸν) τὸ γένος ἐστὶ τὸ ἐκλεκτόν, τὸ ζητητικὸν εἰς γνῶσιν.⁴¹³ De kerk is τὸ γένος τὸ ἔν⁴¹⁴, τὸ ἐν γένος τοῦ σφζομένου... λαοῦ.⁴¹⁵ De gelovigen vormen een vredelievend volk.⁴¹⁶ Origenes stelt het geslacht (γένος) van de lichamelijke Joden tgo. het volk (ἔθνος) van de Joden in het verborgene.⁴¹⁷ Hier kan γένος nog de betekenis van 'ras' hebben. Als hij echter spreekt over "*het geslacht (genus) der christenen*", is dat niet het geval.⁴¹⁸ Evenmin wanneer hij in één adem noemt τὸ Ἰουδαίων καὶ Χριστιανῶν γένος.⁴¹⁹ "*Er zijn twee geslachten (γενεαί), die de waarheid van God hebben aanvaard: het volk (λαός) der Joden, dat de Wet en de Profeten heeft, en dat van de kerk van Christus (ὁ κατὰ τὴν Χριστοῦ Ἐκκλησίαν).*" Hij noemt deze het eerste en het tweede geslacht. De andere ἔθνη hebben gedwaald. Toen het eerste geslacht de waarheid verworpen had, ging ze over op dit geslacht.⁴²⁰

d. Nationalisme of universalisme?

De vraag naar het nationale of universele, wereldwijde karakter van het volk van God, die zowel in het Oude als het Nieuwe Testament aan de orde kwam, komt bij Origenes in een bijzondere context ter sprake. Op grond van Deut. 32, 8-9 (LXX) is Origenes van mening, dat Israël als Gods volk direct onder Zijn gezag staat, terwijl de andere volken ieder aan een engel zijn toevertrouwd.⁴²¹ De heiden Celsus kan dit accepteren voor zover het betekent, dat elk volk zo zijn eigen godsdienst heeft. Ook hij meent, dat ieder volk een eigen ἐπόπτης heeft en vereert. Voor het christelijk universalisme is in deze gedachtengang echter geen plaats.⁴²² Origenes

van zijn kant verdedigt het op grond van de oorspronkelijke eenheid van het menselijk geslacht. Het verhaal van de torenbouw van Babel laat zien hoe die eenheid verbroken is: doordat men zich verwijderde van de Oriënt en doordat men met de hemel in contact wilde brengen wat daar van nature niet thuis hoort. En naarmate iemand zich hieraan meer schuldig maakte, raakte hij verder van huis en onder de macht van een strengere engel. De verdeeldheid van de mensheid is dus een straf.⁴²³ De engelen brengen ieder naar de woonplaats, die hij verdiend heeft.⁴²⁴ Want zoals het lichaam op een bepaalde plaats is, zo is ook de ziel op een bepaalde plaats, naardat zij waard is, hetzij in Egypte, in Babel of in Jerusalem. Daarmee krijgen namen van landen en volken een veel diepere betekenis en speelt hun geschiedenis zich op een veel hoger plan af dan alleen het politieke.⁴²⁵ Israël is aanvankelijk de Oriënt trouw gebleven en deelde niet in de straf: het was en bleef Gods erfdeel en volk. Toen het geleidelijk aan ook begon te zondigen, werd het tenslotte in ballingschap onderworpen aan de heersers over de andere volken en streken.⁴²⁶ Bij de komst van Jezus in deze wereld wordt de mens teruggeroepen tot de oorspronkelijke eenheid, maar "de koningen der aarde scharen zich in slagorde en de machthebbers spannen samen tegen de Here en tegen Zijn gezalfde." (Ps. 2, 2)⁴²⁷ Enerzijds zijn met deze tegenstanders van Jezus geestelijke machten bedoeld, de volkerenengelen, die de wijsheid der wereld (cf. 1 Cor. 2, 6) propageren⁴²⁸, de boze machten in de ziel, die door het geestelijke zwaard van het Woord van God bestreden moeten worden.⁴²⁹ Anderzijds zijn het de brute wereldmachten. *"Want de koningen der aarde zijn samengekomen (vgl. Ps.2, 2), de senaat en het volk en de heersers van Rome, om de naam van Jezus en Israël beide te vernietigen. Want ze hebben in hun wetten besloten, dat er geen christenen mogen zijn. Elke stad en iedere stand bestrijdt de naam van de christenen. Maar zoals toen al die koningen, die tegen Jezus samenkamen, niets hebben kunnen doen, zo hebben ook nu die heersers of vijandige machten niets kunnen doen om te verhinderen, dat het geslacht der christenen zich verder en uitbundiger zou uitbreiden. Want er staat geschreven: 'Hoe meer zij hen vermeerden, des te meer vermeerderden zij zich en namen toe' (Ex. 1, 12)."*⁴³⁰ *"De vijanden van God willen niet, dat er onder de mensen een volk (ἔθνος) van God bestaat en zij bejiveren zich, dat de naam van Israël wordt uitgewist. Maar God sticht voor zich altijd weer een volk (ἔθνος) op aarde en na de val van het eerste volk (λαός) stichtte hij de kerk uit de heidenen, het nieuwe en jonge volk (τὸ καινὸν καὶ νέον ἔθνος) over*

de gehele bewoonde wereld."⁴³¹ 'Ο Χριστοῦ λαός wordt geleerd aanslagen van mensen te verwachten. Dan moet je zeggen: De Here is mijn helper!⁴³² Jezus voert de strijd door de machten aan het kruis te nagelen (cf.Col.2,14-15) én door de verkondiging van de apostelen (cf.Ps.19,5 en Rom.10,18).⁴³³

Voor de gelovigen verliezen nationale verschillen hun doorslaggevende betekenis: *"allen, die uit de heidenen tot geloof gekomen zijn, zijn één volk in Christus"*.⁴³⁴ Het wordt tenslotte één kudde en één herder" (Joh.10,16): één kudde van de rechtvaardigen uit het Oude Verbond en van de christenen uit het Nieuwe.⁴³⁵ Zo benadrukt Origenes de continuïteit van beide volken. Op deze wijze wordt de oorspronkelijke eenheid van de mensen hersteld. Dit behoeft overigens niet uit te sluiten, dat er binnen deze eenheid bepaalde onderscheidingen zijn. Hij stelt, dat er in de hemel één volk zal zijn en dat uit dit volk van God sommigen uitverkoren zijn als levieten en sommigen als priesters.⁴³⁶ Het christendom heeft voor Origenes dus beslist geen nationaal, maar een universeel karakter. *"Want wij zijn geen volk (gens): een paar van ons geloven uit die stad (civitas), sommigen uit een andere stad en nergens schijnt een heel volk vanaf het begin van het geloof aangenomen te zijn. Want het geslacht (genus) der christenen was niet, zoals het volk van de joden of het volk van de egyptenaren, één volk, één geheel, maar zij worden hier en daar uit verschillende volken verzameld."*⁴³⁷ De christenen zijn, zoals in Deut.32,21 wordt aangeduid, een *non-gens*, een οὐκ ἔθνος: met geboorte of ras heeft het niets te maken.⁴³⁸ Beslissend is, volgens een scholion dat aan Origenes wordt toegeschreven, het kruis van Christus: *"En aangezien Hij niet voor een deel of voor één volk van de mensen gekruisigd werd, heeft Hij met Zijn bloed mensen gekocht uit alle stam van Israël en uit elk dialect der mensen."*⁴³⁹ Een aanvullend bewijs vindt hij in Openb.7,4. Daar is sprake van de 144.000 verzegelden uit Israël. Maar het aantal gelovigen uit Israël ten tijde van Johannes haalt volgens hem de 144.000 niet. Daarom gaat het hier om de heidenen, die tot het goddelijk Woord zijn gekomen.⁴⁴⁰ De belofte aan Jakob, als hij naar Egypte trekt, dat hij tot een groot volk zal worden (Gen.46,3), gaat hier in vervulling. De Here, die naar de wereld afdaalt, wordt er tot een groot volk: de kerk uit de heidenen.⁴⁴¹ *"Hij noemde de gelovigen 'Zijn volk', want aan hen heeft Hij kennis van heil verschaft, als zij die wilden leren kennen; niet uit werken der Wet (Rom.3,20), maar op grond van Zijn onuitsprekelijk erbarmen."*⁴⁴² Door het stichten van kerken en het prediken van het Evangelie heeft Paulus zo voor God een volk verworven (cf.Rom.15,19).⁴⁴³

Deze groei van de kerk moet anderen tot naijver brengen. Daarom worden de heidenen ook niet gedood, maar over de aarde verspreid.⁴⁴⁴ Als ze allemaal vernietigd waren, zouden ze er geen weet van hebben, dat het volk, de kerk, bloeide. Vandaar, dat David, de Messias, zegt: verspreid hen over de ganse aarde, waar mijn kerk gesticht zal worden, opdat ze de door Mij gefundeerde kerk zien en door naijver tot godsvrucht geprikkeld worden.⁴⁴⁵

e. Bedreigd volksbestaan en vervreemdbaar burgerrecht.

De vraag kan gesteld worden wat de plaats van Israël in dit geheel is. Is dit niet het volk van God bij uitstek? Origenes maakt duidelijk, dat ook hier niets vanzelf spreekt. Doorslaggevend is de gehoorzaamheid aan God. Israël kan zich wel het volk van God noemen, maar niet ieder volk, dat zich volk van God noemt, is het ook. Die belofte is er alleen voor hen, die doen wat God hen heeft opgedragen. Het ongehoorzame Israël hoort daarom tot zich zeggen: "Gij zijt mijn volk niet" (Hos. 1, 9). En God zal hen jaloers maken op wat geen volk is (Deut. 32, 21).⁴⁴⁶ Nu zijn wij voor God tot een volk geworden: het volk uit de heidenen. Dit volk is ineens (εἰς ἄπαξ) geboren (Jes. 66, 8) door het Woord van God, de Heiland, want op één dag hebben 3000 (Hand. 2, 41) of 5000 (Hand. 4, 4) mensen het Woord aanvaard.⁴⁴⁷ Voor het tot geloof kwam was het een schuinsmarcheerder (ὁ σκολιῶς πρὸ τῆς πίστεως ὁδεύσας).⁴⁴⁸ Maar nu is het verstandiger dan het joodse volk. Het heeft nieuwe getuigenissen, nl. over de kruisiging van Christus.⁴⁴⁹ De Joden echter werd vanwege hun slechtheid het rechte(r) gehoor ontnomen. Ze horen maar met een half, links oor: alleen de schaduw, niet de waarheid.⁴⁵⁰ Het oudtestamentische volk van God is, toen het riep 'Kruisig Hem' (Luc. 23, 21), het volk van Gomorra geworden.⁴⁵¹

De heilsgeschiedenis heeft dus een wonderlijk verloop: vroeger was het volk van de Hebreeën door de mensen verworpen, maar ontving van God barmhartigheid. Nu heeft het volk van de heidenen, dat veracht werd door hen, die zich op de besnijdenis beroemden, barmhartigheid verkregen en is volk van God genoemd, terwijl Israël om zijn ontrouw verworpen is. En Origenes waarschuwt zijn lezers: laten we dus oppassen, dat we niet ook gestraft worden, als we niet als volk van God zo handelen, dat de mensen onze goede werken zien (cf. Mat. 5, 16). Want eens waren we geen volk van God, maar door "de rijkdom van Zijn heerlijkheid" (Rom. 9, 23) heeft Hij ons Zijn volk genoemd.⁴⁵²

God is in de wereld schiftend bezig en maakt scheiding tussen "de zijnen, die Zijn volk zijn, én degenen, die Hem vreemd zijn, maar met de zijnen samenleven, opdat Hij de zijnen aan de hemel geeft en de vreemden aan de aarde. Of Hij zal roepen tot de engelen in de hemel en tot hen, die op de aarde tot het apostolaat zijn uitgekozen, om Zijn volk af te scheiden. Want de apostelen brachten de gehoorzamen tot God en degenen, die niet zo zijn, lieten ze aan Satan over."⁴⁵³ Door hun gehoorzaamheid konden ze tot het volk van God gerekend worden. Wanneer zij echter ongehoorzaam worden, wordt de band met het volk verbroken. Daarom is het van belang te wonen in het midden van het volk en niet af te wijken naar rechts of links en zo rand-kerkelijk te worden. Origenes meent, dat je in die zin ook Num.3,12 moet lezen: de levieten werden gekozen "uit het midden van de zonen van Israël". Nu is er verschil tussen wonen in het midden en staan in het midden. Mensen doen het eerste (cf.2 Kon.4,13), Jezus doet het laatste (cf.Joh.1,26). Toch moeten we trachten ook Christus daarin te volgen, dat we stevig en standvastig in het midden staan en niet afwijken.⁴⁵⁴

In geval van ongehoorzaamheid volgt excommunicatie. Origenes geeft een voorbeeld uit de kerkelijke praxis (*ecclesiastica consuetudo*).

"Het is een schande om van het volk van God en van de kerk gescheiden te worden. Het is een oneer in de kerk te vertrekken uit de vergadering der presbyters, uitgeworpen te worden uit de rang van de diakenen. En sommigen van hen, die worden verworpen, ~~ver~~wekken dan oproer, maar anderen aanvaarden in alle nederigheid het oordeel, dat over hen geveld is. Allen dan, die zich verheffen en uit verdriet over hun afzetting de scharen (populi) bijeenbrengen om een scheuring te veroorzaken en de menigte kwaadwilligen opruien, aanvaarden hun schande niet, maar 'hopen zich toorn op' (cf. Rom. 2, 5). Zij echter, die hetzij ze terecht afgezet zijn of niet, in alle nederigheid het oordeel aan God overlaten en geduldig dragen wat over hen geoordeeld is, zij verkrijgen van God ook erbarmen en worden dikwijls ook door de mensen teruggeroepen tot hun vorige rang en tot de eer, die ze hadden verloren."⁴⁵⁵

Want iemand, die uit het volk gegaan is, kan door boete terugkeren. Maar voor wie ontworteld is en volhardt in het kwaad, is dat zeer moeilijk.⁴⁵⁶

Uit de beschrijving van de kerkelijke praktijk blijkt, dat ook presbyters en diakenen (bisschoppen worden wonderlijk genoeg niet genoemd!) zich aan strafwaardig gedrag schuldig maken en, wanneer ze uit hun functie zijn ontheven, soms nog scheuringen en partijschappen verwekken. Tevens constateert hij, dat er ook mensen ten onrechte afgezet zijn. Hij wijst bovendien op de trots en de hoogmoed van sommige kerkelijke lei-

ders, die als ware tyrannen er een lijfwacht op na houden en ongenaakbaar zijn, m.n. voor de armen. *"Je kunt ook in vele zogenaamde kerken, vooral in die van de grote steden, zien hoe de leiders van het volk van God geen gelijkwaardige gesprekspartner willen zijn of naast zich toelaten."* Hij houdt zulke "heren" dan Col.4,1 voor: ook zij hebben een Heer in de hemel!⁴⁵⁷ Verder is er sprake van een arrogante houding ten opzichte van de pas bekeerden van de kant van hen, die van huis uit al christen waren en zich misschien zelfs konden beroemen op vader of grootvader, die in de kerk een vooraanstaande positie (προεδρία) bekleedden, die de troon van de bisschop, de eer van het presbyterium of het diakonaat onder het volk van God waardig gekeurd waren. Tegenover hen wijst Origenes op Mat.19,30: de eersten zullen de laatsten en de laatsten de eersten zijn.⁴⁵⁸ Ook vindt hij voor de drie groepen die uit de tempel weggejaagd zijn (Mat.21,12-13) parallellen *"onder het volk"* d.w.z. in de kerk: degenen die meer tijd hebben voor materiële zaken dan voor gebed zijn degenen, *"die verkochten en kochten"*; de diakenen, die een slecht beheer voeren en zich met het geld voor de armen verrijken, zijn de wisselaars, terwijl met de duivenverkopers die bisschoppen en presbyters te vergelijken zijn, die voor de gemeenten leiders aanstellen, die niet passen.⁴⁵⁹ De gelovigen hebben zich echter niet alleen te wapenen tegen het kwaad binnen de kerk. Ook van buiten staan ze aan allerlei geweld bloot. Mensen, die onder de geestelijke Farao en onder de geestelijke boosheden gebracht zijn, vormen de wagens en vierspannen van Farao, die hij ment en stuurt om het volk van God te vervolgen en Israël te onderdrukken (cf.Ex.14,8-9). Hij heeft het hierbij zowel op de individuele gelovigen gemunt als op de kerk als geheel.⁴⁶⁰ Origenes memoreert hoe het volk van Christus wordt vervolgd en kerken in brand gestoken, omdat de christenen verantwoordelijk geacht worden voor oorlogen, hongersnoden, pestepidemieën en aardbevingen. Doordat zij de verering van de goden hebben gestaakt, hebben ze de wraak van de goden opgeroepen. Dergelijke beschuldigingen en lastercampagnes werkten aanstekelijk en leidden tenslotte tot een algemene vervolging van het volk van God.⁴⁶¹ Tegen het verwijt van atheïsme (ἀθεότης) hebben de apologeten van de tweede eeuw zich ook al moeten verdedigen.⁴⁶²

Zo verenigen mensen, die er de meest uiteenlopende levensbeschouwingen op na houden, zich in de strijd tegen Jezus en Zijn volk, zoals vroeger aartsvijanden als Egypte, Assyrië of Babel zich tegen Israël verbonden.⁴⁶³ Een bijzonder gevaar vormen de ketters. Zij noemen zich christenen, maar zijn het niet. N.a.v. Richt.6,3 zegt Origenes: *"Ieder, die op een of andere manier de naam van Christus op zich heeft genomen, wordt een zoon van de Oriënt. Want zo is van Christus geschreven: 'Zie, een man, wiens naam Oriënt is' (Zach.6,12).*

Wie dus de naam van Christus opneemt, wordt een zoon van de Oriënt genoemd. Maar niet altijd blijven zij, die de naam van Christus aannemen, ook in de kerk van Christus. Als ge dus ziet, dat ketters wel onder de naam van Christus gerekend worden, maar dat ze ook de kerk van Christus vernietigen en wapens in stelling brengen tegen het geloof in Christus en het volk van de Heer aanvallen, oorlogen verwekken tegen het katholieke geloof, aarzel dan niet van hen te zeggen, dat zij wel zonen van de Oriënt zijn, maar komen om met de Midianieten en met Amalek het volk van God te vernietigen, omdat met de heidenen en met de joden ook de ketters de kerk van God vervolgen. Ik meen, dat zij het zijn, die met 'zonen van de Oriënt' worden aangeduid."⁴⁶⁴ De aanvallen op het volk van God komen dus van drie kanten: van de kant van de joden, van de zijde van de ketters, die de godheid van Christus bestrijden of zich tot gnostieke geschriften wenden en van de heidenen.⁴⁶⁵ De gelovigen kunnen aan deze bedreigingen weerstand bieden, doordat de woorden van Jezus geweldige indruk op hen hebben gemaakt. Zo waren al in het evangelie de tegenstanders van Jezus machteloos, omdat "het volk" van Christus versted stond over Zijn leer (cf. Mat. 21, 45-46; Marc. 11, 18).⁴⁶⁶ Ook de kracht van het gebed is belangrijk, want "het heilig volk, dat strijd voert met de lippen, heeft door de gebeden wapens in de mond."⁴⁶⁷

Samenvatting.

Origenes maakt gebruik van het woord "volk" als aanduiding van de gelovigen in onderscheiding van de niet-gelovigen en (in mindere mate) als benaming van de leken tegenover de clerus. Daarbij heeft hij een zekere voorkeur voor het woord λαός boven ἔθνος.⁴⁶⁸

In de hele heilseconomie draait het om twee volken: het oude volk van God, Israël, en het nieuwe, de kerk van Christus. Wat hen bindt is de ene doorgaande lijn van Gods heilsplan.⁴⁶⁹

Of men tot het volk van God behoort, wordt niet bepaald door ras of afstamming, maar door gehoorzaamheid aan God en geloof in Jezus Christus.⁴⁷⁰ Nu eens spreekt hij over het volk van God, dan weer over het volk van Christus.⁴⁷¹ Hierbij gaat het niet om sociologische, maar om religieuze begrippen.⁴⁷²

Zowel de burgers van het eerste volk als van het tweede staan aan het gevaar bloot, dat ze hun burgerrecht verliezen, als ze voor de verleidingen van het ongeloof of de ketterij bezwijken.⁴⁷³ Wie door afkomst tot het oude volk Israël behoort, maar niet tot geloof in Jezus Christus komt, behoort niet tot het volk van God.

De betekenis van Christus is universeel. Hij wil de oorspronkelijke een-

heid van de mensheid, die door de zonde verbroken was, herstellen. En door het geloof in Christus kunnen joden en heidenen tot het ene Godsvolk samenkomen.⁴⁷⁴

2. *Egypte.*

Voor Origenes is Egypte het beeld van het kwade. Hij drukt dit o.a. uit d.m.v. bijbelse omschrijvingen: Egypte is het diensthuis (Ex. 20, 2)⁴⁷⁵, een ijzeren oven (Jer. 11, 4).⁴⁷⁶ Soms legt hij verband tussen bijbelse typering en bepaalde etymologieën. Zo wordt in Hand. 13, 17 de bijwonerschap in Egypte genoemd en elders wordt nadruk gelegd op de verdrukkingen in Egypte (Ex. 3, 9; Hand. 7, 10-11). Nu bestaat van de naam Egypte zowel een etymologie παροιμία⁴⁷⁷ als θλίψις⁴⁷⁸ en Origenes maakt van beide gebruik.⁴⁷⁹ Vaker gebruikt hij echter de etymologie 'duisternis', waarbij hij misschien ook denkt aan de negende plaag (Ex. 10, 21-29).⁴⁸⁰ Die duisternis betreft hij óf op de onwetendheid⁴⁸¹ óf op de "werken der duisternis" (Rom. 13, 12; Ef. 5, 11).⁴⁸² Op grond van deze bijbelse gegevens en etymologieën komt hij tot de theologische interpretatie, dat Egypte de (boze) wereld is, deze eeuw⁴⁸³, de aarde, dit leven⁴⁸⁴, de zonde.⁴⁸⁵

Met zo'n negatieve benadering van Egypte zit Origenes op de lijn van Philo en Clemens. Philo spreekt over de egyptische ἀθεότης⁴⁸⁶ en ἀσέβεια.⁴⁸⁷ De god van de egyptenaren is het lichaam⁴⁸⁸ en voor de ware God zijn ze blind.⁴⁸⁹ Ze zijn een φιλοσώματος γένος.⁴⁹⁰ Li-chamelijkheid en hartstochten (πάθη) beheersen hun bestaan.⁴⁹¹ En Clemens stelt Egypte gelijk met ἀπάτη, πάθη en κακία.⁴⁹² Ook voor hem is Egypte deze (boze) wereld⁴⁹³ en iedere ἔθνικός of κοσμικός is een egyptenaar.⁴⁹⁴ Deze identificatie van Egypte en deze wereld treffen we ook aan bij Melito van Sardes⁴⁹⁵ en Tertullianus.⁴⁹⁶

3. *Farao.*

Farao is voor Origenes het symbool van de Duivel, de heer der zonde onder de mensen.⁴⁹⁷ Wanneer in de Bijbel het woord Farao valt, gaat het niet alleen om een historische figuur, maar om "de overheden, de machten, de wereldbeheersers dezer duisternis, de boze geesten in de hemelse gewesten" (Ef. 6, 12).⁴⁹⁸ We moeten achter de aardse Farao de ware Farao, de Boze zien.⁴⁹⁹ Farao en elke koning, die op hem lijkt, vertonen de stijl van de Duivel, van een duivelse en apostatische macht.⁵⁰⁰ Van Farao zijn dan ook allerlei kwade dingen te vertellen.⁵⁰¹ Hij wil altijd het niet-goede⁵⁰² en verlangt, dat allen het vleselijke, tijdelijke en aardse denken.⁵⁰³

Daarom staan de egyptenaren met hun vorst in het teken van de zonde⁵⁰⁴, van ψευδολογία⁵⁰⁵ en van δυσσεβής διδασκαλία.⁵⁰⁶ "In de slechte dagen van Farao zijn" wil zeggen: tegen de waarheid gericht zijn.⁵⁰⁷ Want de Duivel is de *Insiptiens*.⁵⁰⁸ De slaven van Farao zijn slaven der zonde⁵⁰⁹, zijn priesters propageren een aardse levenswijze⁵¹⁰ en zijn eunuchen brengen geen enkel goed voort.⁵¹¹

In deze gedachtengang verwijzen voor Origenes de egyptenaren naar a. de bestuurders dezer wereld en naar de geestelijke boosheden, de vijandelijke machten⁵¹² of b. naar mensen, die in zonde leven⁵¹³, die "*penitus extra fidem*" zijn.⁵¹⁴ Allen, die vleselijk zijn en van God vervreemd, zijn egyptenaren.⁵¹⁵ Zij willen leven voor het aangezicht van Farao, maar niet van God.⁵¹⁶ En zoals de heiligen het eigendom (κτημα) van God zijn, zo willen zij het eigendom van Farao worden.⁵¹⁷

De gedachte, dat de mensen κτημα van de goden zijn, komt ook bij Plato al voor. Overigens is het daar niet duidelijk of het daar in de betekenis van *bezit* of van *kudde* moet worden opgevat.⁵¹⁸ Origenes zegt: wie goed en volmaakt is, is het bezit van God de Vader en Jezus is in hen als in een tempel.⁵¹⁹ Zo droeg de rechtvaardige Elkana zijn naam met ere: hij was ook *Elkana*, het *bezit van God* en niet van de demonen.⁵²⁰ De beide bezoeken van Jezus aan Kana (Joh.2,1-11; 4,46) waren er op gericht "*om zichzelf het bezit (κτησις) te verzekeren van hen, die uit dit gebied door Hem in de Vader geloven*".⁵²¹ Zo kan Origenes ook zeggen, dat de kerken, die over de gehele wereld verspreid zijn, het bezit zijn van God, de Vader.⁵²²

Overigens impliceert dit niet, dat alle kerkleden, alle *heiligen*, wanneer ze bezit van God zijn, ook zonder zonde zijn. "*Heiligen (en toch zondaars) worden zij genoemd, die zich tenminste aan God gewijd hebben en van de levenswijze van het gewone volk hun leven hebben afgescheiden om God te dienen. Zo wordt een mens, omdat hij zich aan de Heer verkocht (mancipare) heeft, na de overige daden gekuist (besneden) te hebben 'heilig' genoemd.*" Immers, wie zich pas aan een bepaalde studie wijdt, bijv. de filosofie, maakt nog fouten. Toch wordt hij al tot de filosofen gerekend. Zo wordt ook iemand, die zich verkoopt aan de beoefening van de heiligheid, "*heilige*" genoemd vanwege zijn genomen beslissing.⁵²³

Naar aanleiding van de hongersnood ten tijde van Jozef schrijft Origenes: egyptenaren zijn in de greep van de honger.⁵²⁴ En Jozef, de redder, is praefiguratie van de Heiland. Jezus verzamelt uit de profeten, de Wet en de apostelen woorden uit de tijd van overvloed, opdat men later de woorden, die door Hem in de schuren van de apostelen opgetast waren, d.w.z. in hun zielen en in die van alle heiligen, kan uitdelen en zo de wereld, Egypte, dat in

hongersnood verkeert, kan voeden. In de eerste plaats richt Hij zich op Zijn broeders (cf.Ps.22,23). Andere mensen hebben ook wel woorden van geduld, gerechtigheid e.d., maar dat is de tarwe, die Jozef uitdeelde aan de egyptenaren. Maar de andere tarwe deelt Hij uit aan Zijn broeders uit Gosen, het land dat uitzielt naar de "Oriënt", nl. de tarwe van het Evangelie en van de apostelen. En hieruit moeten ze broden bakken zonder zuurdesem (cf. 1 Cor.5, 7).⁵²⁵

De verhouding tussen israëlieten en egyptenaren, gelovigen en ongelovigen is ambivalent. Enerzijds is er distantie, anderzijds vermenging. In Lev.24,10 gaat het over een twist tussen een echte israëliet en iemand, die grotendeels met het egyptische ras vermengd is. Origenes ziet zich zo iets in zijn tijd herhalen. Aan de ene kant zijn er de verdedigers der waarheid, de strijders voor het kerkelijk geloof. Aan de andere kant zie je mensen, die deels in Christus geloven en de Schriften aanvaarden, maar deels haar betekenis niet geheel en als betrouwbaar accepteren. Een echte israëliet is wie christen en katholiek is, doordat hij het geloof aanvaardt en de Naam belijdt. Van tweeerlei afkomst is wie christen is door een ware belijdenis, maar ketter en het spoor bijster in het verstaan van het geloof (cf.Tit.3,10-11). De echte israëliet is israëliet naar de letter en naar de geest, die van tweeerlei afkomst is israëliet naar de letter, maar egyptenaar naar de geest. Hij spreekt de Naam uit én vloekt, omdat hij ontkent, dat God de Schepper is van de wereld én de Vader van Christus. Origenes heeft hier weer Marcion c.s. op het oog. Maar ook zegt hij in het algemeen, dat iemand voor zover hij in God gelooft van israëlietische oorsprong is en voor zover hij zondigt van egyptische.⁵²⁶ En *"hij draagt de schande van Egypte met zich mee, die als hij in de kerk geplaatst is en onder de veldheer Jezus dient, de gewoonten van Egypte en de hartstochten van de barbaren bewaart."*⁵²⁷

Over het historische Israël zegt hij: tijdens hun verblijf in Egypte leefden de israëlieten naar de zeden en wetten van de egyptenaren en was er een verkeerde geest in hen. Deze verliet hen echter, toen ze door Mozes waren losgekocht. Maar nu ze niet in Christus hebben geloofd en hun Verlosser hebben verworpen, heeft de onreine geest zich weer van hen meester gemaakt, ja, nog meer dan vroeger en voor hen is het einde erger dan het begin (cf.Luc.11,24-26). Ze lijden nu meer dan in Egypte!⁵²⁸

Over het vergrijp van de bakker en de schenker tegen de Farao schrijft Origenes: *"Ik meen, dat naar analogie van 'zij zondigden tegen de koning van Egypte' ten aanzien van de martelaars gezegd zou kunnen worden, dat zij zondigen tegen de noëtische koning in Egypte, maar niet tegen God."*⁵²⁹

Het martelaarschap wordt hier dus getypeerd als: weerstand bieden tegen de Duivel.

In een scholion op psalm 78, 48-51 worden de eerstgeborenen van God tegenover die der egyptenaren gesteld: de eersten zijn opgeschreven in de hemel (cf. Luc. 10, 20) en ontvangen dubbele eer, de laatstgenoemden ontvangen een dubbele straf als erfdeel.⁵³⁰

Over *de dochter van de Farao*, die het type is van de kerk uit de heidenen, schreven we al eerder.⁵³¹

In zijn typering van Farao lijkt Origenes beïnvloed door Philo. Ook daar komt de Farao voor als stereotype van het kwaad: hij is ὁ σκεδαστής (τῶν καλῶν).⁵³² Er vallen woorden als ἄθεος⁵³³ en ἀντίθεος.⁵³⁴ Maar Philo heeft meer het morele dan het heilshistorische aspect op het oog. Farao duidt bij hem vaak de levenswijze (τρόπος)⁵³⁵ of de νοῦς aan.⁵³⁶ Maar in de vroege kerk komt de Farao reeds bij Melito⁵³⁷, Tertullianus⁵³⁸ en Cyprianus⁵³⁹ voor als type van de Duivel.⁵⁴⁰ Van Clemens is dit gebruik ons niet bekend, maar dat kan toeval zijn.

Overigens is bij Origenes niet alleen de Farao type van de Duivel, maar ook in andere slechte vorsten ziet hij de boze "overheden in de lucht" (Ef. 2, 2) present: in Kuschān-Rischatāīm (Ri. 3, 8)⁵⁴¹, in Uzzia (2 Kron. 26, 16-23)⁵⁴², in Manasse (2 Kon. 21, 1-18)⁵⁴³ en in Nebukadnezar.⁵⁴⁴

4. De uittocht.

Het is duidelijk, dat bij de uitleg, die Origenes e.a. van Egypte en de Farao geven, de Uittocht niet slechts een historisch feit is, maar zich voortdurend moet herhalen, doordat mensen uit het Egypte van deze wereld tot God opklimmen⁵⁴⁵, uit de duisternis van de dwalingen tot het licht van het inzicht worden gevoerd en zich van de aardse levensstijl tot een geestelijke instelling bekeren.⁵⁴⁶ *"'Hebreeën' wordt vertaald met 'transeuntes'. Juist dat volk wordt dan ook volk van de Hebreeën genoemd, omdat het overgaat van Egypte naar het land van belofte, van de duisternis tot het licht (Hand. 26, 18), van de dood naar het leven (Joh. 5, 24)."*⁵⁴⁷ Onder dat beloofde land verstaat Origenes de plaats der deugden of de heerlijkheid en erfenis van het koninkrijk der hemelen.⁵⁴⁸

Christus is tot het Egypte van deze wereld gekomen om tot een groot volk, de kerk uit de heidenen, te worden⁵⁴⁹ en om ons de weg tot God te banen.⁵⁵⁰

Hij heeft ons uit de ijzeren oven geleid.⁵⁵¹ en bevrijd uit het diensthuis van deze wereld tot de vrijheid van het hemels Jerusalem.⁵⁵² En Hij brengt ons in het land van belofte. Zo zet God, die Israël redde uit Egypte, Zijn verlossing voort in de redding van de kerk uit de wereld.⁵⁵³

Origenes werkt hier een theologische gedachte uit, die we in het Oude en Nieuwe Testament tegenkomen, nl. dat de God van de Exodus de God van de Uittocht blijft. Niet alleen historisch is de Uittocht een beslissend gebeuren geweest voor Israël, maar ook theologisch.⁵⁵⁴ Het was de oer-belijdenis van Israël, dat God een bevrijdend God was.⁵⁵⁵ En m.n. bij de profeten fungeert de herinnering aan de Exodus in de kontekst van de profetie aangaande de toekomst.⁵⁵⁶ Er is voortdurend sprake van een nieuwe Exodus.⁵⁵⁷ En in het Nieuwe Testament constateren evangelisten en apostelen dan, dat de profetie is vervuld.⁵⁵⁸ Zij trekken de lijnen, die door de profeten geschetst zijn, door en ze plaatsen het leven van Christus in het kader van de nieuwe Uittocht.⁵⁵⁹ De christenen vormen de nieuwe ἐκκλησία, het nieuwe woestijnvolk.⁵⁶⁰ In de tweede eeuw is Irenaeus een van de eersten, die de Exodus nadrukkelijk als type ziet van de Uittocht van de kerk uit de volken.⁵⁶¹ en ἡ τυπικὴ ἔξοδος stelt tgo. ἡ ἀληθὴς ἡμῶν ἔξοδος, "*d.i. het geloof, waar door we uit de heidenvolken zijn getrokken*".⁵⁶² Twee elementen zijn hier van belang. Ten eerste, dat de Uittocht van de kerk uit de volkerenwereld de ware Exodus is. Hij overtreft de eerste. Er is geen sprake van herhaling, maar van eschatologische vervulling. Ten tweede: de nadruk valt op de functie van het geloof. Door het geloof wordt deze Exodus gerealiseerd. Beide facetten komen we ook bij Origenes tegen. Hij gaat ervan uit, dat de gebeurtenissen rond de Exodus ons niet slechts vanuit historisch oogpunt beschreven zijn, maar als beelden van bepaalde verborgenheden.⁵⁶³ Hij beroept zich hiervoor op de evangeliën, die ook verband legden tussen de daden van Jezus en het verhaal van de Uittocht⁵⁶⁴ en op Paulus, die in 1 Cor.10,1-11 een voorbeeld heeft gegeven hoe je deze verhalen moet lezen. Deze interpretatieregels moeten we zelf ook toepassen.⁵⁶⁵ Het gaat om het verlaten van het geestelijke Egypte en het met grote volharding en geduld trekken door de grote en geduchte woestijn.⁵⁶⁶ Het bericht, dat Farao het volk Israël vervolgt, wil zeggen, dat de Boze de kerk van God of de individuele gelovige opjaagt en aanvalt.⁵⁶⁷ Je moet komen tot een mystiek verstaan van deze verhalen en zo ἡ διδασκαλία ἡ ἀληθινὴ ἡ ἐξ Αὐγύπτου ontdekken⁵⁶⁸: de Exodus van de ware israëlieten.⁵⁶⁹ Deze heeft aan het eind der tijden plaatsgevonden bij de komst van Christus (cf. Hebr.9,26; Ef.2,14.16-17; Col.1,12-13; 2,14-15).⁵⁷⁰ Want Hij was het ware schaap, waarvan het schaap, dat bij de Uittocht uit Egypte geslacht moest worden (cf. Ex. 12) slechts een type was.⁵⁷¹

De tocht van het geestelijke Egypte naar het land van belofte wordt alleen volbracht in de kracht van het geloof. Dit staat in de woestijn bloot aan allerlei verzoeken.⁵⁷² De oud-testamentische profeten en psalmen noemen deze verzoeken ook als wezenlijke kenmerken van de woestijnreis.⁵⁷³ Maar *"gewapend met het geloof in Christus en met Zijn Woord overwint men de reuzen, de legioenen der demonen"*.⁵⁷⁴ Het beloofde land kan echter niet zonder zware strijd verworven worden.⁵⁷⁵

We zagen eerder in dit hoofdstuk hoe Origenes drie anticipaties op het eschatologisch paradijs kent: de deugdzame ziel, het hiernamaals en de kerk.⁵⁷⁶ Omdat het paradijs en het beloofde land begrippen zijn, die elkaar bij Origenes dikwijls dekken⁵⁷⁷, komen we i.v.m. het beloofde land een soortgelijke interpretatie tegen als bij het paradijs. Het verhaal van de uittocht uit Egypte naar het land van belofte *"onderricht ons a. over de opgang (ascensus) van de ziel naar de hemel en b. over het geheimenis van de opstanding der doden"*.⁵⁷⁸ In het eerste geval gaat het om de morele ontwikkeling van de ziel: van de dwaling tot de Wet van God, om verbetering in dit leven. In het tweede geval gaat het over de overgang na dit leven: de opstanding en de weg naar de hemel tot bij "de Vader der lichten" (Jac. 1, 17).⁵⁷⁹ N.a.v. de namen van de pleisterplaatsen tijdens de woestijnreis zegt hij: *"Deze namen, die slechts plaatsnamen schijnen te zijn, blijken op grond van de betekenissen, die ze in de oorspronkelijke taal hebben, eerder mystieke zaken te impliceren dan dat ze een loutere benaming zijn."*⁵⁸⁰

Maar het valt buiten het bestek van deze studie na te gaan hoe Origenes de weg van de ziel naar God langs de diverse pleisterplaatsen beschrijft.⁵⁸¹

We verwijzen daarvoor naar de studies over de mystiek van Origenes.⁵⁸² Op de geestelijke strijd, die de gelovige heeft te voeren, komen we nog terug.⁵⁸³ Nu beperken we ons tot de derde anticipatie op het eschatologische beloofde land, de kerk, en tot die gebeurtenissen uit de exodus-cyclus, waaraan Origenes een ecclesiologische betekenis toekent. Hij meent bijvoorbeeld, dat de tien plagen en allerlei gebeurtenissen in de woestijn toegepast moeten worden op het geestelijke Israël.⁵⁸⁴

Naar aanleiding van de eerste plaag, waarbij het water van Egypte in bloed veranderde (Ex. 7, 14-25), stelt Origenes de vele wateren van Egypte (Ex. 7, 19) tgo. de ware rivier, Christus, wiens water de kerk verheugt. God verandert de wateren van Egypte, d.w.z. de wereldse overleggingen (φρονήματα), in bloed, opdat de mensen uitgaan en drinken uit de rots, Christus (cf. Ex. 17, 6; 1 Cor. 10, 4).⁵⁸⁵ Maar Origenes kan

aan deze plaag ook nog een binnenkerkelijke interpretatie geven. Voor sommigen is de stroom van het geloof, die ze uit de goddelijke leer putten, drinkbaar en helder, maar voor anderen, die op de wijze van de egyptenaren leven, wordt dit water bloed. Hij bedoelt: bij de rechte leer hoort de juiste levenswandel, anders baat deze leer niet. Ook kan z.i. het water bedorven worden, als sofismen en leugens met de leer vermengd worden.⁵⁸⁶

Het pascha bij de Uittocht uit de duisternis van Egypte in de eerste maand (ἀρχὴ μηνῶν) (Ex.12,2) betreft hij op de doop, want dan vindt het pascha, de διάβασις, plaats uit de duisternis tot het licht. Is φωτισμός immers niet een aanduiding van de doop? En is de doop niet ἀρχὴ van de nieuwe geboorte: λουτρὸν παλιγγενεσίας (Tit.3,5)?⁵⁸⁷ Origenes koppelt de doop nadrukkelijk aan een nieuwe levensstijl (καὶνὴ πολιτεία), die op de doop moet volgen.

Hij ziet in Mozes, die Israëel uit Egypte voerde, het type van de apostelen: beide mochten geen sandalen aan de voeten hebben (Ex.3,5; Mat.10,10) en beide gaven aan hen, die het pascha kunnen eten, de opdracht de voeten te schoeien (Ex.12,11; Ef.6,15).⁵⁸⁸ Op het eerste gezicht een wonderlijke tegenstelling tussen wel en niet geschoeid zijn. (Een tegenstrijdigheid, die overigens ook tussen Mat.10,10 en Marc.6,9 bestaat.)⁵⁸⁹ Maar hij legt uit, dat het om twee verschillende aspecten (ἐπίνοιαί) gaat. Enerzijds duiden sandalen op sterfelijkheid, maar anderzijds geven ze de bereidheid weer om uit te trekken en het Evangelie te verkondigen (Ef.6,15).⁵⁹⁰ Dit behoort o.a. tot een nieuwe levensstijl, die past bij het gedoopt zijn: de missionaire taak van de gelovigen.⁵⁹¹

5. De doortocht door de Rode Zee.

Sinds Paulus' uitspraak in 1 Cor.10,1-2 is de doortocht door de Rode Zee (Ex.13,17-14,31) een bekend type van de doop.⁵⁹² In de eerste eeuwen komen we het o.a. tegen bij Tertullianus⁵⁹³, Cyprianus⁵⁹⁴, Didymus⁵⁹⁵ en Ambrosius.⁵⁹⁶ Origenes verwijst verscheidene malen naar 1 Cor.10 om aan te tonen, dat Paulus het Oude Testament allegorisch uitlegt⁵⁹⁷ en dat hij meent, dat de doortocht door de Rode Zee en de wolkkolom beelden zijn van het opnieuw door water en Geest geboren worden (cf.Joh.3,5) in de doop.⁵⁹⁸ Zelf maakt Origenes ook van deze exegese gebruik, maar heel terughoudend en terloops. Zo zegt hij in een preek over de Uittocht: *"Maar als volgens hetgeen we boven gezegd hebben de apostel ons terecht leert, dat in deze woorden het geheimenis van de doop besloten ligt, dan is het noodzakelijk (te zeggen), dat zij die in Christus gedoopt worden, in Zijn dood gedoopt worden en met Hem begraven worden en met Hem ten derde dage opstaan van de doden (cf.Rom.6,3-4)."*⁵⁹⁹ En even later

knoopt hij weer bij Paulus aan: zoals de doop bij Mozes voltrokken is in wolk en zee, zo zijt gij gedoopt in Christus, in water en de Heilige Geest. Gij zijt door de egyptenaren, d.w.z. door de beheersers dezer wereld en de geestelijke boosheden (cf.Ef.6,12) achtervolgd, die trachtten U in slavernij terug te roepen. Door af te dalen in het water zijt ge ongedeerd ontkomen en nadat het vuil is afgewassen, zijt ge als nieuw mens opgestegen, terwijl de egyptenaren in de afgrond verzonken. Hij haast zich daarna echter een andere uitleg te geven, die hij kennelijk prefereert: als ge Egypte, d.i. de duisternis der onwetendheid, verlaat en Mozes, de Wet van God, volgt, zult ge de zee, de golven van de tegensprekers tegenover U vinden. Sla hen dan met de staf van Mozes, het woord van de Wet, en met de kracht van de Schriften. Dan zult ge de rechte weg van het geloof vervolgen en zo in het woord der leer vorderen, dat Uw hoorders, die ge met de staf van de Wet hebt opgevoed, zelf tegen de egyptenaren gaan strijden, hen overwinnen en uitroeien.⁶⁰⁰

In een andere preek over Exodus legt hij uit wat het volk van God na de doortocht door de Rode Zee heeft meegemaakt bij Mara en Elim (Ex.15,23-27). Het bittere water van Mara is de Wet naar de letter. Gods volk, dat in geest en water gedoopt is, kan er niet van drinken. Maar door het hout wordt het zoet, d.w.z. door de boom des levens, het hout van de wijsheid, Christus (cf.Spr. 3,18; 1 Cor.1,30), wordt de Wet geestelijk verstaan en is dan consumabel.⁶⁰¹ *"Indien iemand zonder de boom des levens, d.i. zonder het geheimenis van het kruis, zonder geloof in Christus, zonder geestelijk verstaan wil drinken van de letter van de Wet, zal hij door al te grote bitterheid sterven."* Immers, de letter doodt (2 Cor.3,6).⁶⁰²

Pas na Mara komt men in Elim. De *"ordo fidei"* is namelijk als volgt: het volk komt eerst te staan voor de letter van de Wet. Na het geestelijk verstaan gaat men van het Oude naar het Nieuwe Testament. Men komt dan bij de twaalf apostolische bronnen. Maar er zijn ook zeventig palmbomen. *"Want niet alleen de twaalf apostelen hebben het geloof in Christus gepredikt, maar er wordt vermeld, dat ook zeventig anderen zijn uitgezonden om het Woord van God te prediken (Luc.10), opdat door hen de wereld de palmen van de overwinning van Christus zou leren kennen."* Het Oude Testament alleen is niet genoeg, zegt Origenes dan in de richting van de joden.⁶⁰³ We vinden deze exegese van Mara en Elim (de volgorde, het heilzame hout, de twaalf apostelen en de zeventig predikers) ook bij Hieronymus⁶⁰⁴ en Hilarius.⁶⁰⁵ De twaalf bronnen van Elim zijn reeds voor Tertullianus type van de twaalf apostelen.⁶⁰⁶

We citeren hier nog één uitspraak, uit een preek over Jozua. In hoofdstuk 21 van dit Bijbelboek heeft de Septuaginta na vs.42 een toevoeging, waarin o.a. gesproken wordt over de stenen messen, waarmee Jozua hen, die in de woestijn

geboren waren, had besneden (cf.5,2-9). Deze besnijdenis na de doortocht door de Jordaan was teken, dat de smaad van Egypte van hen werd weggenomen. Origenes past dit toe op de christenen en zegt: "*Want wat baat het ons uit Egypte gegaan te zijn, als we de schande van Egypte nog met ons mee dragen? Wat baat het door de woestijn te trekken, d.w.z. wat helpt het ons in de doop afstand van deze wereld gedaan te hebben en toch onze vroegere vuilheid van zeden en onreinheid van vleselijke zonden te behouden? Dus behoren na de doortocht door de Rode Zee, d.i. na de genade van de doop, ook de vleselijke zonden van onze oude levensstijl van ons weggenomen te worden door Jezus, onze Heer.*"⁶⁰⁷ Hier wordt de doortocht door de Rode Zee als type van de doop gezien, waarna Origenes in de geest van Col.2,11-15 verband legt met "de besnijdenis, die geen werk van mensenhanden is". Verder maakt Origenes nergens gebruik van de doortocht door de Rode Zee als beeld van de doop. Daarentegen gebruikt hij vaker het beeld van de doortocht door de Jordaan. Wat hiervan de reden is, zullen we straks zien.⁶⁰⁸

Behalve op het feit, dat het volk van God behouden door de Rode Zee trekt, als type van de doop, legt hij er ook nadruk op, dat de Farao c.s., de boze machten, erin omkwamen. Dit is voor hem een belangrijk aspect van de doop: de *renuntiatio* aan de Duivel en de duivelse machten.⁶⁰⁹ Ook elders staat hij stil bij de ondergang van Farao en de zijnen. In zijn tractaat over het Pascha zegt hij: als je Christus slacht, trek je uit Egypte en door de zee en zie je Farao verdrinken.⁶¹⁰ Hier wordt de ondergang van de Boze in verband gebracht met geloof, bekering en doop. In zijn Mattheüs-commentaar echter wordt Farao met paarden en ruiters in de zee geworpen door het goddelijk Woord, doordat de navolgers van Christus met voorbeelden uit de Schriften hem het zwijgen opleggen.⁶¹¹ Tenslotte benadrukt Origenes, dat men eerst uit moet trekken uit Egypte voor men tot de doop kan komen. Dit "*egredi*" is de eerste etappe in het christelijk leven: het breken met de zondige wereld.⁶¹²

6. De woestijnreis.

a. De woestijn.

Bij zijn interpretatie van de woestijn (ἡ ἐρήμη, τὰ ἔρημα, *desertum*) laat Origenes zich regelmatig leiden door zijn exegese van de eenzame (ἡ ἐρήμη, *deserta*) in Jes.54,1 (Gal.4,27).⁶¹³ Ook als de Bijbeltekst duidelijk spreekt over de woestijn of over een eenzame plaats, legt hij toch verband met de eenzame vrouw uit Jesaja, bijv. in zijn uitleg van Joz.1,4⁶¹⁴, Luc.3,2⁶¹⁵ en Mat.14,13.⁶¹⁶ Beiden past hij toe op de kerk uit de heidenen, die in de

plaats van het eerste volk, Israël naar het vlees, is gekomen.

Als de discipelen in Mat.14,15 zeggen, dat de plek ἔρημος is, is dat volgens Origenes, "omdat ze zagen, dat bij de scharen de goddelijke Wet en Zijn Woord ontbraken".⁶¹⁷ De ἐρημία betreft de afwezigheid van God.⁶¹⁸ "In de woestijn woont de zondaar, maar wie in de kerk is, die vol is van de heilige Drieëenheid, die woont in de wereld (οἰκουμένη), d.i. de kerk."⁶¹⁹ En "na de plaatsen van het kwaad, waar de Logos niet is (ἔρημα τοῦ λόγου), verlaten te hebben, zijt gij gekomen naar de bewoonde wereld (οἰκουμένη)".⁶²⁰

Soms wordt Origenes door de Bijbeltekst gedwongen aan het beeld een kleine wending te geven, bijv. als hij n.a.v. Jer.2,31 zegt: "Toen (God) voor Israël geen woestijn en geen dor land was, was Hij voor de heidenvolken in zeker opzicht wel een woestijn en dor land. Maar toen Hij zich afwendde van Israël en voor dat Israël een woestijn en een dor land was geworden, toen werd de genade uitgegoten over de heidenvolken. En nu is Christus Jezus geen woestijn, maar volheid, en geen dor maar vruchtdragend land, want 'vele zijn de kinderen van de eenzame, meer dan van haar, die een man heeft' (Jes.54,1; Gal.4,27)".⁶²¹ Hoewel hier God of Jezus "woestijn" genoemd worden, omdat Jer.2,31 daartoe aanleiding geeft, staat ook hier het beeld van de heidenwereld als woestijn op de achtergrond, want doordat de genade daarop neerdaalt draagt zij vruchten. Origenes vindt die gedachte ook in Joh.11,54. Daar staat: "Jezus dan bewoog zich niet meer vrij onder de joden, maar vertrok vandaar naar de landstreek dichtbij de woestijn, naar een stad Efraim genaamd". Hij legt dit als volgt uit: het Woord van God heeft lang onder de joden verkeer, o.a. d.m.v. de profeten, die het "Zo zegt de Here..." spraken, maar Hij verkeert er nu niet meer. Hij ging naar een gebied dichtbij de woestijn: Efraim. Deze naam betekent καρποφορία (cf.Gen.41,52). Efraim was de jongere broer van Manasse, wat betekent ἀπὸ λήθης (cf.Gen.41,51). Nadat deze oudere broer verlaten is, is uit de heidenen ἡ καρποφορία verwekt door waterstromen in de woestijn. Hij vestigde daar de hongerigen, die er een stad ter woning, de kerk, stichtten (Ps.107,33-38).⁶²² Kort samengevat: Jezus is niet meer onder de joden, maar is naar het gebied der gehele wereld gegaan, de kerk vlakbij de woestijn, waarmee Origenes die uit de heidenen bedoelt.⁶²³ Het is een bekend thema bij Origenes, dat de goederen van de joden op de kerk uit de heidenen zijn overgegaan. Waren de heidenen vroeger "dorre plaatsen" (cf.Luc.11,24), ze zijn nu gevuld met goddelijk water. De joden daarentegen zijn ἔρημοι geworden, nu ze niet in Christus geloven en de Verlosser verstoten hebben. En ze worden besprongen door boze geesten in menigte. Van hen geldt, wat in Luc.11,26 staat, dat ze er nu erger aan toe zijn dan in het be-

gin, toen ze in Egypte vertoefden. Het koninkrijk is van hen weggenomen en aan de heidenen gegeven (cf. Mat. 21, 43).⁶²⁴ Voor 't eerst is het Woord van God in de woestijn tot een profeet gekomen ten tijde van Johannes de Doper (Luc. 3, 2), d.w.z. hij was het keerpunt van de heilsgeschiedenis, waarop God zich ook tot de woestijn, d.i. de heidenwereld richtte.⁶²⁵ Wanneer de kerk op haar beurt echter tot een woestijn wordt, omdat de gelovigen onvoldoende van de Heilige Geest vervuld zijn, krijgt de ketterij een kans. *"Want overal waar een ziel bewoond wordt door God en vol is van de Heilige Geest, kan de leer van de ketters niet binnendringen en kan hun verhaal niet uitbreken. Waar echter vervreemding (solitudo) van Christus is, waar de woestijn zonder gerechtigheid (desertum iustitiae) is, daar is het venijn van de meest slechte leer."*⁶²⁶ Dat Origenes dit gevaar niet denkbeeldig acht, blijkt uit zijn heftige uitroep: *"Hoe vaak bent U niet van God weggelopen naar de zonde, waar God niet is (ἐρημον τοῦ Θεοῦ), vol verbittering in de woestijn (cf. Hebr. 3, 8. 15); hoe vaak bent U terwijl 'de bron van water, dat springt ten eeuwigen leven' (cf. Joh. 4, 14) er voor U in de kerk is, in onverschilligheid voor de samenkomsten en niet geïnteresseerd U te laten drenken weggelopen naar het dorre land, prikkelt ge tot toorn en zondigt ge weer, teruggekeerd naar het Egypte van de zonde, dat U verlaten had!"*⁶²⁷

Tenslotte wijs ik nog op een scholion op Ps. 55, 8, dat op naam van Origenes staat. Daar wordt n.a.v. het in de tekst gebruikte φυγαδεύειν opgemerkt: *"Als φ. hier vooral 'vluchten' betekent, zal de rechtvaardige, die degenen uit de besnijdenis ontvlucht en zich op een afstand houdt vanwege hun gepoeh daarop, zeggen: Ik vertoefde in de woestijn, de kerk zonder Wet en Profeten (ἡ ὁλίσθη ἐν τῇ ἐρήμῳ νόμου καὶ προφητῶν ἐκκλησίᾳ)".* Dat de kerk zonder Wet en Profeten, zonder O.T. is, is een voor Origenes krasse uitspraak. Men kan daarom zijn twijfels hebben over het auteurschap.⁶²⁸ Tenzij bedoeld is: de kerk, die het niet van de Wet verwacht. Op de woestijn als plaats van spiritualiteit ga ik hier niet in.⁶²⁹

b. Mirjam en de ethiopische vrouw van Mozes (Num. 12).

Het verhaal van de onenigheid tussen Mirjam en Aàron enerzijds en Mozes anderzijds n.a.v. de ethiopische vrouw, die Mozes genomen had, legt Origenes op de volgende wijze uit. Mirjam is het beeld van het eerste volk. Mozes, de Wet van God, is overgegaan naar de ethiopische, het volk uit de heidenen. Daarover wordt de synagoge, Mirjam, boos. Samen met Aàron, met priesters en Farizeeën, geeft ze op hem af (*detrahere*). En ze neemt het ons vandaag de dag nog kwalijk, dat we ons niet houden aan de joodse voorschriften over de besnijdenis, de sabbat, de nieuwe maan en de bloedige offers.

Maar het gaat om de geestelijke wet, het Woord van God, Christus zelf. Er is een nieuwe fase in de openbaring ingetreden. Daarom bevestigt God het huwelijk van Mozes en de ethiopische en worden Mirjam en Aäron gestraft met verbanning uit de legerplaats. Bovendien wordt Mirjam bedekt met melaatsheid: het joodse volk is melaats van zonden. De straf is echter tijdelijk, want op de zevende dag van de wereld(geschiedenis) zal ze binnen de legerplaats teruggeroepen worden en zal de melaatsheid wijken. "Wanneer de volheid der heidenen zal zijn binnengegaan, dan zal ook geheel Israël behouden worden." (Rom.11,25-26) Dan zal ze i.p.v. de melaatsheid de schoonheid van het geloof en de glans van de kennis van Christus ontvangen.⁶³⁰

Irenaeus is de eerste, die in de ethiopische vrouw van Mozes het type van de kerk uit de heidenen ziet. Degenen, die op de kerk afgeven, haar belasteren en belachelijk maken - Irenaeus denkt hierbij vooral aan de joden - worden door Mirjam afgebeeld. Zij zullen uit de legerplaats der rechtvaardigen gebannen worden.⁶³¹ Na Origenes vinden we deze exegese in het westen bijv. bij Hieronymus⁶³² en in het oosten bij Theodoretus⁶³³, Cyrillus van Alexandrië⁶³⁴, Procopius⁶³⁵ e.a.

In zijn commentaar op het Hooglied vergelijkt Origenes de zwarte bruid van het Hooglied (1,5) met de ethiopische vrouw van Mozes⁶³⁶ en met de koningin van Scheba (1 Kon.10,1-10).⁶³⁷ Zij zijn type van de kerk uit de heidenen. Op grond van Ps.68,32 en Zef.3,10-11 meent hij, dat ook Ethiopië staat voor de kerk uit de heidenen⁶³⁸, evenals de ethiopiër Ebed-Melech (Jer.38,7-13; 39, 15-18). Deze heeft Jeremia, nadat hij door de oversten van het volk in de put was geworpen, daaruit opgehaald. Zo hebben de gelovigen uit de heidenen Christus uit de put des doods gehaald door hun geloof in Zijn opstanding, nadat de oversten van Israël Hem ter dood hadden veroordeeld. Bovendien was deze ethiopiër een eunuch: hij had zich laten castreren ter wille van het Koninkrijk Gods (Mat.19,12): hij had geen zaad van boosheid in zich. Tenslotte, zoals zijn naam al zegt: hij was een knecht van God.⁶³⁹

Origenes legt verband tussen de critiek van Mirjam op Mozes en de critiek, dat de kerk zich niet houdt aan de joodse voorschriften. Deze critiek kwam van de kant van de joden en jodenchristenen. Hij gaat daar in een andere preek nader op in. Hij wijst erop, dat Mozes, nadat hij de ethiopische vrouw genomen had, door God wordt geprezen, als Hij zegt: "van mond tot mond, van aangezicht tot aangezicht (*in specie*) en niet in raadsele zal Ik tot hem spreken" (Num.12,6-8). "*Zodra Mozes tot ons gekomen is en zich met ons, de ethiopische vrouw, verbonden heeft, blijven we niet meer staan bij de voorstellingen en beelden van de Wet van God, zoals vroeger, maar wordt ze in haar werkelijke betekenis verstaan. En wat vroeger in toespelingen werd aan-*

geduid, wordt nu in werkelijkheid vervuld." Hij beroept zich hiervoor op 1 Cor.10,1-4.⁶⁴⁰

"Hij heeft de heerlijkheid van de Heer gezien" wordt er ook gezegd (Num.12, 8), namelijk op de berg der verheerlijking, samen met de profeet Elia (Mat. 17,1-3). Zij, die de evangeliën aanvaardden (incl.Mat.17), zouden zich er dus wel voor moeten wachten "tegen mijn knecht Mozes te spreken". Origenes benadrukt, dat in de kerk Mozes en Elia, de Wet en de Profeten, wel degelijk in ere zijn, alleen niet op oud-testamentische wijze.⁶⁴¹ Daarom schermt hij zich af tegen tweërlei misverstand. Enerzijds van diegenen in de kerk, die zeggen: *"Waarom moet dit (sc. de joodse wetten) in de kerk gelezen worden? Wat baten ons de joodse voorschriften en de observanties van een versmaad volk? Dit is een zaak van de joden. Laten de joden zich daarmee bezig houden."*⁶⁴² Anderzijds keert hij zich tegen de opvatting van hen, die menen, dat de joodse voorschriften voor christenen hun letterlijke betekenis behouden hebben. *"Laten we ons tot de Heer wenden, dat Hij voor ons de bedekking van de letter wegneemt, opdat ons niet het misvormde gezicht van Mozes, maar zijn stralend en schoon gelaat verschijnt, zodat we hem niet alleen geen afbreuk doen, maar integendeel hem naar de grootheid van zijn gedachten lof en heerlijkheid brengen."*⁶⁴³ En zo moeten we niet alleen hoorders van de Wet zijn, maar daders (Jac.1,23), opdat we met Mozes verheerlijkt worden.⁶⁴⁴ *"Maar laten wij er ons ook voor hoeden, dat we door slecht te spreken, slecht te handelen of slecht te denken deze wolk (sc. van de Heilige Geest) van ons jagen, want dan zal ook bij ons de melaatsheid van de zonde verschijnen, als Gods genade ons heeft verlaten (cf.Num.12,10)."*⁶⁴⁵ Zo is namelijk de genade van God ook bij het eerste volk heengegaan. Nadat ze hun blasfemie tegen de ware Mozes, onze Heer Jezus Christus, gericht hebben, is de wolk van hen naar ons overgegaan. En toen is Mirjam, de synagoge, melaats geworden.⁶⁴⁶ Of, zoals hij n.a.v. Num.12,12 zegt: het eerste volk is gevormd in de moederschoot van de synagoge, maar niet tot volmaakte baring gekomen.⁶⁴⁷

Dat Mirjam buiten de legerplaats gesloten wordt (Num.12,14) wijst op de uitsluiting uit de gemeente: allen, die melaatsheid in hun ziel hebben, worden buiten de legerplaats van de kerk van God gehouden.⁶⁴⁸ Ook elders bij Origenes is de legerplaats beeld van de kerk.⁶⁴⁹ De *"ordo castrorum"* (cf.Num.2) wijst op de orde in de gemeente (1 Cor.14,40). Daarbij gaat het echter niet alleen om een orde in functies of gewaden, maar meer om een orde in de ziel. Deze blijkt zowel uit de vruchten van goede werken, als uit de grootheid van gedachten. *"Want het gebeurt dikwijls, dat hij die laag en gemeen van zin is en die het aardse bedenkt, de hoge rang van het priester-*

ambt of de cathedra van de leraar bezet en dat hij, die geestelijk is en van de aardse levensstijl zo vrij, dat hij 'alles kan beoordelen en zelf door niemand wordt beoordeeld' (1 Cor.2,15) of de rang van het laagste ambt heeft of zelfs bij de grote massa van het volk gelaten wordt. Maar dit is de voorschriften van Wet en Evangelie minachten en niets 'volgens de juiste rangorde' doen."⁶⁵⁰ Wij zijn deze nadruk op de innerlijke geschiktheid voor het ambt en de critiek op misstanden onder de officiële geestelijkheid bij Origenes vaker tegengekomen.⁶⁵¹ Ook valt weer op, dat hij de voorschriften van het Oude en Nieuwe Testament als norm neemt. Het O.T. is voor hem wel anders, maar niet minder dan het N.T.

Tenslotte is er in deze geschiedenis sprake van melaatsheid. Melaatsheid duidt op zonde.⁶⁵² Mirjam, de synagoge, is melaats geworden. Dat lezen we ook in een scholion op Lev.14,35.⁶⁵³ En zo is ook Simon, de melaatse uit Mat.26, 6, bij hem type van het eerste volk.⁶⁵⁴ In een preek over het Hooglied ziet hij in de melaatse Simon echter het type van "de overste dezer wereld"(Joh.12,31; 14,30; 16,11).⁶⁵⁵

c. Hesbon, de stad van Sihon (Num.21,21-30).

Origenes kent van de naam Sihon (*Seon*, Σηων) twee vertalingen: 'Onvruchtbare boom'en 'verheven', trots'(*elatus*).⁶⁵⁶ Hij is de koning van de Amorieten, d.w.z. van "hen, die in bitterheid leiden of spreken".⁶⁵⁷ Origenes ziet in deze koning het type van de Duivel, van "de overste dezer wereld". Wij, die de wereld doortrekken om te komen in het heilige land, dat aan de heiligen beloofd is, zenden hem bericht, dat we niet in zijn land zullen wonen of vertoeven, maar slechts willen trekken langs de koninklijke weg, zonder ter rechter- of ter linkerzijde af te wijken. Deze belofte legt iedere gelovige bij de doop af, bij de *renuntiatio*, "dat hij van zijn pracht en praal (*pompa*) en van zijn werken geen gebruik zal maken, noch op enigerlei wijze in slaafse dienstbaarheid aan zijn lusten zal gehoorzamen".⁶⁵⁸ Origenes blijft hier waarschijnlijk dicht bij de officiële formule, die bij de *renuntiatio* gebruikt werd ("*quibus ibi tunc usus sit verbis*")⁶⁵⁹ In Rome vond deze in die tijd plaats met de woorden "Renuntio tibi, Satana, et omni servitio tuo et omnibus operibus tuis."⁶⁶⁰ De woorden *servitium* en *opera* worden ook door Origenes gebruikt.⁶⁶¹ Door de weigering van de gelovige wordt de Duivel tot groter boosheid geprikkeld. Vandaar dat er staat: "Sihon verzamelde zijn gehele volk en trok uit om tegen Israël te strijden" (cf. Num.21,23). D.w.z. de Duivel brengt de vorsten en rechters der wereld en alle dienaren van de boosheid op de been, die altijd het volk van God bestrijden en vervolgen. Dit behaalt echter op hen de overhand bij Issaar,

d.w.z. door de vervulling van Gods geboden, want Issaar betekent "*mandati adimpletio*".⁶⁶² Op de achtergrond van deze opmerking over de verhouding van de christenen tot de heidense overheid staat het woord van Petrus: "Men moet Gode meer gehoorzaam zijn dan de mensen" (Hand. 5,29). Als gezegd wordt, dat "de zonen van Israël zijn gehele gebied beheerst hebben" (cf. Num.21,24), wijst dit op de overwinning van de kerk: "*Christus en Zijn kerk heersen in heel het gebied van Sihon*", op heel deze aarde.⁶⁶³ "En Israël nam al die steden in en woonde in al de steden der Amorieten" (Num.21,25), "*dat Israël, dat in Christus Israël is, niet het Israël naar het vlees of degene, die uiterlijk jood is. Dat Israël dan woont in alle steden der Amorieten, omdat over het ganse rond der aarde de kerken van Christus zich uitbreiden*".⁶⁶⁴ Naast deze mondiale benadering geeft Origenes ook nog een individuele toepassing van deze geschiedenis. Hesbon betekent immers 'gedachten' (λογισμοί, *cogitationes*).⁶⁶⁵ Daarom is een heiden, die dwaalt in leer en leven, "Hesbon in het rijk van koning Sihon", "*want in zijn gedachten heerst een onvruchtbare, trotse koning. Als Israël, d.w.z. een zoon der kerk, hem nadert en de speren van het Woord van God gebruikt en het zwaard des Geestes tegen hem trekt (cf. Ef.6,16-17), in hem alle versterkingen van heidense leringen afbreekt en het gepoeh van zijn argumenten (cf.2 Cor.10,4-5) met het vuur der waarheid verbrandt, dan moet hij zeggen, dat Hesbon, de stad van Sihon, omgekeerd is*".⁶⁶⁶ Daarna kan aan de opbouw begonnen worden, want het is niet gebruikelijk, dat de zonen van Israël alleen maar afbreken. Zij planten in het hart van deze bekeerling "*goede gedachten, vrome gevoelens, de leer der waarheid, ze dragen de godsdienstige riten over, ze onderwijzen de manier van leven, de eerbaarheid van de zeden, ze tonen de voorschriften van de observantie*". Zo gaat Jer.1,9-10 in vervulling: "zie, Ik heb U gesteld over volken en koninkrijken om te ontwortelen en om te keren, om weer te bouwen en te planten".⁶⁶⁷

Origenes geeft hier een beschrijving van de onderwerpen, waarin de catechumenen tijdens het catechumenaat werden onderwezen. Men werd ingeleid in de christelijke leer en ethiek, maar ook in de verschillende kerkelijke riten en godsdienstige plichten. T.a.v. de riten was dit onderwijs waarschijnlijk slechts formeel en niet inhoudelijk, omdat Origenes ergens opmerkt, dat vele kerkleden de betekenis van allerlei riten, zoals het knielend bidden naar het oosten, niet kennen.⁶⁶⁸

d. Balak, Bileam en de ezel. (Num.22-24)

Balak, wiens naam *exclusio* of *devoratio* betekent, is type van een van de

boze geesten dezer wereld, die het Israël naar de geest wil *uitsluiten* of *verslinden*. Hij maakt hiervoor gebruik van de priesters, schriftgeleerden en farizeeën van het joodse volk.⁶⁶⁹ Van hen is Bileam het type, want Bileam betekent *populus vanus* (μάταιος λαός).⁶⁷⁰ De ezel, die door Bileam wordt gemend, is dat deel van de gelovigen, dat vanwege hun dwaasheid (cf. 1 Cor. 1, 26-27) of onnozelheid met de dieren wordt vergeleken. Nadat ze door de discipelen van Jezus is losgemaakt (cf. Mat. 21, 2), wordt ze i.p.v. door Bileam door Jezus bereden.⁶⁷¹

Bileam wordt hier in verband gebracht met het joodse volk. In deze eeuw is dat een ijdel volk, zonder de genade van de Heilige Geest. Maar aan het eind der tijden, als de volheid der heidenen is binnengegaan (Rom. 11, 25) en geheel de profetie aangaande Israël in het geestelijk Israël is vervuld, dan zal de ziel van Bileam met de zielen der rechtvaardigen sterven (Num. 23, 10 LXX), want dan zal ze het geloof in Christus in zich opnemen en zal Rom. 6, 3-4 aan haar in vervulling gaan.⁶⁷² Maar Origenes brengt Bileam ook wel in verband met de gelovigen uit de heidenen.⁶⁷³

Bileams profetie over de Kenieten (Num. 24, 21-22) past hij toe op de kerk, die Gods genade bezit. *"Laat de Keniet (wat 'bezitter' betekent) oppassen. Laat hij oppassen, zeg ik, ook al bezit hij de genade, die hij vroeger verdiend heeft, dat hij in de kerk van Christus mag zijn, dat niet wellicht de list van Beor hem overrompelt en hem afbuigt naar slechte en verkeerde leerstellingen en hij hierom wordt overgeleverd aan de Assyriërs. Want zij, die in de kerk godslasterlijk spreken, worden aan de Satan overgeleverd, zoals Phygelus en Hermogenes, van wie Paulus zegt: 'die ik aan de Satan heb overgeleverd, opdat zij leren niet te lasteren' (1 Tim. 1, 20; 2 Tim. 1, 15). Daarom wordt hij, die naar ketterse godslastering is afgeweken, dus aan de Assyriërs overgeleverd, omdat Assyriërs vertaald wordt met 'bestuurders' (dirigentes). En zij, die overgeleverd worden, worden daarom aan hen overgeleverd, niet opdat zij omkomen, niet opdat zij geheel vergaan, maar opdat ze gestuurd worden en gecorrigeerd en opdat ze, zoals Paulus zelf zegt, 'leren niet te lasteren'."*⁶⁷⁴

e. Nog andere vijanden.

Het pad van het volk van God wordt voortdurend door vijanden doorkruist. De aartsvijand van Israël is Egypte, het prototype van alle duivelse machten, die zich tegen het volk van God, de kerk, keren. Maar ook Sihon, de koning der Amorieten en Balak, de vorst der Moabieten waren zulke vijandige machten, zoals we zojuist gezien hebben. Door allerlei heidense namen te exegetiseren en de geschiedenis van deze vorsten en volken na te gaan ontdekt Orige-

nes overal typen van machten, die de individuele gelovige of de kerk bedreigen.⁶⁷⁵ We geven een paar voorbeelden.

Amalek valt het volk van God, dat op weg is van de duisternis van deze wereld naar het land van belofte, aan op zijn zwakste momenten en plaatsen (cf. Deut.25,17-19). Ook heeft het vóór de komst van de ware David de twee vrouwen van David gevangen genomen: het joodse volk en het volk uit de heidenen (cf. 1 Sam.30,5; Rom.3,9; Gal.3,22).⁶⁷⁶

De apostelen, die gezonden waren om te prediken, worden als ze mensen wegvoeren uit het gebied der heidenen, vervolgd en belaagd door de vorst van *Tyrus*, van *Syrië* enz., waar ze maar kwamen (cf. Hand.21,3). Origenes benadrukt, dat het hier niet gaat om mensen, maar om een demon, die in hen zit, zoals de Dui-vel bezit nam van Judas (Joh.13,27). Daardoor houdt hij de weg open voor zending onder de volken: *"Laten we hen niet haten, maar eerder liefhebben, ook al willen ze ons vijandig blijven, laten we ons over hen ontfermen, want zij hebben een demon, ze lijden aan waanzin."*⁶⁷⁷

Sidon betekent "jagers".⁶⁷⁸ Daarmee worden degenen aangeduid, die de beginningen van het geloof willen aftrekken en die de hoorders van de Schriften de kerk uitslepen en hen van Judea naar Sidon brengen.⁶⁷⁹

Als Origenes in Ex.15,14-15 leest over de schrik, die de Filistijnen, Edom en Kanaän aangreep, heeft hij hiervoor alleen een geestelijke verklaring. De *Filistijnen* zijn, zoals hun naam zegt, "vallende volken".⁶⁸⁰ *Edom* betekent "aards" (γῆινος), afgeleid van het hebr. אדמה.⁶⁸¹ En *Kanaän* betekent *mutabiles* en *mobiles*.⁶⁸² Zij allen schrikken van het kruis van Christus, waaraan hun machthebbers overwonnen en beroofd zijn (cf. Col.2,14-15). *"En zij zullen U anders niet vrezen en de schrik voor U zal anders niet op hen vallen dan wanneer ze bij U het kruis van Christus zien en ook gij kunt zeggen: 'Maar ik moge er voor bewaard blijven te roemen anders dan in het kruis van de Heer Jezus Christus, door wien de wereld mij gekruisigd is en ik der wereld!'"* (Gal. 6,14)⁶⁸³ Origenes bindt de overwinning van de vijandige machten aan het kruis van Christus. De gelovigen zullen alleen aan het gevaar ontkomen door het geloof in de Gekruisigde.

In de *Hethieten*, *Amorieten*, *Kanaänieten*, *Ferezieten*, *Hevieten*, *Girgasieten* en *Jebusieten*, die in Joz.9,1 als vijanden van Israël genoemd worden, ziet hij de wereldmachten, die zich tegen het volk van God keren.⁶⁸⁴ *Babel* tenslotte betekent reeds volgens Gen.11,9 "verwarring", σύγχυσις, *confusio*, *perturbatio*.⁶⁸⁵ Het zaait verwarring in ons hart. Zijn kinderen zijn slechte gedachten en πᾶθη.⁶⁸⁶ Die moeten tegen de Rots, Christus, verpletterd worden (cf. Ps.137,8-9).⁶⁸⁷ Daarom klinkt de roep: "Vlucht uit Babel!" (Jer.51,6).⁶⁸⁸

7. De doortocht door de Jordaan (Jozua 3).

Het is niet Mozes, maar Jozua, die het volk van God in het Beloofde Land brengt. Vanuit dit historisch gegeven worden Mozes en Jozua/Jezus al door Justinus⁶⁸⁹, Irenaeus⁶⁹⁰ en Tertullianus⁶⁹¹ tegenover elkaar gezet. Volgens Origenes verhouden zij zich als het Oude en het Nieuwe Verbond, als Wet en Evangelie⁶⁹² en als de leidsman op de oude en de nieuwe weg.⁶⁹³ Mozes is gestorven, Jozua/Jezus leeft en regeert, d.w.z. de oud-testamentische erediensdienst is overleden en de nieuw-testamentische heeft haar plaats ingenomen: volken komen tot geloof, kerken worden gebouwd, altaren gewijd aan het bloed van Christus en priesters bedienen het woord.⁶⁹⁴

Jozua/Jezus is het, die het volk door de Jordaan voert, het in het Beloofde Land brengt en het land verdeelt. Onder Hem rust het land van de oorlog (cf. Joz.11,23), d.w.z. als ik onder mijn *princeps* Jezus trouw strijdt tegen de aanvallen van de vleselijke begeerten, dan rust mijn vlees en staat niet op tegen de geest.⁶⁹⁵

Reeds in zijn commentaar op het Evangelie naar Johannes brengt Origenes de doortocht door de Jordaan in verband met de doop.⁶⁹⁶ Hij doet dat op grond van 1 Cor.10,1-4, waar Paulus overigens geen verband legt tussen de doop en de doortocht door de Jordaan, maar die door de Rode Zee. Voor Origenes is echter het belangrijkste, dat de apostel hier Mozes tegenover Christus stelt. Deze tegenstelling ziet Origenes voorafgebeeld in het verschil tussen Mozes en Jozua. Zoals het oude volk Israël in Mozes in de wolk en in de (Rode) Zee gedoopt is, zo zijn onze vaders allen door de Jordaan getrokken en gedoopt in Jozua/Jezus in de Geest en in de Rivier. In de evangelische bedeling heeft de godsdienst (θεοσέβεια) pas zijn passende plaats ingenomen: de ark des Verbonds, de priesters en de levieten lopen voorop (cf. Joz.3,6) en het volk volgt de dienaren van God en degenen, die het bevel van kuisheid kunnen opvolgen.⁶⁹⁷ Zo leert de Schrift ons, dat Gods volk door de priesters en het *magisterium* van de priesters naar het Beloofde Land wordt gebracht. Maar Origenes vraagt zich af van welke priester dat nog gezegd kan worden.⁶⁹⁸

Wanneer in het verhaal van de doortocht door de Jordaan door God tot Jozua gezegd wordt "op deze dag zal Ik beginnen U groot te maken in de ogen van geheel Israël, opdat zij weten, dat Ik met U zal zijn" (Joz.3,7), duidt dit volgens hem op de verheerlijking van Jezus: "dat in de naam van Jezus zich alle knie zal buigen van hen, die in de hemel en die op de aarde en die onder de aarde zijn, en alle tong zal belijden: Jezus Christus is Heer..." (Phil.2, 10-11). Dat gebeurt, als mensen in Jezus gedoopt worden en bemerken, dat de levende God in hen is. Want het slaat op Jezus, als Jozua zegt: "Nadert hier-

heen en hoort het woord van de Here, onze God: hierdoor zult ge bemerken, dat de levende God in U is" (cf. Joz. 3,9-10).⁶⁹⁹

Elders legt hij uit, dat Jezus verhoogd wordt voor het oog van het gehele geslacht van de zonen van Israël, als aan iemand zijn verheven godheid geopenbaard is, d.w.z. als hij de Jordaan doorgetrokken is en gewapend wordt voor de komende gevechten door de verschillende versterkingen van de geheimenissen.⁷⁰⁰ Het is duidelijk, dat hij hier ook doelt op de doop en de inwijding in de mysteriën van het geloof. Elders verbindt hij de verheerlijking van Jezus eveneens zeer nauw met de doop. Jezus wordt verheerlijkt, als mensen in Zijn dood gedoopt worden. Hij brengt dus de verhoging van Jezus in verband met de verhoging aan het kruis.⁷⁰¹ Dat is een gedachte, die we ook bij Johannes tegenkomen (Joh. 3,14; 8,28; 12,32.34).⁷⁰² Voor Origenes wordt door de doop de betekenis van het kruis effectief.⁷⁰³ Hierbij spelen kennis en inzicht in het mysterie van het vleesgeworden Woord een grote rol. De Uittocht uit Egypte naar de woestijn betekent namelijk de overgang van de aardse levenswijze naar de geestelijke leer. En de eenzaamheid van de woestijn duidt op *"die staat des levens, waarin men door stilte en rust geoefend wordt in de goddelijke wetten en onderwezen in de hemelse woorden."* Hij doelt hiermee op het catechumenaat. *"Is men hierdoor opgeleid en onderricht, dan moet men zich, wanneer men de Jordaan is doorgegaan, haasten naar het Land van Belofte, d.w.z. men moet door de genade van de doop bij de leer van het Evangelie terecht komen."*⁷⁰⁴ Nadrukkelijk wijst Origenes hier i.v.m. de doop op het leerproces, dat met het catechumenaat en de bediening van de doop niet wordt afgesloten, maar doorgaat. We moeten dit niet alleen zien in het licht van zijn nadruk op de $\gamma\omega\sigma\iota\varsigma$, waardoor men nadert tot de eenwording met God⁷⁰⁵, maar ook in verband met zijn regelmatige critiek op het gebrek aan belangstelling voor de verkondiging, dat hij bij de leden der kerk aantreft.⁷⁰⁶ De haast, waarover hij sprak, komt ook ter sprake n.a.v. Joz. 4,10, waar gezegd wordt, dat het volk "met haast" overtrok. *"Wij, die tot de heilzame doop komen en de geheimenissen van het Woord van God ontvangen, moeten ons niet zorgeloos en traag gedragen, maar ons haasten en doorzetten totdat we alles zijn doorgetrokken."*⁷⁰⁷

N.a.v. de geschiedenis van Elia (2 Kon. 2,6-11) en van Naäman (5,9-10) brengt Origenes eveneens de Jordaan met de doop in verband. Door de "doop" in de Jordaan is Elia beter geschikt om ten hemel opgenomen te worden.⁷⁰⁸ Cyrillus van Jerusalem drukt zich later in dezelfde geest uit.⁷⁰⁹ En afgezien van het verhaal van Elia legt Origenes ook elders verband tussen de doop (in de Jordaan) en de $\alpha\nu\acute{\alpha}\lambda\eta\psi\iota\varsigma$: "wij zullen op de wolken in een oogwenk weggevoerd worden de Heer tegemoet in de lucht en zō zullen we altijd met de Heer wezen" (1 Thess.

4,17).⁷¹⁰ Kennelijk hoort dit perspectief voor hem bij de doop. Bovendien bestaat er verband tussen deze doop in de Jordaan en het ontvangen van de Geest (cf. 2 Kon. 2, 9-15).⁷¹¹

De geschiedenis van Naäman benadrukt volgens hem, dat de Jordaan, de doop, degenen die onrein zijn door hun (geestelijke) melaatsheid van hun onreinheid bevrijdt en geneest.⁷¹² "Zijn lichaam werd weer gezond als het lichaam van een kleine jongen" (2 Kon. 5, 14), d.w.z. wie in "het bad der wedergeboorte" (Tit. 3, 5) is afgedaald, wordt in Christus opnieuw geboren.⁷¹³ Ook Tertullianus interpreteert de reiniging van Naäman als type van de doop. Het is één van de vaste thema's in de doopcatechese.⁷¹⁴ Voor Origenes is Naäman type van de kerk uit de heidenen.⁷¹⁵

In de vroege kerk wordt zowel de doortocht door de Rode Zee als die door de Jordaan als beeld van de doop gezien. Ook in Alexandrië was dat kennelijk het geval.⁷¹⁶ Origenes is zich echter sterk bewust van de evolutie in de heilsgeschiedenis: het heil ontwikkelt zich van het eerste naar het nieuwe volk van God. Dit zal "*maiora multo et celsiora (gesta)*" meemaken dan het eerste. Ook is er een evolutie in het leven van de individuele gelovige: "*secundum mysticam rationem*" speelt de heilsgeschiedenis zich ook in zijn leven af. Daarom valt het Origenes moeilijk de doortocht door de Rode Zee en door de Jordaan te laten samenvallen in de doop. In een preek over Jozua geeft hij de uitleg, dat wanneer iemand Egypte, de duisternis van de afgoderij, verlaten heeft door het catechumenaat binnen te gaan en zich te onderwerpen aan de kerkelijke voorschriften, hij de Rode Zee doortrekt en begint aan een reis langs de pleisterplaatsen in de woestijn. "*Als ge echter tot de mystieke bron van de doop komt en terwijl het college van priesters en levieten erbij staat ingewijd zijt in de eerbiedwaardige en grote geheimen, die alleen zij kennen, die ze mogen kennen, dan zult ge ook - na door de dienst van de priesters de Jordaan te zijn doorgetrokken - het Beloofde Land binnengaan, waarin na Mozes Jozua/Jezus U ontvangt, die voor U de leidsman van de nieuwe weg wordt.*"⁷¹⁷

Het catechumenaat nam, zo mag men o.a. uit deze woorden afleiden, in zijn dagen geruime tijd in beslag.⁷¹⁸ Zoals uit het slot van het citaat blijkt, staat Mozes voor het Oude Verbond, terwijl Jozua het type is van het Nieuwe. Dan moet aan de eerste doortocht o.l.v. Mozes wel een andere betekenis worden toegekend dan aan de tweede o.l.v. Jozua. Daarom is er ook sprake van een eerste en een tweede besnijdenis (Joz. 5, 2-7). De eerste onder Mozes bestaat uit het verwerpen van de afgoderij, nadat men door de Wet is onderwezen. De tweede vindt plaats, als men tot het geloof in het Evangelie en tot de rots Christus komt.⁷¹⁹ D.w.z. wanneer men in het geloof de doop ontvangt.⁷²⁰ De tweede besnijdenis is de "*baptismus regenerationis*" (cf. Tit. 3, 5).⁷²¹ Over het

verband tussen deze tweede besnijdenis en de besnijdenis, "die geen werk van mensenhanden is" spraken we al eerder.⁷²²

Dat bij de doortocht door de Jordaan een gedeelte van het zoete water blijft staan en een ander deel wegvloeit en zich vermengt met de Zoutzee (cf. Joz.3, 15-16), heeft voor Origenes een diepe zin. Als immers alle gedoopten de zoetheit van de hemelse genade hadden bewaard en niet tot de bittere zoutheid van de zonde waren teruggekeerd, zou er niet vermeld zijn, dat een deel van de Jordaan zich stort in de Zoutzee.⁷²³ Hij constateert met droefheid, dat er ook binnen de gemeente verval is. Dat het zoete water "aan één kant" blijft staan, houdt verband met het ene brood, dat van de hemel is neergedaald (cf. Joh.6,33), met het ene geloof, de ene doop en de ene Geest (cf. Ef.4,4-6), waarmee allen bij de doop gedrenkt worden.⁷²⁴

8. *Cis- en Trans-Jordanië.*

Bij de verdeling van het Beloofde Land valt aan Ruben, Gad en half Manasse het Over-Jordaanse ten deel. Hij vraagt zich af waarom zij niet met Jozua zijn overgestoken en heeft twee verklaringen. Ten eerste waren het alle drie *primitivi*, eerstgeborenen, resp. van Lea, Zilpa en Jozef. Zij verwijzen naar het eerste volk, dat niet door Jozua/Jezus, maar door Mozes "extra Iordanem" het erfdeel ontvangen heeft.⁷²⁵ Ten tweede staat er, dat ze veel lastdieren en vee hadden (cf. Num.32,1.4). "Dit is de reden, dat het eerste volk de erfenis van dat land, dat 'vloeit van melk' en 'overvloeit van honing', dat een honingraat is meer dan de rest van de aarde, niet heeft kunnen bereiken, noch het Woord, dat vlees is geworden (Joh.1,14), heeft kunnen herkennen, omdat ze veel lastdieren hadden en veel vee. Want de 'animale' mens heeft niet kunnen vatten wat van de Geest Gods is, noch het geestelijk kunnen beoordelen (cf. 1 Cor.2,14), omdat de mens, toen hij in ere was, het niet heeft begrepen (cf. Ps.49,13), maar vergeleken is met de lastdieren zonder verstand en aan hen gelijk gemaakt is." "Zij konden de Jordaan niet oversteken en tot het geloof in Christus, d.i. het land van de belofte, ingaan."⁷²⁶

Ten aanzien van de eerste verklaring merkt hij nog op, dat "zij, die de eersten schijnen en door Mozes bestuurd zijn, niet eerder het erfdeel, dat hun is toegemeten en dat ze o.l.v. Mozes verdiend hebben, zullen verwerven dan wanneer zij zelf oversteken met hen, die Jozua/Jezus bestuurt en met hen tegen de vijanden strijden (cf. Num.32,6-22)."⁷²⁷ Hij grondt zich hiervoor op Hebr.11,39-40: "zij kunnen niet zonder ons tot de volmaaktheid komen." "Zij" dat zijn degenen die onder de Wet hebben geleefd. De anderen worden beheerst door het geloof in Christus en door de genade. We herkennen Rom.11,25-26!

Hij kan ook een binnenkerkelijke uitleg geven van het verschil tussen deze twee-en-halve stam en de andere. Israël is het volk van de kerk. Daarin treft men *vleselijken* aan met lastdieren en vee, d.w.z. met vette en gevoelloze zintuigen, die slechts twee koningen hebben overwonnen: zij kennen alleen Jezus Christus én die gekruisigd (cf. 1 Cor. 2,2).⁷²⁸ Zij kennen Jezus niet als de Wijsheid Gods (1 Cor. 1,24), maar alleen als die historische kruiseling.⁷²⁹ Maar zij, die *geestelijk* waren binnen de kerk, hebben als erfenis aan de andere kant van de Jordaan het land van melk en honing ontvangen, d.w.z. van wijsheid en kennis, dat door de Jordaan, de rivier van Gods kennis is omgeven. Zij hebben meer dan dertig koningen overwonnen, "die samenspannen tegen de Here en Zijn Gezalfde" (cf. Ps. 2,2) en krijgen zo inzicht in de diepere geheimenissen (*secretiora mysteria*).⁷³⁰

9. De verovering van het Beloofde Land.

a. Het erfdeel.

Toen het volk Israël door de Jordaan was getrokken, betrad het het "erfdeel", Kanaän. In het Oude Testament worden *κληρος* en *κληρονομία* (en ook *μερίς*) gebruikt om uit te drukken, dat "das Land Kanaan nicht durch irgend eine Leistung Israels von diesem "erworben" ist und nicht von ihm durch eigengewollte Eroberung erbeutet ist, sondern dass es Gottes ursachlose Bestimmung ihm zum Besitz zugeteilt hat und dass es daraufhin von Israel als sein rechtmässiger ihm gewordener Anteil tatsächlich erobert und in Besitz genommen ist. *Κληρος* hebt an diesem einen Tatbestand das Zugeteiltsein, *κληρονομία* die Dauer und Sicherheit des Besitzes hervor."⁷³¹ Met het opkomen van het geloof in de opstanding gaat *κληρος* ook betekenen het deel na dit leven.⁷³² In het late jodendom, het Nieuwe Testament en bij de apostolische vaders vinden we zo een groeiende nadruk op het eschatologische aspect: *κληρος* als het eeuwige leven.⁷³³ Jezus vergelijkt in Mat. 21,43 het koninkrijk van God met het erfdeel. De Zoon is de erfgenaam. En Paulus sluit hierbij aan als hij in Rom. 8, 17 de christenen *συγκληρονόμοι Χριστοῦ* noemt: door hun band met Christus zijn ze mede-erfgenamen.⁷³⁴

In deze zin spreekt Origenes ook over het beërven van het koninkrijk van God⁷³⁵, het koninkrijk der hemelen⁷³⁶, de hemelse erfenis (cf. 1 Petr. 1,4)⁷³⁷ en het goddelijke en ware erfdeel.⁷³⁸ De gelovigen ontvangen het erfdeel ook volgens hem (in het spoor van Paulus) slechts "in Christus" (Ef. 1,11).⁷³⁹ Ook kunnen zij zelf *ἡ μερίς τοῦ Χριστοῦ* genoemd worden.⁷⁴⁰ In het heilige land zijn wil dan ook zeggen: leven in Christus.⁷⁴¹ En het land van belofte is het geloof in Christus.⁷⁴² Het is derhalve niet slechts een hemels of

eschatologisch goed na dit leven of aan het eind der tijden, maar het is *hic et nunc* reeds (ten dele) present.⁷⁴³ Men gaat het binnen door de doop.⁷⁴⁴ Ter zijde zij opgemerkt, dat Origenes het woord κληρος een enkele maal gebruikt als aanduiding van de clerus. Hij zegt in dat verband, dat er clericici zijn, die verloren gaan en leken, die gelukkig geprezen worden. De functie redt niet. Wel zijn zij, die tot de clerus behoren, meer verantwoording schuldig.⁷⁴⁵

b. *De geestelijke strijd.*

Wanneer men met Jozua/Jezus het Beloofde Land is binnengegaan, moet daar nog heel wat strijd geleverd worden. De Duivel is verslagen en toch ook weer niet. Of, zoals Origenes het nauwkeuriger zegt: de Duivel is overwonnen en gekruisigd, maar voor hen, die met Christus gekruisigd zijn, de gelovigen, wordt hij pas werkelijk gekruisigd bij de tweede komst van Christus.⁷⁴⁶ En tussen die eerste en tweede komst speelt zich de geschiedenis van de kerk af. Daarin heeft elke gelovige een innerlijke strijd te voeren, waarin hij het heilige land van zijn ziel stukje voor beetje veroverd op de Vijand. De een zal hiermee verder gevorderd zijn dan de ander, zodat je gelovigen in soorten hebt.⁷⁴⁷ Maar bovendien moet de wereld op de Boze veroverd worden. Als er in Joz.11,23 staat, dat Jozua het gehele land veroverd, wil dat volgens Origenes zeggen, dat Jezus de gehele wereld zal veroveren: uit alle landen en volken stroomt een menigte gelovigen tot Hem.⁷⁴⁸ Reeds Psalm 87 voorspelt z.i. het erfdeel (κληρονομία) en de redding der volken.⁷⁴⁹ Het Beloofde Land is al door Jozua/Jezus verworven, maar het moet ook nog steeds bevochten worden.

*"Als wij door de rivier de Jordaan trekken, trekken we strijd en oorlog tegenmoet."*⁷⁵⁰ Want de doop is het begin van de geestelijke strijd tegen de Duivel.⁷⁵¹ Daarom *"moet ook in de gelederen van de kerk rekening gehouden worden met de Duivel en zijn gehele leger, omdat zij weliswaar tegen alle mensen strijd en oorlog voeren, maar toch vooral tegen hen, die geloven in onze Heer Jezus Christus en omdat zij - ofschoon zij niet de noodzaak om te zondigen door strijd en oorlog kunnen opleggen - toch hen, die niet met alle waakzaamheid hun harten beschermen, kunnen overreden en verleiden tot de val."*⁷⁵² Het geloof roept de strijd op: *"omdat ieder, die in Christus vroom wil leven, vervolging lijdt (2 Tim.3,12) en door vijanden bestreden wordt, moet hij zo'n leven leidend altijd gewapend zijn en altijd in de legerplaats standhouden."*⁷⁵³ En ook als er geen vervolgingen van de kant van de heidenen zijn, dan zijn er wel de vervolgingen door boze machten, die ons trachten te verleiden. Wie hier tegenover stand houdt is óók een martelaar!⁷⁵⁴

Het gaat om een geestelijke strijd⁷⁵⁵, om *militare Deo*⁷⁵⁶ en om een strijd voor de komende eeuw.⁷⁵⁷

a. *De geestelijke wapenrusting.*

De strijd moet daarom gevoerd worden met geestelijke wapens. Zo zijn de woorden van de Heer als pijlen.⁷⁵⁸ Wie het Woord des Heren spreekt, schiet pijlen af. Wie er werkelijk door geraakt wordt, doet boete.⁷⁵⁹ Maar Christus zelf is ook zo'n pijl (cf. Jes. 49,2: "Hij heeft Mij aangelegd als een uitgelezen pijl") en Mozes en de overige profeten en apostelen. Elke rechtvaardige en prediker, die het Woord Gods spreekt tot heil van de mensen, is het. Helaas zijn er zo echter maar weinigen. Daartegenover staan de pijlen van de Boze, niet alleen als woorden, maar ook als verleidingen. En deze zijn overal. Soms zijn ook christenen zulke pijlen van de Boze en soms is Origenes bang er zelf een te zijn.⁷⁶⁰ Ook *"zij die bekwaam zijn in valse dogma's 'spannen de boog, een bitter werk'. Een zoet werk echter is het spannen van de boog door hen, die de waarheid voorstaan."* *"De pijlen dan, waarmee zij, die hun tongen als zwaarden gescherpt hebben, de onberispelijke of eenvoudige neerschieten, zijn hun verborgen en mysterieuze woorden."*⁷⁶¹ Maar de wapens van de zondaren zullen zich tegen henzelf keren.⁷⁶² En wie gewapend is met de deugd Christus, zal zich niet gewonnen geven aan de sofismen van de leugen. Die is onkwetsbaar voor de projectielen van de ongerechtigheid. Zo krijgt het ongeloof geen voet. *"En als een echt soldaat zal hij alle dogma's, die vijandig zijn aan de waarheid, neerslaan en machtig het zwaard des Geestes, d.i. het Woord des Heren, opnemen."*⁷⁶³

*"Zo wordt van hen, die voor de waarheid strijden, maar ook van hen, die voor God strijden, geen lichaamskracht, maar geestkracht vereist. Want niet met ijzeren speren, maar met de speren van gebeden wordt de overwinning verworven. En het is het geloof, dat in de strijd de volharding geeft."*⁷⁶⁴ Niet de lichamelijk sterken winnen de strijd, maar de rechtvaardigen (cf. Richt. 5,11 (LXX): *δίκαιοι ἐνίσχυσαν ἐν τῷ Ἰσραὴλ*).⁷⁶⁵ Bij Paulus is verscheidene malen sprake van deze geestelijke wapenrusting, bijv. in Rom. 6,13; 13,12; 2 Cor. 6,7; 10,3-6 en 1 Thess. 5,8. Het meest uitvoerig is de uiteenzetting in Ef. 6,11-17. Deze passage wordt door Origenes vele keren (uit het hoofd) geciteerd⁷⁶⁶, soms in combinatie met 1 Thess. 5,8⁷⁶⁷ of met 2 Cor. 10,4.⁷⁶⁸ Paulus wordt daarom bij herhaling door Origenes *militiae huius magister* genoemd.⁷⁶⁹

Een van die geestelijke wapens is het gebed (cf. Ef. 6,18).⁷⁷⁰ Zo doen de christenen als priesters voorbede voor de rechtvaardige (!) overheid en door

hun gebed overwinnen ze de demonen, die de oorlog oproepen. Op deze manier strijden christenen voor de keizer: een eigen leger vormend door hun gebeden tot God (cf. 1 Tim. 2,1-2).⁷⁷¹ Een ander wapen is het licht (cf. Rom. 13,12; ook Luc. 12,35; Mat. 5,16), d.w.z. de goede werken.⁷⁷² Soms geeft Origenes een eigen omschrijving van de geestelijke wapenrusting. De gelovigen strijden d.m.v. gebeden en vasten, ten strijde toegerust met de wapenen van gerechtigheid en vroomheid, zachtmoedigheid en kuisheid en alle deugden van zelfbeheersing.⁷⁷³ En elders: de strijd moet gevoerd d.m.v. het gebed, de meditatie van het Woord van God, de goede werken en goede gedachten.⁷⁷⁴

Eigenlijk is de wapenrusting Gods aandoen hetzelfde als Christus aandoen (Rom. 13,14), want Hij is de waarheid (Joh. 14,6), d.i. de gordel (Ef. 6,14), de gerechtigheid (1 Cor. 1,30), d.i. het pantser (Ef. 6,14) enz. En Christus is nodig om weerstand te kunnen bieden aan de Duivel.⁷⁷⁵ Als in 1 Sam. 2,4 staat "de zwakken zijn met kracht omgord" slaat dat volgens hem op het heidense volk, dat "vreemd was aan het verbond van God" (cf. Ef. 2,12), maar nu omgord is met de kracht, d.w.z. met Christus, de Heer. Hij verwijst hiervoor naar 1 Cor. 1,27 "Wat voor de wereld zwak is, heeft God uitverkoren".⁷⁷⁶

B. *Sub Iesu duce.*

Jezus is de bevelhebber van het leger der gelovigen: Hij is de *dux*⁷⁷⁷, *dux et rector populi huius*⁷⁷⁸, in wiens macht de toekomst is.⁷⁷⁹ Hij is, zoals Jozua na de doortocht door de Jordaan, de *novi itineris dux* na de doop.⁷⁸⁰ Het gaat er om nu *sub Iesu duce militare*.⁷⁸¹ Elders noemt hij Jezus de *princeps* (ἀρχων) van onze militie⁷⁸² of de ἀρχηγός of ἀρχηγέτης van het volk.⁷⁸³ In het Oude Testament is Jozua ἀρχηγός (Num. 13,2-3. 8) en in het Nieuwe Testament wordt Jezus als de nieuwe Jozua zo genoemd (Hebr. 2,10; 12,2; ook in Hand. 3,15; 5,31).⁷⁸⁴

Origenes past ook χριστοῦ ἡγουμένου (Dan. 9,25 θ) op Jezus toe.⁷⁸⁵ De strijd richt zich tegen de Duivel en de demonen⁷⁸⁶, tegen het vleeselijke en de hartstochten⁷⁸⁷ en tegen heidenen en ketters.⁷⁸⁸ Het gevaar komt namelijk niet alleen van buiten de mens, maar ook van binnenuit en niet alleen van buiten de kerk, maar ook uit de eigen gelederen. Als in Luc. 21,9 gesproken wordt over "oorlogen en onlusten (ἀκαταστασία)" duidt dat op aanvallen van buiten af én van binnen uit, nl. van hen, die het in de samenkomst van de kerk niet met elkaar eens zijn. Dat gaat overigens in tegen Hand. 4,32, waar de leerlingen van de apostelen "één van hart en één van ziel" waren. Maar Origenes wil zich hierdoor niet laten verschrikken: "dat moet geschieden", voordat we de volmaakte wijsheid,

die in Christus is, zullen zien. In plaats van verontrust moeten we gestabiliseerd en gesterkt worden in vrede.⁷⁸⁹

Volgens Origenes vindt de strijd op twee niveau's plaats. Op dat van de volmaakte, zoals Paulus en de gemeente van Efeze, richt de strijd zich "tegen de overheden, tegen de machten, tegen de wereldbeheersers dezer duisternis, tegen de boze geesten in de hemelse gewesten" (Ef.6,12), maar zoals dezelfde tekst laat zien gaat de strijd van de niet-volmaakten nog tegen de zonden van het vlees.⁷⁹⁰

Niet van iedereen mag verwacht worden, dat hij de geestelijke wapens hanteert. Kinderen gebruiken nog geen wapens, noch *arma Dei*, noch *arma Diaboli*. Dat komt pas, als ze tot de leeftijd des onderscheids zijn gekomen.⁷⁹¹ Daarvoor voeren engelen de strijd. Maar met het groeien der jaren moeten de mensen zelf uittrekken ten strijde.⁷⁹² Tot hen richten de verkondigers van het Evangelie zich om een leger voor de koning samen te brengen, een lichte te houden en de soldaten te monstren, kortom: om mensen uit te nodigen om te strijden en zo een groot leger voor God te vormen.⁷⁹³ Zo zijn de gelovigen soldaten van God of van Christus⁷⁹⁴ of - zoals we in een scholion op naam van Origenes lezen - soldaten van de godsvrucht.⁷⁹⁵ Kenmerkend voor hen is o.a. dat zij zich niet in wereldse zaken laten verwickelen, zoals Origenes leest in 2 Tim.2,4: οὐδεὶς στρατευόμενος (τῷ θεῷ) ἐμπλέκεται ταῖς τοῦ βίου πραγματείαις.⁷⁹⁶ Dat wil nog niet zeggen, zoals v.Harnack meent, dat voor Origenes "der Asket (ihm sollte bald der Mönch folgen) der eigentliche Streiter Christi ist".⁷⁹⁷ Het gaat er meer om, dat een soldaat van Christus waakzaam is, dat hij niet voor de verzoeken in leer of leven bezwijkt.⁷⁹⁸ Met de gelovigen strijdt een hemelse legermacht (cf.Luc.2,13) van engelen⁷⁹⁹ en ontslapen vromen mee.⁸⁰⁰ *"De ganze schepping zucht (Rom.8,22) en treurt mee met hen, die in de strijd van dit leven staan, d.w.z. ze werkt mee, geeft nieuwe kracht. Zo ook Paulus zelf (Rom.8,23) ..., opdat hij hen die in de strijd staan, hierdoor troost, als zij zien, dat alle heiligen, ja de hele schepping toegewijd mee zwoegt."*⁸⁰¹

T.a.v. de vervolgingen van de christenen neemt Origenes een ambivalente houding aan. Enerzijds zegt hij: *"Gij allen dus, die de krijgsdienst van Christus wilt volgen, die in Zijn legerplaats wenst te zijn, verdrijft de vrees uit Uw geest en de angst uit uw hart, opdat ge als soldaat van Christus met vertrouwen kunt zeggen: 'al legerd zich een leger tegen mij, mijn hart vreest niet, al verheft zich een krijg tegen mij, nochtans blijf ik vertrouwen.'*" (Ps. 27,3)" Deze krijgsdienst moet niet afschrikken, want voor hen, die in het geloof strijden, is het gemakkelijk. Zelfs vrouwen kunnen het, omdat het niet gaat om lichaamskracht, maar om de kracht van het geloof. Hij noemt Debora en

Judith en de jonge martelaressen van zijn dagen. Hij meent echter, dat vluchten ten tijde van vervolgingen om Christus niet te verloochenen, geoorloofd is. Hij beroept zich hiervoor op Mat.10,23. *"Immers, het belangrijkste is Jezus, dien ge eenmaal beleden hebt, niet te verloochenen, want het is zeker, dat degene die vlucht om niet te verloochenen Christus belijdt. Als iemand dus bevreesd en angstig van hart is, laat hij van de legerplaats weggaan en naar huis terugkeren, opdat hij anderen geen voorbeeld van vrees en angst geeft."* Vrees hoort immers tot de ergste zonden (Openb.21,8).⁸⁰² Hij maakt deze opmerking n.a.v. de geschiedenis van Gideon (Richt.7), die tenslotte met slechts driehonderd man de overwinning behaalde, terwijl de rest naar huis teruggezonden werd. De eerste schifting vindt al plaats vóór men tot het water is afgedaald (Richt.7,2-3), d.w.z. onder de catechumenen, die zo bang geworden zijn, dat ze niet tot het heilzame bad van de doop afdalen. Een tweede groep wordt geschift bij het water (Richt.7,4-6), bij de doop. Zij moeten niet door de knieën gaan, maar standhouden (cf.Hebr.12,12-13; Jes.35,3). Het gaat uiteindelijk om de driehonderd, die slurpen met de hand aan de mond. De "tong", waarmee geslurpt wordt, en de "hand" slaan op woord en daad, waarmee de soldaten van Christus moeten werken (cf.Mat.5,19). Dat ze met honden worden vergeleken is, omdat honden hun baas trouw blijven. Het getal driehonderd wijst op de Drieëenheid, *"waarop het hele leger van Christus getoetst wordt (sub quo numero omnis Christi censetur exercitus)"*.⁸⁰³ Hij kan hiermee doelen op het geloof in de drieënige God of op de doop, die in de naam van deze God bediend wordt (cf.Mat.28,19).

Hij wijst er vaker op, dat slechts een deel van het volk van God ten strijde trekt: van de ruim 600.000 (Num.26,51) slechts 12.000 (31,5). Hoeveel onder het volk, de kerk, kunnen voor de waarheid strijden en weerstand bieden aan de tegensprekers en een strijdbare discussie voeren? Gelukkig zij, die het volk van God verdedigen. Maar zij, die weerloos zijn en rustig in de legerplaats blijven en niet wijken van Mozes, maar in de Wet volharden, zullen ook een deel van de buit krijgen. Strijders en niet-strijders ieder de helft (Num.31,27). Wie zou, als hij dit hoort, niet uitgedaagd worden tot de *militia Dei*? En geanimeerd om voor de kerk te strijden en weerstand te bieden aan de vijanden van de waarheid, aan wie de dogma's van de kerk aanvallen of mensen leren zich aan wellust en weelde over te geven?⁸⁰⁴

De *summa bellatorum* zijn degenen, die volstrekt niet in de wereldse aangelegenheden verwickeld zijn (cf. 2 Tim.2,4), maar "'s Heren wet overdenken dag en nacht" (Ps.1,2). Zij zijn, zoals de christenen in Hand. 4,32 zonder onenigheid of tweedracht. Op die eenstemmigheid legt Origenes grote nadruk. Hij wijst o.a op Mat.5,23-24: ook al bieden we God nog zoveel aan, het zal

Hem niet aangenaam zijn, als we onderling tweedracht en gebrek aan eensgezindheid aan de dag leggen. Bovendien moeten we eens geestes zijn met de geboden van God en de voorschriften van het Evangelie. Anders kunnen we de vijand niet overwinnen. Dan zijn we door de Vijand, de Duivel, overwonnen.⁸⁰⁵

De verschillen in vordering en verdienste onder het volk van de gelovigen geeft hij n.a.v. Num.31,48-50 als volgt aan: 1. de *principes*: zij staan het hoogst; 2 de *summa bellatorum*; 3. de *bellatores*; 4. de *imbelles*, waaronder a. degenen, die nooit strijders (*bellatores*) zullen worden, zoals de bejaarden, de vrouwen en de slaven en b. zij, die wel strijders zullen worden, de jeugd, als deze tot "de mannelijke rijpheid, de maat van de wasdom"(Ef.4,13) gekomen is.⁸⁰⁶ Wie hij met de *principes* bedoelt is niet helemaal duidelijk. Zijn het, zoals in een preek over Richteren, de engelen?⁸⁰⁷ Maar hen kunnen we moeilijk tot "*het volk van de gelovigen*" rekenen. M.i. valt eerder te denken aan degenen, die in de gemeente voorop gaan.

Jezus voert de strijd tegen de Duivel en zijn engelen met behulp van zijn leger en zijn officieren (*magistratus*), met de scharen gelovigen (*credentium populi*) en hun leiders (*duces*). Maar zoals we al vaker gezien hebben, moeten we bij deze leiders niet exclusief aan ambtsdragers denken. Het zijn degenen, die in het geloof het verst gevorderd zijn.⁸⁰⁸

Het belang van de strijd van de gelovigen legt Origenes uit in een preek over Numeri. Hij gaat uit van het woord van Jezus, dat de gelovigen grotere werken zullen doen dan Jezus (Joh.14,12) en vervolgt dan: "*Want het schijnt mij werkelijk groter, als een mens in het vlees, kwetsbaar en vergankelijk, slechts gewapend met het geloof in Christus en met Zijn Woord de reuzen overwint, de legioenen duivelen (cf.Marc.5,9). Want ofschoon Hij het zelf is, die in ons overwint, toch zegt Hij, dat het meer is, dat Hij door ons overwint dan dat Hij door zichzelf overwint. Zó belangrijk is het, dat wij altijd met die wapens gewapend zijn en onze levenswandel altijd in de hemel hebben (Phil.3,20).*"⁸⁰⁹

Tegenover degenen, die het Oude Testament om zijn wreedheid willen verwerpen, geeft Origenes consequent een geestelijke interpretatie van de strijd, die daar beschreven wordt: de oorlogen, die Jozua voerde, zijn type en schaduw van de oorlogen, die onze Heer Jezus voert tegen de Duivel en zijn engelen. Als ze geen typen waren geweest, zouden de historische boeken van de joden nooit zijn overgeleverd aan de leerlingen van Christus, die de vrede leerde (Joh.14,27; cf.Rom.12,19; 1 Cor.6,7).⁸¹⁰ En op deze geestelijke strijd past Origenes allerlei militaire uitdrukkingen toe.

γ. De krijgstrompet.

Het Woord van God, zoals dat in de profetische, evangelische en apostolische geschriften vervat is, is de krijgstrompet, die oproept tot de strijd tegen de passies en de vijandige machten.⁸¹¹ En zo klinken in deze wereld de trompetten van het Evangelie om te redden van de vijanden.⁸¹² Ze doen een goddelijk geheim klinken⁸¹³: de vergeving van de zonde.⁸¹⁴ En zoals het oude Israël op de trompet blies ten tijde van de nieuwe maan in verband met de bevrijding uit Egypte, zo steekt het nieuwe volk de trompet van het Evangelie, waarvan het geluid over de hele aarde gaat, vanwege de bevrijding uit de macht der duisternis.⁸¹⁵ Want niet alleen in het Woord, maar ook in de prediking en de leer⁸¹⁶, in de meditatie van het Woord klinkt de trompet.⁸¹⁷ En wie vandaag de kennis van Christus voor menselijke oren ontsluit, kan ook 'trompet' genoemd worden.⁸¹⁸ Hoe deze trompet tot de strijd aanzet en de strijd oproept, legt Origenes uit in een preek over Exodus. *"Voordat het Woord van God wordt gehoord, voordat de goddelijke prediking wordt vernomen, is er geen verdrukking en is er geen verzoeking, omdat de strijd niet wordt aangeboden, als de trompet niet het signaal geeft. Maar zodra de trompet van de prediking het teken voor de oorlog heeft gegeven, volgt de verdrukking en verheft zich de strijd van allerlei verzoeken."*⁸¹⁹ Met andere woorden: de trompet van het Evangelie verkondigt wel vergeving en bevrijding uit de macht van de zonde, maar roept tevens op de strijd tegen de zonde aan te binden. Enkele epitheta, die de Bijbel in verband met deze trompet noemt, moeten het beeld verduidelijken. Num.10,2 spreekt van σάλπιγγες ἑλάται (*tubae ductiles*), 'gedreven' of 'getrokken' trompetten, d.w.z. getrokken uit de Schriften. Het is de schriftuurlijke prediking, die tot de strijd oproept.⁸²⁰ Ook het feit, dat het 'zilveren' trompetten zijn, wijst daarop, want met 'zilver' wordt vaak het Woord aangeduid.⁸²¹

Een ander muziekinstrument, dat Origenes in verband met de strijd noemt, is de horen. In Richt.7,19-20 blazen Gideons strijders op koeiehorens, volgens Origenes omdat in Ps.112,9 van de heilige gezegd wordt "zijn horen verheft zich in ere". En de kennis van Christus hangt samen met het kruis, dat door een horen wordt aangeduid. Met deze horen strijden ze en overwinnen ze de vijand.⁸²²

δ. Het vaandel.

"In hoc signo vinces". Origenes brengt het kruis niet alleen ter sprake in verband met de horen, maar ook in verband met het vaandel, waaronder men strijdt. Misschien speelt op de achtergrond Jes.5,26 mee. *"Wij die eens*

vijanden van God waren, de vijand volgden en de tyrannieke Duivel, hebben, als we zijn wapens weggooien en het veldteken van Christus en het vaandel van Zijn kruis opnemen, vrede met God: wel te verstaan: door onze Heer Jezus Christus, die ons door het offer van Zijn bloed weer met God verzoend heeft."⁸²³

E. Krijgsgevangenen.

Als Origenes het woord (ἀπο)λύτρωσις, vrijkoop of loskoop (Ef.1,7) hoort, denkt hij aan krijgsgevangenen. "Loskoop of vrijkoop gebeurt met krijgsgevangenen, die in de macht van vijanden gekomen zijn. Zo waren wij in de macht van vijanden, de beheersers dezer eeuw (cf. 2 Cor.4,4; Ef.2,2) en de boze machten onder hem. En daarom hadden we loskoop nodig en iemand, die ons loskocht, opdat Hij ons, die van Hem vervreemd waren, terug zou krijgen. De Heiland nu gaf als losprijs voor ons Zijn eigen bloed."⁸²⁴ Eenmaal bevrijd moeten we ons de vergeving der zonde ook ten nutte maken en, genezen van de wonden van de zonde, in vroomheid ook de andere deugden doen.⁸²⁵ Doen we dat niet en werpen we bijv. de wapens (zoals genoemd in Ef.6,13-17) weg, "dan geven we direct gelegenheid voor een duivelse wond en voert het hele koor der demonen ons (opnieuw) als krijgsgevangenen mee."⁸²⁶ Op hun beurt hebben echter mensen als Paulus en Petrus "verscheidene stammen demonen te gronde gericht. Want als zij hen niet hadden overwonnen, zouden ze bij hen geen krijgsgevangenen hebben kunnen maken, nl. heel dit getal der gelovigen, en hen tot gehoorzaamheid aan Christus brengen."⁸²⁷ Zoals de Duivel krijgsgevangenen gemaakt heeft en nog maakt, zo doet Christus het ook. En Origenes verzucht in een persoonlijke ontboezeming n.a.v. Ef.4, 8: "Och, dat Christus Jezus mij ook altijd als krijgsgevangene had en mij tot Zijn buit maakte en ik in Zijn boeien gebonden gehouden werd, dat ik het waard was, dat ook van mij gezegd werd 'een geboeide van Jezus Christus', zoals Paulus van zichzelf roemt (Ef.3,1; Philemon 1; 9)."⁸²⁸

Ζ. De achterhoede.

N.a.v. de Amalekieten, die de achterhoede van het leger van Israël aanvielen (Deut.25,17-18), merkt hij op: de achterhoede dat zijn degenen, die achteraan komen en het verleden niet kunnen vergeten. Op hen slaat Luc.9,62: "Niemand, die de hand aan de ploeg slaat en ziet naar hetgeen achter hem ligt, is geschikt voor het koninkrijk Gods". Daarom kappen de Amalekieten hen terecht af.⁸²⁹ Origenes benadrukt hier, dat de gelovige geïnspireerd moet worden door het eschaton: daarop moet de blik gericht zijn. Daarin moet men ook volharden. Anders behoort men tot degenen, die in de woestijn zijn gevallen: zij zijn een heel eind naar het Beloofde Land gevorderd, maar het volmaakte

hebben zij niet bereikt.⁸³⁰

n. Oorlog of vrede?

In een scholion op Ps.46,9-10 ("die de oorlogen doet ophouden"), dat op naam van Origenes staat, wordt opgemerkt, dat de romeinen een einde gemaakt hebben aan de voortdurende oorlogen van vroeger, doordat zij na de geboorte van de Heiland van de vele koninkrijken één rijk gemaakt hebben. Er wordt verwezen naar het "vrede op aarde" uit Luc.2,14. De Heer Jezus deed wonderen op aarde, doordat Hij de oorlogen, die tot de eindē der aarde woedden, wegnam. Zo verbrak Hij de boog, waarmee 'de brandende pijlen van de Boze' (Ef.6,16) werden afgeschoten.⁸³¹ Als dit scholion inderdaad van Origenes is, dan mag hij deze politieke stabiliteit wel honoreren als een wonder van de Heer, maar toch is hij er ook van overtuigd, dat daarmee de grote Vrede nog niet is aangebroken. In zijn Romeinen-commentaar zegt hij: deze tijd is niet zozeer de tijd van het Rijk, als wel een tijd van oorlog, waardoor het komend Rijk verworven wordt. Ook al regeert Christus al (cf. 1 Cor.15,25; Hebr.2,8), er moet nog strijd geleverd worden (cf. Mat.10,34). *"Zolang moet er door hen, die in het leven met Jezus Christus willen heersen, gestreden worden, totdat de laatste vijand, de dood, vernietigd wordt (cf. 1 Cor.15,26)."*⁸³² Niettemin kan Origenes zeggen, dat christenen *pacifisten* moeten zijn: *"Want Jezus wil, dat Zijn discipelen vredestitchers zijn: dat zij het oorlogszwaard neerleggen en het andere, vredestitchende zwaard, dat de Schrift 'het zwaard des Geestes' (Ef. 6,17) noemt, opnemen."*⁸³³ Origenes leeft in de bijbelse spanning van het reeds en het nog niet. Hij wil zich door de strijd niet laten verschrikken, want als we Jezus als veldheer (*dux*) hebben, is de wereld voor ons al overwonnen (cf. Joh.16,33).⁸³⁴ Noch de geesten der boosheid in de hemelse gewesten, noch die in de diepte onder de aarde *"zal Hij toelaten hem, die gewapend is met de liefde van God, daarvan te scheiden (cf. Rom.8,38-39)."*⁸³⁵

c. Rachab.

Sinds oude tijden heeft Rachab, de hoer van Jericho (Joz.2), tot de verbeelding gesproken. Het jodendom zag in haar een profetes en een type van de heidenen, die tot het jodendom toetraden.⁸³⁶ In het Nieuwe Testament komt ze voor in het geslachtsregister van Jezus (Mat.1,5)⁸³⁷ en als toonbeeld van het geloof (Hebr.11,31), dat zich in daden uit (Jac.2,25). De belangstelling voor haar zet zich voort in de vroege kerk bij Justinus⁸³⁸, Irenaeus⁸³⁹, Hippolytus⁸⁴⁰, Origenes e.a.⁸⁴¹

Haar naam betekent, volgens een etymologie, die verband legt met het hebr. רחב , "ruimte" (πλατυσμός, *latitudo*). Zo meent ook Origenes.⁸⁴² Dan

heeft Rachab dezelfde betekenis als Jafeth.⁸⁴³ In beide gevallen gaat het om typen van de kerk uit de heidenen.⁸⁴⁴

Rachab is hoer geweest. Voortdurend wordt als haar naam valt dit "vak" erbij genoemd. Maar ze heeft de verspieters opgenomen om daardoor geen hoer meer te zijn.⁸⁴⁵ Daarom staat ze voor de kerk van Christus uit de zondaren, uit de hoererij. Origenes ontdekt nog twee voorbeelden van hoeren als typen van de kerk. In de eerste plaats in de geschiedenis van de twee hoeren, die bij Salomo komen, één met een dood, de ander met een levend kind (1 Kon.3,16-28). Salomo is hier type van Christus. Hij gaf de eerste, de kerk, het levende kind terug. De ander met het dode kind is of de synagoge der joden of de synagoge van de ketters. Het tweede voorbeeld betreft de hoer, die door Hosea tot vrouw genomen wordt. Ook zij is type van de kerk uit de heidenen.⁸⁴⁶

In zijn commentaar op Mattheüs vergelijkt hij de hoer Rachab met de zondares uit Luc.7,36-38 (c.p.). Zij kwam aan de voeten van Jezus staan en maakte die nat met tranen van bekering en zalfde hen met de welriekende geur van de mirre van een heilige levenswandel. Terwijl Jezus Simon, de melaatse, d.w.z. het eerste volk, berispt, zegt Hij van deze vrouw, de kerk, dat in de gehele wereld tot haar gedachtenis gesproken zal worden (Mat.26,13).⁸⁴⁷

De verspieters worden verschillend geïdentificeerd. De ene keer stelt Origenes hen gelijk met engelen/boden, die Jezus voor zich uit gezonden had om de weg te bereiden (cf. Mat.11,10; Marc.1,2)⁸⁴⁸, de andere keer in het bijzonder met Johannes de Doper⁸⁴⁹ of de apostelen.⁸⁵⁰

Hij benadrukt, evenals Hebr.11,31, dat Rachab hen ontving in geloof.⁸⁵¹ *"De hoer Rachab heeft met een onverdeeld geloof met heel haar huis geloofd en de verspieters van Israël met de meeste toewijding ontvangen en ze is onverdeeld opgenomen in het deelgenootschap en de gemeenschap van het volk."*⁸⁵² Ze ontvangt de verspieters en brengt hen naar het bovengedeelte van het huis, d.w.z. op de hoogte van de mysteriën van het geloof.⁸⁵³ Daar verbergt ze hen onder vlas. Vlaslinnen wordt gebruikt voor de priesterkleding. Daarom betekent deze mededeling of dat zij, die genodigd zijn, de priesterlijke waardigheid ontvangen (cf. 1 Petr.2,9) of dat in de symboliek van de Wet in de passage over de priesters al de roeping van de kerk uit de heidenen schuilgaat.⁸⁵⁴

Uit Joz.2,9 ("Ik weet, dat de Here U het land gegeven heeft...") concludeert Origenes, dat Rachab een profetes was, vol van de Heilige Geest. Zij "breidt zich uit" (cf. "Rachab"), doordat haar geluid uitgaat over de gehele aarde (cf. Ps.19,5; Rom.10,18).⁸⁵⁵ Als zodanig heeft ze aan de verspieters ook een mystieke en hemelse raad gegeven: "vertrek via de bergen" (cf. Joz.2,16), d.w.z. ontvlucht het lage en predikt het hogere.⁸⁵⁶

Daardoor blijven ze ongrijpbaar voor de koning van Jericho, "de overste dezer wereld" (Joh.12,31;cf.15,18).⁸⁵⁷ Want Jericho is de wereld.⁸⁵⁸ De ondergang hiervan vindt plaats, doordat de trompetten van de apostelen, de prediking van de hemelse leer, weerklinken. Hij doelt hier op het Nieuwe Testament, zoals blijkt uit de opsomming van bijbelboeken, die volgt.⁸⁵⁹

De ἀλλαλαγμός (Joz.6,20 LXX) van het gehele volk heeft een feestelijke klank (cf.Ps.99,1 LXX; 88,16 LXX). Het duidt op eensgezindheid. Nu is de eensgezindheid van twee of drie al heel wat waard (cf.Mat.18,19-20), maar als het om de eensgezindheid van een heel volk gaat (bijv. zoals in 1 Cor.1,10 en Hand.1,13-14), dan beeft de aarde, zodat al het "aardse" instort.⁸⁶⁰ (We merken op, dat twee teksten, die Origenes hier citeert, Mat.18,19 en Hand.1,13-14, gaan over de eensgezindheid in het gebed!)

Uit de ondergang wordt Rachab gered.⁸⁶¹ *"Want opdat zij kon ontsnappen en niet met Jericho zou omkomen, heeft ze van de verspieters als een zeer krachtig teken van het heil een scharlaken koord gekregen (Joz.2,18). Want door het bloed van Christus wordt heel deze kerk gered, in Christus, onze Heer."*⁸⁶² Het *signum coccineum* is teken van de *redemptio*.⁸⁶³ Elders legt hij verband tussen dit koord, de scharlaken draad van Lev.14,4 en *"het heilig bloed, dat door de wond van de lans uit Christus' zijde kwam"* (cf.Joh.19,34).⁸⁶⁴ In zijn commentaar op Mat.27,28 brengt hij de scharlaken mantel in verband met Rachab: door de scharlaken mantel op zich te nemen nam Jezus het bloed der wereld op zich.⁸⁶⁵ *"Wij moeten door het bloed van de Heer gemerkt worden"* om gered te worden.⁸⁶⁶

Origenes wijst ook op het collectieve aspect van de redding: het gaat om allen die in het huis zijn. Daaronder zijn ook de joden.⁸⁶⁷ Buiten het huis is geen heil: *"extra hanc domum, id est extra ecclesiam, nemo salvatur"*. Want hier is het teken van het bloed en de reiniging door het bloed. Door dit teken verwerven allen, die in het huis zijn, het heil: gereinigd door het water en de Heilige Geest en het bloed van de Heiland. Weliswaar is Zijn bloed voor de tegensprekers tot een straf (cf.Mat.27,25), maar voor de gelovigen is het tot heil. Zo wordt Christus, zoals voorzegt, tot een val en opstanding (cf. Luc.2,34).⁸⁶⁸ Hij merkt nog op, dat de draad bevestigd is aan het venster, waardoor het huis verlicht wordt. Door een venster ontvangt men echter niet het totale licht, maar zoveel als de ogen kunnen verdragen. Hij legt dan verband met de incarnatie. Deze geeft ons geen zuivere en onbeperkte blik op de godheid, maar slechts als door een venster.⁸⁶⁹

Jozua/Jezus verenigt Rachab met het huis Israëls en zij is "tot op de dag van vandaag bij Israël ingelijfd" (Joz.6,25), bij het ware Israël.⁸⁷⁰ H.U. v. Balthasar wijst erop, dat de actualiteit van de Rachab-episode bestaat

uit de inlijving van de heidenen bij het eerste volk. De joden worden niet vergeten of simpel gediskwalificeerd.⁸⁷¹

Er bestaat een joodse traditie, dat Jozua met Rachab is getrouwd.⁸⁷²

Sluit Origenes zich daarbij aan, als hij zegt: "*Eens is ze hoer geweest, nu echter is ze als een reine maagd met één man, Christus, verbonden*"?

Hij verwijst hierbij naar 2 Cor. 11,2.⁸⁷³

In Joz. 6,18 wordt verboden bij de val van Jericho iets van het gebannene voor zichzelf te houden. Hierover zegt Origenes: niets van deze wereld moeten we de kerk binnenhalen: geen heidense feesten, geen astrologie, geen divinatie. Daarmee zou een vloek over de kerk gebracht worden, de legerplaats des Heren zou bezoedeld worden en het volk van God overwonnen.⁸⁷⁴

10. *Samenvatting.*

De weg van de kerk en van de individuele gelovige draagt het karakter van een *exodus*⁸⁷⁵: uit de 'wereld' (Egypte) en uit de macht van de Duivel (Farao) en zijn trawanten (de egyptenaren).⁸⁷⁶ Het gaat erom of men *eigendom* van God of van de Duivel wil zijn.⁸⁷⁷ Zoals God Zijn volk bevrijdde uit Egypte, zo redt Hij nu de kerk uit de boze wereld.⁸⁷⁸ Deze *exodus* van de ware israëlieten vindt plaats sinds de komst van Christus.⁸⁷⁹ Maar de invloeden van de wereld werken nog lang door. Dat blijkt o.a. hieruit, dat sommige israëlieten zich met het egyptische ras hebben vermengd⁸⁸⁰, dat Farao Israël in de woestijn achtervolgt⁸⁸¹ en dat sommigen onderweg nog de smaad van Egypte met zich mee dragen.⁸⁸² De periode tussen de eerste en de tweede komst van Christus blijft daarom een tijd van strijd voor de kerk.⁸⁸³ Grote nadruk valt hierbij op de kracht van het geloof.⁸⁸⁴

De eerste fase is het *egredi* uit Egypte. En daarop volgt de doortocht door de Rode Zee. Origenes interpreteert het soms in de geest van 1 Cor. 10 als de doortocht door de doop: bij de *renuntiatio* verdrinkt de duivelse Farao.⁸⁸⁵ Maar zijn voorkeur lijkt er naar uit te gaan in het doortrekken van de Rode Zee de aanvang van het catechumenaat te zien.⁸⁸⁶

De *woestijn* is het beeld van de godverlatenheid en daarom van de heidenen, maar ook van de kerk uit de heidenen.⁸⁸⁷ De kerk staat in de woestijn bloot aan verzoeken.⁸⁸⁸ Zoals vijanden het oude volk Israël bedreigden, zo wordt Gods volk ook nu door vijanden bedreigd: representanten van de Duivel.⁸⁸⁹

Op deze wijze exegetiseert hij het verhaal van Sihon, de koning van Hesbon⁸⁹⁰ en van Balak, die gebruik maakte van de diensten van Bileam, in wie hij o.a. het joodse volk herkent.⁸⁹¹ In het verzet van Mirjam en Aäron tegen Mozes ziet hij de jaloezie van de synagoge op de kerk uit de heidenen (Mozes' ethiopische vrouw).⁸⁹²

De doortocht door de Jordaan o.l.v. Jozua is beeld van de doop. Jozua/Jezus heeft Mozes afgelost en Hij is het, die het volk van God in het Beloofde Land brengt. En in de doop van mensen wordt Jezus verhoogd en verheerlijkt. Door de doop wordt de betekenis van het kruis effectief.⁸⁹³ Het eerste volk blijft onder Mozes in het Overjordaanse, tenzij het met de volgelingen van Jozua/Jezus de strijd tegen de vijanden aanbindt. Want "zij kunnen niet zonder ons tot de volmaaktheid komen" (Hebr.11,39-40). En men moet Jezus als de Wijsheid Gods hebben leren kennen. Dat is noch bij de joden, die zich niet bekeren, noch bij de vleselijken in de kerk het geval.⁸⁹⁴

Het land van belofte is het koninkrijk der hemelen, maar ook reeds het geloof in Christus en het leven uit Hem, hic et nunc, dat men door de doop binnengaat.⁸⁹⁵ Maar na de doop begint de geestelijke strijd tegen de Duivel pas goed. Die strijd wordt gevoerd door ~~de verkondiging van de~~ vergeving der zonde⁸⁹⁶, gebeden⁸⁹⁷, het geloof⁸⁹⁸ en goede werken⁸⁹⁹, kortom: in gedachten, woorden en daden.⁹⁰⁰ Jezus gaat hierin voorop.⁹⁰¹ De eerste fase van de strijd richt zich tegen de zonden van het vlees, de tweede tegen de boze machten. Pas als iemand de leeftijd des onderscheids heeft bereikt, wordt hij tot deze strijd opgeroepen.⁹⁰² Origenes meent, dat vluchten ten tijde van vervolgingen geoorloofd is, als men zo verloochening kan voorkomen.⁹⁰³ Er is namelijk verschil in strijdbaarheid en slechts een gedeelte van Gods volk is werkelijk ten strijde toegerust.⁹⁰⁴

De krijgsgevangenen, die door de Duivel zijn gemaakt, worden door Christus losgekocht.⁹⁰⁵

Vooraf onder degenen, die achteraan komen, in de achterhoede, vallen de slachtoffers. Daarom moet men niet achterom zien, maar vooruit, naar het eschaton.⁹⁰⁶

Met de pax romana is de grote Vrede nog niet aangebroken. De strijd tegen de Boze duurt nog voort.⁹⁰⁷

Tenslotte, Rachab, de hoer, die gered wordt door middel van het scharlaken koord, is type van de kerk uit de heidenen, die door het bloed van Christus gered en bij Israël ingelijfd wordt. Buiten haar huis-met-de-draad, buiten het bloed van Christus om is er geen heil.⁹⁰⁸

3. JUDA, ISRAËL, JERUSALEM.

1a. *Juda.*

Juda verwijst volgens Origenes naar Christus.⁹⁰⁹ Immers, Christus stamde

uit Juda (cf.Hebr.7,14).⁹¹⁰ En Juda is de koningsstam⁹¹¹, zoals Levi de stam van de priesters is. In Christus komen die beide bij elkaar.⁹¹² Ook is veelzeggend, dat in de legerplaats van Israël de stam Juda haar plaats in het Oosten had: daar kwam de Oriënt, Christus, vandaan.⁹¹³

De volgelingen van Christus kunnen zo óók Juda genoemd worden.⁹¹⁴ "De mannen van Juda" zijn dus niet de joden, die *niet* in Christus geloven, maar allen, die *wel* in Hem geloven. En de profetie van Gen.49,8 ("Juda, mogen Uw broeders U prijzen; Uw handen zijn op de nek van Uw vijanden") gaat in Christus in vervulling.⁹¹⁵ Wie een koninklijke geest heeft gehad en zijn gevoelens en gedachten goed heeft geregeerd, zal bij de opstanding ook tot Juda behoren.⁹¹⁶

Echter ook bij de mensen, die zich van de kerk noemen, is er vaak "een boei der goddeloosheid" (cf.Jes.58,6). Deze moet verbroken worden.⁹¹⁷ Zo gaat het ook in Jer.17,1, waar sprake is van "de zonde van Juda", om de zonden van christenen.⁹¹⁸ En in Jer.4,4 is de oproep tot de mannen van Juda en de inwoners van Jerusalem om de voorhuid van hun harten weg te doen, ook tot de christenen gericht: zij moeten het Woord aanvaarden, dat de dogma's reinigt en alle valse leringen wegneemt.⁹¹⁹

Want, zoals Efraim zich eens van de stam Juda heeft afgescheiden, zo maakten de ketterijen zich van de kerk los.⁹²⁰ In een preek vergelijkt hij de deplorabele toestand van de kerk van zijn dagen met die uit de beginjaren en concludeert: we zijn net zo slecht, zo niet erger, als Juda. Jezus heeft daar al voor gewaarschuwd (cf.Mat.24,12-13.24).

"Onze omstandigheden zijn van dien aard, dat de Heiland met betrekking tot Zijn wederkomst zegt, dat uit zoveel kerken weldra geen gelovige meer gevonden wordt: 'maar als de Zoon des mensen komt, zal Hij dan het geloof vinden op de aarde?' (Luc.18,8). En werkelijk, als we de zaken op hun merites beoordelen en niet afgaan op getallen en we de zaken beoordelen op hun principes en niet alleen letten op de velen, die samenkomen, zullen we ontdekken, dat we nu niet gelovig meer zijn. Destijds waren we gelovig, toen er echte martyria plaatsvonden, toen we, nadat we de martelaren ten grave gedragen hadden, van de begraafplaats naar de samenkomst gingen en de hele kerk daar kwam, niet in het nauw gebracht en toen de catechumenen onderwezen werden temidden van martelaren en sterfgevallen van hen, die de waarheid beleden 'tot de dood' (cf.Openb.2,10), zonder zich te laten beangstigen (cf.Phil.1,28) of verontrusten, in vertrouwen op de levende God (cf.Hand.14,15). Toen kenden we mensen, die tekenen en wonderen (cf.Mat.24,24) hadden gezien. Toen waren er wel weinig gelovigen, maar zij geloofden echt en gingen de smalle en enge weg die naar het leven leidt (cf.Mat.7,14). Maar nu we met velen zijn, zijn er uit de menigte van hen, die godsvrucht pretenderen, maar zeer weinigen, die

de uitverkiezing van God en de gelukzaligheid bereiken. Immers, er kunnen niet vele uitverkorenen zijn, want Jezus liegt niet, als Hij zegt: 'Velen zijn geroepen, maar weinigen uitverkoren.' (Mat.22,14)"⁹²¹

1b. Joden naar het vlees en in het verborgene.

De christenen zijn de ware joden. Zij onderscheiden zich van de "grieken", de heidenen die nog niet geloven en van de zogenaamde joden.⁹²² Er zijn namelijk joden in naam en in waarheid (cf.Openb.3,9)⁹²³, joden naar het vlees en naar de geest⁹²⁴, joden *ἐν τῷ φανερῷ* en *ἐν κρυπτῷ* (Rom.2,28-29).⁹²⁵ De ware jood ontleent zijn naam aan Juda, d.w.z. aan onze Heer en Heiland.⁹²⁶ Hij is op geestelijke wijze besneden d.m.v. de besnijdenis van het hart en houdt de Wet naar de geest.⁹²⁷ Ook brengt Origenes de besnijdenis in verband met de doop: *"wie door het geloof in Christus en door de besnijdenis die in de doop gegeven is, een ware jood is geworden en in de Wet van Christus rust, zich ook beroemt, dat hij na de dwaling van de afgoderij te hebben afgelegd God heeft leren kennen en dat Zijn wil hem bekend is geworden. Want hij weet te onderkennen wat goed en welgevallig en volkomen is (cf.Rom.12,2). En hij komt zover, dat hij zelfs leidsman (dux) en leraar der kerk is om hen te verlichten, die op het gebied van kennis blind zijn en om de kleinen-in-Christus te onderwijzen (cf.Rom.2,17-20)."*⁹²⁸ Origenes leunt hier tegen Col.2,11-12 aan waar eveneens verband gelegd wordt tussen besnijdenis en doop.

Tegenover de gnostieke afkeer van het Oude Testament benadrukt hij, dat joden en christenen beide de Wet hebben, maar dat zij in de interpretatie verschillen.⁹²⁹ *"De vleselijke jood houdt de Wet, de geestelijke jood en die in het verborgen jood is vervult haar."*⁹³⁰

Van de kant van de joden hebben de christenen te lijden van vervolgingen.Zin-spelend op de spanningen tussen de broers Ismaël en Isaäk zegt hij: *"En zoals destijds hij, die naar het vlees geboren was, hem vervolgde die naar de geest was geboren, zo gebeurt dat nu ook. Want het is zeker, dat zij die joden naar het vlees zijn, ons vervolgen, die niet in het openbaar, maar in het verborgen joden zijn."*⁹³¹ Waarschijnlijk beschrijft Origenes hier de spanningen tussen joden en christenen, zoals die zich in zijn tijd in Palestina voordeden. Toch leidt dit bij hem niet tot blind anti-semietisme. Evenmin het feit, dat Christus door de joden gedood is. Want al kan Mat.21,38 de indruk wekken, dat het om alle joden gaat, niet allen hebben de Erfgenaam gedood. Dat deden alleen de joden naar het vlees, want de joden naar de geest hebben in Hem geloofd.⁹³² Hij bedoelt, zoals uit het vervolg blijkt, de christenen uit de joden. Het is voor een mens overigens moeilijk vast te stellen wie behoort tot

het ware Israël en tot de joden-in-het-verborgene. Dat kan alleen Hij, die alle sterren geteld heeft (cf.Gen.15,5-6).⁹³³ Want ook binnen de kerk kunnen misstanden voorkomen. En de schildering van Rom.2,21-24 is soms eveneens van toepassing op christenen.⁹³⁴ Laat men echter wel bedenken, dat "joden" zowel wat loon als wat straf betreft op de eerste plaats komen (cf.Rom.2, 9-10).⁹³⁵

In zijn Johannescommentaar neemt hij de joden echter als beeld van hen, die de gezonde woorden bedenken en de samaritanen als beeld van de heterodoxen. Daarom vereren de laatstgenoemden de Gerizim. De naam van deze berg betekent namelijk διατομή of διαίρεσις.⁹³⁶

In de geschiedenis van Maria en Martha (Luc.10,38-42) is Martha het type van de kerk uit de joden: bij hen valt de nadruk op de werken. Maria is type van de kerk uit de heidenen, van de joden-in-het-verborgene, die aan de voeten van Jezus bezig zijn met contemplatie (θεωρία).⁹³⁷

1c. *Judea.*

Als Jezus in de rede over de laatste dingen (Mat.24) zegt "laten dan wie in Judea zijn, vluchten naar de bergen" (vs.16), heeft Hij het volgens Origenes over de kerk. In tijden van vervolging moeten de gelovigen vluchten van de akkers (vs.18), d.w.z. van de vruchteloze inspanning op aarde naar de bergen, naar God de hoge toevlucht (cf.Ps.90,1) of naar hoogstaande deugden.⁹³⁸ Zij moeten zich bewust zijn, dat de Sidoniërs, de vogelvangers (cf.Ps.124,7) het op Judea, de kerk, gemunt hebben.⁹³⁹ Elders stelt hij het Judea van de oude letter tegenover het Judea van de nieuwigheid des geestes.⁹⁴⁰

Bij een andere gelegenheid staat Judea voor de ongelovige joden. De drie-urige duisternis (Mat.27,45) is beeld van de duisternis, die over de joden kwam, toen ze de hand sloegen aan het ware Licht (cf.Joh.1,9; Ps.69,24). Zoals onder Mozes ooit de egyptenaren door de plaag van de duisternis getroffen werden, maar alle joden licht hadden (Ex.10,21-23), zo, ligt er nu onder Christus duisternis over Judea, maar licht over de rest van de aarde, omdat het overal de kerk van God in Christus verlicht. De duisternis duurt een beperkte tijd ("drie uur") (cf.Rom.11,25-26). "Drie" uur duisternis wil zeggen: ze missen het licht van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest.⁹⁴¹

Misschien ligt op de achtergrond van de identificatie Judea = de kerk ook de etymologie Jud(e)a = ἔξομολόγησις.⁹⁴²

1d. *Judas.*

Ook de naam Judas wordt in verband gebracht met het hebr. יִדָּה en vertaald

met *confessor*. Maar dit levert ten aanzien van de figuur van Judas Iskarioth uiteraard moeilijkheden op. N.a.v. Mat.26,14-16 schrijft Origenes, dat Judas Christus verlaat uit hebzucht en daardoor tot een verrader van de waarheid wordt. Hij loopt over naar de ketterijen en naar de valse priesters van de valse joden (de zgn. christenen). En zo verraaft hij Christus. Maar er is nog een andere Judas: de zoon van Jacobus (Luc.6,16). Hij is het type van de *confessor*, die zijn belijdenis trouw blijft.⁹⁴³ Judas Iskarioth is voor Origenes dus het type van de belijder, die tot verraad van de waarheid en tot ketterij vervalt. Dezelfde gedachte komen we tegen bij de uitleg van Ps.109, 9-10. *"Het is ook mogelijk deze woorden zo op te vatten, dat ieder die onder Jezus' naam woorden onderwijst, die Hem vreemd zijn, evenals Judas Jezus ver-raadt. Zijn vrouw is dan de gemeenschap (ἐκκλησία) van hen die boosaardig omgaan met de woorden van Jezus. En zijn kinderen zijn hoofd voor hoofd zijn leerlingen. Wat over de vrouw en kinderen van Judas gezegd wordt, zult ge hierop toepassen. Judas zelf is het woord, dat bij de joden tegen Jezus gericht is. Zijn vrouw is de synagoge. Zijn kinderen: ieder die onder het volk Jezus haat. Misschien dragen de joden nu niet meer de naam van de aartsvader Juda, maar van de verrader Judas."*⁹⁴⁴

1e. Hebreeën.

Zoals Origenes de joden in naam én de ware joden tegenover elkaar stelt, zo contrasteert hij ook de hebreeën met de ware en volmaakte hebreeën.⁹⁴⁵ Christenen zijn de "jenseitige" (περατικός) en ware hebreeën, die in het Jenseits hun vaderland hebben (cf.Hebr.11,13).⁹⁴⁶

2. Israël in Christus.

Bij veel, dat in dit hoofdstuk ter sprake kwam, is de achterliggende gedachte dat de lichamelijke israëlieten type zijn van de noëtische⁹⁴⁷ en dat het Israël naar het vlees verwijst naar de "ware en hemelse israëlieten".⁹⁴⁸ Dat Israël naar het vlees was in wezen rijk: het had de Wet en de Profeten (cf.Luc.16,29), maar het was slechts rijk in deze wereld, zoals de rijke man in de gelijkenis. Maar Lazarus, die in deze wereld veel verdrukking leed, was rijk in de hemel. Hij was het ware Israël. Zo moeten we ook Num.23,21 opvatten: "men schouwt geen onheil in Jakob en ziet geen rampspoed in Israël". Wanneer we deze uitspraak op de kerk toepassen en letten op het leven van Petrus en Paulus (bijv. 2 Cor.11,25-28), dan lijkt het niet te kloppen. Maar het wordt pas in de hemel vervuld (cf.Jes.35,10) aan hen, die door hun ver-

diensten Jakob of Israël zijn.⁹⁴⁹ Zo is het vleeselijke Israël arm geworden, omdat het de Wet slechts vleeselijk verstond.⁹⁵⁰ Het is een μάταιος λαός, zonder de genade van de Heilige Geest.⁹⁵¹

Tot dit Israël naar het vlees behoren niet alleen degenen, die destijds wilden dat Barabbas werd losgelaten (cf. Mat. 27, 20-21), maar allen die in leer of leven zondigen. Zij hebben in plaats van Christus Barabbas in zich.⁹⁵² Het geestelijke Israël echter is uit het Egypte van deze eeuw, uit de macht van de duisternis gevoerd. Het is de roem van de eenhoorn, Christus.⁹⁵³ Tegenover het Israël in het vlees stelt Origenes de kerk als *"dit Israël, dat in Christus Israël is"*.⁹⁵⁴ Het is het ware Israël.⁹⁵⁵ Zo merkt hij n.a.v. Ps. 124, 1 op: *"Ware het niet de Here, die met ons was geweest" moet Israël zeggen. Niet het eerste het beste Israël, maar het ware, voor wie de Here er is, als het gezegd heeft: 'Voor ons is er één Heer, Jezus Christus, door wie alle dingen zijn en wij door Hem' (1 Cor. 8, 6)"*.⁹⁵⁶ Door het belijden van Christus wordt men lid van het ware Israël. Uitspraken in het boek Openbaring over de stammen van Israël slaan ook op dit Israël, op degenen die in Christus geloven en deel uitmaken van de twaalf stammen, ook al gaat hun lichamelijke afstamming niet op de patriarchen terug.⁹⁵⁷ Binnen die stammen zijn wel gradaties. Zo staan de levieten bovenaan.⁹⁵⁸ *"Misschien"*, zo veronderstelt Origenes, *"gaf de Here aan hen, die Hem vrezen, een erfdeel, zoals Hij aan Israël gaf en aan hen, die Hem liefhebben, zoals Hij aan de levieten gaf."*⁹⁵⁹ Het onderscheid tussen God dienen uit vrees of uit liefde komt vaker bij hem voor.⁹⁶⁰

De groei van het ware Israël is aan Christus te danken. Door Hem brak het buiten de grenzen van het historische Israël. Origenes legt dat uit aan de hand van Ex. 1, 6-7, waar hij Jozef als type van Christus ziet en Juda als type van Judas. *"Vóór de dood van onze Jozef, dien Juda(s), een van zijn broeders, versjacherde voor dertig zilverlingen, was het aantal zonen van Israël erg klein. Maar toen Hij voor allen de dood geproefd had en Hij daardoor hem vernietigd had, die de macht over de dood had (Hebr. 2, 14) - ik bedoel de Duivel - is het volk der gelovigen vermeerderd: de zonen van Israël hebben zich verbreid, de aarde heeft hen vermeerderd en zij zijn aanzienlijk gegroeid. Als naar Zijn eigen woorden 'de graankorrel niet in de aarde was gevallen en gestorven' (Joh. 12, 24), zou de kerk zeker niet deze zeer grote oogst van het gehele rond der aarde hebben opgebracht. Nadat dan de graankorrel in de aarde is gevallen en is gestorven, is uit deze korrel heel de oogst der gelovigen ontstaan: de zonen van Israël zijn vermeerderd en zijn zeer sterk geworden. 'Want over de gehele aarde ging het geluid (van de apostelen) uit en tot het einde van het rond der aarde hun woorden.' (Ps. 18, 5)"*.⁹⁶¹ Deze procreatie ge-

schiedt "niet uit bloed, noch uit de wil eens mans, noch uit de wil des vleses, maar uit God" (Joh.1,13), sinds Jezus de heerschappij bezit.⁹⁶² De kerken van Christus zijn over de gehele aarde verspreid, zoals er van de israëlieten staat, dat zij in alle steden der amorieten woonden (Num.21,25).⁹⁶³ En als er in Openb.7,9 sprake is van 144.000 maagden, dan gaat het ook om de gelovigen uit de heidenen, want het aantal gelovigen uit Israël haalt de 144.000 niet.⁹⁶⁴ Origenes wekt zijn hoorders op er naar te streven tot het getal van Israël gerekend te worden, tot het getal van de israëlietische mannen vanaf twintig jaar, die voortschrijden in de mannelijke kracht van Israël (Num.1,2-3). Hij wijst erop, dat volgens de tekst behalve op leeftijd ook op *virtus* (δύναμις) gelet wordt. *"Deze wordt door God onderwezen, door middel van de heilige schriften geleerd en door het geloof van evangelisten en apostelen overgeleverd."*⁹⁶⁵

Door de doop wordt men bij het getal van de zonen van Israël ingelijfd.⁹⁶⁶ Kenmerk van de ware israëlieten is, dat zij *God-zien*⁹⁶⁷ en Gods wil hebben leren kennen.⁹⁶⁸ God zien we in Christus (cf.Joh.14,9).⁹⁶⁹ Als iemand Christus kent, is hij een israëliet, maar zo niet, dan is hij geen israëliet.⁹⁷⁰ Christus is geworden "tot een val en opstanding van velen in Israël" (Luc.2, 34). Dat betekent, dat zij, die met scherpe blik en inzicht kunnen zien, eerst met Christus gestorven zijn en daarna met Hem zijn opgestaan (cf.2 Tim. 2,11; Rom.6,5).⁹⁷¹ Het ware Israël is niet dat wat biologisch van Abraham afstamt, maar dat wat in het geloof op Abraham teruggaat (cf.Rom.9,8).⁹⁷² Dit ware Israël omvat christenen uit joden en heidenen. Als er in Luc.1,54 staat "Hij heeft zich Israël, zijn knecht, aangetrokken", slaat dat enerzijds op Israël naar het vlees (1 Cor.10,18),waaruit vele duizenden in de Here geloofd hebben en gered werden, anderzijds op het noëtische Israël, de gelovigen uit de heidenen.⁹⁷³ Ook wijst hij erop, dat in Luc.2,32 gezegd wordt "openbaring voor de heidenen" en "heerlijkheid voor Uw volk Israël". Voor de eersten was het het begin van het onderricht (διδασκαλία), voor de laatsten het vervolg van hun onderwijs (μάθησις).⁹⁷⁴ Als bovendien in Mat.21,31 gezegd wordt "de tollenaars en zondaars gaan U voor", impliceert dat, dat de joden volgen, een gedachte, die ook in Rom.11,25-26 wordt aangetroffen: wanneer de volheid der heidenen binnengaat, zal geheel Israël behouden worden. Dit gehele Israël zijn allen, die gekenmerkt worden door zieleadel en de geschiktheid om te verstaan en te voorzien.⁹⁷⁵

Midden tussen de twee roepingen van Israël, zegt Origenes n.a.v. Ps.68,14 (*in medio sortium*), is zo de kerk uit de heidenen geroepen (cf.Rom.11,11.25-26). De tweede roeping van Israël betreft niet het in acht nemen van de Wet, maar de kostbaarheid van het geloof.⁹⁷⁶

Tenslotte gelden voor joden en heidenen dezelfde voorwaarden om tot het heil te komen, nl. dat zij in de geest God zien.⁹⁷⁷ Daartoe heeft Jezus ook leraars gegeven, die de egyptische opzichters, leraren in het kwaad, moeten bestrijden en moeten leren in de geest God te zien, de werken van Farao te verlaten en de innerlijke mens van dag tot dag te vernieuwen (2 Cor.4,16) naar het beeld van Hem, die ons geschapen heeft, Christus Jezus.⁹⁷⁸ Het kennen van God door Christus is voor Origenes nauw verbonden met het vernieuwd worden naar het beeld van Christus.

Christus zelf kan als degene, die God werkelijk gezien heeft (cf.Joh.1,18) ook het ware Israël genoemd worden. Het gaat erom, dat we bij Hem als de ware olijf ingeplant worden (cf.Rom.11,24).⁹⁷⁹ Dan kan ook de inwendige mens, die God ziet, Israël heten.⁹⁸⁰ Wie niet geënt is en geen deel heeft gekregen aan de saprijke wortel van de olijf, kan niet met Jakob of Israël verbonden worden. En zonder die wortel kan niemand Jakob of Israël genoemd worden. Dus, als iemand van Jakob of Israël zondigt, kan hij niet Jakob of Israël genoemd worden. Als iemand daarentegen uit de volken de kerk van de Heer is binnengegaan, wordt hij niet meer tot de heidenen gerekend. Dat is ook de strekking van de woorden "een volk, dat alleen woont" (Num.23,9b), d.i. een volk dat niet vermengd is met anderen. Dat wordt gezegd van het ware Jakob en het geestelijke Israël, dat genaderd is tot de berg Sion, de stad van de levende God, het hemels Jerusalem (cf.Hebr.12,22).⁹⁸¹

Er zijn christenen (hij doelt op de Marcionieten e.d.), die menen, dat zij niet het burgerrecht van Israël, maar een ander burgerrecht bezitten, dat niets met het andere gemeen heeft. Maar zij moeten eens goed Ef.2,12 lezen. Daar staat: gij wăart zonder Christus en vreemd aan het burgerrecht van Israel. Dus nu niet meer! *"Want wie de geestelijke Wet verstaan en daarnaar leven, hebben zich allen het burgerrecht van Israël eigen gemaakt, méér dan de lichamelijke joden."*⁹⁸²

Er zijn overigens ook leraren, die hun taak niet goed vervullen. Zoals er in Israël valse profeten waren, zo zijn er in de kerk valse leraars. Origenes wil dit ook zelf ter harte nemen. Ook al gaat het Woord van God tegen hemzelf in, hij mag niet zwijgen, maar moet als leraar der kerk alles openbaren om te behoren tot hen, die als leraren in de kerk het Woord van God naar waarheid prediken.⁹⁸³ Profeten zijn zij, die in de kerk op goede wijze het woord der leer (διδασκαλία) dienen.⁹⁸⁴ In Ezech.13,4-5 (LXX) leest Origenes, dat de valse profeten συνήγαγον ποίμνια ἐπὶ τὸν οἶκον τοῦ Ἰσραηλ. Dat wil zeggen: de ketters die een goddeloze leer prediken en de valse leraars, die de degenen wier oren verward zijn (cf.2 Tim.4,3) misleiden, ver-

zamelen kudden schismas tegen de kerk van God, tegen het huis Israëls.⁹⁸⁵ Zij stellen beestachtige (κτηνώδης) dogmas tegenover de waarheid.⁹⁸⁶ Als het Israël naar de geest zich hierdoor laat misleiden en de geboden van God verwaarloost en Christus veracht, zal het ermee gaan als met het eerste volk. Toen stonden lichamelijke vijanden tegen hen op, als zij hadden gezondigd (cf. Richt.6,1), nu zullen dat de demonen zijn, als de genade ons verlaat.⁹⁸⁷ Toen werd het veldgewas door de vijanden vernield, als Israël gezaaid had (cf. Richt.6,3-4), nu zal wie op de akker van zijn vlees zaait, verderf oogsten (cf. Gal.6,8).⁹⁸⁸

Wie op de juiste wijze de Schriften leert lezen, zal geen aanstoot nemen aan teksten als Num.23,24 of Joh.6,51-55 over het drinken van bloed en het eten van het vlees van Christus. Het gaat daar namelijk over het op sacramentele wijze drinken van het bloed van Christus, maar ook over het indrinken van zijn woorden (cf. Joh.6,63). En "*gij zijt het ware volk Israël, die weet het bloed te drinken en het vlees van het Woord van God te eten.*"⁹⁸⁹ En waar het ware Israël is, daar worden geestelijke offers gebracht (cf. 1 Petr.2,5).⁹⁹⁰ Tenslotte wijst Origenes nog op de unieke positie van Israël in de geschiedenis: zoals aan het begin van deze "eeuw", toen God de zonen van Adam verstrooide, alleen Israël als uitgelezen volk (*gens*) *portio Dei* werd (de andere volken stonden onder engelen), zo zal het aan het einde van deze wereld en aan het begin van de komende "eeuw" zo zijn, dat de reinen van hart God zullen zien (cf. Mat.5,8) en *portio Domini* zullen zijn, maar de anderen zullen de engelen zien. Zalig wie dan *portio Dei* zijn, volk Jakob en erfdeel Israël (cf. Deut.32,9).⁹⁹¹

3. *Jerusalem.*

Wanneer in de vroege kerk wordt nagedacht over de betekenis van Jerusalem, spelen drie passages een grote rol: Gal.4,25-26, Hebr.12,18-24 en Openb.21 (m.n. vs.2 en 10).⁹⁹² Bij Origenes komt Openb.21 weinig ter sprake, maar de beide andere teksten hebben op hem grote invloed gehad. Het gaat daar over ἡ ἄνω Ἱερουσαλήμ en ἡ Ἱερουσαλήμ ἐπουράνιος, beide in een eschatologische kontekst. Origenes zet het hemels Jerusalem echter ook in een protologisch kader en stelt het gelijk met het paradijs, waaruit de mens verdreven is.⁹⁹³ In de joodse rabbijnse en apocalyptische literatuur komt Jerusalem voor als een praeeistente stad en wordt eveneens verband gelegd met het paradijs.⁹⁹⁴ Toch is het de vraag of Origenes direct hieraan ontleend heeft. Chênevert heeft namelijk gewezen op het nauwe verband, dat er bij hem bestaat tussen *hemels* en *geestelijk*, *pneumatisch*. *Hemels* is o.a. de aanduiding van de

oorspronkelijke situatie voor de zondeval. De heilsgeschiedenis bestaat uit de terugkeer tot deze *hemelse* toestand, tot het hemels Jerusalem.⁹⁹⁵

3a. *Jerusalem als aanduiding van de joden.*

Van het oordeel, dat in Jer.20,4-5 over Jerusalem wordt aangekondigd, geeft Origenes vier interpretaties. Ten eerste kan het slaan op het Jerusalem uit de dagen van de profeet, als de babylonische ballingschap wordt aangezegd. Maar het kan ook betrekking hebben op het Jerusalem uit Jezus' dagen, als haar val onder de romeinen wordt aangekondigd. In de derde plaats kan het slaan op de mensen in Jerusalem, die tegenover Christus goddeloos en zondig gehandeld hebben en in de macht van "de koning van Babel" worden overgeleverd. Tenslotte kan het een gerichts aankondiging zijn over zondige christenen. Als zij zondigen, vormen ze een zondig Jerusalem en worden prijsgegeven, zodat "Nebukadrezar" hen in bezit neemt.⁹⁹⁶ Nebukadrezar is type van de Duivel.⁹⁹⁷ Over het historische Jerusalem spreekt Origenes soms met een zeker respect: het is de grote koningsstad met haar beroemde tempel. Maar toch was het niet meer dan een maquette. En als het eigenlijke werk voltooid is, is een maquette overbodig geworden. Toen Christus begonnen is de mysteriën van het hemels Jerusalem te openbaren, is - zodra het hemels Jerusalem is verschenen - het aardse verwoest.⁹⁹⁸ Dat was echter niet alleen een kwestie van antiquer, maar ook van gericht. Want de joden zijn tegenspelers van de Bruid van Christus geworden en "de dochters van Jerusalem" (Hoogl.1,5) zijn *"die zielen, die wel zeer geliefd genoemd worden wegens de verkiezing van de vaderen, maar vijanden wegens het Evangelie"* (cf. Rom.11,28).⁹⁹⁹ "Jubelt luide, gij dochter van Sion; juich, gij dochter van Jerusalem", zegt de profeet Zacharia (9,9; cf. Mat.21,1-5). Als we hier Jerusalem simpelweg als het joodse volk opvatten, kunnen we zeggen, dat wel de oproep tot vreugde over de komst van Christus geklonken heeft - Hij was eerst gezonden tot de verloren schapen van het huis Israëls (Mat.10,6) - maar dat zij er niet op ingegaan zijn.¹⁰⁰⁰ Het hemels Jerusalem daarentegen neemt de Gekruisigde werkelijk met vreugde op (cf. Mat. 21,6-11).¹⁰⁰¹ Want Christus werd gedood in het Jerusalem beneden, opdat Hij opgestaan zou heersen op "de berg Sion en de stad van de levende God, het hemelse Jerusalem" (cf. Hebr.12,22).¹⁰⁰²

3b. *Jerusalem als aanduiding van de kerk.*

Voor Origenes' exegese is de etymologie van de naam Jerusalem belangrijk: ἡ ὁρασις τῆς εἰρήνης, *visio pacis*.¹⁰⁰³ Deze betekenis wordt ook al aan de naam toegekend door Philo¹⁰⁰⁴ en Clemens.¹⁰⁰⁵

Welnu, Jerusalem is de kerk¹⁰⁰⁶, want daar is de vrede die Christus heeft gebracht (cf. Joh. 14, 27). Tenminste, als wij kinderen des vredes (cf. Luc. 10, 6) zijn.¹⁰⁰⁷ Ook elders legt hij dit verband met de vrede van Christus.¹⁰⁰⁸ De "weg des vredes" (Rom. 3, 17) is Christus. Het volk, dat uit Egypte gevoerd is, gaat langs de weg des vredes voort, opdat het komt in het Land der Belofte en woont in Jerusalem. Maar beter kent de weg des vredes wie zich naar de woning van het hemels Jerusalem richt, opdat hij tot de heilige "stad van de levende God" (Hebr. 12, 22) opklimt.¹⁰⁰⁹ *"Ieder die geestelijk is, d.w.z. die God in de geest dient en die niet naar het vlees leeft, maar naar de geest die woont in Jerusalem, d.i. in een plaats des vredes en staat in de 'visio pacis'."*¹⁰¹⁰ *"Iedere ziel, die een natuurlijke verheffing heeft en een scherpte, die het noëtische doorziet, is burger van deze stad."*¹⁰¹¹

Het ware Jerusalem, de kerk is gebouwd uit levende stenen.¹⁰¹² Er is een heilige priesterschap, die geestelijke offers aan God brengt (cf. 1 Petr. 2, 5): geestelijke mensen, die de geestelijke wet verstaan hebben.¹⁰¹³ Vroeger waren zij van nature vreemden en buiten Jerusalem.¹⁰¹⁴ Maar wie de verkeerde opvattingen (ψευδοδοξία) wegdoet, besnijdt de voorhuid van zijn hart en wordt "een man van Juda" en "een inwoner van Jerusalem" (Jer. 4, 4).¹⁰¹⁵ Hij wijst erop, dat de koningin van Scheba met een groot gevolg Jerusalem binnentrok (1 Kon. 10, 2), d.w.z. ze kwam niet, zoals de synagoge, met alleen de joden, maar ze kwam, als de kerk, met volkeren uit de gehele wereld.¹⁰¹⁶

Wat echter in Ezech. 16 van Jerusalem gezegd wordt, kan ook betrekking hebben op mensen, die in de kerk zijn. Ze kunnen, nadat God hen bezocht en zich aan hen geopenbaard heeft, in de zonden blijven volharden.¹⁰¹⁷ Dan zijn ze mischien wel gewassen door het water van de doop, maar hebben niet de genade van de Heilige Geest ontvangen: zij zijn niet "tot reiniging met water gewassen" (Ezech. 16, 4). Dat was ook het geval met Simon, de tovenaer (Hand. 8, 9-24). Hij was gedoopt, maar had niet de Heilige Geest ontvangen. Immers, hij meende de gave van de Geest voor geld te kunnen kopen. Origenes roept de catechumenen onder zijn gehoor op hier lering uit te trekken.¹⁰¹⁸ Hij maakt onderscheid tussen de publieke doopsbediening en de doop in het verborgene. Voor de laatste is de juiste dispositie nodig. Is die aanwezig, dan ontvangt men bij de doop ook de genade van de Heilige Geest.¹⁰¹⁹

Origenes constateert, dat er in de kerk zondaren zijn, zoals er in Jerusalem mensen waren, die gesneden beelden maakten (cf. Jes. 10, 10-14)¹⁰²⁰ of kinderoffers brachten (cf. Ezech. 16, 19-21). Dat laatste gebeurt in de kerk ook, nl. als zonen van God misleid worden door de leugens van ketters. Dan worden zij als slachtoffer de afgoden voorgezet. Dat is het toppunt van zonde.¹⁰²¹

Jezus zegt van Jerusalem, dat het de profeten doodt en stenigt wie tot haar gezonden zijn (Mat.23,37-39). Dat herhaalt zich in de kerk. *"Herhaaldelijk zijn er in dat Jerusalem onervaren lieden, die God niet vrezen, die (voor zover het in hun vermogen ligt) met woorden, die zonder inzicht naar voren gebracht worden, mannen doden en stenigen, die het in woord en levenswijze ver gebracht hebben en beslist de regel (canon) van de kerken niet verlaten, maar die vanwege de diepzinnigheid van hun dogmas verdacht zijn bij hen, die altijd gewend zijn nieuwtjes te verspreiden, maar zich niet wijden aan het 'gezonde woord' (Tit.2,8) van onze Heer Jezus Christus."*¹⁰²² Het is alsof Origenes hier aan het eind van zijn leven zijn persoonlijke ervaringen neerschrijft.

Jezus weende over Jerusalem (Luc.19,41), maar des te meer over de kerk, die "huis des gebeds" (Luc.19,46) had moeten zijn, echter door schandelijk winstbejag en weelde van sommigen (w.o. leiders) "rovershol" is geworden.¹⁰²³ Elders vergelijkt Origenes de zondaren in de kerk met de jebusieten in Jerusalem, *"mensen, die een oneervol en ontaard leven leiden, die geperverteerd zijn in hun geloof, hun daden en hun hele levenswandel. Want het is niet mogelijk de kerk, zolang zij op aarde is, volstrekt zuiver te reinigen, zodat er geen enkele goddeloze en zondaar in haar schijnt achtergebleven..."*. Natuurlijk moeten de notoire zondaren uit de kerk worden verdreven, maar er zijn zoveel mensen met verborgen en onduidelijke zonden, als verborgen onkruid tussen de tarwe (cf.Mat.13,29-30). Hij waarschuwt de gelovigen er ernst mee te maken, dat er geen bezoedelde in hun heilige vergadering binnentreedt en er geen jebusiet onder hen woont.¹⁰²⁴ Die jebusieten zijn te vergelijken met de zwijnen uit Mat.7,6, die de paarlen zullen vertrappen. "Jebusiet" betekent nl. volgens Origenes *conculcatio*: het met de voeten treden. Het zijn degenen, die als onwaardigen het Woord van God horen, de mysteriën en geheimen van ons geloof, en zich daarna tegen ons keren.¹⁰²⁵

Jerusalem is niettemin de hoofdstad van het Heilige Land, zoals Babel e.a. hoofdsteden zijn van het heidense gebied. Waar iemand gesitueerd moet worden heeft te maken met de kwaliteit van zijn leven en geloof. Dat kan, wat het Heilige Land betreft, in Dan zijn (op de grens van Judea) of in wat hogere en betere plaatsen: in midden-Judea, in de omgeving van Jerusalem of - wat het meest gelukkig is - midden in de stad Jerusalem.¹⁰²⁶ Wel kan een inwoner van Jerusalem tot zonde komen. *"Want ook degenen die van nature het meest begaafd zijn, kunnen zondigen en als zij zich niet snel na de zonde bekeren, zullen ze hun begaafdheid verliezen en in een van de vreemde steden van Judea niet alleen als bijwoner wonen, maar er zelfs worden ingeschreven."*¹⁰²⁷

De zwaarste straf op de zonde is, als de inwoners van Jerusalem aan Nebukadrezar, de koning van Babel, worden overgeleverd, d.w.z. als de zondaren worden uitgeleverd aan de Duivel (cf. 1 Cor. 5,5; 1 Tim. 1,20).¹⁰²⁸ Zoals Nebukadrezar in de eerste plaats onder de leiders van het volk krijgsgevangenen maakte (cf. Ezech. 17,12), zo heeft de Duivel het vooral gemunt op de leiders van de kerk. Zolang iemand echter een rechtvaardig koning is, heeft hij geen vat op hem. *"Maar als wij, die aan het hoofd van de kerk schijnen te staan, gezondigd hebben, 'voet gevend aan de Duivel' tegen het voorschrift van Paulus in, die zegt 'geef de Duivel geen voet' (Ef. 4,27), geven we op een of andere manier door onze misdrijven, die we in Jerusalem doen, Nebukadrezar de gelegenheid om de heilige stad binnen te trekken en af te voeren wie hij wil. Maar wie niet zondigt, sluit Nebukadrezar buiten, zodat hij niet het land van God kan binnentrekken. Laten we dus met alle krachten Nebukadrezar buitensluiten, dat hij niet nadert tot de gelukzalige samenkomst van die kerk."*¹⁰²⁹ Wanneer zo'n leider van de kerk na de zonde vrijwillig terugtreedt, is dat het behoud van hemzelf en van de kerk. *"Als iemand, zoals Hizkia, over haar regeert, wordt zij gered. Maar als iemand het doet op de wijze van Zedekia, redt hij haar, als hij zich van haar afscheidt. Maar als hij blijft, richt hij haar te gronde. Als iemand de kerk bezoedelt, maar weggaat, redt hij haar én z'n ziel. Maar als hij talmt weg te gaan, zoals Zedekia, ... 'een weinig zuurdeeg maakt het gehele deeg zuur' (Gal. 5,9)."*¹⁰³⁰ Origenes spreekt hier met name over de leiders in de kerk en niet over de gelovigen in het algemeen, zoals Vogt meent.¹⁰³¹

Hij maakt verschil in verantwoordelijkheid en dientengevolge in straf tussen hen die binnen en hen die buiten Jerusalem, de kerk, zijn en - binnen de kerk - tussen het volk, de levieten, de priesters en de hogepriester.¹⁰³² *"De grootste straf krijgt hij, die aan het hoofd van de kerk staat en dan zondigt. Of verdient een catechumeen niet meer erbarmen dan een gelovige? Is een leek niet meer vergiffenis waard vergeleken met een diaken? En verdient een diaken niet meer vergiffenis in vergelijking met een presbyter?"*¹⁰³³ *"Wat baat het mij, dat ik op de eerste rang achterover in de cathedra zit, de eer van een aanzienlijke ontvang en geen werken kan tonen, die bij mijn waardigheid passen? Zal ik niet met zwaardere straffen gefolterd worden, omdat door allen mij de eer van een rechtvaardige bewezen wordt, terwijl ik een zondaar ben?"*¹⁰³⁴

En wat de mensen buiten of binnen de kerk betreft: tegen het "land" richt zich steeds één straf, maar tegen "Jerusalem" vier tegelijk (cf. Ezech. 14,12-23). *"Want het was voor ons veel nuttiger geweest, als we niet aan het Woord van God geloofd hadden dan dat we na het geloof weer tot die zonden terugke-*

ren, die we vroeger begaan hebben."¹⁰³⁵ Alle weegeroep over Jerusalem geldt hen, "die het Woord van God geproefd hebben" (cf. Hebr. 6,5) en later tegen Zijn geboden in gehandeld hebben. Want als we zondigen, zijn wij het Jerusalem, dat verwoest wordt.¹⁰³⁶ En "wij zijn het Jerusalem, dat beweend wordt, wij die menen een dieper inzicht te hebben. Maar als na de geheimen der waarheid, na het Woord van het Evangelie, na de leer van de kerk en na het zien van de geheimenissen Gods, iemand van ons gezondigd heeft, zal hij beklaagd en beweend worden. Want een heiden wordt niet beweend, maar hij, die uit Jerusalem was, maar daarmee opgehouden is."¹⁰³⁷

En als God een keer zal brengen in ons lot, zal Hij beginnen bij Sodom, de heidenen, vervolgens bij Samaria, de ketters, en tenslotte pas bij ons (cf. Ezech. 16,53). "Want naarmate we dichter bij God zijn geweest en in de buurt van de gelukzaligheid, in die mate zullen we, wanneer we gezondigd hebben, er verder vanaf raken en dichter bij verschrikkelijke en zware straffen komen."¹⁰³⁸ Ja, buiten de kerk brengt men het er soms beter vanaf dan er binnen. "Daarom ben ik bang, dat er sommige ongelovigen gevonden worden, die gerechtvaardigd worden boven ons, die schijnen in de kerk van God te zijn en ons best te doen voor Zijn Wet en ons geheel te wijden aan de evangelische voorschriften."¹⁰³⁹ Hij denkt hierbij aan heidenen, die kuis leven tgo. christenen, die een liederlijk leven leiden.

De profetieën over de herbouw van de tempel en de terugkeer van het volk slaan volgens hem niet alleen op het aardse Jerusalem, maar ook op de kerk.¹⁰⁴⁰

Wie voldoende tijd buiten de kerk gedaan heeft wat behoort, zal terug mogen keren tot de gemeenschap van de kerk¹⁰⁴¹, o.l.v. Ezra, wiens naam *helfer* (*adiutor*) betekent.¹⁰⁴²

3c. *Jerusalem als aanduiding van de ziel.*

Origenes zei, dat Jerusalem de kerk is, want daar is de vrede van Christus, tenminste als wij kinderen des vredes zijn.¹⁰⁴³ Dat wil zeggen: de kerk is werkelijk *visio pacis*, als de gelovigen het zijn. Vandaar, dat Jerusalem ook aanduiding van de ziel kan zijn.¹⁰⁴⁴ Uiteraard gaat het dan vooral om de volmaakte ziel, het Jerusalem, waar Jezus is binnengekomen, omdat men het Oude Testament vanuit het Nieuwe heeft gelezen¹⁰⁴⁵ en omdat men gezien heeft "de vrede Gods, die alle verstand te boven gaat" (Phil. 4,7).¹⁰⁴⁶

Om zover te komen moeten alle babyloniërs, d.i. alle zondaren, die in ons wonen gedood worden.¹⁰⁴⁷ We moeten bidden, dat Jezus in τὸ ἡγεμονικόν van ons Jerusalem bouwt i.p.v. Babel.¹⁰⁴⁸ Want Jerusalem in je hart wil

zeggen: vrede, d.i. Christus in je hart. En als we geen enkele boze gedachte of zondig plan in ons hart hebben, "*dan zijn we in Jerusalem en wonen er alleen maar heiligen met ons samen*".¹⁰⁴⁹

Het is echter een worsteling om Jerusalem te zijn en te blijven. Ook t.a.v. de ziel maakt hij dat duidelijk door een verwijzing naar de jebusieten. Na de goddelijke onderwijzing was Jebus Jerusalem geworden. De door vijandige machten vertrapte (πεπατημένη) ziel werd tot ὁρασις εἰρήνης. Als ze hierna echter weer tot zonde komt - want er wonen nog steeds jebusieten in Jerusalem! - en als ze "de Zoon van God vertrappt heeft en het bloed van het nieuwe verbond gering geacht" (cf.Hebr.10,29), dan is Jer.15,5 op haar van toepassing, want wie zal haar dan nog ontzien?¹⁰⁵⁰ Maar zoals er jebusieten in Jerusalem zijn, zo zijn er ook vijanden buiten, die de ziel omsingelen: boze geesten, die de ziel belagen.¹⁰⁵¹ Echter ook een zondigende ziel blijft Origenes Jerusalem noemen, want onze Heer Jezus Christus zal haar niet loslaten, maar haar opnieuw bezoeken.¹⁰⁵² "*Laten we de Heer bidden*", zo zegt Origenes, "*dat Hij alle slechte gedachten uit ons bant en goede gedachten inbrengt, die de hemelse stad Jerusalem waardig zijn.*"¹⁰⁵³

3d. *Het hemels Jerusalem.*

Pas het hemelse Jerusalem doet zijn naam *visio pacis* eer aan. In ἡ ἄνω Ἰουδαία is God bekend (cf.Ps.76,2), want nu zien we Hem nog slechts door een spiegel in raadselen (cf. 1 Cor.13,12). En niet in het Israël naar het vlees, maar in het Israël naar de geest is Zijn naam groot (cf. Ps.76,2). Evenzo is Zijn woning in het hemelse Sion (cf.vs.3) en in het hemelse Jerusalem (cf.Hebr.12,22), want dāār is de vrede pas!¹⁰⁵⁴ Het volk van God verliet Egypte en trok langs de weg van de vrede om zich tenslotte te vestigen in Jerusalem, maar beter kent de weg des vredes degene, die naar het hemels Jerusalem onderweg is.¹⁰⁵⁵ Want zoals Egypte het diensthuis was en Judea en Jerusalem het huis van de vrijheid, zo is deze wereld het huis van de slavernij, maar het hemelse Jerusalem de moeder van de vrijheid (cf.Gal.4,26).¹⁰⁵⁶

De gelovigen leven vanuit dit perspectief van het betere Jerusalem.¹⁰⁵⁷ Zij hebben hun hart in het Jerusalem, dat boven is (cf.Luc.12,34; Mat.6,20)¹⁰⁵⁸ en dragen "het beeld van de hemelse" (cf.1 Cor.15,49): vertrouwend op de Here worden ze als de berg Sion.¹⁰⁵⁹

Maar zelfs als iemand de Jordaan is overgestoken¹⁰⁶⁰, blijft het nog een lange en moeilijke weg met veel strijd, voordat hij komt tot de plaats, waar de zetel Gods is: Jerusalem, de stad van de levende God, waarheen Jezus Christus onze leidsman (*dux*) wil zijn.¹⁰⁶¹

Jezus is begonnen de mysteriën van het hemels Jerusalem te openbaren.¹⁰⁶² Hij heeft door Zijn dood en opstanding de weg er heen gebaad, zodat de ontslapen heiligen werden opgewekt om naar de werkelijk 'heilige stad' te gaan (cf. Mat. 27, 52-53), het Jerusalem, dat niet door Jezus beweend is (cf. Luc. 19, 41).¹⁰⁶³

Naar aanleiding van de intocht in Jerusalem (Mat. 21, 1-11) schrijft Origenes: *"Misschien gaat het hier om het Jerusalem, dat boven is, waarheen de Heer opgaat en de gelovigen uit de besnijdenis en uit de heidenen leidt, terwijl profeten en apostelen of de engelen, die Hem dienen, voor Hem uit gaan of Hem volgen."*¹⁰⁶⁴ Maar hieruit moeten eerst de jebusieten, de vijandige machten en de geestelijke boosheden in de hemelse gewesten, d.m.v. een geestelijke strijd verdreven worden.¹⁰⁶⁵ Soms wordt het verblijf in dit hemelse Jerusalem aetekend als een geborgen zijn. Het Jerusalem, dat boven is, is de schuur (ἀποθήκη), waarin de heiligen geborgen worden.¹⁰⁶⁶ Het is ook de plaats van de stille verwondering, zoals de koningin van Scheba, de kerk uit de heidenen, het uitdrukt, wanneer zij in het hemelse Jerusalem komt en de *visio pacis* is binnengegaan: "de helft was mij niet aangezegd" (1 Kon. 10, 7). Origenes verwijst hierbij dan ook weer naar de uitspraken van 1 Cor. 13, 12 en 2, 9.¹⁰⁶⁷ Maar tegelijkertijd vindt er de ware aanbidding plaats, in geest en in waarheid, zoals God die zoekt (cf. Joh. 4, 23) en zoals de engelen die reeds bewijzen en in zekere zin zij, die reeds hier op aarde in hun gezindheid aan de engelen gelijk zijn (οἱ ἰσάγγελου) (cf. Luc. 20, 36).¹⁰⁶⁸ Meestal beschrijft Origenes het Jerusalem, dat boven is, als de hoofdstad van het hemels vaderland. Hij gaat uit van een hemelse geografie, die model staat voor de aardse: de hemelse plaatsen zijn oorzaak en rede van de verdeling op aarde en de namen zijn niet toevallig, maar bevatten een hemels geheimenis.¹⁰⁶⁹ Zoals er in het Beloofde Land hier op aarde naast Jerusalem ook andere steden, dorpen en streken zijn, zo geldt dat ook voor het hemelse en men wordt daar door Jezus naar verdiensten gevestigd.¹⁰⁷⁰ "De zachtmoedigen zullen de aarde beërven" (Mat. 5, 5) slaat op die aarde, waar ἡ ἄνω Ἱερουσαλήμ is.¹⁰⁷¹ *"Maar wie zal zo gelukkig zijn, dat zijn lot in Jerusalem valt, dat hij daar is, waar de tempel van God is, ja zelfs dat hij zelf tempel van God is?"*¹⁰⁷²

Wie echter dat Jerusalem verworven heeft, zal niet wankelen, lezen we in een scholion op Ps. 125, 1.¹⁰⁷³ Het lijkt of Origenes Jerusalem als het definitieve einddoel van de gelovige ziet: de staat der volmaaktheid. Maar het ligt bij Origenes allemaal wat ingewikkelder dan het op het eerste gezicht lijkt. Is het hemelse Jerusalem, de volmaaktheid, wel einddoel?¹⁰⁷⁴

We hebben al eerder gezien, dat Origenes graden van volmaaktheid kent¹⁰⁷⁵ en dat hij in de opsomming van Hebr.12,22-23 een hemelse rangorde ziet. De berg Sion duidt de laagste rang aan. Daarop volgen de stad van de levende God, het hemels Jerusalem en de menigte lofprijzende engelen, terwijl de vierde en hoogste rang wordt omschreven als de kerk van de eerstelingen (*ecclesia primitivorum*), bijgeschreven in de hemel.¹⁰⁷⁶ Het hemels Jerusalem is hier dus niet de hoogste graad van volmaaktheid. Ook na dit leven zijn er namelijk nog mogelijkheden zich verder te laten onderrichten en zich te corrigeren. *"Ook indien iemand minder rijk aan kennis uit dit leven is heengegaan, maar toch deugdelijke werken heeft ingebracht, kan hij in dat Jerusalem, de stad van de heiligen, verder onderricht worden, d.w.z. onderwezen en geïnformeerd worden, zodat hij een levende steen wordt, een kostbare en uitverkoren steen, omdat hij dapper en volhardend de strijd van het leven en het gevecht om de vroomheid verduurd heeft."*¹⁰⁷⁷ Dit onderwijs wordt eerst gegeven door de engelen, een gedachte, die ook in de Eclogae propheticae van Clemens voorkomt.¹⁰⁷⁸ In Hebr.12 is de menigte lofprijzende engelen een fase hoger dan het hemels Jerusalem! Daarna wordt het gegeven door Christus, de Wijsheid zelf, die hen tenslotte aan de Vader onderwerpt, d.w.z. *"wanneer ze in staat zijn geworden God te bevatten, zal God hen alles in allen zijn (cf. 1 Cor.15,28)."*¹⁰⁷⁹ Het hemels Jerusalem is op weg daarheen slechts een tussenstation. Datzelfde geldt van de *ecclesia primitivorum*. Ze bevindt zich in de hemel en niet op de aarde.¹⁰⁸⁰ Tot haar worden gerekend degenen, die een hoge graad van volmaaktheid bereikt hebben.¹⁰⁸¹ Zelfs hoger dan degenen, die behoren tot het hemels Jerusalem. Origenes stelt haar een paar keer op één lijn met "de kerk zonder vlek of rimpel" (Ef.5,27).¹⁰⁸² Maar ze is niet 'het einde'.¹⁰⁸³ Ook voor hen heeft Christus zich ten offer gebracht. Hij heeft Zijn bloed gesprenkeld op het altaar in de hemel "om te verzoenen ... hetzij wat op de aarde, hetzij wat in de hemelen is" (Col.1,20). En Hij heeft daar de levenskracht van Zijn lichaam als een geestelijk offer gebracht.¹⁰⁸⁴ En als Origenes in de proloog van zijn commentaar op het Hooglied het verschil uitlegt tussen Spreuken, Prediker en Hooglied, onderscheidt hij drie fasen: *"(Christus) wordt derhalve in het eerste boek, Spreuken, wanneer Hij ons onderricht in morele kennis, 'koning in Israël' genoemd (Spr.1,1) en nog niet 'in Jerusalem', omdat wij, ook al worden we vanwege het geloof Israël genoemd, toch nog niet zo ver gekomen zijn, dat we schijnen 'het hemels Jerusalem' bereikt te hebben. Maar zodra we zo ver gevorderd zijn, dat we op het punt aangekomen zijn, dat we verenigd worden met 'de kerk van de eerstgeborenen, die in de hemelen is' (cf. Hebr.12,23)*

en we het hemels Jerusalem als onze hemelse moeder (cf. Gal. 4,26) leren kennen, nadat we nauwkeuriger oude en natuurlijke oorzaken hebben onderzocht, dan wordt Christus voor ons ook Prediker en wordt niet alleen gezegd, dat Hij in Israël regeert, maar ook in Jerusalem. Maar wanneer we bij de voltooiing van alle dingen gekomen zijn en minstens de hele redelijke schepping als Zijn volmaakte bruid met Hem verbonden wordt, omdat Hij 'vrede gemaakt heeft door Zijn bloed, niet alleen t.a.v. wat op de aarde is, maar ook wat in de hemelen is' (cf. Col. 1,20), dan wordt Hij alleen maar Salomo genoemd, 'wanneer Hij het koningschap aan God de Vader heeft overgedragen, wanneer Hij alle heerschappij en macht vernietigd heeft. Want Hij moet als koning heersen, totdat Hij Zijn vijanden onder Zijn voeten gelegd heeft en als laatste vijand de dood vernietigd wordt' (cf. 1 Cor. 15,24-26). En nadat alles zo tot vrede gebracht is en aan de Vader onderworpen, wanneer God 'alles in allen' (1 Cor. 15,28) zijn zal, zal Hij alleen maar Salomo, d.i. vredestichter, genoemd worden.¹⁰⁸⁵ In deze passage is het verschil tussen het hemels Jerusalem en de kerk van de eerstgeborenen vervaagd. Beiden behoren tot de tweede fase. Daarmee worden ze nadrukkelijk onderscheiden van de laatste fase, waarin God "alles in allen" is.

4. Sion.

Volgens de etymologie, die Origenes bekend is, betekent Sion σκοπευτήριον (*speculatorium*), uitkijkpost.¹⁰⁸⁶ Zo kan hij die ziel, die voortdurend het goddelijke ziet en zich voor ogen stelt, de ziel, waarin God woont, Sion noemen.¹⁰⁸⁷ Ook zijn er enkele scholia op naam van Origenes, waarin Sion met ἀρετή geïdentificeerd wordt.¹⁰⁸⁸ Over de authenticiteit van deze scholia kan men echter zijn twijfels hebben.

In de meeste gevallen ziet hij Sion echter als het type van de kerk. N.a.v. Joh. 4,20-24 merkt hij op, dat Jerusalem, d.i. de kerk, op de berg Sion ligt. Hier moet God vereerd worden in een geestelijke eredienst.¹⁰⁸⁹ Gebruik makend van de etymologie zegt hij, dat Sion de vrome staat (τὸ θεοσεβὲς πολίτευμα) is van hen, die de hemelse dingen zien. Bij hen is de Here groot (Ps. 99,2).¹⁰⁹⁰ Daarin staat Sion tegenover Samaria, de ketterij, en tegenover Sodom, het heidendom.¹⁰⁹¹ De kerk is op de waarheid gericht. En "daar de mening (γνώμη) van de kerk de waarheid aanschouwt (σκοπευτικῶς) en daarom Sion genoemd wordt, moet ge haar leerstellingen (δόγματα) met het verstand in U opnemen. Wanneer ge haar leer (διδασκαλία) wetenschappelijk (ἐπιστημονικῶς) doordacht hebt, moet ge de leerstellingen stuk voor stuk analytisch onderzoeken".¹⁰⁹²

Men moet in de kerk zijn heil zoeken. Wie buiten Sion is en wie nog in ontwikkeling (ἐν τῇ προκοπῇ) zijn, moeten niet blijven staan, maar zich haasten en vluchten naar Sion. Want de noordenwind komt (cf. Jer.4,5-7), de Tegenstander. En wie buiten de versterkte steden, buiten "de gemeenten Gods" (2 Thess.1,4) blijft, zal door de Vijand, de Duivel, de Leeuw (cf. Jer.4,7 en 1 Petr.5,8) vernietigd worden.¹⁰⁹³ Het noorden wordt hier met de Duivel in verband gebracht, elders met de heidenen.

De joden denken Sion voor zich alleen te hebben. Maar in Ps.48,3 leest hij, dat de helling van Sion naar het noorden is (Ps.47,3 (LXX)). D.w.z. Sion duidt op de heidenvolken, die het Evangelie hebben aanvaard.¹⁰⁹⁴ En zij, die uit de volken tot de kerk komen, verkondigen, dat God het voor Zijn volk opneemt. Dat leert Jer.50,28-29 Origenes. Daar is sprake van mensen, die uit Babel gevlucht zijn, d.w.z. die de voorvaderlijke zeden, de wetten der heidenen en het oude geloof verlaten hebben en die komen tot het Woord van God. Maar het is niet genoeg, dat zij vluchten. Om gered te worden moeten ze in Sion, de kerk, de wraak van God verkondigen, dat Hij zich wreekt over Zijn volk.¹⁰⁹⁵ De incarnatie is voor de kerk van wezenlijke betekenis geweest. "*Christus heeft, geheel vlees geworden en onder ons gewoond hebbend, de kerk gebouwd, geestelijk genaamd Sion.*"¹⁰⁹⁶ "*Over de zonen van Sion is Christus, d.w.z. de Wijsheid, het Woord, de Waarheid, koning, over wien zij juichen.*"¹⁰⁹⁷ In Ps.125,1 wordt gezegd: "Wie op den Here vertrouwen, zijn als de berg Sion." Dat slaat op de navolgers van Christus.¹⁰⁹⁸ Want "*Sion is de kerk, waarin Christus verheerlijkt en verhoogd wordt.*"¹⁰⁹⁹ "Wie die rechte Theologie, so ist auch dass wirklich geziemende Gotteslob nur in Sion, also in der Kirche möglich."¹¹⁰⁰ Het ware loflied klinkt echter pas in het hemelse Sion. Daarop slaan z.i. ook de woorden uit Ps.65 "U komt stilheid toe, een lofzang, o God in Sion" (vs.2). Dáár vindt het psalmzingen in de geest plaats.¹¹⁰¹ Van dit hemelse Sion was ook sprake in Hebr.12,22-23, een tekst, die -zoals we zagen- door Origenes gebruikt wordt als argument voor een gradatie in de hemelse volmaaktheid. Sion duidt dan de laagste rang aan.¹¹⁰²

5. Samenvatting.

Juda was de koningsstam. Het is daarom ook de aanduiding van Christus als koning en van de christenen, die Hem als zodanig belijden.¹¹⁰³ De naam Judas brengt hij in verband met יְהוּדָה, *belijden*. Hiermee worden de christelijke *confessores* aangeduid. Judas Iskariot is type van de *confessor*, die zijn belijdenis opgeeft en de waarheid verradt. Zijn vrouw

is beeld van de synagoge. De joden dragen zo eerder de naam Judas Iskarioth dan die van hun aartsvader Juda.¹¹⁰⁴

De ware joden zijn zij, die in de ware Juda, Christus, geloven. Zij stammen uit het joodse volk of uit de heidenen. Wil men joden- en heiden-christenen onderscheiden, dan zijn ze als Martha en Maria: bij de eerste valt de nadruk op de werken, bij de laatste op de contemplatie.¹¹⁰⁵ Judea kan zowel aanduiding zijn van de (ongelovige) joden als van de kerk.¹¹⁰⁶

De kerk is het ware Israël.¹¹⁰⁷ Het is Israël in Christus, want men treedt tot dit Israël toe door Christus te belijden en door de doop. Met name na de dood van Christus breekt Israël uit buiten de grenzen van het oude Israël: de kerk breidt zich wereldwijd uit.¹¹⁰⁸ Het cardinale punt is het geloof in Christus. Daarop wijst ook de naam Israël, "God-zien". De ware israëlieten zijn zij, die God zien in Christus en naar Zijn beeld vernieuwd worden.¹¹⁰⁹ Daarom is het ware Israël niet het volk, dat biologisch van Abraham afstamt, maar dat in het geloof op Abraham teruggaat (cf. Rom. 4, 11-12).¹¹¹⁰

Dat voor de kerk de benaming Israël gebruikt wordt, betekent ook, dat het burgerrecht van de kerk geen ander is dan dat van het volk Israël. Er is nu echter de meerwaarde van het geloof in Christus.¹¹¹¹

Wanneer Origenes Jerusalem ter sprake brengt, gebeurt dat binnen het referentiekader van het protologische en eschatologische hemelse Jerusalem.¹¹¹² Hij spreekt weliswaar met respect over het historische Jerusalem, maar toen Christus de mysteriën van het hemels Jerusalem begon te openbaren, is Jerusalem enerzijds geantiqueerd (als een maquette, die na de bouw overbodig geworden is), anderzijds onder het gericht doorgegaan, omdat het Christus niet aanvaard heeft. Jerusalem wordt dan aanduiding van de ongelovige joden.¹¹¹³ Maar het oordeel over Jerusalem kan ook type zijn van het gericht over de ongelovigen in de kerk.¹¹¹⁴

Het ware Jerusalem is de kerk, waar de *visio pacis*, het gezicht van de vrede gevonden wordt. De nadruk ligt bij het begrip Jerusalem op de vrede, die Christus gebracht heeft.¹¹¹⁵ In dit ware Jerusalem, de kerk, is de heilige priesterschap, die geestelijke offers brengt.¹¹¹⁶

Ieder, die een steentje bijdraagt aan dit Jerusalem, omdat hij gezien heeft "de vrede die alle verstand te boven gaat" (Phil. 4, 7), kan ook Jerusalem genoemd worden.¹¹¹⁷

Nu zien we echter nog "door een spiegel in raadselen" (1 Cor. 13, 12): de vrede is nog onvolkomen. De volmaakte vrede wordt pas gevonden in het hemels Jerusalem.¹¹¹⁸ Het is de plaats van geborgenheid, stille verwondering en ware aanbidding.¹¹¹⁹

Er zijn echter graden in de volmaaktheid. Het hemels Jerusalem is nog niet

het einddoel. De *ecclesia primitivorum* (Hebr.12,23) staat hoger in volmaakt-
heid. En het absolute einde is, dat God "alles in allen" zal zijn (1 Cor.15,
28).¹¹²⁰ De gelovigen leven vanuit dit perspectief.¹¹²¹ Tenslotte is Sion de
naam van hen, die hemelse dingen zien: van de kerk als geheel én van de indi-
viduele gelovigen. Hier wordt de waarheid geschouwd. Hier wordt ook Christus
geprezen. Maar het ware loflied klinkt pas in het hemelse Sion.¹¹²²

We wijzen nog op drie motieven, die in deze paragraaf steeds terugkeren.

Ten eerste: de nadruk op Christus. Nu eens komt Hij voor als koning
(*Juda*)¹¹²³, dan weer als openbaring van God (*Israël*)¹¹²⁴ of als vrede-
stichter (*Jerusalem*).¹¹²⁵ De ene keer wordt de incarnatie onderstreept¹¹²⁶,
de andere keer Zijn sterven¹¹²⁷ of opstanding.¹¹²⁸

Ten tweede benadrukt Origenes, dat de kerk gevormd wordt door gelovigen
uit joden en heidenen.¹¹²⁹ Tegenover de gnostiek wijst hij op wat joden
en christenen bindt: beiden hebben ze de Wet, maar terwijl de joden de
Wet houden, zijn het de christenen, die haar vervullen.¹¹³⁰ En voor jo-
den en heidenen is er dezelfde voorwaarde om tot het heil te komen: het
geloof in Jezus Christus, waardoor zij God zien.¹¹³¹

Het derde is, dat er in de kerk ook zondaren voorkomen, zoals er destijds
zondaren waren in Juda¹¹³², bij de joden¹¹³³, onder degenen, die de naam
Judas droegen¹¹³⁴, in Israël¹¹³⁵ en in Jerusalem.¹¹³⁶ Je kunt de kerk
niet rein houden.¹¹³⁷

4. STAD EN STAAT.

1a. *De kerk als stad.*

In zijn bespiegelingen over de stad Gods speelt Ps.46,5 een belangrijke
rol: "Een rivier, haar stromen verheugen de stad Gods". Het kan hier z.i.
niet gaan om Jerusalem, "*want daar is geen rivier in de buurt. Het is de
kerk van God, zonder vlek, gebouwd op het fundament van apostelen en pro-
feten, terwijl Christus Jezus de hoeksteen is (Ef.2,20)*". De rivier is
Christus, die de kerk verheugt.¹¹³⁸ De regen van het profetische woord
(cf.Jes.5,6), die ging tot Johannes de Doper (cf.Luc.16,16), is over (cf.
Hoogl.2,11). Dat deze regen is opgehouden is niet tot schade van de gelo-
vigen, maar tot groter winst voor de kerk. Want waarvoor zouden regenbui-
en nog nodig zijn, nu de rivier de stad Gods verheugt en in het hart van
elke gelovige een bron van levend water ontstaat, dat springt ten eeuwi-
gen leven (cf.Joh.4,14).¹¹³⁹ In Christus is het God zelf, die de kerk
verheugt.¹¹⁴⁰

Origenes stelt deze Rivier tegenover de rivier van Egypte, het domein van de Duivel, die ons bijv. wil doen geloven, dat Christus nog niet gekomen is.¹¹⁴¹ Origenes ziet ook verband tussen Ps.46 en Joz.15, waar in het gebied van Juda sprake is van En-Semes ("bron van de zon") in vs.7 en van Beth-Semes (door Origenes vertaald met "stad van de zon") in vs.10. Deze bron wordt tot een rivier, die de stad verheugt. De zon is Christus (cf.Mal.3,20) en de bron is die bron, waarover de Heer in Joh.4,14 gesproken heeft. De stad van de zon, de stad Gods, staat tegenover "de stad van de zon", Heliopolis in Egypte (Gen. 41,45 en Ezech.30,17 LXX).¹¹⁴² Opvallend is, dat hier een combinatie voorkomt van motieven, die we zojuist ook tegenkwamen: de associatie van Ps.46 en Joh.4, de tegenstelling met Egypte en de christologische interpretatie. Overigens ziet hij in de stad Gods uit Ps.46 niet alleen een beeld voor de kerk, maar ook voor de ziel, die God kan bevatten. De rivier, die haar verheugt, is de rivier van de wijsheid.¹¹⁴³ Door middel van de geschriften van de evangelisten en apostelen en door de hulp van engelen en hemelse machten worden de zielen tot alle kennis en inzicht van hemelse dingen gevoerd. Behalve deze rivier is er ook de Rivier, Christus en de Heilige Geest, die ook bij hen, aan wie Hij gegeven is, rivieren uit hun binnenste doet stromen (cf. Joh.7,38-39).¹¹⁴⁴ We komen op deze toepassing van het beeld van de stad op de ziel straks nog terug.¹¹⁴⁵

Eerst willen we ons nu bepalen bij het gebruik van dit beeld voor de kerk. De opmerking in Joh.11,54, dat Jezus zich niet meer vrij onder de jodenbewoog maar naar de landstreek dichtbij de woestijn vertrok, brengt hij in verband met Ps.107,33-38. Na de joden heeft Jezus zich tot de heidenen gewend en Hij heeft uit de heidenen καρποφορία verwekt door waterstromen in de woestijn. Hij vestigde daar de hongerigen en zij stichtten er een stad ter woning, de kerk.¹¹⁴⁶ De profetie van Jes.45,13 is in Christus vervuld, *"want Hij heeft werkelijk de stad van God gebouwd, maar uit levende stenen, waaruit Hij voor Abraham zonen heeft verwekt (cf.Mat.3,9; Luc.3,8) en uit hen heeft Hij de kerk van God gebouwd."*¹¹⁴⁷ Zulke profetieën moet je op deze wijze verstaan en ze niet, zoals de joden, letterlijk nemen en op de herbouw van het aardse Jerusalem laten slaan.¹¹⁴⁸ De stad van God is namelijk Jerusalem als *ῥασις τῆς εἰρήνης*: het is de stad, waar de vrede van Christus heerst.¹¹⁴⁹ En daarbinnen mogen mensen zich veilig weten, want *"het Woord van God wil niet, dat we een stad zonder muren binnengaan, maar in een ommuurde stad. 'De kerk van de levende God' (cf.1 Tim.3,15) is ommuurd door de waarheid van het Woord. Want Hij is de muur, zoals in Ps.18 staat: 'God is een muur'."*¹¹⁵⁰ Zo is de gelovige beschermd tegen het geweld van de Duivel¹¹⁵¹, die zich m.n. tegen de

waarheid richt.¹¹⁵² Daarom riep Origenes degenen, die nog ἐν τῇ προκοπῇ zijn, op om te vluchten naar Sion. Want wie buiten de versterkte steden, buiten de kerken van God blijft, zal door de Duivel vernietigd worden.¹¹⁵³

Anderzijds moeten zij, die in de kerk aan het hoofd staan, de Duivel in hun eigen leven ook geen voet geven, maar hem met alle kracht buitensluiten, zodat hij de heilige stad niet kan binnengaan.¹¹⁵⁴ Ook niet als hij de steden, de kerken van God, met vervolging treft.¹¹⁵⁵ Het behoort tot de taak van de leraren mensen te wapenen tegen de zonde. *"Want als de stad des Heren wordt opgevat als de kerk van de levende God, dan werpen de leraren de kerk uit en doden hen, 'die ongerechtigheid bedrijven', vijandige demonen en tegenstrevende machten, die de mensen tot zonde dwingen. De leraren doen dit door te onderwijzen, te onderrichten en door de geheimenissen te ontsluiten, die in de goddelijke geschriften verborgen liggen."*¹¹⁵⁶

In "de stad van de grote koning" (Ps.48,3) is "smart als van een die baart" (vs.7), als in de kerk Christus in mensen gestalte krijgt (cf.Gal.4,19).¹¹⁵⁷ De ziel, die Christus wil ontvangen, moet in de kerk zijn, zoals het huis, waar Jezus het Laatste Avondmaal hield in de stad Gods was (cf.Marc.14,14).¹¹⁵⁸

Origenes oppert de mogelijkheid, dat Erastus, van wie in Rom.16,23 gezegd wordt, dat hij ὁ οἰκονόμος τῆς πόλεως was, een kerkelijke functionaris is geweest, als rentmeester van die stad, "waarvan God de ontwerper en bouwmeester is" (Hebr.11,10).¹¹⁵⁹ Aan zulke *dispensatores verbi Dei* was ook in die zin de macht over steden toevertrouwd (cf.Luc.19,17-19), dat ze het bestuur over de zielen voeren.¹¹⁶⁰ Ook in andere overheidspersonen ziet hij typen van kerkelijke ambtsdragers. De Raad der Ouden (γερούσια) in de poort van de stad (cf.Deut.25,7) duidt op de oudsten, de presbyters van de kerk van God, die o.a. ketterijen beoordelen.¹¹⁶¹

De veranderingen in het bestuur van het volk van God, die op voorstel van Jethro werden doorgevoerd (cf.Ex.18,19-23) moeten de kerkelijke leiders als voorbeeld dienen: *"Laten de leiders van het volk en de presbyters van het volk horen, want zij moeten elk uur van de dag over het volk rechtspreken, altijd en zonder onderbreking op de rechterstoel zitten, geschillen beslechten, dissidenten verzoenen en weerspannigen tot vrede brengen. Laat nu ieder uit de heilige schriften zijn taak leren. Hij zegt: laat Mozes in die zaken optreden die God raken en laat hij het Woord van God aan het volk uiteenzetten. Maar de andere leiders, die zij stamhoofden (tribuni) noemen..., de andere stamhoofden dan of de oversten over honderd of over vijftig moeten de eenvoudiger beslissingen nemen en beslechten wat op enkelingen betrekking heeft. En ik meen, dat deze vorm niet alleen voor deze eeuw aan de kerk gegeven is, maar ook in de komende eeuw in acht genomen moet worden (cf.Mat.19,28)."*¹¹⁶²

In C.Celsus trekt hij een vergelijking tussen αἱ ἐκκλησίαι τοῦ θεοῦ en αἱ ἐκκλησίαι τῶν πόλεων (of: αἱ δῆμων ἐκκλησίαι).¹¹⁶³ Want *"wij weten dat er in iedere stad een ander soort (σύστημα) vaderland is, gesticht door het Woord van God"*.¹¹⁶⁴ Dit vaderland (πατρίς) κατὰ θεόν is de kerk.¹¹⁶⁵

De ἐκκλησίαι τοῦ θεοῦ wonen bij (παροικεῖν) de ἐκκλησίαι τῶν πόλεων. Het werkwoord παροικεῖν heeft hier voor Origenes tegelijk de betekenis van bijwoner, vreemdeling zijn in deze wereld.¹¹⁶⁶

Het is Gods bedoeling, dat de kerken ten behoeve van de bekering en hervorming van de wereld in de oppositie gaan (ἀντιπολιτεύεσθαι) tgo. de gemeenschappen (ἐκκλησίαι) van bijgelovige, ongebreidelde en onrechtvaardige mensen. Deze oppositie draagt echter geen politiek, maar een ethisch-religieus karakter.¹¹⁶⁷ Daarom legt Origenes het verwijt van Celsus naast zich neer, dat christenen slechtere burgers zouden zijn. Integendeel: de minsten in de kerken zijn nog veel beter dan de andere burgers van de stad.¹¹⁶⁸ Hij illustreert dat door achtereenvolgens de ἐκκλησία, de βουλή en de ἄρχοντες van de stad en van de kerk met elkaar te vergelijken.¹¹⁶⁹

Tegenover de burgerlijke λειτουργία stelt hij die van de kerk, die dient tot heil van alle mensen.¹¹⁷⁰ En zo doen christenen meer goed dan andere burgers. Zij brengen zelfs degenen, die in de kleinste steden goed hebben geleefd, naar een goddelijke en hemelse stad: in het kleinste stadje ben je getrouw geweest (cf.Luc.16,10; 19,17), kom nu naar de grote stad!¹¹⁷¹ Origenes brengt een duidelijk onderscheid aan tussen kerk en staat. Hij meent, dat de kerk zich niet moet compromitteren met de staat en de politiek. Haar grootste solidariteit is, als ze haar eigen taak in de wereld blijft vervullen door mensen bij te staan op de weg naar de hemelse stad.¹¹⁷²

1b. *De ziel als stad.*

In een preek over Jozua past Origenes het beeld van een stad eerst toe op de kerk en vervolgens op de ziel: *"en als we onder de stad van de Heer de ziel van een ieder van ons moeten verstaan, die door de Heer wordt gebouwd uit levende stenen (1 Petr.2,5), d.i. uit verschillende deugden van allerlei soort, dan werpt ieder, die heilig en toegewijd is, ook uit die stad de zondaren, d.w.z. hij doodt in de morgen slechte gedachten en verkeerde begeerten (cf.Ps.101,8)"*.¹¹⁷³ Of - in een andere preek over Jozua - *"Maar ook gij wordt stad Gods, als ge aan alle kanten beveiligd zijt en met een muur van zelfbeheersing omgeven, als ge met torens van wijsheid en grootmoedigheid versterkt zijt."*¹¹⁷⁴

In een fragment op naam van Origenes lezen we: *"Want sommigen zijn steden van God en diens bouwwerken en akkers. Want Paulus zegt ook: 'Gods akker, Gods bouwwerk zijt gij' (1 Cor.3,9). Immers, in wie de mysteriën over God en de onuitsprekelijke dogmas gebouwd worden, in hem is een tempel van God en het heilige der heilige en deze moederstad van heel Judea."*¹¹⁷⁵ De vromen moeten zichzelf als een goed ingerichte stad besturen en moeten gehoorzamen aan de geestelijke wetten van God.¹¹⁷⁶ Zo zijn ze steden op bergen gebouwd (cf. Mat.5,14), omdat ze niet het lage, menselijke bedenken of vol zijn van begeerte en aardse rijkdom en pracht, maar met Christus opgewekt zoeken wat boven is (cf. Col.3,1).¹¹⁷⁷ Want *"wat baat het mij, als Christus, die de steden van de tegenstanders als erfenis bezit, mijn stad niet bezit? Als in mijn stad, d.i. mijn ziel, 'de stad van de grote koning' (Ps.48,3), Zijn wetten en instellingen niet in acht worden genomen?"*¹¹⁷⁸ Want ook wij waren eerst steden van Sihon, de Duivel, toen we in het kwaad woonden, maar nu zijn we steden van Israël en erfdeel der heiligen.¹¹⁷⁹ Deze persoonlijke toepassing is een steeds weerkerend motief.

1c. De stad van de ketterij.

Uit hetgeen we zojuist citeerden blijkt, dat er steden zijn, die verlaten moeten worden: de steden van de Duivel en van (al het lichamelijke in) de wereld.¹¹⁸⁰ Ook moet een kerkmens geen steden binnengaan, waar ketterij is en leringen die God vreemd zijn.¹¹⁸¹ Origenes gebruikt het beeld van de stad namelijk ook voor het systeem van dogmas, die met de wijsheid van de heersers dezer eeuw in elkaar getimmerd zijn. Dan is het de stad van de vijanden van de waarheid Gods.¹¹⁸² In een scholion op Ezech.16,7 wordt nog nader toegelicht waarom ketterijen met steden vergeleken worden. Elke ketterij heeft zijneigen wet en πολιτεία.¹¹⁸³

De verhalen over verwoesting van steden, zoals in het boek Jozua beschreven, zijn voorafschaduwingen (*mysteria*) van de vernietiging van de steden van de ketterijen, die versterkt zijn met verleidende woorden en met bolwerken en gedachten van hen, die zich tegen de kennis van God verheffen (cf. 2 Cor.10,4-5).¹¹⁸⁴ Later sprak Jezus over het in brand steken van deze steden (Mat.22,7). Maar ook de stad van de joodse leer is na de komst van Christus in brand gestoken.¹¹⁸⁵ Wat we hieronder moeten verstaan heeft hij n.a.v. Joz.15,15-16 uitgelegd, waar het gaat over de inname van Kirjath-Sefer (*civitas litterarum*), dat later Debir (*loquela*) heet. *"Immers, dat wat vroeger letterlijk beschreven was en letterlijk opgevat werd, is nu in de gemeenten van Christus door de openbaring van de Heer woord geworden, toen eerst de heilige apostelen erover*

spraken en het uitlegden en de oppervlakkige letterlijke betekenis opzij zetten en er een geestelijk woord uit naar voren brachten. Maar ook alle leraren van de gemeenten maken stuk voor stuk de letter van de wet tot een evangelisch woord en betoog.¹¹⁸⁶ En zoals de joden de Schriften verkeerd verstaan hebben, zo hebben anderen er misbruik van gemaakt om er hun spitsvondige theorieën mee te onderbouwen. In dit verband worden in een scholion de Schriften steden genoemd, die door sofisten zijn geplunderd.¹¹⁸⁷

1d. De hemelse stad.

Onder invloed van Hebr.12,22 spreekt Origenes ook over "de stad van de levende God" in de hemel, waar de zetel van God is.¹¹⁸⁸ Niet iedereen heeft daar toegang. "Als iemand uit deze wereld is heengegaan en het beeld van het aardse met zich mee draagt, wordt hij vanwege dit beeld in de stad van God tot niets teruggebracht en ontvangt hij, die geen kenmerken van het hemelse beeld draagt, geen deel onder de burgers van die hemelse stad."¹¹⁸⁹ Hij moet μονότροπος zijn. Origenes neemt dit woord over uit de Septuaginta, die het in Ps.68(67),7 gebruikt in de betekenis "living alone", "solitary". Hij geeft er echter een andere betekenis aan. "Μονοτρόπους noemt Hij hen, die Hem alleen hun leven gewijd hebben, die het van alle tweeslachtigheid en wereldse begeerten hebben ontdaan. Deze belooft Hij dan ook, dat ze zich in Zijn huis, d.i. in de hemelse stad, zullen vestigen."¹¹⁹⁰

Door de opstanding van Christus uit de doden is de weg naar deze hemelse stad opengesteld. Vóór Zijn opstanding zochten wij de stad van God beneden, maar nu boven.¹¹⁹¹ Dat is z.i. ook de betekenis van Mat.27,51-53. Na de opstanding van Christus gaan de zielen, die door de genade van God tot geloof gewekt zijn uit de graven, d.w.z. de lichamen van de zondige zielen worden lichamen van heiligen en zij gaan naar de heilige stad, zij die hun (levens)wandel in de hemel hebben (cf.Phil.3,20), terwijl ze aan velen "verschijnen", die hun goede werken zien (cf.Mat.5,16).¹¹⁹² Die stad van God stelt Origenes gelijk met de rust van het paradijs.¹¹⁹³ Wanneer de joden niet zo gezondigd hadden door vroeger de profeten te doden en later tegen Jezus samen te spannen, dan zouden we in hen een schoon voorbeeld van de hemelse stad hebben gehad.¹¹⁹⁴

1e. Poorten, grendels, torens.

Wanneer in Ps.100,4 staat "gaat met een loflied (έν ἑξομολογήσει) zijn poorten binnen, zijn voorhoven met lofgezing (έν ὕμνοις), zegt Origenes, dat met poorten en voorhoven de kerken bedoeld worden. Zij verschaffen ons de toegang tot de Heer en in hen behoren wij Hem voortdurend dank te brengen. Toegang tot de Heer heeft de mens d.m.v. de ἑξομολόγησις, de schuldbelij-

denis.¹¹⁹⁵

In een ander scholion wordt gesproken over de *μοχλοί*, de grendels van het geestelijke Jerusalem, de kerk, d.w.z. haar rechte dogmas en sterke betogen.¹¹⁹⁶

Tenslotte zijn de ivoren *βάρεις* uit Ps.44 (LXX) volgens Origenes de kerken. Het ivoor duidt op hun waarde: ze zijn schitterend en kostbaar.

Βάρις kan enerzijds de betekenis hebben van *een versterkte toren* (*πύργος πεπυρωμένος*). Het duidt dan op de kerk, die stevig en genadig op de Rots gegrondvest is.¹¹⁹⁷ Maar *βάρις* kan ook duiden op *een ruim huis* en is dan beeld van de royale liefde van Christus voor de wereld.¹¹⁹⁸

2a. (Συμ)πολίτης.

In Ef.2,19 schrijft Paulus, dat de heidenchristenen "medeburgers der heiligen" geworden zijn, d.w.z. samen met de jodenchristenen zijn ze burgers van het hemels Jerusalem geworden.¹¹⁹⁹ Het wekt enigszins verbazing, dat Origenes aan deze tekst nauwelijks aandacht besteedt. Alleen in zijn commentaar op Efeze gaat hij er wat uitvoeriger op in. Hij brengt de woorden dan in verband met Ef.2,12 "vroeger waart gij uitgesloten van het burgerrecht van Israël" en onderstreept daarbij, dat het nu dus niet meer geldt. Er loopt één lijn van het oude naar het nieuwe verbond.¹²⁰⁰

Naar aanleiding van de woorden *ἄνω* en *κάτω* in Joh.8,23 schrijft Origenes, dat ieder, die deel uitmaakt van deze zichtbare wereld, t.o.v. het noëtische *κάτω* is, ook al is hij *ὁ πολίτης τῶν οὐρανίων*. En als behorend tot het zichtbare is hij tijdelijk en van voorbijgaande aard. T.o.v. hen, die werelds leven is hij echter niet *κάτω* maar *ἄνωτάτω*.¹²⁰¹

2b. Πολιτεία.

In Ef.2,12 wordt het woord *πολιτεία* gebruikt, dat daar de betekenis *burgerrecht* heeft (cf. Hand.22,28). Zo wordt het ook door Origenes opgevat: degenen, die in Christus geloven, hebben geen nieuw burgerrecht, maar ze hebben deel gekregen aan het burgerrecht van Israël. Origenes wijst op de belangrijke rol, die de apostelen hierbij gespeeld hebben. "*want de volken, die 'vreemd waren aan het verbond van God en aan het burgerrecht van Israël'* (cf. Ef.2,12), konden alleen het Evangelie geloven door de genade, die aan de apostelen gegeven was."¹²⁰²

Overigens gebruikt Origenes *πολιτεία* doorgaans niet in de betekenis van *burgerrecht*, maar van *levenswandel*. Hierbij is het verband met begrippen als 'stad' en 'burgerrecht' vervaagd. Hij stemt hierin overeen met Clemens

die wel een paar keer spreekt over het "verdrijven uit onze πολιτεία", waar-
bij hij zinspeelt op de betekenis "staat" en "burgerrecht"¹²⁰³, maar meestal
πολιτεία ook gebruikt in de betekenis van ἡ τοῦ βίου πολιτεία, de le-
venswandel.¹²⁰⁴

Soms heeft het bij Origenes de pregnante betekenis van *christelijke* levens-
wandel.¹²⁰⁵ Daarnaast kan het voorkomen met adjectieven als ἀγαθός¹²⁰⁶,
χρηστός¹²⁰⁷, ἅγιος¹²⁰⁸, οὐράνιος¹²⁰⁹, εὐαγγελικός¹²¹⁰ of met be-
palingen als κατ'ἀρετὴν (*deugdzaam*)¹²¹¹, κατὰ θεόν (*die met God rekening*
houdt)¹²¹², κατὰ νόμον (*naar de wet*)¹²¹³ en κατ'αὐτόν, dat wil zeggen:
volgens ὁ ἐκκλησιαστικός πᾶς λόγος.¹²¹⁴

Het meest opvallend is zijn uitspraak "wij (d.w.z. de gelovigen uit de heide-
nen) zijn het volk (ἔθνος) aan wie 'het koninkrijk van God' (cf. Mat. 21,43),
ἡ εὐαγγελικὴ πολιτεία, *gegeven is*."¹²¹⁵ Πολιτεία heeft hier een rui-
mere betekenis dan *levenswandel* en krijgt weer meer het karakter van *burger-*
recht.

Evenals bij Clemens¹²¹⁶ worden ook in enkele scholia op naam van Origenes
leer en leven, δόγμα en πολιτεία in één adem genoemd.¹²¹⁷

2c. Πολιτεύεσθαι.

"Gedraagt U waardig het Evangelie van Christus", schrijft Paulus in Phil. 1,27.
Ook in Hand. 23,1 komt πολιτεύεσθαι in de betekenis *zich gedragen* voor. Ori-
genes zinspeelt op Phil. 1,27 als hij de vraag beantwoordt hoe wij God groot
kunnen maken (cf. Luc. 1,46): "*als wij ons waardig gedragen, naar het beeld van*
Hem, die ons geschapen heeft, en wij zoveel mogelijk door goede werken gelijk
worden aan het prototype", d.w.z. aan Christus.¹²¹⁸ In dezelfde geest spreekt
hij over "*degene, die zich gedraagt naar Christus' bedoeling* (κατὰ Χριστόν)
en bij Hem blijft".¹²¹⁹

Algemener spreken zowel Origenes als Clemens over εὐσεβῶς¹²²⁰ en καλῶς
πολιτεύεσθαι.¹²²¹

Toch leven niet allen binnen de kerk, zoals zij zouden moeten leven. En als
je erop zou letten hoeveel mensen in de kerk leven vanuit "de vernieuwing van
hun denken" (cf. Rom. 12,2) en hoevelen gemakzuchtig leven (ῥαθυμότερον πολι-
τεύεσθαι), "gelijkvormig aan deze wereld", dan zou je begrijpen, dat "velen
zijn geroepen, maar weinigen uitverkoren" (Mat. 22,14).¹²²² Want zoals de naam
van de heilige opgeschreven staat in de hemelen (cf. Luc. 10,20), zo staan de
namen van hen, die zich aards gedragen (γῆνως πολιτεύεσθαι) opgeschre-
ven op de aarde (cf. Jer. 17,13), omdat ze God verlaten.¹²²³ Je kunt namelijk
ἐν τῷ νόμῳ πολιτεύεσθαι¹²²⁴ of μὴ κατὰ νόμον θεοῦ πολιτεύεσθαι¹²²⁵,
maar κατὰ σάρκα.¹²²⁶ Je kunt μετὰ κρίσεως ὁρθῆς¹²²⁷ en μὴ ἀπὸ ἐπι-

στήμης πολιτεύεσθαι.¹²²⁸ En je kunt πρὸς δόγμα πολιτεύεσθαι, je volgens een bepaalde leer gedragen, zoals de ketters doen of de joden, de griekse filosofen of de kerk.¹²²⁹

Evenals πολιτεία de pregnante betekenis kan hebben van een christelijke levenswandel, zo kan πολιτεύεσθαι betekenen *zich als een christen gedragen*.¹²³⁰

In al de genoemde voorbeelden speelt het beeld van de stad of van het burgerrecht nauwelijks een rol.¹²³¹ Alleen in C.Celsus legt Origenes nadrukkelijk verband tussen πολιτεύεσθαι en het burgerschap in de hemel. Hij schrijft daar over de christenen: "*Zij scheiden zich af en breken met hen, die uitgesloten zijn van het burgerrecht Gods en vreemd aan Zijn verbonden* (cf.Ef.2, 12), *opdat zij het burgerschap in de hemelen uitoefenen* (τὸ ἐν οὐρανοῖς πολίτευμα πολιτεύεσθαι) (cf.Phil.3,20), *naderend tot de levende God en de stad van God, het hemels Jerusalem en tot tienduizendtallen van engelen, en tot een feestelijke en plechtige vergadering van eerstgeborenen, die ingeschreven zijn in de hemel* (Hebr.12,22-23)."¹²³²

2d. Πολίτευμα.

Tallose malen citeert Origenes direct of indirect Phil.3,20: "ἡμῶν γὰρ τὸ πολίτευμα ἐν οὐρανοῖς ὑπάρχει", "ons burgerschap (of: vaderland) is in de hemelen".¹²³³ Kennelijk is dat een uitspraak van Paulus, waaraan hij grote betekenis toekent. Origenes maakt graag de tegenstelling *wandelend* (*ambulare*) of *de tijd slijtend* (*διατρίβειν*) *op aarde*, maar *burger van de hemel*.¹²³⁴ In de latijnse vertaling wordt het woord *conversatio*, *levenswandel* gebruikt, dat in de latijnse vertalingen van Origenes voortdurend terugkeert. Dit komt echter voor rekening van de vertalers. In het kader van Origenes' theologie zullen we bij πολίτευμα primair moeten denken aan de betekenis (hemels) burgerschap of vaderland.¹²³⁵

Ook al leeft de gelovige op aarde, naar zijn gezindheid (*προαίρεσις*) is hij aan de aarde onttrokken¹²³⁶ en in de geest en in geloof is hij overgebracht naar de hemel.¹²³⁷ Daarop heeft hij zijn hoop gericht.¹²³⁸ Daar is de plaats van de erfenis, die aan de heiligen beloofd wordt.¹²³⁹ In dit verband spreekt Origenes over de hemelse mens (cf.1 Cor.15,47-49), die zijn vaderland in de hemel heeft.¹²⁴⁰ En omdat de hemel Gods troon is (cf.Jes.66,1) zetelt God in hen.¹²⁴¹

Van hen, die zo hun vaderland in de hemel hebben, kan niet gezegd worden, dat ze behoren tot "het volk des lands" (Lev.4,27), het volk van de aarde.¹²⁴² Zij zijn reeds hervormd en hersteld naar het beeld van God, gesierd met "het beeld van de hemelse" (1 Cor.15,49).¹²⁴³ Ze zijn heiligen. Immers, het woord ἅγιος

betekent volgens Origenes *buiten het land*, buiten de wereld.¹²⁴⁴ En ze bezitten een nieuwheid des levens¹²⁴⁵, omdat ze de geestelijke besnijdenis hebben ondergaan.¹²⁴⁶ En omdat hun vaderland in de hemel is, moeten ze "zonder ophouden bidden" (cf. 1 Thess. 5,17): "Onze Vader, die in de hemelen zijt."¹²⁴⁷ Maar als *oranten* moeten ze niet alleen hun handen, maar ook hun daden van de aarde opheffen.¹²⁴⁸ Alle motieven, daden, gedachten en woorden moeten hemels zijn.¹²⁴⁹ Kortom, wie wandelend op aarde zijn vaderland in de hemel heeft, doet alles wat het rijk der hemelen waardig is.¹²⁵⁰ En wie zo zijn daden verheft, zoals Mozes zijn haden tegenover Amalek (cf. Ex. 17,11), wint de strijd¹²⁵¹ en geeft God rede tot blijdschap.¹²⁵² En wie als burger van dat hemels vaderland zo leeft, dat hij het licht der wereld is, is als een ster aan de hemel.¹²⁵³

Origenes stelt christenen en joden tegenover elkaar, als hij zegt, dat christenen trachten de ziel van de mensen omhoog te richten: dat ze niet een stad beneden hebben, zoals de joden, maar een vaderland in de hemelen.¹²⁵⁴ Centraal staat ook hier de openbaring van Jezus Christus. In zijn commentaar op Mat. 16, 16-17 schrijft Origenes, dat God ons openbaart, dat Jezus de Christus is, "*opdat we leven als burgers van een rijk in de hemelen*" (ἵνα >έν οὐρανοῖς < πολιτευώμεθα).¹²⁵⁵ Zo kunnen we vertrekken naar de volmaaktheid, die in Christus is, en naar de *conversatio* van de hemelse kerk.¹²⁵⁶ Maar nu reeds kunnen heiligen met Christus een plaats in de hemelse gewesten hebben (cf. Ef. 2,6), omdat ze hun vaderland (πολίτευμα) in de hemelen hebben, als het koninkrijk van God binnen in hen is.¹²⁵⁷

De weg naar het hemelse vaderland, dat wil ook zeggen naar een nieuwe manier van leven, is mogelijk geworden door de opstanding van Christus. Daarom heeft iemand, die in nieuwheid des levens wandelt (cf. Rom. 6,4), geen reden zich erop te verheffen.¹²⁵⁸

Toch is dit leven ook van voorbijgaande aard. "De hemel en de aarde zullen voorbijgaan" (Mat. 24,35), d.w.z. degenen wier leven aards was, maar ook zij, wier *conversatio* in de hemelen was, opdat deze in een betere toestand komen.¹²⁵⁹ Want nu hebben we ons vaderland in de hemel nog door een spiegel in raadselen, maar dan van aangezicht tot aangezicht (cf. 1 Cor. 13,12).¹²⁶⁰

3. *Samenvatting.*

3a. *Kerk en staat.*

Πόλις en de hiervan afgeleide begrippen zijn reeds in de LXX politiek ontkleurd.¹²⁶¹ In het N.T. hebben ze evenmin een politieke betekenis.¹²⁶² De apostolische vaders gaan in dezelfde lijn voort.¹²⁶³ En ook bij Origenes hebben

πολιτεία en πολιτεύεσθαι gewoonlijk de apolitieke betekenis van resp. *levenswandel* en *zich gedragen*. Ten onrechte meent K.L.Schmidt, dat dat in combinaties als ἐν τῷ νόμῳ πολιτεύεσθαι en κατὰ νόμον θεοῦ πολιτεύεσθαι anders ligt.¹²⁶⁴ Wanneer Origenes voor de kerk het beeld van de stad gebruikt, heeft hij daarbij echter geen politieke gedachten.

In Ps.46 staat, dat een rivier de stad Gods verheugt. Het gaat daar over de inwoners van de stad, die zich verheugen over Gods tegenwoordigheid en daarin hun sterkte vinden.¹²⁶⁵ Hij past het toe op Christus' tegenwoordigheid: Hij is de Rivier, waarover de kerk zich verheugt. Hij is het ook, die de kerk gebouwd heeft en ommuurd met de waarheid. Dat is haar kracht. Daarbinnen is de mens veilig.¹²⁶⁶

In haar organisatiestructuur lijkt de kerk wel op een stad: er is een Raad der Ouden, er zijn regeerders, rentmeesters. Maar naar haar aard is ze fundamenteel anders.¹²⁶⁷ En evenals de stad heeft de kerk ook een λειτουργία te vervullen. Die is echter niet nationaal begrensd, maar dient tot welzijn van allen. Haar dienst is universeel. Ze richt mensen op de hemelse stad en wil hen brengen tot het burgerschap in de hemel door het geloof in Jezus Christus die door Zijn opstanding de weg erheen, die van een nieuw leven, opende.¹²⁶⁸ Tegenover Celsus benadrukt Origenes, dat christenen daarom nog geen onbetrouwbare burgers zijn. Integendeel: bij het hemels burgerschap hoort een specifieke levenswandel: dat men zich gedraagt naar Christus' bedoeling. Daardoor is men juist een beter burger.¹²⁶⁹

Toch valt hier bij Origenes een zekere spanning te constateren t.a.v. de solidariteit met de wereld, een probleem waarmee de kerk voortdurend geworsteld heeft. Enerzijds benadrukt hij sterk het burgerschap in de hemel. Het verblijf op aarde is een tijdpassering, want naar zijn gezindheid is een christen aan de aarde onttrokken. Daarop duidt ook het woord ἄλλος, *buiten het land*, d.w. z. buiten deze wereld. Maar aan de andere kant wil hij in zijn apologetisch werk de indruk wegnemen, dat christenen geen enkele bijdrage aan de samenleving leveren of zelfs staatsgevaarlijk zijn. Zo neemt hij een tussenpositie in tussen Clemens met z'n sterk ascetische moraal en Eusebius met zijn vergaande verstrengeling van rijksgeschiedenis en heilsgeschiedenis.¹²⁷⁰

3b. *Kerk en Israël.*

Origenes stelt de kerk en Israël tegenover elkaar, ten eerste omdat de joden bij de letter blijven en zo bewoners van Kirjath-Sefer, *de stad van de letters* zijn¹²⁷¹ en ten tweede omdat de joden volledig gericht zijn op de aardse stad i.p.v. op het vaderland in de hemel.¹²⁷² Het is mogelijk, dat Origenes met

dit laatste doelt op de materialistisch gekleurde apocalyptische fantasieën van de joden.¹²⁷³ Tegenover de gnostische afkeer van de joden benadrukt hij echter, dat de heidenchristenen medeburgers van de jodenchristenen zijn geworden en dat zij, die in Christus geloven, deel hebben gekregen aan het burgerrecht van Israël.¹²⁷⁴

3c. Kerk en ketters.

Ook het systeem van de ketterij wordt door Origenes met een stad vergeleken. Daarbij gaat het hem vooral om twee aspecten. Ten eerste: zoals de kerk zichzelf afgrenselt, definiëert d.m.v. de rechtzinnige leerstellingen, zo verschansen de ketters zich achter bolwerken van verkeerde gedachten. En ten tweede: in de stad van de ketterij heersen ook eigen wetten en een eigen levensstijl (πολιτεία).¹²⁷⁵

5. HET KONINGSCHAP.

1. Een koninklijk geslacht.

In het lied van Debora klinkt de oproep: "Hoort, gij koningen, en leent het oor, gij machthebbers." (Richt.5,3) Origenes geeft hiervan deze uitleg: "*Koningen noemt zij hen, die samengeroepen worden om het Woord van God te horen. Springt op van vreugde, volk van God, bij het horen van de eer van Uw adel-dom. Gij wordt geroepen om het Woord van God te horen! En niet als volk wordt ge geroepen, maar als koning. Want tot U is gezegd: 'Gij zijt een koninklijk geslacht...' (cf. 1 Petr.2,9).*"¹²⁷⁶ Bij het horen van het woord *koningen* moet hij denken aan 1 Petr.2. Daar worden de gelovigen getypeerd als "een uitverkoren geslacht, een koninklijk priesterschap".¹²⁷⁷ Dezelfde associatie heeft hij bij de uitdrukking σπέρμα βασιλείας in Ezech.17,13: "*wij allen, die het woord van God hebben aanvaard, zijn 'een koninklijk geslacht'.*"¹²⁷⁸ De beslissing valt bij het gehoorzamen aan het Woord.¹²⁷⁹

Niet langer moet de zonde heersen in onze sterfelijke lichamen (Rom.6,12), zodat het lichaam "*troon en paleis van de zonde*" is.¹²⁸⁰ Maar als Christus in ons heerst (*regnare*), worden wij koning (*rex*) over alles.¹²⁸¹ Daarom moeten we de begeerten van het vlees aan ons gezag onderwerpen.¹²⁸² Degene, die het koninkrijk der hemelen zal erven, moet beginnen met als koning te heersen over zijn eigen drijfveren.¹²⁸³ Wie dan de vleeselijke begeerten meester is geworden, is waard om als koning de woorden van God te horen.¹²⁸⁴ "Hunner is het koninkrijk der hemelen" (Mat.5,3). D.w.z. hunner is de Christus.¹²⁸⁵ Want Christus is de koning van de hemel en ἡ αὐτοβασιλεία. Deze identificatie van het koninkrijk der hemelen en Christus fundeert hij op Mat.18,23: "Daarom is

het koninkrijk der hemelen te vergelijken met een koning...". Die koning is de Zoon van God.¹²⁸⁶

Een belangrijk element bij Origenes is, dat hij het koninkrijk in de gelovigen al in nuce aanwezig acht. Hij leest in Luc.17,21: "Ἡ βασιλεία ἐντὸς ὑμῶν."¹²⁸⁷ Het is "nicht bloss ein Gut unserer Hoffnung, sondern gegenwärtig im Werden" en "in allmählichem Fortschritt wächst in uns das Reich Gottes zur Fülle des 'ὁ θεὸς πάντα ἐν πᾶσιν'."¹²⁸⁸ *"Ik geloof, dat met 'Rijk Gods' de zalige toestand van de heersende wil en de orde van de wijze gedachte bedoeld is. Met 'Rijk van Christus' echter de tot heil van de hoorders gesproken woorden en de volbrachte werken der gerechtigheid en der overige deugden, want de Zoon van God is 'Woord' (Joh.1,1.14) en 'Gerechtigheid' (1 Cor.1, 30)."*¹²⁸⁹ De bede "Uw koninkrijk kome" heeft betrekking op de groei en het vrucht dragen van het rijk, dat in ons is, op de voltooiing.¹²⁹⁰

Hierbij speelt het onderwijs van Christus een grote rol. In eerste instantie het morele onderwijs, dat Hij als "koning van Israël" (Spr.1,1) geeft. Met *Israël* zijn hier de gelovigen in de beginfase bedoeld, voordat zij nog het hemelse Jerusalem als moeder (cf.Gal.4,26) hebben leren kennen.¹²⁹¹ Vervolgens het onderwijs in de betekenis van het Oude en Nieuwe Testament. *"Want de ziel, bruid van het Woord, die zich in het koninklijk huis, d.i. de kerk, bevindt, wordt onderwezen door het Woord van God, die haar bruidegom is, in al wat verborgen en verscholen is in het koninklijk paleis en in de slaapkamer van de koning."*¹²⁹² Zolang de kerk op aarde nog in het begin van de dienst van God en van de kennis van Christus is en nog slechts het uiteinde van God, d.i. Zijn voeten gezien heeft, is zij "de voetbank van Zijn voeten" (cf.Ps. 110,1).¹²⁹³

Wanneer Christus tenslotte de zijnen zover heeft onderwezen, dat ze God kunnen bevatten en ze een koninkrijk zijn geworden (cf.Openb.1,6; 5,10), dat God waardig is, geeft Hij hen over aan Zijn God en Vader en zal God "alles in allen" zijn (cf.1 Cor.15,28).¹²⁹⁴ Eerst zijn ze "koninkrijk van Christus" geworden en vervolgens worden ze aan God overgedragen, dat Hij over hen regeert!¹²⁹⁵ Want allen, die aan Christus onderworpen zijn, zullen tenslotte ook aan God, de Vader, onderworpen zijn, aan wie Hij het Rijk zal overdragen.¹²⁹⁶

Iemand, die nog slechts naar het koninkrijk van God verlangt, wordt er toch al door beheerst, meent Origenes.¹²⁹⁷ Wie de woorden van God gehoord heeft zonder ze nog te verstaan vergelijkt hij met landvoogden (satrapen) en degenen, die ze ook verstaan hebben, de heiligen, met koningen.¹²⁹⁸ Vooral de apostelen zijn onder deze vorsten te rekenen: zij hebben putten uitgehouwen (cf.Num.21, 18) en de diepten Gods doorzocht (cf.1 Cor.2,10).¹²⁹⁹ Ook moeten onder de vor-

sten met name genoemd worden degenen, die de kerken van God besturen.¹³⁰⁰ De "koning der koningen" (1 Tim.6,15; Openb.19,16) is Christus.¹³⁰¹ Omdat in de veelheid van zijn onderdanen des konings heerlijkheid is (cf. Spr. 14,28), wordt Christus steeds meer koning naar mate meer mensen Zijn koningschap erkennen.¹³⁰² Anders gezegd: het rijk van God is gegrondvest op allen, die het beeld van de hemelse dragen (cf. 1 Cor.15,49) en daarom tot hemelsen geworden zijn. En de hemel is Zijn troon (Jes.66,1).¹³⁰³ Zo worden zij, die zich inspannen om door een volmaakte levensstijl en een diep inzicht hemels te worden, *troon van God*, evenals zij die hun schat in de hemel hebben (cf. Mat.19,21).¹³⁰⁴ In het bijzonder kan Christus *troon van de Vader, hemel* genoemd worden, terwijl de kerk "de voetbank voor Zijn voeten" (Jes.66,1) is.¹³⁰⁵ Niet alleen worden sommigen van de meer volmaakte heiligen Zijn zetel genoemd, maar ook bepaalde engelenmachten. Van hen is in Col.1,16 sprake, waar gezegd wordt "hetzij zetels, hetzij heerschappijen".¹³⁰⁶ In zijn exegese van Mat.23,2 vergelijkt hij "de stoel van Mozes" met de troon van Christus. De schriftgeleerden die de letter van de Wet bewaren en de Farizeeën zitten op de stoel van Mozes. Zij die Mozes op geestelijke wijze verstaan, zitten ook op de stoel van Mozes (*cathedra Moysi*). Ze zijn echter geen schriftgeleerden en farizeeën, maar beter, nl. discipelen van Christus. "*Vóór de komst van Christus zaten zij, die goed en 'logisch' de woorden van Mozes uitlegden, goed op 'de stoel van Mozes'. Na de komst van Christus echter zitten ze op de stoel van de kerk, die de stoel en de troon van Christus (cathedra Christ et thronus) is.*"¹³⁰⁷

2. Het huis en de troon van David

David is het type van Christus. "*Als David Christus is, zoals ik herhaaldelijk heb aangetoond, zijn wij het huis van David, de kerk van God.*"¹³⁰⁸ De gelovigen zitten als koningen en vorsten op de troon van David, d.i. de kerk van Christus.¹³⁰⁹ Dat het hierbij niet alleen om joden-, maar ook om heidenchristenen gaat, benadrukt Origenes, als hij zegt: "*Niet met geroepen, maar met uitverkorenen wordt de troon van David gebouwd tot in de geslachten: door de uitverkorenen uit de besnedenen en uit de heidenen.*"¹³¹⁰ De twee vrouwen van David, die door Amalek waren gevangen genomen (1 Sam.30,5), symboliseren voor hem ook de christenen uit de joden én uit de heidenen. Ook vóór de komst van de ware David had Amalek (de vijandige machten) al een grote slachting aangericht, maar nog steeds vormt hij een bedreiging.¹³¹¹

Tenslotte lezen we in een scholion op de psalmen: "*En de kerk heerst als koningin over de overigen op aarde: ze heerst samen met Christus (συμβασιλεύουσα).*"¹³¹²

In de kerk is echter nog slechts het beeld van het toekomstig rijk aanwezig.¹³¹³

3. *Samenvatting.*

In het N.T. staat centraal de gedachte van de βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ook wel βασιλεία Ἰησοῦ Χριστοῦ genoemd, omdat Zijn Evangelie het Evangelie van het koninkrijk is.¹³¹⁴ Hij verkondigt het koninkrijk.¹³¹⁵ Dit rijk is een gave Gods.¹³¹⁶ De uitnodiging om tot dit koninkrijk te komen moet in μετανοία worden aangenomen.¹³¹⁷ Het aanbod is universeel.¹³¹⁸ Men kan het rijk niet met goede werken verdienen, maar wanneer iemand het koninkrijk aanvaard heeft, zal hij naar Gods wil moeten gaan leven. Er is dus geen ethiek naar het koninkrijk toe, maar wel in het koninkrijk.¹³¹⁹ Jezus verkondigt echter niet alleen het koninkrijk van God, Hij is ook het koninkrijk (cf. Luc. 4,21).¹³²⁰ En waar Hij heerst, is het koninkrijk van God present (Col.1,13; 1 Cor.4,20).¹³²¹ Daar wordt gerechtigheid beoefend (Rom.14,17).¹³²² De voltooiing van het rijk vindt echter pas plaats bij het eschaton.¹³²³ En dan zullen de reinen van hart God zien (Mat.5,8).

Volgens R.Frick heeft het koninkrijk bij Origenes een heel ander karakter gekregen: "bei Origenes tritt der eschatologische Charakter des Reichs hinter dem immanenten ganz in den Hintergrund". Het draait bij hem vooral om de gelukzalige toestand van de ziel (βασιλεία ἐν τῷ ὕμῳ, Luc.17,21), om verinnerlijking. En alle nadruk valt daarbij op het intellectualistische moment: het juiste inzicht en de ware kennis moeten leiden tot zedelijke verbetering. Dit heeft echter een ontwaarding van de geschiedenis en van de gemeenschaps-gedachte tot gevolg.¹³²⁴ Frick doet m.i. Origenes niet geheel recht. In ieder geval moet hij ook toegeven, dat bij Origenes, evenals in het N.T., het koninkrijk staat of valt met Jezus Christus, wat tot uitdrukking komt in Origenes beroemd geworden uitspraak, dat Christus ἡ αὐτοβασιλεία is.¹³²⁵ Inderdaad zegt Origenes, dat Christus mensen door onderricht op de weg naar het koninkrijk brengt.¹³²⁶ Maar deze nadruk op kennis is ook het N.T. niet vreemd, zoals blijkt uit een vergelijking van Mat.23,13 en Luc.11,52. Het koninkrijk is ὁὐκ γινώσκεις Θεοῦ.¹³²⁷ Dat onderwijs draagt volgens Origenes eerst een moreel karakter en vervolgens leidt het binnen in de verborgenheden van het heil.¹³²⁸

Wanneer men tot geloof is gekomen, zal men zich ook inspannen voor een volmaakte levensstijl, in gerechtigheid.¹³²⁹

Zo is het koninkrijk niet alleen in Christus aanwezig (αὐτοβασιλεία), maar in afgeleide zin ook in de gelovigen (ἐν τῷ ὕμῳ). Het is present in de gehoorzaamheid aan Christus.¹³³⁰

Van een eenzijdige ethisering is echter geen sprake.¹³³¹ Origenes heeft ook oog voor de geschiedenis. Ten eerste voor de individuele heilsgeschiedenis: de gelovige groeit in zijn geloof of met andere woorden gezegd: het rijk ten-deert in hem naar de voltooiing.¹³³² Maar ook voltrekt zich de heilsgeschiedenis in de groei van de gemeenschap der gelovigen. En zo ontwikkelt het koninkrijk zich, want in de veelheid van zijn onderdanen is des konings heerlijkheid.¹³³³

Daarbij is het niet nationalistisch aan Israël geboden. Het is universeel en de gelovigen komen uit de joden en uit de heidenen. Origenes vreest geen misverstand, als hij het koninkrijk van David als beeld neemt voor het koninkrijk van God.¹³³⁴

Ook het eschatologische perspectief ontbreekt bij hem niet. De kerk in deze wereld is slechts beeld van het koninkrijk, dat komt aan het eind der tijden. Dan zullen allen, die aan Christus onderworpen zijn, ook aan God de Vader onderworpen zijn. En dan zal God alles in allen zijn en zullen de zijnen Hem zien van aangezicht tot aangezicht.¹³³⁵

Origenes' opvattingen over het koninkrijk van God dragen een duidelijk bijbels karakter. Hij vervalt noch tot een radicale ethisering, noch tot een eenzijdige eschatologisering.¹³³⁶ Het koninkrijk is al present in Christus en ten dele in de gelovigen, én blijft voorwerp van hoop. Daarbij heeft hij zowel oog voor het collectieve als voor het persoonlijke aspect van het rijk.

Dat neemt niet weg, dat Origenes een kind van zijn tijd was en bepaalde accenten legt, die hem door de Umwelt worden aangereikt. Dat betreft dan met name de nadruk op de γνῶσις en de ethiek.

5. SAMENVATTING;

Een van de ontologische vooronderstellingen van Origenes is, dat er overeenkomst is tussen protologie en eschatologie, tussen Ur- en Endzeit, tussen ἀρχή en τέλος. Hij betreft dat o.a. op de terugkeer naar de oorspronkelijke eenheid.¹³³⁷ Hij is hierin zeker beïnvloed door de hellenistische filosofie. Maar er komt bij hem nog een dimensie bij. De Endzeit houdt niet alleen een terugkeer tot de Urzeit in: ze overtreft haar ook.¹³³⁸ We komen dat ook in het O.T. tegen. "So soll die Endzeit des Volkes gleich der Urzeit werden, wenn auch die Endzeit noch herrlicher werden wird."¹³³⁹

Tegen deze achtergrond moeten we Origenes' spreken over het oud-testamentische en het nieuw-testamentische volk van God zien. Enerzijds is er sprake van continuïteit en van een zekere identiteit. Daarop wijst al de benaming *Israel* voor beide volken.¹³⁴⁰ Degenen, die geestelijk zonen zijn van de

oud-testamentische gelovigen, vormen met hen een eenheid: voor hen is de belofte.¹³⁴¹ Het gaat om de ene kudde der gelovigen uit het Oude en Nieuwe Verbond.¹³⁴² Anderzijds heeft het nieuwe volk een meerwaarde. De jongste gaat vóór de oudste, de kerk vóór het volk Israël. Dat is al voorafgebeeld in de geschiedenis van Isaäk en Ismaël, Jakob en Ezau, Efraïm en Manasse.¹³⁴³ Het jongste volk is het ware Israël.¹³⁴⁴ Die meerwaarde is gefundeerd in de verschijning van Jezus Christus en in het geloof in Hem. Daardoor is het nieuwe Israël ook niet meer aan het (joodse) ras gebonden, maar omvat het degenen, die uit alle volken in Christus geloven.¹³⁴⁵ En zo wordt de oorspronkelijke eenheid van het menselijk geslacht in Christus hersteld.¹³⁴⁶

Reeds in het Oude Testament worden allerlei motieven uit de Urzeit en uit de geschiedenis van het volk Israël in een eschatologisch kader op-nieuw gebruikt.¹³⁴⁷ Hetzelfde gebeurt bij Origenes. Er is sprake van een nieuw paradijs, dat men d.m.v. Christus en via de doop binnentreedt¹³⁴⁸, van een nieuwe Exodus uit het Egypte van deze wereld¹³⁴⁹ en van een nieuwe woestijnreis met alle verzoeking en strijd vanden¹³⁵⁰, van een nieuwe intocht in het beloofde land o.l.v. Jozua/Jezus¹³⁵¹, van een nieuw Jerusaleem¹³⁵² en van een nieuw koningschap van David in zijn grote Zoon, Jezus Christus.¹³⁵³

De kerk is een anticipatie van het paradijs¹³⁵⁴, van het beloofde land¹³⁵⁵, het hemels Jerusaleem¹³⁵⁶ en het koninkrijk van God.¹³⁵⁷ Hierbij is er de spanning van het 'reeds' en het 'nog niet'.¹³⁵⁸

Aangezien de kerk echter geen abstracte grootheid is, maar bestaat uit mensen, ziet Origenes ook in allerlei bijbelse personen voorafbeelden van de kerk¹³⁵⁹: Eva¹³⁶⁰, Sem en Jafeth¹³⁶¹, Isaäk en Jakob¹³⁶², Rebekka en Rachel¹³⁶³, Othniël¹³⁶⁴, Jaël¹³⁶⁵, Elkana¹³⁶⁶, Ruth¹³⁶⁷, de ethiopische vrouw van Mozes¹³⁶⁸, Rachab¹³⁶⁹, de koningin van Scheba¹³⁷⁰, Ebed-Melech¹³⁷¹, Martha en Maria.¹³⁷²

HOOFDSTUK VI

"DE AARDE EN HAAR VOLHEID"

INLEIDING

In de voorgaande hoofdstukken is een aantal wezenlijke beelden voor de kerk ter sprake gekomen. Er blijft nog één groep beelden over, namelijk die welke aan de natuur zijn ontleend.

De apostel Paulus merkte reeds op, dat hetgeen van God niet gezien kan worden "sedert de schepping der wereld uit Zijn werken met het verstand doorzien" wordt (Rom.1,20). Op deze uitspraak beroept Origenes zich o.a. in zijn commentaar op het Hooglied om duidelijk te maken, dat *"Hij, die 'alles met wijsheid gemaakt heeft' (Ps.104,24), ieder soort van het zichtbare op aarde zo geschapen heeft, dat Hij er een les en een zekere kennis van de onzichtbare en hemelse zaken inlegde, opdat de menselijke geest daardoor zou opklimmen tot een geestelijk verstaan en de oorzaken der dingen in het hemelse zou zoeken."*¹ Ch.Bigg noemt dit "the sacramental mystery of Nature" bij Origenes.² Mineralen, planten, dieren enz. krijgen de functie van symbolen.³ Bovendien ziet Origenes de mens als een mikrokosmos: de mens is zo geïntegreerd in de gehele kosmos, dat er een soort parallelisme bestaat tussen de makrokosmos en de mikrokosmos. *"Toen dus op bevel van God door middel van het Woord al wat gezien wordt gemaakt werd en die geweldig grote zichtbare wereld gereed gemaakt werd en tegelijkertijd bij wijze van allegorie getoond werd wat de kleine wereld, de mens, kon sieren, toen werd de mens geschapen."*⁴ Origenes combineert in beide gevallen bijbelse gegevens met ideeën uit de griekse filosofie.⁵ Het onderscheid tussen de κόσμος αἰσθητός en de κόσμος νοητός komt ook bij Philo⁶ en bij Clemens van Alexandrië⁷ voor, die het eveneens verbinden met bijbelse uitspraken. De voorstelling van de mens als mikrokosmos, die in de griekse filosofie teruggaat op Democritus in de vijfde eeuw⁸, is ook een geliefd thema bij Philo⁹ en komt tevens bij Clemens voor.¹⁰

Het is tegen deze achtergrond, dat Origenes voor de kerk en de gelovigen beelden gebruikt, die aan de natuur ontleend zijn.

1. ΚΟΣΜΟΣ - ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ - ΓΗ .

1. Κόσμος.

Het woord κόσμος komt bij Origenes in veel verschillende betekenissen voor.¹¹ Hij geeft er in een van zijn eerste werken De Principiis een vrij uit-

voorige verhandeling over.¹² Allerleerst kan het sieraad betekenen.¹³ Maar ook "*cum habitatoribus suis orbis terrarum*".¹⁴ Het is dan equivalent van οἰκουμένη.¹⁵ Eveneens heeft het de betekenis "*universitas, quae ex caelo constat et terra*"¹⁶, waarbij hij benadrukt, dat zowel de zichtbare als de onzichtbare wereld hieronder vallen. Ze zijn wel onderscheiden, maar niet gescheiden.¹⁷

Aan het eind van zijn leven wijdt hij in zijn Mattheüs-commentaar opnieuw verscheidene paginas aan het woord κόσμος. Hij zegt daar, dat in Joh.1, 9-10 ("de wereld heeft Hem niet gekend") geen sprake is van "*het samenstel (σύστημα) van hemel en aarde*", maar van "*de aardse plek*" en dan niet in de zin van "*de gehele aarde*", maar van "ἡ ἡμετέρα οἰκουμένη". Je kunt immers niet zeggen, dat de zon, de maan en de sterren en de engelen, die de hun door God opgelegde orde in acht namen, het ware Licht niet kenden. Maar het zijn "*de mensen op die aardse plek*", die Hem niet kenden. En misschien ook de machten, die bij de aarde horen. Zo is in Joh.17, 5 eveneens "ἡ καθ' ἡμᾶς ἐπὶ γῆς οἰκουμένη" bedoeld.¹⁸

Het zou kunnen lijken, dat zon, maan en sterren, omdat zij Gods orde in acht nemen, geen verlossing nodig hebben en dat Origenes zo aan het eind van zijn leven terugneemt, wat hij aan het begin had gezegd. In zijn Johannes-commentaar had hij namelijk geschreven: "*En dit Evangelie, waarvan gezegd wordt, dat het in de gehele wereld verteld wordt (cf. Mat.24, 14; 26, 13; Marc.14, 9), verstaan wij zo, dat het verkondigd wordt in de gehele κόσμος, niet alleen op deze aardse plek, maar ook in het gehele samenstel van hemel en aarde of van hemelen en aarde.*"¹⁹

Er is echter geen tegenstelling tussen beide commentaren. Origenes is zich bewust, dat het σχῆμα van deze wereld, d.i. van dit hele σύστημα, volgens Paulus (1 Cor. 7, 31) zal verdwijnen. Zon, maan en sterren mogen dan wel Gods orde in acht nemen, maar eens zullen ze het schitterender en stralender doen.²⁰

Κόσμος heeft bij Origenes ook de betekenis van: deze zondige wereld, het aardse en lichamelijke leven, waar de dood heerst.²¹ "*Met 'wereld' bedoelt hij de mensen, die niet vroom leven.*"²² In het Nieuwe Testament is dit bij Paulus en Johannes een op de voorgrond tredende betekenis.²³ Als de κόσμος verlost wordt, houdt hij op κόσμος te zijn: de verlostte wereld is dan βασιλεία τοῦ θεοῦ. Daarom behoren de ἄγιοι en de ἐκκλησία volgens hen niet meer tot de κόσμος.²⁴ In tegenstelling tot deze Bijbelschrijvers gebruikt Origenes κόσμος ook voor de bevrijde schepping.²⁵ Hij zegt in zijn Johannes-commentaar: de vier evangeliën

zijn als het ware de vier elementen (τὰ στοιχεῖα) van het geloof, van de kerk. Zoals de schepping uit vier elementen bestaat, zo bestaat uit dēze elementen de gehele wereld, die door Christus met God verzoend is (cf. 2 Cor. 5,19), doordat Hij de zonde van dēze wereld heeft weggenomen.²⁶ Dat wil zeggen: voor het geloof en voor de kerk zijn de vier evangeliën elementair, omdat zij de verzoening door Jezus Christus verkondigen. Origenes bindt het geloof en de kerk nadrukkelijk aan de Schriften. Het universele karakter van de verzoening wordt door het getal vier gesymboliseerd.²⁷ Die verzoende wereld is de kerk, *"want over de wereld van de kerk gaat het woord, dat geschreven staat: 'Zie, het Lam Gods, dat de zonde der wereld wegneemt' (Joh. 1,29)."*

Op deze gedachte, dat de kerk κόσμος is, gaat Origenes later in zijn commentaar door.²⁸ *"Wij weten, dat iemand²⁹ κόσμος exclusief opvatte als de kerk: zij is κόσμος τοῦ κόσμου, omdat zij ook 'licht der wereld' genoemd wordt. 'Want gij zijt het licht der wereld' (Mat. 5,14), zegt Hij. De kerk is κόσμος τοῦ κόσμου, terwijl Christus háár κόσμος is: het eerste 'licht der wereld' (cf. Joh. 8,12)."*³⁰

De betekenis van κόσμος gaat hier heen en weer tussen *wereld* en *sieraad*. De kerk is κόσμος τοῦ κόσμου, omdat ze het licht der wereld is. Dat kan zij alleen zijn, omdat Christus háár licht, haar κόσμος is.

Origenes vraagt zich vervolgens af of Christus en Zijn discipelen licht van dezelfde κόσμος zijn. Of is Christus het licht van de kerk en zijn de discipelen het licht van hen, die geroepen zijn (cf. 1 Cor. 1,2), die anders zijn dan de kerk?³¹

We komen op het thema van het licht nog terug³², maar merken hier al op, dat er een gradatie is: Christus is het ware Licht. Sommigen kunnen dit licht direct ontvangen en hebben geen bemiddeling van apostelen, profeten of engelen nodig. De heiligen dienen hen, die de zonnestralen van Christus niet kunnen verdragen, en verschaffen hen een zwakker licht.³³ Degenen, die wel verlicht zijn, maar anderen niet kunnen verlichten, zijn *wereld*, sc. de wereld waarvan de apostelen het licht waren (cf. Mat. 5,14).³⁴ We mogen hiertoe de zojuist genoemde *geroepen* rekenen, de catechumenen. Zij zijn verlicht, φωτισθέντες (!), maar dragen nog geen vrucht.³⁵

Maar het begrip *wereld* is veel ruimer: ook de ongelovigen vallen er onder. Als echter de kerk "licht der wereld" genoemd wordt, is dat een profetie, die pas aan het einde der tijden volledig in vervulling zal gaan. Want *"licht verlicht datgene, waarvan het licht is. Maar laten ze nu eens aarwijzen hoe het overige geslacht verlicht wordt door de kerk, die in deze wereld bijwooner is."*³⁶

De stelling, dat licht datgene verlicht, waarvan het licht is, past Origenes ook toe op Christus, het Licht der wereld (Joh.8,12), en de kerk. "*Laten we nu zeggen, dat de kerk κόσμος is, wanneer ze door de Heiland wordt verlicht.*" Met andere woorden: dat deel van de wereld, dat verlicht is, is de kerk. Dat brengt hem tot de vraag of de woorden "Zie, het Lam Gods, dat de zonde der wereld wegneemt" (Joh.1,29) betekenen, dat het de zonde der kerk wegneemt en of zo de vergeving tot de kerk beperkt blijft.³⁷ Eerder in deze commentaar heeft hij inderdaad gezegd, dat Joh.1,29 gaat over de wereld van de kerk.³⁸ Maar is Jezus Christus dan geen verzoening voor de zonde van de gehele wereld (cf.1 Joh.2,1-2)? En is Hij dan geen Heiland voor alle mensen (cf.1 Tim. 4,10)?³⁹ Hoewel hij het antwoord op deze vraag niet expliciet geeft, is zijn visie duidelijk. De verzoening is uiteindelijk universeel, zoals het licht van het Evangelie eens heel de wereld zal verlichten. De ἀρχή van dit licht en van de verzoening is de kerk.

Tenslotte is de individuele mens ook een *wereld*, zij het een wereld in het klein, een mikrokosmos. Wat we in de makrokosmos tegenkomen, vinden we "*naar analogie*" ook bij de mens. Soms is iemand een *hemel*, als hij het beeld van het hemelse draagt (cf.1 Cor.15,49), maar tot een zondaar wordt gezegd: "*aarde zijt gij*" (Gen.3,19). De een heeft rivieren in zich, "*die springen ten eeuwig en leven*" (Joh.4,14): hij heeft drinkbare, d.w.z. vriendelijke woorden. De ander heeft een zilte zee, vol golven en met een draak, die God maakte om ermee te spelen (cf.Ps.103,26). Ook zijn er, die *zon* genoemd worden of *maan* of *sterren*, want zo verschillend is de opstanding (cf.1 Cor.15,41-42).⁴⁰ Zoals zon en maan aan de hemel staan, zo geven Christus en Zijn kerk licht aan de mens, die zich beijvert *hemel* te worden.⁴¹

Als mikrokosmos kan ieder ook in zichzelf een tabernakel bouwen voor God.⁴²

En zoals de makrokosmos God als bestuurder heeft, zo heeft de mikrokosmos God als degene, die hem regeert en in hem woont (cf.Jer.23,24; 2 Cor.6,16). En zoals "door het Woord van de Heer de hemelen bevestigd werden en door de Geest van Zijn mond al hun kracht" (Ps.32,6 LXX), zo bezit de mikrokosmos ook de Zoon van God (cf.Mat.28,20) en de Heilige Geest, "want de Geest des Heren heeft de bewoonde wereld (οἰκουμένη) vervuld" (Wijsheid 1,7; cf.Joël 2,28).⁴³

2. Οἰκουμένη.

Wanneer een mens de drieënige God in zich heeft, is hij een οἰκουμένη. "*Ik kom nu op 'de bewoonde wereld'* (Jer.10,12). *Ik weet van een bewoonde*

ziel en ik weet van een eenzame ziel. Want als een ziel God niet heeft, als ze Christus niet heeft, die zei 'Ik en mijn Vader zullen tot hem komen en woning bij hem maken' (cf. Joh.14,23), als ze de Heilige Geest niet heeft, is ze eenzaam. Maar ze is bewoond, wanneer ze vol van God is, wanneer ze Christus heeft, wanneer de Heilige Geest in haar is."⁴⁴ In een aantal scholia op de Psalmen, die aan Origenes worden toegeschreven, wordt in dezelfde geest de kerk οἰκουμένη genoemd. "De zondaar woont in de eenzaamheid (de woestijn), maar wie in de kerk is, die vervuld is van de heilige Drieëenheid, woont in de bewoonde wereld, d.i. de kerk, gegrondvest door de Here boven de zeeën der verzoeken en over hen zegevierend...".⁴⁵ Twee aspecten worden hier genoemd. Ten eerste: de drieënige God vervult de kerk. Ten tweede: daardoor staat zij vast als het vaste land. Het eerste facet wordt ook in een ander scholion vermeld: de kerk is οἰκουμένη: ze wordt bewoond door de Vader en de Zoon (cf. Mat.19,29; Rom.2,12). In Ps.9,9 wordt die οἰκουμένη gesteld tegenover de volken, d.w.z. de anderen buiten de kerk en in het bijzonder degenen uit de besnijdenis, want die onder de Wet zondigden, zullen door de Wet geoordeeld worden.⁴⁶ Het tweede facet wordt ter sprake gebracht in een scholion op Ps.93,1 ("De Here is Koning... vast staat nu de wereld"): "de οἰκουμένη, die sterk staat door de regering van de Heer en die niet wankelt, is de kerk".⁴⁷

3. Γή.

Wij zagen, dat de mens als mikrokosmos hemel en aarde kan zijn. Hemel is de rechtvaardige, die "het beeld van het hemelse" draagt (cf. 1 Cor.15,49), en aarde is de zondaar, die "het beeld van het aardse" vertoont.⁴⁸ Het aardse hangt samen met zonde en slechtheid⁴⁹, met het materiële⁵⁰, het vleeselijke⁵¹, vergankelijke⁵² en lage⁵³, met deze aeon.⁵⁴ Het hemelse houdt verband met het beeld van God⁵⁵, met heiligheid⁵⁶, met de geest⁵⁷ en met het noëtische.⁵⁸

Bij de schepping heeft de mens het beeld en de gelijkenis van God (cf. Gen.1,27) ontvangen, maar door zijn ongehoorzaamheid en zonde bezit hij nu het beeld van de aardse mens (cf. 1 Cor.15,49).⁵⁹ "Geef de keizer wat des keizers is" (Mat.22,21) betekent danook: "legt de persoon van de aardse af, werpt het beeld van de aardse weg, opdat ge, U het beeld van de hemelse opleggend, God kunt geven wat Godes is."⁶⁰ De mens moet weer hervormd en hersteld worden naar het beeld Gods (cf. Col.3,10).⁶¹ Hij, die met

het goddelijke bezig wil zijn, moet uit het aardse weggaan.⁶² "De leden, die op de aarde zijn" moeten gedood worden (cf.Col.3,5).⁶³ Of anders gezegd: de zondaren van de aarde in U moeten uitgeroeid worden: "hoererij, onreinheid, hartstocht, boze begeerten en hebzucht" (Col.3,5).⁶⁴ Ook moeten vleselijke opvattingen en aardse gedachten, o.a. t.a.v. de Wet en de Profeten worden uitgebannen.⁶⁵ Want het gezonde woord komt voort uit de goddelijke Geest, maar het tegenovergestelde spreekt uit de aarde (cf.Joh.3,31-32).⁶⁶ Omdat wij aarde zijn (cf.Gen.3,19), hebben we Gods kracht nodig om te volbrengen wat de bedoeling des Geestes (cf.Rom.8,27) is.⁶⁷ God is het, die in ons de oude mens doodt en de nieuwe doet opstaan uit de doden en "zoals wij het beeld van de aardse gedragen hebben, zullen we het beeld van de hemelse dragen" (1 Cor.15,49).⁶⁸

Als iemand zich echter niet tot Christus bekeert, maar *"de aarde en haar vruchten heeft"*, d.w.z. het beeld van de aardse, de Duivel, blijft dragen, dan zegt Jezus: "Vuur ben Ik komen werpen op de aarde" (Luc.12,49).⁶⁹ Naar aanleiding van deze tekst roept Origenes elders uit: *"Och, dat ook mijn land aangestoken werd met goddelijk vuur, zodat het niet langer 'doormen en distellen' (Gen.3,8) voortbrengt! En zo moet ge ook verstaan wat geschreven staat: 'Er is een vuur ontstoken in mijn toorn, het zal de aarde en haar voortbrengselen verteren.' (Deut.32,22)"*⁷⁰

Maar als iemand zich bekeert en van aards hemels wordt, kan van hen gezegd worden: "de aarde gaf haar vrucht" (Ps.67,7) en "de vrucht van de Geest is vreugde, liefde, vrede, lankmoedigheid" (cf.Gal.5,22).⁷¹ "Laten we juichen", citeert Origenes Ps.118,24, want de aarde is hemel geworden en de mensen, die de aarde niet waard waren (cf.Hebr.11,38), zijn het Koninkrijk waard gebleken.⁷² De volmaakten, hemels gemaakt of hemelen geworden, "vermelden de heerlijkheid Gods" (Ps.19,2). Zo waren ook de apostelen hemelen: ze waren uitgezonden om de heerlijkheid van God te vertellen.⁷³

Bij de voleinding tenslotte, als het oordeel komt, "zullen aarde én hemel voorbijgaan" (Mat.24,35) en zij, die op de aarde zijn, zullen sterven.⁷⁴ Dan zal God de zijnen aan de hemel schenken en de anderen aan de aarde.⁷⁵ Of zoals hij n.a.v. Ps.46,2 formuleert: *"Bij de voleinding zullen de zondaren, die aarde zijn, 'geschokt worden' (ταράσσεσθαι), maar de heiligen, de bergen, zullen 'verplaatst worden' (μετατίθεσθαι), op de wijze van Henoch (cf.Gen.5,24)."*⁷⁶

Waar is tussen *hemel* en *aarde* de plaats van de kerk? Slechts een enkele keer brengt hij deze begrippen expliciet in verband met de kerk of haar leden. Naar aanleiding van de aanhef van het Onze Vader zegt hij, dat *hemel* hier de aanduiding is l. van iedere heilige, die "het beeld van

de hemelse draagt" (1 Cor.15,49) of 2. van Christus of 3. van de heiligen in de hemel. Vervolgens geeft hij met instemming de mening weer van iemand, die zei, dat Christus de troon van de Vader, d.w.z. de hemel is (cf.Hebr.1,8; Ps.44,7) en de kerk de voetbank Zijner voeten, d.i. de aarde (cf.Mat.5,34; Jes.66,1).⁷⁷ Als hij deze opvatting ook toepast op de bede "Uw wil geschiede, gelijk in de hemel also ook op de aarde", concludeert hij: *"een ieder, die tot de kerk behoort, moet erom bidden de wil van de Vader zo te verstaan, zoals Christus die verstaan heeft (cf.Joh.4,34; 6,38; 17,4)"*.⁷⁸ En als we ervan uitgaan, dat met *aarde* de zondaar bedoeld wordt en met *hemel* degene, die de wil van God doet, dan - zo zegt Origenes- wordt in deze bede gevraagd, dat ook de zondaar Gods wil gaat doen, zodat er tenslotte geen *aarde* meer is, maar alleen *hemel*.⁷⁹ Origenes haalt hier drie elementen naar voren: 1. er bestaat een distantie tussen Christus en de kerk; 2. Christus is het identificatiemodel en 3. in de kerk zijn *hemel* en *aarde*, heiligen en zondaars. Hij meent dan ook, dat in Gen.22,17 ("Uw nageslacht ... talrijk... als de sterren des hemels en als het zand aan de oever der zee") niet het onderscheid wordt aangegeven tussen het volk van de christenen en dat van de joden, want het onderscheid loopt dwars door beide volken heen. Wat de *sterren* betreft: er waren ook veel rechtvaardigen en profeten onder het joodse volk. En wat het *zand* aangaat: er zijn in ons volk velen, die alleen maar het aardse bedenken (cf.Phil.3,19) en wier dwaasheid "zwaarder is dan het zand van de zee"(cf.Job 6,3).⁸⁰ Met name valt hierbij zijns inziens te denken aan de scharen ketters.⁸⁰

Over de genoemde oud-testamentische profeten zegt Origenes: *"Iedere profeet, die zijn mond geopend heeft, doet regenstromen vallen op het aangezicht der aarde (cf.Ezech.34,26; Gen.8,8), d.i. op de oren en harten van de hoorders"*.⁸¹ En als hij dit toepast op zijn eigen tijd en op de eigen hoorders, zegt hij: *"Onze aarde, d.i. ons hart, ontvangt zegeningen, als het de regen van de leer der Wet opvangt, die herhaaldelijk op haar valt, en de vrucht van werken heeft voortgebracht"*.⁸² (*Aarde* als neutrale aanduiding van het hart of de ziel komt bij hem vaker voor.⁸³) Echter niet alleen in profeten en leraren heeft God de mensen gezegend, maar vooral toen de Heiland naar de aarde afdaalde. "Gij zijt Uw land goedgunstig geweest, o Here" (Ps.85,2). Met "Uw land" is bedoeld: het volk uit de heidenen (cf.Zach.8,22), degenen, die door het geloof Zijn volk geworden waren.⁸⁴ *"Want Hij, die de wereld vrede zou brengen, verscheen, die hemel en aarde verenigt, die de aarde tot hemel maakt door de leer van het Evangelie."*⁸⁵

In zijn Romeinencommentaar zegt hij n.a.v. Rom.10,18 (Ps.19,5), "Over de ganse aarde is hun geluid uitgegaan en tot de einden van het rond der aarde hun woorden": met "de aarde" worden de onkundige en onbevattelijke mensen bedoeld: tot hen zijn niet de woorden, die de *ratio fidei* bevatten en de uitleg van de wijsheid gekomen, maar het geluid van het geloof in een algemene en eenvoudige prediking. "De einden van het rond der aarde" zijn de ontwikkelde en verstandige mensen: *einde* wijst op de volmaaktheid. "Wijsheid spreken we onder volmaaktten" (1 Cor.2,6). Door middel van het woord wordt door de kracht van de Geest de wijsheid Gods duidelijker uitgelegd.⁸⁶

Grote verantwoordelijkheid ligt bij degenen, die de leer doorgeven. Slechte leraars "zullen komen in de diepten der aarde" (Ps.63,10), omdat ze aards denken en spreken (cf.Joh.3,31). Want wie vleeselijk leven, zijn aards en bewonen de aarde (cf.Openb.8,13). Maar er zijn er ook, die de Heilige Schrift vleeselijk en aards opvatten en daarmee anderen misleiden. En, die aards leren, zondigen zwaarder dan die aards leven, aldus Origenes.⁸⁷

Samenvatting.

Zoals de wereld is opgebouwd uit vier elementen, zo zijn de vier evangeliën, de Schriften, elementair voor de kerk. Zij verkondigen de verzoening van de wereld door Jezus Christus. Het universele karakter van deze verzoening wordt door het getal vier nog benadrukt.

Zoals Christus de κόσμος (wereld/sieraad) van de kerk is, zo is de kerk de κόσμος van de wereld, maar pas aan het einde van de wereld wordt dit volledig vervuld.⁸⁸ Voor de kerk betekent dit tweemaal: 1. zij is de bemiddelende instantie van het heil in Christus; 2 zij is de ἀπαρχή van de verzoening der wereld.⁸⁹

De kerk is de *bewoonde* wereld, de οἰκουμένη: zij wordt bewoond door de drieënige God. Daaraan ontleent zij ook haar vastheid.⁹⁰

Zoals de hemel zich verhoudt tot de aarde, verhoudt zich Christus tot Zijn kerk: het is de distantie tussen het hemelse en het aardse. Maar de aarde moet hemel worden. Daarbij is Christus het identificatiemodel. Maar Hij is het ook, die zelf hemel en aarde verenigt tezaam.⁹¹

Onder *aarde* verstaat hij soms ook de onbevattelijke mensen, terwijl de volmaaktten *de einden van het rond der aard* zijn. Er is ook een onbevattelijkheid bij de leraren, nl. bij hen, die de Schriften vleeselijk en aards opvatten.⁹²

2. AKKER EN PLANTING.

Het beeld van de akker wordt reeds in het O.T. op het volk van God toegepast. Israël is als een door vijanden vertrapte akker (Jer.12, 10). En Sion zal als een akker omgeploegd worden (Jer.26,18; Mi.3, 12). Een gedachte, die door het gehele O.T. terugkeert, is dat Israël Gods planting is (Ex.15,17; 2 Sam.7,10; 1 Kron.17,9; Ps.44,3; 80,9.16; Jes.60,21; 61,3 e.a.).⁹³ Ook in de joodse apocalyptische litteratuur en in Qumran neemt dit thema een belangrijke plaats in.⁹⁴ In het N.T. wordt in de gelijkenissen over het Koninkrijk der hemelen (Mat.13,24-32; cf.13,44) met de akker de wereld bedoeld (Mat.13, 38). Paulus noemt echter de gelovigen "Gods akker" (1 Cor.3,9), terwijl hij in Gal.6,8 spreekt over zaaien op de akker van het vlees of van de Geest. In de gelijkenis van de onrechtvaardige pachters (Mat. 21,33-46 c.p.) en van de onvruchtbare vijgeboom (Luc.13,6-9) wordt Israël als een planting Gods beschouwd, maar in het woord van Jezus in Mat.15,13 gaat het om de individuele mens. In 1 Cor.3,6-8 is sprake van het planten van kerken en in Jac.1,21 van het planten van het Woord in de gelovige. De gedachte van het planten speelt ook een rol in Rom.6,5 ("ἐν ᾧ γὰρ σύμφυτοὶ γεγόναμεν τῷ ὁμοιώματι τοῦ θανάτου αὐτοῦ...") en in het woord νεόφυτος (1 Tim.3,6), dat later als terminus technicus een eigen leven gaat leiden. In de vroege kerk wordt het beeld van de kerk als planting al spoedig gecombineerd met dat van het paradijs en er gedeeltelijk door verdrongen.⁹⁵ In de alexandrijnse traditie is door Philo het thema van de "agriculture de l'âme" (ἡ γεωργία ψυχικὴ) sterk ontwikkeld.⁹⁶ Bij Clemens van Alexandrië komen we er eveneens voorbeelden van tegen.⁹⁷ Bij Origenes is *akker* ook vaak aanduiding van de ziel. Hij beroept zich hiervoor o.a. op de gelijkenis van de zaaier (Mat.13,3-8).⁹⁸ Ook ziet hij in Jer.4,5 ("ontgint U nieuw land en zaait niet tussen de doornen") een aansporing om de ziel te reinigen van fouten.⁹⁹ Die aansporing is weliswaar tot iedereen gericht om in eigen hart orde op zaken te stellen, maar in het bijzonder geldt ze de leraren, die niet eerder wat de Schriften zeggen aan de hoorders mogen toevertrouwen dan nadat zij in hun zielen nieuw land hebben ontgonnen. Dan pas zaaien zij op goede aarde de leer over de Vader, de Zoon, de Heilige Geest, over de opstanding, de straf en de eeuwige rust, over de Wet en de Profeten.¹⁰⁰ Hij somt hier een aantal voor hem wezenlijke geloofspunten op.¹⁰¹ Speciaal in de zielen van de catechumenen wordt nieuw land ontgonnen.¹⁰²

Ook hebben de leraren tot taak de ketterse meningen te bestrijden.

*"Als er een slechte plant in de ziel is, een verkeerde secte, dan 'ontwortelt' het profetisch woord haar en 'breekt haar af'. Och, dat het ook mij te beurt viel, dat mij zo'n woord werd gegeven, dat het zaad van de ketters en de leer, die uit de bron van de Duivel stroomt, 'ontwortelt' en dat uit die ziel, die nu voor het eerst de kerk binnenkomt, de plant van de afgoderij 'wegneemt' (cf. Jer. 1,9-10)."*¹⁰³ Uit het vervolg blijkt, dat hij hier m.n. Marcion op het oog heeft.

In de strijd tegen de zonde kan men van verschillende wapens gebruik maken. Hij stelt als voorbeeld Samgar tegenover Ehud: de een gebruikte een ploegschaar, de ander een zwaard. Zo moet de rechter in de kerk niet uitsluitend naar het zwaard, naar de strengheid van het woord en de scherpte van de berisping grijpen. Soms moet hij de landman navolgen en als het ware met een ploeg het land van de ziel ploegen en het bij herhaling met zachtmoedige bewogenheid scheuren en het zo gereed maken om het zaad te ontvangen.¹⁰⁴ De ploeg is de Logos en de trekossen moeten uit de reine Schriften worden gehaald. Wanneer zo het land van de ziel in cultuur gebracht is, kan het het zaad van de Wet en de Profeten, van evangelisten en apostelen ontvangen en de woorden overdenken en in praktijk brengen.¹⁰⁵ *"want het is niet mogelijk eenvoudig het goddelijk zaad te ontvangen en dan vrucht te dragen, als niet eerst de zielen gereinigd zijn en elke passie, de zorgen om het dagelijks leven en de lusten, d.w.z. de doornen, zijn opgeruimd. Daarom zegt hij: 'wijk van het kwade en doe het goede' (Ps. 37,27)."*¹⁰⁶ Voorwaarden voor een rijke oogst zijn namelijk: goede grond¹⁰⁷ én een kundig landman.¹⁰⁸

Hij maakt onderscheid tussen een γεωργός γῆς, zoals Noach (Gen. 9,20 LXX) en een γῆς ἐργάτης, zoals Kaïn (Gen. 4,2 LXX: ἐργαζόμενος τὴν γῆν), van wie de een aangenomen en de ander verworpen wordt.¹⁰⁹ Het onderscheid, dat Origenes suggereert, is dat tussen een γεωργός in hart en nieren en een ἐργάτης, die zijn taak slechts als een last ziet. Hij ontleent dit onderscheid aan Philo.¹¹⁰ Wanneer we als akker τὸ ἡγεμονικόν beschouwen, is de landman à la Noach ὁ τοῦ σπουδαίου νοῦς en de arbeider à la Kaïn ὁ τοῦ φαύλου νοῦς.¹¹¹

Wanneer het land goed voorbereid is en de landman toegewijd, zal de gelovige ziel een rijke oogst van deugden en vruchten van de Geest voortbrengen.¹¹² Ze zal ruiken "als de geur van het veld, dat de Here gezegend heeft" (Gen. 27,27), d.w.z. met de geur van liefde, blijdschap, vrede, lankmoedigheid enz. (cf. Gal. 5,22-23).¹¹³ Ze zal boven de verleidingen staan, *"want de vijandige machten kunnen niet tot de geestelijke velden*

opklimmen en de bouwlanden van de geest plunderen van hen, die niet tussen de dorens zaaien, maar hun bouwlanden ontginnen (cf. Jer. 4,3)."¹¹⁴ Wanneer iemand een akker bewerkt, is dat ook een teken, dat hij geen nomade is, maar zich metterwoon gevestigd heeft. Origenes brengt dat in verband met Ps. 37,3: "Doe het goede en bewoon het land". Dat is een aansporing niet langer rond te zwerven, nu eens hierheen, dan weer daarheen, maar zich te vestigen, d.w.z. een consistent levenspatroon te vertonen.¹¹⁵

Hoewel Origenes grote nadruk legt op de verantwoordelijkheid van de gelovigen en m.n. van de leraars om de zielen als bouwland in cultuur te brengen, in wezen is het Gods werk, dat de ziel ook vruchten voortbrengt. (Ook Philo onderstreept, dat het God is, die de deugden in de ziel plant.¹¹⁶) Voor Origenes speelt hier een belangrijke rol wat in 1 Cor. 3, 6-9 wordt gezegd, een passage, die hij vooral op de individuele gelovigen betreft. Paulus zegt daar nadrukkelijk, dat zij Gods akker zijn.¹¹⁷ *"Als Paulus plantte, plantte hij samen met God, die het initiatief genomen had om te planten. Als Apollos begoot, begoot hij samen met Christus, die het initiatief genomen had om te begieten. Want God plant. Daarom staat er geschreven 'Elke plant, die mijn hemelse Vader niet geplant heeft, zal ontworteld worden' (Mat. 15, 13). En verder: 'Mijn Vader is de landman' (Joh. 15,1).*"¹¹⁸ Over dat goddelijk initiatief zegt Origenes elders: *"Om wille van U wordt God Landman..."*¹¹⁹

Jezus had gezegd, dat de akker de wereld was (Mat. 13,38). Hierover merkt Origenes op, dat dus niet alleen de kerk die akker is, *"want in de gehele wereld zaaide de Zoon des mensen het goede zaad (en de Boze het onkruid)"*.¹²⁰

Toch gebruikt Origenes het beeld van de akker en van de planting een aantal malen expliciet voor de kerk.¹²¹ Na Israël is er een andere akker gekomen, analoog aan de eerste. Daarop slaat Ex. 15,17: "Gij brengt hen en plant hen op de berg van Uw erfdeel, de plaats, die Gij tot Uw woning gemaakt hebt." Die berg is Christus: in Hem zijn wij geplant.¹²² Elders maakt hij de opmerking, dat God niet slechts éénmaal het paradijs geplant heeft, maar dat nog steeds geschiedt datgene, waarom in Ex. 15,17 gebeden wordt.¹²³ Zo worden catechumenen vruchtbare bomen, die geplant worden in het paradijs Gods door de Vader en landman zelf (cf. Joh. 15,1). Want Hij is het, die zulke bomen plant in de kerk van Christus, het paradijs, zoals de Heer ook zegt in Mat. 15,13.¹²⁴

Dat de kerk uit de heidenen vroeger *"een akker"* heeft gehad, *"die met*

vergiftigde en schadelijke leringen bezaaid was", is geen beletsel geweest om Bruid van Christus te worden, want de Schrift zegt, dat Christus zich voor haar heeft overgegeven, toen zij zelf nog goddeloos was (cf. Rom. 5,6.8). Nu echter heeft ze die akker verlaten.¹²⁵ De zorg voor de akker van de wereld, de harten der gelovigen, is aan engelen toevertrouwd. Als zij vruchten zien op hun werk, bieden ze de volmaakten als eerstelingen aan de grote Hogepriester aan (cf. Num. 18,13-20). Zo'n eersteling is Cornelius geweest (cf. Hand. 10).¹²⁶ Maar ook de apostelen hebben hun eerstelingen aangeboden. Zo biedt Paulus als zijn vruchten aan allen, die hij heeft onderwezen, voor wie hij heeft gepreekt, die door hem gevorderd zijn in het geloof en dagelijks zoekt hij nieuwe akkers om te bewerken en nieuw land om te bezaaien. Over sommige uitverkorenen spreekt hij als "de eerstelingen in Asia (cf. Rom. 16,5) en in Achaïe" (1 Cor. 16,15) en van sommige afzonderlijke kerken kiest hij ook eerstelingen uit en biedt die God aan. En als tienden (cf. Num. 18,21-32) hen, die wat minder zijn. Tenslotte schijnen ook de leraars, voor zover zij onderwijzen, prediken en onderrichten, de akker van die kerk, die zij onderwijzen, in de harten van de gelovigen te bebouwen. Ook zij bieden eerstelingen aan. Misschien moeten we hieronder de maagden en martelaars verstaan en onder tienden hen, die na een huwelijk ingetogen en kuis leven.¹²⁷

In zijn commentaar op het Hooglied spreekt Origenes n.a.v. Hoogl. 2,7 over de gemeenschappelijke akker van alle dochters van Jerusalem, d.w.z. over "*de gemeenschappelijke beoefening van het kerkelijk geloof en van de kerkelijke levenswandel*". Hier zijn de hemelse machten en de krachten van de geestelijke genadegaven werkzaam. En deze akker, waarover Paulus ook spreekt in 1 Cor. 5,9, moet gecultiveerd worden.¹²⁸ Met andere woorden: kerk-zijn is een praktisch en dynamisch gebeuren, waarbij ieder zijn eigen inbreng heeft.¹²⁹ Want de akker Gods is niet met één soort bomen beplant, zoals een verstandige boer ook niet alleen wijnstokken of vijgebomen, appels of dadelpalmen zet, maar van alles wat. Zo is er op Gods akker niet één soort bomen, dat slechts zoete vruchten voortbrengt, maar zowel zoete als zure, elk met zijn eigen nut en *gratia*.¹³⁰ In het verband van de fruitteelt kan *gratia* goed de betekenis van *schoonheid*, *gratie* hebben, maar in verband met de gelovigen is *genadegave* beter op zijn plaats. Origenes licht zijn uitspraak toe door te wijzen op de predikers, waarvan sommigen, zoals bisschop Alexander van Jerusalem zoet-gevooidse preken houdt, anderen (waaronder Origenes zichzelf rekent) bittere, die echter medicijn kunnen zijn.¹³¹

Dat de kerk van Gods genadegaven afhankelijk is, blijkt ook als Origenes Gen.27,27 toepast op de kerk: *"Het door de Heer gezegende veld, dat zeer welriekend is, waarnaar Jakob rook, duidt op de kerk van Christus."*¹³²

Wie zich binnen deze lichtkring van de genade bevindt, moet er blijven. *"Als iemand op de akker is (cf.Mat.24,18), hetzij op die akker, waarin zoals de Heer in een gelijkenis zegt een schat verborgen is (cf.Mat.13,44), of op een akker, zoals die volle akker van Jakob, waarmee zijn vader hem zegenend vergeleek, toen hij zei: 'Zie, de geur van mijn zoon is als die van een volle akker, dien de Here gezegend heeft' (Gen.27,27), een akker, waarop volgens de geestelijke zegeningen (cf.Ef.1,3) van de Wet ieder gezegend wordt, die naar de Wet leeft, daar de Schrift zegt: 'Gezegend zijt gij in de stad en gezegend zijt gij op de akker' (Deut.28,3) - wie dan op zo'n akker is van de ganse planting, 'die de hemelse Vader geplant heeft' (cf.Mat.15,13), moet niet terugkeren", nl. naar het leven van de oude mens.*¹³³ Want ook het tweede volk kan vallen en dan komt van al het bouwen en planten en van het bewerken van de akker niets terecht.¹³⁴ Dan worden de onvruchtbare vijgebomen omgehakt (cf.Luc.13,6-9). *"Want wie naar de samenkomst (συν-αγωγή) komt en geen vrucht draagt, neemt nutteloos de goede grond, Christus, het mysterie van de kerk, in beslag."*¹³⁵

Samenvatting.

Bij Origenes vinden we zowel het thema van de "agriculture de l'âme" als van de "agriculture de l'Eglise". Ten aanzien van het eerste thema heeft hij de invloed van Philo ondergaan. Het tweede thema gaat via Paulus en de evangeliën terug op de oud-testamentische gedachte van het volk van God als planting Gods. In de geest van Paulus (1 Cor.3,6-9) benadrukt Origenes Gods initiatief: Hij heeft geplant en de mens is slechts medewerker.

Nadat het met de eerste planting, Israël, verkeerd is afgelopen, is de kerk een wereldwijde nieuwe planting.¹³⁶

De grond voor deze planting is Christus. Hij heeft zich al voor de kerk uit de heidenen overgegeven, toen deze nog hun akker met schadelijke leringen cultiveerden. Maar dat is nu voorbij: zij praktiseren nu tezamen het geloof en de levenswandel van de kerk.¹³⁷

De akker Gods is beplant met een veelsoortige beplanting naar gelang de genadegaven, die ieder gekregen heeft. Want van Gods genade is iedere

gelovige afhankelijk. Wie zich buiten de lichtkring van de genade begeeft, zal geen vruchten voortbrengen en als een onvruchtbare vijgeboom worden omgehakt.¹³⁸

3. BOMEN EN PLANTEN.

Niet alleen in de fabel van Jotham (Richt.9,8-15), maar ook elders in het O.T. worden mensen als bomen voorgesteld (Ps.1,3; Hoogl.2,3; Jes.11,1; 56,3; Jer.11,19; 17,8; Ezech.17,24; 31; Dan.4,10-26). Het N.T. gebruikt m.n. in de evangeliën het beeld van de boom en van de vruchten als beeld voor de mens (Mat.3,10 c.p.; 7,17-20 c.p.; 12,33 c.p.; 13,32 c.p.; 15,13; Rom.11,16 e.v.)

Philo spreekt over bomen in de mens¹³⁹, in de redelijke zielen.¹⁴⁰ En hij doelt dan op de bomen van de deugd¹⁴¹, van de juiste opvoeding¹⁴², maar ook op de bomen van de passies en de slechtheid¹⁴³, van onverstand, bandeloosheid, onrecht en lafheid en hun vruchten.¹⁴⁴

Bij de apostolische vaders borduurt Ignatius voort op Mat.12,33¹⁴⁵ en Barnabas op Psalm 1,3¹⁴⁶, terwijl Hermas het beeld van de boom enkele malen zelfstandig uitwerkt.¹⁴⁷

Clemens van Alexandrië noemt de mens τὸ οὐράνιον φυτόν.¹⁴⁸ Hij vergelijkt de rechtvaardigen met vruchtdragende bomen en wijst daarvoor op Ps.1,3.¹⁴⁹

Ook Origenes stelt mensen als bomen voor en beroept zich hiervoor op de Bijbel: *"Wilt ge zien, dat de goddelijke Schrift redelijke bomen kent?"* en als één voorbeeld uit vele noemt hij dan Ezech.31.¹⁵⁰

Zoals er sprake kan zijn van een akker en een planting in de ziel, zo kan ook gezegd worden, dat mensen bomen in zich hebben, die vruchten voortbrengen. Die bomen zijn de deugden of ondeugden. Met de eersten was het paradijs Gods beplant. Daar was de boom van de vroomheid, van de wijsheid, van de kennis en van de kennis van goed en kwaad, maar vooral de boom des levens (cf.Gen.2,9). *"Schijnt het U niet geweldig toe, dat de hemelse Vader, de landman (cf.Joh.15,1), dergelijke bomen in uw ziel kweekt en zo'n planting in uw geest aanlegt?"*¹⁵¹

Slechte vruchten zijn er niet van den beginne geweest. Die zijn ook niet de eigenlijke vruchten. Origenes wijst op het verschil in Rom.6,21-22 tussen τίνα οὖν καρπὸν εἴχετε en ὁ καρπὸς ὑμῶν εἰς ἁγιασμόν. God heeft in ons geen slechte boom geplant, die slechte vruchten voortbrengt (cf.Jer.2,21; Mat.13,27-28). De slechte vruchten zijn vreemde vruchten, van de zonde. De goede zijn onze vruchten en strekken tot onze heiliging.¹⁵²

De mens heeft namelijk een vrije wil en door zijn eigen προαίρεσις maakt hij zijn ziel tot een goede of een slechte boom. Mat.12,33 toont volgens Origenes aan, *"dat een goede of een slechte boom niet geboren wordt, maar gemaakt."* Hiermee richt hij zich tegen Valentinianen en de aanhangers van Basilides, die menen, dat er twee naturen zijn: goede en slechte. Origenes daarentegen houdt vast, dat er één natuur van de ziel is, die door *accidentia* verschillende hoedanigheden krijgt.¹⁵³ De slechte vruchten leiden tot de dood, de goede tot heiliging (Rom.6, 21-22).¹⁵⁴

Origenes wijst erop, dat het begin van de psalmen een zaligspreking is over de mens, die gelijkt op de Eniggeborene. Hij, die de Wijsheid is, wordt door Salomo in Spr.3,18 de boom des levens genoemd en hier "een boom geplant aan waterstromen" (Ps.1,3).¹⁵⁵ Origenes vermeldt, dat Aquila niet τὸ πεφυτευμένον ("geplant") heeft, maar τὸ μεταπεφυτευμένον ("overgeplant"), nl. van God naar de mensen, opdat ook anderen aan Zijn beeld deelen, maar ook (van de ziel van de Heiland gezegd) overgeplant naar het paradijs, waarheen Hij na Zijn lijden terugkeert (cf.Luc.23,43) en dan hen, die waardig zijn om met Christus te zijn, verlicht met het licht van de kennis, opdat zij vorderen in het zien (θεωρῶν) der dingen tot de wijsheid Gods.¹⁵⁶

"Die zijn vrucht zal geven op zijn tijd" (Ps.1,3) wordt er gezegd. Wanneer is dat? Dat hangt van de geschiktheid van de ontvanger af. Wat Hem betreft is Hij altijd bereid de vrucht te geven. Als de getrouwe slaaf "op tijd" voedsel verstrekt (cf.Mat.24,45), hoeveel te meer zal de Wijsheid dan getrouw en verstandig Zijn vruchten geven!¹⁵⁷

Er is zowel sprake van Zijn loof als van Zijn vruchten. Onder de vruchten moeten we de leidende principes (τὰ προηγούμενα δόγματα) verstaan, de leer (διδασκαλία) voor de aanzienlijken en onder de bladeren het voedsel voor de meer eenvoudigen, zoals mensen vruchten gebruiken en dieren bladeren.¹⁵⁸

*"Van de zaliggesproken mens, die aan de boom des levens gelijk geworden is, zou je als vrucht kunnen noemen de uitstekende werken, zoals weldoen en ijver voor de wijsheid, en als bladen de wisselvalligheden van het leven (τὰ βιωτικά κινήματα)." ¹⁵⁹ "Kortom, iedere vrucht van een goede boom, die weloverwogen is, is goed, bijv. 'liefde, vrede, blijdschap, lankmoedigheid, vriendelijkheid, goedheid, trouw, zachtmoedigheid, zelfbeheersing' (cf.Gal.5,22-23). En wat het tegenovergestelde hiervan is, is slecht."*¹⁶⁰ Waar die goede vruchten zijn, is de Geest: zo iemand is een geestelijk mens.¹⁶¹ Origenes constateert, dat Paulus spreekt over "de

vrucht van de Geest" (Gal.5,22) en over "de werken van het vlees" (Gal.5,19).¹⁶²

Tenslotte zegt hij n.a.v. Mat.12,33: *"Zie of de goede boom de Heilige Geest is en de slechte boom de Duivel en niet, zoals de heretici zeggen, de mensen. En hij zegt: 'of maakt...', d.w.z. doet zulke dingen, dat ge in U de Heilige Geest doet wonen en niet zulke, dat in U de slechte boom ontstaat."*¹⁶³ De ketters, tegen wie Origenes zich richt, zijn weer de gnostici, die de twee naturen propageren. Daartegenover benadrukt hij, dat er één menselijke natuur is en dat de mens zelf door zijn gedrag maakt, dat de Heilige Geest bij hem intrek neemt of de Duivel.

Zo zijn er binnen de kerk zeer verschillende bomen, maar "iedere boom, die mijn hemelse Vader niet geplant heeft, zal ontworteld worden" (Mat. 15,13)¹⁶⁴, nl. ieder, die zich niet geheel aan Christus geeft om Zijn lievelingsplant te worden.¹⁶⁵ *"Maar wij zullen niet ontworteld worden, maar zowel in de tegenwoordige als in de komende eeuw zullen wij in onze Heer Jezus Christus geplant worden en in Hem zeer overvloedig vrucht dragen..."*¹⁶⁶ En n.a.v. Romeinen 6,5 schrijft Origenes over Paulus: *"Hij verstond de dood van Jezus als een plant, die vruchten voortbracht, die voor de zonde dodelijk waren. Deze plant verbouwt de Logos bij hen, die de leer, die door Christus (gebracht) is, hebben aanvaard: hen maakte Hij 'samenegroeid met hetgeen gelijk is aan Zijn dood'"*¹⁶⁷ De hele menigte van de kerk is namelijk alleen vrucht van het sterven en opstaan van Christus. Hij moest gezaaid, d.i. begraven worden in de aarde om vandaar opstaande zeer veel vrucht voort te brengen (cf. Joh.12,24).¹⁶⁸

*"Vrucht van Christus zijn de volken, die tot geloof gekomen zijn en die in godsvrucht (θεοσέβεια) verhoogd zijn boven Israël."*¹⁶⁹ Want - zo verstaat hij Ezech.17,24 - de hoge boom was "het volk der joden, dat nu vernederd voor zijn misdaad boet, omdat het de hand heeft durven slaan aan onze Heer Jezus Christus." De nederige boom is de boom, die aan de aarde vast zat (χαμαίζηλος), het volk van de heidenen, maar die God verhoogd heeft. De sappige boom was "het volk van de besnijdenis, dat eens uitliep en bloeide, maar nu door al te grote droogte is weggekwaaid. Want waar is bij hen nu een levendig en krachtig woord? Waar een koor van deugden?" En "gij waart een dorre boom, maar de komst van Christus heeft U weer doen opbloeien."¹⁷⁰

Overigens is niet alleen Israël een hoge boom. Ook de auteurs van profane boeken kunnen zo genoemd worden: ze zeggen verheven dingen, leggen een bloemrijke welsprekendheid aan de dag, maar doen niet wat ze

zeggen. Daartegenover worden de profeten en apostelen vergeleken met "vierkante balken" (cf.Gen.6,14 LXX), omdat hun leer en leven met elkaar in evenwicht zijn.¹⁷¹

1. *Wijngaard en wijnstok.*

In het Oude Testament wordt het volk Israël voorgesteld als een wijngaard (Jes.3,14; 5,1-7; 27,2-5; Jer.12,10) of als een wijnstok (Ps.80, 9; Jer.2,21; Hos.10,1; Ezech.15,2-6; 19,10-14).¹⁷² Deze beeldspraak wordt door de rabbijnen overgenomen.¹⁷³ In het Nieuwe Testament gebruikt Jezus het beeld van de wijngaard enkele malen in Zijn gelijkenissen over het Koninkrijk der hemelen (Mat.20,1-16; 21,28-32; 21, 33-41 c.p.). Dit zal, zo zegt Hij in de gelijkenis van de onrechtvaardige pachters, overgaan van de joden op de heidenen.¹⁷⁴ De ware wijnstok noemt Jezus zichzelf in Joh.15,1-8. Zijn leerlingen zijn de ranken. Met deze gelijkenis wil Hij tot uitdrukking brengen, dat de gelovigen totaal van Hem afhankelijk zijn, dat het uiteindelijk om de vruchten gaat en dat over de wijnstok en zijn ranken Gods zorg gaat.¹⁷⁵ De oud-testamentische aanduiding *wijnstok* of *wijngaard* voor Israël is Origenes uiteraard niet onbekend.¹⁷⁶ Ze wijzen z.i. op de bijzondere positie van Israël onder de volken. N.a.v. Ezech.15,2 schrijft hij: "*Onder het hout van het bos moeten ook hier de wilde bomen verstaan worden, zoals de pijnboom e.d. Hij wil hierdoor Israël vergelijken met de overige volken: Israël als een wijnstok op het land, die geniet van de Wet, van de belofte, van priesters en profeten, van de heilige tempel en van vele wonderen, van het vuur, dat vanzelf ontstaat en de offers verteert (cf.1 Kon.18,38), de stem die klinkt van het verzoendeksel van de cherubim (cf.Ex.25,22; Num.7,89) en andere dergelijke zaken.*"¹⁷⁷ Origenes past zelf beide beelden zowel toe op de individuele gelovige als op de kerk.

a. *De gelovige een wijngaard.*

Nadat uit de ziel de vijandige machten gebannen zijn, kan daar een wijngaard geplant worden.¹⁷⁸ Men moet dan wel afgerekend hebben met het oude bestaan. Als de bruid in het Hooglied zegt, dat ze tot bewaakster der wijngaarden is aangesteld, maar haar eigen wijngaard niet bewaakt heeft (Hoogl.1,6), betekent dat, dat de ziel goddelijke gedachten en

dogma's is gaan koesteren, maar de levenswijze, die zij uitoefende, toen ze nog "naar de oude mens leefde" (cf.Col.3,9), niet meer bewaart.¹⁷⁹ Even eerder, waar hij de bruid met de kerk uit de heidenen identificeert, zegt hij, dat zij nu de boeken van de Wet en de Profeten, maar ook de geschriften van evangelisten en apostelen bewaakt en haar eigen wijngaard, de opleiding die zij had genoten vóór ze tot geloof kwam, heeft weggedaan. Want het is zonde, als men na tot het geloof te zijn gekomen deze wijngaarden en akkers, bezaaid met giftige en schadelijke leringen nog bewaart. Daarom heeft Paulus de gehoorzaamheid aan de joodse traditie "vuilnis" geacht (cf.Phil.3,7-9).¹⁸⁰

En "als iemand van ons dan verdiend heeft wijngaard te zijn, moet hij erop toezien, dat hij niet voor druiven doormen voortbrengt en daarom dan 'niet meer gesnoeid en gespit wordt' (cf.Jes.5,2,6)."181

"Want als we de wijngaard van de Heer bewerken en de ware wijnstok, die Christus is, in ons verzorgen, zullen wij van die wijngaard geen schatting betalen aan de dienstknechten van deze eeuw, maar op tijd vruchten afdragen aan de Heer (cf.Mat.21,41)."182

Tot die vruchten rekent Origenes o.a. het op geestelijke wijze lezen van de Schriften. Hij ziet in het conflict tussen Achab en Naboth (1 Kon.21) het beeld van de strijd tussen de vleselijke en de geestelijke manier van Bijbellesen. *"Er is in ons een wijngaard, welks vrucht van kennis, die het hart van de mens verheugt (cf.Ps.104,15), wij door het geschenk van de wijsheid in de persbakken van de Schriften uitpersen, wanneer wij volmaakter en ruimer de goddelijke mysteriën van de Wet zien. Maar als wij in deze studiën vorderen en van het israëlietische oog streven naar het geestelijke oog, komt die slechte en goddeloze Achab, Achab de vijand van onze wijngaard en verwekt afgunst en roept tumult op tegenover deze beste studie van de wijsheid. Hij legt listen en lagen door Izebel, d.i. door vleselijke wijsheid en wil die wijngaard van het geestelijk inzicht omhakken en groenten planten, d.w.z. dat we wat we lezen vleselijk verstaan -want als het groene kruid is alle heerlijkheid van het vlees (cf.Jes.40,6)- opdat in ons vervuld zou worden, waarvan de apostel de Galaten beschuldigt, als hij tot hen zegt: 'Zijt gij zo onverstandig, dat ge, terwijl ge zijt begonnen met de geest, nu eindigt met het vlees?' (Gal.3,3)."183* Vooral de jonge wijngaarden, de zielen die nog aan het begin staan, kunnen door vijandige machten geschonden worden (cf.Mat.18,6).¹⁸⁴

Als we geen goede vruchten voortbrengen zal het met ons gaan als met de wijngaard uit Jesaja 5: wij zullen geplunderd en vertreden worden (cf. Jes.5,4-5).¹⁸⁵ Ook zullen de wolken geen regen meer op ons doen vallen

(cf. Jes. 5,6). Met die wolken zijn "de profeten van God en de apostelen van Christus (bedoeld), die Hij beveelt te regenen, wanneer het behoort of niet te regenen op de wijngaard zonder vruchten."¹⁸⁶

Tenslotte, sprekend over Paulus en andere heiligen, die zich zeer voor het heil van anderen hebben ingezet, zegt hij (n.a.v. Hoogl. 1,6): "Ik, de kerk, de Bruid, zonder vlek (cf. Ef. 5,27), ben door de zonen van mijn moeder, die eens tegen mij gestreden hebben, aangesteld als wachter van zeer veel wijngaarden. Door deze drukte en zorg afgeleid, daar ik talrijke wijngaarden bewaak, heb ik mijn eigen wijngaard niet bewaakt."¹⁸⁷

b. De gelovige een wijnstok.

De beelden van de wijngaard en van de wijnstok lopen bij Origenes soms door elkaar. Hij maakt bijvoorbeeld, terwijl hij het over wijnstokken heeft, de opmerking "want ieder van ons is geplant als een wijnstok (ὄμπελος) 'op een vruchtbare plek'".¹⁸⁸ De laatste woorden zijn een duidelijk citaat uit Jes. 5,1, waar het echter over een wijngaard (ὄμπελόν) gaat. Waar we slechts over latijnse vertalingen beschikken, is het bovendien niet altijd duidelijk of Origenes sprak over een wijngaard of over een wijnstok, omdat voor beiden het woord *vinea* gebruikt wordt.

Het zijn vooral drie uitspraken in de Bijbel over wijnstokken, die hij betreft op de gelovige (ziel): Jer. 2,21; Ezech. 17,4-6 en Hoogl. 2,13.

In het eerste geval gaat het over een edele wijnstok, die God geplant heeft, maar die verwilderd is. N.a.v. de vraag hoe het kwaad in de wereld komt, verwijst hij naar deze tekst en zegt: "God heeft de ziel van de mens als een goede wijnstok geplant, maar ieder keerde zich af en werd het tegenovergestelde van wat de Schepper wilde."¹⁸⁹ En niet alleen bij de heidenen, maar ook bij hen, die geacht worden van de kerk te zijn, zijn veel zonden. Christus komt tot de oogst. "Als Hij nu ziet, dat ook de kerken, althans die de naam hebben, vol zondaren zijn, zegt Hij: 'Wee mij, dat Ik geworden ben als een die stro bijeenbrengt in de oogsttijd en kleine druiven bij de wijnoogst' (cf. Micha 7,1), 'Ik plantte U geheel als een ware, vruchtdragende wijnstok' (cf. Jer. 2,21). Hij komt en zoekt om te plukken, maar Hij vindt slechts wat krenten en kleine druiven, maar geen volgroeide druiven en niet veel. Wie van ons heeft druiven der deugd? Wie van ons heeft vruchten Gods?"¹⁹⁰ Zo'n onrijpe druif, ὄμωαξ, (cf. Jer. 38,29; Ezech. 18,2) duidt op "de slechtheid van hem, die niet vergeet hetgeen achter hem ligt en zich niet uitstrekt naar hetgeen voor hem ligt (cf. Phil. 3,13), maar op de plaats halt houdt, terwijl hij op pad moest om de druif van de deugd rijp en zoet te maken."¹⁹¹

God rukt de onvruchtbare wijnstok uit (cf. Mat. 15, 13) en plant er een, die wel vrucht voortbrengt, niet zulk een, die "in bitterheid veranderd en anders geworden is" (cf. Jer. 2, 21).¹⁹² Want een wijnstok betekent alleen iets door zijn vruchten. Zijn hout is zo onbruikbaar, dat je er nog geen pin van kunt maken, laat staan een vaatje. *"Zo zijn zij, die doordrenkt zijn van de woorden Gods, meer in acht dan wie ook en op een of andere manier tot de rang van wijnstok verheven, wanneer zij als vruchten druiven des heils voortbrengen."* Als zij die niet voortbrengen, vergaat het hen als in Jer. 2, 21. Dan zijn ze minder dan al het andere hout. Want van het hout uit het bos kun je nog iets nuttigs maken, evenals mijn natuurlijke aanleg nog vruchten oplevert. Maar wat is het erg, als straks het goedkope hout in het grote huis van de pater familias gevonden wordt en de dorre takken van mijn wijnstok in het vuur geworpen worden! En laat zo'n dorre tak niet speculeren op Gods goedheid. Want als God hem zou laten begaan, komt er helemaal niets van terecht. Daarom hoort het bij de goede God, dat Hij de onvruchtbare takken wegneemt, opdat de wijnstok weer groene en vruchtbare gaat dragen.¹⁹³

In Ezech. 17, 4-6 leest Origenes, dat degene die in het Heilige Land geen vrucht voortbracht door een adelaar werd overgebracht naar het land Kanaän, waar hij tot een zwakke wijnstok werd. Dat is voor hem een waarschuwing om vruchten te dragen en niet weg te gaan uit het gebied van de kerk, wil men een grote wijnstok zijn.¹⁹⁴ *"Immers, de planting Jerusaleem kan in een ander land geen vruchten dragen, het maakt geen ranken in een vreemd gebied, maar terstond verdroogt het met zijn kluiten, als het niet volhardt bij de wil van God en in Zijn Kerk, d.i. bij de daden en woorden en kennis van de waarheid, Christus Jezus."*¹⁹⁵

In de derde uitspraak, Hoogl. 2, 13, wordt vermeld "de wijnstokken hebben hun geur gegeven". Origenes legt verband met 2 Cor. 2, 15, "want wij zijn voor God een goede geur in Christus in elke plaats onder hen, die behouden worden én onder hen, die verloren gaan".¹⁹⁶ In de ziel is ook een "wijnstok die bloeit en zijn geur geeft" (Hoogl. 2, 13). De geur, die door de bloem wordt afgegeven, duidt op het begin der deugden. Het gaat uiteindelijk echter om de vruchten.¹⁹⁷

Even later maakt Origenes onderscheid tussen de *bloei* van hen, die pas tot het geloof komen, en de *reuk* van hen, die al door de aantrekkelijkheid van godsdienstige werken worden gesierd.¹⁹⁸ Dit is echter een wat wonderlijk onderscheid, niet alleen omdat in het Hooglied de geur met de bloei samenhangt, maar ook omdat Origenes elders eveneens geur en bloem met elkaar in verband brengt. Bijvoorbeeld enkele regels verder, waar hij

uitlegt, dat "onder wijnstokken en wijngaarden ook de hemelse engelenmachten verstaan kunnen worden, die aan de mensen 'hun geur' geven, d.i. het goede van de leer en de onderwijzing, waarmee zij de zielen onderrichten en vertrouwd maken, totdat ze tot de volmaaktheid komen en beginnen in staat te worden God te bevatten." Hij beroept zich voor deze dienende taak van de engelen op Hebr.1,14.¹⁹⁹ Hij vervolgt dan: "Daarom wordt gezegd, dat de mensen van hen als het ware de eerste bloem en geur van het goede ontvangen, maar dat ze de vruchten van de wijnstok van Hem verwachten, die gezegd heeft 'Ik zal van het product van deze wijnstok niet drinken, totdat Ik die met U nieuw zal drinken in het Koninkrijk mijns Vaders' (cf.Mat.26,29). Die volmaakte vruchten moeten dus van Hem verwacht worden, maar het begin en om zo te zeggen de aantrekkelijkheid van het vorderen kan door de hemelse machten verschaft worden of in elk geval door hen, die zeiden, zoals we eerder gezegd hebben, 'want wij zijn de goede geur van Christus in elke plaats' (2 Cor.2,15)." ²⁰⁰ Het gaat hier om twee fasen van het geloof: in de beginfase spelen engelen, apostelen en heiligen een belangrijke rol, maar pas door toedoen van Christus zelf komen de vruchten. ²⁰¹ Of door toedoen van de Heilige Geest. Want in zijn Mattheüscommentaar zegt hij: "Intussen brengen onze vorderingen bladen voort en bloemen van werken, opdat we daarna 'wanneer het volmaakte zal gekomen zijn' (cf.1 Cor.13,10) ook 'in Christus' (cf.Col.1,28) de zeer volmaakte vruchten vertonen. En zij, die gered worden, hebben ook in zich de ware wijnstok, Hem, die gezegd heeft 'Ik ben de ware wijnstok' (Joh.15,1) en in dezelfde geest als de wijnstok ook de ware vijgeboom, de Heilige Geest, die heilsame vruchten biedt, zodra ieder volgens de geestelijke belofte van God 'rust onder zijn wijnstok en onder zijn vijgeboom' (Micha 4,4). En die wijnstok bloeit in hen die vorderingen maken en geeft zijn geur, maar de vijgeboom brengt ook zijn vruchten voort... (cf.Hoogl.2,13)." ²⁰² Het is duidelijk, dat hier geen sprake is van concurrentie tussen Christus en de Heilige Geest, maar van samenwerking.

c. Christus de ware wijnstok (Johannes 15).

Onder de vele benamingen van de Heer Jezus (geneesheer, herder, koning, wijsheid, waarheid, gerechtigheid) is ook die van ware wijnstok "vanwege het feit, dat mensen, die in Hem ingeplant zijn, zeer overvloedig vruchten voortbrengen en opgekweekt door de Vader, de landman, de welderigheid van de ware wijnstok aannemen door deel te hebben aan de ene

wortel (cf. Joh. 15, 1-5).²⁰³ Origenes geeft hier nauwkeurig de bedoeling van Jezus' woorden weer: de gemeenschap met Christus is levensnoodzakelijk, de vruchten mogen niet uitblijven en God is degenen, die hieraan Zijn zorg wijdt.²⁰⁴ De tragiek van Micha (Micha 7, 1) herhaalt zich echter. Want hij sprak als type van Christus, toen hij zei: ik zoek zielen vol heilige vruchten en ik zoek ware druiven van de ware wijnstok, maar ik vind zeer veel zondaren en mensen, die geen goede vruchten voortbrengen.²⁰⁵ Want *"niet onder de heidenen, maar onder de gelovigen is de rank, die wel in Hem blijft, maar toch geen vrucht draagt. Zoiemand is hij, die zegt gelovig te zijn, maar onbevreesd verkeerd handelt. Natuurlijk wordt zoiemand weggesnoeid. Maar hij, die wel vrucht draagt, snoeit Hij opdat hij, als hij als mens iets over het hoofd ziet, het corrigeert."*²⁰⁶ Enkele malen legt hij de snoei uit als vergeving der zonden²⁰⁷, namelijk bij de doop.²⁰⁸

Het lijkt trouwens wonderlijk, dat je in Christus ingeplant kunt zijn en toch geen vrucht voortbrengt. Maar Origenes trekt een vergelijking met Adam: zoals de eerste Adam als wijnstok en wortel van het menselijk geslacht vruchtbare en onvruchtbare takken voortbracht, zo zijn in Christus, de laatste Adam, sommige takken vruchtbaar en andere niet.²⁰⁹ Zo'n vruchtbare tak was Paulus, die overal vruchten voortbracht, omdat hij als een goede rank aan de ware wijnstok, Christus, bleef. En ook heeft de Vader, de landman, hem vaak gesnoeid in moeiten, verdrukkingen en vervolgingen, en daarom droeg hij zeer veel vrucht (cf. Joh. 15, 2).²¹⁰

Het laatste oordeel duidt Origenes ook aan als snoei: *"versta onder 'de tijd van de snoei' ook, dat de bijl aan de wortel van de bomen ligt bij de voleinding dezer eeuw, opdat Hij elke boom omhakt, die geen goede vrucht voortbrengt (cf. Mat. 3, 10)".*²¹¹

In zijn commentaar op de brief aan de Romeinen bij Rom. 6, 5-7 ("Want indien wij samengegroeid zijn met hetgeen gelijk is aan Zijn dood, zullen wij het ook zijn (met hetgeen gelijk is) aan Zijn opstanding...") merkt hij n.a.v. het woord σύμφυτος op, dat de dood van Christus vergeleken wordt met een stek van een of andere boom. Hij meent, dat het hier gaat om de boom des levens. Want zo wordt de Wijsheid genoemd in Spr. 3, 18. Christus is die Wijsheid (cf. 1 Cor. 1, 24) en dus ook de boom des levens.²¹² Maar Hij is ook de ware wijnstok.²¹³ J. Daniélou heeft in een artikel laten zien hoe in de vroege kerk beide thema's op elkaar hebben ingewerkt.²¹⁴ Een scholion op Ps. 16, 5 op naam van Origenes vermeldt, dat de ware wijnstok ook de drinkbeker verschaft van het aanschouwen (θεωρία) van de waarheid en zo de vreugde van de kennis geeft aan hen, die er met instemming van drinken.²¹⁵ Hoewel de echtheid van zulke scholia niet al-

tijd zeker is, komt deze gedachte in de buurt van wat we lezen in zijn commentaar op het Hooglied n.a.v. Hoogl.2,4 "brengt mij in het wijnhuis", woorden van de bruid tot de vrienden van de bruidegom, d.w.z. van de kerk of de ziel tot de profeten en allen, die het Woord van God bediend hebben. In het wijnhuis wordt de wijn van de wijsheid (cf.Spr.9,1-2) en van de ware wijnstok (cf.Joh.15,1) gemengd. *"Het is de wijn, die de ranken die in Jezus zijn gebleven, hebben voortgebracht, niet alleen op aarde, maar ook in de hemel."* Met andere woorden: degenen die als ranken met Christus verbonden blijven, brengen het Woord van God: de dogmas der wijsheid en de mysteriën der kennis. De kerk en de zielen der gelovigen genieten ervan als van de lekkernijen van de maaltijden en de vreugde van de wijn, die geperst is uit de dogmas der waarheid.²¹⁶

d. De kerk als wijnstok.

In Ps.80 vergelijkt de dichter Israël met een wijnstok, die uit Egypte uitgegraven is. Hij bedekt, als hij geplant is, de bergen met zijn schaduw en de ceders met zijn twijgen (Ps.80,9.11). Origenes neemt dit beeld over voor de kerk.²¹⁷ God wil ons ook niet in Egypte hebben of op lage plaatsen, maar op de berg van Zijn erfdeel. En we moeten niet naar het aardse, maar omhoog gericht zijn. *"Hij wil dan ook niet langer dat Zijn wijnstok vruchten heeft, die op de aarde hangen, maar Hij wil, dat zijn ranken omhoog geleid worden, in de hoogte gekweekt worden en dat er loten schieten, niet aan allerlei laag geboomte, maar aan de hoge en verheven 'ceders Gods'. Ik meen, dat 'ceders Gods' de profeten en apostelen zijn. Als wij daarmee nu verbonden worden als de wijnstok, die God uit Egypte heeft overgebracht en onze ranken zich langs hun takken uitspreiden en op hen steunend ranken worden, met banden van liefde aan elkaar verbonden, zullen wij ongetwijfeld zeer veel vrucht dragen."*²¹⁸ De kerk dient verbonden te zijn met profeten en apostelen, d.w.z. ze moet steunen op het Oude en Nieuwe Testament.

Intussen zijn er kerken over de gehele wereld. Want onder de volken plantte God wijnstokken, kerken, en hun ranken, de leerlingen van de Heer, leverden vrucht als opbrengst (cf.Ps.107,37-38).²¹⁹ N.a.v. het opschrift boven de psalmen 8, 81 en 84 ὁ πᾶς τῶν ληνῶν maakt hij duidelijk hoe zij toch één kerk vormen: zij komen samen voor hetzelfde doel. *"Want het gebeurt in de kerken, dat uit vele monden één gebed en één lofzang tot God wordt opgezonden, zoals in de persbakken van vele verschillende wijnstokken tenslotte één wijnmengsel gemaakt wordt. Vroe-*

ger was er op één plaats in Jerusalem één persbak, waar zij samenkwamen en hun gebeden opzonden. Hieraan denkt Jesaja, als hij zegt 'Ik bouwde er een toren en groef er een persbak uit' (Jes.5,2). De toren duidt op de tempel, de persbak op het brandofferaltaar. Maar nadat hij bedreigd had het weg te nemen en het (inderdaad) wegnam, legde Hij i.p.v. die ene meerdere persbakken aan: de kerken over de gehele bewoonde wereld. Daarom wordt in de achtste psalm als volgt gesproken: 'O Here, onze Here, hoe wonderbaar is Uw naam over de ganse aarde!' (Ps.8,1)"²²⁰ Origenes wijst hier op een zekere eenheid in de liturgie: bepaalde gebeden, zoals het Onze Vader, en lofzangen waren algemeen bekend en aanvaard.

De parabel van de olm en de wijnstok, bekend uit Hermas, komt in gewijzigde vorm ook bij Origenes voor. De olm brengt geen vruchten voort, maar steunt een wijnstok vol vruchten. Zo is de olm, hoewel zonder vrucht, toch nuttig en nodig. Hermas laat dit slaan op de rijken en de armen onder de dienstknechten van God: de rijke geeft aan de arme en de arme bidt voor de rijke.²²¹ Maar Origenes betreft het op de Gibeonieten. Zij hebben weliswaar de oude mens met zijn praktijken niet afgelegd (cf.Col.3,9), maar toch stellen zij zich ten dienste van de heiligen. Zij hebben dus een zeker nut en ontvangen daarom van Jozua de redding, die hij beloofd had (Joz.9).

Zulke Gibeonieten zijn er ook in de kerk, zegt Origenes. *"Er zijn sommigen in de kerk, die wel geloven en vertrouwen op God hebben en die vrede hebben met alle goddelijke voorschriften, die ook ten opzichte van de dienstknechten van God loyaal zijn en hen wel willen dienen, die zelfs bereid zijn en klaar staan om de kerk gereed te maken of om dienst te doen, maar die in hun persoonlijk leven en in hun daden nogal onzedelijk zijn en in ondeugden verstrikt. Zij hebben de oude mens met zijn praktijken beslist niet afgelegd, maar verstrikt in hun oude ondeugden en zedeloosheid, zoals de Gibeonieten, gehuld in lappen en met oude sandalen, laten ze, afgezien van het feit, dat ze in God geloven en respect hebben voor de dienstknechten van God en de eredienst van de kerk, niets blijken van verbetering en vernieuwing op zedelijk terrein. Onze Heer Jezus schenkt hen wel het heil, maar op een of andere manier ontkomt dit heil toch niet aan de sporen van de schande."*²²²

e. De kerk als wijngaard.

De verschillende kerken in de wereld kunnen bloeiende wijnstokken en wijngaarden genoemd worden.²²³ En zij, die door de overleveringen van de apostelen mensen tot bekering brengen en overal op aarde kerken stichten, planten

wijngaarden.²²⁴

Naar aanleiding van de gelijkenis van de arbeiders in de wijngaard (Mat.20,1-16) en van de onrechtvaardige pachters (Mat.21,33-43) stelt Origenes de vraag wat onder die wijngaard verstaan moet worden. In het eerste geval geeft de Bijbeltekst zelf al een aanwijzing: "Het koninkrijk der hemelen is gelijk aan..." (Mat.20,1). Het gaat in de wijngaard om het koninkrijk van God. Dat is in de andere gelijkenis ook de strekking (cf. Mat.21,43).²²⁵ De eerste arbeiders in die "*wijngaard der godsvrucht* (θεοσέβεια)" waren Adam en Eva.²²⁶ Maar de wijngaard kan ook opgevat worden als de kerk van God. De markt en al wat buiten de wijngaard is, is dan hetgeen buiten de kerk is.²²⁷ Er is een groep mensen, die je beslist niet tot de werkers in de wijngaard kunt rekenen, nl. degenen die ooit tot het geloof geroepen zijn, maar het niet hebben volgehouden en zich door de hartstochten hebben laten overwinnen. Zij kunnen immers nooit zeggen "niemand heeft ons gehuurd" (Mat.20,7). Dat betekent niet, dat er voor hen geen bekering mogelijk is, maar ze zijn toch anders dan degenen die in hun jeugd gezondigd hebben, omdat ze nog niet wisten wat het geloof was.²²⁸

In de gelijkenis van de onrechtvaardige pachters (Mat.21,33-43) lijkt bij oppervlakkige lezing de wijngaard te duiden op "*het volk, dat vóór ons was en dat het erfdeel van God was*", de slaven, die om de opbrengst kwamen, op de profeten, de zoon op Jezus Christus en de andere pachters op de apostelen. "*Aan andere landlieden', Zijn apostelen, geeft Hij hen, die uit het volk tot geloof gekomen zijn, d.i. 'de wijngaard', die te bestemder tijd aan de eigenaar de vruchten geven!*" Dat wil zeggen: deze gelijkenis slaat op de roeping van de kerk uit de joden.²²⁹

Origenes wil echter nog nauwkeuriger lezen. In de Bijbel wordt het volk Israël inderdaad met een wijngaard vergeleken, bijv. in Jes.5,1-7 en Jer.2,21. Maar let er op, dat daar de wijngaard beschuldigd wordt en hier de pachters. Daarom is de wijngaard hier niet de aanduiding van het volk, maar van het Koninkrijk van God. En Mat.21,43 moeten we dan zo verstaan, dat de geheimenissen van het Koninkrijk, d.w.z. de Wet en de Profeten, ja de gehele goddelijke Schrift, eerst aan het eerste volk gegeven is, maar later aan de kerk uit de heidenen. En zij zullen ook de vruchten daarvan opbrengen: een deugdzaam leven.²³⁰

"*De andere landlieden zijn de apostelen en de oprechten onder de gelovigen, die in godsvrucht (θεοσέβεια) leefden en ook de vruchten afgedragen hebben.*"²³¹

2. Vijgeboom.

In de verkondiging van Jezus speelt de vijgeboom een zekere rol. "Leert van de vijgeboom", zegt Hij tot Zijn discipelen (Mat.24,32-33 c.p.). Hij vertelt de gelijkenis van de onvruchtbare vijgeboom (Luc.13,6-9). En in de vervloeking van de vijgeboom (Mat.21,18-22 c.p.) voltrekt Hij een symbolische handeling: evenals in de gelijkenis is hier de vijgeboom, die geen vruchten voortbrengt, het beeld van het joodse volk.²³²

In de beeldspraak van het Oude Testament komt de vijgeboom ook voor²³³, maar niet als beeld voor Israël.²³⁴ Bij Philo en de apostolische vaders ontbreekt de beeldspraak van de vijgeboom en Clemens van Alexandrië schenkt er slechts terloops aandacht aan. Als beeld komt de vijgeboom pas bij Origenes uitvoeriger ter sprake. Hij sluit zich vooral aan bij Jer.24 en de genoemde teksten uit de evangeliën.

In Jeremia 24 is sprake van twee korven vijgen, die staan voor de tempel des Heren. De ene korf bevat zeer goede vijgen, de andere zeer slechte. Origenes' uitleg van deze passage is nogal gecompliceerd, maar komt hierop neer. De deugd maakt mensen door rijping tot zoete vijgen, maar de slechtheid maakt hen slecht en oneetbaar. Zij zijn het dus niet van nature, zoals de gnostici menen. *"Buiten de mysteriën van de godsvrucht en buiten de tempel Gods"*, d.w.z. buiten het geloof om zijn de vijgen matig goed of matig slecht. *"Want de slechte vijg buiten wierp de woorden van God niet achter zich"*, omdat hij die niet kende. Maar als iemand *"komt tot het discipelschap zelf, zijn er voor het aangezicht van de tempel des Heren zeer goede vijgen (zoals Christus ze weet te kweken) of (zeer) slechte"*, die tegen beter weten in zondigen. Een uitverkorene weet echter, dat hij de kwaliteit van de slechte vijg niet moet vermengen met de zeer goede, *"want een weinig zuurdeeg maakt het gehele deeg zuur"* (1 Cor.5,6). M.a.w. men moet zichzelf onbesmet van de wereld bewaren. De mand met (zeer) slechte vijgen kan volgens Origenes dan het eeuwige hellevuur zijn (cf. Mat. 5,22; 25,41) en die met (zeer) goede vijgen het Koninkrijk der hemelen.²³⁵ Van grote betekenis voor joden en heidenen is de komst van Christus. Immers, *"wanneer heeft de profeet de manden gezien? Hij zegt 'na de gevangenschap' (μετὰ τὴν αἰχμαλωσίαν; cf. Jer.24,1). Want als ge ziet de komst van de Heiland en de gevangenschap van het volk en dat wij, die van nature vreemden zijn en buiten Jerusalem, nu door het geloof in God en de zoetheit van de waarheid zoete vijgen geworden zijn, zult ge de mand met goede vijgen zien. Maar als ge hen uit de besnij-*

denis na die gevangenschap zoudt zien, zult ge de mand met slechte en oneetbare vijgen zien. En het is niet genoeg, dat de vijgen zeer goed zijn, maar ze moeten ook aan de vroeg-rijpe gelijk zijn. Want het is geen late vijg, waarmee degene die gered wordt, wordt vergeleken."²³⁶ Late vijgen zijn van mindere kwaliteit, vandaar dat de uitverkoren heiligen met vroeg-rijpe vijgen worden vergeleken.²³⁷ Slechte vijgen zijn de joden, die Christus bij Zijn komst niet hebben aangenomen. Dat maakt ook het verhaal van de vervloeking van de vijgeboom (Mat.21,18-22) duidelijk. Die vijgeboom langs de weg is het volk der besnidenis. Omdat ze geen vruchten voortbrengt, wordt ze vervloekt: "nooit groeie aan U enige vrucht meer in eeuwigheid" (Mat.21,19). Daarom is de synagoge der joden onvruchtbaar tot "de voleinding der eeuw" (cf.Mat.28,20), "tot de volheid der heidenen is binnengegaan" (cf.Rom.11,25). Het volk Israël "verdorde terstond", terwijl Jezus nog op aarde was.²³⁸ De leerlingen van Jezus, die geloven en niet twifelen, kunnen met de vijgeboom hetzelfde doen als Jezus: als de joden het zich niet waardig maken, gaat de levenverwekkende kracht over naar de gelovigen uit de heidenen (cf.Hand.13,46).²³⁹ Behalve de collectieve interpretatie van de vijgeboom kent Origenes ook een individuele. Jezus zoekt vruchten van de Geest bij de rechtvaardige. Zijn spijze zijn de vijgen liefde, blijdschap, vrede, lankmoedigheid enz. (cf.Gal.5,22). Zolang we die vruchten dragen, zullen we niet verdorren.²⁴⁰

Onder de gelovigen zijn verschillende vijgebomen, zoals er in de gelijkenis van de zaaier ook verschillend zaad is (Mat.13,3-8).²⁴¹ Zolang Jezus niet komt en vijgen zoekt, is Hij lankmoedig en wacht of de vijgeboom vruchten draagt. Maar als Hij dan komt en alleen maar bladeren vindt, alleen maar de belijdenis van het geloof zonder werken, zullen wij verdorren. Want zulken zijn er, die lange tijd de naam dragen van het geloof en schijnen te leven, maar in werkelijkheid zijn ze dor.²⁴² Hier verdort een vijgeboom, omdat hij geen vruchten geeft, maar elders wordt bevolen een vijgeboom om te hakken, opdat hij de grond niet tevergeefs beslaat (Luc.13,7).²⁴³

Zo worden vaak zelfs hele vergaderingen (ἀθροίσματα) prijsgegeven: zij verdorren en verliezen ook het weinige aan levenskracht in hun geloof, dat ze misschien nog hadden.²⁴⁴ Origenes doelt hier kennelijk op jonge gemeenten, die t.g.v. te weinig élan weer te gronde gegaan zijn. Aan de hand van enkele voorbeelden maakt hij duidelijk wat hij onder goede vruchten verstaat. In tijden van vervolging zijn goede vruchten

het belijden van het geloof of een bloedgetuigenis. In het geval van een over-sexed echtgenote is het de zelfbeheersing en kuisheid van iemand als Jozef (Gen.39). Wie in dergelijke verzoeken geen daden van geloof stelt, verdort.²⁴⁵

Niet alleen Jezus, maar ook Zijn leerlingen kunnen het oordeel voltrekken. Wanneer zij tevergeefs vruchten zoeken, kunnen ook zij zeggen: "nooit groeie aan U enige vrucht meer in eeuwigheid" (Mat.21,19). Bijvoorbeeld tegenover iemand, die wel het geloof verkondigt en met de mond belijdt, maar geen vruchten van de wijsheid en van het Woord voortbrengt. Het is beter dat zo'n vijgeboom verdort dan dat hij "de harten der argelozen misleidt" (cf.Rom.16,18).²⁴⁶

De gelovigen zouden juist ongelooflijke werken (παράδοξα ἔργα) moeten voortbrengen, meer van God dan van de mensen. Zij zijn immers "goden en allen zonen van de Allerhoogste" (Ps.82,6).²⁴⁷ Niet voor niets staat er bij Marcus, dat Jezus vijgen zoekt, terwijl het eigenlijk niet de tijd van de vijgen is (Marc.11,13). Origenes legt verband met het "meer dan het gewone" van de Bergrede, met het gebod ook vijanden lief te hebben (Mat.5,43-47).²⁴⁸

Het belang van de komst van Christus illustreert hij ook aan Luc.13, 6-9. Het lot van de onvruchtbare vijgeboom is bijna beslist, maar de wijngaardenier wil nog één poging doen door er omheen te graven en er mest bij te brengen. Die mand mest duidt op het geheim van de dienst, die Christus in het vlees heeft aangenomen.²⁴⁹ Daardoor wordt ook de (volledige) kennis van de Wet en de Profeten als mest openbaar, die de wijngaardenier aan de voet van de vijgeboom aanbracht om hem vruchten te doen voortbrengen.²⁵⁰ De mest heeft echter zijn werk gedaan. Of om een ander beeld te gebruiken: de regenbuien van de profetieën zijn niet meer nodig (cf.Luc.16,16), waar "de rivier de stad Gods verheugt" (cf.Ps.46,5), waar "een bron van levend water ontstaat, dat springt ten eeuwigen leven" (cf.Joh.4,14), waar reeds op onze aarde de bloemen zijn verschenen (cf.Hoogl.2,13) en sedert de komst van de Heer geen vijgeboom meer wordt omgehakt, die vroeger geen vrucht voortbracht.²⁵¹ Met die vijgebomen doelt Origenes op de zielen der gelovigen. Zijn opmerking, dat ze vroeger geen vruchten voortbrachten, slaat op het feit, dat ze eertijds heidenen waren.

"De vijgeboom laat zijn knoppen zwellen" (Hoogl.2,13) duidt op de eerste aanzet tot het ontstaan van de vruchten van de Geest, zoals genoemd in Gal.5,22, in de geest van de mens.²⁵² Maar ook een andere uitleg is mogelijk. Het kan betrokken worden a. op de vruchten van de Heilige

Geest, die nu pas aan de kerk geopenbaard worden, of b. op de letter van de Wet, die voor de komst van Christus toegesloten was, maar sinds Zijn komst in haar geestelijke betekenis uitbot, zodat de kerk (die door Christus in de vijgeboom, d.i. de Wet, verborgen gehouden werd) blijkt niet het verdorde, de letter die doodt, maar de bloeiende en "levendmakende Geest" (cf. 2 Cor. 3,6) te volgen.²⁵³

Alle mogelijkheden van interpretatie laat hij nog een keer als in een caleidoscoop aan ons oog voorbijtrekken in zijn bespreking van de les van de vijgeboom (Mat. 24,32-35). De vijgeboom is aanduiding van de gehele wereld en haar voltooiing of van ieder, die op weg is naar het gelukzalige leven en de glorieuze en volmaakte intocht van het Woord Christus in hem. In de wintertijd heb je een verborgen levenskracht in je (δυνάμει, *in virtute*) en als de winter voorbij is komt die te voorschijn in het uitspruiten van een twijg en van bladeren (ἐνεργείᾳ, *in effectu*). Dat zie je zich ook voltrekken in de wereld en in ieder, die gered wil worden, resp. vóór en ná de komst van Christus: door de inspiratie van Christus treden twijgen, bladeren en tenslotte vruchten te voorschijn.²⁵⁴

"Ook de vijgeboom, d.i. de wereld, doet een jonge tak uitspruiten, d.i. de kerk, die nu nog bladeren voortbrengt, zolang de zomer naderbij komt, maar er nog niet is. Maar als de zomer is aangebroken, zal ze voor Christus completer volmaakte en rijpe vruchten voortbrengen, aangezien volgens Jeremia (24,3) de goede vijgen zeer goed zijn, verzameld in manden met goede vijgen, waaruit Christus hun zoetheid ontvangen en als het ware eten wil." Laat het niet zo zijn, dat Christus bij Zijn komst geen vruchten vindt (cf. Marc. 11,13-14).²⁵⁵

Die onvruchtbare vijgeboom is het volk van de besnijdenis, dat terstond bij Zijn komst verdord is, omdat Hij er geen vruchten aantrof, maar slechts schijn van leven.²⁵⁶ Die andere vijgeboom, die eerst onvruchtbaar was en omgehakt zou worden (Luc. 13,6-9), omdat er door de landman geen zorg aan besteed was, maar die, toen er mest bij gebracht was, vruchten droeg, meer dan gewoon, als vergoeding voor de onvruchtbare tijd, dat is de kerk uit de heidenen.²⁵⁷

Voor de genezende kracht van de vruchten van de vijgeboom wijst Origenes op Hizkia: hij is, toen hij bad (!), door vijgen gered van de dood (cf. Jes. 38, 2 en 21). Maar ook heeft de zon op de trappen van het paleis getoond, dat er voor hem een groter, stralender dag was aangebroken. *"Er ligt dus grote hoop in de vijgeboom, die uit Gods woorden eerst een jonge twijg gevormd heeft, maar later ook ontluikende bladeren. Voor zodan-*

nigen is de zomer nabij, nabij voor de deur (cf. Mat. 24, 32-33) is de glorieuze komst van Christus op de wolken en de komst van de heerlijkheid van het Woord van God (cf. Mat. 24, 30) en nabij is voor zulke mensen het Koninkrijk Gods (cf. Luc. 21, 31).²⁵⁸ Want daar is de vijgeboom, "die rijk is aan de zoetheid van de geest".²⁵⁹ Daar zijn de vruchten van de gehele vergadering der rechtvaardigen.²⁶⁰

3. Olijfboom.

Zowel Jeremia (11, 16-17) als Hosea (14, 7) vergelijken Israël met een olijfboom. In Ps. 52, 10 noemt de dichter zichzelf "een groenende olijfboom" en in Ps. 128, 3 is sprake van "zonen als olijscheuten". In het Nieuwe Testament komt de olijfboom ook in beeldspraak voor (Openb. 11, 4). Het meest uitgewerkt is het beeld bij Paulus, waar Israël de edele olijf is en de gelovigen uit de volken daar $\pi\alpha\rho\delta\ \phi\acute{\upsilon}\sigma\iota\nu$ als wilde loten op geënt zijn (Rom. 11, 17-24).²⁶¹ Het is opvallend hoe weinig aandacht deze passage in de eerste drie eeuwen van de kerk krijgt.²⁶² Maar op Origenes heeft het beeld een grote indruk gemaakt. Tegenover de gnostiek benadrukt hij de macht van de vrije wil. De edele en de wilde olijf hebben één natuur, maar door "*accidentia*" zijn ze verschillend. Door eigen vrije wil kan iemand veranderen. Stel hij is van het geslacht van Israël en een tak van de goede olijf, maar hij valt in ongelof, dan wordt hij afgebroken. Of iemand koos voor een schuldige stam en werd zo een tak van een wilde olijf. Maar als hij zich tot het geloof bekeert, kan hij door het geloof op de goede olijf worden geënt en zo deel krijgen aan de wortel en het sap van de olijf.²⁶³

Sommigen noemen die wortel Abraham, zegt Origenes, anderen Seth of één van de vaders, die zich verdienstelijk gemaakt hebben. Maar voor Origenes is er maar één wortel, die heilig is (cf. Rom. 11, 16): Jezus Christus, "de eerstgeborene der ganse schepping" (Col. 1, 17). Op deze wortel wordt ieder, die gered wordt geënt. En zoals de wortel heilig is, zo verschaft Hij aan de takken, die in Hem blijven, een overvloed van heiligheid, terwijl Hij door Zijn Heilige Geest degenen, die Hem aanhangen, levend maakt, hen door Zijn Woord vormt, door Zijn Wijsheid tot bloei brengt en vruchtbaar maakt om in de volheid van alle deugden vruchten voort te brengen. Op hen slaat dan Ps. 52, 10. Immers, als de takken, die zijn weggebroken om hun ongelof zijn weggebroken en zij, die staan (cf. Rom. 11, 20) door hun geloof staan, in wie anders zullen ze dan staan dan in Jezus Christus? Altijd werden zij, die als vreemdelingen tot het ge-

loof of tot het burgerrecht van Israël kwamen (cf.Ef.2,12), op Christus geënt, die het ware Israël was. Met name sinds Zijn komst wordt de wilde olijf geënt op deze wortel of op Zijn takken, de apostelen en profeten Gods, opdat zij, die op hen geënt werden, deel zouden krijgen aan de wortel en de overvloed van Christus.²⁶⁴ Paulus heeft echter, gezien de kontekst, bij "wortel" niet aan Christus gedacht, maar aan de aartsvaders, m.n. aan Abraham (cf.Rom.4).²⁶⁵ Maar Origenes spreekt ook zelf over degenen, *"die zich beroemen de edele olijf te zijn, die geworteld zijn in de wortel van de patriarchen Abraham, Isaïk en Jakob."*²⁶⁶ Of we horen hem zeggen, als hij zich n.a.v. Mat.19,30 afvraagt wanneer de laatsten de eersten zullen worden: *"Als wij gemeenschap gekregen hebbende met de wortel van de patriarchen ook met het sap van het woord der vaderen samengegroeid zijn, naar de wil van de geestelijke wet en van de analoog begrepen profeten."*²⁶⁷ Het gaat, zoals hier blijkt, niet alleen om het deelkrijgen aan de wortel van de aartsvaders, maar ook om het woord der vaderen en der profeten, die van Christus profeteerden. Met andere woorden: het gaat erom deel te krijgen aan Christus, Hem te aanvaarden. Hij is, zo hoorden we Origenes de apostel citeren, *"de eerstgeborene der ganse schepping."*²⁶⁸ Hij hield van de joden als takken van de goede olijf en toen Hij zag wat zij zich op de hals gingen halen door om Zijn dood te roepen, zei Hij: "Vader, indien het mogelijk is, laat deze beker Mij voorbijgaan". Maar toen Hij zag op het nut van Zijn lijden voor hēēl de wereld, vervolgde Hij: *"doch niet gelijk Ik wil, maar gelijk Gij wilt"* (Mat.26,39).²⁶⁹ En Hij is het zelf, die de takken van de wilde olijf ent op de goede olijf?²⁷⁰ *"Want als de tak van de wilde olijf niet ingeplant was en verbonden met de wortel van de saprijke olijf, hoe kan hij dan verenigd en verbonden worden met Jakob of Israël, daar zonder die wortel niemand Jakob of Israël genoemd kan worden."*²⁷¹ Zo werd Rachab als de tak van een wilde olijf geënt en ze is "toegevoegd aan het huis Israëls tot op de dag van vandaag" (cf.Joz.6,25 LXX), omdat ze geënt is op het geloof van Abraham, Isaïk en Jakob.²⁷² En juist vanwege hun ongelof in Christus zijn de takken van de ware olijf, Israël, weggekapt.²⁷³ Maar niet de wortel: Israël is niet *radicaal* geëlimineerd, opdat in de wortel van de vorige boom de takken van de olijfboom geënt konden worden.²⁷⁴ De kerk heeft haar wortels in het geloof van Israël. Dat onderstreept Origenes met Paulus tegenover hen, die menen, dat Israël volledig afgedaan heeft. Dat geloof was geworteld in het Verbond van God en in de belofte van de Christus. Origenes slaat in zijn redenering dus als het ware een station over, als hij n.a.v. Rom.11,16 zegt, dat de heilige wortel van de ware olijf Christus is. De kerk uit de joden en uit de heidenen is uiteindelijk in Hem gegrond.²⁷⁵

Er is geen reden voor heidenchristenen zich boven de joden te verheffen. Ten eerste zijn zij niet door verdiensten ingeplant, maar door Gods goedheid en onuitsprekelijke beschikking.²⁷⁶ Maar bovendien zullen ook zij uitgehakt worden, als ze niet in het geloof volharden, terwijl de joden opnieuw geënt zullen worden, als zij zich bekeren. En het is gemakkelijker takken van de eigen boom aan de wortel terug te geven dan vreemde te enten. Er is ook verschil tussen het wegbreken van de takken van de eigen olijf en het weghakken van de loten van de wilde olijf, die zondigen. Het is erger, als iemand eerst tot de wortel van het geloof en van de heiligheid gebracht is en daarna weer bitter sap van slechtheid voortbrengt.²⁷⁷

Aanknappend bij de antieke opvatting, dat in olijven *"een aanduiding van de vrede wordt gegeven"*, zegt Origenes in een preek: *"Want uw werken kunnen door God niet aanvaard worden, als ze niet in vrede verricht worden. Zoals ook de apostel Jacobus zegt: 'De vrucht van de gerechtigheid wordt in vrede gezaaid' (Jac.3,18). Daarom, geloof ik, gaf de Heer ook aan Zijn discipelen een betrouwbaar onderpand, toen Hij zei: 'Mijn vrede geef Ik U, mijn vrede laat Ik U' (Joh.14,27). Laten wij dan uit deze olijf de olie van onze werken persen, waarmee een lamp voor de Heer kan worden aangestoken (cf.Mat.25), opdat we niet in de duisternis wandelen (cf.1 Joh.2,11)"*.²⁷⁸

*"De kerk is de berg van olijven, die als vruchtdragende ware olijven (cf.Rom.11,24) zeggen: 'Ik ben als een vruchtdragende olijf in het huis van God' (Ps.52,10) en de beginnelingen en die bij hen ingeleid worden zijn 'als olijfstekken rond de tafel van Christus: Zijn kinderen en zonen' (cf.Ps.128,3)." ²⁷⁹ David heeft volgens Origenes in Psalm 52 duidelijk aangetoond, dat een olijfboom staat voor een rechtvaardig en heilig mens²⁸⁰, die zijn broeder liefheeft (cf.1 Joh.4,21) en blijft in het licht van de liefde.²⁸¹ En *"als wat iemand doet volgens de Wet is en volgens het Woord van God, dan brengt hij een geest des heils voort en zal daarom gered worden door het voortbrengen van zonen (cf.1 Tim. 2,15)." Dat zijn de zonen van Ps.128,3.*²⁸²*

Op grond van Mat.26,26-30 legt Origenes verband tussen het eten van het brood en het drinken van de wijn én het prijzen van God en het bestijgen van de Olijfberg. *"Daarna leerde Hij Zijn discipelen, die met hun Meester feest hadden gevierd en het brood van de zegening hadden ontvangen en het lichaam van het Woord hadden gegeten en de beker der dankzegging hadden gedronken om voor dit alles de Vader een lofzang te zingen en van hoog naar nog hoger over te gaan, omdat een gelovige nooit iets in het*

*dal kan doen."*²⁸³ De olijfberg is de berg van de barmhartigheid. Dit woordspel *ἐλαιῶν - ἐλαιον - ἔλεος* komt ook bij Clemens en later bijvoorbeeld bij Methodius voor.²⁸⁴ *"Hoe passend is de berg van erbarmen uitgekozen, waar Hij zou aankondigen de schande van de zwakheid van Zijn discipelen. Omdat Hij niet wilde, dat het gebeurde, maar aankondigde, dat het zou gebeuren, was Hij reeds toen erop voorbereid, dat Hij Zijn discipelen niet zou verstoten, als ze wegliepen, maar hen weer zou opnemen, als zij zich bekeerden."*²⁸⁵

4. Cederen van de Libanon.

a. Ceder.

Het beeld van de ceder wordt in het Oude Testament een aantal keren gebruikt: voor Assur (Ezech.31,3), de amoriet (Am.2,9), de tenten van Jakob (Num.24,6), de koningszoon (Ezech.17,22-23), de rechtvaardige (Ps. 92,13) en de bruidegom uit het Hooglied (Hoogl.5,15). Het is ook het beeld voor de trotsaard (Jes.2,13; cf.Ezech.31,3.10 en Ps.36,35-37 LXX). Bij Philo komt het niet voor, evenmin in het Nieuwe Testament, bij de apostolische vaders of bij Clemens van Alexandrië.²⁸⁶

Origenes gebruikt het beeld van de ceder voor de trotsaard, de Duivel²⁸⁷, maar ook voor de engelen: zij zijn de "cederen Gods" (Ps.80,11), die de ranken dragen van die wijnstok, die uit Egypte is overgebracht en waarop die vrucht rust, welks schaduw de bergen bedekt (cf.Ps.80,9-11).²⁸⁸ M.a.w. de engelen zijn de gelovigen tot steun.

Cederhout is bij hem ook eenmaal het symbool van het kruis: degene die melaats van zonde is, kan alleen maar gereinigd worden door het hout van de ceder, het kruis (cf.Lev.14,4).²⁸⁹

Elders noemt Origenes cederhout en cypressehout in één adem: het eerste heeft de naam niet te rotten, het andere heeft een aangename geur. Hiermee moet de ziel haar huis bouwen²⁹⁰, d.w.z. met kennis en met de genade van de ongereptheid en maagdelijkheid.²⁹¹ Het geestelijk huis van de kerk moet ermee gedekt worden. De draagbalken zijn van cypressehout, vanwege de kracht en de geur en duiden op de goede bisschoppen, die solide zijn wat hun daden betreft en in een goede reuk staan door de genade van de leer. De balken zijn van cederhout, waardoor de presbyters worden aangeduid: zij moeten vol zijn van onverderfelijke deugd en vol van de geur van de kennis van Christus.²⁹²

N.a.v. Ezech.17 zegt hij, dat volgens de historische uitleg "de top van de ceder" slaat op de koning van Jerusalem en zijn vorsten (cf.vs.12).²⁹³ Maar het is ook de aanduiding van de apostelen: zij zijn "van de top". "Zij zullen spruiten maken en vrucht dragen" lezen we in vs.23. Welnu, dat hebben de apostelen gedaan.²⁹⁴ De grote ceder, die hieruit ontstaat, is de kerk. *"Kijk nu eens naar de grootte en verhevenheid van de kerk van Christus, om te zien, dat volgens de belofte van God gebeurd is wat gezegd werd."*²⁹⁵

Die kerk moet met de profeten en apostelen verbonden blijven, zoals de wijnstok met de ceder (cf.Ps.80,9-11) en dan zal ze veel vrucht dragen.²⁹⁶ Origenes heeft hierbij geen apostolische successie op het oog, maar de verkondiging, zoals die door profeten en apostelen gebracht is.

b. Libanon.

Eveneens in Ezech.17 wordt gezegd, dat een grote adelaar, Nebukadnesar, d.i. de Duivel, naar de Libanon is gekomen. *"Hij is naar die Libanon, d.i. de kerk, gekomen, waar de offers van God, waar het 'reukwerk der gebeden' (cf.Ps.141,2) voor Hem gebracht worden."*²⁹⁷ *"Laten we bidden, dat niet gebeurt, wat dikwijls gebeurd is. Want sommigen zijn 'opgepakt' en naar Babylon 'overgebracht': de leiders (principes) in de kerk, maar vanwege hun zonde van 'de top van de Libanon' weggenomen."*²⁹⁸ Deze leiders zijn "het topje van de ceder". Maar hij rooft ook "zaad van het land", d.w.z. de mensen uit het gewone volk, die zondigen.²⁹⁹ Elders vergelijkt Origenes het met wat Paulus vertelt in 1 Cor. 5, 5, *"want 'zoiemand overleveren aan de Satan' verschilt in geen enkel opzicht van 'de mensen van Jerusalem overleveren aan Nebukadnesar'".*³⁰⁰

In een preek n.a.v. Joz.1,3-4 stelt hij de Libanon tegenover de Antilibanon. Hij identificeert dan de Libanon als Israël en de kerk, die in de plaats van de Libanon gekomen is, is de Anti-Libanon. Jozua/Jezus heeft niet de Libanon ontvangen, maar de Antilibanon. Het eerste volk, het Israël naar het vlees, de ware olijf, was de ware Libanon, maar ten gevolge van hun ongeloof is het koninkrijk van hen weggenomen (cf.Mat. 21,43). Het tweede volk, de Antilibanon, is "de kerk van de levende God" (1 Tim.3,15), verzameld uit alle volken.³⁰¹ Uit dit voorbeeld blijkt weer hoe vrij Origenes met zijn materiaal, de bijbelse gegevens, omgaat: de ene keer betekent Libanon de kerk, de andere keer duidt het op Israël.³⁰² Overigens is het interessant, dat in de Dode Zee-rollen de gemeenschap van Qumran ook Libanon genoemd wordt.³⁰³

5. Appelboom en ἀμόρα.

De appelboom wordt in de Bijbel weinig genoemd en - afgezien van Spr. 25,11 en Joël 1,12 - uitsluitend in het Hooglied (2,3.5; 7,8; 8,5). In zijn uitleg van dit Bijbelboek ziet Origenes in die appelboom of een beeld van Christus of van de gelovige. Kenmerk van de appelboom is volgens hem, dat hij niet alleen vruchten draagt, maar ook zeer zoete en smakelijke.³⁰⁴

*"Alle hout, alle bomen worden in vergelijking met het Woord van God voor onvruchtbare wouden gehouden en alles wat ge maar kunt noemen is vergeleken met Christus bos en alles is onvruchtbaar."*³⁰⁵ Daarom wordt de bruidegom, Christus, vergeleken met een appelboom (cf. Hoogl. 2,3). Want de Wijsheid bereidt haar tafel niet alleen met het brood des levens (cf. Joh. 6,35.48), maar ook met het vlees van het Woord, met wijn (cf. Spr. 9,1-4) en met appels, die ook innerlijk zoetheid geven. "Het geboomte van het woud" zijn die engelen, die als aanstichter van elke ketterij zijn opgestaan. Als de kerk de zoetheid van de leer van Christus vergelijkt met de wrangheid van de ketterse dogma's en met hun steriele en onvruchtbare leer, zegt ze, dat de kerkelijke dogma's, die in de kerk van Christus gepredikt worden, zoete appels zijn, maar dat "geboomte van het woud" is wat door diverse ketters wordt beweerd. Van die onvruchtbare bomen geldt, dat ze worden uitgehouwen (cf. Mat. 3,10). De geliefde van de bruid is dus als een appelboom in de kerk van Christus, maar de heresiarchen moeten door het goddelijk gericht als onvruchtbare bomen worden uitgehouwen. De bruid, de kerk, verlangt te zitten in de schaduw van deze appelboom (cf. Hoogl. 2,3), onder de bescherming van de Zoon van God. Zo ook de ziel, die alle andere doctrines ontvlucht en zich alleen aan het Woord van God hecht, wiens lekkere vrucht zij in de mond heeft door onophoudelijk Gods Wet te overdenken (cf. Ps. 1,2) en door altijd als een rein dier te herkauwen.³⁰⁶ Tegenover de ketters concentreert de kerk zich op het Woord van God.

In Hoogl. 2,5 las Origenes στηρίσατέ με ἐν ἀμόραις, στοιβάσατέ με ἐν μήλοις... , een verzoek van de bruid te mogen steunen op de ἀμόρα of op de appelboom. Omdat een appelboom zoete vruchten draagt, betekent dit voor Origenes, dat de kerk steunt op hen, die vrucht dragen en groeien in goede werken.³⁰⁷ Want appels zijn die zielen, die van dag tot dag vernieuwd worden naar het beeld van Hem, die hen geschapen heeft (cf. Col. 3,10).³⁰⁸ Wat onder de ἀμόρα verstaan moet worden, is minder duidelijk. Het woord komt een keer voor in de betekenis "sweet

cake".³⁰⁹ Het enige, dat Origenes ervan weet, is dat het een boom is met een aangename geur, die geen vruchten voortbrengt.³¹⁰ Volgens hem worden er hier dezelfde mensen mee bedoeld als in 1 Cor.1,2 degenen, "die de naam des Heren aanroepen". Hierdoor hebben ze een zekere geur en aangenaamheid. Maar omdat ze nog niet met alle vertrouwen en vrijmoedigheid tot het geloof toetreden, brengen ze nog geen vruchten van geloof voort. Je zou er de catechumenen onder kunnen verstaan. Hierdoor wordt inderdaad de kerk ten dele bevestigd en ze heeft goede hoop en vertrouwen, dat zij ook eens tot vruchtdragende bomen zullen worden.³¹¹

6. Noteboom.

In een notitie n.a.v. Hoogl.6,11 ("Naar de notenhof daalde ik af") wordt gezegd: *"Bij wijze van voorbeeld: de rechtvaardigen, die vruchtdragen vanwege de priesterlijke dienst aan God, zijn notebomen, vanwege het omhulsel (van de vruchten): één wrang en bitter én één hard. De vrucht van de rechtvaardige wordt hierdoor omgeven, vanwege het wrange en harde van de verzoeken."*³¹² De vrome staat voortdurend aan bittere en harde verzoeken bloot. De gedachte vertoont overeenkomst met een passage bij Philo, waarin hij d.m.v. het beeld van de noot uitlegt, dat men om tot de deugd te geraken moeite moet doen: wie de moeiten ontvlucht, ontloopt ook het goede, wie de moeilijkheden verdraagt, verwert de gelukzaligheid.³¹³

7. Bossen.

In het voorgaande zijn we enkele malen een negatieve interpretatie van de bomen van het bos tegengekomen. Zij duiden op de natuurlijke aanleg³¹⁴ en zijn onvruchtbaar.³¹⁵ Daarom kunnen de volkeren buiten Israël, de heidenen, ermee worden aangeduid³¹⁶, maar ook de engelen, die tot ketterij aanzetten of de ketterij zelf.³¹⁷

Een positieve inhoud krijgt het woord *bos*, als Origenes uitlegt, wat bedoeld wordt met "als schaduwrijke bossen, als paradijzen aan rivieren en als tenten, die de Here gemaakt heeft, als ceders aan het water" (Num.24, 6). Wie de weg van de Wijsheid Gods, van goed naar beter en van beter naar nog beter loopt, gaat door schaduwrijke bossen. *"Want de bossen, die hen beschaduwen, zijn elke samenkomst van rechtvaardigen en het koor van de heilige profeten. Want onder de schaduw van de gedachten, die zij bij*

hen beschreven vinden, koelen hun zielen af en in hun leringen verheugen zij zich, als het ware door lommerrijke bossen voortgaande, en zij worden gevonden als paradijzen aan rivieren. Want die paradijzen aan rivieren zijn gelijk aan en verwant met dat paradijs, waarin de boom des levens is. De rivieren kunnen we opvatten als de evangelische en apostolische geschriften of ook als de hulp van engelen of hemelse machten jegens dergelijke zielen, want zij worden door hen bevochtigd en bevloeid en gevoed tot alle kennis en inzicht van hemelse zaken. Ofschoon ook onze Heiland een rivier is, die de stad Gods verheugt (cf. Ps. 46,5), en de Heilige Geest niet alleen zelf een rivier is, maar ook bij hen, aan wie Hij geschonken is, stromen uit hun binnenste voortkomen (cf. Joh. 7,38)."³¹⁸ De tekst wijst dus op de kerk, waar mensen door de verkondiging van profeten, evangelisten en apostelen verademing vinden. Zij ervaren er de hulp van de heilige engelen. Zij vinden hun vreugde in Christus en worden zelf tot instrumenten van de Heilige Geest.

8. De lelie der dalen.

"Ik ben een narcis van Saron, een lelie der dalen. Als een lelie tussen de distelen, zo is mijn liefste onder de jonge meisjes." (Hoogl. 2,1-2) Volgens de meeste commentaren is de eerste regel uitgesproken door de bruid en wordt dit getuigenis in de tweede regel door de bruidegom beaamd. Maar Origenes legt het geheel in de mond van de bruidegom en meent, dat Christus dit zegt van zichzelf (vs.1) en van de kerk (vs.2). Bovendien leest hij in de griekse tekst: "Ik ben een bloem van het veld, een lelie van de dalen" en dat geeft hem aanleiding tot de volgende exegese. Het veld is het vlakke land, dat bebouwd wordt. Daarom wijst het op het volk Israël, dat door de Wet en de Profeten werd bewerkt. Het dal, rotsachtig en ongecultiveerd, is het gebied van de heidenen. De Bruidegom, het Woord, was bij dat eerste volk een bloem, maar aangezien de Wet niemand tot de volmaaktheid bracht (cf. Hebr. 7,19), kwam het Woord niet tot de volmaaktheid van de vruchten. In het dal van de heidenen is Hij tot lelie geworden. Door verband te leggen met Mat. 6,26.28-30 betreft Origenes dit op de incarnatie: God heeft Hem bekleed met zulk vlees als zelfs Salomo niet had, nl. onbevlekt door de begeerte van een man en de bijslaap met een vrouw en aan geen zonde schuldig. En terwijl al de tijd, dat Hij "op het veld" was er geen bloem naar Zijn gelijkenis is ontsproten, is Zijn geliefde, de ziel, zodra Hij "in het dal" was in navolging van Hem lelie geworden.³¹⁹ En in een preek over deze tekst

zegt Origenes: "*'t Is vanwege mij, die in het dal zat, dat Hij is neergedaald in het dal en komend in het dal wordt Hij i.p.v. 'de boom des levens, die in het paradijs Gods geplant was' (cf.Openb.2,7) tot een lelie der dalen en Hij is de bloem van het gehele veld, d.w.z. van de gehele wereld, van de ganse aarde geworden.*"³²⁰

Wat de lelie tussen de doornen (Hoogl.2,2) betreft: hiermee wordt de kerk uit de heidenen bedoeld. De doornen zouden op de ongelovigen kunnen slaan, maar dat lijkt Origenes onwaarschijnlijk: die zouden nooit *filiae* genoemd zijn. Het zijn de ketters: "*zij komen eerst tot het geloof en wijken daarna af van de weg van het geloof en van de waarheid van de dogma's* (cf.1 Joh.2,19)".³²¹

Tenslotte meent Origenes, dat deze verzen ook nog een andere betekenis kunnen hebben. Het Woord van God is voor de eenvoudige, oppervlakkige ziel een bloem op het veld geworden om haar het begin van de goede werken te leren. Voor hen, die dieper zoeken, en vanwege hun stralende kuisheid of schitterende wijsheid werd het een lelie der dalen, opdat zij ook zelf lelies zouden worden, uitbrekend uit de doornen, uit de wereldse gedachten en beslommeringen.³²²

9. Graan en kaf.

In Mat.9,37 gebruikt Jezus het beeld van de oogst, als Hij zegt: "De oogst is wel groot, maar arbeiders zijn er weinig."³²³ Origenes legt dit als volgt uit: de oogst, dat wat binnengehaald wordt, is "*de schare van hen, die zich ten opzichte van de godsvrucht passend gedragen; de arbeiders in de oogst zijn de leraren volgens het Evangelie*".³²⁴ "*Deze arbeiders zijn er maar weinig, want er zijn er niet veel, die 'het woord der waarheid recht snijden' (2 Tim.2,15), zodat zij zich niet behoeven te schamen*".³²⁵ Het binnenhalen van de oogst slaat hier dus op de Evangelieverkondiging.

Origenes weet, dat er ook nog op een andere manier over de oogst gesproken kan worden, zoals bijv. in Mat.13,30: de oogst bij de voleinding der wereld (Mat.13,39).³²⁶ Degenen, die dan oogsten, zijn de engelen, o.a. de engelen van de apostelen. Zij halen de oogst binnen van degenen bij wie het gezaaide Woord in goede aarde is gevallen (cf.Mat.13,8).³²⁷

De oogst wordt gevolgd door het wannen op de dorsvloer (cf.Luc.3,17). Origenes benadrukt, dat de dorsvloer niet de gehele wereld is, maar de samenkomst (*coetus*) van het christelijk volk. Op elke dorsvloer is graan

en kaf. Zo ook in de kerken op aarde. Op de dorsvloer ben je niet door eigen wil kaf of door een eigen beslissing koren, maar in de kerk wel: hier ligt het in je eigen macht of je kaf of koren bent. *"Als iemand eens in onze vergaderingen een zondaar ziet, moet hij daar geen aanstoot aan nemen en zeggen 'Kijk eens: er is een zondaar in de samenkomst der heiligen!' Als dit kan, als dit wordt toegestaan, waarom zou ik dan ook niet zondigen?"* We moeten erkennen, dat de kerk, zolang we in deze tegenwoordige wereld zijn, als dorsvloer of als visnet goeden en slechten bevat. Maar als Christus komt, vindt er een schifting plaats (cf. 2 Cor. 5, 10).³²⁸

Het graan zijn de rechtvaardigen en hun schuren de hemelse woningen. Het kaf zijn de onrechtvaardigen.³²⁹

Toch vindt er ook in deze wereld al een zekere schifting plaats. Koren en kaf kunnen bij het wannen namelijk niet zonder wind gescheiden worden. Die wind zijn *"de verzoeking, die tonen, dat uit de gemengde hoop gelovigen sommigen kaf, anderen koren zijn"*.³³⁰ Origenes zegt niet, dat je door verzoeking kaf of koren wordt, maar blijkt te zijn.

10. De geur van Christus.

"God, Uw God, heeft U gezalfd met vreugdeolie boven Uw deelgenoten" (Ps. 45, 8-9) wordt door Origenes betrokken op Christus. Vreugdeolie wijst op het Woord, de Wijsheid³³¹ of op de Heilige Geest.³³² De psalmist profeteert, dat de ziel van Christus anders met het Woord en de Wijsheid van God gezalfd wordt dan Zijn deelgenoten, de heilige profeten en apostelen. *"Want er wordt gezegd, dat zij in de geur van Zijn zalfoliën hebben gelopen, maar die ziel is het vat van de olie zelf geweest, aan welks geur alle profeten en apostelen waardig werden deel te nemen. Zoals dus de geur van zalfolie anders is dan de substantie van de olie, zo is Christus iets anders dan Zijn deelgenoten. En zoals het vat zelf, dat de substantie van de zalfolie bevat, op geen enkele wijze iets stinkends kan aannemen, maar zij, die aan Zijn geur deelhebben, als zij zich een beetje verder van Zijn geur verwijderen, wel stank, die op hen valt, kunnen aannemen, zo was het onmogelijk, dat Christus als het vat zelf, waarin de substantie van de zalfolie was, een tegengestelde geur aannam, maar Zijn deelgenoten waren, naarmate ze dichter bij het vat waren, ook deelgenoot van de geur en konden haar bevatten."*³³³ De relatie tot Christus is dus bepalend

voor de vraag in welke mate wij "een goede geur van Christus" (2 Cor. 2,15) zijn.³³⁴

"De Bruidegom is gekomen niet met één, maar met alle zalven gezalfd (cf. Hoogl. 1,3)". En alle geuren van de wereld kunnen niet wedijveren met Christus' geuren; zelfs niet die van Mozes, Aäron en de profeten.³³⁵ Wie opgegroeid is bij de geuren (τὰ ἀρώματα), de woorden van de Wet en de Profeten, zal bij de komst van Christus ontdekken, dat ze allemaal minder zijn dan de geur (ἡ ὁσμή) van deze nieuwe hemelse zalfolie.³³⁶ En wie opgevoed is bij de leerstellingen uit de morele of natuurlijke school, zal na kennisname van de mysteriën en de goddelijke dogma's zeggen: deze geuren gaan boven de vorige; de geestelijke en mystieke kennis van het Woord van God is meer dan de morele en natuurlijke filosofie.³³⁷

De inhoud van het messiasschap van Jezus maakt Origenes als volgt duidelijk. Aangezien Christus hogepriester is, is de geur van Christus de geur van de olie, waarmee de hogepriester gezalfd wordt (cf. Ex. 30, 22-33). Deze is uit vier soorten samengesteld. Dat wijst op de incarnatie. Hij heeft ons vlees aangenomen, dat uit vier elementen is samengesteld. Het eerste bestanddeel van de olie is mirre. Mirre houdt verband met de dood. Maar er wordt gesproken over de bloem van de mirre. Hij is de eerstgeborene der doden (Col. 1,18; Openb. 1,5). Het eerste aspect van Zijn Messiasschap is Zijn dood en opstanding. De kaneel is symbool van het vlekkeloze. Ongetwijfeld houdt het verband met de kerk, die Hij gereinigt door het waterbad onbevlekt voor Zich gesteld heeft, zonder vlek of rimpel of iets dergelijks (cf. Ef. 5,26-27). Kalmoes duidt op de genade van de leer, omdat Zijn tong is als "de pen (κάλαμος) van een schrijver, die vaardig schrijft" (Ps. 45,2). De iris tenslotte is een zeer heet en brandend soort plant: ze is aanduiding van het vuur van de Heilige Geest of van het Laatste Oordeel. Dit alles wordt vermengd met zuivere olie, wat wijst op Zijn barmhartigheid, dat Hij in de gestalte Gods zijnde de gestalte van een dienstknecht heeft aangenomen (cf. Phil. 2,6-7) of op het feit, dat de materiële substantie in Christus, die door Hem aangenomen is, door de Heilige Geest tot één persoon en Middelaar gemaakt is.³³⁸ Origenes haalt hier uit het werk van Christus de volgende elementen naar voren: Zijn barmhartigheid, de incarnatie, Zijn dood en opstanding, de verlossing van de kerk door de doop, de leer, de gave van de Geest en het Laatste Oordeel.

Op de κένωσις van Christus wijst volgens hem ook Hoogl. 1,3: μύρον ἐκκενωθέν ὀνομά σου.³³⁹ Maar in een preek over deze tekst legt hij

het accent anders. *"Nauwelijks is de naam van Jezus in de wereld gekomen of er wordt gepredikt, dat de olie is uitgegoten."* En *"over de gehele aarde wordt Christus genoemd, in de hele wereld wordt mijn Heer gepredikt, want Zijn naam is uitgegoten olie."* En ook Mozes' naam wordt dan bij de volken bekend, want Christus voert de Wet en de Profeten mee in Zijn spoor.³⁴⁰ Origenes maakt er hier met verbazing melding van hoe snel het Evangelie de wereld heeft doorkruist en hoe universeel het wordt verkondigd.³⁴¹ Maar het is voor sommigen een doodsgeur ten dode, voor anderen een levensgeur ten leven (cf. 2 Cor.2,15-16). Het Evangelie roept ook weerstanden op.³⁴²

"Mijn nardusolie heeft Zijn geur gegeven" is de wat gewrongen interpretatie, die Origenes van Hoogl.1,12 geeft en die hij toepast op de leer. Nadat de gelovige ziel eerst het geschenk van haar geloof heeft aangeboden, ontvangt ze de genade van de Heilige Geest en de geur van de geestelijke leer. En - associërend met het verhaal van de zalving (Joh.12,3 c.p.) - zegt hij, dat deze geur van de leer en van de Heilige Geest niet alleen geheel het huis van de ziel vervult, maar ook van de kerk en van de wereld.³⁴³ Ook spreekt hij over een bisschop, *"die geurt van de genade van de leer"*.³⁴⁴

In de meeste gevallen betreft Origenes de geur op de goede of slechte reuk, waarin iemand staat: iedere deugd, maar ook iedere ondeugd heeft zijn geur.³⁴⁵ De zonde heeft een geur van rotting (cf.Ps.38,6), de deugd ruikt naar zalfolie.³⁴⁶ En reukoffers worden gebracht, waar de rechtvaardige de aangename geur van Christus is.³⁴⁷ Wie in zijn hart niet meer de geur van de zonde heeft, maar van de gerechtigheid en zonder ophouden in het gebed God reukwerk aanbiedt (cf.Ps.141,2), die trouwt met Ketura.³⁴⁸ Maar niet iedere gelovige is met Kethura getrouwd. Zelfs onder de geestelijkheid zijn er, die zich misdragen. *"Soms dringt de ziekte van de hoogmoed niet alleen door bij de armen van het volk(cf.Jezus Sir.25,2),maar treft ook de gelederen van de priesters en leviëten. Gij zult soms ook onder ons sommigen aantreffen, die als voorbeeld van nederigheid zijn aangesteld en rondom het altaar als spiegels voor de toeschouwers geplaatst zijn, maar bij wie de zonde van de hoogmoed stinkt en van het altaar van de Heer, dat moest geuren van heerlijk reukwerk, grijnst je de afschuwelijke geur van trots en hoogmoed tegen. Ik vraag U: laat die allerafschuwelijkste geur uit heel deze heilige kerk gebannen worden en vooral uit hen, die dienst doen in het heilige, opdat we -zoals Paulus zei - 'een goede geur van Christus' (2 Cor.2,15) kunnen worden."*³⁴⁹

Mensen moeten door middel van een geestelijke besnijdenis niet alleen hun hart laten besnijden (cf.Ezech.44,9), maar ook hun blik en reuk, zodat zij een zintuig krijgen voor de goede geur van Christus en voor werken van barmhartigheid.³⁵⁰

Tegenover mensen als Marcion, Valentinus en Basilides onderstreept Origenes: *"Van nature hebben de dingen, die God ons geschonken heeft, een zeer aangename geur. Degene, die in strijd met het gezag van de Schrift iets doet of denkt, zet deze zeer aangename geur aan de afgoden voor."*³⁵¹ Maar de heilige engelen geven aan iedere ziel de genade terug, die zij eerst van de Schepper ontvangen hadden, maar waren kwijtgeraakt, en zij verdrijven door de lekkere hemelse geur de stank van de sterfelijkheid en van het bederf, die eindelijk door hen afgeworpen zijn.³⁵²

Er is overigens onder de mensen verschil in geur, zoals er verschil in deugd is. En zoals in de natuur alles zijn tijd heeft, zo geldt dat ook voor het leven van de mens. Bij het groter worden breekt o.a. de tijd van de bloei aan en van de welriekende geur, van de komende deugd.³⁵³ Als iemand iets doet vanuit een natuurlijk rechtvaardigheidsgevoel, is de geur minder dan wanneer een gelovige iets doet terwille van God.³⁵⁴ En wanneer een boeteling goed doet om vergeving van zonden te ontvangen, is dat niet de beste zalfolie. *"Wie zich echter toelegt op de kuisheid, volhardt in 'vasten en gebeden' (cf.Luc.2,37), in tegenspoeden zijn geduld bewaart, zoals Job, in verzoeken niet bevreesd is de waarheid Gods te belijden (wat allemaal de andere mensen niet baat, maar uitsluitend bijdraagt aan de eer van God), dat is de zalfolie, die het hoofd van de Here Christus zalft en vandaar over het gehele lichaam van Christus, d.i. over de gehele kerk, uitloopt en dit is zeer kostbare zalfolie, door welks geur het gehele huis, d.i. de kerk van Christus, vervuld wordt en dit is geen werk, dat eigen is aan de boetelingen, maar aan de volmaakte heiligen."*³⁵⁵

Zo is ook de leer voor de eenvoudigen middelmatige zalfolie waarmee de voeten van de Heer gezalfd worden, maar de erkenning van het ware geloof, dat alleen op God gericht is, is de kostbare olie, waarmee het hoofd van Christus, God zelf, gezalfd wordt.³⁵⁶

Tenslotte moet niemand zich verbazen, als de christelijke levenswandel verzet oproept. *"Laten we er niet te erg door van streek gebracht worden, als onze geur voor Farao vervloekt schijnt te zijn. Want de deugd wordt door de ondeugden voor vervloekt gehouden."*³⁵⁷

11. *De linnen gordel.*

In Jer.13,1-11 wordt verteld over een symbolische handeling, die de profeet Jeremia met een linnen gordel moet verrichten. "Want zoals de gordel kleeft aan het middel van een man, zo had Ik het gehele huis van Israël en het gehele huis van Juda aan Mij doen kleven, luidt het woord des Heren, om Mij te zijn tot een volk, tot een roem, een lof en sieraad; maar zij hebben geen gehoor gegeven." (vs.11) Het volk van God is als Zijn gordel.

Origenes onderscheidt in dit verhaal vijf elementen, die hij van belang acht voor onze visie op het volk van God.

Ten eerste geeft de situatietekening aan, dat de gordel rond de heupen is.³⁵⁸ Nu wordt in Ezech.1,27 (LXX) verteld, dat beneden Gods heupen vuur is: dat wil zeggen wat in de wereld van de γένεσις is, heeft reiniging door vuur nodig.³⁵⁹ Wat boven de heupen is, is ἡλεκτρον, het zuiverste en kostbaarste wat er is. Van nature is ieder *vuur*. Als we vorderingen maken en door het vuur zijn gegaan, worden we ἡλεκτρον.³⁶⁰ Met andere woorden: het volk van God staat voortdurend voor de keuze tussen het lagere en het hogere.

Ten tweede: het volk is als een beschutting (σκέπη) voor God. Daarom heeft God die gordel om: Hij moet beschermd worden tegen κατηγορεῖν τοῦ θεοῦ en τι ἀτοπον λέγεσθαι ἐν τοῖς περὶ τοῦ θεοῦ.³⁶¹

De σκέπη-functie van de kerk bestaat hieruit, dat ze zich door middel van de apologie richt tot joden, heidenen en ketters of op de laatsten de tucht of excommunicatie (ἐκβάλλειν) toepast.

Ten derde is er het soteriologische aspect, dat door het linnen wordt uitgedrukt.³⁶² Want linnen komt uit de aarde.³⁶³ Het is van nature zwart en moet bewerkt worden om wit te worden. Dat wil zeggen mensen zijn ἀπὸ γῆς, zwart bij het begin van het geloof. Maar als zij worden tot "blinkend en rein linnen" (Openb.15,6), dan kunnen ze worden geweven tot een gordel van God.

Zo komen we tot het vierde, het mystieke element. Voor de manier, waarop de gordel met de drager, dat wil zeggen de gelovigen met God verbonden zijn, wordt het woord κολλᾶσθαι gebruikt. Het heeft evenals οἰκειοῦν een mystieke betekenis; reeds in het O.T. Origenes verwijst graag, zoals ook hier, naar 1 Cor.6,17 "maar die zich aan de Here hecht, is één geest (met Hem)!"³⁶⁴ Volgens Origenes zijn er drie voorwaarden om zich zo aan de Heer te kunnen hechten: a. geloof³⁶⁵, b. reiniging (ἀποσμήχεσθαι)³⁶⁶ en c. voortgang in het geloof (ἀναβαίνειν καὶ προκόπτειν).³⁶⁷

Tenslotte leert het verhaal, dat God de prima causa is van het heil. Hij neemt het eerste volk aan. Hij legt het ook weer af, als het verworpen is en Hij is het, die ons aanneemt in hun plaats. Zo is de kerk uit de heidenen de tweede gordel van God. Zolang zij aan de genoemde drie voorwaarden beantwoordt, blijft ze met God verbonden.³⁶⁸ Ook hier blijkt weer hoezeer Origenes' kerkbegrip een dynamisch karakter draagt.

Samenvatting.

De beelden, die aan de plantenwereld ontleend zijn, vinden zowel een individuele³⁶⁹ als een collectieve toepassing. Zo wordt de gelovige vergeleken met een wijngaard of een wijnstok³⁷⁰, een vijgeboom³⁷¹, een olijfbom³⁷², (de top van) een ceder³⁷³, een appelboom³⁷⁴, een ἀμύρα³⁷⁵, een noteboom³⁷⁶ of een lelie³⁷⁷, met graan (tgo.kaf)³⁷⁸, met de geur van zalfolie³⁷⁹ of met een linnen gordel.³⁸⁰ En er wordt een vergelijking getrokken tussen de kerk en een wijnstok³⁸¹ of een wijngaard³⁸², een vijgeboom³⁸³, een ceder³⁸⁴ of een lelie³⁸⁵, de olijfbom³⁸⁶, de Libanon of Anti-libanon³⁸⁷, een bos³⁸⁸, een dorsvloer³⁸⁹ of een linnen gordel.³⁹⁰

Er is binnen de kerk een grote verscheidenheid, zoals er verschil is in bomen³⁹¹ of geuren.³⁹² Er is in de kerk zowel koren als kaf.³⁹³ Het centrale motief in deze botanische beeldspraak is het vrucht dragen.³⁹⁴ De vruchten van het geloof openbaren zich in leer en leven, in het bezit van wijsheid³⁹⁵ of in het doen van goede werken.³⁹⁶ Hierbij is niet de natuurlijke predispositie van doorslaggevende betekenis, zoals de gnostici menen, maar de persoonlijke keuze. Dit wordt door Origenes voortdurend onderstreept.³⁹⁷

De kerk is de vrucht van de dood en opstanding van Jezus Christus.³⁹⁸ En alleen in verbondenheid met Christus zijn er vruchten te verwachten³⁹⁹, door de Heilige Geest.⁴⁰⁰

Profeten en apostelen hebben een ondersteunende functie in deze, zoals een wijnstok steun vindt bij een ceder.⁴⁰¹ De steun, die de kerk ondervindt van hen, die wel geloven, maar nog niet de oude mens hebben afgelegd, is van een andere orde. Zij verrichten de dienst van houthakkers en waterputters, zoals de Gibeonieten: zij zijn de onvruchtbare olm, die de wijnstok steunt⁴⁰², zoals de catechumenen de trekken vertonen van de onvruchtbare ἀμύρα, waarop de Bruid wilde steunen.⁴⁰³

Het beeld van de snoei wordt op verschillende manieren gebruikt. On-

vruchtbare takken worden weggesnoeid, nu of bij het Laatste Oordeel. Maar takken, die wel vrucht dragen, worden ook gesnoeid, bijv. in tijden van vervolging, opdat ze meer vrucht dragen. Of in geval van overtreding om hen door middel van tucht te corrigeren of als bij de doop de zonden worden vergeven.⁴⁰⁴

Wie geen vruchten voortbrengt, wordt verworpen, zoals Israël verworpen is. Door de vruchteloosheid van Israël is het heil tot de heidenen gekomen⁴⁰⁵ en is i.p.v. de hoge boom de nederige boom verhoogd.⁴⁰⁶ Origenes verwijst naar Paulus' beeld van de wilde olijf, die op de edele geënt is (Rom.11, 11-24).⁴⁰⁷ Maar Israël is niet "radicaal" geëlimineerd. De joden kunnen opnieuw geënt worden, als zij zich bekeren⁴⁰⁸, terwijl de heidenchristenen weer weggekappt kunnen worden, als zij niet in het geloof volharden.⁴⁰⁹

4. DIEREN.

Voor Origenes is de wereld vol van engelen en demonen. Sommigen staan aan het hoofd van de dieren, anderen van de planten, maar er zijn ook engelen, *"die het inzicht in de verborgenheden Gods en de wetenschap van de goddelijke dingen onderwijzen. Zie er echter op toe, dat ge U niet laat vinden onder die engelen, die aan het hoofd van de wilde dieren staan, doordat ge een beestachtig leven geleid hebt."*⁴¹⁰ De demonen zijn zelf ook wilde dieren.⁴¹¹ Bovendien maken ze gebruik van dieren om mensen van de ware God af te brengen: mensen, die onder de indruk komen van de mantische kracht in dieren. Daarvoor gebruiken de demonen vooral vogels, slangen, vossen en wolven, omdat ze op tamme dieren niet zo'n invloed hebben. Met de genoemde dieren hebben ze een zekere verwantschap in het kwaad. Mozes heeft dit zo scherp doorzien, dat hij juist deze dieren onrein noemde.⁴¹²

Mensen, die met de demonen verwantschap vertonen, worden zelf ook beesten of krijgen het beest in zich.⁴¹³ Want zoals een mens als mikrokosmos zon, maan en sterren in zich heeft, zo kan hij ook kudden runderen, schapen en geiten of vogels binnen in zich hebben.⁴¹⁴ *"De presbyters, die zondigen, maken afgodsbeelden, daar ze binnen in zich vanwege het gif van de slechtheid de gelijkenis van een slang maken en vanwege de ongebreidelde begeerte de gelijkenis van een dier."*⁴¹⁵ En wanneer mensen de vorm van de Duivel aannemen, noemt men hen "slangen" en "adderengebroad" (cf.Mat.3,7 c.p.), wanneer ze wreed zijn "leeuw", zijn ze giftig "draak", sluw "vos" of als ze tot hartstocht geneigd zijn "bok". Zo zondigen zij tegen het gebod "gij zult geen enkele gelijkenis maken van een man of van een vrouw of van enig dier" (cf.Deut.4,16-17).⁴¹⁶

De zonden drukken ons dus het beeld van dieren op. Want *"ieder levend mens gaat voorbij in een beeld: of het beeld van God bewarend, vorderend naar de volmaaktheid, gelijkvormig geworden aan het beeld van God of van een ander levend wezen, als bronstig paard of een ander redeloos dier wordend, volgens zijn manier van leven"*.⁴¹⁷ Zo worden in de Heilige Schrift mensen dikwijls met dieren vergeleken. Origenes noemt als voorbeelden, dat Jezus Herodes een vos noemde (Luc.13,32), Johannes de Doper sprak over adderengebroid (Mat.3,7), Jeremia over dekhengsten (Jer.5,8) en de psalmisten over de stomme beesten (Ps.49,13.21), over de woede van slangen en over dove adders, die hun oren toestoppen (Ps.58,5).⁴¹⁸ Wat in de oud-testamentische wetgeving t.a.v. dieren gezegd wordt moet dan ook op mensen worden toegepast, zoals Petrus ook begreep, dat het visioen van het laken met de dieren (Hand.10) op mensen betrekking had.⁴¹⁹ Een aanwijzing hiervoor ziet Origenes ook in Lev.26,6: "Ik zal de slechte dieren uit het land uitroeien". Dieren zijn z.i. namelijk niet goed of slecht, maar neutraal, omdat ze niet met rede begiftigd zijn. Het zijn stomme beesten. Maar het gaat hier over noëtische slechte dieren: de geestelijke boosheden in de lucht (cf.Ef.6,12). Als we echter Gods geboden bewaren, zal Hij de wilde dieren, m.n. de slang (cf.Gen.3,1), de Duivel, de brullende leeuw (cf.1 Petr.5,8-9) uit ons land, d.i. uit ons vlees verdrijven.⁴²⁰ Die strijd tegen noëtische wilde dieren had Paulus op het oog, toen hij in 1 Cor.15,32 schreef, dat hij met de wilde dieren gevochten had.⁴²¹

Een tekst, die bij Origenes een speciale rol speelt, is Ps.36,7: "Mens en dier verlost Gij, Here."⁴²² Op welke wijze is het dier in de verlossing betrokken? Origenes ziet in deze woorden de aanduiding van verschillende groepen mensen. Vergeleken met de grootheid van God zijn we allemaal als de dieren (cf.Ps.73,22), zelfs degenen, die zeer wijs en van de Logos vervuld zijn. Er is zelfs een grotere afstand tussen God en ons dan tussen mens en dier.⁴²³

Maar als het over de mensheid op zich gaat, kan men een onderscheid maken tussen "mensen" en "dieren". Kenmerkend voor de mens is, dat hij met rede begiftigd is. Daarom wordt aan hem in Spr.2,5 de αφοθησις θεία beloofd, als hij tenminste doet wat nodig is om haar te verwerven.⁴²⁴ Want als hij zondaar wordt, vervalt zijn waardigheid en wordt hij als de dieren.⁴²⁵ Daarom zegt de Schrift: de mens, die het niet heeft begrepen, ook al was hij in ere, is gelijk geworden aan de dieren i.p.v. aan God (cf.Ps.49,13.21).⁴²⁶ Het is overigens een raadsel wat voor natuur die mens heeft, die in ere was, maar het niet heeft verstaan. Want als hij een geestelijke na-

tuur had, waarom wordt hij dan gelijk aan de dieren? En als hij een aardse natuur had, hoe is hij dan in ere?⁴²⁷

Wij moeten geen beest-mens worden, maar een mens-mens (ἄνθρωπος ἄνθρωπος Ezech.14,4). Wij moeten volmaakt zijn naar de uiterlijke en de innerlijke mens, κατὰ πρόξιν καὶ κατὰ θεοῦ.⁴²⁸ "Mensen" zijn zij, die de studie beoefenen van het Woord van God en van het onderwijs van de Logos, zoals in het Oude Testament gesproken wordt over "mannen Gods", zoals Mozes (Deut.33,1) en Elia (2 Kon.1,10).⁴²⁹

Het woord "dier" is niet eenduidig. Behalve dat er reine en onreine dieren, wilde en tamme zijn, kan in de Bijbel de naam van een en hetzelfde dier zowel positief als negatief gebruikt worden. Zo wordt "leeuw" in Gen.49,4 in positieve zin gebruikt, maar in 1 Petr.5,8-9 en Ps.10,9 in een negatieve betekenis.⁴³⁰

De reine dieren zijn het beeld van hen, die *"in fide"* zijn, door de genade van de doop gewijd voor de altaren van God en een rein dier geworden. Zij staan tegenover degenen, die *"extra fidem"* zijn.⁴³¹ Met andere woorden: zij, die tot de kerk behoren, zijn reine dieren. Door Christus (*"propter Christum"*) zijn ze rein geworden.⁴³² Doordat Hij in hun ziel woont en de redeloze emoties in hen behoedt, zijn ze Zijn schapen geworden (cf.Joh.10,27).⁴³³ Zo zijn mensen, die uit de heidenen kwamen, rein geworden, zoals de dieren, die Petrus in het laken zag, rein verklaard zijn (Hand.10). Maar dit is nog slechts ten dele, totdat Christus wederkomt. Dan zal de wolf met het lam weiden (cf.Jes.11,6). Dan behoeven we ons niet meer te hoeden voor de valse profeten, die roofgierige wolven (cf.Mat.7,15). *"Wanneer er een verbinding tot stand gebracht is door het geloof in Christus van onderling zo verschillende naturen, dan zal de leeuw niet meer onrein zijn, maar zijn wreedheid vergeten en zullen alle dieren, die in de Wet van God onrein genoemd worden (cf.Lev.11,13), de zuiverheid van hun oorspronkelijke staat terugkrijgen."* Wat nu reeds ten dele werkelijkheid is, zal bij de tweede komst van Christus worden vervuld.⁴³⁴

Ook al zijn niet allen binnen de kerk in die zin "mens", dat ze diep gedrongen zijn in de geheimen Gods, toch zijn het gelovigen en reine dieren. En zoals sommigen in het O.T. "mannen Gods" genoemd werden, zo zijn anderen in de Schrift "schapen Gods" (cf.Ezech.34,31; Joh.10,27). Mensen horen het Woord, schapen de stem.⁴³⁵ Er is verschil in verstaan, maar de leraar der kerk is "een schuldenaar van wijzen en onwetenden" (cf.Rom.1,14) en hij moet verstandigen en eenvoudigen onderrichten, de mensen én het vee drenken, want

Gods verlossingswerk strekt zich tot beiden uit (cf.Ps.36,7).⁴³⁶

In de kerk bestaat een grote verscheidenheid, zoals er ook in de ark tussen de dieren grote verschillen waren. 't Laagst verkeren zij, wier woeste natuur nog niet door de zachtheid van het geloof getemperd is, iets hoger degenen, die al hebben ze weinig inzicht toch een grote eenvoud en onschuld bezitten.⁴³⁷

Er zijn in de kerk ook kadavers. *"Als de simpelen zich bij het feit, dat ze niets verstandigs uitvoeren, ook nog in het vuil van de zonde wentelen"*, kun je van kadavers spreken.⁴³⁸ Eerst hebben ze volgens de Logos geleefd en zich in het Woord van God geoefend. Maar later zijn ze tot zonde vervallen en onrein geworden. Het contact met hen moet vermeden worden. Want wie hen aanraakt of navolgt in de zonde, wordt zelf onrein (cf.Lev.5,2-3).⁴³⁹

Onreine dieren vind je niet alleen in de kerk, maar vooral ook daarbuiten. Het zijn de mensen, die zonder Christus zijn, bij wie geen rede of *religio* te vinden is.⁴⁴⁰

Er zijn zelfs mensen, die nog erger zijn dan de dieren. N.a.v. de dochters van Lot zegt Origenes: *"Sommige vrouwen - wij laken niet allen op dezelfde wijze - maar sommigen zijn er, die als beesten onophoudelijk zonder enig onderscheid de liefde bedrijven. Die zou ik niet eens met het stomme vee vergelijken. Want het vee weet zelf nog wanneer het drachtig is en geeft niet langer gelegenheid aan de mannetjes. Ook de Heilige Schrift laakt zulken, wanneer ze zegt: 'wordt niet als een paard, als een muilnier zonder verstand' (Ps. 32,9) en 'dekhengsten zijn ze geworden' (Jer.5,8)."*⁴⁴¹

Het blijft echter Gods bedoeling, dat mensen zich bekeren, dat onreine dieren rein worden (cf.Hand.10)⁴⁴² en dat 'dieren' door het Woord weer in mensen veranderen.⁴⁴³

"De meest beestachtigen (οἱ κτηνωδέστεροι) onder degenen, die door Christus tot God komen, hebben een stok nodig, die hen weidt (cf.1 Cor.4,21)". Maar anderen hebben de hardheid van de ἀγωγή niet nodig; zij zijn de vriendelijkheid van de leerstellingen (θεωρήματα) van de Logos waardig, de tere loot uit de wortel van Isaï (cf.Jes.11,1).⁴⁴⁴ Tot die tedere paedagogie behoort ook, dat God zelf zich als een dier voordoet, omdat mensen Hem anders niet kunnen begrijpen: soms als een panter of een leeuw (cf.Hos.5,14 LXX), soms als een berin (cf.Hos.13,8).⁴⁴⁵

1. *Het rund.*

a. *Het stierkalf.*

Een stierkalf is het beeld van het zeer trotse vlees.⁴⁴⁶ Wie de trots van het vlees heeft overwonnen, offert een stierkalf.⁴⁴⁷ Origenes spoort zijn hoorders aan om afstand te doen van "de begeerte des vlezes en de begeerte der ogen" (1 Joh.2,16): *"wijd U aan God als een eerstgeboren stierkalf: de zonde werke niet door U en de slechtheid legge U geen juk op, maar wees afgezonderd (sc.van het kwaad), als een eerstgeboren dier slechts gewijd aan de priesterdienst"*.⁴⁴⁸

b. *Herkauwen.*

Het rund is een van de dieren, die herkauwt. Bij Philo⁴⁴⁹, maar ook in de brief van Aristeeas⁴⁵⁰ en bij Porphyrius⁴⁵¹ komt het woord *herkauwen* voor in de overdrachtelijke betekenis van: zich te binnen brengen. Bij de christenen betekent het dan het overdenken van Gods Woord, mediteren. In deze geest wordt Lev.11,3-4 uitgelegd, waarbij Barnabas⁴⁵², Irenaeus⁴⁵³, Clemens van Alexandrië⁴⁵⁴ en Novatianus⁴⁵⁵ een sterke verwantschap vertonen. Ook Origenes ziet in het herkauwen van dieren een beeld voor het mediteren van de mens over Gods Wet: *"hij brengt dat wat hij volgens de letter leest in verband met een geestelijke betekenis en klimt van het lage en zichtbare op naar het onzichtbare en hogere"*.⁴⁵⁶

c. *Met gespleten hoeven (δίχηνος).*

Wanneer in Lev.11,3 sprake is van dieren met gespleten hoeven, worden diegenen bedoeld, die in deze aeon vroom leven.⁴⁵⁷

d. *Kop en staart.*

Origenes past de tekst "Indien iemand de eerste wil zijn, die zal de allerlaatste zijn" (Marc.9,35) toe op joden en heidenen: *"Want de gelovigen uit de heidenen worden door het geloof de kop, maar het ongelovige Israël door zijn ongeloof staart."*⁴⁵⁸

Origenes is de eerste, die de kerststal stoffeert met de os en de ezel. Hij legt verband tussen Luc.2,13-16 en Jes.1,3 "een rund kent zijn eigenaar en een ezel de krib van zijn meester". Een rund is een rein dier, maar volgens Jesaja kende hij de kribbe van zijn Meester niet. Daarom is hij type van het volk Israël. De ezel is een onrein dier, maar hij kende de kribbe wel. Daarom is hij het type van de gelovigen uit de heidenen.⁴⁵⁹

N.a.v. Jes.32,20 ("welzalig zij, die zaaien aan alle wateren") gebruikt hij hetzelfde beeld. De wateren duiden op "het bad der wedergeboorte" (Tit.3,5), de doop. Daar lopen rund en ezel, de reine israëliet én de gelovige uit de heidenen.⁴⁶⁰ Clemens Alexandrinus heeft deze tekst al op dezelfde wijze uitgelegd: "het volk uit de Wet en uit de heidenen zijn tot het ene geloof samengebracht".⁴⁶¹

2. De ezel.

Hoewel de ezel in het Oude Testament over het algemeen een gewaardeerd dier is (cf.Num.22,28-32; Ex.23,12; Deut.5,14), sluit Origenes zich aan bij de negatieve beoordeling in Ps.32,9 en spreekt over *"een ezel, die geen verstand heeft"* en mensen, die zich daaraan gelijk maken.⁴⁶² In Jes.30,6 leest hij, dat leeuwen en adders van ezels gebruik maken om hun lading te vervoeren. Zo dragen mensen een lading bedrog van demonen in hun ziel met zich mee, totdat ze door de discipelen "losgemaakt" worden (cf.Luc.19,30 c.p.) van de zonden en zij het Woord van God op ons doen plaats nemen.⁴⁶³ Origenes zinspeelt hier op het verhaal van de intocht in Jerusalem, dat hij op verschillende manieren uitlegt. De ene keer ziet hij Jerusalem als de ziel, waar het Woord van God binnentrekt, rijdend op de ezelin van het O.T. en de jonge ezel van het N.T. De discipelen hebben de banden van de ezelin losgemaakt, d.w.z. zij hebben de letter van de Wet ontbonden en verklaard.⁴⁶⁴

Een ander maal sluit hij zich aan bij een exegese, die hij elders is tegengekomen, waarin de ezelin het beeld is van de gelovigen uit de besnijdenis en de jonge ezel van de kerk uit de heidenen, die vóór zij het Woord ontvingen ongetemd waren, zonder enig opgelegd juk, onbeteugeld, genotzuchtig.⁴⁶⁵ De jonge ezel stond "buiten aan de weg"

(Marc.11,4). Dat "buiten" wijst op de gelovigen uit de heidenen. "Bij de deur", d.w.z. bij Jezus (cf.Joh.10,7), maar zij bevonden zich nog "buiten". Ze was "vastgebonden" door eigen zonden.⁴⁶⁶ Hiervan moet ze door de lerende apostelen ontbonden worden. Christus gaf hun de Heilige Geest en zei: "Wie gij de zonden vergeeft, zijn ze vergeven" (Joh.20,22-23).⁴⁶⁷ We wijzen op twee aspecten, die Origenes hier noemt. Ten eerste op het aspect van de schuldvergeving door de apostelen in de kracht van de Heilige Geest, die zich uitstrekt tot joden en heidenen. Ten tweede benadrukt hij in dit verband het leer-aspect: het zijn "*lerende discipelen*", die hun boeien losmaken.⁴⁶⁸ Ten aanzien van de jodenchristenen betekent dat, dat zij onderwezen worden in de geestelijke betekenis van het Oude Testament en losgemaakt worden van de letterknechterij van de Farizeeën en Schriftgeleerden. Eens zaten die in de gedaante van Bileam op de ezel, maar nu Christus.⁴⁶⁹ De ezel, die Jezus draagt en loopt over de klederen van de apostelen, is degene die hun leer en leven navolgt.⁴⁷⁰ Het gaat echter niet alleen om het navolgen van de leer, maar ook om het uitdragen ervan. "*Velen uit het volk van de joden of van de heidenen ..., die in Christus geloofd hebben en Hem op zich genomen hebben, zijn later - door Jezus uitgezonden - teruggekeerd naar het joodse volk of naar de andere volken, die nog niet geloofden, opdat zij hun Jezus zouden prediken, de Zoon van God. Dat is de betekenis van de woorden 'terstond echter zal Hij hen (terug)zenden' (Mat.21,3).*"⁴⁷¹ Misschien zijn de twee discipelen, die de ezels gingen halen, Petrus en Paulus geweest, "*'die elkaar de broederhand gaven'* (cf.Gal.2,9) , opdat Petrus naar de besnijdenis zou gaan, naar de lastezel, het volk onder het juk van de Wet, en Paulus naar de heidenen, de jonge en ongetemde ezel."⁴⁷² De Zoon van God brengt beide ezels, de kerk uit de joden en uit de heidenen, naar het hemels Jerusalem.⁴⁷³ (In nog weer een andere benadering van het verhaal van de intocht in Jerusalem is de ezel, waarop Christus rijdt, het voertuig van Zijn lichaam.⁴⁷⁴)

3. Het paard.

Een negatieve benadering van het paard is Origenes enerzijds ingegeven door griekse motieven⁴⁷⁵, anderzijds door bijbelse. Het laatste licht hij zelf als volgt toe: a. de israëlieten hebben zich nooit van paarden bediend (hij ziet 1 Kon.10,26 over het hoofd!); b. de Wet zegt niets

ter bescherming van paarden, maar wel van ezels (cf.Ex.23,4-5).⁴⁷⁶ Hij had ook nog kunnen wijzen op Deut.17,16.

Paarden zijn bij hem het beeld van de hartstochten en van de mensen, die zich daardoor laten beheersen, bijv. van hen, die $\Theta\eta\lambda\upsilon\mu\alpha\nu\epsilon\iota\varsigma$ (Jer.5,8 LXX) zijn.⁴⁷⁷ Ook worden de sodomieten, omdat ze slecht zijn, paarden genoemd.⁴⁷⁸ We herinneren ook aan Sisera, die de veelzeggende naam *visio equi* droeg, omdat hij een ongeestelijk en dom mens was, waarvoor in Ps.32,9 gewaarschuwd wordt.⁴⁷⁹ Het paard is bovendien een oorlogszuchtig dier, dat door Jezus uit Jerusaleem zal worden uitgeroeid, opdat Hij voor Israël vrede zal maken (cf.Zach.9,10).⁴⁸⁰

Ook zijn paarden het beeld van de gevallen engelen, de demonen, die door losbandigheid of trots uit de hemel zijn gevallen en die tegenstanders en vijanden van het menselijk heil zijn.⁴⁸¹ De demonen worden echter niet alleen als paarden voorgesteld, maar ook als berijders, waarbij de mens het rijdier is. Zo stelt Origenes tweeërlei ruitery tegenover elkaar. Aan de ene kant vormen de zielen, die in de macht van de Farao, d.i. de Duivel, en van andere geestelijke boosheden zijn, de wagens en vierspannen, die hij ment om het volk van God te achtervolgen en te verdrukken.⁴⁸² Allen, die de heiligen vervolgen, zijn zo hinnikende paarden, maar - zo voegt hij er relativerend aan toe - zij hebben berijders, waardoor zij worden gestuurd, de slechte engelen en daarom zijn ze zo woest.⁴⁸³ Hij wil er kenelijk de mensen niet op aankijken, maar ziet achter de mens de Duivel als de eigenlijke vervolger. De vijandige romeinse overheid en overheidsdienaren zijn slechts instrumenten. Aan de andere kant zijn er de paarden des Heren, "*de zielen, die de teugel van Zijn leer (disciplina) accepteren en Zijn 'zachte juk' (Mat.11,30) dragen en 'die door de Geest Gods geleid worden' (Rom.8,14), waarin hun heil ligt.*"⁴⁸⁴

Ter illustratie voert Origenes Openb.19,11-14 aan: de Ruiter op het witte paard. Hij acht het mogelijk, dat met dat witte paard de kerk "zonder vlek of rimpel" bedoeld wordt, die Christus voor zich geheiligd heeft door het waterbad (cf.Ef.5,26-27).⁴⁸⁵

Deze paarden des Heren steken uit boven de paarden van Farao, boven de zielen die nog zijn juk dragen en zijn berijders dulden. Maar Christus' ruitery is uit Farao's cavalerie genomen, want Christus kwam om zondaren te redden (1 Tim.1,15). En tegen deze achtergrond moeten we de woorden van het Hooglied zien, die van de Bruid van Christus zeggen: "Bij een merrie temiden van Farao's wagens vergelijk ik U" (Hoogl.1,9).⁴⁸⁶

"Gelukkig derhalve die zielen, die hun rug hebben gekromd om als berijder

het Woord van God op zich te nemen en die Zijn teugels verdragen, opdat Hij hen stuurt, waarheen Hij maar wil en hen ment met de leidfels van Zijn voorschriften...".⁴⁸⁷

Maar het paard en de ruiter van de egyptenaren, d.w.z. de goddelozen met de Duivel als berijder, worden door het Woord in de zee geworpen (cf.Ex.15,4).⁴⁸⁸

Het is de tragiek van Judas Iskarioth, dat hij eerst tot de cavalerie des heils behoorde, maar later tot die van de Duivel.⁴⁸⁹

4. De hond.

Dat de Gideonsbende vergeleken wordt met likkende honden (cf.Richt.7, 5) is volgens Origenes veelzeggend, want *"van een hond wordt verteld, dat hij meer dan alle andere dieren liefde voor zijn heer houdt en er wordt beweerd, dat dit gevoel noch door de tijd, noch door onrechtvaardigheden uit het geheugen wordt gewist".⁴⁹⁰* Het gaat hier dus om gelovigen met een bijzondere liefde tot de Heer. Maar honden kunnen ook blafferig en brutaal zijn. Zo zijn er ook hondse lieden, handlangers van losbandigheid en laster, die je het heilige niet moet geven (cf. Mat.7,6).⁴⁹¹ En kennelijk zijn er ook honden, die het hun toegeworpen brood schaamteloos weigeren. Althans zo lezen we in een scholion, dat aan Origenes wordt toegeschreven, bij Ps.59,7 (*"zij huilen als honden en lopen de stad rond"*): *"Zij zullen hongeren, omdat zij niet het brood, dat levend maakt, hebben aangenomen. En 'honden' noemt hij hen vanwege de schaamteloosheid van hun ziel. En 'zij zullen rondlopen', omdat zij uit het vaderland gestoten door de wetten van de keizer weerhouden er in een kring omheen lopen, terwijl zij het ternauwernood vanuit de verte zien. Want er vond een situatiewisseling plaats: de zonen van ouds kregen vanwege hun typische slechtheid de rang van honden, maar de heidenen, die van ouds op honden leken, werd de eer van zonen waardig gekeurd".⁴⁹²* *"Want zoals de deugd van de ziel ieder geeft, dat hij zoon van God wordt, zo maakt de slechtheid van de ziel en de razernij van <hoogmoedige> woorden en onverstand, dat ieder op gezag van de Schrift hond genoemd wordt."*⁴⁹³ Het commentaar brengt deze psalm in verband met de geschiedenis van de kanaanese vrouw, die in Mat.15,21-28 wordt beschreven en waar het brood van de leer bestemd voor de kinderen, de joden, aan de honden, de heidenen, wordt gegeven. De kanaanese vrouw geeft toe, dat ze een hond is; echter geen vreemde hond, maar een hond van Christus. Daarin toont ze hoezeer ze vervuld was van kennis, van nederigheid

en van geloof.⁴⁹⁴ Sommige woorden van Jezus zijn brood, dat Hij alleen aan de meer 'logischen', aan de kinderen, kan geven en andere woorden zijn als het ware brokjes voor de honden. De kanaanese vrouw was van afkomst een hondje, maar door haar grote geloof werd zij het brood voor de kinderenwaard. Zoals er een overgang mogelijk is van een 'logische' naar een 'on-logische' toestand door grote gemakzucht en zorgeloosheid, zo kan ook een 'on-logische' gezindheid, die de Logos heeft verwaarloosd, zich bekeren tot een 'logische' instelling, zodat een hondje tot de rang van een kind komt.⁴⁹⁵

5. *Het varken.*

Als Jezus zegt "werpt uw paarden niet voor de zwijnen" (Mat.7,6), noemt Hij degenen, die behagen scheppen in de stank van de zonde, varkens. Want zo wentelt de zondaar zich in de stinkende drek en bemerkt niets van de stank, die de drek der zonde geeft, maar hij schept er behagen in als in de heerlijkste delicatessen. Maar als hij zijn varkensreuk eensaflegt en gevoel krijgt voor het Woord van God, zodat hij ook de stank van zijn zonden gaat bemerken, dan bekeert hij zich tot boetedoening, zoekt betering, kan zijn eigen walgelijke geur niet meer verdragen, maar roept om de hemelse geneesheer en zegt: 'mijn wonden stinken en etteren vanwege mijn dwaasheid' (cf.Ps.38,6).⁴⁹⁶

'Zwijnen' zijn niet alleen de zondaren in het algemeen, maar in het bijzonder de genotzuchtigen, de vrienden van de buik en lager, van lichamelijke lusten.⁴⁹⁷ Aan hen moet je niet de paarden van het Koninkrijk van God geven: zij zullen ze vertrappen, omdat zij wat op goede wijze gezegd is, verkeerd zeggen en de dienaren van die parels verscheuren ze (cf.Mat. 7,6).⁴⁹⁸

N.a.v. het gebeuren in het land der Gerasenen (Luc.8,32-33 c.p.) merkt Origenes op, dat zwijnen niet 'op de bergen' horen. Dat zij op Jezus' woord van de berg af in zee storten en daar omkomen, heeft volgens hem een diepe betekenis: "*In Zijn goedheid wist Jezus door het water het leven van de varkens uit en verijdtelt zo het weer opleven van het kwaad, dat lust heeft in lichamelijk genot, door de demonen*".⁴⁹⁹ Waarschijnlijk doelt Origenes hier op de betekenis van de doop en de abrenuntiatie.

6. *Gazel en hert.*

Origenes constateert, dat de gazel en het hert in de Bijbel dikwijls

genoemd worden en ook vaak samen (bijv. in Deut.14,5), omdat ze met elkaar verwant zijn.⁵⁰⁰ De gazel heeft van de oude fysiologen haar naam ontvangen, omdat ze zo scherp ziet (ὀρνίς + ὀρέομαι).⁵⁰¹ Daarom (διὰ τὸ ὀρεατικόν) wordt de Bruidegom, Christus, in het Hooglied met een gazel vergeleken, want Hij alleen heeft de Vader gezien (cf. Joh.6,46; 1,18).⁵⁰² Maar Christus openbaart Hem ook. *"Want als er staat 'zij, die rein van hart zijn, zullen God zien' (cf. Mat.5,8), zullen zij ongetwijfeld zien, doordat Hij het hen openbaart. Want het behoort tot de natuur van een gazel, dat ze niet alleen iets heeft, waardoor zij zelf scherp ziet, maar ook iets, waardoor zij anderen scherp doet zien. Want zij, die deskundig zijn op medisch gebied, beweren, dat dit dier in zijn ingewanden een bepaald vocht heeft, dat het floers van de ogen verdrijft en alle slechte gezichtsvermogens scherpt."* En zo doet Christus dan de Vader aanschouwen, nl. in de geest.⁵⁰³

Voor het hert sluit Origenes zich aan bij een oude traditie, dat hij slangen doodt. *"Door de adem van zijn neusgaten lokt hij hen uit hun holen en na hun verderfelijke venijn doorstaan te hebben eet hij hen met plezier op."*⁵⁰⁴ Ook dit beeld wordt door hem op Christus toegepast, *"omdat Hij komt voor de ondergang van de slang"*.⁵⁰⁵

Een "hert der liefde" (Spr.5,19 LXX) is *"Hij, die de slang, die Eva verleide (cf. 2 Cor.11,3), uit de weg ruimt, hem die door met de inblazingen van zijn woorden het gif van de zonde in haar te verspreiden heel het kroost van haar nageslacht met de besmetting van de overtreding had geïnfecteerd"*.⁵⁰⁶

Zo is Christus wat Zijn θρωπία betreft een gazel en wat Zijn πρᾶξις aangaat een hert, dat de slangen, de vijandige machten, doodt (cf. Ps.74,13).⁵⁰⁷ Hierdoor kunnen ook mensen tot herten worden. Als we lezen "De stem des Heren maakt de herten volkomen" (Ps.29,9), slaat dit natuurlijk niet op dieren, maar op geestelijke herten. En als we horen "de Here bewaakt het werpen der herten" (Job 39,4-7=39,1-4 LXX), dan gaat het ook hier over geestelijke herten in wie Christus gestalte aanneemt (cf. Gal.4,19). En als zij hun jongen losscheuren (Job 39,4 LXX) wil dat zeggen: *"degenen die zij 'door het Evangelie verwekt hebben' (cf. 1 Cor.4,15), scheuren zij los van de boeien der zonden en uit de 'strikken van de Duivel' (cf. 1 Tim.3,7), opdat zij niet langer in zijn wil verstrikt worden gehouden"*. Zo maakt de stem des Heren volkomen, de stem in de Wet en de Profeten, de stem bij Johannes de Doper, opdat ze volmaakt zouden zijn "één van zin en één in kennis (cf. 1 Cor.1,10). Zo iemand is dan het hert uit Psalm 42, dat zegt: "Mijn ziel verlangt

naar God" (Ps.42,2).⁵⁰⁸ Zulke herten waren Abraham, Isaäk en Jakob, David en Salomo en allen uit wier zaad "Christus naar het vlees" (cf.Rom.9,5) stamt. Hen maakt de stem des Heren volmaakt.⁵⁰⁹ "De hoge bergen zijn voor de herten" (Ps.104,18) betekent, dat de kennis van de Triniteit alleen voor de heiligen toegankelijk is.⁵¹⁰ En het hert, dat dorst naar de waterstromen (Ps.42,2), dorst naar de drieënige God.⁵¹¹

Zij, die vroeger lam waren, zullen springen als een hert (cf.Jes. 35,6).⁵¹² Zij zullen door Jezus genezen op slangen treden (cf.Luc. 10,19) en sterker zijn dan alle gif van het kwaad en van de demonen.⁵¹³

7. De leeuw en het leeuwenjong.

De leeuw is een van de dieren, die in de Bijbel zowel in positieve als in negatieve zin voorkomt.⁵¹⁴ Christus wordt de leeuw uit Juda genoemd (Openb.5,5; cf. Gen.49,8-10). Ook Origenes ziet Hem als leeuw en betreft Num.24,9 op Christus: "Zich neerlegend heeft hij gerust als een leeuw en als een leeuwenjong: wie zal hem wekken?" In zijn verklaring zegt hij, dat de Heer aan het kruis als leeuw "gerust" heeft, waar Hij de overheden en machten ontwapend heeft en over hen gezegevierd (cf.Col.2,15) en daarna als leeuwenjong is opgestaan uit de slaap des doods.⁵¹⁵ De mensen, die in hun macht waren, maakt Hij tot Zijn buit.⁵¹⁶

In hen, die volmaakt zijn, is Hij een leeuw, in de beginnelingen en onervarenen een leeuwenjong.⁵¹⁷ Zo kan hij zeggen: "*De rechtvaardige vertrouwt als een leeuw*" (cf.Spr.28,1) en daarom vreest hij de leeuw, de Duivel, niet, noch de draak, Satan, noch zijn engelen".⁵¹⁸ In een uitvoerige passage over Num.23,24 legt hij uit, dat "Zie, een volk zal opstaan als een leeuwenjong en opspringen als een leeuw" op de kerk betrekking heeft. Hij is de eerste, die dat verband legt. "*Daarin schijnt hij mij het vertrouwen te beschrijven van het volk, dat in Christus gelooft en de vrijheid, die het heeft in het geloof en de jubel (exultatio), die het aanheft in de hoop. Want het wordt met een leeuwenjong vergeleken, wanneer het blij en snel zich uitstrekt naar de volmaaktheid, maar het wordt vergeleken met een leeuw, wanneer het reeds bezit wat volmaakt is. Want zoals een leeuw en een leeuwenjong zo is er geen dier: zij vrezen geen enkel beest, maar allen zijn aan hen onderworpen. Zo zijn ook voor de volmaakte christen,*

die zijn kruis op zich neemt (Mat.16,24 c.p.) en Christus navolgt, die kan zeggen 'mij is de wereld gekruisigd en ik der wereld' (Gal.6,14), alle dingen onder zijn voeten gelegd en alles hem onderworpen. Want hij veracht en versmaadt alles, wat in deze wereld is en volgt Hem na, die de leeuw uit de stam van Juda genoemd wordt en hij wordt een leeuwenjong genoemd, omdat Hij het licht der wereld is (Joh.8,12; 9,5) en aan Zijn discipelen gegeven heeft, dat ze ook het licht der wereld zijn (Mat.5,14), zo ook daar Hij zelf leeuw en leeuwenjong is aan degenen, die in Hem geloven, de naam van leeuw en leeuwenjong toegekend heeft. Maar let eens op hoe duidelijk dat niet gezegd wordt van dat volk, dat er toen was, maar van het volk, dat er zijn zou. Want hij zegt: 'Zie, een volk zal opstaan als een leeuwenjong en zal opspringen als een leeuw'. Derhalve is dit volk een leeuwenjong zolang het nog "als pasgeboren kinderen naar de redelijke en onvervalste melk verlangt" (1 Petr.2,2), maar een opspringende leeuw, wanneer het als een volmaakte man 'heeft afgelegd wat kinderlijk was' (1 Cor.13,11)."⁵¹⁹

Ook het woord, dat hierop volgt in Num.23,24 ("Hij zal niet slapen, totdat hij zijn buit eet en het bloed van de gewonden drinkt") moet niet letterlijk opgevat worden, zoals de joden doen (cf.Joh.6,52), maar in de geest van Joh. 6,53-54. Het christelijk volk, het gelovige volk, verstaat het: Christus is zelf de gewonde (cf.Jes.53,5). En wij drinken het bloed van Christus, niet alleen op sacramentele wijze, maar ook als we Zijn woorden aannemen, waarin het leven is (cf.Joh.6,63): de woorden van Zijn leer. Op dezelfde wijze zijn ook de apostelen gewond, wier woorden wij indrinken, Zijn "buit" eten wil zeggen: het Koninkrijk der hemelen roven (cf.Mat.11,12).⁵²⁰

8. De vos.

In Ezech.13,4 worden de profeten van Israël als vossen bestempeld. Origenes maakt daarbij de aantekening: "Dit soort, of liever dit beest is sluw, wild en wreed. En niet alleen wordt het (als beeld) gebruikt voor de slechte en sluwe, verraderlijke mens, maar ook voor soortgelijke geesten. Want zij veroorzaken in de ziel, die zonder God en zonder gerechtigheid is, hun speciale (streken)."⁵²¹

Naar aanleiding van Hoogl.2,15 ("Vangt ons de vossen, de kleine vossen, die de wijngaarden verderven") ziet Origenes in vossen demonen, die door slechte gedachten en een verkeerd begrip in de ziel de bloem van de deugd en de vrucht van het geloof wegnemen. De heilige engelen wordt opgedragen die slechte gedachten te vangen, zolang ze nog in een beginstadium zijn.⁵²²

Maar ook kan hij vossen zien in verkeerde leraren van ketterse dogma's, die met slimheid van argumenten de harten der onschuldigen verleiden, zodat de wijngaard niet bloeit in het rechte geloof. Aan de katholieke leraren wordt opgedragen hen te weerleggen, zodra de slechte leer een begin neemt. *"Want als ze het in het begin hebben laten gaan en toegestaan, 'sluip het woord voort als de kanker' (2 Tim.2,17) en wordt ongeneeslijk, zodat er velen gevonden worden, die door hen misleid nu voor hen beginnen te vechten en de auteurs van de aanvaarde dwaling beginnen te verdedigen. Zo is het de moeite waard 'de kleine vossen te vangen' en de bedriegelijke sofismen van de heretici terstond aan het begin met ware argumenten te weerleggen."*⁵²³ Origenes geeft vervolgens een opsomming van teksten uit de Schrift, waar vossen een rol spelen (Ps.63,10-11; Mat.8,19-20; Luc. 13,31-32; Richt.15,4-5; Neh.4,3).⁵²⁴ Hij legt uit hoe dit op de slechte leraren betrekking heeft. N.a.v. Ps.63 merkt hij op: *"Van de slechte leraren, die met ijdele en holle woorden de ziel van de rechtvaardige willen misleiden, wordt gezegd, dat zij 'het diepste der aarde binnengaan': 'aarde' omdat zij uit de aarde spreken en denken (cf.Joh.3,31) en naar 'het diepste' ervan, omdat zij naar de diepste dwaasheid afdalen". 'Aarde' slaat op het vleeselijke leven, maar hier gaat het over mensen, die met aardse en vleeselijke zintuigen de Schrift verstaan en door zo te leren anderen misleiden. En omdat wie aards leren zwaarder zondigen dan degenen, die aards leven, worden zij zwaarder gestraft. Zij zijn "partes vulpium", d.w.z. zij behoren tot de partij der zeer slechte en zeer gemene demonen, zodat iedere boosaardige en bedriegelijke macht, waardoor misleiding en bedrog van de valse kennis worden geïntroduceerd 'vossen' worden genoemd en wie zich hierdoor laten misleiden "partes vulpium". In dezelfde geest meent hij, dat Mat.8 en Luc.13 uitgelegd moeten worden. Richt.15, 4 e.v. vindt hij een moeilijker passage. Maar ook hier zijn de vossen de bedriegelijke en verkeerde leraren. Simson daarentegen is het beeld van de ware en betrouwbare leraar. Hij vangt de vossen door het woord der waarheid en bindt hen met de staarten aan elkaar, d.w.z. hij weerlegt hen door onderlinge tegenstrijdigheden aan te wijzen. Er is sprake van drie honderd vossen, omdat er drie soorten zonden zijn: in gedachten, woorden en werken. De betekenis van Neh.4,3 (=2 Ezra 13, 35)) is z.i. de volgende: "Wanneer het heilige der heilige gebouwd wordt, d.i. wanneer het geloof in Christus en de mysteriën van Zijn*

heiligen gevestigd worden, zeggen de vijanden van de waarheid en de tegenstanders van het geloof, die de wijzen dezer wereld zijn, als ze zien, dat zonder taalkundige opleiding en filosofische ervaring de muren van het Evangelie oprijzen, met zekere spot, dat het heel gemakkelijk afgebroken kan worden met slimme redeneringen, door sluw bedrog en dialectische argumenten."⁵²⁵

9. De slang en de adder.

De slangen worden door Origenes tot de wilde dieren gerekend.⁵²⁶ In vrijwel alle gevallen gebruikt hij het beeld van de slang in negatieve zin.⁵²⁷ Slechte mensen worden met haar vergeleken⁵²⁸, vanwege τὸ θανατηφόρον: zij hebben "gif onder hun lippen" (cf. Ps. 140,4).⁵²⁹ Evenzo duidt "adderengebroed" (Mat. 3,7) de levenswijze van het kwaad aan.⁵³⁰ Hij illustreert dat aan het feit, dat het addervrouwtje het mannetje na de paring doodt en de foetora zich bij het groeien een weg naar het licht vreten en zo hun moeder doden.⁵³¹ Maar hij fundeert het negatieve beeld van de slang vooral op de paradijs-geschiedenis, waar de Duivel de gestalte van een slang aannam. Wie met die Draak gemeenschap heeft, verandert zelf ook in een slang, zodat hij zelfs als hij zich wil laten dopen voor "adderengebroed" gescholden wordt.⁵³²

"Johannes spreekt dus... tot de scharen, die uittrekken naar het waterbad; niet tot hen, die uitgetrokken zijn, maar tot hen, die slechts trachten uit te trekken. Want als ze al uitgetrokken waren, zou hij nooit 'adderengebroed' tegen hen gezegd hebben. Al wat hij derhalve tot hen zegt, zegt hij ook tot U, catechumenen, die U voorbereidt om tot de doop te komen. Onderzoekt of misschien ook niet tot U gezegd kan worden 'adderengebroed'. Want als gij ook enige gelijkenis vertoont met de zintuigelijk waarneembare adders en de onzichtbare slangen, zal ook tot U gezegd worden: 'adderengebroed'. Maar ook datgene, dat volgt, zal tot U gezegd worden, als ge niet de slechtheid en het venijn van slangen uit Uw hart verdreven hebt: 'wie heeft U een wenk gegeven om de komende toorn te ontgaan?'"⁵³³ Origenes benadrukt, dat men met de juiste dispositie tot de doop moet komen. Het nut van de doop hangt samen met de gezindheid (προαίρεσις) van de dopeling. Wie niet in de juiste gezindheid tot de doop nadert, zal het tot een zwaarder oordeel zijn.⁵³⁴ Adderengebroed zijn zij, die niet ter hand genomen hebben wat naar de gelijkenis Gods was, maar naar die van de slang. Want zoals de heilige zijn oren dichtstopt voor het slechte, zo sluit de zondaar zich af, opdat hij het goede niet hoort. Net als de dove adder, die zijn oren dicht gestopt

heeft, opdat hij de stem van de bezweerder niet hoort, houden zij zich doof, *"opdat zij niet horen degenen, die (hen) de wijze bezwerings van de profeten en apostelen brengen, want ieder van hen is een wijs apotheker, d.w.z. iemand die een 'logisch' geneesmiddel klaarmaakt, dat de aanval van de adder afweert."*⁵³⁵

Kiezen voor Jezus houdt een radicale breuk met de zonde in, zo leert hem Spr.30,18-19: er is geen spoor van de slang op de rots wil namelijk zeggen: er is geen weg van de slang, waar Jezus is.⁵³⁶

Bij deze negatieve waardering van de slang kan men zich afvragen hoe Jezus het advies kan geven *"weest dan voorzichtig als slangen"* (Mat. 10,16). Origenes wijst erop, dat iemand, die zich 'als' een slang gedraagt geen slang is. Zo kan de koperen slang (Num.21,8-9) type van de Heiland zijn (cf.Joh.3,14), terwijl Hij zelf géén slang is.⁵³⁷ N.a.v. Mat.10,16 schrijft Origenes dan: *"De Heer herinnert de discipelen aan de oude slimheid van de slang. Toen die zijn leer wilde overleveren, lette hij op plaats en tijd en op een goedgelovige, waar- door hij zijn zin kreeg. Zo, zegt Hij, moeten jullie ook doen. De slang laat zijn hele lichaam zien, maar past met alle geweld op zijn kop. En de slang verliest haar gif, als zij water drinkt. (Leggen jullie zo nu ook de slechtheid af, als jullie het Evangelie ontvangen.) De slang vlucht voor haar vervolgers en verbergt zich."*⁵³⁸

10. De kameel.

De kameel wordt om twee redenen geminacht. Ten eerste is hij een onrein dier (cf.Lev.11,4). Ten tweede wordt hij veracht vanwege zijn σκολιότης. Daarom is hij het beeld van *perverse* mensen en daden.⁵³⁹ Kamelen zijn de slechte zielen, die als voertuig van de demonen dienst doen.⁵⁴⁰ Een gebochelde kameel is hij, die niet voldoende onderscheid maakt tussen deze eeuw en de komende (cf.Ef.2,7), tussen de smalle en de brede weg (cf.Mat.7,13-14) en wiens woorden niet kloppen met zijn daden.⁵⁴¹

11. Een kudde schapen.

a. Schapen - bokken - wolven.

Het schaap komt als beeld van zachtmoedigheid en argeloosheid zowel in de klassieke oudheid voor⁵⁴² als in de Bijbel (Jes.53,7; Jer.11,19;

Hand.8,32). Hierbij aansluitend zegt Origenes: wie onschuldig en recht-schapen is, is een schaap, een rein dier⁵⁴³ en in Zijn menslievendheid wil de Heiland ook een herder zijn voor hen, die zich weliswaar niet spoeden naar de Logos, maar toch als schapen een natuurlijke zachtmoedigheid ver-tonen.⁵⁴⁴ In het bijzonder echter *"zijn zij schapen genoemd, die gered worden vanwege de zachtmoedigheid, die zij geleerd hebben van Hem, die zegt: 'Leert van Mij, want Ik ben zachtmoedig en nederig van hart' (Mat. 11,29) en omdat ze bereid waren 'tot de dood' Christus te komen navolgen, die 'als een schaap ter slachting geleid is...' (Hand.8,32; Jes.53,7)".*⁵⁴⁵ Hier is *schaap* dus specifiek een eretitel voor de christelijke martelaar. *"Het is passend vermeld te staan over de kracht van God, dat Hij degenen, die zo gezind zijn, als slachtschapen behoedt en al sterven ze dagelijks hen niet in de dood laat vallen."* Het gaat hier over gelovigen, die *"er voor kiezen liever kwaad te lijden, maar de voorvaderlijke levenswijze te bewaren dan vrede te genieten en van die voorvaderlijke levenswijze te vervallen."*⁵⁴⁶

Maar het woord *schaap* kan in de oudheid ook een negatieve betekenis heb-ben: het schaap als toonbeeld van domheid.⁵⁴⁷ In die betekenis wordt het door Origenes ook gebruikt: aangezien het schaap van de dieren het meest slaafse is, is het symbool van het redeloze en dierlijke en van redeloze emoties.⁵⁴⁸ Als we echter de Goede Herder in onze ziel toelaten, zal Hij onze emoties hoeden en zullen we lijken op die schapen, waarvan Jezus zei: *"Mijn schapen horen mijn stem"* (Joh.10,11).⁵⁴⁹

Wel is schaap van God bij Origenes meestal een aanduiding van de gelovige in de beginfase: *ὁ δὲ προκόπτων ἐν ἐλοσῳγῇ*. Philo, die eveneens het schaap als beeld van voortgang ziet, baseert dit op de etymologie, die *πρόβατον* afleidt van *προβαίνειν*.⁵⁵⁰ *"Hij drinkt het water, waarvan hij, die ervan drinkt, geen dorst krijgt (Joh.4,14). Maar hij drinkt nog geen wijn van de ware wijnstok. En hij komt tot rust door 'het bad der wedergeboorte' (Tit.3,5), de last der zonde afleggend."*⁵⁵¹ Origenes doelt hier op de catechese (*ἐλοσῳγή*) en doop.

Hij stelt de schapen, die nog slechts de stem (van het Evangelie) horen tegenover de mensen, die werkelijk het Woord horen.⁵⁵² Hetzelfde onder-scheid vinden we in de uitspraak: *"De wijzen naar de Schriften drinken zoals Jakob en zijn zonen, maar de meer eenvoudigen en naieven, de zoge-naamde 'schapen van Christus' (cf.Joh.10,2-5), drinken zoals het vee van Jakob..."*⁵⁵³

Ook vergelijkt hij volk en schapen met elkaar: volk duidt de beteren aan:

zij hebben een Heer, de anderen zijn de minderen, want zij hebben slechts een herder.⁵⁵⁴

Het onderscheidt werkt eveneens door bij zonde en straf, Want waarom wordt in Ps.23,4 gezegd "Uw stok en Uw staf, die vertroosten mij"? Wel, *"als ge een zondigend schaap zijt, zult ge met de stok geslagen worden, maar als ge een zondigend mens zijt, met de staf"*.⁵⁵⁵ De grazige weide in deze psalm is de ethische leer.⁵⁵⁶

"Nadat nu degene, die vordert, het einde bereikt heeft, blijft hij geen schaap meer, maar blijkt 'logisch' en heeft een door de Here bereide tafel met 'logische' spijsen." Dat wil zeggen: in plaats van de isagogische en sterk ethisch gekleurde leer komt een mystieke leer en het schouwen (θεωρία) der waarheid. En hij geeft zijn lezers in overweging of misschien iemand, zolang hij in dit leven is en nog door een spiegel ziet (cf.1 Cor.13,12) een schaap is, dat door de herder geleid wordt, maar als hij is overgegaan naar de komende eeuw, van aangezicht tot aangezicht staat met de waarheid als met een geestelijke dis (cf. Ps.23,5).⁵⁵⁷ Op deze manier tracht hij de twee afzonderlijke delen van deze psalm tot een zinvolle eenheid samen te smeden.

Tenslotte ziet Origenes in het beeld van de herder en de schapen ook nog de afstand uitgedrukt tussen de λόγος van zelfs de volmaaktste mens en de αὐτόλογος, Christus.⁵⁵⁸

Tegenover de schapen staan de bokken, de zondaren.⁵⁵⁹ Die zonde kan zich manifesteren in de levenspraktijk. Bokken zijn dan het beeld van weelde-righeid en hartstocht.⁵⁶⁰ Maar zij kan zich ook openbaren in de dwaal-leer. En dan wordt van de kerk of de ziel, die achter de dwaalleraars aan loopt, gezegd, dat ze bokken weidt (cf.Hoogl.1,8). En daarin demonstreert zij dan hoezeer zij haar waardigheid, haar eerstgeboorterecht is vergeten.⁵⁶¹ Maar wie tot het martelaarschap wordt gevoerd, heeft de bok geofferd, omdat hij de Duivel, de instigator van de zonde, heeft onthalsd.⁵⁶²

Vijanden van de schapen zijn ook de wolven, want *"schapen zijn zij, die begiftigd zijn met gehoorzaamheid en alle goeds. Maar hiertegenover staat de wolf"*.⁵⁶³ De vijandschap tussen de wolf en het schaap is een klassieke topos⁵⁶⁴, waarvan ook door Jesaja (Jes.11,6) en Jezus (Mat.10,16 c.p.) gebruik gemaakt wordt. N.a.v. Mat.7,15 ziet Origenes het gevaar vooral schuilen in de belijders van een vals dogma, die een schijn van vroomheid voorwenden (cf.Hand.20,29-30): dat zijn de roofgierige wolven in schapevachten.⁵⁶⁵ D.w.z. het gevaar kan voor de kerk van buiten komen, maar ook van binnen.

De herder van de schapen is Jezus Christus: Hij is de Goede Herder, die Zijn leven heeft ingezet voor Zijn schapen (cf. Joh. 10, 11).⁵⁶⁶ In eerste instantie kwam Hij voor de verloren schapen van het huis Israëls (cf. Mat. 15, 24). Toen zij het eeuwige leven onwaardig bleken, wendde Hij zich tot de heidenen (cf. Hand 13, 46).⁵⁶⁷

De gelovigen moeten Hem alleen volgen en niet nu eens bij deze, dan bij gene leraar hun tenten opslaan.⁵⁶⁸ Zij moeten zich niet ophouden temidden van de bokken, maar van de schapen.⁵⁶⁹ Want de bokken vertrappen de Schriften (cf. Ezech. 34, 17-19), maar zij die schapen van de Herder willen zijn, weiden ook daar, waar de Schriften naar de letter genomen absurd lijken. Zij vertrappen de weide van de profeten echter niet en evenmin vertroebelen zij het water van de Wet. Daartegenover zijn er bokkige ketters, die dat zelfs doen met de weide van de evangelisten en het water van de apostelen.⁵⁷⁰ Kenmerkend voor de schapen van de Goede Herder is, dat zij het O.T. accepteren en er de geestelijke betekenis van zoeken, anders dan bijvoorbeeld de bokkige volgelingen van Marcion.

Over de wijze, waarop de Herder Zijn schapen weidt, lezen we in een scholion: *"Christus zelf weidt ons, die in Hem geloven, doordat Hij in Zijn plaats en aan Hem gelijk de Parakleet gezonden heeft, d.i. de Geest der waarheid (cf. Joh. 14, 17). En Hij heft ons op van het aardse..."*⁵⁷¹ Daarbij maakt Hij gebruik van mensen. Deze kunnen hun taak als *"herders der kerken en herders van God"* alleen maar goed vervullen, als zij een band aan Christus de Heer hebben. *"De goede herder, die de Goede Herder navolgt, is een medewerker van God en Christus."* *"Immers, als die Herder niet gekomen was, zouden de herders van de kerken niet uit zichzelf de kudde goed kunnen bewaren."*⁵⁷² *"Zij op de eerste plaats moesten het 'vrede op aarde' horen (cf. Luc. 2, 14), die heel de volheid der kerk de vrede zouden toezeggen (ἐπιφωνεῖν)."*⁵⁷³

In Ps. 28, 1 (LXX) leest Origenes "brengt den Here de jongen van rammen". Hij geeft daarvan de uitleg: *"Wie de verstrooide schapen van Christus samenbrengt en het verdwaalde terecht brengt en het verlorene vindt, die brengt aan de Here de jongen van rammen."*⁵⁷⁴ De herders in de kerk zetten het reddingswerk van Christus voort.⁵⁷⁵ Maar niet iedere herder vervult zijn opdracht met dezelfde toewijding. Er is namelijk verschil tussen iemand, die "geroepen" is en iemand, die is "uitverkoren" (cf. Mat. 22, 14). *"Er is ook een geroepen herder, die geen uitverkoren herder is. Hij staat wel aan het hoofd van de kudde 'en gebruikt de melk ervan en bedekt zich met haar wol,*

maar hij zoekt de zieke niet op, het kreupele verbindt hij niet en de sterke verdrukt hij met zwaar werk' (cf.Ezech.34,3-4 LXX)."⁵⁷⁶

Het zijn die leiders in de kerk, die het alleen om de materiële voordelen van hun functie te doen is, maar die de ware bewogenheid missen. *"De leraren, die weliswaar de mensen onderwijzen volgens de gerechtigheid van het Evangelie, maar niet doen wat zij onderwijzen. Want het zijn slechte herders en daarom sparen zij de schapen niet en zorgen zij niet voor hun heil, maar altijd kijken zij naar winst..."*. Het zijn geen herders, maar huurlingen (cf.Joh.10,11-13). Origenes noemt hier dan met name de verantwoordelijkheid van bisschoppen, presbyters en diakenen, naast die van de leraars.⁵⁷⁷

Slechte herders verdienen minder eer en liefde dan de toegewijden, schrijft Origenes in een uiteenzetting over de *ordo caritatis*.

*"Jegens de heiligen echter, die ons 'in Christus hebben verwekt' (cf.1 Cor.4,15), maar ook ten opzichte van de herders en bisschoppen of de presbyters, die belast zijn met (de verkondiging van) het Woord van God of diegenen die hun dienst in de kerk goed verrichten of zij, die in het geloof boven de anderen uitmunten, hoe zal niet naar ieders verdiensten hen een gevoel van liefde bewezen worden, dat veel uitstekender is dan dat wat jegens hen gevoeld kan worden, die niets hiervan gedaan hebben of slechts ten dele."*⁵⁷⁸

Want de profeten hebben reeds verhaald over het loon voor de goeden en over de straf voor hen, die verkeerd weiden.⁵⁷⁹ Onder dit loon verstaat Origenes niet alleen de hemelse beloning en een groter eerbetoon in deze wereld, maar ook materiële ondersteuning, *"dat wat in deze wereld nodig is"*.⁵⁸⁰

Behalve de kerkelijke pastores zijn er ook de wijzen en leraren dezer eeuw, die *"de wijsheid dezer wereld"* (cf.1 Cor.3,19) onderwijzen en zich ôók als herders aandienen. En er zijn mensen, die de tenten van deze herders (cf.Hoogl.1,8), de verschillende secten der filosofen, aflopen. Maar deze kunnen de zondaren geen remedie bieden. Daarom spoort Origenes de mensen aan zichzelf te leren kennen door zich te oefenen in de leer en door goddelijke studie en zich zo te laten leiden door *"de geest van God"* (1 Cor.2,12) en door *"de geest van het zoonschap"* (Rom.8,15). Wie dat niet wil, moet zich maar inspannen voor de wereldse studie en de wijsheid dezer eeuw en zo voortgedreven worden door *"de geest der wereld"* (1 Cor.2,12) *"om opnieuw te vrezin"* (Rom.8,15).⁵⁸¹

Als we in een preek over het Hooglied horen van een "*magnus hominum grex*", die verstrikt is in de netten van de vijandige machten, netten die door niemand verscheurd kunnen worden dan door Jezus Christus⁵⁸², wekt de latijnse tekst nauwelijks associaties met een kudde. In het klassieke latijn van Cicero is *grex* een gewoon woord voor menigte of massa. Welk woord Origenes in het grieks gebruikt heeft, is niet na te gaan. Vogt meent, dat *grex* mogelijk een toevoeging is van de latijnse vertaling, omdat Origenes z.i. in de werken, die in het grieks overgebleven zijn, slechts eenmaal de gemeente als kudde aanduidt.⁵⁸³ Echter, ook in de griekse teksten noemt Origenes de kerk meer dan eens kudde.⁵⁸⁴ Het zou op zich al vreemd zijn als een beeld, dat in het N.T. zo'n belangrijke rol speelt⁵⁸⁵, bij hem nauwelijks te vinden was. We treffen het beeld van de kudde bijvoorbeeld aan, als Origenes n.a.v. Hoogl.1,7 spreekt over schapen en dan onderscheid maakt tussen de kudde van de Bruidegom en die van de makkers.⁵⁸⁶ Zijn makkers zijn de engelen, aan wie de volkeren zijn toebedeeld, die als vee onder de engelenherders staan (cf. Deut.32,8-9). De kudde van de Bruidegom, Christus, wordt gevormd door hen, van wie gezegd wordt "Mijn schapen horen mijn stem" (Joh.10,27). Zijn kudde staat boven die andere, want Hij weet de goede weiden te vinden en de makkers weten dat niet en doen er evenmin moeite voor.⁵⁸⁷

Het horen van de stem van de Herder impliceert gehoorzamen. "*Laten we daarom op onszelf acht geven en alles doen, opdat deze kudde Gods van dag tot dag beter wordt, gezond wordt, geneest en elke verbrijzeling (cf. Jer.13,17 LXX) van onze zielen gebannen wordt, opdat we in Christus Jezus volmaakt worden.*"⁵⁸⁸ Maar tot degene, die zich onverschillig en als de grote massa gedraagt, die zich van het kuddeleven (*conversatio gregalis*) heeft afgescheiden, wordt gezegd: "ga uit in de sporen van de kudden" (Hoogl.1,8), d.w.z. in de rest van de kudde, want wie zijn eerstgeboorterecht niet heeft verstaan, wordt de laatste en komt in de achterste gelederen.⁵⁸⁹

Wie zich van de gemeenschap losmaakt, wordt daardoor ook kwetsbaarder. In Ps.78,52 lezen we: "Hij liet Zijn volk als schapen optrekken, leidde hen als een kudde door de woestijn." In een scholion op deze woorden, dat aan Origenes wordt toegeschreven, wordt de nadruk gelegd op de eenheid van de kudde en de saamhorigheid: wanneer we de samenkomsten (*αἱ συνάξεις*) verwaarlozen, volgen we de schapen na, die van de kudde wegspringen en -draven en dan vermogen de vijanden en wilde dieren, die het op ons gemunt hebben,

iets tegen ons, als we verstrooid geraakt zijn: de wolven. In de kudde kunnen ze het niet winnen, maar ze zoeken een afgedwaald schaap. Daarom moeten we de samenkomst (συναγωγή) niet verlaten, willen we geen prooi van vijandige machten worden. Maar we moeten op één plaats samenkomen en de dag van de opstanding van onze Heer in ere houden.⁵⁹⁰

Binnen die ene kudde is een grote verscheidenheid. Zo bestaan lokale kerken uit verschillende families.⁵⁹¹

Behalve dat mensen zelf de band met de kudde van de kerk losmaken, is er ook de mogelijkheid, dat ze tijdelijk uit de kerk gebannen worden of zelfs afgesneden, omdat ze niet vatbaar zijn voor bekering. De tijdelijke verwijdering uit de kudde is te vergelijken met een herder, die een schaap, dat schurft heeft, verwijdt, opdat het niet de gehele kudde aansteekt.⁵⁹² Origenes spoort de kerkleiding in dit opzicht aan tot strengheid, want door één ziek schaap kan de gehele kudde geïnfecteerd worden. De *praesides* van de kerk moeten hier oog voor hebben. *"Gij zijt herder, jij ziet de schaapjes van de Heer zich in hun onwetendheid naar de steilten reppen en boven de afgrond hangen en snelt jij dan niet te hulp?"* En hij wijst op de Heer, die de negenen-negentig in de hemel liet (d.w.z. de trouw gebleven engelen) voor het ene, dat verdwaald was (d.i. de gevallen mensheid), en afdaalde naar de aarde. En toen Hij het gevonden had, heeft Hij het op Zijn schouder naar de hemel teruggebracht. *"Zouden wij dan helemaal niet het voorbeeld van de Meesterherder volgen in de zorg voor de schaapjes?"*⁵⁹³ Niet alleen benadrukt Origenes de eenheid van de kerk door te spreken over het ene verloren schaap, dat door Christus gered is. Hij spreekt ook over de ene kudde uit de joden en de heidenen: *"Het wordt dus 'één kudde en één herder' (Joh.10,16): die eerste rechtvaardigen én die nu christenen zijn."*⁵⁹⁴ Ook ziet hij in het eschaton een eenheid tot stand komen tussen de engelen en de zonen Gods, *"zodat het één kudde wordt van aardse en hemelse (wezens) en één herder (cf. Joh.10,16) en 'God alles in allen' (1 Cor.15,28) zij"*.⁵⁹⁵

d. *Congregatio*.

In de latijnse vertaling van de geschriften van Origenes komen we bij herhaling het woord *congregatio* tegen. In de meeste gevallen speelt het beeld van de kudde (*grex*) hierbij echter geen enkele rol. Het wordt gebruikt als vertaling van ἀθροισμα⁵⁹⁶, συναγωγή⁵⁹⁷, σύστημα⁵⁹⁸ en

komt voor als equivalent van *coetus*⁵⁹⁹ en *ecclesia*.⁶⁰⁰ Soms is het de aanduiding van de kerk, die in de eredienst is samengekomen. Het zou dan de vertaling van *σύναξις* kunnen zijn.⁶⁰¹ Dikwijls is het een benaming van de kerk in het algemeen. Ps.74,2 ("Gedenk Uw vergadering, Heer, die Gij van het begin hebt vergaderd") wordt door Origenes betrokken op de kerk: "*immers, de eerste fundamente van de vergadering van de kerk zijn terstond aan het begin gelegd*".⁶⁰² En Christus is de ware Ecclesiast, die zich vernederd heeft (cf. Phil.2,6-7), opdat Hij de kerk zou vergaderen (*congregare*), want naar het vergaderen van de kerk (*ecclesia*) wordt Hij Ecclesiast genoemd.⁶⁰³ De kerk is de *congregatio iustorum*.⁶⁰⁴ Dat geldt van de universele kerk, maar ook van de plaatselijke kerken, want "*weliswaar schijnt zij één persoon, maar toch zijn er talloze kerken, die over de aardbol verspreid zijn, en onmetelijke vergaderingen (congregationes) en menigten mensen, zoals ook het Koninkrijk der hemelen één genoemd wordt en toch vermeld wordt, dat er vele woningen zijn bij de Vader (cf. Joh.14,2.23)*".⁶⁰⁵

12. Bijen.

"Het is zeker, dat iedere profetie de lekkere honingraten van de hemelse leer en de zoete honing van het goddelijk woord vervaardigt (cf. Ps.119,103; 19,11)".⁶⁰⁶ Men zij echter wel gewaarschuwd, want de valse leraar "maakt iets zoets van elk van de dogma's der heidenen, dat de hoorder een sensatie van iets lekkers geeft en zijn tong streelt. Daarom zijn de gezanten van deze dogma's 'als' bijen (cf. Ps.118,12), maar geen echte bijen".⁶⁰⁷

Het onderscheid tussen katholieken en ketters wordt door Origenes ook geïllustreerd aan de hand van het verschil tussen honing en was. "Als honing zijn de wijzen, als was de heterodoxen: de was smelt voor het vuur in de rechtvaardige, dat het systeem van de vijanden van de ware leer vernietigt".⁶⁰⁸ Of anders gezegd: het voornaamste product van bijen is de honing, de was komt op de tweede plaats. Zo is de kerk honing en zijn de heterodoxen het bijproduct (*παρakoλούθημα*).⁶⁰⁹

13. Vogels.

"Als iemand vleugels heeft, waarmee hij naar hoger sferen streeft, is hij rein, maar wie geen vleugels heeft en in lagere regionen blijft

en altijd in de modder verkeert, is onrein."⁶¹⁰ Mensen bij wie het geestelijk leven een hoge vlucht neemt zijn reine vogels. Maar "er zijn zielen, die vogels lijken, omdat ze redelijk zijn en doorkneeden in de vrije kunsten en wetenschappelijke methoden - want ze lezen en onderzoeken over de structuur van de hemel of hoe de wereld door Gods voorzienigheid bestuurd wordt; hierom worden ze gevogelte genoemd. Als dergelijke mensen echter verkeerd handelen, dingen doen in strijd met de Wet, hun naaste heroven en hoewel uit hun woorden een hemelse eruditie blijkt, in hun daden vleselijke en dode werken doen, moeten ze terecht gieren of adelaars genoemd worden, die uit de hoogte neerschieten op dood en stinkend vlees. Hier moet ook de roofzucht van de havik en van alle anderen ondergebracht worden. Van hen zijn sommigen vogels, die zich op roof toeleggen, maar anderen zijn niet zo zeer roofzuchtig, maar beminnen donkerheid en duisternis. 'Want ieder die slecht handelt, haat het licht en komt niet tot het licht' (Joh.3,20), zoals nachtuilen en vleermuizen etc., die de Wet onrein verklaart (Lev.11,17.19)".⁶¹¹ In Contra Celsum rekent Origenes de adelaar en de havik ook tot de onreine dieren en tot het rijk der demonen op grond van Lev.11,13.16.⁶¹² Maar in zijn commentaar op Mat. 24,28 ("Waar het aas is, daar zullen de adelaars zich verzamelen") identificeert hij de genoemde adelaars met de discipelen, waarbij hij zich beroept op Jes.40,31 ("zij vliegen op als adelaars") en Spr.23,5 ("hem zijn vleugels bereid als van een adelaar en hij zal zich wenden naar het huis van zijn voornemen"). Dat Jezus hen niet vergelijkt met gieren of raven, maar met adelaars, is "omdat Hij wil tonen, dat allen, die in het lijden van de Heer geloofd hebben, groots en koninklijk zijn".⁶¹³ Elders had hij uitgelegd, dat sommige dieren in de Schrift zowel *in bonam*, als *in malam partem* voorkomen. Dat is ook het geval met de adelaar (Lev.11,13; Spr.23,4-5; Jes.40,31). Bovendien meent hij, dat de rechtvaardige geen adelaar is, maar *als* een adelaar: hij wedijvert ermee. Tenslotte: zoals de heidenen door het geloof rein geworden zijn, zo hebben ook de dieren (nu reeds ten dele en bij Christus' komst ten volle) de reinheid van hun oorspronkelijke toestand teruggekregen.⁶¹⁴

a. Duif en tortel.

De duif en de tortel worden door Origenes vrijwel uitsluitend positief gewaardeerd.⁶¹⁵ Hoewel hij hen in naam onderscheidt, hebben ze

inhoudelijk veel gemeen. Als hun grootste deugden worden kuisheid en helderziendheid genoemd.⁶¹⁶

Reeds in het Nieuwe Testament wordt in alle vier evangeliën verband gelegd tussen de Heilige Geest en een duif (Mat.3,16 c.p.).⁶¹⁷

Hierbij aansluitend zegt Origenes: *"Wanneer de Heilige Geest over grote en meer verborgen geheimenissen spreekt, welke velen niet kunnen bevatten, wordt Hij aangeduid met de naam tortel, d.w.z. van die vogel, die altijd op de bergkammen en in de toppen van de bomen vertoeft."* Zo verscheen Hij aan Mozes en de profeten, die zich terugtrokken op de bergen en in de woestijn. Bij de doop van Jezus Christus in de Jordaan heeft de Heilige Geest echter de gestalte van een duif, vanwege de vele zondaars. De duif is een veel zachtaardiger vogel.⁶¹⁸ In dezelfde geest spreekt hij in zijn commentaar op het Hooglied: de tortel leeft in de stiltegebieden, ver van het gewoel der mensen, in verlaten bergstreken of in de schuilhoeken (*secreta*) van het bos. Als de winter van verwarring en de stormen van de zonden voorbij zijn, zodat de ziel niet langer door allerlei "wind van leer" (cf.Ef.4,14) heen en weer wordt geslingerd, hoort zij de stem van de tortel, d.w.z. van de wijsheid, waarvan de bedienaar van het Woord spreekt onder volmaakten, van de diepere wijsheid Gods, die verborgen is in het mysterie (cf.1 Cor.2,6-7).⁶¹⁹

Wie zo ver gevorderd is, dat hij niet meer d.m.v. de profeten, maar direct de wijsheid Gods hoort evenals de profeten zelf, die hoort de geheime en verborgen mysteriën door de stem van de tortel.⁶²⁰

Maar elders lijkt het verschil tussen duif en tortel voor Origenes weg te vallen, als hij zegt, dat in het Hooglied (1,15) de ogen van de bruid met duiven worden vergeleken, omdat zij de Heilige Schrift niet meer naar de letter, maar naar de geest verstaat en er de geestelijke mysteriën in aanschouwt. En als aan de ziel de vleugels van een duif worden gegeven (cf.Ps.68,14), kan ze vliegen in het verstaan van de geestelijke mysteriën en rusten in de hallen van de wijsheid.⁶²¹

Zo iemand zal op zijn beurt ook anderen voor het Evangelie trachten te winnen. *"En verder, als ge door de goddelijke lezingen onderricht 'door te mediteren als een duif' (cf.Jes.38,14: ὡς περιστερά, οὕτως μελετήσω) en door dag en nacht te waken over de Wet des Heren (cf.Ps.1,2) de zondaar van zijn dwaling hebt bekeerd en gij hem, nadat hij de slechtheid heeft afgeworpen, tot de eenvoud van een duif (cf.Mat.10,16) hebt teruggeroepen en ge gemaakt hebt, dat hij door het heilige aan te hangen de gemeenschap van de tortelduif imiteert, dan*

hebt ge den Here een paar tortels of twee jonge duiven aangeboden (cf.Lev.5,7.11; 12,8; 14,22; 15,14.29)".⁶²²

Vandaar dat ook de heilige mystagogen, waarmee de catecheten bedoeld zijn, tortels genoemd worden, die hun jongen koesteren bij de goddelijke altaren. (cf.Ps.84,4).⁶²³

Wat hun kuisheid betreft gaat Origenes uit van de traditie, dat een tortel monogaam is en na de dood van de partner ook geen andere partner meer accepteert.⁶²⁴ Zo kan een mens een paar tortel-duiven offeren, als hij zijn geest met het Woord van God als de ware echtgenoot heeft verbonden.⁶²⁵ Maar het kan ook op de kerk worden toegepast: zij kent na Christus geen huwelijk met een ander en in haar tref je overal zelfbeheersing en kuisheid aan als een zwerm tortels.⁶²⁶

De duiven van Christus zijn de oprechten, die bidden: "Wie zal mij vleugels geven als van een duif, dan zal ik wegvliegen en tot rust komen" (Ps.55,7).⁶²⁷ De Heer spoort zijn volgelingen aan de onschuld van de duiven na te volgen (Mat.10,16).⁶²⁸ De duif is immers het toonbeeld van het reine, vreedzame, onschuldige, menslievende en vergevingsgezinde.⁶²⁹ Wie de duif uit de hemel, de Heilige Geest, kan ontvangen, wordt zelf ook een duif.⁶³⁰ *"Want ik meen, dat - zoals zij, die de dood van Christus aanvaardden en 'doden de leden, die op de aarde zijn' (cf.Col.3,5), deelgenoten worden van hetgeen gelijk is aan Zijn dood (cf.Rom.6,5), zo ook zij, die de kracht van de Heilige Geest aanvaardden en door Hem geheiligd worden en met Zijn gaven worden vervuld, omdat Hij in de gestalte van een duif is verschenen (cf.Mat.3,16), ook zelf duiven worden, opdat zij van de aardse en lichamelijke plaatsen opvliegen naar de hemelse, door de vleugels van de Heilige Geest opgeheven."*⁶³¹ Zo zijn er hele kerken vol duiven.⁶³² Maar in de kerk zijn ook duivenverkopers (cf.Joh.2,14-16), bisschoppen en presbyters, die deze duiven van Christus verkopen aan voorgangers, die tyranniek en op geld belust zijn, die niet hun heil op het oog hebben, maar rondzien wie ze als een vette duif opofferen.⁶³³ Tenslotte wordt in een scholion op Ps.22,21 op naam van Origenes gesuggereerd, dat de eniggeborene misschien de kerk zonder vlek of rimpel (Ef.5,27) is. De kerk is al naar gelang de vorderingen verdeeld in verschillende groepen (cf.Hoogl.6,8). *"Maar boven die allen is de volmaakte duif, de eniggeborene van de moeder (cf.Hoogl.6,9), het Jerusalem boven."*⁶³⁴

14. Vissen.

De zee en het vochtige in het algemeen hebben voor Origenes gewoonlijk een negatieve betekenis, dus ook degenen die daar vertoeven.⁶³⁵ De zee en de rivieren zijn het rijk van de Duivel.⁶³⁶ De zee is de aanduiding van "het roerige leven der mensen"⁶³⁷, van "de zilte zaken van het leven en de golven van de zorgen en bekommernissen van de hebzucht".⁶³⁸ En de rivieren, waar de Draak verkeert, zijn de heretici, die met alle sluwheid en genialiteit prediken, dat Jezus Christus nog niet gekomen is.⁶³⁹ De vissen zijn zij, die aan de vinnen en schubben van de noëtische Farao vastzitten en verenigd zijn met de Draak en zijn vochtige levenswijze en in zijn macht zijn.⁶⁴⁰ Kortom, de zondaren. De gelovigen behoren echter niet in de wateren, maar op het beloofde land.⁶⁴¹

Toch maakt Origenes onderscheid tussen reine en onreine vissen, resp. die met en zonder vinnen en schubben. "Als iemand in de wateren is en in de zee van dit leven en in de golven van deze eeuw, moet hij toch zijn best doen, dat hij niet in de diepten der wateren ligt, zoals het geval is met die vissen, van welke gezegd wordt, dat ze geen vinnen en schubben hebben. Want hun natuur maakt, dat ze altijd in de diepste laag en in de buurt van de modder zich moeten ophouden, zoals er alen zijn en dergelijke, die niet kunnen opstijgen naar het wateroppervlak, noch de bovenste waterlaag kunnen bereiken. Maar die vissen, die door vinnen worden geholpen en door schubben beschermd, stijgen meer naar de bovenste laag en komen dicht bij de lucht (aer), als het ware de vrijheid van de lucht (spiritus) zoekend. Zo is iedere gelovige, die in de netten van het geloof gevangen door de Heiland een goede vis wordt genoemd en in het vat gedaan wordt, omdat hij vinnen en schubben heeft. Want als hij geen vinnen had, zou hij niet zijn opgestaan uit de modder van het ongeloof en niet in het net van het geloof zijn gekomen. Als er gezegd wordt, dat hij ook schubben heeft, wat betekent dat anders dan dat hij bereid is de oude klederen af te leggen. Want zij, die geen schubben hebben, zijn als het ware geheel van vlees en totaal vleselijk: zij kunnen niets afleggen. Als iemand dus vinnen heeft, waarmee hij naar boven komt, is hij rein. Maar wie geen vinnen heeft, maar in de benedenste wateren blijft en altijd in de modder verkeert, is onrein."⁶⁴² Met andere woorden: onder de zondaren in deze wereld zijn er, die het spirituele zoeken ("de vrijheid van de lucht") en niet in de modder van de zonde blijven liggen. Anderen zijn echter zo dooren door vleselijk, dat zij zich alleen maar in het slijk van het ongeloof thuis voelen.⁶⁴³

In de geschiedenis van het hoofdgeld (Mat.17,24-27) ziet hij in de vis met

stater in de bek het beeld van de hebzuchtige, die de mond alleen maar vol heeft over geld. Een zekere Petrus leert hem de waarheid en geeft hem i.p.v. de hebzucht en de munt met het beeld van de keizer de woorden in de mond, die het beeld van God vertonen.⁶⁴⁴ Het beeld van de keizer is het beeld van de Draak, die heerst over de wateren.⁶⁴⁵ *"God werpt strikken om de kaken van de Draak, opdat Hij na hem de mond gesnoerd te hebben, zijn goddeloze leer vernietigt en hem van het vochtige naar het droge voert."*⁶⁴⁶

Naar aanleiding van Mat.7,9-11 stelt Origenes tegenover het brood van de ὀψῶνις zonder welke men niet gered kan worden, de vis van de nieuwsgierigheid naar bijvoorbeeld de structuur van de wereld, de kracht van de elementen en naar het begin, midden en einde der tijden.⁶⁴⁷

Gelukkig zijn er mensen, die van God de genade van het Woord ontvangen hebben om door het onderwijs aangaande Jezus anderen te redden uit de zee.⁶⁴⁸ *"Als iemand begrepen heeft, dat er zijn, die van God de genade van het Woord hebben gekregen, die als een net gevlochten is en samengesteld uit de Heilige Schriften als een werpnet, zodat zij het netwerk om de zielen der hoorders aantrekken, en als hij ook heeft begrepen, dat dit op vakkundige wijze gebeurt met de kennis, die Jezus geleerd heeft, dan zal hij ook zien op welke wijze niet alleen toen, maar ook nu onze Heiland vissers van mensen zendt (cf. Mat.4,18-22), na hen onderricht te hebben, opdat wij uit de zee aan land kunnen gaan en haar afschuwelijke golven kunnen ontvluchten."* Als gewone vissen uit het water gehaald worden, sterven ze zonder dat er een leven op volgt. Deze vissen sterven echter voor de wereld en voor de zonde, maar worden door het Woord van God levend gemaakt en ontvangen een ander leven. Zij maken een ingrijpende verandering door (cf. 2 Cor.3,18).⁶⁴⁹

Tenslotte speelt de gelijkenis van het visnet (Mat.13,47-50) in Origenes' ecclesiologie een belangrijke rol. Het net bevat allerlei soorten vissen. *"Wanneer zij het opgetrokken hebben en langs de kust zijn gaan zitten, zullen ze de goede verzamelen in vaten, maar de slechte gooien ze eruit. Dus behoren er ook in het net van de gehele kerk goeden en slechten te zijn."*⁶⁵⁰ Het is het thema van het kaf en het koren, van de vaten des toorns en des erbarmens, van de vissen die verworpen en die verkoren worden: ze zijn samen op de dorsvloer, in de schuur of in het visnet, d.w.z. zij zijn samen in de kerk en pas bij het Laatste Oordeel vindt de schifting plaats.⁶⁵¹

Er speelt voor Origenes in de gelijkenis van het visnet ook nog een ander motief mee. Er is zijns inziens namelijk verschil door welk deel van het net men gevangen wordt. Sommigen zijn "gegrepen" door het stramien van de profeten, anderen door de Wet, door de evangeliën of door de apostolische geschriften. Maar er zijn er ook, die door het gehele net van de Schriften omsloten zijn. Vóór de komst van Christus was het net nog niet compleet: het is vervuld (cf. Mat. 5,17) in de evangeliën en in de woorden van Christus door de apostelen.⁶⁵²

Het net wordt pas opgehaald, als het vol is, d.w.z. "als de volheid der heidenen is binnengegaan" (cf. Rom. 11,25). En dan zal de schifting door de Heer en Zijn engelen plaatsvinden.⁶⁵³

Samenvatting.

Ten behoeve van een negatieve typering van mensen wordt dikwijls een vergelijking met een dier getrokken. Zo wijst een stier op trotsheid⁶⁵⁴, een paard op hartstocht, maar het dient tevens als aanduiding van de christenvervolgers.⁶⁵⁵ Een hond duidt op brutaliteit⁶⁵⁶ en een varken op genotzucht.⁶⁵⁷ Slechte mensen en demonen worden als vossen aangeduid, maar de ketterse leraren ook.⁶⁵⁸ Slangen zijn degenen, die verbonden zijn met de oude slang, de Duivel: ze zijn adderengebroed.⁶⁵⁹ De bultige kameel is symbool van perverse mensen, wier woorden en daden niet met elkaar stroken.⁶⁶⁰ Bokken zijn zij, die zondigen in leer of leven, met name tengevolge van de hartstocht⁶⁶¹, terwijl wolven de traditionele vijanden van de schapen zijn.⁶⁶² De vissen, die in het water in hun element zijn, zijn het beeld van de zondaren in het rijk van de Duivel. De reine vissen stijgen tenminste nog op om het spirituele te zoeken, maar de onreine blijven op de bodem in de modder van het ongeloof liggen.⁶⁶³

Sommige beelden worden daarnaast ook in positieve zin gebruikt. Zo kan een hond vanwege zijn trouw ook het beeld zijn van een gelovige met bijzondere liefde voor zijn Heer.⁶⁶⁴ De voorzichtigheid van de slangen wordt de gelovigen voorgehouden als een stimulans om zelf oog te hebben voor tijd en plaats om hun leer over te dragen.⁶⁶⁵ En behalve dat adelaars het beeld zijn van degenen, die dode werken doen, zijn ze ook het beeld van de apostelen, die in het lijden en sterven van de Heer geloofd hebben.⁶⁶⁶ De leeuw is beeld van de Duivel, maar ook van Christus.⁶⁶⁷

De domme, redeloze emoties kunnen schapen genoemd worden.⁶⁶⁸ Maar gewoonlijk heeft schaap de positieve connotatie van zachtaardigheid en worden de onschuldige en rechtschapen gelovigen ermee vergeleken.⁶⁶⁹ De mar-

telaren zijn dan de slachtschapen.⁶⁷⁰ Doorgaans duidt schaap wel de gelovigen aan in hun beginfase: schapen horen de stem van het Evangelie, mensen horen het Woord zelf en schapen hebben een herder, maar het volk heeft een Heer. Bovendien, zoals er een distantie is tussen de herder en zijn schapen, zo is er ook een grote afstand tussen Jezus en de gelovigen.⁶⁷¹

Een uitsluitend positieve strekking heeft het beeld van het hert. Het slaat op de gelovige, die a. de slang doodt, b. degenen die hij door het Evangelie verwekt heeft losscheurt van de zonde, c. naar God verlangt (Ps.42) en d. op de bergen is, d.w.z. op de hoogte van de Triniteit.⁶⁷² Ook Christus zelf is een hert, omdat Hij de slang doodt en Hij is een gazel, omdat Hij de Vader ziet.⁶⁷³

Onder de vogels zijn het vooral de tortel en de duif, die een positieve betekenis hebben. Beide zijn aanduiding van de Heilige Geest. De tortel houdt verband met de wijsheid, zodat ze het beeld van de catecheet kan zijn, en met zelfbeheersing en kuisheid, waardoor ze typerend is voor de gelovigen. De duif duidt op onschuld en is het beeld van de oprechte gelovige, die door de Heilige Geest een hoge vlucht neemt naar het hemelse.⁶⁷⁴

In de geschiedenis van de intocht in Jerusalem (Mat.21,1-11) wordt de ezelin geïdentificeerd met de kerk uit de joden en de jonge ezel met de kerk uit de heidenen. Elders wordt het volk Israël gelijkgesteld met het rund en de kerk (uit de heidenen) met de ezel uit Jes. 1,3.⁶⁷⁵

In het witte paard uit Openb.19,11-14 ziet Origenes de kerk en eveneens kan hij over haar spreken als over de ruitery van Christus.⁶⁷⁶ De kerk is ook een leeuw: onbevreesd en zich voedend met het bloed van Christus.⁶⁷⁷

Hij vergelijkt de kerk verder met de tortel, omdat deze monogaam is en omdat de kerk alleen aan Christus gebonden is en met de volmaakte duif.⁶⁷⁸

De kerk is de kudde van Christus: zij volgt Hem en gehoorzaamt Hem. Zij vormt de eenheid van gelovigen uit joden en heidenen en (in het eschaton) ook van de zonen Gods en de engelen. Binnen die ene kudde is echter ook grote verscheidenheid. In de kudde is een schaap veilig. Wie er zich van losmaakt loopt gevaar. Maar een ziek schaap, een zondaar, moet in het belang van de gehele kudde en van hemzelf uitgebannen worden, totdat genezing is opgetreden. De pastor in de kerk moet het werk van de Goede Herder voortzetten.⁶⁷⁹

Het visnet uit Mat.13,47-50 betreft Origenes ook op de kerk. Het bevat goede en slechte vissen, die door middel van het Woord uit de zee gered zijn. De schifting hiervan vindt plaats bij het Laatste Oordeel.⁶⁸⁰ Tenslotte verhouden kerk en ketterij zich volgens Origenes als honing en was, als hoofdproduct en bijproduct. De valse leraars trachten *als* bijen van elke ketterij iets zoets te maken.⁶⁸¹

5. DE BERG.

Het thema van de berg komt bij Origenes veel voor. Het is het symbool van de geestelijke verheffing. De berg beklimmen (ἀναβαίνειν, *adscendere*) geeft de spirituele vooruitgang aan: wie de wijsheid over het hemelse wil bevatten, moet daarheen opklimmen en het aardse loslaten.⁶⁸² Naarmate iemand verder gevorderd is, zal hem de openbaring van Christus in ruimer mate ten deel vallen. Want *"allen, die zien, worden niet op gelijke wijze door Christus verlicht, maar ieder wordt in die mate verlicht, waarin hij de kracht van het licht aan kan. En zoals de ogen van ons lichaam niet op gelijke wijze door de zon verlicht worden, maar iemand meer van haar licht en warmte ontvangt naarmate hij naar hoger plaatsen is opgeklommen en het opgaan (van de zon) door de aanblik vanaf een hogere uitzichtstoren wordt aanschouwd, zo zal ook onze geest naarmate hij uitstekender en hoger tot Christus genaderd is en zich van dichterbij aan de glans van Zijn licht heeft blootgesteld, meer helder en klaar door Zijn licht worden bestraald."*⁶⁸³

Uit een vergelijking van de twee spijzigingsverhalen (Mat.14,13-21 en 15, 29-39) trekt Origenes de conclusie, dat de laatste schare hoger staat dan de eerste, want zij staat op een berg, de eerste op een eenzame plaats, zij blijft drie dagen bij Jezus, de andere slechts één dag, zij laat maar zeven manden over, terwijl bij de eerste schare twaalf manden overblijven. Dat wil zeggen: de laatste schare had een grotere capaciteit: deze mensen waren χωρητικώτεροι.⁶⁸⁴

Uit het verhaal van de transfiguratie op de berg (Mat.17,1-9) blijkt ook, dat de gedaante van Christus veranderde voor de ogen van Petrus, Jacobus en Johannes, die met Hem de berg hadden beklommen (ἐμπροσθεν αὐτῶν), maar niet voor de andere. *"De Logos heeft verschillende vormen en verschijnt aan ieder, zoals het past bij degene, die ziet, maar Hij vertoont zich aan niemand boven wat degene, die ziet, kan bevatten."*⁶⁸⁵ En wie niet opklimmen op de hoge berg van de wijsheid d.m.v. opklimmende werken en woorden, kennen Hem slechts naar het vlees (cf.2 Cor.5,16). De anderen kennen Hem, zoals Hij

door alle evangeliën is getheologiseerd (θεολογούμενος) en door hun eigen kennis in de gestalte Gods (cf.Phil.2,6) is geschouwd (θεωρούμενος).⁶⁸⁶

In verband met *berg* vallen hier woorden als σωμία, γυνῶσις, θεωρία. Men moet namelijk niet blijven staan bij "de oude staat der letter" (Rom.7,6), maar zijn toevlucht nemen tot de bergen van de nieuwigheid van de geest⁶⁸⁷ en tot de hoge bergen der waarheid, d.w.z. tot het geestelijke en intelligibile.⁶⁸⁸ Ps.121,1 en 87,1 spreken daarover. Daar is overvloed. Daar is de heilige plaats en wie daar het grote gezicht ziet, zal zeggen: "Ik zal oversteken en dat grote gezicht bezien" (Ex.3,3-5).⁶⁸⁹ Origenes neemt de hoge bergen dan ook, zoals wij reeds zagen, als symbool van de kennis der Drieëenheid. Die bergen zijn voor de herten (cf.Ps.104,18), want alleen de heiligen dringen tot die kennis door.⁶⁹⁰

Zolang Jezus zich bevond in de bezitting van Zijn Vader, was Hij *boven*. Jozef en Maria, die nog geen volledig geloof hadden, konden daar niet zijn. Daarom wordt gezegd, dat Hij "met hen" is "afgedaald" (Luc. 2,51). Jezus is namelijk niet altijd op de berg, niet eindeloos houdt Hij het verhevene vast. Hij daalt vaak met Zijn discipelen af. Bijv. in Mat.8,1: omdat zij, die leden aan verschillende ziekten niet de berg op konden komen, daalde Hij naar hen, die *beneden* waren, af.⁶⁹¹ Maar wie de berg met goed gevolg heeft beklommen, bereikt de hoogste volmaaktheid en het summum van gelukzaligheid.⁶⁹²

Ook Maria, de moeder des Heren, heeft deze weg afgelegd. We lezen immers, dat zij naar het bergland reisde (Luc.1,39).⁶⁹³ Terwijl de Bijbeltekst spreekt van ἐπορεύθη εἰς τὴν ὄρεινὴν, maakt Origenes in de interpretatie gebruik van het woord ἀναβαίνειν, dat bij hem zo nauw verweven is met spirituele vooruitgang. En terwijl hij in deze preek n.a.v. Luc.1,39 Maria naar het bergland van de volmaaktheid laat trekken, zegt hij in een latere preek over Luc.2,49-51, dat zij nog niet 'op de hoogte' was en dat Jezus daarom met haar moest afdalen. De chronologie van het evangelieverhaal is voor hem hier kennelijk niet van belang!

Hij omschrijft degenen, die op de bergen of de heuvels zijn als mensen, die een uitstekende levenswandel hebben, een uitstekende gezindheid en een uitmuntend geloof. Zij hangen het Woord van God aan, "dat op de bergen en over de heuvels springt" (Hoogl.2,8).⁶⁹⁴

Degenen, die tot deze hoge graad van wijsheid en inzicht zijn opgeklommen, worden zelf ook *bergen* genoemd.⁶⁹⁵ Zo duidt Origenes o.a. de rechtvaardigen aan⁶⁹⁶ en de heiligen⁶⁹⁷, op wie de genade van de Heilige Doop

neerdaalt als de dauw op de Hermon (cf.Ps.133,3).⁶⁹⁸

Of iemand berg of heuvel, dal of ravijn genoemd wordt, hangt dus af van de mate waarin hij zich geestelijk ontwikkeld heeft.⁶⁹⁹ Berg slaat op mensen, die tot de gezonde kennis (γνῶσις) zijn opgegroeid en heuvel op hen, die nog slechts geringe kennis hebben. Dal heeft betrekking op een zekere morele ontwikkeling, terwijl ravijn de allerslechtsten aanduidt. Zoals de profeten tot de bergen moesten spreken (cf.Ezech.6,2-3), zo zouden de dienaars van het Woord zich ook tot de bergen moeten beperken.⁷⁰⁰ Want in het Hooglied wordt ook verteld, dat de Bruidgom komt "springend op de bergen, huppend over de heuvels" (Hoogl.2,8). Dat wil zeggen: het Woord van God springt *op* hem, die een berg is, maar *over* hen heen, die slechts heuvels zijn. En in de lagere plaatsen komt Hij helemaal niet.⁷⁰¹ Als Jezus in iemand toeneemt in leeftijd en wijsheid en gunst (cf.Luc.2,52), kan elk dal gevuld worden (cf.Luc.3,5) en tot een berg worden. En omgekeerd zullen de trotsen en hoogmoedigen, die als bergen of heuvels verheven waren, door Hem worden geslecht (cf.Luc.3,5 en 18,14). Christus is "de koning der koningen" (1 Tim.6,15), maar Hij is ook de berg der bergen.⁷⁰²

De profeten moeten niet alleen tot de bergen spreken, zij worden ook zelf evenals de apostelen "*lichtende bergen*" genoemd.⁷⁰³ Zij zijn te onderscheiden van de heuvels, d.w.z. van de gelovigen, de rechtvaardigen in het algemeen⁷⁰⁴ of van de vertegenwoordigers van de wereldse wijsheid.⁷⁰⁵ De bergen worden het eerst door de opgaande zon beschenen, maar de heuvels kunnen de verschijning (ἐπιφάνεια) van de Geest minder bevatten.⁷⁰⁶ De ware openbaring vindt op de bergen plaats. "*Als bergen, die in het huis van God zijn, kunnen dus de boeken van de Wet en de Profeten, maar ook van de evangelisten en apostelen opgevat worden, waaruit het geloof in God wordt doorzien en beschouwd en de volmaakte werken geleerd en vervuld worden.*"⁷⁰⁷ Hij spreekt zo over "*de bergen van de Schriften*"⁷⁰⁸ en "*de berg van het Woord van het Evangelie*".⁷⁰⁹ De fundamenten van de vroomheid, de goddelijke onderrichtingen, liggen op heilige bergen (cf.Ps.87,1), de apostelen (cf.Ef.2,20).⁷¹⁰ En wanneer Origenes de eenheid wil benadrukken, spreekt hij over "*de bergen van de Wet én de Profeten*"⁷¹¹ of noemt hij, zoals we zoëven zagen, profeten én apostelen bergen. Wanneer hij het onderscheid tussen Wet én Profeten of tussen het N.T. en O.T. wil aangeven, noemt hij de eersten berg en de tweeden heuvel.⁷¹²

In enkele scholia en fragmenten, die aan Origenes worden toegeschreven, wordt berg in verband gebracht met de hemel.⁷¹³, met de heilige engelen⁷¹⁴ of met God zelf.⁷¹⁵ En de komst van de Heiland, Jezus Christus, in het

vlees wordt vergeleken met "een steen zonder handen van de berg losgerukt" (Dan.2,34). *"Want Hij was niet helemaal 'berg', die naar de aarde neerdaalde en de menselijke broosheid kon niet de grootte van de berg bevatten, maar 'een steen van de berg', 'een steen des aanstoots, een rots der ergernis' (1 Petr.2,7) daalde af naar de wereld."*⁷¹⁶ Berg is hier aanduiding van de goddelijke natuur. Tegen deze achtergrond is het te verstaan, dat Jezus zelf ook dikwijls als berg wordt aangeduid⁷¹⁷: daar zijn wij geplant (cf.Ex.15, 17)⁷¹⁸ en daar alleen kunnen we gered worden (cf.Gen.19,17).⁷¹⁹ Maar ook worden de vijandige machten en de Duivel *berg* genoemd. Deze interpretatie wordt hem ingegeven door Mat.17,20 en 21,21, waar Jezus zegt, dat de gelovigen bergen zullen verbannen naar de zee, de afgrond, de plaats van de straf.⁷²⁰ Er zijn namelijk lichte bergen, zoals de heilige engelen van God, de profeten, Mozes, de apostelen van Jezus Christus. Hierop slaat Ps.87,1. Maar er zijn ook duistere bergen: de Duivel, "de beheersers dezer eeuw, wier macht te niet gaat" (1 Cor.2,6) en de boze geest van de maanzieke (Mat.17,20). Hierop slaat 2 Cor.10,5.⁷²¹ Er is de berg Sion, maar ook de berg van Egypte, van Babel enz.⁷²²

Daarom ook wordt er in Hoogl.2,9 (LXX) gesproken over "de bergen van het huis van God", omdat niet alle bergen huis van God zijn. Je moet zo'n "*kerkelijke berg*" zijn, wil de Bruidgom tot je komen "als een ree of als een hertejong op de bergen van het huis van God".⁷²³

Het huis van God, de kerk, is "*gebouwd 'op de toppen der bergen'*" (Jes. 2,2-3), *op alle woorden der profeten, die er het fundament van zijn. En dit huis wordt verhoogd boven de heuvels, die onder de mensen iets uitstekends op het gebied van wijsheid en waarheid schijnen te beloven. En wij, alle volken, komen er heen en als vele volken trekken wij op en we zeggen tot elkaar, elkaar aansporend tot de godsvrucht, die 'aan het eind der dagen' door Jezus Christus is opgelicht: 'Komt, en laten wij opgaan naar de berg des Heren en naar het huis van de God van Jakob en Hij zal ons Zijn weg bekend maken en wij zullen daarlangs optrekken.'*"⁷²⁴ We zien hoe hier twee verschillende beelden, de kerk als huis van God en de profeten als bergen in elkaar vloeien. De berg wordt ook beeld voor de kerk.⁷²⁵ N.a.v. Ps.30,8 zegt hij: "*Onder berg van Christus moet Zijn kerk verstaan worden, die zeer hoog en verheven is. Aan deze berg is door de Vader in Zijn goedgunstigheid op stevige wijze kracht gegeven. De kerk heeft als koningin macht over de overigen op aarde en heerst samen met Christus.*"⁷²⁶ Ook de berg, waarvan in Mat.

15,29-31 sprake is, wordt betrokken op de kerk, *"die door het Woord van God boven het overige land en haar bewoners uitsteekt."* Hierheen gaan volgens het evangelieverhaal niet alleen de gezonden, maar ook zij, die aan verschillende kwalen (πάθη) lijden: zij, die doof zijn voor wat verkondigd wordt, die blind zijn in hun ziel en "het ware licht" (Joh.1,9) niet zien, de kreupelen, die niet volgens de Logos (κατὰ λόγον) kunnen lopen, de verminkten, die niet volgens de Logos kunnen werken. Maar als zij door de schare aan de voeten van Jezus worden gezet, aan het uiteinde van Zijn lichaam, worden zij genezen.⁷²⁷ Origenes doelt hierbij op de catechumenen. Hij verwondert zich bij herhaling over de geweldige werfkracht van het Evangelie. In korte tijd heeft het Woord van God de wereld doorlopen, die bezet was door vals bijgeloof en heeft haar tot erkenning van het ware geloof teruggeroepen. Hij springt op de bergen (Hoogl.2,8): de grote rijken doet Hij buigen voor de dienst van God. En Hij springt op de heuvels: ook kleinere rijken brengt Hij snel tot de vroomheid van de ware cultus.⁷²⁸ Maar in de dalen moet nog strijd geleverd worden. Daar heeft de ziel te strijden tegen de Duivel en de vijandige machten. En daar moet de overwinning behaald worden.⁷²⁹ *"Elke ketterij en elke zonde is in het dal en wel in het Zoutdal (cf.Gen.14,3.10), want de zonde en de ongerechtigheid stijgt niet omhoog, maar daalt altijd af naar de diepte en de onderwereld."*⁷³⁰ En n.a.v. Richt.6,33 merkt hij op: *"Zij, die het volk van God willen aanvallen, slaan hun legerkamp op in de dalen, in lage en nederige plaatsen, in het dal van Jizreël."* En dit dal van Jizreël zijn *"degenen, die het lagere najagen"*. Op grond van de etymologie Jizreël = "zaad van God" legt hij verband met de gelijkenis van de zaaier en verklaart *"degenen, die het lagere najagen"* nader met *"degenen, die het Woord van God op een alledaagse en omwaardige en - laten we zeggen - joodse wijze opvatten. En daarom kunnen de demonen dat uit hun hart roven (cf.Luc.8,12)."*⁷³¹ Bij zijn overwinningstocht over de wereld stuit het Evangelie dus nog wel op ketterse of joodse (d.i. ongeestelijke) verstaanswijzen en op moedwillige ongehoorzaamheid *"in het dal"*.

Samenvatting.

De spirituele vooruitgang, die Origenes in het verhaal van de woestijnreis als προκοπή heeft aangeduid, brengt hij elders tot uitdrukking door middel van het beeld van het beklimmen van een berg en het woord ἀναβαίνειν. Volgens M. Lettner is het beeld van het opstijgen aan de platonische voor-

stellingswereld ontleend: een opstijgen van het zichtbare naar het onzichtbare, tot de ware schouw (θεωρία).⁷³²

Wie de berg met goed gevolg heeft beklommen, heeft - zo zegt Origenes - de hoogste volmaaktheid bereikt, die gekenmerkt wordt door σοφία, γνῶσις en θεωρία, want op de bergen vindt de ware openbaring plaats. Vandaar dat gesproken wordt over "*de bergen van de Schriften*" en over "*de berg van het Woord van het Evangelie*". Maar omdat de kerk gegrond is op de Schriften kan gezegd worden, dat de kerk ligt "op de toppen der bergen", ja, zelf een berg is. In het dal daarentegen loopt men het gevaar, dat het gezaaide woord van God weer door vijandige machten wordt uitgerukt.

6. LICHT.

"God is licht", zegt Johannes in zijn eerste brief (1 Joh.1,5).

C.H. Dodd tekent daarbij aan: "Anyone who speaks in this way is at home in the religious world of first-century Hellenism. There is indeed something natural, and almost universal, in the symbolism of light."⁷³³

Reeds eeuwen eerder brengt het Oude Testament God in verband met het licht (Ps.27,1; 36,10; 43,3; 89,16; 112,4; Micha 7,8). De rabbijnen betrekken het licht tevens op de Messias. In het Nieuwe Testament wordt de lichtsymboliek zowel gebruikt als aanduiding van God als van de persoon en de leer van de Messias (Joh.1,4-9; 2 Cor.4,6). Jezus noemt niet alleen zichzelf (Joh.8,12; 9,5), maar ook zijn leerlingen "lichten der wereld" (Mat.5,14-16) en Paulus spreekt over de gelovigen als "lichten der sterren" (φωστῆρες) (Phil.2,15). In Mat. 5 en Phil.2 valt daarbij de nadruk op het gedrag, de goede werken van de gelovigen.⁷³⁴

Terwijl de lichtsymboliek bij de apostolische vaders nauwelijks een rol speelt, begint de bloeiperiode bij Clemens van Alexandrië.⁷³⁵ En bij Origenes neemt ze zo'n grote plaats in, dat men wel heeft gesproken over 'Teologíā de la luz en Orígenes'.⁷³⁶

Het is onmogelijk binnen het kader van ons onderzoek uitvoerig op deze theologie van het licht in te gaan. Wij besteden er slechts aandacht aan voor zover het kan bijdragen tot een beter verstaan van de ecclesiologie van Origenes.

1. God de Vader en de Zoon.

Zoals de duisternis een kenmerk is van Egypte, het Rijk van de Duivel⁷³⁷, zo staat het Rijk van God in het teken van het licht.

God is een licht (1 Joh.1, 5) voor de rechtvaardigen en heiligen, maar een vuur (Deut.4,24; Hebr.12,29) voor de zondaren, doordat Hij in τὸ ἡγεμονικόν verteert wat er niet thuis hoort.⁷³⁸

Maar ook Jezus Christus is licht. Hij wordt het licht der wereld genoemd (Joh.8,12; 9,5), het licht der mensen (Joh.1,4), het ware licht (Joh.1,9) en het licht der heidenen (cf. Jes.49,6; Luc.2,32).⁷³⁹

Zon, maan en sterren kunnen het ware licht niet zijn. Zij zijn immers pas op de vierde dag geschapen. Het ware licht is Christus, die degenen, die met rede begiftigd zijn, verlicht. Hij is het licht van de noëtische wereld⁷⁴⁰, waartoe ook de engelen behoren.⁷⁴¹

Om de relatie tussen de Vader en de Zoon te verduidelijken zegt Origenes tegen degenen die menen, dat zij in wezen (τῇ οὐσίᾳ) niet verschillen, dat het verschil hierin ligt, dat de Zoon het licht is, dat schijnt in de duisternis (Joh.1,5), tot de duisternis nadert en erdoor bestookt wordt, maar dat de Vader het licht is, waarin in het geheel geen duisternis was (1 Joh.1,5).⁷⁴² Het belangrijkste kenmerk van het licht van de Vader is dus Zijn transcendentie, terwijl de verlichting van de redelijke wezens geschiedt door middel van de Zoon, die het licht der wereld is.⁷⁴³ God de Vader is het eeuwige licht, terwijl Christus "*de glans van het eeuwige licht*" is. Maar aangezien licht zonder glans niet bestaat, is God nooit zonder de Zoon geweest.⁷⁴⁴

2. Strijd tussen licht en donker.

Er is een strijd gaande tussen licht en donker. Zij speelt zich af op het terrein van het kennen en van het handelen.

Enerzijds legt Origenes er grote nadruk op, dat de duisternis zich manifesteert in onwetendheid en leugen en het licht in kennis en waarheid.⁷⁴⁵ En als Psalm 104, 2 zegt, dat de Heer gehuld is in het licht als in een mantel, wil dat zeggen, "*dat Hij bekleed is met het diepe licht van kennis en wijsheid*".⁷⁴⁶ Bij deze nadruk op het intellectuele aspect heeft Origenes evenals Philo en Clemens sterk de invloed van het platonisme ondergaan.⁷⁴⁷

Anderzijds dragen ook iemands daden het stempel van het licht of van de duisternis, een gedachte, die we uit het Nieuwe Testament kennen (resp. Mat.5,16; Rom.13,12; Ef.5,8-9; 1 Thess.5,5 en Rom.13,12; Ef.5, 11).⁷⁴⁸

Tegenover de gnostici bestrijdt Origenes, dat iemand van nature licht of duisternis is. Hij verwijst naar Ef.5,8, waar de apostel zegt: "want

gij waart eens duisternis, maar thans zijt gij licht in den Here" en concludeert: *"Als het mogelijk is, dat hetgeen eens duisternis was door verandering licht wordt, zijn het geen naturen, die verloren gaan. En zoals de rechtvaardigen 'het licht der wereld' (Mat.5,14) zijn, zo zouden de goddelozen duisternis genoemd kunnen worden."*⁷⁴⁹ Origenes stuit echter op een uitspraak van Jezus in het gesprek met Nicodemus, waarin Hij zegt: "Een ieder, die kwaad bedrijft, haat het licht en gaat niet tot het licht..., maar wie de waarheid doet gaat tot het licht" (Joh.3,20-21) en hij vraagt zich af hoe iemand, die kwaad bedrijft en een zoon van de duisternis is, ooit "een zoon van het licht en van de dag" (cf.1 Thess.5,5) kan worden. Hij meent, dat er een zekere mate van licht moet zijn om het Licht te kunnen zien (cf.Ps.36,10), een bepaalde morele voorbereiding. Hij onderscheidt tussen mensen, die licht zijn, maar niet "in den Here" én die rechtvaardigen, waarvan gezegd wordt "maar thans zijt gij licht in den Here" (Ef.5,8) en dit laatste slaat dan vooral op de verlichting door kennis.⁷⁵⁰

Op die morele voorbereiding wijst z.i. ook Joh.1,4, waar "het leven" voorop gaat en "het licht" volgt, ofschoon het leven en het licht der mensen dezelfde zaak zijn. Volgens Origenes duidt het erop, dat er mensen zijn, die wel al deel hebben aan het leven, maar nog niet verlicht zijn. Hij doelt hier op de catechumenen. Het leven vormt de grondslag, voordat de levende wordt verlicht.⁷⁵¹ Men moet eerst orde op zaken stellen op ethisch gebied en kan dan pas de woorden Gods onderzoeken, zoals de profeet zegt (cf.Hos.10,12 LXX): "zaait voor Uzelf in gerechtigheid, oogst tot een vrucht van het leven, verlicht Uzelf met het licht van de kennis."⁷⁵² Want het licht gaat op voor de rechtvaardigen.⁷⁵³ Men moet boete doen, voordat Christus, de Wijsheid, in de ziel kan binnentreden, want licht en donker, gerechtigheid en ongerechtigheid kunnen niet samengaan (cf. 2 Cor.6,14).⁷⁵⁴ Christus, die het ware licht is (Joh.1,9), zal lichten over hem, die ontwaakt uit de slaap en opstaat uit de doden (cf.Ef.5,14).⁷⁵⁵ Alleen zij, die als op de dag eerbaar wandelen (Rom.13, 13) en zich beroemen, dat zij de dag van de Heiland zien (Joh.8,56), zien het ware licht (Joh.1,9). Zij, die nog wel een nachtelijke gesteldheid hebben, maar reeds vervuld zijn van goede voornemens, worden verlicht door een lamp.⁷⁵⁶ Ook hier mogen we aan catechumenen denken. Hiermee te vergelijken valt wat hij elders zegt. Daar ziet hij in Johannes de Doper een lamp, die brandt en schijnt (Joh.5,35): hij is de voorloper, die een doop van boete tot vergeving van zonden predikt (cf.Luc.3,3). Je-

zus, die het ware licht (Joh.1,9) is, komt pas daarna.⁷⁵⁷ Een duidelijk verband met de doop komt tot uitdrukking in de woorden: "*Zij, die naderen tot de goddelijke verlichting (φωτισμα) zeggen, terwijl zij zich naar het westen wenden: ἀποτασσόμεθα σοι, Σατανᾶ!*"⁷⁵⁸ Kortom: "*ieder ontsteekt in overeenstemming met zijn vorderingen óf minder óf meer de lamp aan het licht van de kennis en giet er door middel van meditatie olie bij en waakt daarvoor voor zondige daden, in de hoop door onthouding en meditatie ook de Heer in zich te kunnen ontvangen.*"⁷⁵⁹

Men moet het waard zijn om door Christus verlicht te worden met het licht van de kennis (γνώσις) en te vorderen in de schouw (θεωρία) der dingen.⁷⁶⁰ Want God verlicht de νοῦς van hen, die Hij Zijn eigen verlichting waardig acht.⁷⁶¹ En als het ware licht, dat iedere mens verlicht, in de wereld komt (Joh.1,9), dan moeten wij Hem onze ziel aanbieden tot verlichting en als voor ons de zon der gerechtigheid (Mal.4,2) opgaat, moeten we een rein onderkomen in onze ziel hebben.⁷⁶² Christus bindt de strijd aan tegen de duisternis⁷⁶³ en tegen "de wereldbeheersers dezer duisternis" (Ef.6, 12).⁷⁶⁴ Hij is de voorvechter (πρόμαχος).⁷⁶⁵ Weliswaar wordt het Licht door de duisternis achtervolgd, maar "de duisternis heeft het niet gegrepen" (Joh.1,5). Concreet wordt deze vervolging in wat Christus én degenen die Zijn leringen hebben aangenomen, hebben geleden. Maar "als God vóór ons is" kan niemand "tegen ons zijn" (Rom.8,31).⁷⁶⁶ De strijd speelt zich enerzijds af in de geschiedenis, "*als de tijd van de komende eeuw gekomen is*", anderzijds in het hart van de mens, als Christus het daar voor ons dag maakt.⁷⁶⁷

3. Christus het ware Licht.

Origenes wordt niet moe te herhalen, dat Christus het ware Licht is (Joh.1, 9; 1 Joh.2,8). Hij meent, dat ook Ps.119,105 ("Uw woord is een lamp voor mijn voet en een licht op mijn pad") op de Logos slaat, die in den beginne bij God was (cf. Joh.1,1). Maar z.i. was Hij meer dan een lamp, misschien zelfs meer dan een licht, want in Hem waren leven én licht.⁷⁶⁸

Door het ware Licht wordt de duisternis van het verstand ontbonden en het denken afgewend van de hartstocht voor het ijdele en tot God gebracht.⁷⁶⁹ Als het ware Licht is opgegaan, gaat de nacht van onwetendheid en slechtheid voorbij. Als de dag begint, neemt hij elke zondaar van de aarde weg (Ps.101,8). Origenes wijst erop, dat in deze psalm sprake is van πρωῒας (plur.). Het blijft niet bij één morgenstond. Er volgen nog vele goede dagen (cf. Ps.91,16)!⁷⁷⁰ Of met wat andere woorden: wanneer de Heer als het eeuwige Licht voor de rechtvaardigen komt, dan blijft de dag, de nieuwe

aeon. Maar die dag zal een nacht zijn voor de goddelozen, die "naar de buitenste duisternis gaan" (Mat.8,12; 22,13; 25,30).⁷⁷¹

Op degenen, die door dit licht worden beschenen, zet het een stempel (cf.Ps.4,7 LXX): zij worden zelf door μετοχή ook licht.⁷⁷² Door de glans van het ware licht en de helderheid van hemelse visioenen worden zij blinkend wit ⁷⁷³ en werpen de zwartheid af.⁷⁷⁴

De blinden, d.w.z. degenen die niet τὸ θεωρητικόν ("la faculté contemplative") hebben, kunnen het ware Licht niet zien.⁷⁷⁵ Maar sommigen willen er ook niet naar kijken, noch bij de glans van Zijn dogma's wandelen. Dan maakt de duisternis zich van hen meester: ze zijn verblind en verhard.⁷⁷⁶ Zo heeft de bliksem van de leer van de Heer en Heiland de joden als blind en verhard aan de kaak gesteld (στηλιτεύω). Want zoals de zon degenen, die een oogziekte hebben, aan de dag brengt, zo brengt de noëtische zon, het Licht der wereld, de blindheid (ἀβλεψία) van de joden aan de dag.⁷⁷⁷ Daarom kwam er op Goede Vrijdag duisternis over het gehele joodse land: de joden hadden de hand geslagen aan het ware Licht. *"Maar er was licht over de rest van de gehele aarde, omdat het overal elke kerk Gods in Christus verlicht."*⁷⁷⁸

4. Christus de zon der gerechtigheid.

In P.Egerton 3 wordt gesproken over Jezus als *"het ware Licht (Joh.1,9) , een zon boven de zon, die ons verlicht."*⁷⁷⁹ De vergelijking met de zon toont verwantschap met wat Justinus over de Logos zegt: φωτεινότερος μᾶλλον τῶν ἡλίου δυνάμεων ἐστι. Hij verwijst hierbij naar Ps.72, 17: ὑπὲρ τὸν ἥλιον ἀνατελεῖ τὸ ὄνομα αὐτοῦ.⁷⁸⁰ Hoewel het niet zeker is, dat het papyrusfragment een tekst van Origenes bevat⁷⁸¹, is de aanduiding van Christus als de noëtische zon bij Origenes een veel voorkomend thema.⁷⁸² Hij legt steeds weer verband met de profetie uit Mal.4, 2 (3,20 LXX) over "de zon der gerechtigheid", een tekst, die hij bijna 50 keer citeert.⁷⁸³

Door middel van het beeld van de zon verduidelijkt hij dikwijls hetzelfde wat hij elders door middel van het beeld van het licht heeft uitgelegd. Zo is het de zon der gerechtigheid, die de duisternis oplost⁷⁸⁴, het licht van de kennis doet doorbreken⁷⁸⁵ en het dag maakt.⁷⁸⁶ Door de stralen van deze zon gesterkt verdrijft de rechtvaardige de goddelozen uit het land (cf.Ps.101,8), d.w.z. "de gezindheid van het vlees" (Rom.8,7) en de redeneringen en begeerten, die der waarheid vijand zijn, uit zijn hart.⁷⁸⁷

De zon der gerechtigheid is een eeuwig licht (cf. Jes. 60,19) en kent geen nacht.⁷⁸⁸ Maar *"hoe werden degenen verduisterd, die 'de zon der gerechtigheid' niet hebben aangenomen! Hij bracht hen de donkere wolk van ongelukken."*⁷⁸⁹ Want de ware zon gaat onder over allen, die zondigen, zodat Hij hen, die nog zondigen, Zijn opgang niet meer schenkt. Daarom waarschuwt Paulus ons, dat we niet zo moeten handelen, dat de zon bij ons ondergaat en het in onze zielen nacht wordt.⁷⁹⁰ *"Het volk (Israël) zag wel de lamp, die iedere profeet was, maar 'de zon der gerechtigheid', die was opgegaan, kenden zij niet."* Daarom is zelfs die lamp van hen weggenomen, maar het volk der heidenen, dat in duisternis gezeten is, zag een groot licht (cf. Mat. 4,16), onze Heer en Heiland, Jezus Christus.⁷⁹¹ Origenes constateert, dat het vroeger anders was. Toen heeft "de zon der gerechtigheid" Israël aangezien en de heidenen veracht. *"Want 'de zon der gerechtigheid' heeft, omdat Hij mij niet rechtopstaande heeft aangetroffen, ook niet recht de stralen van Zijn licht op mij gericht. Want ik ben het volk uit de heidenen, die vroeger niet gekeken heb naar 'de zon der gerechtigheid' en niet 'voor de Heer heb gestaan' (cf. Luc. 21,36) En daarom heeft Hij ook niet naar mij gekeken, maar mij veracht en is niet bij mij gaan staan, maar voorbij gegaan."* Thans is er echter bij Israël verachting van de zon en blindheid (zij het gedeeltelijk) (cf. Rom. 11,25). Maar als ik nu "de zon der gerechtigheid" recht tegemoet ga, zal mijn licht en mijn glans mij worden teruggegeven en zal mijn zwarteheid zover worden verdreven, dat ik "licht der wereld" (Mat. 5,14) genoemd word.⁷⁹²

Wij zijn al deze gedachten ook reeds tegengekomen in verband met het beeld van het licht. Maar soms laat Origenes zich leiden door typische eigenschappen van de zon. Aansluitend bij Mat. 5, 45 "Hij laat Zijn zon opgaan over bozen en goeden" zegt hij: dat geldt ook voor de zon, die door de ogen van de geest wordt aanschouwd. Daarin komt Gods genade tot uitdrukking. Want ik was slecht, maar de Zon der gerechtigheid is voor mij opgegaan.⁷⁹³ Of hij zegt in verband met de zonsopgang in het oosten, dat uit het oosten de verzoening komt, Hij die de Oriënt heet (Zach. 6,12), de Middelaar tussen God en mensen (1 Tim. 2,5), want daar gaat de Zon der gerechtigheid op en daar ontstaat het licht.⁷⁹⁴ En zoals de zon heel de wereld rond gaat, zo kan gezegd worden, dat zodra de Zon der gerechtigheid is opgegaan en Christus geboren is, het licht van de kennis van God over de gehele wereld is uitgegoten.⁷⁹⁵ Er waren dan ook niet meerder lichamen en geesten zoals Jezus nodig om de hele bewoonde wereld van de mensen door het Woord van God te verlichten. *"'t Was voldoende, dat de ene Logos als een Zon der gerechtigheid opging en vanuit Judea Zijn*

stralen uitzond, die de ziel van hen, die Hem willen ontvangen, bereikt."⁷⁹⁶ Deze universele openbaring van God breekt pas met de komst van Christus door. Vóór Zijn komst leefde Israël bij een lamp, de Wet en de Profeten. En het licht werd binnen nauwe wanden gehouden, zodat het niet de wereld in scheen: de kennis van God werd binnen Judea gehouden (cf.Ps.76,2) en was tot het jodendom beperkt.⁷⁹⁷ Maar toen het ware licht, dat iedere mens verlicht, kwam (cf.Joh.1,9), is op deze Zon der gerechtigheid de kerk geplaatst.⁷⁹⁸ De openbaring van Jezus Christus is het fundament van de kerk (uit de heidenen). Men kan zeggen, dat met Zijn komst de middag is aangebroken, *"de tijd, waarop het licht rijkelijker over de wereld wordt uitgegoten, waarop de dag doorzichtig helder is en het licht zuiverder en fleuriger."*⁷⁹⁹ De Zon der gerechtigheid *"openbaart dan aan Zijn kerk de hoge en verheven geheimen van Zijn deugden."*⁸⁰⁰ Daarentegen laten de heretici, die de kennis van de verkeerde naam prediken, zich verlichten door de Satan, die zich verandert in een engel des lichts (cf.2 Cor.11,14). Origenes noemt onder hen met name Marcion.⁸⁰¹ En over degene, die in Ps.38,11 zegt: "Zelfs het licht van mijn ogen moet ik missen", merkt Origenes op: *"Dit schijnt de stem te zijn van een mens, die na de verlichting, na de overlevering van de leer, na het kennen van de waarheid in de duisternis is gevallen."*⁸⁰² Met *verlichting* en *traditio doctrinae*, dat is *traditio fidei*, roept hij de doopin gedachten. Wie door de Satan misleid is en Christus verloochent, voordat de haan kraait (cf.Mat.26,69-75), d.w.z. voordat voor hem de Zon der gerechtigheid is opgegaan, kan vergeving ontvangen. Maar als wij, nadat deze Zon in de ziel is opgegaan, *"opzettelijk zondigen, nadat wij tot erkenning der waarheid gekomen zijn, dan blijft er geen offer voor de zonde meer over, maar een verschrikkelijk oordeel en de felheid van een vuur, dat de vijanden zal verteren (cf.Hebr.10,26-27)"*, *"zodat we 'noch in deze eeuw, noch in de toekomst' (Mat.12,32) vergeving kunnen ontvangen, als we de Zoon van God verloochenen"*.⁸⁰³ Gezien andere uitspraken van Origenes zullen we hier niet aan onvergeeflijke zonden moeten denken, maar aan het verloochenen van Christus als een zonde, die zolang ze niet wordt geboet, een onoverkomelijke barrière op de weg tot het heil vormt, aangezien de Zoon van God de enige weg is.⁸⁰⁴

Origenes interpreteert Jozua 10,12-14 vanuit 2 Petrus 3, 8-9. Onze Heer Jozua/Jezus heeft ook het licht gerekt en de dag langer gemaakt, terwille van de redding der mensen of terwille van de ondergang van de vijandige machten. Want toen de Heer kwam, was het al het einde der wereld.

Maar Hij heeft de dag van de voltooiing (*consummatio*) tegengehouden, totdat de volheid der heidenen was binnengegaan en zo geheel Israël behouden werd (cf.Rom.11,25). Nooit gaat de zon onder, maar altijd gaat hij op, de Zon der gerechtigheid, die het licht der waarheid giet in de harten van hen, die geloven. Maar als de maat van de gelovigen vol is en de tijd is aangebroken, dat de liefde van velen verkilt (cf.Mat.24,12) en er nog slechts enkelen over zijn, bij wie men geloof vindt, dan zullen de dagen ingekort worden (cf.Mat.24,22).⁸⁰⁵

5. Gelovigen het licht der wereld.

Zoals Christus het Licht der wereld is, zo zijn naar het woord van de Heer zelf ook degenen, die aan Hem deelhebben, het licht der wereld (Mat.5,14.16).⁸⁰⁶ *"Christus is dus 'het ware Licht, dat iedere mens verlicht, komende in de wereld' (Joh.1,9), door wiens licht verlicht de kerk zelf licht der wereld wordt, verlichtende hen, die in de duisternis zijn (cf.Rom.2,19), zoals Christus zelf van Zijn discipelen zegt (cf.Mat.5,14)."*⁸⁰⁷ Christus is het eerste licht der wereld⁸⁰⁸, τὸ πρωτογέννητον φῶς.⁸⁰⁹ De christenen zijn het in afgeleide zin: zij zijn het licht der wereld, omdat Hij het is.⁸¹⁰ En de sterkte van hun licht is relatief. Enerzijds schijnt het licht van de rechtvaardigen in de duisternis (cf.Joh.1,5), nl. als zij strijden "tegen de wereldbeheersers dezer duisternis" (Ef.6,12).⁸¹¹ Anderzijds blijkt hun licht duisternis vergeleken met Zijn licht en zijn ze vergeleken met Christus niet rechtvaardig. Al schijnt hun licht voor de mensen (cf.Mat.5,16), het schijnt niet voor Christus.⁸¹² Er is voor de gelovigen dus geen reden zichzelf op te blazen: hun licht blijkt in vergelijking met het grotere licht duisternis. Maar gelukkig meet God bij het oordeel ons licht niet af aan Zijn licht of het licht van Christus, maar aan dat van minderen.⁸¹³

Sommigen kunnen hun licht direct van Christus ontvangen, nl. zij die zo ver gevorderd zijn, dat ze zonen Gods zijn, die als bij dag eerbaar wandelen (cf.Rom.13,13) als zonen van de dag en als zonen van het licht (cf.1 Thess.5,5).⁸¹⁴ Onder hen dienen met name de apostelen genoemd te worden, want zij zijn, daar zij "geen vlek of rimpel of iets dergelijks" (cf.Ef.5,27) hebben, de ware kerk.⁸¹⁵ Anderen kunnen het licht van Christus niet verdragen en ontvangen het via apostelen en profeten, via engelen en heiligen, maar dit indirecte licht is wel zwakker. Wie het direct van Christus kan ontvangen, heeft deze bemiddeling niet nodig.⁸¹⁶

"Zalig is hij, die in de dagen van Jezus de Heer gediend heeft, die door Zijn woord en wijsheid verlicht wordt, die door Zijn geboden wordt voorgelicht, die uit Zijn leer het licht der kennis ontvangt." Op de tweede plaats is zalig hij, die in de dagen der oudsten na Jezus de Heer heeft gediend, d.w.z. in de dagen van de apostelen, die met hun geschriften en geboden onze harten verlichten. En ook zij maken dagen in ons met dat licht, dat zij zelf van het ware licht hebben verkregen. Van hem, die zo door de apostelen verlicht wordt, kan gezegd worden, dat hij de Heer dient "in de dagen der oudsten, die er na Jozua/Jezus waren" (cf. Richt. 2,7).⁸¹⁷ God geeft de zondaren niet aan een zuivere verlaten prijs, maar hij bezoekt hen door zijn heiligen, want de charismata, die zij hebben, zijn er tot opbouw van anderen. *"Want het is vanzelfsprekend, dat de energie van het charisma werkeloos is, wanneer het niet 'schijnt voor de mensen' (cf. Mat. 5,16)."*⁸¹⁸

Origenes stelt ook de vraag of Christus en Zijn leerlingen van dezelfde wereld het licht zijn. Hij acht het mogelijk, dat Christus het licht van de kerk is en de discipelen van hen, die uitgenodigd worden (παρακαλεῖσθαι), dus van degenen, die nog niet tot de kerk behoren. Hij betreft οἱ ἐπικαλούμενοι uit 1 Cor. 1,2 op deze mensen en doelt o.a. op de catechumenen.⁸¹⁹ Niet iedereen kan intermediair van het licht zijn. Zo zijn de apostelen Paulus en Petrus licht der wereld, maar die "wereld", de eerste de beste doorsnee leerling van hen, is wel verlicht, maar kan anderen niet verlichten.⁸²⁰ De aanduiding "licht der wereld" lijkt Origenes evenals Clemens te reserveren voor de volmaakten onder de gelovigen.⁸²¹

De mate, waarin iemand licht uitstraalt, is afhankelijk van zijn gnosis en van zijn handel en wandel.⁸²² Als iemand zijn gerechtigheid in het verborgen doet (cf. Mat. 6,1-4) *"zal God deze doen opgaan als het licht en zal Hij U tonen aan de hemel en de aarde als een rechtvaardige, die door de Zon der gerechtigheid verlicht is"*.⁸²³ En *"laat iedereen, die in de kerk geplaatst is, ditzelfde ook eens bij zichzelf overleggen, dat in welke plaats hij ook staat, bij de clerus of bij het volk, hij de dienst van zijn geloof doet stralen en zo zijn daden verricht, dat de mensen zijn goede werken ziende de Vader, die in de hemelen is, verheerlijken (cf. Mat. 5,16)."*⁸²⁴

Christenen kunnen zo grote invloed hebben op het wereldgebeuren, want zolang het licht der wereld standhoudt, worden alle dingen door het heldere licht geregeld en geordend. Maar als dit licht in de zielen der mensen verminderd is, neemt de duisternis alles in beslag. Verdriet en rampen vinden dan plaats, alsof er een groep vijandige machten aan het werk is, die niet door de heiligen en in hen door Christus worden te-

gengesproken en weerhouden. Zij zetten volk op tegen volk en koninkrijk tegen koninkrijk (cf. Mat. 24,7). En volgens sommigen nemen ook hongersnoden en besmettelijke ziekten toe door toedoen van deze machten, als de discipelen van Christus niet meer het zout der aarde en het licht der wereld (cf. Mat. 5,13) zijn, want zij zijn de oversten van de machten van God, die onder de mensen de oorlogen, die deze vijandige machten verwekken, beslechten.⁸²⁵

Maar Origenes gelooft in de overwinning van het licht. Tenslotte zullen de rechtvaardigen niet meer op verschillende manieren stralen, maar zullen ze zijn als één zon. In het begin zijn zij, die gered worden, nog niet geheel gereinigd. Maar als uit het hele koninkrijk van Christus al wat tot zonde verleidt en de redeneringen die de ongerechtigheid bedrijven, zijn verzameld en weggedaan (cf. Mat. 13,41-42), zullen zij één zonlicht worden en stralen als de zon in het koninkrijk huns Vaders (cf. Mat. 13,43).⁸²⁶

6. Zon en maan.

De relatie tussen Christus en de gelovigen wordt ook tot uitdrukking gebracht door middel van het beeld van zon, maan en sterren. Maan en sterren zijn het beeld van de discipelen⁸²⁷, van apostelen, profeten en engelen⁸²⁸, van de heiligen uit het Nieuwe⁸²⁹ en het Oude Verbond.⁸³⁰ Bij herhaling wordt de kerk met de maan vergeleken.⁸³¹ Zoals de hemellichamen de functie hebben de wereld te verlichten, zo is het de taak van de gelovigen en de kerk om licht der wereld te zijn.⁸³² En zoals de maan (evenals de sterren) haar licht aan de zon ontleent, zo ontvangt de kerk haar licht van Christus.⁸³³

In de astronomische discussies, die reeds van de voor-socratici stammen, over de vraag of de maan haar eigen licht heeft of door de zon verlicht wordt, kiest Origenes voor de laatste opvatting, hoewel hij de andere wel noemt.⁸³⁴

Wanneer de zon opgaat, verbleekt het licht van de maan en de sterren. Daarom wordt voor hen, die het licht direct van Christus kunnen ontvangen, het licht van apostelen, profeten en engelen overbodig.⁸³⁵ Hetzelfde motief van de zon, die het licht van de maan in de schaduw stelt, gebruikt hij elders in een eschatologische context: *"het licht van de kerk als het licht van de maan 'schijnt' en is helder 'voor de mensen' (cf. Mat. 5,16), voordat dat ware licht (Joh. 1,9) van de Zon der gerechtigheid opgaat; wanneer echter Christus is gekomen, zal het voor Hem verduiste-*

ren."⁸³⁶ Het is niet nodig om hier met H.Rahner over "das geheimnisvolle Sterben der Kirche" te spreken.⁸³⁷ Origenes wil slechts benadrukken, dat de verlichting door de kerk ondergeschikt is aan de verlichting door Christus zelf en daarbij verbleekt, zoals het licht van een lamp bij de stralen van de zon vervaagt.

De maan verlicht de nacht en zo verlicht de kerk allen, die in de nacht van de onwetendheid verkeren.⁸³⁸

Zon, maan en sterren onderscheiden zich in lichtglans en zo verschillen de mensen van elkaar.⁸³⁹ *"Want zoals 'de ene ster verschilt van de andere in glans' (1 Cor.15,41), zo spreidt iedere heilige naar de mate van zijn grootheid zijn licht over ons uit."*⁸⁴⁰

Speciale aandacht besteedt Origenes aan de veranderlijkheid van de maan. Zij kent vele gestalten. In Jezus Sirach 27,11 (LXX) is ze derhalve het beeld van de onverstandige: "de dwaas verandert als de maan". *"Zo kunnen wij"*, zegt Origenes, *"die nog niet wijs en nog onvolmaakt zijn, omdat we altijd van mening veranderen en altijd weer wat anders willen en bedenken, niet één genoemd worden."* Het ene ogenblik zijn we bezig met de zaken van God en de daden van het eeuwige leven, het andere moment met de begeerten en de eer van de wereld. Maar van de rechtvaardigen kun je zeggen, dat ze ieder apart en allen tezamen één zijn: één van hart en ziel (Hand.4,32), één van zin en van gevoelen, één God, één Jezus Christus belijden ze als Heer (cf.1 Cor.8,6), met één Geest van God worden ze vervuld (cf.1 Cor.12,9,13).⁸⁴¹ En *"de menselijke natuur kan in dit leven zo vorderen, dat ze bij de opstanding der doden niet alleen de heerlijkheid der sterren, maar ook de glans van de zon evenaren, naar hetgeen geschreven staat: 'de rechtvaardigen zullen stralen als de zon in het koninkrijk van God' (Mat.13,43)."*⁸⁴² Want *"als er niets wanordelijks, niets onrustigs, niets schandelijks bij ons gevonden wordt, dan zullen wij glansen als het firmament en zullen wij stralen als de sterren of als de zon zelf in het Koninkrijk van God, door Jezus Christus..."*⁸⁴³

Hier en elders benadrukt Origenes, dat men alleen in relatie met Christus deze hoge rangbereiken kan. Zo zegt hij: het feest van de nieuwe maan (Num.28, 11) wordt gevierd, als de maan zich begint te vernieuwen en het dichtst bij de zon staat en er geheel mee verbonden is. Welnu, *"de Zon der gerechtigheid is Christus. Als hiermee de maan, d.i. Zijn kerk, die met Zijn licht vervuld wordt, verbonden is en zich er geheel aan vastgeklampt heeft, zoals naar het woord van de apostel 'wie zich aan de Here bindt één geest met Hem wordt' (cf.1 Cor.6,17), dan viert zij het feest van de nieuwe maan. Want dan wordt zij nieuw, wanneer zij de oude mens heeft afgeworpen en de nieuwe mens aange-*daan, *die naar (de wil van God) geschapen is (cf.Ef.4,22,24). En zo zal ze*

met recht het feest van de vernieuwing vieren, het feest van de nieuwe maan. Want dan is het ogenblik daar, dat ze niet meer door menselijke aanblik gezien of verstaan kan worden."⁸⁴⁴ En wat zo van de kerk gezegd wordt geldt ook voor iedere gelovige afzonderlijk.⁸⁴⁵ Het onzichtbaar worden van de kerk is haar hoogste vervulling.⁸⁴⁶ Dat is de betekenis van het ἀνταναλρεῖσθαι van de maan, waarover in Ps.71,7 (LXX) wordt geprofeteerd.⁸⁴⁷ Dan zullen - zoals we zagen⁸⁴⁸ - alle rechtvaardigen tezamen als één zon stralen in het koninkrijk van hun Vader.

7. Sterren.

Verscheidene malen heeft Origenes de maan en de sterren in één adem genoemd: het zijn lichtdragers, die het licht niet van zichzelf hebben, maar van de zon en bij haar licht verbleken. Het beeld van de maan en dat van de sterren hebben veel gemeen.⁸⁴⁹ Daarom zullen we hier alleen nog ingaan op enkele uitspraken van Origenes, waarin hij aan het beeld van de sterren een bijzondere inhoud geeft.

In de brief aan Sardes in Openb.3,1 wordt gesproken over Hem, "die de zeven Geesten Gods en de zeven sterren heeft". Het scholion op deze plaats, dat aan Origenes wordt toegeschreven, doet de suggestie, dat de zeven Geesten duiden op het deelhebben aan de Geest, waarbij elke kerk er deel aan heeft op een wijze, die niet samenvalt (ἀσυμπρόχαστος) met die van anderen. De 'zeven sterren' zouden dan wijzen op de verlichting van de zeven gemeenten door hun respectievelijke engelen (cf. Openb.1,20).⁸⁵⁰

Weliswaar zijn in Christus alle verlost als "lichten" (Phil.2,15) en sterren verenigd⁸⁵¹, maar dit impliceert niet, dat allen gelijk zijn. Iedere gelovige en iedere gemeente heeft op een geheel eigen wijze deel aan de Geest.⁸⁵²

In de belofte van God aan Abraham wordt hem tot tweemaal toe gezegd, dat zijn nageslacht zal zijn als de sterren, zo talrijk. Maar voor Origenes zit er meer in. Omdat sterren lichtdragers zijn, legt hij verband met Mat.5,14 ("Gij zijt het licht der wereld") en past het toe op allen, "die uit zijn (Abraham) geloof geboren zijn (cf. Rom. 3,26) en volgens de Logos leven en Gods wetten en geboden bewaren."⁸⁵³ Bij de eerste belofte (Gen.15,5) is slechts sprake van "de sterren". De tweede keer (Gen.22,17) is de formulering uitvoeriger en wordt er gesproken over "de sterren des hemels" en "het zand aan de oever

der zee". Het is niet altijd duidelijk naar welke tekst Origenes verwijst. Dikwijls bevat een citaat elementen uit beide teksten. Dit kan aan Origenes liggen, als hij uit het hoofd citeert, of aan de vertaler.⁸⁵⁴

In Gen.22,17 versterken de uitdrukkingen "sterren des hemels" en "zand der zee" elkaar, maar Origenes ziet er een tegenstelling in. Heeft het begrip "ster" gewoonlijk een positieve lading, "zee" roept bij hem negatieve associaties op.⁸⁵⁵ In een preek over deze tekst geeft hij de volgende uitleg. Er wordt beschreven hoe het zaad van Christus zich vermeerderd: van het ene eind der aarde tot het andere is de prediking van het Evangelie verspreid en er is bijna geen plaats, die het zaad van het Woord niet heeft ontvangen. Dit was reeds in Gen.1,28 voorspeld, een tekst die gezien Ef.5,32 betrokken moet worden op Christus en de gemeente.⁸⁵⁶

De opvatting, dat met de sterren des hemels de christenen zijn bedoeld en met het zand der zee het joodse volk, wijst Origenes af. Er zijn onder het joodse volk veel rechtvaardigen en profeten, die terecht met de sterren worden vergeleken. Maar onder het volk der christenen zijn er ook velen, die aards denken en wier dwaasheid erger is dan het zand der zee. Hierbij denkt hij dan vooral aan de ketters.⁸⁵⁷ Ook elders ziet hij door het zand der zee de zielen der goddelozen aangeduid⁸⁵⁸: zij die niet gered worden zijn als het zand der zee.⁸⁵⁹ En de demonische machten brengen alleen schade toe aan "*de kinderen van Abraham van het zand*".⁸⁶⁰

Tenslotte is er nog een scholion op naam van Origenes, waar de sterren het beeld zijn van de burgers van het hemels Jerusalem, die in hun levenspraktijk tot de hemel zijn opgeklommen en in de wereld zijn als lichten, die leven bevatten.⁸⁶¹

8. *Vals licht.*

Naar aanleiding van de rede over de laatste dingen vraagt Origenes zich af wat Jezus bedoelt, als Hij zegt: "Terstond na de verdrukking dier dagen zal de zon verduisterd worden en de maan zal haar glans niet geven en de sterren zullen van de hemel vallen...". (Mat.24,29) Hij hecht er de volgende betekenis aan. "De zon zal verduisterd worden" dat wil zeggen: "*de Duivel, die zich dikwijls 'voordoet als een engel des lichts'*" (2 Cor.11,14) *en die velen als zon bedrogen heeft, maar die bij de voltooiing onmaskerd zal worden als duisternis en als simulator van de*

opgang".⁸⁶² Het doen-alsof is typerend voor de Duivel c.s. Origenes wijst op Job 41,10 (LXX), waar over de Draak gezegd wordt: οἱ δὲ ὀφθαλμοὶ αὐτοῦ εἶδος ἑωσφόρου. Let wel: zijn ogen zijn niet ἑωσφόροι, maar εἶδος ἑωσφόρου, *als* van de morgenster. Hij vermomt zich als een engel des lichts. Hij doet zich voor als een hemelse ster, als een symbool van de dag.⁸⁶³ In dezelfde richting wijst de naam Kinneroth (Joz.11,2), "als lampen". Johannes de Doper was werkelijk een brandende lamp (cf.Joh.5,35), een engel des lichts. Maar de Duivel is *als* een engel des lichts. *"De lampen zijn brandend van hen, die in de kerk het katholieke geloof doceren en het volk van God met het woord der waarheid verlichten. Maar zij, die met valse beweringen ketterse dogmas doceren op grond van getuigenissen uit de Heilige Schrift, schijnen omdat ze de Schriften lezen lampen aan te steken, maar ze zijn geen lampen, maar 'als' lampen, omdat ze valse beweringen gebruiken."*⁸⁶⁴

Men kan zo wel spreken over "het licht van de goddelozen" (Job 18,5), maar het is geen echt licht, het is quasi-licht en staat tegenover het licht der wereld (Joh.8,12).⁸⁶⁵ *"Want zoals piraten op zee op ondiepe plaatsen met verborgen klippen in het duister van de nacht een licht plegen te ontsteken, opdat ze daarmee de zeevaarders, die hopen hun toevlucht te zoeken in een haven, naar schipbreuk en ondergang lokken, zo wordt dat licht van een valse wijsheid en van een vals geloof door de wereldbeheersers en geesten in de lucht ontstoken, niet opdat de mensen die de baren van deze wereld en de zee van het leven bevaren daardoor ontkomen, maar er door omkomen."* *"Daarom moeten wij, die de golven van dit leven bevaren, dus niet op elk licht, d.i. op elke wijsheid vertrouwen, maar zoals de apostel vermaant 'de geesten beproeven of ze uit God zijn' (cf.1 Joh.4,1)."*⁸⁶⁶ Het hangt er dus van af aan welk licht men zijn ziel aanbiedt: aan het ware licht óf aan het licht dat zal worden uitgeblust (cf.Spr.13,9). Door het laatste worden de kettters verlicht.⁸⁶⁷

Tegen deze "zon der verzoeking" is de rechtvaardige beschermd, als hij rust in de schaduw van het Woord van God.⁸⁶⁸ Door de schaduw van de Wet is de gloed ook al enigszins geweerd, maar de schaduw van Christus, het geloof in Zijn incarnatie, wendt hem geheel af. En in die schaduw van de Bruidegom (cf.Hoogl.2,3) vertoeft de kerk.⁸⁶⁹

Dat de maan haar glans niet meer zal geven (Mat.24,29) slaat op *"de kerk van hen, die slecht handelen, die wel belooft haar licht te geven,*

maar onmaskerd zal worden, wanneer haar dogmas onderuit gehaald zijn."⁸⁷⁰ De achterliggende gedachte is, dat deze kerk haar licht niet aan Christus ontleend heeft. En als de Heer dreigt, dat "de sterren van de hemel zullen vallen", moeten wij dat zo verstaan, dat *"zij die zich met hoge woorden verheffen tegen de kennis van God (cf. 2 Cor. 10,5), de sterren zijn, die van hun eigen hemel zullen vallen."*⁸⁷¹ In dit verband brengt Origenes ook Openb. 12,4 ter sprake, waar gezegd wordt, dat de Draak een derde deel van de sterren des hemels meesleept en ter aarde werpt. Het gaat hier volgens hem om mensen, die geen gehoor gegeven hebben aan de roep van Christus "komt achter Mij" (Mat. 4,19) of die aanvankelijk wel als sterren aan de hemel gestraald hebben en hun leven in de hemel hadden (cf. Phil. 3,20), maar daarvan zijn afgefallen. In de eerste categorie betreft het mensen, die niet gestraald hebben, maar toch 'sterren' genoemd worden.⁸⁷² In Openb. 8,12 liggen de zaken anders. Origenes leest daar, dat van de sterren een derde deel verduisterd wordt. Dat wil zeggen: zij worden niet gehéél gedoofd. Voor het grootste gedeelte blijven zij door hun kennis schitteren als de glans des hemels of zijn vanwege hun levenswandel als de sterren aan de hemel. Zij maken Mat. 5,16 niet geheel waar, maar verspreiden toch licht.⁸⁷³ Een van de sterren, die uit de hemel zijn gevallen, was Lucifer (cf. Jes. 14,12; Luc. 10,18). De gelovige, die werkelijk "zaad van Abraham" is (cf. Gen. 15,5), zal echter zijn plaats onder de sterren innemen.⁸⁷⁴ Maar ook voor hem blijft er het gevaar om net als de morgenster van de hemel te vallen.⁸⁷⁵

9. *Lamp.*

*"Heel de tegenwoordige wereld wordt overdrachtelijk 'nacht' genoemd, zoals de gelijkenis van de tien maagden (Mat. 25) duidelijk maakt. Daar nu de zon de dag verlicht en niet de nacht, hebben zij die in de nacht verkeren een kandelaar nodig en niet het licht."*⁸⁷⁶ Aldus een scholion op Openb. 1,20. Hoewel het auteurschap van de scholia op Openbaringen omstreden is, vertoont het veel overeenkomst met uitspraken van Origenes. Zij die nog in de nacht van de zonde leven, kunnen het felle licht van de zon niet verdragen, maar wel een beperkt schijnsel van het Woord, de lamp.⁸⁷⁷ "Uw Woord is een lamp voor mijn voet en een licht op mijn pad" (Ps. 119,105) maakt z.i. onderscheid tussen de lamp, die schijnt voor de voet, de laagste delen, de wereld én het licht op

het pad, dat de eeuwige paden (cf.Ps.139,24) verlicht, waarlangs men naar de komende eeuw voortgaat.⁸⁷⁸

Het schijnsel van de lamp verbleekt evenals dat van de maan bij het licht van de zon.⁸⁷⁹ Is Christus de Zon der gerechtigheid, dan zijn de Wet en de Profeten een lamp, die slechts beperkt licht geeft, nl. beperkt tot de joden.⁸⁸⁰

Met name noemt Origenes onder deze profeten Johannes de Doper. Hij is een brandende lamp (Joh.5,35). Het ware licht (Joh.1,9), Christus, komt erna.⁸⁸¹ Iedere gelovige heeft aan de Logos de lamp en het licht ontstoken. Zo kwamen er van één licht vele lampen.⁸⁸² Dat dit geen vermindering van het licht van de Logos inhoudt, blijkt als Origenes n.a.v. Num.11,25 de overdracht van de geest van Mozes op de zeventig oudsten vergelijkt met de lamp van een of ander zeer helder licht, waaraan zeventig andere lampen zijn ontstoken. Hij onderstreept, dat het oorspronkelijke licht hiervan geen schade heeft onderhouden, een gedachte die ook bij Philo voorkomt.⁸⁸³

De lamp van de ziel is de νοῦς, die de goddelijke stralen heeft opgevangen⁸⁸⁴, om er anderen die dat kunnen bevatten, een dienst mee te bewijzen en hen door de leer te verlichten.⁸⁸⁵ Het licht, waar het hier om gaat, is de γνῶσις. En wie een lamp aansteekt gaat het om σοφία en λόγος om volmaakt te worden.⁸⁸⁶ Dit licht plaatsen de gelovigen op de standaard, d.w.z. in τὸ ἡγεμονικόν of wanneer men erover spreekt in de mond⁸⁸⁷, opdat zij schijnen voor allen die in het huis zijn, d.i. voor de kerkelijken.⁸⁸⁸ En zij sporen tegelijk allen, die in het huis zijn, aan om ook zelf hun lamp te ontsteken.⁸⁸⁹ Enkele categorieën lichtdragers noemt Origenes in het bijzonder: de apostelen⁸⁹⁰, de gnostici⁸⁹¹ en de leraren.⁸⁹² Origenes hoopt zo zelf ook een lamp te mogen zijn.⁸⁹³

Onder hen, die de Logos bezitten, zijn gradaties. Sommigen hebben Hem als lamp, anderen als een fakkel en bij anderen is Hij uitgegaan.⁸⁹⁴ De lampen, die volgens de goddelijke παιδείσεις de hoorders verlichten, zijn nergens anders dan in de kerk. De kerken zijn de lampenstandaards, zo zegt het scholion op Openb.1,20.⁸⁹⁵ De lampen blijven slechts branden, zolang ze gevoed worden door de olie van barmhartigheid en goede werken.⁸⁹⁶ Zo legt Origenes opnieuw verband tussen leer en leven. Voor de verlichting van de wereld zijn beiden noodzakelijk.

10. *Vuur.*

Onder de lichtdragers werden ook de leraren genoemd. Elders noemt Origenes ook nog een ander aspect van de leraar, dat zijns inziens met de verlichting

ten nauwste samenhangt: een leraar brengt ook vuur. Er zijn voor hem twee Bijbelteksten, die in dit verband een rol spelen. Allereerst Luc.24,32, waar de Emmaüsgangers zeggen: "Was ons hart niet brandende in ons, toen Hij ons onderweg de Schriften opende?" De woorden van de Heer zetten de hoorders in vuur en vlam. Dit vuur verdrijft de koude van de zonde en roept de warmte van de geest terug. Als er "tongen als van vuur" op de apostelen neerdalen (cf. Hand.2,3), worden zij bekwaamd om op gelijke wijze mensen in vlam te zetten. En Origenes hoopt, dat zijn woorden hetzelfde effect zullen hebben, zodat het vuur in de harten van zijn hoorders ontstoken wordt, waardoor het vuil van de zonde verteerd wordt, en dat het vuur licht wordt en een brandende lamp, waardoor allen in het huis worden verlicht.⁸⁹⁷ Een andere tekst, die hij vaak aanhaalt, is Lucas 12,49, waar Jezus zegt, dat Hij vuur op de aarde is komen werpen. Dit vuur heeft ook meerdere facetten: het verlicht, het reinigt, het vernietigt. Maar omdat de Zoon van God dit zegt, heeft het altijd de redding van mensen op het oog.⁸⁹⁸ Daarom moet ook een leraar der kerk *"met het licht van de kennis het vuurtje van de strengheid vermengen"*. Wie alleen verwijt en beschuldigt, is een vuur. En wie alleen troost of diepe kennis biedt, is een licht. Maar beiden horen hand in hand te gaan.⁸⁹⁹

11. *Rook.*

Een bijverschijnsel van licht en vuur is rook. Zo zijn de zondaren de pendant van de rechtvaardigen: zij willen geen licht en geen vuur worden.⁹⁰⁰

12. *Samenvatting.*

God en Christus zijn licht: God in Zijn transcendentie en Christus in Zijn openbaringsfunctie.⁹⁰¹ De Zoon is het licht, dat schijnt in de duisternis. Met andere woorden: Hij bindt de strijd aan tegen de duisternis. Deze strijd speelt zich af in de geschiedenis en in de ziel, zowel op het terrein van het denken als van het handelen.⁹⁰² Morele voorbereiding is nodig om het licht te kunnen zien, zoals dat ook voor de verlichting van de doop noodzakelijk is.⁹⁰³ Er zijn blinden, die het ware licht niet kunnen zien, omdat ze het schouwend vermogen missen, maar anderen, zoals de joden, sluiten er willens en

wetens hun ogen voor. Zo komt er duisternis over het volk van de joden, maar gaat over de rest der aarde het licht op en worden overal kerken gesticht.⁹⁰⁴ In Mal.4,2 wordt over de Zon der gerechtigheid gesproken. Hiermee wordt Christus ook geïdentificeerd. Hij beschijnt evenals de zon geheel de wereld. Het Evangelie heeft universele betekenis, terwijl de reikwijdte van de oud-testamentische openbaring beperkt was tot Israël, zoals een lamp een beperkt schijnsel verspreidt.⁹⁰⁵ De openbaring van Jezus Christus is het fundament van de kerk: de kerk is op de Zon geplaatst (cf.Ps.19,5). Met Zijn komst is de middag aangebroken, de tijd van de helderste openbaring van de geheimenissen Gods.⁹⁰⁶ Ter wille van de redding van de mensen wordt dit licht gerekt (cf.Joz.10,12-14 en 2 Petr.3,8-9), totdat de maat van de gelovigen vol is (cf.Rom.11,25).⁹⁰⁷

Degenen die door Christus verlicht worden, worden door μετοχή zelf ook licht.⁹⁰⁸ Sommigen worden het in die mate, dat ze ook voor anderen een bron van licht worden. Dat is bijvoorbeeld het geval met apostelen en volmaaktten. Weliswaar is hun licht afgeleid en zwakker dan dat van Christus, maar zo zijn ze juist voor hen, die het directe licht van Christus niet kunnen verdragen, een zegen. Misschien kan men het zo zeggen: Christus is het licht van de kerk en de kerk is het licht der wereld.⁹⁰⁹ En wanneer christenen niet daadwerkelijk het licht der wereld zijn, valt er duisternis over de wereld. Zij hebben dus een grote verantwoordelijkheid. Maar Origenes gelooft, dat tenslotte het licht zal overwinnen, wanneer de gelovigen door Jezus Christus de glans van de zon evenaren.⁹¹⁰

De relatie tussen Christus en de christenen wordt gezien als die tussen de zon enerzijds en de maan en de sterren anderzijds. En zo kan ook de kerk als maan worden aangeduid.

Van de maan geldt, dat zij haar licht aan de zon ontleent, maar ook dat haar licht verbleekt bij dat van de zon. Zij schijnt in de duisternis van de nacht om de wereld te verlichten. Zij is veranderlijk en kent vele gestalten, maar als zij dicht bij de zon staat, begint zij zich te vernieuwen. Al deze eigenschappen van de maan worden door Origenes ook op de gelovige en op de kerk toegepast. Het onzichtbaar worden van de maan, c.q. de kerk is haar hoogste vervulling: dan schijnt alleen nog de zon en stralen de rechtvaardigen als één zon.⁹¹¹

Veel van wat over de maan gezegd is, geldt ook voor de sterren. Origenes noemt zowel de gelovigen als de afzonderlijke gemeenten "sterren", die onderling verschillen naarmate ze deelhebben aan de Heilige Geest. De belofte aan

Abraham (Gen.15,5; 22,17), dat zijn nageslacht zal zijn als de sterren, heeft betrekking op de gelovigen. Het wijst zowel op hun grote aantal als op het feit, dat zij lichtdragers zijn. Hij ziet in "sterren des hemels" en "zand der zee" een tegenstelling en betreft de laatste uitdrukking op de goddelozen en de ketters.⁹¹²

De Boze en de ketters verspreiden een vals licht, omdat zij hun licht niet aan Christus ontlenen. Typerend voor hen is, dat zij doen alsof. Daarom is het zaak goed te onderscheiden tussen het ware licht en de dwaallichten, die ons op de klippen willen doen lopen. Maar het valse licht zal ontmaskerd worden (Mat.24,29).⁹¹³

Zoals de maan 's nachts schijnt, wordt ook een lamp in de nacht aangestoken, d.w.z. in de tegenwoordige tijd van de zonde. Bij de zon verbleekt ze. Daarom kunnen de profeten 'lampen' genoemd worden (cf. Joh.5,35): zij schijnen vóór de Zon der gerechtigheid opgaat. Ook was de actieradius van de profeten beperkt: zij schenen slechts voor Israël. Maar ook de gelovigen vergelijkt Origenes met lampen. Zij hebben geen licht uit zichzelf, maar moeten worden aangestoken. En zo ontlenen de gelovigen hun licht aan de Logos. Om de lampen brandende te houden moeten ze voortdurend gevoed worden door de olie van goede werken. En opdat ze des te helderder schijnen moeten ze op een standaard geplaatst worden. De kerken zijn zulke lampenstandaards.⁹¹⁴

Tenslotte vertonen licht en vuur verwantschap. Vuur verlicht, maar het verwarmt, reinigt en verbrandt ook. Origenes ziet hierin een aanwijzing, dat een leraar in de kerk zijn hoorders niet alleen moet verlichten, maar ook moet verwarmen, in vuur en vlam zetten en de zonde moet wegbranden.⁹¹⁵

En zoals rook een bijverschijnsel is van vuur en licht, zo zijn de zondaren een bijkomend verschijnsel naast de rechtvaardigen.⁹¹⁶

7. WOLKEN.

Op grond van een oud-testamentische wijze van spreken kan een wolk voor Origenes de aanduiding zijn van Gods aanwezigheid en - onder invloed van 1 Cor.10,2 - van de Heilige Geest.⁹¹⁷ Maar ook kunnen wolken als brengers van een verkwikkende regen bij hem het beeld zijn van heilsboden. Hij heeft zich hierbij vooral laten inspireren door Jes.5,6 ("Ik zal de wolken gebieden, dat zij op hem geen regen doen vallen").⁹¹⁸

In eerste instantie gaat het bij deze wolken om Mozes en de Profeten.⁹¹⁹

Omdat de joden de Wet hebben gelezen, maar niet gedaan, zal God echter de wolken gebieden, dat zij niet langer regen op hen doen vallen.⁹²⁰

Maar ook kan men - in heilshistorisch perspectief - zeggen, dat bij de komst van Christus op aarde de regen over is (cf. Hoogl.2,11), want dan zal "de stem van de tortel zelf", d.i. de Wijsheid Gods zelf op aarde spreken en zeggen: "Ik zelf, die sprak, ben aanwezig" (cf. Jes.52,6).⁹²¹ En na Hem zijn het de apostelen, die het evangelische en hemelse Woord bedienen, die "wolken" genoemd worden.⁹²²

Naar aanleiding van de komst van de Zoon des mensen op de wolken des hemels (Mat.24,30b; 26,64) merkt Origenes op: "*Met grote macht*" (Mat.24,30) komt dagelijks naar de ziel van iedere gelovige de tweede komst van het Woord van God op de wolken van profeten en apostelen, d.i. in de Schriften van profeten en apostelen, die Hem openbaren en in al hun woorden het licht der waarheid tonen en te kennen geven, dat Hij zich vertoont voor de goddelijke en boven de menselijke natuur uitgaande inzichten van de zijnen. Zo zeggen wij dan, dat voor hen, die het verstaan, ook 'grote heerlijkheid' verschijnt van de bij profeten en apostelen geopenbaarde dogma's, die bij de tweede komst van het Woord gezien wordt."⁹²³

Maar aangezien God in de kerk apostelen én profeten heeft aangesteld (cf. Ef.4,11), moeten ook deze nieuw-testamentische profeten als wolken worden opgevat. Wie op de wolken Christus tegenoeft gevoerd wordt (1 Thess.4,17), stijgt op boven de wolken van Wet en Evangelie, boven profeten en apostelen en gaat Hem tegemoet in een geestelijk verstaan van de Schriften. En dan zal hij altijd met Hem zijn en genieten (*perfrui*) van het Woord van God, van de wijsheid, waarheid en gerechtigheid (cf. Joh.1,1; 14,6; 1 Cor.1,30).⁹²⁴

Met andere woorden Christus komt tot ons in de woorden en geschriften van apostelen en profeten, maar men dient ze op een geestelijke wijze te verstaan. Bovendien moet men niet alleen een hoorder zijn, maar ook een dader des Woords, "*opdat de Here Zijn wolken gebiedt (en dan niet aan één of twee, maar aan meerderen) om over ons te regenen, zodat in de kerk 'twee of drie profeten spreken en de overigen het beoordelen. En als aan een (ander), die daar zit, een openbaring ten deel valt, moet de eerste zwijgen'* (cf. 1 Cor.14,29-30), opdat er meerdere onberispelijke arbeiders komen, die het woord der waarheid recht brengen (cf. 2 Tim.2,15) en dat iedere leraar en prediker van het Woord van God met Paulus zegt: 'ik heb geplant, hij heeft begoten, maar God heeft de wasdom gegeven' (1 Cor.3,6). Dit zal echter gebeuren, als wij

die door de wolken begoten worden en het Woord van God gehoord hebben, die vruchten voortbrengen, die Paulus opsomt (in Gal.5,22)." Anders zullen de wolken misschien ophouden over ons te regenen.⁹²⁵

Overigens kan God alle heiligen tot wolken maken. Als Origenes in Ps.135,7 leest, dat God "de wolken van het uiteinde der aarde doet opstijgen", vraagt hij zich af wat de betekenis is van "het uiteinde (ἔσχατος) der aarde". Hij ziet verband met Jezus' uitspraak "wie de eerste onder U wil zijn, zal de laatste van allen zijn" (Marc.9,35) en met Paulus' woorden, dat hij een ἔσχατος was (cf. 1 Cor.4,9) en concludeert: wie zichzelf in dit leven de laatste plaats toekent, wordt 'wolk', want God maakt geen wolken onder de groten der aarde, onder consuls, gouverneurs of rijken, maar "zalig de armen, want hunner is het koninkrijk van God" (Luc.6,20).⁹²⁶ Een gemeenschap van zulke wolken kan creatief zijn. Van Jer.10,13 ("En bliksemen maakte Hij bij de regen") geeft hij de volgende uitleg: de deskundigen beweren, dat bliksem ontstaat door wrijving van wolken. Welnu, Mozes was een wolk en Jozua. Zij gingen met elkaar om en uit hun woorden ontstond een bliksem. Hetzelfde geldt van Jeremia en Baruch. En als in het Nieuwe Testament Paulus en Silvanus elkaar ontmoeten, ontstaat daaruit de bliksem van een brief (cf.1 Thess.1,1; 2 Thess.1,1).⁹²⁷

In een scholion op Ps.77, 18-19 tenslotte wordt de donder uitgelegd als het evangelische woord en de evangelist is een "zoon des donders" (cf.Marc.3,17).⁹²⁸

8. ZEE.

We zagen reeds hoe bij Origenes de zee een beeld kan zijn van het rijk van de Duivel. Maar God heeft vissers van mensen gezonden om uit deze zee velen te redden.⁹²⁹

Behalve dat de zee het woongebied van vissen is, is het ook de plaats, waar zeelieden door de elementen worden geteisterd. Zo wordt de zee het beeld van "*de golven en kolkingen van dit leven*", van wat in deze wereld onzeker en gevaarlijk is.⁹³⁰

Het is interessant om te zien hoe Origenes de evangelieverhalen over de storm op het meer (Mat.8,23-27 c.p.) en over Jezus gaande over het meer (Mat.14,22-33 c.p.) uitlegt. Omdat het deel, dat over is van zijn doorgaande commentaar op het evangelie naar Mattheüs, begint bij Mat.13, 36, moeten we voor zijn exegese van het verhaal over de storm op het

meer afgaan op verspreide opmerkingen. Over het feit, dat Jezus aan boord slaapt, merkt hij op, dat het Woord van God slaapt bij de ongelovigen en bij hen, die in hun hart twifelen. Maar Hij waakt bij de heiligen. Hij slaapt bij hen, die heen en weer geslingerd worden door de stormen, maar Hij ontwaakt bij hen, die schreeuwen om gered te worden. En als Hij ontwaakt is, keert de rust weer.⁹³¹ Een andere keer betreft hij het slapen van Jezus op Zijn dood. Hij heeft het razen van de stormen voor de zijnen gedragen en de golven, die voor ons bedoeld waren, opgevangen. En toen Hij uit de doden opstond, heeft Hij de storm bedwongen en de rust teruggegeven.⁹³² De stormen duiden volgens deze uitleg van Origenes op zonde en twijfel. Maar ook beschrijft hij de conflicten met Demetrius als "*de storm in Alexandrië*". Dat hij in die tijd niettemin vijf boeken van zijn commentaar op het evangelie naar Johannes heeft kunnen schrijven, heeft hij z.i. te danken aan Jezus, die de winden en de golven van de zee bestrafte. Toen echter de aanvallen op hem feller werden, heeft hij het schrijven gestaakt en zich gewapend, opdat de stormen ook niet in zijn ziel zouden binnendringen. Eerst moest zijn geest de rust (γαλήνη) hervinden.⁹³³

In een fragment, dat uit zijn commentaar op Galaten zou stammen en bij Pamphilus bewaard is, wordt een letterlijke en een figuurlijke betekenis van het verhaal over de storm op het meer erkend. De figuurlijke zou slaan op het bedwingen van de stormen, die tegen de kerk woeden.⁹³⁴

Zijn exegese van het verhaal uit Mat.14,22-33 c.p. is ons beter bekend, aangezien dit deel van zijn Mattheüscommentaar bewaard is gebleven. Het zijn de discipelen, die "naar de overkant" moeten varen, d.w.z. van het zichtbare en lichamelijke, het tijdelijke naar het onzichtbare en eeuwige (cf.2 Cor.4,18). De scharen krijgen deze opdracht niet, want zij waren geen "hebreeën", geen "mensen van de overkant" (περατικοί).⁹³⁵ Maar ook de discipelen zouden de overkant niet bereikt hebben, als Jezus niet bij hen aan boord was gegaan, want de wind zou niet opgehouden hebben tegen te zijn.⁹³⁶

Het schip, waarin Jezus hen dwong te gaan, is de strijd tegen de verzoeken en tegen de crises. Ze gaan de strijd niet vrijwillig aan, maar onder dwang van de Logos, die hen wil trainen.⁹³⁷ Intussen bidt Hij voor hen, dat ze niet vergaan.⁹³⁸ Het gaat hier, zoals Origenes expressis verbis zegt, om "*het schip van de beproevingen*".⁹³⁹ Het is opvallend, dat Origenes deze geschiedenis niet betreft op het schip van de kerk, zoals Tertullianus dat bijvoorbeeld gedaan heeft.⁹⁴⁰ Origenes' exegese wordt overgenomen door Ambrosius.⁹⁴¹

Naar aanleiding van Spr.30,19 ("de weg van een schip in volle zee (begrijp

ik niet)") wordt in een fragment, dat aan Origenes wordt toegeschreven, de mogelijkheid geopperd, dat het schip duidt op Jezus en Zijn discipelen of op Zijn discipelen alleen. Door het te verbinden met de johanneïsche versie van het verhaal van Jezus gaande over het meer komt de schrijver tot de conclusie: *"dit is echter niet 'in volle zee', want 'terstond bereikte het schip het land, waar zij heen gingen' (Joh.6,21) door goddelijke kracht. Maar een schip, dat Jezus niet vervoert is in volle zee en wel voortdurend, door vijandige winden (πνεύματα) onstabiel."*⁹⁴² Zo'n schip kan schipbreuk lijden. Dat is ook met Israël gebeurd, toen het tegen de Heiland weerstand bood. *"En door een storm van ongeloof overvallen is het, doordat het geloof schipbreuk leed, ondergegaan."* Daarna is het heil tot de heidenen gekomen (cf. Rom.11, 11).⁹⁴³

Het beeld, dat Paulus in Ef.4,14 aan de zee ontleent (κλυδωνιζόμενοι καὶ περιφερόμενοι παντὶ ἀνέμῳ τῆς διδασκαλίας), wordt ook door Origenes herhaaldelijk gehanteerd. In eerste instantie betreft hij het ook op mensen, die door dwaalleraars misleid worden. Sommigen van deze leraars doen het weliswaar niet met opzet, maar brengen mensen toch uit de koers door hun gewaagde manier van onderwijs, anderen zijn er op uit mensen op een doortrapte en handige wijze te bedriegen.⁹⁴⁴ Het gaat z.i. bij Paulus om mensen, die nu eens bij deze, dan weer bij gene leraar hun licht opsteken.⁹⁴⁵ Mensen, die onstabiel (ἀνερμάτιστος) en onzeker zijn in de leer.⁹⁴⁶ Door de dubbele betekenis van πνεῦμα, wind en geest, is iemand, die heen en weer geslingerd wordt door allerlei wind van leer als iemand, die worstelt met verschillende (boze) geesten, zoals een schip worstelt met de wind.⁹⁴⁷ Origenes laat dan ook Wijsh.7,20 (πνευμάτων βίαι) slaan op het geweld van de wind én op dat van de boze geesten. Voor het laatste verwijst hij dan naar Ef.4,14.⁹⁴⁸ Omdat er boze geesten in het spel zijn, blijft het geweld niet beperkt tot de leer. *"De verslaafde wordt heen en weer geslingerd door alle wind van leer, van gezindheid en begeerten."*⁹⁴⁹ Hij noemt elders *"de winter van de passies"*, *"de storm van de zonden"* en *"de wind van leer"* in één adem.⁹⁵⁰ Het is de onrechtvaardige, die zo heen en weer geslingerd wordt⁹⁵¹, degene die *"de eeuwige grenzen"* (cf. Spr.22,28) en *de weg van de hemelse kerk* verlaten heeft.⁹⁵² Alleen door *"een geestelijk charisma tot versterking van het geloof"* kan men zich tegen deze πνεύματα wapenen.⁹⁵³ Zo maakt hij zelf aan het begin van een preek de opmerking, dat het wel een waagstuk is de Schrift uit te leggen en *"de uitgestrekte zee der mysteriën"* te bevaren, maar dat hij hoopt door de gunstige wind van de Heilige Geest de haven des heils binnen te varen.⁹⁵⁴

9. ZOUT.

In Mat.5,13 zegt Jezus tot Zijn volgelingen: "Gij zijt het zout der aarde". Origenes geeft daarvan de volgende uitleg. Met "de aarde" worden de andere mensen bedoeld. De gelovigen zijn het zout, d.w.z. zij zijn door hun geloof de oorzaak, dat de wereld bewaard wordt. De voltooiing zal plaatsvinden, als het zout smakeloos geworden is en er niets meer is, dat zoutend de aarde bewaart. Dan zal de wet-teloosheid toenemen en de liefde verkillen (cf. Mat.24,12).⁹⁵⁵ De kracht van het zout is het geloof.⁹⁵⁶ De discipelen van Christus vervullen de bewarende functie van het zout door zich te weer te stellen tegen de stank van de zonden van afgoderij en hoererij. Origenes merkt op, dat bij Mattheüs gezegd wordt, dat de discipelen het zout der aarde zijn en bij Marcus (9,50) en wellicht ook bij Lucas (14,34), dat ze het zout in zich hebben, d.w.z. voor zover zij de genadegaven van Christus bezitten (cf. 1 Petr.1,2; Gen.6,8 e.a.). Paulus noemt namelijk in Col.4,6 'zout' en 'genade' in één adem.⁹⁵⁷ De bewarende kracht van het zout als bescherming tegen bederf komt in het spraakgebruik van klassieke, joodse en christelijke schrijvers voor.⁹⁵⁸

Op grond van Ezech.16,4 concludeert Origenes, dat Jerusalem het zout Gods niet waard was. *"Als ik mijn Heer Jezus Christus geloofd zal hebben, zal Hij mij zelf zout maken en zal Hij tot mij zeggen: 'Gij zijt het zout der aarde' (Mat.5,13). Als ik de Geest geloofd zal hebben, die bij de apostel gesproken heeft, word ik in zout ingelegd en kan ik het gebod houden, dat zegt 'Uw woord zij altijd met gratie, gezouten.' (cf. Col.4,6). Want gezouten worden is een grootse zaak. Wie gezouten wordt, is vol van genade. Want ook in het gewone spraakgebruik wordt zout 'gracieuus' (gratiosus) genoemd en daarentegen zouteloos wie geen gratie heeft."*⁹⁵⁹ (In dit spraakgebruik is zout geen conserveermiddel, maar smaakstof.⁹⁶⁰) Derhalve, *"als iemand, die de genade waardig is, deze verijdtelt, die behoort tot het zout, dat smakeloos geworden is"*.⁹⁶¹

C O N C L U S I E
(SCHETS VAN EEN ECCLESIOLOGIE)

I. Een prae-existente kerk ?

"De eerste fundamenteën van de vergadering van de kerk zijn terstond aan het begin gelegd", zegt Origenes.¹ Die uitspraak heeft een discussie ontketend over de vraag of er bij hem sprake is van een prae-existente kerk. H.Crouzel, J.Chênevert en H.J.Vogt menen van wel en leggen verband met prae-existente zielen en de prae-existente Christus.² Anderen, zoals P.Simon en F.Holböck, menen, dat er slechts "in zekere zin" van een prae-existente kerk sprake kan zijn.³ Wij zijn eveneens die mening toegedaan. Daarbij moet met J.Daniélou, J.Beumer en N.A.Dahl dan eerder gedacht worden aan invloed van het semietisch realisme met zijn vage onderscheid tussen reëel en ideëel dan aan het neo-platonisme.⁴ Hoogstens kan men met G.Bardy zeggen, dat de vorm ("de ideale kerk als voorbeeld") aan Plato is ontleend.⁵ Het was Origenes' intentie de eeuwigheid van de kerk te benadrukken (A.Lieske)⁶ en haar transcendente karakter (J.Chênevert)⁷ en bovendien dat de mensheid haar voltooiing alleen kan vinden in Christus (L.Bouyer).⁸ Volgens hem is de prae-kosmische oorsprong van de kerk, dat zij al voor de grondlegging van de wereld in Gods geest bestond.⁹ Zij lag vanouds in Zijn bedoeling.¹⁰ Haar verkiezing was naar de woorden van Paulus (Ef.1,4-5) "van vóór de grondlegging der wereld".¹¹ Maar haar realisering vond plaats sedert de grondlegging der wereld, sinds het begin van het menselijke geslacht.¹² Adam vormt het begin van dat menselijk geslacht en de kosmische oorsprong van de kerk. Origenes rangschikt hem onder de profeten. Ten eerste omdat het "weest vruchtbaar en wordt talrijk" (Gen.1,28) in de kerk vervuld wordt: de prediking van het Evangelie reikt tot aan de einden der aarde! En ten tweede, omdat het huwelijk tussen Adam en Eva profeteert van het huwelijk tussen Christus en de kerk, dat pas bij de incarnatie werkelijkheid wordt.¹³ Maar al vóór de komst van Christus in het vlees was de kerk er. Want als er staat, dat Hij haar "heeft liefgehad en Zich voor haar overgegeven heeft" (Ef.5,25), dan betekent dat, dat zij er dus al was, nl. *"in alle heiligen, die er van het begin der eeuw geweest zijn."*¹⁴ Alleen, vóór de incarnatie hoorde de kerk nog alleen Zijn stem. Bij Zijn komst ziet ze Hem met eigen ogen.¹⁵ Het joodse volk was dan ook *"de eerste, die Hij Zich van den beginne verworven had"*.¹⁶ Dat wil overi-

gens niet zeggen, dat Adam en andere figuren uit de vroegste geschiedenis van de wereld géén typen van de kerk kunnen zijn.¹⁷ Origenes stelt hier alleen het eerste volk, Israëel, tegenover het tweede volk, de kerk uit de heidenen.

II. De kerk van het Oude Verbond.

De joden waren de eerstgeroepen¹⁸, het eerste volk van God.¹⁹ Zij waren zeer geliefd naar de verkiezing om der vaderen wil (Rom.11,28).²⁰ En de aan-neming tot zonen gold eerst Israëel (cf.Deut.32,8-9).²¹ Men zou het onderscheid tussen Israëel en de kerk uit de heidenen kunnen aanduiden als het verschil tussen zonen en slaven.²² In het Oude Testament wordt de bijzondere positie van Israëel onder de volken o.a. uitgedrukt met het beeld van de wijngaard of de wijnstok.²³ Door de Wet en de Profeten is Israëel gecultiveerd, terwijl de heidenen onbewerkt bleven.²⁴ Want d.m.v. engelen en profeten spreekt de Logos ook al tot de kerk van het Oude Verbond.²⁵

Zij moet zich echter nog ontwikkelen van meisje tot Bruid.²⁶ De periode vóór de komst van Christus is nog maar een tijd van voorbereiding, waarin het verlangen naar de Bruidegom gewekt wordt. De Bruid is nog niet rijp voor het volmaakte Mysterie. Vandaar, dat er slechts afbeeldingen zijn, "totdat de Koning op Zijn plaats aanligt" (Hoogl.1,12). Er ligt nog een bedekking over het Oude Testament (2 Cor.3,14.16).²⁷ Christus gaat nog verborgen achter de wand van het Oude Testament (cf.Hoogl.2,9).²⁸ Het is nog de winterperiode.²⁹ De oud-testamentische openbaring is als de morgenster, die schijnt voor de zon opgaat.³⁰ Of als een lamp, die slechts een beperkt licht geeft, nl. beperkt tot het joodse volk.³¹ Origenes ziet ook in de naam Balak, "flikkering", een aanduiding van het joodse volk: het heeft het licht niet blijvend bezeten.³²

Bij de komst van Christus verflauwt het licht van Mozes weliswaar³³, maar toch kent Origenes aan het Oude Testament grote betekenis toe. Hij spreekt over "*de oude, zachte wijn van de Wet en de Profeten*"³⁴ of noemt hen "*een volle akker, die de Here gezegend heeft*" (Gen.27,27).³⁵ En in het spoor van Christus trekt het Oude Testament mee.³⁶ Daarom is het ook in de kerk in ere: de Heilige Geest werkt ook nu nog d.m.v. het Oude Testament.³⁷ En van de Wet en de Profeten gaat ook een appèl op ons uit tot vroomheid.³⁸ Bij herhaling keert Origenes zich daarom tegen Marcion, die de God van het Oude Testament en de Wet losmaakt van het Evangelie.³⁹ Er is één openbaring in het Oude en het Nieuwe Testament, vandaar dan ook, dat Origenes profeten, evangelisten

en apostelen dikwijls in één adem noemt.⁴⁰ Wet en Evangelie zijn scheuring en inslag.⁴¹ De kerk heeft haar wortels in het geloof van Israël.⁴² Alleen moet men niet bij het Oude Testament blijven staan, noch bij de letter van de Wet, want de letter van de Wet is gestorven door de komst van Jezus Christus.⁴³ De rots van de oud-testamentische profeten scheurde (cf. Mat. 27, 51) bij de komst van Christus, waardoor het Mysterie aan het licht trad.⁴⁴ De Wet is niet vernietigd, maar de letter van de Wet en de stad van de letters (Joz. 15, 15) is tot Woord, tot Evangelie geworden.⁴⁵ Daarom moet de Heilige Schrift op geestelijke wijze gelezen worden⁴⁶ en moeten mensen voortschrijden van de letter naar de geest, van de Wet naar het Evangelie.⁴⁷ De periode van de letter van de Wet is afgelost door het tijdperk van de Heilige Geest.⁴⁸ Maar de meerderheid van de joden heeft dit niet beseft. Zij lezen nog steeds de Wet naar de letter en drinken het bittere water van Mara.⁴⁹ Zij zijn blijven drinken uit waterzakken zoals Ismaël, in plaats van te drinken uit de bron zoals Isaäk. Doordat zij vasthielden aan de letter van het Oude Testament zijn ze met het profetische woord niet bij Christus uitgekomen.⁵⁰ En doordat ze uit de Wet en de Profeten het woord weglieten, dat Hem verkondigt, hebben ze de ware tempel, Christus, geschonden in plaats van de tempel van de letter van het Oude Testament af te breken. Zo hebben zij heiligschennis bedreven.⁵¹ En zijn ze vijanden van het Evangelie geworden (Rom. 11, 28).⁵² Zij hebben Christus verworpen en gekruisigd.⁵³ Verblind en verhard hebben zij de hand aan Hem geslagen.⁵⁴ Zij hebben daardoor de aanneming tot zonen verloren.⁵⁵ En hoewel zij als eersten zijn geroepen, hebben zij niet willen komen.⁵⁶ Toen zij de Logos, de Wet der waarheid, verlieten, heeft Hij hen verlaten.⁵⁷ En zo is Israël weduwe geworden⁵⁸ en is de vruchtbare verwelkt.⁵⁹ Sinds zij de levendmakende steen hebben verworpen, hebben zij tevergeefs gebouwd.⁶⁰ Het oordeel is over Jerusalem gekomen.⁶¹ De val van Jerusalem en van de oud-testamentische eredienst zijn voor Origenes dan ook het gevolg van het joodse ongeloof en van hun verzet tegen Jezus.⁶² Bovendien was de oud-testamentische offerdienst een schaduw van het Offer van Christus en was ze met Zijn komst achterhaald.⁶³ Het is daarom onjuist om, zoals de ebionieten doen, joodse gebruiken in ere te houden.⁶⁴ En de leer, die Jezus vijandig is en joodse tradities overlevert, is niet volgens de wil van de Heilige Schrift, maar naar de leringen van mensen (Jes. 29, 13; Marc. 7, 7).⁶⁵ Van hun kant nemen de joden het echter de christenen kwalijk, dat zij zich niet houden aan de joodse voorschriften.⁶⁶ Zij minachten hen daar-

om en maken hen zwart.⁶⁷ Het komt zelfs tot christenvervolgingen van de kant van de joden.⁶⁸ Daarom noemt Origenes de joden dikwijls in één adem met de heidenen of de ketters.⁶⁹ Terecht merkt N.R.M.de Lange op, dat hierbij geen sprake is van rancune, maar eerder van verdrietige verbazing, dat de joden, die waren uitverkoren om getuigen te zijn van de vleeswording van het Woord, die door de profeten was voorzien, Hem in meerderheid niet hebben aanvaard.⁷⁰ Er zijn meer heiden-christenen dan joden-christenen, constateert Origenes.⁷¹ Over de joden zegt hij: Christus stond als het ware tussen levenden en doden (cf.Num.16,48), tussen joden die Hem verwierpen (cf.Mat.27,25) en joden die Hem aanvaardden⁷², tussen vleeslijken en geestelijken⁷³, tussen het Israël naar het vlees en naar de geest.⁷⁴

Met betrekking tot de verhouding tussen het volk Israël en de kerk is voor Origenes doorslaggevend wat Paulus schreef in Romeinen 9-11. Talloze malen verwijst hij naar dit Bijbelgedeelte.⁷⁵ Het beeld van de olijfboom, dat de apostel gebruikt, heeft grote indruk op hem gemaakt.⁷⁶ De eerste roeping gold het volk Israël, de edele olijf. Maar om zijn ongeloof is het heil tot de heidenen gekomen. Maar nadat de volheid van de heidenen is binnengegaan, zal ook Israël behouden worden. Deze drie fasen in de heilsgeschiedenis ziet Origenes ook beschreven in Mat.21,17-18: Jezus gaat naar Bethanië (de kerk uit de heidenen), omdat in Jerusaleem geen plaats voor Hem was, maar daarna keert Hij weer terug naar de stad.⁷⁷

Israël is door een storm van ongeloof overvallen en leed schipbreuk.⁷⁸ De vijgeboom, die geen vruchten voortbracht, werd vervloekt en verdorde (Mat. 21,18-22).⁷⁹ Toch heeft Jezus eerst nog uit grote liefde voor de joden, hoewel zij om Zijn dood riepen, gebeden, dat deze beker mocht voorbijgaan, maar tenslotte heeft Hij met het oog op de wereld gezegd: "Doch niet gelijk Ik wil, maar gelijk Gij wilt" (Mat.26,39).⁸⁰ En Jezus verliet de aardse tempel en het joodse volk en heeft zich tot de kerken over de gehele wereld gericht.⁸¹ Want waar de ene zoon ongehoorzaam is, vindt Hij geloof bij de andere (cf.Mat.21,28-32).⁸² Zo gaat het heil naar de heidenen⁸³ en ontvangt de kerk uit de heidenen de geestelijke erfenis van de joden.⁸⁴ Het Koninkrijk van God wordt van Israël afgenomen en aan andere pachters gegeven (cf.Mat. 21,33-43).⁸⁵ Overigens wijst Origenes er voortdurend op, dat hier niets vanzelf spreekt en dat de ongehoorzaamheid van Israël een waarschuwend voorbeeld voor de kerk is.⁸⁶ De kerk uit de heidenen is de tweede vrouw van de Bruidegom, Jezus Christus.⁸⁷ En er treedt een situatiewisseling op: de eerste wordt de laatste en de laatste de eerste, Jakob ruilt met Ezaü.⁸⁸ Jaël neemt de plaats van Balak in.⁸⁹ En Efraim komt in de plaats van zijn oudere

broer Manasse.⁹⁰ Zoals de dauw eerst uitsluitend op de vacht van Gideon viel en later omgekeerd alleen op het gras, zo kwam de dauw van het Woord van God eerst exclusief op Israël en daarna op de heidenwereld.⁹¹ Israël wordt als gordel door God afgelegd en de kerk uit de heidenen wordt als nieuwe gordel omgedaan.⁹² In plaats van de Libanon, Israël, treedt de Anti-Libanon, de kerk uit de heidenen.⁹³ Daardoor wordt ook de reikwijdte van het heil vergroot. Vroeger was er maar één heiligheid, nu zijn er vele kerken over de gehele wereld verspreid.⁹⁴ Toch verdwijnt het volk Israël niet uit beeld. Het moet jaloers worden, als het ziet hoe de slaaf (de kerk uit de heidenen) geëerd wordt.⁹⁵ En dat het eerste volk (Ezau) aan het tweede (Jakob) dienstbaar wordt, is de weg, waarlangs het heil zal verwerven.⁹⁶ Het kan echter niet zonder ons (cf. Hebr. 11,40) tot het heil komen.⁹⁷ Maar als er in Mat. 21,31 gezegd wordt, dat tollenaars en zondaren Israël zullen voorgaan, impliceert dat tevens, dat Israël te zijner tijd zal volgen.⁹⁸ Er zijn dus twee roeping van Israël.⁹⁹ De duisternis over Judea is beperkt (cf. Mat. 27,45)¹⁰⁰ en er is slechts een gedeeltelijke blindheid bij Israël¹⁰¹, een tijdelijke verharding (Rom. 11,25).¹⁰² Mirjam werd ook slechts tijdelijk met melaatsheid gestraft.¹⁰³ Tenslotte wordt ook "Barak" behouden¹⁰⁴ en zal Bileam met de rechtvaardigen sterven (Num. 23,10 LXX).¹⁰⁵ Beiden zijn typen van het joodse volk.¹⁰⁶ De genadegaven Gods zijn immers onberouwelijk (Rom. 11,29).¹⁰⁷ Om dat genadeaspect te benadrukken wijst Origenes erop, dat volgens Deut. 24,3-4 na een scheiding de eerste man zijn vrouw niet weer mag terugnemen. Toch neemt God Israël terug en zet daarvoor als Wetgever de Wet buiten werking.¹⁰⁸ En zo trouwt Israël, als de Wet is gestorven, met de Opgestane.¹⁰⁹ Want Jezus heeft Zijn bloed ook voor het overblijfsel van Israël gestort, dat als laatste komt, nadat de volheid der heidenen is binnengegaan.¹¹⁰ Want het net wordt niet eerder opgehaald dan wanneer het vol is.¹¹¹ Jozua/Jezus hield de dag van de voltooiing tegen (cf. Joz. 10,12-14), totdat de volheid van de heidenen is binnengegaan.¹¹² Christus is de hoeksteen, waar de gelovigen uit joden en heidenen elkaar ontmoeten.¹¹³ En als de verloren schapen van het huis Israëls (Mat. 15,24) zijn teruggekeerd, zullen ze als de kostbaarste stenen worden ingemetseld.¹¹⁴ Zo ontstaat er één kudde uit joden en heidenen.¹¹⁵ De os en de ezel ontmoeten elkaar bij de kribbe.¹¹⁶ De ezelin en de jonge ezel hebben Jezus op zich genomen en Hij brengt beiden naar het hemels Jerusalem.¹¹⁷

Op allerlei manieren brengt Origenes het verband tussen joden en chris-

Op allerlei manieren brengt Origenes het verband tussen joden en christenen, tussen synagoge en kerk onder woorden. De kerk van het Nieuwe Verbond heeft zich uit die van het Oude ontwikkeld: het is één persoon, die later tot grotere rijpheid is gekomen.¹¹⁸ Dat is de evolutie van het eerste naar het nieuwe volk.¹¹⁹ Maar de christelijke kerk stoelt op de wortel van Israël.¹²⁰ Er is één heilsgeschiedenis¹²¹, één burgerrecht van Israël en de christenen (Ef.2,12).¹²² En er loopt één heilshistorische lijn van de Uittocht naar Christus' verlossing.¹²³ Hij ziet de verbondenheid tussen de kerk en de synagoge als die tussen twee zusters of twee broers, of tussen een zuster en een broer, tussen een vader en een dochter. In ieder geval als een hechte relatie.¹²⁴ Hij vergelijkt het met de twee vrouwen van David.¹²⁵ Of hij denkt aan de zonen van Salomo en de zonen van Hiram, die samen de tempel bouwden.¹²⁶ Want Gods heilseconomie draait om twee volken, twee geslachten, Israël en de kerk.¹²⁷ Door gehoorzaamheid en geloof komt men en blijft men bij het volk van God. Dat wil zeggen: Origenes kent geen statisch, maar een dynamisch kerkbegrip.¹²⁸ Het kenmerk van dit ware "Israël" is, dat zij "God zien" in Christus Jezus.¹²⁹

Enerzijds is er continuïteit tussen het eerste en het tweede Israël. Maar anderzijds overstijgt het ware Israël het volk van het Oude Verbond. Die meerwaarde is gefundeerd in de verschijning van Jezus Christus en het geloof in Hem.¹³⁰

III. Christus.

Ecclesiologie en christologie zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden: Christus is het Mysterie van de kerk.¹³¹ Hij is haar Hoofd¹³², haar fundament¹³³, de hoeksteen.¹³⁴ De kerk heeft haar wortels in Hem.¹³⁵ En door Hem brengt zij vruchten voort.¹³⁶ Hij bouwt de kerk.¹³⁷ Hij verlicht haar, omdat Hij het ware licht is.¹³⁸ Dat wil zeggen: Hij openbaart Zich aan haar als de Logos, de Wijsheid en de Waarheid en onderricht haar.¹³⁹ Deze openbaring gaat boven Wet en Profeten, ja zelfs boven de apostelen uit.¹⁴⁰ Jezus is de inspiratie van de echte leraren en je moet Hem dan ook bij hen zoeken (Luc.2,46).¹⁴¹ Ook roept Christus de mensheid terug tot haar oorspronkelijke eenheid. Zijn betekenis is universeel.¹⁴² Eveneens heeft Hij een functie als "identificatie"-model. Dit geeft niet alleen overeenkomst aan, maar ook distantie.¹⁴³ De mens moet naar Zijn beeld vernieuwd worden.¹⁴⁴ Hij roept daarom op tot navolging.¹⁴⁵ Hij is de hemelse Geneesheer.¹⁴⁶ Maar ook de koning uit Juda¹⁴⁷ en in Zijn spoor zullen de gelovigen als koningen heersen.¹⁴⁸ Hij is ὁ αὐτοβασιλεὺς¹⁴⁹, maar in de gelovigen is het koninkrijk ook in nuce aanwezig.¹⁵⁰

Naarmate de koning meer onderdanen krijgt, groeit zijn koningschap.¹⁵¹ Hij is de bevelhebber van het leger der gelovigen¹⁵² en verlost uit de macht van de Boze.¹⁵³ Hij overwint het kwaad, o.a. door de verkondiging van de apostelen.¹⁵⁴ En zo sticht Hij vrede. De kerk is dan ook de stad van de vrede, Jerusaleem.¹⁵⁵ De Heer is de herder, die de kerk hoedt als een kudde schapen.¹⁵⁶

1. Incarnatie.

De geschiedenis heeft een beslissende wending genomen door de incarnatie. Al voor de vleeswording was de kerk er, maar zij hoorde de Logos nog slechts zonder Hem te zien. En pas na de vleeswording kan er sprake zijn van een relatie tussen de kerk en haar Heer als die van een Bruid met haar Bruidegom.¹⁵⁷ De letter van de Wet is door Zijn komst gestorven¹⁵⁸ en de ware betekenis is aan het licht gebracht: nu spreekt de Wijsheid Gods zelf.¹⁵⁹ Daarmee is tevens de oud-testamentische eredienst ontbonden.¹⁶⁰ De openbaring is nu universeel geworden.¹⁶¹ En doordat de Zoon van God vlees is geworden en voor ons tot zonde gemaakt, is het heil voor alle volkeren verworven. Hierop steunt het geloof van de kerk. En het fundeert, dat Christus het Hoofd van de kerk is.¹⁶² Zo is bij de komst van Christus de kerk uit de heidenen ontstaan.¹⁶³ Om de zondaren nabij te komen heeft Hij de gestalte van een slaaf aangenomen.¹⁶⁴ En Hij heeft Zich ontledigd, opdat men Hem zou kunnen bevatten.¹⁶⁵ Zo openbaart zich in de incarnatie Gods barmhartigheid.¹⁶⁶ Tegelijkertijd betekent deze ontlediging, dat de incarnatie ons geen zuivere kijk op de godheid geeft, maar slechts door een venster. Door een venster ontvangt men namelijk ook niet het volle licht, maar zoveel als de ogen kunnen verdragen.¹⁶⁷ Origenes meent, dat Christus niet eenmaal is neergedaald, maar nog voortdurend neerdaalt en zo ook vandaag present is (Mat.28,20).¹⁶⁸

2. Kruisiging.

Naast de incarnatie is de dood van Christus aan het kruis van grote betekenis. Zijn sterven voor de zonde is uniek. En wij kunnen slechts een gelijkenis ervan hebben, als we ons onthouden van zonde. Want door Hem na te volgen sterven wij voor de zonde (Rom.6,5.11).¹⁶⁹

Het lichaam van Christus, de kerk, is met Hem gekruisigd, om met Hem op te staan tot een nieuw leven. Dat is een geleidelijk proces, in fasen (cf. Joh.2,19: "in drie dagen").¹⁷⁰ Het offer van Christus moet christenen mo-

tiveren tot het offer van hun gehele leven.¹⁷¹ Deze navolging van Christus kan zelfs leiden tot de (martel)dood.¹⁷² Het lijden van de kerk vindt plaats in tijden van verdrukking en vervolging, haar kruisiging, als zij met Christus voor de wereld gekruisigd is (Gal.6,14).¹⁷³

De kerk is vrucht van het sterven en opstaan van Christus.¹⁷⁴ Na Zijn dood breidt zij zich wereldwijd uit.¹⁷⁵ Maar als de graankorrel, Jezus Christus, niet in de aarde was gevallen en gestorven (Joh.12,24), zou de kerk zeker niet deze grote oogst van het gehele rond der aarde hebben opgebracht.¹⁷⁶ Christus stierf op Calvarië, waar volgens de traditie de eerste mens is begraven, opdat zoals in Adam allen sterven, zo in Christus allen levend gemaakt zullen worden (1 Cor.15,22).¹⁷⁷ Het gaat hier om verzoening. Christus is gekomen om de wereld met God te verzoenen.¹⁷⁸ Die verzoening komt uit het Oosten, van Hem die de Oriënt heet (Zach.6,12), de Middelaar tussen God en de mensen (1 Tim.2,5).¹⁷⁹ Deze Hogepriester is de Middelaar tussen God en de hele schepping. Hij is zelf tot een verzoening geworden door Zich als offer te brengen (1 Joh.2,2; Ef.5,2) voor de zonde der wereld. En zo heeft Hij Zich een kerk gereinigd en onbevlekt gemaakt: zonder vlek of rimpel (Ef.5, 26-27).¹⁸⁰ Hij heeft onze wonden genezen, onze zonden gedragen (1 Petr.2,24). Hij is voor ons tot zonde en tot een vloek geworden (2 Cor.5,21; Gal.3,13).¹⁸¹ Christus heeft verzoend wat in de hemel en wat op de aarde is (Col.1,18.20). De verzoening heeft kosmische dimensies en zo is Hij het Hoofd van alles.¹⁸² De wereld is door Christus met God verzoend (2 Cor.5,19), doordat Hij de zonde heeft weggenomen. En de vier evangeliën zijn voor het geloof en de kerk elementair, omdat zij deze verzoening verkondigen. Door het getal vier wordt dat universele karakter gesymboliseerd. De verzoende wereld is de kerk.¹⁸³ Nu is de kerk echter nog slechts ἀπαρχή van die verzoende wereld.¹⁸⁴ Wie het vaandel van het kruis opneemt, heeft vrede met God, doordat Christus door het offer van Zijn bloed de verzoening heeft bewerkt.¹⁸⁵ Daardoor zijn we broeders van Christus geworden.¹⁸⁶ En daarom moeten we elkaar binnen de gemeente ook als broeders aanvaarden, want het is een broeder om wiens wil Christus gestorven is (1 Cor.8,11-12).¹⁸⁷

Hoewel het Christus is, die de verzoening heeft teweeggebracht, spelen mensen, speelt de kerk ook een rol in dat proces van verzoening. Priesters reinigen de gewetens van de hoorders door het offerdier van het Woord van God te slachten en de offers van de gezonde leer te brengen. De verzoening vindt plaats door vermanen, aansporen, leren en onderrichten, tot boete brengen, van dwalingen genezen en van fouten herstellen.¹⁸⁸ Reinigen van zonden kan plaatsvinden d.m.v. het Woord van de leer.¹⁸⁹ En zo breng je als priester een zoen-

offer.¹⁹⁰ Men kan hierbij denken aan een functie van de geestelijkheid. Maar meer in het algemeen spreekt Origenes ook over de priesterlijke taak van de gelovigen, die verzoening bewerken door vasten en bidden en door het martyrium.¹⁹¹ Het verzoendeksel is aanduiding van die gelovigen, die door gebieden voor de mensen verzoening bij God bewerken en voor de zonde van het volk tussenbeide komen.¹⁹² Ja, zelfs kan Origenes zeggen, dat wie zoon van Christus is - en hij doelt hierbij vooral op de apostelen en martelaren - met Christus de zonden draagt: een vorm van coredemptie.¹⁹³

Origenes gebruikt ook andere woorden dan verzoening om het heil aan te geven. Zo spreekt hij over vergeving, redding van de ondergang¹⁹⁴, reiniging van de melaatsheid van de zonde¹⁹⁵, loskoop uit de macht van de beheersers dezer eeuw (1 Cor.2,6.8; 2 Cor.4,4; Ef.2,2)¹⁹⁶, waarbij de losprijs het bloed van Christus is.¹⁹⁷ Ook benadrukt hij de overwinning van de vijandige machten aan het kruis (Col.2,14-15).¹⁹⁸ Christus nagelde de goddeloosheid aan de schandpaal.¹⁹⁹ Hij is de leeuw, die aan het kruis gerust heeft (Num.24,9), waar Hij de overheden en machten ontwapend heeft (Col.2,15).²⁰⁰ Hij is het hert, dat de slang heeft gedood.²⁰¹

Enerzijds is het mysterie van het kruis, dat Hij is neergedaald (Ef.3,18).²⁰² Anderzijds spreekt Origenes over de verhoging van Christus aan het kruis (Joh.3,14; 8,28; 12,32.34).²⁰³

De gelovigen ontkomen aan het gevaar door het geloof in de Gekruisigde.²⁰⁴ Bij hun doop wordt de betekenis van het kruis effectief.²⁰⁵

3. Opstanding.

Behalve aan incarnatie en kruisiging hecht Origenes ook grote betekenis aan de opstanding van Christus, waarin de verzoening haar voltooiing vindt.²⁰⁶ Hij past Joh.2,21 over de herbouw van "de tempel Zijns lichaams" op de kerk toe.²⁰⁷ Jezus' uitspraak over Zijn opstanding bevat volgens hem het mysterie van de opstanding van "*het gehele lichaam van Christus van de heiligen*", van "*het ware en meer volmaakte lichaam van Christus*".²⁰⁸ De kerk is dat (opgestane) lichaam van Christus.²⁰⁹ Zij is samengegroeid met Zijn opstanding (Rom.6,5-7).²¹⁰ Of anders gezegd: zij is de vrucht van de dood en de opstanding van Christus.²¹¹ Want aan de opstanding gaan ook voor de kerk lijden, gekruisigd en begraven worden vooraf.²¹² Door de navolging van Christus sterven mensen voor de zonde, maar leven voor God, met Hem één geest geworden. Zij sterven met Christus en staan met Hem op.²¹³ En worden zo tot "goden" (Ps.82,6).²¹⁴ Zij, die in Christus gedoopt worden, worden in Zijn dood ge-

doopt en met Hem begraven om met Hem ten derde dage weer op te staan van de doden (Rom.6,3-4).²¹⁵ De opstanding is namelijk een proces. Daarop wijst het "in drie dagen" (Joh.2,19). De derde dag is in de nieuwe hemel en op de nieuwe aarde.²¹⁶

Origenes benadrukt hierbij drie elementen:

ten eerste gaat het om een wandelen in nieuwheid des levens (Rom.6,4)²¹⁷; vervolgens om solidariteit tussen Christus en Zijn getuigen: zoals Hij de tempel van Zijn lichaam weer opgebouwd heeft, zo heeft Hij de tempel van de martelaren weer opgebouwd²¹⁸;

ten derde om de eenheid van de gelovigen: er is één lichaam van Christus en hoewel de vijanden de eenheid van de kerk trachten te breken, de opgestane Heer is de garantie voor haar herrijzen.²¹⁹

In de kerk in haar volmaakte ontplooiing wordt de betekenis van Christus' lijden en opstanding onthuld. Maar dit proces is nog niet voltooid.

De kerk leeft nu tussen het "reeds" en het "nog niet".²²⁰ Zolang het lichaam van Christus nog niet onderworpen is, is Christus nog niet geheel aan de Vader onderworpen (1 Cor.15,28).²²¹ En zolang het lichaam nog niet compleet is en nog geen volmaakte eenheid vormt, is de vreugde van Christus nog niet volledig.²²² De empirische kerk is een ἀρραβών voor zover zij nu reeds in een zekere nieuwheid des levens staat.²²³

Door Zijn opstanding heeft Jezus de weg gebaad naar het hemels Jeruzalem²²⁴, naar een nieuw vaderland, een nieuwe manier van leven.²²⁵ En door de verkondiging van het Evangelie van de opstanding wekt Hij de kerk op.²²⁶ Toen Hij opstond uit de dood, heeft Hij de storm van de zonde en twijfel bedwongen (cf. Mat.8,23-27).²²⁷ En door het geloof in Zijn opstanding hebben de gelovigen uit de heidenen Hem uit de put des doods gehaald (cf. Jer.38,7-13), nadat de oversten van Israël Hem ter dood hadden veroordeeld.²²⁸

Tenslotte meent Origenes, dat de Opstanding essentiële is om broeders van Christus te worden, want pas na Zijn opstanding zou Jezus Zijn discipelen zo genoemd hebben (Joh.20,17; zie echter Mat.12,49-50;25,40).²²⁹

4. De relatie tot Christus.

De relatie tot Christus is beslissend: de keuze voor Christus, de Bruidgom, brengt tot de kerk.²³⁰ En men wordt lid van het ware Israël door het belijden van Christus.²³¹ Alleen in relatie tot Christus kan de kerk functioneren²³², worden de gelovigen gered²³³ en brengen zij vruchten

voort, als ranken aan de ware wijnstok.²³⁴

De graden van volmaaktheid hangen samen met de mate waarin men met Christus verbonden is. Vandaar, dat Zijn geliefde "*proxima*" is.²³⁵ Het maakt bovendien verschil of Christus *met* ons is of *in* ons en of Hij op ons *rust* of in ons *wandelt*.²³⁶ Voor die relatie tussen Christus en de gelovigen of de kerk gebruikt Origenes verschillende uitdrukkingen. Hij spreekt over navolging²³⁷, maar ook over analogie.²³⁸ Hij legt verband met de inwoning van Christus (een sterk paulinische trek)²³⁹ of het inwonen bij Christus.²⁴⁰ Hij noemt de kerk bijvoorbeeld οἰκουμένη, omdat ze "bewoond" wordt door de Vader en de Zoon en de Heilige Geest.²⁴¹ Hij gebruikt woorden als μετοχή²⁴², κρᾶσις²⁴³, κολλᾶσθαι of οἰκειοῦν.²⁴⁴ Ook ziet hij Christus zich vermenigvuldigen in de gelovigen: zij zijn christussen²⁴⁵, goden²⁴⁶, levens (Ps.63,4)²⁴⁷, zijnden.²⁴⁸ De navolging is dus geen louter zedelijke imitatio, maar consequentie van de conformiteit met Christus.²⁴⁹

a. lichaam van Christus.

De relatie tussen de kerk en Christus wordt zeer expliciet uitgedrukt in de voorstelling van de kerk als het lichaam van Christus.²⁵⁰ Hieraan ligt de gedachte ten grondslag van de corporatieve verbondenheid van allen in één, nl. Jezus Christus (cf. Rom.5,12-21). De kerk als "*het ware en meer volmaakte lichaam van Christus*" onthult de betekenis van de historische Christus in Zijn lijden en opstanding.²⁵¹ De empirische kerk is echter, zoals wij zagen, nog slechts ἀρραβών van de uiteindelijke opstanding. Dat wil zeggen: er is een voortschrijdende realisering van het lichaam van Christus. De aardse kerk is niet identiek met het lichaam van Christus, maar zich daarmee identificerend.²⁵² Tot "de kerk zonder vlek of rimpel" (Ef.5,27) behoort iemand pas door middel van de heiliging, als hij geheiligd is.²⁵³

De Logos, het Woord, is de ziel van dit lichaam en het lichaam is werktuig van Hem. En het laat de ziel niet onberoerd, als het lichaam of een van de leden lijdt of ziek is. Zolang het lichaam van Christus niet helemaal gezond is, is Christus ook nog niet geheel aan de Vader onderworpen (cf. 1 Cor.15, 28).²⁵⁴

Als lichaam van Christus hebben christenen een groter verantwoordelijkheid dan joden en heidenen.²⁵⁵ Ook ten opzichte van elkaar: als leden van één lichaam dienen ze voor elkaar te zorgen.²⁵⁶

De eenheid van de kerk is gefundeerd in het feit, dat ze lichaam van Christus is.²⁵⁷ Dat sluit overigens de verscheidenheid van functies van de leden

niet uit. En deze hangt o.a. samen met het verschil in affectieve verbondenheid met de Heer.²⁵⁸

Het beeld van Christus als het Hoofd van de kerk is een zelfstandig beeld: κεφαλή = ἀρχή. Het behoudt die zelfstandigheid ook, als het met het beeld van het lichaam verbonden wordt.²⁵⁹ Het heeft drie aspecten: Christus is als Hoofd a. degene aan wie geestelijke kennis ontspringt; b. degene, die eer ontvangt en c. Heer van de kerk en Heer van heel de kosmos.²⁶⁰

b. bruid van Christus.

Ook drukt Origenes de verbondenheid van Christus en de kerk uit door het beeld van Bruidegom en Bruid.²⁶¹ Paulus heeft hem in Ef.5,22-32 dat beeld aangereikt²⁶², maar hij vindt het vervolgens ook in het Hooglied²⁶³, in Psalm 45²⁶⁴, Mat.22,1-14²⁶⁵, 25,1-13²⁶⁶ en 2 Cor.11,2.²⁶⁷

Het impliceert - meer dan het beeld van het lichaam van Christus - een "Gegenüber": tegenover de Bruidegom is er de persoon van de Bruid.²⁶⁸ Nog sterker spreekt dit in het beeld van de herder en zijn schapen.²⁶⁹ Overigens is er ook hier sprake van een groeiende relatie.²⁷⁰

Naast de volmaakte Bruid is er sprake van de vrienden van de Bruidegom, de vriendinnen van de Bruid, van jonge meisjes, bijvrouwen en koninginnen, naar de mate, waarin ze met Christus zijn verbonden.²⁷¹

Zoals Origenes spreekt over het huwelijk van *Christus* en Zijn kerk, zo spreekt hij over de relatie met de individuele gelovige als over het huwelijk tussen *de Logos* en de ziel.²⁷² Christus is een historische benaming i.v.m. de historie van het Oude en Nieuwe Verbond. De Bruidegom van de ziel wordt Logos genoemd vanwege de aansluiting bij de logos in ieder mens.

IV. De Heilige Geest.

Er bestaat een nauwe samenhang tussen christologie en pneumatologie.²⁷³ Door de komst van Christus is het tijdperk van de Geest aangebroken.²⁷⁴ De mens moet zich zo gedragen, dat hij het waard wordt, dat de Heilige Geest bij hem zijn intrek neemt²⁷⁵ en hij tot een tempel van de Heilige Geest wordt (1 Cor.3,16).²⁷⁶ Als men namelijk het beeld van de Schepper (Col.3,10) vertoont, is men klaar om de Geest van God te ontvangen.²⁷⁷ Want de genade van de Heilige Geest volgt op de bekering.²⁷⁸ En men moet

eerst het geschenk van het geloof aanbieden, voordat men de genade van de Geest ontvangt.²⁷⁹ Wie de juiste dispositie heeft, ontvangt bij de doop de Geest.²⁸⁰

De werking van de Geest is velerlei. Hij maakt levend.²⁸¹ Hij heiligt de mens.²⁸² Christus weidt ons door de Geest²⁸³ en wij moeten ons door de Geest laten leiden (Rom.8,14).²⁸⁴ Want door de gunstige wind van de Geest bereiken we de haven des heils.²⁸⁵ De Geest brengt in ons ook vruchten voort²⁸⁶, zodat je kunt zeggen: waar goede vruchten zijn, is de Heilige Geest.²⁸⁷ De "vruchten van de Geest" (Gal.5,22) staan tegenover de "werken van het vlees" (Gal.5,19).²⁸⁸ Hij maakt mensen tot Zijn instrumenten²⁸⁹, zodat "stromen van levend water uit hun binnenste vloeien" (Joh.7,38).²⁹⁰ Ieder mens en iedere kerk heeft op geheel eigen wijze deel aan de Geest²⁹¹, naar de mate van het geloof.²⁹² Door de Heilige Geest ontvangt men de genadegaven.²⁹³ Daaronder valt o.a. de gave van de profetie.²⁹⁴ Ook is men door de Heilige Geest in staat aan de Heilige Schrift de geestelijke betekenis te ontlokken.²⁹⁵ En priesters en leraren ontvangen door Hem woorden van de Heer (Ps.12,7).²⁹⁶ De genade van de Geest is ook het woord van de leer.²⁹⁷ De Geest leidt mensen tot de ontmoeting met Jezus en doet dat in de kerk, zoals Simeon door de Geest naar de tempel werd geleid (Luc.2,27).²⁹⁸ Door de werking van de Heilige Geest kan de kerk zo kinderen Gods voortbrengen²⁹⁹ en worden gelovigen door haar ontvangen.³⁰⁰ Men kan ook zeggen, dat de Geest de kerk bezielt.³⁰¹ En de kerk is van Gods genadegaven afhankelijk.³⁰² De charismata, die de gelovigen ontvangen, zijn er tot stichting en opbouw van anderen.³⁰³ Ook wapent men zich ermee tegen de boze geesten.³⁰⁴ Als men daarentegen onvoldoende van de Geest vervuld is, krijgt bijvoorbeeld de ketterij een kans.³⁰⁵ De Heilige Geest bewerkt ook de eenheid van de kerk: Hij verenigt de gelovigen.³⁰⁶ En men kan zeggen, dat de eenheid gefundeerd is in de ene Geest.³⁰⁷ Schuldvergeving vindt ook plaats in de kracht van de Heilige Geest.³⁰⁸ Maar Origenes vraagt zich af of je lettend op de praktijk van de kerkleiding nog steeds kunt zeggen, dat ze handelt onder leiding van de Geest.³⁰⁹ Het werk van de Heilige Geest heeft wereldwijde dimensies³¹⁰, want na het ongeloof van de joden breidde de genade van de Geest zich ook uit over de heidenen.³¹¹

Met verschillende beelden verduidelijkt Origenes de betekenis van de Heilige Geest. Hij gebruikt het beeld van de duif en de tortel³¹², van vreugdeolie (Ps.45,8-9)³¹³, van de iris³¹⁴, van een wolk³¹⁵ en van zout (Col.4,6).³¹⁶

1. De genade.

In verband met de Heilige Geest viel al enkele malen het woord "genade". Het is evenals de Heilige Geest aanduiding van het transcendente. Beide begrippen zijn wezenlijk met elkaar verbonden. Wat Origenes de ene keer het werk van de Geest noemt, beschrijft hij de andere keer als werk van de genade. Door de werking van de Geest en van de genade worden mensen tot goden. Op de genade van het geloof volgt de bekering. Zo werken bekering en genade samen om een mens tot eigendom van God te maken.³¹⁷ Maar de eerste oorzaak ligt buiten onszelf, bij God.³¹⁸ Het is Zijn genade, dat Hij Zijn Zon der gerechtigheid (Mal.4,2), Jezus Christus, laat opgaan over bozen en goeden (Mat.5,45).³¹⁹ En God is het, die in ons de oude mens doodt en de nieuwe mens aandoet.³²⁰ Zo krijgen mensen de oorspronkelijke genade, die zij door de zonde hadden verloren, weer terug.³²¹ Maar dwaze zielen hebben geen toegang tot die genade.³²² Men moet de juiste dispositie hebben, nederig en zachtmoedig zijn, om de Heilige Doop en de genade van de Heilige Geest te kunnen ontvangen³²³ en om door de genade van de doop te kunnen worden gewijd.³²⁴ Wie de gave van de Heilige Geest mist, kan geen lid zijn van het lichaam van Christus.³²⁵ Binnen dat lichaam, de kerk, verdient ieder door de genade van het geloof een speciale gave³²⁶, want er is verschil in verdienste en in genade³²⁷ en ieder heeft zijn eigen genadegave.³²⁸ Bijvoorbeeld de genade van de leer³²⁹ en Origenes spreekt zo over een bisschop, "*die geurt van de genade van de leer*".³³⁰ En iedere gelovige ontvangt bij de doop de genade van het priesterschap.³³¹ Men moet echter de genade met een verdienstelijk leven volgen³³², want als men de ontvangen genade verwaarloost, wordt het erger dan tevoren.³³³ Idealiter is elke priester in de kerk een charismaticus en is het verband tussen de priesters en de apostelen juist die gave van de Heilige Geest.³³⁴ Maar bij talloze gelegenheden constateert Origenes, dat er vele ongeestelijke geestelijken zijn. Toch is het de kerk, aan wie de gaven van de Geest zijn geschonken.³³⁵ Binnen de kerk ontvangt men groter genade, maar men heeft er ook groter verantwoordelijkheid.³³⁶ De kerk is het door God gezegende veld, maar wie zich binnen deze lichtkring van de genade bevindt, moet er ook blijven.³³⁷ Ook al legt Origenes grote nadruk op de verantwoordelijkheid van de gelovigen en met name van de leraars om zielen te bearbeiten, het blijft Gods werk, dat zij ook vruchten voortbrengen.³³⁸

Oorspronkelijk ging Gods genade naar Israël. Maar toen de joden Christus hadden verworpen, richtte Hij zich tot de volken en werd de kerk uit de heidenen de vrucht van Zijn genade.³³⁹ De genadegaven aan Israël zijn echter onberouwelijk (Rom.11,29).³⁴⁰ En als de volheid der heidenen binnengegaan is, zal door de genade ook wat van Israël is overgebleven de bloedstorting van Christus ontvangen.³⁴¹ Zo vervullen de genade van de Heilige Geest en de geestelijke leer kerk en wereld.³⁴² Maar omdat het door Gods genade is, dat de heidenchristenen zijn geroepen, mogen zij zich nooit boven de joden verheffen.³⁴³

V. Triniteit.

De lichtende wolk uit Mat.17,5 is zowel de Vader, als de Zoon, als de Heilige Geest.³⁴⁴ Origenes benadrukt, dat God nooit zonder de Zoon is geweest³⁴⁵: de Vader is in de Zoon en de Zoon in de Vader.³⁴⁶ Ook is er samenwerking tussen Christus en de Heilige Geest. Christus biedt degenen die in Hem geloven aan de Vader aan. Het betreft hier mensen, die de naam van de Here Jezus als Middelaar aanroepen. De Heilige Geest neemt hen van Christus aan om hen te heiligen tot de gemeente van God, zonder vlek of rimpel (Ef.5,27). En de Geest leert hen dan ook de naam van de Vader aan te roepen.³⁴⁷ Wie vol is van God, Christus en de Heilige Geest noemt Origenes "*een bewoonde ziel*".³⁴⁸ De genade van de onsterfelijkheid wordt zo iemand door de Triniteit geschonken.³⁴⁹ En het eschatologische perspectief is te zijn in de Vader en in de Zoon, of liever: in de Triniteit.³⁵⁰ Het is duidelijk, dat Origenes nog geen uitgebalanceerde visie op de Triniteit heeft. Zo kan men zich afvragen of Drieëenheid wel een goede vertaling is voor *τριάς*, omdat Origenes soms subordinatiane trekken vertoont. Ook kan men de authenticiteit betwijfelen van de toevoeging "*of liever: in de Triniteit*". Soms lijkt Origenes namelijk meer binairisch dan trinitarisch te denken. Maar dit is vanzelfsprekend voor deze tijd, waarin de standpunten nog niet door de trinitarische strijd van de volgende eeuwen nauwkeurig zijn geformuleerd.³⁵¹ We gebruiken het woord "Drieëenheid" in deze studie met dezelfde argeloosheid als Origenes het woord *τριάς*.

Overigens is Origenes zich wel bewust van een diep mysterie. Hij beschouwt de leer van de Triniteit als een onderdeel van de hogere kennis.³⁵² Deze kennis is alleen voor de heiligen toegankelijk.³⁵³ De kerk beheert dit mysterie.³⁵⁴ Door de genade van de Heilige Geest krijgt men pas inzicht in de geheimen van de trinitarische God. En dan gaat men ook inzien, dat de kerk een tempel is.³⁵⁵ Zoals de bouw van de oud-testamentische tempel drie jaren

verge, zo is de voorbereiding van de kerk gefundeerd in de Triniteit, terwijl Christus de uitvoerder is.³⁵⁶

Daarom wordt ook het behoren tot de kerk bepaald door het geloof in God, de Vader, de Zoon en de Heilige Geest.³⁵⁷ "Het drievoudig snoer, dat niet verbroken wordt" (Pred.4,12) is dat geloof in de Triniteit, waarvan de kerk afhankelijk is: zij staat of valt ermee.³⁵⁸ De kerk is vol van de Triniteit en ontleent daaraan ook haar vastheid.³⁵⁹ Op het geloof in de drieënige God of op de doop in de naam van die God wordt het leger van Christus getoetst.³⁶⁰ Op de trinitarische doopsformule wijst volgens Origenes ook het feit, dat tot Petrus in Hand. 10,11-16 tot driemaal toe wordt gezegd, dat wat God rein heeft verklaard door hem niet voor onheilig mag worden gehouden.³⁶¹ De joden missen dit licht van de Vader en de Zoon en de Heilige Geest. Daarom kwam over hen een drie-urige duisternis.³⁶²

VI. De eenheid van de kerk.

Vanuit de Bijbel is Origenes vertrouwd met de gedachte, dat eenheid bij God hoort (Deut.6,4; Marc.12,29). Ook kent hij de filosofische opvattingen over de eenheid als deugd en over de veelheid als zonde. Vandaar dat hij veelheid in verband brengt met de Duivel.³⁶³ Het menselijk geslacht was van oorsprong een eenheid. Door de zonde en de straf op de zonde is de verdeeldheid in onze wereld gekomen. Christus roept de mensen terug tot de oorspronkelijke eenheid. Daarom is Zijn opdracht ook universeel en nationale verschillen verliezen hun doorslaggevende betekenis, ook die tussen Israël en de volken.³⁶⁴

De eenheid bestaat daarom ἐν Χριστῷ, doordat men met Hem een geest is geworden (1 Cor.6,16-17).³⁶⁵ Het ene Hoofd van de gemeente impliceert (bijv. tegenover de ketterijen) de eenheid van de gemeente.³⁶⁶ En de realisering van Christus' heerschappij als Hoofd van de kerk vindt plaats, als allen streven naar de eenheid van het geloof.³⁶⁷ De eenheid, die allen in de kerk omsluit, is die van het ene lichaam van Christus.³⁶⁸ In het gericht zal derhalve één lichaam oostaan, maar pas als het compleet is.³⁶⁹ Binnen het ene lichaam is men voor elkaar verantwoordelijk, maar men kan er elkaar ook door de zonde infecteren.³⁷⁰ De velen worden één, als ze God gevonden hebben.³⁷¹ Daarom is eenheid kenmerkend voor de kerk.³⁷² De eenheid is de eenheid van het geloof (Ef.4,13), waartoe alle mensen geroepen zijn.³⁷³ Eén laken van het geloof houdt hen bijeen (Hand.10,11-12)³⁷⁴, één belijdenis³⁷⁵, één liturgie.³⁷⁶

Daar iedere menigte van gelijken één is, kan men, hoewel het velen betreft, spreken over één lichaam, één schaap, één Noach enz.³⁷⁷ Zo is er ook maar één kerk, hoewel er op vele plaatsen kerken zijn. Dat zijn echter verschijningsvormen van de ene kerk.³⁷⁸

Eensgezindheid en harmonie horen thuis in de kerk (cf. Hand. 4, 32), zoals de leden van het lichaam of de stenen van een gebouw met elkaar moeten harmoniëren.³⁷⁹ Dat is ook haar kracht.³⁸⁰

Origenes noemt de kerk o.a. de ene Bruid, in onderscheiding van de vele bruidsmeisjes.³⁸¹ Want eenheid hangt samen met volmaaktheid, met God zelf³⁸² en met onveranderlijke toewijding aan God.³⁸³ De velen, die Gods geboden volgen, zijn daardoor één, één reine maagd.³⁸⁴ En de Bruid wordt zó één met de Bruidegom, Jezus Christus, dat ze zwanger wordt en zonen voortbrengt.³⁸⁵ De hemelse erfenis is overigens niet alleen bestemd voor de zonen van God, maar ook voor de engelen, die hen gediend hebben, zodat het één kudde wordt van aardse en hemelse wezens.³⁸⁶ En de rechtvaardigen uit het Oude en Nieuwe Verbond vormen samen één kudde (Joh. 10, 16).³⁸⁷

De eenheid van de kerk wordt echter voortdurend aangevochten, zowel in vervolgingen van buitenaf³⁸⁸ als door ketterijen van binnenuit.³⁸⁹ De waarachtige eenheid wordt pas gaandeweg gerealiseerd.³⁹⁰ En in de eindtijd zal de oorspronkelijke eenheid hersteld zijn en zal de kerk één lichaam zijn³⁹¹, één zon.³⁹² En daar het gaat om de eenheid in God, zal tenslotte alles in eenheid aan God onderworpen zijn, want eenheid is de hoogste zaligheid.³⁹³ Dan zullen zij, die door de Logos tot God gekomen zijn, slechts één bezigheid hebben: God aanschouwen en één Zoon zijn.³⁹⁴

1. Verscheidenheid.

Binnen de eenheid van de kerk is er wel een grote verscheidenheid. Zoals een lichaam verschillende lichaamsdelen heeft met speciale functies, die harmonieus samenwerken, zo kunnen de verschillende leden en functies binnen de kerk ook op een gezonde manier in eendracht functionneren.³⁹⁵ Als redenen, waarom de een deze, de ander gene functie heeft, noemt Origenes a. de mate van geloof, b. de wil van God en c. het welzijn van allen als uiteindelijk doel³⁹⁶, of - zoals hij elders verwoordt - a. verdienste en b. genade.³⁹⁷ Er zijn binnen de kerk graden in dienstbaarheid, in deugd en in vriendschap: een ordo profectuum, waar Origenes zeer genuanceerd over spreekt.³⁹⁸ Van groot belang - hij noemt dat telkens weer - is de mate van affectieve verbondenheid met de Heer.³⁹⁹ Ook is er verschil in motivatie: doe je iets alleen ter wille van God of doe je het om andere redenen, bijvoorbeeld tot nut

van de medemens⁴⁰⁰, vanuit een natuurlijk rechtvaardigheidsgevoel of als boetedoening en om vergeving te ontvangen.⁴⁰¹

De verschillende categorieën liggen niet vast: er zijn vaak geleidelijke overgangen, een voortgaande ontwikkeling.⁴⁰² Die ontwikkeling kan lopen van πίστις via γνῶσις en σοφία naar ἀγάπη.⁴⁰³

Er is ook verschil in capaciteit: de een is χωρητικώτερος dan de ander.⁴⁰⁴ Ieder ontsteekt zijn lamp in meerdere of mindere mate aan het licht van de kennis naar gelang zijn vorderingen.⁴⁰⁵ En elke gelovige, elke kerk heeft op een andere, geheel eigen wijze (ἄσυμ-τρόχαστος) deel aan de Heilige Geest.⁴⁰⁶

Door middel van allerlei beelden en vergelijkingen maakt Origenes de verscheidenheid tussen kerken, maar vooral tussen de gelovigen duidelijk. Hij onderscheidt mannen, vrouwen, jonge meisjes en kinderen (*infantes*, νήπιοι, "niets-zeggenden")⁴⁰⁷; wijze en dwaze maaqden⁴⁰⁸; vriendinnen van de Bruid, vrienden van de Bruidegom, Bruid en Bruidegom ; of kudde van de vrienden, schapen, jonge meisjes, bijvrouwen, koninginnen, Bruid⁴⁰⁹; slaaf, discipel, kind, broeder van Christus en zoon van God.⁴¹⁰ Aansluitend aan 1 Joh.2,12-14 gebruikt hij het beeld van de levensfasen: *puer*, *adulescens*, *iuvenis* en *pater*.⁴¹¹ Hij onderscheidt de οἰκονόμος van de ὑπηρέτης.⁴¹²

De apostelen en profeten zijn te vergelijken met de draaakkrachtigste stenen van het fundament, de gelovigen rusten daarop en de zwakken rusten weer op dezen.⁴¹³ Zo zijn er stenen binnen, in de omheining en buiten het heiligdom.⁴¹⁴ De volmaakten zij οἱ ἔσω, het gewone volk οἱ ἔξω.⁴¹⁵ Hij onderscheidt tussen de hogepriesters, de priesters, de levieten, de zonen van Israël (= de leken) en de heidenen.⁴¹⁶ Er zijn eerstelingen en tienden.⁴¹⁷ Mensen, die direct of indirect het licht van Christus ontvangen.⁴¹⁸ Er zijn zon, maan en sterren, verschillend in lichtsterkte.⁴¹⁹ Er is verschil in geur.⁴²⁰ Er is kaf en koren.⁴²¹ Er is verscheidenheid van bomen op één akker⁴²², van dieren in de ark⁴²³, van vissen in het net⁴²⁴, van schapen in de kudde.⁴²⁵ Er zijn mensen en schapen: de eersten horen het Woord, de laatsten slechts de stem.⁴²⁶ Het schaap duidt bij hem o.a. de beginfase van het geloof aan.⁴²⁷ Zo ook de kwetsbare jonge wijngaarden⁴²⁸ en de olijfstekken (Ps.128,3).⁴²⁹ Weliswaar vertoeven de catechumenen aan de voeten van het Lichaam van Christus, in de onderste regionen van de kerk⁴³⁰, maar zij moeten niet denken, dat zij daarom nog niet volmaakt genoeg zijn om Christus binnen te laten. Zij moeten ook hun hart voor Hem openstellen.⁴³¹ Want ook al dragen zij nog geen vruchten, toch steunt de kerk ook enigszins op hen.⁴³²

Origenes vergelijkt hen met de onvruchtbare ἀνόρα.⁴³³ In 1 Cor.1,2 wordt volgens Origenes onderscheid gemaakt tussen "de geroepen heiligen" en "degenen, die de naam van de Heer aanroepen". Met de laatsten zouden ook de catechumenen bedoeld zijn, die nog niet door de Heilige Geest geheiligd zijn.⁴³⁴ Het zijn beginnende bruidjes: het proces van vernieuwing komt bij hen op gang.⁴³⁵ Maar ze zijn kwetsbaar als een foetus.⁴³⁶

2. Ambten en functies.

Origenes onderscheidt tussen ambtsdragers en leken, maar hij trekt geen strenge scheidslijnen tussen clerus en volk, als het erom gaat, dat beiden de dienst van hun geloof moeten doen stralen.⁴³⁷ En naar de mate, waarin zij zich hierdoor verdienstelijk hebben gemaakt, moet hun eer worden bewezen. Bij de voorbeelden, die hij noemt, speelt het ambtsdrager-zijn of niet slechts een ondergeschikte rol.⁴³⁸ Er zijn immers goede en slechte herders.⁴³⁹ Onder de geestelijkheid heersen heel wat misstanden!⁴⁴⁰ En soms nemen leken een eervoller plaats in binnen de kerk dan de ambtsdragers.⁴⁴¹ Er is een geestelijke lekenstand en er zijn ongeestelijke clerici.⁴⁴²

De functies binnen de kerk zijn niet zozeer aan de ambten gebonden, als aan de charismata. Dat wil overigens niet zeggen, dat Origenes de ambten negeert of bagatelliseert, maar hij legt vooral de nadruk op hun functionneren.⁴⁴³ En de ambtsdragers hebben niet op grond van hun ambt een aureool, maar op grond van de wijze, waarop zij hun ambt uitoefenen.⁴⁴⁴ Tot de leiders in de kerk behoren volgens Origenes niet uitsluitend ambtsdragers, maar iedereen, die in het geloof ver gevorderd is.⁴⁴⁵

Van groot belang voor Origenes' kerkopvatting is de nadruk, die hij legt op het algemeen priesterschap van de gelovigen (cf. 1 Petr.2,5). Hij benadrukt daarbij het pneumatische aspect van het priesterschap. Een priester moet volmaakt zijn, charismaticus. Dat wil niet zeggen, dat hij zondeloos is. Dat zou onmenselijk zijn. Maar hij moet tenminste trachten Hem na te volgen, die geen zonde gedaan heeft (cf.1 Petr.2,22)⁴⁴⁶, de eigenlijke ambtsdrager, Jezus Christus.⁴⁴⁷

Tot de priesterlijke taak van de gelovigen behoren: de verkondiging, de verzoening, de sleutelmacht, het beoefenen van barmhartigheid en het brengen van lofoffer aan God.⁴⁴⁸ Maar eigenlijk dient het hele leven een liturgie te zijn: de "liturgy of life".⁴⁴⁹ Vanuit dit algemene ambt

benadert Origenes het bijzondere ambt van bisschoppen en presbyters: zij worden als het op de juiste wijze toegaat uit de volmaakten gekozen.⁴⁵⁰ Daarbij is de rangorde in heiligheid belangrijker dan de kerkelijke hiërarchie. Een inhoudelijke classificering is voor hem van groter betekenis dan een formele rangorde.⁴⁵¹ Op grond van Hebr.12,22-23 meent hij, dat er tenslotte ook in de hemel zo'n "hiërarchie", zo'n heilige rangorde is.⁴⁵²

VII. De heiligheid van de kerk.

"De ware kerk" is "zonder vlek of rimpel" (Ef.5,27) door de verzoening door de grote Priester en Middelaar Jezus Christus.⁴⁵³ Steeds benadrukt Origenes, dat de kerk heilig is door haar band met Christus⁴⁵⁴ en dat haar volmaaktheid rust in Hem⁴⁵⁵: er is geen weg van de slang, waar Jezus is (cf. Spr.30,18-19).⁴⁵⁶ Wanneer sprake is van de kerk als de volmaakte Bruid impliceert dat ook de volledige verbondenheid met de Bruidgom Christus.⁴⁵⁷

Overigens is volmaakt niet hetzelfde als zondeloos.⁴⁵⁸ En er zijn graden in de volmaaktheid.⁴⁵⁹ Tot die volmaaktheid behoort o.a., dat men voor elkaar zorgt.⁴⁶⁰ Onder de volmaakten, die "de ware kerk" vormen, vallen met name de apostelen en zij, die bouwen op apostelen en profeten (cf. Ef.2,20).⁴⁶¹ Het is de kerk der eerstgeborenen (Hebr.12,23).⁴⁶² "De ware kerk" is de hemelse kerk, waarbij "hemels" de betekenis heeft van "pneumatisch". Het is de kerk, zoals ze van oorsprong, voor de zondeval, was en zoals ze uiteindelijk weer worden moet.⁴⁶³ Zij valt samen met het Lichaam van Christus. In verband met de heiligheid van Het lichaam van Christus in de kerk en in de eucharistie past ontzag en zelfbeproeving voordat men er toe nadert en er gemeenschap mee oefent. Pas door middel van heiliging krijgt men aan dit heilige Lichaam van Christus deel.⁴⁶⁴ Het is deze kerk, die ook het licht der wereld (Mat.5,14) genoemd wordt.⁴⁶⁵ De kerk, zoals zij zich in de wereld manifesteert, valt niet samen met de kerk als Lichaam van Christus, met de hemelse kerk. Ze is slechts kerk "zonder vlek of rimpel", als zich in de aardse kerk de hemelse weerspiegelt.⁴⁶⁶

Op een andere plaats zegt Origenes, dat het erfdeel van Christus hic et nunc pas ten dele present is.⁴⁶⁷ Er moet nog strijd gevoerd om het geheel te verwerven.⁴⁶⁸ Zo leeft de kerk in een spanningsveld tussen volmaaktheid en verleiding⁴⁶⁹ en moet zij voortdurend keuzen maken tussen het hogere en het lagere.⁴⁷⁰ Daarom is er in de kerk eerder sprake van een dynamische heiliging dan van een statische heiligheid.⁴⁷¹

1. De onheiligheid van de kerk.

De empirische kerk is in veel opzichten nog ver verwijderd van "de ware kerk". Er zijn onwaardige leden van het lichaam van Christus: zieke leden ⁴⁷², met melaatsheid in hun ziel.⁴⁷³ Gezond is, wat naar Gods bedoeling is⁴⁷⁴ en door de Geest van God is geïnspireerd.⁴⁷⁵ Er bestaat geestelijke hoererij ten opzichte van de Bruidgom Christus, waarbij Origenes onderscheidt tussen a. bezoedelden, die geen zonde tot de dood hebben begaan (1 Joh.5,16) en b. verstothenen, die zich daaraan wel schuldig hebben gemaakt.⁴⁷⁶ Enerzijds zijn er mensen, die nog niet rijp zijn voor de volmaaktheid en nog in de groei zijn, maar anderzijds zijn er ook, die ooit tot geloof gekomen zijn en gedoopt werden, maar later weer zijn teruggevallen in de hoererij van de zonde, soms tot tweemaal toe.⁴⁷⁷ Zo kent de kerk vele zondaren⁴⁷⁸, kadavers.⁴⁷⁹ Want niet allen zijn ziende en ὁρθοποδοῦντες (Mat.21,14).⁴⁸⁰ En ook onder christenen staan geestelijke en vleselijke mensen tegenover elkaar, zoals in de mens ook vlees en geest met elkaar strijd voeren (Gal.5,17).⁴⁸¹ In de kerk vind je hemel en aarde, heiligen en zondaars.⁴⁸² Een heilige is hij, die zich gewijd heeft aan de beoefening van de heiligheid. Maar heiligen maken ook fouten, zoals een filosoof, die zich aan de wijsbegeerte wijdt, ook nog fouten kan maken. Zo zijn heiligen tegelijk zondaars.⁴⁸³ Zij staan voortdurend aan verzoeken bloot en moeten daaraan weerstand bieden.⁴⁸⁴ De misstanden uit Rom. 2,21-24 komen ook nog steeds in de kerk voor.⁴⁸⁵ Zoals er in de ark allerlei soorten dieren waren⁴⁸⁶ en in het visnet vele soorten vissen (Mat.13,47-50)⁴⁸⁷, zoals er onkruid is tussen de tarwe (Mat. 13,29-30)⁴⁸⁸ en kaf en koren op de dorsvloer⁴⁸⁹, zoals er in de schatkamer vaten des toorns en des erbarmens zijn⁴⁹⁰, zo zijn er zondaren in de kerk. Hij vergelijkt hen met de jebusieten in Jerusalem.⁴⁹¹ Of met de dwaze maagden uit de gelijkenis (Mat.25,1-13). Eerst hadden zij verlichte kennis en zij hebben Christus ook wel beleden, maar het heeft geen praktische uitwerking gehad: zij misten de olie van liefde, vrede en van andere deugden.⁴⁹² Hoewel zij Christus ingeplant waren, brachten zij geen vruchten voort.⁴⁹³ En wie alleen komt tot een belijden van het geloof, zonder werken, die verdort.⁴⁹⁴ Origenes vraagt zich met zorg af hoevelen er werkelijk leven vanuit "de vernieuwing van hun denken" (Rom.12,2). Velen zijn gemakzuchtig en "gelijkvormig aan deze wereld".⁴⁹⁵ De kerk is wel in aantal gegroeid, maar ten opzichte van vroeger heeft ze minder inhoud.⁴⁹⁶ Hij wijst op de hooghartigheid tegenover pas-bekeerden⁴⁹⁷, op de onverschilligheid en ongeïnteresseerdheid ten aanzien van de kerkgang en de verkondiging.⁴⁹⁸ Men heeft meer oog voor het materiële

dan voor het gebed.⁴⁹⁹ Toch moet men er geen aanstoot aan nemen, dat er zondaren in de kerk zijn. Als Christus komt, zal de grote schifting plaatsvinden.⁵⁰⁰ En zelfs zij, die de oude mens niet hebben afgelegd (Col.3,9) en geen verbetering en vernieuwing op zedelijk terrein vertonen, stellen zich toch ten dienste van de heiligen, zoals destijds de gibeonieten (Jozua 9).⁵⁰¹

2. De onheiligheid van de geestelijkheid.

Ook onder de geestelijkheid komen misstanden voor.⁵⁰² Er zijn slechte leraren en herders, die niet doen wat zij zeggen. Het zijn huurlingen (Joh.10,11-13).⁵⁰³ Origenes geeft hiervoor twee verklaringen. Ten eerste krijgt de kerk de leiding, die ze verdient, doordat ze een verkeerd benoemingsbeleid volgt.⁵⁰⁴ Ten tweede is het de tactiek van de Duivel, dat hij het vooral gemunt heeft op de leiders van de kerk.⁵⁰⁵

Hij noemt de volgende misstanden:

- a. de geestelijkheid biedt onvoldoende pastorale zorg aan de zwakken⁵⁰⁶;
- b. sommigen van hen zijn uit op winstbejag, waardoor de kerk een rovershol wordt⁵⁰⁷;
- c. er heerst wanbeheer en corruptie onder de diakenen, die zich vergrijpen aan het geld voor de armen⁵⁰⁸;
- d. bisschoppen en presbyters verkopen via nepotisme gehele gemeenten⁵⁰⁹;
- e. met name in de grote steden zijn de geestelijken trots en hoogmoedig en ongenaakbaar⁵¹⁰;
- f. wanneer zij vanwege hun misdragingen worden afgezet, verwekken zij scheuringen en partijschappen.⁵¹¹

Overigens is Origenes van mening, dat men hun leer moet blijven aanvaarden (deze behoudt haar kracht), ook al verdient hun levenswandel geen navolging.⁵¹²

3. Ketterij.

Het is echter ook mogelijk, dat men in de leer het spoor bijster is en aards denkt.⁵¹³ Er zijn valse leraars en ketters, die het Woord van God niet naar waarheid prediken, maar leugens verkondigen. Zij verspreiden allerlei nieuwigheden onder het volk, maar wijden zich niet aan het gezonde woord (Tit.2,8).⁵¹⁴ Hun dwaasheid is zwaarder dan het zand van de zee (Job 6,3).⁵¹⁵ Zij laten zich verlichten door "de engel des lichts" (2 Cor.11,14), de Satan⁵¹⁶, in plaats van hun licht te ontleenen aan

Christus.⁵¹⁷ Zij zijn er soms nadrukkelijk op uit om mensen te bedriegen (Ef.4,14)⁵¹⁸ en schipbreuk te doen lijden.⁵¹⁹ Dikwijls ontbreekt de eenheid binnen de kerk, waarover in Hand.4,32 wordt gesproken⁵²⁰ en worden mensen verleid op het punt van de elementaire geloofsartikelen.⁵²¹ Mensen noemen zich wel christenen, maar zijn het niet, omdat zij zich keren tegen het katholieke, het rechte geloof. Zo bestrijden sommigen de godheid van Christus of beweren, dat Hij nog niet gekomen is.⁵²² Anderen wenden zich tot gnostieke geschriften en aanvaarden de Heilige Schrift niet als geheel betrouwbaar of ontkennen, dat God de Schepper én de Vader van Jezus Christus is.⁵²³ Origenes richt zich vooral tegen deze dwaling van m.n. Marcion.⁵²⁴ Ook bestrijdt hij de gnostieke Valentinianen en de aanhangers van Basilides met hun leer van de twee naturen, volgens welke men als goed of slecht geboren wordt. Tegenover hen benadrukt Origenes steeds de vrije wil van demens.⁵²⁵ Hij noemt de ketterij hoererij⁵²⁶ en vergelijkt haar vanwege haar wrangheid en onvruchtbaarheid met de bomen van het bos⁵²⁷, met zout en bitterheid⁵²⁸ of met Efraim, dat zich ook heeft afgescheiden.⁵²⁹ De ketterij bevindt zich in het dal.⁵³⁰ Verder bestempelt hij de ketters behalve als de onvruchtbare bomen van het woud⁵³¹ ook als doornen.⁵³² Hij vergelijkt hen met vossen⁵³³, met roofgierige wolven (Mat.7,15)⁵³⁴ of met bokken.⁵³⁵ Hij legt verband met de rivieren waar de Draak verkeert.⁵³⁶ En zet hen op één lijn met de samaritanen.⁵³⁷

De ware leraars moeten de ketterse meningen bestrijden⁵³⁸ en zich tegenover hen concentreren op het Woord van God.⁵³⁹

4. Tucht en boete.

Er moet tegen het kwaad in de kerk worden opgetreden. Deze tuchtoefening vindt op verschillende manieren plaats. Ten eerste door de verkondiging en door eenvoudig vermaan. Hiervoor staat Samgar model, die niet met een zwaard streed, maar met een ploegschaar.⁵⁴⁰ Wanneer het tot driemaal herhaalde vermaan niet baat, is grotere strengheid noodzakelijk.⁵⁴¹ Dan moeten de vaten des toorns (Rom.9,22) uit de schatkamer worden verwijderd (Jer.27,25-27 LXX= 50,25-27 MT).⁵⁴² De ledematen, die het Hoofd Jezus Christus onwaardig zijn, moeten geamputeerd, opdat de rest van het lichaam gered wordt. Door de zieke leden kunnen immers de andere worden geïnfecteerd.⁵⁴³ Zoals één schurftig schaap de hele kudde kan aansteken.⁵⁴⁴ Daarom moet een zondaar als een meelaatse uit de legerplaats van de kerk worden verbannen.⁵⁴⁵ En moet men het contact met hen, die eerst volgens de Logos hebben geleefd, maar later onrein zijn geworden, vermijden om zich niet met deze "kadavers" te verontreinigen.⁵⁴⁶

De excommunicatie dient ook om een voorbeeld te stellen.⁵⁴⁷ Het heeft altijd ten doel om te redden en niet om verloren te doen gaan.⁵⁴⁸ Niet alleen Jezus, maar ook Zijn leerlingen kunnen het oordeel voltrekken (Mat.21,19).⁵⁴⁹ Wie de belijdenis van Mat.16,16 tot de zijne heeft gemaakt, heeft grote bevoegdheden (Mat.16,19). Het oordeel van ieder, die volgens Gods oordeel oordeelt, is geldig. Dat geldt ook voor het oordeel, dat door de bisschop wordt gevelde.⁵⁵⁰ Toch blijft het menselijk oordeel binnen de grenzen van de οἰκονομία van de kerk.⁵⁵¹ De officiële uitbanning vindt plaats door de ambtsdragers, in collegiaal overleg.⁵⁵² Alleen vraagt Origenes zich af of de "rechters" in de kerk wel altijd van zo'n niveau zijn, dat zij kunnen claimen, dat zij het door de kracht van de Heilige Geest doen, zoals bijvoorbeeld de rechter Othniël.⁵⁵³ Hij weet namelijk, dat er ook onbillijke vonnissen zijn gevelde. Toch vindt hij, dat men deze moet dragen. God zal hier rechtvaardig vonnissen.⁵⁵⁴ Omgekeerd zijn er mensen, die zich nog binnen de kerkelijke gemeenschap bevinden, maar er innerlijk al buiten staan.⁵⁵⁵ Men is echter verstoten niet ten gevolge van excommunicatie, maar ten gevolge van eigen besef van schuld.⁵⁵⁶ Tuchttoefening is onmisbaar en de geschiedenis van Eli laat zien, dat wie geen tucht hanteert te gronde gaat.⁵⁵⁷ De tucht strekt zich uit over leken en ambtsdragers.⁵⁵⁸ Ja, zij die in de kerk een hogere plaats innemen, zullen bij overtredingen zwaarder worden gestraft⁵⁵⁹, zoals de gelovigen een strengere straf verdienen dan de "onwetenden".⁵⁶⁰ Overigens past bij tuchttoefening grote omzichtigheid⁵⁶¹ en dient men zich te houden voor hardvochtigheid.⁵⁶²

Wie na bedreven kwaad boete doet, behoeft niet te vluchten voor Gods aangezicht, zoals Kaïn, want via de weg van boete en bekering is terugkeer altijd mogelijk.⁵⁶³ Er zijn geen onvergeeflijke zonden.⁵⁶⁴ Wel is het verloothenen van Christus een zonde, die zolang ze niet wordt geboet een onoverkomelijke barrière vormt op de weg tot het heil.⁵⁶⁵ Maar de repositie van ledematen in het lichaam van Christus is na boetedoening weer mogelijk. Deze ἀποκατάστασις is een teken van de universele ἀποκατάστασις.⁵⁶⁶ Tevens is het een teken van Gods goedheid.⁵⁶⁷ Zoals de tuchttoefening plaats kan vinden in de vorm van verkondiging of excommunicatie, zo kan het 'ontbinden' van de zondaar zich ook voltrekken door schuldvergeving in de kracht van de Heilige Geest of door de leer, die van dwalingen geneest en fouten herstelt.⁵⁶⁸ En naarmate iemand beter is (ont)bindt hij in meer hemelen.⁵⁶⁹ De potestas hangt samen met iemands persoonlijke kwaliteit.⁵⁷⁰

De ware priester zal begripvol vergeving schenken.⁵⁷¹

Dat er grenzen aan de boetedoening zijn, maakt Origenes duidelijk, als hij zegt, dat er mensen zijn, die er niet horen, maar dat er ook mensen zijn, die ten gevolge van een overdreven boetedoening niet naar de kerk en de eucharistie komen. Dat keurt hij af.⁵⁷²

VIII. De algemeenheid van de kerk.

De uitdrukking "katholieke kerk" wordt door Origenes vooral gebruikt, als het gaat over de rechtzinnigheid van haar geloof.⁵⁷³

Het universele karakter van de kerk gaat terug op de oorspronkelijke eenheid van het menselijke geslacht. De verdeeldheid is een straf.⁵⁷⁴ Het gaat nu om de redding van het gehele menselijke geslacht.⁵⁷⁵ Bij iedere mens zijn hiervoor aanknopingspunten te vinden in het beginsel van het beeld Gods, in de vonken van de Logos.⁵⁷⁶ Het heil is dan ook bestemd voor de gehele redelijke schepping.⁵⁷⁷

Tegenover het particularisme van Israël stelt Origenes de universele betekenis van het geestelijke Israël⁵⁷⁸: de zonen van Adam en Eva.⁵⁷⁹ De kerk van den beginne is wereldkerk. De joden vormden slechts één aspect.⁵⁸⁰ In Christus wordt de oorspronkelijke eenheid hersteld.⁵⁸¹ Door Hem brak het heil buiten de grenzen van Israël.⁵⁸² Aan Hem is het universele karakter van de verzoening en de vergeving te danken.⁵⁸³ Want "de Zon der gerechtigheid" (Mal.4,1) gaat de hele wereld rond.⁵⁸⁴ Maar terwijl er wereldwijd licht is, heerst er in "Judea" duisternis.⁵⁸⁵ Door de schepping is Christus het hoofd van de kosmos (Col.1,15), maar Hij is ook het hoofd van de kerk.⁵⁸⁶ En "het lichaam van Christus" is niet alleen aanduiding van de kerk, maar ook van het gehele menselijke geslacht, van de gehele schepping, die zich bekeert.⁵⁸⁷ Christus is de bloem van de gehele wereld.⁵⁸⁸ De genade van de goddelijke dauw ligt over de ganse aarde.⁵⁸⁹

De gelovigen moeten analoog aan Christus ook dienstbaar zijn aan de redding van de mensen overal.⁵⁹⁰ De missionaire taak van de kerk is haar universele dienst: de wereldwijde prediking.⁵⁹¹ Zij moet de wereld verlichten.⁵⁹² En nu kan de gehele aarde de trompetten van het Evangelie horen.⁵⁹³ Tot aan de einden der aarde reikt het Evangelie: Gen.1,28 ("Weest vruchtbaar en wordt talrijk, vervult de aarde!") wordt werkelijkheid.⁵⁹⁴ De wereld wordt stormenderhand door het Woord van God in bezit genomen⁵⁹⁵, "heel het gebied van Sihon".⁵⁹⁶ En de hele wereld stroomt tot Christus⁵⁹⁷: het grote gevolg van de koningin van Scheba.⁵⁹⁸ En niet alleen wordt overal het Woord verkondigd, maar ook wordt over heel de aarde de doop bediend.⁵⁹⁹ Uit alle volken worden

mensen tot het heil getrokken.⁶⁰⁰ Wereldwijd en uit alle tijden worden zij samengebracht tot de ene Bruid van Christus.⁶⁰¹ Overal worden gemeenten vergaderd⁶⁰² en verrijzen bedehuizen.⁶⁰³ En ondanks de vervolgingen gaat de uitbreiding van het christendom onstuitbaar door: over de gehele wereld treft men "het nieuwe en jonge volk"⁶⁰⁴, "het bezit van God"⁶⁰⁵, de nieuwe planting aan.⁶⁰⁶

Enerzijds spreekt Origenes over de eenheid van de universele kerk, maar anderzijds over de verschillende plaatselijke kerken. P.Battifol⁶⁰⁷ en G.Bardy⁶⁰⁸ wijzen erop, dat Origenes zelfs enige voorkeur heeft voor het meervoud "kerken".⁶⁰⁹ *"Weliswaar is de kerk één persoon, maar toch zijn er talloze kerken over het rond der aarde verspreid"*, zegt Origenes.⁶¹⁰ Hij noemt die kerken "moeders"⁶¹¹, "koninklijke dochters"⁶¹² of "jonge meisjes"⁶¹³, "wijnstokken"⁶¹⁴ en "wijnngaarden"⁶¹⁵, "versterkte steden".⁶¹⁶

De vele plaatselijke kerken vormen niettemin een eenheid.⁶¹⁷ Een stelregel van Origenes is namelijk, dat elke menigte gelijken één is.⁶¹⁸ En de kerken zijn met elkaar verbonden door het ene geloof en doordat uit al die kerken over de gehele wereld één lofzang oprijst en er één liturgie wordt gevierd.⁶¹⁹

Toch ziet Origenes in de veelheid van de kerken ook nog een stuk onvolmaaktheid. De kerken zijn velen, zolang ze nog in ontwikkeling zijn en één, wanneer ze tot volmaaktheid zijn gekomen.⁶²⁰ Nu zijn er nog zondaren in de kerken⁶²¹ en ketters trachten de kerken van Christus in verwarring te brengen⁶²², zodat hele vergaderingen, hele kerken te gronde gaan en worden afgemaaid door ketterijen.⁶²³ De periode van de vele kerken is de voorlaatste fase van de geschiedenis, totdat tenslotte alles in eenheid aan God onderworpen is.⁶²⁴

1. "Extra ecclesiam nulla salus."

De kerk is exclusief de plaats van het heil. Naar aanleiding van de geschiedenis van Rachab zegt Origenes: *"buiten dit huis, d.i. buiten de kerk, wordt niemand gered"*, *"want zij wist, dat er voor niemand redding was dan in het bloed van Christus"*. "Extra ecclesiam" wil dus zoveel zeggen als "extra Christum". Dit getuigt van een spirituele kerkopvatting en niet van een institutionele.⁶²⁵

Impliciet gaat Origenes er bij het verhaal van de ark van Noach ook van uit, dat men alleen door middel van de kerk en door de doop kan ontkomen.⁶²⁶ Alleen de kerk, Jaël, leidt tot het heil.⁶²⁷ Wie buiten Sion,

buiten de gemeenten Gods blijft, zal door de Duivel worden vernietigd.⁶²⁸

2. Kerk en staat.

Als in Col.2,10 gesproken wordt over de macht van de verhoogde Heer, dan vallen onder die macht zowel de kerk als de wereld.⁶²⁹ Christus is als tweede Adam koning over alles.⁶³⁰ Deze universele pretentie roept verzet op bij de wereldse machthebbers: "de koningen der aarde scharen zich in slagorde en de machthebbers spannen samen tegen de Here en tegen Zijn Gezalfde" (Ps.2,2).⁶³¹ Origenes vergelijkt deze wereldmachten met de Heethieten e.d., die zich in het Oude Testament tegen het volk van God keerden.⁶³² De vervolging door de heidense overheid ziet hij als werk van de Duivel.⁶³³ Hij is de eigenlijke vervolger en de Romeinse overheid en overheidsdienaren zijn slechts instrumenten.⁶³⁴ En vooral de christenen zijn daarom het mikpunt: ieder die in Christus vroom wil leven, lijdt vervolging (2 Tim.3,12).⁶³⁵ In de christenen wordt op heel deze aarde Christus zelf vervolgd en berecht.⁶³⁶ Deze tijd van "snoei" kan ertoe leiden, dat de gelovigen meer vrucht dragen. Zulke vruchten zijn het belijden van het geloof of een bloedgetuigenis.⁶³⁷ Daarom spoort Origenes hen aan om niet onder de druk van de vervolgingen het geloof te verloochenen.⁶³⁸ Aan de ene kant wekt hij op tot onbevreesdheid, maar aan de andere kant staat hij toe te vluchten om zo te voorkomen, dat men Christus verloochent.⁶³⁹ Hij vergelijkt de stormen, die tegen de kerken woeden, met de storm op het meer (Mat.8,23-27 c.p.).⁶⁴⁰ Jezus beschermt tegen gevaren, die van buiten of van binnen de kerk komen.⁶⁴¹ Men moet het martelaarschap niet zoeken.⁶⁴² Maar het kan de uiterste consequentie zijn van het getuigen, dat men tot slachtschapen wordt.⁶⁴³ Hij vindt het daarom een slecht teken, dat het aantal martelaren minder wordt: vroeger waren er martelaren, maar nu?⁶⁴⁴

Het verwijt, dat de christenen gemaakt wordt, is dat zij door hun "atheïsme" staatsgevaarlijk zijn en verantwoordelijk voor oorlogen en hongersnoden, pestepidemieën en aardbevingen.⁶⁴⁵ Origenes poneert daar tegenover, dat christenen juist een positieve invloed op het wereldgebeuren hebben. Zij weerhouden juist die vijandige machten.⁶⁴⁶ Als zou terugkeren zij het bederf.⁶⁴⁷ De kerken voeren geen politieke, maar een religieuze, ethische oppositie ten behoeve van de bekering en hervorming van de wereld. Daarom moeten zij zich niet compromitteren met de staat en de politiek. Haar grootste solidariteit is, als ze haar eigen taak in de wereld blijft vervullen door mensen bij te staan op de weg naar

de hemelse stad.⁶⁴⁸ Zij strijdt niet met wereldlijke wapens, maar met geestelijke. Eén van die wapens is het gebed, waarmee ze strijdt aan de kant van de rechtvaardige overheid.⁶⁴⁹

IX. De apostoliciteit van de kerk.

Na Christus zijn het de apostelen geweest, die het Evangelie en het hemelse Woord bedienden.⁶⁵⁰ Christus spreekt in de apostelen⁶⁵¹ en Hij overwint door hun verkondiging.⁶⁵² Als boden van het Evangelie spelen de apostelen dus een belangrijke rol.⁶⁵³ Zij zijn instrumenten van het heil, maar het Woord van God moet centraal blijven staan.⁶⁵⁴ Hoogtepunt van hun prediking is Christus.⁶⁵⁵

Op het fundament van apostelen en profeten is de kerk gebouwd (Ef.2,20)⁶⁵⁶, omdat zij het fundament Christus gelegd hebben door over Hem te onderwijzen.⁶⁵⁷ De kerk is niet alleen op Petrus gebouwd: hij is niet exclusief "de rots". Origenes gebruikt deze benaming zowel voor Christus en Zijn leer, als voor Petrus, de apostelen en profeten en voor alle andere navolgers van Christus.⁶⁵⁸

De apostelen waren de eersten, die achter de letter een geestelijk en evangelisch woord hebben ontdekt.⁶⁵⁹ Zij zijn olie-verkopers, zij slijten het Woord van de leer.⁶⁶⁰ Zij zoeken het heil voor de mensen.⁶⁶¹ Zij zijn nodig om de heiligen toe te rusten.⁶⁶² Zij hebben een ondersteunende functie, zoals de ceders Gods de wijnstok steunen.⁶⁶³ Zij baren de weifelenden op-nieuw.⁶⁶⁴ Zij verlichten hen, die tot God naderen, als een kandelaar.⁶⁶⁵ Maar kunnen mensen ook in vuur en vlam zetten door hun eigen tongen als van vuur (Hand.2,3).⁶⁶⁶

Zij oefenen ook tucht⁶⁶⁷ en doen verzoening (via het Woord): zij dragen als zonen van Christus met Hem de zonden.⁶⁶⁸ En wie gebonden is door eigen zonden, moet door de leer van de apostelen weer losgemaakt worden.⁶⁶⁹ Het voorbeeld van de apostelen is solide om na te volgen.⁶⁷⁰ Als de besten van het lichaam van Christus worden ze Zijn ziel genoemd (Mat.26,38).⁶⁷¹ Als rammen, als belhamels gaan zij de kudde voor.⁶⁷²

Zij zijn minder dan Jezus: zij hebben het Woord van God en de Heilige Geest anders ontvangen dan Christus.⁶⁷³ Het Woord van God gaat boven hen uit.⁶⁷⁴ Sommige mensen worden "slechts" door de apostelen verlicht en niet door Christus zelf: omdat zij het directe licht van Christus niet kunnen verdragen, krijgen zij het indirect via de apostelen.⁶⁷⁵ Christus is het licht der apostelen, de apostelen zijn het licht der wereld.⁶⁷⁶

In de beginfase van het geloof spelen engelen, apostelen en heiligen een be-

langrijke rol, maar door Christus en de Heilige Geest komen pas de vruchten.⁶⁷⁷ Zij zijn de vrienden van de Bruidegom, maar niet de Bruidegom zelf.⁶⁷⁸ Zij zijn de slaven, die tot de Bruiloft nodigen (Mat.22,1-14).⁶⁷⁹ De apostelen vormen "de ware kerk" (Ef.5,27), maar niet exclusief.⁶⁸⁰ Ook zij, die bouwen op het fundament van de apostelen.⁶⁸¹ Er is verband tussen de apostelen en de ambtsdragers in de kerk: de apostelen en de huidige kerkbestuurders verstaan het Woord van God.⁶⁸² De huidige kerkleiding oefent evenals de apostelen tucht uit.⁶⁸³ En wat de priesters in de kerk en de apostelen bindt is de gave van de Heilige Geest.⁶⁸⁴ De naam "presbyter" hoort eigenlijk bij de apostelen en bij mensen zoals zij.⁶⁸⁵

Apostelen, bisschoppen en leraren worden door Origenes vergeleken met de herbergier uit de gelijkenis van de Barmhartige Samaritaan (Luc.10, 25-37).⁶⁸⁶ Hier worden ook leraren genoemd. Zij worden gerekend tot de leiders van de kerk.⁶⁸⁷ De apostelen zijn ook de basis voor het getuigenis van de leraren⁶⁸⁸, want de apostelen en later de leraren gaven een evangelische uiteenzetting van de letter van de Wet.⁶⁸⁹ Apostelen en leraren zijn bemiddelaars in de navolging van Christus.⁶⁹⁰ Zij zijn evenals de gnostici specifieke lichtdragers.⁶⁹¹ Maar ook in alle anderen, die het Evangelie uiteenzetten, spreekt Christus⁶⁹² en alle volmaakten worden zelf licht voor anderen.⁶⁹³

Zo vervaagt het exclusieve van het apostelschap enigszins, doordat ook anderen hetzelfde fundament, Christus, hebben gelegd en daarop de gemeente bouwen.⁶⁹⁴ Er is bij Origenes eerder sprake van een "traditio apostolica" dan van een "successio apostolica": de kerk moet wel met apostelen en profeten verbonden blijven, maar in de verkondiging, zoals die door de apostelen is gebracht.⁶⁹⁵

Als basis voor de apostelen dienden ook de oud-testamentische profeten.⁶⁹⁶ De kerk bewaart de apostelen en profeten.⁶⁹⁷ Zij zijn als wolken, die de openbaring van Christus "regenen".⁶⁹⁸ Hierbij is het soms niet duidelijk of Origenes de oud- of de nieuw-testamentische profeten bedoelt.

Christus komt tot ons in de geschriften van apostelen en profeten, die Hem openbaren. In verband met Ef.4,11 valt hier waarschijnlijk aan de nieuw-testamentische profeten te denken.⁶⁹⁹ De gave van de profetie is in de kerk gegeven aan hen, die tot opbouw en vertroosting spreken.⁷⁰⁰ Wat hun leven aangaat, kun je zeggen, dat bij apostelen en profeten de leer en het leven in evenwicht zijn.⁷⁰¹

In hun geschriften zijn de apostelen nog onder ons.⁷⁰² Als "rivieren" verspreiden zij kennis, waarbij de mensen verademing vinden.⁷⁰³ De gelovigen moeten hun woorden lezen en ernaar leven.⁷⁰⁴

X. De opbouw van de kerk.

Jezus Christus is van fundamentele betekenis voor de kerk. En omdat apostelen en profeten dit fundament hebben gelegd, kunnen ook zij het fundament van de kerk genoemd worden.⁷⁰⁵ Een fundament is echter slechts de aanzet voor een gebouw. Over de kerk, die op dit fundament wordt gebouwd, kan daarom gesproken worden als over een huis en een heiligdom.⁷⁰⁶ Anders dan een tent draagt een bouwwerk een solide en blijvend karakter.⁷⁰⁷ God is de ontwerper van het gebouw.⁷⁰⁸ Christus is behalve het fundament ook de uitvoerder.⁷⁰⁹ En de gelovigen zijn de bouwmaterialen of de bouwers zelf.⁷¹⁰

De kerk bevindt zich nog in de opbouwfase. Het woord "bouwen", dat in verband met de kerk wordt gebruikt, duidt op een ontwikkeling, op een proces, dat nog gaande is en waarbij de menselijke keuze en de macht van God samenwerken.⁷¹¹ De kerk moet gebouwd en gesticht worden. Wat Origenes onder stichting verstaat, brengt hij zelf zo onder woorden: *"wat de vreze des Heren vermeerdert, wat tot boete terugroept, wat tot belijdenis van misdaden leidt, wat ons dag en nacht doet overdenken hoe we de Here zullen behagen, opdat we vruchtdragende ranken worden aan de ware wijnstok Christus Jezus (cf. Joh. 15,1)..."*⁷¹² Aan de opbouw van de kerk dragen vooral het charisma van de profetie en van de prediking bij.⁷¹³ De kerk is als instrument van de verkondiging een bemiddelende instantie, waardoor het verlossingswerk van Christus wordt voortgezet.⁷¹⁴ Het voortbestaan van de kerk is namelijk afhankelijk van het voortbrengen van "kinderen" door middel van de verkondiging.⁷¹⁵ De kerk is "Stätte der Erziehung des wahren Gnostikers" zegt H. Koch.⁷¹⁶ Ze is een bolwerk van geloof, wijsheid en liefde⁷¹⁷, ommuurd door de waarheid van het Woord⁷¹⁸, "een pijler en fundament der waarheid" (1 Tim. 3,15), die vastheid geeft.⁷¹⁹

Alleen "de kerk van de veelvormige wijsheid Gods" (cf. Ef. 3,10) leidt tot het heil.⁷²⁰ Want op het terrein van de kerk ligt *"de verkondiging van het kerkelijke en gezonde woord"*.⁷²¹ De vier evangeliën zijn elementair voor het geloof en de kerk, omdat zij de verzoening verkondigen.⁷²² Maar de enig juiste uitleg van de Heilige Schriften vindt binnen de kerk plaats, door de kerkelijke leraars en predikers.⁷²³

Het Woord van God klinkt voort in de prediking, in de leer en in de persoonlijke meditatie van mensen.⁷²⁴ En niet alleen is er de catechese naar de doop toe, maar daarna gaat het leerproces ook door.⁷²⁵ Het persoonlijke Bijbelgebruik wordt door Origenes daarbij aangestimuleerd.⁷²⁶ Hij spreekt

meerdere malen over het mediteren over de Schriften en vergelijkt het met het herkauwen van dieren.⁷²⁷ Daarbij gaat het om een geestelijke manier van Bijbellezen.⁷²⁸

Maar ook zijn er mensen, die van God de genade van het Woord hebben ontvangen om door onderwijs aangaande Jezus andere mensen te redden.⁷²⁹ *"De lampen zijn brandende van hen, die in de kerk het katholieke geloof doceren en het volk van God met het Woord der waarheid verlichten."*⁷³⁰ Zo worden in de samenkomst van de gemeente de Schriften verklaard.⁷³¹ Prediker en leraar brengen het Woord van God, opdat de mensen vruchtdragen.⁷³² De vruchten komen echter van God.⁷³³ Door het magisterium van de priester wordt het volk naar het Beloofde Land gevoerd. Maar niet alle priesters kwijten zich goed van hun taak.⁷³⁴ Echter, ook al gaat het Woord van God tegen henzelf in, lerars moeten in de kerk het Woord naar waarheid prediken.⁷³⁵ De leraar der kerk is "een schuldenaar van wijzen en onwetenden" (cf. Rom. 1,14), d.w.z. hij moet verstandigen en eenvoudigen onderrichten.⁷³⁶ De algemene prediking is voor de eenvoudigen, de "*ratio fidei*" en de uitleg van de Wijsheid Gods is voor de volmaakten.⁷³⁷ Soms moet er naar het zwaard van het Woord worden gegrepen (Ehud), maar soms moet de ziel met zachtmoedige bewogenheid omgeploegd worden (Samgar).⁷³⁸ Een leraar brengt zowel licht als vuur en vuur kan zowel verwarmen als louteren.⁷³⁹ Kortom, de Woordverkondiging kan verschillende vormen aannemen.

Het dogma der waarheid en de mysteriën der kennis kunnen alleen gebracht worden door hen, die als ranken met Christus verbonden blijven⁷⁴⁰ en die in navolging van de apostelen de letter van de Wet tot evangelisch betoog maken.⁷⁴¹ Daarom kent Origenes aan de leraren in de kerk de hoogste rang toe: zij vormen het gebinte van het schip der kerk. Zij troosten en vermanen de gelovigen, maar bieden ook weerstand aan de ketterij.⁷⁴² De vraag kan hier gesteld worden of de leraar een speciaal ambt in de kerkelijke hiërarchie bekleedt. Daarvan blijkt echter niets.⁷⁴³ Evenmin blijkt, dat de leraar identiek is met de priester. Men denke aan Origenes' eigen leraarschap, voordat hij was gewijd. Vooronderstelling voor het waarachtige leraarschap is een nauwe band aan Christus én iemands levenswandel. Op grond daarvan ontvangt hij een bijzonder charisma.⁷⁴⁴ Het Woord van de leer is zo'n genade van de Heilige Geest.⁷⁴⁵ Hij kan dus tot de priesters behoren en ambtsdrager zijn, maar noodzakelijk is dat niet. In Origenes' dagen was de worsteling tussen charisma en ambt nog niet overal beslist. En dat Origenes aan de leraar de hoogste rang in de kerk toekent hangt samen met de intieme band met Christus, die het veronderstelt, én met de nadruk, die bij Origenes valt op de

functie van het Woord en het aspect van het kennen, de γυναικ. Origenes legt ook in verband met de eucharistie nadruk op de verbale presentie van de Logos.⁷⁴⁶ Hij noemt de leraar en de prediker in één adem, zonder dat duidelijk wordt welk onderscheid er precies is.

Zo wordt de aarde gezegend in profeten en leraren.⁷⁴⁷ Maar er zijn in de kerk ook valse leraren en valse profeten⁷⁴⁸: leraren, die het Evangelie onderwijzen, maar er niet uit leven.⁷⁴⁹ Op hen, die de leer doorgeven, rust echter een grote verantwoordelijkheid en wie slecht leren, zondigen zwaarder dan wie slecht leven.⁷⁵⁰ Die valse leraars stellen tegenover de zoetheid van de kerkleer het wrange van de ketterse dogma's en hun steriele leer.⁷⁵¹

De verkondiging van het Woord dient tot stichting en opbouw van de kerk, maar daartoe moet ze wel in het geloof worden aangenomen, want alleen door het geloof wordt de "exodus" uit de wereld gerealiseerd.⁷⁵² Door het geloof wordt iemand geënt op de goede olijf en krijgt deel aan de wortel, Christus.⁷⁵³ Hij wordt door het geloof in Hem Zijn broeder.⁷⁵⁴ Of -als men de nadruk legt op het kennis-aspect - Zijn leerling.⁷⁵⁵ Ook kan men onderscheiden tussen hen, die uit vrees tot het geloof komen en die uit liefde komen: de eersten zijn "slaven", de laatsten "zonen".⁷⁵⁶ Het door elkaar lopen van beelden uit de wereld van de *familia Christi* (hoofdstuk 3) houdt verband met "the common character" van het geloof. Met alle nuances hebben *vader, moeder, zoon en dochter, broeder en zuster, slaaf, vriend en leerling* dezelfde "story" met Jezus.⁷⁵⁷

Verbonden door het ene geloof is er echter wel verschil in rangorde vanwege het verschil in vordering van het geloof.⁷⁵⁸ Er is namelijk sprake van ἀναβαίνειν⁷⁵⁹ en van προκόπτειν in het geloof.⁷⁶⁰

Een mens moet het geschenk van het geloof aanbieden om de genade van de Heilige Geest te ontvangen.⁷⁶¹ En door het geloof én de genade van de Heilige Geest brengt hij dan vruchten voort.⁷⁶² Zo worden zij, die "in fide" zijn, "reine dieren" genoemd.⁷⁶³ Zij zijn "het zout", omdat door hun geloof de wereld bewaard wordt.⁷⁶⁴ Het gezicht van de kerk wordt bepaald door de deugden van de gelovigen.⁷⁶⁵ Zij zijn de krans op het hoofd van Christus.⁷⁶⁶ De bestaansgrond van de kerk is, dat zij blijft bij het geloof, door de Heilige Geest.⁷⁶⁷

Binnen de kerk ontvangt men groter genade, maar ook groter verantwoordelijkheid.⁷⁶⁸ Als iemand tegen beter weten in zondigt, zondigt hij erger.⁷⁶⁹

Wanneer de stichting en de opbouw van de kerk effect hebben, wordt de Boze uit het hart van de mens verdreven en vindt de Logos er een tempel.⁷⁷⁰ Ook de kerk wordt een tempel, omdat en voor zover zij het beeld van God draagt en God er woont⁷⁷¹ en er vereerd wordt in "a liturgy of life".⁷⁷²

XI. Catechumenaat en doop.

De tijd van voorbereiding op de doop, het catechumenaat, nam waarschijnlijk geruime tijd in beslag. Origenes vergelijkt die periode met de tijd tussen het doortrekken van de Rode Zee en van de Jordaan.⁷⁷³ In de zielen van de catechumenen werd dan nieuw land ontgonnen.⁷⁷⁴ Soms werden zij onderwezen in tijden van vervolging en onder de dreiging van het martelaarschap.⁷⁷⁵ Dan schrokken sommigen terug voor de consequenties en vielen af. Zo vond er al een zekere schifting plaats.⁷⁷⁶ Er werd grote nadruk op gelegd, dat de catechumenen de juiste instelling hadden: het leven vormt de grondslag, voordat "de levende" wordt onderricht.⁷⁷⁷ Zij moeten met de juiste dispositie tot de doop komen, want het nut van de doop hangt samen met de gezindheid. Wie niet in de juiste gezindheid nadert, zal het tot een zwaarder oordeel zijn.⁷⁷⁸ Men moet eerst "*egredi*", breken met de zondige wereld en uit het geestelijke Egypte trekken (de exodus), voor men de doop kan ontvangen.⁷⁷⁹

Origenes ziet hen in 1 Cor.1,2 aangeduid als "de geroepen"⁷⁸⁰ en als degenen, "die de naam des Heren aanroepen", maar nog geen vruchten dragen. Toch wordt de kerk hierdoor al ten dele bevestigd, want er bestaat de hoop, dat ze nog eens vrucht zullen gaan dragen.⁷⁸¹ Zij worden tot vruchtbare bomen, als God zelf, de landman, hen plant.⁷⁸²

De ziel of de kerk ontmoeten Christus behalve bij de Schrift ook bij de doop.⁷⁸³ Origenes legt verband met Noach en de zondvloed: zoals Noach en de zijnen gered werden, zo worden de gelovigen gered door de doop. Impliciet gaat hij ervan uit, dat men alleen door de kerk en de doop kan ontkomen.⁷⁸⁴ Bij de doop vindt het "pascha" plaats, de *διάβασις* uit de duisternis tot het licht. Het is het begin van een nieuwe geboorte (cf. Tit.3,5), van een nieuwe levensstijl, waartoe volgens Origenes ook de missionaire taak van de gelovigen behoort.⁷⁸⁵ Hij ziet zowel in de doortocht door de Rode Zee⁷⁸⁶ als in de doortocht door de Jordaan een type van de doop.⁷⁸⁷ Door de doop gaat men het erfdeel van Christus binnen.⁷⁸⁸ In aansluiting op Rom.6,4 zegt Origenes, dat men door de doop begraven wordt in de dood om met Christus op te staan in een nieuw leven als voorshot op de uiteindelijke opstanding.⁷⁸⁹ In de doop wordt de vergeving der zonden geschonken⁷⁹⁰: zij worden weggesnoeid.⁷⁹¹ Er wordt verzoening gedaan.⁷⁹² Door de doop wordt de betekenis van het kruis effectief en Christus wordt verheerlijkt, als mensen worden gedoopt.⁷⁹³ Door het waterbad van de doop worden mensen gereinigd⁷⁹⁴ van hun melaatsheid (cf. Naäman).⁷⁹⁵ Zij worden "reine dieren", door de genade van de doop gewijd

voor de altaren van God.⁷⁹⁶ En de kerk, die zo door het waterbad is gereinigd, is het witte paard uit Openb.19,11-14.⁷⁹⁷ Ze kan eveneens worden vergeleken met kaneel, dat symbool is van het vlekkeloze.⁷⁹⁸ Wie tot het bad van de wedergeboorte (Tit.3,5) komt, komt tot rust, als hij de last van de zonde heeft afgelegd.⁷⁹⁹

Ook kan de doop staan in het teken van de verlichting (φωτισμός) in verband met de *traditio doctrinae*, de *traditio fidei*.⁸⁰⁰ Origenes legt eveneens verband tussen de doop en de ανάληψις, de ten hemel opneming (cf. Elia).⁸⁰¹

Door de doop doet men afstand van de wereld en zweert de Duivel en de duivelse machten af: de (*ab*)*renuntiatio*.⁸⁰²

Bij de doop wordt het geloof in de drieënige God beleden en wordt in Zijn naam de doop bediend.⁸⁰³ Zonde van een gedoopte is daarom erger, omdat hij heiligschennis bedrijft: hij zondigt tegen Hem in wiens naam hij gedoopt is.⁸⁰⁴

Ook vindt bij de doop een zalving plaats: daardoor wordt men aesteld in het priesterschap van alle gelovigen: men ontvangt de *sacerdotii gratia*, mits men daarvoor de juiste gezindheid heeft.⁸⁰⁵

De veelkleurige heidenvolken, die "getekend" zijn door de doop, worden door Origenes vergeleken met de getekende schapen van Jakob. Het is mogelijk, maar niet noodzakelijk, dat hierin een verwijzing ligt besloten naar de *signatio in fronte*.⁸⁰⁶

De ziel, die door de doop van haar smet gereinigd is, wordt als Bruid van Christus aangenomen.⁸⁰⁷ Dat zelfde geldt voor de kerk.⁸⁰⁸ Men wordt door de doop bevrijd tot het zoonschap van God⁸⁰⁹ en van het ware Israël: men "ziet God" ("Israël") in Christus.⁸¹⁰ Door de "besnijdenis", die in de doop gegeven is (cf.Col.2,11-12), wordt men een ware jood.⁸¹¹ En tegenover de *generatio mortalis* staat de *regeneratio baptismi*. Men komt door de doop weer in het paradijs, de kerk.⁸¹² Hierbij valt de nadruk op het werk van de Geest: men wordt (weder)geboren door water én door Geest⁸¹³ en ontvangt ook de genade van de Heilige Geest.⁸¹⁴ Nu kan God in de mensen wonen.⁸¹⁵

God wil, dat we na het ontvangen van de genade van de doop niet weer zondigen.⁸¹⁶ Dat betekent, dat er nog een harde strijd gevoerd moet worden tegen de Duivel⁸¹⁷, voordat men in Jerusalem, de stad van de levende God, komt.⁸¹⁸ Daarbij is echter Christus de leidsman en bevelhebber (*dux*).⁸¹⁹ Wie na de doop in de zonde volhardt is wel door water gewassen, maar heeft niet de genade van de Heilige Geest ontvangen. Origenes onderscheidt daarom tussen de publieke doopsbediening en de doop in het verborgene. Hier-

voor is de juiste dispositie nodig en alleen dan ontvangt men ook de genade van de Heilige Geest.⁸²⁰ Ook komt het voor, dat gedoopten terugvallen en de zoetheid van de hemelse genade niet bewaren.⁸²¹

De doop is een samenbindende factor, want de eenheid, die allen in de kerk omsluit, is die van het ene lichaam, de ene Geest, het ene geloof en de ene doop.⁸²²

XII. Het eschaton.

Origenes heeft een dynamisch kerkbegrip. Dat komt tot uitdrukking bij al de grote thema's in zijn ecclesiologie: het gaat over de opbouw van het lichaam van Christus (hoofdstuk 1)⁸²³, het opgroeien tot Zijn Bruid (hoofdstuk 2)⁸²⁴, de bouw van het huis van de kerk, de tempel (hoofdstuk 4)⁸²⁵, het volk onderweg naar het Beloofde Land (hoofdstuk 5)⁸²⁶ en het beklimmen van de berg (hoofdstuk 6).⁸²⁷

Daarbij is er bij Origenes sprake van ἀπο-κατάστασις, *restitutio*. Het gaat om het her-stel van het lichaam van Christus⁸²⁸, het teruggeven van de Bruid aan de Bruidegom⁸²⁹ en het terug-voeren van de zonen Gods⁸³⁰, van het aardse naar het hemelse⁸³¹ en van het zichtbare naar het onzichtbare.⁸³²

Thema's uit de "Urzeit" komen in de "Endzeit" terug: het paradijs⁸³³, Noach en de zondvloed⁸³⁴, de uittocht⁸³⁵, de woestijnreis⁸³⁶, de intocht in het Beloofde Land⁸³⁷, Jerusalem⁸³⁸, het koningschap van David.⁸³⁹ Het gaat hierbij echter niet om herhaling, maar om eschatologische vervulling.⁸⁴⁰

Van grote betekenis is de opstanding van Christus. Wie met Hem begraven is in de doop, staat ook met Hem op in nieuwheid des levens, die overigens slechts een voorschot is op de uiteindelijke opstanding. Deze wordt gaandeweg gerealiseerd, als Jezus Christus de gemeente tot volmaaktheid voert en het werk, dat de Vader Hem te doen gaf, voltooit.⁸⁴¹ Er is een proces gaande⁸⁴² van opstanding en opwekking⁸⁴³ en van eenwording.⁸⁴⁴

In de empirische gemeente realiseert zich slechts een deel van het ideaal: zij preludeert op de voltooiing.⁸⁴⁵

Dit dynamische aspect van de voortschrijdende realisering van het lichaam van Christus neemt bij Origenes een belangrijke plaats in.⁸⁴⁶ De kerk is voorhede.⁸⁴⁷ Ze is anticipatie op het uiteindelijke paradijs⁸⁴⁸, het Land van Belofte⁸⁴⁹, het hemels Jerusalem.⁸⁵⁰

De kerk leeft in het spanningsveld van het "reeds" en het "nog niet", tussen volmaaktheid en verleiding.⁸⁵¹ En het koninkrijk is nog kwetsbaar als een kind.⁸⁵²

Maar de gelovigen moeten zich laten inspireren door het eschaton, daarop de blik gericht houden en er in volharden⁸⁵³ en leven vanuit het perspectief van het betere Jerusalem.⁸⁵⁴

Intussen houdt God de dag van de voltooiing nog tegen, totdat de volheid der heidenen zal zijn binnengegaan.⁸⁵⁵

Origenes beschrijft het eschaton als de tijd van de κατοικία⁸⁵⁶, van het ware burgerschap en het ware vaderland.⁸⁵⁷ Hij onderscheidt op grond van Hebr.12,22-23 vier "*ordines sanctorum*" in de hemel, waarvan de hoogste "de kerk van de eerstgeborenen" is.⁸⁵⁸ Die verscheidenheid berust op het verschil in verdienste.⁸⁵⁹ Maar het kan toch niet de uiteindelijke bedoeling zijn, dat er een diversiteit van hemelse gelukzaligheden is. Het is een voorlaatste fase.⁸⁶⁰ Immers, de eenheid is voor Origenes de hoogste gelukzaligheid, de eschatologische gave bij uitstek.⁸⁶¹ Maar zoals het feest van de nieuwe maan gevierd wordt, als de maan "*het dichtst bij de zon staat en er geheel mee verbonden is*" zo kan de kerk, die hij met de maan vergelijkt, dicht naderen tot de Zon der gerechtigheid, Christus, en één geest met Hem worden (1 Cor. 6,17). En de hoogste vervulling van de kerk is, dat ze als maan onzichtbaar wordt en alle rechtvaardigen tezamen als één zon zullen stralen in het koninkrijk van de Vader.⁸⁶² Of anders gezegd: Christus is ἡ αὐτοβασιλεία (het woord is door Origenes gevormd en komt alleen bij hem voor!) en de koning van de hemelen. Hij is zelf het koninkrijk der hemelen (cf. Mat.18,23). De gelovigen gaan op in Christus, worden het koninkrijk van Christus en vervolgens worden ze aan God overgedragen, dat Hij over hen regeert.⁸⁶³ En dan is alles tot vrede gebracht en in eenheid aan de Vader onderworpen en is God alles in allen (1 Cor.15,28).⁸⁶⁴ Dan zullen zij, die door de Logos tot God gekomen zijn, slechts één bezigheid hebben: God aanschouwen en zo één zoon zijn.⁸⁶⁵ "*Dan zal het ware, onverstoorde feest er zijn...*"⁸⁶⁶

MYSTERIUM ECCLESIAE

Beelden voor de kerk

en haar leden

bij Origenes

F. Ledegang

MYSTERIUM ECCLESIAE

Beelden voor de kerk

en haar leden

bij Origenes

D e e l 2

Noten, litteratuur en registers

INHOUDSOPGAVE

Noten	5-280
Bibliografie	283-309
Registers	
I. Bijbelplaatsen	311-337
II. Philo	338-341
III. Andere joodse geschriften	341
IV. Clemens Alexandrinus	341-345
V. Origenes	346-391
VI. Andere chr.auteurs	391-404
VII. Klassieke auteurs	404-405
VIII. Namen en zaken	406-439
Summary	441-450
Curriculum vitae	452

NOTEN

INLEIDING

1. A.v.Harnack, *Lehrbuch der Dogmengeschichte I. Die Entstehung des kirchlichen Dogmas*, Tübingen ¹1909 (repr.Darmstadt 1964), over Origenes p.650-697; A.Adam, *Lehrbuch der Dogmengeschichte I. Die Zeit der Alten Kirche*, Gütersloh ³1977, over Origenes p.178-191.
2. R.Ceillier, *Histoire générale des auteurs sacrés et ecclésiastiques II*, Paris 1730 (repr.1865), 741-753; G.Lumper, *Historia theologico-critica de vita, scriptis, atque doctrina sanctorum patrum aliorumque scriptorum ecclesiasticorum trium primorum saeculorum ex virorum doctissimorum literariis monumentis collecta IX*, Augsburg 1792, 339-356; 578-585; W.Münscher, *Handbuch der christlichen Dogmengeschichte II*, Marburg ²1804, 418-419; E.de Pressensé, *Histoire des trois premiers siècles de l'église chrétienne, troisième série: L'histoire du dogme*, Paris 1869, 387-390; R.Seeberg, *Lehrbuch der Dogmengeschichte I. Die Anfänge des Dogmas im nachapostolischen und altkatholischen Zeitalter*, Leipzig-Erlangen ³1922, 545-549; cf.502-504, 532-536; J.Tixeront, *Histoire des dogmes dans l'antiquité chrétienne I. La théologie antenicéenne*, Paris ⁹1924, 318-321; I.F.de Groot, *Conspectus historiae dogmatum ab aetate PP. apostolicorum usque ad saec.13 I*, Rome 1931, 167-171.
3. P.J.Tricalet, *Bibliothèque portative des Pères de l'Église qui renferme l'Histoire abrégée de leur vie; l'Analyse de leurs principaux Écrits; les endroits les plus remarquables de leur Doctrine sur le Dogma, la Morale et la Discipline, avec leurs plus belles Sentences I*, Paris 1758, 257-259; M.Permaneder, *Bibliotheca Patristica II. Patrologia Specialis I*, Landeshut 1843, pars 2, 549-551; Ch.Th.Cruttwell, *A literary history of early Christianity. Including the Fathers and the chief heretical writers of the Ante-Nicene period II*, London 1893, 504-507; J.Quasten, *Patrology II. The Ante-Nicene Literature after Irenaeus, Utrecht-Antwerpen* ⁴1975, 82-83.
4. E.Dublanchy, *Église, DThC* (1939), IV,2,2124: J.C.Plumpe, *Mater Ecclesia. An Inquiry into the Concept of the Church as Mother in Early Christianity* (SCA 5), Washington 1943, 69-80; L.Welserheimb, *Das Kirchenbild der griechischen Väterkommentare zum Hohen Lied, ZKTh* 70 (1948), 405-422; A.Müller, *Ecclesia-Maria. Die Einheit Marias und der Kirche* (Par.5), Freiburg i.S. ²1955, 109-121; J.Daniélou, *MIA EKKHΣIA chez les Pères grecs des premiers siècles, 1054-1954 L'Église et les églises, neuf siècles de douloureuse séparation entre l'Orient et l'Occident. Études et travaux sur l'unité chrétienne*

- offerts à Dom Lambert Beauduin I, Chevetogne 1954, 131-134; K.Delahaye, *Ecclesia Mater chez les Pères des trois premiers siècles. Pour un renouvellement de la Pastorale d'aujourd'hui* (UnSa 46), Paris 1964, 115-121; H.Riedlinger, *Die Makellosigkeit der Kirche in den lateinischen Hohelied-Kommentaren des Mittelalters* (BGPhMA 38/3), Münster i.W. 1958, 23-43.
5. G.Bardy, *La Théologie de l'Église de saint Irénée au concile de Nicée* (UnSa 14), Paris 1947, 128-165.
 6. P.Batifol, *L'Église naissante et le Catholicisme*, Paris 1927, 358-397.
 7. E.R.Redepenning, *Origenes. Eine Darstellung seines Lebens und seiner Lehre I*, Bonn 1841 (repr.Aalen 1966), 349-362; Ch.Bigg, *The Christian Platonists of Alexandria*, Oxford 1886 (repr.Hildesheim-New York 1981), 213-218; Ch.E.Freppel, *Origène II*, Paris 1888, 394-411; E.de Faye, *Origène. Sa vie, son oeuvre, sa pensée III. La doctrine*, Paris 1928, 269-284; H.Koch, *Pronoia und Paideusis. Studien über Origenes und sein Verhältnis zum Platonismus* (AKG 22), Berlin-Leipzig 1932, 78-89; R.Cadiou, *La jeunesse d'Origène, Histoire de l'école d'Alexandrie au début du IIIe siècle* (ETH), Paris 1935, 383-388; H.U.v.Balthasar, *Parole et Mystère chez Origène*, Paris 1957, 47-57, 81-98; A.Lieske, *Die Theologie der Logosmystik bei Origenes* (MBTh 22) Münster i.W. 1938, 27-39, 74-99, 133-154; J.Daniélou, *Origène* (ChrChr 1), Paris 1948, 52-63; A.Gr.Geromichalos, *Ἡριγέννης ὁ πατὴρ τῆς θεολογίας*, Athene 1951, 60-63; B.Th.Staurides, *Θεολογικὴ ἐκπαίδευσις ἐν τῇ Ἀλεξανδρίνῃ σχολῇ*, Orth. 30(1955), 341-349; F.Faessler, *Der Hagios-Begriff bei Origenes. Ein Beitrag zum Hagios-Problem* (Par.13), Freiburg i.S. 1958, 132-135; M.Martinez, *Teología de la luz en Origenes*, MCom 39(1963), 71-99; F.H.Kettler, *Der ursprüngliche Sinn der Dogmatik des Origenes* (BZNW 31), Berlin 1966, 47-54; H.Crouzel, *Origène*, Paris-Namur 1985, 285-302.
 8. P.D.Huet, *Origeniana I-III* (Lomm.XXII-XXIV), Berlijn 1846.
 9. de Groot, *Conspectus I*, 167.
 10. E.G.Weltin, *Origen's 'Church'*, *Studies presented to David Moore Robinson on his seventieth birthday* (ed.G.E.Mylonas-D.Raymond), Saint Louis 1953, II, 1015-1022.
 11. art.cit.1016.
 12. art.cit.1017.
 13. J.Chênevert, *L'Église dans le Commentaire d'Origène sur le Cantique des cantiques* (Studia 24), Bruxelles-Paris-Montréal 1969, 7. Het zevende hoofdstuk verscheen reeds eerder als: *L'Église et les parfaits chez Origène*, ScEc 18 (1966), 253-282.
 14. op.cit.9.

15. J.Losada, *La Iglesia Kosmos en Origenes*, MCom 51 (1969), 33-112.
16. art.cit.110.
17. E.Bellini, *L'Ecclesiologia di Origene (a proposito di uno studio recente)*, ScC 100 (1972), 37*-44* (m.n.39*-41*).
18. V.Reichmann, *Kirche bei Origenes, Origeniana Secunda* (ed.H.Crouzel-A.Quacquarelli) (QVetChr 15), 349-356, m.n.352.
Bellini, art.cit. 41* spreekt over "la fluidità della dottrina origeniana". P.Stockmeier, ThRv 72 (1976), 113-114 merkt op, dat "die oft ambivalenten Aussagen des Origenes schwer zu harmonisieren sind".
19. H.J.Vogt, *Das Kirchenverständnis des Origenes* (BoBKG 4), Köln-Wien 1974.
20. C.Kannengiesser, RSR 63 (1975), 601-604; R.Gögler, JAC 18 (1975), 177-182; A.de Halleux, RHE 71 (1976), 212-213; G.-M. De Durand, RSPHTh 60 (1976), 517-522; Stockmeier, art.cit. 112-114.
21. Vogt, *Das Kirchenverständnis* 2.
22. *ibid.*
23. De Durand, art.cit. 518 heeft bovendien als critiek, dat de auteur practisch geen andere schrijvers uit de vroege kerk ter vergelijking heeft aangevoerd. Ook is er volgens E.Früchtel, ZKG 87 (1976), 108-109 te weinig een dialoog met de secundaire litteratuur van het moderne Origenes-onderzoek. Tenslotte is Kannengiesser, art.cit. 602 van mening, dat Origenes' eigen theologie te weinig in het vizier komt. Vogt legt z.i. tegenover Weltin en Kettler te veel nadruk op het niet-spiritualistische aspect van Origenes' ecclesiologie, terwijl toch heel zijn theologie sterk spiritualistisch getint is.
24. H.Crouzel, *Origène et la 'connaissance mystique'* (ML.T 56), Paris-Bruges 1961, 21-209.
Er is een discussie over de vraag of mysterie duidt op "la réalité signifiée" of slechts op "la forme voilée de la réalité signifiée".
H.de Lubac, *Histoire et Esprit. L'intelligence de l'Écriture d'après Origène* (Theol (P) 16), Paris 1950, 206-217 houdt het op het eerste. M.Harl, *Origène et la fonction révélatrice du Verbe incarné* (PatSor 2), Paris 1958, 143-144 kiest tegenover hem voor het tweede. Crouzel, op.cit. 25-31 (m.n.29) sluit zich bij de Lubac aan en merkt op: "Le terme désigne, non le symbole chargé de signification spirituelle, mais la réalité divine que le chrétien doit s'efforcer de connaître à partir des figures de l'Écriture."
Crouzel, op.cit. 85-154.
25. Crouzel, op.cit. 85-154.
26. *id.* 85-95; cf. De Princ.IV,3,14 (26) (SC 268,392-396).
27. *id.* 95-101.
28. *id.* 101.
29. *id.* 102; cf. Num.h.XXI,1 (GCS VII,200,6-11); Ps.37 (36) h.IV,1 (Lomm.XII,202-205).
30. *id.* 104-107; Harl, op.cit. 225.

31. *id.* 239-262; Harl, *op.cit.* 225-226.
32. *id.* 108-112; Harl, *op.cit.* 226-228.
33. *id.* 112-126; daarin ligt ook het grote verschil met Plato, cf. 126-130.
34. *id.* 113.
35. *Joh.com.*XIII,xlviii,319 (SC 222,208); *Mat.com.*XVII,17 (GCS X,634,6-15).
36. Crouzel, *op.cit.* 104-107, 273-280; cf. *Hoogl.com.*III (GCS VIII,209,27-210,4; 220,7-12).
37. *id.* 216-272, 280-370; cf. *Gen.h.*II,6,59-61 (SC 7bis,110); 87-92 (112); *Richt.h.*IX,2 (GCS VII,520,9).
38. *Mat.com.ser.*77 (GCS XI,181,12-19).
39. R.Gögler, *Die christologische und heilstheologische Grundlage der Bibelexegese des Origenes*, *ThQ* 136 (1956), 5.
40. *Joh.com.*I,xxvi (24),167 (SC 120,142-144).
41. Ook bij Clemens speelt de allegorie een rol i.v.m. het mysterie: zie *Strom.*V,iv,23,2 (GCS II,340,22-24); 25,1-26,5 (341,9-342,19); ix,58,4-5 (365,13-17); VI,ii,4,2 (423,33-424,4).
Cf. J.Pépin, *Mythe et allégorie. Les origines grecques et les contestations judéo-chrétiennes*, Paris 1976, 271-275.
42. *De Princ.*I praef.2,39-43; cf.30-33 (SC 252,78); *Ezech.h.*VII,2 (SC 352,252-254).
43. Cf. *De Princ.*IV,2,2 (9),55-56 (grieks); 68-71 (latijn) (SC 268,300); 3,14 (26),411-417 (392).
44. *De Princ.*I praef.3,44-52 (SC 252,78-80).
Wat volgens Origenes onder de regula, het noodzakelijke, valt, vermeldt hij in *De Princ.*I praef.4,58-10,187 (80-88).
45. *id.*52-57 (80); cf. *Mat.com.*XV,33 (GCS X,448,17-20); *Joh.com.*XXVIII,viii (7),65 (GCS IV,399,16-18); XXXII,xxiv (16),305 (467,20-24).
Zie ook: H.Crouzel, *Introduction* VI,2 (SC 252,47-49).
46. 1 *Cor.h.*XI,19-26 (*JThS* IX (1908),240); *Gen.h.*II,6,87-92 (SC 7bis,112); *Joz.h.*XV,3 (SC 71,334); 1 *Sam.h.*I,5,20-21 (SC 328,110) "*cognita quippe sibi est Scriptura divina*"; *De Princ.*IV,3,5 (21),132-136 (SC 268,362); cf. de Lubac, *Histoire et Esprit* 309-311.
47. *De Princ.*I praef.10,188-196 (SC 252,88).
48. Zie: Crouzel, *Introduction* VI,4 (SC 252,51-52); *id.*, *Origène, est-il un systématique?*, *BLE* 60 (1959),81-116, ook verschenen als appendix in H.Crouzel, *Origène et la philosophie* (*Theol (P)* 52), Paris 1962, 179-215.
Zie voor "'systematische' Origenes-Deutungen": U.Berner, *Origenes* (*EdF* 147), Darmstadt 1981, 9-67. Maar ook H.T.Kerr, *The First Systematic Theologian. Origen of Alexandria* (*Princeton Pamphlets* 11), Princeton 1958 moet toegeven, dat *De Princ.* meer een inleiding tot de theologie is dan een goed uitgewerkt systeem (41-42). En in het algemeen zegt hij, dat "Origen's system... not very systematic" is (35).

49. Pamphilus, *Apol.praef.* (Lomm.XXIV,296-297); Crouzel, *Introduction* VI,3 (SC 252,49-51).
50. Zie over zijn gebruik van *τολμητέον* (ἐστίν) : H.Rahner, *Symbole der Kirche. Die Ekklesiologie der Väter*, Salzburg 1964, 112 (n.75).
51. Cf.de Lubac, *Histoire et Esprit* 321-323, 329-333.
52. *De Princ.*I,6,1,12-19 (SC 252,194); 7,1,1-9 (206).
53. Crouzel, *Origène* 216-223; cf. *Introduction* VI,2 (SC 252,47-49).
54. F.Ledegang, *Image and Church in Origen, Origeniana Tertia* (ed.R.P.C.Hanson-H.Crouzel), Rome 1985, 187.
55. Koch, *Pronoia* 78. Zie de critiek hierop bij Faessler, *Der Hagios-Begriff* 132 n.1.
56. G.Bardy, *Origène*, *DThC* XI,2,1553.
57. Cf.de Lubac, *op.cit.*175-177; *Job cat* 20,15 (Lomm.XI,338).
58. Op het ontbreken van een systematische ecclesiologie is gewezen door Batiffol, *L'Église naissante* 395; de Faye, *Origène* III,277; v.Balthasar, *Parole et Mystère* 82; A.Hamman, *La Prière II. Les trois premiers siècles* (BT), Paris 1963, 324; Bardy, *La Théologie* II,164.
59. Y.M.-J.Congar, *Sainte Église. Études et approches ecclésiologiques* (UnSa 41), Paris 1963, 21-44.
60. E.Commer, *Die Kirche in ihrem Wesen und Leben dargestellt I. Vom Wesen der Kirche*, Wien 1904, 10; K.Adam, *Ekklesiologie im Werden? Kritische Bemerkungen zu M.D.Kosters Kritik an den ekklesiologischen Versuchen der Gegenwart*, *ThQ* 122 (1941), 150; Ch.Journet, *L'Église du Verbe incarné II. Sa structure interne et son unité catholique*, Brugge 1951, 50; O.Semmelroth, *Ich glaube an die Kirche, Erwägungen über das gottmenschliche Geheimnis der Kirche*, Düsseldorf 1959, 35-36; F.Holböck, *Das Mysterium der Kirche in dogmatischer Sicht, Mysterium Kirche in der Sicht der theologischen Disziplinen* (ed.F.Holböck-T.Sartory), Salzburg 1962, II,216.
61. Adam, *art.cit.* 150.
62. Commer, *loc.cit.* en Semmelroth, *loc.cit.*
63. Pépin, *Mythe et Allégorie* 78.
64. P.S.Minear, *Images of the Church in the New Testament*, Philadelphia²1975.
65. Zo is Origenes de eerste, die Joh.2,21 op de kerk betreft; *vide infra* p.32.
66. Het beeld van zon en maan (*vide infra* p.465-466) is ook bij Theophylus, *Ad Autolycum* II,15 (52) te vinden, maar gaat mogelijk reeds veel verder terug in de profane literatuur. Cf. Rahner, *Symbole der Kirche* 91-114.
67. De linnen gordel uit Jer.13,1-3 wordt voor het eerst door Origenes als beeld voor de kerk gebruikt. Vóór hem krijgt dit Schriftgedeelte in de christelijke literatuur vrijwel geen aandacht. *Vide infra* p.419-420.
68. Cf. mijn in n.55 genoemde bijdrage p.185-189, waarin ik o.a. verwijs naar Minear, *op.cit.* en J.J.A.Mooij, *A Study of Metaphor. On the Nature of Metaphorical*

- Expressions, with Special Reference to Their Reference*, Amsterdam-New York-Oxford 1976.
- Zie ook de omschrijving van beeldspraak in V.Pöschl, H.Gärtner, W.Heijke, *Bibliographie zur antiken Bildersprache*, Heidelberg 1964, vii: "Deutung eines vorrationalen oder das Rationale übersteigenden Ergreifens der Wirklichkeit."
69. Pépin, *op.cit.* 78, 85-89.
 70. Vide supra p.xxi; cf. C.Cels.VI,62,11-13 (SC 147,334).
Over de verbale inspiratie van de Schrift zie: R.P.C.Hanson, *Allegory and Event. A Study of the Sources and Significance of Origen's Interpretation of Scripture*, London 1959, 187-209.
 71. Voor de antieke rhetorica verwijzen we naar R.Volkman, *Die Rhetorik der Griechen und Römer in systematischer Uebersicht dargestellt*, Leipzig ²1885, 416-417; H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*, München ²1973, 282-307; 411-455.
Over het promiscue gebruik in het algemeen zie: Pépin, *Mythe et Allégorie* 78; cf.89-91, 247; bij Clemens: id. 265 en W.den Boer, *De allegorese in het werk van Clemens Alexandrinus*, Leiden 1940, 23-34; bij Origenes: W.den Boer, *Hermeneutic Problems in early christian literature*, VigChr I (1947), 161-163; H.de Lubac, 'Typologie' et 'allégorisme', RSR XXXIV (1947), 199-200; Crouzel, *Origène et la 'connaissance mystique'* 216-235.
 72. Gen.cat.45,20 (Lomm.VIII,94); Job cat.41,11 (19) (Lomm. XI,350); Ezech.h.I,14 (Lomm.XIV,28 n.5), grieks; Rom.com.IX = Philoc.9,3,18 (SC 302,356); Ps.cat.63,10 (62,9) (Lomm.XII,386); 128 (127),3 (Lomm.XIII,124); 119 (118), 83 (SC 189,322); Ezech.cat.19,2 (Lomm.XIV,226); C.Cels. II,37,5-6 (SC 132,372); IV,38,7 (SC 136,278); 44,21-24 (298); 49,9-15 (310); Mat.com.XVII,34 (GCS X,694,21-25).
 73. Klaagl.com.fr.87 (GCS III,268,3-4); Rom.com.VI,1 (Lomm.VII,6-7); 6 (24); Ef.com.XXIII,3 (JThS III (1902),558).
 74. Jer.h.XIII,3,5-7 (SC 238,58); C.Cels.IV,77,13-17 (SC 136,376); Mat.com.XII,38 (GCS X,155,15-16).
 75. Gen.com.III = Philoc.14,2,8 (SC 302,410); Joh.com. XXXII,xv,179 (GCS IV,450,19-22); 1 Cor.h.LV,7-8 (JThS X (1909),36); Ps.com.4 = Philoc.26,8,10 (SC 226,262); 27 (264); C.Cels.IV,81,25-26 (SC 136,386); V,4,25 (SC 147,22); VI,55,1 (316); 56,1-11 (318-320); 61,28 (332).
 76. Joh.com.I,viii (10),45 (SC 120,84); xxvi (24),180 (148); Jer.h.fr.48 (GCS III,222,7-8); cf. Eusebius, H.E. VI,xix,8 (SC 41,115-116).
 77. Joh.com.X,xxviii (18),174 (SC 157,490); Jer.h.fr.27 (GCS III,248,7-8); Ps.com.51 (50) = Philoc.1,29,1-15 (SC 302,212); C.Cels.I,17,22-27 (SC 132,120); IV,38,9-11 (SC 136,278); 49,9-15 (310); Mat.com.XV,15 (GCS X,391,6); 25 (424,15-18); XVII,35 (698,20-27).
 78. Ps.com.1 = Philoc.2,2,10-14 (SC 302,242); Rom.com.XV,8-10 (JThS XIII (1912),221); C.Cels.I,9,18-21 (SC 132,

- 100); 12,8-13 (108); 50,13-14 (212); III,45,44-46 (SC 136,108); 74,17-19 (168); IV,87,23 (400).
79. *Ps.cat.* 26 (25), 3 (Lomm.XII,104).
80. *Klaagl.com.fr.* 59 (GCS III,260,13-15); *Jer.h.XV*, 3,2-3 (SC 238,116); 1 *Cor.h.XLIX*, 10-31 (*JThS X* (1909), 32-33); *Mat.com.fr.* 133 (GCS XII,67).
81. *Mat.com.X*, 4 (GCS X,4,16-19; 5,2-5); 11 (12,4-7); 12 (15,3-6); 13 (15,30-32; 16,4-5); 16 (20,18-23).
82. *De Princ.* III,1,14 (13), 376-377 (gr.), 524-525 (lat.) (SC 268,80); *Rom.com.VI*, 7 (Lomm.VII,34); *Ezech.cat.* 18,24 (Lomm.XIV,225).
83. *Ps.com.* 1 = *Philoc.* 2,2,10-14 (SC 302,242); *Ef.com.* XXXVI,2-5 (*JThS* III (1902), 575); *Ezech.cat.* 18,2 (Lomm. XIV,223); *C.Cels.* I,5,11 (SC 132,292); III,45,44-46 (SC 136,108); 46,1-5 (110); 64,11 (148).
84. *Gen.com.* III = *Philoc.* 23,4,4-6 (SC 226,142); *Jer.h.V*, 14, 4-6 (SC 232,316); VIII,5,1-2 (366); X,2,16-20 (400).
85. Vgl. de definitie van Heraclitus, *Quaest.hom.* 5,2: 'Ὁ γὰρ ἅλλα μὲν ἀγορεύων τρόπος, ἕτερα δὲ ὧν λέγει σημαίνων, ἐπωνύμως ἀλληγορία καλεῖται.
86. J.Daniélou, *Traversée de la Mer Rouge et baptême aux premiers siècles*, *RSR* XXXIII (1946), 416-417; id. *Les divers sens de l'Écriture dans la tradition chrétienne primitive*, *ETHL* XXIV (1948), 119-126; id. *Sacramentum Futuri. Études sur les origines de la typologie biblique* (ETH), Paris 1950, 52.117.128.152-176; Origène comme exégète de la Bible, *StPatr* 1 (=TU 63) (1957), 280-290.
87. De Lubac, 'Typologie' 180-226; id. A propos de l'allégorie chrétienne, *RSR* XXXVII (1959), 5-43. Den Boer, *De allegorese* 47-51 had zich reeds eerder in deze geest uitgelaten en herhaalt deze mening in zijn artikel *Hermeneutic Problems* 150-167.
88. Hanson, *Allegory and Event* 128-129.
89. H.Crouzel, *La distinction de la 'typologie' et de l'allégorie*, *BLE* LXV (1964), 161-174.
90. R.Gögler, *Zur Theologie des biblischen Wortes bei Origenes*, Düsseldorf 1963, 357-364.
91. K.J.Torjesen, *Hermeneutical Procedure and Theological Method in Origen's Exegesis* (PTS 28), Berlin-New York 1985, 142-143.
92. J.Pépin, *Les deux approches du Christianisme*, Paris 1961, 47-50.
93. id., *Mythe et Allégorie* 10-11.
94. Hanson, *op.cit.* 363-365; cf. 370-371.
95. Minear, *Images of the Church* 18-20.
96. id. 60.
97. *Ezech.cat.* (Lomm.XIV,96). De latijnse vertaling van *Ezech.h.VI*, 11,22-23 (SC 352,246) heeft echter zonder meer: "Vestes divinae scripturae sunt et sensus, qui est in eis."
98. Origène, *Homélies sur Josué* (ed.A.Jaubert) (SC 71), Paris 1960, 235.
99. *Joz.h.VIII*, 6 (SC 71,234); zie ook noot ad loc. Cf. de Lubac, *Histoire et Esprit* 139-140.

100. Zie voor Clemens: den Boer, *De allegorese* 1-14.
101. *Ex.h.III*,1,10-23 (SC 321,88-90).
Cf.Daniélou, *Sacramentum Futuri* 195 en 181-182.
102. *Ps.cat.*4,3 (Lomm.XI,429-430).
103. Minear, *Images of the Church* 221-249.
104. Cf.M.Harl, *Origène et la sémantique du langage biblique*, *VigChr* XXVI (1972),161-187; R.P.C.Hanson, *Interpretations of Hebrew Names in Origen*, *VigChr* X (1956),103-123.
105. Voor bruid vide *infra* p.97sqq; voor tempel p.235sqq, voor Jerusalem p.349sqq en 353sqq, voor stad p.360sqq en 363sqq, voor wijnstok p.395sqq en 393sqq en voor wijngaard p.393sqq en 400sqq.
Zie ook: Minear, *Images of the Church* 224.
106. Zie bijv. *Hoogl.com.II* (GCS VIII,142,23-24), waar "ecclesia" en "animae credentium" parallel gebruikt worden. In de griekse tekst (142,30-143,30) zal een tekst toegepast worden op de kerk, maar gaat het in het vervolg over een mens. Zie ook: prol. (61,8-9; 74,10-14); I (89,10-13; 108,21-25); III (181,17-22; 185,1-7); III (IV) (225,5-8; 227,1-9; 232,15-22).
107. Lieske, *Die Theologie der Logosmystik* 22.
108. Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 202.
109. E.Bellini, *L'Ecclesiologia* 40*n.10.
110. Lieske, *op.cit.* 30, 36.
111. *Hoogl.com.II* (GCS VIII,153,15. 20-21)
112. *Hoogl.com.I* (90,5).
113. *Ezech.h.I*,11,48 (SC 352,82).
114. *Ex.h.IX*,3,67 (SC 321,290)
115. *Hoogl.com.III* (IV) (232,21-22).
116. *Hoogl.h.II*,3 (SC 37bis,112).
117. *Mat.com.XII*,10 (GCS X,86,7-12): ἐν ἐκάστῳ γὰρ τῶν τελείων...ἐστὶν ἡ ὑπὸ τοῦ θεοῦ οἰκοδομουμένη ἐκκλησία.
118. *Hoogl.com.III* (GCS VIII,218,9-10).
119. *Hoogl.h.I*,10 (SC 37bis,100).
120. *1 Sam.h.I*,4,22-33 (SC 328,104-106).
121. *Hoogl.com.I* (GCS VIII,90,5-6).
122. Cf.C.Cels.VI,48,12-21 (SC 147,300): de kerk als lichaam van Christus en de gelovigen als ledematen van dit lichaam.
123. *Vide infra* p.142-149.
124. K.L.Schmidt, *Die Polis in Kirche und Welt. Eine lexikographische und exegetische Studie*, Zürich 1940, 70-71; Daniélou, *Sacramentum Futuri* 225; de Lubac, *Histoire et Esprit* 164; Rahner, *Symbole der Kirche* 109.
125. Rahner, *loc.cit.*
126. de Lubac *op.cit.*144, 165.
127. Torjesen, *Hermeneutical Procedure* 56.
128. *id.* 50-51.
129. de Lubac, *Histoire et Esprit* 165.
130. cf. *idem* 141-150.
131. Bellini, *L'Ecclesiologia* 41*.
132. Rahner, *Symbole der Kirche* 109.

133. de Faye, Origène III,231-248; Adam, *Lehrbuch der Dogmengeschichte* I,179.
We komen hier later nog op terug: vide infra p.128-130.
134. Cf.E.Preuschen, Origenes, PRE³ XIV,482: "Kaum ein anderer Theologe ist in dem Masse Biblizist gewesen wie Origenes. Er hat keine Behauptung aufgestellt ohne sie irgendwie aus der hl. Schrift zu begründen."
Cf.Lev.h.VII,4,6-16 (SC 286,326-328).
135. Over de exegetische methode van Philo en zijn invloed op Origenes zie o.a. C.Siegfried, *Philo von Alexandria als Ausleger des Alten Testaments*, Jena 1875 (repr. Amsterdam 1970), 351-362; P.Heinisch, *Der Einfluss Philos auf die älteste christliche Exegese* (Barnabas, Justin und Clemens von Alexandria). Ein Beitrag zur Geschichte der allegorisch-mystischen Schriftauslegung im christlichen Altertum (ATA I,1-2), Münster 1908; E.Stein, *Die allegorische Exegese des Philo aus Alexandria* (BZAW 5), Giessen 1929; M.-J.Lagrange, *Le Judaïsme avant Jésus-Christ* (EB), Paris ²1931, 546-554; Daniélou, *Origène* 179-190; Pépin, *Mythe et Allégorie* 231-242; Hanson, *Allegory and Event* 46-53; 248-253, 361-368; K.Otte, *Das Sprachverständnis bei Philo von Alexandrien. Sprache als Mittel der Hermeneutik* (BGBE 7), Tübingen 1968; I.Christiansen, *Die Technik der allegorischen Auslegungswissenschaft bei Philon von Alexandrien* (BGBH 7), Tübingen 1969.
136. Over de exegese van Clemens van Alexandrië zie: Pépin, *Mythe et Allégorie* 265-275; Hanson, op.cit. 117-120, 248-249.
137. We hebben hierbij gebruik gemaakt van I.I.Marcelic, *Ecclesia sponsa apud S.Ambrosium* (CorLat 10), Roma 1967 en Y.Bodin, *Saint Jérôme et l'Église* (ThH 6), Paris 1966.
138. Vide supra p.xxiv.
139. De meeste latijnse vertalingen zijn van Rufinus. Hieronymus vertaalde Hoogl.h., Ezech.h., Jes.h., Jer.h. en Luc.h. Een onbekende vertaalde Mat.com.ser.
140. Hoogl.h.prol. (SC 37bis,62); cf. de inleiding van O.Rousseau (8-10); zie ook: E.Klostermann in de inleiding op Jer.h. (GCS III,xvi-xxiii); F.Fournier in de inleiding op Luc.h. (SC 87,85-87) en R.P.C.Hanson, *Origen's Doctrine of Tradition*, London 1954, 42-44.
141. Hanson, op.cit. 40-47.
142. Rom.com.peroratio (Lomm.VII,458-461).
143. J.Scherer, *Le commentaire d'Origène sur Rom.III.5-V.7 d'après les extraits du Papyrus No 88748 du Musée du Caire et les fragments de la Philocalie et du Vaticanus Gr.762*, Cairo 1957, 87, cf.121.
144. de Lubac, *Histoire et Esprit* 40-42; F.X.Murphy, *Rufinus of Aquileia (345-411). His Life and Works* (SMH NS 6), Washington 1945, 82-110, 186-194, 213-218.
145. H.Chadwick, *Christian Platonism in Origen and Augustine, Origeniana Tertia* (ed.R.Hanson-H.Crouzel), Rome 1985, 225-226.

146. Torjesen, *Hermeneutical Procedure* 14-18 is eveneens die mening toegedaan.
147. Vide *supra* p.xxiv-xxv.
148. Zo is het H.J.Vogt, *Das Kirchenverständnis* kennelijk ontgaan, dat een aantal fragmenten, die hij aan Origenes toeschrijft, niet van hem afkomstig zijn. Op p.194 n.12 citeert hij *Mat.com.fr.556* (GCS XII,228), dat volgens J.Reuss, *Matthäus-Kommentare aus der griechischen Kirche aus Katenenhandschriften gesammelt und herausgegeben* (TU 61), Berlin 1957, 354 niet van Origenes is. Dat geldt ook voor *Mat.com.fr.5* (16-17) geciteerd op p.197 en voor fr.92 (52) aangehaald op p.70, en waarschijnlijk eveneens voor fr.493 (202) geciteerd op p.10 en 35 en voor *Luc.h.fr.203* (Ra) aangehaald op p.197.
149. F.Loofs, *ThLZ* IX (1884), 460.
150. We duiden deze fragmenten aan als *Luc.h.fr.*, al zijn we ons bewust, dat ze ook uit een commentaar op Lucas (of Mattheüs) kunnen stammen.
151. F.Fournier en P.Périchon in SC 87, 461-463.
Vergelijking met J.Allenbach e.a., *Biblia Patristica III. Origène*, Paris 1980, 21-22 laat duidelijk het gebrek aan eenstemmigheid zien:
Fr.26 (Rauer)= Eusebius: niet in SC, wel in *Bibl.Patr.*;
Fr.28 = Eusebius=Athanasius: wel in SC, dubieus in *Bibl.Patr.*;
Fr.66b-c = Cyrillus: wel in SC, wel in *Bibl.Patr.*;
Fr.67 = Basilius: niet in SC, niet in *Bibl.Patr.*;
Fr.69 = Basilius=Ambrosius: wel in SC, niet in *Bibl.Patr.*;
Fr.70 = Basilius: niet in SC, niet in *Bibl.Patr.*;
Fr.71 = Basilius: niet in SC, niet in *Bibl.Patr.*;
Fr.78 = Cyrillus: niet in SC, dubieus in *Bibl.Patr.*
152. R.Devreesse, *Anciens commentateurs grecs de l'Octateuque*, RB XLIV (1935), 172.
153. H.U.v.Balthasar, *Die Hiera des Evagrius*, ZKTh LXIII (1939), 86-106, 181-206.
154. M.-J.Rondeau, *Le commentaire sur les Psaumes d'Evagre le Pontique*, OrChrP XXVI (1960), 307-348.
155. M.Harl, *La chaîne palestinienne sur le Psaume 118* (SC 189-190), Paris 1972.
156. Reuss, *Matthäus-Kommentare en Johannes-Kommentare aus der griechischen Kirche aus Katenenhandschriften gesammelt und herausgegeben* (TU 89), Berlin 1966.
157. C.Diobouniotis-A.Harnack, *Der Scholien-Kommentar des Origenes zur Apokalypse Johannis (nebst einem Stück aus Irenaeus, lib. V, graece)* (TU 38,3), Leipzig 1911); E.Klostermann, *Des Origenes Scholien-kommentar zur Apokalypse Johannis*, ThLZ XXXVII (1912), 73-74; J.A.Robinson, *Origen's comments on the Apocalypse*, JThS XIII (1912), 295-297; C.H.Turner, *The text of the newly discovered scholia of Origen on the Apocalypse*, JThS XIII (1912), 386-397; id., *Origen. Scholia in Apocalypsin*, JThS XXV (1924), 1-16 en met enige reserves

- G.Wohlenberg, Ein neu aufgefundenener Kodex der Offenbarung Johannis nebst alten Erläuterungen, *ThLBl* XXXIII (1912), 25-30, 49-57; id., Noch einiges zu dem Scholienkommentar (des Origenes) zur Offenbarung Johannis, *ThLBl* XXXIII (1912), 217-220.
158. F.Diekamp, *ThRv* XI (1912), 51-55 acht het mogelijk, dat scholion 14, 15, 20, 30, 32 en 36 van Origenes zijn en zet vraagtekens bij 22 en 26 (5 is van Clemens, 38 en 39 van Irenaeus); A.de Boysson, Avons-nous un commentaire d'Origène sur l'Apocalypse?, *RBI NS* X (1913), 555-567 constateert in scholion 5, 9 en 12 overeenkomsten met Clemens, in 4, 6, 7, 9, 11, 15, 18, 21, 26, 27, 29, 30 en 31 met Origenes; D.Strathmann, Origenes und die Johannesoffenbarung, *NKZ* XXXIV (1923), 231 n. 1 en Quasten, *Patrology* II, 46 ontkennen, dat we hier een werk van Origenes voor ons hebben.
 159. P.Nautin, *Origène. Sa vie et son oeuvre* (Christianisme antique 1), Paris 1977.
 160. Cf. Eusebius, *H.E.* VI, xxxii, 3 (SC 41, 134-135).
 161. id. VI, xxiv, 3 (125) onder Alexander Severus (222-235).
 162. id. VI, xxiv, 2 (124-125): voor *Klaagl.com.*; voor *De Princ.* II, 10, 1, 12-13 (SC 252, 374).
 163. *ibid.*: voor *De Princ.* II, 4, 4, 195-199 (SC 252, 288).
 164. *ibid.*
 165. id. VI, xxiv, 3 (125); *De Princ.* I, 2, 6, 149-153 (SC 252, 120) voor *Gen.com.* op *Gen.* 1, 26; *De Princ.* I, 3, 3, 74-79 (148) en II, 3, 6, 289-291 (268) na *Gen.com.* op *Gen.* 1, 1-2, d.w.z. gelijktijdig met *Gen.com.* (cf. SC 253, 40 n.33).
 166. id. VI, xxiv, 2 (124-125).
 167. id. VI, xxiv, 1 (124); *Joh.com.* I, ii (4), 13 (SC 120, 64) en VI, ii, 11-12 (SC 157, 134-136) na *De Princ.* I, 2, 13, 465-471 (SC 252, 142); cf. SC 252, 11 n.1 en SC 253, 56 n.80.
 168. Maar tot hoelang?
 169. *De Or.* XXIII, 4 (GCS II, 352, 7-8) na *Gen.com.* IX (Socrates, *H.E.* III, 7); XV, 1 (334, 4-16) parallel met *Joh.com.* X, xxxvii (21), 246 (SC 157, 530); III, 3 (305, 6-25) voor *Ex.com./schol.*
 170. Evenals *Joh.com.* en *De Or.* op verzoek van Ambrosius.
 171. Eusebius, *H.E.* VI, xxxvi, 1 (SC 41, 138).
 172. Nautin, *Origène* 210, 401-407.
 173. *Joh.com.* XXXII, ii, 5 (GCS IV, 426, 9-11).
 174. F.Fournier (SC 87, 79-81).
Luc.h. VIII, 3 (SC 87, 168) na *Deut.com./schol.*; XVII, 11 (262) na 1 *Cor.h.* I, 1-8 (*JThS* IX (1908), 232).
Luc.h. voor *Mat.com.* XIII, 29 (GCS X, 261, 15-27); cf. R.Girod (SC 162, 9).
 175. *Hoogl.com.prol.* (GCS VIII, 79, 25-80, 2).
 176. *ibid.* (81, 13-14).
 177. *ibid.* (82, 7-8).
 178. Eusebius, *H.E.* VI, xxxii, 1-2 (SC 41, 134); cf. xxix, 1 (131).
 179. *Jer.h.* XII, 3, 20-24 (SC 238, 20).
 180. *Jer.h.* VIII, 3, 1-3 (SC 232, 362) en XVIII, 10, 6-8 (SC 238, 212-214).
 181. *Lev.h.* VIII, 3, 33-49 (SC 287, 16-18).

182. P.Nautin in SC 232,18-19; cf.Nautin, *Origène* 403.
183. *Ezech.h.VI,4,23-29* (SC 352,222).
184. *Ezech.h.XI,5,5-11* (370).
185. *Joz.h.XIII,3* (SC 71,308-310).
186. *1 Sam.h.V,6,31-41* (SC 328,188-190).
187. Nautin, *Origène* 403-405: in een cyclus van drie jaar tussen 238 en 244.
188. Eusebius, *H.E. VI,xxxvi,2* (SC 41,138).
189. *C.Cels.II,69,20-23* (SC 132,448).
190. M.Borret in SC 132,15-21.
191. Nautin, *Origène* 375-376 en Girod (SC 162,7-10).
192. *C.Cels.V,47,22-25* (SC 147,136; cf.137 n.2); *VIII,65,15-17* (SC 150,324) en *Mat.com.XVII,32* (GCS X,687,25-28).
193. *Rom.com.X,23* (Lomm.VII,457) en *Hoogl.com.prol.* (GCS VIII,80,2-3).
194. *Joz.h.IX,10* (SC 71,266-268).
Cf.A.v.Harnack, *Geschichte der Altchristlichen Litteratur bis Eusebius II.Die Chronologie Bd.2. Die Chronologie der Litteratur von Irenaeus bis Eusebius*, Leipzig 1904, 42 en n.6; O.Bardenhewer, *Geschichte der altkirchlichen Literatur II.Vom Ende des zweiten Jahrhunderts bis zum Beginn des vierten Jahrhunderts*, Freiburg i.B. ²1914 (repr.Darmstadt 1962), 129; A.Jaubert in SC 71,9-10; P.Allard, *Histoire des persécutions pendant la première moitié du troisième siècle*, Paris ⁴1919,294.
195. Nautin, *Origène* 401-402, 411.
196. Allard, *op.cit.* 228-232.
197. Over de vraag of er bij Origenes van een theologische of filosofische ontwikkeling sprake is, zijn de meningen verdeeld. Zie bijv. W.Völker, *Das Volkommenheitsideal des Origenes. Eine Untersuchung zur Geschichte der Frömmigkeit und zu den Anfängen christlicher Mystik* (BHTh 7), Tübingen 1931, 11-12; Faessler, *Der Hagios-Begriff* 22-23.
198. Lieske, *Die Theologie der Logosmystik* 17-23.
199. W.Völker, *op.cit.* 16-18.
200. E.Klostermann, *Formen der exegetischen Arbeiten des Origenes*, *ThLZ* LXXII (1947),203-208; cf.Hanson, *Allegory and Event* 183-186.
201. Torjesen, *Hermeneutical Procedure* 59-62.
202. Bardenhewer, *Geschichte* II,139.
203. Bardy, *La Théologie* II,150, 162-163.
204. Cf.G.Gerleman, *Ruth- Das Hohelied* (BK.AT 18), Neukirchen 1965, 1.
205. Cf.H.W.M.Rikhof, *The Concept of Church. A Methodological Inquiry into the Use of Metaphors in Ecclesiology*, London-Sheperdstown 1981, 220-228, die waarschuwt tegen het teveel samenvoegen van allerlei metaforen en tegen het binnendringen van vreemde concepties bij de interpretatie van de metaforen.
206. v.Harnack, *Geschichte* II,2,46 en n.1; Bardenhewer, *Geschichte* II,138-139.

207. Cf.P.Simon, *Sponsa Cantici*. Die Deutung der Braut des Hoheliedes in der vornizänischen griechischen Theologie und in der lateinischen Theologie des dritten und vierten Jahrhunderts. Beiträge zur Geschichte des Kirchenbildes, der Sakramentenlehre, der Mariologie, der Logos- und Brautmystik und des Jungfräulichkeitsideals, Bonn 1951, I,3-4; G.Chappuzeau, Die Exegese von Hohelied 1,2ab und 7 bei den Kirchenvätern von Hippolyt bis Bernhard. Ein Beitrag zum Verständnis von Allegorie und Analogie, JAC XVIII (1975), 102 n.58; Hanson, *Allegory and Event* 162-172.
208. Hanson, *op.cit.*172-173.

HOOFDSTUK 1: HET LICHAAM VAN CHRISTUS.

Paragraaf 1: Christus en de christenen: representatie of identificatie?

1. Van de overvloedige literatuur over de kerk als lichaam van Christus in het Nieuwe Testament noemen we slechts: E.Best, *One Body in Christ. A Study in the Relationship of the Church to Christ in the Epistles of the Apostle Paul*, London 1955; W.Goossens, *L'Eglise, corps du Christ d'après Saint Paul. Étude de théologie biblique (EtB)*, Paris ²1949; E.Käsemann, *Leib und Leib Christi. Eine Untersuchung zur paulinischen Begrifflichkeit*, Tübingen 1933; C.Kearns, *The Church the Body of Christ according to St.Paul*, I.E.R. XC (1958), 1-11. 145-157; XCI (1959), 1-15. 313-327; J.J.Meuzelaar, *Der Leib des Messias. Eine exegetische Studie über den Gedanken vom Leib Christi in den Paulusbriefen*, Assen ²1979; E.Percy, *Der Leib Christi (Σῶμα Χριστοῦ) in den paulinischen homologumena und antilegomena (LUA NF 1 Bd.38,1)*, Lund-Leipzig 1942; J.A.T.Robinson, *The Body. A Study in Pauline Theology (SBT 5)*, London 1952 (repr.1966); Tr.Schmidt, *Der Leib Christi. Eine Untersuchung zum urchristlichen Gemeindegedanken*, Leipzig 1919; T.Soiron, *Die Kirche als der Leib Christi. Nach der Lehre des hl. Paulus exegetisch, systematisch und in der theologischen wie praktischen Bedeutung dargestellt*, Düsseldorf 1951; A.Wikenhauser, *Die Kirche als der mystischen Leib Christi nach dem Apostel Paulus*, Münster i.W. ²1940; Minear, *Images of the Church* 173-220.
2. Völker, *Das Vollkommenheitsideal* 215-228.
Voor de geschiedenis van de gedachte van de navolging zie verder: E.Lohse, E.Kähler, N.H.Søe, *Nachfolge Christi*, RGG³ IV, 1286-1293; F.Frerichs, *Nachfolge Christi*, EKL II, 1495-1498; A.Schulz, R.Hofmann, E.Iserloh, *Nachfolge Christi*, LThK VII, 758-764; J.-C.Didier, *Imitation*, Cath. V, 1263-1271.
3. Lev.h.IV, 3, 10-15 (SC 286, 166-168).
Elders noemt Origenes als deugden van God, dat Hij lankmoedig, rechtvaardig, heilig, medelijdend en barmhartig is. En zo wordt de mens ook beeld Gods. (Gen.cat.1, 26-27 (Lomm.VIII, 52)).
Voor depositum zie noot 66.
4. Het gaat hier dus om de navolging van de vader door het kind, wat volgens W.P.de Boer, *The Imitation of Paul. An Exegetical Study*, Kampen 1962, 71-80 bepalend is voor de navolging van God in het N.T. A.Schulz, *Nachfolgen und Nachahmen. Studien über das Verhältnis der neutestamentlichen Jüngerschaft zur urchristlichen Vorbildethik (StANT 6)*, München 1962, onderscheidt in het N.T. het joodse aspect van de gehoorzaamheid en het hellenistische van de navolging (226-251).

Mat.5,44-48 speelt bij Origenes vaker een rol in verband met de navolging, bijv. *De Princ.* IV,4,10(37),395-400 (SC 268,426-428); *Joh.com.* XX,xiii,106-107 (SC 290,210-212); xvii(15),141-143 (226); 148(228); xxxiii(27),290 (300); *Ps.* 38(37) h.II,1 (Lomm.XII,260); *Ps.* 39(38) h.II,1 (Lomm.XII,291); *De Or.* XXII,4 (GCS II,348,18-23); *Mat.com.* fr.109 (GCS XII,60); *C.Cels.* IV,28,15-22 (SC 136,250).

5. Völker, *Das Vollkommenheitsideal* 216 acht de onderscheiding substantieel - accidenteel bij Origenes fundamenteel.

Het onderscheid van nature en in navolging komt ook voor i.v.m. de Zoon, "die van nature onafscheidelijk van de Vader is en (hoewel onsterfelijk) toch in de dood gekomen is en neergedaald is in het dodenrijk" en Paulus, die "in navolging van de Meester, ofschoon hij van de liefde van Christus niet gescheiden kan worden, van Christus verbannen wordt ter wille van zijn broeders, dus niet uit plichtsverzuim, maar juist uit toewijding". (*Rom.com.* VII,13 (Lomm.VII,155)).

De parallel is niet geheel correct, wat waarschijnlijk op rekening van de latijnse vertaling geschreven moet worden. De bedoeling is echter duidelijk: zoals de Zoon van nature onafscheidelijk is van de Vader (maar zich toch vernederd heeft), zo is Paulus in de navolging van de Zoon onafscheidelijk van de liefde van God (*Rom.* 8,39), ook als hij ter wille van de broeders van Christus verbannen zou willen zijn (*Rom.* 9,3).

6. *Rom.com.* III,1 (Lomm.VI,165-166).

7. Origenes brengt de onveranderlijkheid van de goddelijke natuur graag in verband met het "staan" in *Joh.* 1,26: *Joh.com.* VI,xxxviii(22),193 (SC 157,272); cf.189 (268-270) en de noten (268 n.3; 272 n.2).

Philo wijdt in zijn *Quod deus imm.* speciale aandacht aan de onveranderlijkheid van God, m.n.21-32 (II,60,17-63,13).

Ook bij Plato in *Rep.* 381 A-B en Maximus van Tyrus, *Philos.* V,3 (ἄσπεπτος) behoort de onveranderlijkheid tot het beeld van God.

Dat God een eenheid is, komt al tot uitdrukking in het pythagorese *μονάς* en wordt o.a. door Clemens overgenomen in *Protr.* IX,88,2 (GCS I,65,28-31). Een christen kan zo *μοναδικός* zijn: *Strom.* IV,xxiii,152,1 (GCS II,315,25-26); xxv,157,2 (318,5-7).

8. 1 *Sam.* h.I,4,46-50 (SC 328,106): cf. 58-66 (108), waar het iets anders uitgewerkt wordt. Het boze is een veelheid (50-52 (106)). Hij voegt eraan toe, dat daarom voor de kerk de eenheid kenmerkend is (53-58 (106-108)). Deze gedachte vinden we al zeer nadrukkelijk bij Ignatius. Zie: Th.Preiss, *La mystique de l'imitation du Christ et de l'unité chez Ignace d'Antioche*, *RHPPhR* XVIII (1938),227-234.

9. *Ps.* 39(38) h.I,5 (Lomm.XII,280).

Enerzijds schrijft Origenes in de trant van het hellenistische denken aan de goddelijke natuur ἀπάθεια toe: C.Cels.VI,65,30-31 (SC 147,342); Mat.com.ser.73 (GCS XI,172,22-23); 92 (208,26-29; 210,25-27) en verbindt hieraan de conclusie, dat de ware mens ook ἀπαθής dient te zijn (Mat.com. fr.64 - GCS XII,41). Voor allerlei emotionele reacties van God, die het O.T. vermeldt, zoekt hij een oplossing in een geestelijke interpretatie, bijv. De Princ.II,4,4,175-199 (SC 252,288); Jer.h.XVIII,6,20-122 (SC 238,196-204); cf.C.Cels.IV,72 (SC 136,360-364).

Anderzijds wil hij de affectieve betrokkenheid van God, de Vader, bij zijn kinderen niet ontkennen: "De Vader zelf is niet zonder gevoel. Als men tot Hem bidt, heeft Hij erbarmen en medelijden, Hij heeft een gevoel van liefde en wordt wat Hij volgens de grootheid van Zijn natuur niet kan zijn en om ons verdraagt Hij menselijke gevoelens." (Ezech.h.VI,6,48-52 (SC 352,230)) Over Christus doet hij de paradoxe uitspraak: "Uit liefde voor de mensen heeft Hij, die niet lijdt, geleden." (Mat.com.X,23 (GCS X,33,3-4)). Cf.H.Crouzel, Origène et la 'connaissance mystique' 258-262 (m.n.261): "L'impassibilité divine elle-même est mystère: elle est sans commune mesure avec l'idée qu'en ont les philosophes. On peut dire que Dieu est impassible, on peut dire qu'il ne l'est pas: ce terme, attribué à Dieu, est au delà de toute signification humaine."

Het verband tussen ὁμοίωσις θεῷ en ἀπάθεια lijkt voor het eerst gelegd te zijn door de neo-platonicus Porphyrius, die t.a.v. de ἀπάθεια waarschijnlijk door de Stoa beïnvloed is. Cf.H.Merki, 'ΟΜΟΙΩΣΙΣ ΘΕῷ. Von der Platonischen Angleichung an Gott zur Gottähnlichkeit bei Gregor von Nyssa, Freiburg i.S. 1952, 33. Ook bij Clemens speelt ἀπάθεια een rol, waarbij hij echter onder πάθος zondige hartstocht verstaat. Cf.Merki, op.cit.48-50.

Voor de rol, die het begrip ἀπάθεια in de kerk van het Oosten speelde zie: M.Lot-Borodine, La doctrine de la 'déification' dans l'Église grecque jusqu'au XIe siècle, RHR CVI (1932),528-540.

10. Mat.com.fr.112 (GCS XII,61).

Op grond van sommige handschriften wordt het fragment door Reuss, Matthäus-Kommentare 8 toegeschreven aan Apollinaris. De gedachte, die erin tot uitdrukking komt, is echter ook Origenes niet vreemd.

Voor verdere litteratuur over de gedachte van de deïficatie van de mens verwijzen we naar: C.G.Rutenber, The Doctrine of the Imitation of God in Plato, Morningside Heights NY,1946 passim; Merki, op.cit.; J.Gross, La divinisation du chrétien d'après les pères grecs, contribution historique à la doctrine de la grâce (thèse Strasbourg), Paris 1938; G.W.Butterworth, The Deification of Man in Clement of Alexandria, JThS XVII (1916),157-169; C.Latthey, The Deification of Man in

- Clement of Alexandria: some further notes, *JThS* XVII (1916), 257-262; Lot-Borodine, art.cit. *RHR* CV (1932), 5-43; CVI (1932), 525-574; CVII (1933), 8-55.
11. Plato, *Theaet.* 176 B; *Rep.* 613 B.
Cf. Merki, op.cit. 1-7; 61-63; A. Diès, *Autour de Platon. Essais de critique et d'histoire*, Paris 1927, II, 593-597.
Over het verschil tussen de christelijke en platonische visie: W.J. Verdenius, *Christianiserende en historische Plato-interpretatie*, *NedThT* VIII (1954), 136-142.
 12. *De Princ.* III, 6, 1, 10 (SC 268, 236); cf. Clemens, *Strom.* IV, xxvi, 171, 3 (GCS II, 324, 14): "De gnosticus moet God navolgen, zoveel als hem mogelijk is."
 13. *Ps. cat.* 50(49), 21 (Lomm. XII, 349); zie: M.-J. Rondeau, *Le commentaire sur les Psaumes* 336.
 14. *Mat. com. fr.* 109 (GCS XII, 60) wordt gesproken over "de navolger van (God en) Christus". In sommige handschriften wordt dit fragment toegeschreven aan Theodorus van Heraclea. Ook door Reuss, *Matthäus-Kommentare* 68.
Voor het aspect van de ontferming zie: *Joh. com.* XX, xvii(15), 148 (SC 290, 228); 151 (230).; *Ps.* 39(38) h. II, 1 (Lomm. XII, 291); *De Or.* XXII, 4 (GCS II, 348, 20); *Gen. cat.* 1, 26. 27 (Lomm. VIII, 52).
 15. *Joh. com.* I, xxx(33), 206 (SC 120, 162). Origenes stelt hier de *μαθητής* gelijk met de *μιμητής*, woorden die volgens Schulz, *Nachfolgen* 332-335 in het N.T. tot verschillende categorieën gerekend worden.
 16. *Joh. com.* II, xxxi(25), 187 (SC 120, 332-334), waar Johannes de Doper beschouwd wordt als een engel, die uit menslievendheid Christus nagevolgd is en vlees is geworden. Cf. *Ps. cat.* 2, 3 (Lomm. XI, 398).
 17. *Ps.* 37(36) h. I, 3 (Lomm. XII, 161); *Mat. com. fr.* 81 (GCS XII, 48, 20-26).
 18. *Jes. h.* VI, 1 (GCS VIII, 270, 7-10): "zoek iemand anders dien ge zendt (Ex. 4, 13)".
 19. *Ps. cat.* 28(27), 3 (Lomm. XII, 117): zoals Jezus, die at met tollenaars en zondaren (Marc. 2, 16), "maar Hij hield zich ver van hun onheil, want Hij deed dit juist om hen te helpen". Cf. Völker, *Das Vollkommenheitsideal* 222.
 20. *Mat. com. fr.* 109 (GCS XII, 60) i.v.m. *Mat.* 5, 43-45; *Joh. com.* XX, xiii, 106-107 (SC 290, 210-212); xvii(15), 141-143 (226); xxxiii(27), 290 (300); *De Or.* XXII, 4 (GCS II, 348, 18-23).
Volgens M. Hengel, *Leiden in der Nachfolge Jesu, Der leidende Mensch* (hrsg. H. Schulze), Neukirchen 1974, 85-94 heeft dit gebod tot vijandsliefde als vooronderstelling de bereidheid tot het lijden, die van zelfverdediging en tegengeweld afziet (89).
 21. *C. Cel.* VIII, 17, 11-20 (SC 150, 210-212); cf. *De Princ.* IV, 4, 10(37), 393-395 (SC 268, 426).
Verder verwijzen we voor het navolgen van de deugden van Jezus naar H. Crouzel, *Théologie de l'image de Dieu chez Origène* (Theol (P) 34), Paris 1956, 230-232.

22. *Hoogl.com.II* (GCS VIII,156,19-21); cf.*Rom.com.V,5* (Lomm. VI,368); *Joh.com.XXVIII,iii,17-19* (GCS IV,392,1-8).
23. In de uitdrukking "het Woord van God" ligt een dubbelzinnigheid: het Woord van God is enerzijds identiek met Zijn Wet, Zijn geboden, anderzijds met Christus. Het blijven bij het Woord is zowel het overdenken van de Wet als het navolgen van Christus.
24. *Lev.h.XII,4,62-66* (SC 287,182).
25. *Joh.com.XXVIII,iii,18-19* (GCS IV,392,3-8).
26. Th.Preiss, *La mystique* 197-241 signaleert een tegenstelling tussen Paulus en Ignatius, die ruwweg terug te brengen is tot de tegenstelling *participatio* en (*zelfgekozen*) *imitatio*. Bij Paulus leeft sterk het bewustzijn van een mysterieuze solidariteit met Christus. Hierbij is geen plaats voor een zelfgekozen *imitatio*. Sterven naar het evenbeeld van Christus is met Hem begraven worden door de doop en met Hem opstaan (Rom.6,4; Col.2,12; Gal.2,20). Dit realisme laat geen ruimte voor *imitatio*. Deze *participatio* hangt bij Paulus ook samen met de idee van de kerk als Lichaam van Christus. Bij Paulus is de *imitatio* geen activiteit, zoals bij Ignatius, maar *consequentie*, normaal en noodzakelijk in verband met de conformiteit met Christus. Morele regels zijn daarom ook meer dan simpele voorschriften (cf.Col.3,3-5; Gal.5,24) (202-205).
27. *Rom.com.X,7* (Lomm.VII,395).
28. *De Princ.III,6,1,12-40* (SC 268,236-238).
 Voor dit onderscheid tussen beeld en *gelijkenis* zie: Crouzel ad loc. (SC 269,123 n.3). Idem bij Clemens: zie Merki, 'ΟΜΟΙΟΣΙΣ ΘΕΩ 83-91. Over de betekenis van de uitdrukking *beeld Gods* zie: G.von Rad, G.Kittel, H. Kleinknecht, *εἰκών*, *ThWNT* II, 378-396; V.Taylor, *The Names of Jesus*, London 1953, 124-128; F.-W.Eltester, *Eikon im Neuen Testament* (BZNW 23), Berlin 1958; J.Jervell, *Imago Dei*, Gen.1,26f im Spätjudentum, in der *Gnosis* und in den paulinischen Briefen, Göttingen 1960; P.Schwanz, *Imago Dei als christologisch - anthropologisches Problem in der Geschichte der Alten Kirche von Paulus bis Clemens von Alexandrien* (Arbeiten zur Kirchengeschichte und Religionswissenschaft 2), Halle 1970; Crouzel, *Théologie*.
 De rol van de genade, die op de geciteerde plaats niet genoemd wordt, ontkent Origenes niet: cf.*Ef.com.II,9-12* (*JThS* III(1902),235); *Ex.h.VI,5,4-15* (SC 321,182-184). Zie over de plaats van de genade bij Origenes: B.Drewery, *Origen and the Doctrine of Grace*, London 1960.
29. *C.Cels.VIII,17,20-40* (SC 150,212); *De Princ.I,2,6,141-168* (SC 252,120-122); 184-196 (122-124); *Joh.com.XIII,xxxvi, 231* (SC 222,156).
 Jezus was *substantialiter* (οὐσιωδῶς) vervuld van God, terwijl de gelovigen *accidentaliter* (κατὰ συμβεβηκός) van God vervuld zijn: *C.Cels.VI,44,1-2* (SC 147,286); *De Princ.IV,4,4(31),156-166* (SC 268,410-412); cf. bij I,2, 10 noot 69 (SC 253,51-52).

- Clemens stelt tegenover de godenbeelden van de heidenen ook de bezielde godenbeelden, de mensen (*Strom.VII*, ix, 52,2-3 (GCS III,38,31-39,11), m.n. de gnosticus als het bezielde beeld van de Heer.
30. *C.Cels.VIII*,17,11-20 (SC 150,210-212).
 31. *idem* 18,1-2 (212).
 32. *idem* 17,16 (210); I,65,4-7 (SC 132,256); 68,33-36 (268); II,25,34-38 (354); 34,34-38 (370); 40,1-12 (378); 42,14-19 (380); VII,17,21-23 (SC 150,52); *Hoogl.com.II* (GCS VIII,153,14); III (178,19); *Joh.com.XXVIII*,xxiii(18),196 (GCS IV,418,16-20).
 33. *C.Cels.VIII*,18,1-4 (SC 150,212).
 34. *idem* 18,5-11 (212-214).
 35. *De Princ.IV*,4,10(37),391-397 (SC 268,426); cf.I,6,2,57-63 (SC 252,198).
 36. *De Princ.IV*,4,10(37),400-403 (SC 268,428); cf.I,6,2,64-67 (SC 252,198); 81-83 (198-200); II,9,6,190-195 (SC 252,364). Cf.Crouzel, *Théologie* 181-245.
 37. *De Princ.IV*,4,9(36),380-382 (426).
 38. *Hoogl.com.III* (GCS VIII,174,7-15). Dit is volgens Origenes de verklaring waarom in *Hoogl.1*,15 van de bruid twee keer gezegd wordt "gij zijt schoon".
 39. *Rom.com.IV*,2 (Lomm.VI,249).Origenes maakt deze opmerking i.v.m. *Joh.8*,39; cf.*De Or.XXII*,4 (GCS II,348,18-349,15).
 40. 2 *Kon.cat.fr.21* (GCS III,302,20-303,2;cf.Lomm.XI,288). Dag betekent voor Origenes deugd; cf.*Richt.h.I*,3 (GCS VII,469,23-470,5): in alle dagen, d.i. in alle deugden de Heer dienen is de vervulling van 1 *Cor.4*,16 (of 1 *Cor.11*,1); *Mat.com.ser.45* (GCS XI,93,3-4): "Onder 'die dagen' worden de geboden en leerstellingen van de waarheid verstaan, die in de Schriften zijn neergelegd om het inzicht van de zielen te verlichten." Cf.Philo, *De somn.II*,36 (III,264,26-265,1) en *De mut.nom.92* (III,173,6-10),waar Benjamin vertaald wordt met 'zoon der dagen'.
 41. *Richt.h.VIII*,1 (GCS VII,509,13-24) n.a.v. *Richt.6*,3. Op dezelfde wijze nuanceert Origenes de uitdrukking "broeders van Christus": "In oneigenlijke zin zijn wel allen, die in Christus geloven, broeders van Christus, maar in werkelijkheid zijn Zijn broeders degenen die volmaakt zijn en Zijn navolgers, zoals hij die zei 'Weest mijn navolgers, zoals ik van Christus' (1 *Cor.11*,1). Zij kunnen zeggen 'Onze Vader, die in de hemelen zijt' (*Mat.6*,9)." (*Mat.com.ser.73* (GCS XI,174,7-11) n.a.v.*Mat.25*,40). Zie verder: hoofdstuk III,2.
 42. *Rom.com.V*,9 (Lomm.VI,391) n.a.v. *Rom.6*,5. Origenes heeft zich hier duidelijk laten inspireren door 1 *Petr.2*,21-22 ("in Zijn voetstappen treden", "die geen zonde gedaan heeft"). Schulz, *Nachfolgen* 176-179, 334-335 beschouwt 1 *Petr.2*,21 als een voorbeeld van een latere ontwikkeling, waarin het begrip navolging hellenistisch geïnterpreteerd wordt als zedelijke imitatio. 1 *Petr.2*, 22-25 zou een reeds bestaand liedfragment zijn, dat door Petrus is overgenomen. Hoe dit zij, Origenes

- legt nadrukkelijk verband tussen de dood van de Schuldeloze voor de zonde (cf.1 Petr.2,24) en het volgen van Zijn voetsporen (cf.1 Petr.2,21) door ons van de zonde te onthouden. Bij hem is er dus geen sprake van een slechts zedelijke imitatio. 't Gaat om meer dan om een "Ausdruck für die Vorbildlichkeit" (G.Kittel, ἀκολουθεῖν κτλ., *ThWNT* I,215). In dezelfde geest spreekt hij in *Rom.com.* V,10 (Lomm.VI,412), *Num.h.XVI*,8 (GCS VII,150,26-151,4); *Richt.h.VII*,2 (GCS VII,507,4-7); VIII,5 (515,1-2); *Mat.com.fr.*405,6-8 (GCS XII,170).
43. *Rom.com.V*,10 (Lomm.VI,412) n.a.v. *Rom.*6,11.
De schapen, die "op meer volmaakte wijze met Christus verenigd zijn", komen aan de rechterhand van de Heer te staan, zegt hij n.a.v. *Mat.*25,33-34. (*Mat.com.ser.*70 (GCS XI,167,8)).
Over deze paulinische 'mysterieuze solidariteit' sprak Preiss, *La mystique* 203-204.
Voor de begrippen 'leven' en 'dood' bij Origenes zie: G.Gruber, *ZnH . Wesen, Stufen und Mitteilung des wahren Lebens bei Origenes (MThS.S 23)*, München 1962.
44. *Num.h.XVI*,8 (GCS VII,150,31-151,4).
45. Cf.M.Viller, *Le martyre et l'ascèse*, *RAM* VI(1925),105-111; Völker, *Das Vollkommenheitsideal* 219-221.
46. *C.Cels.VIII*,17,22-27 (SC 150,212). Voor een uitvoerige weergave van het verband vide supra p.4.
47. *Ef.com.XIX*,50-53 (*JThS* III(1902),419).
Het belang hiervan is o.a., dat de gedaante van Christus zo ook in onze wereld zichtbaar wordt: "Want als ge ontdekt, dat in iemand Christus gestalte heeft gekregen, zult ge vervolgens door deze gestalte ook de gedaante van Christus zien." (*Mat.com.ser.*65 (GCS XI,153,24-26) n.a.v. *Gal.*4,19). Door het uittrekken van de oude mens en door μετοχή aan Christus vormt men de afdruk (τύπος) van Zijn lichaam in z'n sterfelijk lichaam. (*Ezech.cat.* 18,31 (Lomm.XIV,226)).
Over de gedaante van Christus vide infra p.23-26.
48. *Num.h.XVI*,8 (GCS VII,150,31-151,4).
49. *Ps.*37(36) h.V,7 (Lomm.XII,233).
50. *ibid.*
51. *Joh.com.XXVIII*,xxiii(18),196 (GCS IV,418,16-20); *C.Cels.* I,65,1-19 (SC 132,256-258).
Het motief, dat men de ander niet tot zonde moet verleiden, komt ook voor bij Clemens, *Strom.*IV,iv,13,1 (GCS II,254,6-10); vi,41,4 (266,30-267,3); x,77 (282,21-33); xiv,95 (290,5-17); cf.xxi,131,3-7 (306,13-32).
Voor de talloze waarschuwingen van kerkelijke leidslieden om het martelaarschap niet te zoeken zie: H.v.Campenhausen, *Die Idee des Martyriums in der alten Kirche*, Göttingen ²1964, 82-83,137,150-151,176.
52. *Mat.com.ser.*70 (GCS XI,166,16-22) n.a.v. *Mat.*25,32.
53. *Mat.com.XVI*,1 (GCS X,462,8-33).
54. *Ps.cat.*109(108),5 (Cadiou 95).

- Ad Mart.36 (GCS II,33,4-20) roept Origenes Ambrosius en Proctetus op om het kruis op zich te nemen en Jezus na te volgen om te vervullen wat nog ontbreekt aan het lijden van Christus (Col.1,24).
55. Mat.com.ser.131 (GCS XI,267,22-26) n.a.v. Mat.27,38.
56. Cf.Mat.com.XVI,6 (GCS X,486,6-10): "...ὁ δὲ Ῥωμαίων βασιλεὺς (ὡς ἡ παράδοσις διδάσκει) κατεδίκασε τὸν Ἰωάννην μαρτυροῦντα διὰ τὸν τῆς ἀληθείας λόγον (dantem testimonium verbo dei) εἰς Πάτμον τὴν νῆσον." In Joh.com.II,xxxiv(28),210 (SC 120,350) vinden we echter de constructie "ὁ μαρτυρῶν τῇ ἀληθείᾳ"; cf.Mat.com.ser.16 (GCS XI,29,12-14) "testimonium dat veritati christianus". In Joh.com.II,xxxiv(28),210 (SC 120,350) komt evenwel ook de uitdrukking "μαρτυρεῖν τῷ τῆς θεοσεβείας μυστηρίῳ" voor, met een zinspel op 1 Tim.3,16. Cf.Mat.com.ser.131 (GCS XI,267,22-26) "testimonium dantes culturae dei". In Mat.com.XIII,22 (GCS X,240,10-11) wordt εὐσεβεία met dei cultura vertaald. Vergelijk nog C.Cels.I,8,1-2 (SC 132,94), waar sprake is van "τοῖς μαρτυροῦσι τῷ χριστιανισμῷ".
57. Joh.com.II,xxxiv(28),210 (SC 120,350). In XXXII,xviii (11),229-231 (GCS IV,456,23-30) komt hij op dit onderscheid terug.
58. Voor het getuigenis van het martelaarschap: Joh.com.VI,liv(36),276-283 (SC 157,338-344); XXVIII, xxi (18),195 (GCS IV,418,13-16); C.Cels.I,8 (SC 132,94-96); Mat.com.ser.16 (GCS XI,29,12-14); 131 (267,22-26). Cf.M.Viller, Le martyre 105-142 en van dezelfde schrijver Martyre et perfection, RAM VI(1925),3-25; ook Völker, Das Vollkommenheitsideal 224-225.
59. Joh.com.II,xxxiv(28),209 (SC 120,350).
60. Mat.com.ser.1 (GCS XI,1,14-16): "de stem van Farao" is geïnspireerd door Ezech.29,3.9. Voor μαρτύριον als mondeling getuigenis zie bijv. uitvoerig in Joh.com.II,xxxiv(28),199-209 (SC 120,344-350); xxxv(29),212-218 (352-356); II,xxxvii(30),223-229 (360-364).
61. Voor de vroegste ontwikkeling binnen de christelijke kerk van termen als μάρτυς, μαρτυρεῖν en μαρτύριον verwijs ik naar H.Strathmann, μάρτυς κτλ, ThWNT IV,477-520, die ook verdere literatuur geeft.
62. Strathmann, art.cit.500 met beroep op Joh.18,37.
63. Ps.cat.116,16(115,7) (Lomm.XIII,60).
64. Rom.com.VII,3 (Lomm.VII,93) i.v.m. Phil.2,8-9. Ook Ad Mart.42 (GCS I,39,8-27) wijst hij er zijn lezers op, dat in de mate dat men deel heeft aan het lijden van Christus men ook deelt in de troost (2 Cor.1,5) en de heldendaden van Christus, d.i. triomfeert over de machten (Col.2,15). Cf.Crouzel, Théologie 226-227.
65. Origenes onderscheidt tussen oneigenlijke broeders van Christus (sc.allen die in Christus geloven) en eigenlijke broeders. De laatsten omschrijft hij als "die volmaakt zijn en Zijn navolgers". (Mat.com.ser.73 (GCS XI,174,7-11)).

66. Lev.h.IV,3 (SC 286,166-168 n.a.v. Lev.6,4 (5,23 LXX). Depositum is de vertaling van παραθήκη. In het N.T. komt het alleen voor in de beide brieven aan Timotheüs (1 Tim.6,20; 2 Tim.1,12.14) als aanduiding voor de gezonde woorden (2 Tim.1,13) van het Evangelie (2 Tim.1,10) als het spoor des geloofs (1 Tim.6,21; cf.2 Tim.1,13). Zie: C.Maurer, παρατίθημι, ThWNT VIII,163-165. In Ps.Clemens, Hom.XI,13,1 (GCS 42,160,9-11) komt het voor in de betekenis van "deposit of traditions"; cf. Lampe, Lexicon s.v. παραθήκη 1.
67. Mat.com.fr.112 (GCS XII,61); vide supra n.10.
68. Num.h.XVI,8 (GCS VII,150,31-151,4).
69. idem (150,26-31).
70. Mat.com.ser.70 (GCS XI,167,8).
71. 1 Sam.h.I,4,46-50 (SC 328,106).
72. Hoogl.com.III (GCS VIII,174,7-15); vide supra p.5.
73. Cf.C.Cels.VIII,17,11-27 (SC 150,210-212) en 18,1-4 (212); ook de noot van Borret (210 n.3).
74. Rom.com.V,10 (Lomm.VI,412) n.a.v. Rom.6,11.
75. Ezech.h.VII,3,68-72 (SC 352,258).
76. Ezech.h.VII,3,63-68 (258). In Jes.h.VI,1 (GCS VIII,270,7-10) noemt hij de nederige woorden en daden van de Heer, van de apostelen en van Mozes als voorbeelden ter navolging.
77. Bijv.Ps.39(38)h.I,5 (Lomm.XII,280); II,1 (292); Ef.com.XIX,50-53 (JThS III(1902),419); Richt.h.I,3 (GCS VII,469,23-470,5); Mat.com.XVI,1 (GCS X,462,8-12); Mat.com.ser.73 (GCS XI,174,7-11); Klaagl.com.fr.116 (GCS III,277,15-18); Joh.com.XXVIII,iv,25 (GCS IV,392,32-33). Over de navolging van Paulus zie: D.M.Stanley, "Become imitators of me": the pauline conception of apostolic tradition, Bib.XL(1959),859-877; de Boer, The Imitation; Schulz, Nachfolgen 308-314.
78. Mat.com.XII,9 (GCS X,80,19-23); in Num.h.XXII,2 (GCS VII,206,3-24) legt Origenes uit, dat je ook van broeders kunt erven. Het gaat hierbij dan om een soort sociaal gedrag, sociale contrôle en een gemeenschappelijke code.
79. Mat.com.ser.79 (GCS XI,189,13-23).
80. Hoogl.com.III (GCS VIII,178,13-179,1). De griekse tekst bij Procopius bevat van deze passage overigens weinig.
81. Ps.39(38)h.II,1 (Lomm.XII,292).
82. Mat.com.ser.121 (GCS XI,256,18-257,2) n.a.v. Mat.27,16-18. Cf.Hieronymus,Mat.com.IV,1603-1605 (CChr.SL 77,267): "Barabbas...id est diabolus."
83. Mat.com.ser.16 (GCS XI,29,12-14).
84. Ps.cat.119(118),84 (SC 189,324): degenen, over wie de dichter bidt dat het oordeel mag komen, zijn "de Satan en de geesten der boosheid".
85. Num.h.XII,4 (GCS VII,105,15-16).
86. Rom.com.III,1 (Lomm.VI,165-166).
87. Cf.De Princ.III,1,6(5),101-104 (grieks),139-143 (latijn) (SC 268,32-34); 2,4,233-316 (latijn) (168-174); Ps.39

- (38) h.II,1 (Lomm.XII,292); Num.h.XII,4 (GCS VII, 105, 15-16); Rom.com.I,18 (Lomm.VI,56-58); III,1 (165-166).
88. Vide supra p.7-8.
89. Mat.com.ser.39 (GCS XI,77,3-7); "Naarmate de persoon, die onrecht aangedaan wordt, eervoller is, is de zonde ernstiger. Want als iemand een gelukzalige onrecht aandoet, doet hij daadwerkelijk (*δυνάμει*) Christus onrecht aan en doet hij Hem tekort." (1 Cor.h.XXVII, 37-39 (JThS IX(1908),368)).
90. Mat.com.XII,23 (GCS X,121,27-122,6), griekse tekst.
91. Mat.com.ser.83 (GCS XI,195,17-18).
92. idem 97 (216,13-19).
93. idem 113 (236,16-18): "in faciem" is de vertaling van *εἰς τὸ πρόσωπον*. Met *πρόσωπον* komen we dicht in de buurt van het begrip "beeld Gods". Zie: M.Nédoncelle, *Prosopon et persona* dans l'antiquité classique, RevSR XXII(1948),277-299.
Jezus Christus en Zijn discipelen worden bestreden en bespot, als griekse filosofen e.a. in Origenes' dagen zich als één man tegen het christendom keren. (Mat.com. XII,1 (GCS X,70,12-15); XVII,14 (626,20-627,24)).
Maar wie de deugden van Christus niet in praktijk brengt, gelijkt óók op iemand, die Hem in het gelaat spuwte. (Rom.com.II,5 (Lomm.VI,87-88)).
94. Jer.h.XIV,7,1-6 (SC 238,80); cf.17,9-13 (106). Gedachten als deze doen denken aan Pascals uitspraak "Jésus sera en agonie jusqu'à la fin du monde...". (*Pensées* sect.VII, nr.553, ed.Brunschvicq, Paris 1914).
95. Jer.h.XIV,7,6-18 (80). In Jer.h.XIV,18,1-12 (108) oppert Origenes de mogelijkheid, dat in Jer.15,18a ("de ongeneeslijke wond") niet alleen gedoeld wordt op de profeet, maar ook op het Kruis van Christus en op "alle rechtvaardigen in wie Hij een hardnekkige wond ontvangt".
96. Mat.com.ser.1 (GCS XI,2,16-3,2); 72 (168,23-169,4); 137 (282,17-22); Ps.37(36)h.III,12 (Lomm.XII,201-202); cf.Ps.Clemens, Hom.XVII,7,4 (GCS 42,232,22-25).
Voor de exegese van Mat.25,34-46 bij de patres zie: M.Puzicha, *Christus peregrinus. Die Fremdenaufnahme (Mt 25,35) als Werk der privaten Wohltätigkeit im Urteil der Alten Kirche* (MBTh 47), Münster i.W.1980, m.n.96-139.
97. E.Klostermann in de inleiding (viii) op de door hem samen met E.Benz uitgegeven Mattheüscommentaar van Origenes. Zie tevens: E.Klostermann, *Epilog zu Origenes' Kommentar zum Matthäus* (SDAW.S 1964,4), Berlin 1964,20-26.
R.Girod, *La traduction latine anonyme du Commentaire sur Matthieu, Origeniana* (ed.H.Crouzel,G.Lomiento, J.Rius-Camps) (QVetChr 12), Bari 1975,125-138 deelt de mening van Klostermann niet. Evenmin H.J.Vogt, *Falsche Ergänzungen oder Korrekturen im Matthäus-Kommentar des Origenes*, ThQ CLX(1980),207-212.
98. Voor Christus' aanwezigheid in de martelaar zie: v.Campenhausen, *Die Idee* 89-93.

99. Num.h.XII,4 (GCS VII,104,23-105,1): "sub Christi nomine censerit".
100. Num.h.XVII,6 (166,26-167,3): "qui sub nomine Christiani male agit".
101. Mat.com.XII,23 (GCS X,121,21-23): "τῶν ἐπαγγελλομένων μαθητεύεσθαι τῷ Ἰησοῦ".
102. Mat.com.XIII,30 (263,23-26): "δοκῶν φορεῖν τὸ Χριστοῦ ὄνομα".
103. Lev.h.III,8,91-92 (SC 286,158): "qui nomen Christi habent, sed veritatem non habent Christi".
104. 1 Cor.h.XXVI,22-33 (JThS IX(1908),366): "ἐπὶ Χριστὸν κληθέντες"; "ὁ τοιοῦτος λέγει ἑαυτὸν χριστιανόν". A.v.Harnack, *Militia Christi. Die christliche Religion und der Soldatenstand in den ersten drei Jahrhunderten*, Tübingen 1905 (repr.Darmstadt 1963), vermeldt deze plaats niet.
105. Mat.com.XII,11 (GCS X,88,16-31). De latijnse tekst verwijst nog naar Hab.3,13 (LXX): "waar de profeet zegt, dat Hij Zijn 'christussen' redt". Voor de verschillende vormen van paronomasia, die in de oudheid in gebruik waren, zie: Volkmann, *Die Rhetorik* 479-481.
106. Jes.com.I fr. (Lomm.XIII,235)=Pamphilus, *Apol.5* (Lomm. XXIV,371).
107. O.a. Joh.com.VI,vi(3),42 (SC 157,160); C.Cels.VI,79,12-13 (SC 147,378).
108. Hoogl.com.II (GCS VIII,167,19-23).
109. Ezech.h.VII,4,12-14 (SC 352,260) n.a.v. Ezech.16,18.
110. Ezech.cat.16,18 (Lomm.XIV,220).
111. Joh.com.XIX,iii,16-iv,23 (SC 290,54-58).
In de geestelijke ontwikkeling van de gelovige kent Origenes verschillende stadia, die hij echter niet altijd even scherp onderscheidt. Globaal zijn vier episoden aan te wijzen (cf.Crouzel, *Origène et la 'connaissance mystique'* 443-523):
- πίστις, de fase, die sterk moreel gekleurd is en voorwaarde is voor het bereiken van de volgende fase, die van de
- γνῶσις, waarin een persoonlijke band aan Jezus aanwezig is (Crouzel, *op.cit.*446); hiervan niet scherp te onderscheiden:
- σοφία; misschien mag men γνῶσις en σοφία onderscheiden als acte en habitus (Crouzel, *op.cit.*459);
- ἀγάπη kenmerkt de laatste fase, de vereniging van de mens met zijn God (Crouzel, *op.cit.*518-523).
In de eerste drie fasen is een ontwikkeling gaande.
Zie ook: Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 92-95, 98-102,234-240,246-249; Lieske, *Die Theologie der Logosmystik* 44-52; Koch, *Pronoia* 86-89.
Bij Clemens: Strom.VII,x,57,4 (GCS III,42,7-10). Voor de verhouding tussen πίστις en γνῶσις bij Clemens zie bijv. den Boer, *De allegorese* 125-133.
112. Voor de geschiedenis van het woord μετοχή verwijs ik naar F.Normann, *Teilhabe - ein Schlüsselwort der Väter-*

- theologie (MBTh 42), Münster i.W. 1978; voor de functie van μετοχή bij Origenes: D.L.Balas, The idea of participation in the structure of Origen's thought. Christian transposition of a theme of the platonic tradition, *Origeniana* 257-275; Crouzel, *Théologie* 160-175; Gruber, *ZfH* 209-229; Cadiou, *La jeunesse* 404 wil het 'systeem' van Origenes tot dit begrip herleiden. Het woord συμμετοχος heeft volgens Origenes een ongunstige betekenis: *Ef.com.XXV*,11-16 (*JThS* III(1902), 561) n.a.v. *Ef.5,7*. J.A.F.Gregg tekent hierbij ter plekke aan: "Origen has strangely overlooked *Eph.iii,6* συμμέτοχα τῆς ἐπαγγελίας."
- 113 *Ps.cat.*105(104),15 (Lomm.XIII,45). M-J.Rondeau, Le commentaire 343 kent dit scholion aan Evagrius toe. Cf.*Num.cat.*24,8 (Lomm.X,7): "Want aan de ene Jezus Christus kregen velen deel om 'christussen' te zijn." Door deel te hebben aan Christus kan men ook deel krijgen aan God (*Ep.ad Greg.*4(3),97-99 (SC 148,194)).
- 114 *C.Cels.VI*,79,21-26 (SC 147,378). Blijkbaar kent hij twee versies van *Ps.45,8*: één met ἀδικία (r.19; cf.LXX A) en één met ἀνομία (r.23; cf.LXX B en S).
- 115 *De Princ.*II,6,6,201-205 (SC 252,320-322). Elders spreekt hij -zonder de zalving met vreugdeolie te noemen - ook over het deelhebben aan de Logos, wijsheid en waarheid van God: *C.Cels.VI*,17,37-44 (SC 147,222); *Mat.com.XIV*,6 (GCS X,288,12-25). In *De Princ.*IV,4,4(31),140-146 (SC 268,410) wordt onder 'vreugdeolie' ook het Woord van God verstaan, evenals in II,6,4,133-146 (SC 252,316-318), waar een nauw verband gelegd wordt met het ontvangen van de Heilige Geest. Christus ontving - anders dan Zijn deelgenoten ("prae participibus") - als genade van de Geest de substantiële volheid van het Woord van God. *Ps.45,8* wordt ook geciteerd in *Ef.com.XXV*,11-16 (*JThS* III(1902),561)
- 116 *De Princ.*II,6,4,141-142 (SC 252,316-318); *C.Cels.VI*,70,4-6 (SC 147,354); *Mat.com.XIV*,6 (GCS X,288,12-25); *Mat.com.fr.*435 I,12-13 (GCS XII,182). *Ep.ad Greg.*4(3),96-97 (SC 148,194) wordt gesproken over "ὁ μετέχων πνεύματος θεοῦ καὶ πνεύματος Χριστοῦ".
- 117 *De Princ.*II,6,6,201-218 (SC 252,320-322).
- 118 Voor dit onderscheid tussen substantiël en accidenteel zie: *De Princ.*IV,4,9(36) (SC 268,422-426) en Crouzel ad loc. (SC 269,271-273).
- 119 *De Princ.*I,1,3,63-84 (SC 252,94) wijst hij er t.a.v. de Heilige Geest op, dat deze door het feit, dat anderen eraan deel hebben niet in stukken gedeeld wordt; cf. Crouzel ad loc (SC 253,22 n.10); t.a.v. de Vader-Zoonrelatie: I,2,6,178-183 (SC 252,122), IV,4,3(30),101-102 (SC 268,406); zie ook: Gruber, *ZfH* 224-227. Deze gedachten van het meedelen zonder minder te worden is bij Origenes en bij Clemens een veel voorkomend thema. De laatste spreekt in *Strom.*III,x,69,1 (GCS II, 227,13) over "ἀμερῶς μεριστή" of in VI,xvi,138,2 (502,5) over "ἀμερῶς μεριζόμενον".

- 120 *Ef.com.XV,19-22* (*JThS* III(1902),411).
Τὸ ἡγεμονικόν is "the authoritative part of the soul (reason), esp.in Stoic philosophy" (Liddell-Scott, *Lexicon* s.v. ἡγεμονικός I). "Dat wat de mens bestuurt (τὸ ἡγεμονικόν), bevindt zich midden in het lichaam, in het hart, volgens de *Schriften*." (*Joh.com.VI,xxxviii* (22),189 (SC 157,270); cf.II,xxxv(29),215 (SC 120,354 en noot 30)). In *Ef.com.XV,29* (411) zegt hij: "τὰς καρδίας, τούτέστιν τὸ ἡγεμονικόν".
- 121 *Rom.com.XXV,56-57* (*JThS* XIII(1912),361) met een verwijzing naar *Ex.3,14* (en niet - zoals Ramsbotham aangeeft - naar *Openb.1,8*). Er is z.i. voor God maar één naam mogelijk: de Zijnde. (*De Or.XXIV,2* (GCS II,354,8-11)). Cf. *De Princ.I,3,6,155-163* (SC 252,154) en Crouzel ad loc. (SC 253,72 n.33). Verder: Crouzel, *Théologie* 162-163 en Verdenius, *Christianiserende* 129-130.
- 122 *Ef.com.II,4-12* (*JThS* III(1902),235) n.a.v. *Ef.1,1b* "τοῖς ἁγίοις τοῖς οὖσιν καὶ πιστοῖς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ".
- 123 *C.Cels.VI,79,6-21* (SC 147,376-378).
- 124 *idem* 21-31 (378).
- 125 Ook bij Clemens speelt deze tekst een belangrijke rol: *Protr.XII,123,1* (GCS I,86,17-18); *Paed.I,vi,26,1* (105,20-22); *Strom.II,xx,125,5* (GCS II,181,8-10); cf.4 (181,5-8); IV,xxiii,149,8 (314,20-24).
Als bijbelse argumenten hanteert Origenes naast *Ps.82,6* ook *Ps.50,1*; 136,2 en vooral 1 *Cor.8,5* (cf.*Biblia Patristica* III,168.192 en 394).
- 126 v.Harnack, *Lehrbuch* I,138 n.1; Butterworth, *The Deification* 169.
- 127 *Joh.com.II,ii,13-18* (SC 120,214-218) en C.Blanc ad loc.
- 128 *Ps.cat.136(135),2* (Lomm.XIII,134); *C.Cels.III,37,18-24* (SC 136,88); *Mat.com.XVI,16* (GCS X,528,1-9); *Ex.h.VI,5,4-15* (SC 321,182-184); VIII,2,48-62 (246-248).
- 129 *Joh.com.V fr.* (SC 120,394); *Jes.com.I* (Lomm.XIII,235).
- 130 *Hoogl.com.prol.* (GCS VIII,71,4-13): "abusive" is de vertaling van καταχρηστικῶς; cf.*Philo, De somn.I,228-229* (III,253-254): ἐν καταχρήσει. Zie: Volkmann, *Die Rhetorik* 399-400; 426.
- 131 *De Princ.III,6,1,7-15* (SC 268,236).
- 132 Cf. *Ad Mart.47* (GCS I,42,29-43,3): de redelijke ziel bezit naar haar wezen iets van verwantschap met God en verlangt daarom naar verering (εὐσέβεια) van en gemeenschap (κοινωνία) met God.
- 133 *Ezech.h.I,9* (SC 352,74-76); cf. *Hoogl.com.III* (GCS VIII,180,18-21).
- 134 *Ezech.cat.1,3* (Lomm.XIV,180); cf. *Mat.com.ser.24* (GCS XI,40,4-7); Clemens, *Protr.XI,114,4* (GCS I,81,1).
- 135 *Mat.com.XVI,29* (GCS X,572,25-573,8; 573,27-574,15). Cf.XVII,19 (638,12-34): als iemand Gods goedheid heeft en is opgehouden "naar de mens te wandelen" slaat op hem *Ps.82,6*: "gij zijt goden"; 32 (679,20-27).
- 136 *Ps.38(37) h.II,3* (Lomm.XII,264).
- 137 *Ex.h.VI,5,4-7* (SC 321,182).
- 138 Het element van de genade komt behalve in de in de

- vorige noot genoemde passage ook naar voren in *Ex.h.VIII*, 2,58-62 (SC 321,248); *Ef.com.XXIII*, 11-14 (*JThS* III(1902),558); *Joh.com.XX*, xxxvii(29),341 (SC 290,324); *Mat.com.fr.*435 I, 12-13 (GCS XII,182); cf.Gruber, *ZNH* 229-240 en Crouzel, *Théologie* 227-230, 232.
- 139 1 *Sam.h.I*, 5,17-86 (SC 328,110-114); cf.*Gen.h.XI*, 2,13-18 (SC 7bis,282).
Voor de etymologie van de naam Samuël zie: R.P.C.Hanson, *Interpretations of Hebrew Names in Origen*, *VigChr* X (1956),106; voor die van Hanna en Peninna: F.Wutz, *Onomastica Sacra, Untersuchungen zum liber interpretationis nominum hebraicorum des hl.Hieronymus I-II* (*TU* 41), Leipzig 1914-1915, resp.107,740,855,1015 en 421,548,743,947.
- 140 *Jes.com.I* (Lomm.XIII,235).
- 141 *Luc.h.XXIX*, 7 (SC 87,366-368); cf.*Jer.h.XV*, 6,20-26 (SC 238,126): na een verwijzing naar 2 *Cor.*5,16 "Ik zelf ben door Hem (Christus) geen mens meer, als ik Zijn woorden volg, maar Hij zegt 'Ik heb gezegd: Gij zijt goden en allen zonen des Allerhoogste' (*Ps.*82,6). Dus: zoals Hij eerstgeborene der doden is (*Col.*1,18), zo is Hij eerstgeborene van alle mensen, nadat Hij in God is overgegaan (*εἰς θεὸν μεταβαλὼν*)."
- 142 *Ps.cat.*82(81),6-7 (*Pitra* III,141)
- 143 *Mat.com.ser.*78 (GCS XI,187,10-15); 'een der heersers' is de duivel: *Ps.cat.*82(81),6-7 (*Pitra* III,141).
- 144 *Rom.com.III*, 1 (Lomm.VI,167).
- 145 *C.Cels.VIII*, 74,10-15 (SC 150,350).
- 146 *Ef.com.XXIII*, 12-14 (*JThS* III(1902),558).
- 147 Crouzel ad *De Princ.*I, 1,2,39-40 (SC 253,22 n.7).
- 148 *Joh.com.VI*, vi(3),41 (SC 157,160).
Het is duidelijk, dat het hebreuws hier geen meervoudige betekenis heeft.
- 149 *Joh.com.VI*, vi(3),42 (SC 157,160).
- 150 Het motief van de 'vermenigvuldiging' van Christus komt bij Origenes herhaaldelijk voor: *Joh.com.VI*, vi(3),40 (SC 157,158 en n.5) rechtvaardigheden; 41 (158-160) levens; 42 (160) christussen; *Num.cat.*24,8 (Lomm.X,7) eenhoorns, christussen; *Jes.com.I* (Lomm.XIII,235) christussen, zonen van God; *C.Cels.VI*, 79,1-19 (SC 147,376-378) christussen.
- 151 In *Biblia Patristica* III, dat exclusief aan Origenes gewijd is, worden bij hem 57.000 verwijzingen naar Bijbelteksten vermeld!
- 152 *De Princ.*I, 2,4,78-100 (SC 252,116-118); *Mat.com.XIII*, 9 (GCS X,203,23-31); cf.*XV*, 12 (380,7-382,26).
Zie hiervoor verder: Gruber, *ZNH* 200-208.
- 153 *De Princ.*I praef. 1,21-24 (SC 252,76-78); *Jer.h.XVII*, 2,8-10 (SC 238,162); *C.Cels.III*, 68,17-24 (SC 136,156); *VIII*, 47,8-10 (SC 150,276).
Cf. 1 *Cor.h.XVI*, 65-69 (*JThS* IX(1908),247: Christus leert ons hoe ijdel de overleggingen van de wijzen dezer wereld zijn en hoe alleen de wijsheid van God straalt; *Mat.com.ser.*39 (GCS XI,77,3-7): "Naarmate hij vordert

- tot een duidelijker kijk op het Woord..., wordt Christus volmaakter in hem aangetroffen."
- 154 *Ps.cat.* 65(64),5-6 (*Pitra* III,75); cf.101(100),2 (191); *Mat.com.ser.* 37 (GCS XI,70,9-11); 97 (216,13-19); *De Princ.* I,1,2,39-40 (SC 252,92); *De Or.* XX,2 (GCS II,344,24-28); XXIII,1 (350,13-16); XXV,1 (357,5-8); *Joz.h.* XX,1 (SC 71,412); XXIV,3 (476); *Jer.h.* VIII,1,24-26 (SC 232,354) e.a.
- 155 *Vide supra* p.12-13.
- 156 *Mat.com.fr.* 375,1-5 (GCS XII,160); *Rom.com.* IV,6 (Lomm.VI,276-277); VIII,9 (Lomm.VII,256); *Ps.* 37(36) h.IV,3 (Lomm.XII,216); *Ef.com.* XIX,50-53 (*JThS* III(1902),419); *Mat.com.ser.* 65 (GCS XI,153,24-26).
- 157 *Vide supra* p.4.
- 158 Cf.A.Oepke, *év*, *ThWNT* II,534-539 (m.n.538-539): "wesentlich paulinisch" (538); A.Wikenhauser, *Die Christismusystik des Apostels Paulus*, Freiburg ¹1956,19-25, 37-48.
- 159 G.Aeby, *Les missions divines de saint Justin à Origène* (Par.12), Fribourg 1958, 171-175 noemt Joh.14,23; *Mat.* 28,20; 18,20; *Openb.* 3,20; Joh.1,26; *Gal.* 2,20; 4,19 en 2 *Cor.* 13,3; ook zou *Ef.* 3,17 ("opdat Christus door het geloof in Uw harten woning make") genoemd kunnen worden.
- 160 *C.Cels.* II,9,47-65 (SC 132,304-306).
- 161 *Joh.com.* XX,xii,93 (SC 290,206).
- 162 *Jer.h.* IX,1,20-69 (SC 232,378-380); cf.*Jes.h.* I,5 (GCS VIII,247,22-248,9).
- 163 *Mat.com.ser.* 65 (GCS XI,152,13-14).
- 164 Origenes geeft hier *Mat.* 18,20 weer als "waar twee of drie in het geloof in mijn naam vergaderd zijn...".
- 165 Over de grote betekenis van de *unanimitas* n.a.v. *Rom.* 15,5-7 zie: *Rom.com.* X,7 (Lomm.VII,396).
- 166 *Hoogl.com.* I (GCS VIII,102,20-103,4).
- 167 *Ps.cat.* 65(64),5-6 (*Pitra* III,75).
- 168 *Jer.h.* XIV,8,6-10 (SC 238,82).
- 169 *Ef.com.* XV,39-41 (*JThS* III(1902),411).
- Cf.Crouzel, *Théologie* 232: "il ne faut jamais perdre de vue cette fusion étroite de l'aspect moral et de l'aspect mystique qui ne font qu'un, le véritable changement de nature, l'assimilation de tout notre être à la divinité, qui s'identifie à la pratique de la vertu."
- 170 *Joh.com.fr.* 18 (GCS IV,497,17-24); cf.fr.118(566); *De Princ.* I,3,6,155-159 (SC 252,154); *Jer.h.* XIV,10,5-8 (SC 238,84).
- 171 Joh.1,26; *C.Cels.* V,12,12-16 (SC 147,44); *Joh.com.* VI, xxxviii(22),188-190 (SC 157,268-270).
- 172 *Joh.com.* VI,viii(5),48-49 (SC 157,164); xxx(15),154 (SC 157,246); cf.fr.82 (GCS IV,549,3-5).
- 173 *Joh.com.* X,ix(7),41-42 (SC 157,410).
- 174 Joh.1,36; *Joh.com.* VI,xlix(30),257 (SC 157,324).
- 175 *Joh.com.fr.* 18 (GCS IV,498,1-5). Terwijl je de Logos in je hebt, niet weten wat Zijn natuur is, noch vanwaar Hij komt of hoe hij in je bestaat (*Joh.com.* VI,xxxviii(22),

- 190 (SC 157,270 en n.2)). We moeten de Goede Herder in onze zielen hebben, opdat Hij de *ἀλογα κινήματα* tot de zijne, d.w.z. *λογικά* maakt (*Jer.h.V,6,5-18* (SC 232,294-296). Cf.*Rom.com.VIII,2* (Lomm.VII, 202-203)).
- 176 *Joh.1,10*; *Joh.com.VI,xxxix*(23),195 (SC 157,274-276).
- 177 *Num.h.VII,3* (GCS VII,43,8-13).
- 178 *Num.h.XXIV,2* (GCS VII,230,6-11).
- 179 *1 Cor.h.XXVI,56-59* (*JThS IX*(1908),367).
- 180 *Ps.cat.119*(118),121 (SC 189,384).
- 181 *Ad Mart.12* (GCS I,12,21-23).
- 182 *Gen.h.III,7,13-30* (SC 7bis,140-142).
- 183 *Ad Mart.12* (GCS I,12,23-13,5).
- 184 *De Or.XX,2* (GCS II,344,21-28).
- 185 *Rom.com.VIII,2* (Lomm.VII,202-203).
- 186 *Hoogl.com.III* (GCS VIII,202,16-203,14).
- 187 *Joh.com.X,x*(8),44-45 (SC 157,412); cf.*XIII,lii*(51),350 (SC 222,226).
- 188 *Gen.h.I,13,26-42* (SC 7bis,58).
- 189 *Hoogl.com.II* (GCS VIII,164,26-29); *Lev.h.VII,2,157-162* (SC 286,320). Cf.*Philo, De somn.II,248* (III,298,13-15), waar *Lev.26,12* eveneens betrokken wordt op het wandelen van God in de ziel (v.d.wijze).
- 190 *Hoogl.com.II* (164,29-165,3).
- 191 *Hoogl.com.II* (164,29-165,2).
- 192 *Hoogl.com.II* (165,3-11); cf.*Hoogl.com.prol.*(69,28-70,1).
- 193 *Jes.h.II,2* (GCS VIII,252,20-28); cf.*De Or.XXVII,11* (GCS II,370,22-27); *Joh.com.XIII,xxxii*(31),198-199 (SC 222,140), waar t.g.v. een drukfout *λόγον* staat i.p.v. *λόγου*.
- 194 *Jer.h.XIV,10,5-19* (SC 238,84-86); cf.*Mat.com.ser.39* (GCS XI,77,3-7).
- 195 *Ps.cat.101*(100),2 (Pitra III,191) n.a.v. de woorden "wanneer zult ge tot mij komen?".
- 196 *De Princ.I,1,2,33-41* (SC 252,92).
- 197 *Luc.h.XXII,4* (SC 87,302).
- 198 *Joh.com.I,iv*(6),26 (SC 120,72).
- 199 *Joz.h.XXIV,3* (SC 71,476).
- 200 *Hoogl.h.II,7* (SC 37bis,128).
- 201 *De Or.XXV,1* (GCS II,357,5-13).
- 202 *De Princ.IV,4,2*(29) (SC 268,404-406).
- 203 *Mat.com.ser.65* (GCS XI,152,17-23); *Ef.com.XXXII,7-8* (*JThS III*(1902),570).
- 204 *1 Cor.h.XVI,65-69* (*JThS IX*(1908),247).
- 205 *1 Cor.h.XXX,1-6* (371); *Lev.h.VII,2,157-162* (SC 286,320).
- 206 *Ef.com.XV,21-22* (*JThS III*(1902),411).
- 207 *Richt.h.II,1* (GCS VII,472,6-26).
- 208 *Hoogl.h.II,4* (SC 37bis,118); cf.*Joh.com.XIX,x*(2),61 (SC 290,84-86): "*ἐπεὶ περ οὐκ ἔστιν ἀσθενεία ἐν οἷς ὁ λόγος λαλεῖ*."
- 209 *De Princ.I praef.1* (SC 252,76-78); cf.*Jer.h.XVII,2,8-13* (SC 238,162).
- 210 *Mat.com.ser.15* (GCS XI,28,5-14).
- 211 *Mat.com.ser.42* (84,13-22).
- 212 *Joh.com.X,xviii*(13),105 (SC 157,444).

- 213 *Mat.com.fr.218,1-3* (GCS XII,104).
- 214 *Joz.h.I,5* (SC 71,108); cf.*Mat.com.ser.37* (GCS XI,70,9-11).
- 215 *Luc.h.XXII,3* (SC 87,302); cf.*Jer.h.IX,1,21-23* (SC 232,378).
- 216 *Gen.h.III,7,20-25* (SC 7bis,140).
Dit doet denken aan de piëtistische uitspraak van Ernst Fuchs (geb.1903), die zijn studenten voor Kerst toewenste, dat "Weihnachten Ereignis bei ihnen wird!" en aan die van de nederlandse mystieke dichter Jan Luyken (1649-1712): "Al is Christus duizendmaal in Bethlehem geboren, het zal mij niets baten, als Hij niet eenmaal in mijn hart is geboren." (H.M.Kuitert, *De realiteit van het geloof. Over de anti-metafysische tendens in de huidige theologische ontwikkeling*, Kampen ²1967,78-79.Voor de idee van de geboorte van Christus in het hart van de gelovige bij de kerkvaders tot in de Middeleeuwen zie: Rahner, *Symbole* 13-87; speciaal bij Origenes: Lieske, *Die Theologie der Logosmystik* 68-71.
- 217 *Joh.com.I,iv(6),23* (SC 120,70-72).
- 218 J.Behm, *μορφή κτλ.*, *ThWNT* IV,760-761.
- 219 A.Oepke-J.Rohde, *Der Brief des Paulus an die Galater* (*ThHK* 9), Berlin ³1973,146: "die Realisierung des kosmischen Urmenschen in der Gemeinde, des zweiten Adam ..."; H.Schlier, *Der Brief an die Galater* (*KEK* 7), Göttingen ¹⁴1971, 214: "bis der Leib Christi bei ihnen ausgeborn ist.... In der ἐκκλησία tritt ja der Leib Christi hervor."; P.A.v.Stempvoort, *De brief van Paulus aan de Galaten* (*PNT*), Nijkerk ²1961,121-122: Christus wordt zichtbaar, als de gemeente weer als lichaam van Christus functionneert ten gevolge van ambt, apostolaat en apostolische verkondiging.
- 220 R.Hermann, Ueber den Sinn des *Μορφοῦσθαι Χριστὸν ἐν ὑμῖν* in *Gal.4,19*, *ThLZ* LXXX(1955),713-726 ziet in het kader van de hele brief verband met de rechte leer en meent, dat het gaat om de juiste beeldvorming van Christus onder de gelovigen; W.Grossouw, *De Brief van Paulus aan de Galaten* (Het Nieuwe Testament), Bussum 1974,171: "d.i. als de gemeente weer geheel bevestigd is in de waarheid van Paulus' evangelie, in 'het woord van het kruis' (2,15-21); F.Mussner, *Der Galaterbrief* (*HThK* 9), Freiburg-Basel-Wien 1974,312-313: "Erst wenn Christus bei den Galatern eine so feste Gestalt angenommen hat, dass die Gemeinde im Evangelium, und d.h. im λόγος τοῦ σταυροῦ ganz gefestigt ist, haben die apostolischen Geburtswehen ihr geistliches Ziel voll erreicht."; P.Bonnard, *L'Épître de Saint Paul aux Galates* (*CNT* (N) 9), Neuchâtel-Paris 1952,94.
- 221 *Gen.h.VI,3,36-55* (SC 7bis,192).
- 222 Cf.O.Betz, *Die Geburt der Gemeinde durch den Lehrer. Bemerkungen zum Qumranpsalm 1QH iii.1ff.* (1 QH ii.21-iii.18), *NTS* III(1956-57),314-326.
- 223 *Lev.h.VI,6,50-70* (SC 286,294); cf.*XII,7,22-45* (SC 287,192-194).

- 224 Ex.h.I,3,12-20 (SC 321,50)
 225 Num.h.VII,3 (GCS VII,43,24-27).
 226 Rom.com.VIII,9 (Lomm.VII,256); cf.Ex.h.X,4,1-13 (SC 321,320).
 227 Lev.h.XII,7,34-36 (SC 287,194).
 228 Ex.h.X,3,22-61 (SC 321,314-318).
 229 Rom.com.IV,6 (Lomm.VI,276-277).
 230 Ps.37(36) h.IV,3 (Lomm.XII,216).
 231 De Or.XXII,4 (GCS II,348,18-349,3).
 232 C.Cels.VIII,17,11-27 (SC 150,210-212).
 233 Deze dynamiek komt ook tot uitdrukking in Jer.h.IX,4,66-70 (SC 232,392), waar gesproken wordt over de gelukzalige als ὁ ἀεὶ γεννώμενος ὑπὸ τοῦ θεοῦ; ἀεὶ, namelijk in elke goede daad; cf. 1 Cor.h.XX,26-30 (JThS IX(1908), 360) over de rechtvaardige, "σύμμορφος ὢν τοῦ θανάτου τοῦ Χριστοῦ ἀεὶ ἀποθνήσκων τῷ κόσμῳ".
 234 Ef.com.XIX,50-53 (JThS III(1902),419).
 235 Mat.com.ser.65 (GCS XI.153,24-26).
 236 Vide supra p.18.
 237 Mat.com.ser.137 (GCS XI,282,17-22).
 238 idem 72 (168,23-169,4).
 239 Mat.com.XIII,16 (GCS X,222,25-31).
 240 idem 18 (229,11-27).
 241 Mat.com.fr.375,1-5 (GCS XII,160).
 242 ibid.: cf.A.Wikenhauser, *Die Christusmystik* 42-48, die ook bij Paulus deze verbondenheid door de Geest constateert, evenals W.T.Hahn, *Das Mitsterben und Mitauferstehen mit Christus bei Paulus. Ein Beitrag zum Problem der Gleichzeitigkeit des Christen mit Christus*, Gütersloh 1937, die zich deze 'Gleichzeitigkeit' ook door de Heilige Geest ziet voltrekken (o.a. 115-123).
 243 Mat.com.ser.65 (GCS XI,153,24-26).
 244 Voor de litteratuur hierover verwijs ik naar A.Deissmann, *Die neutestamentliche Formel "In Christo Jesu"*, Marburg 1892; A.Schweitzer, *Die Mystik des Apostels Paulus*, Tübingen ²1954; W.Schmauch, *In Christus. Eine Untersuchung zur Sprache und Theologie des Paulus* (NTF I,9), Gütersloh 1935; Hahn, *Das Mitsterben* 149-157; Oepke, *ἐν*, ThWNT II,537-538; Wikenhauser, *Die Christusmystik* 6-14, 26-37; F.Neugebauer, *Das Paulinische "In Christo"*, NTS IV(1957-58),124-138; idem, *In Christus. EN XPIETOI. Eine Untersuchung zum Paulinischen Glaubensverständnis*, Göttingen 1961; J.A.Allen, *The 'In Christ' Formula in Ephesians*, NTS V(1958-59),54-62; M.Bouttier, *En Christ. Étude d'exégèse et de théologie pauliniennes* (EHPHr 54), Paris 1962; H.N.Ridderbos, *Paulus. Ontwerp van zijn theologie*, Kampen ³1973, 56-63, 181-183.
 245 Wikenhauser, *Die Christusmystik* 48; Neugebauer, art. cit. 125 n.1 spreekt i.v.m. dit boek over "eine falsche Sicht der Problemlage und eine unklare Terminologie".
 246 Ridderbos, *Paulus* 58-63; cf.Oepke, art.cit.538; A.Nygren, *Der Römerbrief*, Göttingen ³1959,174-176.
 247 Ridderbos, op.cit.61; cf.H.Hofer, *Die Rechtfertigungsverkündigung des Paulus nach neuerer Forschung*, Güters-

- loh 1940,22-35, die benadrukt, dat de kerk niet allereerst gemeente is, maar ὁ Χριστός (1 Cor. 12,12) of het lichaam van Christus (33). Ridderbos wijst ook op het één (εἷς, niet ἓν) in Christus (Gal.3,28).
- 248 Vide supra p.18-23.
- 249 Bijv.Rom.6,11; 12,5; 1 Cor.15,22; 2 Cor.5,17; Gal.3,28; Ef.2,6; Col.2,12.
- 250 Bijv.Col.2,12 in Jer.h.I,16,25 (SC 232,234); XIX,14,100 (238); Joh.com.I,xxvii(25),182 (SC 120,150).
- 251 Bijv.Ef.2,6 in Num.h.XII,3 (GCS VII,103,17-18); Rom.com.I,6 (Lomm.VI,29); IV,5 (265); 7(280); V,8 (387); Col.2,12 in 1 Cor.h.XXIX,13 (JThS IX(1908),370); Ps.cat.78(77),3-6 (Pitra III,114).
- 252 Anders A.Orbe, En los albores de la exegesis iohannea (Ioh.I,3). Estudios Valentinianos II (AnGr 65 -SFT A 11), Rome 1955, 222-229, die grote nadruk legt op het gebruik van praeposities bij Origenes: ἐν zou wijzen op de volmaaktheid in Christus; hij verwijst bijv. naar Rom.com.III,10 (Lomm.VI,224) n.a.v.Rom.11,36 "maar wat betreft het feit, dat we in de hoogste graad van volmaaktheid zijn, daarvan wordt gezegd, dat we in Hem zijn" en naar VIII,12 (Lomm.VII,279) "in Hem echter, omdat de voltooiing van alles en het einde in Hem zullen zijn, wanneer God alles zal zijn in allen". Orbe wordt hierin gevolgd door Gruber, ZñH 207,290-291. De bewijsgronden zijn m.i. onvoldoende, o.a. omdat het in de hier geciteerde commentaren gaat om de latijnse vertaling van Rufinus en omdat Paulus in Rom.11,36 spreekt van εἷς αὐτόν. Bovendien is de apostel zelf in zijn spraakgebruik in deze weinig consequent. Hij gebruikt zowel de uitdrukking εἷς αὐτόν (Rom.11,36) als de praepositie οὖν (1 Thess.4,17; Phil.1,23; Col.3,4) om de finale volmaakte gemeenschap met God aan te geven, maar ook de wending ὁ θεὸς πάντα ἐν πασίῃν (1 Cor.15,28).
- 253 Richt.h.II,1 (GCS VII,473,8-13); 2 (473,16-474,1); Mat.com.fr.213 (GCS XII,102); 1 Thess.com.III (Lomm.V, 276). In het N.T. is de combinatie te vinden in Rom.8,9; Col.2,6 en Phil.3,8-9. G.Bardy, *La vie spirituelle d'après les pères des trois premiers siècles. II. Le troisième siècle* (ed.A.Hamman), Tournai 1968,98-100 maakt geen onderscheid tussen beide termen bij Origenes.
- 254 Ps.cat.4,1 (Pitra II,451) n.a.v. 1 Cor.15,22.
- 255 Mat.com.ser.126 (GCS XI,265,1-14).
- 256 Joh.com.XXXII,ix(6),106 (GCS IV,440,27-29).
- 257 Rom.com.V,10 (Lomm.VI,412) n.a.v. Rom.6,11 ("Zo moet het ook voor U vaststaan, dat gij wel dood zijt voor de zonde, maar levend voor God in Christus Jezus.")
- 258 Rom.com.V,1 (Lomm.VI,319).
- 259 Cf. 1 Cor.1,30.
- 260 Rom.com.IX,2 (Lomm.VII,298-299). Christus leeft in Paulus (Gal.2,20) als gerechtigheid, wijsheid, heiliging, vrede en de kracht Gods (Mat.com.

- XII,25 (GCS X,125,29-126,10)). In zondaren is Hij niet, omdat in hen de gerechtigheid, het geduld, de waarheid en wat Christus verder nog is, niet werkt (Richt.h.II,1 (GCS VII,472,24-26)).
- 261 Ps.89,9.
- 262 Ps.cat.89(88),9 (Pitra III,160).
- 263 Ps.90,11.
- 264 Mat.com.ser.102 (GCS XI,223,11-15): *persona* = *πρόσωπον*. Vide supra n.93.
- 265 Ps.cat.119(118),40 (SC 189,256-258).
- 266 E.Mersch, *Le Corps Mystique du Christ. Études de théologie historique* (ML.T 28), Louvain 1933, I,290-294 meent, dat het deelhebben aan Christus weinig reëel en meer moreel, in de zin van imitatio, bedoeld is. Hij constateert bij Origenes een minimalisering van het ontologische. Daartegenover staat de mening van Bardy, *La vie spirituelle* II,108, die zegt: "Tous les chrétiens sont appelés à devenir d'autres Christs, non pas seulement en s'efforçant de ressembler au Seigneur et d'imiter ses vertus, mais d'une manière incomparablement plus réelle et plus efficace, en vertu de l'union qu'ils contractent avec lui."
- 267 Zie: M.Eckart, *Das Verständnis von 1 Kor.15,23-28 bei Origenes. Excerpta ex Dissertatione ad Lauream in Facultate Theologica Pontificiae Universitatis Gregoriana*, Augsburg 1966; ook E.Mersch, op.cit.I,298-299 en Crouzel, *Origène et la 'connaissance mystique'* 512.
- 268 G.von Rad, G.Kittel, *εἰκόν*, ThWNT II,387-396.
- 269 Behm, *μορφή*, ThWNT IV,750-762.
- 270 H.Hanse, *μετέχω* κτλ., ThWNT II,831.
- 271 *idem* 832.
- 272 Crouzel, *Origène et la 'connaissance mystique'* 508-513.
- 273 1 Cor.h.LXXII,7-9 (JThS X(1909),40); Joh.com.XIX,iv,24 (SC 290,60); cf. Ignatius, die in Ef.V,1 (SC 10,72) schrijft over een *συνήθεια πνευματική* tussen hem en de bisschop van Efeze en hij prijst de Efeziërs gelukkig "τοὺς ἐγκεκραμένους αὐτῷ ὡς ἡ ἐκκλησία Ἰησοῦ Χριστῷ καὶ ὡς Ἰησοῦς Χριστὸς τῷ πατρὶ, ἵνα πάντα ἐν ἐνότητι σύμφωνά ᾗ."
- 274 Ad Mart.10 (GCS I,10,19-21).
- 275 Zie behalve Gruber, ZNH 187-188, 205, 221 ook G.Verbeke, *L'Évolution de la doctrine du Pneuma du Stoicisme à S.Augustin. Étude philosophique*, Paris-Louvain 1945.
- 276 I.von Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, Leipzig 1903, II,473-477.
- 277 Philo, *De conf.ling.*185 (II,264,23-265,3).
- 278 C.Cels.VIII,75,22-27 (SC 150,352).
- 279 Cf.Völker, *Das Vollkommenheitsideal* 127-130, die meent, "dass für Origenes die unio mystica mit Gott einen derartigen Intensitätsgrad erreicht haben muss, dass die Seele ihr eigenes Sein verliert und im göttlichen Sein verschwindet, dass alles Persönliche auslöscht und in

die göttliche Natur eingeht, dass der Mensch vergottet wird."(130).

Voor het begrip 'vermenging' bij Origenes zie: Crouzel, *Origène et la 'connaissance mystique'* 518-521.

280 Zie hierover bijv. J.Moltmann, *Kirche in der Kraft des Geistes. Ein Beitrag zur messianischen Ekklesiologie*, München 1975, 89-90.

Paragraaf 2. Het Lichaam van Christus en zijn leden.

- 1 *Vide supra* p.1.
Bij Clemens, *Strom.* VII, xiv, 87, 3 (GCS III, 62, 19) treffen we het beeld ook aan: *σῶμα δὲ ἀλληγορεῖται ἡ ἐκκλησία κυρίου*, ook wel *τὸ ἅγιον σῶμα* (id.18) of *τὸ σῶμα τὸ πνευματικόν* (id.21) genoemd; cf. *Paed.* I, vi, 42, 2 (GCS I, 115, 16-20).
- 2 Zie: G.C.Berkouwer, *De Kerk I. Eenheid en katholiciteit.* (Dogmatische Studiën), Kampen 1970, 94-98 over de vraag welk beeld in de ecclesiologie overheerst.
- 3 *Joh.com.* X, xxxv(20), 228-xxxvii(21), 245 (SC 157, 520-528).
- 4 E.Schweizer, *σῶμα*, *ThWNT* VII, 1054.
- 5 W.Hahn, *Gottesdienst und Opfer Christi. Eine Untersuchung über das Heilsgeschehen im christlichen Gottesdienst*, Berlin 1951, 50-73: "Die von Paulus entwickelte Lehre von der Kirche als dem Leibe Christi scheint durch das Jesuswort vom Abbruch und Aufbau des Tempels in drei Tagen angeregt zu sein." (50)
- 6 C.K.Barrett, *The Gospel according to St. John. An Introduction with Commentary and Notes on the Greek Text*, London ²1978, 200-201; O.Cullmann, *Urchristentum und Gottesdienst*, Zürich ²1950, 74; C.H.Dodd, *The Interpretation of the Fourth Gospel*, Cambridge 1953, 302-303; E.C.Hoskyns (ed.F.N.Davey), *The Fourth Gospel*, London ²1947 (repr.1948), 196-197; R.H.Lightfoot (ed.C.F.Evans), *St. John's Gospel. A Commentary*, Oxford 1956, 113-114.
Daarentegen meent C.Kearns, *The Church the Body of Christ*, dat Jezus' uitspraken aan het Laatste Avondmaal beslissend waren voor de ontwikkeling van het motief van de kerk als Lichaam van Christus (m.n. *IER* XC(1958), 5).
- 7 A.M.Dubarle, *Le signe du temple* (*Jo.* II, 19), *RB* XLVIII (1939), 33-34; X.Léon-Dufour, *Le signe du temple selon Saint Jean*, *RSR* XXXIX (1951-52), 171-172; R.Bultmann, *Das Evangelium des Johannes* (KEK), Göttingen ¹⁹1968, 88 n.7.
- 8 *Joh.com.* X, xxxv(20), 228 (SC 157, 520).
- 9 Clemens, *Canon eccles.* (GCS III, 219, 6-11); Heracleon (ed.W.Foerster fr.14, p.13-14 = ed.A.E.Brooke fr.16, p.71); Ps.-Cyprianus, *De mont.* 4 (CSEL 3, 3, 109, 1-7); cf. Origenes, *Ex.h.* VI, 12, 11-14 (SC 321, 198-200); *Lev.h.* X, 1, 30-36 (SC 287, 130).
- 10 Tertullianus, *De res.* XVIII, 6-7 (CChr.SL 2, 943, 27-33); Novatianus, *De Trin.* XXI, 2 (CChr.SL 4, 52, 6-12); Origenes, *Num.h.* XVII, 6 (GCS VII, 166, 15-16); *C.Cels.* II, 10, 10-12 (SC 132, 308); III, 32, 21-26 (SC 136, 76); *Mat.com.ser.* 108 (GCS XI, 227, 2-18); 132 (269, 9-18); 145 (297, 31-298, 12).
- 11 Tertullianus, *Adv.Marc.* III, 21, 3 (CChr.SL 1, 537, 18-20); xxiv, 10 (543, 13-15); *De pud.* XVI, 8 (CChr.SL 2, 1312, 29); Ps.-Hippolytus, *De Pascha* IX, 6 (SC 27, 137, 8-9); Lactantius, *Div.inst.* IV, 18, 4 (CSEL 19, 349, 13-18); Victorinus v.Pettau, *Openb.com.* XI, 6 (CSEL 49, 104, 10-

- 14); Origenes, *Lev.h.X*,1,30-36 (SC 287,130); *Rom.com.* II,11 (Lomm.VI,113); *C.Cels.VIII*,19,13-17 (SC 150,216).
- 12 Irenaeus, *Adv.haer.V*,6,2,57-62 (SC 153,80); cf.Origenes, *Mat.com.ser.29* (GCS XI,55,16-28).
- 13 Hippolytus, *De Antichr.* 6 (GCS 1,2,8,13-14); Ps.-Hippolytus, *De consumm.XX* (296,37-297,1); Ps.-Cyprianus, *De Pascha 15* (CSEL 3,3,262,20-22); 16 (263,13-14); Methodius, *De res.III*,9,9 (GCS 27,403,5-11); Origenes,*C.Cels.* II,10,12-17 (SC 132,308) spreekt over het grote joodse misverstand, dat bij de joden de stenen tempel in ere is, maar dat ze geen oog hebben voor de ware tempel van de Logos; cf.*Mat.com.ser.108* (GCS XI,227,19-25).
- 14 Clemens, *Canon eccles.*(GCS III,218,23-219,11).
- 15 In verband met de opstanding: Origenes, *C.Cels.VIII*, 19, 15-26 (SC 150,216); in verband met de kerk: *Joh.com.* X, xxxv(20),228 (SC 157,520) 1 Petr.; xxxvii(21),252 (532) Joh.; xxxix(23),263 (542) Joh.; 264 (542-544) Joh.; 266 (546) 1 Petr.; 268 (546-548) 1 Petr.; xli(24),277 (554) 1 Petr.; xlii(25),286 (558) 1 Petr.; 287 (560) Joh.; xlii (26),288 (560) 1 Petr.; 297 (564-566) Joh.; cf.*Ef.com.* XVII,43 (*JThS* III(1902),414).
- 16 *Joh.com.X*,xxxv(20),228-xlii(27),304 (SC 157,520-570).
- 17 *Joh.com.X*,xxxv(20),228-xxxvi,238 (520-524).
- 18 Vide *infra* p.195-196,201-202,204-207.
- 19 Sommigen vatten de uitdrukking realistisch op (Schweitzer, *Die Mystik* 116-129). Anderen zien er een oneigenlijke, metaforische zeggwijze in (Ridderbos, *Paulus* 419). Nu eens legt men nadruk op het mystieke element (L.Cerfaux,*La Théologie de l'Église suivant saint Paul* (UnSa 10),Paris ²1948,204-214, 255-259), dan weer op het pneumatische (R.Schnackenburg, *Die Kirche im Neuen Testament. Ihre Wirklichkeit und theologische Deutung, ihr Wesen und Geheimnis* (QD 14), Freiburg-Basel-Wien 1961, 146-156).
- 20 Livius II,32,5-12; zie over deze fabel het artikel van W.Nestle, *Die Fabel des Menenius Agrippa*, *Klio* XXI (1927),350-360; over andere voorbeelden van een soortge-
lijk gebruik in de klassieke litteratuur: Schweizer, *σῶμα κατλ.* 1024-1040 (m.n.1037) en H.Schlier, *Corpus Christi*, *RAC* III,439-444.
- 21 R.Kühner-B.Gerth, *Ausführliche Grammatik der Griechischen Sprache. II.Satzlehre*, Hannover-Leipzig ³1898-1904 (repr.Darmstadt 1963), I,332-333.
- 22 F.Blass-A.Debrunner-F.Rehkopf, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, Göttingen ¹⁵1979,par.165.
- 23 Zie o.a. Ridderbos, *Paulus* 412-432; J.Horst, μέλος, *ThWNT* IV,568-570: Paulus spreekt niet van σῶμα op zich, maar van σῶμα Χριστοῦ (568).
- 24 *Joh.com.X*,xxxv(20),229 (SC 157,520).
- 25 *idem* 230 (520).
- 26 *idem* (522).
- 27 *Joh.com.X*,xxxvi(20),236 (524).
- 28 *Ps.37(36)* h.II,1 (Lomm.XII,169); cf.*De Princ.*III,5, 6,

- 151-183 (SC 268,228-230).
- 29 Ps.37(36) h.II,1 (Lomm.XII,169); Lev.h.VII,2,83-92 (SC 286,314); De Princ.III,5,7,202-213 (SC 268,232).
- 30 De Princ.I,7,3,83-85 (SC 252,212); C.Cels.V,10,53-61 (SC 147,38-40; zie ook 38 noot 1 ad loc.).
- 31 De Princ.III,5,6,176-177 (SC 268,230); 8,214-244 (232-234).
- 32 De exegese van Ps.22 is in de eerste drie eeuwen uitsluitend christologisch. Dat wil zeggen, dat Origenes door toepassing van Ps.22,15 op de kerk zeer zelfstandig te werk gaat; cf.ook Ps.cat.78(77),52 (Pitra III,129). Bij Eusebius, *Dem.Evang.*X,viii,85-87 (GCS 23,487,21-488,2) vinden we naast de christologische ook een ecclesiologische exegese van deze psalm. Bij Augustinus tenslotte wordt de psalm voornamelijk op de kerk betrokken: *Enarr.I* in Ps.21,15 (CChr.SL 38,119); *II* in Ps.21,15 (126). Cf.J.Daniélou, *Études d'exégèse judéo-chrétienne (Les Testimonia)* (ThH 5), Paris 1966,28-41. Van Ezech.37,7 geeft Origenes een andere dan de LXX-tekst. Deze afwijkende vorm, die we ook elders vinden, zou volgens Daniélou uit een testimonia-verzameling stammen en een eigen leven zijn gaan leiden (op.cit.112-113). Origenes betreft als eerste deze tekst op de kerk, gevolgd door o.a. Hieronymus, *Ezech.com.*XI,xxxvii,1-14 (CChr.SL 75,510-516) en Hilarius, *Tract.myst.*I,5 (SC 19,82-84). De mening van Daniélou (op.cit.118), dat Paulus in 2 Cor.6,16 al blijkt geeft van een ecclesiologische interpretatie van Ezech.37 is onjuist. Voor andere toepassingen van Ezech.37,1-14 zie Daniélou, op.cit.111-121.
- 33 Cf.1 Cor.h.XVI,13-20 (JThS IX(1908),246) en *Ef.com.* XII,39-50 (JThS III(1902),407-408).
- 34 Lev.h.VII,2,170-191 (SC 286,320-322).
- 35 Joh.com.X,xxxv(20),229 (SC 157,520).
- 36 De συντέλεια (τοῦ αἰῶνος) is de voltooiing van onze huidige bedeling en luidt de nieuwe bedeling in. Zie: C.Blanc in haar inleiding op *Origène, Commentaire sur saint Jean II* (SC 157,96-97).
- 37 Joh.com.X,xxxv(20),232 (SC 157,522).
- 38 Joh.com.X,xxxvi(20),236 (524). Cf.Blanc, inleiding 86-87; zie ook *Mat.com.*X,3 (GCS X,4,11-12).
- 39 Joh.com.X,xxxvi(20)237 (524).
- 40 Zo'n drie-fasen-structuur komen we bij Origenes voortdurend tegen.
- 41 Joh.com.X,xxxvii(21),244 (528).
- 42 idem 245 (528); cf.Blanc ad loc.(528 n.1 en 2).
- 43 idem 243 (526-528).
- 44 idem 242 (526).
- 45 idem 248-250 (530); cf.W.Foerster, *Von Valentin zu Herakleon. Untersuchungen über die Quellen und die Entwicklung der valentinianischen Gnosis* (BZNW 7), Giessen 1928,12-13 (fr.13); A.E.Brooke, *The Fragments of*

- Heracleon, newly edited from the MSS with an introduction and notes (TaS I,4), Cambridge 1891,70 (fr.15).
- 46 idem 241 (526); cf. Blanc, inleiding 87-88.
- 47 Joh.com.X,xxxv(20),229 (520); op een zinspel op ketterij zou ook kunnen wijzen het citaat uit 1 Cor.12,25 (σχίσμα) in Joh.com.X,xxxvi(20),238 (524) en de nadruk op de betekenis van ἀρμονία in xxxvi(20),236 (524).
- 48 Joh.com.X,xliii(27),304 (570).
- 49 Vide supra p.5-7.
- 50 Joh.com.X,xxxvii(21),240 en 242 (526).
- 51 Joh.com.I,xxvii(25),182 (SC 120,150); Jer.h.I,16,23-25 (SC 232,234); XIX,14,98-103 (SC 238,238); C.Cels.II,69,16-19 (SC 132,448); Mat.com.XV,23 (GCS X,418,6-10); Mat.com.ser.117 (GCS XI,249,9); 143 (296,28-297,1).
- 52 Cf.Joh.com.I,xxvii(25),182 (SC 120,150).
- 53 C.Cels.II,69,16-19 (SC 132,448).
- 54 Rom.com.V,8 (Lomm.VI,380) "legitime".
- 55 Rom.com.V,9 (Lomm.VI,389-399).
- Vide supra p.6.
- 56 Joh.com.X,xxxv(20),232 (SC 157,522).
- 57 In het denken van Origenes neemt 1 Cor.15,23-28 een belangrijke plaats in. Zie: Eckart, *Das Verständnis von 1 Kor.15,23-28*.
- 58 Ps.37(36) h.II,1 (Lomm.XII,168-169); cf.Lev.h.VII,2,68-92 (SC 286,312-314); Mat.com.ser.55 (grieks) (GCS XI,126,10-25); Mat.com.fr.485,1-2 (GCS XII,199).
- 59 Ps.37(36) h.II,1 (Lomm.XII,169). Cf.Mat.com.ser.73 (GCS XI,172,18-25): "Zoals de ziel wat betreft haar 'substantia spiritalis' geen honger lijdt, maar wel omdat ze met het lichaam verbonden is, zo lijdt de Heiland ook wat Zijn lichaam, de kerk, lijdt, hoewel Hijzelf wat zijn godheid betreft 'impassibilis' is...; als Zijn andere leden medicijn nodig hebben, heeft Hij het, alsof Hij ziek is, ook nodig...".
- 60 Het gaat om de redding van het gehele menselijke geslacht (De Princ.III,5,6,151-183 (SC 268,228-230)), totdat God alles in allen zal zijn (1 Cor.15,28), maar onder dit 'allen' vallen niet τὰ ἄλογα ζῷα (III,6,2 (GCS V,282,21-25)) en de materie (hout en steen) (III,6,2 50-55 (SC 268,238)), alleen de redelijke wezens (III,6,3,66-95 (SC 268,240-242)). Soms worden onder de 'animantia' tevens de sterren genoemd (I,7,5,192-198 (SC 252,220)). Hij spreekt ook over de redding van het gehele universum (I,6,2,54-57 (SC 252,198)) en van de gehele schepping (I,6,1,24-25 (SC 252,196); III,5,7,190-213 (SC 268,230-232)); Lev.h.VII,2,88-92 (SC 286,314), maar hierbij zullen we bovengenoemde beperking niet uit het oog moeten verliezen.
- De redding vindt plaats als een geleidelijke ontwikkeling (De Princ.III,6,6,164-176 (SC 268,246)) naar die hoogste toestand, waaraan niets meer toegevoegd kan worden (III,6,9,271-279 (SC 268,254)). Via gelijkenis

- komt men tenslotte tot eenheid met God (III,6,1,35-40 (SC 268,238)). Dan zijn de mensen geen mensen meer, maar alleen goden, één God (Rom.com.V,i (Scherer 128,14-17)). Zoals er een eenheid aan het begin was, zo zal er een eenheid zijn aan het einde (I,6,2,46-52 (SC 252,196)). De "onderwerping" van 1 Cor.15,28 (tegen de achtergrond van deze tekst doet Origenes al zijn bovengenoemde uitspraken!) betekent heil (I,6,1,38-41 (SC 252,196); III,5,7,200-213 (SC 268,232); Mat.com.ser.8 (GCS XI,14,12-13)). Op deze wijze kan Origenes dan spreken over het gehele menselijke geslacht of de gehele schepping als een eenheid in Christus. 't Gaat hier echter niet om een kosmisch pantheïsme. Uiteindelijk blijft de vrije keus van het individu onverlet (C.Cels. VIII,72,11-15 (SC 150,340)). Zoals Adam begin en hoofd was en wij één lichaam vormden, zo hebben wij nu Christus als Hoofd, als eerstgeborene der doden (Joh.com.fr.140 (GCS IV,574,7-14)).
- 61 Cf.Ps.cat.30(29),2 (Lomm.XII,122-123): "Dat wordt van de rechtvaardige gezegd. Maar als de Heiland dat zegt, kijk dan eens of het zo een passende exegese kan krijgen: de gelovigen zijn lichaam van Christus en ieder voor zijn deel leden. Maar als één lid lijdt, lijden alle leden mee. En indien één lid geëerd wordt, worden alle leden mee geëerd (cf.1 Cor.12,26-27). Het is dat lichaam van Christus, dat lijdt en vraagt om genezing. En met het oog op onze genezing is er niets dwaas aan om tot Hem te zeggen: 'Here, mijn God, ik riep tot U en Gij hebt mij genezen!' Want als Zijn eigene belijdt Hij onze zonden." De nauwe relatie tussen ziekte en zonde is oud-testamentisch: cf. het parallellismus membrorum in Ps.103,3. Enigszins hiermee te vergelijken is Plato, Prot.322 D, waar hij een slecht mens νόσος πόλεως noemt.
- 62 Ps.37(36) h.II,1 (Lomm.XII,168); cf.Mat.com.ser.55 (grieks) (GCS XI,126,10-25); Mat.com.fr.485,1-2 (GCS XII,199).
- 63 Lev.h.VII,2,74-92 (SC 286,314);cf.De Princ.III,5,6,171-183 (SC 268,230): "... in zichzelf allen omvattend, die Hij aan de Vader onderwerpt en die door Hem tot het heil komen, wordt er gezegd,dat Hij met hen en in hen zelf ook onderworpen is aan de Vader, omdat alle dingen in Hem bestaan en Hij zelf het Hoofd van alles is en in Hem de volheid is van hen die het heil bereiken."
- 64 Lev.h.VII,2,131-137 (SC 286,316-318); Clemens, Strom. VII, xvi,99,1 (GCS III,69,30-70,3) vergelijkt een onrustig oog met de ziel, die door tegennatuurlijke leerstellingen verward niet in staat is duidelijk het licht der waarheid te onderscheiden en wat voor de hand ligt over het hoofd ziet.
- 65 Lev.h.VII,2,144-157 (SC 286,318-320).
- 66 Lev.h.VII,2,163-191 (SC 286,320-322).
- 67 Mat.com.ser.73 (GCS XI,172,23-173,6).

- Als wij lijden, lijdt Christus ook. Cf.C.Blanc, *Le baptême d'après Origène*, *StPatr* XI (TU 108), Berlin 1972,123.
- 68 *Mat.com.ser.55* (latijn) (GCS XI,126,30-127,1); *idem* (grieks) (126,30-32); *Mat.com.fr.485,2-3* (GCS XII,199).
- 69 *Mat.com.ser.55* (GCS XI,128,8-9); cf.*Mat.com.fr.485,3-7* (GCS XII,199).
- 70 *Mat.com.ser.56* (GCS XI,131,16-17).
- 71 *Ef.com.IX,121-137* (*JThS* III(1902),401-402).
- 72 *Mat.com.fr.479* (GCS XII,197. Reuss, *Matthäus-Kommentare* 43 schrijft dit fragment echter toe aan Apollinaris.
- 73 *Resp.Mat.com.fr.478* (GCS XII,197) en *Mat.com.ser.47* (GCS XI,98,8-29), waar onder $\pi\tau\acute{\omega}\mu\alpha$ de 'val' van Christus verstaan wordt om ons uit onze val op te richten. Reuss, *loc.cit.* meent, dat ook dit fragment niet van Origenes is en wil het eveneens aan Apollinaris toekennen, m.i. echter ten onrechte.
- 74 *Mat.com.XIV,17* (GCS X,326,14-27) n.a.v. *Ef.5,31-32*: niet meer twee, maar één vlees, "want 'het lichaam van Christus' is niets anders dan de kerk, die Zijn lichaam is 'en ieder voor zijn deel leden' (1 Cor.12,27)" (r.18-21) en het is daarom dat God gebod "dat de mens de kerk niet van de Heer scheidt" (r.25-27).
- 75 *Vide supra* p.30-31.
- 76 *Hoogl.com.III* (Procop.) (GCS VIII,184,27-29).
- 77 Cf.Cyrillus v.Alexandrië, *Mal.com.I,28* (PG 72,324): "de man is op een of andere vleselijke en natuurlijke wijze vermengd met de eredienst, die volgens de Wet is ingericht" (ad *Mal.2,14-15*).
- 78 *Strom.X* (Lomm.XVII,75-78). Clemens, *Strom.VII,xiv,87,2-3* (GCS III,62,14-21) zegt, dat 'vlees' van het heilig lichaam diegenen zijn, die leven om te eten en niet leven volgens de Logos.
- 79 *Ex.h.I,3,20-30* (SC 321,50): "la reconnaissance d'une parenté terrestre" (SC 16,83).
- 80 *Rom.com.V,vii*, (Scherer 172,1-9)=*Rom.com.XIX,3-11* (*JThS* XIII(1912),223): $\epsilon\kappa$ tgo. $\delta\acute{\iota}\alpha$.
- 81 Augustinus, *Contra ep.Parmeniani* II,9,19,11 (CSEL 51,65). Rufinus gebruikt bij de vertaling van Eusebius, *H.E. I,i,2* (GCS 9,1,6-7) "lacerare" voor $\epsilon\pi\epsilon\nu\tau\rho\acute{\iota}\beta\epsilon\iota\nu$ als het gaat over roofzuchtige wolven, die de kudde van Christus verscheuren.
- 82 *Rom.com.IX,36* (Lomm.VII,343).
- 83 *Num.cat.24,8* (Lomm.X,7).
- De eenhoorn wordt in de patristische litteratuur zowel negatief als (zo hier) positief geïnterpreteerd. Cf.H.Brandenburg, *Einhorn*, *RAC* IV,847.
- 84 *Num.h.XVI,6* (GCS VII,144,28-30). Dat de hoorn van de eenhoorn geïnterpreteerd wordt als macht is in de oude kerk een bekend motief (art.cit.847-849). Ook staat de eenhoorn als symbool voor de eenheid van het geloof of de eenheid van de kerk (849).
- 85 Kühner-Gerth, *Ausführliche Grammatik* II,1,632-633: na-

- druk op het geheel in tegenstelling tot de afzonderlijke delen.
- 86 Jer.h.fr.28 (GCS III,212,24-213,4); cf.Lev.h.VII,2,186-187 (SC 286,322), waar sprake is van de liefde als het gewricht dat eenheid geeft.
- 87 Ezech.h.IV,6,4-14 (SC 352,176-178).
- 88 1 Cor.h.XLIV,2-14 (JThS IX(1908),514).
- 89 1 Sam.h.I,4,31-50 (SC 328,106).
- 90 Cf.Ezech.h.IX,1,25-28 (SC 352,296); Hos.com. = Philoc. 8,2-3 (SC 302,338-340)). Zie verder hoofdstuk I,3 n.32.
- 91 THK kan echter mét nadruk gebruikt worden, zoals in Deut.6,4, maar ook zonder, in de betekenis van een onbepaald lidwoord (h.l.; Richt.13,2; 1 Kon.13,11; 19,4; 2 Kon.4,1).
- 92 1 Sam.h.I,4,8-11 (SC 328,104).
- 93 1 Sam.h.I,4,11-22 (104).
- 94 1 Sam.h.I,4,22-24 (104).
- 95 1 Sam.h.I,4,24-30 (104-106); 53-58 (106-108); cf.Ezech.h.IX,1,26-48 (SC 352,296).
- 96 1 Sam.h.I,4,59-66 (108).
- 97 1 Sam.h.I,4,9-16 (108-110).
- 98 Rom.com.VII,5 (Lomm.VII,111).
- 99 Lev.h.VII,2,188-191 (SC 286,322).
- 100 Rom.com.IX,36 (Lomm.VII,345).
- 101 'Dissensio' is een sterk woord "schisme, hérésie, hétérodoxie"; zie A.Blaise-H.Chirat, *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*, Turnhout 1954, sub voce.
- 102 Het woord "gezond" wordt door Origenes veel gebruikt voor datgene, dat naar Gods bedoeling is, bijv. in de uitdrukking "de gezonde leer".
- 103 Hoogl.com.III (GCS VIII,187,4-188,7).
- 104 "Wanneer ook de heiligen leden van elkaar genoemd worden, wat betekent dit anders dan dat zij één lichaam zijn?" (Hos.com. = Philoc.8,3 (SC 302,340)).
- 105 Hoogl.com.III (GCS VIII,189,6-11).
- 106 Cf.E.Hautsch, *Die Evangelienzitate des Origenes* (TU 34), Leipzig 1910, 156.
- 107 Ezech.h.IX,1,38-46 (SC 352,296).
- 108 Ef.com.XVI,14-15 (JThS III(1902),412); cf.Lev.h.VII,2,186-187 (SC 286,322).
- 109 1 Sam.h.I,4,24-30 (SC 328,104-106); 53-58 (106-108).
- 110 De Princ.I praef.10,188-196 (SC 252,88); Joh.com.XIII, xlv,303 (SC 222,198).
- 111 Mat.com.XIV,1 (GCS X,277,15-26); cf.Clemens, *Protr.*IX, 88,2-3 (GCS I,65,28-33): "Laten we ons haasten om hoeven ook tot één liefde samengebracht te worden volgens de eenheid van het wezen van de monade. Laten wij na welgedaan te zijn op gelijke wijze de eenheid najagen, op zoek naar de goede monade. De eenheid uit velen neemt in plaats van polyfonie en verstrooiing de goddelijke harmonie aan en wordt tot één symfonie, de Logos als de ene koorleider en leraar volgend."
- 112 Mat.com.XIV,1 (GCS X,277,3-7; 17-22 (latijn)).
- 113 Hos.com. = Philoc. 8,2-3 (SC 302,338-340); hij verwijst

- ook naar Gen.2,16 (φάγη) en 2,17 (φάγεσθε): als het gaat om een gebod ten goede spreekt God in het enkelvoud, maar als een bepaling gegeven wordt t.a.v. een overtreding in het meervoud.
- 114 *Mat.com.ser.45* (GCS XI,91,30-92,5).
- 115 *Mat.com.ser.42* (83,25-84,5).
- 116 *Hos.com.* = *Philoc.8,2* (SC 302,338).
- 117 *Ps.cat.78(77),52* (Pitra III,129).
- 118 *Cf.Joh.com.X,xxxvi(20),236* (SC 157,524); een vorm van *συνάγεσθαι* komt ook voor bij Justinus, 1 *Apol.52,5* (43); Epiphanius, *Ancor.99,5* (GCS 25,120,11); *Panarion 64,71,10* (GCS 31,519,21); de LXX heeft *προσάγειν*.
- 119 Behalve in *Ps.cat.78(77),52* (Pitra III,129) ook in *Joh.com.X,xxxvi(20),235* (SC 157,524).
- 120 *Rom.com.IX,2* (Lomm.VII,297-298).
- 121 *idem* (299).
- 122 *Cf.Blaise, Dictionnaire sub voce ratio 3.*
- 123 *Rom.com.IX,3* (Lomm.VII,300-302).
- 124 *idem* (303).
- 125 *idem* (304-306).
- 126 *Hoogl.com.II* (GCS VIII,135,4-17).
- 127 *Hoogl.com. III(IV)* (232,27-233,2).
- 128 *Rom.com.IX,2* (Lomm.VII,299).
- 129 *Lev.h.VII,2,135-137* (SC 286,316-318).
- 130 *Hoogl.com.II* (GCS VIII,154,27-155,1).
- 131 *Ps.cat.17(16),7-8* (Lomm.XII,50); *cf.Luc.h.fr.78* (SC 87,530)=*fr.186 Ra* (GCS IX,305), waar verband gelegd wordt tussen τὸ διορατικόν en ὁ νοῦς en het oog.
- 132 *Rom.com.IX,2* (Lomm.VII,298).
- 133 *Rom.com.IX,3* (Lomm.VII,300) n.a.v. *Rom.12,7*.
- 134 *Hoogl.com.III* (GCS VIII,173,8-174,7).
- 135 *idem* (174,23-175,2).
- 136 *Ps.cat.119(118),105,37-46* (SC 189,360).
- 137 *Lev.h.VII,2,131-137* (SC 286,316-318); *Rom.com.IX,2* (Lomm.VII,298).
- 138 *Lev.h.VII,2,131-137* (SC 286,316-318).
- 139 *Gen.h.XVII,9* (Lomm.VIII,295).
- 140 *Cf.W.A.Baehrens, Einleitung xxviii-xxx* van zijn editie van de preken op de hexateuch (GCS VI). De preek bestaat uit Rufinus, *De ben.patr.II,3-9* (SC 140,78-90) en I,5-11 (42-70).
- 141 *Mat.com.fr.126* (GCS XII,65).
- 142 Reuss, *Matthäus-Kommentare* 142 heeft dit fragment dan ook opgenomen in de rubriek Theodorus, waarbij hij in het midden laat welke Theodorus bedoeld is.
- 143 *Ps.cat.33(32),6* (Pitra III,6); *cf.Clemens, Protr.IX,82,1* (GCS I,62,8-9).
- 144 *Ps.cat.119(118),88* (SC 189,328).
- Cf.Clemens, Protr.I,8,3* (GCS I,9,3-4); *Strom.VII,xi,61,1* (GCS III,44,15-16).
- 145 *Ps.cat.119(118),72* (SC 189,300).
- Cf.Hilarius, Tract.in Ps.CXVIII,72,IX,ix* (CSEL 22,438-439); 88,XI,x (456); Ambrosius, *In Ps.119(118),IX,22* (CSEL 62,202); XI,28 (251).

- 146 *Ps.cat.*49(48),3-4 (Lomm.XII,339).
- 147 *Ps.cat.*119(118),103 (Pitra III,291); zie M.-J.Rondeau, *Le commentaire* 345.
- 148 *Rom.com.*IX,3 (Lomm.VII,300).
- 149 *Ps.cat.*71(70),22 (Pitra III,91).
- 150 M.-J.Rondeau, *Le commentaire* 338.
- 151 *Ps.cat.*40,10 (39,9) (Lomm.XII,308).
- 152 *Hoogl.com.*4,11 (Procop.) (Lomm.XV,96).
- 153 *Rom.com.*IX,2 (Lomm.VII,298); *Ps.cat.*49,4-5 (48,3-4) (Lomm.XII,339).
- 154 *Hoogl.com.*II (GCS VIII,155,1-2).
- 155 1 *Sam.h.I*,3,17-25 (SC 328,102-104).
- 156 Zie bijv.Mooij, *A Study of Metaphor* 7-8.
- 157 *Hoogl.com.*5,13 (Procop.) (Lomm.XV,99).
- 158 *Hoogl.com.*II (GCS VIII,155,3-6.14). Origenes legt er de nadruk op, dat ze zo pas zijn geworden, nadat ze de kussen van de Bruidegom hebben ontvangen (155,6-15; 26-28).
- 159 *Hoogl.com.*II (155,23-156,21). *Vide supra* p.3-4.
- 160 *Hoogl.com.*7,4 (Procop.) (Lomm.XV,104).
- 161 *Mat.com.fr.*211,2-4 (GCS XII,101).
- 162 *Num.h.I*,1 (GCS VII,4,20-29); cf.Clemens, *Strom.*VI, xvii,153,2-3 (GCS II,510,24-29).
- 163 *De Princ.*IV,3,12(24),365-366 (SC 268,388); *Dial.c. Heracl.* 22,10-12 (SC 67,98); *Klaagl.com.fr.*102 (GCS III,271,26-27).
- 164 *Rom.com.*IX,2 (Lomm.VII,299).
- 165 *idem* (298); cf.IX,3 (300).
- 166 *Gen.h.XVII*,9 (Lomm.VIII,295).
- 167 *Hoogl.com.*II (GCS VIII,155,2).
- 168 *Ps.cat.*144(143),1 (Cadiou 132).
- 169 *Rom.com.*IX,2 (Lomm.VII,298); cf.*Gen.h.XVII*,9 (Lomm.VIII, 295), waar dezelfde gedachte voorkomt, ofschoon deze 'preek' niet van Origenes is: de voeten van Christus zijn zij "die lopen om vrede te maken, die voortgaan om hen te hulp te komen die gebrek lijden."
- 170 *Ef.com.*XVII,35-36 (JThS III(1902),414).
- 171 Clemens, *Paed.*II,viii,61,3-62,1 (GCS I,194,10-20).
- 172 *idem* 63,2-3 (195,10-22); cf.ook xii,129,1 (233,29-31).
- 173 *Luc.h.fr.*62 (SC 87,510) = fr.124,21-22 Ra (GCS IX,278).
- 174 *idem* fr.60 (506) = fr.113,1-12 Ra (GCS IX,273); cf.*Hoogl.h.I*,4 (SC 37bis,80-82); II,2 (106-108); in *Gen.h.I*,13,28-31 (SC 7bis,58) zegt hij: "In hen die nog een aards leven leiden, vindt men het uiterste deel van Gods voorzienig bestel, wat figuurlijk wordt uitgedrukt in de benaming 'voeten'."
- 175 *Luc.h.fr.*62 (SC 87,508) = fr.124,1-3 Ra (GCS IX,277).
- 176 SC 87,509.
- 177 "ἵνα πρὸς τὸ καθίσαι >παρὰ τοὺς πόδας τοῦ Ἰησοῦ ἱματισμένοις< χωρήσῃ καὶ τὸ >εἶναι σὺν αὐτῷ<". Cf. wat hij even later zegt: "πλείονα μὲν οὐ χωρήσαντος, ἐξ ὀλίγων δὲ ὧν εἴληφε κηρύσσοντος". (124,7-8 Ra).
- 178 *Vide infra* p.343, 359.
- 179 *Luc.h.fr.*72 (SC 87.522) = fr.171,5-8 Ra (GCS IX,298).

- 180 SC 87,523.
 181 *Luc.h.fr.72* (SC 87,522) = fr.171,10-12 Ra (GCS IX,298).
 182 *Mat.com.XI,18* (GCS X,65,18-66,4).
 183 *idem* (65,13-14, 24-25).
 184 *idem* (66,5).
 185 *Jes.35,6; Mat.com.XI,18* (66,5-12).
 186 *Mat.com.XI,18* (66,14-20).
 187 *C.Cels.VI,79,25-31* (SC 147,378).
 188 *Mat.com.ser.77* (GCS XI,185,2-5).
 189 *idem* (185,25-26).
 190 *idem* (185,26-186,12).
 191 *idem* (186,12-16).
 192 *Rom.com.IX,2* (Lomm.VII,298). *Vide supra* p.54.
 193 *Ps.cat.49(48),5* (Lomm.XII,340; cf.Pitra III,49-50).
 194 *De Princ.II,8,5,206-220* (SC 252,350).
 195 *Lev.h.VII,2,157-160* (SC 286,320).
 196 *C.Cels.VI,48,12-21* (SC 147,300). Voor het feit, dat de
 ziel het lichaam beweegt en alles bewerkt cf.*De Princ.*
 II,8,5,215-218 (SC 252,350).
 197 *1 Cor.h.XXX,2-6* (*JThS* IX(1908),371).
 S.Byl, Note sur la polysémie d'"OPRANON et les origines
 du finalisme, *AnCl XL* (1971),121-133 heeft een onderzoek
 ingesteld naar de betekenisverandering van het woord ὄρ-
 γανον, van instrument naar lichaamsdeel, eerst in de
 volkstaal, daarna ook in de medische handboeken. In de
 laatste betekenis 'le mot ὄργανον est synonyme de μέρος
 ou de μέρος τοῦ σώματος et qu'il implique une idée de
 but, de fin."(131) Deze notie van finaliteit wordt dik-
 wijls uitgedrukt door het adjectief χρήσιμος e.d., door
 ἐπί, πρὸς, περί of door een dativus finalis
 In een aan Origenes toegeschreven scholion, *Ps.cat.*
 81(80),9 (Pitra III,138) lezen we, dat de profeten ὄρ-
 γανα θεοῦ zijn, waarbij het erom gaat, dat men in hen
 God hoort. God gebruikt zowel ziel als lichaam van de
 profeet als werktuig; cf.*C.Cels.II,9,15-19* (SC 132,
 302). En zoals Hij vroeger de profeten gebruikte, maakt
 Hij nu gebruik van anderen. Zo zegt Origenes in een
 preek, *Luc.h.XXXII,2* (SC 87,386-388): "Maar ook vandaag
 in deze vergadering spreekt de Heer, en niet alleen in
 deze, maar ook in een andere samenkomst en in de gehele
 wereld leert Jezus, waarbij Hij instrumenten zoekt,
 waardoor Hij kan leren...., zoals vroeger de profeten."
 In *Ps.cat.150,4* (Lomm.XIII, 165) wordt o.a. gezegd: "het
 ὄργανον is de gemeente van God, bestaande uit theoreti-
 sche en pragmatische zielen.": Volgens M.-J.Rondeau, *Le*
commentaire 348 is dit echter een uitspraak van
 Evagrius.
 198 De ziel beweegt een mens. Maar de ziel van Jezus van
 Nazareth is niet te scheiden van de Eerstgeborene der
 ganse schepping. Zo is Jezus ook Zoon van God. *C.Cels.*
 VI,47,18-48,26 (SC 147,298-300).
 199 *De Princ.II,8,5,220-225* (SC 252,350).

- 200 Cf.Crouzel ad loc. (SC 253,210 n.35).
 201 *De Princ.* II,8,5,225-231 (SC 252,350).
 202 *Lev.h.* V,11,19-35 (SC 286,254-256).
 203 Cf.Blaise, *Dictionnaire* sub voce *adepts* 1.
 204 *Ps.cat.* 41(40),5 (Lomm.XII,310).
 205 *Hoogl.com.* 5,14 (Procop.) (Lomm.XV,99); cf.*Hoogl.com.* 7,4 (Procop.) (104): "Van ivoor, vanwege het stralende en gladde karakter. Want om de hals (τράχηλος) van de bruid is niets, wat ruw (τράχυς) van slechtheid is."
 206 *Jes.h.* V,2 (GCS VIII,264,5-9).
 207 Clemens, *Strom.* VII,xiv,87,4-88,2 (GCS III,62,21-29) zegt (i.v.m. 1 Cor.6,13!): "dit geestelijk 'lichaam', d.i. de heilige kerk 'is niet voor de hoererij', niet voor de afval van het Evangelie tot de heidense levenswijze... Want degene die zich als een heiden in de kerk gedraagt in daden, woorden of gedachten, hoereert tegen de kerk en 'zijn eigen lichaam' (1 Cor.6,18). En 'die zich aan' deze 'hoer hecht' (1 Cor.6,16), d.w.z. aan activiteiten in strijd met het verbond, wordt een ander, onheilig lichaam, 'tot één vlees' en een heidense levenswijze en een andere hoop. 'Maar die zich aan den Here hecht is één geest (met Hem)' (1 Cor.6,17), 'een geestelijk lichaam' (1 Cor.15,44)...". Vlees heeft hier een ongunstige betekenis, als tegenstelling met geest.
 208 *Joz.h.* V,6 (SC 71, 174).
 209 *Num.h.* XX,1 (GCS VII,187,30-32).
 210 *Joz.h.* V,6 (SC 71,172-174); *Rom.com.* I,18 (Lomm.VI,60); 1 *Cor.h.* XXXII,4-9 (*JThS* IX(1908),371-372); *C.Cels.* IV,26,40-49 (SC 136,246).
 211 *Rom.com.* I,18 (Lomm.VI,60); 1 *Cor.h.* XXXII,8-9 (*JThS* IX(1908),372).
 212 *Num.h.* XX,1 (GCS VII,187,30-32); *Joz.h.* V,6 (SC 71,174); 1 *Cor.h.* XXVII,50-51 (*JThS* IX(1908),369); XXXII,9 (372); *C.Cels.* IV,26,43-49 (SC 136,246).
 213 1 *Cor.h.* XXXII,5-9 (*JThS* IX(1908),371-372).
 214 1 *Cor.h.* XXVI,13-14 (366); cf.XXVII,50-51 (369).
 215 *Joz.h.* V,6 (SC 71,172-174).
 216 1 *Cor.h.* XXXII,5-9 (*JThS* IX(1908),371-372).
 217 1 *Cor.h.* XXVI,15-21 (366).
 218 *C.Cels.* IV,26,40-49 (SC 136,246).
 219 *Rom.com.* I,18 (Lomm.VI,60).
 Voor de verschillende aspecten van de inwoning vide supra p.18-23.
 220 *Ef.com.* XIX,33-40 (*JThS* III(1902),418-419); cf.XXX,6-12 (567): "Rimpels zijn een teken van ouderdom. Indien iemand zo de sporen van de oude mens blijft houden en zich niet voortdurend vernieuwt, kun je zeggen, dat hij gerimpeld is in zijn ziel."
 221 *Mat.com.* XII,11 (GCS X,88,21-22).
 Vide supra p.12-13
 222 De moderne exegese ziet hier geen onderscheiding in: de naam van de Heer aanroepen wordt gelijkgesteld met christen-zijn; zie bijv. J.Dupont, *Études sur les Actes*

- des Apôtres, Paris 1967, 254-256; 380-382, die wijst op de oud-testamentische achtergrond: z.i. impliceert de uitdrukking een eschatologische notie Heer en de belijdenis Jezus is Heer.
- 223 Rom.com.VIII,4 (Lomm.VII,209-210); N.B. het trinitarische schema, volgens welke deze passage is opgebouwd!
- 224 Hoogl.com.III (GCS VIII,193,7-14); Luc.h.VII,8 (SC 87,162).
- 225 1 Cor.h.I,1-8 (JThS IX(1908),232).
- 226 Luc.h.XVII,10-11 (SC 87,262).
- 227 Luc.h.XVII,11 (262).
- 228 Joh.com.VI,lix(38),302 (SC 157,360) i.v.m. 1 Cor.1,2.
- 229 Luc.h.XVII,11 (SC 87,262).
- 230 Cf.De Princ.IV,2,2(9),55-56 (grieks) en 68-71 (latijn) (SC 268,300) en de noot van Crouzel ad loc (SC 269,175 n.12); eveneens Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 44-78.
- 231 Cf.Hoogl.h.I,9 (SC 37bis,98); Joz.h.IX,9 (SC 71,264); Luc.h.II,2 (SC 87,110); XVII,10 (262); XXXV,4 (416). Zie: Seeberg, *Lehrbuch* 548-549; Lieske, *Die Theologie der Logosmystik* 78-79; Riedlinger, *Die Makellosigkeit* 36-40.
- 232 Blaise, *Dictionnaire*, sub voce restituo 1.replacer; 2. rétablir... dans son premier état...; en parlant de la rédemption.
- 233 Vide supra p.35-40.
- 234 Ps.38(37) h.II,6 (Lomm.XII,268).
- 235 C.A.Scott, Not discerning the body, *Exp.* 8.Ser.X(1915), 182-192; A.Andersen, Das Abendmahl in den zwei ersten Jahrhunderten nach Chr., *ZNW* III(1902),115-122; C.F.D.Moule, The Judgement Theme in the Sacraments, *The Background of the New Testament and its Eschatology in Honour of C.H.Dodd* (ed.W.D.Davies-D.Daube), Cambridge 1956, 473-474.
- 236 Mat.com.XIII,24 (GCS X,245,21-28).
- 237 idem (245,28-246,23).
- 238 idem (246,25-247,4).
- 239 Ex.h.X,4,1-70 (SC 321,320-324).
- 240 Joz.h.V,6 (SC 71,174). Hoezeer alles in een lichaam met elkaar samenhangt (of dit nu het menselijk lichaam is of het 'lichaam' van de samenleving) laat bijv. ook Cicero, *De off.*III,5,22 zien: "Als ieder lid de mening was toegedaan, dat hij zich sterk kon maken, als hij de kracht van een aangrenzend lid op zichzelf overbracht, dan zou onvermijdelijk het hele lichaam verzwakt worden en ondergaan. Zo gaat het ook, als ieder van ons uit eigenbelang de mogelijkheden van anderen en wat een ander kan aan zich trekt: dan moet de menselijke maatschappij en gemeenschap wel ondersteboven gekeerd worden."
- 241 Joz.h.VII,6 (SC 71,210). N.B. 1 Cor.12,21 wordt hier heel anders gebruikt dan in Mat.com.XIII,24.

- Zie Vogt, *Das Kirchenverständnis* 132 n.53.
 Over de hoofden van de kerk heeft Origenes kort tevoren n.a.v. Deut.28,13 gezegd: "Als iemand Christus in zich heeft, die van alles het hoofd is, wordt hijzelf tot hoofd gemaakt; maar zij hebben Christus Jezus geloofend en zijn tot staart gemaakt en die de eersten waren zijn de laatsten geworden (cf.Mat.19,20)." (208)
- 242 Cf.Ezech.h.V,1,26-63 (SC 352,192-194).
 Over het gebruik van medische metaforen in de oud-christelijke literatuur is veel geschreven. Voor Origenes verwijs ik naar: M.Lettner, *Zur Bildersprache des Origenes (Platonismen bei Origenes)*, Augsburg 1962,61-96; Crouzel in zijn commentaar op *De Princ.* (SC 253,22 n.11; 190 n.12; SC 269,33 n.65); Koch, *Pronoia* 74-75; K.Rahner, *La doctrine d'Origène sur la pénitence*, RSR XXXVII(1950),252-273; voor Clemens: J.M.Tsermoulas, *Die Bildersprache des Klemens von Alexandrien*, Kairo 1934,84-86. Verder: A.Oepke, *ἰατροὶ καὶ λ.*, ThWNT III,194-215 (m.n.215); G.Dumeige, *Le Christ médecin dans la littérature chrétienne des premiers siècles*, RivAC XLVIII(1972),115-141 (Clemens 125-129; Origenes 129-138); A.v.Harnack, *Medicinisches aus der ältesten Kirchengeschichte* (TU 8), Leipzig 1892, m.n.125-147.
- 243 Joz.h.VII,6 (SC 71,212, 214).
 Clemens spreekt ook in overdrachtelijke zin over de heilzame werking van amputatie: *Strom.*I,xxvii,171,4 (GCS II,106,24-30); *Protr.*I,8,2 (GCS I,8,23-28); cf.*Paed.*I, viii,64,4 (GCS I,128,6-8); *Strom.*VII,xvi,103,2 (GCS III,72,33-36).
- 244 Dat bij de verkiezing van een bisschop en van presbyters het volk betrokken was, weten we o.a. uit *Num.h.*XXII,4 (GCS VII,208,14-209,11); *Lev.h.*VI,3,1-13 (SC 286,278). Hippolytus, *Trad.apost.*2 (SC 11bis,40-42) geeft een nauwkeurige beschrijving van de gang van zaken bij de verkiezing van de bisschop. Deze wordt gekozen "door heel het volk". Vervolgens vindt de nominatie plaats en wanneer er geen bezwaren worden ingebracht wordt in een zondagse samenkomst van volk, presbyterium en een aantal bisschoppen "met de instemming van allen" de wijding voltrokken d.m.v. handoplegging door de aanwezige bisschoppen, terwijl volk en presbyters zwiingend (mee)bidden om de Heilige Geest. (De sahidische, arabische en ethiopische versie laten "met de instemming van allen" ten onrechte slaan op de bisschoppen.)
 Vogt, *Das Kirchenverständnis* 10-13 meent, dat Origenes bezwaar maakt tegen de betrokkenheid van het volk bij de keuze van een bisschop. Dat is niet juist. Hij wijst alleen beïnvloeding van het volk af. Hoe het volk bij de excommunicatie van zondaren betrokken was, is niet erg duidelijk. Gaat het alleen om het aangeven van zondaren bij de bisschop, die dan samen met de presbyters vonnis velt? (Zo Vogt, op.cit. 123 n.21.) Origenes zegt in *Joz.h.*VII,6 (SC 71,212), dat de gehele gemeente met algemene stemmen ("in uno consensu") de zondaar moet

- excommuniceren. Deze formulering doet denken aan de beschrijving van de wijding van een bisschop bij Hippolytus en wijst op een samenkomst van de gemeente, waar met aller instemming de excommunicatie voltrokken wordt.
- 245 Richt.h.II,5 (GCS VII,478,23-479,1).
Over tuchtoefening en boetedoening in de werken van Origenes schreven o.a. K.Holl, *Enthusiasmus und Bussgewalt beim griechischen Mönchtum. Eine Studie zu Symeon dem Neuen Theologen*, Leipzig 1898 (repr. Hildesheim 1969),230-239; B.Poschmann, *Paenitentia secunda. Die kirchliche Busse im ältesten Christentum bis Cyprian und Origenes. Eine dogmengeschichtliche Untersuchung* (Theoph.1), Bonn 1940 (repr.1964),229-260 (Clemens); 427-480 (Origenes); J.Grotz, *Die Entwicklung des Bussstufenwesens in der vornicänischen Kirche*, Freiburg 1955, 175-315 (Origenes); 319-342 (Clemens); G.Teichtweier, *Die Sündenlehre des Origenes (SGKMT 7)*, Regensburg 1958, m.n.58-67,160-164,248-259,282-346; Rahner, *La doctrine* 47-97,252-286,422-456; Vogt, *Das Kirchen-verständnis* 118-192.
- 246 Rom.com.X,6 (Lomm.VII,388).
- 247 Rom.com. prol. (Lomm.VI,4).
- 248 Jer.h.XIV,18,15-34 (SC 238,108-110).
- 249 Voor de gedachte van de apokatastasis in het denken van Origenes verwijs ik naar: J.Dupuis, <L'esprit de l'homme>. *Étude sur l'anthropologie religieuse d'Origène* (ML.T 62), Brugge 1967,210-214; H.Crouzel, *Apokatastasis, SM (D) 1*, Freiburg-Basel-Wien 1967, 231-234; A.Méhat, <Apocatastase>, Origène, Clément d'Alexandrie, Act.3,21, VigChr X(1956),196-214; P.Nemeshegyi, *La paternité de Dieu chez Origène* (BT.H 2), Paris-Tournai 1960,203-216; J.Loosen, *Apokatastasis, LThK I*,708-712.
- 250 I.Döllinger, *Hippolytus und Kallistus oder die Römische Kirche in der ersten Hälfte des dritten Jahrhunderts*, Regensburg 1853,254-257; v.Harnack, *Lehrbuch I*,448 n.1. Tegenover hen staan o.a. Poschmann, *Paenitentia secunda* 482; Riedlinger, *Die Makellosigkeit* 27 n.22; G.Bardy, *Origène*, Paris 1931, 97-126 (m.n.98); Bardy, *Origène, DThC XI*,2,1557-1558.
- 251 Joh.com.X,xxxv(20),229 (SC 157,520).
- 252 Vide supra p.26-28.
- 253 Ps.cat.4,1 (Pitra II,451).
- 254 Mat.com.ser.126 (GCS XI,265,1-14).
- 255 Joh.com.XXXII,ix(6),106 (GCS IV,440,27-29).
- 256 Rom.com.V,10 (Lomm.VI,412).
- 257 Rom.com.V,1 (319).
- 258 Vide supra p.26.
Cf.Ridderbos, *Paulus* 58-63, 181-183; S.Hanson, *The Unity of the Church in the New Testament. Colossians and Ephesians*. (ASNU 14), Uppsala-København,1946,65-77.
- 259 Joh.com.X,xxxv(20),228-xxxvi,238 (SC 157,520-524).
- 260 Vogt, *Das Kirchenverständnis* 236-237. Ook bij Hieronymus

- vinden we de idee, dat Christus Zijn voltooiing vindt in de kerk. Zie: Bodin, *Saint Jérôme et l'Église* 293-294.
- 261 *Joh.com.X,xxxv(20),228* (SC 157,520).
- 262 De Lubac, *Histoire et Esprit* 384, 405-406 wijst hierop bijv. t.a.v. het manna in het Oude Testament en de eucharistie in het Nieuwe.
- 263 *Vide supra* p.62-63.
- 264 *Joh.com.X,xxxvi(20),236* (SC 157,524).
Zie: de Lubac, *Histoire et Esprit* 360-361; Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 221-223; v.Balthasar, *Parole et mystère* 50-53; Cerfaux, *La Théologie de l'Église* 257-259.
- 265 *Vide supra* p.33,37.
- 266 Cf.Bardy, *La Théologie* II,152-158; Vogt, *Das Kirchenverständnis* 239-241; ook Y.Congar, *Esquisses du mystère de l'Église* (FoiViv 18), Paris 1966, 24, 59-64.
- 267 *Vide supra* p.46-48; cf.Vogt, *Das Kirchenverständnis* 237.
- 268 *Vide supra* p.18-23, 58. Cf.Ridderbos, *Paulus* 253-256.
- 269 Deze tekst komt bij Origenes 48x voor, terwijl de andere patres van de eerste drie eeuwen er slechts 12x naar verwijzen (volgens de telling van *Biblia Patristica* I-III).
- 270 Cf.Ridderbos, *Paulus* 405-412; Minear, *Images of the Church* 212-213.
- 271 E.Käsemann, *Exegetische Versuche und Besinnung*, Göttingen 1965, I,285 i.v.m. Ef.4,1-6.
- 272 idem II,245-247.
- 273 G.Gloege, *Reich Gottes und Kirche im Neuen Testament*, Gütersloh 1929 (repr.Darmstadt 1968), 307-313.
- 274 Hanson, *The Unity of the Church* passim.
- 275 Daniélou, *MIA EKKΛΗΣΙΑ* 129-139.
Voor Clemens zie: *Strom.VII,xvii,107,3-6* (GCS III,76,4-19); cf.III,x,70,1 (GCS II,227,28); *Paed.I,vi,42,1* (GCS I,115,10-13).
- 276 Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 218-232.
- 277 A.Michel, *Unité de l'Église*, *DThC* XV,2,2186-2187 legt hierop vooral de nadruk.
- 278 *Ef.com.XVI,14-15* (*JThS* III(1902),412; cf. *Lev.h.VII,2,185-191* (SC 286,322)).
- 279 *Hoogl.com.III* (GCS VIII,187,4-188,7).
- 280 Cf.Minear, *Images of the Church* 193-194.
- 281 Cf.H.Pétre, *Ordinata caritas*, Un enseignement d'Origène sur la charité, *RSR* XLII(1954),40-57.
- 282 *Vide supra* p.45-46.
- 283 Cf.Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 227-232.
- 284 Käsemann, *Exegetische Versuche* I,285.
- 285 Cf.W.Straub, *Die Bildersprache des Apostels Paulus*, Tübingen 1937,76-77; Berkouwer, *De Kerk* I,107-111; Ridderbos, *Paulus* 412-420.
- 286 *Mat.com.XIII,24* (GCS X,246,25-247,4).
- 287 Lieske, *Die Theologie der Logosmystik* 96-98.
- 288 *Mat.com.XIII,24* (GCS X,247,2-4).
- 289 Vogt, *Das Kirchenverständnis* 139 n.80.
- 290 Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 224-226.

Hoofdstuk 1, paragraaf 2.

- 291 *Mat.com.ser.77* (GCS XI,185,2-186,16).
292 *Vide supra* p.60-62.
293 Vogt, *Das Kirchenverständnis* 245.
294 *Vide supra* p.63.
295 *Vide supra* p.66-67.
296 Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 13-43, m.n.23-24; cf.Crouzel, *Origène. Traité des principes* II (SC 253,93 n.9).
297 J.Daniélou, *Histoire des doctrines chrétiennes avant Nicée I.Théologie du Judéo-Christianisme* (BT), Tournai 1958,321; cf.Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 38-39, 43.
298 Daniélou, *Histoire* 323; cf.319: "il s'agit d'une réalité eschatologique, mais présente dès l'origine dans le dessein de Dieu".
299 *idem* 323.
300 Bardy, *La Théologie* II,146-147.

Paragraaf 3. Christus het Hoofd van de kerk.

- 1 S.Bedale, *The Meaning of κεφαλή in the Pauline Epistles*, *JThS NS V* (1954), 214-215; H.Schlier, *κεφαλή κτλ.*, *ThWNT III*, 678; cf. G.Delling, *ἀρχή*, *ThWNT 1*, 482: "Christus... ist nun als ihr Herr offenbar geworden (Kol.2,10), der er ja schon ursprünglich als ihr Schöpfer, Urbild und Sinngrund war (Kol.1,16)."
- 2 Cf. Ridderbos, *Paulus 424*, die in dit verband ook wijst op Ef.4,15-16 en Col.2,19, waar de voorstelling van een uit het hoofd gevoed en naar het hoofd heengroeiend lichaam fysiologisch moeilijk denkbaar en in de oudheid stellig ook niet gangbaar is.
Zie verder: Bedale, *art.cit.* 212; Meuzelaar, *Der Leib des Messias 122*; I.J.Du Plessis, *Christus as Hoof van Kerk en Kosmos. 'N eksegeties-teologiese studie van Christus se Hoofskap veral in Efesiërs en Kolossense*, Groningen 1962, 81; J.H.Roberts, *Die Opbou van die Kerk volgens die Efese-brief*, Groningen 1963, 96.
- 3 Ridderbos, *Paulus 424-428*.
- 4 idem 436; cf. 432-433.
- 5 Meuzelaar, *Der Leib des Messias 142*; cf. Ridderbos, *Paulus 422, 437*.
- 6 In dit geval is τῆς ἐκκλησίας opgevat als genitivus appositivus of explicativus. Zo bijv. T.K.Abbott, *A Critical and Exegetical Commentary on the Epistles to the Ephesians and to the Colossians (ICC)*, Edinburgh 1897 (repr. 1946), 217; P.Ewald, *Die Briefe des Paulus an die Epheser, Kolosser und Philemon (KNT)*, Leipzig 1910, 327; H.N. Ridderbos, *Aan de Kolossenzen (CNT (K))*, Kampen 1960, 145.
Voor deze genitivus zie: Kühner-Gerth, *Ausführliche Grammatik II*, I, 264; Blass-Debrunner-Rehkopf, *Grammatik par. 167*.
Over deze passage in de brief aan de Kolossenzen is heel wat te doen. E.Käsemann, *Eine urchristliche Tauf-liturgie, Festschrift R.Bultmann zum 65. Geburtstag überreicht*, Stuttgart-Köln 1949, 133-148 meent, dat een voor-christelijke hymne is bewerkt tot een christelijke belijdenis: met σῶμα werd oorspronkelijk de kosmos bedoeld, terwijl het in de christelijke versie gaat om de kerk. Käsemann wordt hierin o.a. gevolgd door E.Lohse, *Die Briefe an die Kolosser und an Philemon (KEK IX, 2)*, Göttingen 1968, 79e.v., 93 en H.Conzelmann, *Der Brief an die Kolosser (NTD 8)*, Göttingen 1976, 184.
- 7 Πρωτότοκος duidt niet alleen op de volgorde, maar ook op de rangorde en waardigheid: Ridderbos, *Paulus 53-54*; idem, *Aan de Kolossenzen 137*.
Zie ook: W.Michaelis, *Der Beitrag der Septuaginta zur Bedeutungsgeschichte von πρωτότοκος*, *Sprachgeschichte und Wortbedeutung. Festschrift Albert Debrunner gewidmet von Schülern, Freunden und Kollegen*, Bern 1954, 313-320;

- idem, πρωτότοκος κτλ., *ThWNT* VI, 878 e.v.; Minear, *Images of the Church* 205; Bedale, *The Meaning* 213; Meuzelaar, *Der Leib des Messias* 117-121.
- 8 Ridderbos, *Paulus* 428; Meuzelaar, *Der Leib des Messias* 121-124, 144.
- 9 Ridderbos, *Paulus* 425-426; cf. Minear, *Images of the Church* 207.
- 10 Ridderbos, *Paulus* 426; cf. Straub, *Die Bildersprache* 32.
- 11 *Ex.h.IX*, 3, 44-100 (SC 321, 290-294).
- 12 Origenes beweert, dat de zuilen verzilverd zijn, terwijl de tekst zegt, dat alleen de voetstukken van zilver zijn (vs. 19, 21, 25, 32; in vs. 37 gaat het over koperen voetstukken bij de ingang van de tent). Hij zou, als hij van de tekst was uitgegaan, de profeten als 'bases' grotere waarde moeten toekennen dan de apostelen als zuilen. Maar dit gaat in tegen de bedoeling van Ef. 2, 20 en tegen Origenes' eigen overtuiging. Zie: Daniélou, *Origène* 125-134; Aeby, *Les missions divines* 150-151; Crouzel, *Origène et la 'connaissance mystique'* 305-311. Vandaar, dat hij de tekst bij zijn ideeën aanpast. Een dergelijke adaptatie van de bijbeltekst komt bij hem vaker voor: cf. Crouzel, *Origène est-il un systématique?* 88 n. 32 (= *Origène et la philosophie* 185-186 n. 32). Origenes gaat ervan uit, dat in Ef. 2, 20 de oud-testamentische profeten bedoeld worden. Het lijkt echter aanneemelijk, dat het om nieuw-testamentische profeten gaat. Zie: H. Schlier, *Der Brief an die Epheser. Ein Kommentar*, Düsseldorf 1968, 142; A. v. Roon, *De brief van Paulus aan de Epheziërs* (PNT), Nijkerk 1976, 79; G. Friedrich, *προφήτης κτλ.*, *ThWNT* VI, 850-851.
- 13 J. Jeremias, *Der Eckstein*, *Angelos* 1 (1925), 65-70. Zijn conclusie luidt: "ὁ πρῶτος ὀψωνίος = κεφαλὴ γωνίας = ἀκρογωνιαίος" bezeichent nie den Grundstein oder einen zum Fundament gehörigen Eckenstein, möglicherweise einen der 4 oberen Eckensteine, wahrscheinlich aber den über dem Portal befindlichen Schlussstein des Baues". (70) Op dezelfde bladzijde geeft hij voorbeelden hoe belangrijk de ruimte boven de deur was. Talrijke huizen in Syrië in de vroeg-christelijke periode hadden het woord ΙΧΘΥΣ boven de bovendorpel van de deur. Idem, *Κεφαλὴ γωνίας* - 'Ἀκρογωνιαίος', *ZNW* 29 (1930), 264-280; idem, *γωνία*, *ἀκρογωνιαίος*, *ThWNT* I, 792-793: in 4 Βαζ. 25, 17 (LXX) wordt πλῆθος (kapiteel op een zuil) weergegeven met ἀκρογωνιαῖον; in *Test. Sal.* 22, 7-23, 4 (ed. Mc Cown) wisselen woorden als ἀκρογωνιαίος, κεφαλὴ γωνίας, πλήρωσις, ἀρχή, ἄκρα en πρώτη κεφαλαία elkaar af; idem, *Eckstein-Schlussstein*, *ZNW* 36 (1937), 154-157; idem, *λίθος*, *ThWNT* IV, 277-279; O. Michel, *ναός*, *ThWNT* IV, 892. F. Jeremias, *Das orientalische Heiligtum*, *Angelos* 4 (1932), 64-65 legt verband tussen zo'n sluitsteen en de idee van de overwinning op de machten van de afgrond. Verder meent hij, dat hetgeen in Ef. 2, 20 met ἀκρογωνιαίος wordt uitgedrukt, in Ef. 4, 15-16 met κεφαλὴ onder woorden gebracht wordt.

- Zie verder: Wikenhauser, *Die Kirche* 161 en Schlier, *Der Brief an die Epheser* 142 e.v.
- De beelden van bouw en lichaam lopen ook in het Nieuwe Testament vaker door elkaar heen: cf. Schlier, *op.cit.* 143.
- Voor de betekenis, die Origenes aan de hoeksteen hecht zie: *Mat.com.* XVII,12 (GCS X,616,24-32). Voor de bespreking van deze plaats vide infra p.186,201-202.
- 14 *Ex.h.* IX,3,61-62 (SC 321,290).
- 15 *Κεφαλίδες*: vs.24,32,37.
- 16 Liddell-Scott, *Lexicon* sub voce *κεφαλής* II en *κεφαλή* IIC in de betekenis kapiteel.
- Schlier, *κεφαλή*, *ThWNT* III,673 evenzo.
- 17 *Lev.* 13,29.
- 18 *Ex.h.* X,3,28-52 (SC 321,314-316) wil Origenes iemand die het Woord van God in zijn ziel ontvangen heeft en dadelijk baart, d.w.z. vruchten voortbrengt, man noemen, wie het echter ontvangt, maar niets aan de dag legt vrouw vanwege haar zwakheid.
- Ook bij Philo wordt vrouw denigrerend gebruikt. Zie: R.A.Baer, *Philo's Use of the Categories Male and Female* (ALGHL 3), Leiden 1970, die tot de conclusie komt: "Man's rational soul is thought of as male, his irrational soul as female" en "female terminology is always used with highly pejorative connotations, male terminology in a thoroughly positive fashion".(65)
- De uitdrukking "*λογικὰ σπέρματα*", die Origenes *Lev.h.* VIII,9,7-11 (SC 287,40) gebruikt, gebruikt hij ook in *Joh.com.* XIII,xlvi,305 (SC 222,200): "*τὰ προφητικὰ λογικὰ σπέρματα*". Eusebius, *De laud.Const.* II (GCS 7,199,20) zegt: de Logos geeft "*λογικὰ καὶ σωτηριώδη σπέρματα*" aan de zijnen. In *H.E.I.*,ii,19 (SC 31,10) spreekt hij over "*τὰ τε λογικὰ καὶ ἡμέρα... σπέρματα*". In *Joh.com.* XIX,xii(3),78 (SC 290,94) spreekt Origenes over "*τὰ τῆς ἀληθείας σπέρματα*" n.a.v. *Rom.* 10,8; cf. *Ef.com.* XVII,68 (*JThS* III(1902),415); *De Princ.* I,3,6,158-159 (SC 252,154). Crouzel wijst er in zijn commentaar bij laatstgenoemde plaats op, dat het bovennatuurlijke en het natuurlijke hierbij door elkaar spelen (SC 253,71 n.32). Ook bij Eusebius is dat kennelijk het geval.
- Voor de idee van de *λόγος σπερματικός* bij de Stoa zie: M.Pohlenz-H.-Th.Johann, *Die Stoa. Geschichte einer geistigen Bewegung*, Göttingen I (1948), II ('1972), passim. Ook bij Justinus speelt het een grote rol. Zie: M.Spanneut, *Le Stoïcisme des Pères de l'Église de Clément de Rome à Clément d'Alexandrie* (PatSor 1), Paris '1957,316-323 en 318-319 voor de uitdrukking "zaden van de waarheid".
- 19 *Lev.h.* VIII,9,1-11 (SC 287,38-40); de griekse tekst stamt uit Procopius, *Lev.com.* 12,2 (PG 87,1,735 B).
- Ook elders is de baard het symbool van de volmaakte man: cf. *C.Cels.* VI,79,28-29 (SC 147,378).
- 20 *Lev.h.* VIII,9,1-20 (SC 287,38-40).

- 21 In apologetische passages (bijv. in *C.Cels.*) is dit bij Origenes zeer gebruikelijk. Zie bijv. *C.Cels.* I, 29, 40-51 (SC 132, 154-156) Pythagoras en Plato; VII, 42 (SC 150, 110-114) Plato; 54, 24-30 (142) Epictetus.
- 22 Zie noot 18 en beneden p. 87-92.
Ook in *Rom.com.* V, 9 (Lomm. VI, 395) staan de twee hoofden, Christus en de Antichrist, tegenover elkaar: zoals van degenen die tot de nieuwe mens hersteld zijn, wordt gezegd: "gij zijt het lichaam van Christus en ieder voor zijn deel leden" (1 Cor. 12, 27), zo kan van hen die de oude mens nog niet hebben gekruisigd gezegd worden, dat ze lichaam en leden der zonde zijn, van welk lichaam de Duivel het hoofd is, zoals Christus het hoofd is van het lichaam dat geen vlek of rimpel heeft, de kerk (cf. Ef. 5, 27).
- 23 Het hongeren en dorsten in Rom. 12, 20 wordt door hem dus gezien als een geestelijke honger en dorst, die verzadigd wordt door het brood van de heilige (of: het heilige) en door het levende water uit de heilige bron (cf. Joh. 4, 10-11. 14).
- 24 *Rom.com.* LIII, 6-18 (*JThS* XIV (1913), 22).
- 25 Zie mijn Images of the Church in Origen: the Girdle (Jeremiah 13, 1-11), *StPatr* XVIII, 908-909: "It is the task of the church in its apologetic activities to denounce the illogicalness of all sorts of assertions about God which pagans and heretics make."
- 26 Hoe Origenes aan de uitleg 'kennis der besnijdenis' komt is niet bekend. Complete onomastica op het Oude Testament bestonden in zijn tijd niet. Cf. Wutz, *Onomastica Sacra* 142-143, die fragmenten van onomastica verzamelde, evenals P. de Lagarde, *Onomastica Sacra*, Göttingen ²1887 (repr. Hildesheim 1966). Gezien het verband, dat bij de uitleg door Origenes wordt gelegd met hebreeuwse wortels, putte hij waarschijnlijk uit een joodse bron. Cf. Hanson, *Interpretations* 122. Bij Philo is deze exegese niet te vinden.
Volgens moderne exegeten houdt de naam Karmel verband met כרם "orchard planted with vine a. fruit trees" (L. Koehler-W. Baumgartner, *Lexicon in Veteris Testamenti libros*, Leiden 1953, 455 e.v.). Cf. W. Gesenius-F. Buhl, *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*, Berlin-Göttingen-Heidelberg ¹⁷1954, 363 e.v.
Origenes' exegese gaat uit van נכר ,hif. 'investigate', 'inspect' en מול , מלל , 'besnijden' (Wutz, *op.cit.* 443) of van כרה 'hollow' en מול (L. Heidet, 3 Carmel, *DB* (V) II, 291).
We vinden zijn exegese terug in armeense onomastica (Wutz, *op.cit.* 905 nr. 455; 975 nr. 298) en in syrische (803 r. 13; 837 r. 204), bij Hieronymus, *De nom. hebr.* 26, 7 (CChr. SL 72, 92); 41, 11-12 (110); cf. 26, 18-20 (92) Chermel; Cyrillus van Alexandrië, *Micha com.* 7, 14-15 (PG 71, 769AB), Aponius, *Hoogl.com.* 202 (PL Suppl. 1, 983).
- 27 *Hoogl.com.* 7, 5 (Procop.) (Lomm. XV, 104).
- 28 Vide infra p. 444-446.

- 29 *Hoogl.com.III* (GCS VIII,173,13-20).
- 30 *idem* (173,26-29); cf.*Mat.com.fr.211,2-4* (GCS XII,101), waar Origenes n.a.v. *Mat.10,29-31* opmerkt: "Hij zei niet: 'de haren van Uw hoofden....', maar 'van Uw hoofd', d.i. Christus die bij ons haren doet groeien, gedachten in aard en aantal op God gericht."
- 31 *Rom.com.XXXI,12* (*JThS XIII*(1912),365).
- 32 Voor deze gedachte vinden we steun in de joodse literatuur, waar we in het Testament van Zebulon IX,4 (ed.R.H. Charles) lezen: "splitst U niet in twee hoofden, want alles wat de Heer gemaakt heeft, heeft één hoofd. Hij heeft twee schouders, twee handen en twee voeten gegeven, (maar alle leden behoren bij één hoofd.)" Daarbij komt, dat bij Origenes, zoals we reeds zagen, de eenheid samenhangt met God en de verdeeldheid met de zonde (vide supra p.2,45). Zie bijv.*Joh.com.V,v* (SC 120, 380-382), *De Or.XXI,2* (GCS II,345,16-24); *Luc.h.fr. 78* (Ra.186) (SC 87,530-532); *Lev.h.V,12,118-132* (SC 286, 264); *1 Sam.h.I,4,7-66* (SC 328,104-108); *Ezech.h.IX,1, 25-48* (SC 352,296); *Hos.com. = Philoc.8,2-3* (SC 302,338-340); *Mat. com.fr.375,6* (GCS XII,160).
- 33 Dezelfde gedachte in *Ps.cat.133*(132),2 (Lomm.XIII,130): ἡ κεφαλὴ = ὁ νοῦς.
- 34 *Lev.h.IX,2,73-84* (SC 287,78-80). Clemens, *Paed.II,viii,73,3* (GCS I,202,11-13) ziet de doornenkrans van Jezus als beeld van de zondaren, die geen vruchten voortbrengen: "Want de doornenkrans van de Heer duidde profetisch op ons, die eens onvruchtbaar waren, die Hem omgedaan zijn door de kerk, waarvan Hij het hoofd is. Maar hij is ook type van het geloof...". Cf.*Paed.II,viii,73,2* (202,6-9): "De schone, onverwelkelijke krans is weggelegd voor hem die goed geleefd heeft. Die bloem(rijke krans) kan de aarde niet voortbrengen. Alleen de hemel kan zo vrucht dragen." De mijter van de hogepriester geeft bij Clemens *Strom.V,vi,37,5-38,1* (GCS II,351,22-25) de koninklijke macht van de Heer aan: "Maar ook de hoge gouden muts duidt de koninklijke macht van de Heer aan, aangezien de Heiland 'het hoofd der kerk'(Ef.5,23) is. Dus is de muts op Zijn hoofd een teken van Zijn hoogste leidinggevende heerschappij." Ook *Paed.I,v,22,3* (GCS I,103,22-23) spreekt hij (n.a.v. Ef.4,15) over het koninklijke hoofd van de kerk, Christus; cf.*Paed.I,v,18,4* (101,3-4).
- 35 *Ps.cat.21,4*(20,3) (Lomm.XII,79). Het gedeelte tussen haken is volgens Rondeau, *Le commentaire* 332 van Evagrius.
- 36 In Job 19,9 komen krans en eer parallel voor; eveneens in Spr.17,6, een tekst die door Clemens, *Paed.II,viii, 71,2* (GCS I,200,18-20) geciteerd wordt, waarna hij eraan toevoegt: "onze 'eer' is de vader van het heelal en de 'krans' van de hele kerk is Christus". Spr.12,4 noemt de vrouw de krans van de man, terwijl Clemens,*Paed.II,viii, 71,1* (GCS I,200,15-18) de man de krans van de vrouw noemt.

- Zie: W.Grundmann, στέφανος, ThWNT VII,624-625.
- 37 Phil.4,1; 1 Thess.2,19. Deze spreekwijze sluit aan op die van Spr.12,4 e.d. (Grundmann, art.cit.628-629).
- 38 In de gnostiek komen we het beeld van de krans in een wat andere vorm tegen. Daar is Christus de krans op het hoofd van de gelovige (Grundmann, art.cit.633). Verder verwijst ik naar K.Baus, *Der Kranz in Antike und Christentum. Eine religionsgeschichtliche Untersuchung mit besonderer Berücksichtigung Tertullians* (Theoph.2), Bonn ²1965.
- 39 Ps.cat.45(44),11-14 (Pitra III,44).
- 40 Ps.cat.109(108),29-31 (Pitra III,226). In een volgend scholion (ibid.) is eerst sprake van de armoede van Christus, Zijn menswording en lijden ten behoeve van de redding van de wereld, waarop dan volgt: "Als dank voor dit alles brengt (de gelovige) aan God de lofprijzing, de dankzegging, het aan allen verkondigen van Zijn grote verlossende daden, verkondiger te zijn midden in het theater van wat hem zal ten deel vallen." N.B. het kerugma staat hier in het teken van de lofprijzing, de hymne; cf.Ef.com.XXIX,2-3 (JThS III(1902),565; Ps.cat.68(67),5 (Pitra III,80); Ps.cat.118(117),14 (Lomm.XIII,62-63).
- Zie voor dit muzische karakter van de theologie: F.Kattenbusch, Die Entstehung einer christlichen Theologie. Zur Geschichte der Ausdrücke θεολογία, θεολογείν, θεολόγος, ZThK NF 11(1930),201-205 (Sonderausgabe: Libelli 69, Darmstadt 1962); P.Schanz, Theologie, KL XI,1555-1560.
- 41 C.Cels.I,11,11-24 (SC 132,106); 26,22-29 (146); 29,6-12 (152); 47-51 (156); 53,35-38 (222); II,30,22-33 (360-362); 79,4-5 (474) e.a.
- 42 In het Oude Testament wordt de uitdrukking 'hoofd der volken' gebruikt voor David (2 Sam.22,44 = Ps.18,44) en voor Israël (Jer.31,7). Misschien is Origenes voor zijn zegswijze beïnvloed door de kontekst van Luc.2,34, namelijk vs.31-32a.
- 43 Ps.cat.18,44(17,43) (Lomm.XII,69).
- 44 Joz.h.XVI,2 (SC 71,362). Jaubert verwijst bij 'hoofd' naar Ef.4,15, maar het is de vraag of het hier om een citaat gaat. Eerder valt te denken aan een zogenaamde 'dode metafoor', zoals Mooij, *A Study of Metaphor* 5 het noemt. Cf.Lewis-Short, *Dictionary* sub voce caput III,2. Ook Clemens, *Strom.*V,vi,38,2 (GCS II,352,1-5) spreekt over Christus als "hoofd van alles", nadat hij tevoren gesproken heeft over Christus als het hoofd van de kerk (vide supra n.34).
- 45 Lev.h.I,3,11-14 (SC 286,76). De gemakkelijke overgang van "Hij heeft de zonden van het menselijk geslacht op Zijn lichaam gelegd" naar "het lichaam, Zijn gemeente" hangt samen met zijn visie, dat het lichaam van de lijdende Christus zich in de kerk voortzet en zo zelfs verzoenende kracht kan hebben: cf.Num.h.XXIV,1 (GCS VII,224,30-227,21); X,2 (71,13-72,27); Lev.h.II,4,34-96

- (SC 286,108-112); *Ps.cat.*116,16(115,7) (Lomm.XIII,59); *Rom.com.*II,1 (Lomm.VI,70); *C.Cels.*VIII,44 (SC 150,268-270); *Joh.com.*VI,liv(36),276-279 (SC 157,338-342); *Ad Mart.*30 (GCS I,26,28-27,9); 50 (46,25-47,6).
 Zie: R.J.Daly, *Sacrifice in Origen*, *StPatr* XI (TU 108), Berlin 1972,126-128; idem, *Early Christian Influences on Origen's Concept of Sacrifice*, *Origeniana*, 317-320, 323, die het zo samenvat: "the martyr's death parallels and shares in, although to a lesser degree, the atoning efficacy of Christ's death". (318).
 Voor dezelfde gedachte bij Ignatius zie: Preiss, *La mystique* 211-212.
- 46 Baehrens verwijst in zijn editie ten onrechte naar *Ef.*1,22-23.
- 47 *Lev.h.*I,3,15-44 (SC 286,76-78). Dit hemels offer zet zich voort, zolang er zonden bestaan: *Lev.h.*VII,2,37-57 (SC 286,310-312);93-103 (314); IX,5,47-58 (SC 287,90); 90-127 (92-96); cf.*Joh.com.*VI,li(32),265-266 (SC 157,330-332).
 Voor de rol van het hemelse altaar in de oude kerk zie Lampe, *Lexicon* sub voce *θυσιαστήριον* 3.
- 48 *Hoogl.com.*III (GCS VIII,196,25-197,14).
- 49 Een systematische uiteenzetting over het begrip 'licht' is bij hem te vinden in *Joh.com.*I,xxv(24),158-xxvii(25),181 (SC 120,138-150) en II,xx(14),133-xxviii(23),174 (296-324).
- 50 Voor het begrip *ἀρχή* bij Origenes zie *Joh.com.*I,xvi(16),90-xx(22),124 (106-124).
 Cf.E.Früchtel, 'Αρχή und das erste Buch des Johannes-kommentars des Origenes, *StPatr* XIV (TU 117), Berlin 1976,122-144; J.C.M.v.Winden, *In the Beginning. Some Observations on the Patristic Interpretation of Genesis 1:1*, *VigChr* XVII(1963),105-121; idem, *In den beginne. Vroeg-christelijke exegese van de term ἀρχή in Genesis 1:1*, Leiden 1967.
- 51 *Joh.com.*I,xviii(20),106-107 (116). We leren hier Christus' menselijkheid en '(bestaan in het) vlees' kennen. Ook Clemens, *Strom.*III,xvii,103,3 (GCS II,243,32-244,3) acht in de tweede 'economie' de incarnatie van groot belang voor de openbaring. In *Hoogl.com.*III (loc.cit) spreekt Origenes van Christus' incarnatie en de "divitiae et gloria" die Hij zich verworven heeft in het heil van de volken. Christus' natuur in de eerste economie bestaat uit zijn goddelijkheid, wijsheid, kracht Gods (*Joh.com.* loc.cit.), zijn eeuwigheid, licht, glans en heerlijkheid (*gloria*) (*Hoogl.com.* loc.cit.). Origenes gebruikt het woord 'gloria' dus in een dubbele betekenis.
- 52 *Hoogl.com.*III (GCS VIII,202,23-27); cf. *Ad Mart.*31 (GCS I,27,15-29).
- 53 idem (203,18-27). Het woord 'summitas' is ongetwijfeld de vertaling van *κεφάλαιον*, waarin een woordspeling met het voorafgaande woord *κεφαλή* ligt.

- De uitdrukking *κεφάλαιον τῆς πίστεως* komt bij Origenes, *Joh.com.XXXII,xvi(9)*,190 (GCS IV,452,2) voor en ook elders. Cf. Lampe, *Lexicon*, sub voce *κεφάλαιος* C 3a: "chief or main point, culmination". Origenes spreekt in *Mat.com.X,22* (GCS X,30,19-20) ook over Christus als τὸ *κεφάλαιον πάσης προφητείας*.
- 54 *idem* (197,10-12). Hierbij moeten we de economie van de incarnatie waarschijnlijk zo ruim nemen, dat ook de opstanding er onder valt. In *Joh.com.X,xxxv(20)* 229 (SC 157,520) benadrukt hij het grote belang van de opstanding voor de toekomst van de kerk. Ook bij de Valentiniënen wordt de beslissende betekenis van de incarnatie voor het ontstaan van de kerk onderstreept: de gelovigen ("het pneumatisch geslacht") zijn, toen hun hoofd verscheen, lichaam geworden ten opzichte van het hoofd (R. Kasser, M. Malinine, H.-Ch. Puech, G. Quispel, J. Zandee, *Tractatus Tripartitus*, Bern 1975, II-III, 61 r.28-35 (f.LIX v p.118). Eveneens bij Clemens, *Strom.* III,xvii,103,3 (GCS II,243,32-244,3).
- 55 *idem* (197,5-7). Voor de verschillende betekenissen van *οἰκονομία* zie o.a. O. Michel, *οἰκονομία*, *ThWNT* V,154-155; A.d'Alès, Le mot *οἰκονομία* dans la langue théologique de saint Irénée, *REG XXXII*(1919),1-9; J.Reumann, *Oikonomia*="Covenant"; Terms for Heilsgeschiede in Early Christian Usage, *NT III*(1959),282-292; ook de niet gepubliceerde dissertatie van O.Lillge, *Das patristische Wort οἰκονομία; seine Geschichte und seine Bedeutung bis auf Origenes* (diss. Erlangen),1955, samengevat in *ThLZ LXXX*(1955),239-240.
- 56 *idem* (203,22-25).
- 57 *idem* (197,7-8).
- 58 *idem* (197,6.12-14).
- 59 *idem* (197,2-7).
- 60 *Νήπιος* is iemand wiens geloof nog in de kinderschoenen staat. Het gaat erom deze 'kinderen' aan te zetten om in hun denken op te klimmen naar de volwassen mannelijkheid, zegt hij in *C.Cels.III,59,23-24* (SC 136,138). Ze worden nu nog op en neer, heen en weer geslingerd door allerlei wind van leer (Ef.4,14) constateert hij in *C.Cels.V,18,6-9* (SC 147,56-58). Het woord *νήπιος* wordt in *C.Cels.III,48,25-28* (SC 136,116) parallel gebruikt met *ongeletterd*, *onverstandig*, *onopgevoed* en in *VII,51,33-34* (SC 150,136) met *zonder verstand*.
- 61 *Vide supra* n.18.
- 62 *Ef.com.XVII,50-70* (*JThS III*(1902),414-415). Cf. Clemens, *Paed.I,v,18,3-4* (GCS I,100,24-101,1): "We bereiken de mannelijke rijpheid, als we als kerk ons houden aan Christus, het hoofd."
- 63 We zagen reeds (p.64), dat er ook onvolwassen volwassenen zijn; *Lev.h.VIII,9,9-14* (SC 287,40).
- 64 *Ef.com.IX,113-120* (*JThS III*(1902),401); cf. *Rom.com.IX,23* (Lomm.VII,324): "het leidend principe van het hart wordt 'hoofd' genoemd. En terecht wordt datgene hoofd genoemd,

door welks inzicht en verstand alle leden bestuurd worden."

Voor het lichaam als instrument van de ziel vide supra p.58. Zie verder: W.Metzger, *Der Organogedanke in der Christologie der griechischen Kirchenväter. Seine Herkunft aus der griechischen Philosophie und seine Bedeutung bei den Vätern bis Eusebius von Cäsarea* (Münsterschwarzacher Studien 4), Münsterschwarzach 1968, 141-143.

65 *Ef.com.IX*,127-128 (402).

66 *Ef.com.IX*,133-134 (402).

67 *Ef.com.XVII*,66-70 (415).

68 Ten dele moeten we ons beroepen op de vertaling van Rufinus, waarvan bekend is, dat hij in de vertaling van *Gen.h.* en *Ex.h.* aanvullingen heeft aangebracht en in die van *Lev.h.* zelfs zeer veel (cf. *Rufinus ad Heraclium* in de peroratio van de *Rom.com.* (Lomm.VII,458-459)). Gelukkig bezitten we ook nog enkele griekse fragmenten. Nu zijn griekse fragmenten op zich ook niet altijd betrouwbaar en is het auteurschap van Origenes niet altijd zeker. De in deze paragraaf aangehaalde uitspraken van Origenes geven echter een cohaerent beeld te zien, zonder extravagante beweringen. De getuigenissen bezitten vaak ook een interne samenhang, die pleit voor hun authenticiteit. Een ontwikkeling in Origenes' denken over Christus als hoofd is op grond van de gegevens moeilijk vast te stellen.

69 *Hoogl.com.7*,5 (Procop.) (Lomm.XV,104); *Hoogl.com.III* (GCS VIII,173,13-20); *Mat.com.fr.211*,2-4 (GCS XII,101).

70 *Rom.com.LIII*,6-18 (*JThS XIV*(1913),22).

71 *Rom.com.XXXI*,12 (*JThS XIII*(1912),365).

72 *Lev.h.VIII*,9 (SC 287,38-40).

73 *Ex.h.IX*,3,44-81 (SC 321,290-292); cf. 1 Cor.11,3.

74 *Joh.com.I*,xiii(14),79 (SC 120,100).

75 *Lev.h.IX*,2,70-77 (SC 287,78).

76 *Ps.cat.21*,4(20,3) (Lomm.XII,79).

77 *Ps.cat.45*(44),11-14 (Pitra III,44); 109(108),29-31 (226); *Ps.cat.18*,44(17,43) (Lomm.XII,69).

78 *Joz.h.XVI*,2 (SC 71,362); cf. Col.1,15.

79 *Lev.h.I*,3,15-44 (SC 286,76-78).

80 *Joz.h.XVI*,2 (SC 71,362).

81 *Hoogl.com.III* (GCS VIII,196,25-197,14).

82 *Ef.com.XVII*,50-70 (*JThS III*(1902),414-415).

83 *Joh.com.I*,xiii(14),79 (SC 120,100); *Lev.h.I*,3,11-14 (SC 286,76); *Ef.com.IX*,113-120 (*JThS III*(1902),401); XVII,69-70 (415).

84 Cf. *Klaagl.com.fr.16* (GCS III,241,22-24): κεφαλήν = ἄρχοντας.

85 De problematiek treedt duidelijk aan de dag in de tot nu toe verschenen delen van *Biblia Patristica, Index des citations et allusions bibliques dans la littérature patristique I-IV*, Paris 1975-1987, waar hetzelfde citaat onder verschillende bijbelteksten wordt opgevoerd.

86 1 Cor.11,3 geciteerd in de griekse tekst van *Lev.h.VIII*,9,3 (SC 287,40) en *Rom.com.LIII*,6 (*JThS XIV*(1913),22) en

- in de latijnse vertaling van *Ex.h.IX,3,62* (SC 321,290); *Lev.h.VIII,9,6* (SC 287,40); *IX,2,75* (78) en misschien ook in *Hoogl.com.III* (GCS VIII,173,27).
Ef.5,23 in het grieks van *Ps.cat.18,44*(17,43) (Lomm.XII,69); *Ps.cat.109*(108),29-31 (Pitra III,226) en *Mat.com.XVII,12* (GCS X,616,25) en in de latijnse vertaling van *Hoogl.com.III* (GCS VIII,197,3).
- 87 Clemens, *Strom.III,xvii,103,3* (GCS II,244,1); *V,vi,38,1* (351,23-24); *Paed.I,v,22,3* (GCS I,103,22), misschien ook *II,viii,73,3* (202,13); Irenaeus, *Adv.haer.V,18,2,38* (SC 153,240); Tertullianus, *Adv.Marc.V,xviii,8* (CChr.SL I, 718); Dionysius van Alexandrië, *In Eccl.2,14* (PG 10, 583).
- 88 De voorbeelden, die *Biblia Patristica* I en II noemen, zijn niet altijd citaten van 1 Cor.11,3. In Clemens, *Strom.V,vi,38,1* (GCS II,351,23-24) en Irenaeus, *Adv.haer.V,18,2,38* (SC 153,240) gaat het om een citaat uit Ef.5,23. De werkelijke citaten gaan niet over Christus als hoofd van de kerk.

HOOFDSTUK 2: DE BRUID VAN CHRISTUS.

- 1 Gen.h.I,15,1-24 (SC 7bis,66-68).
Bij Philo zijn het mannelijke en het vrouwelijke element van de menselijke natuur resp. νοῦς en αἰσθησις; cf. Baer, *Philo's Use of the Categories* 38-39.
- 2 Gen.h.IV,4,1-19 (152); in de eerste preek was het vrouwelijke element de ziel, hier het vlees. Cf.Baer, op.cit.31.
- 3 Gen.h.V,2,1-21 (166-168). De zonde van het verlangend omzien naar de zonde van Sodom wordt ook door Philo allegorisch uitgewerkt in *De somn.*I,247-248 (III,257,3-11); *Leg.all.*III,213 (I,160,28-32); *De fuga et inv.*121-123 (III,136,1-12). Clemens spreekt in *Protr.*X,103,4 (GCS I,74,22-27) ook over goddeloosheid als "Sodom liefhebben". In *Strom.*VII,xvi,93,4-6 (GCS III,66,9-19) past hij het toe op de gelovige, die in zijn vroegere leven terugvalt of tot de ketters weerkeert. Het gaat in ieder geval om het omzien naar de slechtheid van de wereld; cf.*Strom.*II,xiv,61,4 (GCS II,146,13-16).
Zout als aanduiding van inzicht komt ook voor bij Cyrillus van Alexandrië, *Hom.Pasch.*I,21 (PG 77,436 A); Gregorius van Nyssa, *Adv.Apoll.* (GNO III,1,184); Theodoretus, *Ezech.com.*43,18. 27 (PG 81,1233 A); en als symbool van de leer: idem, *Hoogl.com.prol.*11 (40 A); *Ezech.com.*16,4 (931 D).
- 4 *Ex.cat.*23,17 (Lomm.VIII,331).
- 5 *Mat.com.ser.*49 (GCS XI,107,15) *corporalis*; *Ex.cat.*23,17 (Lomm.VIII,331) σωματικόν.
- 6 *Ex.cat.*23,17 (Lomm.VIII,331) σαρκικόν; ὑλικόν.
- 7 *ibid.* ἐκνενευρισμένον; *Num.h.*I,1 (GCS VII,3,6) *infirmetas*; *Ex.h.*X,3,89 (SC 321,320); *Joz.h.*III,1 (SC 71,128) *infirmus* als vertaling van ἀσθενής; IX,9 (266).
- 8 *Ex.cat.*23,17 (Lomm.VIII,331) ἀπαλόν; *Lev.h.*I,5,6-8 (SC 286,84) *mollis*.
- 9 *Lev.h.*I,2,56-57 (74) *fragilitas*; 5,7-8 (84).
- 10 *Lev.h.*I,5,8 (84) *dissolutus*; IV,8,46 (192); *Ezech.h.*III,4,23-24 (SC 352,134).
- 11 *Joz.h.*IX,9 (SC 71,266) *negligens*.
- 12 *Lev.h.*IV,8,46 (SC 286,192) *remissus*; VIII,4,13 (SC 287,22); *Joz.h.*IX,9 (SC 71,266).
- 13 *Joz.h.*IX,9 (SC 71,266) *languidus*.
- 14 *ibid.* *deses*.
- 15 *Ezech.h.*III,3,34-36 (SC 352,130) *confusio*.
- 16 *Gen.h.*VIII,10,15 (SC 7bis,232) *effeminatus*; *Lev.h.* VIII,4,14 (SC 287,22).
- 17 *Ezech.h.*III,3,35 (SC 352,130); *Gen.h.*V,2,14-15 (SC 7bis,166); *Ex.h.*II,2,48-49 (SC 321,76) *vitia, luxuria, peccata*.
Baer, *Philo's Use of the Categories* 42 geeft een opsomming van de 'evils' waarmee Philo het begrip vrouwelijk associeert.

- 18 Num.h.I,1 (GCS VII,3,2-14); cf.Procopius in de noot ad loc.
- 19 De Princ.IV,3,12(24),344-353 (SC 268,386-388).
- 20 Lev.h.IV,8,44-49 (SC 286,192).
- 21 Joz.h.IX,9 (SC 71,264).
- 22 Ezech.h.III,3,60-61 (SC 352,132).
- 23 Gen.h.VIII,10,16-18 (SC 7bis,232); Ps.cat.1,1 (Lomm.XI, 380); Joz.h.IX,9 (SC 71,264).
- 24 Ex.cat.23,17 (Lomm.VIII,331-332).
- 25 Joh.com.fr.45 (GCS IV,519,18-22).
- Voor dit genetisch aspect bij Philo zie: *Quod deus imm.* 111 (II,80,7) "de mannelijke en genetische delen van de ziel"; *Leg.all.* III,8 (I,115,1-2); *De mut.nom.* 173 (III, 186,12-15); *De somn.* II,184 (III,288,11-18).
- Van de bruid van het Hooglied wordt gezegd, dat ze schoon is "onder de vrouwen" (Hoogl.1,8), d.w.z. onder degenen die het bederf hebben ondergaan en niet in maagdelijke ongereptheid hebben stand gehouden (Hoogl. com.II (GCS VIII,142,18-19)). Vrouwen zijn de niet-reine en niet-neutrale zielen (*idem* (Procop.) (144,29)). Toch zijn "de zgn.'vrouwen' van de kerk onvergelijkelijk beter dan de heidense zielen die 'vrouwen' genoemd worden (en geen 'maagden'), die achter de minnaars, d.i. de vijandige machten aan lopen." (*idem* (Procop.) (145, 25-29)).
- Cf.Hoogl.h.I,10 (SC 37bis,98-100), waar Origenes n.a.v. Hoogl.1,9 zegt, dat zoals de ruiters des Heren verschillen van de ruitery van Farao (cf.Hab.3,8; Ex. 15,1), zo de bruid, de christelijke (*ecclesiasticus*) ziel beter is dan alle andere niet-christelijke zielen, de dochters. Evenzo in Hoogl.h.I,6 (90): de bruidegom bemint de *ecclesiasticus* als bruid die het vertrek binnengaat, méér dan de talrijke dochters van Jerusalem die buiten staan. *Ecclesiasticus* heeft hier de betekenis christelijk (tgo.heidens). Zie Blaise, *Dictionnaire* sub voce *ecclesiasticus* 2.
- 26 Num.h.XXIV,3 (GCS VII,231,4-10).
- 27 *idem* (231,17-19; 232,11-17).
- 28 Lev.h.VIII,9,15-20 (SC 287,40); cf. Procopius (*ibid.*):
"ψυχὴ ἡ μὴ προετικὴ μὲν λογικῶν σπερμάτων, δεκτικὴ δέ..."
- 29 Hoogl.h.II,5 (SC 37bis,120-122).
- 30 Hoogl.com.III (GCS VIII,176,25-177,23).
- 31 Joz.h.III,1 (SC 71,128).
- 32 Mat.com.ser.43 (GCS XI,87,7-11); in het voorafgaande zegt hij: "want zoals in zwangeren zaad gestalte en vorm krijgt, zo krijgt ook in de ziel die het Woord heeft ontvangen, langzamerhand de conceptie van het Woord gestalte en vorm." (87,2-4).
- 33 *idem* (87,14-23).
- 34 Gen.h.VIII,10,1-20 (SC 7bis,232); cf.VII,1,17 (194): "Isaäk wordt vertaald met 'lach' of 'vreugde'." Cf.Gen. 21,6. Zie ook: Wutz, *Onomastica Sacra* 83,124 n.1,585, 686,723,736,745,759,813,821,899,1009,1041,1060.

- Dezelfde verklaring geven Philo, *Leg.all.III*,218 (I,161,32-162,1); *Quod det.pot.*124 (286,14); *De mut.nom.* 131 (III,179,5-6); *De praem.*31 (V,343,1) en Clemens, *Paed.*I,v,21,3 (GCS I,102,23).
- De exegese die Origenes van Gen.18,11 geeft, vinden we ook bij Philo, *De cherub.*50 (I,182,15-20); *Quod det.pot.* 28 (I,264,10-14); *De fuga* 128 (III,137,5-9).
- 35 *Ps.cat.*1,1 (Lomm.XI,380).
- Ook bij Philo moet men ernaar streven mannelijk te worden; cf.Baer, *Philo's Use of the Categories* 45-49.
- Zie ook Clemens, *Strom.*VI,xii,100,3 (GCS II,482,14-15).
- 36 *Ezech.h.III*,3,52-57 (SC 352,132); cf.34-39 (130); 6,3-5 (138).
- 37 *Ezech.h.III*,3,57-62 (132).
- 38 *Ezech.h.III*,4,21-25 (134).
- 39 *Joz.h.IX*,9 (SC 71,266): wie t.a.v. de nieuw-testamentische geboden "ga heen, verkoop uw bezit en geef het aan de armen" (Mat.19,21), "zegent wie U vervloeken; bidt voor wie u smadelijk behandelen. Slaat iemand u op uw wang, keer hem ook de andere toe" (Luc.6,28-29a) zegt "die kan ik niet vervullen", valt onder de vrouwen die niets mannelijks kunnen.
- 40 *Ex.h.II*,2,25-60 (SC 321,74-78).
- 41 *Num.h.XI*,7 (GCS VII,89,5-15); cf.*Luc.h.IV*,2 (SC 87,128): "Wilt ge een voorbeeld hebben van een heilig man, van wie elke vrucht te prijzen valt? Zie, dat Jakob twaalf mannelijke nakomelingen heeft verwekt, die allen patriarchen en leiders van het volk van God en zijn erfdeel (cf.*Deut.*32,9) waren...".
- 42 *Num.h.XI*,7 (GCS VII,89,19-22); cf.*Ps.cat.*127(126),3 (Lomm.XIII,122).
- 43 *Joz.h.IX*,9 (SC 71,266).
- 44 *ibid.*
- 45 *Richt.h.V*,5 (GCS VII,495,9-496,16).
- 46 *Richt.h.IX*,1 (518,3-519,2).
- In *Richt.h.V*,2 (492,20-28) zegt Origenes, dat het vrouwen mag bemoedigen, dat Debora de eerste richter is geweest, van wie gezegd wordt, dat ze profetes was. Van mannelijke rechters wordt dat niet verteld. Door deze en andere uitspraken wordt de beschuldiging, dat Origenes leed aan misogynie, niet aannemelijk. Zie echter ook: 1 Cor.h.LXXIV,12-15 (*JThS* X(1909),42).
- T.a.v. Debora zie o.a. Ambrosius, *De vid.*VII,44 (PL 16,248).
- Clemens, *Strom.*IV,xix,118,4 (GCS II,300,14-20) noemt Judith als voorbeeld van volmaaktheid naast Mozes.
- Origenes, *Jer.h.XX*,7,40-52 (SC 238,282) neemt haar als voorbeeld van een rechtvaardige, die terecht haar afspraak niet nakwam.
- Zie verder: A.M.Dubarle, *La mention de Judith dans la littérature ancienne, juive et chrétienne*, RB LXVI (1959),514-549.
- 47 *Gen.h.VI*,1,34-36 (SC 7bis,184); 2,16-17 (186); 3,27-28 (190); VII,3,14-15.19 (202); X,5,35 (272).

- Cf. Philo, *De Abr.* 99 (IV, 23, 14-16); *Quod det. pot.* 59 (I, 271, 28-29). In *De cherub.* 5 (I, 171, 9); *De congr.* 2 (III, 72, 4-5); *De mut. nom.* 77 (III, 170, 16-17) wordt 'Sara' verklaard als ἀρχή μου. Zo ook: Clemens, *Strom.* I, v, 31, 1 (GCS II, 20, 6).
- Zie verder: Wutz, *Onomastica Sacra* 21-22, 62, 70, 91, 181, 237, 242 n.1, 624, 690-691, 705, 728, 738, 935, 1042, 1060.
- 48 Gen. h. X, 2, 36-41 (SC 7bis, 262); 3, 26-27 (264); 4, 36 (268); 5, 36 (272) e.a.
- Cf. Philo, *De sacr. Ab.* 4 (I, 203, 9-10); *De plant.* 169 (II, 167, 17) e.a. Ook Clemens, *Paed.* I, v, 21, 3 (GCS I, 103, 2) vertaalt 'Rebekka' met ὑπομονή; cf. I, v, 22, 2 (103, 12-13); *Strom.* I, v, 31, 3 (GCS II, 20, 10-12).
- In *Paed.* I, v, 22, 2 (GCS I, 103, 12-15) wordt Rebekka n.a.v. Gen. 26, 8 door hem vergeleken met "de bruid, die behulpzaam is tot ons heil, de kerk. Hiermee wordt in nauw verband gebracht het woord ὑπομονή, óf omdat zij alleen tot in eeuwigheid blijft (Mat. 10, 22; 24, 13 én 16, 18), zich altijd verheugend, óf omdat ze bestaat uit de standvastigheid van ons, gelovigen (cf. Openb. 14, 12), die leden van Christus zijn (cf. 1 Cor. 6, 15)."
- Zie verder: Wutz, *Onomastica Sacra* 92, 124, 236, 242 n.1, 262, 406, 469, 673, 691, 704, 706, 716, 728, 738, 813, 823, 841, 843, 933, 1060.
- 49 Gen. h. X, 4, 18-21 (SC 7bis, 268).
- Cf. Philo, *De post. Caini* 133-134 (II, 29, 5-9). Ook Clemens, *Strom.* IV, xxv, 161, 1 (GCS II, 319, 14-18).
- 50 Gen. h. X, 5, 26-31 (SC 7bis, 272); zie ook *Num. h.* XII, 1 (GCS VII, 96, 25-97, 10): wie patientia (=Rebekka) of sapientia (cf. Wijsh. 7, 10) of andere deugden wil huwen, moet naar de put van het levende water, van het levende Woord gaan en zal daar een echtgenote vinden.
- 51 Gen. h. XI, 1, 52-58 (SC 7bis, 280).
- Cf. Philo, *De sacr. Ab.* 43-44 (I, 220, 2-6): "'Ketura' is 'zij die reukwerk ontsteekt'".
- Zie verder Wutz, *Onomastica Sacra* 53-54, 87, 139, 457, 692, 731, 735, 955, 1042, 1047.
- 52 Gen. h. XI, 2, 19-37 (SC 7bis, 282).
- 53 Gen. h. XI, 2, 38-52 (282-284).
- 54 *Num. h.* XX, 3 (GCS VII, 192, 19-21).
- 55 idem (192, 26-31).
- 56 Zie: Baer, *Philo's Use of the Categories* m.n. 14-44.
- 57 Clemens, *Strom.* VII, xi, 66, 4 (GCS III, 48, 5-6).
- 58 idem, *Paed.* I, v, 18, 1 (I, 100, 16-17).
- 59 idem, *Strom.* VII, iii, 18, 1 (III, 13, 18-22).
- 60 idem, *Strom.* VII, xi, 67, 2 (III, 48, 14-15).
- 61 idem, *Strom.* III, ix, 63, 2-3 (II, 225, 4-12); xiii, 93, 1-2 (238, 27-239, 7).
- 62 idem, *Strom.* VII, xi, 64, 1 (III, 46, 7-9).
- 63 idem, *Paed.* I, ii, 10-11, 1 (I, 95, 26-96, 12); cf. *Strom.* IV, viii, 58, 3-60, 3 (II, 275, 5-276, 1).
- 64 Crouzel ad *De Princ.* IV, 3, 12 (SC 269, 222 n. 72); cf. idem, *Virginité et mariage selon Origène* (ML.T 58), Paris-Bruges 1963, 135-139.

- 65 Zie o.a. de bijdragen van H.Greeven, F.Horst en W.-D. Marsch aan het art.Frau, RGG³ II,1065-1085; K.Thraede, Frau, RAC VIII,197-269. Voor de romeinse wereld noem ik nog L.Friedlaender-G.Wissowa, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von Augustus bis zum Ausgang der Antonine I¹⁰*, Leipzig 1922, 267-317.
- 66 Luc.h.fr.82 (Ra 205) (SC 87,538).
- 67 Mat.com.fr.302 (GCS XII,135).
In de exegese van deze gelijkenis zijn in de loop der tijd verschillende accenten gelegd. We kunnen er hier geen uitvoerig overzicht van geven. Slechts een enkel voorbeeld. Ps.-Theophilus van Antiochië zegt in zijn *Commentaar op de vier evangeliën* (CorpAp VIII,311-312): het zuurdesem wordt in het meel verborgen, d.w.z. de leer van Christus wordt aan het volk overgeleverd, waardoor de christelijke gemeenschap zich verenigvuldigt. In de door Possinus uitgegeven catenen op Mat.13,33 treffen we twee interpretaties aan: de kerk (de vrouw) schenkt de leer der waarheid (het zuurdesem) aan de heidenvolken uit de drie zonen van Noach (de drie maten meel) én als tweede uitleg: het zuurdesem is de Logos van God, die werkend in de logische zielen hen aan zich gelijk maakt (GCS XII,135). Ambrosius, Luc.com.VII,190 (SC 52bis,80) ziet in het zuurdesem "de geestelijke leer van de kerk", die de mens, d.w.z. zijn lichaam, ziel en geest, heiligt. Tenslotte meent Hieronymus, Mat.com.II (CChr.SL 77,109), dat de vrouw de apostolische prediking is of de kerk die uit de volken is verzameld, en deze schenkt de kennis van de Schriften (het zuurdesem) aan geest, ziel en lichaam (de drie maten meel) om ze tot één geheel te maken.
- 68 Hosea 2,1.6.13-15.18-19; Jer.2,2; 3,1; Ezech.16 en 23; Jes.50,1; 54,4-6; 62,4-5.
Zie verder: R.A.Batey, *New Testament Nuptial Imagery*, Leiden 1971,2-9; J.Schmid, Brautschaft, heilige RAC II, 543-544; A.Miller, Die Brautmystik des Alten Testaments, BenM IX(1927),260-266; D.Buzy, L'Allégorie matrimoniale de Jahvé et d'Israël et le Cantique des Cantiques, VivPen IIIe série(1943-44),77-90; A.Robert, Le genre littéraire du Cantique des Cantiques, idem,192-213.
- 69 Cf. Batey, op.cit.38-41. Origenes legt het ook in deze geest uit: "Laten zij vasten, die de bruidegom hebben verloren; wij, die de bruidegom bij ons hebben, kunnen niet vasten." Dat wil niet zeggen, dat christenen het vasten niet kennen. Integendeel, denk aan de veertigdagentijd, aan het vasten op woensdag en vrijdag. Maar het gaat niet om de "observantiae superstitio", maar om de "virtus continentiae". (Lev.h.X,2,95-103 (SC 287,138)).
- 70 Cf. Batey, op.cit.41-44.
- 71 We kiezen met J.Jeremias voor de korte lezing van vs.1; zie: J.Jeremias, *νύμφη κατλ.*, ThWNT IV,1093; cf. Batey, op.cit.45-47.

- 72 Bultmann, *Das Evangelium des Johannes* 126 n.7.8.12; cf. Jeremias, art.cit.1094; Batey, op.cit.47-50
- 73 Openb.19,7.9; 21,2.9; cf. Batey, op.cit.53-58.
- 74 Zie voor de exegese behalve de commentaren ook Batey, op.cit.20-37; Schmid, Brautschaft 546-547.
- 75 Jeremias, art.cit.1094-1095; H.L.Strack-P.Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, München 1969, I,970; III,501,822; Batey, op.cit.9-11,15-17; Schmid, Brautschaft 544-546.
- 76 W.Riedel, *Die Auslegung des Hohenliedes in der jüdischen Gemeinde und der griechischen Kirche*, Leipzig 1898, 1-46 (m.n.2-3).
- 77 idem, 46-52.
- 78 idem, 52-66.
- 79 Nota bene: in het Nieuwe Testament wordt het Hooglied niet geciteerd!
Voor de interpretatiegeschiedenis van het Hooglied zie behalve Riedel, op.cit.66-118: H.Lesêtre, *Cantique des Cantiques*, DB(V) II,191-198; F.Ruffenach, *Cantique des Cantiques*, DSp II,1,86-93; F.Cavallera, *Cantique des Cantiques. Histoire de l'interprétation spirituelle à l'époque patristique*, DSp II,1,93-101; D.Lerch, *Hoheslied*, RGG³ III,430-431 en O.Rousseau in zijn inleiding op de editie van Origenes' preken over het Hooglied (SC 37bis,7-17).
- 80 Zo past hij in Ex.h.VIII,4,31-5,96 (SC 321,256-266) zowel Hos.2,6 (2,9 MT) als Jer.3,1, Ezech.16,42 en Jes.50,1 toe op de verhouding tussen Christus en de ziel. Op dezelfde manier wordt Hos.2,18.19 (2,21.22 MT) toegepast in Gen.h.X,2,20-23 (SC 7bis,260); Rom.com.IX,1 (Lomm.VII,287) en Num.h.XX,2 (GCS VII,188,1-3). In Lev.h.XII,5,17-29 (SC 287,184-186) wordt deze tekst zowel op de ziel als op de kerk betrokken, terwijl in Rom.com.II,11 (Lomm.VI,113) alleen de relatie tussen Christus en de kerk ter sprake komt. Jes.62,5 ziet Origenes, *Hoogl.com.I* (GCS VIII,91,31-32) als een profetie over de kerk. In Jes.50,1 wordt z.i. bedoeld op de synagoge en de kerk (Mat.com.XIV,17 (GCS X,325,25); 19 (329,11)). Ezech.23,3 wordt in *Hoogl.h.II,3* (SC 37bis,112) op de ziel betrokken, evenals vs.4 in *Hoogl.com.prol.* (GCS VIII,67,21-25), terwijl Gen.h.V,5,40-61 (SC 7bis,178) verband wordt gelegd tussen Ezech.23,4, het wettisch jodendom en de kerk. Grote aandacht krijgt Ezech.16; zie hiervoor *Biblia Patristica* III,139-141.
- 81 Een mooi voorbeeld is Mat.com.fr.177,5-8 (GCS XII,85), waar Mat.9,15 (over de bruiloftsgasten) toegepast wordt op de relatie tussen de Logos en de mens: "De bruidegom van de menselijke natuur is de Logos, die er leiding aan geeft, die het zaad des levens geeft. Wanneer nu de bruidegom van hen wordt weggenomen, zullen ze in verlangen naar Zijn parousie vasten, opdat ze in de geest met Hem samenzijn, gereinigd van lichamelijke

- lusten." De vastende bruiloftsgasten worden hier tot vastende bruid.
- 82 *Joh.com.I,xxv(24),163 (SC 120,140-142).*
- 83 Cf.Clemens, *Strom.III,vi,49,3 (GCS II,218,26-28):* "Waarom is de Heer niet getrouwd? Hij heeft Zijn eigen bruid, de kerk." Zie ook *III,xi,74,2 (229,19-20):* "De kerk sluit echter met geen ander een huwelijk, daar zij haar eigen bruidegom heeft." Verder: *Paed.I,v,22,2 (GCS I,103,12-13):* "de bruid, die helpt tot ons heil, de kerk".
- 84 *Gen.h.I,6,16-21 (SC 7bis,40).*
- 85 *Mat.com.ser.139 (GCS XI,287,24-26) n.a.v.Ef.2,20.*
- 86 *Luc.h.II,2 (SC 87,110-112); cf.Ef.com.XXX,6-12 (JThS III(1902),567); Ps.cat.103(102),5 (Pitra III,198); Ambrosius, Luc.com.I,17 (SC 45bis,55), die deze tekst laat slaan op de kerk uit de heidenen, d.w.z. uit de zondaren die hebben opgehouden te zondigen.* Verder verwijs ik voor de toepassing van deze tekst op de kerk door oud-christelijke auteurs naar Schmid, *Brautschaft 556-557.*
- 87 *Hoogl.com.I (GCS VIII,98,13-16).*
- 88 *idem (99,13-15).* Cf.*Gen.h.X,5,41-44 (SC 7bis,272):* "Ge ziet overal de mysteriën met elkaar overeenstemmen, ge ziet dat figuren van het Nieuwe en het Oude Testament eenstemmig zijn. Daar komt men tot putten en wateren, opdat bruiden gevonden worden en de kerk wordt met Christus ook door het waterbad verbonden." Hij verbindt even later hieraan de vermaning, "dat het Woord van God ook U vindt bij het water en mag opnemen en aan zich verbinden, opdat ge met Hem één geest wordt in Christus Jezus (cf.1 Cor.6,17) ...". (50-52 (274)) Het verband tussen gedoopt worden en Bruid worden vinden we ook bij Hippolytus, *Dan.com.I, xvi,2 (SC 14,100)* en Ambrosius, *De myst.VII, 37-39 (SC 25bis,176); De Abrah.I,9,87 (CSEL 32,1,558-559).*
- 89 *Hoogl.com.I (GCS VIII,98,16-18); cf.Hoogl.h.I,1 (SC 37bis,68).*
- 90 *Joz.h.IX,9 (SC 71,264).*
- 91 *De Or.XX,1 (GCS II,343,13-344,8).*
- 92 *Hoogl.h.I,5 (SC 37bis,84).*
- 93 *Vide infra p.97-99.*
- 94 *Hoogl.h.I,7 (SC 37bis,94).*
- 95 *Hoogl.h.I,9 (98); cf.griekse tekst bij Procopius (GCS VIII,142,29).*
- 96 *Mat.com.XVII,35 (GCS X,696,20-699,12), m.n. de latijnse tekst (697,22-28).*
- 97 *Mat.com.XVII,34 (695,12-22). Cf.Ambrosius, Luc.com.II,86 (SC 45bis,112-113); IV,66 (178); VI,38 (242).*
- 98 *Hoogl.com.II (GCS VIII,157,20-25).* Voor Adam als profeet zie: *De Princ.I,3,6(7),195-198 (SC 252,156)* en Crouzel ad loc. (SC 253,73 n.36). Deze gedachte komt ook al voor bij Clemens, *Strom.I,xxi,135,3 (GCS II,84,5-7).*

- Zie verder: Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 28-43; Daniélou, *Histoire* I,335.
- 99 Gen.h.IX,2,37-44 (SC 7bis,244-246).
Het thema van de wonderlijke groei van de kerk komt ook op andere plaatsen bij Origenes voor. Voorbeelden hiervan zijn verzameld door A.v.Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, Leipzig 1924 (repr.Wiesbaden z.j.),535-538.
Zie echter ook: Mat.com.ser.39 (GCS XI,76,4-10).
- 100 Rom.com.V,1 (Lomm.VI,345).
- 101 Hoogl.com.III (GCS VIII,176,18-24). Voor deze rol van de incarnatie bij iemand als Ambrosius zie: Marcelic, *Ecclesia sponsa* 118-120.
- 102 Hoogl.com.II (158,3-8).
- 103 idem (158,11-13).
- 104 Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 16-18.
- 105 Hoogl.com.II (GCS VIII,157,13-20).
Chênevert, op.cit.24 ziet in de verwijzing naar Ps.74,2 een teken, dat Origenes uitgaat van een praeeistente kerk (zie ook 13-43). Zie echter: Daniélou, *Histoire* I,317-339 en ons hoofdstuk I,2 n.297-299.
- 106 Minear, *Images of the Church* 221-249 geeft veel aandacht aan de "interrelation of the images" voor de kerk in het Nieuwe Testament.
- 107 Hoogl.com.II (GCS VIII,154,24-27); cf.Procopius (154,28-29): "Ἀλλὰ καὶ >μέλ< Χριστοῦ, τῆς >ἐκκλησίας< νύμφης ὁ Παῦλος φησιν."
- 108 Hoogl.com.III (175,19-176,2).
- 109 Ef.com.XXIX,44-54 (JThS III(1902),566-567); cf.Hoogl.h.II,1 (SC 37bis,104).
Hij noemt dit huwelijk volgens het Woord van God een charisma (Mat.com.XIV,16 (GCS X,324,2-21)).
Zie ook: Clemens, *Protr.*X,107,3 (GCS I,76,29-77,2) en Hieronymus, *Ef.com.*III,v (PL 26,564 AB), die meent, dat er anders geen sprake is van een huwelijk, maar van echtbreuk.
Voor Origenes' gedachten over het karakter van een christelijk huwelijk zie: Crouzel, *Virginité* 31-32, 78-81.
- 110 Ef.com.XXX,2-5 (567); cf.Hieronymus, idem (565 A).
- 111 Ook Clemens, *Strom.*III,xi,74,2 (GCS II,229,19-22) spreekt in deze geest. Cf.*Strom.*III,i,4,3 (197,11-12).
Evenzo Tertullianus, *De monog.*V,7 (CChr.SL 2,1235); Hieronymus, *Ep.*49,9 (Labourt II,130).
Over Origenes' mening t.a.v. een tweede huwelijk zie verder: Crouzel, *Virginité* 92-93, 152-155.
- 112 Luc.h.XVII,10 (SC 87,262). Origenes lijkt het onderscheid tot in de eeuwigheid door te trekken. Eveneens, als hij Luc.h.XVII,11 (SC 87,262) zegt, dat zo iemand wel gered wordt in de naam van Jezus Christus, maar niet door Hem wordt gekroond. Cf.Crouzel, *Virginité* 156.
Er zijn er, die het tweede huwelijk resoluut afwijzen, zoals Athenagoras, *Leg.*33,4 (Schoedel 80), die spreekt van "verguld overspel" (εὐπρεπὴς μοιχεία), en Tertul-

lianus in *De exh.cast.* en *De monog.* Origenes kent deze rigoureuze opvattingen: sommigen dreigen met hellestraf (*Jer.h.XX,4,1-9* (SC 238,266-268)), anderen willen niet "degenen die voor de twee keer gehuwd zijn toelaten tot de viering (van de eucharistie) en met hen de gemeenschap beoefenen, omdat zij hebben overtreden" (1 *Cor.h.XXXV,4-5* (*JThS IX*(1908),503). Maar Origenes zelf is minder beslist. Z.i. is het weliswaar gelukzaliger geen tweede huwelijk aan te gaan, maar ook degen, die voor de tweede keer gehuwd is, heeft deel aan een zeker heil, zij het in een mindere rang (*Jer.h.XX,4,9-16* (SC 238,268)). Het is beter te trouwen dan te branden (cf.1 *Cor.7,9*). Alleen is een tweede huwelijk geen teken van ingetogenheid en is het niet volgens de natuur van de eerste mens, Adam (1 *Cor.h.XXXV,14-17* (*JThS IX*(1908), 504). De verwijzing naar Adam komt ook bij Tertullianus, *De monog.V,4* (CChr.SL 2,1234-1235) voor. Origenes meent, dat een tweede huwelijk is uitgesloten voor degenen, die in de kerk een hoge functie bekleden: voor een bisschop (cf.1 *Tim.3,1-2*), een diaken (1 *Tim.3,12*), een weduwe (1 *Tim.5,9*) of een presbyter (*Tit.1,5-6*) (*Mat.com.XIV,22* (GCS X,336,20-339,6)).

- Zie A.v.Harnack, *Der kirchengeschichtliche Ertrag der exegetischen Arbeiten des Origenes. II.Teil. Die beiden Testamente mit Ausschluss des Hexateuchs und des Richterbachs* (TU 42,4), Leipzig 1919, 121 n.1, 140.
 113 Voor Origenes' exegese van 1 *Cor.1,2* vide supra p.62-63.
 114 *Luc.h.XVII,11*(SC 87,262) en *Jer.h.XX,4,9-16*(SC 238,268).
 115 *Luc.h.XXXV,4* (416).

- Over de rol van de engelen t.a.v. de gelovigen zie: Daniélou, *Origène* 235-242; idem, *Les anges et leur mission d'après les Pères de l'Église* (Ciren N.S.5), Chevetogne '1953; S.T.Bettencourt, *Doctrina ascetica Origenis seu quid docuerit de ratione animae humanae cum daemonibus* (StAns 16), Città del Vaticano 1945; C.Blanc, *L'angélogie d'Origène*, *StPatr XIV* (TU 117), Berlin 1976,99-109.
 116 *Hoogl.com.prol.* (GCS VIII,61,22-62,1).

- 117 Het enige getuigenis, dat hiervoor pleit is een opmerking van Hieronymus, *De vir.ill.61* (Bernoulli 36), die zegt, dat Hippolytus een preek *De Laude Domini Salvatoris* hield in tegenwoordigheid van Origenes. Maar Hieronymus blijkt over Hippolytus slecht geïnformeerd. Hij moet erkennen "Hippolytus, bisschop van een bepaalde kerk, maar de naam van de stad heb ik niet te weten kunnen komen...".

Cadiou, *La jeunesse* 62-63 gaat uit van de juistheid van Hieronymus' bewering. Simon, *Sponsa Cantici* 13 acht het contact mogelijk, maar niet waarschijnlijk, evenals Riedlinger, *Die Makellosigheit* 27, terwijl Rousseau in de inleiding op zijn editie van Origenes' preken over het Hooglied (SC 37bis,16) de mogelijkheid openhoudt.

Over contacten met Hippolytus weten we echter verder niets, evenmin over Origenes' bekendheid met zijn commentaar op het Hooglied. Bovendien is de teneur van

- de exegese van Hippolytus anders dan die van Origenes en berusten de weinige punten van overeenkomst op toeval.
- 118 Hoogl.h.I,1 (SC 37bis,68).
- 119 Zie Riedel, *Die Auslegung des Hohenliedes* 59-62 (voor Hippolytus 51-52).
- 120 Hoogl.com.prol. (GCS VIII,61,8-9): "Want de ziel, die naar Zijn beeld gemaakt is, heeft Hem liefgekegen, of de kerk." Cf.76,12-16: in het Hooglied heeft Salomo "de ziel de liefde tot het hemelse en het verlangen naar het goddelijke ingeboezemd onder het beeld van bruid en bruidegom, lerend, dat langs de weg van liefde en beminnen het deelgenootschap met God bereikt moet worden." Ook 78,10-15.
- 121 Zie: Daniélou, *Origène* 179-190; Lagrange, *Le Judaïsme* 546-554 (m.n.551).
- 122 Hoogl.com.III (GCS VIII,218,9-10).
- 123 Mat.com.XVII,24 (GCS X,652,8-20).
- 124 Cf.Jer.h.IV,3,12-30 (SC 232,264-266); ook v.Harnack, *Der kirchengeschichtliche Ertrag* II,109(n.1)-110, 114-115.
- 125 Rom.com.VII,4 (Lomm.VII,101).
- 126 Lev.h.XII,5,13-29 (SC 287,184-186).
- 127 Hoogl.com.II (GCS VIII,132,28-133,1).
- 128 idem (158,7-8).
- 129 Hoogl.com.I (90,4-8); uit de kontekst blijkt, dat het hier gaat om de kerk onder het Oude Verbond, die in de voorbereidingstijd op het huwelijk gediend werd door engelen en profeten (90,8-20).
- 130 Hoogl.com.II (142,22-25).
- 131 Hoogl.com.III (IV) (232,18-24); cf.Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 283-285.
- 132 Hoogl.com.I (102,22-28).
- 133 idem (90,2-91,10); cf. Hoogl.com.fr.3 (liv,2-3): "ὡς ἡ νύμφη τοῦ Λόγου ψυχῇ, ἡγοῦν ἐκκλησία Χριστοῦ...". Cf.Chênevert, *op.cit.* 9-10.
- 134 Hoogl.com.prol. (61,5-9).
- 135 Hoogl.com.I (89,10-13); cf.III (IV) (223,12-14); Luc.h.fr.78 (Ra 186) (SC 87,532).
- 136 Er zijn uitzonderingen, bijv. Hoogl.com.III (196,16-17). Delahaye, *Ecclesia Mater* 117 heeft dit kennelijk over het hoofd gezien.
- Voor mogelijke achtergronden van de verbintenis tussen Logos en ziel zie: Simon, *Sponsa Cantici* 25-30.
- 137 Joh.com.fr.45 (GCS IV,519,18-23).
- Vide supra p.88.
- 138 Mat.com.XVII,21 (GCS X,643,17-29); Mat.com.fr.430,1-5 (GCS XII,179).
- 139 Vide supra p.73,95.
- Zie ook: Schmid, *Brautschaft* 550 voor de idee van de praeexistente kerk bij de patres.
- 140 Vide supra p.95.
- Anders: Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 16n.2, 22-24.
- 141 Hoogl.com.II (GCS VIII,157,13-20).

- Cf. Daniélou, *Histoire* I, 339.
 We herinneren eraan, dat Origenes zich bewust is geweest over praeexistentie niets definitiefs te kunnen zeggen. Ook de theorie van de praeexistente zielen is voor hem, hoe vaak hij er ook op terugkomt, niet meer dan een hypothese. Zie: *De Princ.* II, 8, 4, 186-190 (SC 252, 348) en Crouzel ad loc. (SC 253, 209n. 28).
- 142 *Hoogl.com.* II (158, 7-8). Ook Chênevert, op.cit. 18 erkent, dat het hier om "une origine cosmique" gaat.
- 143 *Hoogl.com.* III (201, 6-10).
- 144 *idem* (185, 1-2, 11-12); cf. II (156, 27-32); III (189, 17); *Hoogl.h.* I, 10 (SC 37bis, 100).
- 145 *Hoogl.com.* II (157, 6-10); cf. 158, 26-27 (de voorgdij over de nog kleine bruid); I (98, 1-13). Hippolytus, *Hoogl.com.* II, 2 (24-25) brengt de kussen in verband met de kracht van de Heilige Geest en Ambrosius, *In Ps. 119* (118) I, 5 (CSEL 62, 7-8) zegt: "het Woord van God kust ons, wanneer de geest der kennis ons verstand verlicht".
- 146 *Hoogl.com.* III (Procop.) (201, 22-25).
- 147 *Hoogl.com.* I (90, 11-20).
- 148 *Hoogl.com.* II (157, 20-25).
- 149 *idem* (160, 27-29).
- 150 *idem* (160, 31-161, 1).
- 151 *idem* (159, 1-12).
- 152 *idem* (161, 16-25).
- 153 *idem* (162, 7-12); cf. *Hoogl.h.* I, 10 (SC 37bis, 100-102). Goud is volgens Origenes, *Hoogl.com.* II (159, 18-26) het beeld van de intelligibile en onlichamelijke natuur, zilver is "de kracht van het woord en de rede" (cf. Ps. 12, 7; Spr. 10, 20). Anders gezegd: goud heeft betrekking op zin en inzicht, zilver op het woord (160, 4-5).
- 154 *Hoogl.com.* III (201, 11-13).
- 155 Cf. Procopius (201, 27-28).
- 156 *Hoogl.com.* prol. (80, 5-12).
- 157 *idem* (80, 12-19). Ook de individuele ziel kent zo'n proces: via de vijftien graduale psalmen (Ps. 120-134) vind je de graden van de voortschrijdende ziel, totdat ze komt aan het slaapvertrek van de bruidegom, waar ze hoort en spreekt al wat het Hooglied bevat (83, 12-20); cf. *Hoogl.com.* II (164, 20-165, 11).
- 158 *Hoogl.com.* I (90, 5-8).
- 159 *idem* (90, 20-91, 2); cf. Ambrosius, *Ep.* 41, 17 (PL 16, 1118 A): "Dus heeft hij geen kus, die geen geloof en liefde heeft."
- Ook de individuele ziel heeft als hoogste streven verenigd en verbonden te worden met het Woord van God en in de geheimen van Zijn wijsheid en kennis binnen te gaan. Zoals voor de kerk de Wet en de Profeten bruidsschat zijn geweest, zo voor de ziel de natuurwet, het redelijk denken en de vrije wil. Maar na de leer van het eerste onderwijs van de leraren wil de zuivere en maagdelijke geest ook verlicht worden door het Woord van

- God zelf (91,4-18).
 Voor de exegese van Hoogl.1,2a bij o.a. Hippolytus, Origenes en Ambrosius zie: Chappuzeau, *Die Exegese von Hohelied 1,2a.b und 7*, 93-101.
- 160 *Hoogl.com.III* (204,14-24).
 161 *idem* (201,13-16); cf.Procopius (201,22-30): de bergen worden bij zonsopgang het eerst bestraald; de heuvels bieden minder ruimte voor de epifanie van de Geest.
 162 *idem* (204,25-205,5); cf.fr.3 (liv,1-16), dat door Baehrens aan Origenes wordt toegeschreven.
 163 *Hoogl.com.II* (113,24-25; 132,28-133,1; 168,21); *III* (IV) (226,7-10; 233,21-22); *Ps.cat.66*(65),1 (Lomm.XII,394); *Hoogl.h.II,3* (SC 37bis,112).
 Zie ook Tertullianus, *Adv.Marc.IV,11,8* (CChr.SL 1,567, 8-12) n.a.v. Hoogl.4,8. Een uitzondering vormt Aponius. Zie: Schmid, Brautschaft 549-551.
- 164 *Hoogl.com.II* (113,24-28).
Vide infra p.103,119,349.
 165 *idem* (114,1-4).
 Voor de exegese van het bruiloftslied Ps.45 *vide infra* p.110-112.
 166 *idem* (131,3-23).
 Hippolytus, *Hoogl.com.V,2* (36), die het Hooglied in eerste instantie op het volk Israël laat slaan, identificeert de broers van de bruid met de profeten, terwijl Ambrosius, *In Ps.119*(118) II,10 (CSEL 62,25-26) dit als een mogelijkheid noemt.
- 167 *idem* (132,1-11).
 168 *idem* (132,11-28).
 Een soortgelijke redenering als hier t.a.v. de kerk wordt gehouden, kan ook met betrekking tot de ziel gehouden worden: i.p.v. apostelen moet je dan engelen lezen, die als zonen van haar moeder hemels zijn; de eigen wijngaard bestaat dan uit de mores van de oude mens; de ontvangen wijngaarden zijn goddelijke gedachten en leringen, "waaruit je 'wijn' kunt drinken, 'die het hart verheugt' (Ps.104,15)" (133,13-134,8).
 Hippolytus, *Hoogl.com.V,3* (36) ziet in de wijngaard n.a.v. Jes.5 het volk Israël.
- 169 *Hoogl.com.III* (IV) (226,1-13).
 170 Voor Origenes staat het onomstotelijk vast, dat de val van Jerusaleem, de verwoesting van de tempel en hiermee het einde van de oud-testamentische tempeldienst het gevolg zijn van het joodse ongeloof en het verzet tegen Jezus, zie o.a. *Jer.h.XVIII,5,35-42* (SC 238,190); *IV,2,3-35* (SC 232,260-262) en Nautin in zijn inleiding op deze preken (SC 232,161-164).
 171 *Hoogl.com.III* (IV) (226,13-17).
 172 *idem* (233,16-18).
 173 *Ps.cat.66*(65),1 (Lomm.XII,394) n.a.v. Hoogl.2,13.
 174 *Hoogl.com.III* (IV) (233,18-234,4).
 Het latijn heeft ratio, wat een vertaling is van λόγος met alle connotaties van dien: rede, woord, het Woord. Zilver duidt op de Logos en duif op de Heilige Geest.

- Zie ook noot 148.
- 175 *idem* (234,4-12).
- 176 Cf.Procopius fr.2 (GCS VIII,liii): "διὰ τὸ μὴ ἐκ λαμπρῶν
μηδὲ πεφωτισμένων πατέρων."
- 177 Hoogl.com.II (113,28-114,12); cf.Procopius (*ibid.*): "...
>καλῆ< δὲ διὰ τὸν λόγον, ὃν παρεδέξατο".
Cf.Hippolytus, Hoogl.com.IV,1-V,1 (35-36): de bruid is
uit zichzelf zwart van zonde, maar schoon door de liefde
van Christus. Wel moet ze geloof bezitten en boete doen
(VII,2 (37-38)). Zo ook Ambrosius, *In Ps.119(118)* II,8
(CSEL 62,23-24) en II,9 (24-25) en 14 (27-28).
Zie: E.Benz, "Ich bin schwarz und schön" (Hohes Lied
1,5). Ein Beitrag des Origenes zur Theologie der
negritudo, *Wort und Religion, Kalima na Dini. Studien
zur Afrikanistik, Missionswissenschaft, Religions-
wissenschaft. E.Damman zum 65. Geburtstag. Hrsg.H.-J.
Greschat-H.Jungraithmayr, Stuttgart 1969,227-231, 238-
242. Ten onrechte localiseert Benz (242) de "Theologie
der negritudo" van Origenes in Alexandrië. De
geschriften, waarop hij zich baseert (Hoogl.com.,
Hoogl.h. en Num.h.) stammen allen uit Origenes' periode
in Caesarea!*
- 178 Hoogl.com.II (114,20-21).
- 179 *idem* (156,1-21).
Vide supra p.3-5.
- 180 Hoogl.com.prol. (80,17-19); III (195,26; 196,7-8).
- 181 Hoogl.com.III (IV) (232,20-24).
- 182 Hoogl.com.prol. (80,24-83,20); Hoogl.h.I,1 (SC 37bis,66-
68).
Zie verder Rousseau in zijn inleiding (SC 37bis,31-33)
en in een artikel: La plus ancienne liste de cantiques
liturgiques tirés de l'Écriture, *RSR XXXV(1948)*,120-129;
ook Riedel, *Die Auslegung des Hohenliedes* 116-118.
- 183 We komen hierop uitvoeriger terug in de paragraaf over
De bruid en de bruidsmeisjes (p.116-120).
- 184 Hoogl.com.III (174,7-15); cf.Hoogl.h.II,4 (SC
37bis,116).
T.a.v. Hoogl.2,13b zegt hij Hoogl.com.III (IV) (233,14-
16): "Laten we nu ook zien hoe dit door Christus tot de
kerk gezegd wordt, die zijn liefste (proxima) is en
'schoon'; schoon echter voor niemand anders dan voor Hem
alleen."
Vide supra p.5,9.
- 185 Vide supra p.103.
- 186 Hoogl.com.III (174,23-175,2).
- 187 Hoogl.h.II,4 (SC 37bis,118).
- 188 Hoogl.com.III (175,8-11).
- 189 Hoogl.com.6,5 (Procop.) (Lomm.XV,100).
Ambrosius, *De bon.mort.*I,5,18 (CSEL 32,1,719-720)
spreekt in dit verband over het ontvluchten van het
aardse ten behoeve van het intelligibile.
- 190 Voor de verschillende betekenissen van ταμείον zie: W.
Bauer, *Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften
des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen*

- Literatur, Berlin '1963 sub voce en Lampe, *Lexicon* sub voce.
- 191 *Hoogl.com.I* (108,21-109,21); cf.*III* (220,12-15).
Cf.Ambrosius, *In Ps.119(118)* II,29 (CSEL 62,37-38): "dat wil zeggen: in dat geheim vertrek van Hem, waarin Zijn schatten van kennis en inzicht zijn".
Voor het woord *sensus* zie: Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 290-293.
- 192 *Hoogl.com.III* (184,21-186,12); cf.190,18-26; 191,17-21.
- 193 *idem* (220,12-25); cf.218,8-28, waar deze tekst op de ziel wordt toegepast. De ziel woont in het huis van de kerk; ze leert er ook de kelder kennen met nieuwe wijn, maar ook met de oude, zachte wijn van Wet en Profeten. De Bruidegom staat naast of achter de wand, d.w.z. Hij is niet geheel verborgen én niet geheel voor aller ogen zichtbaar. Maar wie zoekt, die vindt (cf.Mat.7,8) Hem, verborgen als achter een wand.
Cf.Ambrosius, *In Ps.119(118)* VI,24 (CSEL 62,120-121).
Hippolytus, *Hoogl.com.XXIII*,1-2 (58-59) stelt ook het venster gelijk met de profeten.
- 194 *Hoogl.com.III* (218,19-24).
- 195 *Hoogl.com.III* (IV) (235,2-10).
- 196 *Hoogl.com.II* (142,22-25).
- 197 *idem* (170,13-15); cf.I (93,20-22).
Over *principale cordis* en τὸ ἡγεμονικόν zie: Simon, *Sponsa Cantici* 49-53.
- 198 *idem* (167,13-19); cf.166,5-167,5, waar de bruid, de kerk, gepersonifieerd wordt in de Maria van Joh.12,3 en haar mirre geïdentificeerd wordt met de leer.
- 199 *idem* (144,24-145,2).
- 200 *idem* (141,17-142,8); cf.145,2-6; *Hoogl.h.I*,9 (SC 37bis, 98). "Het ἐξελθεῖ is gelijk aan het overgegeven worden aan de Satan tot verderf van het vlees (cf.1 Cor.5,5), afgescheiden van de kerk na door de koning in zijn vertrek binnengevoerd te zijn (*Hoogl.1,4*), zoals zij tot de jonge meisjes zei." (145,30-146,23 (Procop.))
Ambrosius, *In Ps.119(118)* II,15 (CSEL 62,28-29) trekt ook de vergelijking met de Goede Herder. De identificatie van bokken en heidenen vinden we ook bij Hippolytus, *Hoogl.com.VII*,5 (39).
- 201 *idem* (150,4-10).
Voor de exegese van *Hoogl.1,7* bij de patres zie: H.Simke, *Cant.1,7f.* in *altchristlicher Auslegung*, *ThZ* XVIII(1962),256-267; Chappuzeau, *Die Exegese von Hohelied 1,2a.b und 7* 113-129.
- 202 *Hoogl.com.III* (222,3-12).
- 203 *idem* (222,19-23).
- 204 *idem* (181,5-22); cf.*Hoogl.h.II*,6 (SC 37bis,124).
Op de vruchtbare appelboom tgo. de onvruchtbare ἀμωρα komen we nog terug; vide *infra* p.411-412.
Voor de betekenis van het *herkauwen* zie *Lev.h.VII*,6,19-25 (SC 286,342).

- 205 *idem* (182,1-12).
- 206 *idem* (183,10-12; 182,12-25; cf.183,26-28 (Procop.)).
- 207 *idem* (183,12-15).
De schaduw van de Bruidgom is wel *schaduw*, d.w.z. men moet hier doorheen om tot het ware en volmaakte te komen en van "aangezicht tot aangezicht" (1 Cor.13,12) te zien (Hoogl.com.III (GCS VIII,182,24-183,7)).
- 208 Hoogl.com.III (IV) (234,12-18).
- 209 Hoogl.com.III (202,16-203,3).
- 210 *idem* (203,18-23); cf.218,15-19: de afwezigheid dient om groter verlangen te wekken.
- 211 *idem* (204,3-6); cf.III (IV) (226,1-17).
- 212 Hoogl.com.prol. (74,10-18).
- 213 Hoogl.com.III (192,25-193,2).
- 214 *idem* (193,2-14).
- 215 Hoogl.com.III (IV) (234,18-27); cf.Hoogl.h.II,13 (SC 37bis,148).
Ook door Hippolytus, Hoogl.com.XIX,3 (52) wordt het laten horen van de stem verstaan als het belijden van de waarheid.
- 216 *idem* (236,26-237,9); cf.240,10-22; 241,3-4.
Hippolytus, Hoogl.com.XX,1-4 (52-55) ziet in de vossen eveneens heretici en laat klein uitsluitend op hen slaan. Cf.Ambrosius, In Ps.119(118) XI,29 (CSEL 62,251-252), die het exclusief betreft op de gelovigen.
- 217 *idem* (241,4-18; cf.241,19-20 (Procop.)).
- 218 *idem* (233,19-234,1); vide supra p.103.
- 219 Hoogl.h.I,7 (SC 37bis,92-94); voor de betekenis van de broers vide infra p.168-170.
- 220 Ook niet bij Clemens, die in Paed.II,viii,65,3 (GCS I,197,2-6) Ps.45,8-9 eerst laat slaan op Christus, maar vervolgens ook op Zijn discipelen. Een uitvoerige behandeling van Ps.45 geeft Hieronymus, Ep.65 (Labourt III,140-167).
- 221 Ezech.h.XIII,2,143-176 (SC 352,420-422); cf. Ex.h.VIII,6,78-84 (SC 321,272): de Heer roept de zielen weg bij hun Vader, de Boze (cf.Ps.45,11).
- 222 Rom.com.II,11 (Lomm.VI,113).
- 223 *idem* (114-115).
- 224 Ps.cat.45(44),9-10 (Pitra III,42).
- 225 Hoogl.com.II (GCS VIII,114,1-4); Spr.cat.8,9-10 (Richard 392,22-28); Ps.cat.45(44),11-14 (Pitra III, 43).
Cf.Ambrosius, Luc.com.II,86 (SC 45bis,112): "De kerk, die uit de heidenvolken vergaderd is, verlaat haar ouders...", waarop een verwijzing naar Ps.45,11 volgt.
- 226 Ex.h.II,4,18-25 (SC 321,82); cf.32-47 (84): bij het water van de doop vindt ze Mozes, de Wet. Zij haalt hem uit het biezen kistje van de oppervlakkige betekenis en brengt hem naar het paleis van de Wijsheid.
- 227 Ps.cat.prol. (Lomm.XI,359-360)=G.Rietz, *De Origenis prologis in Psalterium quaestiones selectae*, Jena 1914,3, 6-11.

- 228 *Jer.h.I,12,18-24* (SC 232,222).
 229 *Ps.cat.45(44),11-14* (Pitra III,43).
 230 *Ps.cat.45(44),10* (Lomm.XII,328). Dit fragment wordt waarschijnlijk terecht aan Origenes toegeschreven. M.-J.Rondeau, *Le commentaire* 335 eist het niet op voor Evagrius. Bovendien zegt Origenes ook elders nadrukkelijk, dat *Ps.45,11* door de Vader tot de kerk gezegd wordt (*Joh.com.I,xxxix(42),286* (SC 120,204); *Ps.cat.45(44),11* (Cadiou 79)).
 231 *Ps.cat.45(44),10* (Lomm.XII,328).
 Cf.Clemens, *Paed.II,x,110,2* (GCS I,223,19-25) n.a.v. *Ps.45,14*: het gewaad is "het zuivere sieraad van de kerk, geweven uit het geloof van hen, aan wie barmhartigheid is bewezen, (de kerk), waarin Jezus, in wien geen bedrog is (cf.1 Petr.2,22) 'straalt als goud' (Pindarus, *Ol.I,1*) en de gouden franje zijn de uitverkorenen." *Strom.VI,xi,92,1-2* (II,478,2-9) meent Clemens, dat met de gouden en veelkleurige gewaden van de koningin, d.i. de kerk, bedoeld wordt op de griekse vorming en filosofie. Hij erkent de waarde hiervan, maar benadrukt, dat de waarheid van de Heer komt (cf.*Joh.1,17*).
 232 *Hoogl.com.I* (GCS VIII,109,21-110,13).
 233 *Vide infra* p.116-120.
 234 *Luc.h.fr.15* (GCS IX,233,5-9). In de editie van Fournier (SC 87) is dit fragment niet meer opgenomen.
 In Hieronymus, *Ep.65,21* (Labourt III,166) wordt deze opvatting ook vermeld.
 235 *Mat.com.XVII,15* (GCS X,628,13-22).
 236 *Mat.com.XVII,21* (643,17-29); *Mat.com.fr.430,1-3* (GCS XII,179).
 237 *Mat.com.XVII,16* (631,17-22).
 238 *ibid.*; *Mat.com.fr.435 I,4-5* (GCS XII,182).
 239 *Mat.com.XVII,23* (649,1-3); *Mat.com.fr.435 I,4-5* (GCS XII,182).
 240 *Mat.com.fr.430,3-4* (GCS XII,179); 433,1-5 (180).
 241 *Mat.com.XVII,15* (GCS X,628,22-29).
 242 *Mat.com.XVII,22* (644,11-20); *Mat.com.fr.430,5-7* (GCS XII,179); cf.433,6-10 (180).
 243 *Mat.com.XVII,22* (644,20-22); 23 (646,12-21).
 244 *Mat.com.XVII,16* (630,21-26).
 245 W.Michaelis, *ὁδός κτλ.*, *ThWNT V*,42-118 (m.n.112).
 246 *Mat.com.fr.435 I,8* (GCS XII,182).
 247 *Mat.com.XVII,23* (GCS X,649,8-14).
 248 Philo, *De migr.Abr.100* (II,288,4); *De vita Mos.II(III), 150* (IV,235,12).
 249 *Mat.com.fr.435 I,11-13* (GCS XII,182); cf.*Rom.com.VIII,7* (Lomm.VII,244).
 Cf.Ambrosius, *De poen.I,vii,30* (CSEL 73,134): "Hij wordt zeker verworpen, die geen bruiloftskleed heeft, d.w.z. geen gewaad der liefde, geen kleed der genade."
 250 *Mat.com.XVII,16* (GCS X,632,17).
 251 *idem* (631,24-632,4).

- 252 *Mat.com.XVII,24* (650,22-23).
- 253 *Mat.com.fr.439,1-4* (GCS XII,184).
Cf. Ambrosius, *De fide* IV,ii,15 (PL 16,620 B): "het
bruiloftskleed van het geloof"; *Luc.com.VII,204* (SC
52,85), waar hij het bruiloftskleed in verband brengt
met geloof en liefde.
- 254 *Richt.h.VIII,5* (GCS VII,515,19-22).
- 255 *Hoogl.com.III* (GCS VIII,202,16-25).
Vide supra p.108-109.
- 256 *Mat.com.ser.63* (GCS XI,147,4-5.11); 64 (148,28); cf. 1
Cor.h.XXXIX,52-56 (*JThS* IX(1908),510).
- 257 De korte tekst van *Mat.25,1* luidt: "εἰς ὑπάντησιν τοῦ
νυμφίου". Een aantal tekstgetuigen (D Θ al latt sy)
voegt er aan toe: "καὶ τῆς νύμφης".
Over de afwijzing van deze varia lectio, de achtergrond
ervan en over de gebruiken bij een oosterse bruiloft,
zie: P.Bonnard, *L'Évangile selon Saint Matthieu* (CNT(N)
1), Neuchâtel, 1963, 359n.2; F.V.Filson, *A Commentary on
the Gospel according to St. Matthew* (BNTC), London 1960
(repr. 1967), 263; W.Grundmann, *Das Evangelium nach
Matthäus* (ThHK 1), Berlin 1968, 517-518; J.T.Nielsen,
Het Evangelie naar Mattheüs III (PNT), Nijkerk 1974, 61;
zie ook: Jeremias, *νύμφη* 1093; idem, *Die Gleichnisse
Jesu*, Göttingen 1958, 157-160.
- 258 De griekse tekst wijkt hier af van de latijnse en luidt:
"zij die het geheimenis van Christus en de gemeente (cf.
Ef.5,32) hebben aanvaard".
- 259 *Mat.com.ser.63* (GCS XI,147,4-11).
- 260 *Mat.com.ser.64* (148,17-30).
- 261 *Mat.com.ser.63* (145,13-15; 147,12-14); cf. Clemens,
Strom.VII,xii,72,5-6 (GCS III,52,10-16): "Dit zijn de
gnostieke zielen, die het Evangelie vergeleken heeft met
de geheiligde maagden, die de Heer verwachten. Maagden
zijn ze, daar ze zich van kwaad hebben onthouden. En in
afwachting van de Heer uit liefde. En ze ontsteken het
licht, dat geschikt is om de zaken te doorzien.
Verstandige zielen, die zeggen: wij verlangen, o Heer, U
nu eens te ontvangen; wij hebben geleefd naar wat U hebt
opgedragen en niets van wat bevolen is, hebben we
overtreden."
- 262 *Lev.h.I,5,47-50* (SC 286,86-88).
- 263 Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 92-102.
- 264 *Mat.com.ser.63* (GCS XI,147,14-17). Een grieks fragment
voegt eraan toe, dat degene die deze goede werken doet
en daarop het Woord ontvangt ὁ ψυχικός is (147,15-18).
- 265 *Mat.com.ser.63* (147,24-27); 77 (185,1-5); zie ook: *Mat.
com.fr.500,6-8* (GCS XII,204-205).
- 266 *Lev.h.XIII,2,25-26* (SC 287,202); *Rom.com.IV,8*
(Lomm.VI,289); *Mat.com.ser.77* (GCS XI,185,3).
Ambrosius, *In Ps.119(118) XIV,7* (CSEL 62,301-302)
spreekt ook over "olie van barmhertigheid".
- 267 *Lev.h.IV,5,57-64* (SC 286,176-178).
- 268 *Mat.com.ser.63* (GCS XI,147,19-20); 64 (149,18-31);
Mat.com.fr.500,18-19 (GCS XII,205); de volgende regels

- (19-21), waarin de olieverkopers geïdentificeerd worden met profeten, apostelen en evangelisten zijn volgens Reuss, *Matthäus-Kommentare* 251 van Cyrillus van Alexandrië.
- 269 *Mat.com.ser.64* (149,1-12); cf.*Mat.com.fr.500,18-19* (GCS XII,205).
- 270 *Mat.com.ser.59* (136,7).
- 271 *Mat.com.fr.500,5* (GCS XII,204); *Mat.com.ser.59* (GCS XI,135,27-34) en 60 (137,3-8) worden de lampen met de leer gelijkgesteld.
- 272 *Mat.com.ser.63* (GCS XI,147,22-32).
- 273 *idem* (145,15-17).
- 274 *Lev.h.I,5,36-45* (SC 286,86).
- 275 *Mat.com.ser.59* (GCS XI,136,5-7); cf.*Rom.com.VIII,10* (Lomm.VII,259-260); *Ps.cat.119(118),105,47-52* (SC 189, 360-362), welk fragment waarschijnlijk aan Origenes moet worden toegeschreven.
- 276 *Mat.com.ser.60* (137,3-21).
- 277 *Mat.com.ser.64* (149,31-150,10).
- 278 *Rom.com.IV,8* (Lomm.VI,289).
- 279 *1 Cor.h.XXXIX,52-60* (*JThS* IX(1908),510).
- 280 Naast de ecclesiologische toepassing is er ook bij deze tekst weer sprake van een toepassing op de individuele gelovige: *Ex.h.VIII,5,35-45* (SC 321,262); *Lev.h.XII,7,28-34* (SC 287,192-194); *Num.h.XX,2* (GCS VII,188,1-20); *XXIV,3* (231,4-19); *Deut.cat.27,19* (PG 17,36 A); *Joz.h.XIII,2* (SC 71,308); *Mat.com.XI,3* (GCS X,37,24-38,4).
- 281 *Gen.h.III,6,13-20* (SC 7bis,134).
Ambrosius definieert in *De virg.I,vi,31* (PL 16,197 CD): "zij is maagd wat haar kuisheid betreft, moeder door haar kinderen".
Over de *ecclesia virgo* bij de patres zie: Schmid, Brautschaft 555-556; bij Ambrosius: Marcelic, *Ecclesia sponsa* 89-95.
Over de visie van Origenes op de maagdelijkheid zie: Crouzel, *Virginité* 24-30, 198.
- 282 *Lev.h.XII,5,8-41* (SC 287,184-186); cf.*7,31-32* (192-194): "reine zielen, 'maagden' in de eenvoud van het geloof dat in Christus is".
Zie ook: Clemens, *Strom.III,xi,74,1* (GCS II,229,16-19): rein naar lichaam en geest.
Cf.Crouzel, *Virginité* 93-94.
- 283 *Joh.com.fr.45* (GCS IV,520,13-17).
- 284 *Joz.h.VI,4* (SC 71,190).
Vgl. de uitspraak van Minear, *Images of the Church* 52-53, die t.a.v. het Oude Testament zegt: "virginity... connoted that singleness of mind with which the bride (Israel) obeyed her husband (God). Bij contrast, "harlotry" and "whoredom" were terms connoting duplicity in loyalty and in lords."
Voor het begrip hoer zie verder par.4.
- 285 Cf.*Joz.h.XIII,2* (SC 71,308); *Deut.cat.27,19* (PG 17,33 D-36 A).
Voor het begrip weduwe zie verder par.5.

- 286 *Mat.com.XV,25* (GCS X,424,19-28).
- 287 Cf.de latijnse vertaling; voor het Nieuwe Testament: 1 Petr.3,22; Rom.8,38; Col.1,16.
Voor Origenes' ideeën over engelen zie de litteratuur in n.115.
Voor de betekenis van *Mat.com.XV,25* zie ook Crouzel, *Virginité* 38-39.
- 288 Cf.Clemens, *Paed.I,v,18,1-2* (GCS I,100,19-23), die in 2 Cor.11,2 als kernpunt ziet, dat het om de Ene gaat, de Heer. Hij wordt *man* genoemd, omdat Hij volmaakt is in gerechtigheid; cf.*Strom.III,xi,74,2* (GCS II,229,19-20). Over Christus als "enige Bruidegom van de kerk" bij Ambrosius zie: Marcellic, *Ecclesia sponsa* 114-116.
- 289 *Hos.com.* = *Philoc.8,3* (SC 302,340); *vide supra* p.45.
- 290 *Rom.com.VII,4* (Lomm.VII,100-101).
Cf.Cyprianus, *Ep.LXXV,xiv* (Bayard II,299-300); *LXIX,ii* (240-241); *LXXIV,xi* (287-288): er is slechts één bruid van Christus, de "katholieke kerk".
Voor de gedachte van de eenheid bij Paulus zie: Cerfaux, *La Théologie de l'Église* 175-200.
- 291 *Joh.com.fr.45* (GCS IV,520,17-22); dit gedeelte komt niet in de romeinse catene voor. Eerder heeft Origenes n.a.v. Joh.3,29 gezegd, dat uit het huwelijk van de volmaakte Leraar met de ziel "*practische en dianoëtische deugden*" voortkomen (519,18-22; 520,3-6). Deze termen doen denken aan Aristoteles, die in *Eth.Nic.1103 A14-15*; 1138 B35-1139 A1) onderscheidt maakt tussen *ἀρετὴ διανοητικὴ* en *ἀρετὴ ἡθικὴ*.
Zie ook *Num.h.XX,2* (GCS VII,188,4-20), waar de ziel door haar relatie met het Woord van God kuisheid, rechtvaardigheid, geduld, zachtmoedigheid, liefde e.a. voortbrengt.
- 292 Gerlemann, *Ruth-Das Hohelied* meent, dat er slechts twee hoofdfiguren zijn, de bruid en de bruidegom, en dat het oscilleren tussen verscheidene sprekers een litteraire kunstgreep is, die met een toneelmatige rolverdeling of situatieverandering niets te maken heeft (95). Het is dichterlijke fictie, die een scherpe profilering geeft (105). Dat geldt ook van de dochters van Jerusalem (120).
- 293 Zie: Rousseau ad *Hoogl.h.I,1* (SC 37bis,68 n.4).
- 294 *Vide supra* p.99.
- 295 *Vide supra* p.13n.111.
- 296 *Hoogl.h.I,1* (SC 37bis,68-70).
- 297 *Hoogl.com.6,8-9* (Procop.) (Lomm.XV,101-102).
- 298 *Hoogl.com.III* (GCS VIII,175,11-14).
- 299 *Hoogl.com.II* (134,30-135,16).
- 300 *idem* (135,16-20); voor het beeld van de kudde *vide infra* p.436-443.
- 301 *idem* (149,5-30).
- 302 *Hoogl.com.prol.* (61,5-20).
- 303 *Hoogl.h.I,1* (SC 37bis,70).
- 304 Zie voor dit aspect o.a. p.2,45-46,73,98.
- 305 *Hoogl.h.II,13* (SC 37bis,148).

- 306 *Hoogl.com.I* (GCS VIII,109,21-110,13).
 307 *Hoogl.h.I,5* (SC 37bis,82).
 308 *Hoogl.com.I* (GCS VIII,111,1-5).
 Hippolytus, *Hoogl.com.II,3* (25) en III,3 (35) ziet in de twee borsten het Oude en het Nieuwe Testament.
 Zie verder t.a.v. *Hoogl.1,2b*, Chappuzeau, *Die Exegese von Hohelied 1,2a.b* und 7 102-113.
 309 *Hoogl.h.I,5* (SC 37bis,84-86); *Hoogl.com.I* (GCS VIII,110,20-111,5).
 310 Voor dit navolgen van de bruid i.p.v. de bruidegom *vide supra* p.9-10.
 311 *Hoogl.com.I* (GCS VIII,111,5-17; cf.97,17-26).
 312 *idem* (111,17-25).
 De wijn, die de meisjes verheugt, is τὰ νομικά (Procop.) (111,29-30).
 313 *Hoogl.h.II,13* (SC 37bis,148).
 314 *Hoogl.h.II,9* (136); cf.*Hoogl.com.III* (GCS VIII,198,29-199,5). Dit hangt voor Origenes ten nauwste samen met het slapen van het goddelijk Woord in de ongelovigen en twijfelaars. Het waakt in de heiligen, maar het slaapt bij hen die door stormen heen en weer gedreven worden. De Logos wordt gewekt door hen die roepen om gered te worden en dan komt er rust. Maar zolang Hij slaapt, is er storm, dood en wanhoop. Voor deze redenering is duidelijk het verhaal van de storm op het meer (Mat.8, 23-27) het uitgangspunt.
 315 *Hoogl.com.I* (GCS VIII,102,2-10).
 316 *idem* (107,25-108,10). Procopius (101,29-31) trekt de hele passage over de ontleding samen in de woorden "Hij heeft zichzelf ontledigd", zodat Hij niet meer zweeg, in het onuitsprekelijke opgesloten."
 Cf.Hippolytus, *Hoogl.com.II,4-8* (26-28): de welriekende zalf is het Woord, dat van de Vader is uitgegaan; cf.II, 31 (33).
 Voor de exegese van Phil.2,5-11 bij Origenes zie: F.Loofs, *Das altchristliche Zeugnis gegen die herrschende Auffassung der Kenosisstelle Phil.II,5-11*, *ThStKr* 100(1927-28), 10-14.
 317 *Hoogl.h.I,5* (SC 37bis,84).
 318 *Hoogl.h.II,7* (126-128).
 Voor de inwoning van Christus *vide supra* p.18-23.
 319 *Hoogl.com.I* (GCS VIII,101,20-102,2).
 320 *Hoogl.h.I,6* (SC 37bis,86).
 321 *Hoogl.com.II* (GCS VIII,113,28-114,5).
 322 *Hoogl.com.I* (Procop.) (111,29-30).
 323 *Hoogl.h.II,9* (SC 37bis,136).
 324 *Hoogl.h.II,10* (138).
 325 *Hoogl.com.III* (GCS VIII,199,22-200,2).
 326 *Hoogl.com.I* (102,10-20).
 327 *idem* (107,15-17).
 328 *idem* (103,17-27).
 329 *idem* (108,10-12).
 Dit motief komt ook bij Ambrosius, *De Isaac* III,10 (CSEL 32/1,649,14-15) voor. Cf.E.Dassmann, *Ecclesia vel anima*.

- Die Kirche und ihre Glieder in der Hohelied-Erklärung bei Hippolyt, Origenes und Ambrosius von Mailand, RQ LXI (1966), 143.
- 330 *idem* (102,20-28).
Ook Hippolytus, *Hoogl.com.II*,32-33 (33-34) ziet in de meisjes de gemeenten.
Over *ecclesiae* (plur.) zie: *Hoogl.com.II* (GCS VIII,124, 31-125,6) één persoon, maar talloze kerken over het rond der aard; III (177,4-8) als huizen voor Bruid en Bruidegom (cf. 1 Cor.11,16; Gal.1,2; Openb.1,4); III (IV) (226,13-14) kerken rijzen als bloemen uit de grond; (227,1-3) kerken als bloeiende wijnstokken.
- 331 *Num.h.XX*,2 (GCS VII,187,33-188,25).
Zie (ook voor het vervolg): Crouzel, *Virginité* 39-44.
- 332 *idem* (190,16-191,8).
- 333 *Mat.com.XIV*,16 (GCS X,324,13-34); cf.Clemens, *Strom.VI*, xvi,146,3 (GCS II,507,8-13).
Zie verder: J.P.Arendzen, Ante-nicene Interpretations of the Sayings on Divorce, *JThS* XX(1919),230-241; Crouzel, *Virginité* 148-152.
- 334 *Hoogl.com.prol.* (GCS VIII,67,16-68,3).
Cf.Ambrosius, *Ep.20*,19 (PL 16,1000 A): "Zij is een overspelige, die niet in een wettig huwelijk met Christus is verbonden."
- 335 *Ex.h.VIII*,4,34-5,64 (SC 321,256-264); cf.*Lev.h.XII*,7,1-21 (SC 287,190-192).
- 336 *Lev.h.XII*,6,1-23 (SC 287,190).
- 337 *Lev.h.XII*,5,53-55 (188).
- 338 *Spr.cat.30*,20 (Lomm.XIII,233); een andere uitleg, die hij geeft, is dat iedere ontuchtige vrouw bedoeld wordt, die zichzelf vervreemd heeft van de bruidegom, d.w.z. elke ziel die haar man verlaten heeft en achter haar minnaars aan gaat.
- 339 Wij komen op de figuur van Rachab later terug: vide *infra* p.336-339.
- 340 *Jer.h.IV*,2,24-33 (SC 232,262); cf.*Mat.com.XIV*,19 (GCS X,329,15-18).
- 341 *Mat.com.XII*,4 (GCS X,73,21-74,24). Er zijn twee wetten, nl.die in onze leden strijd voert tegen de wet van ons verstand én de wet van ons verstand. Deze laatste is de geestelijke man, aan wie de ziel als vrouw door God is toegevoegd (cf.*Spr.19*,14). De eerste is overspelig: hij onderwerpt de ziel en maakt haar zo ook overspelig. Mede op grond van Rom.7,1 e.v. concludeert Origenes, dat je zo drie soorten vrouwen, d.i. zielen, kunt onderscheiden: a. de vrouw die ondergeschikt is aan haar man, de Wet; b. de overspelige vrouw die verlost wordt door de wet van het vlees; c. de vrouw die huwt met de broer van haar eerste, gestorven man, nl. met de levende Logos die niet meer sterft (cf.Rom.6,9).
Cf.*Mat.com.fr.274*,3-12 (GCS XII,123).
- 342 *Mat.com.XIV*,17 (GCS X,325,5-22); cf.19 (329,9-15).
- 343 *Mat.com.XII*,4 (74,25-75,10).
- 344 *Mat.com.XIV*,19 (330,23-331,15).

- 345 *Jer.h.IV,2,33-35* (SC 232,262); cf.*Mat.com.XIV,19* (GCS X,329,31-330,22; 331,8-15). Zie verder n.170.
- 346 *Mat.com.XII,4* (GCS X,75,8-15); cf.*Jer.h.IV,2,24-30* (SC 232,262).
Dat met de ontuchtige vrouw de kerk uit de heidenen bedoeld wordt, is o.a. ook de mening van Irenaeus, *Adv.haer.IV,20,12,345-351* (SC 100,670); Hieronymus, *Hos.com.I,i,2* (CChr.SL 76,9); prol.(3); I,iii,19 (30-31).
Origenes combineert de geschiedenis van Hosea met die van Rachab. H.U.v.Balthasar, *Sponsa Verbi. Skizzen zur Theologie II*, Einsiedeln 1961 wijst erop, dat in het eerstgenoemde verhaal de man de hoofdpersoon is (239-251), in het andere de vrouw (222-239).
- 347 *Mat.com.XIV,19* (GCS X,331,16-27).
Over de aflossing van de synagoge door de kerk bij Ambrosius zie: Marcellic, *Ecclesia sponsa* 59-60 (i.v.m. Origenes m.n.60 n.66).
- 348 *Mat.com.XIV,21* (GCS X,336,7-19).
- 349 *Jer.h.IV,6,18-27* (SC 232,274-276).
Het schrijven van woorden in het hart komt zowel in het Oude en het Nieuwe Testament voor als daarbuiten. Zie: Spr.3,3; 7,3; Jer.31,33 (Hebr.8,10); 2 Cor.3,3, maar ook Plato, *Phaedrus* 276 A; 278 A.
- 350 *Mat.com.XIV,19* (GCS X,331,30-332,6).
- 351 *Mat.com.XIV,19-20* (332,7-334,11).
- 352 *Ezech.h.VII,5,1-14* (SC 352,262); cf.*Ezech.cat.16,19-20* (Lomm.XIV,102). Deze misleiding door de leugen wordt in *Ezech.6,9* "overspelig lonken" genoemd: "Met zijn geestelijke ogen bedrijft diegene hoererij, die is afgevallen van het inzicht hebben in de schoonheid van het woord der waarheid." (*Ezech.cat. 6,9* (Lomm.XIV,196)) Hieronymus, *Joël com.I* (CChr.SL 76,169) spreekt over ketterij als hoererij, maar ziet ook de mogelijkheid, dat deze hoer weer tot vrouw wordt aangenomen.
Over ketterij als hoererij bij de patres zie: v.Balthasar, *Sponsa Verbi* 251-257 en over hun exegese van *Ezech.16 idem*, 257-280.
- 353 *Ezech.h.VII,5,16-17* (262); cf.*Ezech.cat.16,19-20* (Lomm.XIV,102).
- 354 *Ezech.h.VII,6,1-19* (264); cf.*Ezech.cat.16,23-24* (Lomm.XIV,103).
- 355 *Ezech.h.VII,7,1-11* (264-266).
- 356 *Ezech.h.VIII,2,1-42* (282-286).
- 357 Cf.*Ps.cat.128*(127),1 (Lomm.XIII,123).
- 358 Cf.*Ezech.h.VIII,2,42-54* (286) i.v.m. Spr.5,2-3 ("Zoon, richt U niet tot een slechte vrouw, want honigzeem druip van de lippen van de overspelige vrouw."): zij verzamelt honing uit de geschriften van Mozes en de profeten; ze plukt hier en daar wat woorden uit de Schrift.
- 359 *Ezech.h.VIII,3,18-43* (288-290); *Ezech.cat.16,13* (Lomm.XIV,114-115).
- 360 *Lev.h.XII,7,28-39* (SC 287,192-194); cf.*Mat.com.fr.137*

- I,4-5 (GCS XII,68): "Aan de genotzuchtigen en slechten moet niet meegedeeld worden van de parels van het Woord, die de bruid sieren."
- 361 *Hoogl.com.II* (GCS VIII,156,21-26).
Voor dit halssieraad van de gehoorzaamheid vide supra p.53.
Ook bij Hippolytus komt de toepassing van het verhaal van Juda en Tamar op de relatie tussen Christus en de kerk voor. Zie hierover: v.Balthasar, *Sponsa Verbi* 280-289.
- 362 *Klaagl.com.fr.7* (GCS III,237,8-18).
Cf.Olympiodorus, Klaagl.com. I,1 (PG 93,725): "zij die beroofd is van het Woord van de Bruidegom".
- 363 *Klaagl.com.fr.8* (237,22-25).
- 364 *Jer.h.fr.10* (GCS III,202,2-7).
- 365 *Gen.h.VI,3,15-20* (SC 7bis,190); *cf.Rom.com.VI,7* (Lomm.VII,32).
- 366 *Rom.com.VI,7* (Lomm.VII,29); *cf.Clemens, Strom.III,xii, 80,2* (GCS II,232,9-12).
- 367 *idem* (30).
- 368 *idem* (33).
- 369 *idem* 33-34; *cf.Luc.h.XXXIII,3-4* (SC 87,396-398).
N.a.v.Luc.4,24-26 constateert Origenes, dat de profeten door de Joden niet goed ontvangen zijn, maar wel door degenen die niet tot dat Verbond behoorden. De weduwe van Sarepta, een heidense vrouw, is voor hem het type van het komende rijk. Het volk Israël is in de greep van de honger om het Woord van God te horen (*cf.Amos 8,11*), maar op het moment, dat Elia een wonder gaat doen, gaat hij naar een weduwe, van wie de profeet Jesaja (54,1) zegt, dat haar kinderen talrijker zullen zijn dan de kinderen van de gehuwde (*cf.1 Sam.2,5*). En toen hij daar gekomen was, vermenigvuldigde hij haar brood en voedsel. Elders brengt Origenes het woord *ἐρημος* uit Jes.54,1 (LXX) niet in verband met een weduwe, maar met de woestijn. Vide infra p.314-316.
- 370 *idem* (37); *Mat.com.XVII,31* (GCS X,674,14-675,11).
- 371 *Mat.com.XVII,32* (GCS X,683,19-685,7).
- 372 *idem* (685,8-14).
- 373 *idem* (lat.vert.682,3-16).
- 374 *idem* (686,12-19).
- 375 *idem* (685,24-36).
- 376 *Mat.com.XVII,31* (676,8-677,14).
- 377 *Rom.com.VI,7* (Lomm.VII,36-37); *Joz.h.I,3* (SC 71,100).
- 378 *Lev.h.XII,5,46-55* (SC 287,186-188).
- 379 *Lev.h.XII,5,73-77* (188) n.a.v. Joh.3,29: de bruidegom is Christus, de bruid is de ziel.
- 380 *Cf.Wutz, Onomastica Sacra* 78,267,287,679,735,951,977, 1056,1069.
- 381 *Joz.h.XIII,2* (SC 71,308).
- 382 *Ps.cat.68(67),6* (Pitra III,82).
- 383 *Ps.cat.109(108),9* (Lomm.XIII,49); Rondeau, *Le commentaire* 344.
- 384 *Ps.cat.68(67),6* (Pitra III,82); *cf.Joz.h.XIII,2* (SC 71,

- 308); *Deut.cat.* 27,19 (PG 17,33 D-36 A).
Vide supra p.115-116.
- 385 *De Princ.* IV,2,4(11),134-146(grieks), 168-183(latijn) (SC 268,314-316).
- 386 *Ps.cat.* 94(93),6 (Pitra III,176), door Rondeau, *art.cit.* 341 aan Evagrius toegeschreven.
- 387 *De Princ.* IV,2,4(11),134-146(grieks), 168-183(latijn) (SC 268,314-316).
- 388 *Ps.cat.* 10,14 (Lomm.XII,27); *Ps.cat.* 109(108),9 (Lomm. XIII, 49) scholia die door Rondeau ook beide aan Evagrius worden toegekend (*art.cit.* 330 en 344).
- 389 *Ps.cat.* 68(67),6 (Pitra III,82).
- 390 *Ps.cat.* 68(67),6 (Pitra III,82=Lomm.XII,403); cf. Rondeau, *art.cit.* 337.
- 391 *Ps.cat.* 68(67),6 (Pitra III,82).
- 392 *Mat.com.* XV,5 (GCS X,357,11-359,6); cf. *Mat.com.* fr.386 (GCS XII,165): "Eunuch is wie een goede gezindheid bewaart t.a.v. zijn eigen heer en heerst over zijn eigen gevoelens (πάθος)."
- 393 Zie *Septuaginta* (ed.A.Rahlfs), Stuttgart '1962 ad loc.
- 394 *Mat.com.* XV,5 (GCS X,359,20-33).
 Zie verder voor Origenes' interpretatie van het woord eunuch: Crouzel, *Virginité* 87-90.
- 395 *Mat.com.* XV,5 (360,12-361,4).
- 396 *idem* (359,23-28).
- 397 Clemens, *Strom.* III,xv,99,4 (GCS II,241,30-242,2).
 In negatieve zin noemt hij in III,xv,99,1 (241,20-21) "degene die geen waarheid voortbrengt" eunuch.
- 398 Philo, *De Ios.* 153 (IV,93,15-17); *De ebr.* 224 (II,214,4-5).
- 399 *idem*, *De Ios.* 59 (IV,74,5); *Leg.all.* III,236 (I,165,23-24); *De ebr.* 213 (II,211,25); 220 (213,1).
- 400 Taylor, *The Names of Jesus* 87.
- 401 *Vide supra* p.87.
- 402 *idem* 88.
- 403 *idem* 87.
- 404 *idem* 88.
- 405 *idem* 88-89.
- 406 *idem* 89.
- 407 Cf. Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 161.
- 408 *Vide supra* p.103-104.
- 409 *idem* 97,
- 410 Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 283-285; Simon, *Sponsa Cantici* 31-32; Dassmann, *Ecclesia vel anima* 121 n.2.
- 411 *Hoogl.com.* I (GCS VIII,90,4-5).
- 412 *idem* (90,5-8); *Rom. com.* VII,4 (Lomm.VII,101).
- 413 *Hoogl.com.* II (142,22-25). *Vide supra* p.97-98.
- 414 v.Balthasar, *Sponsa Verbi* 154. Zie ook: Berkouwer, *De Kerk* I,104-105 over dit *Gegenüber* in de encycliciek *Mystici Corporis Christi* (1943).
- 415 Dassmann, *Ecclesia vel anima* 121.
- 416 *idem* 135; cf. 130-132.
- 417 *Hoogl.h.* II,3 (SC 37bis,112).

- Uit Hoogl.h.I,10 (100) "*ecclesiastica anima*" concludeert Simon, *Sponsa Cantici* 31 "die Angleichung der Seele an die Braut Kirche"; cf.Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 269. Evenals Rousseau ad loc. (100 n.1) legt Simon sterke nadruk op het woord "*ecclesiasticus*". Dit is echter niet noodzakelijk, daar het ook de uitgebreide betekenis "*christelijk*" kan hebben (tgo.heidens). Zo bijv. Hieronymus, *Ep.*129,3 (Labourt VII,161); 130,7 (175), die ook Hoogl.h. vertaalde!
- Zie ook boven noot 25.
- Bovendien is Hoogl.com.II (GCS VIII,153,15), "*de kerk, uit zielen vergaderd*" een argument tegen de bewering van Simon, dat Origenes van het algemene naar het bijzondere redeneert.
- 418 Dassmann, *Ecclesia vel anima* 124-129; Simon, op.cit.11-12.
- 419 Dassmann, art.cit.137; cf.F.Ohly, *Hohelied-Studien, Grundzüge einer Geschichte der Hohelied-Auslegung des Abendlandes bis um 1200* (SUF 1), Wiesbaden 1958,20-21. Rahner, *Symbole der Kirche* 109: "Das theologische Interesse des Origenes geht also, ohne dabei die Kirche aus dem Auge zu verlieren, unmittelbar auf die einzelne Seele....; was sich in der Kirche begeben muss, leuchtet auf in dem geistlichen Schicksal der Seelen." Vergelijk ook de uitdrukking "die Seele und damit die Kirche" (110). In een eerder essay (Die Gottesgeburt) heeft Rahner zich minder exact uitgedrukt. Hij kent daar ook aan Origenes de opvatting van Hippolytus toe en meent: "Deshalb ist die Seele in Nachahmung der Kirche "Braut Christi"....". (29 n.15)
- 420 Dassmann, art.cit.140.
- 421 Bodin, *Saint Jérôme et l'Église* 301, 309. Lieske, *Die Theologie der Logosmystik* 36 schrijft Origenes dezelfde mening toe. Hij verklaart de parallelie tussen Christus en de kerk enerzijds en de Logos en de ziel anderzijds vanuit de idee van de praeeistente kerk (33-38).
- 422 Vide supra p.97. Cf.Ohly, *Hohelied-Studien* 21-23; Riedlinger, *Die Makellosigkeit* 32. Simon, *Sponsa Cantici* 18-19 erkent dit ook, maar ziet toch de toepassing op de kerk als fundamenteel.
- 423 Cl.Chavasse, *The Bride of Christ*, London 1940, 175-180: de kerk wordt voor het besef van de gelovigen zo slechts een goed georganiseerd instituut. Geciteerd door Vogt, *Das Kirchenverständnis* 219 n.24.
- 424 Vogt, loc.cit.; cf.Riedlinger, *Die Makellosigkeit* 42: de kerk is geen ziel-loze, onpersoonlijke Heilsanstalt.
- 425 Vide supra p.94.
- 426 idem 103.
- 427 idem 94, cf.103, 122.
- 428 idem 117-118.
- 429 idem 118.
- 430 idem 105, cf.94, 117.

- 431 *idem* 106-107.
- 432 *idem* 107-110, cf. voor dit spanningsveld tussen volmaaktheid en verleiding 117.
- 433 *idem* 94.
- 434 *idem* 107.
- 435 *idem* 117-118.
- 436 *idem* 116-117.
- 437 *idem* 117-119, cf.114-115 t.a.v. de wijze en dwaze maagden.
- 438 *idem* 117-118, cf.114-115.
- 439 *idem* 115-116, cf.126.
- 440 *idem* 119-120.
- 441 *idem* 119.
- 442 *idem* 118.
- 443 *idem* 116.
- 444 *idem* 117, cf.9.
- 445 *idem* 120.
- 446 *idem* 116.
- 447 *idem* 69-70.
- 448 Cf.Dassmann, *Ecclesia vel anima* 132.
Voor de laatste visie zie: v.Balthasar, *Sponsa Verbi* 297, die zo'n visie niet bij de patres vindt; Y.M.J. Congar, *L'Église est sainte*, Ang.XLII(1965),273-298; Vogt, *Das Kirchenverständnis* 250-264 (m.n.251-254), die zo'n voorstelling bij Origenes meent aan te treffen en die zich vooral richt tegen hoer én heilige (255).
Van protestantse zijde schreef Berkouwer, *De Kerk. II. Apostoliciteit en Heiligheid* (Dogmatische Studiën), Kampen 1972, 155-182 over de kerk als *simul iusta ac peccatrix*, waarbij hij zich keert tegen ecclesiologisch triumfalisme en hypostasering van de kerk (175-176).
- 449 Völker, *Das Vollkommenheitsideal* 180-183.
- 450 Lieske, *Die Theologie der Logosmystik* 75-98 (m.n.85-89).
- 451 Cerfaux in een recensie van het boek van Lieske, *ETHL* XVI(1939),147-149.
- 452 Riedlinger, *Die Makellosigkeit* 27-42.
- 453 Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 233; Crouzel, *Origène et la 'connaissance mystique'* 474-495, die zo'n opvatting bij Origenes ontkent.
- 454 *Vide supra* p.94, 98, 104.
Cf.Dassmann, *Ecclesia vel anima* 132-134.
- 455 *Vide supra* p.94.
- 456 *idem* 115, 97-98.
- 457 Congar, *L'Église est sainte* 289-290; cf.Faessler, *Der Hagios-Begriff* 132-135 acht de verbondenheid met God primair in de idee van het *ἅγιον* van de kerk en het zedelijk element secundair.
Vide supra p.94, 115-116.
- 458 *Vide supra* p.98, 104; cf.Simon, *Sponsa Cantici* 21.
- 459 *Vide supra* p.96.
- 460 *idem* 104; cf.Simon, op.cit.21.
- 461 Seeberg, *Lehrbuch* I,549: "die Kirche als etwas Werdendes"; "dadurch empfängt das alte Prädikat der Heiligkeit der Kirche einen beweglicheren Charakter, sie

- ist heilig, indem sie andauernd heilig wird."
- 462 *Vide supra* p.116-120.
Wij menen, dat Simon, *op.cit.*35 en Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 233-270 Origenes' standpunt beter weergeven dan Vogt, *Das Kirchenverständnis* 210-225 (m.n. 216 n.9), die meent, dat met de Bruid de kerk als geheel wordt bedoeld.
- 463 *Vide supra* p.120-122.
- 464 *idem* 121.
- 465 *idem* 123-124.
- 466 *idem* 122.
- 467 *Hoogl.h.I*,6 (SC 37bis,86-88).
- 468 *Vide supra* p.122.
- 469 *idem* 123.
- 470 *idem* 116.
- 471 *idem* 112, 120-121.
- 472 *idem* 114, cf.72-73.
- 473 *idem* 113-114.
- 474 *idem* 109.
- 475 *idem* 95.
- 476 *idem* 99-101.
Cf.Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 79-113; Vogt, *Das Kirchenverständnis* 193-199; Welserheimb, *Das Kirchenbild* 415.
- 477 Cf.Welserheimb, *art.cit.*447: "die Lehre von der Kontinuität der göttlichen Heilksökonomie", sc. "die klar ausgesprochene Personeneinheit der Kirche, der Synagoge und der das Erbe der Verheissung tragenden Menschheit."
- 478 *De Or.*XX,1 (GCS II,343,13-14).
- 479 *Vide supra* p.95, cf.101.
Zie verder: Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 159-185.
- 480 *Vide supra* p.98.
Cf.Ohly, *Hohelied-Sudien* 20; Simon, *Sponsa Cantici* 25.
Riedlinger, *Die Makellosigkeit* 32 benadrukt ook dit historisch aspect, als hij zegt, dat de kerk zich van de ziel onderscheidt door haar geweldige geschiedenis.
- 481 *Vide supra* p.99-101.
- 482 *idem* 101-102.
- 483 *idem* 112.
- 484 *idem* 123, cf.110.
Cf.Chênevert, *op.cit.*122-125.
- 485 *Vide supra* p.103.
Cf.Simon, *op.cit.*20.
Voor de kerk uit de heidenen zie verder Chênevert, *op.cit.*114-158 en Vogt, *Das Kirchenverständnis* 199-205.
- 486 *Vide supra* p.112.
- 487 *idem* 102.
Cf.Simon, *op.cit.*19. Bij Hippolytus vindt echter in c.1-25 van zijn commentaar op het Hooglied een dialoog plaats tussen Christus en de synagoge en treedt pas aan het slot de kerk uit de heidenen op (*idem* 10).
- 488 *idem* 102-103.

- 489 *idem* 112.
- 490 *idem* 102-103, 112.
- 491 *idem* 112-113.
- 492 *idem* 123.
- 493 *idem* 102-103.
- 494 *idem* 125-126.
- 495 *idem* 98. Cf. Clemens, *Strom.* VI, xvii, 159, 9 (GCS II, 514, 5-10).
Voor de begrippen oecumenisch en katholiek zie: Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 114-125; O. Michel, ἡ οἰκουμένη, *ThWNT* V, 159-161; E. Fascher, Oekumenisch und katholisch. Zur Geschichte zweier, heute viel gebrachter Begriffe, *ThLZ* LXXXV (1960), 7-20.
- 496 *Hoogl.com.* II (GCS VIII, 157, 11-158, 14).
- 497 *Mat.com.* XIV, 17 (GCS X, 325, 5-326, 12).
Vogt, *Das Kirchenverständnis* 216 n.1 beschouwt ὡς >ἐν μορφῇ θεοῦ ὑπάρχων< als een latere toevoeging, omdat het grammaticaal niet in de zin past. R. Gögler bestrijdt dit in de recensie van zijn boek (*JAC* XVIII (1975), 180) en wijst op het citaat-karakter van deze woorden.
- 498 Daniélou, *Histoire* I, 339 (cf. 317-339); cf. L. Bouyer, Zur Kirchenfrömmigkeit der griechischen Väter, *Sentire Ecclesiam. Das Bewusstsein von der Kirche als gestaltende Kraft der Frömmigkeit. Festschrift Hugo Rahner* (hrsg. J. Daniélou, H. Vorgrimler), Freiburg i.B. 1961, 111; Chênevert, *op.cit.* 37-40.
- 499 Daniélou, *Histoire* I, 323; J. Beumer, Die altchristliche Idee einer präexistierenden Kirche und ihre theologische Auswertung, *WiWi* IX (1942), 13-22 komt tot dezelfde conclusie.
- 500 Bardy, *La Théologie* II, 146-147; cf. Cerfaux, *ETHL* XVI (1939), 148.
- 501 Crouzel, *Virginité* 17-24; Chênevert, *op.cit.* 13-43, 58-60; Vogt, *op.cit.* 210-216.
- 502 Crouzel, *op.cit.* 18; *idem*, *Théologie* 148-153.
- 503 Chênevert, *op.cit.* 14, 16, 19-22, 36, 58.
- 504 *Hoogl.com.* II (GCS VIII, 157, 16-19).
- 505 *idem* (157, 19-158, 1).
- 506 *Mat.com.* XIV, 17 (GCS X, 325, 27-32).
- 507 Daniélou, *Histoire* I, 319; cf. Cerfaux, *La Théologie* 272.
- 508 Cf. N.A. Dahl, Christ, Creation and the Church, *The Background of the New Testament and its Eschatology* (ed. W.D. Davies, D. Daube) In Honour of C.H. Dodd, Cambridge 1956, 429 over het Nieuwe Testament, m.n. de brieven van Paulus. "The distinction between 'real' and 'ideal' preexistence is often fluid, and so is also the distinction between existence from the foundation of the world, pre-creational or eternal existence."
- 509 Simon, *Sponsa Cantici* 19: "Kann man so in einem gewissen Sinne von einer "präexistenten Kirche" sprechen...". Cf. Holböck, *Das Mysterium der Kirche* 213, die zegt, dat al het pneumatische in zekere zin prae-existent is, een voorwereldlijk gegeven.
- 510 Lieske, *Die Theologie der Logosmystik* 33-34.

- 511 Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 39.
 512 Bouyer, *Zur Kirchenfrömmigkeit* 111.
 513 *Hoogl.com.prol.* (GCS VIII,84,21-85,1).
 514 *Mat.com.XVII,15* (GCS X,628,13-29); 16 (631,17-22).
Vide supra p.112-113.
 515 *Mat.com.XVII,33* (GCS X,692,5-13).
 516 *idem* (692,13-22).
 517 Cf.Crouzel, *Virginité* 22-23.
 518 Cf.Chênevert, *op.cit.* 32.
 Vogt, *Das Kirchenverständnis* 340 haalt teveel uit de tekst, als hij *κυριώτερον* interpreteert als "also mehr noch als von der Vereinigung des einzelnen mit dem Herrn nach 1 Kor.6,17".
 519 *Hoogl.com.prol.* (GCS VIII,85,16-25).
 Chênevert, *op.cit.* 63-68, 249-252 ziet hierin weer een aanduiding van de terugkeer tot de prae-existente kerk.
 520 *Num.h.XXIII,11* (GCS VII,223,14-15).
 521 Minear, *Images of the Church* 56.
 522 F.Graffin, *Recherches sur le thème de l'Église-Épouse dans les liturgies et la littérature patristique de langue syriaque*, *OrSyr* III(1958),317-336 (m.n.317-318); B.Botte, *Les dimanches de la Dédicace dans les églises syriennes*, *OrSyr* II(1957),65-70.
 523 *Hoogl.com.I* (GCS VIII,113,5-8).
 524 *Gen.h.XIV,1,16-20* (SC 7bis, 334-336).
 525 v.Balthasar, *Sponsa Verbi* 7.

HOOFDSTUK 3: FAMILIA CHRISTI.

- 1 *Mat.com.XIV,17* (GCS X,326,1-11): "En de Heer heeft als man vanwege de kerk de Vader verlaten, bij wie Hij was, toen Hij 'in de gestalte Gods' (*Phil.2,6*) was. Hij heeft ook Zijn moeder verlaten - Hij was immers ook zoon van het Jerusalem dat boven is - en heeft Zich gehecht aan Zijn vrouw...". Cf.*Jer.h.X,7,6-8* (SC 232,410).
- 2 *Hoogl.com.II* (GCS VIII,133,27-31; cf.17-27).
- 3 *Hoogl.com.III* (198,10-16).
- 4 *Ps.cat.131(130),2* (*Pitra III,328-329*).
- 5 *Hoogl.com.II* (GCS VIII,133,31-134,2); cf.*Lev.h.XI,3,3-5* (SC 287,158): "De naam van de vader is een groot mysterie en de naam van de moeder is een eerbiedwaardig geheim. Uw vader naar de geest is God, Uw moeder is het hemels Jerusalem." Idem 10-11 (160): "In de eerste plaats is dus God Uw Vader, die Uw geest heeft voortgebracht en die gezegd heeft: 'Ik heb zonen voortgebracht en opgevoed' (*cf.Jes.1,2*)."
- 6 *Mat.com.XIV,13* (GCS X,309,32-310,18); cf. *XI,17* (62,23-63,1).
 Voor Christus als vader zie o.a. *Mart.Iust.4,8* (Knopf 16,34-17,3) en voor de Logos als vader en als moeder *Clemens, Paed.I,vi,42,2-3* (GCS I,115,18-22).
- 7 *Peri Pascha 44,28-36* (240); cf.45,33-46,13 (242-244): "Vanwege de opvoeding naar hem toe (*sc.de Prins, de Boze*) in de tijd van hun onnozelheid, zoals ze opgevoed werden, niet gedachtig aan hun Moeder van nature en hun Vader die zei: 'Ik heb wel terdege gezien de ellende van Mijn volk, dat in Egypte is' (*Ex.3,7-8*)."
- 8 *Ezech.h.IV,1,143-146* (SC 352,162).
- 9 *Ezech.h.IV,1,138-142* (162).
- 10 *Ezech.h.IV,3,5-16* (168).
- 11 *Gen.cat.29,31* (*Lomm.VIII,79*).
- 12 *Ezech.h.VI,3,9-15* (SC 352,216); cf.15-51 (216-218); *IX,1,48-112* (296-302).
- 13 *Ezech.h.VII,5,8-14* (262); cf.*Ezech.cat.16,19-20* (*Lomm.XIV,102*).
 Tegenover het zondige Jerusalem staat het Jerusalem dat boven is: "Het Jerusalem echter, dat vrij is van de slavernij van de zonde, dat wat z'n wandel betreft boven is, dat onze Moeder is (*cf.Gal.4,26; Rom.6,17-18.20*), doodt de profeten niet en stenigt niet degenen die tot haar gezonden worden." (*Mat.com.ser.28* (GCS XI,52,24-26))
 Tertullianus, *De praescr.XLII,10* (SC 46,149) zegt, dat heretici zonder moeder zijn, d.w.z. ze hebben de kerk, het hemels Jerusalem niet tot moeder.
- 14 *Ef.com.XXV,6-9* (*JThS III(1902),561*); cf.*Num.h.XX,2* (GCS VII,188,25-27).

- Cf. *Mat.com.ser.16* (GCS XI,29,23-32): Wiens leven aan de afgoderij is gewijd wordt zoon van het Gehenna genoemd. Uitdrukkingen als zonen van de hoererij, zonen des doods, zonen van het Gehenna zijn hebraïsmen; cf. A. Oepke, *παῖς κτλ.*, *ThWNT* V,638. Origenes maakt graag van deze hebraïsmen gebruik; cf. Harl, *Origène et la fonction révélatrice* 271.
- 15 *Mat.com.fr.470,7-10* (GCS XII,195). In *Ex.h.X,4,59* (SC 321,324) verstaat hij daarentegen onder zwangeren degenen die de eerste beginselen van het geloof in zich dragen.
- 16 *Ezech.cat.16,3* (Lomm.XIV,81).
- 17 *1 Sam.h.I,5,32-90* (SC 328,110-114).
Uitvoeriger vide supra p.16-17.
- 18 *Gen.h.VI,3,36-55* (SC 7bis,192).
Voor deze overdrachtelijke interpretatie van ontvangen en bevalling in de Bijbel zie ook: *Lev.h.XII,7,42-45* (SC 287,194).
Plumpe, *Mater Ecclesia* 76 maakt een fout, als hij van *Gen.h.VI,3,36-37* (192) "*Tunc ergo...parient Ecclesiae filios*" zegt, dat hier "*parturitio and generatio* is ascribed to individual churches on earth". Origenes schrijft namelijk volledig: "*Tunc ergo et domus Abimelech et ancillae eius, quas sanavit Dominus, parient Ecclesiae filios.*" *Ecclesiae* is dus geen nom.plur., maar dat.sing. Voor het citaat uit *Jes.54,1*, dat niet alleen bij Paulus (*Gal.4,27*) voorkomt, maar i.v.m. de kerk uit de heidenen ook bij 2 Clem., Irenaeus, Clemens, Cyprianus en Ambrosius, zie: Plumpe, *op.cit.22,43-44,66,104*; Müller, *Ecclesia-Maria* 34,56, 105-106,173; Delahaye, *Ecclesia Mater* 76, 113.
Veel van de hier door Origenes geuite gedachten komen we bijv. ook tegen bij Ambrosius. Zo zegt deze in *De virg.I,vi,31* (PL 16,197 C): 1. de kerk is moeder (maagd) en baart ons; 2. zwanger geworden van de Heilige Geest; 3. ook wordt verwezen naar *Jes.54, 1* en 4 en wordt een parallel getrokken tussen deze vruchtbaarheid van de kerk en van de individuele ziel.
- 19 Rondeau, *Le commentaire* 344.
- 20 *Ps.cat.113(112),9* (Lomm.XIII,53).
- 21 Vide supra p.23-26.
- 22 *Gen.cat.29,31* (Lomm.VIII,79); cf. *Lev.h.XII,7,34-45* (SC 287,194).
Zie verder: Rahner, *Symbole der Kirche* 29-35; Müller, *op.cit.44-45,81,112-117*.
Voor deze gedachte bij Hippolytus zie: Delahaye, *op.cit.91-92*.
- 23 *Mat.com.fr.281 A,11-15* (GCS XII,126); cf. *fr.281 B,5-14* (ibid.). In *Rom.com.IV,6* (Lomm.VI,276-277) brengt hij *Mat.12,50* in verband met *Gal.4,19* en *1 Tim.2,15* en trekt dan dezelfde conclusies: "*Wie zal dus de moeder van Jezus zijn dan degene van wie de moederschoot gestorven is? Opdat ze zo pas kinderen der kuisheid baart.*" D.w.z. ze moet niet alleen in geloof, maar in alle deugden de

- volmaaktheid bezitten, zodat ze zuiver van geest, heilig van lichaam en onbevlekt van daden is.
- Zie ook: Hieronymus, *Mat.com.II*, 647-649 (CChr.SL 77, 100): "Diegenen zijn mijn moeder, die Mij dagelijks voortbrengen in de zielen der gelovigen. Diegenen zijn mijn broeders, die de werken van mijn Vader doen." Evenzo in zijn *Jes.com.XVIII*, lxvi, 7, 42-46 (CChr.SL 73A, 776): Christus wordt overal geboren waar mensen het geloof omhelzen.
- 24 *Ps.cat.* 106(105), 3 (Cadiou 91).
Cf. 1 *Sam.h.I*, 18, 17-33 (SC 328, 150-152): de vruchtbaarheid van het vlees in vleselijke werken, zoals hoererij e.d., moet eerst verwelken om zich ten dienste van de gerechtigheid te stellen. Door geloof en de genade van de Heilige Geest brengt de ziel, die eerst steriel was, dan vruchten der gerechtigheid voort (cf. *Jac.* 3, 18).
- 25 Plumpe, *op.cit.* 1-4; Müller, *op.cit.* 19-26; Delahaye, *op.cit.* 53-65.
- 26 *Vide supra* p. 140.
Zie ook: Plumpe, *op.cit.* 5-6; Müller, *op.cit.* 20-26; Delahaye, *loc.cit.*; Schmid, *Brautschaft* 554; Bouyer, *Zur Kirchenfrömmigkeit* 110, die meent, dat de kerk als moeder ondergeschikt is aan de kerk als bruid en Dassmann, *Ecclesia vel anima* 136 n. 76, die deze mening deelt.
- 27 Marcion wordt geciteerd in Tertullianus, *Adv.Marc.V*, 4, 8 (CChr.SL 1, 673): na een mixture van *Gal.* 4, 22-24 en *Ef.* 1, 21 zegt Marcion n.a.v. "de vrije": "quae est mater nostra, in quem repromisimus sanctam ecclesiam". A. Engelbrecht heeft t.a.v. deze lezing van de codex Montepesullanus 54 (saec. XI) en van de editie van Beatus Rhenanus als tekstverbetering voorgesteld: "in quam repromisimus sanctam ecclesiam, quae est mater nostra", wat door Aem. Kroymann (= tekst van CChr) is overgenomen. De brief van de martelaren wordt geciteerd door Eusebius, *H.E.V*, i, 1-ii, 8 (m.n.i, 45) (SC 41, 6-26).
Cf. Plumpe, *op.cit.* 35-41; Müller, *op.cit.* 41-42; Delahaye, *op.cit.* 83-84.
- 28 Hermas, *Vis.III*, 9(17), 1 (SC 53, 122) en 9 (124).
Cf. Plumpe, *op.cit.* 22; Müller, *op.cit.* 30-33; Delahaye, *op.cit.* 77-78.
- 29 Cf. Plumpe, *op.cit.* 22-44; Müller, *op.cit.* 34-86; Delahaye, *op.cit.* 73-95. Voor het gebruik door Hieronymus zie: Bodin, *Saint Jérôme et l'Église* 249-250.
- 30 Cf. Plumpe, *op.cit.* 45-62; Müller, *op.cit.* 86-97; Delahaye, *op.cit.* 95-100.
- 31 Cf. Plumpe, *op.cit.* 81-108; Müller, *op.cit.* 97-99; Delahaye, *op.cit.* 100-108.
- 32 S. Tromp, *Ecclesia Sponsa Virgo Mater*, Gr. XVIII (1937), 18-19.
- 33 Cf. Plumpe, *op.cit.* 35; Delahaye, *op.cit.* 74.
- 34 Delahaye, *op.cit.* 96.
- 35 *idem* 116.

- 36 *idem* 96.
- 37 Clemens, *Strom.* VI, xvi, 146, 2 (GCS II, 507, 3-5); cf. Delahaye, *op.cit.* 108-115.
Bij Philo is de wijsheid als moeder een veel voorkomend thema: *Leg.all.* II, 49 (I, 100, 7); *Quod det.pot.* 54 (270, 26); 116 (284, 21); *De ebr.* 31 (II, 176, 11); *De conf.ling.* 49 (239, 1); *Quis rer.div.her.* 53 (III, 13, 11); *De fuga* 109 (133, 17) e.a.
- 38 Clemens, *Paed.* I, v, 21, 1 (GCS I, 102, 10-13); vi, 42, 1 (115, 10-16).
- 39 Cf. Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 69-71.
- 40 *Hoogl.com.prol.* (GCS VIII, 84, 12-26).
- 41 *Hoogl.com.* II (130, 14-131, 16).
- 42 *Lev.h.* XII, 4, 37-38 (SC 287, 180).
- 43 Plumpe, *op.cit.* 76 typeert Origenes' uitspraken over de kerk ten onrechte als "his over-emphasis on the Church as a caelestis urbs and his evident disinclination to regard her, as she actually was in good part, in conditione terrenae alicuius urbis"; cf. 72, 74.
Delahaye, *op.cit.* 115-116 drukt zich nauwkeuriger uit, als hij zegt, dat de hemelse kerk de liefde van Origenes heeft, maar dat hij ook oog heeft voor "le mystère de l'Église, comme lieu où Dieu agit dans le monde" en dat hij hiervoor graag het beeld van de bruid of de moeder gebruikt.
- 44 *Lev.h.* XII, 4, 27-40 (SC 287, 178-180). In *Lev.h.* XI, 3, 10-27 (160) spitst hij de zonde toe op de zonde tegen de ouders: wie zijn aardse vader niet eert, bezondigt zich daardoor ook aan zijn hemelse Vader en wie zijn aardse moeder onrecht aandoet, kwetst hierin ook de hemelse moeder, het hemels Jerusalem; zie ook XI, 3, 3-13 (158-160); 38-47 (162).
Cf. Basilius, *Ep.* XLI, 1 (Courtonne I, 96-97): "de moeder die allen voedt, de Kerk, kwetsen".
- 45 *Num.h.* XIII, 2 (GCS VII, 109, 29-110, 1).
- 46 *idem* (110, 10-11); cf. *Lev.h.* VII, 5, 51-54 (SC 286, 338): "Maar als gij zonen van de kerk zijt, als ge in de mysteriën van het Evangelie ingedompeld zijt, als het Woord dat vlees geworden is (cf. *Joh.* 1, 14) in U woont, erkent dan, dat wat wij zeggen van de Heer is, opdat niet misschien 'wie niet kent, niet gekend wordt' (cf. 1 *Cor.* 14, 38)."
- 47 *Ps.cat.* 50(49), 21 (Cadiou 81); cf. *Ps.* 37(36) h. III, 4 (Lomm. XII, 186).
- 48 *Vide supra* p. 144.
- 49 *Hoogl.com.prol.* (GCS VIII, 74, 10-18).
- 50 *Gen.h.* VI, 3, 48 (SC 7bis, 192); zie ook: *Spr.cat.* 17, 25 (PG 17, 201 BC), maar v. Balthasar, *Die Hiera* 193 n. 13 rekent dit fragment tot de "nicht identifizierbare Stücke".
Cf. Vogt, *Das Kirchenverständnis* 228.
- 51 *Spr.cat.* 17, 25 (PG 17, 201 B); de authenticiteit van dit fragment is dubieus; zie vorige noot.
De combinatie van God als Vader en de kerk als moeder treffen we ook aan bij Tertullianus, *De monog.* VII, 9

- (CChr.SL 2,1239) en Cyprianus, *De unit.eccl.* 6,149-150 (CChr.SL 3,253).
- 52 v.Balthasar, *art.cit.*193-194.
- 53 Delahaye, *Ecclesia Mater* 184-185.
- 54 1 *Sam.h.I*,18,7-11 (SC 328,150); cf.*Mat.com.XIV*,5 (GCS X,283,4-7): "het getal zeven schijnt 'rust' te behelzen".
- Uitvoerige speculaties over het getal zeven komen voor bij Philo, bijv. *Leg.all.I*,8-16 (I,63,6-65,2) en bij Clemens, *Strom.VI*,xvi,137,4-143,3 (GCS II,501,20-505,5), die van hem afhankelijk is. Toch zijn er ook verschillen. Philo, *De spec.leg.II*,214 (V,139,17-19) geeft aan ἐβδουμάς de functie van moeder, terwijl Clemens, *Strom.VI*,xvi,140,1 (503,3-5) zegt: "met recht neemt men derhalve aan, dat het getal zeven geen moeder en geen nakomelingen heeft, als men de sabbat verklaart en daarin een aanduiding ziet van de aard van de rusttijd, waarin 'men niet ten huwelijk neemt of ten huwelijk genomen wordt' (cf.*Mat.22*,30 c.p.)."
- Zie voor beide auteurs verder: Siegfried, *Philo von Alexandria* 181,225,344.
- 55 Plumpe, *Mater Ecclesia* 76 stelt die vraag wel.
- 56 *Ps.cat.*48(47),6 (Cadiou 80).
- 57 *Ex.h.X*,4,7-8 (SC 321,320).
- 58 *Spr.cat.*1,8 (PG 17,157 A).
- 59 *Spr.cat.*20,20 (PG 17,212 A).
- Over deze voeding lezen we bij Clemens, *Paed.I*,vi,42,1 (GCS I,115,12-16), dat de kerk als moeder voedt met het Woord én in *Strom.VII*,xvi,93,5 (GCS III,66,14-18), dat Christus als de ware Vader en leraar der waarheid de uitverkoren zielen nieuw geboren laat worden en nieuw schept en voedt. Hieronymus, *Jes.com.XVIII*,lxvi,10,22-28 (CChr.SL 73A,778) zegt: het Woord van God is de melk van de moederborst van de kerk. De kerk brengt kinderen voort en voedt hen tot ze volwassen zijn (*Ep.*52,6 (Labourt II,180)); *Jes.com.XIII*,xlix,22,39-50 (CChr.SL 73A,546)). Cf.Bodin, *Saint Jérôme et l'Église* 241,249-250.
- 60 v.Balthasar, *Die Hiera* 193 n.10; zie echter Vogt, *Das Kirchenverständnis* 227,296-297, die argeloos Origenes voor de auteur houdt.
- 61 v.Balthasar, *art.cit.*195 n.18; cf.Procopius *Spr.com.*20,20 (PG 87,2,1786 A).
- Zie echter: Plumpe, *op.cit.*65 n.6 en Vogt, *op.cit.*325, die stilzwijgend van het auteurschap van Origenes uitgaan.
- 62 Clemens, *Paed.I*,vi,42,3 (GCS I,115,20-22); Philo, *De fuga* 50-52 (III,121,4-18) n.a.v. Bethuël ("dochter van God"), de vader van Rebekka die de wijsheid voorstelt. Een voorbeeld van bisexualiteit in de christelijke kunst geeft W.Hirschberg, *Bemerkungen zu einem doppelgeschlechtlichen Korpus aus dem alten Kongoreich, Christliches Afrika, Kunst und Kunsthandwerk in Schwarzafrika* (ed.J.F.Thiel), St.Augustin 1978,40-53 (cf.13), die ook verdere literatuur geeft.

- 63 Gen.h.X,1,1-10 (SC 7bis,254); cf.VIII,1,17 (194).
- 64 Gen.h.X,1,10-17 (254).
 Vogt, *op.cit.* 226 n.57 meent, dat met *remissio* niet de zondevergeving wordt bedoeld, maar *ontspanning*, *afleiding*, een betekenis die ἀφεισις ook kan hebben. Cf.Liddell-Scott, *Lexicon* sub voce 3.
 Grotz, *Die Entwicklung des Bussstufenwesens* 285-286 gaat wèl uit van de betekenis zondevergeving.
 Over het medelijden van een moeder met haar kinderen lezen we ook in Jer.h.fr.10 (GCS III,202,2-7): het gaat daar over goddelozen die de bruidegom Christus hebben verloren "en", zo vervolgt Origenes, "als zij omgekomen zijn, lijden ook de moeders, die 'hen in Christus hebben voortgebracht' (1 Cor.4,15) en 'barensweeën hebben, totdat Christus in hen gestalte heeft gekregen' (cf.Gal. 4,19) en hen na de melk met stevig voedsel tot knapen hadden grootgebracht (cf.1 Cor.3,2; Hebr.5,13-14)."
 In de brief van de christenen uit Lyon en Vienne wordt gesproken over de vreugde, die de kerk als maagdelijke moeder beleeft aan degenen die eerst Christus hebben verloochend, maar daarna herroepen en Hem belijden. Cf.Eusebius, *H.E.V.*, i,45 (SC 41,18).
 Zie ook nog *Spr.cat.* 17,25 (PG 17,201 B): "En over degenen die in de kennis en wijsheid van God zijn opgevoed, verheugt zich God, onze Vader, en de kerk, de moeder. Maar over hen die niet zijn opgevoed, heeft ze zorg en verdriet, omdat we ons niet willen bekeren en gered worden, maar bij het kwade blijven." Voor bijv. Cyprianus: Delahaye, *Ecclesia Mater* 101,103.
- 65 Cf.Vogt, *Das Kirchenverständnis* 228-229.
 Reeds in 2 Joh.1,1 komt de plaatselijke kerk als moeder voor in "de uitverkoren vrouwe". Er wordt verwezen naar haar kinderen en naar haar zuster (2 Joh.1,13), d.w.z. naar een andere plaatselijke gemeente. Zie hiervoor: Minear, *Images of the Church* 54.
- 66 Vide *supra* p.146-147.
- 67 *Spr.cat.* 17,25 (PG 17,201 C); zie bij noot 50.
- 68 *Spr.cat.* 17,25 (201 C).
- 69 *Mat.com.* XV,25 (GCS X,424,1-5); cf.*Openb.cat.* XXX (36,26-37,8).
- 70 *Ps.cat.* 78(77),3-6 (Pitra III,112-113); cf.*Lev.h.* VI,6,50-55 (SC 286,294).
- 71 *Ezech.h.* IV,5,4-13 (SC 352,174-176); cf.*Ezech.cat.* 14,20 (Lomm.XIV,216).
 Zie ook: Rahner, *Symbole der Kirche* 34 n.34.
- 72 *Rom.com.* VIII,9 (Lomm.VII,255-256).
- 73 *Luc.h.* XX,5 (SC 87,284-286).
- 74 SC 87,286 n.1.
- 75 Zie behalve de in n.25 genoemde litteratuur nog: Straub, *Die Bildersprache* 33,50; W.Michaelis, *μήτηρ*, *ThWNT* IV, 645-647; Minear, *Images of the Church* 53-54.
- 76 Zie: P.Lobstein, *Quelques aspects de la notion de l'Église*. II. La maternité de l'Église, *RHPPh* I(1921), 61-76 (m.n.65-71).

- 77 Clemens, *Paed.I,v,21,1* (GCS I,102,10-13).
 78 *idem* I,vi,42,1 (115,12-16).
 79 *idem* III,xii,99,1 (290,3-5).
 80 Delahaye, *Ecclesia Mater* 115-121 (m.n.120).
 81 Plumpe, *Mater Ecclesia* 79-80.
 82 Dassmann, *Ecclesia vel anima* 136 n.76.
 83 *Vide supra* p.144-149.
 84 Plumpe. *op.cit.*72,74,76.
 85 Delahaye, *op.cit.*115(-121).
 86 *idem* 88-89.
 87 *idem* 107.
 88 *Vide supra* p.145-149.
 89 *idem* 144-145.
 90 Bouyer, *Zur Kirchenfrömmigkeit* 110.
 91 Dassmann, *Ecclesia vel anima* 136 n.76.
 92 *Vide supra* p.140,146.
 93 *idem* 145-148.
 94 Cf.Vogt, *Das Kirchenverständnis* 225; Schmid, *Brautschaft* 555.
 95 *Vide supra* p.xxiv-xxv.
 96 Cf.Schmid, *art.cit.*555; Tromp, *Ecclesia Sponsa* 18, Dassmann, *Ecclesia vel anima* 136.
 97 *Jes.h.II,1* (GCS VIII,250,26); *Hoogl.h.II,3* (SC 37bis, 112).
 Cf.Dassmann, *art.cit.*137: "Die Gleichsetzung von Kirche und Seelen geht so weit, dass der Gedanke einer den Gläubigen als Mutter gegenüberstehenden Kirche fast gänzlich fehlt." (cf.136)
 Zie verder voor Origenes: Müller, *Ecclesia-Maria* 111-112; voor anderen: Delahaye, *Ecclesia Mater* 84,100,107-108.
 98 Clemens, *Paed.I,v,18,4* (GCS I,101,3).
 99 Schmid, *art.cit.*555.
 100 *Vide supra* p.143.
 101 *idem* 147.
 102 *Joh.com.XXXII,xxx(19),374* (GCS IV,476,25-477,4). *Idem* 369-370 (476,10-16): omdat een *τεκνίον* in ieder geval ook een *τέκνον* is, is iemand die *τέκνον* is, beslist niet volmaakter dan wie *τεκνίον* is.
 Cf.Clemens, *Protr.X,92,3* (GCS I,68,2-3): "Wie zou graag slaaf zijn, als hij zoon van God kan zijn?"
 Voor de contrastering van slaaf en zoon van God in het Nieuwe Testament zie: E.Schweizer, *υἱὸς καὶ*, *ThWNT* VIII,365, 376,394-395.
 103 *Rom.com.III,1* (Lomm.VI,166); cf.*Ef.com.IX,219-224* (*JThS* III(1902),404); *Joh.com.XX,xxxiii(27),290-291* (SC 290, 300).
 104 *Jer.h.IX,4,58-74* (SC 232,392); cf.*De Or.XXII,4* (GCS II,349,3-15); *Ex.cat.20,5-6* (Lomm.VIII,327); *Ps.cat.102(101),21* (Pitra III,196); *Ezech.h.VI,3,44-58* (SC 352,218); *Luc.h.fr.67* (Ra 156) (SC 87,514-516).
 Voor zonen van de Duivel zie: Schweizer, *art.cit.*366-367.
 105 *Jer.h.V,2,22-29* (SC 232,282); cf.1,46-2,15 (280-282);

- Ps.cat.119(118),125 (Lomm.XIII,94); 123(122),2 (Pitra III,320-321); Mat.com.XIII,11 (GCS X,209,11-210,2); Mat.com.ser.2 (GCS XI,3,22-26).
Cf.H.Rengstorf, *δοῦλος κτλ.*, ThWNT II,267-279.
Voor de aflossing van de ene slavernij door de andere in het Nieuwe Testament zie: D.von Allmen, *La famille de Dieu. La symbolique familiale dans le paulinisme* (OBO 41), Fribourg e.S.-Göttingen 1981,199-206.
- 106 Rom.com.VII,2 (Lomm.VII,89-90); cf.5 (106); 7 (122).
Cf.Nemeshegyi, *La paternité de Dieu* 178-179.
Zie ook: Clemens, Paed.I,vi,33,4-34,1 (GCS I,110,5-19).
- 107 Ps.cat.113(112),1-2 (Pitra III,232); De Or. XVI,1 (GCS II,336,10-20).
- 108 Ps.cat.113(112),1-2 (Pitra III,232); cf.prol.(ibid.).
In het Oude testament is anders dan in het Nieuwe Testament de tegenstelling zoon - knecht zeldzaam; de woorden komen er vaak voor in parallelismus membrorum: 1 Sam.25,8; 2 Kon.16,7; Mal.1,6; 3,17.
- 109 De Or.XVI,1 (GCS II,336,10-20).
Cf.Rengstorf, art.cit.278-279.
- 110 *ibid.*; cf.Dial.c.Heracl.15,12-23 (SC 67,86).
- 111 Ps.cat.2,11 (Lomm.XI,406-407); Rom.com.IV,9 (Lomm.VI,301); VII,3 (Lomm.VII,90).
- 112 Rom.com.I,1 (Lomm.VI,11).
- 113 *idem*, (13).
Voor slaven van Christus in het Nieuwe Testament zie: Rengstorf, art.cit.277-280.
- 114 Ef.com.III,21-27 (JThS III(1902),237); cf.De Or.XXII,4 (GCS II,348,23-349,15).
- 115 Joh.com. V fr. (SC 120,394); cf.XX,xvii(15),135-139 (SC 290,224-226); xxxiii(27),287-292 (296-300); Rom.com.VII,1 (Lomm.VII,86-87); 9 (134); Ef.com.III,17-21 (JThS III(1902),237); IX,219-224 (404); Jes.com.1 (Lomm. XIII,235); C.Cels.I,57,1-11 (SC 132,230-232).
Origenes richt zich met dergelijke opmerkingen tegen de gnostiek, die wel uitging van een natuurlijk goddelijk zoonschap van de mens. Zie: Crouzel, *Théologie* 106-109; Blanc, *Introduction* (SC 290,30-31,33); Harl, *Origène et la fonction révélatrice* 270 n.4, 271.
Voor het Nieuwe Testament zie: Cerfaux, *La Théologie* 24-25,62-65; Ridderbos, *Paulus* 218-220,222; W.Grundmann, *Die νήπιοι* in der Urchristlichen Paränese, NTS V(1958-59),188; A.Schenker, *Gott als Vater -Söhne Gottes. Ein vernachlässigter Aspekt einer biblischen Metapher*, FZPhTh XXV(1978),7-8; G.Schrenk, *πατήρ κτλ.*, ThWNT V, 988-989; Schweizer, *υἱός*, 392-393; *idem*, *υἱοθεσία*, ThWNT VIII,402; Oepke, *παῖς κτλ.* 652.
Clemens, Strom.V,xiii,84,2 (GCS II,382,6-10) stelt tegenover de Heiland ("de ware Zoon") degene die tot profeet gezalfd zijn, als *παῖδες θεοῦ*, waarbij de betekenis slaven op de achtergrond misschien meespeelt.
- 116 Rom.com.VII,7 (Lomm.VII,121-122).

- 117 Jes.h.VII,1 (GCS VIII,279,24-27): opdat Hij ons Zijn huisgenoten (*domestici*) zou maken in plaats van vreemdelingen (*alieni*).
- 118 Rom.com.VII,15 (Lomm.VII,162): "Terecht wordt hij die door de komst en het Woord van God geboren wordt, niet zoon van het vlees, maar zoon van God genoemd."
- 119 Rom.com.VII,5 (Lomm.VII,110); cf. Peri Pascha 41,5-16 (234): "door het bloed van Christus als van een onberispelijk Lam (Jes.53,7; Lev.23,12)". Voor het Nieuwe Testament zie: Gal.4,5 en Rengstorff, *δοῦλος* κτλ. 277.
- 120 De Or.XXII,4 (GCS II,348,18-349,2).
- 121 De Or.XXVII,12 (370,28-29).
- 122 Mat.com.ser.16 (GCS XI,29,23-32). Cf. Nemeshegyi, *La paternité* 182-187 (m.n.186); Harl, *Origène et la fonction révélatrice* 275-276.
- 123 Peri Pascha 41,5-16 (234); cf. Jes.com.1 (Lomm.XIII,235); De Or.XV,4 (GCS II,335,24-27); Mat.com.XVII,36 (GCS X,702,19-703,6); ook Clemens, *Protr.*II,27,3 (GCS I,20,13-15); Irenaeus, *Adv.haer.* III,16,3,83-97 (SC 211,296-298). Cf. Blanc, *Introduction* (SC 290,32-33); Nemeshegyi, *op.cit.*161-173; Harl, *op.cit.*273-279. Voor het Nieuwe Testament zie: Gal.3,28-29; Rom.4,16-25; Minear, *Images of the Church* 167-171; v.Allmen, *La famille de Dieu* 165-181; Ridderbos, *Paulus* 216; Grundmann, *Die νῆπιοι* 188; Schweizer, *υἱός* 395; Schrenk, *πατήρ* 987-989,997-1000.
- 124 Ps.38(37) h.II,3 (Lomm.XII,264).
- 125 Rom.com.VII,15 (Lomm.VII,163). Cf. Schweizer, *υἱοθεσία* 402.
- 126 Rom.com.VII,15 (Lomm.VII,162-163). Cf. Ef.1,5; zie verder: Ridderbos, *Paulus* 214-216; Schenker, *Gott als Vater* 3-8.
- 127 Ps.cat.103(102),13 (Pitra III,199): "gelijk zich een vader ontfermt over zijn kinderen...". Cf. Nemeshegyi, *op.cit.*133,158-159; Vogt, *Das Kirchenverständnis* 319; zie ook: Schweizer, *υἱός* 392-393.
- 128 Ps.cat.29(28),1 (Lomm.XII,119).
- 129 Rom.com.VII,9 (Lomm.VII,132).
- 130 Rom.com.VII,13 (155). Cf. Nemeshegyi, *op.cit.*162-163,174,176,181. Zie verder: G.Fohrer, *υἱός*, *ThWNT* VIII,352-354; E.Lohse, *υἱός*, *ThWNT* VIII,360-361.
- 131 Rom.com.IV,2 (Lomm.VI,249); cf.7 (283).
- 132 Ezech.h.IX,1,58-61 (SC 352,298); cf. Harl, *Origène et la fonction révélatrice* 270-271
- 133 Ezech.h.VI,3,13-19 (216); Rom.com.IV,2 (Lomm.VI,249).
- 134 Gen.h.VII,4,8-11 (SC 7bis,204).
- 135 Gen.h.VII,4,13-21 (204); cf.1-6 (204).
- 136 Rom.com.IV,6 (Lomm.VI,271).

- Over Gal.3,6-29 en Rom.4 zie: v.Allmen, *La famille de Dieu* 68-112; cf.278; Schrenk, *πατήρ* κτλ., *ThWNT* V,1006; Schweizer, *υἱός*, *ThWNT* VIII,366.
- 137 *Joh.com.XX,ix,63* (SC 290,186-188); cf.ii,2-vi,45 (156-178).
Cf.Crouzel, *Théologie* 219-220; Blanc, *Introduction* (SC 290,12-17); Vogt, *Das Kirchenverständnis* 93-94.
- 138 *Rom.com.IV,2* (Lomm.VI,249).
Voor het Nieuwe Testament zie: Minear, *Images of the Church* 76-78.
- 139 *Joh.com.XX,ix,62* (SC 290,186).
Zie ook: Ridderbos, *Paulus* 215.
- 140 *Joh.com.XX,ix,64* (188).
- 141 *Lev.h.XII,5,61-66* (SC 287,188).
- 142 *Ps.cat.59*(58),7 (Pitra III,63).
- 143 *Mat.com.XI fr.* (GCS XII,7,13-16).
- 144 *Mat.com.XI,17* (GCS X,64,7-17); cf.*Mat.com.fr.337* (GCS XII,146).
- 145 *Mat.com.XVII,4* (GCS X,587,21-588,26); cf.*Mat.com.fr.419* (GCS XII,175); cf.*Ps.cat.123*(122),2 (Pitra III,320-321): wie de geest van het zoonschap heeft, zet direct het bevel van de Heer, zijn God, in daden om. Zie ook: Hieronymus, *Mat.com.III,1502-1537* (CChr.SL 77,193-195).
Voor het tekstcritische probleem van *Mat.21,28-32* verwijs ik naar J.Schmid, *Das textgeschichtliche Problem der Parabel von den zwei Söhnen Mt.21,28-32, Evangelienforschung. Ausgewählte Aufsätze deutscher Exegeten* (ed.J.B.Bauer), Graz-Wien-Köln 1968, 199-220.
Schmid (217 n.23) maakt overigens een fout, als hij zegt, dat bij Origenes de neen-zegger Israël is en de ja-zegger de kerk uit de heidenen. Het omgekeerde is het geval. Origenes gaat uit van een wereldwijd perspectief van de kerk: de Joden zijn slechts één aspect. De kerk van den beginne is de wereldkerk. Hierop acht hij *Rom.8,29* van toepassing. Zie: *Mat.com.XVII,4* (GCS X,587,21-590,27); *Mat.com.fr.419* (GCS XII,175).
- 146 *Mat.com.XVII,5* (GCS X,590,18-27).
- 147 *De Or.XXII,2* (GCS II,346,29-347,16); cf.1 (346,19-28).
- 148 *Mat.com.ser.11* (GCS XI,22,13-18); cf.Harl, *Origène et la fonction révélatrice* 270-272. Zo spreekt Philo erover, dat kinderen hun vaders navolgen: *De sacr.Ab.68* (I,230,7); *De conf.ling.63* (II,241,20).
Voor zonen als leerlingen en navolgers in het Nieuwe Testament zie: v.Allmen, *La famille de Dieu* 226-228; Grundmann, *Die νήπιοι* 197,205; Oepke, *παῖς*, *ThWNT* V, 638; Schrenk, *πατήρ*, *ThWNT* V,977.
- 149 *Rom.com.V,1* (Lomm.VI,342-343).
- 150 *Rom.com.V,2* (353); cf.Clemens, *Paed.I,v,17,3* (GCS I,100, 12-16) en Irenaeus, *Adv.haer. IV,41,3,72-74* (SC 100,992) waar gesproken wordt over God als de (Vader en) Leraar en de gelovigen als discipelen (cf.*Mat.23,8-10*).
- 151 *Rom.com.VII,4* (Lomm.VII,103); cf.Schrenk, *art.cit.*1006-1007.
- 152 *Mat.com.ser.2* (GCS XI,3,3-22) n.a.v. *Mat.22,36*, de

- aanspraak "Meester" én de vraag naar het grote gebod.
 153 *Vide supra* p.154.
 154 *Ezech.h.IV,5,7-26* (SC 352,174-176). Ook in *Mat.com.XIII, 11* (GCS X,209,1-10) noemt Origenes in één adem zonen van God, zonen van Zijn Zoon en zonen van één van de zonen van God, die hij stelt tegenover de zonen van de koningen der aarde.
 T.a.v. de zonen van Paulus zie: v.Allmen, *La famille de Dieu* 181-199, die ook ingaat op de relatie tussen "la famille de Paul" en "la famille de Dieu".
 155 *Vide supra* p.154.
 156 Vogt, *Das Kirchenverständnis* 225,316-320; Nemeshegyi, *La paternité* 200-201.
 157 *Vide infra* p.160-161.
 Voor het Nieuwe Testament zie: Grundmann, *Die νήπιοι* 204-205.
 158 *Ezech.h.IV,5,26-30* (SC 352,176).
 159 *Hoogl.com.III* (GCS VIII,193,17-22) n.a.v. *Hoogl.2,5*.
 160 *1 Cor.h.VIII,30-33* (*JThS IX*(1908),237).
 161 *De Or.XVII,2* (GCS II,339,16-17): *ἐὐγένεια*; cf.*XVI,1* (336,10-20): *ἐξευγενισόμενοι*.
 162 *Ps.37(36) h.I,6* (Lomm.XII,166).
 163 *Ps.cat.45(44),9-10* (Pitra III,41); cf.45(44),11-14 (43).
 164 *Cf.Spr.cat.3,4* (Lomm.XIII,229): "Bedenk het goede tegenover de Here en de mensen. Als ge in wijsheid doet wat gedaan wordt, zult ge een zoon van God zijn, zoals gezegd is 'alles hebt ge in wijsheid gedaan' (*Ps.104, 24*)."
 De echtheid van dit fragment is volgens v.Balthasar, *Die Hiera* 193 overigens niet zeker.
 Minear, *Images of the Church* 170 geeft aan de hand van het Nieuwe Testament een opsomming van achttien kenmerken van de zonen Gods.
 165 *Ps.38(37) h.II,1* (Lomm.XII,260); *Joh.com.XX,xvii(15), 140-151* (SC 290,226-230); *Mat.com.XVI,29* (GCS X,573,2-8); voor het citeren van *Mat.5,43-45* door Origenes, Clemens en Irenaeus zie: Harl, *Origène et la fonction révélatrice* 272. Speciaal voor Origenes: Blanc, *Introduction* (SC 290,33); Vogt, *Das Kirchenverständnis* 318-319: "Kinder Gottes sind also nicht nur Adoptivkinder, die in ihrem Wesen dem Vater fremd blieben; sie sind nicht nur Brüder Christi, die dieser dem Vater präsentiert, sondern sie gewinnen innerlich das Wesen ihres göttlichen Vaters, indem sie von ihm selbst eben nicht nur adoptiert, sondern je neu gezeugt werden, ja seine immerneugezeugten Kinder sind."; Nemeshegyi, *La paternité* 190-200.
 Voor het Nieuwe Testament zie: Schweizer, *viós*, *ThWNT VIII*,392-393.
 166 *Num.h.X,2* (GCS VII,71,13-16); *vide supra* p.80 n.45.
 Overigens kan Origenes, *2 Kon.cat. fr.21* (GCS III,302, 20-21) ook afgezien van dit aspect van de verzoening zeggen, dat "wie een man van kracht is, een zoon van Christus is".
 167 *Ef.com.XVII,5-8* (*JThS III*(1902),413).

- Ook Clemens, *Protr.* XII, 123, 1 (GCS I, 86, 17-20) zegt, dat God alléén de Vader van de gelovigen is. Dat het hier om een specifieke invulling van het begrip Vader gaat, is duidelijk, want elders gebruikt hij evenals Origenes en Philo de uitdrukking *πατήρ τῶν ὅλων* als aanduiding van de Schepper.
- Cf. Nemeshegyi, *La paternité* 101-128 (m.n. 104, 127-128); Quell, *πατήρ*, *ThWNT* V, 970-974; Schweizer, *υἱός*, *ThWNT* VIII, 392 en Schrenk, *πατήρ*, *ThWNT* V, 990-991 die erop wijst, dat bij Lucas hier en daar *πατήρ* door *θεός* is vervangen!
- 168 *Mat.com.ser.* 2 (GCS XI, 3, 22-26); cf. *Joh.com.* XIX, v, 28 (SC 290, 62-64).
v. Allmen, *La famille de Dieu* 209-238 constateert, dat bij Paulus de benaming Vader voor God voornamelijk voorkomt in een liturgische kontekst. Zie voor de aanroep Vader in het gebed ook Schrenk, *art.cit.* 980-981.
- 169 *De Or.* XX, 2 (GCS II, 344, 17-345, 2).
170 *De Or.* XVI, 1 (336, 10-20); *vide supra* p. 152.
Cf. Schrenk, *art.cit.* 1011-1012, die spreekt over het "Herrencharakter der Vaterschaft Gottes" en Fohrer, *υἱός* *ThWNT* VIII, 352-354, die ook wijst op de distantie, die er ook in het begrip Vader zit en de parallel, die bijvoorbeeld in *Mal.* 1, 6 getrokken wordt tussen vader-zoon en heer-knecht.
- 171 Voor deze gedachte in het Nieuwe Testament zie: v. Allmen, *op.cit.* 104-146; Schrenk, *art.cit.* 1008, Schweizer, *art.cit.* 395 en vooral het artikel van Schenker, dat boven in n. 115 genoemd werd, waarin hij met name dit aspect van het zoonschap benadrukt (p. 3-52, m.n. 25).
Clemens, *Protr.* IX, 82, 5 (GCS I, 62, 22-25) wijst nadrukkelijk op het mede-erfgenaam zijn met Christus: het geadopteerde kind erft met de echte Zoon. Cf. Philo, *De congr.* 23 (III, 76, 24-77, 2).
- 172 *Rom.com.* VII, 3 (Lomm. VII, 91-93).
173 *Rom.com.* VII, 3 (91); *Ps.cat.* 5, 12 (Pitra II, 456).
Voor de verborgen schatten van het inzicht zie ook *Ps.cat.* 119 (118), 125 (SC 189, 390).
- 174 *Rom.com.* VII, 3 (91-92).
175 *Ps.* 38 (37) h. II, 3 (Lomm. XII, 264).
176 *Rom.com.* I, 3 (Lomm. VI, 19); n.a.v. uitspraken als 2 *Tim.* 2, 8 en 2 *Cor.* 4, 3 merkt hij dan op: "Dit zegt hij misschien als erfgenaam van Christus en als mede-erfgenaam in het Evangelie, omdat hij elders ook zegt, dat het Evangelie van zeer velen is, zoals tot de Galaten: 'Maar ook al is ons Evangelie bedekt' (2 *Cor.* 4, 3); 'ons' dat is van ons allen, die mede-erfgenamen van Christus zijn. Maar ook in dit opzicht, dat hijzelf de prediker ervan is, zegt Paulus terecht, dat het zijn Evangelie is."
- 177 *Mat.com.ser.* 62 (GCS XI, 143, 5-26).
178 *Rom.com.* VII, 3 (Lomm. VII, 92).
Cf. *Openb.* 2, 26-28; 21, 7; Schweizer, *art.cit.* 392-393.

- 179 1 Cor.h.III,2-4 (*JThS* IX(1908),234); cf.*Rom.com*.VII,3 (Lomm.VII,93).
- 180 1 Cor.h.III,2-4 (234); *Ps*.38(37) h.II,3 (Lomm.XII,264); *Rom.com*.VII,9 (Lomm.VII,132).
- 181 *Ps.cat*.61(60),5 (Lomm.XII,378).
- 182 *Rom.com*.VII,4 (Lomm.VII,102).
- 183 *Ps.cat*.78(77),48-51 (*Pitra* III,127).
- 184 *Rom.com*.VII,3 (Lomm.VII,91); cf.*Gen.h*.VII,4,3-6 (SC 7bis, 204).
- 185 *Jer.h*.IX,4,58-74 (SC 232,392); cf.Nemeshegyi, *La paternité* 108,163,189,199.
Voor zoon des Duivels zie Hand.13,10.
- 186 *Joh.com*.V fr. (SC 120,394); cf.XX,xxxiv(27),298-303 (SC 290,302-304).
- 187 *Luc.h*.V,4 (SC 87,140).
- 188 *Rom.com*.VII,18 (Lomm.VII,180); cf.*Lev.h*.XII,5,66-73 (SC 287,188).
- 189 *Jer.h*. L.II,5,15-18 (SC 238,348); cf.*Ezech.h*.I,2,66-94 (SC 352,44-46): 3,55-73 (50-52); *Ps.cat*.119(118),118 (SC 189,378); *Ex.cat*.20,5-6 (Lomm.VIII,327-328); *Mat.com*.XVI,21 (GCS X,548,22-34).
Cf.Nemeshegyi, *La paternité* 135-141,147-148; Schenker, Gott als Vater 11.
- 190 *Vide supra* p.159.
- 191 *Rom.com*.VII,5 (Lomm.VII,110; cf.108) n.a.v. *Rom*.8,23-24; zie ook 4 (101-103).
Cf.*Joh.com*.XX,xxxiv(27),304-306 (SC 290,304-306); I,xvi, 92 (SC 120,108): dan zullen zij, die door de Logos tot God zijn gekomen, slechts één bezigheid hebben: God aanschouwen en zo één zoon zijn.
Zie ook Nemeshegyi, *op.cit.*179-182,201-202 en voor dit eschatologische aspect van het zoonschap in het Nieuwe Testament: v.Allmen, *La famille de Dieu* 151-154,302-305; Ridderbos, *Paulus* 217-218; Schweizer, *υἱός*, *ThWNT* VIII, 392-395 en *υιοθεσία*, VIII,402.
- 192 *Rom.com*.I,1 (Lomm.VI,14); cf.*Ef.com*.XVII,71-80 (*JThS* III(1902),415): Paulus kan zichzelf in *Ef*.4,14 onder de onmondige kinderen rangschikken, als hij zijn situatie vergelijkt met het uiteindelijke doel. In *Openb.cat*.I (21) wordt gezegd, dat *δοῦλος* in *Openb*.1,1 en in de aanhef van verschillende brieven van het Nieuwe Testament niet in strijd is met *Joh*.15,15 ("Ik noem U niet meer slaven, maar vrienden"), omdat de gelovige zich uit bescheidenheid t.o.v. de Heer nog als slaaf aanduidt.
- 193 *Mat.com.ser*.54 (GCS XI,121,31-122,25).
- 194 *idem* (123,1-15).
- 195 *Mat.com.ser*.55 (128,1-13).
- 196 *Num.h*.XIII,2 (GCS VII,110,10-11); *Lev.h*.VII,5,51-54 (SC 286,338).
- 197 *Vide supra* p.148-149.
Cf.*Lev.h*.VII,5,16-58 (336-338).
- 198 v.Allmen, *La famille de Dieu* 196-199.
- 199 *idem* 196-198.

- 200 *idem* 197-198.
Cf. Lev. h. VII, 5, 53 (338): "erkent, dat wat wij zeggen van de Heer is."
- 201 *Vide supra* p. 160-161.
Cf. Grundmann, *Die νήπιοι* 204-205.
- 202 *Vide supra* p. 146-147, 151.
- 203 Cf. Blanc, Introduction (SC 290, 12-14); Crouzel, *Virginité* 142.
- 204 Num. h. XIII, 2 (GCS VII, 109, 29-110, 1); cf. Mat. h. III, 3 (GCS XII, 260, 19-20) over de pogingen van de machthebbers van deze wereld om de zonen van de kerk op alle mogelijke manieren te vernietigen. G. Morin, *Les homélies latines sur S. Matthieu attribuées à Origène*, *RBen* LIV (1942), 3-11 heeft echter aangetoond, dat deze preken uit het homiliarium van Karel de Grote niet van Origenes afkomstig zijn.
- 205 Ps. cat. 50 (49), 21 (Cadiou 81); *vide supra* p. 145-146.
- 206 Bij Clemens is dochter in figuurlijke zin helemaal zeldzaam. Cf. Tsermoulas, *Die Bildersprache* 48. Hij spreekt echter in *Protr.* XII, 119, 1 (GCS I, 84, 9-13) wel over de dochters van God, die hij stelt tegenover de maenaden bij de grieken.
- 207 Zie bijv. dochter van Sion (Jes. 1, 8; Ps. 9, 15; Zach. 9, 9); dochter van Dibon (Jer. 48, 18); dochter van Egypte (Jer. 46, 11. 19. 24); misschien ook Jer. 3, 19, waar Israël als dochter van de Here zou worden beschouwd (cf. Quell, *πατήρ κτλ.*, *ThWNT* V, 972).
- 208 *Vide supra* p. 87-92.
- 209 Ezech. h. III, 3, 59-63 (SC 352, 132); Num. h. XI, 7 (GCS VII, 89, 5-12); XXII, 1 (204, 29-205, 25).
- 210 Ten aanzien van vrouw *vide supra* p. 92; ten aanzien van dochter - behalve de in deze paragraaf genoemde voorbeelden - ook "dochter van Sion en dochter van Jerusalem" (Zach. 9, 9; Mat. 21, 5) in *Mat. com.* XVI, 3 (GCS X, 468, 22-23); 14 (521, 8); 15 (522, 27-28; 523, 8-10); 16 (530, 22-23); "dochter van Sion" (Ps. 9, 15) in *Mat. com.* XII, 13 (95, 1. 9. 25). Vooral *Mat. com.* XVI, 16 (529, 3-5), waar gesproken wordt over "de dochter van God Sion en Zijn dochter Jerusalem".
- 211 Jer. h. IX, 4, 31-88 (SC 232, 390-394).
- 212 Ps. cat. 45 (44), 9-10 (Pitra III, 41); cf. Ps. cat. 45 (44), 11 (Cadiou 79); Ps. cat. 45, 11. 14 (44, 10. 13) (Lomm. XII, 328).
- 213 Ps. cat. 45 (44), 9-10 (Pitra III, 42).
- 214 Ps. cat. 45 (44), 11-14 (43).
- 215 *Hoogl. com.* II (GCS VIII, 131, 9-11); *vide supra* p. 102.
- 216 *Hoogl. com.* III (178, 19-179, 6).
- 217 Num. h. IX, 9 (GCS VII, 66, 31-67, 6); hij baseert zich voor deze vierdeling op 1 Joh. 2, 12-14 (*τεκνία, νεανίσκοι, παῖδιά* en *πατέρες*); cf. III, 3 (16, 7-17, 28); *Hoogl. com.* prol. (GCS VIII, 64, 20-65, 15). In de laatstgenoemde tekst gebruikt hij een driedeling puer, iuvenis, pater. Over geestelijke groei spreekt hij ook Lev. h. XII, 2, 30-52 (SC 287, 168-170); cf. 67-92 (170-172); Ps. cat. 113 (112), 1-2 (Pitra III, 232-233); 1 Cor. h. LIII (*JThS* X (1909), 35);

Mat.com.XV,19 (GCS X,403,22-404,2).

Zie ook: C.Gnilka, *Aetas spiritalis. Die Ueberwindung der natürlichen Altersstufen als Ideal frühchristlichen Lebens* (Theoph.24), Bonn 1972.

Een bekend motief is de tegenstelling tussen *νήπιος* en *ἀνὴρ*, bijv. 1 Sam.h.I,8,1-20 (SC 328,122-124), waarbij in de geest van Ef.4,13-14 'man' voor 'volmaakt' staat.

Bij Clemens leze men hierover Strom.VII,xI,67,2 (GCS III,48,14-15): "kinderen in het geloof" tegenover "mannen in de liefde". Bij Philo: *De sobr.*9 (II,217,6); *De migr.Abr.*46 (II,277,7); *De spec.leg.*II,32 (V,93,12); *De aet.m.* 60 (VI,91,12-15).

Voor het Nieuwe Testament verwijs ik naar: Meuzelaar, *Der Leib des Messias* 69-70; Oepke, *ἀνὴρ*, ThWNT I,363-364; Bertram, *νήπιος*, ThWNT IV,919-920; v.Allmen, *La famille de Dieu* 120-125; Grundmann, *Die νήπιοι* 190-192,196; cf.195,201.

- 218 Cf.Harl, *Origène et la fonction révélatrice* 264-266; Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 246-249,266-270; Vogt, *Das Kirchenverständnis* 81-88; cf.95-99.

- 219 Cf.Jes.h.VII,1 (GCS VIII,279,27-280,30); Ezech.h.VII,10,18-45 (SC 352,270-272); 1 Sam.h.I,8,1-20 (SC 328,122-124); 30-40 (124-126); Rom.com.I,12 (Lomm.VI,40); II,11 (114); VIII,9 (Lomm.VII,255-256); Ps.cat.115,13 (113,21) (Cadiou 102). Hoogl.com.prol. (GCS VIII,62,1-12); I (97,17-26; 111,12-25); II (164,1-23); Mat.com.XV,6-7 (GCS X,362,10-369,2); 8-9 (370,12-372,23); 25 (424,7-8).

Voor Philo zie: *De agr.*9 (II,96,26-97,4) en voor het Nieuwe Testament: Grundmann, *Die νήπιοι* 189-191; Schlier, *γάλα*, ThWNT I,644-645 en speciaal voor 1 Cor.3,2 behalve de commentaren: v.Allmen, *La famille de Dieu* 26-32,120-125,183-188.

- 220 Cf.Ezech.h.I,3,55-73 (SC 352,50-52); Rom.com.VII,2 (Lomm.VII,89-90); 5 (106); Ps.cat.119(118),118 (SC 189,378); Mat.com.XVI,21 (GCS X,548,22-34).

- 221 Cf.Ex.h.X,4,1-21 (SC 321,320); 61-70 (324); Lev.h.XII,2,52-66 (SC 287,170); Rom.com.I,12 (Lomm.VI,40); Ps.cat.119(118),9 (SC 189,202-204); Hoogl.com.III(IV) (GCS VIII,241,4-16).

T.a.v. Ef.4,14 zie: *Ef.com.*XVII,50-93 (JThS III(1902),414-415).

Om de zwakken te beschermen, dat ze niet weer door demonen verlokt worden, heeft God aan de kleine kinderen beschermengelen gegeven (Mat.18,10) (Hoogl.com.II (GCS VIII,133,17-27)).

Zie voor het Nieuwe Testament nog Grundmann, *Die νήπιοι* 195-196.

- 222 Cf.Ezech.h.VI,8,40-51 (SC 352,236); Hoogl.com.prol (GCS VIII,62,1-12). In zekere zin lopen kleine kinderen minder gevaar: ze zijn nog minder vatbaar voor hartstochten. Bovendien zijn ze, zolang ze in onwetendheid zijn, ook nog niet onderworpen aan straf (Rom.com. XXXIX,4-7 (JThS XIV(1913),14)).

- 223 Ps.cat.119(118),9 (SC 189,202-204); cf.Ps.cat.113(112)

- prol. (Pitra III,232), waar de geroepen heidenen vanwege de leeftijd van pasgeborenen kinderen worden genoemd.
- 224 *Hoogl.com.* 8,8 (Procop.) (Lomm.XV,107),
- 225 *Vide supra* p.99-100, 116-120.
- A.Ehrhardt, *The Birth of the Synagogue and R.Akiba*, *StTh* IX(1955),86-111 wil aantonen, dat Origenes gelijk heeft, als hij de synagoge betitelt als de kleine zuster van de Bruid, de kerk: ze is inderdaad jonger en -na de slachting tijdens Hadrianus- kleiner dan de Bruid. Ehrhardt leest echter meer in Origenes dan hij zelf bedoeld heeft. Cf.Crouzel, *Virginité* 43 n.2 over dit artikel ("bien douteux").
- 226 *Mat.com.* XIII,19 (GCS X,233,18-234,3).
- 227 H.v.Soden, *ἀδελαφός κτλ.*, *ThWNT* I,145-146; K.H.Schelkle, Bruder, *RAC* II,631-636; v.Allmen, *La famille de Dieu* 156.
- 228 Schelkle, art.cit.636.
- 229 v.Allmen, op.cit.156-165.
- 230 *idem* 64-65.
- 231 *idem* 166-175.
- 232 Minear, *Images of the Church* 171.
- 233 "Heilige broeder Ambrosius" in *Joh.com.* II,i,1 (SC 120, 208); XXVIII,i,6 (GCS IV,389,18); XXXII,i,2 (425,7-8).
- 234 *Ezech.h.* VIII,1,58-59 (SC 352,282).
- 235 *Jer.h.* XVII,6,25-28 (SC 238,174); 1 *Sam.h.* V,3,1 (SC 328, 176).
- 236 *De Princ.* II,7,3,71-76 (SC 252,330).
- 237 *Gen.h.* IV,6,15 (SC 7bis,158).
- 238 *Ezech.h.* XI,5,51-56 (SC 352,374); cf.Clemens, *Strom.* III, 1,2,4-5 (GCS II,196,5-10), die in dezelfde geest spreekt over de handoplegging onder de broeders om elkaar te sterken.
- 239 *Mat.com.* XIII,31 (GCS X,269,28-270,17).
- 240 *Mat.com.* XIV,5 (282,1-284,11); 13 (314,13-17).
- 241 *Rom.com.* X,6 (Lomm.VII,388).
- 242 *Ef.com.* XVIII,46-47 (*JThS* III(1902),417).
- 243 *Gen.h.* III,4,32-33 (SC 7bis,126); cf.Hand.14,2, waar joden en heidenen tegenover de broeders staan.
- 244 *Luc.h.* XIV,5 (SC 87,222).
- 245 Behalve over de broeders spreekt Origenes ook over broeders van de Farizeeën (*Mat.com.* XI,9 (GCS X,49,13-18), broeders van kettens en heidenen (*Ezech.h.* IX,1,99-100 (SC 352,300)) en broeders der slechtheid (66-69 (298)), zoals het Oude Testament spreekt over "een broeder der jakhalzen" (Job 30,29) en "een broeder van de verderver" (Spr.18,9).
- 246 *Ep.ad Africanum* 8(4) (SC 302,532); *Joh.com.* II,xxxiv(28), 210 (SC 120,350).
- 'Αδελαφότης wordt voor het eerst in 1 Petr.2,17; 5,9 gebruikt als benaming van de gemeente. In 1 Clem.II,4 (SC 167,102) wordt dit gebruik overgenomen. Fraternitas komt als benaming van de gemeente zeer vaak voor bij Cyprianus, bijv. *Ep.* V,ii,1 (Bayard I,14), XI,viii (33); XII,

- ii,2 (35); XIV,iv (42); XVIII,ii,2 (51); XIX,ii,3 (53); XXVI,i,4 (65).
- 247 *Ps.cat.* 50(49),21 (Cadiou 81).
- 248 *Mat.com.ser.* 82 (GCS XI,194,27-29).
- 249 *Num.h.* VII,1 (GCS VII,38,10-13).
- 250 *Mat.com.fr.* 447 (GCS XII,186).
- 251 *Mat.com.* XVI,8 (GCS X,492,14-23; cf.492,32-493,22); *Mat.* 20,25 c.p.
Cf. Vogt, *Das Kirchenverständnis* 5, die dit ook benadrukt.
- 252 *Mat.com.* XIII,22 (GCS X,241,19-30); cf. XII,23 (121,27-31), zowel in de griekse als in de latijnse tekst.
- 253 Harl, *Origène et la fonction révélatrice* 274.
- 254 *Openb.cat.* I (21).
- 255 *De Or.* XV,4 (GCS II,335,24-27); cf. Clemens, *Strom.* II,ix,41,2 (GCS II,134,22-23): "Daarom noemen wij hen, die door dezelfde Logos zijn wedergeboren, 'broeders'."
- 256 *Joh.com.* XXXII,xxx(19),371-373 (GCS IV,476,16-24).
Joh. 20,17 en *Ps.* 22,23 (*Hebr.* 2,12) zijn bij Origenes de bewijsplaatsen voor de gelovigen als broeders van Christus. Zie o.a. *Ezech.h.* IX,1,61-69 (SC 352,298); *Lev.h.* XII,2,81-88 (SC 287,172); *De Or.* XV,4 (GCS II,335,27-336,1); *Luc.h.* XXVIII,6 (SC 87,358); *Peri Pascha* 41,10-12 (234).
Overigens vergist Origenes zich, als hij zegt, dat Jezus Zijn volgelingen pas na de opstanding 'broeders' genoemd heeft. Zie bijv. *Mat.* 12,49-50; 25,40.
- 257 *Ps.cat.* 122(121),8 (Cadiou 121).
- 258 *Peri Pascha* 41,5-16 (234).
- 259 *Lev.h.* XII,5,59-61 (SC 287,188); cf. *Mat.com.* XV,25 (GCS X,423,30-424,1) en Clemens, *Strom.* VII,xiv,85,5-86,1 (GCS III,61,14-22), die ook degenen die nog niet geloven, tot de broeders wil rekenen, omdat het kan zijn, dat ze later wel tot geloof komen.
- 260 *Mat.com.fr.* 281,5-8 (GCS XII,126); cf. *Marc.* 3,35.
Over de nadruk op de ethische verplichtingen zie: Schelkle, *Bruder*, RAC II,639.
- 261 *Ezech.h.* IX,1,61-66 (SC 352,298).
- 262 *Luc.h.* XXVIII,6 (SC 87,358).
- 263 *Mat.com.ser.* 72 (GCS XI,170,28-171,2); cf. Clemens, *Paed.* III,xii,93,5 (GCS I,287,18-22).
- 264 *Luc.h.fr.* 83 (Ra.209) (SC 87,540); *Mat.com.fr.* 447 (GCS XII,186).
- 265 *De Or.* XXVIII,2 (GCS II,376,6-8).
- 266 *Vide supra* p.67-69.
- 267 *Mat.com.fr.* 447 (GCS XII,186); cf. Clemens, *Strom.* V,xiv,98,1 (GCS II,390,19-25).
- 268 *Mat.com.ser.* 73 (GCS XI,174,1-11).
Van deze broeders in oneigenlijke zin zijn te onderscheiden "de zogenaamde broeders" (1 Cor.5,11), de zondaren, die alleen in naam nog broeder zijn: cf. 1 Cor.h. XXVI,36-38 (*JThS* IX(1908),366-367); *Mat.com.* XIII,30 (GCS X,263,7-26): ὁ ἐν δίκῳ ἀδελφός τῶ. ὁ ὀνομαζόμενος ἀδελφός; cf. 264,6-8; *Mat.com.fr.* 299 (GCS XII,133-134).

- 269 *Mat.com.XV,25* (GCS X,424,19-28). Slechts zelden noemt Origenes, zoals hier en in *Mat.com.fr.281 B, 7* (GCS XII,126) naast de broeder apart de zuster.
- 270 *Vide supra* o.a. p.104-105,160-161.
- 271 Culminerend in Cyprianus' stereotype "*fratres carissimi*". Cf.Schelkle, Bruder, RAC II,639-640.
- 272 Bijv.Ignatius, *Ef.X,3* (SC 10,78); Justinus, 2 *Apol.1* (60); *Dial.96,2* (II,106); Tertullianus, *Apol.XXXIX,8* (CChr. SL 1,151).
Zie ook wat boven (n.167) gezegd werd over zoon van God.
- 273 Cf.Schelkle, *art.cit.*640.
- 274 Wutz, *Onomastica Sacra* 322-323,523,602, ook voor andere etymologieën.
- 275 *Joz.h.XX,5* (SC 71,422).
- 276 *Joz.h.XX,6* (424); in *Richt.h.III,3* (GCS VII,482,23-24) geeft hij als vertaling van deze naam echter "*tempus mihi dei*".
Cf.Wutz, *op.cit.*877: in een armeens onomasticon komen beiden voor.
- 277 Cf.Wutz, *op.cit.*553.
- 278 *Joz.h.XX,6* (SC 71,426); cf.*Mat.com.XVII,5* (GCS X,590,3-17), waar tegenover elkaar gesteld worden degenen die van de allerslechtste levenswijze tot de Logos naderen en in Christus geloven én zij die zich beroemen op de Wet en de Profeten en niet geloven in de Zoon van God en bandeloos leven en wreed zijn tegen hun volksgenoten.
- 279 *Mat.com.XVII,32* (GCS X,683,19-685,7).
- 280 Cf.*Mat.com.XVII,32* (678,32-679,27; 683,1-4).
- 281 *Mat.com.XVII,32* (685,8-686,19).
- 282 *Ezech.h.IX,1,48-57* (SC 352,296-298).
- 283 *Ezech.h.IX,1,66-74* (298).
- 284 *Ezech.h.IX,1,83-101* (300).
- 285 *Hoogl.com.II* (GCS VIII,131,3-23); *vide supra* p.102.
- 286 *Hoogl.h.I,7* (SC 37bis,92-94).
- 287 Gesenius-Buhl, *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch* sub voce.
Voor 1 *Kron.27,32* zie: C.F.Keil, *Biblischer Commentar über die nach-exilischen Geschichtsbücher: Chronik, Esra, Nehemia und Esther* (BC 5), Leipzig 1870,214.
- 288 Liddell-Scott, *Lexicon* sub voce ἀδελφιδέος en ἀδελφιδός.
- 289 Blaise, *Dictionnaire* sub voce fraternus en fratrueilis.
- 290 *Hoogl.h.II,3* (SC 37bis,112).
- 291 *Hoogl.com.II* (GCS VIII,168,6-169,1).
- 292 *idem* (168,29-169,30); cf.*Klaagl.com.fr.118* (GCS III,278,11-17).
- 293 *Vide supra* n.269.
- 294 *idem* p.165-167.
- 295 *idem* p.167-168.
- 296 *idem* p.168-171.
- 297 Cf.Welserheimb, *Das Kirchenbild* 415.
- 298 Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 126-127.
- 299 *Num.h.XXII,2* (GCS VII,206,3-24).
- 300 *Mat.com.fr.281* (GCS XII,126).

- 301 *Mat.com.fr.282* (126).
 302 *Lev.h.XII,5,64-73* (SC 287,188).
 303 *Jes.h.VII,2* (GCS VIII,282,6-8); cf.1 (279,24-27) door
 Jezus Christus van *alieni* tot *domestici* geworden.
 304 *Num.h.II,2* (GCS VII,12,22-13,2) n.a.v. *Num.2,2* ("*secun-*
dum signa sua, per domos familiarum suarum").
 Deze *familiae* identificeert hij met de *paternitates* van
 Ef.3,15.
 305 *Num.h.III,3* (16,7-17,28); cf. de vier leeftijden in IX,9
 (66,20-67,6).
 Tot de eerstgeborenen (*primogeniti, primitiae*) rekent
 Origenes in XI,3 (82,7-11) o.a. de mannelijke en vrou-
 welijke maagden en martelaren
 306 *Vide supra* p.173.
 307 *Num.h.III,3* (17,4-6).
 308 *Vide supra* p.28,35-36,42-48,69-70,73,98,117,131-132.
 309 *Mat.com.ser.61* (GCS XI,139,20-140,8).
 310 *Vide supra* p.151-153.
 311 *Openb.cat.I* (21).
 312 *Rom.com.VI,5* (Lomm.VII,20).
 313 *Rom.com.IV,12* (Lomm.VI,311).
 314 *Rom.com.IV,3* (252) n.a.v. *Rom.4,13*.
 315 *idem* (251-252).
 316 *Hoogl.com.II* (GCS VIII,119,14-24).
 317 *Rom.com.VIII,11* (Lomm.VII,269-270).
 318 *Jer.h. L.I(III),3,46-76* (SC 238,320); cf.*Jer.h.fr.31*
 (GCS III,215,14-17) over *Jer.27,25(LXX)=50,25(MT)*.
 319 *Lev.h.XVI,5,5-14* (SC 287,280-282).
 320 *Lev.h.XVI,5,15-23* (282).
 321 *Gen.h.X,1,18-39* (SC 7bis,254-256).
 322 *1 Cor.h.XVIII,2-27* (*JThS IX*(1908),354).
 In *Mat.com.XIV,8* (GCS X,293,18-294,2) geeft hij n.a.v.
Mat.18,23-35 en *25,27* een andere voorstelling van zaken:
 daar zijn de slaven "de beheerders van het Woord".
 323 *Ps.cat.119*(118),140 (Lomm.XIII,97), niet opgenomen in de
 editie van Harl (SC 189-190)
 324 *Cf.Ps.cat.119*(118),140 (*Pitra III*,301); zie ook boven p.
 152-153.
 325 *Mat.com.ser.61* (GCS XI,138,14-139,10).
 326 *idem* (139,28-140,2).
 327 *Vide supra* p.72,149.
 328 *Gen.h.X,1,18-22* (SC 7bis,254-256).
 329 *Cf.Th.Zahn, Das Evangelium des Lucas* (KNT), Leipzig-
 Erlangen ³⁴1920,595-596; e.a.
 330 *Rom.com.III,3* (Lomm.VI,181).
 331 *Cf.Hermas, Sim.V,3,3* (SC 53,230); *Didache VI,2* (SC 248,
 168).
 Voor de rol, die het onderscheid in de r.k.ethiek
 speelt, verwijs ik naar bijv.J.O.Hannay, *Counsels and*
precepts, ERE IV,203-205. Protestanten wijzen het on-
 derscheid af, zie bijv.W.Geesink, *Gereformeerde Ethiek*,
 Kampen 1931, II,204-213; N.H.Søe, *Christliche Ethik. Ein*
Lehrbuch, München ²1957,130-132,232.
 332 *Rom.com.III,3* (Lomm.VI,181); *X,14* (Lomm.VII,423); *1 Cor.*

- h.XXXIX,1-17 (JThS IX(1908),508-509); Ps.cat.119(118), 108 (SC 189,366).
- 333 Mat.com.XV,10 (GCS X,376,22-377,26).
- 334 Rom.com.I,10 (Lomm.VI,36).
- 335 Ps.cat.19(18),12 (Pitra II,474-475).
- 336 Ef.com.XXIX,25-41 (JThS III(1902),566).
- 337 Ps.37(36) h.III,12 (Lomm.XII,201-202).
- 338 Jer.h.IV,5,46-60 (SC 232,272-274). Hetzelfde voorbeeld gebruikt hij in Ezech.h.VII,1,2-13 (SC 352,250).
- 339 Jer.h.IV,5,37-38 (SC 232,272).
- 340 Vide supra p.152-153,154.
- 341 Mat.com.ser.114 (GCS XI,240,19-25).
- 342 Num.h.IX,4 (GCS VII,58,28-59,2).
- 343 Vide supra hoofdstuk 1 par.1 n.111.
- 344 Vide supra p.175.
- Voor de uitdrukking vriend van God verwijs ik naar het artikel van E.Peterson, Der Gottesfreund. Beiträge zur Geschichte eines religiösen Terminus, ZKG 42/NF 5(1923), 161-202, waarin de schrijver de betekenis van dit begrip nagaat in de griekse litteratuur (161-172), in het Oude Testament en bij Philo (172-180), in het Nieuwe Testament (180-186) en in de oud-christelijke litteratuur (186-202), waar pas bij Clemens en Origenes het woord φίλος religieus gebruikt wordt. De opmerking van Harl, Origène et la fonction révélatrice 274 n.26 "Origène semble ne faire aucun emploi du titre d'ami... sans doute parce que Jésus ressuscité ne prononce pas ce terme" is dan ook onjuist. Vriend is niet de enige term, die Jezus na Zijn opstanding niet heeft gebruikt! Zie ook: v.Harnack, Die Mission 433-436 en voor het Nieuwe Testament: Minear, Images of the Church 158-159. In de hedendaagse ecclesiologie duikt het woord vriend weer op bij Moltmann, Kirche in der Kraft des Geistes 134-141, 341-344.
- 345 Vide supra p.176-178.
- 346 idem 178-179.
- 347 idem 180-181.
- 348 Cf.Cerfaux, La Théologie 126, v.Harnack, op.cit.410-412.
- 349 Clemens, Paed.III,xii,98,1 (GCS I,289,27); cf.Strom.VII, xvi,93,5 (III,66,14-18).
- Cf.F.Normann, Didaskaleion. Eine Bezeichnung für die Kirche bei Clemens Alexandrinus, Volk Gottes. Zur Kirchenverständnis der katholischen, evangelischen und anglikanischen Theologie. Festgabe für J.Hofer (hrsg. R.Bäumer-H.Dolch), Freiburg-Basel-Wien 1967,254-261.
- 350 C.Cels.III,29,23-24 (SC 136,70).
- 351 Vergelijk p.145-147 met 182.
- 352 idem p.148-149 met 176-179.
- 353 idem p.151-153 met 175,178-179. Zie ook Rengstorf, δοῦλος κτλ., ThWNT II,264-283 (m.n.270).
- 354 Minear, Images of the Church 165-167; J.Pedersen, Israel. Its Life and Culture, London-Copenhagen 1926-1940 (repr.1946-1947), I,14.46-54.

HOOFDSTUK 4: HUIS EN HEILIGDOM.

- 1 De Or.XXIII,4 (GCS II,352,8-15); *Ezech.h.VII,6,1-6* (SC 352,264); *Gen.h.I,17,62-70* (SC 7bis,74); *XIII,3,83-87* (324); *Ex.h.VIII,4,50-79* (SC 321,256-258); *Rom.com.VI,13* (Lomm.VII,78); *Ezech.cat.8,9* (Lomm.XIV,205-206); *Richt.h.II,5* (GCS VII,479,10-480,4); *Luc.h.XXI,5-7* (SC 87,296-298); *fr.72* (Ra.171) (522); *Hoogl.com.5,2* (Procop.) (Lomm.XV,97-98); *Hoogl.h.II,7* (SC 37bis,126-128); *Mat.com.ser.29* (GCS XI,55,16-21); 59 (134,4.5.17); 60 (138,6); 79 (190,6-9); *Mat.com.fr.279* (GCS XII,125).
In *Rom.com.II,1* (Lomm.VI,71) en *Hoogl.com.III* (GCS VIII,219,16-220,12) is de ziel niet het huis van God, maar van deugden, m.n. de wijsheid.
Zie over deze inwoning ook wat gezegd is op p.18-23.
Ook bij Philo is de ziel het huis van God, een heilige tempel, want de aarde kan Hem niet bevatten: *De somn. I,149* (III,237,2); *De cher.99-100* (I,194,6-18); *De sobr. 62-63* (II,227,18-24).
- 2 *Ex.cat.12,15* (Lomm.VIII,320).
Vide supra p.19-20,22.
Cf. *Philo, De sobr.64* (II,227,25-28); *De execr.123* (V,364,16-17); *De somn.II,251* (III,298,25-26).
- 3 *Mat.com.ser.28* (GCS XI,54,5-8); cf. *Luc.h.fr.81* (Ra.202) (SC 87,536).
- 4 *Jer.h.I,15,1-6* (SC 232,230) tgo. het gebouw van de Dui-
vel, dat niet op de rots, maar op zand gebouwd is (cf.
Mat.7,26).
- 5 *Klaagl.com.fr.27* (GCS III,248,11-16); cf. *Clemens, Strom.IV,xxi,131,4* (GCS II,306,15-21).
- 6 *Jer.h.fr.23* (GCS III,209,24-28); cf. 58 (227,7-11); *Jer.h.I,16,34-40* (SC 232,234).
Zie voor Philo: *Leg.all.I,48* (I,73,6-7)
Voor de combinatie van afbreken en bouwen zie bijv. P. Vielhauer, *Oikodome. Aufsätze zum Neuen Testament Bd.2* (hrsg.G.Klein) (TB - Neues Testament 65), München 1979, 83-85; O.Michel, *οἶκος κτλ.*, *ThWNT* V,142,145; Meuzelaar, *Der Leib des Messias* 128-129.
- 7 *Jer.cat. 1,10* (Pitra III,539).
- 8 *Jer.h.fr.70* (GCS III,232,6-12); *Ps.cat.61(60),2* (Lomm. XII,378).
- 9 *Mat.com.fr.152,5-9* (GCS XII,76); een *οἰκητήριον τοῦ θεοῦ*, gebouwd op de rots.
- 10 *Ps.cat.45(44),11-14* (Pitra III,44).
- 11 *Ex.h.II,4,18-25* (SC 321,82).
- 12 *Mat.com.fr.400* (GCS XII,169).
- 13 *Mat.com.fr.269* (122); zie ook Philo, *Quod det.pot.33* (I,265,15); *De execr.120* (V,364,3); *Quod deus imm.135* (II,85,9-12); *De somn.I,122* (III,231,5-6).
- 14 *Peri Pascha 25,-15 - -19* (202).
- 15 *Mat.com.fr.267* (GCS XII,121) n.a.v. *Mat.12,29*.
Cf. *Mat.com.ser.42* (GCS XI,86,16-22) en Hieronymus,

- Mat.com.IV,464 (CChr.SL 77,226), waar de levenswandel van de oude mens wordt vergeleken met een huis n.a.v. Mat.24,17.
- 16 Hoogl.com.III(IV) (GCS VIII,230,1-4) n.a.v. Hoogl.2,13-14.
- 17 Deut.cat.6,12 (Lomm.X,373).
- 18 Mat.com.fr.268 (GCS XII,121) n.a.v. Mat.12,29.
- 19 Gen.h.V,5,35-61 (SC 7bis,178); cf.Hoogl.com.III (GCS VIII,220,12-25).
- 20 Mat.com.ser.46 (GCS XI,94,17-30) n.a.v. Mat.24,26. Origenes spreekt hier over dwaalleraars, die zich be-roepen op apocriefe geschriften of op canonieke boeken. Inderdaad, zegt hij, vindt men in de laatsten het woord der waarheid, mits men blijft binnen de kerkelijke tra-ditie.
Cf.De Princ.I praef.2,41-43 (SC 252,78) en de noot ad loc. (SC 253,12 n.8).
- 21 Hoogl.com.II (GCS VIII,120,6-8); hij verwijst hier naar Spr.9,1.
- 22 Mat.com.XIII,10 (GCS X,207,26-28; 208,10-28); in dezelf-de geest Ezech.h.XIII,2,89-126 (SC 352,416-418).
- 23 Spr.cat.11,29 (Lomm.XIII,231).
Over de echtheid van dit scholion geeft v.Balthasar, Die Hiera 193-194 geen uitsluitel.
- 24 Lev.h.XV,2,9-26 (SC 287,252-254); 39-45 (254); 3,12-17 (258); cf.Ps.cat.68(67),4-5 (Lomm.XII,403).
- 25 Lev.h.XV,2,26-38 (254); 51-63 (256); 3,12-17 (258); 32-60 (258-260).
Cf.Vogt, *Das Kirchenverständnis* 86-87.
- 26 Luc.h.VII,8 (SC 87,162).
- 27 Ex.h.II,2,39-42 (SC 321,76).
Zie verder: C.Mohrmann, *Études sur le latin des Chré-tiens. IV. Latin chrétien et latin médiéval* (Storia e letteratura Raccolta di Studi e Testi 143), Roma 1977, 210-230 over "Les dénominations de l'église en tant qu'édifice en grec et en latin au cours des premiers siècles chrétiens", die overigens niet naar Origenes verwijst.
- 28 Hoogl.com.III (GCS VIII,176,29-177,2); cf.III (218,12-22).
- 29 Hoogl.com.III (218,28-219,1).
- 30 Michel, οἶκος κτλ., *ThWNT* V,128-131.
- 31 idem 129.
Zie verder: Vielhauer, *Oikodome* 53-144; J.Pfammatter, *Die Kirche als Bau. Eine exegetisch-theologische Studie zur Ekklesiologie der Paulusbriefe* (AnGr 110-SFT B33), Roma 1960,5-164, die overigens meent, dat οἶκος θεοῦ in 1 Tim.3,15 familia Dei betekent, evenals E.G.Selwyn, *The First Epistle of St.Peter*, London-New York ²1947 (repr. 1964),286-291.
- 32 Joh.com.X,xxxv(20),228 (SC 157,520); xxxix(23),266 (546); xli(25),286 (558); Gen.cat.31,46 (Lomm.VIII,82).
- 33 C.Cels.V,33,11 (SC 147,96); Ps.37(36) h.V,1 (Lomm.XII,222); Jer.h. L.I(III),1,12-18 (SC 238,300-302); Ezech.

- h.VIII,2,35-38 (SC 352,284); *Ps.cat.*127 (126),1 (Lomm. XIII,121).
- 34 *Ps.cat.*23(22),6 (Pitra II,481); *Jer.h.fr.*11 (GCS III, 203,8-10).
- 35 *Hoogl.com.*III (GCS VIII,177,2-4).
- 36 *Hoogl.com.*III (177,7-8).
- 37 *Mat.com.fr.*95 I (GCS XII,54,20).
- 38 *Mat.com.*XII,11 (GCS X,89,28-29).
- 39 *Mat.com.fr.*283 (GCS XII,126); *Spr.cat.*1,6 (Lomm.XIII, 221).
- 40 *Hoogl.com.*III (GCS VIII,218,9-10).
- 41 *Ps.cat.*45(44),9-10 (Pitra III,41).
- 42 *Hoogl.com.*III (GCS VIII,177,2-4); *Dial.c.Heracl.*15,20 (SC 67,86).
- 43 *Ps.cat.*23(22),6 (Pitra II,481).
- 44 *C.Cels.*V,33,18-23 (SC 147,98).
- 45 *Mat.com.*XII,12 (GCS X,90,1-11); met poort wordt iedere zonde bedoeld, waardoor iemand naar het dodenrijk gaat.
- 46 *Mat.com.*XII,12 (GCS X,92,12-24).
- 47 *Mat.com.*XII,11 (89,32-34).
- 48 *Jes.h.*VIII,2 (GCS VIII,287,25-288,2).
- 49 *Gen.cat.*31,46 (Lomm.VIII,81-82).
- 50 *Jer.cat.*1,10 (Pitra III,539).
- 51 *Mat.com.*XVII,6 (GCS X,593,21-30); 12(615,11-616,3; 616, 24-32).
- 52 *Hoogl.com.*III (GCS VIII,218,9-12).
- 53 *Num.cat.*24,7 (Lomm.X,7).
- De hebreeuwse tekst van Num.24,7 spreekt over Agag (אגג) wat door een schrijffout of door een verkeerde interpretatie van de vertaler in de LXX Gog (גוג) is geworden. Gewoonlijk wordt deze naam in de oude onomastica met δῶμα of tectum, huis vertaald, waarschijnlijk door verband te leggen met גג, het hebreeuwse woord voor het (platte) dak van een huis (bijv.Deut.22,8). Cf.Wutz, *Onomastica Sacra* 277,395,744,758,677,967.
- Deze etymologie is Origenes ook bekend: in *Num.h.*XVII,5 (GCS VII,164,26-27) geeft hij als commentaar bij Mat.10, 27 "Wat gij U in het oor hoort fluisteren, predikt het van de daken (super tecta)": "Zo wordt boven Gog (super Gog) Zijn Rijk verheven en groeit Zijn Rijk. Want het groeit, terwijl de kerken zich vermenigvuldigen...".
- In het scholion op Num.24,7 wordt als etymologie δόματα gegeven, wat wordt vertaald met gaven van de Heilige Geest. Inderdaad komt het woord δόμα voor in de betekenis gift. Maar het is eveneens een (weinig voorkomende) verkorte vorm van δῶμα. Zie: Liddell-Scott, *Lexicon sub voce* δόμα (A) en (B).
- Blijkbaar heeft de schrijver van het scholion (Origenes?) in een onomasticon bij de naam Gog de afleiding δόματα aangetroffen en dit abusievelijk in verband gebracht met δίδωμι en het als gaven opgevat.
- 54 *Ps.cat.*65(64),5-6 (Pitra III,74-75).
- 55 *Ps.cat.*27(26),4-5 (Lomm.XII,109); 61(60),2 (377-378);

- cf.Vogt, *Das Kirchenverständnis* 248,295-296.
- 56 *Joz.h.XXVI,1* (SC 71,490-492).
- 57 *Klaagl.com.fr.118* (GCS III,278,11-17).
- 58 *Vide infra* p.227-228,235,237-238,247-248,251.
- 59 *Joh.com.X,xxxix(23)*,266-267 (SC 157,546); cf.Clemens, *Can.eccl.* (GCS III,218,31-219,6).
- 60 *Joh.com.X,xxxix(23)*,270 (SC 157,548).
- 61 *Gen.cat.31,46* (Lomm.VIII,81-82).
- 62 *Joh.com.X,xxxix(23)*,271-272 (SC 157,550).
- 63 *Ps.cat.119(118)*,164 (Lomm.XIII,102-103); *Lev.h.VIII,4,1-12* (SC 287,22); *Mat.com.fr.432* (GCS XII,180); *Ps.cat.prol.* (Lomm.XI,358).
- Cf.Blanc ad *Joh.com.X,xxxix(23)*,272 (SC 157,551 n.4).
- 64 *Joh.com.X,xxxix(23)*,267 (SC 157,546).
- 65 *Vide supra* p.35-38 n.a.v. *Joh.com.X,xxxvii(21)*,243 (528).
- 66 *Joh.com.X,xxxvii(21)*,242 (526).
- 67 *idem* 243(21) (526).
- 68 *idem xxxix(23)*,272 (550).
- 69 In *Joh.com.X,xli(25)*,285-286 (SC 157,556-558) suggereert Origenes overigens een ander onderscheid tussen Salomo en Hiram, namelijk dat Salomo "de eerstgeborene der ganse schepping"(Col.1,15) is en Hiram de mens, die Hij heeft aangenomen.
- 70 *Joh.com.X,xl(24)*,277 (554).
- 71 *Jer.h. L.I (III)*,1,12-18 (SC 238,300-302) n.a.v. *Jer.27,23(LXX)=50,23(MT)*. Ten onrechte komt het als 1 *Kon.cat.6,7* voor in Lomm.XI,287-288.
- 72 *Jer.h.fr.23* (GCS III,209,22-24); cf.*Gen.h.II,4,51-57* (SC 7bis,96-98).
- 73 *1 Cor.h.XVI,2-7* (*JThS* IX(1908),245-246).
- 74 *Mat.com.XII,11* (GCS X,89,27-31).
- 75 Cf.Pfammatter, *Die Kirche als Bau* 19-22: in *1 Cor.3,9* heeft θεοῦ, dat driemaal voorop staat, de nadruk.
- 76 *Vide supra* p.99,136-138.
- 77 *idem* p.183.
- 78 *Jer.h.XVIII,5,1-28; 37-50* (SC 238,188-192).
- 79 *idem* 33-35 (190).
- 80 *Joh.com.XIX,vii(2)*,44 (SC 290,74).
- 81 *idem* 43 (72-74).
- 82 *Joh.com.XIX,viii(2)*,45 (74).
- 83 *Jer.h.XVI,5,43-49* (SC 238,146); *Jer.h.fr.12* (GCS III,203,17-18).
- Bij Clemens komt Christus een enkele keer voor als het fundament: *Paed.I,i,1* (GCS I,90,4-5) de Logos als fundament van het gebouw van het geloof; *Strom.VII,x,55,5* (GCS III,40,33-41,2) Christus als fundament en bovenbouw, als begin en einde; en *Strom.V,iv,26,3-4* (GCS II,342,10-13) het geloof in Christus als basis. Veel vaker spreekt hij echter over het geloof als fundament van de gnosis: *Paed.I,vi,38,1* (GCS I,112,26); *Strom.V,i,5,2* (GCS II,328,27-29); *iv,26,1* (342,1-5); *3-4* (342,10-13); *VII,x,55,5* (GCS III,40,33-41,2); cf.*Strom.IV,vii,54,1* (GCS II,273,5-6) of over "het gewone geloof" als

- fundament van "het uitgelezen geloof" (*Strom.V,i,2,5-6* (GCS II,327,10-16)), over het geloof als fundament van "rechtvaardig handelen" (*Strom.V,xiii,86,1* (383,1-2); cf.II,ii,9,2 (117,15-18)) of van het heil (*Strom.II,iii,11,2* (119,2)). De tempel van God heeft als fundament: geloof, hoop en liefde (*Strom.V,i,13,4* (334,27-28)).
- 84 *Jer.cat.* 1,10 (*Pitra* III,539). Clemens, *Strom.VI,xvii,152,1* (GCS II,510,10-12) zegt, dat men op het geloof moet bouwen met goud, zilver of kostbaar gesteente om de gnosis te verwerven.
- Voor de exegese van 1 Cor.3,12-13 zie: Vielhauer, *Oikodome* 75-78. Voor de geschiedenis van de exegese van deze tekst verwijs ik naar J.Gnilka, *Ist 1 Kor 3,10-15 ein Schriftzeugnis für das Fegfeuer? Eine exegetisch-historische Untersuchung* (*Diss.Würzburg*), Düsseldorf 1955, die een belangrijke rol toekent aan Origenes.
- 85 *Jer.h.fr.12* (GCS III,203,18-22).
- 86 1 Cor.h.XV,44-51 (*JThS* IX(1908),245).
- 87 *idem* 56-58 (245).
- 88 Cf.*Hooogl.com.prol.* (GCS VIII,63,30): "aedificatio pudicitiae".
- 89 *Ex.h.IX,3,87-91* (SC 321,292).
- 90 *Lev.h.XV,3,51-52* (SC 287,260).
- 91 *Jer.h.XVI,5,43-6,12* (SC 238,146-148); cf.II,3,19-22 (SC 232,246); XX,3,52-56 (SC 238,264); *Ezech.h.I,3,32-37* (SC 352,48-50); *De Princ.II,10,4,122-143* (SC 252,382-384); *Joh.com.XIII,xxiii,138* (SC 222,104); *C.Cels.IV,13* (SC 136,212-214); V,15 (SC 147,50-52).
- 92 *Lev.h.XIV,3,25-45* (SC 287,236-238).
- De classificering van de zonde door Origenes is variabel. *Ex.h.VI,3,30-31* (SC 321,178) spreekt over "de drie-voudige weg van het kwaad"; *De Princ.I,1,2,29-41* (SC 252,92) met uitgebreide noot over 1 Cor.3,11-15 (SC 253,233 n.19). Zie ook Rahner, *La doctrine d'Origène sur la pénitence* 55-56 (n.30).
- 93 1 Cor.h.XV,51-55 (*JThS* IX(1908),245). Cf.Clemens, *Strom.V,iv,26,4* (GCS II,342,14), die onder stro "de bovenbouw van de ketterijen" verstaat.
- 94 *Ex.h.XIII,4,28-46* (SC 321,390-392).
- 95 *Jer.h.fr.12* (GCS III,203,13-27).
- 96 1 Cor.h.XV,5-17 (*JThS* IX(1908),244); cf.*Rom.com.X,12* (*Lomm.VII,414*).
- 97 *idem* 18-23 (244).
- 98 *idem* 31-37 (244).
- 99 *idem* 23-31 (244).
- 100 *Jer.h.X,4,50-54* (SC 232,406). Terecht zegt Nautin ad loc (407 n.3), dat hierbij eerder aan predikers dan aan bisschoppen gedacht moet worden; cf.Vogt, *Das Kirchenverständnis* 14-15.
- Dat bij de joden de bouwers zijn weggenomen (cf.*Jes.3,3*), komt ook voor bij Tertullianus, *Adv.Marc.III,23,2* (CChr.SL 1, 540); V,6,10 (680-681).
- 101 *Mat.com.fr.426* (GCS XII,178).
- 102 *Ps.cat.127*(126),1 (*Pitra* III,324).

- 103 Cf. *Job* cat. 20,15 (Lomm. XI, 338).
 104 *Ps. cat.* 127(126), 1 (Lomm. XIII, 121).
 105 *Jer. h. fr.* 13 (GCS III, 204, 2-22).
 106 *Ezech. h.* VIII, 2, 38-42 (SC 352, 284-286).
 107 *idem* 35-38 (284).
 108 *Ezech. h.* I, 12, 26-38 (84-86).
 109 *Mat. com. ser.* 59 (GCS XI, 134, 19-23).
 110 *Ps. com.* 4 = *Philoc.* 26, 7, 10-31 (SC 226, 258-260) n.a.v.
Ps. 127(126), 1.
 Over dit bouw-proces van de kerk in het Nieuwe Testament zie: Vielhauer, *Oikodome* xi-xii, 121-135; Pfammatter, *Die Kirche als Bau* 19-24, 99-114; Minear, *Images of the Church* 49-50; Michel, *οἶκος*, *ThWNT* V, 143 en bij Origenes: Vogt, *Das Kirchenverständnis* 239-240.
 111 Michel, *art. cit.* 147.
 112 *Rom. com.* X, 2 (Lomm. VII, 377); cf. *Ef. com.* XV, 39-43 (*JThS* III (1902), 411), waar hij *Ef.* 3, 17-19 en 1 *Cor.* 3, 9 met elkaar in verband brengt en spreekt over het gegrond zijn in de liefde tot God en de naaste.
 113 Voor dit gebruik van *οἰκοδομεῖν* in het Nieuwe Testament zie: Vielhauer, *Oikodome* x-xii, 72-100, 135-136, 142-143; Pfammatter, *Die Kirche als Bau* 5-6, 48-66, 114-116; Minear, *Images of the Church* 164-165; Michel, *οἶκος*, *ThWNT* V, 143-145; Ridderbos, *Paulus* 479-543.
 Voor het gebruik bij Polycarpus en Clemens zie: Vielhauer, *op. cit.* resp. 154 en 158-160.
 Zie verder: A. Thibaut, *Édification*, *DSP* IV, 1, 279-293 en K. Barth, *Die Kirchliche Dogmatik. IV. Die Lehre von der Versöhnung* 2, Zürich 1955, 695-824, die onder de opbouw van de gemeente verstaat: 1. Das Wachstum der Gemeinde (725-747); 2. Die Erhaltung der Gemeinde (747-765) en 3. Die Ordnung der Gemeinde (765-824), waaronder hij ook de liturgie rangschikt. Die opbouw is het werk van de Heilige Geest.
 114 *Lev. h.* VII, 2 (GCS VI, 380, 1-3). Deze preken in de vertaling van Rufinus zijn door deze trouwens nogal aangevuld. De uitdrukking is ontleend aan *Ef.* 4, 12 "tot opbouw van het lichaam van Christus".
 115 *Ezech. h.* V, 5, 72-80 (SC 352, 208).
 Ook bepaalde vormen van bedrog kunnen de opbouw dienen. Zie: H. de Lubac, "Tu m'as trompé, Seigneur." *Le commentaire d'Origène sur Jérémie* XX, 7, *Memorial J. Chaine* (BFCTL 5), Lyon 1950, 255-280.
 116 *Rom. com.* X, 3 (Lomm. VII, 381).
 117 *idem* IX, 42 (366).
 118 *idem* X, 6 (391-392).
 119 1 *Cor. h.* XL, 25-31 (*JThS* IX (1908), 511).
 120 *Rom. com.* X, 10 (Lomm. VII, 407).
 121 *Num. h.* X, 3 (GCS VII, 73, 23-74, 2).
 122 1 *Cor. h.* LIV, 2-5 (*JThS* X (1909), 36); cf. 1 *Sam. h.* V, 9, 13-26 (SC 328, 202), een tekst die in verkorte vorm in Toura gevonden is. Cf. O. Guéraud, *Note préliminaire sur les papyrus d'Origène découverts à Toura*, *RHR* 131 (1946), 102 r. 79-84.

- 123 *Rom.com.IX,3* (Lomm.VII,306-307).
- 124 *1 Cor.h.LX,2-6* (*JThS X*(1909),37) i.v.m. *1 Cor.14,12*; cf.*LXII* (38).
- 125 *Ex.h.IV,5,4-21* (SC 321,128-130).
- 126 Cf.*Ezech.h.III,6,1-3* (SC 352,138); *Ex.h.II,4,15-18* (SC 321,82); *Num.h.XIV,1* (GCS VII,120,3-8); *XIX,4* (184,28-29); *XXVII,9* (268,12-15); *Rom.com.X,35* (Lomm.VII,440); 37 (446).
- 127 *Rom.com.II,13* (Lomm.VI,135).
- 128 *Lev.h.VII,1,1-9* (SC 286,298); cf.*I,1,50-57* (70).
- 129 *Gen.h.III,6,89-92* (SC 7bis,138); *Ex.h.IX,2,10-58* (SC 321,282-286); *Lev.h.V,12,73-76* (SC 286,260).
- 130 *Mat.com.XVI,14* (GCS X,519,30-32).
- 131 *Mat.com.ser.141* (GCS XI,293,6-8).
- 132 *Mat.com.ser.33* (62,21-23).
- 133 *Lev.h.III,6,58-62* (SC 286,148); *IV,2,16-20* (164); *5,1-5* (172-174); *Num.h.XI,1* (GCS VII,77,11-12); *XX,1* (186,23-26).
- 134 *Peri Pascha 2,5-10* (156; cf.113-114).
- 135 *Luc.h.fr.63* (Ra.125) (SC 87,510); cf.*Mat.com.XII,31* (GCS X,138,6-9).
- 136 *Lev.h.V,1,16-19* (SC 286,204).
- 137 *Num.h.XXII,1* (GCS VII,204,22-23); *Gen.h.II,3,1-4* (SC 7bis,88); *Lev.h.XIV,1,34-36* (SC 287,228); *Luc.h.XX,3* (SC 87,282).
- 138 *Ex.cat.10,27* = *Philoc.27,8,6-15* (SC 226,294).
- 139 *Ezech.h.VII,1,1-13* (SC 352,250).
- 140 *Rom.com.II,4* (Lomm.VI,81) n.a.v. *Rom.2,5-6*; cf.*Hoogl.com.II* (GCS VIII,149,22-30).
- 141 *Joh.com.X,xxxv*(20),228 (SC 157,520); *xxxix*(23),268 (546); *Gen.cat.31,46* (Lomm.VIII,81-82); *Ex.h.IX,3,57-61* (SC 321,290); *Lev.h.XV,3,38-41* (SC 287,260); *Ef.com.XII,39-46* (*JThS III*(1902),407); *Hoogl.com.II* (GCS VIII,157,20-25); *Mat.com.fr.152,1-3* (GCS XII,75).
- T.a.v. de genitivus in de uitdrukking "fundament van apostelen en profeten" (*Ef.2,20*) zijn er drie mogelijkheden: 1.gen.poss.: het fundament, dat zij bezaten; 2.gen.auct.: het fundament, dat door hen gelegd is; 3.gen.epexeg.: het fundament, dat bestaat uit apostelen en profeten. Origenes kiest voor de laatste mogelijkheid, evenals de meeste moderne exegeten, zoals Pfammatter, *Die Kirche als Bau* 80-84; Vielhauer, *Oikodome* 117-119; Ewald, *Die Briefe des Paulus an die Epheser* 146-148; Schlier, *Der Brief an die Epheser* 142; F.W.Grosheide, *De brief van Paulus aan de Efeziërs* (CNT(K)), Kampen 1960, 47-48; v.Roon, *De brief van Paulus aan de Epheziërs* 79-80.
- 142 *Joh.com.X,xxxv*(20),228 (SC 157,520); *Gen.cat.31,46* (Lomm.VIII,81-82); *Lev.h.XV,3,38-41* (SC 287,260).
- Voor *Ef.2,20* zie o.a. Pfammatter, *Die Kirche als Bau* 78-99.
- 143 *C.Cels.III,28,7-9* (SC 136,66).
- 144 *Joh.com.X,xxxix*(23),268 (SC 157,546-548); cf.*Joz.h.IX,1* (SC 71,244).

- 145 De exegeten zijn verdeeld over de vraag of het in Ef.2, 20 om oud-testamentische profeten gaat of om nieuw-testamentische. Voor het eerste kiezen o.a. E.v.Dobschütz, *Die Kirche im Urchristentum*, ZNW 28 (1929), 111 en K.H. Rengstorff, ἀποστρέλλω κτλ., ThWNT I, 442; voor het laatste Vielhauer, *Oikodome* 119; Pfammatter, op.cit.87-97; Ewald, op.cit.146-148; Schlier, op. cit.142; Grosheide, op.cit. 48; v.Roon, op.cit.79.
- 146 Ex.h.IX,3,55-61 (SC 321,290); C.Cels.V,33,13-15 (SC 147,96); ook Clemens, Protr.VIII,77,1 (GCS I,59,7-10) zegt, dat de oud-testamentische profeten de waarheid funderen.
- 147 Hoogl.com.II (GCS VIII,157,20-25).
- 148 Jer.h.X,4,50-54 (SC 232,406); cf.Ezech.h.I,3,32-37 (SC 352,48-50); Lev.h.XIV,3,27-28 (SC 287,236); 40 (238); Joz.h.IX,1 (SC 71,244) i.v.m. het "aedificium ecclesiae". Ook bij Hieronymus worden de apostelen zowel beschouwd als degenen die het fundament leggen alsook als degenen die het fundament zijn; zie Bodin, *Saint Jérôme et l'Église* 120-125,137,160-161. Voor fundament in het Nieuwe Testament zie: K.L.Schmidt, θεμέλιος κτλ., ThWNT III,63-64; voor Jezus als het fundament o.a. Vielhauer, *Oikodome* 75; Pfammatter, *Die Kirche als Bau* 24-27,116-121,140-143.
- 149 1 Cor.h.XV,38-44 (JThS IX(1908),244-245).
- 150 idem 5-13 (244).
- 151 Jer.h.fr.12 (GCS III,203,15-16); Mat.com.fr.152,7-9 (GCS XII,76).
- 152 Jer.h.fr.12 (GCS III,203,17-18).
- 153 1 Cor.h.XX,19-23 (JThS IX(1908),360).
- 154 Mat.com.fr.153,7-9 (GCS XII,76); cf.Hoogl.com.III(IV) (GCS VIII,231,2-9).
- 155 Mat.com.fr.152,7-12 (GCS XII,76); cf.Luc.h.XXVI,4-5 (SC 87,342).
- 156 Jer.cat. 1,10 (Pitra III,539); cf.Mat.com.fr.152,7-9 (GCS XII,76); Ps.cat.78(77),19-25 (Pitra III,116-117).
- 157 Jes.h.VIII,2 (GCS VIII,287,29-288,2); Jer.h.XVI,3,5-6 (SC 238,138); Gen.h.XIV,2,15-26 (SC 7bis,338); Ps.cat. 40(39),3 (Pitra III,34); 45(44),9-10 (41); 78(77),19-25 (116-117). 44 (124); Ps.cat.61(60),2 (Lomm.XII,377); Ps. cat.81(80),17 (Pitra III,139); Luc.h.XXVI,5 (SC 87,342); Hoogl.com.III(IV) (GCS VIII,230,9-15); Mat.com.XII,10 (GCS X,86,1-12); 11 (88,15-21); XVI,4 (477,2-15); Mat. com.ser.139 (GCS XI,287,7-9); Mat.com.fr.152,7-9 (GCS XII,76); 345 II,3-4 (149); cf.Ignatius, Polyc.I,1 (SC 10,170); Hermas, Sim.IX,12,1-2 (SC 53,316); 14,4-6 (322-324); Justinus, Dial.113,6 (II,182); 114,4 (188).
- 158 Ps.cat.40(39),3 (Pitra III,34); 81(80),17 (139); Ps.cat. 61(60),2 (Lomm.XII,377); Mat.com.XII,10 (GCS X,86,1-4); 11 (88,15-21); XVI,4 (477,2-15); Mat.com.ser.139 (GCS XI,287,7-9); Mat.com.fr.152,7-9 (GCS XII,76); 345 II,3-4 (149).
- 159 O.Cullmann, πέτρα, ThWNT VI,96-97; Jeremias, λίθος,

- ThWNT IV,275-277,281-282; Strack-Billerbeck, *Kommentar* III,406-408.
- 160 *Ps.cat.*61(60),2 (Lomm.XII,377); *Ps.cat.*81(80),17 (Pitra III,139); *Mat.com.*XII,10 (GCS X,86,1-12); 11 (88,15-21); *Mat.com.fr.*345 II (GCS XII,149).
Als Philo, *Leg.all.*II,86 (I,107,23-26) spreekt over het water uit de rots in de woestijn (Deut.8,15-16), zegt hij: de rots is de wijsheid Gods, waarmee Hij de godminnende zielen drenkt. Ook in *Quod det.pot.*115 (I,284,19-20) is de vaste rots de wijsheid Gods.
Zie verder: Rahner, *Symbole der Kirche* 185-186.
- 161 *Mat.com.*XII,10 (GCS X,86,4-12).
- 162 *Hoogl.com.*III(IV) (GCS VIII,230,2-231,23).
- 163 Strack-Billerbeck, *Kommentar* III,406.
- 164 *Hoogl.com.*III(IV) (GCS VIII,231,10-16); *Jer.h.*XVI,2,20-3,16 (SC 238,136-138).
- 165 *Ps.cat.*78(77),19-25 (Pitra III,117).
- 166 *Mat.com.ser.*139 (GCS XI,286,28-287,6).
- 167 *Jer.h.fr.*26 (GCS III,211,23-27); cf.*Num.h.*XX,2 (GCS VII,190,1-14).
- 168 *Ps.cat.*49(48),12 (Lomm.XII,343); cf.Cullmann, *πέντα*, ThWNT VI,97-98.
- 169 *Hoogl.com.*III(IV) (GCS VIII,230,18-25); cf.*Mat.com.*XII,11 (GCS X,89,23-27); *Mat.com.fr.*153,4-7 (GCS XII,76); *Joh.com.*I,xxvii(26),184 (SC 120,150); *Spr.cat.*5,4 (Richard 390); ook Hieronymus, *Mat.com.*I, 1022-1025 (CChr.SL 77,46); 1033-1039 (47).
- 170 *Ps.cat.*78(77),19-25 (Pitra III,116-117); 45(44),9-10 (41).
- 171 *Jer.h.*I,15,1-6 (SC 232,230); *ἡνωμένον* is een stoische term, cf.v.Arnim, *SVF* IV, index sub voce.
Voor het gebruik van *Mat.*7,27 in combinatie met *Mat.*16,18 door Hieronymus zie: Bodin, *Saint Jérôme et l'Église* 142-143,160. Deze combinatie treffen we ook aan in Ignatius, *Philad.inscr.* in de lange recensie (J.B.Lightfoot II,2,788).
- 172 *Mat.com.fr.*153,9-12 (GCS XII,76); cf.*Ps.cat.*96(95),9 (Pitra III,183).
- 173 *Mat.com.fr.*153,1-9 (76); cf.152,11-12 976); *Jes.h.*VIII,2 (GCS VIII,287,29-288,2); *Gen.h.*XIV,2,23-26 (SC 7bis, 338); *Luc.h.*XXVI,4-5 (SC 87,340-342).
- 174 *Num.h.*XIX,3 (GCS VII,182,5-7).
- 175 *Ps.cat.*40(39),3 (Pitra III,35).
- 176 idem (34-35); cf.*Mat.com.*XVI,4 (GCS X,477,2-15); *Hoogl.com.*III(IV) (GCS VIII,231,2-9). De combinatie van kerkelijke leer en levenswandel, gebouwd op de rots, vinden we bij hem in *Mat.com.*XII,10 (GCS X,86,4-12).
Voor "the foundation-stone in Zion" zie: R.J.McKelvey, *The New Temple. The Church in the New Testament* (OTM), Oxford 1969,188-192; cf.193-194; O.Betz, Felsenmann und Felsengemeinde (Eine Parallele zu Mt 16,17-19 in den Qumranpsalmen, *ZNW* 48(1957),61-63; Bodin, op.cit.161.
- 177 Cf.*Spr.cat.*1,2 (Lomm.XIII,220). De gelovige is "geworteld en gegrond in het geloof", zegt Origenes in een

- mengsel van Ef.3,17, Col.1,23 en 2,7. "Want als iemand geworteld en gegrond is in het geloof, zal hij, ook al is de storm opgestoken, ook al hebben de winden gewaaid, ook al heeft het gestortregend, niet aan het wankelen gebracht worden, niet instorten, omdat het gebouw met een solide fundering op de rots gegrond is." (Luc.h.I,3 (SC 87,102)). Voor "rots van het geloof" zie ook Ps.cat. 40(39),3 (Pitra III,34); Spr.cat.1,2 (Lomm.XIII,220); Mat.com.fr.345 II,4-6 (GCS XII,149); ook Ambrosius, Luc.com.VI,98 (SC 45bis,265) spreekt over het geloof van de gelovigen als de rots en het fundament van de kerk.
- 178 Ps.cat.45(44),9-10 (Pitra III,41).
- 179 Jer.h.XVI,3,5-6 (SC 238,138); Mat.com.XII,10 (GCS X, 86,1-4); 11 (88,15-21); Mat.com.ser.139 (GCS XI,287,7-13).
- Cf.J.Lüdwig, *Die Primatworte Mt.16,18.19 in der altkirchlichen Exegese* (NTA XIX,4), Münster i.W. 1952,40. In het Nieuwe Testament worden de gelovigen (uitgezonderd Petrus) geen rots genoemd, wel steen; cf.Cullmann, *πέτρα*, ThWNT VI,98.
- 180 Vide supra p.13.
- Cf.Ambrosius, Luc.com.VI,97 (SC 45bis,264-265).
- 181 Mat.com.ser.139 (GCS XI,287,13-15); Mat.com.fr.345 II,3-4 (GCS XII,149); eveneens bij Hieronymus; cf.Bodin, *Saint Jérôme et l'Église* 141-143.
- In Mat.com.ser.77 (GCS XI,183,1-4) spreekt Origenes over Simon, de melaatse, en gaat dan geruisloos over op Simon Petrus om het verschil tussen Simon en Petrus aan te geven: "toen Simon door Jezus van de letter van de Wet tot de geestelijke betekenis was opgeheven, was hij niet meer alleen Simon, maar is hij ook Petrus geworden en in plaats van de joodse opbouw de opbouw waardig geacht van de kerk, die op de rots gegrondvest moest worden".
- 182 Mat.com.ser.139 (GCS XI,287,15-26).
- 183 Mat.com.XII,11 (GCS X,88,21-25; cf.88,29-89,3).
- 184 Mat.com.fr.345 II,4-8 (GCS XII,149).
- In Ex.h.V,4,22-25 (SC 321,162) wordt er echter op gewezen, dat tot "het grote fundament van de kerk en de zeer hechte rots, waarop Christus de kerk gegrondvest heeft, door de Heer gezegd wordt: 'kleingelovige, waarom hebt ge getwijfeld?' (Mat.14,31)." Dat wil zeggen: ook bij Petrus kwam de twijfel wel eens boven.
- 185 Mat.com.XII,40 (GCS X,161,27-29), latijnse tekst.
- 186 Rom.com.V,10 (Lomm.VI,409).
- 187 Mat.com.XII,10 (GCS X,85,25-86,1); 14 (96,7-8; 100,18-19).
- 188 C.Cels.VI,77,32-40 (SC 147,372-374).
- 189 Mat.com.XII,14 (GCS X,96,6-97,12).
- 190 Mat.com.XII,11 (86,15-25).
- Minear, *Images of the Church* 50-52 zegt over "a unique and continuous position" van Petrus in de kerk: "There is, in fact, some important evidence that the first-generation church either ignored or rejected such a

- position for Peter." Hij wijst bijvoorbeeld op Hand.15; Gal.2; Mat.18,15-20; Joh.20 en 21.
- Voor de stellingname van Origenes zie: J.Hadzega, *Die Lehre des Origenes über den Primat Petri und die Orthodoxen*, ThGl 29(1937), 431-440; Ludwig, *Die Primatworte* 41-43; H.Clavier, Πέτρος καὶ πέτρα, *Neutestamentliche Studien für Rudolf Bultmann zu seinem siebzigsten Geburtstag am 20. August 1954* (hrsg.W.Eltester) (BZNW 21), Berlin ²1957, 94-95, 106-107; Th.Schäfer, *Das Priester-Bild im Leben und Werk des Origenes* (RSzT 9), Frankfurt a.M. 1978, 210-211; Michel, *Unité* 2187: "ne pas accorder à Pierre de rôle spécial comme fondement de l'Église, les apôtres partageant avec lui ce rôle".
- 191 Mat.com.XII,14 (GCS X,98,6-99,22); cf.Ludwig, *op.cit.* 42-43; Bigg, *The Christian Platonists* 213.
- 192 Mat.com.XIII,31 (GCS X,268,26-271,9); Betz, Felsenmann 67 zegt over de relatie tussen beide teksten: "Immer muss die Einzelpersonlichkeit, auch da wo sie hervortritt, im Rahmen der Gesamtgemeinde verstanden werden. Das gilt auch für das Ich in den Qumranpsalmen."
- 193 Mat.com.XII,11 (89,1-11).
Cf.Ludwig, *op.cit.*42. Clavier, *art.cit.*94 n.1 meent ten onrechte, dat Origenes het laat slaan op πέτρα (Πέτρος), maar niet op ἐκκλησία.
De meningen over het antecedent van αὐτῆς zijn verdeeld. O.Cullmann, *Petrus. Jünger-Apostel-Märtyrer. Das historische und das theologische Petrusproblem*, München-Hamburg ²1967, 225 n.55 is van mening, dat πέτρα te ver weg staat en kiest voor ἐκκλησία. Evenzo Betz, *art.cit.*69 en Vielhauer, *Oikodome* 70. Geheel anders bij J.H.A.Hart, Cephaz and Christ, *JThS* IX(1908), 14-41, die meent, dat met de rots Christus bedoeld is: Hem zullen de poorten van het dodenrijk niet overweldigen.
- 194 Mat.com.XII,12 (GCS X,90,1-3; 91,15-92,12); cf.Ludwig, *op.cit.*42-43.
Evenzo bij Ambrosius, *Luc.com.*VI,99 (SC 45bis,265) en bij Hieronymus (cf.Bodin, *Saint Jérôme et l'Église* 143).
- 195 Mat.com.XII,11 (89,18-24); cf.12 (90,4-11).
- 196 Cf.C.Cels.V,33,8-17 (SC 147,96).
Over 1 Tim.3,15 zie: Pfammatter, *Die Kirche als Bau* 124-130.
- 197 Mat.com.ser.47 (GCS XI,98,1-7).
In het citaat van Mat.28,20 heeft Origenes het plus "van Uw leven".
- 198 *idem* (96,6-7).
- 199 Ps.cat.93(92),1-2 (Pitra III,173). Clemens spreekt over κρηπὶς ἀληθείας, "het fundament der waarheid", dat wil zeggen het geloof, waarvan het elementaire karakter wordt onderstreept; zie: Paed.I,i,1 (GCS I,89,25); Strom.II,vi,31,3 (GCS II,129,30).
Over het fundament der waarheid van de gemeente van Qumran zie: Betz, *art.cit.* m.n.53,56,59,66-67.
- 200 Zie voor beide woorden: Jeremias, γωνία κτλ., *ThWNT* I,

- 792-793 en wat we eerder zeiden op p.76.
- 201 *Joh.com.I,xxxvi(41),265 (SC 120,192).*
- 202 *Cf.Joh.com.VI,xlii(25),220 (SC 157,296),* waar hij ook de hoeksteen en de vleeswording met elkaar in verband brengt.
- Taylor, *The Names of Jesus* 93-99 wijst op de messiaanse associaties van het woord *steen*.
- 203 *Ps.cat.119(118),90-91 (SC 189,332).*
- 204 *Ps.cat.118(117),22 (Pitra III,243).*
- 205 Irenaeus, *Adv.haer.III,5,3,80-84 (SC 211,62); IV,25,1,9-12 (SC 100,706);* voor Hieronymus zie Bodin, *Saint Jérôme et l'Eglise* 161,285-286 en voor Augustinus J.Ratzinger, *Volk und Haus Gottes in Augustins Lehre von der Kirche* (MThS.S 7), München 1954,252. Behalve de door Ratzinger genoemde plaatsen kan ook nog genoemd worden *De catech.* XXIII,43,68-71 (CChr.SL 46,168).
- 206 *Ps.cat.118(117),23 (Pitra III,244).*
- 207 *Mat.com.fr.428 (GCS XII,178).*
- 208 *Mat.com.XVII,12 (GCS X,615,11-616,3).*
- 209 *Mat.com.XVII,12 (616,24-32); cf.6 (593,16-30).*
- 210 *Vide supra p.76.*
- Ook Tertullianus, *Adv.Marc.III,7,3, (CChr.SL 1,516)* "lapis summus angularis", Prudentius, *Ditt.XXXI,121-124 (BAC 748)* "pinna", "caput templi" e.a. doen dit.
- 211 Parallel hiermee loopt de moderne discussie over de plaats van de hoeksteen; zie: Vielhauer, *Oikodome* 119-120,139-140; Pfammatter, *Die Kirche als Bau* 97-99,122-123,143-151; McKelvey, *The New Temple* 195-204 en de in hoofdstuk I,3 n.13 genoemde litteratuur.
- 212 *Joh.com.VI,xxii(13),121 (SC 157,222-224).*
- Philo, *De ebr.157 (II,200,9-14); De fuga* 122 (III,136,2-8); *De vita Mosis II(III),218 (IV,251,4-8)* spreekt eveneens over stenen harten. De straf voor mensen met een stenen hart is bij hem steniging: *De vita Mosis II(III), 202 (IV,247,10-14).*
- 213 *Luc.h.XXII,8 (SC 87,306-308).*
- 214 *Luc.h.XXII,9 (308); cf.Clemens, Protr.I,4,1-2 (GCS I,5, 10-17).*
- Voor de verstening van hen, die stenen beelden vereren, wijst Philo, *Leg.ad Gai.238 (VI,199,20-200,2)* naar de ontmoetingen met de Gorgo.
- In *Rom.com.VI,v (Scherer 210,2-6)* zegt Origenes: als het waar is, dat zij, die in afgoden geloven, op hen beginnen te lijken, misschien is het dan ook wel zo, dat zij, die in God geloven, op Hem gaan lijken (cf.Gen.1,26).
- 215 *Rom.com.IV,2 (Lomm.VI,246-247) n.a.v.Rom.4,9-12; cf.IV,5 (264-265) n.a.v.Rom.4,16-17.*
- 216 *Jer.h.IV,5,15-20 (SC 232,270).*
- Irenaeus, *Adv.haer.IV,7,2,24-39 (SC 100,458-460)* zegt: Jezus Christus bevrijdt van het geloof aan stenen (goden) en verwijst hiervoor ook naar *Mat.3,9.*
- 217 *Jer.h.IV,6,1-8 (274).*
- 218 *Ex.h.VI,9,1-13 (SC 321,190).*

- 219 *Luc.h.XXII,10* (SC 87,308-310).
- 220 *Ex.h.VI,9,14-25* (SC 321,190-192).
- 221 *Luc.h.XXII,10* (SC 87,308).
- 222 *Jer.h.IV,5,7-11* (SC 232,270).
- 223 *Luc.h.XXXVII,5* (SC 87,440).
- 224 SC 87,441 n.3.
- 225 Cf.Vielhauer, *Oikodome* 136-142.
- 226 *Joh.com.X,xxxv(20),228* (SC 157,520); cf.xxxix(23),266 (546).
- 227 *Gen.cat.31,46* (Lomm.VIII,81-82); *C.Cels.VIII,19,23-29* (SC 150,216).
- 228 *Ps.cat.27(26),5* (Lomm.XII,109); *Joz.h.XXVI,3* (SC 71,500); *Luc.h.XV,3* (SC 87,234).
- 229 *Joz.h.IX,1* (SC 71,244); *Ad Mart.41* (GCS I,38,23-26).
- 230 *Ef.com.XVII,41-43* (JThS III(1902),414).
- 231 *Joh.com.XIII,xiii,84* (SC 222,74-76); *Jer.h.fr.48* (GCS III,222,7-14) n.a.v.Jer.29,4-6.
- 232 *Joh.com.X,xxxix(23),268* (SC 157,546); cf.I,xxxvi(41),265 (SC 120,192); *Joz.h.IX,1* (SC 71,244).
Voor Hieronymus zie: Bodin, *Saint Jérôme et l'Église* 288.
- 233 Dat is in de *δαβείρ*, cf.*Joh.com.X,xl(24),280-283* (SC 157,554).
- 234 *Joh.com.X,xxxix(23),269-272* (548-550); cf. *C.Cels.VIII,19,29-20,7* (SC 150,216-218).
- 235 *Joh.com.X,xl(24),277* (554).
- 236 1 *Cor.h.XVI,7-20* (JThS IX(1908),246); cf.*Hos.com.* = *Philoc.8,3* (SC 302,340), waar hij verwijst naar Hermas, *Vis.III,2,6* (SC 53,104) en zegt: "En dat in de Pastor Hermas het bouwwerk van de toren, opgebouwd uit vele stenen, een bouwwerk uit één steen blijkt te zijn, wat wil dit anders zeggen dan dat de Schrift aanduidt de symfonie en eenheid in velen." Voor dit monolithische aspect van de kerk bij Hermas zie ook: *Sim.IX,9,7* (310); 13,5 (320).
- 237 *Ef.com.XII,39-50* (JThS III(1902),407-408).
Voor de betekenis van *συναρμολογουμένη* in *Ef.2,21* zie: Vielhauer, *Oikodome* 120-121.
- 238 *Joh.com.X,xxxv(20),229* (SC 157,520).
- 239 1 *Cor.h.XVI,2-7* (JThS IX(1908),245-246).
- 240 *Lev.h.IX,7,97-101* (SC 287,106).
- Philo, *Quod det.pot.16* (I,261,30-262,7) brengt de meelaatse stenen in verband met lusten, begeerten en hartstochten.
- 241 *Ps.cat.118(117),22* (Cadiou 104).
- 242 Cf.Straub, *Die Bildersprache* 54; Pfammatter, *Die Kirche als Bau* 9-11.
- 243 Euripides, *Iph.Taur.57*: "zuilen van huizen zijn kinderen van het mannelijk geslacht"; Aeschylus, *Agam.* 897-898: "een stevig gegroundveste zuil van het hoge dak, het eniggeboren kind van de vader".
- 244 *Jer.1,18*.
- 245 Cf.U.Wilckens, *στῦλος*, *ThWNT* VII,734.
- 246 Pfammatter, *op.cit.*127-130; cf.Minear, *Images of the*

- Church 52.
 247 1 QS v,5-6; viii,9; 1 QH vi,26.
 248 1 Clem.V,1-7 (106-108).
 Philo, *De migr.Abr.*124 (II,292,10-12) noemt het inzicht en de rechtvaardige "zuil".
 249 Tertullianus, *Adv.Marc.*I,20,2 (CChr.SL 1,461); 4(ibid.); IV,3,3 (548); *De praescr.*XXIII,9 (SC 46,119).
 250 Irenaeus, *Adv.haer.*III,1,1,1-6 (SC 211,20); 11,8,179-180 (160) latijn, 4-5 (160) grieks.
 251 Tertullianus, *Scorp.*XII,8 (CChr.SL 2,1093); Dionysius v. Alexandrië, *Ad Fab.*11,6 (PG 10,1301A); Eusebius, *H.E.* V, i,6 (SC 41,7); 17 (10).
 252 Victorinus v.Pettau, *Openb.com.*III,2 (CSEL 49,42,3).
 253 *Joh.com.*X,xxiii(16),134 (SC 157,468); *C.Cels.*V,33,8-12 (SC 147,96); *Mat.com.ser.*47 (GCS XI,98,1-7).
 In *Joh.com.*XXXII,i,2 (GCS IV,425,10-11) gebruikt hij "zuil der waarheid" in verband met Jezus: Hij is de vuurkolom (425,5-6), die degenen, die Hem volgen, verlicht bij de exegese van de Schrift.
 254 *Joh.com.*X,xlii(26),295 (SC 157,564); cf.291 (562, met n.1 en 2).
 255 Voor τὰ πρῶτα φέρεσθαι cf.Dio Cassius XLII,57,1 (Dindorf II,86).
 256 We lezen met Wohlenberg, Ein neu aufgefundenen Kodex 55 ἐπεὶ i.p.v. ἐνί.
 257 *Openb.cat.*XXI (29-30). Origenes legt hier *Openb.*3,12 o.a. uit door middel van *Gal.*2,9. Hieronymus, *Gal.com.* I,ii (PL 26,362 AB) combineert de gegevens uit deze teksten met die uit 1 Tim.3,15.
 258 *Ex.h.*IX,3,44-64 (SC 321,290).
 259 *Hoogl.com.*III (GCS VIII,177,11-23); cf.*Hoogl.h.*II,5 (SC 37bis,120-122); vide supra p.89.
 260 Hippolytus, *Hoogl.com.*XVI (48-49); cf.XVI,1-2 (CSCO 264(1965),37,21-38) en *Hoogl.com.*XIX (GCS 1,362, 33-363,4).
 261 Hermas, *Vis.*II,4,3 (SC 53,96).
 262 *De Princ.*IV,2,4(11),134-146(grieks), 168-183(latijn) (SC 268,314-316).
 263 Cf.Philo, *De migr.Abr.*165 (II,300,29); Origenes, *Gen. cat.* 25,1 (Lomm.VIII,77); *Gen.h.*IV,3,12-18 (SC 7bis,150-152).
 Zie ook: Wutz, *Onomastica Sacra* 134,264,416,539,674,737.
 264 *Hoogl.com.*II (GCS VIII,140,3-11).
 265 *Hoogl.com.*III(IV) (223,14-20; 229,23-230,4).
 266 *C.Cels.*II,64,23 (SC 132,436); *Mat.com.*X,1 (GCS X,1,1-5); XI,4 (40,14-15); *Mat.com.fr.*283 (GCS XII,126).
 267 *Mat.com.*XI,4 (GCS X,39,9-40,28).
 268 *Spr.cat.*1,6 (Lomm.XIII,221).
 269 *idem*; *Dial.c.Heracl.*15,12-23 (SC 67,86); *C.Cels.*III,21, 1-9 (SC 136,48); 46,1-8 (110); *Mat.com.*X,1 (GCS X,1,7-9; 1,19-2,2).
 Het huis doet denken aan het leerhuis van de rabbijnen. Zie hierover: D.Daube, *The New Testament and Rabbinic Judaism*, London 1956,141-150 ("Public Retort and Private

- Explanation") en Schulz, *Nachfolgen* 17-54.
- 270 *Mat.com.XI,4* (GCS X,39,16-21); *Mat.com.ser.9* (GCS XI, 15,2-9). Voor het thema van de berg vide *infra* p.451-455.
- 271 *Spr.cat.1,6* (Lomm.XIII,221); *Mat.com.X,4* (GCS X,4,26-27); XI,4 (40,5-7); cf.*Hoogl.com.II* (GCS VIII,148,25-30): "Als tot een ziel, die reeds 'binnen' is, binnen de mysteriën, maar toch, omdat ze verwaarloost zichzelf te kennen en te onderzoeken wie ze is en wat of hoe ze moet handelen of niet moet handelen, wordt tot haar gezegd: 'Ga jij uit!', als tot een, die vanwege deze schuldige laksheid door hem, die aan het hoofd staat, naar buiten wordt gezonden."
- 272 *Jes.h.VI,3* (GCS VIII,271,20-27).
- 273 *C.Cels.III,21,6-7* (SC 136,48); 46,1-5 (110).
Immers, ook οἱ ἔσω moeten een nog diepere zin zoeken, zegt Clemens in *Quis dives salv.5* (GCS III,163,13-31).
- 274 *Mat.com.X,4* (GCS X,4,14-5,10); cf. Girod in zijn editie (SC 162,154 n.2 en 4) over de klassieke onderscheiding tussen parabel, fabel, metafoor, vergelijking, beeld e.d.
Voor het onderscheid tussen γένος en εἶδος zie bijv. Plato, *Parm.*129 C.
In *Mat.com.X,12* (15,3-6) en 16 (20,12-13) komt Origenes terug op zijn onderscheid tussen παραβολή en ὁμοίωσις.
- 275 *Mat.com.X,16* (20,12-32); zie ook de inleiding van Girod (SC 162,50; 84).
- 276 *Mat.com.fr.400* (GCS XII,169).
- 277 *Spr.cat.1,6* (Lomm.XIII,221); *Mat.com.X,1* (GCS X,1,1-6); *Mat.com.ser.9* (GCS XI,15,17-22); *Mat.com.fr.283* (GCS XII,126); cf. Hieronymus, *Mat.com.II,669-675* (CChr.SL 77,101).
- 278 *Spr.cat.1,6* (Lomm.XIII,222); *Mat.com.ser.9* (GCS XI, 15,17-22).
- 279 *De Princ.III,1,17*(16),521-532(grieks),703-721(latijn) (SC 268,104-106).
- 280 Cf. J.Behm, ἔξω, *ThWNT* II,572-573: in Marc.4,11 gaat het over "die nicht zu den Anhängern Jesu gehörige breite Masse des Volkes", in 1 Cor.5,12-13, 1 Thess.4,12 en Col.4,5 over "die Nicht-Christen, bes.die Heiden". In de rabbijnse litteratuur zijn החיצוניים de "draussen stehende, ketzerisch gerichtete Menschen".
- 281 Cf.*Mat.com.fr.252,1-5* (GCS XII,117), waar Origenes n.a.v. Mat.12,14-16 zegt, dat naarmate iemand dichter bij Jezus komt, hij minder geneigd is tegen Hem samen te spannen. Gaat hij echter van Jezus naar buiten, dan smeedt hij plannen Hem om te brengen. Over deze betekenis van dichtbij en veraf spreekt Origenes ook elders: *Ef.com.IX,74-78* (*JThS* III(1902),400); XI,15-18 (406); XII,2-8 (406); 36-38 (407).
- 282 *Ps.cat.41*(40),6 (Lomm.XII,311).
- 283 *Dial.c.Heracl.15,12-23* (SC 67,86); cf. Vogt, *Das Kirchenverständnis* 224.
J.Behm, ἔσω, *ThWNT* II,696-697: in 1 Cor.5,12 zijn bedoeld "die, die innerhalb der Gemeinde stehen; die

- Christen", sc. tegenover de heidense omgeving. Dit gaat uit van de gedachte, dat de kerk een in zich gesloten, van de overige mensen afgezonderde nieuwe gemeenschap is.
- 284 F.Bertrand, *Mystique de Jésus chez Origène* (Theol(P) 23), Paris 1951,78.
- 285 *idem* 81.
- 286 *Mat.com.ser.9* (GCS XI,14,28-15,2; 15,31-16,15).
- 287 *Num.h.VI,1* (GCS VII,31,10-32,2); cf.*Lev.h.IV,6,38-61* (SC 286,182-184); *Num.h.XXI,2* (GCS VII,202,18-22).
- 288 *Jer.h.XII,13,46-53* (SC 238,48).
- 289 *Ex.cat.12,46* (Lomm.VIII,322-323).
- 290 *Ps.cat.119(118),85* (SC 189,324); hoewel het auteurschap niet geheel vaststaat, acht Harl het plausibel, dat Origenes de schrijver is (SC 190,671).
Voor de ketters, die 'buiten' zijn, zie o.a. *Jes.h.VIII,1* (GCS VIII,286,8-10); *Ps.cat.41(40),6* (Lomm.XII,311).
- 291 *Ps.37(36) h.V,1* (Lomm.XII,222).
- 292 *Lev.h.IV,8,51-62* (SC 286,192).
- 293 *Ps.cat.65(64),2* (Pitra III,73-74); cf.*Ps.cat.68(67),26* (Lomm.XII,407): "Het is niet hetzelfde bij hen, die buiten de kerk zijn, God te prijzen als dat in de kerk te doen." In het vervolg, zo legt hij uit, gaat het om het prijzen uit de bronnen van Israël (cf.*Ps.68,27*), d.i. "prijzen volgens de schat van de wijsheid Gods in de Schriften".
Ook het gebed moet geen omhaal van woorden zijn, zoals in 'de synagoge', maar *θεολογεῖν* (De Or.XXI,1 (GCS II, 345,7-15)).
Voor *θεολογεῖν* en *ὑμνεῖν* zie ook wat we boven schreven (p.79 en n.40).
- 294 *Ps.cat.27(26),4-5* (Lomm.XII,109); cf.Vogt, *Das Kirchenverständnis* 247.
- 295 *Luc.h.fr.85* (Ra.216) (SC 87,542); cf.Ambrosius, *Luc.com. VII,217-218* (SC 52,90).
- 296 *Luc.h.XXXI,3* (SC 87,380).
- 297 Cyprianus, *Ep.LXXIII,xxi,2* (Bayard II,275); cf.De unit. *eccl.6,150-155* (CChr.SL 3,253-254).
De brief dateert uit het pontificaat van Stephanus 1 (254-257); zie Quasten, *Patrology* II,365. Het tractaat over de eenheid van de kerk is waarschijnlijk uit mei 251 (*idem* 350). De datering van Origenes' preken over Jozua ligt volgens de gangbare opvatting tussen 249 en 251, terwijl Nautin, *Origène* 401-403,411 ze dateert tussen 239 en 242.
- 298 *Joz.h.III,5* (SC 71,142).
- 299 *idem*, cf.*Luc.h.XXXV,4* (SC 87,416).
- 300 *Lev.h.IX,4,35-48* (SC 287,86) tgo. "in fide"; XIV,2,20 (230); *Mat.com.ser.39* (GCS XI,75,7-12).
- 301 *Lev.h.VII,6,46-47* (SC 286,344) tgo. "nobiscum".
- 302 *Lev.h.XIV,2,1-18* (SC 287,228-230).
- 303 *Lev.h.XIV,3,51-57* (238).
- 304 *Mat.com.ser.114* (GCS XI,237,16-238,2); cf.*Mat.com.fr.541*

- (GCS XII,220): "hij die van Jezus was uitgegaan".
- 305 Ezech.h.VII,1,22-23 (SC 352,250-252); cf.Num.h.XXI,2 (GCS VII,202,19): "de rechtvaardige is binnen"; Dial.c. Heracl.15,17-23 (SC 67,86).
- 306 Mat.com.ser.33 (GCS XI,60,20-24). Volgens v.Harnack, *Der kirchengeschichtliche Ertrag* II,72-73 doelt Origenes hier op de Valentinianen.
- 307 Ps.37(36) h.III,3 (Lomm.XII,185).
- 308 Lev.h.XIV,2,1-13 (SC 287,228).
- 309 Lev.h.XIV,2,13-18 (228-230); 3,51-57 (238); cf.Jer.h. fr.48 (GCS III,222,16-17); Ps.cat.119(118),157 (SC 189,436). Cf.Rahner, *La doctrine d'Origène sur la pénitence* 254; voor Tertullianus zie: Ratzinger, *Volk und Haus Gottes* 71.
- 310 Lev.h.XIV,3,58-64 (238). Cf.Rahner, art.cit.261-262; Vogt, *Das Kirchenverständnis* 138-139.
- 311 1 Cor.h.XVIII,72-91 (JThS IX(1908),356).
- 312 1 Cor.h.XXVI,50-54 (367).
- 313 Rom.com.II,2 (Lomm.VI,71-72).
- 314 Cf.Vogt, op.cit.251.
- 315 Jer.h. L.I(III),3,32-45 (SC 238,318).
- 316 idem 47-53 (320).
- 317 Cf.1 Cor.h.XXVI,13-21 (JThS IX(1908),366); vide supra p.61.
- Zie ook: Jer.h.fr.22 (GCS III,208,22-209,8): buiten het discipelschap doet men niet erg goed en niet erg slecht. Voor discipelen is er de keuze tussen erg goed en erg slecht handelen, met als uiteindelijke bestemming resp. het koninkrijk der hemelen of het Gehenna. Bij hen gaat het om beaming of verwerping van het Woord van God.
- 318 Met deze "*mediocres homines*" doelt Origenes op hen die buiten de kerk zijn. Plato, *Phaedo* 113 D spreekt ook over "middelmatic leven". Zij die zo leven komen niet in de Tartarus, maar hun niveau ligt wel beneden dat van de rechtvaardigen.
- 319 Jer.h. L.I(III),3,53-92 (SC 238,320-322). Over de geciteerde tekst 2 Tim.2,20-21 zie: Pfammatter, *Die Kirche als Bau* 135-138.
- 320 Cf.Wutz, *Onomastica Sacra* 1055.
- 321 1 Sam.h.I,7,2-8 (SC 328,118-120).
- 322 Jer.h.fr.48 (GCS III,222,7-22).
- 323 Openb.cat.XXI (29-30). Vide supra p.208-209.
- 324 Mat.com.ser.114 (GCS XI,237,16-238,2; 241,2-11); cf.Mat.com.fr.541 (GCS XII,220); Hieronymus, *Mat.com.IV*,1464-1467 (CChr.SL 77,262).
- 325 Cf.K.L.Schmidt, M.A.Schmidt, *πάροικος* κτλ., *ThWNT* V, 841-845.
- 326 Philo, *De cherub*.120-121 (I,198,20-199,5). Zie voor het begrip *πάροικος* bij Philo: R.A.Bitter, *Vreemdelingschap bij Philo van Alexandrië. Een onderzoek naar de betekenis van πάροικος*, Utrecht 1982.

- 327 Philo, *De conf.ling.* 80 (II,244,21-24); 81 (244,24-245,3); *Quis rer.div.her.* 267 (III,61,8-12).
- 328 Philo, *Leg.all.* III,244 (I,167,10-13); *De sacr.* Ab.44 (220,3-4).
- 329 Philo, *Leg.all.* III,244 (I,167,10); *De sacr.* Ab.43 (220,2); *De congr.* 20 (III,76,6). Door Clemens, *Strom.* I,v,31,1 (GCS II,20,5) wordt deze etymologie overgenomen.
- 330 Cf. Pfammatter, *Die Kirche als Bau* 75-78; K.L.Schmidt, *Das Gegenüber von Kirche und Staat in der Gemeinde des Neuen Testaments*, *ThBl* 16(1937),12-16.
- 331 Schmidt, *art.cit.* 850.
- 332 *Diogn.* V,5 (SC 33bis,62); cf. VI,8 (66); 2 *Clem.* V,1 (73). Cf. W. Michaelis, *σκήνωμα*, *ThWNT* VII,386.
- 333 1 *Clem.inscr.* (SC 167,98).; Polycarpus, *Phil.inscr.* (SC 10,202) en *Martyrium Polycarpi inscr.* (242), waar echter ook reeds de afzonderlijke gemeenten *παροικίαι* genoemd worden als deel van de heilige katholieke kerk.
- 334 Cf. P.de Labriolle, *Paroecia*, *RSR* XVIII(1928),60-72. Volgens hem krijgt *παροικία* in de vierde eeuw de speciale betekenis van *diocesis* (p.67-71) en in de zesde eeuw die van *plattelands parochie* (p.71). Nog later zou het dan ook gebruikt worden voor *parochies in de stad*. Maar bij Origenes komt het ook al voor in de betekenis *diocesis* of *parochie*, zie: 1 *Cor.h.* LXXXIX,33-34 (*JThS* X (1909),50). Cf. Lampe, *Lexicon* sub voce D 1 en 3.
- 335 *Gen.cat.* 12,10 (Lomm.VIII,68). Onder de etymologieën van de naam *Egypte* is ook die van *παροικία*; cf. de Lagarde, *Onomastica Sacra* 186,100 (p.212). Origenes zinspeelt hierop in *Peri Pascha* 43,21-30 (238).
- 336 *Ps.cat.* 105(104),23 (Pitra III,208).
- 337 *Gen.cat.* 26,2-3 (Lomm.VIII,77). In 1 *Kron.* 29,15 en *Jer.* 29-51 wisselt in de LXX-handschriften de lezing *κατοικεῖν* nogal eens af met *παροικεῖν* of *(ἐν)οικεῖν*. Bijv. *Jer.* 29(47),2; 30,12 (49,18); 31(48),28; 33(26),9; 42(35),7; 50(43),2; 51(44),8.28. Zie Schmidt, *art.cit.* 842.
- 338 *Gen.cat.* 26,22a (Lomm.VIII,78); op diezelfde kwetsbaarheid wijst bijv. ook Tertullianus, *Apol.* I,2 (CChr.SL 1,85).
- 339 *Mat.com.ser.* 72 (GCS XI,169,15-16).
- 340 *Gen.cat.* 13,7 (Lomm.VIII,69); cf. Philo, *De conf.ling.* 76-82 (II,244,1-245,6).
- 341 *Ps.cat.* 49(48),2-3 (Pitra III,47).
- 342 *Jer.h.fr.* 2 (GCS III,199,16-18).
- 343 *Peri Pascha* 43,21-30 (238). Origenes brengt *πάσχα* niet in verband met *πάσχειν*, maar met het hebr. *פסח*, voorbijgaan. Cf. O.Guéraud-P.Nautin, *Origène. Sur la Pâque. Traité inédit publié d'après un papyrus de Toura* (Christianisme Antique 2), Paris 1979,112-114.
- 344 *Num.h.* XVII,4 (GCS VII,163,6-11); cf. Hieronymus, *Zach.com.* III,xiv,16,648-661 (CChr.SL 76A,894). *Vide infra* p.267.
- 345 *Num.cat.* 24,5 (Lomm.X,6).

- 346 Num.h.XXIII,11 (GCS VII,221,18-222,3).
- 347 Richt.h.IV,2 (GCS VII,488,18-25) n.a.v. Richt.3,31.
Voor de etymologie zie: Wutz, *Onomastica Sacra* 60,1069
en Procopius, Richt.com.5,6 (PG 87,1,1053 A): "Samgar,
de bijwoner, duidt op ... een bijwoner in dit leven",
met verwijzing naar Ps.39,13 en Hebr.13,14.
- 348 Num.h.XXVII,4 (GCS VII,260,28-261,15); cf.Ex.h.IX,2,1-47
(SC 321,282-286).
- 349 Num.h.XXVII,9 (GCS VII,268,21-26); cf.Ex.h.V,2,16-24 (SC
321,152-154) en ook Ps.cat.78(77),48-51 (Pitra III,128).
Voor de etymologie zie: Wutz, *Onomastica Sacra* 821,846,
937,1039.
- 350 Ps.cat.119(118),54 (Pitra III,273). Harl (SC 190,503)
meent, dat de echtheid dubieus is. De gedachte is Ori-
genes, zoals uit authentieke uitspraken blijkt, echter
niet vreemd.
- 351 Peri Pascha 44,28-33 (240); cf.Guéraud-Nautin, op.cit.
144-145.
- 352 Ps.cat.119(118),19 (SC 189,218).
- 353 Ps.cat.119(118),19 (Cadiou 105).
- 354 Mat.com.ser.72 (GCS XI,169,16-19).
- 355 Ps.cat.119(118),54 (SC 189,276). De auteur van dit scho-
lion is onzeker. Harl beschouwt Origenes als een van de
mogelijkheden (SC 190,623).
- 356 Ps.cat.55(54),15 (Lomm.XII,364).
- 357 Ps.cat.39(38),12 (Lomm.XII,273).
- 358 Ps.cat.42(41),4 (Lomm.XII,314); cf.43(42),3 (318), waar
hij Ps.43,3 in verband brengt met Joh.14,1-2.
- 359 Cf.Didymus, Zach.com.V,162 (SC 85,1060); zie ook de noot
ad loc. (1061 n.3).
Het begrip *προκοπή* is (ook) typisch voor Clemens, die
het ontleend heeft aan de Stoa; zie Exc.ex Theod. (SC
23, 59 n.4).
- 360 Ps.cat.61(60),2 (Lomm.XII,378).
- 361 Ps.cat.87(86),7 (Pitra III,151).
- 362 Num.h.XVII,4 (GCS VII,162,17-163,6); cf.Eusebius, Dem.
evang.VIII,iv,25 (GCS 23,399,16-20).
- 363 Cf.Ps.cat.78(77),55 (Pitra III,129-130).
- 364 Num.h.XVII,4 (GCS VII,163,11-17).
- 365 Lev.h.VI,2,84-88 (SC 286,274-276).
- 366 Cf.Ps.cat.23(22),1-2 (Pitra II,478): de LXX heeft hier
κατασκευον (niet: *κατοικίειν*).
Zie ook: Ps.cat.27(26),5 (Lomm.XII,110); Num.cat.24,5
(Lomm.X,6); Num.h.XVII,4 (GCS VII,159,21-25): "Een huis
is iets, dat gefundeerd is en stevig en met vaste gren-
zen is afgebakend, maar tenten zijn een soort woningen
van mensen, die altijd onderweg zijn en altijd ambulant
en het einde van hun weg nog niet hebben gevonden." In
Gen.h.XIV,2,15-26 (SC 7bis,338) stelt hij Wet en Evan-
gelie tegenover elkaar als tent en huis: de Wet is voor-
lopig, het Evangelie, dat op het fundament Christus ge-
bouwd is, is blijvend.
- 367 Num.h.XVII,4 (GCS VII,160,1-26; cf.159,21-160,1).
- 368 Ezech.h.VIII,2,35-41 (SC 352,284-286).

- 369 Num.h.XVII,4 (GCS VII,163,18-26).
 370 Ps.cat.55(54),15 (Lomm.XII,364).
 371 Mat.com.ser.117 (GCS XI,249,5-15) n.a.v. Mat.27,7.
 372 Wanneer we hiervoor een verklaring zoeken: het zou mede veroorzaakt kunnen zijn door het feit, dat de LXX in Gen.28,19 נִיחָא niet als eigennaam heeft beschouwd, maar het met οἶκος θεοῦ heeft weergegeven en in 31,13 in plaats van נִיחָא לֵאלֹהֵי אֲבֹתָיו leest ἐγώ εἰμι ὁ θεὸς ὁ ὀφθεῖς σοι ἐν τόπῳ θεοῦ (cf.Gen.28,11.17).
 373 Joh.com.XX,x,71 (SC 290,192); Gen.h.XI,3,26-28 (SC 7bis, 288); Richt.h.V,3 (GCS VII,493,15-16); Hoogl. com.III (GCS VIII,216,9-14); Hoogl.h.II,12 (SC 37bis, 140); Ep. ad Greg.3(2),71 (SC 148,192).
 Zie voor deze etymologie: Wutz, *Onomastica Sacra* 741, 1059,1061,1067.
 374 Hoogl.h.II,12 (SC 37bis,140-142).
 Procopius, Gen.com.12,17 (PG 87,1,325 B) noemt deze tekst uit het Hooglied ook en zegt: als Abraham in vroomheid verder wil komen, gaat hij naar Bethel. De berg van Bethel ligt naar het Oosten en wordt van alle kanten verlicht. Naast de opvatting, dat met deze berg de mens-geworden Logos bedoeld is, noemt hij die volgens welke hier de kerk bedoeld wordt. Waarschijnlijk kiest hij zelf voor de laatste interpretatie, want n.a.v. Gen. 35,1 merkt hij op, dat in het opstaan en naar Bethel gaan al geprofeteerd wordt van de roeping der heidenen, die optrekken naar het huis Gods (464 B).
 375 Ep.ad Greg.3(2),69-74 (SC 148,192).
 376 Richt.h.V,3 (GCS VII,493,9-26).
 377 Klaagl.com.fr.104 (GCS III,272,28-29); Luc.h.fr.40a (Ra 60a) (SC 87,490); Mat.com.fr.25,1 (GCS XII,26); cf.Wutz, *Onomastica Sacra* 168,556-557,676,765,773,1019.
 378 Luc.h.fr.40a (Ra 60a) (SC 87,490).
 379 Luc.h.fr.40b (Ra 60b) (492).
 380 Cf.Lampe, *Lexicon* sub voce ἐξομολόγησις 1 en 4.
 381 Mat.com.fr.25,1-3 (GCS XII,26); cf.Ambrosius, Ep.70,13 (PL 16,1237b): "Elke gelovige ziel is Bethlehem."
 382 Joh.com.VI,xl(24),206 (SC 157,286); Joh.com.fr.77 (GCS IV,544,21-25); 80 (547,19); Luc.h.XXXVII,1 (SC 87.436); Mat.com.XVI,17 (GCS X,532,8-9); Mat.com.ser.77 (GCS XI, 182,18); cf.Hieronymus, Mat.com.III,1395-1396 (CChr.SL 77,190).
 Zie voor de etymologie ook: Wutz, *Onomastica Sacra* 39, 108,412,557,741,765,1019.
 383 Mat.com.XVI,26 (GCS X,560,32-561,14); cf.Hieronymus, Mat.com.III,1396-1397 (CChr.SL 77,190): "toen al de roeping van de heidenen voorafbeeldend".
 384 Mat.com.XVI,17 (GCS X,532,8-28).
 385 Mat.com.XVI,27 (564,25-30); cf.Joh.com.fr.77 (GCS IV,544,21-25).
 386 Mat.com.ser.77 (GCS XI,181,24-182,27).
 387 Mat.com.ser.77 (186,4-16).
 388 Hoogl.com.II (GCS VIII,166,13-22). Dat kerk en ziel wisselen is niet vreemd. Ook de wisseling van kerk en

- wereld komt echter bij Origenes vaker voor. Naar aanleiding van het licht op de kandelaar (Luc.8,16 c.p.), dat schijnt voor allen die in het huis zijn, noemt hij het huis de ene keer de kerk, de andere keer de wereld. In het laatste geval is de kandelaar dan de kerk. Mat.com.fr.95 I,12-28 (GCS XII,54); Luc.h.fr.121b (Ra) (GCS IX,275), 122 (276), 123 (277). Voor de authenticiteit van de Luc.h.-fragmenten zie: Fournier-Périchon (SC 87,89-90).
- 389 Ps.cat.42(41),4 (Lomm.XII,314).
Vide supra p.221-222.
- 390 Lev.h.IX,9,6-22 (SC 287,114).
- 391 idem 23-58 (114-116).
- 392 Lev.h.I,3,1-14 (SC 286,76).
- 393 idem 15-33 (76-78).
- 394 Ex.h.IX,2,10-53 (SC 321,282-286).
Reeds Philo gaf een allegorische uitleg van de tabernakel; zie W.Michaelis, σκηνή ThWNT VII,374.
Een uitvoerige geestelijke interpretatie van de tabernakel (en haar eredienst) vinden we bij Cyrillus van Alexandrië in zijn *De adoratione et cultu in spiritu et veritate*, boek IX en X (PG 68,587-726) en veel later bij de 14e eeuwse vlaamse mysticus Jan van Ruusbroec, *Van den gheesteliken tabernakel* (bew.D.-A.Stracke) in: *Werken naar het standaardhandschrift van Groenendaal uitgegeven door het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen II*, Mechelen-Amsterdam 1934.
- 395 Cf.Blaise, *Dictionnaire* sub voce *sanctificatio* 2 en 4.
- 396 Cf.Lampe, *Lexicon* sub voce ἁγιασμός: A.*sanctity* (quality); B. *sanctification*.
- 397 C.Cels.II,78,15 (SC 132,472); Jer.h.XVIII,5,39 (SC 238,190); cf.Ex.15,17 (LXX).
Zie: Lampe, *Lexicon* sub voce ἁγίασμα 1.*holy place, sanctuary*.
- 398 Ex.h.IX,3,31-43 (SC 321,288).
- 399 Voor de individuele toepassing zie: Ex.h.IX,4,1-119 (294-302).
- 400 Ex.h.IX,3,44-45 (290).
- 401 idem 45-61 (290).
- 402 idem 61-62 (290).
- 403 idem 62-70 (290).
- 404 idem 70-76 (290-292); cf.Joz.h.X,3 (SC 71,278).
- 405 Atrium is de gebruikelijke vertaling van ἀνθή, 'court' (bijv.Ex.27,9; Lev.6,26 (19 LXX). Het is evenwel de vraag, waaraan we bij de tien atria moeten denken en op welke tekst dit gebaseerd is. Waarschijnlijk is er een vertaalfout gemaakt en las men in Ex.26,1 ἀνθαί i.p.v. ἀνθαίαι, 'curtain' (correct in de vulgaat: *decem cortinas*).
Cf.Irenaeus, *Adv.haer.* I,18,3,741 (SC 264,281): καὶ τῆς σκηνῆς αἱ δέκα ἀνθαίαι en 80(280): et *tabernaculi x atria*; Augustinus, *Quaest.in Hept.*II,177,2 (CChr.SL 33,153); 9 (158-159).
- 406 Ex.h.IX,3,76-78 (292).

- 407 *idem* 82-89 (292).
 Voor goud en zilver vide *supra* p.100 met n.153.
- 408 *Ex.h.*XIII,4,1-13 (388).
- 409 *Num.h.*IV,3 (GCS VII,22,30-23,1); cf.Vogt, *Das Kirchen-*
verständnis 97-98.
- 410 *Num.h.*V,3 (29,2-4).
- 411 *idem* (29,4-8); cf.*Ps.cat.*119(118),105 (SC 189,358-362).
 Ook Hieronymus legt verband tussen de tabernakel met de
 gouden kandelaar en de ark des Verbonds én de kerk; cf.
 Bodin, *Saint Jérôme et l'Eglise* 90.
- 412 *Num.h.*V,3 (29,8-9).
- 413 Vogt, *Das Kirchenverständnis* 97.
- 414 *Num.h.*V,3 (29,9-11); cf.*Joz.h.*IX,,1 (SC 71,244-246).
- 415 *idem* (29,12-13).
 Clemens, *Strom.*VI,xvi,133,5 (GCS II,499,25-26) ziet in
 de ark het symbool van de *γνώσις* en *σοφία* van het god-
 delijke en menselijke (cf.*Paed.*II,ii,25,3 (I,171,16-
 20)).
- 416 *idem* (29,13-16).
- 417 *idem* (29,16-18).
 Origenes gaat hierbij uit van de etymologie, die we ook
 reeds bij Philo, *De vita Mosis* II(III),97 (IV,223,14-15)
 tegenkomen. Zie bij Origenes ook *Rom.com.*III,8 (Lomm.VI,
 209). Zie ook Wutz, *Onomastica Sacra* 158,742.
- 418 *idem* (29,18-30,1).
- 419 *Num.h.*V,1 (25,17-20; cf.26,27-27,1); IV,3 (23,7-11);
*Mat.com.ser.*138 (GCS XI,284,30-285,2).
 In *Hoogl.com.*II (GCS VIII,118,3-4) wordt Aäron daaren-
 tegen beschouwd als vertegenwoordiger van het joodse
 vleeselijke priesterschap.
- 420 *Num.h.*V,1 (25,20-25).
- 421 *idem* (25,25-26,14).
- 422 *idem* (26,14-22).
- 423 *idem* (26,22-24).
- 424 *Num.h.*V,3 (28,29-29,2).
- 425 Cf.P.Jouin, *Les mots employés pour désigner 'le temple'*
dans l'Ancient Testament, le Nouveau Testament et Jo-
sèphe, *RSR* XXV(1935),329-343 (m.n.341-343); H.Köster,
ρόπος, *ThWNT* VIII,187-208.
- 426 *Lev.h.*V,3,56-64 (SC 286,218).
 "...in atriis tabernaculi testimonii" moet hier vertaald
 worden met "in de voorhof van de tent der getuigenis"
 (*Lev.*6,26). Even later spreekt hij echter over de "mys-
 teria... de atriis tabernaculi testimonii", die alleen
 de priesters bekend zijn en doelt dan op hetgeen zich in
 het heilige bevindt (cf.78-84 (220)). Hier kan "atria
 secreta" (81 (220)) het best met "geheim vertrek" worden
 weergegeven.
 Voor de *coredemptio* door de kerk met Christus zie behal-
 ve de "note complémentaire" (SC 286,370-371) ook *Num.h.*
X,1 (GCS VII,68,4-17); 2 (71,13-72,4).
- 427 *Lev.h.*V,3,75-101 (SC 286,220); cf.Vogt, *Das Kirchenver-*
ständnis 171.
- 428 *Vide supra* p.228.

- 429 Lev.h.I,5,5-6 (SC 286,84).
- 430 Lev.h.V,4,42-63 (224-226).
Over de manier van verzoenen zie de discussie, die Vogt, op.cit.171-172 aangaat met K.Rahner.
- 431 Lev.h.IV,8,51-56 (192).
- 432 idem 59-61 (192).
Cf.Ps.cat.29(28),2 (Lomm.XII,120): "Ἀὐτὴ δὲ ἀγία, ἡ ἐκ-
κλησία." Hetzelfde beeld, maar dan eschatologisch ge-
bruikt, komt voor in een scholion op Ps.116,19 ("in de
voorhoven van het huis des Heren"), een tekst, die in
verband gebracht wordt met het hemels Jerusalem, onze
moeder, die boven is (cf.Gal.4,26); zie Ps.cat.116,16
(115,7) (Lomm.XIII,60).
- 433 Lev.h.V,3,68-74 (218).
- 434 Lev.h.XIII,5,44-51 (SC 287,220); 6,29-32 (224); C.Cels.
II,51,39-43 (SC 132,404-406).
- 435 Mat.com.ser.42 (GCS XI,83,10-22; 84,12-13); 43 (87,14-
18; 88,7-13); Ps.cat.68(67),4-5 (Lomm.XII,403): "De
Schrift kan ook studie 'een plaats' noemen. 'In een
heilige plaats' is dan als het ware: in de meest uitge-
lezen en meest heilige studies van Hem." Ook spreekt hij
wel over een τόπος θεοῦ en verstaat daaronder dan "al-
len die ruimte bieden aan de kracht van God" en in eer-
ste instantie denkt hij dan aan Christus; zie: Ezech.
cat.3,12 (Lomm.XIV,185).
- 436 Ps.cat.19(18),4 (Lomm.XII,73).
- 437 Ps.cat.prol. (Lomm.XI,356); cf.Mat.com.fr.424 (GCS XII,
177), waar hij n.a.v. Mat.21,33 de persbak identifi-
ceert met het altaar en de toren met de tempel als
plaats van het gebed.
- 438 Ps.cat.prol. (356-358); cf.Vogt, *Das Kirchenverständnis*
230-231.
- 439 H.Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker griechisch und
deutsch I*, Berlin 1912, 78 fr.5.
- 440 v.Arnim, S.V.F. I,61 fr.264; cf.Clemens, *Strom.V*,xi,76,1
(GCS II,377,1-6).
Zie verder G.Schrenk, τὸ ἱερόν, *ThWNT* III,237.
- 441 McKelvey, *The New Temple* 56.
- 442 H.Wenschkewitz, *Die Spiritualisierung der Kultusbegriffe
Tempel, Priester und Opfer im Neuen Testament*, *Angelos* 4
(1932),113-131.
- 443 Schrenk, art.cit.237-238; Wenschkewitz, art.cit.123-126.
- 444 Schrenk, art.cit.238-239; Wenschkewitz, art.cit.74-77;
McKelvey, op.cit.9-15.
- 445 McKelvey, op.cit.9-24; Schrenk, art.cit.238-239.
- 446 McKelvey, op.cit.25-41; Schrenk, art.cit. 239-240;
Wenschkewitz, art.cit.109-113.
- 447 Bij Philo is in de tempel van de kosmos de eerstgeboren
godelijke Logos hogepriester, in de logische ziel is
"de op de waarheid aangelegde mens" priester (*De somn.*
I,215 (III,251,12-15)).
Cf.Wenschkewitz, art.cit.131-151; Schrenk, art.cit.240-
241; McKelvey, op.cit.38-57.
- 448 Wenschkewitz, art.cit.151-170; Schrenk, art.cit.241-245;

- McKelvey, *op.cit.*58-74; Y.M.-J.Congar, *Le mystère du temple ou l'Économie de la Présence de Dieu à sa création de la Genèse à l'Apocalypse* (LeDiv 22), Paris ²1963,133-180.
- 449 Wenschkewitz, *art.cit.*170-195; Schrenk, *art.cit.*246-247; McKelvey, *op.cit.* 92-124; Pfammatter, *Die Kirche als Bau* 7-9,35-45,103-107; Congar, *op.cit.*181-183,188-205.
- 450 Wenschkewitz, *art.cit.*224-226; Schrenk, *art.cit.*246-247; McKelvey, *op.cit.*125-132.
- 451 Wenschkewitz, *art.cit.*164,177 n.3,180; McKelvey, *op.cit.* 56-57.
- Zie verder voor deze spiritualisering van tempel en cultus in het Nieuwe Testament ook: Congar, *op.cit.* 205-275; Cerfaux, *La Théologie de l'Église* 26,111-118,185-186,260-261; Minear, *Images of the Church* 96-104.
- 452 Ignatius, *Ef.*XV,3 (SC 10,84).
- 453 Barnabas VI,14-15 (SC 172,124-126); XVI,6-10 (190-194); Vielhauer, *Oikodome* 152-154.
- 454 Ignatius, *Philad.*VII,2 (SC 10,146-148); 2 *Clem.*IX,3 (75); cf.1 *Cor.*6,19.
- 455 Barnabas IV,11 (SC 172,102).
- 456 Ignatius, *Ef.*IX,1 (SC 10,76); cf.Vielhauer, *Oikodome* 145-147.
- 457 Ignatius, *Magn.*VII,2 (100).
- 458 Zo H.v.Oyen, *De brief aan de Hebreëen* (PNT), Nijkerk ³1962,244; E.Riggenbach, *Der Brief an die Hebräer* (KNT 14), Leipzig-Erlangen ²³1922,441-442.
- 459 Zo A.F.J.Klijn, *De Brief aan de Hebreëen* (PNT), Nijkerk 1975,145.
- 460 J.B.Lightfoot, *The Apostolic Fathers II,ii,1 S.Ignatius. S.Polycarp*, London 1885,123.
- 461 Clemens, *Strom.*VII,v,28,1-2 (GCS III,20,18-23).
- 462 *Strom.*VII,xi,64,7 (III,46,21).
- 463 *Strom.*III,vii,59,4 (II,223,18); xi,77,3 (230,25); cf.IV, xxii,137,3 (309,8-11).
- 464 *Strom.*IV,xxv,161,2 (319,20-21); xxi,131,4 (306,15-21); cf.V,i,13,4 (334,27-28); VII,xiii,82,4 (III,58,30-31); *Protr.*I,5,3 (I,6,15-18); XI,117,4 (82,33-83,2); *Paed.* II,x,101,1 (217,23-26).
- 465 *Paed.*I,i,1 (I,89,26); *Strom.*VII,v,29,3-4 (III,21,20-27); xiii,82,4 (58,30-31); *Can.eccl.fr.* (218,24-219,11); cf. C.Mondésert, *A propos du signe du temple, un texte de Clément d'Alexandrie*, *RSR* XXXVI(1949),580-584.
- 466 *Canon eccl.fr.* (219,6-11).
- 467 *idem* (218,25-26).
- 468 *C.Cels.*VII,44,36-38 (SC 150,118).
- 469 *Joh.com.X,xxiv*(16),141 (SC 157,472); cf.*Mat.com.*XVI,23 (GCS X,555,10-12): "een heiligdom van God is elke logische natuur, die gereed gemaakt is om de heerlijkheid van God te kunnen bevatten"; cf.Clemens, *Protr.*I,5,3, (GCS I,6,15-18).
- 470 *Joh.com.X,xxiv*(16),141 (SC 157,472).
- 471 *Jer.h.fr.*23 (GCS III,209,24-28); cf.*Mat.com.fr.*279 (GCS XII,125).

- 472 Num.h.XXIII,7 (GCS VII,219,13-14).
 473 Joh.com.XIX,xxi(5),139 (SC 290,132).
 474 Ex.h.VIII,4,65-91 (SC 321,258-260); Rom.com.II,6 (Lomm. VI,94); Ps.cat.5,12 (Pitra II,456); 76(75),3 (Pitra III, 106); Ps.cat.30(29),1 (Lomm.XII,122).
 475 Num.h.XXIII,2 (GCS VII,212,11-13); Gen.h.I,17,66-70 (SC 7bis,74); Rom.com.VI,13 (Lomm.VII,78); Mat.com.ser.29 (GCS XI,55,16-28).
 476 Ps.cat.65(64),5-6 (Pitra III,75); Mat.com.ser.29 (GCS XI,55,16-21); 79 (190,6-9).
 477 De Or.XXIV,4 (GCS II,355,19-21); Jes.h.I,1 (GCS VIII, 244,3-7); Mat.com.ser.30 (GCS XI,56,8-28); cf.Lev.h.VI, 5,31-36) (SC 286,290).
 478 Jes.h.I,1 (GCS VIII,244,3-7); cf.Jer.h.fr.23 (GCS III, 209,24-28); Mat.com.ser.30 (GCS XI,56,15-28).
 In Ps.cat.28(27),2 (Lomm.XII,116)=Ps.cat.24(23),4 (Pitra II,482) wordt de heerlijkheid van God zelf een tempel genoemd.
 479 Luc.h.XX,3 (SC 87,282).
 480 Ps.cat.144(143),12 (Pitra III,353).
 481 Ezech.h.VII,10,1-15 (SC 352,270).
 Origenes verwijst hier zelf naar 1 Cor.3,17 en beschouwt de daar genoemde tempel als het lichaam. Zie voor 1 Cor. 3,16-17: Pfammatter, *Die Kirche als Bau* 38-44 en Vielhauer, *Oikodome* 81-82 en voor 1 Cor.6,19: Pfammatter, op.cit.46-48 en Congar, *Le mystère du temple* 183-188.
 482 Rom.com.I,18 (Lomm.VI,60); cf.19 (65-66). Zie verder: Rom.com.IX,1 (Lom.VII,284); 1 Cor.h.XVI,21-38 (*JThS* IX (1908),246); XXVII,49-54 (369); XXXII,5-9 (371-372); Num.h.XX,1 (GCS VII,187,31-32); Joz.h.V,6 (SC 71,172-174); C.Cels.VIII,19,5-9 (SC 150,214).
 483 1 Cor.h.XXIX,2-6 (*JThS* IX(1908),370).
 484 C.Cels.VI,63,33-36 (SC 147,338).
 485 Rom.com.fr.14 (Staab 81,14-24) n.a.v. Rom.1,24-26.
 486 C.Cels.VIII,19,9-17 (SC 150,214-216); cf.Ex.h.VI,12,1-17 (SC 321,198-200).
 487 Lev.h.X,1,30-36 (SC 287,130); cf.Joz.h.XVII,1 (SC 71, 370).
 488 Ps.cat.65(64),4 (Lomm.XII,391).
 489 Rom.com.II,11 (Lomm.VI,113); Mat.com.ser.132 (GCS XI, 269,9-11).
 490 Mat.com.ser.132 (GCS XI,269,9-14).
 Ook in C.Cels.VIII,19,15-26 (SC 150,216) wordt verband gelegd tussen Jezus' opstanding en de levende stenen.
 491 Vide supra p.5-7.
 492 Rom.com.II,11 (Lomm.VI,113).
 493 idem (116).
 494 Mat.com.ser.18 (GCS XI,32,27-34,5); cf.de Lubac, *Histoire et Esprit* 300-301.
 495 Mat.com.ser.42 (84,3-4).
 496 idem 46 (93,25-29).
 497 idem 103 (224,5-6): "zittend in de heilige plaats van de tempel (als in overeenstemming met de goddelijke leringen)..."

- 498 *idem* 31 (56,29-57,13).
Origenes heeft, zoals hij zelf zegt, deze opvatting van een ander overgenomen.
- 499 *Mat.com.fr.*406 (GCS XII,171); cf.*Joh.com.X*,xxx(18),190 (SC 157,496-498); *Luc.h.XXXVII*,1 (SC 87,436); *Mat.com.XVI*,17 (GCS X,532,1-7); Hieronymus, *Mat.com.* III,1174-1178 (CChr.SL 77,182).
Zie ook v.Harnack, *Der kirchengeschichtliche Ertrag II*, 84 n.2 en voor de etymologie Wutz, *Onomastica Sacra* 39-41,118,123,346,439 n.1,695,704,707,713-714,742,873,996,997 n.1,1019,1033,1037,1044.
- 500 *Joh.com.X*,xxxv(20),228 (SC 157,520); 229 (520); xxxix(23),267 (546); 268 (546); 270 (548); xli(25),286 (558); xlii(26),296 (564); *Mat.com.XVI*,22 (GCS X,554,17-19) ea. Blanc (SC 157,556 n.1) constateert geen duidelijk onderscheid tussen de verschillende benamingen. Michel, *ναός*, *ThWNT* IV,884-895 wijst erop, dat in de LXX en het N.T. *ναός* de voorkeur heeft. Zie: Congar, *Le mystère du temple* 135-137.
- 501 *Joh.com.X*,xxiii(16),133 (466); xxxv(20),228 (520); *Mat.com.XVI*,22 (GCS X,553,27-554,9) e.a.
- 502 *Joh.com.X*,xxxix(23),272 (550); *Ps.cat.*74(73),3-4 (Lomm. XIII,8-9) e.a.
- 503 *Joh.com.X*,xxxix(23),267 (546).
- 504 *Vide supra* p.187-189,195,204-207,208-209; cf.32-38.
Zie ook: Vielhauer, *Oikodome* 59-66; Minear, *Images of the Church* 97.
- 505 *Joh.com.X*,xl(24),278 (554).
- 506 *Joh.com.X*,xli(25),286 (558 en 559 n.3).
- 507 *Joh.com.X*,xxxvii(21),240 (526); cf.Clemens, *Paed.*III,xi,79,2 (GCS I,279,30-280,3): de Logos joeg allen die de Naam ijdel gebruikten uit het huis van God.
- 508 *Joh.com.X*,xxiii(16),133 (466).
- 509 *Joh.com.X*,xxiii(16),136 (468).
- 510 *Joh.com.X*,xxiv(16),142 (472).
- 511 *Joh.com.VI*,xlii(25),220 (298 en n.1).
- 512 *Joh.com.X*,xxiii(16),134-137 (468).
- 513 *Ps.cat.*5,7 (Lomm.XII,3).
- 514 *Ps.cat.*100(99),3 (Pitra III,190).
- 515 *Vide supra* p.17,142.
- 516 *Mat.com.XII*,31 (GCS X,138,29-32; cf.138,2-29) n.a.v. 1 Sam.1,23-28.
- 517 *Mat.com.XVII*,3 (585,20-27).
- 518 *Joh.com.X*,xxxix(23),264 (SC 157,542-544).
- 519 *idem*; gezien de kontekst waarin voortdurend de dualiteit van het aardse lichaam van Christus en de kerk ter sprake komt, vertaal ik τὸ σῶμα ἢ τὴν ἐκκλησίαν niet, zoals Blanc (SC 157,545), met "le corps - c'est à dire l'Église", maar met "het lichaam óf de kerk".
Zie ook: C.Cels.VIII,17,11-19,17 (SC 150,210-216); *Openb.cat.*XXI (29-30).
Voor het beeld van God *vide supra* p.4.

- 520 *Joh.com.X,xxxix(23),266 (546); cf.xxxv(20),228 (520).*
 Voor de priesterlijke functie van de gelovige in het Nieuwe Testament zie: G.Schrenk, *ἱεράρευμα*, *ThWNT* III, 249-251; *ἱερεύς*, *idem* 257-265,284; Minear, *Images of the Church* 98; Schnackenburg, *Die Kirche im Neuen Testament* 143; McKelvey, *The New Temple* 184. Het woord priester wordt in het Nieuwe Testament niet gebruikt voor een bepaald ambt in de kerk.
 Voor de gedachte van het priesterschap aller gelovigen in de vroege kerk zie: A.Quacquarelli, *L'epiteto sacerdotale (ἱερεύς) ai cristiani in Giustino Martire* (*Dial.* 116,3), *VetChr VII*(1970),5-19; G.Otranto, *Il sacerdozio dei fedeli nei riflessi della 1 Petr.2,9 (I e II secolo)*, *idem* 225-246; B.Studer, *Il sacerdozio dei fedeli in sant'Ambrogio di Milano (rassegna bibliografica)*, *idem* 325-340; A.Nocent, *Il sacerdozio dei fedeli secondo Giovanni Crisostomo*, *idem* 305-324; speciaal bij Origenes: J.Lécuyer, *Sacerdoce des fidèles et sacerdoce ministériel chez Origène*, *idem* 253-264; Vogt, *Das Kirchenverständnis* 111-117; Schäfer, *Das Priester-Bild* 60-63.
- 521 *Joh.com.X,xxiii(16),136 (468).*
- 522 *Mat.com.XVI,21 (GCS X,549,13-21).*
- 523 *Mat.com.XVI,22 (549,22-550,5).*
- 524 *Luc.h.XXXVIII,5 (SC 87,446); cf.Ambrosius, Luc.com.IX, 18-19 (SC 52,146-147).*
- 525 *Mat.com.XVI,22 (GCS X,552,3-28; 553,9-15): τράπεζα heeft de dubbele betekenis van tafel en (wissel)bank.*
- 526 *Mat.com.XVI,8 (492,14-31); Num.h.II,1 (GCS VII,9,17-10, 22).*
- 527 *Mat.com.XVI,22 (GCS X,552,29-553,9); zie verder: v. Harnack, Der kirchengeschichtliche Ertrag II,135-139; A.Vilela, La condition collégiale des prêtres au IIIe siècle (ThH 14), Paris 1971,65-79; Schäfer, Das Priester-Bild 61-62.*
- 528 *Mat.com.XVI,21 (546,7-547,31).*
Spelonk wordt bij Cyprianus, *Ep.LXXIII,xxi,2* (Bayard II,275-276) en Cyrillus van Jerusalem, *Cat.XVIII,26* (PG 33,1048 B) aanduiding van de kerkgebouwen van de heretici, terwijl Johannes Chrysostomus (*passim*) het op de synagogen van de Joden toepast; zie: G.J.M.Bartelink, *Σπήλαιον/spelunca* in christlichen Texten als abwertende Bezeichnung eines religiösen Versammlungsortes, *Glotta XLVIII*(1970),212-214.
- 529 *Mat.com.XVI,22 (551,2-7); Origenes identificeert vaker gebeden en heilige daden, zie bijv. De Or.XII,2 (GCS II, 324,25-325,3); XXII,5 (349,17-23); Ps.cat.1,2 (Lomm. XI, 381); cf.Clemens, Strom.VII,xii,73,1 (GCS III,52,22-23).*
W.Gessel, Die Theologie des Gebetes nach 'De Oratione' von Origenes, München-Paderborn-Wien 1975, 249 constateert hier een belangrijk verschil met de veelvoorkomende "Praxis der spätantiken religionsgeschichtlichen Umwelt", omdat het gebed uit het exclusieve verband van de cultus gehaald is.
- 530 *Lev.h.II,3,17-27 (SC 286,102).*

- 531 *Mat.com.XVI*,24 (GCS X,557,2-16).
 532 *Joz.h.XVII*,2 (SC 71,374-376).
 533 *Joz.h.XVII*,3 (378-380).
 534 Voor de financiële onderhouding van de clerus zie: 1 Cor.9,13-14 en Origenes over deze tekst in *Num.h.XI*,2 (GCS VII,78,19-79,1). Verder: Schäfer, *Das Priester-Bild* 52-53; Vilela, *La condition collégiale* 110-112. Overigens blijken er ook ambtsdragers te zijn, die niet slechts van het Evangelie willen leven, maar zich rijkdommen trachten te verzamelen: *Mat.com.XVI*,21 (GCS X,546,18-30); *Mat.com.ser.*61 (GCS XI,141,22-142,1).
 535 Voor de exegese van 1 Petr.2,5 zie: Selwyn, *The First Epistle of St.Peter* 159-163,285-298.
 536 *Lev.h.XIII*,5,41-44 (SC 287,220).
 537 *Lev.h.IX*,9,33-37 (116); cf.VI,2,41-78 (SC 286,272-274); 5,22-33 (288-290); cf.Vilela, *op.cit.*61-63.
 538 *Lev.h.VI*,2,41-78 (SC 286,272-274); cf.Clemens, *Strom.* V, vi,39,4 (GCS II,353,11-17), die onderscheid maakt tussen de leviet en de gnosticus, die boven de andere priesters uitgaat; de eerstgenoemde is met water gewassen en heeft het geloof aangedaan, de laatste weet τὰ νοητά van τὰ αἰσθητά te onderscheiden en is gewassen met ὁ γυνωστικός λόγος.
 539 *Lev.h.XV*,3,8-12 (SC 287,256-258). Elders zegt hij, dat iemand priester voor God is in de tempel van zijn ziel, als hij de diepe goddelijke geheimen kent en er naar handelt, zie: *Lev.h.VI*,5,18-36 (SC 286,288-290); cf.I,5,17-20 (84).
 540 *Joh.com.I*,ii(3),10 (SC 120,62); cf.Vogt, *Das Kirchenverständnis* 79 n.39: "Dass O. hier nicht zwischen Leviten und Priestern unterscheidet, ist wohl ein Zeichen dafür, dass er keinen Wert auf genaue Differenzierung der Vollkommenheitsgrade legt."
 541 *Lev.h.XV*,3,18-21 (SC 287,258); cf.Vogt, *op.cit.*86-87. Over volmaaktheid vide *supra* p.8-9.
 542 SC 71,380 n.1.
 543 Vogt, *op.cit.*111-112.
 544 *Lev.h.VI*,3,5-11 (SC 286,278).
 545 Cf.Vilela, *op.cit.*57,79-83. Clemens, *Strom.VII*,vii,36,2 (GCS III,28,7-10) noemt daarom de gnosticus priester.
 546 v.Balthasar, *Parole et mystère* 88.
 547 Vide *supra* p.230-231; cf.ook Borret ad loc.(SC 286,370-371).
 548 *C.Cels.VIII*,73,1-37 (SC 150,346-348); cf.*Diogn.VI*,7 (SC 33bis,66).
 549 *Joh.com.VI*,liii(35),275 (SC 157,338); *Ps.cat.*43(42),3 (Lomm.XII,318); cf.Hebr.2,17; 3,1; 4,14-15; 5,5.10; 6,20; 7,26.28; 8,1.3; 9,11 en zie voor deze brief o.a. Congar, *Le mystère du temple* 205-207; Minear, *Images of the Church* 98-99. In *Ezech.h.II*,1,4-14 (SC 352,100); *Num.h.X*,1 (GCS VII,68,9-17) worden met *sacerdotes magni* of *pontifices* echter de bisschoppen bedoeld en elders worden de gelovigen

- hoge priester genoemd, zie: Lev.h.VI,5,22-33 (SC 286,288-290); Joh.com.I,ii(3),10-11 (SC 120,62-64), evenals bij Justinus, *Dial.*116,3 (II,198), die zegt: "wij zijn het ware hogepriesterlijke geslacht". Het onderscheid, dat Origenes aanbrengt tussen Christus als hogepriester en de gelovige, is dat Christus hogepriester is naar de ordening van Melchizedek en de gelovige naar de ordening van Aäron. Maar een andere keer laat Origenes dit onderscheid vallen en zegt dan, dat Aäron type is van de hogepriester Jezus Christus en zijn zonen, de priesters, van de apostelen.
- 550 1 Clemens XXXVI,1 (SC 167,158); LXI,3 (200); LXIV (202).
 551 Ignatius, *Philad.*IX,1 (SC 10,150).
 552 Justinus, *Dial.*33,2 (I,146); 42,1 (186); 116,1 (II,194).
 553 Clemens, *Protr.*XII,120,2 (GCS I,84,30-33); *Paed.*II,viii,67,1 (197,20-24); *Strom.*II,ix,45,7 (II,137,12); xxii,134,2 (187,9-10); IV,xxiii,151,3 (315,22-23); VII,ii,9,2 (III,8,12-17); iii,13,2 (10,16-22); vii,45,2-3 (34,9-17).
 554 Lev.h.IX,9,27-37 (SC 287,114-116); cf. Vogt, *Das Kirchenverständnis* 114-115.
 555 idem 51-58 (116).
 556 Lev.h.X,1,36-40 (130).
 557 Lev.h.IX,9,59-74 (116-118).
 558 Joz.h.XXVI,3 (SC 71,498-500).
 559 Lev.h.IX,5,107-127 (SC 287,94-96).
 Cf. A.v. Harnack, *Ueber den privaten Gebrauch der Heiligen Schriften in der alten Kirche (Beiträge zur Einleitung in das Neue Testament V)*, Leipzig 1912.
- 560 Lev.h.IX,11,1-11 (122-124).
 Voor de betekenis van goden vide supra p.15-17.
- 561 Num.h.I,3 (GCS VII,6,25-30); cf. XXVIII,2 (283,2-9); 4 (284,28-31); zie ook Schäfer, *Das Priester-Bild* 63.
 562 Joz.h.IX,1 (SC 71,244-246); cf. Clemens, *Strom.*VII,vi,32,5 (GCS III,24,17-19); cf. 4 (24,13-15).
 Joz.h.IX,2 (246).
 564 Num.h.X,3 (GCS VII,73,21-74,2).
 565 v. Harnack, *Der kirchengeschichtliche Ertrag* I,72.
 566 C.Cels.VIII,17,4-10 (SC 150,210); cf. Klaagl.com.fr.49 (GCS III,257,7-9); Clemens, *Strom.*VII,vi,32,5 (GCS III,24,17-18); Justinus, *Dial.*117,2 (II,200); Augustinus, *De civ.Dei* X,3,15 (CChr.SL 47,275).
- 567 Lev.h.IX,1,33-36 (SC 287,72).
 568 Lev.h.I,4,11-20 (SC 286,78-80).
 569 Lev.h.IV,6,15-23 (180).
 570 Lev.h.IX,4,35-48 (SC 287,86).
 571 Lev.h.III,5,28-33 (SC 286,144).
 572 Joh.com.VI,liv(36),276 (SC 157,338).
 573 Ad Mart.30 (GCS II,27,1-14).
 574 Lev.h.III,5,4-9 (SC 286,142).
 575 Joh.com.XIII,xiii,85 (SC 222,76); cf. Methodius, *De sang.*I,1 (GCS 27,477).
 Voor het Nieuwe Testament zie: Selwyn, *The First Epistle of St. Peter* 294-298; Cerfaux, *La Théologie de l'Église*

- 114-115; Congar, *Le mystère du temple* 214-215; Minear, *Images of the Church* 99-101; Schnackenburg, *Die Kirche im Neuen Testament* 143-144; voor de gemeenschap van Qumran bijv. 1 QS IX,3-5.
 Voor de vroege kerk verwijs ik voor Origenes naar Daly, *Sacrifice in Origen* 126; idem, *Early Christian Influences* 317-320; voor Hieronymus naar Bodin, *Saint Jérôme et l'Église* 286 en voor Augustinus naar *De civ.Dei* X,3-7 (CChr.SL 47,274-280) en 19 (293-294).
- 576 Joz.h.II,1 (SC 71,116).
 577 Lev.h.V,3,75-81 (SC 286,220).
 578 Lev.h.IV,10,73-82 (200).
 579 Lev.h.V,4,45-53 (224-226).
 580 Lev.h.V,3,7-10 (214); cf.Barnabas II,10 (SC 172,86-88); Augustinus, *De civ.Dei* X,5,23 (CChr.SL 47,277).
 581 Lev.h.II,4,89-96 (112).
 582 Lev.h.I,5,1-6 (84).
 583 Lev.h.IX,1,41-44 (SC 287,72); cf.Minucius Felix, *Oct. XXXII*,3 (CSEL 2,46).
 584 Lev.h.IX,9,38-50 (116). In dezelfde geest uit zich later Augustinus, *De civ.Dei* X,3,16-23 (CChr.SL 47,275); 5,57-58 (278); 6,7-15 (278); 19,7-10 (293).
 585 Ps.cat.66(65),13 (Lomm.XII,398); Ignatius, *Ef. V*,2 (SC 10,72) en Trall.VII,2 (116) duidde de gemeente al aan als offerplaats.
 586 Cf.Congar, *Le mystère du temple* 214-215.
 587 Ps.cat.116,12 (115,3) (Lomm.XIII,58).
 588 Num.h.XXIV,2 (GCS VII,227,22-230,22).
 589 Ad Mart.30 (GCS II,27,1-14).
 590 Joh.com.VI,liv(36),276 (SC 157,338).
 591 F.Probst, Origenes über den katholischen Gottesdienst, *ThQ* 46(1864),654-658.
 592 G.Florovsky, Origen, Eusebius, and the Iconoclastic Controversy, *ChH* XIX(1950),77-96.
 593 C.Cels.VIII,17,11-27 (SC 150,210-212); zie ook de noot van Borret ad loc. (210 n.3).
 594 idem 28-40 (212).
 595 Congar, *Le mystère du temple* 174-180,212-218,222-239.
 Voor de verschillende motieven voor spiritualisering van de cultus elders zie: Wenschkewitz, *Die Spiritualisierung passim*.
- 596 Joz.h.XVII,1 (SC 71,370); cf.Lev.h.X,1,29-42 (SC 287,130); Joh.com.X,xxiv(16),138 (SC 157,470).
 597 Luc.h.XV,3 (SC 87,234); met kerker wordt het lichaam bedoeld; cf.XV,1 (232).
 598 Luc.h.XVIII,3 (266-268); cf.XIX,5 (276); XX,1 (280).
 599 Luc.h.XX,1 (280).
 600 Joh.com.XXVIII,iv,29-31 (GCS IV,393,21-30).
 601 Ps.cat.74(73),3-4 (Lomm.XIII,8-9).
 602 Vide supra p.247.
 603 Mat.com.XII,20 (GCS X,114,8-29).
 604 Mat.com.XVI,3 (468,9-32).
 605 Joz.h.XVII,1 (SC 71,372).
 606 Mat.com.XII,20 (GCS X,114,30-115,7).

- 607 *Joh.com.XIII,xiii,85* (SC 222,76).
 608 Cf.Harl, *Origène et la fonction révélatrice* 215-216.
 609 Cf.Blanc in een noot ad *Joh.com.X,x(8),44* (SC 157,413 n.2).
 610 *Num.h.IV,3* (GCS VII,24,11-18).
 611 *Joz.h.XVI,1* (GCS VII,394,20-22).
 612 *Openb.4,4.10; 5,5.6.8-11.14; 7,11.13; 11,16; 14,3; 19,4.*
 613 G.Bornkamm, *πρέσβυς κτλ.*, *ThWNT* VI,668-670; zie echter ook A.J.Visser, *De openbaring van Johannes* (PNT), Nijkerk 1965,56-57; R.H.Charles, *A critical and exegetical commentary on the Revelations of St.John* (ICC), Edinburgh 1920 (1963), I,128-133.
 614 *Lev.h.I,3,25-33* (SC 286,76-78).
 615 *Luc.h.XIII,5-6* (SC 87,210-212).
 616 *Mat.com.XIV,22* (GCS X,338,10-13).
 617 *Joz.h.XVI,2* (SC 71,362); cf.*Lev.h.VI,2,94-99* (SC 286,276); 1 Petr.5,4; Ef.4,15.
 618 *Mat.com.ser.10* (GCS XI,18,17-27).
 619 *Ps.cat.65(64),4* (Lomm.XII,390-391).
 De tekst leest: "Αὐται δὲ αἱ πύλαι, εἰσὶν αἱ πολλαὶ ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ πατρὸς μοναί." Zowel Migne (PG 12,1493 C) als Lommatzsch drukken haar zo af. In het voorafgaande is echter van geen πύλαι sprake geweest: in Ps.65,5 gaat het over αὐλαί. Paleografisch is zo'n verschrijving goed te begrijpen. Bovendien wordt in deze passage gezinspeeld op Mat.7,13, waar πύλη voorkomt. Het kan ook zijn, dat in het hoofd van de schrijver nog het voorafgaande οἱ δὲ πολλοί of reeds het komende αἱ πολλαί hing. In ieder geval lijkt het weinig waarschijnlijk, dat Origenes πύλαι in verband brengt met de woningen van Joh. 14,2.
 620 *Lev.h.XV,2,39-50* (SC 287,254-256); *Ps.cat.149,4* (Lomm.XIII,161).
 621 Cf.*De Princ.II,3,6,268-323* (SC 252,268-270) met noten (SC 253,152 n.36-153 n.42); *Num.h.XXVI,5* (GCS VII,252,22-253,1); *Ps.37(36) h. V,4* (Lomm.XII,226-227).
 622 *Num.h.III,3* (GCS VII,16,7-17,28).
 623 *Ps.cat.65(64),4* (Lomm.XII,390).
 624 Daly, *Early Christian Influences* 325.
 625 *Vide supra* p.189.
 626 *idem* 237.
 627 *idem* 189.
 628 *idem* 189.
 629 *idem* 207, cf.212: Hij weet ook wie οἱ ἔξω en οἱ ἔσω zijn.
 630 *idem* 186-189.
 631 *idem* 189.
 632 *idem* 195-196,201.
 633 *idem* 201-202.
 634 *idem* 196-198.
 635 Pfammatter, *Die Kirche als Bau* 25-26.
 636 *Vide supra* p.195-196,201.
 637 *idem* 198.
 638 *idem* 190,195-196,201.

- 639 *idem* 201.
640 *idem* 201-202.
641 *idem* 201.
642 *Vide supra* p.205 en *infra* p.254.
643 *Vide supra* p.201.
644 *idem* 196.
645 *idem* 197-198.
646 *idem* 196.
647 *idem* 196.
648 *idem* 197.
649 *idem* 186, 210-214.
650 *idem* 225.
651 *idem* 225-226.
652 *idem* 231.
653 *idem* 248.
654 *idem* 197.
655 *idem* 197, cf.198, 200.
656 *idem* 228, cf.201-202.
657 *idem* 214, cf.219.
658 *idem* 210-214.
659 *idem* 247.
660 *idem* 247.
661 *idem* 238.
662 *idem* 183, cf.235.
663 *idem* 185, cf.198.
664 *idem* 247.
665 *idem* 240.
666 *idem* 186.
667 *idem* 238.
668 *idem* 209.
669 *idem* 228, 231.
670 *idem* 186.
671 *idem* 188.
672 Jeremias, *λίθος*, *ThWNT* IV, 280-281, 283.
673 *Vide supra* p.187-188.
674 *idem* 204-205.
675 Cf. Vilela, *La condition collégiale* 92-98; Vogt, *Das Kirchenverständnis* 13-15, 22-29, 70-80 en Schäfer, *Das Priester-Bild* 209-224.
676 *Vide supra* p.205.
677 *idem* 206.
678 *idem* 206.
679 *idem* 190.
680 *idem* 229.
681 *idem* 200.
682 *idem* 207.
683 *idem* 195-198.
684 *idem* 191.
685 *idem* 195, cf.190.
686 *idem* 190.
687 *idem* 189, 190.
688 *idem* 190-191.
689 *idem* 196-198.
690 *idem* 198.

- 691 *idem* 198-199.
 692 *idem* 198-199.
 693 *idem* 200.
 694 *idem* 208-209.
 695 *idem* n.549.
 696 *Vide infra* p.260-261.
 697 Betz, Felsenmann 52.
 698 Pfammatter, *Die Kirche als Bau* 72.
 699 Betz, *art.cit.* 53,56,59.
 700 *Vide supra* p.200,207-208.
 701 *idem* 200.
 702 McKelvey, *The New Temple* 106, 183; cf. Ignatius, *Magn.* VII,2 (SC 10,100).
 703 Meuzelaar, *Der Leib des Messias* 129-130.
 704 Daniélou, *MIA EKKΛΗΣΙΑ* 130-134.
 705 *Vide supra* p.223, cf.206.
 706 *idem* 232.
 707 *idem* 207.
 708 *idem* 206.
 709 *idem* 95 (ook n.99), 184.
 710 *Ps.cat.* 93(92),1-2 (Pitra III,173); cf. *Ps.cat.* 119(118),90 (SC 189,332): de aarde is door de Waarheid gefundeerd; op deze hoeksteen als fundament worden allen gebouwd, die van de aarde worden gered; vandaar blijft de aarde staan, met een onschokbare en veilige basis en fundament.
 711 Vielhauer, *Oikodome* 160-161 (cf.161-164); Cerfaux, *La Théologie de l'Église* 113, Congar, *Le mystère du temple* 184,186; Michel, *οἶκος*, *ThWNT* V,129.
 712 1 Cor.3,9.16-17; 6,19; 2 Cor.6,16; Ef.2,19-22; 1 Tim.3,15; 1 Petr.2,5; cf. *supra* p.18-23.
 713 Vielhauer, *op.cit.* 164.
 714 *Vide supra* p.183,192,227,235.
 715 *idem* 227.
 716 *idem* 204-206.
 717 *idem* 192-194.
 718 *idem* 188.
 719 *idem* 220-223.
 720 *idem* 220.
 721 *idem* 197.
 722 *idem* 196.
 723 *idem* 207.
 724 Cf. McKelvey, *The New Temple* 179-180.
 725 Cf. Pfammatter, *Die Kirche als Bau* 171-173.
 726 *Vide supra* p.237-238.
 727 *idem* 227-228.
 728 *idem* 235.
 729 *idem* 228.
 730 *idem* 238.
 731 Jer.h.fr.11 (GCS III,203,8-10) n.a.v. Jer.17,26.
 732 *Vide supra* p.240-241.
 733 Ratzinger, *Volk und Haus Gottes* 178.
 734 Wenschkewitz, *Die Spiritualisierung* 224-226.
 735 *idem* 191-195.

- 736 *idem* 206-209.
- 737 Justinus, *Dial.* 116,3 (II,198).
- 738 Irenaeus, *Adv.haer.* IV,8,3,56-85 (SC 100,472-476).
- 739 Tertullianus, *De exh.cast.* VII,3 (SC 319,92).
- 740 Clemens, *Strom.* VII,vii,36,2 (GCS III,28,7-10).
- 741 Cf.Wenschkewitz, *art.cit.* 134-140.
- 742 *idem* 127-129.
- 743 B.Lohse, *Priestertum* III. In der christlichen Kirche, *RGG*³ V,578-581.
- 744 Cf.Cruttwell, *A Literary History* II,504.
- 745 *Joz.h.* IX,5 (SC 71,254).
- 746 *Lev.h.V*,3,56-101 (SC 286,218-220); IX,9,23-37 (SC 287,114-116).
Cf.Vogt, *Das Kirchenverständnis* 72-73,114-117.
- 747 *De Or.* XXVIII,8 (GCS II,380,8-15) en 9 (380,16-381,6).
- 748 Cf.Schäfer, *Das Priester-Bild* 232-233.
- 749 *Vide supra* p.238.
- 750 *Lev.h.VI*,6,1-28 (SC 286,290-292).
- 751 Cf.Schäfer, *op.cit.* 56-57.
- 752 *Lev.h.VI*,5,22-36 (SC 286,288-290).
- 753 *idem* 24-26 (288).
- 754 Vogt, *op.cit.* 54-55.
- 755 *Vide supra* p.241.
- 756 *idem* 239.
- 757 *idem* 249-250.
- 758 Augustinus, *De civ.Dei* XX,10 (CChr.SL 48,719-720).
- 759 *Vide supra* p.229,239,245.
- 760 *idem* 229,246.
- 761 *idem* 200,245.
- 762 *idem* 246,192-194.
- 763 *idem* 259.
- 764 Ridderbos, *Paulus* 538; cf.E.Käsemann, *Gottesdienst im Alltag der Welt. Zu Römer 12, Exegetische Versuche und Besinnung*, Göttingen ⁴1965, II,198-204.
- 765 Ph.Seidensticker, *Lebendiges Opfer (Römer 12,1), Ein Beitrag zur Theologie des Apostels Paulus* (NTA XX,1-3), Münster i.W.1954,329.
- 766 Daly, *Early Christian Influences* 325-326.

HOOFDSTUK 5: VOLK VAN GOD.

- 1 Voor een bespreking van de motieven vanuit protestants oogpunt zie: G.C.Berkouwer, *Vatikaans Concilie en Nieuwere Theologie*, Kampen 1964, 220-229.
- 2 Zie: Ratzinger, *Volk und Haus Gottes*.
- 3 Zie: H.Strathmann, λαός, *ThWNT* IV, 53-57; Minear, *Images of the Church* 66-104; Cerfaux, *La Théologie de l'Église* 31-57; Schnackenburg, *Die Kirche im Neuen Testament* 133-140; Congar, *Esquisses* 9-16; Ridderbos, *Paulus* 364-403.
- 4 *Joh.com.II, xxxiii* (27), 197 (SC 120, 340).
- 5 Hanson, *Interpretations* 103-123.
- 6 *Joh.com.*, *ibid.*; zie ook de uitgebreide noot van Blanc ad loc. (p.340 n.3).
- 7 *Joh.com.II, xxxiii* (27), 198 (340-342).
- 8 *Joz.h.XXIII, 4* (SC 71, 464-466); cf. *Joh.com.II, xxxiii* (27), 196 (SC 120, 340); *Ad Mart.46* (GCS I, 42, 4-17); *C.Cels.I*, 24-25 (SC 132, 134-144) en de noten van Borret ad loc.
 Verder verwijs ik voor Origenes naar v.Harnack, *Der kirchengeschichtliche Ertrag* I, 55-59; R.Cadiou, *Dictionnaires antiques dans l'oeuvre d'Origène*, *REG* XLV (1932), 271-285; G.Bardy, *Origène et la magie*, *RSR* XVIII (1928), 133-135; de Lubac, *Histoire et Esprit* 160 n.120; Crouzel, *Origène et la 'connaissance mystique'* 254-258.
 Het besef, dat de etymologie het ware wezen van iemand of iets aan het licht brengt (ἐνυμός = 'waar'), was in de oudheid algemeen. Zie voor het Oude Testament: I.L.Seligmann, *Voraussetzungen der Midraschexegese*, *VT.S* I (1953), 150-181 (m.n.157-159); J.Fichtner, *Die etymologische Ätiologie in den Namengebungen der geschichtlichen Bücher des A.T.*, *VT* VI (1956), 372-396; G.v.Rad, *Theologie des Alten Testaments. II. Die Theologie der prophetischen Überlieferungen Israëls*, München 1975, 89-107. Voor de babyloniërs en assyriërs: B.Meissner, *Babylonien und Assyrien* (Kulturgeschichtliche Bibliothek 1. Reihe Ethnologische Bibliothek 3-4), Heidelberg 1925, II, 353-354. Voor de grieken en romeinen: R.Reitzenstein, *Etymologika*, *PRE* VI, 1, 807-817, maar ook H.Dahmann, *Varro und die hellenistische Sprachtheorie*, Berlin 1964, 1-51.
- 9 *Joz.h.XXIII, 4* (SC 71, 464; cf. *De Or.XXIV, 2* (GCS II, 353, 22-23; 354, 3-5). Evenzo is men iemands zoon op grond van eigen "dad en werken"; *vide supra* p.5.
- 10 Cf. *Jer.h.XIX, 11, 18-27* (SC 238, 218); *Num.h.XXV, 3* (GCS VII, 236, 8-10); *Joz.h.XXIII, 4* (SC 71, 464).
- 11 *Num.h.XXV, 3* (GCS VII, 235, 12-236, 12). 'Evin' wordt vertaald met 'belluinus' of 'ferinus'.
- 12 *Mat.com.ser.121* (GCS XI, 256, 1-7).
- 13 Eustathius van Antiochië, *De engastr.* 22 (Kl.T.83, 50).
- 14 E.Dorsch, *Die Wahrheit der biblischen Geschichte in den*

- Anschauungen der alten christlichen Kirche, ZKTh XXX (1906), 441.
- 15 Joh.com.XX,v,35-36 (SC 290,172-174); cf.Blanc, Introduction 7-17.
- 16 Joh.com.XX,v,37-38 (174). Er is verschil tussen iemands zaad zijn en iemands zoon zijn; vide supra p.154,157.
- 17 Joh.com.XX,iii,12-16 (162-164).
- 18 Joh.com.XX,iii,14 (164).
- 19 Joh.com.XX,x,75-79 (196-198); Ezech.h.IV,4,43-66 (SC 352,172-174); 5,1-32 (174-176).
Vide supra p.141-142,151-161.
- 20 Joh.com.XX,x,75-79 (SC 290,196-198).
- 21 Ezech.h.IV,4,24-43 (SC 352,170-172): Seth (sic!) is zo wel een zoon van Noach, maar Cham niet.
- 22 Lev.h.XVI,1,45-63 (SC 287,264-266).
- 23 Ezech.h.IV,6,4-6 (SC 352,176)
- 24 Anastasius Sinaita(?), In Hexaemeron VII (PG 89,961-962).
Over Anastasius zie: Bardenhewer, Geschichte V,41-46.
- 25 Daniélou, Sacramentum futuri 15sqq.
- 26 Cf.M.Rauer, Origenes über das Paradies, Studien zum Neuen Testament und zur Patristik E.Klostermann zum 90. Geburtstag dargebracht (TU 77), Berlin 1961,256-259.
- 27 Ex.h.VIII,1,27-31 (SC 321,242).
- 28 Ex.h.II,1,41-44 (72).
- 29 Ex.h.VIII,1,21-31 (240-242).
- 30 Num.h.XXVI,5 (GCS VII,252,6-253,1).
- 31 Ezech.h.I,3,90-95 (SC 352,54).
- 32 Rom.com.V,2 (Lomm.VI,349,353).
- 33 Rom.com.V,1 (326).
- 34 C.Cels.VII,50,28-32 (SC 150,132).
- 35 Ex.h.II,1,41-44 (SC 321,72); VIII,1,21-27 (240-242).
- 36 Num.h.XXVI,5 (GCS VII,252,6-253,1).
- 37 *ibid.*; cf.Ps.37(36) h.II,4 (Lomm.XII,173-174).
Zie ook: J.Daniélou, Terre et paradis chez les Pères de l'Église, ErJb XXII(1953),433,445-447 en vide supra p. 250 (en n.621).
- 38 Gen.h.II,4,38-46 (SC 7bis,96).
- 39 J.Jeremias, παράδεισος, ThWNT V,763-771; cf.Daniélou, Sacramentum futuri 4-11.
- 40 Rom.com.V,1 (Lomm.VI,326-327).
- 41 Num.h.XXIII,11 (GCS VII,221,18-25); cf.Ps.cat.118(117), 24 (Lomm.XIII,65).
- 42 Cf.Num.h.XXVII,4 (GCS VII,260,28-261,15); Ex.h.IX,2,40-45 (SC 321,284); De Princ.II,8,3 (GCS V,158,6-7); Mat.com.XV,25 (GCS X,425,6-10).
Zie ook Crouzel ad De Princ.II,8,3 (SC 253,204 n.24).
- 43 Cf.Test.Dan.V,12 (Charles 139).
Zie ook: J.Schneider, ξύλον, ThWNT V,40.
- 44 Daniélou, Sacramentum futuri 13,37.
- 45 Rom.com.V,1 (Lomm.VI,326). Op de vraag of je niet i.p.v. "door een mens is de zonde de wereld binnengekomen" (cf. Rom.5,12) moet zeggen "door een vrouw" (cf.1 Tim.2,14) verwijst Origenes naar 1 Cor.11,8.12: niet uit de vrouw,

- maar uit de man is het nageslacht (*ibid.* 324-326).
- 46 1 *Sam.h.V.* 9,36-42 (SC 328,204).
- 47 *Rom.com.V.* 1 (Lomm.VI,345).
- 48 *Rom.com.V.* 2 (349).
- 49 *ibid.*
Cf. J. Jeremias, 'Αδάμ, *ThWNT* I, 141-143 over deze Adam-Christus-typologie en haar oorsprong; eveneens Daniélou, *Sacramentum futuri* 6-11.
- 50 *C.Cels.VI.* 36,28-29 (SC 147,266).
- 51 Irenaeus, *Adv.haer.V.* 17,3,72-74 (SC 153,230); cf. 4,84-87 (232) latijn, 1-4 (232) grieks.
- 52 *Gen.h.XV.* 5,30-48 (SC 7bis,366).
Cf. *Joh.com.II.* xxix(24),176 (SC 120,326): Johannes de Doper is net als Adam uit de hemel, het paradijs of welke andere plaats dan deze wereld gezonden.
- 53 *Gen.h.XV.* 5,55-61 (368).
- 54 *Luc.h.XXXIV.* 3-4 (SC 87,402-404) en de noten ad loc. (402 n.1; 403 n.2); cf. *Joz.h.VI.* 4 (SC 71,188); *Mat.com.XVI.* 9 (GCS X,503,13-25). Ook elders ziet Origenes in Jezus de Barmhartige Samaritaan: *Joh.com.XX.* xxxv(28),318-321 (SC 290,312-314); *Rom.com.IX.* 31 (Lomm.VII,336-337); *Hoogl.com.prol.* (GCS VIII,70,17-29); evenzo bij Clemens, *Quis dives salv.* 28,2-29,4 (GCS III,178,20-179,17).
Zie ook: W. Monselewski, *Der barmherzige Samariter. Eine auslegungsgeschichtliche Untersuchung zu Lukas 10,25-37* (BGBE 5), Tübingen 1967,18-62.
- 55 *Luc.h.XXXIV.* 8 (SC 87,408) en de noot ad loc. (408 n.2).
In *Rom.com.IX.* 31 (Lomm.VII,337) zijn de twee denarii het Oude en het Nieuwe Testament.
- 56 *Luc.h.fr.* 71 (Ra.168) (520) en de noot ad loc. (520 n.1).
- 57 *Mat.com.ser.* 126 (GCS XI,265,1-14); cf. *Mat.com.fr.* 551 III,10-15 (GCS XII,226).
Vide supra p.27.
- 58 *De Princ.* IV,3,7(23),189-198 (SC 268,368);
cf. G. Contestin, *Origène Exégète*, *RSE* 2.série XV(1867), 142-145.
- 59 De beschuldiging wordt vermeld door Photius, *Bibl.* 117 (Henry II,89). Zie: Nautin, *Origène* 108-114,126.
Cf. Methodius, *Symp.* III,iv (SC 95,96-98) en H. Musurillo ad loc. in ACW.
- 60 *Mat.com.fr.* 3,34-40 (GCS XII,15).
- 61 Zie: E. Scharl, *Recapitulatio mundi. Der Rekapitulationsbegriff des Heiligen Irenäus und seine Anwendung auf die Körperwelt* (Auszug aus einer Dissertation...) (Pontificia Universitas Gregoriana), Roma 1940; J.T. Nielsen, *Adam and Christ in the Theology of Irenaeus of Lyons. An examination of the function of the Adam-Christ typology in the Adversus Haereses of Irenaeus, against the background of the Gnosticism of his time*, Assen 1968; Daniélou, *Sacramentum futuri* 21-36; idem, *Terre et paradis* 458-461; idem, *Catéchèse pascalle et retour au paradis*, MD 45(1956),99-100.
- 62 *Num.h.XXVIII.* 4 (GCS VII,284,16-28).
Cf. Rauer, Origenes über das Paradies 254.

- 63 1 Sam.h.V,9,52-63 (SC 328,204-206).
- 64 Joh.com.XX,xxxvi(29),322 (SC 290,314-316); cf.Rom.com.V,9 (Lomm.VI,393).
Zie ook: Justinus, *Dial.*86,1 (II,62); Clemens, *Strom.*V,xi,72,3 (GCS II,375,1-4); cf.2 (374,26-375,1); VI,i,2,4 (423,11-16); Ambrosius, *De Isaac* V,43 (CSEL 32,1,668).
- 65 Lev.h.IX,5,34-39 (SC 287,90).
Cf.Jeremias, *παράδεισος*, *ThWNT* V,770: Jezus brengt het paradijs terug; Daniélou, *Terre et paradis* 437.
- 66 Ad Mart.36 (GCS I,33,19-34,8).
- 67 Lev.h.IX,5,14-33 (SC 287,88).
- 68 Mat.com.XII,3 (GCS X,72,33-73,3).
- 69 Mat.com.ser.133 (GCS XI,271,18-27); cf.Gen.h.XV,5,55-61 (SC 7bis,368).
De combinatie van Luc.23,42-43 en Gal.2,19 komt ook voor bij Gregorius van Nyssa, *Vita Macrinae* 24,29-34 (SC 178,222).
- 70 Rom.com.V,9 (Lomm.VI,393); cf.Hoogl.com.I (GCS VIII,104,17-105,2).
- 71 Joh.com.XXXII,xxxii(19),392-393 (GCS IV,479,14-26).
- 72 idem 394-397 (479,26-480,12).
- 73 Ezech.h.XIII,2,177-195 (SC 352,422-424).
Cf.Daniélou, *Terre et paradis* 443-448.
- 74 Num.h.XII,3 (GCS VII,103,9-18); Hoogl.com.I (GCS VIII,104,17-105,2).
- 75 Joh.com.X,xxxvii(21),245 (SC 157,528).
Cf.*Dial.c.Heracl.*7,25-8,4 (SC 67,72) en 23,8-21 (100): wat Christus na Zijn dood aangaat: Zijn lichaam is in het graf, Zijn ziel in het paradijs en Zijn geest in de handen van God, de Vader (cf.Luc.23,46).
- 76 De Princ.II,11,6,214-224 (SC 252,408); zie ook de noot ad loc. (SC 253,250 n.43).
- 77 Daniélou, *Terre et paradis* 467-471.
- 78 De Or.XXV,3 (GCS II,358,25-359,15).
- 79 Cf.*Diogn.*XII,1-2 (SC 33bis,80-82); 7-8 (82); Clemens, *Paed.*III,iii,25,3 (GCS I,251,13).
- 80 Anderen spreken alleen over "de boom der kennis" i.p.v. over "de boom der kennis van goed en kwaad", bijv.*Diogn.*XII,2-3 (SC 33bis,80-82); zie ook het commentaar ad loc. (235-237) en Theophilus, *Ad Autol.*II, 25 (Grant 66).
- 81 Lev.h.XVI,4,16-23 (SC 287,278).
- 82 Cf.Hippolytus, *Dan.com.*I,xvii (SC 14,103-105).
- 83 Cf.J.Daniélou, *Les symboles chrétiens primitifs*, Paris 1961,60-61; 40-42 over de vier rivieren als de vier evangeliën.
- 84 Het paradijs wordt ook door Clemens in verband gebracht met het verkrijgen van kennis en van de goddelijke gezindheid: *Strom.*VI,i,2,4 (GCS II,423,11-13); V,xi,72,3 (375,1-4); cf.2 (374,26-375,1). Cf.Philo, *Leg.all.*I,63 (I,77,13-14).
- 85 Cf.Hippolytus, *Dan.com.*I,xvii (SC 14,105).
- 86 Num.h.XVII,4 (GCS VII,160,26-161,12).

- Het scholion, dat we vinden in Num.cat.24,6 (Lomm.X,6) Νάπαϊ κτλ. is waarschijnlijk niet van Origenes, maar van Evagrius. Het gebruik van $\theta\epsilon\omega\rho\acute{\iota}\alpha$ wijst in die richting. Cf.v.Balthasar, *Die Hiera* 203.
- 87 Philo, *De opif.m.*154 (I,53,25-54,3); cf.*Leg.all.*I,61 (76,19-22).
- 88 *Leg.all.*I,45 (72,12-13); cf.*De plant.*37 (II,141,7); 46 (143,5).
- 89 Cf.Siegfried, *Philo von Alexandria* 371-391.
- 90 Ambrosius, *De Paradiso* (CSEL 32,1,263-336).
- 91 De gelovigen, de kerk, als paradijs vinden we ook bij Diogn.XII,1-2 (SC 33bis,80-82; vgl.noten 235-237,293); Irenaeus, *Adv.haer.*V,10,1,9-17 (SC 153,124); 20,2,40-41 (258-259); Tertullianus, *Adv.Marc.*II,4,4 (CChr.SL 1, 479); Cyprianus, *Ep.LXXIII*,x,3 (Bayard II, 268); Hippolytus, *Dan.com.*I,xvii (SC 14,103-107); zie verder: Daniélou, *Sacramentum futuri* 12,16-18; idem, *Terre et paradis* 461-467; Catéchèse pascale 99-119; Bodin, *Saint Jérôme et l'Église* 65-68.
- 92 *Hoogl.com.*III (GCS VIII,193,10-17).
- 93 *Vide supra* p.271. Zie echter ook: *Ps.*37(36) h.I,4 (Lomm.XII,163).
- 94 *Gen.cat.*2,15 (Lomm.VIII,57); cf.Gregorius v.Nyssa, *In diem luminum* (GNO IX,1,237,8-9).
- 95 *Rom.com.*V,2 (Lomm.VI,354).
Over de toegang tot dit paradijs via de doop zie: Daniélou, *Sacramentum futuri* 13-20 (m.n.16-18); idem, *Les symboles* 61; idem, *Catéchèse pascale* 99-119 en voor Hieronymus: Bodin, *op.cit.*66-68.
- 96 *Ps.*37(36) h.I,4 (Lomm.XII,163); cf.*Hoogl.com.*I (GCS VIII,104,17-105,2); ook Irenaeus, *Adv.haer.*V,20,2,40-45 (SC 153,258-259) spreekt in dit verband over het genieten van de Heilige Schrift.
Het $\kappa\alpha\tau\alpha\tau\rho\acute{\upsilon}\phi\eta\sigma\omicron\nu$ van *Ps.*36,4 (LXX) associeert Origenes met het $\pi\alpha\rho\acute{\alpha}\delta\epsilon\iota\sigma\omicron\varsigma \tau\rho\upsilon\phi\acute{\eta}\varsigma$; cf.*Joh.com.*XIII,xxxiv,223 (SC 222,150).
 $\text{'E}\delta\acute{\epsilon}\mu$ als $\tau\rho\upsilon\phi\acute{\eta}$ ook bij Philo, *Leg.all.*I,45 (I,72,14); Clemens, *Strom.*II,xi,51,4 (II,140,15); Ambrosius, *De Parad.*I,4 (CSEL 32,1,266).
Zie: Wutz, *Onomastica Sacra* 76,423-424,488,692,703,721,735,743,754,815,821,841,883,971,1043,1047,1057,1067.
- 97 *Num.h.*II,1 (GCS VII,9,28-31); *Lev.h.*IX,5,119-127 (SC 287,94-96); III,7,6-15 (SC 286,150); VII,6,19-21 (342); *Hoogl.com.*III (GCS VIII,181,17-22); cf.*Ezech.h.*XIII,3, 11-15 (SC 352,424). Cf.Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 149-154. Zie ook: v.Harnack, *Ueber den privaten Gebrauch* 48-53.
- 98 Jeremias, $\pi\alpha\rho\acute{\alpha}\delta\epsilon\iota\sigma\omicron\varsigma$, *ThWNT* V,771.
- 99 Papias bij Irenaeus, *Adv.haer.*V,33,3,66-120 (SC 153,414-420). Cf.Daniélou, *Sacramentum futuri* 13-15.
- 100 *De Or.*XXIII,3-4 (GCS II,351,9-353,4).
- 101 *Vide supra* p.93-96 (m.n.95),115-116,137.
- 102 *idem* 95,137.
- 103 *idem* 95,98-100,137.

- 104 *Hoogl.com.II* (GCS VIII,132,28-133,13).
- 105 *Joh.com.fr.45* (GCS IV,520,13-22).
Vide supra p.115-116.
- 106 *Gen.h.IX,2,37-44* (SC 7bis,244-246).
Vide supra p.95,268.
Ook Methodius, *Symp.III,viii,71* (SC 95,106) legt Gen.1, 28 in deze zin uit.
- 107 *Vide supra* p.266-268.
Cf.Daniélou, *Terre et paradis* 456.
- 108 *Vide supra* p.267-270.
- 109 *idem* 272,273-274.
- 110 *idem* 271-273.
- 111 *idem* 270-271.
- 112 *idem* 273.
- 113 *idem* 273-274.
- 114 *idem* 274.
- 115 Philo, *Quod det.pot.32* (I,265,10-12); cf.*De sacr.Ab.3* (203,7-8); *Quod det.pot.68* (274,9-10); 78 (276,5-6); *De post.Caini* 21 (II,5,14).
- 116 *De post.Caini* 10-12 (II,2,27-3,7).
- 117 Clemens, *Exc.ex Theod.54,1-2* (GCS III,124,28-125,2); cf. Irenaeus, *Adv.haer.I,7,5,76-79* (SC 264,110) latijn, 753-756 (ibid.) grieks; Hippolytus, *Elench.X,ix,1* (GCS 26, 268,11-14).
- 118 Clemens, *Quis dives salv.37,6* (GCS III,184,15-17).
- 119 Clemens, *Strom.II,xi,51,4-5* (GCS II,140,13-16); cf. Philo, *De post.Caini* 22 (II,5,17-21); 32 (8,6-14); *De cherub.12* (I,172,23-173,4).
Over de etymologie van Naid als σάλας zie: Wutz, *Onomastica Sacra* 421,749,769.
- 120 *Gen.h.I,17,34-39* (SC 7bis,72).
- 121 *Joh.com.XX,x,78* (SC 290,196).
- 122 *Jer.h.L.I(III),1,69-87* (SC 238,306-308).
Cf.A.F.J.Klijn, *Seth in Jewish, Christian and Gnostic Literature* (NT.S 46), Leiden 1977,26-27: "Philo was as far as we know the first Jewish author to take as his point of departure the idea that Seth was "another seed"", d.w.z.een andere generatie, nl. van de rechtvaardigen.
Zie: Philo, *De post.Caini* 42 (II,9,32-10,6); 173-174 (38,14-29).
- 123 *Mat.com.ser.57* (GCS XI,131,24-132,4); *Mat.com.fr.488* (GCS XII,200-201).
- 124 *De Or.XXV,3* (GCS II,359,3-7); cf.XXIII,4 (352,7-20).
- 125 *Ex.h.XI,5,30-46* (SC 321,340).
- 126 *De Or.XXIII,4* (GCS II,352,11-15); cf.*De Princ.IV,3,1,17* (16),12-17(grieks), 15-19(latijn) (SC 268,344); *Lev.h.V, 3,11-18* (SC 286,214); *Jer.h.XVI,5,52-59* (SC 238,142).
Zie voor de theologische betekenis van de uitdrukking "aangezicht van God" Crouzel in zijn commentaar op *De Princ.* (SC 253,239 n.39 en SC 269,195 n.5 en 6).
- 127 *Lev.h.XIV,3,65-77* (SC 287,240).
- 128 *De Or.XXIX,18* (GCS II,392,13-17).

- 129 Jer.h.L.II,10,13-19 (SC 238,358).
- 130 Joh.com.XX,iv,25-26 (SC 290,168-170); Num.h.XVIII,4 (GCS VII,174,17-21).
- 131 Num.h.XVIII,4 (GCS VII,174,22-27).
- 132 De Princ.IV,3,7(23),199-203 (SC 268,368).
- 133 Zo: G.W.Butterworth, Origen. *On First Principles. Being Koetschau's Text of the De Principiis. Translated into English, together with an Introduction and Notes*, New York 1966,299 n.1.
- 134 Cf.Y.Congar, *Ecclesia ab Abel, Abhandlungen über Theologie und Kirche. Festschrift für Karl Adam* (hrsg. H. Elfers, F.Hofmann, M.Reding), Düsseldorf 1952,79-108; M. Keller, "Volk Gottes" als Kirchenbegriff. Eine Untersuchung zum neueren Verständnis, Zürich-Einsiedeln-Köln 1970,27-29.
- 135 Philo, Quod det.pot.105 (I,282,9-16); De post.Caini 48 (II,10,30-31); De agr.2 (95,8-11).
- 136 Philo, Leg.all.III,77 (I,129,18-24); De Abrah.27 (IV,7,6-8). Ambrosius, De paradiso III,19 (CSEL 32,1,277) en De Noe I,2 (413) volgt hem hierin.
Zie voor de eerste etymologie: Wutz, *Onomastica Sacra* 102,115,116,584,686,704 n.,710,727,737,749,769,813,925,1007,1009,1013,1021,1062 en voor de tweede etymologie: idem 102,115,116,584,737,746,769,925.
- 137 Joh.com.XX,iii,12-13 (SC 290,162-164).
Het epitheton 'rechtvaardige' wordt aan Noach ook door Justinus regelmatig toegekend: Dial.20,1 (I,90); 45,3 (198); 46,3 (204); 138,1 (II,294).
- 138 Ezech.h.IV,4,41-43 (SC 352,172). Borret drukt net als Baehrens in zijn editie (GCS VIII,365,14-15) 'Seth' af. Lommatszsch geeft in zijn uitgave (XIV,63) echter terecht de lezing 'Sem'. Verwisseling van beide namen komt in de handschriften vaker voor, zie bijv. Justinus, Dial.139,2 (Otto II,454).
- 139 Ezech.cat.14,14 (Lomm.XIV,215).
- 140 Ezech.h.IV,4,47-55 (SC 352,172-174).
- 141 1 Hen.6,1-11,2 (Charles 13-26); 60,1-25 (113-119); 65,1-69,25 (129-140); 106,1-107,3 (264-269).
Cf.Daniélou, *Sacramentum futuri* 59-60; Rahner, *Symbole der Kirche* 509-512.
- 142 Cf.Minear, *Images of the Church* 34; Daniélou, op.cit.62-64.
- 143 Justinus, Dial.138,3 (II,296); Irenaeus, Adv.haer.IV,36,3,91-114 (SC 100,888-890).
Cf.Daniélou, op.cit.69-74.
- 144 Gen.h.II,3,5-11 (SC 7bis,88); cf.Ezech.h.IV,8,50-54 (SC 352,184); Rom.com.III,1 (Lomm.VI,167).
- 145 Gen.h.II,3,12-21 (SC 7bis,88-90), 39-47 (90), 54-77 (92).
- 146 Gen.h.II,3,54-77 (92); Mat.com.ser.45 (GCS XI,91,3-7); cf.Hilarius, Tract.myst.I,13 (SC 19bis,100) met beroep op Mat.11,28-30; Gregorius van Elvira, De arca Noe 4 (CChr.SL 69,149).
Zie ook: Daniélou, op.cit.60-61,78-79.

- 147 Justinus, *Dial.*138,1 (II,294-296); evenzo Asterius op psalm 6 *Ps.h.*XII,6-7 (Richard 84,4-23).
- 148 Hilarius, *Tract.myst.*I,13 (SC 19bis,100); Cyrillus van Jerusalem, *Cat.*XVII (PG 33,981A); Johannes Chrysostomus, *Laz.h.*VI,7 (PG 48,1037); Gregorius van Elvira, *De arca Noe* 4 (CChr.SL 69,149); 5 (149).
- 149 *Ezech.h.*IV,8,49 (SC 352,184): "in zekere zin opnieuw als schepper van een tweede wereld"; cf.Justinus, *Dial.*19,4 (I,86): "begin van een ander geslacht"; 119,4 (II,212): "kortom, (vader) van het hele menselijk geslacht".
Zie ook: Rahner, *Symbole der Kirche* 531-534.
- 150 Philo, *De Abrah.*46 (IV,11,15-17); *De praem.*23 (V,340,20-341,5).
Volgens Rahner, op.cit.532 sloot Origenes zich direct bij Philo aan.
- 151 1 *Clem.*IX,4 (SC 167,114); cf.Irenaeus, *Adv.haer.*IV,16,2, 34-36 (SC 100,562).
- 152 Justinus, *Dial.*138,2 (II,296); cf.Asterius, *Ps.h.*XII,6-7 (Richard 84,4-23); Cyrillus van Jerusalem, *Cat.*XVII (PG 33,981 A).
- 153 *Rom.com.*III,1 (Lomm.VI,167); cf.Tertullianus, *De bapt.*VIII,4 (SC 35,77-78); Didymus, *De Trin.*II,xiv (PG 39,696 A).
Zie ook: Minear, *Images of the Church* 34; Daniélou, *Sacramentum futuri* 64-68,76-78,92; Rahner, *Symbole der Kirche* 520-524; L.Goppelt, *Typos. Die typologische Deutung des Alten Testaments im Neuen* (BFChTh.M 43), Gütersloh 1939,188-189.
Voor de problemen rond 1 *Petr.*3,20-21 zie bijv. Selwyn, *The First Epistle of St.Peter* 201-206,327-336; P.Lundberg, *La typologie baptismale dans l'ancienne église* (ASNU X), Leipzig-Uppsala 1942,98-116.
- 154 Cf.Lundberg, op.cit.1-2; A.Adam, *Das Sintflutgebet in der Taufliturgie*, WuD NF III(1952),9-23; W.J.Kooiman, *Het zondvloedgebet, Pro regno, pro sanctuario. Een bundel studies en bijdragen van vrienden en vereerders bij de zestigste verjaardag van G.van der Leeuw* (red. W.J.Kooiman, J.M.v.Veen), Nijkerk 1950,285-307.
- 155 *Gen.h.*II,3,28-30 (SC 7bis,90).
- 156 Hippolytus, *Elench.*IX,xii,23 (GCS 26,250,4-8); Tertullianus, *De bapt.*VIII,4 (SC 35,78); *De idol.*XXIV, 4 (CChr.SL 2,1124); Cyprianus, *Ep.*LXIX,ii,2 (Bayard II, 240-241); 75,15,2 (300-301); Hilarius, *Tract.myst.*I,13 (SC 19bis,100); Didymus, *De Trin.*II,xiv (PG 39,696 A); Am-brosius, *Luc.com.*II,92 (SC 45bis,116); III,48 (148); Gregorius van Elvira, *De arca Noe* (CChr.SL 69,149-155); Hieronymus, *Adv.Iovin.*I,17 (PL 23,247 A); *Dial.c. Lucif.* 22 (185 A); *Ep.*123,11 (Labourt VII,85); Johannes Chrysostomus, *Laz.h.*VI,7 (PG 48,1037).
Cf.H.Hurter, *Sanctorum patrum opuscula selecta in usum praesertim studiosorum theologiae*, Innsbruck ³1868, III, 217-218; Rahner, *Symbole der Kirche* 527-528.
- 157 *Gen.h.*II,3,12-21 (SC 7bis,88-90); cf.Ambrosius, *Luc.com.* III,48 (SC 45bis,148).

- Hippolytus, *Gen.com.fr.4* (GCS 1,2,91,6-11) en Ambrosius, *Sermo* 47,2 (PL 17,700 A) noemen Christus zelf de ark, waardoor de mensen gered worden.
- 158 *Gen.h.II,4,51-57* (SC 7bis,96-98).
- 159 Cf.Philo, *De mut.nom.228* (III,196,13-14); Clemens, *Strom.* IV,xi,87,2 (GCS II,475,12-13).
- 160 *Gen.h.II,5,39-50* (SC 7bis,100-102).
Cf.Vogt, *Das Kirchenverständnis* 203.
Over het christocentrische element in de ark-kerk-typologie zie: Rahner, *Symbole der Kirche* 528-530.
- 161 *Gen.h.II,5,24-38* (SC 7bis,100).
Cf.Vogt, *op.cit.*206-208; Hurter, *op.cit.*228-230.
- 162 *Luc.h.fr.84* (Ra.212) (SC 87,540-542) n.a.v. *Luc.14,19*.
- 163 Cyprianus, *De unit.eccl.6,150-151* (CChr.SL 3,253); *Ep.* LXIX,ii,2 (Bayard II,240-241) brengt dit aspect veel explicieter naar voren.
Cf.Gregorius van Elvira, *De arca Noe* 14 (CChr.SL 69,151); 33 (155); Hieronymus, *De exodo in vigilia paschae* (CChr.SL 78,537,20-23); *Ezech.com.VII,xxiii,11-21* (CChr.SL 75,309,943-945); Johannes Chrysostomus, *Laz.h.VI,7* (PG 48,1037-1038).
Zie ook: Hurter, *op.cit.*218-223.
- 164 *Gen.h.II,4,47-50* (SC 7bis,96); cf.Clemens, *Strom.VI,xi,86,2* (GCS II,475,1-2).
Zie ook: Hurter, *op.cit.*230-233.
- 165 *Gen.h.II,4,1-11* (94).
Cf.Daniélou, *Sacramentum futuri* 59.
- 166 *Gen.h.II,3,39-47* (90).
- 167 *Gen.h.II,3,48-53* (92); cf.Hippolytus, *Elench.IX,xii,23* (GCS 26,250,4-8); Tertullianus, *De idol.XXIV,4* (CChr.SL 2, 1124); Hieronymus, *In Ps.92* (CChr.SL 78,433,113-118); *Dial.c.Lucif.22* (PL 23,185 A, 185 CD - 186 A).
Zie ook: Hurter, *op.cit.*223-227.
- 168 *Gen.h.II,5,94-107* (SC 7bis,106); cf.Gregorius van Elvira, *De arca Noe* 22 (CChr.SL 69,153): de vier hoeken zijn de vier evangeliën, die de kerk bij elkaar houden.
Origenes citeert *Hand.10,11-16* verscheidene malen, waarbij hij benadrukt, dat God degenen, die onrein waren door hun (heidense) levenswijze, gereinigd heeft: *De Or.* XXVII,12 (GCS II,371,12-26); *Ezech.h.XI,3,52-71* (SC 352, 362-364), eveneens met een verwijzing naar *Jes.11*; *Rom.com.V,1* (Lomm.VI,346-347); *X,3* (VII,379) en *Lev.h. VII,4,70-95* (SC 286,332), waar hij opmerkt, dat tot driemaal toe tot Petrus gezegd wordt "Wat God rein verklaard heeft, moogt gij niet voor onheilig houden". Dit slaat z.i. op de doop in de naam van de drieënige God.
Zie ook: F.Bovon, *De vocatione gentium. Histoire de l'interprétation d'Act.10,1-11, 18 dans les six premiers siècles* (BGBE 8), Tübingen 1967.
- 169 *Gen.h.II,3,31-38* (SC 7bis,90); cf.Hieronymus, *Adv.Iovin.* I,17 (PL 23,247 B); II,22 (331 A).
Zie ook: Hurter, *op.cit.*227-228.
- 170 Cf.Daniélou, *Sacramentum futuri* 90.

- Bij Hieronymus, *Dial.c.Lucif.*22 (PL 23,185 C) geven de maten daarentegen de externe hiërarchie aan.
- 171 *Vide supra* p.42-48,69-70.
- 172 Num.h.XXI,2 (GCS VII,201,11-22); cf.Clemens, *Strom.*VI, xi,87,2 (GCS II,475,15-17).
- Origenes gaat uit van de griekse tekst van Gen.6,16: "ἐπισυνάγων ποιήσεις τὴν κιβωτὸν καὶ εἰς πῆχυν συντελέσεις αὐτὴν ἄνωθεν."
- 173 Gen.h.II,5,54-58 (SC 7bis,102).
- 174 Gen.h.II,5,1-21 (98-100).
- 175 Mat.com.fr.56,5 (GCS XII,37).
- 176 Tertullianus, *De bapt.*VIII,4 (SC 35,77); Ambrosius, *Luc.com.*II,92 (SC 45bis,116); Hilarius, *Tract.myst.*I,14 (SC 19bis,102); Didymus, *De Trin.*II,xiv (PG 39,696 A); Gregorius van Elvira, *De arca Noe* 28 (CChr.SL 69,154); Hieronymus, *Dial.c.Lucif.*22 (PL 23,185 B); Ep.69,6 (Labbour III,200); Johannes Chrysostomus, *Laz.h.*VI,7 (PG 48,1037).
- Zie ook: Daniélou, *op.cit.*80-81. Voor Hieronymus: Bodin, *Saint Jérôme et l'Église* 69.
- 177 Een morele toepassing van het verhaal van de ark vinden we bij Philo, *De migr.Abr.*125 (II,292,18-22). Hij ziet in de ark het beeld van ons lichaam: *De plant.*43 (II,142,11-12). Cf.*Quod det.pot.*170 (I,296,18); *De conf.ling.*105 (II,249,6). Ambrosius, *De Noe* (CSEL 32,1, 411-497) sluit zich bij hem aan, bijv. VI,13 (422). Origenes geeft een morele interpretatie in Gen.h.II,6 (SC 7bis,106-112). Cf.Daniélou, *op.cit.*92-94; Rahner, *Symbole der Kirche* 534-538.
- 178 Cf.Rahner, *op.cit.*539 (en n.205). Volgens J.Beumer, *Extra ecclesiam nulla salus*, *LThK* III, 1320-1321 gaat het principe "extra ecclesiam" op dit beeld terug.
- 179 Rahner, *op.cit.*540.
- 180 *idem* 506,509,516-517,524.
- 181 F.J.Dölger, *Sol salutis. Gebet und Gesang im christlichen Altertum. Mit besonderer Rücksicht auf die Ostung in Gebet und Liturgie* (LF 4-5), Münster i.W. ²1925, 273 n.2; Lundberg, *La typologie baptismale* 86-90.
- 182 Tertullianus, *De bapt.*VIII,4 (SC 35,77-78).
- 183 *Hoogl.com.*III (GCS VIII,185,22).
- Philo, *Leg.all.*II,60-62 (I,102,7-24) geeft er bij zijn morele exegese van dit verhaal eveneens een positieve wending aan: Noach ontblootte zich slechts in zijn tent (Gen.9,21), d.w.z. hij hield het kwaad binnen in de ziel, maar Cham bracht het naar buiten: bij hem werd het kwaad tot daad.
- Cyprianus, *Ep.*LXIII,iii (Bayard II,201); Hilarius, *Tract.myst.*I,15 (SC 19bis,104); Hieronymus, *Dial.c. Lucif.* 22 (PL 23,185 C); *In Ps.*80 (CChr.SL 78,77,40); Augustinus, *C.Faustum* XII,23 (CSEL 25,350-351) zien in de dronkenschap van Noach het type van de dood van de Heer.
- 184 *Joh.com.*XX,iii,12 (SC 290,162-164); 14 (164); *Ezech.h.*

- IV,4,38-55 (SC 352,172-174).
- 185 Joz.h.III,4 (SC 71,140); cf.Hilarius, *Tract.myst.I*,15-16 (SC 19bis,104).
In de morele exegese van Philo wordt Sem in verband gebracht met "de goede", *De sobr.*52 (II,225,22); "de wortel van het schone en goede", *idem* 65 (227,29); "de stamvader van het geslacht dat inzicht heeft", *De mut. nom.*189 (III,189,1-2). Evenzo staat hij bij de van Philo afhankelijke Ambrosius, *De Noe* II,3 (CSEL 32,1,414) voor de goede; bij Irenaeus, *Dem.*21 (SC 62,62) in het teken van de zegen en bij Clemens, *Paed.*II,vi,51,1 (GCS I,188, 10-12) als bezonnenheid.
- 186 Joz.h.III,4 (SC 71,140): "latitudo"; Rachab heeft dezelfde betekenis: Joz.cat.2,1 (Lomm.XI,1-2): "πλατυσμός".
Dezelfde opvatting bij Irenaeus, *Dem.*21 (SC 62,63); *Adv. haer.*III,5,3,80-84 (SC 211,62); Hieronymus, *Dial.c.* Lucif.22 (PL 23,185 C); cf.Justinus, *Dial.*139,4-5 (II, 300); Hilarius, *Tract. myst.I*,16 (SC 19bis,104).
Zie ook: J.P.Lewis, *A study of the interpretation of Noah and the flood in Jewish and Christian literature*, Leiden 1968,112,114-115,118-119.
Voor de morele exegese bij Philo zie: *De sobr.*60-62 (II, 227,7-16), bij Ambrosius: *De Noe* II,3-5 (CSEL 32,1, 414-416); *Ep.*55,3 (PL 16,1169 A).
Voor de etymologie zie: Wutz, *Onomastica Sacra* 127,204, 503,505,557,558,686,697,723,736,744,750,767,815,823,841, 919,1007,1009,1040,1059.
- 187 Joh.com.XX,x,78 (SC 290,196).
Vide supra p.265.
- 188 Ps.cat.105(104),23 (Pitra III,208).
- 189 *Vide infra* p.306-309.
- 190 Gen.h.XVI,1 (SC 7bis,374); cf.Irenaeus, *Dem.*20 (SC 62, 61): Cham is vervloekt in alle stammen, die aan hem ontsproten.
Philo onderscheidt Cham en Kanaän als ἡ κακία ἐν σχέσει ἐν κινήσει, maar ἐν ... τὸ ὑποκείμενον κακία: *De sobr.* 44-48 (II,224,8-225,6); cf.Ambrosius, *De Noe* II,3 (CSEL 32,1,414): Cham is het kwaad.
- 191 Joz.h.III,4 (SC 71,140); cf.Justinus, *Dial.*139,1-140,4 (II,298-304).
Voor het medicinale karakter van de straf *vide supra* p. 64-67.
Zie ook: Daniélou, *Origène* 272-274.
- 192 Cf.Hilarius, *Tract.myst.I*,15-16 (SC 19bis,104): de drie zonen van Noach staan voor het gehele menselijke geslacht: Sem: de Wet; Jafeth: de genade; Cham: de heidenen; Augustinus, *C.Faust.*XII,23 (CSEL 25,350-351): Sem: de geroepen Joden; Jafeth: de geroepen heidenen; Cham: Joden en heidenen.
- 193 *Vide supra* p.154-156.
- 194 Gen.h.III,3,19-42 (SC 7bis,120-122); IV,4,26-31 (154); Joz.h.XVI,1 (SC 71,358-360); cf.Philos, *De sobr.*16-20 (II,218,12-219,19).

- 195 Gen.h.VI,1,34-60 (184-186).
 Voor Sara = "deugd" vide supra p.90. Voor Abraham als σοφός zie: Philo, *De cherub.* 7 (I,171,18-21); 45 (181,8); *De Abrah.* 82 (IV,20,5-8); Clemens, *Strom.* V,i,8,6 (GCS II, 31,8-9).
- 196 Mat.com.ser.10 (GCS XI,18,22-25).
- 197 Cf. Vogt, *Das Kirchenverständnis* 7-8,71-72. Hij kent wel de passages over de innerlijke gesteldheid van de ambtsdragers, maar bagatelliseert deze.
- 198 Mat.com.ser.10 (GCS XI,17,22-23).
- 199 Gen.h.VI,1,49-60 (SC 7bis,184-186).
 Vide supra p.279-280.
- 200 Gen.h.VII,2,9-45 (196-200).
- 201 Gen.h.VII,5,1-8 (206).
- 202 Gen.h.VII,5,9-22 (206-208).
- 203 Gen.h.VII,5,23-30 (208); cf. *Joh.com.* XIII,xxix,175-178 (SC 222,130).
 Ook in *Joh.com.* fr.55 (GCS IV,528,33-529,3) en 128 (570, 28-571,3) spreekt Origenes over deze Jakobsbron, d.w.z. over de geschriften van Mozes, waaruit Jakob met zijn zonen op geestelijke wijze dronk (*Joh.* 4,6.12). De put is aanduiding van de Heilige Schrift, maar het water, dat Jezus biedt, gaat uit boven wat geschreven staat (cf. 1 Cor. 4,6). (*Joh.com.* XIII,v,31 (SC 222,48)). De Heilige Schrift is slechts isagogie tot Jezus, tot de bron van "water, dat springt ten eeuwigen leven" (*Joh.* 4, 14) (*Joh.com.* XIII,vi,37 (50)).
- 204 Gen.h.VII,6,1-20 (208-210).
 Bij Ambrosius, *De Abrah.* I,4,28 (CSEL 32,1,523), II,10,72 (626) staat Hagar ook voor de synagoge of voor de ketterij; cf. Hilarius, *Tract.myst.* I,17 (SC 19bis,106): Sara = kerk, Hagar = synagoge; Hieronymus, *Gal.com.* II,iv (PL 26,417 AC); Johannes Chrysostomus, *Gal.com.* IV,4 (PG 61, 662-663): Hagar = O.T. = aards Jerusalem; Sara = kerk = type van het hemels Jerusalem.
 Voor de betekenis van Hagar in het Jodendom en het Nieuwe Testament zie: G.Kittel, "Aγαρ, *ThWNT* I,55-56.
- 205 Gen.h.VII,6,21-35 (210).
 Cf. W.Schubart, *Christliche Predigten aus Ägypten*, MDIÄA 1 (1930),97: in fr.II(III),34-52 wordt ook het verhaal van Hagar gecombineerd met dat van de blinden van Jericho.
- 206 Gen.h.IX,1,74-93 (240-242); cf. *Gal.* 4,21-31 en Barnabas XIII, 1-6 (SC 172,174-176). Voor Hieronymus zie: Bodin, *Saint Jérôme et l'Église* 72-73.
- 207 Gen.h.VIII,1,49-58 (216).
 Cf. Barnabas VII,3 (SC 172,128-130); Melito, *Fr.* 10 (Hall 76); Irenaeus, *Adv.haer.* IV,5,4,68-74 (SC 100,434) latijn en 13-17 (434) grieks; Tertullianus, *Adv.Marc.* III,18,2 (CChr.SL 1,531-532); *Adv.Iud.* X,6 (CChr.SL 2,1376); XIII, 20 (1388); Clemens, *Paed.* I,v,23, 1-2 (GCS I,103,24-104, 5); *Strom.* II,v,20,2 (II,123,12-14); Cyprianus, *De bon. pat.* X (CSEL 52,404,5); Hilarius, *Tract.myst.* I,17 (SC

- 19bis,106); Ambrosius, *De Isaac* I,1 (CSEL 32,1,641); *De Abrah.* I,8,72 (549); *Luc.com.* VI,109 (SC 45bis,270); Johannes Chrysostomus, *Gen.h.* XLVII,3 (PG 53,432); Zeno van Verona, *Tract.* II,11 (PL 11,424B-425A); Augustinus, *C.Faust.* XXII,73 (CSEL 25,670-671) e.a.
 Zie ook: Daniélou, *Sacramentum futuri* 97-128.
- 208 Daniélou, *op.cit.* 112-128.
 209 *Gen.h.* X,2,20-26 (260); cf. 5,26-31 (272).
 210 *Gen.h.* X,5,4-12 (270). Cf. Hippolytus, *De ben.Jac.* IV (PO 27,1-2,14); Clemens, *Paed.* I,v,22,2 (GCS I,103,9-17); Ps.-Cyprianus, *De mont.* 3 (CSEL 3,3,106); Gregorius van Nazianze, *Or.* 43 (PG 36,592 C); Gregorius van Nyssa, *In diem luminum* (GNO IX,1,231, 12-22); Hilarius, *Tract. myst.* I,19 (SC 19bis,108); Ambrosius, *De Isaac* I,1-2 (CSEL 32,1,641-642); III,7 (646-647).
 Ambrosius past Rebekka zowel toe op de ziel als op de kerk, evenals Origenes. Zie hierover: Daniélou, *op.cit.* 126-127. Voor Hieronymus zie: Bodin, *op.cit.* 73.
- 211 *Gen.h.* X,5,26-28 (272); 2,9-19 (260); cf. XI,3,24-82 (286-290); *Ex.h.* XI,2,1-30 (SC 321,328-330).
 212 *Gen.h.* X,5,42-44 (272).
 Ambrosius, *De Isaac* I,1 (CSEL 32,1,642) ziet in de put Jezus Christus zelf, met verwijzing naar Jer.2,13; evenzo Origenes, *Num.h.* XII,1 (GCS VII,96,6-97,25).
- 213 *Gen.h.* XIII,3,9-12 (318).
 214 *Gen.h.* XIII,3,14-16 (318); cf. 16-29 (318-320); 44-70 (322-324).
 215 *Gen.h.* XIII,3,60-65 (322).
 216 *Gen.h.* XIII,4,78-92 (330-332).
 217 Wutz, *Onomastica Sacra* 19,511; Blanc ad *Joh.com.* I,xxxv (40),260 (SC 120,400).
 218 *Joh.com.* I,xxxv(40),260 (SC 120,188); *Gen.h.* XII,4,9-10 (SC 7bis,300); *Ex.h.* XI,5,16-23 (SC 321,338); *C.Cels.* V,45,36 (SC 147,132); *Mat.com.ser.* 141 (GCS XI, 294,7-14); cf. Philo, *Leg.all.* I,61 (I,76,13-14); II,89 (108,17-18); III,15 (116,12); 93 (134,1); *De mut.nom.* 81 (III,171,4); Clemens, *Strom.* VI,vii,60,3 (GCS II,462,16-17): zijn zonen lichten het kwaad een beetje; Didymus, *Zach.com.* II,315 (SC 84,580); Eusebius, *Praep.Ev.* XI,6,31 (SC 292, 84); Hieronymus, *De nom.Hebr.* 7,19 (CChr.SL 72,67); zie ook: Bodin, *Saint Jérôme et l'Église* 73-74.
- 219 Wutz, *Onomastica Sacra* 19,511.
 220 Philo, *De sobr.* 65 (II,228,1-2); *De migr.Abr.* 27 (274,7).
 221 *Gen.h.* XII,4,9-10 (SC 7bis,300); *Ex.h.* XI,5,16-23 (SC 321, 338).
 222 *Ex.h.* XI,5,18-20 (SC 321,338).
 Over Egypte vide infra p.306.
- 223 *Num.h.* XVI,7 (GCS VII,150,3-5).
 224 *Joh.com.* I,xxxv(40),260 (SC 120,188); II,xxxi(25),189 (334); *De Princ.* IV,3,8(24),191-192 (SC 268,370); 12(24), 325-327 (386); *Gen.h.* XV,3,14-16 (SC 7bis,356); XVI,6,30-33 (390); *Ex.h.* I,5,134-135 (SC 321,66); *Rom. com.* VII,14 (Lomm.VII,159-160); VIII,6 (232); 11 (270); *Num.h.* XI,4 (GCS VII,83,21-22); 5 (86,26-27); XV,2 (131, 25-132,4);

- XVI,7 (150,5-6); XVII,4 (162,6-7); *Peri Pascha* 42,24-29 (236); *Luc.h.XVII,4* (SC 87,254); fr.28b (Ra.45) (482); 42g (Ra.66) (494); *Hoogl.com.prol.* (GCS VIII,78,30-79, 2); *Spr.cat.1,1* (Lomm.XIII,219); *Mat.com.XVII,5* (GCS X, 590,27-32); 31 (678,18).
- Ook de naam Mamre (Gen.18,1) wordt uitgelegd als 'visio', 'perspicacia': Abraham was rein van hart, zodat hij God kon zien (cf. *Mat.5,8*): zie *Gen.h.IV,3,12-16* (SC 7bis, 150-152); *Gen.cat.25,1* (Lomm.VIII,77): ἀπὸ ὁράσεως. Zo reeds Philo, *De migr.Abr.* 165 (II,300,29).
- Cf. Wutz, *Onomastica Sacra* 416.
- 225 Philo, *Quod deus imm.* 144 (II,87,1-2); *Quis rer.div.her.* 78 (18,17-19); *De ebr.* 82 (185,14-15); *De migr.Abr.* 39 (276,2-5); 201 (307,23-25); *De conf.ling.* 72 (243,15-16); *De mut.nom.* 81 (III,171,4-5); *De Abr.* 57 (IV,14,2-3); *De praem.* 44 (V,345,24); *Leg.ad Gai.* 4 (VI,156,4-5).
- 226 Melito, *De Pascha* 82,603-607 (SC 123,106); Clemens, *Paed.I,vii,57,2* (GCS I,124,4-5); ix,77,2 (135,9-10); *Strom.II,v,20,2* (II,123,10-12); cf. I,v,31,4 (20,12-16); IV,xxvi,169,1 (323,12-15); *Exc.ex Theod.* 56,5 (III,126, 3); Hippolytus, *Gen.com.fr.* 16 (GCS 1,2,58); C.Noetum V,4 (57); Eusebius, *Praep.Evang.XI,6,31* (SC 292,84); Ambrosiaster, *Col.com.1,14* (PL 17,423); Augustinus, *De civ. Dei* XVI,xxxix (CChr.SL 48,545); Hieronymus, *De nom.Hebr.* 13,21 (CChr.SL 72,75).
- Zie verder: Wutz, *Onomastica Sacra* 88-90,95,203,526-527, 583,694,700,704 n,706,709,723,725,736,771,797,803,805, 821,899,975,1043,1058,1060,1062,1068.
- 227 Justinus, *Dial.* 125,3 (II,242): "ἄνθρωπος νικῶν δύναμιν" (cf. *Gen.32,28-29*).
- Cf. Wutz, *Onomastica Sacra* 527.
- Bij Origenes kunnen we hiermee vergelijken: *De Princ.* III,2,5,364-370 (SC 268,176); *Gen.cat.* 32,28 (Lomm.VIII, 83): strijden samen met God en *Jer.h.fr.* 25 (GCS III,210, 21-22): strijden tegen God.
- Bij Hieronymus, *Qu.Hebr.Gen.* (CChr.SL 72,41,12-14) vinden we de etymologie "princeps Dei" (שר-אל) of "directus Dei" (ישר-אל).
- Cf. Wutz, op.cit. 21,155.
- Zie ook: M.Noth, *Die israelitischen Personennamen im Rahmen der gemeinsemitischen Namengebung* (BWANT III,10), Stuttgart 1928 (repr.Hildesheim 1966), 207-209: "Gott möge herrschen".
- 228 *Gen.h.XV,4,48-54* (SC 7bis,362); cf. *Gen.cat.* 46,5 (Lomm. VIII,94); 46,6 (95); 46,8 (95); 48,2 (98).
- 229 *Gen.h.XV,3,10-16* (356); cf. 4,1-8 (360).
- 230 *Vide infra* p.346.
- 231 *Num.h.XVII,4* (GCS VII,159,26-160,14).
- 232 *idem* (161,28-162,7); cf. *Num.cat.* 24,5 (Lomm.X,6).
- 233 *Num.h.XV,2* (GCS VII,131,17-132,4).
- Ook elders worden Jakob en Israël tegenover elkaar gezet als de morele mens en degene die door zuiverheid van geloof en reinheid van geest God ziet: *Num.h.XVI,7* (150,3-6); XV,3 (134,9-12). De gedachte komt al bij Philo, *De*

- sacr.Ab.* 120 (I,250,12-15) voor.
- 234 Cf.*Barnabas* XI,9 (SC 172,164); cf.*VI*,8-10 (120-122): het land van Jakob is het vlees van Christus; Justinus,*Dial.* 36,1-2 (I,160-162); 100,1 (II,118), 4 (122); 125,3(242), 5 (244); 126,1 (246); 130,3 (264); Cyrillus van Alexandrië, *glaph.Gen.V*,3 (PG 69,229 D-233 B).
- 235 *Joh.com.I*,xxiii,144-145 (SC 120,134) op grond van *Jes.* 42,1-4 (LXX) en *Mat.* 12,17-21.
- 236 *Joh.com.I*,xxxv(40),260 (188). Elders trekt Origenes een parallel tussen Jakob, die de steen van de put tilt en Christus, die de steen van het graf rolt: *Joh.com.* XXVIII,ii,7-13 (GCS IV,390,5-391,11); fr.84 (549,17-550,11).
- 237 *Vide supra* p.13-15.
- 238 *Joh.com.I*,xxxv(40),260 (188); cf.Justinus, *Dial.* 125,5 (II,244).
- 239 *Vide supra* p.344.
- 240 *Richt.h.V*,5 (GCS VII,495,29-496,16); cf.*Gen.h.IX*,1,84-93 (SC 7bis,242).
Voor Jaël *vide infra* p.290-291.
- 241 *Gen.h.XII*,3,1-7 (SC 7bis,298).
De rolverwisseling van Ezau en Jakob vinden we ook in *Joh.com.X*,v(4),20 (SC 157,394); *Ps.cat.* 119(118),100 (SC 189,350-352); cf.*Barnabas* XIII,1-3 (SC 172,174-176); Hippolytus, *Gen.com.* fr.7 (GCS 1,2,54-55); Irenaeus, *Adv.haer.* IV,21,2 (SC 100,678); Justinus, *Dial.* 134,6 (II,284); Tertullianus, *Adv.Marc.* III,24,7-9 (CChr.SL 1,543); *Adv.Iud.* I, 3-4 (CChr.SL 2,1339-1340); Cyprianus, *Ad Quir.* I,19 (CChr.SL 3,19); Anonymus, *De recta in Deum fide* XX (GCS 4, 40,7-11); Commodianus, *Carmen de duobus populis* (CChr.SL 128,80,189-190; 92,535-93,538); Hilarius, *Tract.myst.I*, 19 (SC 19bis,108); 20 (110); 23 (114-116); Augustinus, *Enarr.in Ps.* 46,6 (CChr.SL 38, 532); 78,10 (1105).
Voor Hieronymus zie: Bodin, *Saint Jérôme et l'Église* 74.
Voor een morele exegese zie bijv.Philo, *Leg.all.* III,88-89 (I,132,25-133,3).
- 242 *De Princ.* IV,3,6(22),150-151(grieks),163-164(latijn) (SC 268,364).
- 243 *Joh.com.XIII*,lvii(56),392 (SC 222,250).
- 244 *Hoogl.com.II* (GCS VIII,169,22-170,3).
- 245 *Num.h.XVIII*,4 (GCS VII,175,4-8) n.a.v.*Num.* 24,18.
Cf.Hilarius, *Tract.myst.I*,26 (SC 19bis,118-120).
- 246 *Joz.h.III*,4 (SC 71,140); cf.noot ad loc.(140 n.2).
- 247 *C.Cels.* IV,43,14-24 (SC 136,294-296); cf.Irenaeus, *Adv.haer.* IV,21,3,56-62 (SC 100,682) latijn, 54-60 (683) grieks; Justinus, *Dial.* 134,5 (II,282): Christus heeft ook gediend voor allerlei verschillende mensen van allerlei afkomst.
Cf.voor Origenes: G.Sgherri, *Chiesa e Sinagoga nelle opere di Origene* (SPMed 13), Milaan 1982,347-348.
Zie ook: Lampe, *Lexicon* sub voce ἐπίσημος 1.
- 248 *Gen.h.X*,5,13-16 (SC 7bis,270). *Vide supra* p.283.
- 249 *Gen.h.XII*,1,14-15 (292).

- Vide supra p.126,142-143,147.
 250 Mat.com.fr.35 (GCS XII,29).
 251 Mat.com.fr.34 (ibid.); cf.Richt.h.V,3 (GCS VII,493,15); Hieronymus, Mat.com.I,190 (CChr.SL 77,15).
 Zie ook: Wutz, *Onomastica Sacra* 99,365,507,700,709,710,712,731,746,1017,1049,1056.
 252 Justinus, *Dial.*134,3 (II,282).
 253 Irenaeus, *Adv.haer.*IV,21,3,62-72 (SC 100,682-684).
 254 Cyrillus van Alexandrië, *glaph.Gen.*V,3 (PG 69,232 D).
 255 Hieronymus, *Hos.com.*III,xi,1-2 (CChr.SL 76,122); *Zef.com.*iii,19/20,579-582 (CChr.SL 76A,709); *Ep.*123,12 (Labourt VII,87).
 256 Cf.Graffin, *Recherches sur le thème de l'Église-Épouse*, 328-331.
 257 Vide supra p.282.
 258 idem 284.
 259 idem 283,285-286.
 260 idem 283.
 261 idem 286.
 262 idem 283,286.
 263 Cf.Wutz, *Onomastica Sacra* 169,465,807,825,877,1067.
 264 Joz.h.XX,5 (SC 71,422); cf.Joz.cat.15,15 (GCS VII,424,24-25): 'Dabir' = λαλία.
 Onder de verschillende etymologieën van Dabir komen o.a. voor: λαλία, loquens, loquela, eloquentia, allen teruggaand op het hebr. דָּבַר.
 Cf.Wutz, op.cit.322,523,602,742.
 265 Joz.h.XX,6 (SC 71,424).
 266 Joz.h.XX,6 (426); cf.Gen.cat.15,17 (GCS VII,426,23-24): 'Cenez' = φανλισμός.
 Cf.Wutz, op.cit.407 (κτητὸς φαύλα), 553 (possessio contemptibilis), 1068 (φανλισμός), 1070 (idem).
 267 De meeste etymologieën brengen 'Chaleb' in verband met 'hart' (חַלֵּב); zie Wutz, op.cit.205,206,538,542,734,951,997, 1061.
 Zo o.a. bij Philo, *De mut.nom.*124 (III,177, 32) en bij Origenes, *Joz.h.*XVIII,2 (SC 71,386).
 268 Richt.h.III,3 (GCS VII,482,23-24).
 269 idem (483,1-10).
 270 idem (483,19-28).
 271 idem (483,28-484,7).
 272 Richt.h.IV,1 (487,21); cf.Wutz, op.cit.294,476-477,740.
 273 Richt.h.III,5 (485,21-486,5).
 274 Zie: Lewis-Short, *Dictionary* sub voce dexter II,2.
 275 Jer.h.fr.11 (GCS III,202,23); *Ezech.cat.*17,21-26 (Pitra III,540).
 276 Jer.h.XIX,13,6-15 (SC 238,224-226); cf.Lev.h.XIII,4,63-65 (SC 287,216); Num.h.XXVIII,2 (GCS VII,283,219); Joz.h.XXIII,4 (SC 71,462); *Ezech.h.*V,4,26-31 (SC 352,202).
 Clemens, *Strom.*I,xxi,141,1 (GCS II,87,17-19) verwijst naar een joodse kroniekschrijver Demetrius, die erop wees, dat de stam Benjamin niet door Sanherib in gevangenschap gevoerd werd.

- Zie over Jerusalem verder p.348-357.
- 277 Richt.h.IV,3 (GCS VII,490,1-22).
- 278 *idem* (490,14-17).
- 279 Richt.h.IV,2 (488,19-25).
Vide supra p.221.
- 280 De betekenis van het hebr. מלמד הנוקר in Richt.3,31 is omstreden; 'ossenstok', 'ploegstaart', 'boom van een ploeg'. Origenes gaat hier uit van de vertaling ἀροτρό-
πους, 'ploegstaart', wat in sommige handschriften van de LXX voorkomt.
- 281 Richt.h.IV,2 (GCS VII,488,25-489,10).
- 282 *idem* (489,19-26); cf. Lev.h.XIII,5,4-6 (SC 287,216-218).
- 283 Richt.h.V,4 (494,1-2); Hoogl.com.prol. (GCS VIII,82,2-3).
Cf. Wutz, *Onomastica Sacra* 193,494 n.1,765,869.
- 284 Richt.h.V,4 (494,2-8).
- 285 *idem* (494,9-495,8); cf. IV,4 (491,22-26).
- 286 Richt.h.V,5 (495,9-12; cf. VI,1 (498,7-19); Procopius, Richt.com.5,6 (PG 87,1,1053 A).
De werkelijke betekenis is waarschijnlijk 'steenbok', waarvan we in oude onomastica nog de sporen vinden: cf. Wutz, op.cit.287-288,444-445.
- 287 Richt.h.V,5 (495,12-29).
- 288 Cf. Wutz, op.cit.112,525,526,573,799,939,991: טוס en ראה.
- 289 We komen hierop terug op p.427-429.
- 290 Cf. Richt.h.IV,4 (491,15-19).
- 291 Richt.h.V,5 (495,19-27); cf. 6 (497,7-9).
- 292 Cf. Richt.h.IV,1 (488,6-10), waar de Moabieten type zijn van de Epicureeërs. In de tekst, die Baehrens geeft zonder varia lectio in het kritisch apparaat, gaat het om Eglon de koning der Midianieten. De editie van Lommatzsch geeft Moabieten en beroept zich hiervoor op de handschriften. In de Bijbeltekst is Eglon ook de koning van de Moabieten (Richt.3,12.14.15.17). Dat we in de tekst inderdaad Moabieten moeten lezen, blijkt ook hieruit, dat de etymologie 'fluxus' of 'effusio' voor Midianieten verder niet voorkomt, en in Richt.h.VIII,1 (508,21-22) de etymologie 'extra iudicium' wordt gegeven. Deze komt ook voor bij Philo, *De mut.nom.*106 (III, 175,8-9). De gebruikelijke etymologie van Moab is 'van de vader' (מן en אב). Deze komt o.a. voor bij Philo, *Leg.all.*III,225 (I,163,13); *De somn.*I,89 (III, 223,20). Cf. Wutz, op.cit.62,97,98,114,472,539,695,696,698,718, 722,726,752,799,913,979,1037,1058,1062, 1069. De etymologie van Origenes berust volgens Wutz (1055) mogelijk op מנה , 'treuzelen' en נון , 'vrucht-dragen'.
Over het atheïsme van de Epicureeërs schrijft Origenes in *C.Cels.*III,35,6-12 (SC 136,82): zij beschouwen genot als het goede; *idem*, 75,20 (170); 80,23-27 (180).
- 293 Richt.h.V,5 (495,29-496,16); vergelijk voor de twee voorbeelden, die Origenes noemt, waarin eersten de laatsten worden ook p.285.
- 294 Richt.h.V,6 (497,15-22).

- 295 Richt.h.VI,1 (498,11-21).
- 296 Hoogl.com.prol. (GCS VIII,81,27-82,2); Hoogl.h.I,1 (SC 37bis,66). In Richt.h.V,2 (493,1-8) geeft hij behalve de etymologie 'apis', ook 'loquela' (דבר).
Zie verder: Wutz, op.cit.194,523,691,705,715,720,881,969,1042.
- 297 Richt.h.V,6 (497,7-15).
- 298 Richt.h.VIII,4 (511,23-512,15).
T.a.v. het vocht van het Evangelie zie: Ps.cat.68(67),10 (Pitra III,83): de regen is "de verkondiging van het Evangelie".
- 299 Richt.h.VIII,4 (512,17-513,15).
Het scholion, dat als Ps.cat.72(71),6 (Lomm.XIII,2) aan Origenes wordt toegeschreven, is van Evagrius; cf.Rondeau, Le commentaire 338. De vacht wordt daar uitgelegd als de heidenen, de aarde als Israël! In het wel echte Mat.com.fr.571 (GCS XII,235) n.a.v. Mat.28,18 wordt de aarde geïdentificeerd met de wereld buiten Israël. Cf.Clemens, Protr.XI,114,3 (GCS I,80,22-25): "dauw der waarheid" op alle mensen; Paed.II,x,104,3 (219,26-27): "dauw van Gods genade" over de wereld.
- 300 Richt.h.VIII,5 (513,26-514,5).
- 301 idem (514,5-515,4).
- 302 Joh.com.XXXII,viii,87 (GCS IV,438,1-5).
- 303 Richt.h.VIII,5 (GCS VII,515,4-22).
- 304 Irenaeus, Adv.haer.III,17,3,51-64 (SC 211,334-336); zie ook: 17,2,49-50 (334).
- 305 Ambrosius, Ep.30,9 (PL 16,1065).
- 306 Hieronymus, Hag.com.I,10 (CChr.SL 76A,724).
- 307 Theodoretus, Qu.in Iud.15 (PG 80,501 C-D)
- 308 Vide supra p.218.
- 309 1 Sam.h.I,6,31-47 (SC 328,118); cf.Hieronymus, Ezech.com.I,i,12 (CChr.SL 75,16,360-368); Ef.com.III,vi (PL 26,574 AB); Ep.147,10 (Labourt VIII,130).
- 310 Hippocrates, Epid.V,75-76 (Littré V,248).
- 311 Richt.h.I,4 (GCS VII,470,6-12); Joh.com.XIX,iii,13-15 (SC 290,52-54).
- 312 1 Sam.h.I,5,9-10 (SC 328,108); 14-15 (108-110); 25-27 (110); 33-34 (110); Rom.com.X,7 (Lomm.VII,397); Mat.com.XIV,1 (GCS X,274,31-275,1).
- 313 Cf.Wutz, Onomastica Sacra 108,292,388,398,515,680,767,807,827,887.
- 314 idem 99,102,106,521 n.1,696,697,721,724,757,903 n.
- 315 1 Sam.h.I,4,1-24 (SC 328,104); 46-66 (106-108); 5,9-16 (108-110).
- 316 1 Sam.h.I,4,24-33 (104-106); 53-58 (106-108); zie voor beide aspecten uitvoeriger p.2 n.8; 45-46.
- 317 1 Sam.h.I,5,17-90 (110-114).
'Hanna' = χάρις ook bij Philo, Quod deus imm.5 (II,57,10); De ebr.145 (198,6); De mut.nom.143 (III,181,4); De somn.I,254 (258,9-10).
Vide supra p.16-17.
- 318 1 Sam.h.I,6,1-30 (114-118).

- De etymologie legt verband met נשל of שלל , 'uittrekken'; cf. Wutz, *op.cit.* 1055.
- 319 1 Sam.h.I, 5, 59 (112).
- 320 1 Sam.h.I, 5, 69 (114).
- We zullen hierin een poging tot etymologie moeten zien. Bij Philo, *Quod deus imm.* 5 (II, 57, 13); 11 (58, 23); *De ebr.* 144 (198, 4); *De migr.* Abr. 196 (306, 26-27); *De somn.* I, 254 (III, 258, 12-13) vinden we namelijk de verklaring *τεταγμένος θεῷ*, waarin verband gelegd wordt met ש'ט . Cf. Wutz, *op.cit.* 116, 738.
- 321 1 Sam.h.I, 5, 77-78 (114).
- Cf. Wutz, *op.cit.* 116, 573, 618; Hanson, *Interpretations* 106.
- Er zijn ook andere etymologieën in omloop geweest, bijv. die welke verband legt met נש , 'naam' (cf. Wutz, *op.cit.* 116, 573, 618, 683, 809, 827, 939) of die van 1 Sam. 1, 20 "van de Here gebeden" (cf. Wutz, *op.cit.* 102, 116, 699, 728, 770, 987, 1033, 1062).
- Zie ook: Noth, *Die israelitischen Personennamen* 123, 136 (en n. 2), 140.
- 322 1 Sam.h.I, 5, 78-86 (114).
- 323 1 Sam.h.I, 5, 86-90 (114); zie uitvoeriger p. 16-17.
- 324 Mat.com.XII, 31 (GCS X, 138, 23-32).
- 325 Mat.com.fr. 6, 4-12 (GCS XII, 17).
- 326 idem 7a (17-18).
- 327 idem 7b, 4-8 (18).
- 328 Johannes Chrysostomus, *Mat.h.* III, 4 (PG 57, 35-36).
- 329 Vide supra p. 287-289.
- 330 idem 289.
- 331 idem 288.
- 332 idem 289.
- 333 idem 293-294.
- 334 idem 287.
- 335 idem 294.
- 336 idem 290.
- 337 idem 291.
- 338 idem 293.
- 339 Strathmann, Meyer, *λαός*, *ThWNT* IV, 34-36; Cerfaux, *La Théologie de l'Église* 3-30.
- 340 Strathmann, Meyer, *art.cit.* 36-37; Cerfaux, *op.cit.* 28.
- 341 Strathmann, Meyer, *art.cit.* 37.
- 342 idem 53; Cerfaux, *op.cit.* 31-57.
- 343 Strathmann, Meyer, *art.cit.* 53-54, 56-57.
- 344 idem 53-56; Cerfaux, *op.cit.* 47; Minear, *Images of the Church* 68-71, 73-75.
- 345 Cerfaux, *op.cit.* 108-110; Minear, *op.cit.* 81-84; Ridderbos, *Paulus* 370-372.
- 346 Cerfaux, *op.cit.* 89-108; Ridderbos, *op.cit.* 368-369.
- 347 Cerfaux, *op.cit.* 38-43; Minear, *op.cit.* 70; Ridderbos, *op.cit.* 380.
- 348 Cerfaux, *op.cit.* 44-54; Minear, *op.cit.* 71.
- 349 Ridderbos, *op.cit.* 376.
- 350 idem 379.
- 351 Strathmann, Meyer, *art.cit.* 34-35; Cerfaux, *op.cit.* 12.

- 352 Strathmann, Meyer, art.cit.51-52; G.Bertram, K.L. Schmidt, *ἔθνος κτλ.*, ThWNT II,362-370.
- 353 1 Clem. LIX,4 (SC 167,196); cf.Keller, "Volk Gottes" 19-27.
- 354 1 Clem. LXIV (202).
- 355 Barnabas III,6 (SC 172,90-92); cf.Justinus, Dial.70,5 (I,342-344).
- 356 Hermas, Vis.V,6,2 (SC 53,238).
- 357 idem 5,2 (236).
- 358 idem 6,3 (238).
- 359 Hermas, Vis.IX,18,4 (332).
- 360 Barnabas XIV,6 (SC 172,180).
- 361 Clemens, Paed.I,vi,32,4 (GCS I,109,17).
- 362 Hermas, Vis.V,6,3 (SC 53,238); cf.VIII,3,2-3 (266); Clemens, Strom.VII,xvi,102,4 (GCS III,72,18): "het volk des Heren".
- 363 Barnabas V,7 (SC 172,108); VII,5 (130).
- 364 2 Clem. II,3 (72); Justinus, 1 Apol.53,5 (45).
- 365 Barnabas XIII,2-3 (SC 172,174-176).
- 366 Barnabas XIII,1 (174); 6(176).
- 367 Barnabas XIV,4 (178).
- 368 Clemens, Paed.I,v,19,4 (GCS I,101,18-20); cf.20,3 (101,33-102,2); vii,57,1 (123,32-33); 58,1 (124,13-15); 59,1 (124,30-125,3); III,xi,75,3 (278,6); anders: Paed. I,v,15,3 (I,99,9-11); Strom.I,i,5,1 (II,5,16-20).
- 369 Bijv.Joh.com.I,i,1 (SC 120,56); Ps.39(38) h.I,1 (Lomm. XII,275); Jer.h.IX,2,39-3,3 (SC 232,384); Ezech.h.III,8,91-92 (SC 352,148); X,1,50 (330); Num.h.II,1 (GCS VII,8,22-9,1); XXV,4 (238,25); XXVIII,2 (282,18); Rom.com. VI, 7 (Lomm.VII,31); VII,18 (179); Ps.cat.50(49),4(Lomm. XII,346); Ps.cat.59(58),9.12 (Pitra III,65); 83(82),5 (142); Richt.h.VI,2 (GCS VII,500,18); 3 (501,4); 5 (503,22); VIII,1 (509,22); 2 (510,1); Hoogl.com.II (GCS VIII,151,6); Mat.com.XV,26 (GCS X,426,20); Mat.com.ser.39(GCS XI,75,19).
- 370 Joh.com.I,i,1 (SC 120,56); Num.h.VIII,1 (GCS VII,50,2); XVI,9 (152,16); Ps.cat.118(117),7 (Pitra III,242);Richt. h.VI,2 (GCS VII,499,6); VIII,5 (514,3-4); Mat.com. XV,26 (GCS X,429,11-12 latijn); XVII,14 (627,30); Mat.com.ser. 39 (GCS XI,74,17); 78 (187,10); cf.101 (221,15-16).
- 371 Mat.com.XVII,14 (GCS X,627,20).
- 372 Richt.h.VIII,1 (GCS VII,509,19-20); cf.Clemens, Strom. VII,xvi,102,4 (GCS III,72,18).
- 373 Num.h.XVI,9 (GCS VII,152,16); Richt.h.IV,3 (GCS VII,490,6); cf.VI,5 (503,21): "gens nostra".
- 374 Num.h.XXVI,7 (GCS VII,254,12); Richt.h.IV,4 (GCS VII,491,23); Ps.cat.45(44),11-14 (Pitra III,44).
- 375 Num.cat.22,4 (Lomm.X,3); Lev.h.IX,8,84-89 (SC 287,112): heilig na berouw en bekering.
- 376 Num.h.XVII,4 (GCS VII,161,28-29).
- 377 Jer.h.XVIII,5,33-37 (SC 238,190).
- 378 Joz.h.III,1 (SC 71,126); XXVI,3 (498); het wordt door- gaans alleen "het eerste volk" genoemd tgo. de kerk uit

- de heidenen als het tweede: Jer.h.XVIII,5,1-50 (SC 238, 188-192); Joz.h.II,4 (SC 71,122); III,2 (134); 4 (138-140); VIII,2 (220-222); Richt.h.V,5 (GCS VII,495,29-496,1).
- 379 Ps.cat.119(118),9 (SC 189,204); over de echtheid zie: SC 189,97 n.2.
- 380 Ps.cat.113(112), prol. (Pitra III,232).
- 381 Num.h.XVI,9 (GCS VII,152,23-26); cf.XXVIII,2 (282,18-20); vide infra p.344-348.
- 382 Joz.h.VII,5 (SC 71,208).
- 383 Num.h.VIII,1 (GCS VII,49,28-50,3); cf.Mat.com.ser.101 (GCS XI,221,15-16): "al degenen, die uit de volken geloofd hebben, zijn in Christus één volk geworden".
- 384 Num.h.XVI,9 (GCS VII,152,16).
- 385 Ps.cat.78(77),1 (Pitra III,110-111).
- 386 Ps.cat.148,13-14 (361).
- 387 Luc.h.fr.77 (Ra.185) (SC 87,530).
- 388 Eveneens in Jer.h.XVIII,5,13-50 (SC 238,188-192) n.a.v. Jer.18,6-10 (LXX).
- 389 Jer.h.IX,3,4-10 (SC 232,384).
- 390 De Princ.IV,3,6(22),169-171 (SC 268,366).
- 391 Minear, *Images of the Church* 73.
- 392 Openb.cat.XXIX,13-16 (34).
Voor "ordinair" wordt het woord *χρδαιος* gebruikt, dat ook elders het tegenovergestelde is van *σοφός*. cf.Liddell-Scott, *Lexicon* sub voce IIB.
- 393 Openb.cat.XXXI (37-38).
- 394 Ps.cat.2,1-2 (Lomm.XI,394).
- 395 Ps.cat.9,9 (Pitra II,462).
- 396 Ps.cat.149,7 (Lomm.XIII,162).
- 397 Cf.Keller, "Volk Gottes" 23,31-32; ook Clemens, *Strom.* I,i,5,1 (GCS II,5,18-20).
- 398 Lev.h.VI,3,5-11 (SC 286,278).
- 399 Num.h.XXII,4 (GCS VII,208,26-209,6).
- 400 Num.h.II,1 (9,26).
- 401 Mat.com.ser.9 (GCS XI,14,28-15,2). Voor het afwisselend gebruik van "schare" en "volk" vide infra n.466.
- 402 Joh.com.I,ii(3),10 (SC 120,62).
- 403 Vide supra o.a. p.238-241,260-261.
- 404 Cf.Cerfaux, *La Théologie de l'Église* 14,44.
- 405 Cf.Minear, *Images of the Church* 72.
- 406 Mart.Polyc.III,2 (SC 10,246).
- 407 Mart.Polyc.XIV,1 (262); Hermas, *Sim.* IX,94,5 (SC 53,330).
- 408 Diogn.I,1 (SC 33bis,52).
- 409 Eusebius, *H.E.* IV,xxvi,5 (SC 31,209).
- 410 Aristides, *Apol.* 2 (100); cf.v.Harnack, *Die Mission* 262-289.
- 411 Justinus, *Dial.* 11,5 (I,54).
- 412 Clemens, *Strom.* I,v,31,1 (GCS II,20,8).
- 413 *Strom.* VII,x,58,6 (III,43,7-8).
- 414 *Strom.* III,x,70,1 (II,227,28-29).
- 415 *Strom.* VI,v,42,2 (452,25).
- 416 *Paed.* II,ii,32,1 (I,175,26).
- 417 De Princ.IV,3,6(22),168-172 (SC 268,366).

- 418 Ps.37(36) h.I,1 (Lomm.XII,155).
 419 C.Cels.IV,23,1-2 (SC 136,238).
 420 Ps.cat.119(118),90-91 (SC 189,332); cf.Ps.cat.48,12(47, 11) (Lomm.XII,338).
 421 De Princ.I,5,2,62-73 (SC 252,178) en de noot ad loc. (SC 253,85 n.11); C.Cels.V,10,1-21 (SC 147,34-36); cf.Daniélou, Origène 222-224,232-234.
 422 C.Cels.V,25,1-14 (SC 147,74-76); cf.Daniélou, op.cit. 225-226.
 423 C.Cels.V,30,1-25 (SC 147,88-90). Bij "Oriënt" is zowel te denken aan het paradijs als aan Christus; cf.Daniélou, op.cit.226-228.
 424 C.Cels.V,30,25-32 (SC 147,90).
 425 Jer.h.L.II,1,1-61 (SC 238,336-340); cf.De Princ.IV,3,9 (25)-11(27) (SC 268,374-384). Zie ook de noten op deze passage (SC 269,214 n.54b; 217 n.61).
 426 C.Cels.V,31,1-33 (SC 147,90-94); cf.Daniélou, op.cit. 233-234.
 427 De Princ.III,3,2,60-87 (SC 268,186-188); Gen.h.IX,3,4-54 (SC 7bis,248-250).
 428 Cf.Daniélou, op.cit.228,230-232.
 429 Joz.h.XV,6 (SC 71,354).
 430 Joz.h.IX,10 (268).
 431 Ps.cat.83(82),5 (Pitra III,142).
 432 Ps.cat.118(117),7 (242).
 433 Gen.h.IX,3,6-30 (SC 7bis,248).
 434 Mat.com.ser.101 (GCS XI,221,14-16).
 435 Joz.h.XXVI,3 (SC 71,498).
 Voor dit aspect van de eenheid van het nieuwe Godsvolk in het Nieuwe Testament zie o.a. Strathmann, Meyer, λαός, ThWNT IV,55-56; Cerfaux, La Théologie de l'Église 47-48; Ridderbos, Paulus 376-379.
 436 Ps.39(38) h.I,1 (Lomm.XII,275).
 437 Ps.37(36) h.I,1 (155); Cf.Vogt, Das Kirchenverständnis 202-203; Keller, "Volk Gottes" 30-31.
 438 Ps.37(36) h.I,1 (154-155).
 439 Openb.cat.XXIX,10-12 (34) n.a.v. Openb.5,9.
 440 Joh.com.I,i(2),7 (SC 120,60); Openb.cat.XXXI (37-38).
 441 Gen.h.XV,5,37-39 (SC 7bis,366).
 442 Luc.h.fr.34 (Ra.53) (SC 87,486) n.a.v.Luc.1,77.
 Zie voor dit genade-aspect ook Jer.h.IX,3,16-18 (SC 232,386).
 443 Ex.h.I,4,44-47 (SC 321,54-56).
 444 Origenes kent Ps.59,12 in twee lezingen: a. μή ποτε ἐπιλαθῶνται τοῦ νόμου σου en b. τοῦ λαοῦ σου.
 445 Ps.cat.59(58),9.12 (Pitra III,65).
 446 Jer.h.IX,2,39-49 (SC 232,384).
 447 Jer.h.IX,3,1-14 (384).
 448 Ps.cat.119(118),9 (SC 189,204). Harl is niet zeker van de echtheid (97 n.2).
 449 Ps.cat.119(118),99 (350): de ἐκκλησιαστικός noemt de joden, aan wie de woorden Gods het eerst waren toevertrouwd (Rom.3,2): vijanden (Ps.119,98), leraren (Ps.119,99) en oudsten (Ps.119,100).

- 450 *Mat.com.ser.101* (GCS XI,221,6-20) n.a.v. *Mat.26,51*.
 451 *Mat.com.ser.76* (177,3-9); cf. *Jes.1,9*.
 452 *Rom.com.VII,18* (Lomm.VII,179-181).
 453 *Ps.cat.50(49),4* (Lomm.XII,346-347).
 454 *Num.h.III,2* (GCS VII,15,9-16,6).
 455 *Ezech.h.X,1,50-63* (SC 352,330); cf. Vogt, *Das Kirchen-*
verständnis 48,139.
 456 *Ezech.h.III,8,79-100* (146-148).
 457 *Mat.com.XVI,8* (GCS X,493,23-494,17).
 458 *Mat.com.XV,26* (426,13-30).
 459 *Mat.com.XVI,22* (551,19-555,2); vide *supra* p.238-239.
 460 *Hoogl.com.II* (GCS VIII,151,3-10).
 461 *Mat.com.ser.39* (GCS XI,74,12-75,19).
 Tegen het verwijt, dat de christenen de oorzaak zijn van
 alle kwaad, verdedigen zich bijv. Tertullianus, *Apol.XL*
 (CChr.SL 1,153-155); *Ad Nat.I,9* (22-24); Cyprianus, *Ad*
Demetr.3-8 (CChr.SL 3A,36-39); Arnobius, *Adv.nat.I* (CSEL
 4,3-46).
 462 Cf. Athenagoras, *Leg.3-30* (Schoedel 8-76).
 Zie verder: A.v. Harnack, *Der Vorwurf des Atheismus in*
den drei ersten Jahrhunderten (TU 28,4), Leipzig 1905, 8-
 16.
 463 *Mat.com.XII,1* (GCS X,70,12-22).
 464 *Richt.h.VIII,1* (GCS VII,509,13-24).
 465 *Mat.com.XVII,14* (GCS X,626,20-627,24).
 466 *idem* (627,24-628,2).
 In zijn verklaring van *Mat.21,45-46* wisselt Origenes het
 woord ὄχλος (627,6-7) af met λαός (627,20-22) onder in-
 vloed van *Luc.19,48* (626,3-5). Ook citeert hij *Marc.11,*
18 met λαός i.p.v. ὄχλος (627,24-30). Inhoudelijk gaat
 hij geleidelijk over van de joodse schare en het joodse
 volk, dat in Jezus gelooft, naar het volk der gelovigen
 (zie resp. 626,5-20 en 626,20-35).
 467 *Num.cat.22,4* (Lomm.X,3).
 468 Vide *supra* p.296-298.
 469 *idem* 296-297.
 470 *idem* 295-297.
 471 *idem* 296.
 472 *idem* 295.
 473 *idem* 302-305.
 474 *idem* 299-302; cf. 295.
 475 *Ex.h.VIII,1,7-16* (SC 321,240); *Deut.cat.8,11* (Lomm.X,
 375).
 476 *De Or.XIII,4* (GCS II,328,17-22); *Jer.h.IX,2,24-38* (SC
 232,382-384).
 Vóór Origenes wordt in de patristische litteratuur van
 dit beeld voor Egypte geen gebruik gemaakt.
 477 Wutz, *Onomastica Sacra* 154,425.
 478 *idem* 154,425,693,707,714,764,793,1021,1043,1045.
 Het hebr. מצרים als afgeleid van צרר of מצר.
 479 Zie voor παροικία: *Peri Pascha* 43,23-24 (238) en wat wij
 boven (p.219-224) schreven.
 Zie voor θλίψις: *Peri Pascha* 43,9 (238); *Ezech.cat.30,*
4-5 (Pitra III,549).

- 480 *Ex.h.III,3,4-9* (SC 321,98); 57-70 (102-104); *V,5,35-49* (166-168); *Num.h.XIX,1* (GCS VII,180,12-181,15); 4 (183, 25.28); *XXVI,4* (249,20-250,4); *XXVII,2* (259,14-19); *Ps. cat.81(80),4* (Pitra III,136-137); *Peri Pascha 4,26-27* (160); 43,8 (238); 49,21. 28-29. 33 (250).
 Voor de etymologie, waarin Αἰ-γυπτος in verband gebracht wordt met עִיפָה, 'duisternis', zie: Wutz, *Onomastica Sacra* 154, 425, 426, 632, 693, 707, 714, 718, 771, 1043, 1056, 1058.
- 481 *Peri Pascha 43,8* (238); *Ex.h.III,3,65-70* (SC 321,102-104); *V,5,35-40* (166-168).
- 482 *Peri Pascha 49,33* (250); *Ex.h.III,3,6-9* (98); 57-60 (102); *V,5,48-50* (168).
- 483 *De Princ.IV,3,12(24),320-321* (SC 268,384); *Gen.h.XV, 5, 30-48* (SC 7bis,366); *Ex.h.I,5,31-37* (SC 321,58); 45-47 (58); II,1,26-32 (70); III,3,10-16 (98); *V,5,24-29(166)*; VIII,1,1-6 (240); *Num.h.II,1* (GCS VII,8,22-25); *XVII,6* (165,4-12); *XIX,1* (180,12-181,5); *XXVII,2* (259, 14-19); 3 (260,1-2); 9 (268,15-21); *Gen.cat.40,1* (Lomm. VIII, 84); 41,1 (86); *Num.cat.24,8* (Lomm.X,7); *Ezech.cat. 30, 4-5* (Pitra III,549); *Ezech.cat.30,6* (Lomm.XIV,232); *Ps.cat.78(77),52* (Pitra III,128-129); *Luc.h.XXVIII,6* (GCS IX,166,6), griekse tekst; *Luc.h.fr.76* (Ra.182) (SC 87,526); *Mat.com.ser.50* (GCS XI,111,14-18) e.a.
- 484 *Num.h.XXVII,4* (GCS VII,260,28-261,15).
- 485 *Gen.cat.40,15* (Lomm.VIII,84-85); *Ezech.cat.30,6* (Lomm. XIV,232); *Ps.cat.78(77),19-25* (Pitra III,116); 40-43 (123).
- 486 *Philo, De post.Caini 2* (II,1,7); *Leg.ad Gai.163* (VI,186, 5).
- 487 *Philo, De vita Mosis II(III),193* (IV,245,11).
- 488 *Philo, De sacr.Ab.130* (I,254,13).
- 489 *Philo, De Ios.254* (IV,115,1).
- 490 *Philo, De conf.ling.70* (II,242,23).
- 491 Zie de index van I.Leisegang in de editie van Cohn-Wendland (VII,i,4) sub voce Αἰγυπτος.
 In de morele exegese van Origenes vinden we deze elementen terug: *Ex.h.I,5,15* (SC 321,56): *caro nostra*; *Gen. h.XVI,6,26-33* (SC 7bis,390): *vleselijke lusten*; *Gen.cat. 45,8* (Lomm.VIII,93-94): *somatische zaken*; *Gen.h.XV,3,21-23* (SC 7bis,358): *hartstochten*.
 Ook bij Ambrosius, *De Abrah.II,4,13* (CSEL 32,1,574).
- 492 *Clemens, Strom.II,x,47,1* (GCS II,138,2).
- 493 *Strom.I,v,30,4* (II,20,2-3); *VII,vii,40,2* (III,30,25-28).
- 494 *Strom.II,xviii,88,2* (II,160,7-8).
- 495 *Melito, De Pascha 67* (SC 123,96).
- 496 *Tertullianus, De bapt.IX,1* (SC 35,78); *Adv.Marc.III, xiii,10* (CChr.SL 1,525-526).
- 497 *Ezech.cat.30,25* (Pitra III,550); *Ex.h.I,5,48-56* (SC 321,58-60); *V,5,55-59* (168); *VI,1,38-46* (172); *Jes.h. V,3* (GCS VIII,267,5).
- 498 *Ezech.h.XIII,1,69-80* (SC 352,406); *Richt.h.III,1* (GCS VII,481,9-10).
- 499 *Ex.h.VI,1,38-46* (SC 321,172).

- 500 *Ezech.cat.*29,2-3 (Lomm.XIV,230).
 501 *Vide supra* p.90.
 502 *Mat.com.ser.*37 (GCS XI,71,15).
 503 *Ex.h.II*,1,38-44 (SC 321,70-72).
 504 *Ps.cat.*74(73),13-14 (Pitra III,10).
 505 *Ezech.cat.*29,3 (Lomm.XIV,230).
 506 *Ezech.cat.*29,4 (idem).
 507 *Richt.h.I*,1 (GCS VII,464,16-465,1).
 508 *Ex.h.I*,5,49 (SC 321,60).
 509 *Ps.cat.*135(134),9b (Cadiou 128).
 510 *Gen.h.XVI*,5,19-28 (SC 7bis,386).
 511 *Mat.com.XV*,5 (GCS X,359,20-25).
Vide supra p.128.
 512 *Ex.h.V*,5,24-29 (SC 321,166); *Ezech.h.VII*,8,2 (SC 352,266); 26-28 (268); *Ezech.cat.*16,26 (Lomm.XIV,105).
 513 *Ezech.cat.*30,6 (Lomm.XIV,232); *Ezech.h.VII*,8,21-22 (SC 352,268)
 514 *Lev.h.XIV*,2,19-23 (SC 287,230); cf.*Ex.h.III*,3,128-129 (SC 321,108), waar met "het volk van Farao" allen aangeduid worden, die het geloof hebben prijsgegeven.
 515 *Gen.cat.*47,18 (Lomm.VIII,97-98).
 516 *Gen.cat.*47,19 (98).
 517 *Gen.cat.*47,19 (98); *Gen.h.XVI*,1,21-41 (SC 7bis,374): de Farao heeft de Egyptenaren gemakkelijk aan zich kunnen onderwerpen, zonder geweld, want ze waren al geneigd tot een ontaarde levenswijze en tot dienstbaarheid aan de zonden. Maar de Hebreëen zijn met geweld en onder dwang in slavernij gevoerd, terwijl ze vroeger vrij waren.
 518 Plato, *Leges* X,906 A (XII,177).
 519 *Luc.h.XX*,3 (SC 87,282); *Mat.com.ser.*68 (GCS XI,159,25-26; 29-30).
 520 *1 Sam.h.I*,5,9-12 (SC 328,108); *vide supra* p.16-17,293.
 521 *Joh.com.XIII*,lvii(56),393 (SC 222,250); cf.lxii(60),437 (272).
 Hij brengt de naam in verband met קָנָה , 'door koop verwerven'. Voor de etymologie 'Kana' = κτῆσις zie: Wutz, *Onomastica Sacra* 398 n.1,710.
 522 *Luc.h.XX*,3 (SC 87,282).
 523 *Num.h.X*,1 (GCS VII,70,16-71,1); cf.XI,8 (90,23-25; 92,7-13), "mancipare".
 524 *Gen.cat.*47,20 (Lomm.VIII,98).
 525 *Luc.h.XXVIII*,6 (SC 87,358); cf.5 (356 en 357 n.2).
 Voor Jozef als type van Christus *vide supra* n.230 en *infra* p.345.
 Voor tarwe als beeld van de Heilige Schrift en het Woord van God zie: SC 87,358 n.2.
 526 *Lev.h.XIV*,2,19-74 (SC 287,230-234).
 527 *Rom.com.II*,13 (Lomm.VI,136).
 528 *Luc.h.fr.*77 (Ra.185) (SC 87,528-530).
 529 *Gen.cat.*40,1 (Lomm.VIII,84).
 530 *Ps.cat.*78(77),48-51 (Pitra III,127) n.a.v. Ps.78,51.
 531 *Vide supra* p.111-112.
 Zie ook: Hilarius, *Tract.myst.I*,29 (SC 19bis,122); Cyrillus van Alexandrië, *glaph.Ex.I*,5 (PG 69,397 B) en

- verder Vogt, *Das Kirchenverständnis* 203-204; J.Guillet, *Les exégèses d'Alexandrie et d'Antioche, conflit ou mal-entendu?* RSR XXXIV(1947), 293-294.
- 532 Philo, *Leg.all.III*, 236 (I, 165, 24-25); 243 (167, 2); *De sacr.Ab.* 48 (221, 12); 69 (230, 9); cf. *Leg.all.III*, 12 (115, 22); *Quis rer.div.her.* 60 (III, 15, 4).
We vinden het woord διασκεδάσις bij Origenes in *Peri Pascha* 49, 29 (250).
Deze etymologie gaat terug op פָּרַע; zie: Wutz, *Onomastica Sacra* 173, 186, 435, 675, 676, 738, 771, 801, 947, 1050.
- 533 Philo, *Leg.all.III*, 13 (I, 115, 27); 212 (160, 20).
- 534 Philo, *De conf.ling.* 88 (II, 245, 27-246, 1); *De somn.II*, 183 (III, 288, 6-7).
- 535 Philo, *Leg.all.III*, 212 (I, 160, 20); *Quis rer.div.her.* 60 (III, 15, 4).
- 536 Philo, *De ebr.111* (II, 191, 28-29); *De conf.ling.* 88 (II, 246, 1); *De Abrah.* 103 (IV, 24, 9-10); *De Ios.* 151 (93, 8-9).
- 537 Melito, *De Pascha* 67 (SC 123, 96).
- 538 Tertullianus, *De bapt.* IX, 1 (SC 35, 78).
- 539 Cyprianus, *Ep.* LXIX, xv, 1 (Bayard II, 250).
- 540 Daarna algemeen, zie: F.J.Dölger, *Die Sonne der Gerechtigkeit und der Schwarze. Eine religionsgeschichtliche Studie zum Taufgelöbnis* (LWQF 14), Münster 1971, 52-54, 160-161; idem, *Sol salutis* 220-221.
- 541 *Richt.h.III*, 1 (GCS VII, 481, 9-10).
- 542 *Jes.h.I*, 1 (GCS VIII, 242, 6-15).
- 543 *Richt.h.I*, 1 (GCS VII, 464, 16-465, 1).
- 544 *Dan.cat.* 4, 25 (Pitra III, 550); *Num.h.XI*, 4 (GCS VII, 83, 25); *Jer.h.I*, 3, 22-29 (SC 232, 200); V, 6, 18 (296); XIX, 14, 32-34 (SC 238, 232); fr. 48 (GCS III, 222, 9-10); *Ezech.h.XI*, 5, 36-37 (SC 352, 372).
- 545 *Num.h.XVII*, 6 (GCS VII, 165, 4-12); II, 1 (8, 23-24); *Ex.h.III*, 3, 6-16 (SC 321, 98); VIII, 1, 1-16 (240); *Ezech.cat.* 30, 4 (Lomm.XIV, 232).
Cf. Justinus, *Dial.* 120, 3 (II, 216) en Bodin, *Saint Jérôme et l'Eglise* 76-77.
- 546 *Num.h.XXVI*, 4 (GCS VII, 249, 20-25); cf. XXVII, 2 (258, 21-25).
- 547 *Num.h.XIX*, 4 (183, 25-28); cf. *Peri Pascha* 45, 4-29 (242); *Ad Mart.* 33 (GCS I, 28, 18-19); *Mat.com.XI*, 5 (GCS X, 41, 3).
We vinden deze etymologie ook bij Philo, *De migr.Abr.* 20 (II, 272, 17-18): περάσις. Cf. Wutz, *Onomastica Sacra* 686, 721, 977, 1015.
- 548 *Num.h.II*, 1 (GCS VII, 8, 22-25).
- 549 *Gen.h.XV*, 5, 30-40 (SC 7bis, 366).
- 550 *Num.h.XVII*, 6 (GCS VII, 165, 4-12); XXVII, 2 (259, 14-19); 3 (260, 1-2); *Peri Pascha* 46, 2-47, 7 (244-246).
- 551 *Jer.h.IX*, 2, 24-38 (SC 232, 382-384).
- 552 *Ex.h.VIII*, 1, 21-27 (SC 321, 240-242).
- 553 De Lubac, *Histoire et Esprit* 404-405.
- 554 Cf. J.Guillet, *Thèmes bibliques. Études sur l'expression et le développement de la Révélation* (Theol(P) 18), Paris 1954, 9: "L'Exode est l'événement décisif dans l'histoire d'Israël."; (cf. 11-21).

- 555 M.Noth, *Ueberlieferungsgeschichte des Pentateuch*, Stuttgart 1948,52; G.v.Rad, *Theologie des Alten Testaments I. Die Theologie der geschichtlichen Ueberlieferungen Israels*, München 1969,26-27,189-192.
Zie ook: Ex.20,2; Deut.26,8; 6,21-23; Joz.24,6-7; 2 Sam.7,6; 1 Sam.8,8; 1 Kon.8,16; 12,28 e.a.
- 556 Cerfaux, *La Théologie de l'Église* 70-71; Daniélou, *Sacramentum futuri* 131-135; v.Rad, *Theologie II*,344
- 557 v.Rad, *Theologie I*,81,141; *II*,103,255-258,344.
- 558 *idem II*,387-389.
- 559 Daniélou, *op.cit.*135-139; *idem*, *Exodus*, RAC VII,31-32.
In onze tijd is dit motief o.a. uitgewerkt door J.Moltmann, *Theologie der Hoffnung. Untersuchungen zur Begründung und zu den Konsequenzen einer christlichen Eschatologie* (BEvTh 38), München 1966,280-312 en *Kirche in der Kraft des Geistes* 93-103.
- 560 Cerfaux, *op.cit.*71-88; Daniélou, *op.cit.*139-143; Guillet, *op.cit.*21-25; Minear, *Images of the Church* 78 et passim.
- 561 Irenaeus, *Adv.haer.*IV,30,4,115-120 (SC 100,784).
- 562 *Adv.haer.*IV,30,1,6-10 (770-772).
Zie verder voor de typologie van de Exodus bij de patres: Daniélou, *op.cit.*144-176,191-200; *idem*, *art.cit.*32-40. Het artikel van O.Rousseau, *Les mystères de l'Exode d'après les Pères*, BVC IX(1955),31-42 biedt weinig materiaal.
- 563 *Ex.h.I*,5,28-31 (SC 321-58).
- 564 *Hoogl.com.III* (GCS VIII,212,5-11).
- 565 *Ex.h.V*,1,14-27 (SC 321,148-150).
- 566 *Ef.com.XXXI*,51-55 (*JThS* III(1902),569); cf.*Peri Pascha* 38,14-16 (228).
Origenes wijst er in *Luc.h.XXII*,5 (SC 87,304) op, dat Johannes de Doper sprak tot hen, die "uittrokken" om zich te laten dopen (Mat.3,5-6). Hij merkt hierbij op, dat zo'n "exodus" uit de vroegere levenswandel nodig is om gedoopt te kunnen worden. Zie ook de noot ad loc. (304 n.3).
In *Ps.cat.*105(104),37 (Cadiou 90) wordt benadrukt, dat geen zwakke het land Egypte uittrok.
- 567 *Hoogl.com.II* (GCS VIII,151,3-10).
- 568 *Peri Pascha* 4,13-33 (160).
- 569 *Ezech.cat.*30,4 (Lomm.XIV,232).
- 570 *Peri Pascha* 46,2-29 (244).
- 571 *idem* 49,20-34 (250).
- 572 *Num.h.XXVII*,5 (GCS VII,263,8-10).
- 573 Guillet, *Thèmes bibliques* 16-18; cf.*Num.h.XXVII*,10 (GCS VII,270,20-27).
- 574 *Num.h.VII*,6 (GCS VII,48,6-11).
- 575 *Num.h.XIX*,4 (183,28-184,3).
- 576 *Vide supra* p.271-274.
- 577 *Num.h.XII*,3 (103,10-18); *XXVI*,4 (249,20-250,4); *XXVII*,4 (260,28-261,15).
- 578 *Num.h.XXVII*,4 (262,16-18); cf.*XXVI*,4 (249,20-250,4); *XXVII*,2 (258,21-26); *XII*,3 (103,10-18); *II*,1 (8,22-25).

- Zie over beide aspecten de inleiding van Jaubert op Origène. *Homélies sur Josué* (SC 71), Paris 1960, resp. p.27-30 en 22-27.
- 579 Num.h.XXVII,6 (263,19-25; cf.264,2-12).
Het woord ἔξοδος kan gebruikt worden als aanduiding van iemands dood; zo in Luc.9,31 en 2 Petr.1,15, bij Philo, De virt.77 (V,287,1) en bij Clemens, Strom.III,ix,65,3 (GCS II,226,9); IV,iv,14,1 (254,23); 15,3 (255,17) e.a. Origenes gebruikt het ook in deze betekenis: Jer.h.II,3, 23-29 (SC 232,246-248); Rom.com.LII,30 (JThS XIV(1913), 21); 1 Cor.h.LXXXIV,59 (JThS X(1909),47); Ps.cat.1,5 (Lomm.XI,385); 2,12 (409); 3,6(5) (418); 22,13 (21,12) (XII,87); 1 Sam.h.V,4,61 (SC 328,184); 5,3 (184). 13 (186); 7,31 (194).
Zie: Daniélou, Exodus 36-37.
- 580 Num.h.XII,3 (101,13-16).
- 581 Num.h.XXVII (255,10-280,18).
Zie voor Philo: Daniélou, *Sacramentum futuri* 183-190.
- 582 Völker, *Das Vollkommenheitsideal* m.n.62-75,95,139-140; Daniélou, *Origène* 287-301; L.Bouyer, *Histoire de la spiritualité chrétienne I.La spiritualité du Nouveau Testament et des Pères*, Paris ²1966,351-363; Bardy, *La vie spirituelle* II,75-77.
- 583 De term "geestelijke strijd" ("certamen et pugna spiritalis") komt voor in Richt.h.IX,2 (GCS VII,520,15).
Over de zaak leze men: Völker, op.cit.22-75; J.Daniélou, Le combat spirituel chez Origène in: Démon, DSP III,182-189; de Lubac. *Histoire et Esprit* 187-191; G.Lomiento, 'Αθλητὴς τῆς ἐνσεβείας, VetChr I(1964),113-128 (m.n. 121-126).
Voor de geestelijke strijd bij Philo zie: W.Völker, *Fortschritt und Vollendung bei Philo von Alexandriën. Eine Studie zur Geschichte der Frömmigkeit* (TU 49,1), Leipzig 1938,126-137.
- 584 De Princ.IV,3,12(24),327-336 (SC 268,386).
- 585 Ps.cat.78(77),44 (Pitra III,124).
- 586 idem (124-125). Ook elders bij Origenes komen we de mening tegen, dat met de wateren van Egypte de dwaalleer van de filosofen bedoeld is, zie Ex.h.IV,6,36-37 (SC 321,132), of dat het slaat op de woordvoerders van de heidense filosofen, zie Ex.h.IV,9,11-12 (144). Maar in Ex.h.IV,8,4-6 (140) interpreteert hij deze wateren als "het golvende en bewegelijke leven van de jeugd".
- 587 Peri pascha 4,13-35 (160); cf.Luc.h.XXVIII,4 (SC 87,356 met noot).
Voor de doop als φωτισμός zie: H.Conzelmann, φῶς κτλ., ThWNT IX,349 en de daar genoemde litteratuur.
- 588 Peri Pascha 38,9-34 (228).
- 589 V.Taylor, *The Gospel according to St.Mark*, London 1963, 304 verklaart dit verschil "by the fact that travelling barefoot and without a staff was strange to western readers. The more rigid prohibitions of Mt and Lk are doubtless more original."
- 590 Peri Pascha 37,2-29 (226).

- 591 Cf. Num.h.IX,9 (GCS VII,66,20-32).
 592 G.Bareille, *Le Baptême d'après les Pères grecs et latins*, *DThC* II,1,197-199; Daniélou, *Sacramentum futuri* 148-149, 152-176; idem, *Bible et Liturgie* (LO 11), Paris 1958, 119-135; Rousseau, *Les mystères de l'Exode* 34; P.P. V.v. Moorsel, *Rots wonder of doortocht door de Rode Zee. De rol en betekenis van beide in de vroegchristelijke letteren en kunst*, 's-Gravenhage 1965, 55-80; F.J.Dölger, *Der Durchzug durch das Rote Meer als Sinnbild der christlichen Taufe. Zum Oxyrrhynchos-Papyrus Nr.840*, *AuC* II,63-69; Lundberg, *La typologie baptismale* 116-145.
 593 Tertullianus, *De bapt.* IX,1 (SC 35,78); cf. XX,3-4 (95).
 594 Cyprianus, *Ep.* LXIX,xv,1 (Bayard II,250).
 595 Didymus, *De Trin.* II,xiv (PG 39,696 A - 697 A).
 596 Ambrosius, *De sacr.* I,vi,20-22 (SC 25bis,70-72); cf. iv,12 (66); *De myst.* III,12 (162).
 597 Bijv. *Joh.com.* VI,xliv(26),227 (SC 157,302); *Lev.h.* VII,4,17-27 (SC 286,328); *C.Cels.* IV,49,27-36 (SC 136,312).
 598 *Ps.* 37(36) h. IV,1 (Lomm. XII,204); *Ex.h.* V,1,20-34 (SC 321,150); *Num.h.* VII,2 (GCS VII,39,16-27); *Hoogl.com.* II (GCS VIII,162,21-163,1).
 599 *Ex.h.* V,2,45-50 (154-156).
 600 *Ex.h.* V,5,23-47 (166-168).
 601 *Ex.h.* VII,1,1-43 (204-206).
 602 *Ex.h.* VII,1,58-64 (208).
 603 *Ex.h.* VII,3,1-31 (212-214).
 604 Hieronymus, *Ep.* 78,8 (Labourt IV,61-62).
 605 Hilarius, *Tract.myst.* I,37 (SC 19bis,134).
 606 Tertullianus, *Adv.Marc.* IV,13,3-4 (CChr.SL 1,572); cf. Augustinus, *C.Faust.* XII,30 (CSEL 25,358-359).
 607 *Joz.h.* XXVI,2 (SC 71,492-494); cf. I,7 (112-114); V,5-6 (168-174).
 Over deze geestelijke besnijdenis zie ook: Justinus, *Dial.* 113,6 (II,182); 114,4 (188) en verder Daniélou, *Sacramentum futuri* 210-211.
 608 *Vide infra* p.325.
 609 *Ex.h.* VIII,4,8-15 (SC 321,254); *Ps.* 39(38) h. II,5 (Lomm. XII,298); *Joz.h.* XXVI,2 (SC 71,492).
 Cf. Daniélou, *Origène* 69-70.
 Over de *renuntiatio* bij Origenes zie: H.J. Auf der Maur-J. Waldram, *Illuminatio verbi divini - Confessio fidei - Gratia baptismi - Wort, Glaube und Sakrament in Katechumenat und Tauf liturgie bei Origenes*, *Fides sacramenti, Sacramentum fidei. Studies in honour of Pieter Smulders* (ed. H.J. Auf der Maur, L. Bakker e.a.), Assen 1981, 68-72.
 Zie over het exorcisme bij de doop verder: F.J. Dölger, *Der Exorzismus im altchristlichen Taufritual* (SGKA III, 1-2), Paderborn 1909; H. Kirsten, *Die Taufabsage. Eine Untersuchung zu Gestalt und Geschichte der Taufe nach den altkirchlichen Tauf liturgien*, Berlin 1960.
 610 *Peri Pascha* 3,8-26 (158; cf. 115).
 611 *Mat.com.ser.* 1 (GCS XI,1,12-17); 27 (47,11-13).
 612 Zie: Rousseau *ad Cant.h.* I,1 (SC 37bis,66 n.3) en

- Fournier en Périchon ad *Luc.h.XXII,5* (SC 87,304 n.3).
 613 *Vide supra* p.125-126.
 614 *Joz.h.II,4* (SC 71,122).
 615 *Luc.h.XXI,2* (SC 87,292).
 616 *Mat.com.X,23* (GCS X,32,7-22).
 617 *Mat.com.XI,1* (34,21-25).
 618 *Mat.com.X,23* (32,8): "Hij gaat naar een van God verlaten plaats bij de heidenen." Cf.*Jer.h.IX,3,13-14* (SC 232,384); *Lev.h.IX,4,5-7* (SC 287,84): de woestijn is "een verlaten plaats, verlaten van deugden, verlaten van God, verlaten van gerechtigheid, verlaten van Christus, verlaten van alle goed".
 Deze gedachten komen al voor in 2 *Clem.II,3* (72); *Justinus, 1 Apol.53,6* (45) en bij *Clemens, Strom.I,xix,95,6-7* (GCS II,61,22-26).
 619 *Ps.cat.24(23),1* (Lomm.XII,96).
 620 *Ps.cat.55(54),1* (359).
 621 *Jer.h.III,2,14-21* (SC 232,252).
 622 *Joh.com.XXVIII,xxiv(19),211-215* (GCS IV,420,4-25).
 Reeds bij *Philo, Leg.all.III,93* (I,133,26) en *De migr. Abr. 205* (II,309,5-6) komen we de etymologie 'Efraim' = καρποφορία tegen, waarbij de naam afgeleid wordt van פרי 'vruchtbaar zijn'. Origenes sluit zich hierbij aan: *Joh.com. fr.86* (GCS IV,551,14-17); *Jer.h.fr.56* (GCS III,226,7); *Joz.h.XXI,2* (SC 71,434); *1 Sam.h.I,5,1-6* (SC 328,108); 14-16 (108-110), waar Origenes constateert, dat het veelbetekenend is, dat de rechtvaardige Elkana van het gebergte Efraim kwam (1 *Sam.1,1*).
 Zie verder voor deze etymologie: *Wutz, Onomastica Sacra* 53,104,105,403,710,735,743,835,887,969,1068.
 Een negatieve interpretatie geeft Origenes in *Mat.com. ser.27* (GCS XI,47,9-10): "Efraim wordt altijd als beeld van de ketterijen gebruikt, die zich van de kerk van Christus hebben afgescheiden, zoals Efraim van de stam Juda (cf. *Zach.9,10*)". Deze uitleg, die niet uitgaat van de etymologie, maar van een historisch feit, dat typologisch wordt uitgewerkt, komen we ook tegen bij Hieronymus, *Zach.com.II,ix,9-10* (CChr.SL 76A,830).
 De etymologie 'Manasse' = ἀπό of ἐκ λήθης komt eveneens bij *Philo* voor: *De migr. Abr.205* (II,309,2-3); *De mut. nom.99* (III,174,8-9) en legt verband met מן en נשח, 'vergeten'. Origenes geeft deze etymologie ook in *Joh.com.fr.86* (GCS IV,551,17-19).
 Zie verder *Wutz, op.cit.* 29,72,84,540,675,684,737,746,754,756,760,762,768,799,915,979,1060.
 623 *Joh.com.XXVIII,xxiv(19),221* (GCS IV,421,11-15).
 624 *Luc.h.fr.77* (Ra.185) (SC 87,528-530); cf. *Ambrosius, Luc.com.VII,95* (SC 52,41-42).
 625 *Luc.h.XXI,2* (SC 87,292).
 626 *Ezech.h.II,4,16-21* (SC 352,112-114); cf. *Clemens, Strom. I,xix,95,7* (GCS II,61,23-26).
 627 *Ps.cat.78(77),40-43* (Pitra III,123).
 628 *Ps.cat.55(54),7* (Lomm.XII,362); vgl. echter *Vogt, Das Kirchenverständnis* 262.

- 629 Cf. *Luc.h.XI,4* (SC 87,192 en n.1).
- 630 *Num.h.VI,4* (GCS VII,36,6-28); cf. *Hoogl.com.II* (GCS VIII,117,18-118,22); *Hoogl.h.I,6* (SC 37bis,88-90); *Num.h.VII,4* (GCS VII,44,4-5).
Zie ook: Sgherri, *Chiesa e sinagoga* 336-345,457-458; Benz, "Ich bin schwarz" 231-233. Deze meent, dat als Origenes in *Hoogl.com.II* (GCS VIII,117,18-19) zegt: "Invenitur ergo et Moyses in Numeris accipere Aethiopissam uxorem", hij bedoelt "Moses hat sich die schwarze Frau nicht 'genommen', sondern er hat sie 'empfangen' - accipit- und zwar von Gott selbst." Origenes zegt dat echter nergens. Bovendien is 'uxorem accipere' de gewone uitdrukking voor 'een vrouw nemen'; cf. Blaise, *Dictionnaire sub voce accipio* 2. Het is de vertaling van het griekse λαμβάνειν en het hebreeuwse נָחַם.
- 631 Irenaeus, *Adv.haer.IV,20,12,361-374* (SC 100,672), 1-6 (672) grieks.
- 632 Hieronymus, *Ep.78,16* (Labourt IV,69) en 26 (76): Mirjam is het joodse volk, de ethiopische vrouw is de kerk en de melaatsheid is het teken van jaloezie en verwerping.
- 633 Theodoretus, *qu.in Ex.III* (PG 80,228 C): de ethiopische vrouw is de kerk uit de heidenen.
- 634 Cyrillus van Alexandrië, *Num.com.II* (PG 69,596 A).
- 635 Procopius, *Num.com. 12,1* (PG 87,1,825-826): Mirjam is de synagoge en Aäron is de joodse priesterschap.
- 636 *Hoogl.com.II* (GCS VIII,114,18-115,8); cf. *Hoogl.h.I,6* (SC 37bis,88-90): wie boete doet is wel zwart vanwege de vroegere zonden, maar heeft ook iets van de schoonheid van de ethiopische, die Mozes huwde; *Hoogl.com.II* (123,27-124,31): zwart als de tenten van Kedar, schoon als de klederen van Salomo (Mat.6,29 en Ex.26,7-13); cf. Benz, *art.cit.229-231* en *vide supra* p.103-104; *Hoogl.com.II* (125,13-130,5): zwart "non natura..., sed ex accidentibus" door de zonde: het volk uit de heidenen, dat eerst niet naar de Zon der gerechtigheid omzag.
- 637 *Hoogl.com.II* (115,8-116,5; cf.118,22-122,12); *Hoogl.h.I,6* (SC 37bis,90-92); *Mat.com.fr.277* (GCS XII,124).
Zie ook: Benz, *art.cit.235-237*.
- 638 *Hoogl.com.II* (116,10-24; 122,12-123,7); cf. *Hoogl.h.I,6* (SC 37bis,90).
Zie ook: Benz, *art.cit.237-238*.
Over de betekenis van Ethiopië, die in veel gevallen te vergelijken is met die van Egypte, zie verder: Dölger, *Die Sonne* 52-57,161.
In deze negatieve zin komt Ethiopië bij Origenes bijv. voor in *De Or.XXVII,12* (GCS II,370,28-371,7); *Ezech.cat. 30,3* (Lomm.XIV,231-232).
- 639 *Hoogl.com.II* (116,24-117,14; 123,7-27); cf. Nachträge liv sub 4; verder Benz, *art.cit.234-235*.
- 640 *Num.h.VII,2* (GCS VII,39,9-40,4).
- 641 *idem* (40,5-15).
- 642 *idem* (40,19-23); cf.1 (38,8-10): zij, die aan 'Mozes' afbreuk doen, zijn melaats.

- 643 *idem* (40,27-41,2); cf.1 (38,19-23): de letterlijke opvatting van het Oude Testament kom je tegen bij a. de joden, b. de ketterse christelijke stromingen, die om deze reden het Oude Testament verwerpen (te denken valt aan de Marcionieten) en c. die christenen, die de oudtestamentische voorschriften letterlijk opvatten, zoals bepaalde groepen joden-christenen.
- 644 *idem* (40,13-15).
- 645 *idem* (41,19-21).
- 646 *idem* (41,5-19).
- 647 Num.h.VII,3 (41,22-42,1; 43,14-24).
- 648 Num.h.VII,1 (38,3-13).
- 649 Ex.h.XI,1,1-23 (SC 321,326-328); Lev.h.VIII,10,45-49 (SC 287,44): "iedere onreine wordt uit de bijeenkomst (conventus) der goeden gestoten en afgescheiden van de samenkomst (coetus) en legerplaats der heiligen"; XIV,2,1-18 (228-230); 3,51-64 (238); Joz.h.VII,4 (SC 71,204). Ook Tertullianus spreekt al over "castra ecclesiae" in De Pud.XIV,17 (CChr.SL 2,1308); cf.De idol.XIX,2 (1120); eveneens Cyprianus, Ep.X,i,2 (Bayard I,23); XLVI,ii,1 (II,116); LIV,i,2 (129); LVIII,viii,2 (166); LX,ii,2 (191); 4 (192); LXI,iii,2 (195).
- 650 Num.h.II,1 (GCS VII,9,2-28).
- 651 Vide supra p.238-239.
- 652 Cf.Lev.h.VIII,5-11 (SC 287,24-68). Reeds Philo spreekt zo over melaatsheid: De sobr.49 (II, 225,11-12); cf.Leg.all.I,49 (I,73,12-14); Quod deus imm. 129 (II,83,19-21).
- 653 Lev.cat.14,35 (Lomm.IX,169).
- 654 Mat.com.XII,5 (GCS X,75,14-15).
- 655 Hoogl.h.I,4 (SC 37bis,80).
- 656 De eerste etymologie komt vaker voor en legt verband met שִׁיחַ, 'struik' en אֵין, 'er is niet'; cf.Wutz, Onomastica Sacra 147,167,186,408,772,799. De tweede etymologie komt voor zover mij bekend nergens voor. Misschien is Σηων verward met Σιων, want deze naam wordt soms in verband gebracht met ὑψηλός, ἄριστος, ἔπαρσις; cf. Wutz, op.cit. 747,799,831,939 n.
- 657 De etymologie, die verband legt tussen de Amoriëten en מֶרְכָּא, πικρός, πικραίνειν, is gebruikelijk; cf.Wutz, op.cit. 79,86,211,626-627,694,706,714,750,757,771,965. Ook bij Origenes komt ze vaker voor: Joz.h.XIV,2 (SC 71, 326); XXIV,1 (470). Soms wordt deze etymologie gecombineerd met die afleiding, die verband ziet met מֶרְכָּא 'spreken', zoals Origenes hier ook doet; cf.Wutz, op.cit. 79, 211,440,626-627,694,734,757. Philo, Leg.all.III, 232 (I, 164,29-30); Quis rer.div.her.302 (III,68,23-24); 308 (70,5-6) leidt de naam consequent af van מֶרְכָּא.
- 658 Num.h.XII,4 (GCS VII,104,4-106,2).
- 659 Ik deel op dit punt de mening van Kirsten, Die Taufabsage 56-57.
- 660 Hippolytus, Trad.apost.21 (SC 11bis,82).
- 661 Johannes schrijft in zijn eerste brief al, dat de Zoon van God geopenbaard is, opdat Hij de werken van de

Duivel verbreken zou (1 Joh.3,8). In de *Apost.Const.VII*, 41,2 (Funk I,444,11-13): ἀποτάσσομαι τῷ σατανᾷ καὶ τοῖς ἔργοις αὐτοῦ καὶ ταῖς πομπαῖς αὐτοῦ καὶ ταῖς λατρείαις αὐτοῦ καὶ τοῖς ἀγγέλοις αὐτοῦ καὶ ταῖς ἐφευρέσεσιν αὐτοῦ καὶ πᾶσι τοῖς ὑπ'αὐτόν.

De combinatie van *pompa* en *opera* komt in de zesde eeuw voor bij Gregorius de Grote, *Hom.eu.XXIX*,3 (PL 76,1215 A): "antiqui hostis operibus atque omnibus pompis abrenuntiare".

Voor de uitdrukking *pompa diaboli* zie: H.Rahner, *Pompa diaboli*. Ein Beitrag zur Bedeutungsgeschichte des Wortes *πομπή* - *pompa* in der urchristlichen Taufliturgie, *ZKTh* 55(1931),239-273, die meent, dat het woord oorspronkelijk een militair-sacraal karakter had en duidde op de sacrale triomftocht. 'Αποτάσσεσθαι betekent dan: zich distantiëren van de Satan en zijn τάξις met al het demonische, dat daarbij hoort. En: J.H.Waszink, *Pompa diaboli*, *VigChr* 1(1947),13-41, die daartegenover verband legt met de *pompa circi* en meent, dat *pompa diaboli* nergens een persoonlijke betekenis heeft, die duidt op het leger der demonen.

662 Num.h.XII,4 (GCS VII,106,25-107,3).

Met de naam Issaar lijkt (in de vertaling van Rufinus?) iets fout te zijn gegaan. De LXX heeft 'Ιασσα (hebr. יָסַח, vulg. Iasa). Van deze naam bestaat de etymologie 'factum mandatum', γεγοννία ἐντολή (Pass. van יָסַח en יָצַח). Zie: Wutz, *Onomastica Sacra* 48,312,608,1058. Deze etymologie bestaat van Issaar / 'Ισσααρ niet.

663 Num.h.XIII,1 (GCS VII,108,1-3).

664 idem (108,16-24).

665 idem (108,30). De etymologie berust op het hebr. יָסַח en komt ook bij Philo, *Leg.all.III*,225 (I,163,21) voor. Cf.Wutz, *op.cit.*53,466,735,771,803,815,825,841,891,1058,1068.

666 Num.h.XIII,2 (109,26-110,1); cf.*Joz.h.XVIII*,3 (SC 71,388-390); *Ps.cat.*18(17),38-39 (Lomm.XII,68); *Mat.com.*ser.35 (GCS XI,67,4-21) en *Ps.cat.*38(37),3 (Pitra III,14-15): wie het Woord des Heren spreekt, schiet een pijl af; 77(76),18-19 (108-109): de pijlen zijn de werkingen van de Heilige Geest: in de heilige discipelen zijn ze over de hele wereld te vernemen. Bij Jesaja is Christus zelf een uitgelezen pijl (cf.*Jes.*49,2).

667 Num.h.XIII,2 (110,1-19).

668 Num.h.V,1 (26,14-22).

669 Num.h.XIV,4 (126,25-30). In deze etymologie wordt verband gelegd met בָּלַע, 'verslinden'. Cf Wutz, *op.cit.*66,251,493,754.

670 idem (126,23-24). De naam wordt afgeleid van עָם en בָּלַע 'een vergaan volk'. Zo reeds door Philo, *De cherub.*32 (I,177,21); *De conf.ling.*159 (II,259,18); *De migr.Abr.*113 (290,10). Eveneens in Num.h.XV,4 (136,11-21); XVII,2 (155,22-26).

Cf.Wutz, *op.cit.*53,407,408,684,815,825,841,867.

- 671 Num.h.XIV,4 (127,6-32).
 672 Num.h.XV,4 (136,7-21); cf.XVII,2 (155,22-156,2).
 673 Num.h.XV,4 (136,21-137,1); Num.cat.24,1 (Lomm.X,5-6).
 674 Num.h.XIX,3 (182,23-183,4; cf.182,2-15).
 De etymologie 'Keniet', 'bezitter', gaat uit van het hebr. קניא en komt vaker voor; zie Wutz, op.cit.79,182, 398 n.1 en Noth, *Die israelitischen Personennamen* 172. Die van 'Assyriër', 'bestuurder' (ἐνδύων) hangt samen met שר en komt bij Philo, *Leg.all.I*,69 (I,79,9) e.a. voor; zie Wutz, op.cit.154-155,265,674,765,793,815, 837, 841. Cf.Hanson, *Interpretations* 114.
 Zie over de Assyriërs ook nog: Num.h.XIX,4 (183,20-184, 23); *Ezech.h.VII*,8,20-28 (SC 352,268), waar ze type zijn van de boze geesten (cf.Ef.6,12).
 675 *Ezech.cat.*30,4-6 (Pitra III,549-550).
 676 Num.h.XIX,1 (180,12-181,5); cf.4 (183,14-16); *Lev.h.VI*, 6,84-88 (SC 286,296): de Amalekieten zijn de demonen, die hen bestrijden die vroom in Christus willen leven (2 Tim.3,12). Ook bij Justinus, *Dial.*49,8 (I,222-224); 131, 5 (II,270) staan de Amalekieten voor de demonen.
 677 *Ezech.h.XIII*,1,80-97 (SC 352,406-408); cf. *Ezech.cat.*30, 4-5 (Pitra III,549) over Syrië: 'Syrië' wordt vertaald met 'zweverig'. Het is zweverig wat zijn dwaze voorstellingen betreft: dwaas en zweverig. Cf.Wutz, op.cit.164, 165,261,425,788,801,1019 n. De etymologie berust op de hebr. naam voor Syrië: Aram (אַרַם): ארם is 'hoog', μετ-ἕωρος. Philo, *Leg.all.III*,18 (I,117,10) legt de naam al zo uit.
 678 *Mat.com.XI*,16 (GCS X,60,9-10); fr.336,5 (GCS XII,145); *Joz.h.XIV*,2 (SC 71,322-324). Cf.Wutz, op.cit.146-147, 480,570,580,678,683,709,713,750,759,770,937,941 n.,995, 1017,1037 en n.,1069. De etymologie legt verband met יָצַח, 'jacht'. Zie ook: Hanson, *Interpretations* 104.
 679 *Ezech.h.XIII*,4,5-14 (SC 352,428).
 680 Cf.Wutz, op.cit.187,429,815,831,841,843,1058.
 681 Cf.Wutz, op.cit.53,118,479,634 n.1,674,766,795,811,821, 839,1059,1062,1067. Reeds bij Philo, *Quod deus imm.*144 (II,87,2-3); cf.*De migr.Abr.*146 (296,19).
 682 Cf.*Joz.h.XIV*,2 (SC 71,326); XXI,2 (434); zie Wutz, op.cit.53,157,398,399,801,953,1058,1069. In deze etymologie, die al bij Philo, *De sobr.*44 (II,224,10-11); cf.45 (14-15) voorkomt, wordt misschien verband gelegd met גָּלַג 'heftig) beroeren' of גָּלַג, 'wegsterven'. Maar ook andere etymologieën komen voor: zie Wutz, op.cit.68,80,86, 693,706,717,731,750,1043: προσκυνῶν ἀνομίαν; 1062: ζηλω-τὴς ἀσεβείας.
 683 *Ex.h.VI*,8,17-31 (SC 321,188).
 684 *Joz.h.IX*,10 (SC 71,266-268); vide supra p.300.
 685 *Jer.h.fr.*26 (GCS III,211,27-212,1); *Ezech.h.XII*,2,37-38 (SC 352,384); *Ezech.cat.* (Lomm.XIV,155); *Joz.h.XV*,3 (SC 71,342); *C.Cels.VII*,22,24 (SC 150,64); cf.Wutz, op.cit. 153,206.
 686 *Jer.h.fr.*26 (GCS III,211,23-212,1); *Jer.h.L.II*,2,5-9 (SC 238,340); *Ezech.h.XII*,2,34-43 (SC 352,384); *Joz.h.XV*,3

- (SC 71,342); *C.Cels.VII,22,23-26* (SC 150,64-66); cf. *Ezech.cat.* (Lomm.XIV,155): Βαβυλὼν ἐστὶν ἡ τῆς κακίας ἑξίς.
- 687 *Jer.h.fr.26* (GCS III,211,25-27); *Joz.h.XV,3* (SC 71,342); *C.Cels.VII,22,26-29* (SC 150,66); vide supra p.197.
- 688 *Jer.h.L.II,2,1-11* (SC 238,340).
- 689 Justinus, *Dial.75,1-2* (II,2-4); 106,3 (152-154); 113,1-3 (176-180); 132,3 (274).
- 690 Irenaeus, *Adv.haer.IV,30,4,115-120* (SC 100,784); *Dem.28-29* (SC 62,78); 46 (106).
- 691 Tertullianus, *Adv.Marc.III,16,3-4* (CChr.SL 1,529); *Adv.Iud.IX,22* (CChr.SL 2,1370-1371).
Zie verder: Jaubert, Origène. *Homélies sur Josué* Introduction 37-44; Daniélou, *Sacramentum futuri* 203-216 en voor Hieronymus: Bodin, *Saint Jérôme et l'Église* 80-81.
- 692 *Joh.com.VI,xliv(26),229* (SC 157,302); *Joz.h.I,3* (SC 71,100); *De Princ.IV,3,12(24),382-393* (SC 268,390); cf.*Rom.10,4*.
- 693 *Joz.h.IV,1* (SC 71,148).
Cf.Daniélou, op.cit.203-205; zie ook: Eusebius, *Dem.Evang.IV,xvii,1-4* (GCS 23,195,25-196,19): Jezus de leider van een andere, sterkere πολιτεία.
- 694 *Joz.h.II,1* (SC 71,116-118); cf.Eusebius, *H.E. I,iii,4* (SC 31,14): na de συμβολικὴ λατρεία van Mozes de ware ἐνσέβεια van Jozua/Jezus.
Vide supra p.247-248.
- 695 *Num.h.XXII,4* (GCS VII,209,19-210,5); cf.XXVIII,2 (282,14-20); 1 *Sam.h.V,9,43-63* (SC 328,204-206); Gregorius v.Nyssa, *In diem luminum* (GNO IX,1,233,17-24).
Zie t.a.v. *Joz.11,23* en 14,15 ("het land rustte van de strijd") ook: *Num.h.I,3* (8,1-3); *Joz.h.I,7* (SC 71,110); *XV,7* (354-356); *XVI,3* (362-364) en *XIX,1* (394).
- 696 *Joh.com.VI,xliv(26),227-232* (SC 157,302-304).
Voor deze exegese in de vroege kerk zie: F.J.Dölger, *Der Durchzug durch den Jordan als Sinnbild der christlichen Taufe*, *AuC II,70-79*; Lundberg, *La typologie baptismale* 146-166; Daniélou, *Bible et Liturgie* 136-144; idem, *Sacramentum futuri* 233-245; voor Hieronymus: Bodin, *Saint Jérôme et l'Église* 81-82.
- 697 *Joh.com.VI,xliv(26),227-230* (302-304). Ook in zijn preken over Jozua, die hij veel later hield, legt Origenes het verhaal op deze manier uit: *Joz.h.I,4* (SC 71,100-102); *IV,1* (146-148).
- 698 *Joz.h.IV,2* (SC 71,150-152; cf.152-154).
Deze kritiek op de geestelijkheid van zijn dagen kwamen we al eerder tegen: vide supra p.319. Cf.Bardy, *La Théologie* 134-144.
- 699 *Joh.com.VI,xliv(26),231-232* (SC 157,304).
- 700 *Joz.h.V,3* (SC 71,166-168).
- 701 *Joz.h.IV,2* (150).
- 702 Cf.G.Bertram, ὑψώω κτλ., *ThWNT VIII,608-609*.
- 703 Cf.Lundberg, op.cit.167-200.
- 704 *Num.h.XXVI,4* (GCS VII,249,20-28); cf.XXVII,12 (279,11-15), waar de ziel aan het eind van haar mystieke woese-

- tijnreis bij de rivier Gods aankomt, bij de stroom van de wijsheid en bevochtigd wordt door de golven van de kennis van God, om zo in alle opzichten gereinigd het Beloofde Land binnen te gaan; cf.5 (263,17-18).
- 705 *Vide supra* p.13 (en n.111).
- 706 *Gen.h.X,1,12-33* (SC 7bis,254-256); *XI,3,51-69* (288-290); *Ex.h.XII,2,17-38* (SC 321,356-358); *XIII,3,1-5* (380); 17-30 (382); *Lev.h.III,7,6-11* (SC 286,150); *Num.h.XIII,7* (GCS VII,116,29-117,2); *Joz.h.I,7* (SC 71,112).
- 707 *Joz.h.V,1* (SC 71,160).
- 708 *Joh.com.VI,xlvi*(27),238 (SC 157,308-310); cf.Daniélou, *Bible et Liturgie* 144-149. Zie verder over het verband tussen Elia en de doop: Lundberg, *op.cit.*29-33,148-149.
- 709 Cyrillus van Jerusaleem, *Cat.III,5* (PG 33,433 AB).
- 710 *Joz.h.IV,1* (SC 71,146-148); cf.*Joh.com.VI,xlviii*(29),250 (SC 157,318).
- 711 *Joh.com.VI,xlvi*(27),239 (SC 157,310); *xlviii*(29),250 (318).
- 712 *Joh.com.VI,xlvii*(28),243 (312); cf.*xlviii*(29),250 (318). *Vide supra* p.319.
- 713 *Luc.h.XXXIII,5* (SC 87,398); cf.Daniélou, *Bible et Liturgie* 151-155; idem, *Sacramentum futuri* 238-239; Lundberg, *op.cit.*17 n.1;27.
- 714 Tertullianus, *Adv.Marc.IV,9,6-7* (CChr.SL 1,559-560); cf. Ambrosius, *De sacr.I,v,13-15* (SC 25bis,66-68); *II,iii,8-9* (78); *De myst.III,16-IV,21* (164-166); Didymus, *De Trin.II,xiv* (PG 39,700 BC); Gregorius van Nyssa, *In diem lunum* (GNO IX,1,235,5-9).
- 715 *Luc.h.XXXIII,5* (SC 87,398); cf.Tertullianus, *Adv.Marc.IV,9,6* (CChr.SL 1,559); Ambrosius, *De myst.III,18* (SC 25bis,164).
- 716 Zie bijv.Clemens, *Ecl.proph.5,1-6,3* (GCS III,138,13-25).
- 717 *Joz.h.IV,1* (SC 71,146-148); cf.Daniélou, *Bible et Liturgie* 143-144.
- 718 Auf der Maur-Waldram, *Illuminatio* 50-52.
- 719 *Joz.h.V,5* (SC 71,168-170); cf.Bodin, *Saint Jérôme et l'Eglise* 81-82.
- 720 *Joh.com.VI,xlv*(26),233 (SC 157,306); cf.*xlviii*(29),250 (318).
- 721 *Joz.h.V,6* (SC 71,170-174). In *Rom.com.II,13* (Lomm.VI,136) zegt Origenes: een tweede besnijdenis is onmogelijk. We moeten het zo opvatten, dat de eerste besnijdenis bij de gelovigen de afgodendienst en verzinsels van het geloof van de filosofen wegneemt en de tweede de hartstochten en zonden van het vlees. "En dan wordt vervuld, wat in Jozua geschreven staat: 'Vandaag heb Ik van U de smaad van Egypte weggenomen' (*Joz.5,9*). Want de smaad van Egypte draagt iemand met zich mee, als hij tot de kerk behorend en onder aanvoering van Jezus strijdend nog de gewoonten van Egypte en de motieven van de barbaren volgt." Origenes onderscheidt hier de eerste en de tweede besnijdenis als resp. betrekking hebbend op de verbetering van leer en leven.
- 722 *Vide supra* p.313-314.

- 723 Joz.h.IV,2 (SC 71,152); cf.I,4 (102) en Joh.com.VI,xliv (26),229-230 (SC 157,302-304) over deze tegenstelling van bitter, zout en zoet.
- 724 Joz.h.IV,2 (SC 71,152).
- 725 Num.h.XXVI,4 (GCS VII,250,11-22); cf.Joz.h.XVI,5 (SC 71,366); XXVI,3 (496-498).
- 726 Num.h.XXVI,4 (250,22-251,13); cf.De Princ.IV,3,12,374-380 (SC 268,388).
- 727 Num.h.XXVI,5 (253,4-8); cf.6 (253,9-26); Joz.h.XVI,5 (SC 71,366); XXVI,2 (494-496); cf.Irenaeus, Adv.haer.IV,30,4,117-120 (SC 100,784): de kerk krijgt haar erfdeel niet door Mozes, de knecht van God, maar door Jezus, de Zoon van God.
- 728 Num.h.XXVI,7 (254,11-27); cf.XXVIII,2 (282,26-283,2); cf.Philo, De post.Caini 98 (II,21,10): "dieren zijn de redeloze zintuigen".
- 729 Ex.h.XII,4,46-61 (SC 321,366-368).
- 730 Num.h.XXVI,7 (GCS VII,254,11-16.27-255,2).
- 731 J.Herrmann-W.Foerster, κλήρος κτλ., ThWNT III,759.
- 732 idem 760.
- 733 idem 760-762.
- 734 idem 781-783.
- Over de rol van κληρονομία in de brief aan de Hebreeën zie: E.Käsemann, Das wandernde Gottesvolk. Eine Untersuchung zum Hebräerbrief (FRLANT 55 (NS 37)), Göttingen 1959,15-18.
- 735 1 Cor.h.XXVII,40-43 (JThS IX(1908),368); cf.Ignatius, Ef.XVI,1 (SC 10,84); Philad.III,3 (142); Polycarpus, Phil.V,3 (210); Clemens, Paed.III,vii,37,3 (GCS I,258,16-17); 40,3 (260,7-8).
- 736 De Princ.II,3,7,360-364 (SC 252,274); Num.h.XXI,3 (GCS VII,203,4); Joz.h.XII,1 (SC 71,294-296); cf.Num.cat.13,17 (Lomm.X,2); cf.Clemens, Quis dives salv.3,1 (GCS III,161,15).
- 737 Num.h.XXVIII,4 (GCS VII,284,28-31); cf.2 (283,7); Joz.h.XXIII,4 (SC 71,462); cf.XVII,1 (370); Clemens, Protr.I,9,2 (GCS I,9,21).
- 738 Mat.com.ser.51 (GCS XI,114,29-115,2).
- 739 Ef.com.XVII,51 (JThS III(1902),414); 1 Cor.h.XIX,82-84 (JThS IX(1908),359); XXVII,40-43 (368); cf.Num.h.XXVIII,2 (GCS VII,283,8-9); Mat.com.ser.51 (GCS XI,114,29-115,2); zie ook: Jaubert, Origène. Homélie sur Josué 37-62.
- 740 Ps.cat.12(11),7 (Lomm.XII,34); 24(23),1 (95); 149,4 (Lomm.XIII,161); cf.16(15),5 (Lomm.XII,44), κληρονομία; Ps.cat.119(118),121 (Pitra III,297), κλήρος; Lev.h.IX,4,8-10 (SC 287,84), sors Domini; 5,14-33 (88); XIV,2,16-18 (230), consortium fidelium; Joz.h.X,2 (SC 71,274), in consortium populi societatemque; Num.h.XI,5 (GCS VII,86,20-30), portio Dei; XVI,7 (147,21-148,2); zie ook Philo, De plant.58 (II,145,7-9): "van de albeheersende God is het uitverkoren erfdeel naar men zegt de schare van de wijze zielen".
- 741 Ef.com.XXXIV,36-42 (JThS III(1902),573-574); voor het ἐν Χριστῷ vide supra p.26,28.

- 742 Num.h.XXVI,4 (GCS VII,251,13); vide supra p.326.
 743 Zie hiervoor: Jaubert, op.cit.16-27,51-56.
 In Joz.h.XII,1 (SC 71,294-296) zegt Origenes, dat in het koninkrijk der hemelen zondaren en boze geesten wonen, die eruit verdreven moeten worden. Hij doelt waarschijnlijk op de geestelijke strijd nu én op de eschatologische strijd. Cf.Jaubert ad loc. 296 n.1.
 744 Vide supra p.323-326.
 745 Jer.h.XI,3,9-44 (SC 232,418-422).
 Cf.Clemens, *Quis dives salv.*42,2 (GCS III,188,6-7).
 746 Joz.h.VIII,4 (SC 71,226-228); XVI,3 (362-364).
 Cf.Daniélou, *Sacramentum futuri* 250-251.
 747 Jaubert, op.cit.16,27-30,49-51,54-56.
 748 Joz.h.XV,7 (SC 71,354-356).
 749 Ps.cat.87(86),1 (Pitra III,149).
 750 Joz.h.V,2 (SC 71,164).
 751 Richt.h.IX,2 (GCS VII,520,14-16); cf.Tertullianus, *Ad Mart.*III,1 (CChr.SL 1,5).
 752 Tit.com. (Lomm.V,289-290).
 753 Ex.h.XI,1,1-3 (SC 321,326).
 754 Ps.cat.119(118),157 (SC 189,434-436); cf.Gen.h.VII,3,22-26 (SC 7bis,202).
 755 Ps.37(36) h.I,4 (Lomm.XII,162); Gen.h.VII,2,40-69 (SC 7bis,200-202); Num.h.VII,5 (GCS VII,47,17-19); 6 (47,20-48,2); XXV,3 (235,22-27); 4 (238,4-14).
 756 De Princ.IV,3,12(24),358 (SC 268,388); Ex.h.XI,1,12 (SC 321, 326); Num.h.XXV,3 (GCS VII,235,15); 4 (238,5); Richt.h. IX,1 (GCS VII,518,19).
 Origenes ontleent deze uitdrukking aan een varia lectio van 2 Tim.2,3: *στρατεύόμενος τῷ θεῷ*...
 757 Rom.com.II,13 (Lomm.VI,133).
 758 Ps.38(37) h.I,2 (Lomm.XII,243) n.a.v. Ps.38,3.
 759 idem (244-246), grieks (243-244).
 760 Ps.37(36) h.III,3 (183-185).
 761 Ps.cat.64(63),3 (387) n.a.v. Ps.64,4.
 762 Ps.37(36) h.III,5 (187) n.a.v. Ps.37,15.
 763 Ef.com.XXXIII,10-27 (JThS III(1902),570-571).
 764 Richt.h.IX,1 (GCS VII,518,18-21).
 765 Richt.h.VI,5 (503,16-22).
 766 Ps.37(36) h.III,3 (Lomm.XII,183-185); Ps.38(37) h.I,2 (243); Ex.cat.20,5-6 (Lomm.VIII,326); Lev.h.IX,8,51-54 (SC 287,110); XVI,7,21-38 (294); Num.h.VIII,1 (GCS VII, 51,25-52,2); XX,1 (186,26-30); XXV,2 (234,19-23); Ef.com.XXXIII,2-27 (JThS III(1902),570-571); Ps.cat.3,6(5) (Lomm.XI,419); 64(63),3 (Lomm.XII,387); 120(119),4 (Lomm.XIII,108-109); Joz.h.V,2 (SC 71,162-164); XV,6 (354); Richt.h.IV,1 (GCS VII,488,9-10); VI,2 (500,14-17); IX,1 (518,21-519,1); Peri Pascha 38,26-34 (228); Hoogl.com.III (GCS VII,195,5-20); C.Cels.VIII,73,1-13 (SC 150,344-346); cf.Clemens, *Protr.* XI,116,3-4 (GCS I, 82,8-18); Tertullianus, *Adv.Marc.*III, 14,4 (CChr.SL 1, 526); Cyprianus, *Ep.*XXXI,v,2 (Bayard I,81); LVIII,viii,3 (II,166); Methodius, *Symp.*VIII,xii,204 (SC 95,232).

- Voor Tertullianus zie: T.P.O'Malley, *Tertullian and the Bible. Language, Imagery, Exegesis*, Nijmegen-Utrecht 1967, 111.
- 767 *De Princ.* IV, 3, 12 (24), 353-364 (SC 268, 388); *Num.h.* VII, 6 (GCS VII, 47, 20-48, 2); 1 *Sam.h.* I, 16, 1-15 (SC 328, 146-148).
- 768 *Num.h.* XIII, 2 (GCS VII, 109, 29-110, 1).
- 769 *Num.h.* VII, 6 (47, 20-21); 1 *Cor.h.* XL, 2-3 (*JThS* IX (1908), 510); *Joz.h.* XV, 1 (SC 71, 330).
- 770 *De Or.* XII, 1 (GCS II, 324, 13-24); *Num.cat.* 22, 4 (Lomm. X, 3); *Joz.h.* XVI, 5 (SC 71, 366-368); *Richt.h.* IX, 1 (GCS VII, 518, 20); cf. Tertullianus, *De Or.* XXIX, 3 (CChr. SL 1, 274).
- 771 *C.Cels.* VIII, 73, 1-37 (SC 150, 344-348; ook 346 n.1).
- 772 *Richt.h.* IX, 2 (GCS VII, 521, 14-20) n.a.v. *Richt.* 7, 16.20 (fakkels); cf. Clemens, *Strom.* IV, xxii, 141 (GCS II, 310, 18-30).
- 773 *Num.h.* XXV, 4 (GCS VII, 238, 9-11).
- 774 *Joz.h.* XVI, 5 (SC 71, 368).
Ignatius, *Polyc.* VI, 2 (SC 10, 176) identificeert het schild met de doop, de helm met geloof, de lans met liefde en de gehele wapenrusting met volharding.
- 775 *Ef.com.* XXXIII, 2-27 (*JThS* III (1902), 570-571); cf. XXXIV, 2-5 (572).
- 776 1 *Sam.h.* I, 17, 1-10 (SC 328, 148).
- 777 *Num.h.* VII, 6 (GCS VII, 47, 30-48, 2); *Joz.h.* I, 1 (SC 71, 96); 3 (100); IX, 10 (268); cf. Hilarius, *Tract.myst.* II, 5-6 (SC 19bis, 150).
- 778 *Joz.h.* V, 3 (SC 71, 168).
- 779 *Joz.h.* V, 6 (176).
- 780 *Joz.h.* IV, 1 (148).
- 781 *Joz.h.* XV, 3 (340-342); cf. XVI, 5 (366).
- 782 *Richt.h.* IX, 1 (GCS VII, 517, 11-12); *Joz.h.* VI, 2 (SC 71, 186); cf. Hilarius, *Tract.myst.* II, 6 (SC 19bis, 150): Jozua als princeps van de synagoge tgo. Jezus als de princeps van de kerk.
- 783 *C.Cels.* V, 33, 29-43 (SC 147, 98-100); cf. 2 *Clem.* XX, 5 (81). Er zijn ook ἀρχηγοί, die in de gemeente tweedracht zaaien: 1 *Clem.* XIV, 1 (SC 167, 122), LI, 1 (182).
- 784 Cf. Taylor, *The Names of Jesus* 91-92; W. Vischer, *Das Christuszeugnis des Alten Testaments* II, 1, Zürich 1942, 58; G. Dellling, ἀρχηγός, *ThWNT* I, 485-486; Käsemann, *Das wandernde Gottesvolk* 78-82.
- 785 *Mat.com.ser.* 40 (GCS XI, 80, 28-81, 17); Clemens, *Protr.* X, 100, 4 (GCS I, 72, 34) en *Paed.* I, viii, 65, 3 (128, 18-19) spreekt over God of de Logos als ὁ σπαρτηγός. In het latijnse taalgebied is Tertullianus, *De exh.cast.* XII, 1 (SC 319, 108) en *De fuga* X, 1 (1147) de eerste, die over Jezus spreekt als de imperator. Na hem doet ook Cyprianus, *Ep.* XV, i, 1 (Bayard I, 43); XXXI, v, 2 (80-81) dat. Cf. v. Harnack, *Militia Christi* 41 n.2.
- 786 *Ex.cat.* 20, 5-6 (Lomm. VIII, 326); *Ps.* 37 (36) h. I, 4 (Lomm. XII, 162); II, 8 (178-180); III, 1 (180); 3 (184); *Jer.h.* V, 16, 4-5 (SC 232, 322); *Rom.com.* IV, 8 (Lomm. VI, 288); *Num.h.* XX, 1 (GCS VII, 187, 1-3); XXV, 6 (241, 22; 242, 11-12); XXVI,

- 2 (243,30-244,2); *Joz.h.XII*,1 (SC 71,294); *XIV*,1 (318); *Richt.h.IX*,2 (GCS VII,520,16); *Hoogl.com.III* (GCS VIII, 195,5-20); *C.Cels.VIII*,73,14-33 (SC 150,346); *Mat. com. XVII*,2 (GCS X,579,3-8); cf.*Clemens, Strom.II*,xx,110, 1-3 (GCS II,173,6-16).
- Zie ook: v.Harnack, *op.cit.*13-14,29-30,32,41,43 e.a.
- 787 *Gen.h.VII*,2,40-69 (SC 7bis,200-202); 3,22-26 (202); *Jer. h.V*,16,3-4 (SC 232,322) e.a.; cf.*Clemens, Strom.I*, xxiv, 159-160 (GCS II,100,11-101,11); *II*,xx,120 (178,11-24).
- 788 *Ps.37*(36) *h.III*,1 (Lomm.XII,181); *Gen.h.IV*,6 (SC 7bis, 158); *Num.h.XXV*,4 (GCS VII,238,26-27; 239,5-7); *Richt.h. VIII*,1 (GCS VII,509,17-24); *Mat.com.ser.35* (GCS XI,65, 13-67,32). Cf.v.Harnack, *op.cit.*17,29,32-33,42.
- 789 *Mat.com.ser.35* (GCS XI,67,32-68,17); cf.1 *Clem.III*,2 (SC 167,102); *XIV*,1 (122).
- Zie: A.Oepke, ἀκαταστασία, *ThWNT* III,449. Origenes gaat uit van Luc.21,9, waar het de betekenis "politische Umwälzung, Aufruhr" heeft, maar interpreteert het vanuit de betekenis, die "dem NT eigentümlich" is: "Störung der Ruhe und des Friedens in der Gemeinde" (Jac.3,16; 2 Cor. 12,20).
- 790 *Joz.h.XI*,4 (SC 71,288); voor een andere exegese van Ef. 6,12 zie: *XII*,1 (296).
- 791 *Ps.37*(36) *h.III*,1 (Lomm.XII,180); voor de *arma Dei* tgo. de *arma Diaboli* zie ook: *II*,8 (178-180).
- 792 *Richt.h.VI*,2 (GCS VII,499,22-500,3).
- 793 *Rom.com.V*,1 (Lomm.VI,323-324).
- 794 *De Princ.IV*,3,12(24),353-359 (SC 268,388); *Joh.com.VI*, vi(3),32 (SC 157,152); *Ps.37*(36) *h.II*,8 (Lomm.XII,178); *Num.h. XXV*,3 (GCS VII,236,15); *Joz.h.XV*,1 (SC 71,330); *Richt.h. IX*,1 (GCS VII,517,12.23; 518,22); 2 (521,19).
- De eerste keer, dat van "soldaat van Christus" sprake is, is in 2 Tim.2,3 (cf.Phil.2,25; Philemon 2). Ook bij Tertullianus en Cyprianus komt de idee van de *militia Dei* of de *militia Christi* veelvuldig voor.
- Zie: O'Malley, *Tertullian and the Bible* 110-111; v.Harnack, *Militia Christi* 108-111.
- 795 *Ps.cat.3*,6(5) (Lomm.XI,419); cf.1 *Cor.h.XL*,2 (*JThS* IX (1908),510): στρατιώτης θεοσεβής.
- 796 *De Princ.IV*,3,12(24),358-359 (SC 268,388); *Ex.h.XI*,1,10-23 (SC 321,326-328); *Lev.h.XI*,1,43-55 (SC 287,144-146); *Num.h.II*,1 (GCS VII,9,2-5); *XXV*,4 (238,4-6); *XXVI*,2 (244,7-11).
- 797 v.Harnack, *op.cit.*28.
- 798 *Ex.h.XI*,1,16-23 (SC 321,326-328); *Num.h.XXVI*,2 (GCS VII, 243,32-244,2).
- 799 *Richt.h.III*,3 (GCS VII,483,1-10); 6 (486,12-17); cf.*Mat. com.XVII*,23 (GCS X,647,34-649,31); 24 (651,1-20); *Mat. com.ser.102* (GCS XI,222,24-223,4).
- 800 *Joz.h.XVI*,5 (SC 71,366-368); *De Or.XI*,1-2 (GCS II,321, 15-322,27).
- 801 *Rom.com.VII*,6 (Lomm.VII,113); cf.4 (103-104).
- 802 *Richt.h.IX*,1 (GCS VII,517,20-519,18).

- 803 Richt.h.IX,2 (519,22-521,8).
 804 Num.h.XXV,4 (GCS VII,238,22-239,7); cf.XXVI,2 (243,30-244,11).
 In Gen.h.IV,6 (SC 7bis,158) is eveneens sprake van weerstand bieden *pro fratribus nostris*.
 805 Num.h.XXVI,2 (244,7-245,18). Origenes gaat uit van de LXX-tekst van Num.31,49: καὶ οὐ διαπεφώνηκεν ἀπ'αὐτῶν οὐδὲ εἰς, wat hij vertaalt met "want ook niet een van hen was een afwijkende mening toegedaan". In Rom.com.IV,8 (Lomm.VI,285) zegt Origenes: "Men spreekt over vrede, als niemand dissident is, niemand het oneens is, als men niets vijandigs, niets barbaars doet."
 806 Num.h.XXVI,1 (243,13-29).
 807 Richt.h.VI,2 (GCS VII,499,5-9).
 808 Joz.h.XII,1 (SC 71,294). Over de rangorde in het leger der gelovigen sprak reeds 1 Clem.XXXVII,1-3 (SC 167,160); cf.v.Harnack, *Militia Christi* 18-19,28-30,32,41.
 809 Num.h.VII,6 (GCS VII,48,4-14); ook in Hoogl.com.III (GCS VIII,222,2-3) wordt een reus met de Duivel geïdentificeerd.
 810 Joz.h.XII,1 (SC 71,294); XI,6 (290); XV,1 (330); Mat.com.ser.35 (GCS XI,67,22-26); cf.v.Harnack, *op.cit.* 8-9,12-13,25-27.
 811 Jer.h.V,16,1-13 (SC 232,322); fr.30,21-25 (GCS III,214); L.I(III),1,58-68 (SC 238,304-306); Num.h.XXIII,9 (GCS VII,220,17-22); XXVII,12 (275,2-8); Ezech.cat.7,14 (Lomm.XIV,201-202); Richt.h.VI,2 (GCS VII,500,10-11); Joz.h.I,7 (SC 71,110-112); VI,4 (190); XII,1 (296); 1 Cor.h.LVI,4-9 (*JThS* X(1909),36); cf.Clemens, *Protr.* XI, 116,2-4 (GCS I,82,3-18); Cyprianus, *Ep.* XXXI,iv,1 (Bayard I,79).
 812 Mat.com.ser.52 (GCS XI,117,4-15).
 813 Joz.h.I,4 (SC 71,102).
 814 Joz.cat.6,9 (Lomm.XI,4).
 815 Ps.cat.81(80),4 (Pitra III,136-137).
 816 Num.h.XXVII,12 (GCS VII,275,5-6).
 817 Joz.h.I,7 (SC 71,110-112).
 818 Richt.h.IX,2 (GCS VII,521,21-24).
 819 Ex.h.III,3,144-150 (SC 321,110).
 820 Joz.h.VII,1 (SC 71,194-196); 2 (200).
 821 Mat.com.ser.52 (GCS XI,116,3-118,6); cf.Hoogl.com.II (GCS VIII,159,19-20); Ps.cat.98(97),5-6 (Pitra III,187); Ezech.cat.16,13 (Lomm.XIV,220); Ex.h.XIII,2,13-38 (SC 321,376-378).
 822 Richt.h.IX,2 (GCS VII,521,20-522,4).
 Cf.Rahner, *Symbole der Kirche* 396-397,364,368 en vide supra p.43 over de eenhoorn.
 823 Rom.com.IV,8 (Lomm.VI,285); cf.Richt.h.IX,1 (GCS VII, 519,1-2); Ignatius, *Smyrn.* I,2 (SC 10,156); Tertullianus, *De spect.* XXIV (SC 332,282-284); *De idol.* XIX,2 (2,1120); *De cor.* XI,3 (1056). Zie ook: v.Harnack, *Militia Christi* 20.
 824 Ef.com.IV,11-15 (*JThS* III(1902),238); cf.Clemens, *Paed.* I,viii,65,3 (GCS I,128,18-23).
 825 Ef.com.IV,18-23 (238).

- 826 Num.h.XX,1 (GCS VII,187,1-3). Ignatius, Ef.XVII,1 (SC 10,86); Philad.II,2 (142) spreekt over het krijgsgevangen worden door de leer der heersers dezer wereld.
- 827 Num.h.XXV,6 (GCS VII,242,11-14).
- 828 Num.h.XVIII,4 (175,1-4).
- 829 Num.h.XIX,1 (179,9-17).
- 830 De Princ.IV,3,12(24),367-373 (SC 268,388).
- 831 Ps.cat.46(45),10 (Lomm.XII,331-332). Dezelfde gedachte in C.Cels.II,30,12-33 (SC 132,360-362).
- 832 Rom.com.V,3 (Lomm.VI,361-362).
Zoals uit deze passage blijkt, waarin Origenes de *pax romana* sterk relativeert, heeft Schmidt, *Die Polis* 79-81 Origenes ten onrechte als "Lobredner des vielgerühmten 'römischen Friedens' (*pax Romana*)" getekend.
- 833 Mat.com.ser.102 (GCS XI,221,26-28); cf.101 (221,1-6); 102 (221,29-222,14): alle niet-pacifisten en oorlogszuchtigen, allen die verwarring stichten binnen en buiten de kerk, zullen aan het geweld, dat zij oproepen, zelf te gronde gaan (cf.Mat.26,52; Pred.10,8; Ps.7,17); Tertullianus, De cor.XI,2 (CChr.SL 2,1056).
- 834 Joz.h.VII,2 (SC 71,200).
- 835 Rom.com.LII,36-37 (JThS XIV(1913),21).
- 836 Strack-Billerbeck, Kommentar I,20-21.
- 837 Zie hiervoor o.a. Strack-Billerbeck, op.cit.I,23; G.Kittel, *Θαμὰρ*, 'Παχάβ κτλ.', ThWNT III,1-3.
- 838 Justinus, Dial.111,4 (II,172).
- 839 Irenaeus, Adv.haer.IV,20,12,375-386 (SC 100,674).
- 840 Hippolytus, Dan.com.II,xix,5 (SC 14,154).
- 841 Cf.Daniélou, Sacramentum futuri 217-232; v. Balthasar, Sponsa Verbi II,222-239; voor Hieronymus zie: Bodin, *Saint Jérôme et l'Église* 84-86.
- 842 Joz.h.III,4 (SC 71,136;140); Joz.cat.2,1 (Lomm.XI,1-2); cf.Rom.com.II,6 (Lomm.VI,93-94), waar Origenes n.a.v.2 Cor.4,8 en Ps.42 opmerkt, dat de verdrukking van de heiligen geen enkele benauwdheid, maar 'ruimte' geeft. Door deze ruimte in hun hart kan God onder hen wonen en wandelen. De ziel, die aan de waarheid gehoorzaamt, wordt als de hemel uitgebreid: een voorhof van wijsheid en waarheid.
Zie voor de etymologie: Wutz, *Onomastica Sacra* 355,709, 759,763,799,1056.
- 843 Vide supra p.281.
- 844 Joz.h.III,4 (SC 71,136;140); Joz.cat.2,1 (Lomm.XI,1-2).
Rachab als type van de kerk ook bij Justinus, Dial.111,4 (II,172); Ambrosius, Luc.com.III,23 (SC 45bis,132); Cyrillus van Jerusalem, Cat.X,11 (PG 33,676 D - 677 A); Johannes Chrysostomus, De poen.VII,5 (PG 49,330-331); Ps.-Chrysostomus, Paash.I,11 (SC 36,65); Hieronymus, Ep.52,3 (Labourt II,176); Hilarius, Tract.myst.II,9 (SC 19bis,154); Theodoretus, qu.in Jos.II (PG 80,461 A - 464 A); cf.Irenaeus, Adv.haer.IV,20,12,379-386 (SC 100,674).
- 845 Joz.h.I,4 (SC 71,104); III,3 (136); 4 (136-138); VI,4

- (190); VII,5 (206); X,2 (274); *Mat.com.XII,4* (GCS X,74, 25-75,15); Justinus, *Dial.111,4* (II,172), maar ook reeds Hebr.11,31; Jac.2,25.
- 846 *Joz.h.III,4* (136-138).
Vide supra p.93 (en n.80).
 Het verband tussen Rachab en de vrouw van Hosea wordt ook gelegd door Irenaeus, *Adv.haer.IV,20,12*, 345-360 en 375-386 (SC 100, 670 en 674); Hilarius, *Tract.myst.II,1-5* (SC 19bis,142-150); Hieronymus, *Hos.com.prol.* (CChr.SL 76,2); cf. Bodin, *Saint Jérôme et l'Église* 85.
- 847 *Mat.com.XII,4* (GCS X,75,10-15).
 Over 'de zondares' als type van de kerk zie ook: Hoogl. com.II (GCS VIII,166,5-19).
- 848 *Joz.h.I,4* (SC 71,104); III,3 (136).
- 849 *Joz.h.III,3* (136); cf. Daniélou, *Origène* 243-247.
- 850 *Joz.h.VI,4* (190); cf. Ps.-Chrysostomus, *Paash.I,11* (SC 36,65). Bij Hilarius, *Tract.myst.II,9* (SC 19bis,154) zijn de verspieters de Wet en de Profeten.
- 851 *Joz.h.I,4* (104); III,3 (136); VI,4 (190); cf. Clemens, *Strom.IV,xvii,105,4* (GCS II,294,30-31).
- 852 *Joz.h.X,2* (274); cf. Irenaeus, *Adv.haer.IV,20,12*, 379-382 (SC 100,674).
- 853 *Joz.h.III,4* (138); cf. Bodin, *op.cit.* 84.
- 854 *Joz.h.I,5* (106).
- 855 *Joz.h.III,4* (138-140); cf. 1 Clem.XII,8 (SC 167,120): "Ziet, geliefden, dat er niet alleen geloof, maar ook profetie bij de vrouw is."
- 856 *Joz.h.III,5* (140-142).
- 857 *Joz.h.I,5* (106).
- 858 *Joz.h.VI,4* (188-190); VII,1 (194); cf. 4 (204-206); Hilarius, *Tract.myst.II,10* (SC 19bis,154-156); Daniélou, *Sacramentum futuri* 246-247.
Vide supra p.269.
- 859 *Joz.h.VII,1* (194-196). In VI,4 (190) brengt hij de trompetten van Joz.6,20 in verband met die van 1 Cor.15,52 en 1 Thess.4,16: de *consummatio saeculi*.
- 860 *Joz.h.VII,2* (196-202).
- 861 *Joz.h.III,3* (136); VI,4 (190).
- 862 *Joz.h.VI,4* (192).
- 863 *Joz.h.III,5* (142); cf. 1 Clem.XII,7 (SC 167,120): "door het bloed van de Heer zal er verlossing (λύτρωσις) zijn voor allen die geloven en hun hoop op God stellen".
- 864 *Lev.h.VIII,10*, 86-100 (SC 287,48-50).
- 865 *Mat.com.ser.125* (GCS XI,261,15-20). Hilarius, *Tract.myst.II,9* (SC 19bis,154) combineert i.v.m. het lijden van Christus het scharlaken van de mantel en van het bloed uit Zijn zijde.
- 866 *Mat.com.fr.445,9-10* (GCS XII,186); cf. Justinus, *Dial.111,4* (II,172); Irenaeus, *Adv.haer.IV,20,12*, 381-382 (SC 100,674); Ambrosius, *Luc.com. III,23* (SC 45bis,132); Hieronymus, *Ep.52,3* (Labourt II,176); Theodoretus, *qu.in Jos.II* (PG 80,461 B); cf. Bodin, *op.cit.* 86.

- 867 *Joz.h.III,5* (SC 71,142); *X,2* (274); *Mat.com.XII,4* (GCS *X,75,11-12*).
- 868 *Joz.h.III,5* (142-144); cf.*Ps.-Chrysostomus, Paash.I,11* (SC 36,65), waar verband wordt gelegd tussen het huis van Rachab en dat van het pascha (*Ex.12,46*), eveneens bij *Cyprianus, Ep.LXIX,iv* (*Bayard II,241-242*); *De unit. eccl.8* (CChr.SL 3,255); *Hieronymus, Ep.22,38* (*Labourt I,155*).
Cf.*Daniélou, MIA EKKHΣIA* 133-134; *idem, Sacramentum futuri* 220-221; *Bodin, op.cit.*85-86. Zie ook de opmerking van *Hilarius, Tract.myst.II,9* (SC 19bis,154): "dat zij, die buiten de kerk waren, de oorzaak van hun eigen dood zouden zijn".
- 869 *Joz.h.III,5* (142-144); cf.*Hoogl.com.III* (GCS *VIII,203, 27-204,6; 219,16-220,26*); *Hoogl.h.II,12* (SC 37bis,142-144).
- 870 *Joz.h.VI,4* (190); *VII,5* (206-208); *X,2* (274).
- 871 *v.Balthasar, Sponsa Verbi* 226-228.
- 872 *Strack-Billerbeck, Kommentar I,23; Kittel, Θαμάρ, ThWNT III,3*.
- 873 *Joz.h.VI,4* (190).
- 874 *Joz.h.VII,4* (204-206).
- 875 *Vide supra* p.309-312.
- 876 *idem* 306-307.
- 877 *idem* 307.
- 878 *idem* 309-312.
- 879 *idem* 310.
- 880 *idem* 308.
- 881 *idem* 310.
- 882 *idem* 308,314.
- 883 *idem* 328.
- 884 *idem* 310,311.
- 885 *idem* 312-314,325; cf.319.
- 886 *idem* 325.
- 887 *idem* 314-316.
- 888 *idem* 311,
- 889 *idem* 319-322.
- 890 *idem* 319-320.
- 891 *idem* 320-321.
- 892 *idem* 316-319.
- 893 *idem* 322-326.
- 894 *idem* 326-327.
- 895 *idem* 327-328.
- 896 *idem* 329,334.
- 897 *idem* 329-330.
- 898 *idem* 329.
- 899 *idem* 330.
- 900 *idem* 330,332.
- 901 *idem* 330-333.
- 902 *idem* 331.
- 903 *idem* 331-332.
- 904 *idem* 332-333.
- 905 *idem* 335.
- 906 *idem* 335.

- 907 *idem* 336.
 908 *idem* 336-339.
 909 *Joh.com.I,xxiii,142* (SC 120,132-134); *Jer.h.IV,2,37-39* (SC 232,262); *V,15,41-43* (322); *IX,1,46-51* (378-380); *4,15-16* (388); *XVI,10,10-13* (SC 238,154); *Rom.com.II,11* (Lomm.VI,111-112); *13* (143); cf.*Justinus, Dial.126,1* (II, 246); *Ps.-Melito, Clavis XIII,6* (Pitra, *Spic.Sol. III,303*).
 910 *Jer.h.IV,2,37-39* (SC 232,262); *V,15,42-43* (322); *IX,1,47* (380); *XVI,10,13* (SC 238,154); *Ex.h.I,2,35-39* (SC 321, 46); *Joz.h.XIX,3* (SC 71,396).
 911 *Num.h.I,3* (GCS VII,7,11); *Joz.h.XIX,3* (SC 71,396).
 912 *1 Sam.h.IV, fr.10,8-14* (SC 328,166); cf.*Lev.h.XIII,4,61-63* (SC 287,216).
 913 *Num.h.I,3* (GCS VII,7,11-12).
 914 *Jer.h.IV,2,37* (SC 232,262); *V,15,41-43* (322); *IX,1,46* (378).
 915 *Jer.h.IX,1,49-69* (SC 232,380); *4,15-16* (388); *XVI,10,8-13* (SC 238,154); cf.*Rom.com.II,11* (Lomm.VI,111-112); *13* (143); *Joh.com.I,xxxv(40),259* (SC 120,188); *XIII,xxvi,154* (SC 222,116); *Justinus, Dial.52,1-4* (I,230-234); *Cyprianus, Ep.LXIII,vi,1* (Bayard II,202-203).
 916 *Num.h.I,3* (GCS VII,6,30-7,1).
 917 *Jer.h.IX,4,18-30* (SC 232,388-390).
 918 *Jer.h.XVI,10,16-28* (SC 238,154-156).
 919 *Jer.h.V,15,14-24* (SC 232,320).
 920 *Mat.com.ser.27* (GCS XI,47,9-10); cf.*Hieronymus, Zach.com.II,ix,9-10* (CChr.SL 76A,830,238-240).
 921 *Jer.h.IV,3,7-30* (SC 232,264-266); cf.*Mat.com.XVII,24* (GCS X,652,8-20).
 922 *Rom.com.II,7* (Lomm.VI,95).
 923 *Rom.com.II,11* (111-112,114); cf.*Jes.h.III,1* (GCS VIII,253,26-27) "verus Iudaismus".
 924 *Rom.com.II,13* (112,143); *VI,12* (Lomm.VII,70,72-73); *Mat.com.XVII,10* (GCS X,611,15-612,6).
 925 *Joh.com.I,i,1* (SC 120,56); *Lev.h.V,1,16-28* (SC 286,204); *Rom.com.II,7* (Lomm.VI,95); *11* (111-112); *13* (122,143); *14* (145-146); *III,2* (176); *IV,1* (233); *VI,12* (Lomm.VII,73); *X,8* (401); *Rom.com.XLVI,12-21* (*JThS XIV*(1913),17-18); *1 Cor.h.XLIII,25-26* (*JThS IX*(1908), 513); *Luc.h.fr.72* (Ra.171) (SC 87,522); *Num.h.XI,7* (GCS VII,90,3); *XIII,1* (108,16-19); *XV,3* (135,18-21); *Mat.com.ser.10* (GCS XI,21,4-16).
 926 *Rom.com.II,11* (Lomm.VI,111-112); vide supra p.340-341.
 927 *Joh.com.I,i,1* (SC 120,56); *Lev.h.V,1,16-28* (SC 286,204); *57-61* (206); *Rom.com.II,11* (Lomm.VI,111); *13* (143); *14* (145-146); *III,2* (176); *IV,1* (233); *VI,12* (Lomm.VII,70); cf.*72-73*; *X,8* (401); *Rom.com.XLVI,12-21* (*JThS XIV*(1913),17-18); *Ef.com.XI,7-9* (*JThS III*(1902),405); *Num.h.XI,7* (GCS VII,90,4); *XV,3* (135,18-22); cf.*Jes.h.III,1* (GCS VIII,253,26-27).
 928 *Rom.com.II,11* (Lomm.VI,114).
 929 *Rom.com.XLVI,17-21* (*JThS XIV*(1913),18).
 930 *Rom.com.II,13* (Lomm.VI,122).
 931 *Rom.com.VI,12* (Lomm.VII,73); cf.*Justinus, 1 Apol.36,3*

- (30).
- 932 *Mat.com.XVII,10* (GCS X,611,15-612,6). Deze passage komt overigens alleen in de latijnse tekst voor.
- 933 *Num.h.XV,3* (GCS VII,135,15-22).
- 934 *Rom.com.II,11* (Lomm.VI,114-116). In de latere exegese hebben o.a. Calvijn en Karl Barth deze tekst ook zo toegepast; cf.A.F.N.Lekkerkerker, *De brief van Paulus aan de Romeinen* (PNT), Nijkerk 1962,I,109-110.
- 935 *Rom.com.II,7* (Lomm.VI,95).
- 936 *Joh.com.XIII,xiii,81* (SC 222,72 en n.). Voor deze etymologie zie: Wutz, *Onomastica Sacra* 194, 346,415,466,811,825,839,845,877,998,1067,1070. Er wordt verband gelegd met *גָּזַל*, '(af)snijden'.
- 937 *Luc.h.fr.72* (Ra.171) (SC 87,522). Origenes noemt hier ook nog een andere mogelijkheid, nl. dat Martha de judaïsten in de kerk aanduidt en Maria de niet-judaïsten. Een andere interpretatie van deze beide vrouwen geeft Augustinus, die in Martha het type van de huidige kerk ziet en in Maria het type van de kerk in de komende eeuw. Zie: A.-M.La Bonnardière, *Marte et Marie, figures de l'Église d'après saint Augustin*, VS LXXXVI(1952),404-428.
- 938 *Mat.com.fr.470* (GCS XII,194-195). Ook Augustinus, *Enarr.in Ps.75,1* (CChr.SL 39,1038) identificeert Judea met de kerk: "Het ware Judea, de kerk van Christus."
- 939 *Ezech.h.XIII,4,5-14* (SC 352,428); *vide supra* p.322.
- 940 *Mat.com.ser.42* (GCS XI,84,29-30; 85,24).
- 941 *Mat.com.ser.134* (277,21-278,16).
- 942 *Mat.com.fr.25* (GCS XII,26); *Jer.h.fr.11* (GCS III,202,20-21); 58 (227,4-5); *Ezech.cat.17,21-26* (Pitra III,540); Clemens, *Strom.VII,xvi,105,4* (GCS III,74,17-18); Rufinus, *De ben.pat.I,11* (SC 140,64); II,9 (90): "confessio". Deze etymologie komt ook bij Philo voor: *Leg.all.I,80* (I,82,9); 82 (82,22-24); *De plant.134* (II,160,9-10) e.a. Zie verder: Wutz, *Onomastica Sacra* 85,88,226,242 n.l, 433,476,477,586,676,687,704,715,723,750,759,768,797,805, 821,919,981,1013,1025,1041,1056,1058,1060.
- 943 *Mat.com.ser.78* (GCS XI,186,21-187,3).
- 944 *Ps.cat.109(108),9-10* (Pitra III,222-223).
- 945 *Peri Pascha 2,3* (156); cf.49,26 (250).
- 946 *Ad Mart.33* (GCS I,28,18-19); *vide supra* p.309.
- 947 *De Princ.IV,3,7(23),189* (SC 268,368).
- 948 *Num.h.XI,4* (GCS VII,83,15-19; cf.85,3-4).
- 949 *Num.h.XVI,5* (143,20-144,8).
- 950 *Rom.com.VI,12* (Lomm.VII,70).
- 951 *Vide supra* p.321.
- 952 *Mat.com.ser.121* (GCS XI,256,18-257,2).
- 953 *Num.h.XVI,6* (GCS VII,144,19-26). Voor de eenhoorn *vide supra* p.43 en voor het exodus-motief p.309-312.
- 954 *Num.h.XIII,1* (108,16-17); *Richt.h.VI,2* (GCS VII,499,5-

- 6); 5 (503,21-22); VII,1 (505,7); 2 (505,19); *Luc.h.* XII,6 (SC 87,204).
 Zie ook: Keller, "Volk Gottes" 25-27.
- 955 *Ezech.h.* II,2,3-6 (SC 352,102); *Gen.h.* XVI,6 (SC 7bis,390-392); *Ex.h.* I,2,22-32 (SC 321,46); *Rom.com.* VII,14 (Lomm. VII,159); VIII,11 (270); *Num.h.* XVI,9 (GCS VII,152,23-24); XVII,4 (159,17); XXVIII,2 (282,14-20); *Ps.cat.* 124 (123),1 (Lomm.XIII,114); *Joz.h.* XXVI,3 (SC 71,500); *Spr.cat.* 1,1 (Lomm.XIII,219); *Mat.com.* XVII,32 (GCS X,685,6); *Openb.cat.* XXXI (37-38); Cf. Justinus, *Dial.* 135,3 (II, 286); Clemens, *Strom.* VI,xiv,108,1 (GCS II,486,3-9).
 In het Nieuwe Testament wordt de naam Israël slechts zelden (of nooit) expliciet op de kerk toegepast. Over Gal.6,16 zijn de meningen verdeeld. Cf. W. Gutbrod, 'Ἰσραήλ κατὰ', *ThWNT* III,390-391; Minear, *Images of the Church* 71-72; N.A. Dahl, *Der Name Israel*. I. Zur Auslegung von Gal.6,16, *Jud.* VI(1950),161-170 en de commentaren op Gal.6,16.
- 956 *Ps.cat.* 124(123),1 (Lomm.XIII,114).
- 957 *Joh.com.* I,i,1-7 (SC 120,56-60) over *Openb.* 7,2-5 en 14,1-5; cf. *Openb.cat.* XXXI (37-38). In *Lev.h.* XIII,4,56-61 (SC 287,214-216) ziet Origenes de twaalf stammen van het vleeselijke Israël als beeld van de redelijke natuur, die in 12 categorieën kan worden ingedeeld.
- 958 *Joh.com.* I,i,1 (SC 120,56); vide supra p.239-241.
- 959 *Ps.cat.* 61(60),6 (Lomm.XII,379).
- 960 Vide supra p.175.
- 961 *Ex.h.* I,4,13-25 (SC 321,52-54).
 Voor de identificatie van Jozef en Jezus zie: Justinus, *Dial.* 126,1 (II,246); *Ps.-Melito*, *Clavis* XIII,6 (Pitra, *Spic.Sol.* III,303).
 Vide supra p.284,307-308.
- 962 *Joz.h.* II,1 (SC 71,118).
- 963 *Num.h.* XIII,1 (GCS VII,108,1-3.16-24); vide supra p.320.
- 964 *Joh.com.* I,i(2),7 (SC 120,60); *Openb.cat.* XXXI (37-38).
- 965 *Num.h.* I,2 (GCS VII,5,1-6,8). Origenes gaat uit van de LXX-tekst: ἐκπορευόμενος ἐν δυνάμει Ἰσραήλ. In de latijnse tekst van deze preek wordt δυνάμις met virtus weergegeven.
- 966 *Ex.h.* I,5,31-33 (SC 321,58): "gij, die misschien al de genade van de doop ontvangen hebt en geteld zijt onder de kinderen Israëls en God als koning over U aanvaard hebt".
- 967 *Gen.h.* XVI,6 (SC 7bis,390-392). Zie wat over deze etymologie gezegd is op p.284.
- 968 *Ps.cat.* 103(102),7 (Pitra III,198).
- 969 *Rom.com.* VII,14 (Lomm.VII,160).
- 970 *Luc.h.* fr.42g (Ra.66) (SC 87,494); cf. *Lev.h.* XIV,2,20-60 (SC 287,230-232): voor zover iemand gelooft in Christus, is hij Israëliet, voor zover hij zondigt, is hij Egyptenaar (n.a.v. *Lev.* 24,10). Zie over deze uitspraak: Vogt, *Das Kirchenverständnis* 183-184.
- 971 *Luc.h.* XVII,4 (SC 87,254).
- 972 *Rom.com.* VII,14 (Lomm.VII,159); vide supra p.282.

- 973 *Luc.h.fr.28* (Ra.45) (SC 87,482).
 974 *Luc.h.fr.42g* (Ra.66) (494).
 975 *Mat.com.XVII,5* (GCS X,590,18-33).
 976 *Hoogl.com.III(IV)* (GCS VIII,233,18-234,7).
 977 *Rom.com.VIII,11* (Lomm.VII,270).
 978 *Ex.h.I,5,130-141* (SC 321,66).
 979 *Rom.com.VIII,10* (Lomm.VII,263); cf. Justinus, *Dial.126,1* (II,246).
 Bij Philo wordt zowel de Logos als de Wijsheid Israël genoemd, resp. in *De conf.ling.146* (II,257,4-5) en *Leg.all.I,43* (I,71,20-22).
 Israël kan ook van de engelen gezegd worden, omdat zij in waarheid God zien (cf. *Mat.18,10*); zie *Num.h.XI,4* (GCS VII,83,19-22); *Joz.h.IX,4* (SC 71,252); cf. *Joh.com.II,xxxix(25),189* (SC 120,334); *Peri Pascha 42,24-29* (236) en het commentaar op deze tekst (p.139-140). Overigens zijn de rabbijnen dikwijls juist van oordeel, dat de engelen het gezicht van God niet kunnen aanschouwen; zie Strack-Billerbeck, *Kommentar I*,783-784.
 980 *Rom.com.VIII,6* (Lomm.VII,232-233); 10 (263).
 981 *Num.h.XV,3* (GCS VII,134,15-135,7).
 982 *Ef.com.XI,2-12* (*JThS III*(1902),405); zie verder over dit burgerrecht p.366.
 983 *Ezech.h.II,2,1-12* (SC 352,102).
 984 *Ezech.cat.13,2* (Lomm.XIV,212).
 985 *Ezech.h.II,5,1-5* (SC 352,114); de hebr.tekst heeft *גִּלְגָּל*, 'muur', maar de LXX gaat uit van het hebr.woord *גִּלְגָּל*, 'kudde', dat er in de uitspraak op lijkt.
 986 *Ezech.cat.13,5* (Lomm.XIV,213).
 987 *Richt.h.VII,1* (GCS VII,505,5-10).
 988 *Richt.h.VII,2* (505,19-26).
 989 *Num.h.XVI,9* (GCS VII,151,18-152,26); cf. L. Lies, *Wort und Eucharistie bei Origenes. Zur Spiritualisierungstendenz des Eucharistieverständnisses* (ITS 1), Innsbruck-Wien-München 1978 (m.n.193-196,230,276,316,321.).
 990 *Joz.h.XXVI,3* (SC 71,500); vide supra p.244-246.
 991 *Num.h.XI,5* (GCS VII,86,20-30).
 992 Cf. Minear, *Images of the Church* 91-96.
 993 *Ezech.h.I,3,89-95* (SC 352,54); *Joz.h.VI,4* (SC 71,188); *Luc.h.XXXIV,3* (SC 87,402); *fr.71* (Ra.168) (520); cf. *Mat.com.XVI,9* (GCS X,503,20-25).
 994 Strack-Billerbeck, *Kommentar III*,573-574; K.L.Schmidt, *Jerusalem als Urbild und Abbild*, *ErJb XVIII*(1950),221-224; G.Fohrer-W.Lohse, *Σιών κτλ.*, *ThWNT VII*,324-325.
 995 Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 63-78.
 996 *Jer.h.XIX,14,48-63* (SC 238,234).
 Nautin ad loc.(235 n.2) meent ten onrechte, dat het om drie interpretaties gaat: de derde in de reeks ziet hij over het hoofd.
 997 *Jer.h.I,3,22-29* (SC 232,200); *XIX,14,32-34* (SC 238,232); *Num.h.XI,4* (GCS VII,83,22-25); *Ezech.h.XI,5,36-37* (SC 352,372); cf. Bodin, *Saint Jérôme et l'Église* 93.
 Vide supra p.309.

- 998 Lev.h.X,1,29-42 (SC 287,130); vide supra p.233-238.
 999 Hoogl.com.II (GCS VIII,113,24-114,5; cf.118,21-22);
 Hoogl.h.I,6 (SC 37bis,90).
 1000 Mat.com.XVI,16 (GCS X,530,16-531,4; cf.529,26-27).
 1001 Mat.com.XVI,15 (522,25-523,23); cf.19 (539,14-16).
 1002 Mat.com.XII,20 (115,11-15; cf.114,2-9).
 1003 Joh.com.fr.80 (GCS IV,547,19-20); Jer.h.IX,2,2-4 (SC 232,380); XIII,2,9-10 (SC 238,56); L.I(III),2,79 (314);
 L.II,1,27 (338); Ezech.h. I,3,77-79 (SC 352,52); XII,2,
 43-46 (384); Rom.com.III,5 (Lomm.VI,187); X,14 (Lomm.
 VII,421); Ps.cat.76(75),3 (Pitra III,106); 101(100),8
 (Cadiou 86); 120(119),6 (Pitra III,318); 122(121),7
 (Cadiou 121); Joz.h.XXI,2 (SC 71,436); Ezech.cat.17,21-
 26 (Pitra III,540); Hoogl. com.II (GCS VIII,119,6; 121,
 7-8); cf.Bodin, *Saint Jérôme et l'Église* 57,92.
 De etymologie gaat terug op יְרוּשָׁלַיִם en שְׁלוֹם. Zie verder:
 Wutz, *Onomastica Sacra* 109,110,156,238,255,256,585,706,
 708,715,724,797,803,973,1023,1045,1059,1068; cf.771,815,
 825,845.
 In Luc.h.fr.44 (Ra,72) (SC 87,496) wordt de etymologie
 ὁρασις ὑψίστου gegeven: een reden om aan de authenti-
 citeit van dit gedeelte van het fragment te twijfelen.
 1004 Philo, *De somn.*II,250 (III,298,21-22).
 1005 Clemens, *Strom.*I,v,29,4 (GCS II,18,18-19).
 1006 De Or.XV,3 (GCS II,335,7-8); Ezech.h.XI,4,40-42 (SC
 352,368); cf.Bodin, op.cit.31 ("Cette typologie de l'
 Église a un axe: c'est Jérusalem qui est un type con-
 stant de l'Église."),33,57,91-93,111,262,342.
 1007 Jer.h.IX,2,1-5 (SC 232,380); cf.Bodin, op.cit.92.
 1008 Ezech.h.I,3,77-79 (SC 352,52) met een verwijzing naar
 Ef.2,14, evenals in Joz.h.XXI,2 (SC 71,436).
 1009 Rom.com.III,5 (Lomm.VI,186-187).
 1010 Rom.com.X,14 (Lomm.VII,421).
 1011 Joh.com.X,xxiii(16),132 (SC 157,466); cf.Luc.h.XXXVIII,3
 (SC 87,444).
 1012 Jer.h.fr.48 (GCS III,222,7-9); Joh.com.XIII,xiii,84 (SC
 222,74-76); cf.Bodin, op.cit.93.
 1013 Joh.com.XIII,xiii,84 (SC 222,76) n.a.v. Joh.4,21.
 1014 Jer.h.fr.22 (GCS III,209,12-13); Ezech.h.VI,4,5-11 (SC
 352,220).
 1015 Jer.h.V,15,14-24 (SC 232,320).
 1016 Hoogl.com.II (GCS VIII,119,5-8); cf.Bodin, op.cit.37.
 1017 Ezech.h.VI,4,5-58 (SC 352,220-224); cf.Bodin, op.cit.
 342.
 1018 Ezech.h.VI,5,1-26 (224-226); cf. Ezech.cat. (Lomm.XIV,
 86).
 1019 Joh.com.I,vii(9),40-42 (SC 120,82); cf.Blanc, *Le baptême
 d'après Origène* 117-118.
 1020 Jes.h.VIII,1 (GCS VIII,286,8-10).
 1021 Ezech.h.VII,5,12-17 (SC 352,262); cf.Bodin, op.cit. 93,
 344.
 Vide supra p.123,142.
 1022 Mat.com.ser.28 (GCS XI,52,24-53,5).

- 1023 *Mat.com.XVI*,21 (GCS X,547,21-31); cf.Vogt, *Das Kirchenverständnis* 251-252.
- 1024 *Joz.h.XXI*,1 (SC 71,430-432) n.a.v.Joz.15,63.
- 1025 *Joz.h.XXI*,1-2 (432-434); cf.Wutz, *Onomastica Sacra* 79, 147,297,839,924 n.,981: afgeleid van בָּבֶל .
Vide *infra* p.354.
- 1026 *Jer.h.L.II*,1,31-40 (SC 238,338); cf.Bodin, *op.cit.*57.
- 1027 *Joh.com.X*,xxiii(16),132 (SC 157,466).
- 1028 *Jer.h.I*,3,22-29 (SC 232,200); *XIX*,14,54-63 (SC 238,234); *fr.48* (GCS III,222,7-14); *Ezech.h.I*,3,77-83 (SC 352,52-54); cf.Bodin, *op.cit.*93.
Voor Nebukadrezar als type van de Duivel vide *supra* p. 309,349.
- 1029 *Ezech.h.XII*,2,15-30 (SC 352,382-384); cf.*Ezech.cat.* (Lomm.XIV,154).
- 1030 *Jer.h.fr.64* (GCS III,229,22-29).
- 1031 Vogt, *Das Kirchenverständnis* 141.
- 1032 *Ezech.h.V*,4,6-11 (SC 352,200), 26-43 (202).
- 1033 *Ezech.h.V*,4,11-16 (200-202); cf.*De Or.XXVIII*,4 (GCS II, 377,17-21).
- 1034 *Ezech.h.V*,4,21-25 (202).
- 1035 *Ezech.h.V*,3,9-11 (198); cf.*XII*,1,37-61 (380-382); *Ex.h.VIII*,4,72-79 (SC 321,258).
- 1036 *Ezech.h.V*,3,17-23 (198); cf.4,1-6 (200).
- 1037 *Luc.h.XXXVIII*,3 (SC 87,444) n.a.v.Luc.19,41-44.
Vergelijk Vogt, *Das Kirchenverständnis* 252 en 255 en onze visie op p.132-133.
- 1038 *Ezech.h.X*,2,23-40 (SC 352,334).
- 1039 *Rom.com.III*,2 (Lomm.VI,179) n.a.v. *Ezech.16*,51-52.
- 1040 *Joh.com.X*,xlii(26),291-296 (SC 157,560-564); cf.Bodin, *Saint Jérôme et l'Église* 93.
- 1041 *Jer.h.fr.48* (GCS III,222,14-22).
- 1042 *Ezech.h.I*,3,83-88 (SC 352,54); cf.*Jer.h.L.I(III)*,2,69-83 (SC 238,314-316).
Zie ook: O.Rousseau, *Quelques textes patristiques sur la Jérusalem céleste*, VS LXXXVI(1952),387-388.
Voor 'Ezra' = 'adiutorium' zie Wutz, *Onomastica Sacra* 973.
- 1043 *Jer.h.IX*,2,1-5 (SC 232,380); vide *supra* p.349-350.
- 1044 *Joh.com.X*,xxviii(18),174 (SC 157,488); *Klaagl.com.fr.8* (GCS III,238,2-3); 21(244,26-28); 27(247,26-27); *Ezech.h.X*,3,34-42 (SC 352,340); *Ps.cat.101*(100),8 (Cadiou 86); 122(121),3 (Lomm.XIII,111); 135 (134),21 (133); *Jer.h.XIII*,2,1-10 (SC 238,56); *Ezech. cat.* (Lomm.XIV,83) en *Klaagl.com.fr.20* (GCS III,244,9-11), als dit fragment aan Origenes mag worden toegeschreven.
Voor Hieronymus zie: Bodin, *op.cit.*94-95,343.
- 1045 *Joh.com.X*,xxviii(18),174 (SC 157,488-490).
- 1046 *Klaagl.com.fr.21* (GCS III,244,26-28).
- 1047 *Jer.h.L.I(III)*,6 (SC 238,334); elke ziel, die vijandig is aan Jerusalem, is een Babel: *Jer.h.L.I(III)*,2,69-83 (SC 238,314-316).
- 1048 *Jer.h.L.II*,11,19-29 (SC 238,360).
- 1049 *Joz.h.XXI*,2 (SC 71,436-438); cf.*Ezech.h.XII*,2,43-46 (SC

- 352,384).
- 1050 Jer.h.XIII,2,1-19 (SC 238,56-58); cf.Joz.h.XXI,2 (SC 71,436).
- Voor de Jebusieten *vide supra* p.351.
- Origenes wil niet zeggen, dat er geen vergeving meer mogelijk is. Poschmann, *Paenitentia secunda* 427-435 en Vogt, *Das Kirchenverständnis* 155-159 menen, dat Origenes geen onvergeeflijke zonden kent. G.Rauschen, *Eucharistie und Busssakrament in den ersten sechs Jahrhunderten der Kirche*, Freiburg i.B. 1908,128-130 meent echter, dat voor afval van het geloof geen vergeving bestaat.
- 1051 Luc.h.XXXVIII,3 (SC 87,444).
- 1052 Ezech.h.VI,8,55-57 (SC 352,236); cf.VIII,3,1-47 (288-290).
- Over de ontrouwe ziel als over het hoererende Jerusalem uit Ezech.16 *vide supra* p.123-124.
- 1053 Joz.h.XXI,2 (SC 71,436-438).
- 1054 Ps.cat.76(75),2-3 (Lomm.XIII,14-15).
- 1055 Rom.com.III,5 (Lomm.VI,187).
- 1056 Ex.h.VIII,1,21-27 (SC 321,240-242).
- De Lubac ad loc. (SC 16,186) merkt op, dat uit heel deze passage blijkt, hoe sterk het christendom als bevrijding werd gezien en hij verwijst naar de begrippen *παρρησία* en *ἐλευθερία* bij Paulus. Cf.*Hoogl.com.II* (GCS VIII,131,6-9): Paulus zegt, dat ieder, die door het geloof van Christus de vrijheid krijgt, zoon van de vrije is (cf. Gal.4,31; 5,1), d.w.z. van het hemelse Jerusalem.
- 1057 *Hoogl.com.prol.* (85,19-20); cf. Clemens, *Strom.IV,xxvi*, 172,2-3 (GCS II,324,24-325,5).
- 1058 Jer.h.V,13,1-13 (SC 232,310).
- 1059 Ps.cat.125(124),1 (Lomm.XIII,117).
- 1060 *Vide supra* p.322-326.
- 1061 Num.h.XXVI,7 (GCS VII,255,2-6).
- 1062 Lev.h.X,1,33 (SC 287,130).
- 1063 Mat.com.XII,20 (GCS X,113,6-115,15); Mat.com.fr.365,60-73 (GCS XII,157).
- 1064 Joh.com.X,xxix(18),182 (SC 157,492-494).
- 1065 Num.h.VII,5 (GCS VII,46,25-47,19).
- Cf.Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 69,76 e.a. over het woordje 'hemels' ('céleste').
- 1066 Mat.com.fr.300 (GCS XII,134) n.a.v.Mat.13,30.
- 1067 *Hoogl.com.II* (GCS VIII,121,5-12).
- 1068 Joh.com.XIII,xiii,84-85 (SC 222,74-76); xvi,99-100 (82-84); cf.Vogt, *Das Kirchenverständnis* 89-90,315.
- Vide supra* p.248-249.
- 1069 Joz.h.XXIII,4 (SC 71,462-466); cf.C.Cels.VII,28-31 (SC 150,76-84).
- 1070 Num.h.XXVIII,2 (GCS VII,282,14-20) e.a.
- Vide supra* p.351.
- 1071 Ps.cat.149,4 (Lomm.XIII,161).
- 1072 Num.h.XXVIII,4 (GCS VII,284,28-31).
- 1073 Ps.cat.125(124),1 (Pitra III,322).
- 1074 Zie voor het vervolg ook Chênevert, *op.cit.*63-71.
- 1075 *Vide supra* p.104.

- 1076 Num.h.III,3 (GCS VII,17,6-27); cf.Vogt, op.cit.98-99,209-210.
Vide supra p.250-251.
- 1077 De Princ.II,11,3,87-97 (SC 252,400).
Cf.Chênevert, op.cit.69; Vogt, op.cit.84-85 en vide supra p.271-272.
- 1078 Clemens, Ecl.proph.57,5 (GCS III,154,8-13).
- 1079 De Princ.III,6,9,266-279 (SC 268,252-254) en de noten ad loc. (SC 269,147 n.50 -150 n.57).
- 1080 Luc.h.VII,8 (SC 87,162); cf.Lev.h.I,3,19-24 (SC 286,76); Hoogl.com.prol.(GCS VIII,84,12-21); Rom.com.VII,5 (Lomm.VII,106); VIII,4 (210); Mat.com.ser.12(GCS XI,23,15-20).
- 1081 Rom.com.VII,5 (Lomm.VII,106); VIII,4 (210); cf.Num.h.III,3 (GCS VII,16,4-27); 4 (18,25-19,17); Mat.com.ser.12 (GCS XI,23,15-20).
Zie Vogt, op.cit.223.
- 1082 Rom.com.VIII,4 (Lomm.VII,210); Luc.h.XVII,10(SC 87,262).
- 1083 Cf.Num.h.II,2 (GCS VII,12,31-13,2).
- 1084 Lev.h.I,3,19-33 (SC 286,76-78).
- 1085 Hoogl.com.prol. (GCS VIII,84,12-85,1).
- 1086 Joh.com.XIII,xiii,81 (SC 222,74); Jes.h.VII,2 (GCS VIII,281,8-9); Jer.h.V,16,19-21 (SC 232,322); L.I(III), 6,14 (SC 238,332); fr.32 (GCS III,215,22); Ps.cat.9,12 (Lomm.XII,21); 48,12 (47,11) (337); 65,2 (64,1) (389); 65(64), 2 (Pitra III,73); 76(75),3 (106); 99(98),2 (189); cf.133 (132),3 (Lomm.XIII, 130) en Klaagl.com.fr.14 (GCS III,241,2-3) en 19 (242,29), die mij beide gezien het woordgebruik niet van Origenes lijken.
Cf.Wutz, Onomastica Sacra 81,96,120,175,187 n.1,193,194, 312,408,409,706,772,799,803,815,831,841,941,991,1045 n, 1061.
- 1087 Ps.cat.9,12(11) (Lomm.XII,21); cf.76(75),3 (Pitra III, 106).
- 1088 Ps.cat.44,12(43,11) (Lomm.XII,322); 65(64),2 (Pitra III, 73).
- 1089 Joh.com.XIII,xiii,83-84 (SC 222,74-76).
Voor de geestelijke eredienst vide supra p.244-251, 259-263.
- 1090 Ps.cat.99(98),2 (Pitra III,189); cf.133(132),3 (Lomm.XIII,130): "de bergen van Sion zijn de heiligen, die het hogere zien...".
- 1091 Ezech.h.IX,1,83-101 (SC 352,300); vide supra p.169.
Samaria staat bij Origenes vaker voor ketterij, zie: Joh.com.XIII,xiii,81 (SC 222,72); lii(51),343 (222-224); Jes.h.VIII,1 (GCS VIII,286,8-10); Ezech.h.X,2,32 (SC 352,334); 3,36 (340); anders echter Joh.com.XX,xxxv(28), 318-321 (SC 290,312-314); Luc.h.XXXIV,3 (SC 87,402-404); 5 (406); fr.71 (Ra.168) (520), waar Christus de barmhartige Samaritaan is.
- 1092 Ps.cat.48,12 (47,11) (Lomm.XIII,337).
Cf.Vogt, Das Kirchenverständnis 291-292 en E.Früchtel, Origenes interpres aut dogmatistes?, StPatr XVII,2, Oxford 1982, 882-883.
- 1093 Jer.h.V,16,19-40 (SC 232,322-324).

- 1094 *Ps.cat.* 48(47),3 (Pitra III,46).
- 1095 *Jer.h.L.I(III)*,6,1-16 (SC 238,332); cf.fr.32 (GCS III, 215,19-23).
- 1096 *Ps.cat.*102(101),16-17 (Pitra III,195-196).
- 1097 *Ps.cat.*149,2 (Lomm.XIII,160).
- 1098 *Ps.cat.*125(124),1 (Cadiou 123).
- 1099 *Ps.cat.*99(98),2 (Pitra III,189).
- 1100 Vogt, *op.cit.*320.
- 1101 *Ps.cat.*65,2 (64,1) (Lomm.XII,389); cf.99(98),2 (Pitra III,189).
In *Ps.cat.*65(64),2 (Pitra III,73), een scholion dat ook op naam van Origenes staat, wordt een andere uitleg gegeven: alleen in Sion, d.w.z. in σκοπευτήριον en ἀρετή, past een hymne aan God, d.i. "in de kerkelijke poorten van de dochter van Sion, de kerk".
- 1102 Vide supra p.356.
Origenes spreekt over een νοητὴ καὶ ἐπουράνιος Σιών ook in *Ps.cat.*9,12(11) (Lomm.XII,21) en *Num.h.XXVIII*,2 (GCS VII,282,13-14).
- 1103 Vide supra p.340-341.
- 1104 *idem* 343-344.
- 1105 *idem* 342-343.
- 1106 *idem* 343.
- 1107 *idem* 344-348.
- 1108 *idem* 345-346.
- 1109 *idem* 346-347; cf.341,343,345.
- 1110 *idem* 346; cf.269,345.
- 1111 *idem* 347; cf.Minear, *Images of the Church* 71-72.
- 1112 *idem* 348-349.
- 1113 *idem* 349.
- 1114 *idem* 349, 350-353.
- 1115 *idem* 349-350.
Terecht wijst Schmidt, *Die Polis* 83 tegenover Völker op ἡ ὁρασις τῆς εἰρήνης als wezenskenmerk van de kerk.
- 1116 *idem* 350; cf.245-246.
- 1117 *idem* 353-354; cf.350.
- 1118 *idem* 354; cf.348-349.
- 1119 *idem* 355.
- 1120 *idem* 355-357.
- 1121 *idem* 354.
- 1122 *idem* 357-358.
- 1123 *idem* 340-341.
- 1124 *idem* 346-347.
- 1125 *idem* 350.
- 1126 *idem* 358.
- 1127 *idem* 345-346; cf.355.
- 1128 *idem* 355; cf.346.
- 1129 *idem* 342, 346-347, 350, 355, 358.
- 1130 *idem* 342.
- 1131 *idem* 346-347.
- 1132 *idem* 341.
- 1133 *idem* 342-343.
- 1134 *idem* 344.
- 1135 *idem* 347-348.

- 1136 *idem* 349, 350-351.
 1137 *idem* 351.
 1138 *Joh.com.VI,xlii*(25),218-220 (SC 157,296); *Ezech.h.XIII,4,25-28* (SC 352,428-430); *Ps.cat.78*(77),44 (Pitra III, 124); *Hoogl.com.III* (GCS VIII,221,4-10).
 1139 *Hoogl.com.III* (221,4-10). *Joh.4,14* wordt (in combinatie met 7,38) ook geciteerd in *Ezech.h.XIII,4,30-35* (SC 352, 430).
 1140 *Joh.com.VI,xlviii*(29),249 (SC 157,318).
 1141 *ibid.*, *Ezech.h.XIII,4,15-51* (SC 352,428-430).
 1142 *Joz.h.XIX,4* (SC 71,400).
 1143 *Num.h.XXVI,7* (GCS VII,254,22-23); cf.*Joz.h.XIX,4* (SC 71, 400-402).
 Philo, *De somn.II,246-248* (III,298,3-13) ziet de stad uit Ps.46 enerzijds als de wereld, maar anderzijds ook als de ziel; cf.Schmidt, *Die Polis* 84-94.
 1144 *Num.h.XVII,4* (GCS VII,161,4-12).
 1145 *Vide infra* p.363-364.
 1146 *Joh.com.XXVIII,xxiv*(19),211-221 (GCS IV,420,4-421,15).
 1147 *Rom.com.VIII,7* (Lomm.VII,241-242); cf.*Jes.h.VIII,2* (GCS VIII,287,26-27).
 Clemens, *Paed.II,xii,119,1-2* (GCS I,228,10-17) en Ps.-Cyprianus, *De Pascha* 17 (CSEL 3,3,264,17) vergelijken de kerk ook met een stad uit geheiligde stenen gebouwd.
 1148 *De Princ.IV,2,1*(8),6-10(grieks),9-15(latijn) (SC 268, 292-294).
 1149 *Jer.h.IX,2,1-5* (SC 232,380); *vide supra* p.349-350.
 1150 *Jer.h.V,16,11-18* (SC 232,322). In Ps.18,30 staat (ook in LXX) "met mijn God spring ik over een muur". Maakte Origenes gebruik van een andere vertaling? Of had hij Zach. 2,5 (2,9 LXX) in gedachten?
 Cf.Clemens, *Strom.IV,xxvi,172,2* (GCS II,324,28-325,1): "de kerk ... een stad op aarde, die niet belegerd en niet getyranniseerd kan worden" en *Paed.II,viii,65,1* (GCS I,196,26-27), waar de kerk "de stad der waarheid" genoemd wordt.
 In *Hoogl.com.III*(IV) (GCS VIII,240,1-8) spreekt Origenes over "de muren van het Evangelie" en in *Lev.h.XV,2,54-55* (SC 287,256) over "het geloof, dat omgeven is door de muur van het kerkelijke en apostolische dogma". In *Jer.h.fr.30* (GCS III,214,13-19) wordt de heilige een muur van staal genoemd, die in de hand des Heren ongedeerd blijft.
 1151 *Jer.h.V,16,23-28* (SC 232,322-324); 17,25-32 (326).
 1152 *Jer.h.V,17,20-25* (326).
 1153 *Jer.h.V,16,19-40* (322-324); *vide supra* p.358.
 1154 *Ezech.h.XII,2,21-30* (SC 352,382-384).
 1155 *Jes.h.VIII,2* (GCS VIII,287,25-288,2).
 1156 *Joz.h.VIII,7* (SC 71,236) n.a.v. Ps.101,8.
 1157 *Ps.cat.48,7*(47,6) (Cadiou 80); *vide supra* p.142-147,23-26.
 1158 *Mat.com.ser.79* (GCS XI,190,12-13).
 1159 *Rom.com.X,42* (Lomm.VII,452); *vide supra* p.176-179.
 1160 *Num.h.XI,4* (GCS VII,85,8-15).
 1161 *Mat.com.XVII,32* (GCS X,679,28-681,16) latijn; *vide supra*

- p.126.
- 1162 *Ex.h.*XI,6,13-29 (SC 321,342-344).
- 1163 *C.Cels.*III,29,20-25 (SC 136,70); cf.*Batiffol, L'Église naissante* 387-388; Vogt, *Das Kirchenverständnis* 229-230.
- 1164 *C.Cels.*VIII,75,2-3 (SC 150,350).
- 1165 *C.Cels.*VIII,75,12-13 (350). Origenes gebruikt voor de kerk niet vaak het woord *παρῖς*; zie nog *Ps.38(37) h.I,6* (Lomm.XII,256): iemand, die in zonde gevallen is, is "uit zijn vaderland, de kerk, gevallen".
- 1166 *C.Cels.*III,29,25 (SC 136,70); 30,11-12 (72); cf.o.a. *Diogn.*V,5 (SC 33bis,62); 9 (62-64); 1 *Clem. inscr.* (SC 167,98); *Polycarpus, Phil. inscr.* (SC 10,202). Voor het begrip *παροικεῖν* vide supra p.219-224.
- 1167 *C.Cels.*III,29,17-22 (SC 136,70); cf.*Schmidt, Die Polis* 74-76.
- 1168 *C.Cels.*III,29,26-28 (70); cf.v.*Harnack, Die Mission* 226-232, 269-270.
- 1169 *C.Cels.*III,30 (72). Ten onrechte veronderstelt Weltin, Origen's "Church" 1019-1020, dat met de *βουλευταί* de "lay teachers" bedoeld zijn. Het zijn de leden van de *Βουλή*, d.w.z. van het presbyterium. Cf.Vogt, *Das Kirchenverständnis* 229 n.73.
- 1170 *C.Cels.*VIII,75,16-27 (SC 150,350-352).
- 1171 *C.Cels.*VIII,74,6-12 (348-350); cf. Marrou in zijn commentaar op de brief aan Diognetus (SC 33bis,158-166).
- 1172 v.*Harnack, Lehrbuch* I,414-415, 697 n.1; R.Frick, *Die Geschichte des Reich-Gottes-Gedankens in der alten Kirche bis zu Origenes und Augustin* (BZNW 6), Giessen 1928,103-104.
- 1173 *Joz.h.*VIII,7 (SC 71,236-238); vide supra p.362. Cf.de Lubac, *Histoire et Esprit* 164-165.
- 1174 *Joz.h.*XIX,4 (400-402); cf.*Ps.cat.*76(75),3 (*Pitra* III, 106); *De Princ.*III,1,19(18),584-593(grieks), 793-803 (latijn) (SC 268,116).
- 1175 *Jer.h.*fr.58 (GCS III,227,7-11).
- 1176 *De Or.*XXV,1 (GCS II,357,3-5).
- 1177 *Jer.h.*fr.51 (GCS III,224,4-9).
- 1178 *Gen.h.*IX,3,55-59 (SC 7bis,250).
- 1179 *Num.h.*XIII,1 (GCS VII,108,19-24).
- 1180 *Num.h.*XVIII,4 (175,30-176,12); *Hoogl.com.*III(IV) (GCS VIII,230,1-6).
- 1181 *Ezech.h.*VI,8,16-19 (SC 352,234).
- 1182 *Mat.com.*XVII,23 (GCS X,648,7-22).
- 1183 *Ezech.cat.*16,7 (Lomm.XIV,90); cf.v.*Harnack, Der kirchengeschichtliche Ertrag* II,60-63.
- 1184 *Mat.com.ser.*35 (GCS XI,67,4-26). Zie wat gezegd werd over Sihon op p.320.
- 1185 *Mat.com.*XVII,23 (GCS X,648,5-25).
- 1186 *Joz.h.*XX,5 (SC 71,422).
- 1187 *Ps.cat.*139(138),20 (*Pitra* III,345-346) n.a.v. *Mat.*10,23.
- 1188 *Num.h.*XXVI,7 (GCS VII,255,2-5); zie behalve *Hebr.*12,22 ook 13,14 en 11,10.
- 1189 *Ps.*39(38) *h.*II,1 (Lomm.XII,292) n.a.v. *Ps.*39,7 en 73,20.

- Zie over deze hemelse stad ook Hermas, *Sim.*I,50,1-9 (SC 53,210-212); Clemens, *Strom.*IV,xxvi,172,2 (GCS II,324,24-325,2).
- 1190 *Ps.cat.*68(67),4-5 (Lomm.XII,403).
- 1191 *Mat.com.*XII,20 (GCS X,114,9-29).
- 1192 *Mat.com.ser.*139 (GCS XI,287,27-288,27); Cf.Hieronymus, *Ep.ad Hedybiam* 120,8,2 (Labourt VI,141).
In *Mat.com.ser.*140 (292,16-27) wordt een morele exegese gegeven. Daar wordt de heilige stad verklaard met "(d.i. de kerk)". In het verband is deze opmerking niet functioneel. Het kan daarom een latere toevoeging zijn.
- 1193 *Mat.com.*XV,25 (GCS X,425,6-27); vide *supra* p.267.
- 1194 *C.Cels.*V,43,15-18 (SC 147,126).
- 1195 *Ps.cat.*100(99),3-4 (Pitra III,190-191).
Hermas, *Sim.*IX,89(12),1 (SC 53,316) en 6 (318) noemt de Zoon van God een poort, want alleen door Hem is er toegang tot de Heer; cf.*Joh.*10,7; zie ook *Num.h.*XXV,6 (GCS VII,242,19-21).
- 1196 *Ps.cat.*147,13(2) (Pitra III,359-360).
- 1197 *Ps.cat.*45(44),9-10 (Pitra III,41); ook Hermas, *Vis.*III,11,3 (SC 53,106) en *Sim.*IX,13,1 (318) vinden we de kerk als *πύργος*.
Cf.Vielhauer, *Oikodome* 147-149.
- 1198 *Ps.cat.*45(44),9-10 (Pitra III,42).
- 1199 Zie o.a. Schmidt, *Die Polis* 14-15; v.Roon, *De brief van Paulus aan de Epheziërs* 76-77; anders Schlier, *Der Brief an die Epheser* 140-141, die onder "de heiligen" engelen verstaat.
Cf.Clemens, *Strom.*II,xix,100,1 (GCS II,167,17-19): "medeburger ... van de rechtvaardigen van weleer, die ten tijde van de Wet en vóór de Wet op wettige wijze hebben geleefd".
- 1200 *Ef.com.*XII,31-46 (*JThS* III(1902),407); XI,2-12 (405); vide *supra* p.347.
- 1201 *Joh.com.*XIX,xx(5),134 (SC 290,126-128).
Clemens zegt in *Protr.*X,92,3 (GCS I,68,3-4): "wie jaagt de duisternis na, als hij burger van de hemel kan zijn?"; cf.*Paed.*I,vi,45,2 (117,4).
- 1202 *Rom.com.*I,7 (Lomm.VI,31).
- 1203 Clemens, *Paed.*II,v,45,1 (GCS I,184,29); 2 (185,5-6); III,iii,19,3 (247,29-30); cf.III,xii,91,3 (286,15-16), waar het zijn oorspronkelijke politieke betekenis heeft.
- 1204 Clemens, *Strom.*III,v,43,1 (GCS II,215,30-31); cf.vi,52,2 (220,7): *πολιτεία καὶ βίος*.
- 1205 *1 Cor.h.*IX,25-26 (*JThS* IX(1908),239); XV,50-51 (245); Clemens, *Paed.*I,viii,65,3 (GCS I,128,22); *Strom.*I,i,4,3 (GCS II,5,5-6); expliciet echter: *Paed.*I,x,95,2 (GCS I,146,28): *Χριστιανῶν...πολιτεία*; *Strom.*IV,xviii,113,5 (GCS II,298,13-14): *ἡ κατὰ Χριστὸν ἀγαπητικὴ ἡμῶν...πολιτεία*; *Paed.*I,xii,98,3 (GCS I,149,6-7): *τὴν πολιτείαν ἔχοντες τοῦ κυρίου*.
- 1206 *Ef.com.*XXXVI,19 (*JThS* III(1902),575); cf.*Mart.Polyc.* XIII, (SC 10,260).
- 1207 *Ps.cat.*107(106),4 (Pitra III,215); cf.Clemens, *Quis di-*

- ves salv.1,5 (GCS III,160,15-16): <ή> πολιτεία διαθέσεως χρηστικῆς. Een veel voorkomende combinatie bij Clemens is die met ὁρθός: Paed.I,xii,100,2 (GCS I,150,10); Strom. I,xviii,179,3 (GCS II,110,6); II,ii,5,3 (115,18); III, vi,46,2 (217,16); xv,99,1 (241,24); IV, xii,85,3 (286,2); VII,vi,34,2 (GCS III,26,22); vii.38,2 (29,24).
- 1208 Jer.h.XVI,4,49 (SC 238,142).
- 1209 Klaagl.com.fr.102 (GCS III,272,5-6); cf.Clemens, Paed. I,xii,98,3 (GCS I,149,4).
In Ps.cat.87(86),7 (Pitra III,151) op naam van Origenes wordt gezegd: 'H γὰρ ἐν οὐρανῷ πολιτεία πάσας ἀδυνμίας κεχώρισται.
- 1210 Luc.h.fr.77 (Ra.185) (SC 87,530); Hoogl.com.I (GCS VIII, 98,28-31)(Procop.); ook ἡ κατὰ τὸ εὐαγγέλιον πολιτεία in 1 Cor.h. XLIII,33 (JThS IX(1908),513); Ps.cat.24(23), 1 (Lomm.XII, 96) en Clemens, Strom.III,xii,82,4 (GCS II, 233,28).
- 1211 Hoogl.cat.4,11 (Procop.) (Lomm.XV,96).
- 1212 Ps.cat.118(117),7 (Pitra III,242).
- 1213 Ps.cat.74(73),8 (Pitra III,98); 144(143),12 (353).
- 1214 Mat.com.XII,10 (GCS X,86,5-7).
- 1215 Luc.h.fr.77 (Ra.185) (SC 87,530);cf.Eusebius, Dem. evang. IV,xvii,1-4 (GCS 23,195,25-196,19): Jezus is vergeleken met Mozes leider van een andere, sterkere πολιτεία.
- 1216 Clemens, Strom.II,ii,5,3 (GCS II,115,18); III,xv,99,1 (241,24); VII,vii,35,3 (GCS III,27,18).
- 1217 Ps.cat.112(111),1 (Pitra III,231); 118(117),7 (242); cf.Tatianus, Orat.42,1 (43).
- 1218 Luc.h.VIII (GCS IX,48,11-14), grieks. Clemens, Paed.III, xi,81,2 (GCS I,281,3-4) zegt met een toespeling op Phil. 1,27: "Als wij ook tot het koninkrijk van God geroepen zijn, laten we ons het koninkrijk waardig gedragen door God en de naaste lief te hebben." Cf.1 Clem. XXI,1 (SC 167,136); Polycarpus, Phil.V,2 (SC 10,210).
- 1219 Jer.h.IX,3,32-33 (SC 232,386). In Ps.cat.18,15-16 (17, 14-15) (Lomm.XII,60) is ook sprake van "degenen die zich gedragen naar (de bedoeling van) Christus". Op grond van het woordgebruik van dit scholion (ἵνα θεωρηθῇ ἡ ἀγία τριὰς; ἑξίς; διὰθεσίς) kan de vraag gesteld worden of (heel) dit scholion aan Origenes moet worden toegeschreven. Cf.1 Clem.III,4 (SC 167,104): "zich gedragen op een wijze, die bij Christus past". Clemens, Paed. III,xi,67, 1 (GCS I,273,18) en Strom.III,iv,31,1 (GCS II,210,7-8) spreekt liever over "zich gedragen κατὰ θεόν of in Paed. II,x,112,2 (GCS I,224,18) "... θεῷ".
- 1220 Lev.cat.11,3 (Lomm.IX,166); Clemens, Strom.VII,xiv,88,7 (GCS III,63,18); cf.1 Clem.VI,1 (SC 167,108): "ὁσίως πολιτεύεσθαι".
- 1221 Ps.cat.38(37),11 (Pitra III,22); Clemens, Paed.II,viii, 73,2 (GCS I,202,7); Hermas, Sim.V,59(6),6 (SC 53,238); 1 Clem.XLIV,6 (SC 167,174).
- 1222 Mat.com.XVII,24 (GCS X,652,8-20).
- 1223 Jer.h.XVII,4,40-45 (SC 238,168).

- 1224 *Ps.cat.*119(118),51 (SC 189,272); cf.*Philo, De decal.*14 (IV,271,18); *De spec.leg.*IV,226 (V,262,11-12); *De virt.* 161 (316,14-15); *De praem.*4 (337,4).
- 1225 *Ps.cat.*105(104),35 (*Pitra* III,209); Clemens, *Strom.*I, xxvii,174,2 (GCS II,108,7-8); 4 *Macc.*2,8 en 23. Anders dan Schmidt, *Die Polis* 45 meen ik niet, dat πολιτεύεσθαι door de combinatie met νόμος een politieke betekenis krijgt.
- 1226 *Ps.cat.*65(64),3 (*Pitra* III,74); cf.Clemens, *Strom.*III, vi,46,3 (GCS II,217,18-19): σώματι πολιτεύονται, ἀλλ'οὐ πνεύματι.
- 1227 *Ps.cat.*97(96),2 (*Pitra* III,185); cf.Clemens, *Strom.*I, xxv,166,2 (GCS II,104,2-3): πολιτεύεσθαι ὁρθῶς. Zo ook Philo, *In Flaccum* 81 (VI,135,2).
- 1228 1 *Cor.h.*XXXIII,3 (*JThS* IX(1908),500).
- 1229 1 *Cor.h.*XLIV,6-10 (514); Clemens, *Strom.*IV,iv,15,4 (GCS II,255,21) spreekt zo van "zich gedragen volgens het richtsnoer van het Evangelie".
- 1230 *Ps.cat.*119(118),97 (SC 189,344); cf. de noot ad loc. (SC 190,684-685).
- 1231 Schmidt, *Die Polis* 15-19 en Jerusalem als Urbild 210-211 wil aan πολιτεύεσθαι in de vroege kerk meer een politieke betekenis geven en ziet wel verband met de hemelse πόλις (cf.231).
- 1232 *C.Cels.*VIII,5,26-31 (SC 150,188). Clemens, *Paed.*III,xii, 99,1 (GCS I,290,7-8); *Strom.*IV,iii,12,6 (GCS II,254,3-5) zinspeelt zo eveneens op Phil.3,20.
- 1233 Zie o.a. *Joh.com.*II,v(4),47 (SC 120,236); *Ps.cat.*89(88), 2-3 (*Pitra* III,156); *Hoogl.cat.*5,5-6(Procop.) (Lomm.XV, 98); *Mat. com.*XV,27 (GCS X,432,2-3); *Mat.com.ser.*51 (GCS XI,115, 13).
Over Phil.3,20 zie o.a. Schmidt, *Die Polis* 19-24,66,76-77.
- 1234 *De Or.*XXII,5 (GCS II,349,20-23); XXVI,5 (362,4-18); *Ps.* 39(38) h.I,11 (Lomm.XII,290); *Jer.h.fr.*36 (GCS III,217, 12-15); *Gen.h.*II,6,36-38 (SC 7bis,108); *Ps.cat.*16(15),3-4 (Lomm.XII,42); 119(118),89 (SC 189,332); *Lev.h.* XV,2, 39-45 (SC 287,254); *Rom.com.*II,4 (Lomm.VI,76); IX, 40 (Lomm.VII,352); 1 *Sam.h.*I,9,49-51 (SC 328,128-130); cf. *Diogn.*V,9 (SC 33bis,62-64); Clemens, *Strom.*IV,iii,12, 6 (GCS II,254,4-5), maar ook Philo, *De conf.ling.*78 (II, 244,11-17).
Zie ook het beeld van de twee steden bij Hermas, *Sim.*I, 1-6 (SC 53,210-212).
- 1235 Cf.Schmidt, Jerusalem als Urbild 209.
Tertullianus vertaalt het met 'municipatus': *De cor.* XIII,4 (CChr.SL 2,1061); *Adv.Marc.*III,24,3 (CChr.SL 1, 542); V,20,7 (725); *De res.*XLVII,15(CChr.SL 2,986).
- 1236 *De Or.*XXVI,5 (GCS II,362,7-12).
- 1237 *Ps.*39(38) h.I,11 (Lomm.XII,290).
- 1238 *Gen.h.*II,6,36-38 (SC 7bis,108).
- 1239 *Num.h.*VII,5 (GCS VII,45,22-24).
- 1240 *Gen.h.*I,2,21-28 (SC 7bis,28); cf.*Jer.h.*VIII,2,21-26 (SC 232,358-360); L.II,9,4-14 (SC 238,356); *Mat.com.ser.*54

- (GCS XI,123,4-6).
- 1241 Gen.h.I,13,26-28 (58).
- 1242 Lev.h.II,5,15-27 (SC 286,114).
- 1243 Rom.com.V,1 (Lomm.VI,327); Joh.com.II,v(4),47 (SC 120,236); De Or.XXVI,5 (GCS II,362,10).
- 1244 Lev.h.XI,1,87-92 (SC 287,148); cf.Jer.h.fr.36 (GCS III,217,12-15).
- 1245 Rom.com.IX,40 (Lomm.VII,352); cf.Clemens, Strom.III,xiv,95,2-3 (GCS II,240,3-11) en IV,iii,12,6 (254,3-5): wie zijn vaderland in de hemel heeft, is hier bijwoner, d.w.z. die leidt een onthecht leven (cf.Gal.6,14).
- 1246 Rom.com.II,13 (Lomm.VI,133).
- 1247 De Or.XXII,5 (GCS II,349,17-21); cf.Clemens, Paed.III,xii,99,1 (GCS I,290,7-8): "hij heeft zijn vaderland in de hemelen, terwijl hij op aarde opgevoed is, en ginds ontvangt hij de Vader, die hij op aarde leert kennen."
- 1248 1 Sam.h.I,9,49-51 (SC 328,128-130).
- 1249 Num.h.VII,6 (GCS VII,48,14-15).
- 1250 Rom.com.II,4 (Lomm.VI,76).
- 1251 Ex.h.XI,4,27-32 (SC 321,334-336).
- 1252 Num.h.XXIII,2 (GCS VII,212,2-7).
- 1253 Mat.com.ser.49 (GCS XI,105,22-24).
- 1254 C.Cels.I,5,15-18 (SC 132,292); cf.Num.h.XV,3 (GCS VII,134,1-4); Mat.com.ser.52 (GCS XI,117,22-23).
- 1255 Mat.com.XII,10 (GCS X,85,1-13). De latijnse vertaling keert de zin om: wanneer onze 'conversatio' in de hemel is en de openbaring waardig, openbaart God het ons pas. Wij hebben ons in onze vertaling aangesloten bij de gedachte van Phil.3,20.
- 1256 Mat.com.ser.35 (GCS XI,66,12-13).
- 1257 Ef.com.X,8-13 (JThS III(1902),405). De combinatie van Phil.3,20 en Ef.2,6 vinden we ook in Mat.com.X,14 (GCS X,18,21-23).
- 1258 Rom.com.IX,40 (Lomm.VII,352); cf.Mat.com.ser.139 (GCS XI,288,18-27).
- 1259 Mat.com.ser.54 (GCS XI,122,33-123,9); vide supra p.366.
- 1260 Num.h.XXVIII,3 (GCS VII,283,30-32).
- 1261 Cf.H.Strathmann, πόλις κατ., ThWNT VI,523 en 525.
- 1262 idem 528-529.
- 1263 idem 535.
- 1264 Vide supra p.366-368 en Schmidt, Die Polis 45,74-75,77.
- 1265 Cf.H.J.Kraus, Psalmen (BK XV/1), Neukirchen-Vluyn ³1966, 342-347.
- 1266 Vide supra p.360-362.
- 1267 idem 362-363.
- 1268 idem 363,365.
- 1269 idem 363,366-368,369.
- 1270 Zie: J.Roldanus, Tweeërlei burgerschap van de christen. Vroeg-christelijke modellen van terughouding en engagement t.o.v. de politieke gemeenschap, KeTh 36(1985),265-283.
- 1271 Vide supra p.364-365.
- 1272 idem 369.
- 1273 idem 275.

- 1274 *idem* 366.
 1275 *idem* 364.
 1276 *Richt.h.VI,3* (GCS VII,501,1-6).
 1277 *Cf.Num.h.XII,2* (GCS VII,99,25-27).
 1278 *Ezech.h.XII,3,1-5* (SC 352,386); *Ezech.cat.17,12-13* (Lomm. XIV,155).
 1279 *De Princ.II,3,7,351-364* (SC 252,272-274).
 1280 *Rom.com.XXXI,2-3* (*JThS* XIII(1912),365).
 1281 *Richt.h.VI,3* (GCS VII,501,10-11). Het woordspel gaat terug op het griekse *ἀρχων*, *ἀρχεῖν*, evenals in *Num. h.XII,2* (GCS VII,99,30-100,1). Er is geen reden om dit woordspel op rekening van Rufinus te schrijven, zoals Vogt, *Das Kirchenverständnis* 4 (en n.14) doet.
 1282 *Richt.h.VI,3* (GCS VII,501,10-14).
 1283 *Ps.cat.2,10* (Lomm.XI,403-404): ook hier wordt verwezen naar *Rom.6,12*.
 1284 *Richt.h.VI,3* (GCS VII,501,14-16).
 1285 *Mat.com.XIV,7* (GCS X,289,24-290,2) met verwijzing naar *Rom.6,12*.
 1286 *idem* (289,9-20); cf.K.L.Schmidt, *βασιλεία*, *ThWNT* I, 581-592 en het woord van Marcion "(in het Evangelie) is het Rijk van God Christus zelf" (Tertullianus, *Adv.Marc.* IV, 33,8 (CChr.SL 1,634)).
 Vooral Mattheüs benadrukt, dat Christus de beloofde koning van Israël is; cf.N.A.Dahl, *Das Volk Gottes. Eine Untersuchung zum Kirchenbewusstsein des Urchristentums*, Darmstadt ²1963,176,184.
 1287 *Zie: De Or.XXV,1* (GCS II,356,28-357,8); *1 Cor.h.XXII,6-9* (*JThS* IX(1908),362); *Luc.h.XXXVI,2* (SC 87,432-434).
 Deze exegese van *Luc.17,21* wordt door de meeste moderne commentaren verworpen.
 1288 *Frick, Die Geschichte des Reich-Gottes-Gedankens* 100-101; cf.*De Princ.III,6,9,271-277* (SC 268,254).
 1289 *De Or.XXV,1* (GCS II,357,8-13).
 1290 *idem* (357,1-3).
 1291 *Hoogl.com.prol* (GCS VIII,84,2-21); cf.*Spr.cat.1,1* (Lomm. XIII,219).
 1292 *Hoogl.com.III* (218,9-16).
 1293 *Mat.com.ser.8* (GCS XI,12,28-13,19); hij verwijst ook naar de vrouw aan de voeten van Jezus (*Luc.7,37* sqq.): zij was nog maar aan het begin van haar boete.
Vide infra p.373.
 1294 *C.Cels.VIII,5,21-25* (SC 150,188); cf.*De Princ.III,6,9,271-277* (SC 268,254).
 1295 *De Princ.I,7,5,192-198* (SC 252,220).
 1296 *De Princ.II,3,3,125-126* (256).
 1297 *Luc.h.XXXVI,3* (SC 87,434).
 1298 *Richt.h.VI,3* (GCS VII,501,16-23); zie de variaae lectiones in *Openb.1,6* en *5,10*.
Ps.cat.45(44),9-10 (Pitra III,41): als de discipelen zonen van de koning zijn, dan zijn ze zelf ook koningen.
 In *Mat.com.ser.37* (GCS XI,70,17-20) worden de discipelen "principes potestatis Dei" genoemd, waarschijnlijk de vertaling van *ἀρχιστρατηγοὶ δυνάμειος κυρίου* (cf.*Joz.5,*

- 14).
- In *Richt.h.VI,2* (GCS VII,499,5-15) zijn de vorsten van Israël (d.i. het volk van Christus) de engelen, die iedere kleine in de kerk helpen (cf.*Mat.18,10*): de "*principes*", die de "*principia*" onderwijzen.
- 1299 *Num.h.XII,2* (GCS VII,99,14-100,2).
- 1300 *idem* 99,29-100,1).
- 1301 *idem* (100,2-4); *Richt.h.VI,3* (GCS VII,501,6-8).
- 1302 *Ef.com.IX,130-137* (*JThS* III(1902),402); *vide supra* p.41.
- 1303 *De Or.XXII,5* (GCS II,349,21-23).
- 1304 *Gen.h.I,13,18-39* (SC 7bis,58); cf.*Ps.cat.47,7* (46,6) (Lomm.XII,334): "De heilige troon van God zijn zij, die door Hem geregeerd worden, op wie God zich vestigt (cf. *Ps.47,9*)."
- 1305 *De Or.XXIII,4* (GCS II,353,1-4); XXVI,3 (360,22-26).
- 1306 *Mat.com.ser.70* (GCS XI,166,1-4).
- 1307 *Mat.com.ser.9* (16,16-17,4).
- 1308 *Jes.h.II,1* (GCS VIII,250,24-26); cf.*Joh.com.I,xxiii,146* (SC 120,134); xxxvi(41),261 (188-190); *Num.h.XIX,1* (GCS VII,180,27-181,5).
- 1309 *Jer.cat.17,21-26* (Pitra III,540); cf.*Jer.h.fr.11* (GCS III,202,12-14).
- 1310 *Ps.cat.89(88),4-5* (Pitra III,157).
Minear, *Images of the Church* 79-80 zegt, dat dit ook de reden is, dat in het Nieuwe Testament "the church identified itself not directly with the kingdom of David but with the Kingdom that has no end." En wijzend op Hand. 15,16-18 zegt hij: "the rebuilding of David's house is accomplished for the sake of 'the rest of men', i.e. 'all the Gentiles who are called by my name'".
- 1311 *Num.h.XIX,1* (GCS VII,180,27-181,5).
- 1312 *Ps.cat.30,8* (29,7) (Lomm.XII,125); cf.2 Tim.2,12.
- 1313 *De Princ.I,6,2,104-105* (SC 252,200).
- 1314 Schmidt, βασιλεία, *ThWNT* I,581-585.
- 1315 *idem* 584-588.
- 1316 Frick, *Die Geschichte des Reich-Gottes-Gedankens* 8-10, 12-13, 16-17; Schmidt, art.cit.588-589.
- 1317 Frick, op.cit.8; Schmidt, art.cit.589-590.
- 1318 Frick, op.cit.15-16; Schmidt, art.cit.587.
- 1319 Frick, op.cit.9-10; Schmidt, art.cit.590.
- 1320 Frick, op.cit.10-12; Schmidt, art.cit.590-591.
- 1321 Frick, op.cit.17-20.
- 1322 *idem* 21-22.
- 1323 *idem* 12-17, 17-19.
- 1324 *idem* 101-103; cf.94.
- 1325 *idem* 11,101; Schmidt, *Die Polis* 39-40; *idem*, art.cit. 590-591; Harl, *Origène et la fonction révélatrice* 371-372.
- 1326 Harl, op.cit.110-111.
- 1327 Schmidt, art.cit.584; cf.*Mart.Polyc.XVII,3* (SC 10,266).
- 1328 *Vide supra* p.372.
- 1329 Cf.*Mat.6,33*; *Rom.14,17*.
Zie: Frick, op.cit.21-22,102; Schmidt, art.cit.583.
Vide supra p.371,372,373.

- 1330 *Vide supra* p.371-372.
- 1331 Cf.Schmidt, art.cit.595.
- 1332 *Vide supra* p.372.
- 1333 *idem* 373.
- 1334 *idem* 373.
- 1335 Cf.Frick, op.cit.100,103-104; *vide supra* p.372,374.
- 1336 Zie over dit laatste ook: Schmidt, art.cit.595.
- 1337 *De Princ.*I,6,2,46-52 (SC 252,196); II,1,1,16-22 (234-236); *vide supra* p.267,274-275.
Cf.U.Bianchi, L'intention du Colloque. Analyse historico-religieuse, Arché e Telos. L'antropologia di Origene e di Gregorio di Nissa. Analisi storico-religiosa. Atti del colloquio Milano,17-19 Maggio 1979 (ed.U.Bianchi-H.Crouzel) (SPMed 12), Milano 1981,10; J.Rius-Camps, La hipótesis origeniana sobre el fin ultimo (peri telous), *idem* 58-121.
- 1338 *Vide supra* p.310.
Cf.Nemeshegyi, La paternité 130-131; Vogt, Das Kirchenverständnis 341-343.
- 1339 Dahl, Das Volk Gottes 39; cf.41-42.
- 1340 *Vide supra* p.359.
- 1341 *idem* 265-266.
- 1342 *idem* 301; cf.305.
- 1343 *idem* 283,285,286.
- 1344 *idem* 297,359.
- 1345 *idem* 274,301,305,359,370,375.
Cf.Y.Congar, De kerk als volk van God, Conc(N) I(1965), 16, 27; R.Schnackenburg, De kerk als Volk Gods, *idem* 101-102.
- 1346 *Vide supra* p.274-275,299-301,305-306.
- 1347 Cf.Dahl, op.cit.38-42.
- 1348 *Vide supra* p.268-269,274-275; cf.Dahl, op.cit.41.
- 1349 *idem* 306-314,339; cf.Dahl, op.cit.39.
- 1350 *idem* 310-311,314-322,339; cf.Dahl, op.cit.39.
- 1351 *idem* 322-340; cf.Dahl, op.cit.39-40.
- 1352 *idem* 348-357; cf.Dahl, op.cit.41.
- 1353 *idem* 371-374; cf.Dahl, op.cit.40.
- 1354 *idem* 273-274,275.
- 1355 *idem* 311,323-326,339-340.
- 1356 *idem* 349-353,359.
- 1357 *idem* 372-375.
- 1358 *idem* 328,336,339-340.
- 1359 *idem* 266; cf.Congar, art.cit.18.
- 1360 *idem* 275.
- 1361 *idem* 281-282.
- 1362 *idem* 283,285-286.
- 1363 *idem* 283,286-287.
- 1364 *idem* 287,295.
- 1365 *idem* 290-291,295.
- 1366 *idem* 293,295.
- 1367 *idem* 294,295.
- 1368 *idem* 316-317,339.
- 1369 *idem* 336-339,340.
- 1370 *idem* 317.

1371 *idem* 317.

1372 *idem* 343, 359.

HOOFDSTUK 6: "DE AARDE EN HAAR VOLHEID ..."

- 1 Hoogl.com.III (GCS VIII,208,5-210,3).
Zie voor deze analogie in de natuur: Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 83-87.
Voor de κόσμος νοητός tegenover de κόσμος αἰσθητός zie: *Joh.Com.XIX,xxii(5),146* (SC 290,134); *C.Cels.VI,5,3-10* (SC 147,188); H.Cornélis, *Les fondements cosmologiques de l'eschatologie d'Origène*, Paris z.j.,13-20 en voor de afhankelijkheid van Plato: Plato, *Tim.29B, 92C* en Lettner, *Zur Bildersprache des Origenes* 52-58.
- 2 Bigg, *The Christian Platonists* 134-136.
- 3 de Lubac, *Histoire et Esprit* 350-355.
- 4 Gen.h.I,11,31-36 (SC 7bis,52-54).
- 5 Maar "le symbolisme végétal est justifié de la même manière que le sont habituellement les autres, par l'autorité de l'Écriture". (Borret ad Lev.h.XVI,4 (SC 287, 276 n.1))
- 6 Cf.H.Sasse, κοσμέω κτλ., *ThWNT* III,876-878.
- 7 Cf.C.Mondésert, Clément d'Alexandrie. *Introduction à l'étude de sa pensée religieuse à partir de l'écriture* (Theol(P) 4), Paris 1944,132-133,203-204 en de registers in de editie van Stählin sub voce κόσμος 3 (GCS IV,519-520).
- 8 Democritus, fr.34 (Diels II,72); na hem o.a. Aristoteles, *Physica* VIII,2 (252B26-27).
- 9 Philo, *De opif.m.*69 (I,23,9-11); 82 (28,18-29,1); 146 (51,6-8); *De post.Caini* 58 (II,13,5-8); *De plant.*28 (139,15-19); *De migr.Abr.*220 (312,15-18); *Quis rer.div.her.*155 (III,36,4-8); 233 (52,17-22); 263 (60,9-11); *De somn.*II,116 (277,18-20); *De Abr.*28 (IV,7,17-19); 71 (17,14-18,5); *De vita Mos.*II(III),127 (229,20-230,7); 135 (231,16-22).
- 10 Clemens, *Protr.*I,5,3 (GCS I,6,12-13); cf.Mondésert, *op.cit.* 200-202.
- 11 Zie: M.Ruiz Jurado, Le concept du 'Monde' chez Origène, *BLE LXXV*(1974),3-24. Over de voorgeschiedenis van het woord κόσμος tot en met Clemens van Alexandrië zie: A.P.Orbán, *Les dénominations du monde chez les premiers auteurs chrétiens* (GCP 4), Nijmegen 1970, 1-88.
- 12 *De Princ.*II,3,6,211-267 (SC 252,264-266).
- 13 *De Princ.*II,3,6,214-223 (264); cf.*Joh.com.VI,lix*(38),301 (SC 157,360); *Ps.cat.*45(44),11-14 (Pitra III,44); *Mat.com.XIII,20* (GCS X,234,26-29).
- 14 *De Princ.*II,3,6,224-233 (264); cf.*Rom.com.V,1* (Lomm.VI,328); *Mat.com.XIII,20* (GCS X,235,5-19).
- 15 Zie voor deze betekenis in het latere grieks: Liddell-Scott, *Lexicon* sub voce κόσμος IV,3 en in het Nieuwe Testament: Sasse, *art.cit.* 887,889.
- 16 *De Princ.*II,3,6,234-267 (264-266); cf.9,3,59-63 (356); *Joh.com.I,xv,87* (SC 120,102); xxvi(24),168-169 (144); II, xxii(16),142-xxiii(17),148 (300-304); *C.Cels.VI,59,*

- 6-7 (SC 147,324); 17-18 (326); *Mat.com.XIII*,20 (GCS X, 235,3-33) *σῶσιν*.
 Voor deze betekenis in het Nieuwe Testament zie: Sasse, *art.cit.*883-887.
- 17 Cf.de noot ad loc. (SC 253,151 n.32).
- 18 *Mat.com.XIII*,20 (GCS X,234,4-237,30); voor 'wereld' in de betekenis 'mensen (buiten de kerk)' zie: *Joh.com.VI*, lix(38),302 (SC 157,360).
- 19 *Joh.com.I*,xv,87 (SC 120,102). De hier door Origenes gegeven opvatting is in overeenstemming met de proloog van het Johannes-evangelie en met de uitdrukking "het licht der wereld", waar onder "wereld" het universum verstaan wordt, "das Weltall und nicht nur die Menschheit" (Sasse, *art.cit.*894).
 Voor *κόσμος* als *ὁ περίγειος τόπος* zie o.a. *C.Cels.I*, 60, 14 (SC 132,238); *VI*,59,10-17 (SC 147,326); *VII*,50,28-32 (SC 150,132); *Mat.com.XIII*,20 (GCS X,235,5-19; 236, 19-24; 237,8-10).
- 20 De *Princ.II*,3,6,234-7,364 (SC 252,264-274).
- 21 *Rom.com.V*,1 (Lomm.VI,326-328); *Ef.com.IX*,168-187 (*JThS III*(1902),403); *Luc.h.fr.*42c (Ra.66c) (SC 87,492).
- 22 *Mat.com.fr.*375,20-21 (GCS XII,161); cf.*Rom.com.V*,1 (Lomm.VI,332): "de zonde is op hen overgegaan, die 'wereld' genoemd worden, d.i. de aardse".
- 23 Cf.Sasse, *art.cit.*884-886,889-896.
- 24 *idem* 893 en 895-896.
- 25 *Joh.com.I*,xxvi(24),170 (SC 120,144).
- 26 *Joh.com.I*,iv(6),21 (SC 120,68). Ik lees "de vier elementen van het geloof, van de kerk" i.p.v. "de vier elementen van het geloof van de kerk", zoals Blanc doet. Het gaat namelijk, zoals uit het vervolg blijkt, niet over 'de wereld van het geloof', maar over 'de wereld van de kerk'.
- 27 Cf.noot ad loc. (SC 120,397 n.1).
- 28 *Joh.com.VI*,lix(38),301-305 (SC 157,358-364); cf. Losada, *La Iglesia kosmos* 33-112.
- 29 Volgens J.Losada, *Una paradoja eclesiológica conservada por Orígenes*, *MCom* 47-48(1967),65-73 wordt Clemens van Alexandrië bedoeld. Hij verwijst hiervoor naar *Strom.IV*, xxvi,172,2 (GCS II,324,24-325,2) en *Paed.I*,vi,27,2 (GCS I,106,7-13), maar zijn argumentatie is niet overtuigend.
- 30 Cf.*Joh.com.I*,xxv(24),165 (SC 120,142): Christus is "het eerstverwekte licht". "De eerstgeborene der ganse schepping" (Col.1,15) is ook *κόσμος*, omdat Hij de veelkleurige Wijsheid is (*Joh.com.XIX*,xxii(5),147 (SC 290,136))
- 31 *Joh.com.VI*,lix(38),302 (SC 157,360).
- 32 *Vide infra* p.456-474.
- 33 *Joh.com.I*,xxv(24),165-166 (SC 120,142).
- 34 *Joh.com.I*,xxv(24),163 (142).
- 35 Voor de identificatie van "geroepen" en catechumenen zie: *Hoogl.com.III* (GCS VIII,193,4-12); 1 *Cor.h.I*,1-8 (*JThS IX*(1908),232).
Vide supra p.62,109 en *infra* p.464.

- Het woord *φωτιζόμενοι* komt hier voor als aanduiding van (o.a.) catechumenen. Het is hier nog geen terminus technicus voor degenen, die zich als "competentes" voor de doop hebben aangemeld. Evenmin is het hier pregnant gebruikt in de zin van "gedoopten". Eerder is er verband met het gebruik in Hebr. 6,4 en 10,32, waar de gedachte aan de doop wel meespeelt, maar de nadruk valt op "den Vorgang der Erleuchtung als solchen"; zie: Conzelmann, *φῶς κτλ.*, *ThWNT* IX, 347; cf. 349.
- 36 *Joh.com.VI*,lix(38),302 (SC 157,362).
- 37 *Joh.com.VI*,lix(38),304 (364).
- 38 *Joh.com.I*,iv(6),21 (SC 120,68).
- 39 *Joh.com.VI*,lix(38),305 (SC 157,364).
- 40 *Jer.h.fr.22* (GCS III,208,11-20).
Het woord *πότιμος* kan zowel "drinkable" als "pleasant" betekenen. De tegenstelling met *ἀλμυρός* komt ook bij Plato, *Phaedr.* 243 D voor: *πότιμος λόγος* tgo. *ἀλμυρὰ ἀκοή*.
- 41 *Gen.h.I*,5,1-14 (SC 7bis,38); 7,8-12 (40).
- 42 *Ex.h.IX*,4,1-6 (SC 321,294).
- 43 *Lev.h.V*,2,65-91 (SC 286,210-212).
- 44 *Jer.h.VIII*,1,22-28 (SC 232,354) n.a.v. *Jer.10*,12-14.
- 45 *Ps.cat.*24(23),1 (Lomm.XII,96).
- 46 *Ps.cat.*9,9 (Pitra II,462).
- 47 *Ps.cat.*93(92),1-2 (Pitra III,173).
- 48 *Jer.h.L.II*,9,4-14,19-24 (SC 238,356); *L.I(III)*,1,96-102; cf.105-112 (SC 238,308); *Jer.h.VIII*,2,35-51 (SC 232,360-362); *Jer.h. fr.22* (GCS III,208,11-15); 36 (217, 12-15); *Ezech.h.IV*,1,46-48 (SC 352,156); *Gen. h.IX*,2,3-10 (SC 7bis,242); *XIII*,3,91-95 (324); *Rom.com.V*,1 (Lomm. VI, 326-328); *Deut.cat.*20,8 (Lomm.X,377); *Ps. cat.*7,6(5) (Lomm.XII,12); 19,2 (18,1) (71); 75(74),4 (Pitra III, 104); *Hoogl.com.II* = *Philoc.*27,13,23 (SC 226,314); *Mat.com.ser.*49 (GCS XI,104,18-19); cf.54 (123,2-6); *Mat.com. fr.214*,1-2 (GCS XII,102).
Zie verder: Crouzel, *Théologie* 182-189.
- 49 *Ps.cat.*61(60),3 (Pitra III,68).
- 50 *Ef.com.II*,42-45 (*JThS* III(1902),236); *Ps.cat.*17(16),11 (Lomm.XII,51); cf.*Gen.h.XVI*,5,41-45 (SC 7bis,388).
- 51 *Jer.h.VIII*,1,8-16 (SC 232,352); *Gen.h.I*,11,18-30 (SC 7bis,52); *XIII*,2,26-29 (314); 3,91-93 (324); *Lev.h. XVI*, 6,53-54 (SC 287,290); *Num.h.XXVI*,2 (GCS VII,245,26-28); *Rom.com.V*,1 (Lomm.VI,327-328); *Ps.cat.*49(48),2-3 (Pitra III,47); *Joz.h.XIX*,1 (SC 71,394); *Hoogl.com.III* (IV) (GCS VIII,238,21-29); *Mat.com.fr.212*,4-9 (GCS XII,102).
In *1 Cor.h.XIII*,4-8 (*JThS* IX(1908),242) komt Origenes door vergelijking van *1 Cor.*3,3-5 en *15*,49 tot de conclusie, dat er verschil is tussen *σάρκινος* en *χοϊκός*. Als iemand zondigt, maar niet tot de dood (*1 Joh.*5,16-17) is hij *σάρκινος*, maar niet *χοϊκός*: hij is niet geheel vervallen van de genade.
- 52 *Jer.h.L.I(III)*,1,96-102; cf.105-112 (SC 238,308); *Lev.h. II*,3,52-55 (SC 286,104); *IX*,11,15-21 (SC 287,124); *Rom.com.V*,1 (Lomm.VI,326-327); cf.*Ps.cat.*147,15 (Lomm.XIII,

- 158).
- 53 Num.h.III,3 (GCS VII,17,27-28); Mat.com.fr.212,4-9 (GCS XII,102).
- 54 Mat.com.XIII,9 (GCS X,205,7-10), waar parallel gebruikt worden "de koningen der aarde" (Ps.2,2) en "de heersers dezer aeon" (1 Cor.2,8).
- 55 Rom.com.V,1 (Lomm.VI,327).
- 56 Lev.h.XI,1,43-48 (SC 287,144); cf.87-92 (148): ἄγλος = 'extra terram'.
- 57 Ef.com.X,4-13 (JThS III(1902),405).
- 58 ibid.; II,42-45 (236).
- 59 Luc.h.XXXIX,5 (SC 87,454-456).
- 60 Luc.h.XXXIX,6 (456).
- 61 Rom.com.V,1 (Lomm.VI,327).
- 62 Gen.cat.24,63 (Lomm.VIII,75); cf.Num.h.XXVII,4 (GCS VII,262,13-16); 7 (265,18-24).
- 63 Jer.h.VIII,1,8-16 (SC 232,352); XI,2,1-22 (416-418); Ps.cat.75(74),4 (Pitra III,104).
- 64 Jer.h.L.I(III),6 (SC 238,334); Num.h.XXVI,2 (GCS VII,245,26-246,2).
- 65 Gen.h.XIII,2,15-31 (SC 7bis,314); 3,37-41 (320); 88-103 (324-326); 4,1-10 (326); 19-28 (326-328); XVI,3,35-40 (380); 4,10-17 (382-384); Num.h.XII,1 (GCS VII,96,9-17); 2 (100,21-24).
- 66 Ef.com.XXXV,17-19 (JThS III(1902),574).
- 67 Jer.h.VIII,1,8-16 (SC 232,352).
- 68 Luc.h.XVI,7 (SC 87,244); cf.XXXIX,7 (458).
- 69 Luc.h.XXVI,2 (338-340); cf.Gen.h.IX,2,3-10 (SC 7bis, 242).
- 70 Lev.h.V,3,49-55 (SC 286,216-218); Rom.com.IV,11 (Lomm.VI,310).
- 71 Ps.cat.67,7 (66,6) (Lomm.XII,401).
- 72 Ps.cat.118(117),24 (Pitra III,244).
- 73 Gen.h.I,13,43-48 (SC 7bis,58-60); Ps.cat.19,2 (18,1) (Lomm.XII,71); cf.Clemens, Ecl.proph.52,1 (GCS III,151,19-22) eveneens n.a.v. deze psalm.
- 74 Ps.cat.75(74),4 (Pitra III,104).
- 75 Ps.cat.50(49),4 (Lomm.XII,346).
- 76 Ps.cat.46(45),2 (330).
- 77 De Or.XXIII,4 (GCS II,352,15-353,4); cf.XXVI,4 (361,19-25).
- 78 De Or.XXVI,3 (360,22-361,1).
- 79 De Or.XXVI,6 (362,28-363,22).
- 80 Gen.h.IX,2,45-55 (SC 7bis,246).
- T.a.v. de rechtvaardigen in het Oude Testament zie ook: I,7,1-19 (40-42).
- Over Gen.22,17 vide infra p.468.
- 81 Lev.h.XVI,2,54-56 (SC 287,270).
- 82 Lev.h.XVI,2,66-68 (270).
- 83 Cf.Ezech.h.IV,1,178-186 (SC 352,164-166); Ezech.cat.14,13 (Lomm.XIV,215); Spr.cat.3,19 (Lomm.XIII,229-230); Lev.h.V,3,49-55 (SC 286,216-218); XVI,5,73-74 (SC 287,286); 6,69-70 (290).
- 84 Ps.cat.85(84),2-3 (Pitra III,146-147).
- 85 Luc.h.fr.42c (Ra.66c) (SC 87,492); cf.Clemens, Protr.XI,

- 114,4 (GCS I,80,25-29), die ook spreekt over Christus, die de aarde tot hemelen maakte.
- 86 *Rom.com.VIII,5* (Lomm.VII,220-221).
Voor deze uitleg van Ps.19,5 zie ook: *Ps.cat.19,2* (18,1) (Lomm.XII,72).
- 87 *Hoogl.com.III(IV)* (GCS VIII,238,14-29); cf.*Mat.com.ser.33* (GCS XI,61,14-22).
- 88 *Vide supra* p.379.
- 89 *idem* 380.
- 90 *idem* 381.
- 91 *idem* 383.
- 92 *idem* 384.
- 93 Voor deze gedachte bij de rabbijnen zie: Strack-Billerbeck, *Kommentar I*,720-721.
- 94 Daniélou, *Les symboles chrétiens* 36-37.
- 95 *idem* 38-40.
- 96 Philo, *De agr.*8-25 (II,96,21-100,12) e.a.
- 97 Clemens, *Strom.*I,i,1,3 (GCS II,3,18-19); vii,37,2 (24,16-20).
- 98 *Ad Mart.*49 (GCS I,44,15-18); *Ezech.h.IV*,1,178-186 (SC 352,164-166); *Ezech.cat.*14,13 (Lomm.XIV,215); *Spr.cat.*3,19 (Lomm.XIII,229-230); *Num.h.XXIII,8* (GCS VII,219,24-220,6); 1 *Cor.h.XLI*,5-10 (*JThS IX*(1908),511-512).
- 99 *Jer.*4,3 wordt geciteerd in *Jer.h.V*,13,14-71 (SC 232,310-314) en in *Luc.h.fr.*68 (Ra.157) (SC 87,516), een passage, die vrijwel gelijklopend is; verder in *Ps.*37(36) *h.I*,3 (Lomm. XII,160-162); 1 *Cor.h.XLI*,5-14 (*JThS IX* (1908),511-512); *Num.h.XXIII,8* (GCS VII,219,24-220,12); *Richt.h.VII*,1 (GCS VII,504,17-19); 2 (505,11-506,2); *Mat.com.fr.*294 (GCS XII,131).
- 100 *Jer.h.V*,13,14-31 (SC 232,310-312).
- 101 Andere soortgelijke catalogi in *De Princ.*I praef.4,58-8,146 (SC 252,80-86); *Joh.com.XX,xxx*(24),269-272 (SC 290,288); *XXXII,xvi*(9),187-193 (GCS IV,451,26-452,13); *Mat.com.ser.*33 (GCS XI,61,1-11); *Tit.com.* (Lomm.V, 284-290).
- 102 1 *Cor.h.XLI*,5-8 (*JThS IX*(1908),511).
- 103 *Ezech.h.I*,12,16-38 (SC 352,84-86).
Het zaad der ketters: Clemens, *Strom.*VI,viii,67,2 (GCS II,465,24-30); VII,xv,89,4 (GCS III,63,31-34); cf.VI, vii,59,2 (GCS II,461,22-27).
Ook bij Ignatius zijn de slechte planten de ketterijen, plantingen van de Duivel: *Ef.*X,3 (SC 10,80); *Trall.*VI,1 (116); XI,1-2 (120); *Philad.*III,1 (142).
- 104 *Richt.h.IV*,2 (GCS VII,489,1-7).
- 105 *Jer.h.V*,13,32-71 (SC 232,312-314); *Luc.h.fr.*68 (Ra.157) (SC 87,516); cf.Clemens, *Paed.*III,xii,101,3 vs.19 (GCS I,291) waar Christus ἀπορίη wordt genoemd.
- 106 *Luc.h.fr.*68 (Ra.157) (SC 87,516); cf.Clemens, *Quis dives salv.*11,2 (GCS III,166,24-29); ook *Strom.*I,i,15,2 (GCS II,11,18-21).
- 107 *Ezech.cat.*14,13 (Lomm.XIV,215); *Luc.h.XI*,2 (SC 87,190); *Num.h.XXIII,8* (GCS VII,220,3-6); *Mat.com.XIII,5* (GCS X,

- 192,27-29); cf. Clemens, *Strom.* II, v, 26, 1 (GCS II, 126, 21-25); fr. 53 (GCS III, 225, 26-29) e.a.
- 108 *Ex.h.* I, 1, 1-25 (SC 321, 42-44).
- 109 *Mat.com.ser.* 57 (GCS XI, 131, 27-132, 4); *Mat.com.fr.* 488, 6-11 (GCS XII, 201).
Ook in *Ps.* 37(36) h.I, 3 (Lomm.XII, 161) wordt Noach als voorbeeld van een goede landman genoemd.
- 110 Philo, *De agr.* 20-22 (II, 99, 6-17).
- 111 *Mat.com.ser.* 57 (GCS XI, 132, 5-12).
- 112 *Ps.* 37(36) h.I, 3 (Lomm.XII, 160); *Joh.com.* XXVIII, xxiv(19), 215 (GCS IV, 420, 25-26); *Jer.h.* fr. 62 (GCS III, 228, 28-229, 9); *Spr.cat.* 3, 19 (Lomm.XIII, 229-230); *Ezech.h.* I, 12, 34-37 (SC 352, 86); *Num.h.* XXIII, 8 (GCS VII, 219, 24-27).
- 113 *Ps.* 37(36) h.I, 2-3 (Lomm.XII, 159-160); *Gen.cat.* 27, 27 (Lomm.VIII, 78); *Jer.h.* fr. 62 (GCS III, 228, 28-229, 9); *Hoogl.com.* III (GCS VIII, 197, 28-198, 8); *Gen.h.* I, 3, 10-19 (SC 7bis, 34).
- 114 *Richt.h.* VII, 2 (GCS VII, 505, 28-506, 2).
- 115 *Ps.* 37(36) h.I, 3 (Lomm.XII, 160-161).
- 116 Philo, *Leg.all.* I, 48-49 (I, 73, 6-10); cf. 45 (72, 7-9); 56 (75, 3-6); cf. Clemens, *Strom.* I, vii, 37, 2 (GCS II, 24, 17-20).
- 117 *De Princ.* III, 1, 19(18), 600-613(grieks); 815-834(latijn) (SC 268, 118-120); *Jer.h.* V, 13, 46-55 (SC 232, 312-314); fr. 58 (GCS III, 227, 7-9); *Rom.com.* VII, 16 (Lomm.VII, 167-168); *Ex.h.* VI, 12, 4-7 (SC 321, 198); *Ef.com.* XV, 39-43 (*JThS* III(1902), 411); *Joz.h.* XIII, 4 (SC 71, 310); *Ezech.cat.* 9, 9 (Lomm.XIV, 210); *Luc.h.* XII, 2 (SC 87, 198-200).
Zie over de betekenis van 1 Cor. 3, 6-9: Minear, *Images of the Church* 48-49.
- 118 1 Cor.h. XIV, 2-5 (*JThS* IX(1908), 243).
- 119 *Ex.h.* VI, 12, 4-7 (SC 321, 198).
In 1 *Sam.h.* V, 9, 60-63 (SC 328, 206) spreekt Origenes ook over θεὸς γεωργός, zinspelend op Gen. 2, 8 "de Here God plantte een tuin in Eden". Het beeld van de goddelijke landman speelt ook een rol in Jes. 60, 21; Mat. 15, 13 en Joh. 15, 1.
- 120 *Mat.com.X.* 2 (GCS X, 2, 24-26); cf. Hermas, *Sim.* V, 58(5), 2 (SC 53, 234-236); Clemens, *Protr.* XI, 114, 4 (GCS I, 80, 25-81, 2), waar Christus ὁ τοῦ θεοῦ γεωργός genoemd wordt.
- 121 Voor Hieronymus zie: Bodin, *Saint Jérôme et l'Église* 250-255.
- 122 *Jer.h.* XVIII, 5, 29-44 (SC 238, 190); 73-90 (192-194).
Christus als berg ook in XIII, 3, 41-42 (62); fr. 58 (GCS III, 227, 2-4).
Cf. *Ps.cat.* 44, 3 (43, 2) (Lomm.XII, 320): in dit scholion op naam van Origenes wordt n.a.v. Ps. 44, 3 en Ex. 15, 17 gezegd: "Nadat Israël was verdreven, werden degenen uit de volken in de goddelijke Schriften ingeplant."
- 123 1 *Sam.h.* I, 1, 1-5 (SC 328, 94).
- 124 *Hoogl.com.* III (GCS VIII, 193, 10-17).
Vide supra p. 273.
- 125 *Hoogl.com.* II (132, 24-133, 13).
- 126 *Num.h.* XI, 3 (GCS VII, 81, 5-16); cf. 5 (86, 6-13).

- 127 Num.h.XI,3 (81,16-82,12); cf.1 Cor.h.XL,3-4 (*JThS* IX (1908),510), waar Paulus genoemd wordt "iemand, aan wie de akker Gods is toevertrouwd en die de kerk bebouwt".
- 128 Hoogl.com.III (GCS VIII,198,9-16).
Vide supra p.140.
- 129 Cf.Vogt, *Das Kirchenverständnis* 103-104.
- 130 1 Sam.h.I,1,9-22 (SC 328,94-96); Hoogl.com.III(IV) (GCS VIII,224,26-225,8).
- 131 1 Sam.h.I,1,22-73 (96-100).
- 132 Klaagl.com.fr.104 (GCS III,273,1-2).
- 133 Mat.com.ser.42 (GCS XI,85,29-86,22).
- 134 Jer.h.XVIII,5,42-50 (SC 238,190-192).
- 135 Jer.h.XVIII,5,90-95 (194).
- 136 Vide supra p.387.
- 137 idem 387-388.
- 138 idem 388-389.
- 139 Philo, *De plant.*28 (II,139,15-17).
- 140 idem 46 (143,3-4).
- 141 Philo, *Leg.all.*I,56 (I,75,6); *De gig.*4 (II,42,16-17).
- 142 Philo, *De ebr.*224 (II,214,5-7).
- 143 Philo, *De agr.*10 (II,97,6-8).
- 144 idem 17 (98,14).
- 145 Ignatius, *Ef.*XIV,2 (SC 10,82-84).
- 146 Barnabas XI,6-11 (SC 172,162-166).
- 147 Hermas, *Sim.*III,52,1-IV,53,5 (SC 53,218-222); IX,104,1-105,4 (344-348).
- 148 Clemens, *Protr.*II,25,4 (GCS I,19,9-12); X,100,3 (72,25-31); Plato, *Tím.*90 A.
- 149 Clemens, *Strom.*IV,xviii,117,3-4 (GCS II,299,28-31); *Paed.*I,x,92,1 (GCS I,144,5-11).
- 150 Gen.h.II,4,12-13 (SC 7bis,94).
Na Origenes wordt de mens als boom beschouwd door o.a. Methodius, *Symp.*X,ii,262-vi,278 (SC 95,288-302) en Didymus, *Zach.com.*IV,34-39 (SC 85,818-820), eveneens met een beroep op Ezech.31.
- 151 Lev.h.XVI,4,1-23 (SC 287,276-278); Rom.com.VI,5 (Lomm. VII,18); Hoogl.com.III (GCS VIII,192,9-25); III(IV) (225,7-8); Mat.com.fr.271 (GCS XII,122).
- 152 Rom.com.VI,5 (Lomm.VII,21).
- 153 Rom.com.VIII,10 (258-260); cf.VI,5 (18); Hoogl.cat.5,1 (Procop.) (Lomm.XV,97).
- 154 Rom.com.XXXIII,3-6 (*JThS* XIII(1912),367-368).
- 155 Ps.cat.1,1 (Lomm.XI,379).
Voor de toepassing van Ps.1,3 op Christus en op de gedoopten, die aan Hem gelijk geworden zijn, zie: Daniélou, *Les symboles chrétiens* 40-42.
- 156 Ps.cat.1,3 (382).
- 157 idem (383).
- 158 Ps.cat.1,1 (379); 3 (384).
In een ander scholion op deze psalm wordt onder de vruchten ἡ ὁρθὴ πίστις verstaan en onder de bladeren de vervulling der geboden. Dit scholion, Ps.cat.1,3 (Pitra II,445-446), komt mij echter als niet-authentiek voor.

- Barnabas XI,8 (SC 172,164) verstaat "de bladeren vallen niet af" als "ieder woord, dat uit Uw mond komt met geloof en liefde zal strekken tot bekering en hoop voor velen".
- 159 Ps.cat.1,3 (Lomm.XI,384); ook van dit fragment ben ik niet geheel zeker.
- 160 Ps.com.4 = Philoc.26,1,22-26 (SC 226,236).
- 161 1 Cor.h.XI,46-51 (JThS IX(1908),241).
- 162 Ef.com.XXV,55-58 (JThS III(1902),562).
- 163 Mat.com.fr.270 (GCS XII,122).
- 164 Hoogl.com.III(IV) (GCS VIII,224,26-225,6).
Vide supra p.388.
- 165 Mat.com.ser.2 (GCS XI,3,19-20).
- 166 Ezech.h.III,8,100-104 (SC 352,148).
- 167 Rom.com.XXIX,1-4 (JThS XIII(1912),363); cf.Ef.com.XV,39-43 (JThS III(1902),411).
- 168 Rom.com.VII,19 (Lomm.VII,186).
- 169 Ps.cat.73(72),1 (Pitra II,93).
- 170 Ezech.h.XII,5,24-45 (SC 352,394-396); cf.Ezech.cat.17,24 (Lomm.XIV,223).
- In een fragment, dat aan Clemens van Alexandrië wordt toegeschreven, wordt de kerk ook met een grote boom vergeleken: "de groei van het Woord nam zo toe, dat de boom die uit Hem ontstond (dit zou de kerk van Christus kunnen zijn, die overal op aarde gevestigd wordt) alles vervult (cf.Mat.13,31-32)" (Clemens, fr.54 (GCS III,226,3-7)).
- 171 Gen.h.II,6,43-55 (SC 7bis,110).
- 172 In Ps.128,3 wordt een mens vergeleken met een wijnstok; cf.Ezech.17,5-10.
- 173 Cf.Strack-Billerbeck, *Kommentar* I,877; II,563-564.
- 174 Cf.Minear, *Images of the Church* 43-44.
- 175 idem 42-43; zie ook: Taylor, *The Names of Jesus* 104-106.
- 176 Klaagl.com.fr.48 (GCS III,256,17-19); Ps.37(36) h.I,2 (Lomm.XII,159).
- 177 Ezech.cat.15,2 (Lomm.XIV,217-218); cf.Hoogl.com.I (GCS VIII,94,7-24), waar gesproken wordt over de wijn, d.i. het dogma en de leer van de Wet en de Profeten, die door de heilige vaders en profeten geserveerd werd, die ook van dat soort wijngaarden hadden geplant als Noach (Gen. 9,20) en Jesaja (5,1). Ook in Ezech.h.V,5,4-71 (SC 352, 204-208) wordt de wijnstok vergeleken met ander houtgewas.
- 178 1 Sam.h.I,10,48-53 (SC 328,134). Origenes maakt hier gebruik van drie betekenissen van het woord *κῆρας*: 1. horen; 2. de uiteinden van het kruis; 3. heuveltop. Hij gaat uit van Ps.75,11 "De horens van de rechtvaardige zullen worden verhoogd" en zegt dan: "Wij behoren dus die horens te hebben, die aan de rechtvaardigen worden toegekend vanwege de uiteinden van het kruis van Christus, opdat we hiermee de vijandige machten vernietigen en uit onze ziel bannen. En als zij ter aarde liggen en verdreven zijn, kan in ons een wijngaard geplant worden, want 'er is voor mijn geliefde een wijngaard aangelegd

- op een heuveltop, op een vruchtbare plaats' (cf. *Jes.5, 1*)".
- 179 *Hoogl.com.II* (GCS VIII,134,2-8).
- 180 *idem* (132,4-28). De Wet en de Profeten zijn ieder voor zich als een volle akker, die de Here gezegend heeft (cf. *Gen.27,27*); cf. *Procopius* (131,31-132,30).
- 181 *Gen.h.I,4,31-35* (SC 7bis,36-38); cf. *Hermas, Mand.X,40* (1),5 (SC 53,186-188).
- 182 *Rom.com.IX,30* (Lomm.VII,333); cf. *Clemens, Strom.VII,xii, 74,1* (GCS III,53,6-9); 77,5 (55,11-14).
- 183 *Ps.37(36) h.I,2* (Lomm.XII,159-160).
- 184 *Hoogl.com.III(IV)* (GCS VIII,241,4-16) n.a.v. *Hoogl.2,15*. Hier neemt hij "klein" bij "wijngaarden"; eerder heeft hij de mogelijkheid besproken, dat het bij "vossen" hoort (240,15-241,4).
- 185 *1 Cor.h.XIV,7-12* (*JThS IX*(1908),243).
- 186 *Mat.com.ser.111* (GCS XI,233,3-5); cf. *Ezech.h.I,12,39-53* (SC 352,86), waar hij n.a.v. *Ezech.1,4* (Νεφέλη μεγάλη ἐν τῇ ἐξαίροντι πνεύματι) zegt, dat deze wolk te vergelijken valt met de wolk, waaruit de stem kwam "Dit is mijn Zoon, in wie Ik een welbehagen heb" (*Luc.9,35*). Deze wolk, d.w.z. de openbaring van Jezus Christus, regent alleen over hen, die een goede wijngaard zijn.
- 187 *Hoogl.h.I,7* (SC 37bis,94).
- 188 *Jer.h.XV,3,42-43* (SC 238,120).
- 189 *Jer.h.II,1,28-40* (SC 232,240); cf. *Hermas, Sim.IX,103* (26),4 (SC 53,344).
- 190 *Jer.h.XV,3,25-48* (SC 238,118-120).
- 191 *Mat.com.XVII,24* (GCS X,651,23-29).
- 192 *Jer.h.fr.70* (GCS III,232,12-16).
- 193 *Ezech.h.V,5,4-71* (SC 352,204-208). Zijn opmerking over de onbruikbaarheid van het hout van de wijnstok is onjuist: het is stevig en duurzaam. In de praktijk werd het echter in historische tijden weinig gebruikt. Zie: A.Jakob, *Ligna, DAGR III,2,1252*.
- 194 *Ezech.h.XI,4,36-42* (SC 352,368).
- 195 *Ezech.h.XI,5,56-62* (374); cf. 2,65-76 (356); *Ezech.cat.* (Lomm.XIV,143).
- 196 *Hoogl.com.III* (GCS VIII,221,13-16,30-31).
- 197 *Hoogl.com.III(IV)* (225,8-16; cf. 225,27-226,1).
- 198 *idem* (227,1-6).
- 199 *idem* (227,13-19; cf. 228,14-17).
- 200 *idem* (227,19-26).
- 201 Cf. *Hoogl.com.III(IV)* (235,11-21), waar onderscheiden wordt tussen de bloem van de deugden en de vrucht van het geloof; zie ook de griekse tekst bij *Procopius* (235,25-30). Vergelijk echter de uitdrukkingen "fides virtutibus florens" (234,8), "flos virtutis" (236,1), "florere in fide recta" (236,31), "flos virtutum" (240,12), "proficere in virtutibus et florere in fide" (241,17-18).
- 202 *Mat.com.ser.53* (GCS XI,120,11-31). Ook Methodius, *Symp.X,v,274-275* (SC 95,298-300) stelt zo het Woord en de Heilige Geest als wijnstok en vijgeboom

- naast elkaar, met een verwijzing naar Micha 4,4.
- 203 Jer.h.L.I(III),4,16-19 (SC 238,326); cf.Jer.h.fr.23 (GCS III,209,28-32); cf.Didache IX,2 (SC 248,174-176); Clemens, Paed.I,v,15,3 (GCS I,99,11); Strom.I,ix,43,2 (GCS II,29,1); V,viii,48,8 (359,20); Hippolytus, De ben.Jac. XXV (PO 27,1-2,98).
- 204 Vide supra p.393.
- 205 Ezech.h.I,5,13-22 (SC 352,64); Num.h.XXIII,2 (GCS VII, 213,12-15): er waren slechts weinig druiven, d.w.z. weinig apostelen.
- 206 Jer.h.fr.23 (GCS III,210,2-6); cf.Rom.com.I,13 (Lomm.VI, 43-44); Hoogl.com.III(IV) (GCS VIII,224,8-15); Clemens, Paed.I,viii,66,4-5 (GCS I,129,6-17); Strom.I,ix,43,2 (GCS II,29,1-6); Quis div.salv.37,6 (GCS III,184,15-20).
- 207 Hoogl.h.II,12 (SC 37bis,144-146).
- 208 Hobgl.com.III(IV) (GCS VIII,226,14-17).
- 209 Rom.com.I.13 (Lomm.VI,44).
- 210 idem (43); Justinus, Dial.110,4 (II,166) vergelijkt de vervolgingen van de christenen ook met het snoeien van de wijnstokken.
- 211 Hoogl.com.III(IV) (GCS VIII,228,7-9).
- 212 Rom.com.V,9 (Lomm.VI,390; cf.393).
- 213 idem (392).
Over het verband tussen het thema van de wijnstok én de dood en opstanding van Christus zie: Daniélou, *Études* 99-107.
- 214 Daniélou, *Les symboles chrétiens* 33-48.
- 215 Ps.cat.16(15),5 (Lomm.XII,44).
- 216 Hoogl.com.III (GCS VIII,185,1-28); cf.Num.h.XVI,9 (GCS VII,152,20-28) n.a.v. Deut.32,14.
- 217 Eerder hadden Hermas, Sim.V,58(5),2 (SC 53,236) en Justinus, Dial.110,4 (II,166) de wijnstok ook reeds als beeld voor de kerk gebruikt.
- 218 Ex.h.VI,10,1-31 (SC 321,196-198).
- 219 Joh.com.XXVIII,xxiv(19),215 (GCS IV,420,26-29).
- 220 Ps.cat. (Lomm.XI,356-357).
De toren als beeld van de tempel en de persbak als beeld van het altaar ook in Mat.com.XVII,6 (GCS X,591,10-27) en Mat.com.fr.424 (GCS XII,177).
Hippolytus, De ben.Jac.XXV (PO 27,1-2,98) noemt de kerk eveneens een persbak, terwijl Asterius, Ps.h. XIV,1 (Richard 105) verband legt tussen het altaar en de persbak.
Een andere uitleg van 'persbak' vinden we in een scholion op naam van Origenes, Ps.cat.8,1 (Lomm.XII,16): "Persbakken zijn de logische naturen, die de vruchten van de geestelijke wijnstok ontvangen hebben."
Vide supra p.394.
- 221 Hermas, Sim.II,51 (SC 53,214-218); cf.Clemens, Strom.VI, xv,117,3-4 (GCS II,490,33-491,6).
Bij de Joden komt een soortgelijke parabel voor: zoals de wijnstok op dood hout steunt, zo steunen de Israëlieten op hun voorvaders, ofschoon die gestorven zijn. Cf.Strack-Billerbeck, *Kommentar* I,117.

- 222 Joz.h.X,1 (SC 71,270-272).
 223 Hoogl.com.III(IV) (GCS VIII,227,1-6).
 224 Ps.cat.107(106),37-38 (Pitra III,219).
 225 Mat.com.XV,35 (GCS X,456,13-18).
 226 Mat.com.XV,32 (446,23-30).
 227 Mat.com.XV,37 (458,20-30); cf.Clemens, *Strom.*I,xix,95,6-7 (GCS II,61,20-26), die n.a.v. Spr.9,12a-b (LXX) de dwaalleraren, die de kerk hebben verlaten, mensen noemt, die de wegen van hun eigen wijngaard hebben verlaten.
 228 Mat.com.XV,37 (458,30-460,8).
 229 Mat.com.XVII,6 (591,10-594,2).
 230 Mat.com.XVII,7 (597,1-605,23).
 231 Mat.com.fr.425 (GCS XII,178).
 232 Ook Jakobus (3,12) en Johannes (Openb.6,13) gebruiken het beeld van een vijgeboom.
 233 Richt.9,10-11; Jes.28,4; Jer.24; 29,17; Hosea 9,10; Nah. 3,12.
 234 Cf.J.W.Wenham, *The Fig Tree in the Old Testament*, *JThS* NS 5(1954),206-207: in de fabel van Jotham is een vijgeboom de mogelijke leider van Israël en bij Hosea en Jeremia worden de Israëlieten met vijgen vergeleken. Voor de vijgeboom in de beeldspraak van de rabbijnen zie: Strack-Billerbeck, *Kommentar I*,857-858.
 235 Jer.h.fr.22 (GCS III,208,22-209,8).
 236 *idem* (209,10-19).
 237 Cf.*Klaagl.com.fr.*93 (GCS III,269,11-12).
 238 Mat.com.XVI,26 (GCS X,561,16-562,15); cf.*Rom.com.*II,7 (Lomm.VI,95); Mat.com.fr.415,1 (GCS XII,173): de verdorde vijgeboom is het oude Jerusalem. Zo ook Hieronymus, Mat.com.III,1413-1420 (CChr.SL 77,190).
 239 Mat.com.XVI,26 (GCS X,562,16-563,8).
 240 Mat.com.XVI,27 (565,15-566,7); cf.Irenaeus, *Adv.haer.*IV, 36,4,122-124 (SC 100,892); "Het is één en hetzelfde Woord van God, dat aan hen, die in Hem geloven, een bron schenkt van water ten eeuwigen leven, maar de onvruchtbare vijgeboom terstond doet verdorren."
 241 *idem* (566,8-35).
 242 *idem* (566,36-567,19).
 243 *idem* (567,20-23); cf.*Jer.h.*XVIII,5,90-93 (SC 238,194); 1 *Cor.h.*XIV,5-7 (*JThS* IX(1908),243).
 244 De Or.XXXI,7 (GCS II,400,13-17).
 Ook Clemens, *Strom.*VII,v,29,4 (GCS III,21,25-26) gebruikt ἀρβόλας als aanduiding van de verzamelde gemeenten.
 245 Mat.com.XVI,27 (GCS X,567,28-568,26).
 246 Mat.com.XVI,28 (569,19-570,31).
 247 Mat.com.XVI,29 (574,1-9); *vide supra* p.15-17.
 248 *idem* (573,2-8).
 249 Lev.h.II,3,55-58 (SC 286,104).
 250 Mat.com.X,9 (GCS X,11,8-15).
 251 Hoogl.com.III (GCS VIII,221,5-13; cf.23-31).
 252 Hoogl.com.III(IV) (224,22-225,9).
 253 *idem* (226,19-26); cf. Methodius, *Symp.*X,v,273 (SC 95,

- 298): de oude wetten gaan pas vrucht geven na de menswording van het Woord.
- 254 *Mat.com.ser.53* (GCS XI,118,7-119,22). Hij verwijst voor deze gedachte naar Hermas, *Sim.III,52,2-IV,53,4* (SC 53, 218-222), Ps.1,3 en Hoogl.2,11-13.
- 255 *idem* (119,22-120,1).
- 256 *idem* (120,1-5).
- 257 *idem* (120,5-10).
- 258 *idem* (121,4-14); cf.*Methodius, Symp.X,v,274* (SC 95,298).
- 259 *Deut.cat.8,7* (Lomm.X,374).
- 260 *Hoogl.com.III(IV)* (GCS VIII,228,13-14).
- 261 Cf.*Miner, Images of the Church* 45-47.
- 262 Zie echter: Irenaeus, *Adv.haer.V,10,1,1-2,50* (SC 153, 122-128), latijn; 10,1-23 (123-127), grieks; IV,20,12, 361-374 (SC 100,672), latijn; 1-6 (672), grieks; 27,2, 110-118 (742-744).
- Tertullianus, *De test.V,6* (CChr.SL 1,181) "herstelt" het beeld: bij hem zijn de Joden de wilde olijf (*oleaster*). In een eigenzinnige "Umdeutung" bij Clemens, *Strom.VI, xv,117,2-119,4* (GCS II,490,31-492,5), die het beeld toepast op de griekse en joodse cultuur, die om vrucht te kunnen dragen geënt moeten worden op de christelijke openbaring.
- 263 *Rom.com.VIII,10* (Lomm.VII,258-262; cf.265).
Vide supra p.390-391,392.
- 264 *Rom.com.VIII,10* (262-263).
- 265 Zo T.Zahn, *Der Brief des Paulus an die Römer* (KNT 6), Leipzig-Erlangen ³1925,513-516; H.Ridderbos, *Aan de Romeinen* (CNT(K)), Kampen 1959,257-258; Lekkerkerker, *De Brief van Paulus aan de Romeinen* II,88-91.
- 266 *Jer.h.IV,4,8-10* (SC 232,266).
- 267 *Mat.com.XV,26* (GCS X,427,12-19); cf.*Mat.com.ser.32* (GCS XI,57,24-28).
- Volgens Methodius, *Symp.X,vi,275-278* (SC 95,300-302) zinspeelt de olijf ook op de Wet en de Profeten.
- 268 Cf.Clemens, *Strom.VI,xv,120,1-2* (GCS II,492,6-11): "De door de apostel genoemde enting in de goede olijfboom, Christus zelf, kan plaatsvinden, als de wilde en ongelovige natuur in Christus ingeplant is, namelijk van hen die in Christus geloven. Maar beter is het, dat bij ieder het geloof in de ziel zelf geënt wordt."
- Andere interpretaties vinden we bij Hippolytus, *Gen.com.fr. 41* (GCS 1,2,67,3): de kerk uit de heidenen, die op het hout van Christus geënt is, brengt vrucht voort; Methodius, *De sang.VIII,5* (GCS 27,487,2-5):het met Christus in de boom des levens geënte vlees is een woning Gods.
- 269 *Mat.com.ser.92* (GCS XI,209,1-10).
- 270 *Mat.com.ser.32* (57,23-30).
- 271 *Num.h.XV,3* (GCS VII,135,1-4).
- 272 *Joz.h.VII,5* (SC 71,206-208); cf.Irenaeus, *Adv.haer.IV, 20,12,361-374* (SC 100,672), die iets soortgelijks zegt van de ethiopische vrouw van Mozes.
- 273 *Mat.com.XV,26* (GCS X,427,1-24); cf.*Joz.h.II,4* (SC 71,

- 122).
- 274 Luc.h.XXIII,2 (SC 87,312).
- 275 Cf.Minear, *Images of the Church* 45-46.
- 276 Rom.com.VIII,11 (Lomm.VII,265-266).
- 277 Rom.com.VIII,10 (263-265); cf.Jer.h.IV,4,4-12 (SC 232, 266); XII,13,68-72 (SC 238,50); ook Irenaeus, *Adv.haer.* IV,27,2,110-118 (SC 100,742-744).
- 278 Lev.h.XIII,2,73-82 (SC 287,204-206).
Voor de klassieke opvatting zie o.a. Vergilius, *Georg.* II,425: "Daarom voed ik mij met de vette en bij de Vrede geliefde olijf." Voor de christelijke verwerking van dit motief vide supra p.280.
Philo legt evenals Origenes verband tussen olijfolie en de olijfberg én het licht: zie *Quod det.pot.*117 (I,284, 25-285,2); *Quod deus imm.*96 (II,77,15-16); cf.*Mat.com.* ser.77 (GCS XI,185,2-5).
- 279 *Mat.com.*XVI,17 (GCS X,532,29-533,9); *Mat.com.*ser.32 (GCS XI,57,17-30); 86 (199,30-200,5).
- 280 Lev.h.XVI,4,49-52 (SC 287,280); cf.*Ps.cat.*52,10 (51,8) (Lomm.XII,355), dat echter door Rondeau, art.cit.336 aan Evagrius wordt toegeschreven.
- 281 Lev.h.XIII,2,66-70 (SC 287,204).
- 282 Num.h.XX,2 (GCS VII,188,27-189,2).
- 283 *Mat.com.*ser.86 (GCS XI,199,26-30). Hetzelfde verband legt Hieronymus, *Mat.com.*IV,1172-1177 (CChr.SL 77,252).
- 284 Lev.h.II,2,38-41 (SC 286,96-98); XIII,2,25-26 (SC 287, 202); *Mat.com.*ser.77 (GCS XI,185,2-3); cf.Clemens, *Paed.* II,viii,62,3 (GCS I,194,24-25); 63,1 (195,8-9); *Quis div. salv.*29,4 (GCS III,179,12); Methodius, *Symp.*X,ii,265 (SC 95,290).
- 285 *Mat.com.*ser.86 (GCS XI,200,6-10).
- 286 Uitgezonderd in het citaat van Ps.36,35-37 (LXX) in 1 Clem.XIV,5-XVI,1 (SC 167,122-124), een passage, die weer geciteerd wordt door Clemens, *Strom.*IV,vi,32,2-33,3 (GCS II,262,12-30).
- 287 Ps.37(36) h.V,5 (Lomm.XII,227-230); Jer.h.fr.13 (GCS III, 204,11-14); Num.h.XIII,1 (GCS VII,107,18-26).
- 288 Num.h.XVII,4 (GCS VII,163,22-164,2).
Vide supra p.399.
- 289 Lev.h.VIII,10,80-84 (SC 287,48); cf.Procopius 17-20 (id. 48-50): cederhout is "symbool van het reddend hout". Misschien ook Ex.h.IX,3,85-87 (SC 321,292): cederhout, dat niet rot, bijv. de kennis die door 'het hout' komt. Of wordt hier "de boom der kennis" (Gen.2,9) bedoeld?
- 290 Hoogl.h.II,5 (SC 37bis,120-122).
Behalve dat de vrucht en de bloem van de cypres een aangename geur geven, hebben ze ook de kracht om te verwarmen en te koesteren. Daarom duidt hij op de kracht van de Bruidegom, waardoor de zielen gaan gloeien voor het geloof en de liefde tot Hem (cf.Luc.24,32). Zo Origenes, *Hoogl.com.*II (GCS VIII,171,24-172,2).
Cf.Dioscurides, *De mat.med.*I,95 (Wellmann I,86,12-15).
- 291 Ex.h.IX,3,85-87 (SC 321,292); XIII,6,1-15 (396).

- 292 *Hoogl.com.III* (GCS VIII,176,25-177,23).
- 293 *Ezech.h.XI*,2,67-68 (SC 352,356); *Ezech.cat.* (Lomm.XIV, 143).
- 294 *Ezech.h.XII*,5,8-16 (392-394). *Ezech.cat.*17,22 (Lomm.XIV, 222) identificeert ook "de uitgelezenen van de ceder" met de apostelen en hun gelijken, die naar de verkiezing hun nakroost zijn.
- 295 *Ezech.h.XII*,5,16-21 (394); *Ezech.cat.*17,23 (Lomm.XIV, 222).
- 296 *Vide supra* p.399.
- 297 *Ezech.h.XI*,5,34-37 (372).
- 298 *Ezech.h.XI*,5,39-42 (372).
- 299 *Ezech.h.XI*,5,46-50 (372-374).
- 300 *Jer.h.I*,3,23-25 (SC 232,200).
- 301 *Joz.h.II*,4 (SC 71,122); de griekse tekst bij Procopius, *Joz.com.*1,3-4 (PG 87,1,993 BC).
- 302 *Hoogl.cat.*7,4(Procop.) (Lomm.XV,104) geeft weer een andere uitleg. Via de etymologie *λιβανός*, 'wierook(boom)' zou het verwijzen naar het offeraltaar van God.
- 303 Zie: G.Vermès, 'Car le Liban, c'est le conseil de la communauté'. Note sur pèsher d'Habacuc 12,3-4, *Mélanges bibliques rédigés en l'honneur de André Robert* (TICP 4), Paris 2.j., 316-325.
- 304 *Hoogl.com.III* (GCS VIII,192,16-17).
- 305 *Hoogl.h.II*,6 (SC 37bis,124)
- 306 *Hoogl.com.III* (GCS VIII,180,23-181,22); *vide supra* p. 108.
Voor het beeld van het herkauwen *vide infra* p.425.
- 307 *Hoogl.com.III* (191,22-192,8; 192,25-193,2); cf.Procopius (191,25-194,29).
- 308 *idem* (193,17-22).
- 309 Philetas, geciteerd bij Athenaeus, *Deipn.*XIV,646 D.
- 310 *Hoogl.com.III* (GCS VIII,192,14-16).
- 311 *idem* (193,2-14); *vide supra* p.109.
Cf.Vogt, *Das Kirchenverständnis* 102-103.
- 312 *Hoogl.cat.*6,10 (Procop.) (Lomm.XV,102); cf.*Num.h.IX*,7-8 (GCS VII,63,20-64,10).
- 313 Philo, *De vita Mos.*II(III),180-184 (IV,242,2-243,3).
- 314 *Vide supra* p.396.
- 315 *idem* 411 n.295.
- 316 *idem* 393 n.167.
- 317 *idem* 411.
- 318 *Num.h.XVII*,4 (GCS VII,160,23-161,10).
- 319 *Hoogl.com.III* (GCS VIII,177,24-178,19).
- 320 *Hoogl.h.II*,6 (SC 37bis,122).
- 321 *Hoogl.com.III* (GCS VIII,178,19-179,8).
- 322 *idem* (179,8-16).
- 323 Het beeld van de oogst komt voor in het Oude Testament (Joël 3,13; Jes.27,12) en in het Nieuwe (Mat.13,24-30. 39; Marc.4,29; Openb.14,15) als beeld van het oordeel van God. Zie verder: F.Hauck, *θερισμός*, *ThWNT* III,133.
- 324 *Mat.com.fr.*189,1-2 (GCS XII,91); cf.Hieronymus, *Mat.com.* I,1482-1485 (CChr.SL 77,63): de oogst is die hele grote schare gelovigen en de arbeiders zijn die weinige apos-

- telen en hun navolgers, die uitgezonden worden voor de oogst.
- 325 *Mat.com.fr.190,3-4* (GCS XII,91); cf.*Clemens, Strom.I,i, 7,1* (GCS II,6,10-15).
In *Jer.h.fr.27* (GCS III,212,11-16) n.a.v. *Jer.50,16* spreekt Origenes over een heel andere manier van oogsten: die van de ketters. "De Babylonier houdt de sikkel niet om te redden, maar om af te snijden uit het Heilige Land en om kerken af te maaien. Maar laten wij hem, vóór we dit ondergaan, vernietigen en de woorden van de heretici doen verdwijnen." Het gaat om de zuivere prediking van het Evangelie.
- 326 *Mat.com.fr.189,2-4* (GCS XII,91).
- 327 *Mat.com.fr.190,1-3* (91).
- 328 *Ezech.h.I,11,41-65* (SC 352,80-82).
Voor de laatste schifting door Christus zie: *Richt.h. VIII,5* (GCS VII,514,1-8) en voor het visnet vide infra p.448-449.
- 329 *Ps.cat.68,3* (67,2) (Lomm.XII,402); *Mat.com.fr.51* (GCS XII,36); 300 (134); cf.*Clemens, Paed.I,ix,83,3* (GCS I, 139,7-11).
- 330 *Luc.h.XXVI,3-4* (SC 87,340-342).
- 331 *De Princ.IV,4,4*(31),140-148 (SC 268,410).
- 332 *De Princ.II,6,4,141-142* (SC 252,316-318).
- 333 *De Princ.II,6,6,201-218* (320-322); cf.*Luc.h.XXIX,1* (SC 87,360): Jezus en Paulus waren allebei vervuld van de Heilige Geest, maar het vat van Paulus was veel kleiner dan dat van Jezus.
- 334 Cf.*Hoogl.h.I,2* (SC 37bis,72-74).
- 335 *Hoogl.h.I,3* (76-78): er wordt verband gelegd tussen *χρίω* en *Χριστός*.
- 336 *Hoogl.com.I* (GCS VIII,98,1-13); Procopius (98,28-31): er is een duidelijk verschil tussen *ἀρώματα* en *ὁσμή*: het eerste is kenmerkend voor de eredienst van de Wet, het tweede voor de nieuw-testamentische bedeling: *ὁσμή* is méér en geestelijk.
- 337 *idem* (100,12-29).
E.Lohmeyer, Vom göttlichen Wohlgeruch (SHAW.PH 9), Heidelberg 1919 laat zien hoe 'geur' het beeld kan zijn van (eeuwig) leven (10-12), van gerechtigheid (29-31) en van openbaring (32-35,37-47).
- 338 *idem* (98,13-100,12).
Zie voor de laatstgenoemde functie van de Heilige Geest: *De Princ.II,6,4,133-142* (SC 252,316-318); *IV,4,4,140-148* (SC 268,410).
- 339 *idem* (107,17-108,8).
- 340 *Hoogl.h.I,4* (SC 37bis,80-82); over de theologie van de naam van Jezus zie noot ad loc. (80 n.1) en *Luc.h.XIV,2* (SC 87,218 en n.1).
- 341 Cf.*Chênevert, L'Église dans le Commentaire* 116-118.
- 342 *Hoogl.com.I* (GCS VIII,101,8-20; 24-27); *Ex.h.III,3,138-143* (SC 321,108); cf.*Chênevert, op.cit.*117-118.
- 343 *Hoogl.com.II* (GCS VIII,166,5-167,1); cf.*Procopius* (165, 31-166,32); zie ook reeds Ignatius, *Ef.XVII,1* (SC 10,

- 86): "Daarom ontving de Heer zelf op Zijn hoofd, opdat Hij de geur van onvergankelijkheid in de kerk kon verspreiden. Laat U niet zalven met de onwelriekende geur van de leer van de heerser dezer wereld."
- 344 *Hoogl.com.III* (177,20-21); ook elders brengt hij 'geur' in verband met de leer en het onderwijs: *Hoogl.com.III* (IV) (227,13-26).
- 345 *Gen.cat.*27,27 (Lomm.VIII,78); cf.Lohmeyer, *op.cit.*29-31.
- 346 *Hoogl.h.I*,2 (SC 37bis,72-74); *II*,2 (108); *Gen.h.I*,3,10-14 (SC 7bis,34); *XI*,1,55-2,6 (280); *Lev.h.II*,2,54-55 (SC 286,98); *Rom.com.II*,5 (Lomm.VI,84-85); *Ps.cat.*38(37),6 (Pitra III,19); *Hoogl.com.III* (GCS VIII,221,14-16); *III* (IV) (225,11-13; 225,27-226,1; 227,4-6; 23-26); cf.Ignatius, *Magn.X*,2 (SC 10,104); Clemens, *Paed.II*,viii,65,2-3 (GCS I,196,27-197,6).
- 347 *Hoogl.cat.*3,6(Procop.) (Lomm.XV,94); 5,13(Procop.) (99); *Hoogl.h.I*,2 (SC 37bis,74); *Ex.h.IX*,4,64-66 (SC 321,298); *XIII*,7,24-26 (398).
Minear, *Images of the Church* 101-103 onderstreept vooral het verband tussen het beeld van de geur van Christus en de joodse liturgie.
Voor de spiritualisering van de oud-testamentische eredienst vide supra p.245-246.
- 348 *Gen.h.XI*,2,1-6 (SC 7bis,280).
De etymologie, die Kethura in verband brengt met 'wierook branden', treffen we ook aan bij Philo, *De sacr.Ab.* 43 (I,220,2-3); Ambrosius, *De Cain et Abel* I,6,23 (CSEL 32,1,359,17-18): "odorifera". De naam wordt dan afgeleid van רוקח . 'roken' (pi.)
Cf.Wutz, *Onomastica Sacra* 53,87,457,955.
- 349 *Richt.h.III*,2 (GCS VII,481,20-482,3).
- 350 *Gen.h.III*,6,48-51 (SC 7bis,136); *Lev.h.III*,7,23-27 (SC 286,150); *Rom.com.IV*,5 (Lomm.VI,265); *Mat.com.ser.*64 (GCS XI,150,17-34).
- 351 *Ezech.h.VII*,4,32-36 (SC 352,260-262).
- 352 *Hoogl.com.III*(IV) (GCS VIII,228,14-20); cf.Lohmeyer, *op.cit.*10-12.
- 353 *Mat.com.XVII*,8 (GCS X,606,11-21).
- 354 *Mat.com.ser.*77 (GCS XI,185,13-26).
- 355 *idem* (186,1-12).
In *Mart.Polyc.XV*,2 (SC 10,264) wordt verteld: toen Polycarpus verbrand werd, rook men "zo'n heerlijke geur, als van geurend reukwerk of van een ander der kostbare welriekende kruiden".
- 356 *idem* (186,12-16; cf.184,7-12).
- 357 *Ex.h.III*,3,160-162 (SC 321,110).
- 358 *Jer.h.XI*,5,16-42 (SC 232,426).
- 359 Ὁσφύς wordt door Origenes meermalen met het sexuele en de procreatie in verband gebracht: *Lev.h.IV*,6,29-34 (SC 286,180-182); *VI*,6,40-46 (292); *IX*,2,37-69 (SC 287,76-78); *Ef.com.XXXIV*,11-15 (*JThS* III(1902),573); *Peri Pascha* 35,23-24; 29-31 (222); 36,1-7; 23-33 (224).
- 360 Zie mijn *Images of the Church* 907-911.
- 361 *Jer.h.XI*,6,1-12 (SC 232,428).

- Cf. *Cels.praef.* 2,16-20 (SC 132,68): verbazingwekkend moet het lijken, dat Jezus zweeg tegenover de valse beschuldigingen (*Mat.* 27,11-14). Maar Hij wordt verdedigd door het leven van Zijn leerlingen, dat luid getuigenis geeft van iets heel anders en dat sterker is dan elk vals getuigenis. En zo weerlegt en keert Hij de valse getuigenissen en beschuldiging.
- 362 *Jer.h.* XI,6,13-33 (428-430).
- 363 Cf. *Joh.com.* II,viii(4),63 (SC 120,244); *Ex.h.* XIII,5,3-4 (SC 321,392); *Lev.h.* IV,6,34-37 (SC 286,182); IX,2,26-27 (SC 287,76); Hieronymus, *Jer.com.* III,14,5 (CChr.SL 74, 127); cf. 6 (128).
- 364 *Jer.h.* XI,6,34-35 (SC 232,430).
Zie mijn geciteerde artikel 909.
In *Ps.com.* 45(44),9-10 (Pitra III,41) worden degenen, die in Christus zijn en om Hem heen door geloof en heiliging en geestelijke verwantschap *ἰμάρια Χριστοῦ* genoemd. Evenzo noemt Tertullianus, *Adv.Marc.* IV,xiii,4 (CChr.SL 1,573) de kerk het kleed van Christus.
- 365 *Jer.h.* XI,6,28 (SC 232,430).
- 366 *Jer.h.* XI,6,31 (430).
- 367 *Jer.h.* XI,5,38 (426); 6,32 (430).
Voor *προκόπτειν* vide *supra* p.222-223 en voor *ἀναβαίνειν* vide *infra* p.451-456.
- 368 *Jer.h.* XI,6,35-46 (430).
- 369 Vide *supra* p.390-392.
- 370 *idem* 393-397.
- 371 *idem* 403-405.
- 372 *idem* 406.
- 373 *idem* 409-410.
- 374 *idem* 411.
- 375 *idem* 411-412.
- 376 *idem* 412.
- 377 *idem* 413.
- 378 *idem* 414-415.
- 379 *idem* 415-418.
- 380 *idem* 419.
- 381 *idem* 399-400.
- 382 *idem* 400-401.
- 383 *idem* 405.
- 384 *idem* 410.
- 385 *idem* 414.
- 386 *idem* 408.
- 387 *idem* 410.
- 388 *idem* 412.
- 389 *idem* 414-415.
- 390 *idem* 419-420.
- 391 *idem* 392,403.
- 392 *idem* 418.
- 393 *idem* 414-415.
- 394 *idem* 392-399,401,403-405,411-412.
- 395 *idem* 398-399,404.
- 396 *idem* 403-404.
- 397 *idem* 391,392,402,406,415,418.

- 398 *idem* 392; cf. 398.
 399 *idem* 392, 393, 397-399, 402-407; cf. 415-416.
 400 *idem* 397, 404, 406.
 401 *idem* 399, 410; cf. 393-395, 397, 401, 407, 413.
 402 *idem* 400.
 403 *idem* 411-412.
 404 *idem* 398.
 405 *idem* 401, 403, 405, 410, 420.
 406 *idem* 392.
 407 *idem* 406-409.
 408 *idem* 407-408.
 409 *idem* 408.
 410 Num.h.XIV,2 (GCS VII,124,17-26).
 Hermas, Vis.IV,2,4 (SC 53,136) noemt de engel Thegri,
 die aan het hoofd van de wilde dieren staat.
 411 Gen.cat.9,2 (Lomm.VIII,64); 9,4-5 (*ibid.*).
 412 C.Cels.IV,92-93 (SC 136,414-418); cf.Plato, Pol.272 B-D.
 413 Zie reeds Ignatius, Smyrn.IV,1-2(SC 10,158), die spreekt
 over dieren in mensengedaante.
 Voor de symboolfunctie van dieren in het Nieuwe Testa-
 ment (m.n.Openb.) zie: W.Foerster, *θηρίον*, ThWNT III,
 133-136; bij Philo: Siegfried, *Philo von Alexandria* 182-
 185,355-356; bij Tertullianus: O'Malley, *Tertullian and*
the Bible 84-89; bij Clemens van Alexandrië: Tsermoulas,
Die Bildersprache 5-19; bij Gregorius van Nyssa: J.Daniél-
 lou, *Platonisme et Théologie Mystique* (Theol(P) 2), Pa-
 ris 1944,76-89.
 Over deze "ménagerie théologique" bij Origenes zie:
 Crouzel, *Théologie* 197-206. Zie ook de Physiologus (ed.
 F.Sbordone), Milaan 1936 (repr.Hildesheim 1976), die
 waarschijnlijk uit de tweede eeuw uit Alexandrië stamt.
 414 Lev.h.V,2,61-76 (SC 286,210-212).
 415 Ezech.cat.8,9 (Lomm.XIV,205).
 416 Luc.h.VIII,3 (SC 87,166-168); cf.De Or.XXVII,12 (GCS
 II,370,29-371,7).
 417 Ps.cat.39,7 (38,6) (Lomm.XII,272).
 418 Hoogl.com.III (GCS VIII,211,1-10); cf.Mat.com.fr.137 II
 (GCS XII,68-69); Irenaeus, Adv.haer.IV,41,3,42-55 (SC
 100,988).
 419 Lev.h.VII,4,7-12 (SC 286,326-328); 55-114 (330-334).
 420 Lev.h.XVI,6,19-30 (SC 287,288); 48-58 (290).
 421 1 Cor.h.LXXXVI (JThS X(1909),48).
 422 Cf.Joh.com.I,xxvii(29),190 (SC 120,154).
 423 Mat.com.XVI,16 (GCS X,527,7-33).
 424 Luc.h.fr.78 (Ra.186) (SC 87,534); cf.Clemens, Protr.X,
 100,3 (GCS I,72,25-31).
 425 Job cat.35,11 (Lomm.XI,346); cf.Ps.37(36) h.III,4 (Lomm.
 XII,186); Clemens, Paed.I,xiii,102,1 (GCS I,151,9-12);
 Strom.IV,iii,12,4 (GCS II,253,25-29); VII,xvi,95,1 (GCS
 III,67,10-14); Irenaeus, Adv.haer.V,8,2,35-51 (SC 153,
 96-98).
 426 Ps.cat.49(48),13 (Lomm.XII,343).
 427 Ps.cat.49,21 (48,20) (344-345); cf.Rom.com.III,5 (Lomm.
 VI,186).

- 428 Ezech.h.III,8,9-33 (SC 352,142-144); Ezech.cat.14,4 (Pitra III,545); Num.h.XXIV,2 (GCS VII,227,22-228,20); Philo, *De gig.*33 (II,48,18-20).
- 429 Lev.h.III,3,71-80 (SC 286,132-134); Ezech.h.IV,3,10-21 (SC 352,168); Ezech.cat.14,13 (Lomm.XIV,215).
- 430 Ezech.h.XI,3,19-31 (SC 352,360-362).
- 431 Lev.h.IX,4,35-48 (SC 287,86).
- 432 Lev.h.III,3,86-87 (SC 286,134).
- 433 Jer.h.V,6,1-15 (SC 232,294-296); cf. Philo, *De sacr.*Ab.45 (I,220,9-15), waar ὁ ποιὺς die herder is.
- 434 Ezech.h.XI,3,52-71 (SC 352,362-364); Gen.h.II,5,94-107 (SC 7bis,106).
- 435 Lev.h.III,3,72-86 (SC 286,132-134).
- 436 Gen.h.XIII,4,85-89 (SC 7bis,332); cf. Lev.h.III,3,69-71 (SC 286,132); Joh.com.XXVIII,xxiv(19),216 (GCS IV,420,29-421,1).
- 437 Gen.h.II,3,48-53 (92); cf. Tertullianus, *De idol.*XXIV,4 (CChr.SL 2,1124). Het argument van de verscheidenheid in de ark is rond 220 ook door Calixtus gehanteerd tegenover de strengere richting in de kerk: Hippolytus, *Elenchos* IX,xii,23 (GCS 26,250,4-8).
- 438 Lev.h.III,3,64-69 (SC 286,132).
- 439 Lev.h.III,3,86-94 (134); cf. Lev.cat.5,2 (Lomm.IX,165).
- 440 Lev.h.III,3,104-110 (134).
- 441 Gen.h.V,4,39-46 (SC 7bis,174).
- 442 Mat.com.fr.137 II,8-10 (GCS XII,69).
- 443 Dial.c.Heracl.14,2-20 (SC 67,84).
- 444 Ps.cat.2,9 (Lomm.XI,401-402).
- 445 Mat.com.XVII,19 (GCS X,639,4-23). Soms doet God zich als een mens voor (Mat.22,1) (638,12-639,4), soms als een verterend vuur (639,23-640,6).
- 446 Lev.h.I,5,2-3 (SC 286,84); cf. Joh.com.X,xxiv(16),142 (SC 157,472): "het rund is symbool van het aardse, want hij werkt op het land" en Jer.h.V,6,1-2 (SC 232,294): een kalf als beeld van de redeloze emoties.
- 447 Lev.h.II,2,7-8 (94).
- 448 Lev.h.XI,1,67-71 (SC 287,146).
- 449 Philo, *De agr.*132 (II,121,12-17); 142 (123,14-17).
- 450 Aristeas, *Ep.*IX,153-155 (SC 89,176).
- 451 Porphyrius, *Adv.Christianos* 23,14 (54).
- 452 Barnabas X,11 (SC 172,156-158).
- 453 Irenaeus, *Adv.haer.*V,8,3,52-85 (SC 153,100-104).
- 454 Clemens, *Paed.*III,xi,76,1-2 (GCS I,278,12-20); *Strom.*V, viii,51,4 (GCS II,361,15); VII,xviii,109,2-110,1 (GCS III,77,4-78,12).
- 455 Novatianus, *De cib.iud.*III,5-8 (CChr.SL 4,94-95).
- 456 Lev.h.VII,6,18-25 (SC 286,342); Lev.cat.11,3 (Lomm.IX,167); Deut.cat.14,6 (Lomm.X,376); Hoogl.com.III (GCS VIII,181,17-22).
- 457 Lev.cat.11,3 (Lomm.IX,166); Philo, *De agr.*142 (II,123,14) brengt het in verband met διαστέλλειν en διακρίνειν: alles kunnen beoordelen, wat volgens Paulus (1 Cor.2,15) een kenmerk is van de geestelijke mens.

- Zie verder: Barnabas X,11 (SC 172,158); Irenaeus, Adv. haer.V,8,3,57-59 (SC 153,100); Clemens, Paed.III, xi,76, 1 (GCS I,278,14); Strom.V,viii,51,5 (GCS II,361, 15-17); VII,xviii,109,2-4 (GCS III,77,6-78,4).
- 458 Mat.com.XV,26 (GCS X,428,24-27).
- 459 Luc.h.XIII,7 (SC 87,214); cf.Hieronymus, Jes.com.I,i,3, 33-37 (CChr.SL 73,9).
- 460 Jer.h.fr.26 (GCS III,212,2-9); hieraan vrijwel gelijk is Deut.cat.22,10 (Lomm.X,378).
- 461 Clemens, Strom.VI,i,1,2 (GCS II,422,11-13).
- 462 Job cat.35,11 (Lomm.XI,346); Gen.h.V,4,39-46 (SC 7bis, 174); Lev.h.XVI,6,41-45 (SC 287,288-290).
- 463 Luc.h.XXXVII,2-4 (SC 87,436-438); Lev.h.XVI,6,39-45 (SC 287,288-290); Joh.com.X,xxxii(18),207-208 (SC 157,506).
- 464 Joh.com.X,xxviii(18),174-175 (SC 157,488-490); xxix(18), 178-179 (490-492); xxx(18),188 (496).
- 465 Joh.com.X,xxix(18),180 (492); xxx,185-186 (494); Num.h. XIII,8 (GCS VII,119,21-24); Mat.com.XVI,15 (GCS X,523, 23-28); Mat.com.fr.407 (GCS XII,171); cf.Didymus, Zach. com.III,144-145 (SC 84,692); Ambrosius, Ep.74,9 (PL 16, 1256 D - 1257 A); Gregorius van Nazianze, Or.21,29 (PG 35,1116 C); Hieronymus, Zach.com.II,ix,9-10 (CChr.SL 76A,830); Mat.com.III,1201-1206 (CChr.SL 77,183); Marc. com.VII,62-65 (CChr.SL 78,486).
- 466 Joh.com.X,xxx(18),192-195 (SC 157,498-500); cf.Deut.cat. 22,10 (Lomm.X,378); Joz.h.XV,3 (SC 71,334-338): "ezels zijn in de Schrift dikwijls type van de heidenen".
- 467 Mat.com.XVI,15 (GCS X,523,29-524,31); Num.h.XIII,8 (GCS VII,119,15-21); Luc.h.XXXVII,2-3 (SC 87,438); Num.cat. 23,1 (Lomm.X,5).
- 468 Zie ook: Mat.com.XVI,18 (GCS X,536,14-15.20).
- 469 Cf.Num.h.XIV,4 (GCS VII,126,22-127,32); XIII,8 (119,12-21).
- 470 Luc.h.XXXVII,4 (SC 87,438-440); cf.Luc.h.fr.88 (Ra.235) (544); Mat.com.XVI,18 (GCS X,536,5-27); Num.cat.23,1 (Lomm.X,5); Hieronymus, Mat.com.III,1215-1218 (CChr.SL 77,183).
- 471 Mat.com.XVI,16 (GCS X,526,30-527,6): alleen de latijnse tekst.
- 472 Mat.com.XVI,17 (533,9-32); cf.19 (542,11-21); Hieronymus, Mat.com.III,1205-1206 (CChr.SL 77,183).
- 473 Mat.com.XVI,15 (523,23-524,7); 16 (528,31-529,15); Num. h.XIII,8 (GCS VII,119,15-24).
- 474 Mat.com.XVI,19 (GCS X,539,19-25).
- 475 Cf.Plato, Phaedr.253C -254E, waarnaar Clemens, Paed.II, x,89,2 (GCS I,211,13-15) verwijst.
- 476 Joz.h.XV,3 (SC 71,334).
- 477 Joh.com.X,xxxii(18),204 (SC 157,504); XX,xxxvi(29),332 (SC 290,318-320); Job cat.35,11 (Lomm.XI,346); Ezech.h. III,8,9-22 (SC 352,142); Ezech.cat.17,21-26 (Pitra III, 540); Gen.h.V,4,39-46 (SC 7bis,174); Ps.cat.20(19),8 (Pitra II,475); 39,7 (38,6) (Lomm.XII,272); Joz.h.XV,3 (SC 71,338); Mat.com.fr.137 II,1-3 (GCS XII,68-69); cf. Philo, Leg.all.II,99 (I,110,18); De agr.109 (II,117,1);

- De migr.Abr.62 (280,12-13); Clemens, Paed.I,v,15,1 (GCS I,98,25-99,1); III,xi,53,2 (266,29-34); Strom.III,xvii,102,3 (GCS II,243,14-17); xviii,105,2 (244,28-31); IV,iii,12,4 (253,25-28); V,viii,52,5 (362,3-7); Irenaeus, Adv.haer.IV,41,3,53-55 (SC 100,988); V,8,2,42-46 (SC 153,98); Methodius, Symp.I,iii,20 (SC 95,60,17-19).
Over de fabelachtige bronst van paarden zie ook: W.Richter, Hippomanes, KP II,1174-1175.
- 478 Gen.cat.14,11 (Lomm.VIII,70); cf.Clemens, Paed.II,x,89,2-3 (GCS I,211,16-19).
- 479 Richt.h.IV,4 (GCS VII,491,15-18); V,5 (495,15-19).
Vide supra p.290.
- 480 Mat.com.XVI,16 (GCS X,529,22-27).
- 481 Joz.h.XV,3 (SC 71,336-338).
- 482 Hoogl.com.II (GCS VIII,151,3-10) n.a.v. Hoogl.1,9.
- 483 Ex.h.VI,2,1-20 (SC 321,174).
- 484 Hoogl.com.II (GCS VIII,151,11-28) i.v.m. Hab.3,8; evenzo Ex.h.VI,2,5-7 (SC 321,174); Clemens, Protr.XII,121,1 (GCS I,85,16-23).
- 485 Hoogl.com.II (151,28-152,26). Als een andere verklaring voor dit witte paard noemt hij het lichaam of de ziel (of beiden), die Christus heeft aangenomen; vide supra p.427, waar een ezel de aanduiding voor Zijn lichaam is.
- 486 idem (152,26-153,10).
- 487 idem (153,10-14).
- 488 Mat.com.ser.27 (GCS XI,47,11-13).
- 489 Ex.h.VI,2,8-15 (SC 321,174).
- 490 Richt.h.IX,2 (GCS VII,520,27-521,3).
- 491 Dial.c.Heracl.12,16-22 (SC 67,82); 13,22-23 (84); cf. Mat.com.fr.137 II,10-12 (GCS XII,69); Clemens, Strom.II,ii,7,4 (GCS II,116,27-31).
- 492 Ps.cat.59(58),7 (Pitra III,63).
De heidenen worden ook als 'honden' gezien door Tertulianus, De praescr.VIII,13 (SC 46,100-101).
- 493 Mat.com.XI fr. (GCS XII,7,13-16)
- 494 Mat.com.fr.337 (GCS XII,146); cf.Hieronymus, Mat.com.II,1580-1585 (CChr.SL 77,134).
- 495 Mat.com.XI,17 (GCS X,64,7-65,5).
- 496 Ps.38(37) h.I,4 (Lomm.XII,251; cf.250 n.2); Gen.h.XI,1,60-63 (SC 7bis,280); Ps.cat.38(37),6 (Pitra III,19); Clemens, Protr.X,92,4-5 (GCS I,68,7-14); Strom.II,xv,68,3 (GCS II,149,21-22); V,viii,51,3 (361,7-10).
De voorkeur van varkens voor modder en mest heeft reeds Heraclitus fr.13 (Diels) en Democritus fr.143 (Diels) getroffen. In Mat.com.fr.137 II,12-14 (GCS XII,69) wordt zelfs gezegd, dat varkens zo onverzadigbaar zijn, dat ze mest eten.
Zie verder: M.Aubineau, Le thème du 'bourbier' dans la littérature grecque profane et chrétienne, RSR 47(1959), 185-214.
- 497 Luc.h.fr.62 (Ra.124) (SC 87,510); Dial.c.Heracl.13,1-13 (SC 67,82); cf.Philo, De agr.143-144 (II,123,17-124,1); Clemens, Protr.I,4,1 (GCS I,5,9); X,92,4 (68,7-10);

- Paed.II,i,11,4 (162,3-11); x,98,3 (216,5-7); III,vii,37,2 (258,9-16); xi,75,3 (278,2-9); Strom.III,iv,28,1 (GCS II,208,25-209,1); ; vi,47,3 (218,3-8); V,viii,51,3 (361,7-10).
- 498 Dial.c.Herac1.13,10-18 (SC 67,82); cf.Clemens, Strom.I, xii,55,1-4 (GCS II,35,15-28).
- 499 Luc.h.fr.62 (Ra.124) (SC 87,510).
- 500 Hoogl.h.II,11 (SC 37bis,138-140).
- 501 idem (140); Hoogl.com.III (GCS VIII,214,28-31).
- 502 Hoogl.cat.2,17(Procop.) (Lomm.XV,91); Hoogl.com.III (GCS VIII,201,16-18; 214,31-215,1).
- 503 Hoogl.com.III (215,1-11).
- 504 Hoogl.h.II,11 (SC 37bis,140); Hoogl.cat.2,17(Procop.) (Lomm.XV,91); Jer.h.XVIII,9,15-17 (SC 238,210); Hoogl.com.III (GCS VIII,212,22-25; 214,16-18); C.Cels.II,48,43-44 (SC 132,394); Mat.com.XI,18 (GCS X,66,10-11).
- De traditie, waarbij Origenes zich aansluit, vinden we o.a. bij Plinius, H.N. VIII,118; XXVIII,149-150; Plutarchus, Mor.63,24 (976D) en Xenophon, geciteerd door Cassianus Bassus in zijn Geoponica XIX,5,3 (H.Beckh 505). In de christelijke litteratuur komen we haar tegen bij Tertullianus, De pall.III,2 (CChr.SL 2,738); Tatianus, Orat. 18,2 (20) en Cosmas van Jerusalem, Ad carm.S. Greg. (PG 38,633).
- 505 Hoogl.com.III (GCS VIII,201,18). In de Physiologus 30 (98) doodt Christus hem niet door Zijn adem, maar door water.
- 506 Hoogl.com.III (213,25-214,1).
- 507 Hoogl.h.II,11 (SC 37bis,140); Hoogl.cat.2,17(Procop.) (Lomm.XV,91-92).
- Maar Hij wordt in Hoogl.2,9 niet alleen een νεβρός ἐλάφωv genoemd, omdat Hij de slangen vernietigt, maar ook omdat Hij als kind geboren is (cf.Jes.9,6) en omdat een hert een volmaakt wezen is: Hoogl.com.III (GCS VIII,201,30-202,32, griekse tekst van Procopius; cf.214,5-11).
- 508 Hoogl.com.III (212,12-213,25).
- 509 idem (214,11-15).
- 510 idem (214,15-28).
- 511 Jer.h.XVIII,9,13-35 (SC 238,210).
- 512 Mat.com.XI,18 (GCS X,66,7-12); cf.Tertullianus, Adv. Marc.IV,24,12 (CChr.SL 1,610); De res.XX,6 (2,946).
- 513 C.Cels.II,48,40-50 (SC 132,394); cf.Ps.cat.104(103),18 (Pitra III,205); Justinus, Dial.76,6 (II,8-10); Irenaeus, Adv.haer.V,24,4,68-84 (SC 153,306); Clemens, Strom. IV,vi,26,5 (GCS II,260,2-6); Exc.ex Theod.76,2 (GCS III,131,2-4); Tertullianus,Adv.Marc.IV,24,9 (CChr.SL 1,609); 12 (610); Cyprianus, Ep.LXIX,xv,2 (Bayard II,251); Augustinus, Enarr.in Ps.41,3 (CChr.SL 38,461).
- 514 Vide supra p.423.
- 515 Num.h.XVII,6 (GCS VII,166,7-17).
- De vraag "wie zal hem wekken?" betreft Origenes op het verschil tussen de opwekking en de opstanding van Christus. Cf.Physiologus 1 (7-8), waar "wie zal hem opwekken"

- (Gen.49,9 LXX) ook op de opwekking van Christus wordt betrokken.
- 516 Num.h.XVIII,4 (174,10-175,1); ook Num.24,9 wordt op Christus betrokken.
- 517 Num.h.XVII,6 (166,11-14); cf.XVI,8 (151,15-17).
In Mat.com.XVII,19 (GCS X,639,4-23) wordt God o.a. als leeuw voorgesteld (cf.Hos.5,14).
- 518 Lev.h.XVI,6,8-10 (SC 287,286). De Duivel als leeuw ook 31-47 (288-290); III,3,95-103 (SC 286,134).
- 519 Num.h.XVI,8 (GCS VII,150,26-151,17).
Enkele jaren later past Cyprianus, *Ad Quir.*I,21 (CChr.SL 3,22) deze tekst ook toe op de kerk uit de heidenen.
- 520 Num.h.XVI,9 (151,18-152,15).
Cf.Lies, *Wort und Eucharistie* 193-195.
- 521 *Ezech.cat.*13,4 (Lomm.XIV,213). Het belangrijkste kenmerk is zijn sluwheid; ook *Luc.h.fr.*66 (Ra.154) (SC 87,514); *Mat.com.fr.*137 II,4-5 (GCS XII,69) n.a.v. *Luc.*13,32; *Physiologus* 15 (57-60).
Toegepast op demonen o.a. *Mat.com.fr.*160 (GCS XII,79)
Zie over de vos: E.Diez, Fuchs, *JAC* XVI(1973),171; J.B. Bauer, *idem* 175-178.
- 522 *Hoogl.com.*III(IV) (GCS VIII,235,17-236,26; 235,25-237,27 griekse tekst van Procopius; 240,10-19); cf.*Num.h.*XI,5 (GCS VII,87,6-7).
- 523 *Hoogl.com.*III(IV) (GCS VIII,236,26-237,9; 237,27-28 griekse tekst van Procopius; 240,19-22).
Cf.*Ezech.cat.*13,5 (Lomm.XIV,213): "en zij brachten de kudden samen" (*Ezech.*13,5 LXX) d.w.z. "de heretici tegen de kerk, de beestachtige dogma's tegen de waarheid", want het gaat over de valse profeten.
Zie Clemens, *Strom.*I,iii,23,1-3 (GCS II,15,8-20), die de sofisten "vossen" noemt, "sluwe vleiers"; cf.Hippolytus, *Hoogl.com.* (GCS 1,349,13-350,13).
- 524 *Hoogl.com.*III(IV) (GCS VIII,237,9-238,12).
- 525 *idem* (238,12-240,8).
- 526 *Gen.cat.*1,28 (Lomm.VIII,53); *Dial.c.Heracl.*14,12-16 (SC 67,84).
- 527 Anders: *Physiologus* 11 (36-44).
- 528 *Dial.c.Heracl.*14,1-2 (SC 67,84).
- 529 *Mat.com.fr.*137 II,5-7 (GCS XII,69); *Ezech.cat.*8,9 (Lomm. XIV,205); cf.*Ep.apost.*35(46) (KlT 152,29).
- 530 *Mat.com.fr.*44,1-3 (GCS XII,33); cf.Clemens, *Protr.*I,4,3 (GCS I,5,17-20).
- 531 *Mat.com.fr.*44,8-21 (34); *Physiologus* 10 (34-36); Herodotus III,109; zie ook Clemens, *Strom.*IV,xvi,100,3 (GCS II,292,21-24): "Vandaar noemde hij zulke mensen 'adderengebreeid', degenen die behagen scheppen in genot, die slaaf zijn van hun buik (cf.Rom.16,18) en geslachtsdrift en elkaars hoofd afslaan vanwege 'wereldse begeerten' (*Tit.*2,12)."
- Ook bij Philo is de slang symbool van de ἡδονή: *De opif.* m. 157 (I,55,2-3); *Leg.all.*II,72 (104,24); 74 (104, 30-105,1); 81 (106,21-22); 87 (107,31); III,68 (127,23-24); 75 (129,6); 76 (129,14-15); 246 (167,23); *De agr.*97 (II,

- 114,28-30); cf.Clemens, *Protr.*XI,111,1 (GCS I,78,27-28); *Paed.*I,v,16,3 (99,29-31); Gregorius van Nyssa, *Vita Mos.* II,275 (SC 1bis,119).
- 532 *De Or.*XXVII,12 (GCS II,370,28-371,3).
In *Lev.h.*XVI,6,31-47 (SC 287,288-290) worden de demonen aangeduid als vliegende adders.
- 533 *Luc.h.*XXII,6 (SC 87,304).
Over het begrip 'uittrekken' (*egredi*) vide *supra* p.309-312.
- 534 Cf.*Joh.com.*VI,xxxiii(17),165 (SC 157,254).
- 535 *Ps.cat.*58,5 (57,4) (Lomm.XII,371); cf.Clemens, *Protr.*X, 105,4 (GCS I,75,24-27); *Physiologus* 21 (76-78).
- 536 *Ezech.h.*XIII,4,36-40 (SC 352,430).
- 537 *Ezech.h.*XI,3,32-42 (362).
- 538 *Mat.com.fr.*202,1-18 (GCS XII,97-98); *Physiologus* 11 (43-44) maakt ook melding van deze eigenaardigheid van de slang; zie ook: Clemens, *Strom.*VI,xvii,155,1-2 (GCS II, 511,20-25).
De slang als teken van *σωφοσύνη*: Philo, *Leg.all.*II,79 (I,106,3-4); 81 (106,22); 87 (108,2); 98 (110,10-11).
- 539 *Mat.com.*XV,20 (GCS X,406,8-13); *Mat.com.ser.*20 (GCS XI, 36,15); *Gen.h.*X,2,30-31 (SC 7bis,260).
- 540 *Lev.h.*XVI,6,31-47 (SC 287,288-290).
- 541 *Lev.h.*VII,6,27-45 (SC 286,344); cf.*C.Cels.*VI,16,19-30 (SC 147,218).
- 542 W.Richter, *Schaf*, KP V,5.
- 543 *Lev.h.*VII,5,77-80 (SC 286,340); *Ps.cat.*144,13 (143,12) (*Pitra* III,353); cf.Clemens, *Protr.*XII,119,1 (GCS I,84, 11-13); *Paed.*I,vii,53,2 (121,31-32); ix,84,2 (139,19).
- 544 *Bijv.Joh.com.*I,xxvii(29),190 (SC 120,154).
- 545 *Mat.com.ser.*70 (GCS XI,166,16-24).
- 546 *Ps.cat.*44,23 (43,22) (Lomm.XII,324).
- 547 Cf.Richter, *art.cit.*; Clemens, *Paed.*II,x,111,3 (GCS I, 224,7-8).
- 548 *Joh.com.*X,xxiv(16),142 (SC 157,472); *Jer.h.*V,6,1-5 (SC 232,294); *Lev.h.*II,2,8-9 (SC 286,94); *Ps.cat.*74(73),2 (Lomm.XIII,8); cf.Philo, *De sacr.Ab.*45 (I,220,9-15).
- 549 *Jer.h.*V,6,1-15 (SC 232,294-296). Zoals bij Philo, *loc. cit.* de *νοῦς* de emoties beheerst, zo is het bij Origenes Christus.
- 550 Philo, *De sacr.Ab.*112 (I,248,7-8); *Leg.all.*III,165 (149,11).
- 551 *Ps.cat.*23(22),1-2 (*Pitra* II,478); *Hoogl.com.*II (GCS VIII,135,10-17).
- 552 *Lev.h.*III,3,83-86 (SC 286,134); vide *supra* p.422-423.
Vergelijk de woorden van Jezus "hoeveel gaat niet een mens een schaap te boven?" (*Mat.*12,12).
- 553 *Joh.com.*XIII,vi,39 (SC 222,52).
Clemens, *Paed.*I,v,14,2 (GCS I,98,6-9) stelt tegenover de *πρόβατα*, de volwassen schapen, de *ἀρνία*, de eenvoudigen (*ἁφελείς*) met hun zachtheid, hun eenvoudige gezindheid en hun onschuld; cf.15,4 (99,16-17).
- 554 *Ps.cat.*100(99),3 (*Pitra* III,190).

- 555 *Ps.cat.*23(22),4 (Lomm.XII,92).
 556 *Ps.cat.*23(22),1-2 (Pitra II,478).
 557 *Ps.cat.*23(22),5 (Lomm.XII,93).
 558 *Mat.com.*XVI,16 (GCS X,527,15-33).
 559 *Lev.h.*II,4,68-70 (SC 286,110); *Ef.com.*IX,79-81 (*JThS* III(1902),400); *Hoogl.com.*II (GCS VIII,148,22-24); *Mat.com.ser.*70 (GCS XI,166,25-28); *Mat.com.fr.*514 (GCS XII,211); cf.*Hieronymus*, *Mat.com.*IV,935 (CChr.SL 77,243).
 560 *Ex.h.*IX,4,35-36 (SC 321,296); *Lev.h.*II,2,9 (SC 286,94); *Hoogl.com.*II (GCS VIII,142,6-8; 145,10-12); cf. Clemens, *Paed.*III,vii,37,2 (GCS I,258,9-11); *Strom.*II,xx,118,5 (GCS II,177,6-7); III,ii,10,1 (200,5-15); iv,28,1 (208,25-27); vi,47,3 (218,7-8).
 In *Ps.cat.*66(65),15 (Pitra III,77) is sprake van rammen als beeld van de emoties, die uit het θυμικόν voortkomen.
 561 *Hoogl.h.*I,9 (SC 37bis,98); *Hoogl.com.*II (GCS VIII,141,17-142,25; 144,27-145,15; 148,16-24).
 562 *Lev.h.*II,4,68-70 (SC 286,110).
 563 *Mat.com.fr.*201 (GCS XII,97).
 564 Cf.*Richter*, art.cit.5-6; 2 Clemens V,1-4 (73); Ignatius, *Philad.*II,1-2 (SC 10,142); Tertullianus, *Scorp.*IX,4 (CChr.SL 2,1084).
 565 *Mat.com.ser.*21 (GCS XI,37,25-31); cf.*Didache* XVI,3 (SC 248,194-196); Clemens, *Protr.*I,4,3 (GCS I,5,21-24); *Strom.*I,viii,40,4-5 (GCS II,26,26-27,5); Tertullianus, *De praescr.*IV,2-3 (SC 46,92).
 566 *Hoogl.h.*I,9 (SC 37bis,98); 1 *Cor.h.*XL,4-6 (*JThS* IX (1908),510); *Luc.h.*XII,2 (SC 87,198); *Hoogl.com.*II (GCS VIII,145,12-15); *Job cat.*20,17 (Lomm.XI,338); cf.Clemens, *Protr.*XI,116,1 (GCS I,81,32-33); *Paed.*I,vii,53,2 (121,28-31); ix,84,1 (139,11-14); 85,2 (140,1-2); III,xii,101,3 vs.4 (291); vs.19 (291); vs.29-30 (292).
 Cf.Taylor, *The Names of Jesus* 89-90. Het beeld van de herder en zijn schapen voor God en Zijn volk of voor de leiders van Israël is bekend uit het Oude Testament en de rabbijnse litteratuur: Jes.63,11; Micha 5,3-5; Ezech. 34,23; 37,24; Ps.78,70-72; 100,3 e.a. Zie ook: Strack-Billerbeck, *Kommentar* II,536-537.
 567 *Mat.com.*XVI,16 (GCS X,529,22-30; 530,16-531,4).
 568 *Hoogl.com.*II (GCS VIII,145,6-15).
 569 *Hoogl.h.*I,9 (SC 37bis,98).
 570 *Ezech.com.*XX = Philocalie 11,1-2 (SC 302,378-382).
 571 *Ps.cat.*28(27),9 (Lomm.XII,119); cf.Vogt, *Das Kirchenverständnis* 324-325.
 572 *Luc.h.*XII,1-2 (SC 87,198); cf.Clemens, *Paed.*I,vi,37,3 (GCS I,112,17-18).
 573 *Luc.h.fr.*38 (Ra.58) (488).
 In *Luc.h.*XII,3 (200) zijn de herders van Bethlehem de volkerenengelen, die de hulp van Christus nodig hebben; cf.*Hoogl.com.*II (GCS VIII,150,4-8).
 "Groot nut heeft de engel ontvangen, die de zaak in Egypte regelde, nadat de Heer uit de hemel is neerge-daald, opdat de egyptenaren christenen werden." Hetzelf-

- de geldt voor Macedonië, Achaïe enz. (*Luc.h.XII,4* (SC 87,200)) Zo ook in de steden (Efeze). Vanwege de zondaren in die stad waren er slechte engelen, maar omdat er ook veel gelovigen waren, was er ook een (goede) engel van de kerk van de Efeziërs. De goede engelen konden aanvankelijk niet veel. In Egypte waren voor de komst van Christus maar weinig proselyten. "Maar nu treden volken gelovigen toe tot het geloof in Jezus. En engelen, aan wie kerken waren toevertrouwd, gesterkt door de aanwezigheid van de Heiland, brengen vele proselyten toe, zodat op heel het rond der aard kleine gemeenschappen van Christus vergaderd (*congregari*) worden." (5-6 (202-204)). *Luc.h.XIII,5-6* (210-212; cf. de griekse tekst GCS IX,80,5-81,11): de engelen weiden samen met de herders de gemeenten: zo heeft elke kerk twee herders. Cf.*Luc.h.XXXV,4* (416).
- 574 *Ps.cat.29*(28),1 (*Lomm.XII,120*)
In *Num.h.XXVII,11* (GCS VII,271,10-12) worden de apostelen 'rammen' genoemd: zij zijn de leiders, die de kudde als belhamels voorgaan.
- 575 *Ps.cat.142*(141),5 (*Cadiou 130*).
576 *Rom.com.I,2* (*Lomm.VI,16*).
577 *Mat.com.ser.14* (GCS XI,26,24-28,4).
578 *Hoogl.com.III* (GCS VIII,189,6-11); cf.*Luc.h.XXXV,4* (SC 87,416).
Over de 'ordo caritatis' vide supra p.46-47,72.
- 579 *1 Cor.h.XL,4-11* (*JThS IX*(1908),510); cf.*Hermas, Sim.IX, 108,5-6* (SC 53,354).
580 *1 Cor.h.XL,21-25* (511).
581 *Hoogl.com.II* (GCS VIII,148,14-24; 150,8-22).
582 *Hoogl.h.II,12* (SC 37bis,144) n.a.v. *Hoogl.2,9*.
583 Vogt, *Das Kirchenverständnis* 37.
584 *Jer.h.XII,13,79-83* (SC 238,50); *Ps.cat.78*(77),52 (*Pitra III,129*); *1 Cor.h.XXIV,5-8* (*JThS IX*(1908),364).
585 Minear, *Images of the Church* 84-89.
586 Voor de exegese van deze tekst bij de Vaders zie: Chap-puzeau, *Die Exegese von Hohelied 1,2a.b und 7, 113-129*.
587 *Hoogl.com.II* (GCS VIII,135,18-137,16; cf.138,2-30).
588 *Jer.h.XII,13,79-83* (SC 238,50).
589 *Hoogl.com.II* (GCS VIII,144,27-145,6).
590 *Ps.cat.78*(77),52 (*Pitra III,129*).
Dezelfde gedachte vinden we bij Ignatius, *Philad.II,1-2* (SC 10,142).
- 591 *Ps.cat.107*(106),41 (*Pitra III,219*) gaat uit van de lezing καὶ ἔθετο ὡς πρόβατα πατρίας, maar kent ook de lezing van Aquila θήσει ὡς ποιμνιον συγγενείας en van Symmachus τάξει ὡς ποιμνία τὰς συγγενείας. Zijn uitleg past het best bij de lezing van Aquila.
- 592 *1 Cor.h.XXIV,5-8* (*JThS IX*(1908),364).
593 *Joz.h.VII,6* (SC 71,210-212) en noot ad loc. (212 n.1).
Ook elders ziet Origenes in het ene verloren schaap de gehele verloren mensheid. In *Jer.h.fr.28* (GCS III,212, 20-25) lezen we : "Want wij allen zijn één lichaam (cf.1 Cor.10,17) en één schaap."

- De negenennegentig schapen op de bergen, die niet verdwaald zijn, zijn de engelenmachten in de hemel; zie Ps. cat.19(18),6 (Pitra II,473-474).
Cf. Vogt, *Das Kirchenverständnis* 207.
- 594 Joz.h.XXVI,3 (SC 71,498); Num.h.VI,4 (GCS VII,36,24-28); Jer.h.IV,6,26-29 (SC 232,276).
- 595 Rom.com.VII,4 (Lomm.VII,102); cf. Eckart, *Das Verständnis von 1 Kor.15,23-28*, 24-25.
- 596 Mat.com.XII,10 (GCS X,86,3-12); XVII,15 (629,2-3).
- 597 Mat.com.XIV,1 (274,30-275,4).
- 598 Mat.com.XVII,23 (648,8-11).
- 599 Ezech.h.I,11,56-59 (SC 352,82); Luc.h.XXXII,2 (SC 87,386); 6 (392).
- 600 Luc.h.XXXV,4 (416); Hoogl.com.II (GCS VIII,125,3-4).
- 601 Luc.h.XXXII,2 (SC 87,386): "maar ook vandaag in deze samenkomst (congregatio) spreekt de Heer". Misschien ook in Ezech.h.I,11,56-59 (SC 352,82).
- 602 Hoogl.com.II (GCS VIII,157,19-21).
- 603 Hoogl.com.prol. (84,7-10).
- 604 Hoogl.com.III(IV) (228,13-14).
- 605 Hoogl.com.II (124,31-125,6).
- 606 Richt.h.V,2 (GCS VII,493,1-8); vide supra p.291.
Philo, *Quod det.pot.*117-118 (I,284,25-285,9) brengt n.a.v. Deut.32,13 eveneens de goddelijke wijsheid en de leerstellingen van de kennis in verband met honing. Barnabas VI,17 (SC 172,126) verstaat onder melk en honing het geloof in de belofte en het Woord, terwijl Clemens, *Strom.*I,i,11,2 (GCS II,9,1-3) vertelt hoe de siciliaanse bij, Pantaenus, zijn hoorders onvermengde kennis bezorgde.
Origenes noemt in Num.h.XXVII,12 (GCS VII,278,3-14) de Heilige Schrift een bijenkorf.
- 607 Ps.cat.118(117),12 (Lomm.XIII,62); over dit gebruik van 'als' vide supra p.436 en infra p.468-469.
- 608 Ps.cat.68,3 (67,2) (Lomm.XII,402).
- 609 Ps.cat.68(67),3 (Pitra III,79).
- 610 Lev.h.VII,7,24-27 (SC 286,350).
Origenes spreekt hier eigenlijk over waterdieren, die al dan niet "pinnae", vinnen hebben. Maar hetzelfde geldt ook voor vogels met vleugels ("pinnae"); cf. Mat.com. XIII, 5 (GCS X,192,24-34), waar hij ook onderscheid maakt tussen onbevleugelde (ἀπτεροί) en bevleugelde (ἐπτερωμένοι) vogels.
Zie ook: Hoogl.com.III(IV) (GCS VIII,224,5-6); Luc.h. XXVII,5 (GCS IX,160,6-9), griekse tekst; cf. Clemens, *Strom.*IV,vi,31,4 (GCS II,262,3-5).
- 611 Lev.h.VII,7,37-53 (SC 286,352).
Over adelaar, havik en raaf zie ook: Barnabas X,4 (SC 172,150); Clemens, *Paed.*III,xi,75,4 (GCS I,278,10-11); *Strom.*II,xv,67,3 (GCS II,149,1-4); V,viii,52,1-2 (361,21-26); Theophilus, *Ad Autol.*II,16 (Grant 52-54).
- 612 C.Cels.IV,93,8-15 (SC 136,416).
- 613 Mat.com.ser.47 (GCS XI,98,8-29); cf. Hieronymus, *Mat.com.* IV,531-547 (CChr.SL 77,229).

- 614 *Ezech.h.XI,3,4-84* (SC 352,360-364).
- 615 Een uitzondering is *Joh.com.X,xxiv(16),142* (SC 157,472), waar de duif het symbool is van de lichtzinnige en onstabiele gedachten in de tempel van de ziel, die daarom door Jezus moeten worden uitgedreven (cf.*Joh.2,14-16*). Clemens, *Strom.I,iii,22,4-5* (GCS II,15,1-6) gebruikt het beeld, als hij het heeft over het geleuter van de sofisten; cf. *V,v,27,3* (342,26-27).
- 616 Cf.*Hoogl.h.II,4* (SC 37bis,116-118); *Joh.com.X,xxviii(18), 173* (SC 157,488): τὴν τῶν πνευματικῶν κατανοητικὴν δύναμιν.
- 617 Cf.*Joh.com.VI,xlii(25),220* (SC 157,298); *xlvi(29),250* (318); *Ps.cat.55(54),7* (Pitra III,56); *Luc.h.XXVII,5* (SC 87,348); *Ezech.cat.7,15-16* (Pitra III,543); *Hoogl.com.III(IV)* (GCS VIII,224,1-6); ook: Clemens, *Exc.ex Theod.16* (GCS III,112,4-7); *Physiologus 35* (112); *Tertullianus, De bapt.VIII,3* (SC 35,77).
- 618 *Hoogl.h.II,12* (SC 37bis,146); cf.*Physiologus 28* (92-94). Philo, *Quis rer.div.her.126-127*(III,30,1-8) onderscheidt tortel en duif eveneens als φιλέρημος en ἡμερος en past het toe resp. op de goddelijke en menselijke σοφία (cf. 234 (52,23-53,6)).
- 619 *Hoogl.com.III(IV)* (GCS VIII,224,6-21). De stem van de tortel is de wijsheid Gods (226,12). Cf.*Procopius* (224,29-31): de tortel is ἡ ἀπόρρητος καὶ ἀγνωστος σοφία.
- 620 *Hoogl.com.III(IV)* (226,17-18; cf.229,28-30).
- 621 *Hoogl.com.III* (173,13-25).
- 622 *Lev.h.II,4,76-82* (SC 286,112). De elementen van eenvoud en meditatie komen we ook tegen in *Ezech.cat.7,15-16* (Pitra III,543).
- 623 *Ps.cat.84(83),4* (Pitra III,143-144).
- 624 Aristoteles, *Hist.an.IX,7*; *Physiologus 28* (92-93); *Tertullianus, De monog.VIII,7* (CChr.SL 2,1240); cf.*Clemens, Strom. II,xxiii,139,4* (GCS II,190,5-10).
- 625 *Lev.h.II,2,9-12* (SC 286,94).
- 626 *Hoogl.com.II* (GCS VIII,155,15-23; cf.28-30). Zielen, die in kuisheid en zelfbeheersing leven, worden ook tortels genoemd in *Ps.cat.84(83),4* (Pitra III,143-144).
- 627 *Mat.com.XVI,21* (GCS X,549,13-20); cf.22 (550,21). In *Ps.cat.55(54),7* (Pitra III,56) wordt de vraag van de psalmist uitgelegd als: "Wie zal mij de genade van de Geest waardig keuren?"
- 628 *Luc.h.XXVII,5* (SC 87,348); cf.*Ignatius, Polyc.II,2* (SC 10,172).
- 629 *Mat.com.fr.202,19-22* (GCS XII,98); cf.*Clemens, Paed.I, v,14,3* (GCS I,98,11-16); *fr.57* (GCS III,226).
- 630 *Ezech.cat.7,15-16* (Pitra III,543).
- 631 *Hoogl.com.III(IV)* (GCS VIII,224,1-6).
- 632 *Mat.com.XVI,22* (GCS X,550,9).
- 633 *idem* (549,22-550,27; cf.552,29-553,2). Vide *supra* p.237-239.
- 634 *Ps.cat.22(21),21* (Pitra II,477); cf.*Hoogl.h.I,5* (SC 37

- bis,82-84), waar eveneens Hoogl.6,9 en Ef.5,27 gecombineerd worden. Cyprianus, *De unit.eccl.*4 (CChr.SL 3, 252) past Hoogl.6,9 ook op de kerk toe.
- 635 Te vergelijkte vallen de joodse huiver voor de zee én de metaforische betekenis van *ὑγρός* bij de grieken: 'soft, dainty, luxurious, voluptuous' (Liddell-Scott, *Lexicon* sub voce II,7)
- 636 *Joh.com.*VI,xlviii(29),248-250 (SC 157,316-318); *Gen.h.*I,2,40-43 (SC 7bis,30); *Mat.com.*XIII,4 (GCS X,189,20-27); 17 (225,6-8); XVI,26 (563,16-564,6).
Cf.Crouzel, *Théologie* 201-204.
- 637 *Mat.com.*X,12 (GCS X,14,11-13).
- 638 *Mat.com.*XIII,12 (211,27-32).
Ook in *Num.h.*XII,2 (GCS VII,98,18-23) heeft 'zout' een negatieve betekenis en wordt evenals 'bitterheid' op de ketterij betrokken; cf. *Ps.cat.*98(97),7 (Pitra III,188).
Vide supra p.211 (n.277).
Voor een positieve interpretatie van 'zout' *vide infra* p.479.
- 639 *Ezech.h.*XIII,4,15-51 (SC 352,428-430); cf.Clemens,*Strom.*I,xix,96,3-4 (GCS II,62,2-7).
- 640 *Ezech.cat.*29,4 (Lomm.XIV,231; cf.230); cf.C.Cels.IV,50,12-22 (SC 136,312-314).
- 641 Cf.*Ezech.h.*XIII,2,108-111 (SC 352,418).
- 642 *Lev.h.*VII,7,1-27 (SC 286,350); cf.Procopius, *Lev.com.*11,9 (PG 87,1,727-728).
- 643 Cf.*Lev.h.*VII,5,1-15 (334-336); Barnabas X,5 (SC 172,152); 10 (156); Clemens, *Strom.*II,xv,67,1 (GCS II,148,24-29); xx,105,3 (170,25-171,2); VII,xvi,99,1 (GCS III,69,30-70,4).
- 644 *Mat.com.*XIII,12 (GCS X,211,19-212,7); cf.10 (207,26-208,28): de stater niet in Jezus' huis, maar in de zee. Cf.Clemens, *Paed.*II,i,14,1 (GCS I,163,18-24), waar deze stater ook beeld van de geldzucht is.
- 645 *Ezech.h.*XIII,2,93-111 (SC 352,416-418).
- 646 *Ezech.cat.*29,4 (Lomm.XIV,230).
- 647 *Mat.com.*fr.140,1-6 (GCS XII,71-72); cf.Clemens, *Strom.*VI,xi,94,2-5 (GCS II,479,1-14).
- 648 *Joh.com.*fr.21 (GCS IV,502,2-12) n.a.v. *Mat.*4,18-19.
Cf.*Jer.h.*XVI,1,50-55 (SC 238,134); XVIII,5,65-72 (192); *Num.h.*XVII,4 (GCS VII,162,17-163,1); C.Cels.I,62,46-48 (SC 132,248); *Mat.com.*XV,21 (GCS X,412,6-22); Clemens, *Paed.*III,x,52,2 (GCS I,266,21-24); xi,59,3 (270,10-11); ook xii,101,3 vs.23-28 (291-292); Methodius, *De sang.*V,3-4 (GCS 27,483,5-10).
Zie ook: Minear, *Images of the Church* 32-33.
Voor het beeld van de zee *vide infra* p.476-478.
- 649 *Jer.h.*XVI,1,1-49 (SC 238,130-134) n.a.v. *Jer.*16,16 ("Zie, Ik zend vele vissers."). De combinatie van deze tekst met *Mat.*4,18-22 komt ook voor in *Joh.com.*fr.23 (GCS IV,503,2-6).
Zie ook: *Jer.h.*XVIII,5,65-72 (SC 238,192); *Mat.com.*X,13 (GCS X,15,30-16,4). Bij Cyrillus van Jerusaleem, *Procat.*5

- (ed.Cross 3-4) wordt ook benadrukt, dat het visnet van de kerk aan de gevangen vissen juist het leven geeft. Voor het net van het Oude en Nieuwe Testament zie: *Mat.com.X,12* (GCS X,13,26-28); cf.*Hieronymus, Mat.com.II, 1041-1049* (CChr.SL 77,114).
- Bij Tertullianus, *De bapt.I,3* (SC 35,65) e.a. treffen we een andere benadering aan: daar worden de vissen in het water (van de Doop) geboren. Cf.*Daniélou, Les symboles chrétiens* 56-58.
- 650 *Ezech.h.I,11,30-40* (SC 352,80); cf.*Lev.h.VII,5,6-15* (SC 286,334-336); *Mat.com.X,12* (GCS X,13,21-26); 13 (15,21-29).
- 651 *Jer.h.fr.31* (GCS III,215,1-17) n.a.v. *Jer.50,25*; cf.*L.I (III),3,25-45* (SC 238,318); *Ezech.h.I,11,41-65* (SC 352, 80-82); *Richt.h.VIII,5* (GCS VII,514,1-5); *Mat.com.ser.51* (GCS XI,113,3-8).
Vide supra p.414-415.
- 652 *Mat.com.X,12* (GCS X,13,28-14,18).
- 653 *idem* (14,21-33).
- 654 Vide supra p.425.
- 655 *idem* 427-428.
- 656 *idem* 429-430.
- 657 *idem* 430.
- 658 *idem* 433-435.
- 659 *idem* 435-436.
- 660 *idem* 436.
- 661 *idem* 438,439.
- 662 *idem* 438.
- 663 *idem* 447.
- 664 *idem* 429.
- 665 *idem* 436.
- 666 *idem* 444.
- 667 *idem* 432-433.
- 668 *idem* 437.
- 669 *idem* 436-437.
- 670 *idem* 437.
- 671 *idem* 437-438.
- 672 *idem* 431-432.
- 673 *idem* 431.
- 674 *idem* 444-446.
- 675 *idem* 426-427.
- 676 *idem* 428-429.
- 677 *idem* 432-433.
- 678 *idem* 446.
- 679 *idem* 439-442.
- 680 *idem* 448-449.
- 681 *idem* 443.
- 682 Als voorbeelden van dit ἀναβαίνειν noemen we: *Jer.h.XVI, 2,1-9* (SC 238,134); *XVIII,2,32-36.49-50* (182); *Gen.h.I, 7,31-43* (SC 7bis,42); *V,1,13-31* (162-164); *2,22-25*(168); *VIII,3,19-22* (218); *7,25-38* (226); *XV,1,1-47* (350-352); *Num.h.III,3* (GCS VII,17,2-28); *IX,9* (66,20-67,13); *XII,3* (103,9-18); *XXVII,4* (262,13-18); *Luc.h. VII,2*(SC 87,154-156); *1 Sam.h.I,6,16-25* (SC 328,116); *C.Cels.V,33,17-23*

- (SC 147,96-98); *Mat.com.XII*,37 (GCS X, 152,15-153,25); 41 (163,30-164,5); *XIII*,3 (185,15-186, 17); *Mat.com. fr.* 357 (GCS XII,152-153).
 Zie ook: Aeby, *Les missions divines* 149,152; Crouzel, *Origène et la 'connaissance mystique'* 438-439,529 e.a.; idem, *Origène* 176-180: Lettner, *Zur Bildersprache* 52-58.
- 683 *Gen.h.I*,7,31-43 (SC 7bis,42).
 Voor 'licht' vide infra p.456-471.
- 684 *Mat.com.XI*,19 (GCS X,67,17-69,18); cf.noot ad loc. (SC 162,384 n.1); Hieronymus, *Mat.com.II*,1635-1659 (CChr.SL 77,135-136), die deze passage navolgt.
 Hilarius, *Mat.com.XV*,7 (SC 258,42) vergelijkt deze beide verhalen ook, maar trekt een andere conclusie: de eerste schare zijn de gelovige joden, de tweede schare de bekeerde heidenen.
- 685 *Mat.com.XII*,36-37 (GCS X, 152,9-153,7); cf.*Luc.h.fr.*65 (Ra.139) (SC 87,514); *Mat.com.ser.*100 (GCS XI,218,18-22); *C.Cels.II*,64,5-14 (SC 132,434); *IV*,16,1-16 (SC 136, 220-222); *VI*,68,8-31 (SC 147,348-350); 77 (370-374); *Act.Petr.*20 (AAA I,67,9-10).
- 686 *Mat.com.XII*,37 (GCS X,153,8-25); cf.32 (140,15-141,5); *Ps.cat.*78(77),54 (Pitra III,129).
- 687 *Mat.com.ser.*42 (GCS XI,85,23-25) n.a.v. *Mat.*24,16.
- 688 idem (84,29-31).
- 689 *Mat.com.ser.*44 (89,23-90,10).
 Hieronymus, *Ad Algasiam ep.*121,4 (Labourt VII,22) citeert i.v.m. *Mat.*24,16 eveneens *Ps.*121,1; 87,1 en *Ex.* 3,3, nog aangevuld met *Ps.*125,2 en *Mat.*5,14.
- 690 *Hoogl.com.III* (GCS VIII,214,15-28).
 Over 'herten' vide supra p.430-432.
- 691 *Luc.h.XX*,4 (SC 87,282-284); cf.*Mat.com.XIII*,3 (GCS X, 185,15-186,17); *XII*,41 (163,30-164,5).
 Origenes benadrukt dikwijls het verschil tussen de discipelen (op de berg) en de schare (beneden): *Mat.com.X*,8 (10,5-7); *XI*,4 (39,9-21); 5 (41,14-19); *Luc.h.XXXVII*,4 (SC 87,440); *C.Cels.II*,64,14-21 (SC 132,434-436).
- 692 *Num.h.XII*,3 (GCS VII,103,10-18); cf.*Gen.h.I*,7,44-60 (SC 7bis,42-44).
- 693 *Luc.h.VII*,2 (SC 87,154-156); voor de griekse tekst zie GCS IX,42,7-17.
- 694 *Hoogl.com.III* (GCS VIII,205,17-28).
- 695 *Joh.com.I*,x(11),64 (SC 120,92); *Ps.cat.*65,7 (64,6) (Lomm.XII,392); *Deut.cat.*8,7 (Lomm.X,374).
- 696 *Hoogl.cat.*2,17(Procop.) (Lomm.XV,91); cf.1 *Sam.h.I*,5,1-8 (SC 328, 108); *Jer.h.fr.*28 (GCS III,213,9-12).
- 697 *Ps.cat.*46,3 (45,1) (Lomm.XII,330).
- 698 *Ps.cat.*133(132),3 (Lomm.XIII,130);cf.104(103),13 (Cadiou 87): zij worden gedrenkt uit Gods opperzalen met hogere dogma's en leringen.
- 699 Cf.*Joh.com.XIII*,iii,17-18 (SC 222,42-44); 1 *Sam.h.I*,5,1-8 (SC 328,108); *Num.h.XXII*,3 (GCS VII,206,31-207,3).
- 700 *Ezech.cat.*6,2 (Lomm.XIV,194-195); cf.*Rom.com.IV*,11(Lomm. VI,310), waar tegenover 'de toppen der bergen', de ver-

- heven zielen, 'de grondvesten der bergen' gesteld worden, zij die laag bij de grond zijn.
- In *Ps.cat.*96(95),12 (*Pitra* III,183-184) duidt 'vlakke' op een levenswijze, die matig deugdzaam is. In het dal kan een gelovige nooit iets doen, zegt Origenes in *Mat.com.ser.*86 (GCS XI,199,29-30).
- In *Hoogl.com.II* = *Philocalie* 27,13,5-8 (SC 226,312) merkt hij op, dat het werk van de Joden in Egypte onder de Farao plaatsvond 'op het veld' (*Ex.*1,14). En in *Hoogl.com.III* (GCS VIII,177,29-178,1) is het veld, dat bebouwd wordt, het volk, dat door de Wet en de Profeten werd bebouwd en het rotsachtige, onbebouwde dal de heidenen. Een positieve inhoud heeft 'dal' in *Hoogl.com.III* (179,8-16; 22-27), waar het wordt toegepast op de ziel, die dieper zoekt en de meer verborgen dingen onderzoekt, terwijl 'veld' slaat op de ziel, die gekenmerkt wordt door 'simplicitas', 'planities', 'aequalitas', door eenvoud, evenwichtigheid en gelijkmatigheid.
- 701 *Hoogl.h.II*,10 (SC 37bis,138), te vergelijken met Ambrosius, In *Ps.*119(118),VI,6-7 (CSEL 62,111-112); cf.*Hoogl.com.III* (GCS VIII,205,5-9).
- 702 *Hoogl.com.III* (GCS VIII,206,3-22); *Luc.h.XXII*,1-2 (SC 87,300-302).
- 703 *Jer.h.XII*,12,4-8 (SC 238,40-42); cf.*Hoogl.com.III* (GCS VIII,201,11-16; grieks bij Procop. 22-25).
- 704 *Jer.h.XVI*,1,50-53 (134); *Hoogl.com.III* (GCS VIII,201,11-13).
- 705 *C.Cels.*V,33,8-17 (SC 147,96).
- 706 *Hoogl.com.III* (GCS VIII,201,25-27), grieks bij Procopius.
- 707 *idem* (216,11-14) n.a.v. *Hoogl.*2,9 (LXX): ἐπὶ τὰ ὄρη Βαυθλ.
- 708 *Num.h.XV*,1 (GCS VII,130,22-24).
- 709 *Ezech.cat.*17,21-26 (*Pitra* III,540).
- 710 *Ps.cat.*87(86),2 (*Pitra* III,149-150).
- 711 *Hoogl.com.III* (GCS VIII,205,5-9).
- 712 *idem* (204,25-205,5; 205,13-17), grieks bij Procopius (201,27-30).
- 713 *Ps.cat.*3,5(4) (*Lomm.*XI,416): "van zijn heilige berg" (*Ps.*3,5) = "van zijn heilige hemel" (*Ps.*20,7); cf.19 (18),6 (*Pitra* II,474); 43(42),3 (*Lomm.*XII,318).
- 714 *Jer.h.XII*,12,4-5 (SC 238,40); *Ps.cat.*121(120),1 (*Lomm.*XIII,110); 125(124),2 (117).
- 715 *Mat.com.fr.*470,1-6 (GCS XII,194-195) n.a.v. *Mat.*24,16.
- 716 *Hoogl.h.II*,3 (SC 37bis,110); cf.*Hoogl.com.III* (GCS VIII,206,11-14).
- Ook elders wordt *Dan.*2,34 op Christus toegepast: *Justinus*, *Dial.*75,4-76,1 (II,4-6); *Act.Petr.*24 (AAA I,72,7-11); *Irenaeus*, *Adv.haer.*III,21,7,159-171 (SC 211,420); IV,20, 11,286-294 (SC 100,662); V,26,2,53-56 (SC 153,330-332); *Tertullianus*, *Adv.Iud.*III,8 (CChr.SL 2,1346); XIV,3 (1392) = *Adv.Marc.*III,7,3 (CChr.SL 1,516); *Hippolytus*, *Dan.com.*II,xiii,2 (SC 14,144-146); *De Antichr.*28 (GCS 1,2,19,13-15).

- 717 Jer.h.fr.58 (GCS III,227,2-4); Ezech.h.XII,5,12-13 (SC 352,394); Ezech.cat.17,22-23 (Lomm.XIV,222); Ps.cat.3,5 (Pitra II,450); 3,5 (Cadiou 73); 24(23),3 (Lomm.XII,96); 99(98),9 (Pitra III,190).
- 718 Jer.h.XVIII,5,85-90 (SC 238,194).
- 719 Jer.h.XIII,3,40-42 (62).
- 720 Mat.com.XIII,7 (GCS X,197,11-198,27); XVI,26 (563,9-564,22); 28 (571,6-11); Jer.h.fr.41 (GCS III,219,24-30); Mat.com.fr.415,4-5 (GCS XII,173).
- 721 Jer.h.XII,12,1-23 (SC 238,40-42); cf.Hieronymus,Mat.com.III,388-406 (CChr.SL 77,153) t.a.v. Mat.17,20.
- 722 Num.h.XV,1 (GCS VII,130,20-131,6); XVII,1 (153,18-21); Ps.cat.125(124),1 (Lomm.XIII,117).
- 723 Hoogl.h.II,12 (SC 37bis,140-142); cf.Ambrosius, In Ps. 119(118),VI,7 (CSEL 62,112,10-13).
- 724 C.Cels.V,33,8-23 (SC 147,96-98); cf.Num.h.XV,3 (GCS VII,133,23-134,4).
- 725 Hermas, Sim.IX,78(1)-107(30) (SC 53,288-352) spreekt over twaalf bergen als twaalf categorieën binnen de kerk.
- 726 Ps.cat.30,8 (29,7) (Lomm.XII,125).
- 727 Mat.com.XI,18 (GCS X,65,6-67,5).
Voor deze geestelijke genezing zie ook: C.Cels.II,48,38-50 (SC 132,394).
Over de 'voeten' vide supra p.54-57.
- 728 Hoogl.com.III (GCS VIII,204,7-24). Nota bene: het verschil, dat hij eerder maakte, tussen het springen 'op' de bergen en 'over' de heuvels is hier vervallen (vide supra p.453).
- 729 Num.h.XXVII,9 (GCS VII,269,3-5) n.a.v. Num.33,6 (LXX), waar hij de naam Βουθάν vertaalt met 'convallis'.
Cf.Wutz, Onomastica Sacra 140,742,1049.
- 730 Num.h.XII,2 (GCS VII,98,19-22).
- 731 Richt.h.VIII,2 (GCS VII,510,1-17).
- 732 Lettner, Zur Bildersprache 52-58.
- 733 C.H.Dodd, Johannine Epistles (MNTC), London 1961,18-19.
- 734 Conzelmann, φῶς καὶ λ., ThWNT IX,302-349; Taylor, The Names of Jesus 131-133; Minear, Images of the Church 127-129.
Voor de lichtterminologie bij Philo zie: F.-N.Klein, Die Lichtterminologie bei Philon von Alexandrien und in den hermetischen Schriften. Untersuchungen zur Struktur der religiösen Sprache der hellenistischen Mystik, Leiden 1962,11-79.
- 735 Conzelmann, art.cit.348-349.
- 736 Martínez, Teología de la luz, MCom 38(1962),5-120; 39 (1963),69-208.
- 737 Peri Pascha 49,20-34 (250); cf.46,20-24 (244); Ps.37(36) h.III,2 (Lomm.XII,183); Ps.cat.68(67),7 (Pitra III,83); Mat.com.ser.134 (GCS XI,277,15-278,8).
Vide supra p.306-309.
Zie ook Martínez, art.cit.39,168-191.
- 738 Joh.com.XIII,xxiii,135-139 (SC 222,102-104); Jer.h.II,3,14-16 (SC 232,246); Ps.cat.4,7(6) (Lomm.XI,453-454); 18(17),7-8 (Lomm.XII,58); 68(67),3 (Pitra III,79);

- Hoogl.com.II (GCS VIII,129,17-130,3); Mat.com.XVII,19 (GCS X,639,23-640,6); cf.Philo, *De somn.*I,75 (III,221,2-6) e.a.; Clemens, *Protr.*I,8,3 (GCS I,8,28-9,1); XI,114,1 (80,13-16); *Strom.*I,xxiv,163,6 (GCS II,102,17-19); 164,4 (103,4-7); *Ecl.proph.*21 (GCS III,142,20-25).
- Zie voor 'vuur': de Lubac, *Histoire et Esprit* 235-236.
- 739 Joh.com.I,xxv(24),158-161 (SC 120,138-140); cf.xxvi(24), 167 (142); Clemens, *Protr.*IX,84,6 (GCS I,64,5-7); 88,2 (65,26-27); X,98,4 (71,24-26); *Paed.*III,xii,101,3 vs.36 (292); *Strom.*VII,ii,5,5 (GCS III,5,25-6,3); *Exc.ex Theod.*5,3 (107,5-8).
- Zie ook: Harl, *Origène et la fonction révélatrice* 129-137 en Martínez, art.cit. 39,71-81.
- 740 Joh.com.I,xxv(24),160-161 (140); Jer.h.XIV,10,3-8 (SC 238,84).
- 741 Joh.com.II,xxii(16),142-xxiii(17),148 (300-304); cf.I, xxvi(24),168-170 (144).
- 742 Joh.com.II,xxiii(18),149-154 (304-308); xxvi(21),166 (318).
- Cf.Martínez, art.cit.38,88-90 en 39,168-177.
- Zie over het licht als essentie en als functie ook: Harl, op.cit.122-123; cf.130.
- 743 Martínez, art.cit.38,64-92 en 104-120.
- 744 Rom.com.I,5 (Lomm.VI,24); II,5 (86); V,8 (385); Hebr. com. (Lomm.V,297).
- Waarschijnlijk heeft Wijsh.7,26 hier invloed gehad, waar van de wijsheid gezegd wordt: ἀπαύγασμα γὰρ ἐστὶν φωτὸς αἰδίου; cf. De Princ.I,2,5,125-140 (SC 252,118-120); 7, 197-216 (124). Zie overigens ook Hebr.1,3.
- Om de eenheid van de Vader en de Zoon te verduidelijken wordt ook het beeld van de zon en een zonnestraal gebruikt: Athenagoras, *Leg.*10,4 ((Schoedel 22); Tertullianus, *Apol.*XXI,12 (CChr.SL 1,124); *Adv.Prax.*VIII,5 (CChr. SL 2, 1167); Justinus, *Dial.*128,3-4 (II,256-260). Later zal Athanasius met grote voorliefde van dit beeld gebruik maken: C.Arianos II,31 (PG 26,212 B-C); 33 (217 A-C); III,3 (328 A-B); 9 (340 B); 11 (344 C - 345 A); 14 (352 B-C); 36 (401 B-C); 65 (461 A).
- Zie ook: F.J.Dölger, *Sonne und Sonnenstrahl als Gleichnis in der Logostheologie des christlichen Altertums*, AuC I(1929; ²1974),271-290; Martínez, art.cit.38,93-103.
- 745 Ps.37(36) h.III,2 (Lomm.XII,183); IV,3 (217); Ps.38(37) h.I,6 (256-257); Ps.39(38) h.I,8 (287); Gen.h.I,5,5-17 (SC 7bis,38); Lev.h.IX,10,16-25 (SC 287,122); XIII,2,1-17 (200); Rom.com.II,6 (Lomm.VI,94); III,1 (170); IX,15 (Lomm.VII,317); 32 (339-340); 38 (348); Ef.com.XVIII,26-30 (*JThS* III(1902),417); XXV,28-29 (561); Ps.cat.4,7(6) (Lomm.XI,454-455); 16(15),7 (Lomm.XII,45); 23(22),6 (95); 44,3 (43,2) (320); 78(77),19-25 (Pitra III,17); 90(89),17 (169); Ezech.cat.1,4 (Lomm.XIV,180); Luc.h.fr. 79 (Ra.187) (SC 87,534); Job cat.41,6 (Lomm.XI,349); Mat.com.ser.49 (GCS XI,104,1-7); Mat.com.fr.71 (GCS XII, 44); 95 I (53-54); cf.Philo, *De Ios.*68 (IV,75,20); 106 (83,17-20); *Quod deus imm.*96 (II,77,14); *Leg.all.*III,45

- (I,123,1-6); *De decal.*138 (IV,300,1-3); *De spec.leg.*I, 288 (V,69,15-16); IV,52 (220,21-23); *De congr.*47(III,81, 13-14); 48 (81,16-18); *De migr.Abr.*40 (II,276,8-9), waar het licht staat voor resp. ἀλήθεια, ἐπιστήμη en σοφία en de duisternis voor ἀμαθία en ἀφροσύνη; Clemens, *Protr.*I, 2,3 (GCS I,4,9-12); 10,1 (10,7-8); VIII,77,3 (59,26-27); XI,114,1 (80,13-15); 115,4 (81,21-25); *Paed.* I,vi,29,4 (107,28-30); *Strom.*V,iii,17,3 (GCS II,337,5-10); v,28,2 (343,20-22); VI,xvi,138,2 (502,3-6); VII,x, 56,7-57,1 (GCS III,41,25-31); xvi,99,1 (70,1-3); *Ecl. proph.*32,3 (147,5-7).
- 746 *Lev.h.*XII,3,27-32 (SC 287,174); cf.*Ps.cat.*104(103),2 (Lomm.XIII,41).
Hij spreekt over het 'diepe' licht op grond van vs.6 "abyssus sicut amictum vestimentum eius".
- 747 Lettner, *Zur Bildersprache* 23-49. Zie ook Crouzel, *Origène et la 'connaissance mystique'* 130-154 over het licht van de kennis.
Voor Plato zie: P.Friedländer, *Plato. An Introduction*, New York-Evanston 1964,64-73, 366 n.7. Voor Philo: Conzelmann, *ὥς κτλ.*, *ThWNT* IX,322-324. Voor Clemens van Alexandrië: Tsermoulas, *Die Bildersprache* 30.
- 748 Voor de werken van het licht zie bijv. *Joh.com.*II,xxv (20),158 (SC 120,312); *Ad Mart.*18 (GCS I,17,23-25); *Ps.* 38(37) h.I,6 (Lomm.XII,256-257); *Gen.h.*I,5,5-17 (SC 7 bis,38); 7,12-16 (40); *Rom.com.*IV,6 (Lomm.VI,276); VIII, 9 (Lomm.VII,255); IX,32 (339-340); X,6 (391); *Ps.cat.*63 (62),2 (Lomm.XII,383); 104(103),2 (Pitra III,201); 108 (107),3 (220); *Mat.com.*XII,37 (GCS X,153,25-154,9); *Mat. com.ser.*49 (GCS XI,105,15-106,5).
Voor de werken der duisternis zie o.a. *Joh.com.*II,xxv (20),158 (SC 120,312); *Ps.*37(36) h.III,2 (Lomm.XII,183); *Rom.com.*IX,32 (Lomm.VII,339-340); *Ps.cat.*63(62),2 (Lomm. XII,383).
Zie ook: Martínez, *art.cit.*39,146-151.
- 749 *Ef.com.*XXV,17-21 (*JThS* III(1902),561); cf.*Hoogl.com.*II (GCS VIII,125,23-29; 126,6-11).
- 750 *Ef.com.*XXV,21-29 (561).
- 751 *Joh.com.*II,xxiii(18),153-154 (SC 120,306-308).
- 752 *Ps.cat.*119(118),1-2 (SC 189,186); zie de noot ad loc. (SC 190,553-554).
- 753 *Ps.cat.*97(96),11 (Pitra III,186).
- 754 *Lev.h.*XII,3,44-60 (SC 287,176).
- 755 *Ef.com.*XXVI,19-20 (*JThS* III(1902),563); cf.Clemens, *Protr.*IX,84,2 (GCS I,63,17-20).
Schlier, *Der Brief an die Epheser* 241-242 wijst op het verband tussen Ef.5,14 en de doop.
- 756 *Openb.cat.*IX (25); *Mat.com.ser.*59 (GCS XI,135,14-23); *Ps.cat.*119(118),97,13-24 (SC 189,344-346): je kunt zeggen, dat de beginnening en degene die nog geen vorderingen maakt deels op de dag en deels 's nachts zijn, namelijk wanneer zij doen wat volgens de Wet behoort 'op de dag' en wanneer zij wel de Wet overdenken, maar haar nog niet met geheel hun hart doen 's nachts'; de volmaakte

is echter altijd 'op de dag' (cf. Rom.13,12; 1 Thess.5, 5).

De symboliek van dag en nacht loopt parallel met die van licht en duisternis. Het gaat hierbij om kennis en goede werken enerzijds en onwetendheid en slechtheid anderzijds. Zie bijv. *Joh.com.XXXII,xxiv*(16),316 (GCS IV,469, 9-14); *Ps.37*(36) *h.III,2* (Lomm.XII,183); 9 (193-194); *Ps.39*(38) *h.I,8* (287); *Jer.h.XII,9,7-14* (SC 238,36); *Gen.h.I, 5,11-17* (SC 7bis,38); *Lev.h.IX,10,16-25* (SC 287,122); *Rom.com.IX,32* (Lomm.VII,339); 38 (348); *Ef.com.XIX,76-84* (*JThS III*(1902),420); *Ps.cat.23*(22),6 (Lomm.XII,95); 101 (100),8 (Cadiou 86); 108(107),3 (*Pitra III*,220); 118 (117),24 (Lomm.XIII,65); 119(118), 97,5-24 (SC 189,344-346); *Mat.com.XII,37* (GCS X,153,25-154,9); *Mat.com.ser.59* (GCS XI,135,27-136,17); 60 (136, 23-24).

Hij onderscheidt zo ook deze eeuw van de komende: de tegenwoordige wereld is nacht, de komende wereld dag; zie *Joh.com.X,xviii*(13),108-109 (SC 157,446-448); xvii (13),99 (442); *Gen.h.X,3,48-54* (SC 7bis,266); *Lev.h. XIII,2,51-70* (SC 287,204); *Rom.com.IX,32* (Lomm.VII,339); *Ps.cat.119*(118),91 (Cadiou 114); *Job cat.35,10* (Lomm.XI, 346); *Peri Pascha 34,13-21* (220); *Openb.cat.IX* (24-25); *Mat.com.fr.125,4* (GCS XII,65).

Maar ook het omgekeerde komt bij hem voor: deze wereld als 'dag' en het eind der tijden als 'nacht', waarbij hij zelf aangeeft, dat 'nacht' elders een andere betekenis heeft: *Jer.h.XII,10,4-8* (SC 238,36).

Het is 'de Zon der gerechtigheid', die het dag maakt en omdat deze Zon een eeuwig licht is (cf. *Jes.60,19*), schept Hij een eeuwige dag voor de kerk; zie *Ps.cat.19,5* (18,4) (Lomm.XII,73); cf.119(118),91 (Cadiou 114).

Een apart gebruik van 'nacht' treffen we aan in *Ps.cat. 16*(15),7 (Lomm.XII,45): "Maar als de nacht ook wijst op de diepste gedachten, zoals het mystieke woord duister genoemd wordt, dan is het duidelijk, dat zelfs in deze nacht de nieren onderwijzen, doordat ze het verborgene en raadselachtige duidelijk maken." Cf. *Ps.cat.19,3* (18, 2) (Lomm.XII,72).

Een opvallend gebruik van 'dag' vinden we in *Rom.com.IX, 38* (Lomm.VII,348), waar het duidt op ieder hoofdstuk in de goddelijke schriften, dat een dogma van vroomheid en geloof bevat. "Als er dus iemand is, die zoveel moeite en studie besteedt aan de goddelijke letteren, dat hij elke dag, elke betekenis van de goddelijke Schrift onderzoekt en beoordeelt, zodat hem geen iota of tittel van de Wet ontgaat (cf. *Mat.5,18*), die zal schijnen elke dag te beoordelen (cf. *Rom.14,1.5*). Wie echter niet zo'n grote aanleg heeft om de andere dag, d.i. hij zal van de vele betekenissen slechts weinige vatten, die ook al zijn ze niet voldoende voor de volle kennis, toch zeker genoeg zijn als een samenvatting van het geloof." Cf. *Mat.com.ser.45* (GCS XI,93,3-17).

- Zie voor 'dag' : Martínez, art.cit.39,81-85 en voor 'nacht' idem, 191-196.
- 757 Luc.h.XXI,3 (SC 87,292).
- 758 Ps.cat.45(44),11-14 (Pitra III,43).
- 759 Mat.com.ser.59 (GCS XI,136,5-9).
- 760 Ps.cat.1,3 (Lomm.XI,382).
- 761 Joh.com.XIII,xxiii,135-137 (SC 222,102-104).
- 762 Richt.h.I,1 (GCS VII,464,12-16); cf.Ef.com.XVIII,26-30 (JThS III(1902),417); Mat.com.XII,37 (GCS X,153,25-154,9); zie verder: Martínez, art.cit.39,92-97.
- 763 Joh.com.II,xxvi(21),166 (SC 120,318); Rom.com.IX,32 (Lomm.VII,339-340).
- 764 Joh.com.II,xxvi(21),167 (SC 120,320).
- 765 Ps.cat.27(26),1 (Lomm.XII,106-107).
- 766 Joh.com.II,xxvii(22),168-169 (SC 120,320).
- 767 Rom.com.IX,32 (Lomm.VII,339-340).
- Cf.Harl, *Origène et la fonction révélatrice* 133-135.
- 768 Ps.cat.119(118),105 (Cadiou 115).
- 769 Ef.com.XVIII,26-30 (JThS III(1902),417).
- 770 Ps.cat.101(100),8 (Cadiou 86).
- 'Morgenstond' is ook elders voor Origenes een aanduiding van de nieuwe dag, die Christus door Zijn komst heeft doen aanbreken: Ex.h.VII,8,19-30 (SC 321,232); Ps.cat.59 (58),17-18 (Pitra III,67); *Peri Pascha* 34,13-21 (220); van het doorbreken van het licht in het hart van de mens: Gen.h.VIII,4,1-8 (SC 7bis,220) of van het afleggen van de werken der duisternis en het aandoen van de wapenen des lichts: Ps.cat.63(62),2 (Lomm.XII,383).
- 771 Ps.cat.119(118),91 (Cadiou 114).
- 772 Mat.com.fr.93 (GCS XII,53); cf.Clemens, *Strom.*VI,xii,104, 1 (GCS II,484,12-19).
- Voor het begrip *μετοχή* vide supra p.13-15.
- 773 Num.h.XXVII,12 (GCS VII,274,4-12) n.a.v. de naam 'Libna' in Num.33,20-21. Hij vertaalt die met 'dealbatio', 'candor'. Cf.Wutz, *Onomastica Sacra* 461,564.
- Zowel hier als in Joz.h.XIII,2(SC 71,306) laat hij zien, dat 'wit' in de Bijbel een negatieve betekenis kan hebben (Mat.23,27; Hand.23,3 en de 'candor leprae') en een positieve (Ps.51,9; 68,15; Jes.1,18; Dan.7,9).
- 774 Hoogl.com.II (GCS VIII,126,3-6).
- 775 Luc.h.fr.83 (Ra.209) (SC 87,540); cf.Gen.h.I,7,20-30 (SC 7bis,42); Clemens, *Strom.*I,xii,55,4 (GCS II,35,24-25).
- 776 Joh.com.fr.94 (GCS IV,557,19-24).
- 777 idem (557,27-558,6); cf.Eustathius, *De engastr.*19 (KlT 83,46), die ἀβλεψία ook in deze zin gebruikt.
- In Hoogl.com.II (GCS VIII,128,10-129,3) zegt Origenes niet, dat 'de Zon der gerechtigheid' de verharding aan het licht brengt, maar dat Hij daadwerkelijk verhardt: Hij verhardt het hart van de Farao, zoals de zon leem hardt.
- 'Bliksem' duidt in Ps.cat.18(17),14-15 (Lomm.XII,61) op "de helderheid van de goddelijke verkondiging, waardoor de duistere woorden van de profeten werden opgehelderd".
- 778 Mat.com.ser.134 (GCS XI,277,15-278,8).

- In een fragment van de griekse tekst staat: "zo is er nu licht voor de kerk, maar voor de Joden duisternis".
- 779 H.I.Bell-T.C.Skeat, *Fragments of an unknown Gospel and other early christian papyri*, London 1935, 47; 81-83.
- 780 Justinus, *Dial.* 121,2 (II, 222); cf. Clemens, *Protr.* XII, 119,3 (GCS I, 84, 20-21); Philo, *De spec. leg.* I, 90 (V, 22, 24); 279 (67, 18-19), waar God ἡλίου ἡλίου genoemd wordt en *De Somn.* I, 85 (III, 223, 2-6), waar ὁ θεὸς λόγος 'zon' genoemd wordt.
- Cf. Dölger, *Die Sonne der Gerechtigkeit* 100-102.
- 781 R.M. Grant, *More fragments of Origen?* *VigChr* II (1948), 243-247 en R. Leane, *The authorship of Egerton Papyrus No. 3*, *VigChr* IX (1955), 212-217 verdedigen bijvoorbeeld de echtheid, terwijl H.C. Puech, *Les nouveaux écrits d'Origène et de Didyme découverts à Toura*, *RHPPhR* XXXI (1951), 295 n.4 de echtheid twijfelachtig vindt.
- 782 Cf. C. Cels. VII, 31, 15-19 (SC 150, 84): de Zon der gerechtigheid is anders dan de zichtbare zon: de eerstgenoemde behoort tot het ware.
- Zie over de noëtische zon ook Philo, *De migr. Abr.* 40 (II, 276, 9-10); *De spec. leg.* IV, 192 (V, 253, 9-11); *De virt.* 164 (317, 15-318, 1).
- 783 Cf. Dölger, *op.cit.* 100-110. Volgens hem is deze tekst al in de eerste eeuw op Christus betrokken (129).
- 784 *Rom. com.* IX, 32 (Lomm. VII, 339); cf. Philo, *De virt.* 164 (V, 317, 15-318, 1); Clemens, *Protr.* IX, 84, 1-2 (GCS I, 63, 13 - 20); XI, 114, 1-3 (80, 16-25).
- 785 *Ps.* 39 (38) h. I, 8 (Lomm. XII, 287); *Ex. h.* VII, 8, 26-30 (SC 321, 232); *Lev. h.* XIII, 2, 11-14 (SC 287, 200); *Joz. h.* XVI, 1 (SC 71, 360); XIX, 4 (400-402); cf. Clemens, *Protr.* VI, 68, 4 (GCS I, 52, 14-16); VIII, 77, 3 (59, 26-27); *Strom. V*, v, 29, 6 (GCS II, 345, 7-10); VII, vii, 43, 6 (GCS III, 32, 33-31).
- 786 *Ps.* 39 (38) h. I, 8 (Lomm. XII, 287); *Ex. h.* VII, 8, 21-30 (SC 321, 232); *Rom. com.* IX, 32 (Lomm. VII, 339); 38 (348); *Joz. h.* XVI, 1 (SC 71, 360); *Richt. h.* I, 1 (GCS VII, 467, 13-16); C. Cels. VI, 54, 17-24 (SC 147, 316); cf. *Mat. com. ser.* 59 (GCS XI, 135, 14-16) n.a.v. *Mat.* 24, 42-44: "De dief komt niet bij dag, wanneer de ziel van de toegewijde mens door 'de Zon der gerechtigheid' verlicht is, maar bij nacht en ten tijde, dat het kwaad nog voortduurt."
- Zie ook: Cyprianus, *De dom. orat.* 35 (CChr. SL 3A, 112-113).
- 787 C. Cels. VII, 22, 9-15 (SC 150, 64).
- 788 *Ps.* 37 (36) h. III, 9 (Lomm. XII, 194); *Ps. cat.* 19, 5 (18, 4) (Lomm. XII, 73).
- 789 *Ps. cat.* 69 (68), 24 (Pitra III, 87).
- 790 *Ef. com.* XIX, 76-84 (*JThS* III (1902), 420).
- 791 *Mat. com.* XVI, 3 (GCS X, 470, 21-33).
- 792 *Hoogl. com.* II (GCS VIII, 126, 3-127, 9).
- 793 *Ezech. h.* I, 2, 87-94 (SC 352, 46); cf. *Mat. com. fr.* 73 (GCS XII, 45); Clemens, *Protr.* XI, 114, 3 (GCS I, 80, 22-25); *Strom.* VII, xiv, 86, 5 (GCS III, 62, 1-4).
- 794 *Lev. h.* IX, 10, 16-25 (SC 287, 122).
- T.a.v. de zonsopgang in het Oosten zie ook: *De Or.* XXXII (GCS II, 400, 21-401, 9); *Richt. h.* VIII, 1 (GCS VII, 509, 13-

- 24); C.Cels.V,30,3-10 (SC 147,88); cf. Clemens, Strom. VII,vii,43,6-7 (GCS III,32,33-33,3).
- 795 Lev.h.XIII,2,11-14 (SC 287,200); cf.Ps.cat.22,28 (21,27) (Lomm.XII,89); Clemens, Protr.IX,88,2 (GCS I,65,26-27); XI,110,1 (78,8-14).
- 796 C.Cels.VI,79,1-6 (SC 147,376); cf.Ef.com.XVII,9-16 (JThS III(1902),413) n.a.v. Ef.4,5-6 ("καὶ ἐπὶ πάντων καὶ διὰ πάντων καὶ ἐν πᾶσιν ἡμῖν"), waarbij hij een vergelijking met de zon trekt. "Zo menen we nu ook, dat ten aanzien van het noëtische de hoge rang wordt aangeduid met 'over allen', het voor ieder genoegzame met 'door allen' en met 'in allen', dat het bereiken van iedereen ook in de macht van God ligt, zodat niemand helemaal zonder Hem is."
- 797 Lev.h.XIII,2,1-11 (SC 287,200); cf.Ambrosius, In Ps.119 (118),XIV,9 (CSEL 62,303,8-9): het Woord van God is als Wet een lamp en als Evangelie een licht.
- 798 Ps.cat.19,5 (18,4) (Lomm.XII,73) n.a.v. Ps.19,5 ("Op de zon heeft Hij Zijn tent opgeslagen"). Het fragment komt voor in de Apologie van Pamphilus (Lomm.XXIV,391). Cf. Clemens, Ecl.proph.56,1-2 (GCS III,152,20-28). Zie verder: Dölger, Die Sonne der Gerechtigkeit 102-104.
- 799 Hoogl.com.II (GCS VIII,137,16-19); cf.Gen.h.IV,1,16-19 (SC 7bis,144-146). Ps.37(36) h.I,6 (Lomm.XII,167): "De middagtijd symboliseert de volheid van het licht."
- 800 Hoogl.com.II (GCS VIII,139,10-12).
- 801 Richt.h.I,1 (GCS VII,466,13-25).
- 802 Ps.38(37) h.I,6 (Lomm.XII,256-257).
- 803 Mat.com.ser.114 (GCS XI,238,14-20; 239,9-10).
- 804 Teichtweier, Die Sündenlehre 287-294; Crouzel, Origène 298-302. Anders: Rauschen, Eucharistie und Busssakrament 127-130. Vide supra hoofdstuk 5 n.1050.
- 805 Joz.h.XI,3 (SC 71,286); cf.I,5 (108).
- 806 Cf.Mat.com.fr.93 (GCS XII,53); Clemens, Paed.I,vi,28,2 (GCS I,106,28-30) op grond van de klankgelijkheid van φῶς, licht en φῶς, mens. In Strom.VII,xii,79,5 (GCS III,56,28-29) spreekt Clemens over de gnosticus, die door μετνοσία licht wil zijn. Zie verder Martínez, Teología de la luz 39,71-74,86-92.
- 807 Gen.h.I,6,12-16 (SC 7bis,40); cf.6-8 (40).
- 808 Joh.com.VI,lix(38),301 (SC 157,360).
- 809 Joh.com.I,xxv(24),165 (SC 120,142).
- 810 Joh.com.I,xxxv(40),260 (188); Mat.com.ser.139 (GCS XI,287,12-13); Num.h.XVI,8 (GCS VII,151,5-6); cf. De Or. XXIII,4 (GCS II,352,17-18); "in Christus"; Num.h.II,2 (GCS VII,13,4-5): "door Christus".
- 811 Ezech.h.IX,3,51-54 (SC 352,312).
- 812 Ezech.h.IX,3,36-51 (310-312).
- 813 Ezech.h.IX,3,54-79 (312-314).
- 814 Gen.h.I,5,15-17 (SC 7bis,38); cf.7,31-43 (42); Joh.com. XIII,liii(52),352 (SC 222,228); vide supra p.451.

De uitdrukking "kinderen des lichts" komt in het Nieuwe Testament voor in Luc.16,8; Joh.12,36; 1 Thess.5,5 en Ef.5,8, maar ook in Qumran en bij de gnosis. Zie: Conzelmann, *φῶς κατλ.*, *ThWNT* IX,318, 338 n.303.

De betekenissen lopen uiteen, ook binnen het Nieuwe Testament (art.cit.336,337,341). Ignatius, *Philad.*II,1 (SC 10,142) spreekt over "kinderen van het licht der waarheid".

Volgens Origenes worden de gelovigen "zonen van het licht" genoemd, omdat hun werken schijnen voor de mensen: *Joh.com.*II,i,5 (SC 120,210); *xix*(13),132 (294); *XX,xxxiv*(27),301-302 (SC 290,304); *cf. xxiv*(20),215(262). Zie ook: *II,xxvi*(21),167 (SC 120,320); *xxvii*(22), 169 (320); *Ps.38*(37) *h.I*,6 (Lomm.XII,256-257); *Ef.com.* XXV, 23-32 (*JThS* III(1902),561-562); *C.Cels.*II,67,24-27 (SC 132,444); *Mat.com.*XII,37 (GCS X,153,25-154,9).

815 *Gen.h.I*,6,16-21 (SC 7bis,40).

816 *Joh.com.*I,xxv(24),162-166 (SC 120,140-142); *cf.VI*,lix (38),302 (SC 157,360).

817 *Richt.h.I*,2 (GCS VII,467,25-468,15).

818 *Ezech.cat.* (Lomm.XIV,6); *1 Cor.h.LX*,4-5 (*JThS* X(1909), 37); *cf.Mat.com.X*,3 (GCS X,4,4-13).

819 *Joh.com.*VI,lix(38),302 (SC 157,360).

Blanc maakt in haar vertaling geen onderscheid tussen *παρακαλεῖσθαι* en *ἐπικαλεῖσθαι* en vertaalt ten onrechte beide met "ceux qui invoquent (le nom)".

Over "degenen die de naam aanroepen" zie behalve de noot ad loc. (361 n.4) ook boven p.412 en Martínez, art.cit. 39,89-91.

Clemens, *Strom.*VII,xiv,87,3 (GCS III,62,20-21) heeft het over "degenen die alleen de naam hebben aangeroepen, maar niet volgens de Logos leefden".

820 *Joh.com.*I,xxv(24),163 (SC 120,142); *cf.Gen.h.I*,6,16-21 (SC 7bis,40).

821 *Cf.Clemens, Quis dives salv.*36,1-2 (GCS III,183,16-27).

822 *1 Cor.h.XIII*,10-12 (*JThS* IX(1908),242); *Ps.cat.*104 (103),2 (Pitra III,201); *Mat.com.X*,3 (GCS X,3,18-27); *Mat.com.ser.*49 (GCS XI,105,15-106,5).

823 *Ps.37*(36) *h.I*,6 (Lomm.XII,166).

824 *Rom.com.*VIII,9 (Lomm.VII,255); *cf.X*,6 (391-392).

In *Ad Mart.*41 (GCS I,38,21-26) spreekt Origenes over de kerk als een huis van licht: als iemand is overgegaan van de dood in het leven, van het ongeloof naar het geloof, dan is hij overgegaan "van het duistere huis van de dood om zo te zeggen naar de gebouwen van levende stenen, die vol zijn van het licht des levens".

825 *Mat.com.ser.*37 (GCS XI,70,5-20).

826 *Mat.com.X*,3 (GCS X,3,18-4,13).

De eenheid in Christus is bij Origenes een belangrijk element: *De Princ.*III,6,4,130-133 (SC 268,244) en de noot ad loc. (SC 269,137 n.24).

Clemens, *Strom.*VI,xiii,105,1 (GCS II,484,29-485,3) past *Mat.*13,43 toe op de volmaakte gnostici. Zij zijn volgens *Strom.*VII,x,57,5 (GCS III,42,14-15) "een vaststaand,

- eeuwig blijvend, in elk opzicht volkomen onveranderlijk licht". Datzelfde wordt in *Strom.I,xxiv,163,6* (GCS II, 102,18-19) van God gezegd. Zie ook nog: *Strom.VII,xii, 79,4-5* (GCS III,56,26-29).
- 827 *Joh.com.I,xxv(24),163* (SC 120,140-142).
- 828 *Joh.com.I,xxv(24),165* (142).
- 829 *Joh.com.I,xxv(24),166* (142).
- 830 *Gen.h.I,7,13-19* (SC 7bis,40-42); *IX,2,50-52* (246); cf. Theophilus, *Ad Autol.II,15* (Grant 52).
- 831 *Joh.com.I,xxv(24),163* (SC 120,140-142); *VI,lv(37),287* (SC 157,346); *Ezech.h.IX,3,45-51* (SC 352,310-312); *Gen.h.I,5,11-14* (SC 7bis,38); *7,8-9* (40); *20-21* (42); *Num.h.XXIII,5* (GCS VII,217,24-218,3). Vergelijk voor het vervolg ook: Rahner, *Symbole der Kirche* 91-173 (m.n.104-114), die in Origenes de vader der christelijke "Lunatheologie" ziet (105,114).
- 832 *Joh.com.I,xxv(24),163* (SC 120,142); *Ezech.h.IX,3,43-51* (SC 352,310-312); *Gen.h.I,5,11-14* (SC 7bis,38); *7,20-21* (42).
- 833 *Joh.com.I,xxv(24),163* (SC 120,142); *VI,lv(37),287* (SC 157,346); *Gen.h.I,5,10-14* (SC 7bis,38); cf. Ambrosius, *Exam.IV,8,32* (CSEL 32,1,137,27-138,22). Zie ook: Martínez, *Teología de la luz* 39,86-88.
- 834 *Joh.com.I,xxv(24),163* (SC 120,142). In *Rom.com.VII,7-9* (*JThS* XIII(1912),216) wordt over de maan gesproken als over een "onecht en nachtelijk licht". Cf. Clemens, *Protr.XI,113,3* (GCS I,80,1-4), die Heraclitus fr.99 (Diels) aanhaalt: "als er geen zon was, zou alles, als het van de overige sterren afhing, nacht zijn." Zie ook: Rahner, *op.cit.*100-101.
- 835 *Joh.com.I,xxv(24),165* (SC 120,142); cf. XXXII,xxvii(17), 341-343 (GCS IV,473,3-9): "Zoals de helderheid van het licht van de nacht, als de zon is opgegaan, verflauwt, zo de heerlijkheid van Mozes door die van Christus." Cf. Philo, *Leg.all.II,30* (I,96,21-25); *De somn.I,116* (III,230,2-3). Vide *supra* p.463.
- 836 *Ezech.h.IX,3,45-51* (SC 352,310-312).
- 837 Rahner, *op.cit.*112; cf. Vogt, *Das Kirchenverständnis* 216-219, die o.a. verwijst naar *Joh.com.fr.45* (GCS IV,521,3-8), waar gezegd wordt, dat de kerk het haar eigen licht behoudt.
- 838 *Gen.h.I,5,11-14* (SC 7bis,38).
- 839 *Jer.h.fr.22* (GCS III,208,11-20); *Lev.h.V,2,65-76* (SC 286,212); *Rom.com.II,5* (Lomm.VI,86).
- 840 *Gen.h.I,7,17-19* (SC 7bis,42); *Rom.com.IV,6* (Lomm.VI, 276).
- 841 *1 Sam.h.I,4,7-33* (SC 328,104-106); *Mat.com.XIII,4* (GCS X,190,1-7).
- 842 *Num.h.II,2* (GCS VII,12,17-21).
- 843 *idem* (13,2-5); cf. *Rom.com.II,5* (Lomm.VI,86); *Jer.h.fr.22* (GCS III,208,18-20).

- Ten aanzien van 'firmament' zie: Gen.h.I,8,7-8 (SC 7bis, 44); Ps.39(38) h.I,8 (Lomm.XII,287): "het hart van de rechtvaardige, dat vanwege zijn standvastigheid en sterkte Gods (of: van het geloof ?) terecht 'firmament' genoemd wordt". De conj. 'firmitate fidei' i.p.v. 'firmitate Dei' is van Merlin.
- 844 Num.h.XXIII,5 (GCS VII,217,24-218,3); cf.Rom.com.V,1 (Lomm.VI,347): er ontstaan nieuwemaansdagen door Christus, de Zon der gerechtigheid, en door Zijn apostelen.
- 845 Num.h.XXIII,5 (GCS VII,218,3-11). Philo, *De spec.leg.*II,141 (V,119,11-17) ziet in de nieuwemaansdag een aansporing om van zijn goederen aan anderen mee te delen, zoals de zon haar glans meedeelt aan de maan.
- 846 Cf.Vogt, *op.cit.* 217-219 (m.n.218).
- 847 Rom.com.VII,1-9 (*JThS* XIII(1912),215-216).
- 848 Vide *supra* p.465.
- 849 idem 465-467.
- 850 Openb.cat.XIX (28-29). Voor het auteurschap van Origenes pleit, dat Origenes het zeldzame woord *συντροχαστος* ook gebruikt in *De Or.* XXIV,2 (GCS II,354,2). Cf.Martínez, *art.cit.* 39,91-92 over *φωστήρ* als aanduiding van de leraar. Overigens blijkt uit *De Or.* XXIII,4 (352,17-18), dat alle gelovigen *φωστῆρες* genoemd kunnen worden.
- 851 *De Or.* XXIII,4 (352,17-18). Origenes grijpt meerdere malen terug op Phil,2,15. In *C.Cels.*III,29,23-26 (SC 136,70) i.v.m. de kerk; elders i.v.m. de individuele gelovigen, zoals in *Ezech.cat.*14, 14 (Lomm.XIV,215); Ps.cat.148,1 (Pitra III,359); Num.h. XIV,2 (GCS VII,124,12-15), waar hij zegt, dat christenen door middel van hun deugden iets aan deze wereld moeten bijdragen: voor de heerlijkheid van deze wereld zijn lichten nodig; *Ex.h.*VI,14,6-7 (SC 321,202), waar Phil.2, 15 geciteerd wordt als "als het licht van de zon" (in de lat.vert.!).
- Ook anderen passen deze tekst toe op de individuele gelovigen: Clemens, *Paed.*III,xii,100,3 (GCS I,290,26-28); Irenaeus, *Adv.haer.*IV,5,3,55-60 (SC 100,432), latijn; 1-6 (432), grieks; IV,7,3,40-44 (460); Cyprianus, *Ep.*XIII, iii,2 (Bayard I,37).
- 852 Cf.Vogt, *op.cit.* 231-232.
- 853 *Ezech.h.*XIII,2,53-65 (SC 352,414); *Lev.h.*V,2,65-76 (SC 286,212); *Rom.com.*IV,6 (Lomm.VI,276); *Hoogl.com.*III (GCS VIII,210,23-26); cf.Irenaeus, *Dem.*35 (SC 62,88-89); *Adv.haer.*IV,7,2,24-39 (SC 100,458-460). De combinatie van Gen.15,5 en Mat.5,14 met Phil.2,15 vinden we ook bij Irenaeus, *Adv.haer.*IV,7,3,40-44 (SC 100,460); 8,1,4-18 (464-466).
- 854 Elementen uit Gen.15 én Gen.22 vinden we zowel in *Ezech.h.*XIII,2,53-65 (SC 352,414) als in *Lev.h.*V,2,71-72 (SC

- 286,212) en *Rom.com.IV,6* (Lomm.VI,269 en 276).
855 *Vide supra* p.447-448 en *infra* 476-478.
856 *Gen.h.IX,2,31-44* (SC 7bis,244-246).
857 *Gen.h.IX,2,45-55* (246).
Justinus, *Dial.120,2* (II,214) past deze tekst toe op de gelovigen én ongelovigen uit de joden.
858 *Jer.h.fr.10* (GCS III,202,2-7).
859 *Rom.com.VII,19* (Lomm.VII,184).
860 *Mat.com.fr.153,1-4* (GCS XII,76).
861 *Ps.cat.148,1* (Pitra III,359).
862 *Mat.com.ser.49* (GCS XI,103,7-14).
863 *Job cat.41,9(10)* (Lomm.XI,350).
864 *Joz.h.XIV,2* (SC 71,324-326).
865 *Cf.Num.h.XV,1* (GCS VII,131,9-11).
866 *Rom.com.X,5* (Lomm.VII,385-386).
867 *Richt.h.I,1* (GCS VII,464,12-467,16).
868 *Hoogl.com.III* (GCS VIII,176,5-8).
869 *idem* (183,9-23); grieks bij Procop. (182,28-31; 183,24-28); cf.III (IV) (230,9-17).
870 *Mat.com.ser.49* (GCS XI,103,20-27).
871 *idem* (103,28-35).
872 *idem* (105,15-26; cf.106,5-13); Irenaeus, *Adv.haer.II,31,3* (SC 294,330) en Methodius, *Symp.VIII,x,195-196* (SC 95,224) zien in deze sterren de ketters.
873 *idem* (105,27-106,5).
874 *Ezech.h.XIII,2,43-65* (SC 352,414).
In *Openb.cat.XVIII* (28) wordt een andere uitleg van de morgenster (*Openb.2,28*) gegeven, nl. het licht dat werkt vóór 'de Zon der gerechtigheid' opgaat. Bedoeld zal zijn de oud-testamentische openbaring. Cf.*Joh.com.fr.45* (GCS IV,521,3-12).
875 *Ad Mart.18* (GCS I,17,23-28).
876 *Openb.cat.IX* (24); cf.Clemens, *Strom.V,iii,17,3* (GCS II,337,4-10); v,29,6 (345,7-10).
877 *Mat.com.ser.59* (GCS XI,135,14-23; 135,27-136,17); *Luc.h.fr.80* (Ra.195) (SC 87,536); *Mat.com.fr.125* (GCS XII,65); cf.Ambrosius, *Luc.com.VII,132* (SC 52,56).
878 *Lev.h.XIII,2,37-50* (SC 287,202-204).
879 *Ezech.h.IX,3,36-51* (SC 352,310-312); cf.Clemens, *Strom.I,xviii,89,2* (GCS II,57,19-23).
880 *Lev.h.XIII,2,1-17* (SC 287,200); cf.Methodius, *Symp.VI,iv,141-142* (SC 95,172).
Vide supra p.461-462.
881 *Joz.h.XIV,2* (SC 71,324); *Luc.h.XXI,3* (SC 87,292); cf. Irenaeus fr.XLVI (Harvey II,510); Tertullianus, *Adv.Iud.IX,24,179-187* (CChr.SL 2,1372).
882 *Ps.cat.119(118),105,1-18* (SC 189,358).
883 *Num.h.VI,2* (GCS VII,32,3-18); cf.Philo, *De gig.25* (II,46,21-47,2).
884 *Ps.cat.18(17),28* (Lomm.XII,65); *Luc.h.fr.78* (Ra.186) (SC 87,530-532); 80 (Ra.195) (536); *Mat.com.fr.125* (GCS XII,65).
885 *Openb.cat.IX* (24).
886 *Luc.h.fr.61* (Ra.120) (SC 87,508); 78 (Ra.186) (530).

- 887 *Ps.cat.*119(118),105,18-33 (SC 189,358-360); *Luc.h.fr.*61 (Ra.120) (SC 87,508).
- 888 *Mat.com.fr.*95 I (GCS XII,53-54).
- 889 *Mat.com.fr.*95 II,1-3 (54).
- 890 *Num.h.V.*3 (GCS VII,29,4-5).
- 891 *Ps.cat.*119(118),105,37-46 (SC 189,360): ὁ διορατικός.
- 892 *Joz.h.XIV*,2 (SC 71,324-326).
Vide *supra* p.469.
- 893 *Ps.*39(38) h.I,7 (Lomm.XII,284).
- 894 *Ps.cat.*119(118), 105,47-56 (SC 189,360-362); cf.*Mat.com.ser.*60 (GCS XI,136,18-137,21); Clemens, *Protr.*VIII, 80,2 (GCS I,61,14-15).
Er zijn ook duivelse fakkels, die uit de mond van de Draak komen (Job 41,10): Marcion, Valentinus, Basilides, de auteurs van goddeloze dogma's; zie *Job cat.*41,10(11) (Lomm.XI,350).
- 895 *Openb.cat.*IX (24); cf.*Irenaeus, Adv.haer.*V,20,1,24-26 (SC 153,256).
- 896 *Lev.h.XIII*,2,23-36 (SC 287,202); 51-70 (204); cf.*Ps.cat.*18(17),28 (Lomm.XII,65); *Richt.h.IX*,2 (GCS VII,521,19-20); *Mat.com.ser.*60 (GCS XI,136,18-137,21).
- 897 *Ps.*39(38) h.I,7 (Lomm.XII,283-284). In *Ps.cat.*18(17),9 (Pitra II,470-471) lezen we: op de Pinksterdag zijn de apostelen ἀνθρακες, kolen, geworden: zij verlichten en reinigen de volkeren.
- 898 *Ex.com.*10,27 = *Philocalie* 27,8,1-6 (SC 226,294); *Ex.h.*XIII,4,14-26 (SC 321,388-390); *Ps.cat.*50(49),2 (Lomm.XII,346); *Luc.h.XXVI*,1 (SC 87,338); cf.*Ps.cat.*78(77),19-25 (Pitra III,117).
De opvoedende kracht van het vuur treffen we ook aan bij Clemens, *Ecl.proph.*26,5 (GCS III,144,21-24).
- 899 *Ex.h.XIII*,4,27-46 (SC 321,390-392).
- 900 *Ps.cat.*68(67),3 (Pitra III,78-79); cf.68,3(67,2) (Lomm.XII,402).
- 901 Vide *supra* p.456-457.
- 902 *idem* 457-459.
- 903 *idem* 458-459.
- 904 *idem* 460; cf.461.
- 905 *idem* 461-462.
- 906 *idem* 462.
- 907 *idem* 462-463.
- 908 *idem* 460.
- 909 *idem* 463-464.
- 910 *idem* 464-466.
- 911 *idem* 465-467.
- 912 *idem* 467-468.
- 913 *idem* 468-470; cf.462.
- 914 *idem* 470-471; cf.458,459,461,462,469.
- 915 *idem* 471-472; cf.457.
- 916 *idem* 472.
- 917 *Mat.com.*XII,42 (GCS X,165,28-166,14): de lichtende wolk uit Mat.17,5 is zowel de Vader, als de Zoon, als de Heilige Geest.

- Zie verder: E.Manning, *Le Symbolisme de la Nubes (nephélè)* chez Origène et les Pères latins, *RSR* 51(1963), 96-111.
- 918 *Ezech.cat.*1,4 (Lomm.XIV,180) lezen we heel algemeen: "de wolk, de gerechtigheid, is het goede, dat van Godswege tot ons komt, waardoor wij verlicht worden met de kennis der waarheid".
- 919 *Lev.h.*XVI,2,33-79 (SC 287,268-272), m.n.51-56 (270); cf. 1 *Thess.com.*III (Lomm.V,282); *Ps.*37(36) h.III,10 (Lomm.XII,195); *Jer.h.*VIII,3,8-38 (SC 232,362-364); *Ps.cat.*78 (77),19-25 (Pitra III,19); 89(88),7-8 (159); *Hoogl.com.*III (GCS VIII,221,4-5; 23-26); III(IV) (226,10-13); *Mat.com.ser.*111 (GCS XI,232,26-233,5).
- 920 *Ps.*37(36) h.III,10 (Lomm.XII,195); cf. Irenaeus, *Adv.haer.*III,17,3,51-73 (SC 211,334-336); Tertullianus, *Adv.Marc.*III,23,2,3-10 (CChr.SL 1,540); *Adv.Iud.*XIII,25,148-154 (CChr.SL 2,1390).
- 921 *Hoogl.com.*III(IV) (GCS VIII,226,10-13); cf. III (221,4-10; 23-28).
- 922 *Ps.cat.*77(76),18-19 (Pitra III,109).
- 923 *Mat.com.ser.*50 (GCS XI,112,15-26); 111 (232,26-233,11); cf. Ambrosius, *Luc.com.*X,42 (SC 52,170).
- 924 1 *Thess.com.*III (Lomm.V,282).
- 925 *Ps.*37(36) h.III,10 (Lomm.XII,195-196).
- 926 *Jer.h.*VIII,4,1-22 (SC 232,364-366).
- 927 *Jer.h.*VIII,4,23-5,10 (366).
- 928 *Ps.cat.*77(76),18-19 (Pitra III,109).
- 929 Vide supra p.447-449.
- 930 *Joz.h.*XIX,4 (SC 71,400); *Jer.h.*fr.54 (GCS III,225,13-14); *Ad Mart.*47 (GCS I,43,10-11).
In *Ex.h.*VI,4,4-6 (SC 321,180) is de zee het beeld van de vluchtige begeerte naar het huidige (aardse). In *Num.h.*XV,1 (GCS VII,130,14-20) is sprake van de golven van de hartstocht.
Cf. Clemens, *Paed.*III,xii,101,1 (GCS I,291,5-6); *Strom.*V,viii,52,5 (GCS II,362,6-7); *Quis dives salv.*36,1 (GCS III,183,19-20); Cyprianus, *Ad Don.*3 (CSEL 3,1,5,1-4).
- 931 *Hoogl.h.*II,9 (SC 37bis,136).
- 932 *Hoogl.h.*II,12 (144).
- 933 *Joh.com.*VI,ii,8-9 (SC 157,132-134).
Γαλήνη betekent oorspronkelijk 'kalme zee', maar wordt al voor Plato ook overdrachtelijk gebruikt voor de rust van de ziel. Volgens Lettner, *Zur Bildersprache* 119-120 zou Origenes het aan Plato ontleend hebben: cf. Plato, *Phaedo* 84 A; *Leges* VII,791 A.
Zie bij Origenes: *Ad Mart.*4 (GCS I,5,21-25); 31 (27,15-18); *C.Cels.*III,67,18-19 (SC 136,154); VIII,41,35 (SC 150,264); bij Clemens, *Paed.*II,vii,60,5 (GCS I,193,29-30); III,xii,101,1 (291,5-6); *Strom.*IV,vi,32,3 (II,262,17); bij Philo, *De somn.*II,229(III,295,14-16); *De praem.*116 (V,363,4).
- 934 *Gal.com.* (Lomm.V,269-270); cf. Pamphilus, *Apol.*5 (Lomm.XXIV,369).
- 935 *Mat.com.*XI,5 (GCS X,41,2-6).

- 936 *idem* (41,19-27; 42,20-24).
- 937 *idem* (41,33-42,3).
- 938 *Mat.com.XI*,6 (43,16-24).
- 939 *idem* (42,17-20); cf.*Ad Mart.*31 (GCS I,27,18-29); *Ps.cat.* 55,9 (54,8) (Lomm.XII,362): "Een vlaag (καταιγίς) is de grote verzoeking, die geweldig blaast tegen de ziel, zodat ze schipbreuk kan lijden, als ze niet op zichzelf past."
- 940 Tertullianus, *De bapt.*XII,6-7 (SC 35,84); Hieronymus, *Mat.com.II*,1377-1381 (CChr.SL 77,126). Bij Hippolytus, *De Antichr.*59 (GCS 1,2,39,12-40,9) komt een uitgewerkt beeld voor van de kerk als schip, dat door de storm heen en weer wordt geworpen, maar het komt niet om, want Christus is de stuurman. Evenzo: *Ps.-Clemens, Ep.*XIV,1-XVI,3 (GCS 42,16,5-19,1).
Zie voor dit beeld verder: Rahner, *Symbole der Kirche* 239-547; Daniélou, *Les symboles chrétiens* 65-76.
- 941 Ambrosius, *Luc.com.VI*,39-40 (SC 45bis,242).
- 942 *Spr.cat.*30,19 (Lomm.XIII,233).
- 943 *Hoogl.com.III*(IV) (GCS VIII,226,3-10).
- 944 *Ef.com.XVII*,64-66 (*JThS* III(1902),415); cf.81-88 (415); *Joh.com.XXXII*,v,60 (GCS IV,433,28-434,3); *Ps.cat.*1,4 (Cadiou 71); Clemens, *Paed.I*,v,18,3-4 (GCS I,100,23-101,4).
- 945 *Hoogl.com.II* (GCS VIII,145,4-9; cf.21-24).
- 946 *Ef.com.XVII*,57-64 (*JThS* III(1902),414-415). 'Ἀνεμῶνιστος is een scheepsterm en betekent 'zonder ballast'.
- 947 *Ef.com.XVII*,86-88 (415).
- 948 *Hoogl.com.III* (GCS VIII,211,10-13).
- 949 *Jer.h.fr.*25 (GCS III,210,26-211,1).
- 950 *Hoogl.com.III*(IV) (GCS VIII,224,8-11).
- 951 *Lev.h.XVI*,5,63-66 (SC 287,284); cf.*Jes.*57,20 (LXX).
*Ps.cat.*121(120),3 (Cadiou 120): de rechtvaardigen wankelen niet in de golven.
- 952 *Mat.com.ser.*132 (GCS XI,268,20-23).
- 953 *Rom.com.I*,12 (Lomm.VI,40); cf.*Rom.com.fr.*8 (Staab 78,15-17), griekse tekst.
- 954 *Gen.h.IX*,1,2-13 (SC 7bis,236); cf.Clemens, *Protr.*X,107,2 (GCS I,76,27-29): de wijsheid van de Heilige Schrift als een goede rede; XII,118,4 (83,24-27) en *Paed.I*,vii,54,3 (122,16-23): de hemel als haven; *Paed.II*,ii,28,3 (173,19-20): de haven der waarheid.
Zie ook: Rahner, op.cit.548-564.
- 955 *Joh.com.VI*,lix(38),303 (SC 157,362-364); *C.Cels.*VIII,70,5-9 (SC 150,336); *Mat.com.ser.*37 (GCS XI,70,1-5).
Clemens, *Quis dives salv.*36,1 (GCS III,183,17-24) gebruikt de aanduiding 'het zout der aarde' evenals 'het licht der wereld' met name voor de volmaakten.
- 956 *Mat.com.fr.*90 (GCS XII,51); cf.*Joh.com.VI*,lix(38),303 (SC 157,364) met een verwijzing naar *Luc.*18,8.
- 957 *Mat.com.fr.*91,1-17 (52).
- 958 Varro, *De re rustica* II,4,10 (229-230); Cicero, *De nat. deor.*II,64 (114); Philo, *De spec.leg.*I,289 (V,69,19-70,3); 175 (43,1-3); Methodius, *Symp.*I,i,13 (SC 95,54);

Augustinus, *De serm.Dom.I,6,16* (CChr.SL 35,15-16); zie
ook: Strack-Billerbeck, *Kommentar I,235.*

959 *Ezech.h.VI,6,1-11* (SC 352,226).

960 Plutarchus, *Quaest.conv.V,10,3* (685 A).

961 *Mat.com.fr.91,17-18* (GCS XII,52).

CONCLUSIE.

- 1 *Vide supra* p.99-100,195,443.
- 2 *idem* 137.
- 3 *idem* 138.
- 4 *idem* 73,137-138.
- 5 *idem* 137-138.
- 6 *idem* 138.
- 7 *idem*.
Zie over haar transcendente oorsprong in het hemels Jerusalem p.140-141,348-349, in het hemels paradijs p.266-267,274-275.
- 8 *idem* 138.
- 9 *idem* 95.
- 10 *idem* 99,189.
Cf.O.Michel, *Der Brief an die Hebräer* (KEK), Göttingen¹³1975,394-395 ("niet platonisch").
- 11 *idem* 99,136-137.
Cf.Chênevert, *L'Église dans le Commentaire* 273, die ook meent, dat de idee van de prae-existente kerk nauw verbonden is met het mysterie van de uitverkiezing.
- 12 *idem* 99,136.
- 13 *idem* 95,134,136-137,195,274-275.
- 14 *idem* 95,99,136,274.
- 15 *idem* 99.
- 16 *idem* 155.
- 17 *idem* 263-282.
- 18 *idem* 112,134,290.
- 19 *idem* 112,318.
- 20 *idem* 102.
- 21 *idem* 154.
- 22 *idem* 152,154,180.
- 23 *idem* 393.
- 24 *idem* 413; cf.hoofdstuk VI n.700.
- 25 *idem* 99-100,195,209,228.
- 26 *idem* 134-136.
- 27 *idem* 99-102.
- 28 *idem* 106.
- 29 *idem* 102,135.
- 30 *idem* hoofdstuk VI n.874.
- 31 *idem* p.462,471,474.
- 32 *idem* 290.
- 33 *idem* 465; hoofdstuk VI n.835.
- 34 *idem* hoofdstuk II n.193; VI n.177.
- 35 *idem* hoofdstuk VI n.180.
- 36 *idem* p.417.
- 37 *idem* 318-319, maar ook 135-136.
- 38 *idem* 171.
- 39 *idem* 126,181,206,342,386,439.
- 40 *idem* 102,126,169,223,257,301,334,342,353,366,372,375,376,386,394,395,399,401,407,410,413,415,420,439,449,453,454,465,475.

Conclusie.

- 41 *idem* 228.
42 *idem* 407.
43 *idem* 125-126.
44 *idem* 197.
45 *idem* 168-169.
46 *idem* 394,405.
47 *idem* 106.
48 *idem* 135-136; cf.318-319.
49 *idem* 313.
50 *idem* 283,475.
Cf.N.R.M.de Lange, *Origen and the Jews. Studies in jewish-christian relations in third-century Palestine* (UCOP 25), Cambridge 1976,82.
51 *idem* 236; cf.hoofdstuk I,2 n.13.
52 *idem* 102.
53 *idem* 122,137,271,299,302,308,392.
54 *idem* 460.
55 *idem* 154,173,204.
56 *idem* 112.
57 *idem* 122; cf.315.
58 *idem* 125.
59 *idem* 147; cf.403,405.
60 *idem* 191.
61 *idem* 349.
62 *idem* 102,135; hoofdstuk II n.170.
63 *idem* p.100,134,245,248-249,323,349.
64 *idem* 279,281,318.
65 *idem* 219.
66 *idem* 316-317.
67 *idem* 103,135.
68 *idem* 342; cf. echter de Lange, *Origen* 85, die opmerkt:
"The argument is really theological, not historical."
69 *idem* 213,304-305,419,455.
70 de Lange, *Origen* 76.
71 *Vide supra* p.126,136.
72 *idem* 242.
73 *idem* 282.
74 *idem* 269.
75 zie: *Biblia Patristica* III,371-376.
76 *Vide supra* p.406-408,421.
77 *idem* 225.
78 *idem* 478.
79 *idem* 403.
80 *idem* 407.
81 *idem* 235.
82 *idem* 155.
83 *idem* 102-103,112-113,439.
84 *idem* 287.
85 *idem* 401.
86 *idem* 123,135,173,180,189,204,349,389,408,463.
87 *idem* 122.
88 *idem* 285-286; cf.425.
89 *idem* 290-291.
90 *idem* 315.

91 *idem* 291-292.
92 *idem* 420.
93 *idem* 410.
94 *idem* 232,473.
95 *idem* 180.
96 *idem* 285-286.
97 *idem* 326.
98 *idem* 156,346.
99 *idem* 103,110,346.
100 *idem* 343.
101 *idem* 461.
102 *idem* 204.
103 *idem* 317.
104 *idem* 291.
105 *idem* 321.
106 *idem* 291,321.
107 *idem* 187.
108 *idem* 123,135.
109 *idem* 125.
110 *idem* 245.
111 *idem* 449.
112 *idem* 462-463.
113 *idem* 202.
114 *idem* 208.
115 *idem* 442,450; cf.279.
116 *idem* 426,450.
117 *idem* 426-427,450.
118 *idem* 134-135.
119 *idem* 325.
120 *idem* 407.
121 *idem* 301,375.
122 *idem* 347,366,371.
123 *idem* 309-310.
124 *idem* 170-172,187.
125 *idem* 322.
126 *idem* 188.
127 *idem* 297,299,300.
128 *idem* 303,420.
129 *idem* 346.
130 *idem* 375-376.
131 *idem* 389.
132 *idem* 74-86,186,202,275.
133 *idem* 195-196,201.
134 *idem* 195,201-202.
135 *idem* 387,406-407.
136 *idem* 397-399.
137 *idem* 186,187-189.
138 *idem* 456-463.
139 *idem* 22,186,248,270,307-308,313,327,346-347,360,372,374,
398-399,462,467,473.
140 *idem* 100-101; cf.465-466,471.
141 *idem* 248.
142 *idem* 300-301,305-306,376.
143 *idem* 383,391.

Conclusie.

- 144 *idem* 347,391.
- 145 *idem* 3-11,28.
- 146 *idem* 430; cf.436,441,455.
- 147 *idem* 340-341,360.
- 148 *idem* 371-375.
- 149 *idem* 374.
- 150 *idem* 372.
- 151 *idem* 41.
- 152 *idem* 330-333.
- 153 *idem* 309-311,354, hoofdstuk V n.1056.
- 154 *idem* p.301.
- 155 *idem* 349-350,360,383.
- 156 *idem* 436-442.
- 157 *idem* 95,99,134,136.
- 158 *idem* 125,134-135.
- 159 *idem* 197,404-405,416,475.
- 160 *idem* 247-248.
- 161 *idem* 462.
- 162 *idem* 81-82,84.
- 163 *idem* 142,189,383,402,404-405,407,413-414, hoofdstuk I,3 n.51.
- 164 *idem* p.153.
- 165 *idem* 119,136.
- 166 *idem* 416.
- 167 *idem* 338.
- 168 *idem* 105.
- 169 *idem* 5,27,29; cf.446.
- 170 *idem* 32-33,36,68.
- 171 *idem* 245-246,262.
- 172 *idem* 7-9,29,246.
- 173 *idem* 37,68.
- 174 *idem* 392.
- 175 *idem* 359.
- 176 *idem* 345.
- 177 *idem* 27.
- 178 *idem* 62.
- 179 *idem* 461.
- 180 *idem* 94,130,138.
- 181 *idem* 81.
- 182 *idem* 80-81,84-85,138,227, hoofdstuk I,2 n.60.
- 183 *idem* p.379,384.
- 184 *idem* 380,384.
- 185 *idem* 335.
- 186 *idem* 166-167,172.
- 187 *idem* 166,172.
- 188 *idem* 230-231.
- 189 *idem* 292.
- 190 *idem* 245.
- 191 *idem* 262.
- 192 *idem* 229.
- 193 *idem* 158, hoofdstuk I,3 n.45.
- 194 *idem* p.278,428,472.
- 195 *idem* 409.
- 196 *idem* 120,335,338.

- 197 *idem* 335; cf.227,242,245,338.
- 198 *idem* 301,322.
- 199 *idem* 187.
- 200 *idem* 432.
- 201 *idem* 431.
- 202 *idem* 280.
- 203 *idem* 324.
- 204 *idem* 322.
- 205 *idem* 324; cf.hoofdstuk I,2 n.260: Christus vindt Zijn voltooiing in de kerk.
- 206 *idem* 166.
- 207 *idem* 32.
- 208 *idem* 33-35.
- 209 *idem* 67.
- 210 *idem* 398.
- 211 *idem* 420.
- 212 *idem* 37.
- 213 *idem* 5-7,27.
- 214 *idem* 17.
- 215 *idem* 312.
- 216 *idem* 36,38,70,187-188.
- 217 *idem* 33,67.
- 218 *idem* 236.
- 219 *idem* 34,207.
- 220 *idem* 68.
- 221 *idem* 38-39.
- 222 *idem* 39-40,46,70.
- 223 *idem* 38.
- 224 *idem* 355,365.
- 225 *idem* 369-370.
- 226 *idem* 103,130.
- 227 *idem* 477; cf.432.
- 228 *idem* 317.
- 229 *idem* 166-167,172.
- 230 *idem* 113-114.
- 231 *idem* 344-346.
- 232 *idem* 415-416,466-467,470-471,473-474.
- 233 *idem* 270-271,275,477.
- 234 *idem* 397-398.
- 235 *idem* 104.
- 236 *idem* 20-21.
- 237 *idem* 2-5 e.a.
- 238 *idem* 15 e.a.
- 239 *idem* 18-23,183 e.a.; cf.hoofdstuk I,1 n.158.
- 240 *idem* 26-28,35 e.a.
- 241 *idem* 298,315,380-381,384.
- 242 *idem* 13-15,406-407,415,446,460,463,473.
- 243 *idem* 30-31,42.
- 244 *idem* 419.
- 245 *idem* 12-13,29, hoofdstuk I,1 n.150.
- 246 *idem* p.15-17,29.
- 247 *idem* 18.
- 248 *idem* 29.
- 249 *idem* hoofdstuk I,1 n.26,112,226.

Conclusie.

- Voor 'conformiteit' zie p.28-31.
250 Vide supra p.32-73; hoofdstuk I,1 n.219; 2 n.74.
251 idem p.67-68, hoofdstuk I,2 n.260.
Voor 'corporate personality' zie p.98,129-130.
252 Vogt, *Das Kirchenverständnis* 347; Stockmeier, *ThRv* 72(1976),113.
253 Vide supra p.63.
254 idem 58,69; cf.83,85.
Volgens Gögler, *JAC* XVIII(1975),181 heeft Vogt, *Das Kirchenverständnis* 235 te weinig oog voor dit instrument-zijn van het lichaam.
255 Vide supra p.61.
256 idem 34,70.
257 idem 42-48,69-70.
258 idem 48-60,70-72.
259 idem 74-86.
260 idem 84.
261 idem 87-139.
262 idem 93-96.
263 idem 97-110.
264 idem 110-112.
265 idem 112-113.
266 idem 113-115.
267 idem 115-116.
268 idem 42,130; cf.159,383,450.
269 idem 438,450.
270 idem 130-132.
271 idem 116-120,131.
272 idem 98,129,134-136.
273 idem 105,361,380-381,397,400.
274 idem 135-136.
275 idem 21,183,235,253,392.
276 idem 60-61,253.
277 idem 4.
278 idem 293-294.
279 idem 226,417.
280 idem 240,253,312-313,324,350.
281 idem 63,406.
282 idem 62-63,73.
283 idem 439.
284 idem 428.
285 idem 478.
286 idem 16,88-89,272,386,397,404-405,420, hoofdstuk III n.24.
287 idem p.391.
288 idem 391-392.
289 idem 413.
290 idem 272,361,413.
291 idem 467,474.
292 idem 49.
293 idem 103,388,446.
294 idem 52,128.
295 idem 22,77-78.
296 idem 75,178,209,238,245,253.

- 297 *idem* 292.
- 298 *idem* 247,253.
- 299 *idem* 147-148.
- 300 *idem* 146.
- 301 *idem* 83,85.
- 302 *idem* 113,389-390.
- 303 *idem* 189-195,258,464.
- 304 *idem* 478.
- 305 *idem* 316.
- 306 *idem* 47,69-70.
- 307 *idem* 44-45,280,466.
- 308 *idem* 427.
- 309 *idem* 287-288.
- 310 *idem* 417.
- 311 *idem* 242.
- 312 *idem* 51,77,445-446,450.
- 313 *idem* 116,415.
- 314 *idem* 416.
- 315 *idem* 474.
- 316 *idem* 479.
- 317 *idem* 16-17; cf.hoofdstuk I,1 n.138.
- 318 *idem* 29,31,153.
- 319 *idem* 461.
- 320 *idem* 382.
- 321 *idem* 418; cf.113.
- 322 *idem* 115.
- 323 *idem* 240,253.
- 324 *idem* 245.
- 325 *idem* 50.
- 326 *idem* 49.
- 327 *idem* 229,235.
- 328 *idem* 388.
- 329 *idem* 210,226.
- 330 *idem* 417.
- 331 *idem* 261.
- 332 *idem* 249.
- 333 *idem* 121.
- 334 *idem* 260.
- 335 *idem* 103.
- 336 *idem* 216.
- 337 *idem* 389.
- 338 *idem* 387, hoofdstuk III n.24.
- 339 *idem* p.142-143,242,315.
- 340 *idem* 187.
- 341 *idem* 245.
- 342 *idem* 416.
- 343 *idem* 408.
- 344 *idem* hoofdstuk VI n.917; cf.p.474.
- 345 *idem* p.457.
- 346 *idem* 269,275.
- 347 *idem* 62.
- 348 *idem* 380.
- 349 *idem* 278.
- 350 *idem* 222.

Conclusie.

- 351 Zie hierover: Crouzel, *Origène* 237-265.
352 *Vide supra* p.186.
353 *idem* 432,450,452.
354 *idem* 269,275.
355 *idem* 253-254.
356 *idem* 188,206.
357 *idem* 231.
358 *idem* 228.
359 *idem* 315,381,384.
360 *idem* 332.
361 *idem* hoofdstuk V n.168.
362 *idem* 343.
363 *idem* 45, hoofdstuk I,1 n.7-8; 3 n.32.
364 *idem* 299-301.
365 *idem* 26-27,67-69,115,326, hoofdstuk I,2 n.60; V n.383;
VI n.826.
366 *idem* 78.
367 *idem* 84.
368 *idem* 35,42-48,58,69-70,280.
369 *idem* 73.
370 *idem* 65, hoofdstuk I,2 n.104.
371 *idem* 48.
372 *idem* hoofdstuk I,1 n.8.
373 *idem* 37,82-83,326.
374 *idem* 279-280.
375 *idem* 293.
376 *idem* 48,232,244,257,399-400,441-442.
377 *idem* 43-44,266.
378 *idem* 257,399-400,443.
379 *idem* 206-207,332-333; cf.42-48,69-70.
380 *idem* 333,338.
381 *idem* 19,97-98,116-117,120.
382 *idem* 2,9,19; cf.100.
383 *idem* 28,70.
384 *idem* 116,131.
385 *idem* 146.
386 *idem* 160,442,450.
387 *idem* 301,442.
388 *idem* 33,35,37,207,257,259.
389 *idem* 37.
390 *idem* 69-70,132.
391 *idem* 33-34,375.
392 *idem* 465-467,473.
393 *idem* 174.
394 *idem* hoofdstuk III n.191.
395 *idem* 46.
396 *idem* 49; cf.116-120.
397 *idem* 229.
398 *idem* 175.
399 *idem* 50,104-105,116-120,439.
400 *idem* 56-57.
401 *idem* 418.
402 *idem* 114-115,117,151-153,279,437.

- Cf. W. Schütz, *Der christliche Gottesdienst bei Origenes* (CThM Reihe B, Bd. 8), Stuttgart 1984, 131-135.
- 403 *idem* 13, 116-120, hoofdstuk I, 1 n. 111.
- 404 *idem* p. 379, 451.
- 405 *idem* 459, 471.
- 406 *idem* 467, 473-474.
- 407 *idem* 88-90.
- 408 *idem* 114-115.
- 409 *idem* 116-120.
- 410 *idem* 151-153.
- 411 *idem* 163, hoofdstuk III n. 217.305.
- 412 *idem* p. 177-178.
- 413 *idem* 205.
- 414 *idem* 206.
- 415 *idem* 212-213; cf. 230.
- 416 *idem* 230-231.
- 417 *idem* 388, hoofdstuk III n. 305.
- 418 *idem* p. 379.
- 419 *idem* 466.
- 420 *idem* 418, 420.
- 421 *idem* 216, 420.
- 422 *idem* 388-389, 392, 420.
- 423 *idem* 279-281, 424.
- 424 *idem* 216, 448, 451.
- 425 *idem* 450.
- 426 *idem* 423, 437, 450.
- 427 *idem* 437.
- 428 *idem* 394.
- 429 *idem* 408.
- 430 *idem* 54-56.
- 431 *idem* 22, 119-120, 131-132.
- 432 *idem* 62-63, 109, 134.
- 433 *idem* 412.
- 434 *idem* 62-63, 109.
- 435 *idem* 131.
- 436 *idem* 147.
- 437 *idem* 260, 464.
- 438 *idem* 46-47, 440.
- Cf. de Pressensé, *Histoire* 389 ("L'Église n'est point une hiérarchie..."), Crutwell, *A Literary History* II, 504 (geen exclusief priesterschap; tgo. tendens naar hiërarchische organisatie); Seeberg, *Lehrbuch* I, 546 (hiërarchische tendensen zijn Origenes vreemd); Koch, *Pronoia* 78 ("Umsomehr, als das äussere Kirchenwesen augenscheinlich eine sehr zurückgezogene Rolle spielt.").
- 439 *idem* 439-440.
- 440 *idem* 238-239, 260, 318-319, 417.
- 441 *idem* 149.
- 442 *idem* 298, 318-319, 328.
- 443 *idem* 70-72; cf. H. Freiherr v. Campenhausen, *Kirchliches Amt und geistliche Vollmacht in den ersten drei Jahrhunderten* (BHT 14), Tübingen 1963, 272-291.
- 444 *idem* 72, 149, 178.
- 445 *idem* 332-333.

Conclusie.

- 446 *idem* 238-241,260-262; cf.de Pressensé, *Histoire* 388-389; Seeberg, *Lehrbuch* I,547; ook de Groot, *Conspectus* I,167 moet dit erkennen, maar becritiseert Origenes daarom.
- 447 *idem* 250-251.
Cf.J.A.McGuckin, *Origen's Doctrine of Priesthood*, *CleR* 70(1985),277-286,318-325.
- 448 *idem* 262.
- 449 *idem* 246-247.
- 450 *idem* 240-241,260.
- 451 *idem* 254-256,260,279-280.
Weltin, *Origen's "Church"* 1015-1022 en Kettler, *Der ursprüngliche Sinn* 50 hebben hier meer oog voor dan Vogt, *Das Kirchenverständnis* 1,70-80 en Göglér, *JAC* XVIII,179. Kannengiesser, *RSR* 63(1975),602 geeft wel toe, dat Vogt te veel nadruk legt op het niet-spiritualistische karakter van Origenes' kerkopvatting, maar ontkent zelf ook, dat er bij Origenes sprake zou zijn van een innerlijke en onzichtbare hiërarchie.
- 452 *Vide supra* p.174,250-251,301,355-357.
- 453 *idem* 94.
- 454 *idem* 133,406.
- 455 *idem* 441.
- 456 *idem* 436.
- 457 *idem* 104-105,116-120.
- 458 *idem* 241.
- 459 *idem* 8-9.
- 460 *idem* 42-48,69-70,280.
- 461 *idem* 94.
- 462 *idem* 62-63,96.
- 463 *idem* 62-63,144,348-349.
- 464 *idem* 62-64.
- 465 *idem* 464,473.
- 466 *idem* 63.
- 467 *idem* 327-328.
- 468 *idem* 329-330,340,354.
- 469 *idem* 117,160, hoofdstuk II n.432.
- 470 *idem* p.419.
- 471 *idem* 104,133,390-391, hoofdstuk II n.461.
- 472 *idem* p.64-65.
- 473 *idem* 318.
- 474 *idem* hoofdstuk I,2 n.102; cf.n.242-243 en hoofdstuk VI n.727.
- 475 *idem* p.382.
- 476 *idem* 120-122.
- 477 *idem* 133,326,401,424,469-470.
- 478 *idem* 350,360,395,398.
- 479 *idem* 424.
- 480 *idem* 239.
- 481 *idem* 282.
- 482 *idem* 383.
- 483 *idem* 307.
- 484 *idem* 107-109,404,412,415,469,477.
- 485 *idem* 343.
- 486 *idem* 424.

- 487 *idem* 216,415,448,451.
- 488 *idem* 351.
- 489 *idem* 414-415,448.
- 490 *idem* 216,448.
- 491 *idem* 351.
- 492 *idem* 114-115.
- 493 *idem* 398.
- 494 *idem* 403.
- 495 *idem* 367.
- 496 *idem* 341-342.
- 497 *idem* 304.
- 498 *idem* 316,324.
- 499 *idem* 304.
- 500 *idem* 415.
- 501 *idem* 400.
- 502 *idem* 65,318-319,323.
- 503 *idem* 440.
- 504 *idem* 289.
- 505 *idem* 352,410.
- 506 *idem* 237-239.
- 507 *idem* 237-239,351.
- 508 *idem* 238,304.
- 509 *idem* 237-239,304.
- 510 *idem* 303-304,417.
- 511 *idem* 303.
- 512 *idem* 282.
- 513 *idem* 468.
- 514 *idem* 347-348,350-351.
- 515 *idem* 383,474.
- 516 *idem* 462,469.
- 517 *idem* 474.
- 518 *idem* 478.
- 519 *idem* 469,474.
- 520 *idem* 330.
- 521 *idem* 214.
- 522 *idem* 304-305; cf.447.
- 523 *idem* 308; cf.439.
- 524 *idem* 386,418,439,462, hoofdstuk VI n.894.
- 525 *idem* p.391-392,402,406,415,418,420,457-458, hoofdstuk VI n.894.
- 526 *idem* p.123-124.
- 527 *idem* 411-412.
- 528 *idem* hoofdstuk VI n.638.
- 529 *idem* hoofdstuk V n.622.
- 530 *idem* p.455.
- 531 *idem* 108,411-412.
- 532 *idem* 414.
- 533 *idem* 109-110,434,449.
- 534 *idem* 423,438.
- 535 *idem* 438-439.
- 536 *idem* 447.
- 537 *idem* 343, hoofdstuk V n.1091.
- 538 *idem* p.386,434.
- 539 *idem* 411.

- 540 *idem* 289,386,388,424.
- 541 *idem* 65.
- 542 *idem* 216-218.
- 543 *idem* 64-65.
- 544 *idem* 442,450.
- 545 *idem* 318.
- 546 *idem* 424.
- 547 *idem* 64.
- 548 *idem* 321.
- 549 *idem* 404.
- 550 *idem* 200,255.
- 551 *idem* 215.
- 552 *idem* 215-216.
- 553 *idem* 287-288.
- 554 *idem* 303.
- 555 *idem* 215.
- 556 *idem* 122.
- 557 *idem* 218.
- 558 *idem* 65,72,216,303,352.
- 559 *idem* 328,352-353.
- 560 *idem* 401,408.
- 561 *idem* 215.
- 562 *idem* 66.
- 563 *idem* 121-122,219,276,303,329,353,409,458.
- 564 *idem* 184,401,408,462, hoofdstuk V n.1050.
 Zo ook: Bardy, *Origène* 97-126; *idem*, *Origène* 1557-1558;
 Poschmann, *Paenitentia secunda* 427-435,482; Riedlinger,
Die Makellosigkeit 27 n.22; Teichtweier, *Die Sündenlehre*
 287-294; Vogt, *Das Kirchenverständnis* 155-159; Crouzel,
Origène 298-302.
 Anders: Döllinger, *Hippolytus* 254-257; Rauschen, *Eucha-*
ristie und Busssakrament 127-130; v.Harnack, *Lehrbuch I*,
 448 n.1.
- 565 *Vide supra* p.354,462.
- 566 *idem* 66-67.
- 567 *idem* 121; cf.123.
- 568 *idem* 427; cf.230-232.
- 569 *idem* 200,255.
- 570 Cf.v.Campenhause, *Kirchliches Amt* 272-291; de Groot,
Conspectus I,168 erkent dit, maar acht het een dwaling.
- 571 *idem* p.239.
- 572 *idem* 248.
- 573 *idem* 109-111,305,308,434,443,469.
- 574 *idem* 299-300.
- 575 *idem* 15, hoofdstuk I,2 n.60.
- 576 *idem* p.103-104,129.
- 577 *idem* 278,281.
- 578 *idem* 232,235,399-401,473.
- 579 *idem* 277.
- 580 *idem* hoofdstuk III n.145.
- 581 *idem* p.301.
- 582 *idem* 345-346,462.
- 583 *idem* 274-275,278,378-379,384.
- 584 *idem* 461-462.

585 *idem* 343,460,473.
 586 *idem* 84,257-258,407.
 587 *idem* 35,38-39,257-258.
 588 *idem* 414.
 589 *idem* 292.
 590 *idem* 15.
 591 *idem* 312-313,322,370,417,427,445,448.
 592 *idem* 465.
 593 *idem* 334,337.
 594 *idem* 95,455,468, hoofdstuk II n.99.
 595 *idem* p.101.
 596 *idem* 320.
 597 *idem* 328.
 598 *idem* 350.
 599 *idem* 283.
 600 *idem* 111-112.
 601 *idem* 98,136.
 602 *idem* hoofdstuk VI n.573.
 603 *idem* p.184,323.
 604 *idem* 360.
 605 *idem* 235,302,307.
 606 *idem* 389.
 607 Batiffol, *L'Église naissante* 387-389.
 608 Bardy, Origène 1553.
 609 *Vide supra* p.166,182,186,395,439,446,460,473, hoofdstuk II n.330.
 610 *idem* p.443; cf.174.
 611 *idem* 148, hoofdstuk III n.65.
 612 *idem* p.158,162-163.
 613 *idem* 120.
 614 *idem* 399-400.
 615 *idem* 400-401.
 616 *idem* 358. Hij verwijst hier naar het plur. "de gemeenten Gods" in 2 Thess.1,4.
 617 Batiffol, *op.cit.*389; Bardy, *La Théologie* 160-161.
 618 *Vide supra* p.266.
 619 *idem* 399-400; cf.Michel, *Unité* 2186-2187.
 620 *idem* 120,132.
 621 *idem* 395,415.
 622 *idem* 165.
 623 *idem* 403, hoofdstuk VI n.325.
 624 *idem* p.174.
 625 *idem* 214,338, hoofdstuk V n.868.
 626 *idem* p.281.
 627 *idem* 290.
 628 *idem* 358,362.
 629 *idem* 74.
 630 *idem* 270.
 631 *idem* 299-301.
 632 *idem* 322.
 633 *idem* 319-320,362.
 634 *idem* 428.
 635 *idem* 328.
 636 *idem* 12,459.

Conclusie.

- 637 *idem* 398,403,421.
638 *idem* 270.
639 *idem* 331-332.
640 *idem* 477.
641 *idem* 330.
642 *idem* 7.
643 *idem* 7-8,437-438,450.
644 *idem* 341.
645 *idem* 304.
646 *idem* 464-465,473.
647 *idem* 479.
648 *idem* 363,369-370.
649 *idem* 329-330.
650 *idem* 475.
651 *idem* 18.
652 *idem* 301,307-308.
653 *idem* 366; cf.382.
654 *idem* 101, hoofdstuk I,2 n.197.
655 *idem* p.76,84,313.
656 *idem* 33-34,99,136,195,201,205,255.
657 *idem* 190,195,255.
658 *idem* 196-201.
Zo ook: de Pressensé, *Histoire* 389-390; Cruttwell, *A Literary History* II,504; Batiffol, *L'Église naissante* 391-395; Weltin, Origen's "Church" 1020-1021; Staurides, *Θεολογικὴ ἐκπαίδευσις*, 30(1955),342; anders: de Groot, *Conspectus* I,170-171.
659 *Vide supra* p.168,213,287,364-365; cf.475.
660 *idem* 114.
661 *idem* 179.
662 *idem* 205.
663 *idem* 399,420.
664 *idem* 149.
665 *idem* 229,464.
666 *idem* 472.
667 *idem* 65-66.
668 *idem* 158.
669 *idem* 427.
670 *idem* 9.
671 *idem* 59.
672 *idem* hoofdstuk VI n.574.
673 *idem* p.14.
674 *idem* 101.
675 *idem* 63,463.
676 *idem* 94,473.
677 *idem* 397.
678 *idem* 42.
679 *idem* 112.
680 *idem* 94,463.
681 *idem* 94,132.
682 *idem* 372.
683 *idem* 65-66.
684 *idem* 260.
685 *idem* 250.

- 686 *idem* 269.
- 687 *idem* 287-289, 294.
- 688 *idem* 209, 228.
- 689 *idem* 287-288.
- 690 *idem* 9.
- 691 *idem* 471.
- 692 *idem* 22.
- 693 *idem* 473.
- 694 *idem* 255-256.
- 695 *idem* 410.
- 696 *idem* 76, 195, 209, 228, 257, 453.
- 697 *idem* 394.
- 698 *idem* 395; cf. 475.
- 699 *idem* 475.
- 700 *idem* 193-194.
- 701 *idem* 393.
- 702 *idem* 22, 123, 199, 453, 464, 475.
- 703 *idem* 413.
- 704 *idem* 123, 199.
- 705 *idem* 195-196, 198, 256-257.
- 706 *idem* 183-262.
- 707 *idem* 219-224, 256-257.
- 708 *idem* 252.
- 709 *idem* 252-253.
- 710 *idem* 254-256.
- 711 *idem* 192.
- 712 *idem* 192-193.
- 713 *idem* 193-194.
- 714 *idem* 162; cf. Torjesen, *Hermeneutical Procedure* 147.
- 715 *idem* 109, 143.
- 716 Cf. Koch, *Pronoia* 88-89.
- 717 *Vide supra* p. 185.
- 718 *idem* 361.
- 719 *idem* 237.
- 720 *idem* 290; cf. 282.
- 721 *idem* 237.
- 722 *idem* 378-379, 384.
- 723 *idem* 213.
- 724 *idem* 334.
- 725 *idem* 324.
- 726 *idem* 273.
- 727 *idem* 386, 411, 425, 445, 459.
- 728 *idem* 394, 475.
- 729 *idem* 448.
- 730 *idem* 469.
- 731 *idem* 273, 275.
- 732 *idem* 475.
- 733 *idem* 387.
- 734 *idem* 323.
- 735 *idem* 347.
- 736 *idem* 423.
- 737 *idem* 384.
- 738 *idem* 386.
- 739 *idem* 471-472, 474.

Conclusie.

- 740 *idem* 399.
741 *idem* 364-365.
742 *idem* 279; cf. 362, 386.
Op de nadruk, die Origenes legt op de functie van de doctores wijzen Bardy, Origène 1554 en Weltin, Origen's "Church" 1022. En F. Hofmann, Die Kirche bei Clemens von Alexandrien, *Vitae et Veritati. Festgabe für Karl Adam*, Düsseldorf 1956, 22-23 schrijft over Clemens: "In der Lehr- und Erziehungsarbeit also gipfelt die Aufgabe und die Bedeutung der Kirche."
743 Ook niet in *Mat.com.ser.24* (GCS XI, 40, 19-22). Anders: Vogt, *Das Kirchenverständnis* 58.
744 *Vide supra* p. 279.
745 *idem* 292.
746 *idem* 225, 231, 348, 433.
Cf. Lies, *Wort und Eucharistie* o.a. 343.
747 *idem* 383.
748 *idem* 347-348.
749 *idem* 440.
750 *idem* 384.
751 *idem* 411.
752 *idem* 310-311.
753 *idem* 406.
754 *idem* 167.
755 *idem* 181-182.
756 *idem* 152, 175.
757 *idem* 182.
758 *idem* 279-280.
759 *idem* 419, 451-456.
760 *idem* 222-223, 419.
761 *idem* 417.
762 *idem* hoofdstuk III n. 24.
763 *idem* p. 423.
764 *idem* 479.
765 *idem* 50, 98.
766 *idem* 78-79, 84.
767 *idem* 146.
768 *idem* 216-218.
769 *idem* 402.
770 *idem* 235.
771 *idem* 237-238, 259.
772 *idem* 238-251, 259-262.
773 *idem* 324-325.
Cf. Auf der Maur-Waldram, *Illuminatio* 50-52.
774 *idem* 385.
775 *idem* 341.
776 *idem* 332.
777 *idem* 458, 472.
778 *idem* 435.
Cf. de Pressensé, *Histoire* 390, die er ook op wijst, dat de doop bij Origenes geen intrinsieke waarde heeft.
779 *idem* 314, hoofdstuk V n. 566.
Cf. Auf der Maur-Waldram, *art.cit.* 45-50, 52-61.
780 *idem* p. 379, 464, hoofdstuk VI n. 35. 819.

- 781 *idem* p.411-412,420, hoofdstuk VI n.819.
 782 *idem* p.387.
 783 *idem* 283.
 784 *idem* 278,281.
 785 *idem* 312.
 786 *idem* 312-314,325.
 787 *idem* 314,323-325.
 788 *idem* 327-328.
 789 *idem* 37-38,68,312.
 790 *idem* 103.
 791 *idem* 398,421.
 792 *idem* 280.
 793 *idem* 324.
 794 *idem* 122,130,332,338.
 795 *idem* 325.
 796 *idem* 245,423.
 797 *idem* 428.
 798 *idem* 416.
 799 *idem* 437.
 800 *idem* 312,459,462, hoofdstuk V n.587.
 Cf.Auf der Maur-Waldram, art.cit. 61-66.
 801 *idem* p.324.
 802 *idem* 313-314,319,430,459, hoofdstuk V n.609.661.
 Cf Auf der Maur-Waldram, art.cit. 68-72,76-78.
 803 *idem* p.332, hoofdstuk V n.168.
 Cf.Auf der Maur-Waldram, art.cit. 72-76,79-83.
 804 *idem* p.61.
 805 *idem* 240,242,261.
 Cf.Auf der Maur-Waldram, art.cit. 83-85.
 806 *idem* 286.
 Cf.Auf der Maur-Waldram, art.cit. 86-87.
 807 *idem* 130.
 808 *idem* 94, hoofdstuk II n.88.
 809 *idem* p.153.
 810 *idem* 346, hoofdstuk V n.966.
 811 *idem* p.342.
 812 *idem* 273,275,376.
 813 *idem* 312-313,338.
 814 *idem* 240,253,324.
 815 *idem* 187.
 816 *idem* 121.
 817 *idem* 328.
 818 *idem* 354; cf.324.
 819 *idem* 330.
 820 *idem* 350.
 821 *idem* 326.
 822 *idem* 280-281; cf.279,326.
 823 *idem* 46-48,64-67,70,73,112-113,388,419-420.
 824 *idem* 136-138.
 825 *idem* 188,258-259.
 826 *idem* 219-224,306-340.
 827 *idem* 451-456.
 828 *idem* 64-67,73,112-113.
 829 *idem* 136-138.

Conclusie.

- 830 *idem* 151-154, 243.
831 *idem* 280.
832 *idem* 477, hoofdstuk I, 2 n. 249.
833 *idem* p. 266-267, 274-275.
834 *idem* 277-278.
835 *idem* 309-312.
836 *idem* 314-327.
837 *idem* 309, 327-328.
838 *idem* 140, 310, 348-349, 354, 365, 369, 375.
839 *idem* 371-375.
840 *idem* 310.
841 *idem* 68.
Cf. Seeberg, *Lehrbuch* I, 549: kerk in wording.
842 *idem* 237.
843 *idem* 188.
844 *idem* 70.
845 *idem* 68, 423.
846 *idem* 46-48.
847 *idem* 84.
848 *idem* 273-275, 375-376.
849 *idem* 311, 323-336, 339-340, 375-376.
850 *idem* 349-353, 359, 375-376.
851 *idem* 68, 159-161, 188, 327-328; cf. 336.
852 *idem* 164.
853 *idem* 335.
854 *idem* 354.
855 *idem* 462-463, 473; cf. hoofdstuk I, 2 n. 36.
856 *idem* p. 220-223.
857 *idem* 266-267, 365, 369.
858 *idem* 173-174, 250-251, 356.
859 *idem* 270, 355.
860 *idem* 174, 356.
861 *idem* 36, 174.
862 *idem* 465-467, 473.
863 *idem* 371-372, 374.
864 *idem* 174, 356-357, 362.
865 *idem* hoofdstuk III n. 191.
866 *idem* p. 138.

A F K O R T I N G E N .

Voor de gebruikte afkortingen verwijs ik naar:

S.Schwertner, *Abkürzungsverzeichnis* (TRE), Berlin-New York 1976.

Verder is nog van de volgende afkortingen gebruik gemaakt:

- AKGR - Arbeiten zur Kirchengeschichte und Religionswissenschaft, Halle 1, 1969 -
- ChrA - Christianisme Antique, Paris 1, 1977 -
- DAGR - *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* (ed.C.Daremborg-E.Saglio), Paris 1877-1919 (repr. Graz 1969).
- ITS - Innsbrucker theologische Studien, Innsbruck 1, 1978 -
- LUA - Lunds Universitets Årsskrift, Lund 1, 1905 -
- PNT - De prediking van het Nieuwe Testament, Nijkerk 1961-1983.
- RSzT - Regensburger Studien zur Theologie, Bern 1, 1976 -

B I B L I O G R A F I E .

I. Tekstuitgaven.

1. De werken van Origenes.

Origenis opera omnia quae graece vel latine tantum exstant et ejus nomine circumferuntur. Ed.C. et C.V. Delarue. Denuo recensuit emendavit castigavit C.H.F.Lommatszsch. I-XXV, Berlijn 1831-1848.

Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte:

- P.Koetschau, *Die Schrift vom Martyrium, Buch I-IV gegen Celsus (Origenes Werke I)*, Leipzig 1899.
- P.Koetschau, *Buch V-VIII gegen Celsus, Die Schrift vom Gebet (Origenes Werke II)*, Leipzig 1899.
- E.Klostermann, *Jeremiahomilien, Klageliederkommentar, Erklärung der Samuel- und Königsbücher (bearbeitet von P.Nautin) (Origenes Werke III)*, Berlin ²1983.
- E.Preuschen, *Der Johanneskommentar (Origenes Werke IV)*, Leipzig 1903.
- P.Koetschau, *De Principiis (Origenes Werke V)*, Leipzig 1913.
- W.A.Baehrens, *Homilien zum Hexateuch in Rufins Uebersetzung (Die Homilien zu Genesis, Exodus und Leviticus) (Origenes Werke VI)*, Leipzig 1920.
- W.A.Baehrens, *Homilien zum Hexateuch in Rufins Uebersetzung (Die Homilien zu Numeri, Josua und Judices) (Origenes Werke VII)*, Leipzig 1921.
- W.A.Baehrens, *Homilien zu Samuel I, zum Hohelied und zu den Propheten, Kommentar zum Hohelied in Rufins und Hieronymus' Übersetzungen (Origenes Werke VIII)*, Leipzig 1925.
- M.Rauer, *Die Homilien zu Lukas in der Übersetzung des Hieronymus und die griechischen Reste der Homilien und des Lukas-Kommentars (Origenes Werke IX)*, Berlin ²1959.
- E.Klostermann-E.Benz, *Origenes Matthäuserklärung. I. Die griechisch erhaltenen Tomoi (Origenes Werke X)*, Leipzig 1935.
- E.Klostermann-E.Benz, *Origenes Matthäuserklärung. II. Die lateinische Übersetzung der Commentariorum Series (bearbeitet von U.Treu) (Origenes Werke XI)*, Berlin ²1976.
- E.Klostermann-E.Benz, *Origenes Matthäuserklärung. III. Fragmente und Indices (Origenes Werke XII,1)*, Leipzig 1941.
- E.Klostermann-L.Früchtel, *Origenes Matthäuserklärung. III. Fragmente und Indices (zweite, durchgesehene Auflage besorgt von U.Treu) (Origenes Werke XII,2)*, Berlin ²1968.

Sources Chrétiennes:

- Origène, *Homélies sur la Genèse* (nouv.éd.). Introduction de H.de Lubac et L.Doutreleau, texte latin, traduction et notes de L.Doutreleau. (SC 7bis), Paris 1976.
- Origène, *Homélies sur l'Exode*. Texte latin, introduction, traduction et notes par M.Borret (SC 321), Paris 1985.
- Origène, *Homélies sur le Lévitique. I* (Homélies I-VII). Texte latin, introduction, traduction et notes par M. Borret (SC 286), Paris 1981.
- Origène, *Homélies sur le Lévitique. II* (Homélies VIII-XVI). Texte latin, traduction, notes et index par M.Borret (SC 287), Paris 1981.
- Origène, *Homélies sur les Nombres*. Introduction et traduction de A.Méhat (SC 29), Paris 1951. (Geen latijnse tekst!)
- Origène, *Homélies sur Josué*. Texte latin, introduction, traduction et notes de A.Jaubert (SC 71), Paris 1960.
- Origène, *Homélies sur Samuel*. Édition critique, introduction, traduction et notes par P. et M.-Th.Nautin (SC 328), Paris 1986.
- La chaîne palestinienne sur le psaume 118 (Origène, Eusèbe, Didyme, Apollinaire, Athanase, Théodoret). I. Introduction texte grec critique et traduction par M.Harl, avec la collaboration de G.Dorival (SC 189), Paris 1972.
- idem. II. Catalogue des fragments, notes et indices par M. Harl, avec la collaboration de G.Dorival (SC 190), Paris 1972.
- Origène, *Homélies sur le Cantique des Cantiques*. Introduction traduction et notes de O.Rousseau (SC 37bis), Paris 1966.
- Origène, *Homélies sur Jérémie*. Traduction par P.Husson et P. Nautin. Édition, introduction et notes par P.Nautin. I. Homélies I-XI (SC 232), Paris 1976.
- idem. II. Homélies XII-XX et Homélies latines (SC 238), Paris 1977.
- Origène, *Homélies sur Ézéchiel*. Texte latin, introduction, traduction et notes par M.Borret (SC 352), Paris 1989.
- Origène, *Commentaire sur l'Évangile selon Matthieu. I*. (Livres X et XI). Introduction, traduction et notes par R. Girod (SC 162), Paris 1970.
- Origène, *Homélies sur S.Luc*. Texte latin et fragments grecs. Introduction, traduction et notes par H.Crouzel, F.Fournier, P.Périchon (SC 87), Paris 1962.
- Origène, *Commentaire sur Saint Jean. I*. (Livres I-V). Texte grec, avant-propos, traduction et notes par C.Blanc (SC 120), Paris 1966.
- idem. II. (Livres VI et X). Texte grec, avant-propos, traduction et notes par C.Blanc (SC 157), Paris 1970.
- idem. III. (Livre XIII). Texte grec, avant-propos, traduction et notes par C.Blanc (SC 222), Paris 1975.
- idem. IV. (Livres XIX et XX). Texte grec, introduction, traduction et notes par C.Blanc (SC 290), Paris 1982.
- Origène, *Contre Celse. I*. (Livres I et II). Introduction, texte critique, traduction et notes par M.Borret (SC 132), Paris 1967.

- idem. II. (Livres III et IV). Introduction, texte critique, traduction et notes par M.Borret (SC 136), Paris 1968.
- idem. III (Livres V et VI). Introduction, texte critique traduction et notes par M.Borret (SC 147), Paris 1969.
- idem. IV (Livres VII et VIII). Introduction, texte critique, traduction et notes par M.Borret (SC 150), Paris 1969.
- idem. V. Introduction générale, tables et index par M. Borret (SC 227), Paris 1976.
- Origène, *Traité des principes*. I. (Livres I et II). Introduction, texte critique de la version de Rufin, traduction par H.Crouzel et M.Simonetti (SC 252), Paris 1978.
- idem. II. (Livres I et II). Commentaire et fragments par H.Crouzel et M.Simonetti (SC 253), Paris 1978.
- idem. III (Livres III et IV). Introduction, texte critique de la Philocalie et de la version de Rufin, traduction par H.Crouzel et M.Simonetti (SC 268), Paris 1980.
- idem. IV. (Livres III et IV). Commentaire et fragments par H.Crouzel et M.Simonetti (SC 269), Paris 1980.
- idem. V. Compléments et index par H.Crouzel et M.Simonetti (SC 312), Paris 1984.
- Entretien d'Origène avec Héraclide. Introduction, texte, traduction et notes de J.Scherer (SC 67), Paris 1960.
- Grégoire le Thaumaturge, Remerciement à Origène suivi de la lettre d'Origène à Grégoire. Texte grec, introduction, traduction et notes par H.Crouzel (SC 148), Paris 1969.
- Origène, *Philocalie*, 1-20 sur les Écritures. Introduction, texte, traduction et notes par M.Harl. Et la lettre à Africanus sur l'histoire de Suzanne. Introduction, texte, traduction et notes par N.de Lange (SC 302), Paris 1983.
- Origène, *Philocalie* 21-27 sur le libre arbitre. Introduction, texte, traduction et notes par É.Junod (SC 226), Paris 1976.

Verder:

- Bell H.I. en Skeat T.C., *Fragments of an unknown Gospel and other early christian papyri*, London 1935, 42-51.
- Cadiou R., *Commentaires inédits des psaumes (Étude sur les textes d'Origène contenus dans le manuscrit Vindobonensis 8)*, Paris 1936.
- Diobouniotis C. en Harnack A., *Der Scholien-Kommentar des Origenes zur Apokalypse Johannis (nebst einem Stück aus Irenaeus, lib.V, graece)* (TU 38,3), Leipzig 1911.
- Field F., *Origenis Hexaplorum quae supersunt sive veterum interpretum graecorum in totum vetus testamentum fragmenta*, I-II Hildesheim 1964.
- Gregg J.A.F., *The commentary of Origen upon the epistle to the Ephesians*, *JThS* III(1902), 233-244; 398-420; 554-576.
- Guéraud O. en Nautin P., *Origène. Sur la Pâque. Traité in-*

- édit publié d'après un papyrus de Toura (ChrA 2), Paris 1979.
- Jenkins C., Origen on 1 Corinthians, *JThS* IX(1908),231-247; 353-372; 500-514; X(1909),29-51.
- Pitra J.B., *Analecta sacra spicilegio solesmensi parata* II, Tusculum 1884 (repr.Farnborough 1966), 335-483.
- idem III, Venetië 1883 (repr.Farnborough 1966), 1-588.
- Ramsbotham A., The commentary of Origen on the epistle to the Romans, *JThS* XIII(1912),209-224; 357-368; XIV(1913), 10-22.
- Richard M., Les fragments d'Origène sur Prov.XXX,15-31, *Ep-ektasis. Mélanges patristiques offerts au cardinal J.Daniélou* (ed.J.Fontaine - Ch.Kannengiesser), Paris 1972, 385-394.
- Scherer J., *Le commentaire d'Origène sur Rom.III.5-V.7 d'après les extraits du Papyrus No.88748 du Musée du Caire et les fragments de la Philocalie et du Vaticanus Gr.762 (Essai du reconstitution du texte et de la pensée des tomes V et VI du "commentaire sur l'épître aux romains")* Cairo 1957.
- Schubart W., Christliche Predigten aus Ägypten, *MDIÄA* 1(1930) 93-105.
- Staab K., Neue Fragmente aus dem Kommentar des Origenes zum Römerbrief, *BZ* XVIII(1929),72-82.

2. De werken van Clemens Alexandrinus:

Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte.

- O.Stählin-U.Treu, *Protrepticus und Paedagogus (Clemens Alexandrinus Werke I)*, Berlin ³1972.
- O.Stählin-L.Früchtel-U.Treu, *Stromata Buch I-VI (Clemens Alexandrinus Werke II)*, Berlin ⁴1985.
- O.Stählin-L.Früchtel-U.Treu, *Stromata Buch VII und VIII. Excerpta ex Theodoto. Eclogae propheticæ. Quis dives salvetur. Fragmente (Clemens Alexandrinus Werke III)*, Berlin ²1970.
- O.Stählin-U.Treu, *Register I. Zitatenregister, Testimonienregister, Initienregister für die Fragmente, Eigennamenregister (Clemens Alexandrinus Werke IV,1)*, Berlin ²1980.
- O.Stählin, *Register II. Wort- und Sachregister (Clemens Alexandrinus Werke IV,2)*, Leipzig 1936.

Sources Chrétiennes:

- Clément d'Alexandrie, *Le Pédagogue. Livre I. Texte grec. Introduction et notes de H.I.Marrou, traduction de M. Harl (SC 70)*, Paris 1960.
- Clément d'Alexandrie, *Le Pédagogue. Livre II. Texte grec. Traduction de C.Mondésert, notes de H.I.Marrou (SC 108)*, Paris 1965.
- Clément d'Alexandrie, *Le Pédagogue. Livre III. Texte grec.*

- Traduction de C.Mondésert et C.Matray, notes de H.I.Marrou. Indices des Livres I,II et III (SC 158), Paris 1970.
- Clément d'Alexandrie, *Le Protreptique*. Introduction, traduction et notes de C.Mondésert. Texte grec de A.Plassart (SC 2bis), Paris 1949.
- Clément d'Alexandrie, *Les Stromates*. Stromate I. Introduction de C.Mondésert, traduction et notes de M.Caster (SC 30), Paris 1951.
- Clément d'Alexandrie, *Les Stromates*. Stromate II. Introduction et notes de P.Th.Camelot, texte grec et traduction de C.Mondésert (SC 38), Paris 1954.
- Clément d'Alexandrie, *Les Stromates*. Stromate V. Tome I. Introduction, texte critique et index par A. Le Boulluec, traduction de P.Voulet (SC 278), Paris 1981.
- Clément d'Alexandrie, *Les Stromates*. Stromate V. Tome II. Commentaire, bibliographie et index par A. Le Boulluec (SC 279), Paris 1981.
- Clément d'Alexandrie, *Extraits de Théodote*. Texte grec, introduction, traduction et notes de F.Sagnard. Nouveau tirage (SC 23), Paris 1970.

3. De werken van Philo Alexandrinus:

Philonis Alexandrini opera quae supersunt ediderunt L. Cohn et P.Wendland I-VII, Berolini 1896-1930 (repr.Berlin 1962-1963).

II. Algemene bibliografie.

- Abbott T.K., *A Critical and Exegetical Commentary on the Epistles to the Ephesians and to the Colossians* (ICC), Edinburgh 1897 (repr.1946).
- Adam A., *Das Sintflutgebet in der Taufliturgie*, WuD N.F.III (1952), 9-23.
- , *Lehrbuch der Dogmengeschichte I. Die Zeit der Alten Kirche*, Gütersloh ³1977.
- Adam K., *Ekklesiologie im Werden? Kritische Bemerkungen zu M. D.Kosters Kritik an den ekklesiologischen Versuchen der Gegenwart*, ThQ CXXII(1941), 145-166.
- Aeby G., *Les missons divines de saint Justin à Origène* (Par. 12), Fribourg 1958.
- Alès A.d', *Le mot oikonomia dans la langue théologique de saint Irénée*, REG XXXII(1919), 1-9.
- Allan J.A., *The 'In Christ' Formula in Ephesians*, NTS V(1958-1959), 54-62.
- Allard P., *Histoire des persécutions pendant la première moitié du troisième siècle*, Paris 1919.
- Allenbach J. e.a., *Biblia Patristica. Index des citations et allusions bibliques dans la littérature patristique. I. Des origines à Clément d'Alexandrie et Tertullien*, Paris 1975.
- , *idem. II. Le troisième siècle (Origène excepté)*, Paris 1977.
- , *idem. III. Origène*, Paris 1980.
- , *idem. IV. Eusèbe de Césarée, Cyrille de Jérusalem, Épiphanes de Salamine*, Paris 1987.

Bibliografie.

- Allmen D.von, *La famille de Dieu. La symbolique familiale dans le paulinisme* (OBO 41), Fribourg i.S.- Göttingen 1981.
- Andersen A., *Das Abendmahl in den zwei ersten Jahrhunderten nach Chr.*, ZNW III(1902), 115-141, 206-221.
- Arendzen J.P., *Antenicene interpretation of the saying on divorce*, JThS XX(1919), 230-241.
- Arnim I.von, *Stoicorum veterum fragmenta I-IV*, Leipzig 1903-1924.
- Aubineau M., *Le thème du 'bourbier' dans la littérature grecque profane et chrétienne*, RSR 47(1959), 185-214.
- Auf der Maur H.J. - Waldram J., *Illuminatio verbi divini - Confessio fidei - Gratia baptismi - Wort, Glaube und Sakrament in Katechumenat und Tauf liturgie bei Origenes, Fides sacramenti, Sacramentum fidei. Studies in honour of Pieter Smulders* (ed.H.J.Auf der Maur e.a.), Assen 1981, 41-95.
- Baer R.A., *Philo's Use of the Categories Male and Female* (ALGHL III), Leiden 1970.
- Balas D.L., *The idea of participation in the structure of Origen's thought. Christian transposition of a theme of the platonic tradition*, Origeniana (Premier colloque international des études origéniennes (ed.H.Crouzel e.a.) (VetChrQ 12), Bari 1975, 257-275.
- Balthasar H.U.von, *Die Hiera des Evagrius*, ZKTh 63(1939), 86-106, 181-206.
- , *Parole et mystère chez Origène*, Paris 1957.
- , *Sponsa Verbi. Skizzen zur Theologie II*, Einsiedeln 1961.
- Bardenhewer O., *Geschichte der altkirchlichen Literatur I-V*, Freiburg i.B. ¹⁻²1913-1932 (repr.Darmstadt 1962).
- Bardy G., *Origène et la magie*, RSR 18(1928), 126-142.
- , *Origène*, Paris 1931.
- , *Origène*, DThC XI, 2, 1489-1565.
- , *La Théologie de l'Église de saint Irénée au concile de Nicée* (UnSa 14), Paris 1947.
- , *La vie spirituelle d'après les pères des trois premiers siècles* (ed.A.Hamman) I-II, Tournai 1968.
- Bareille G., *Le Baptême d'après les Pères grecs et latins*, DThC II, 1, 197-199.
- Barrett C.K., *The Gospel according to St. John. An Introduction with Commentary and Notes on the Greek Text*, London ²1978.
- Bartelink G.J.M., *Σπήλαιον / spelunca in christlichen Texten als abwertende Bezeichnung eines religiösen Versammlungs-ortes*, Glotta XLVIII(1970), 212-214.
- Barth K., *Die Kirchliche Dogmatik IV. Die Lehre von der Versöhnung 2*, Zürich 1955, 695-824.
- Batey R.A., *New Testament Nuptial Imagery*, Leiden 1971.
- Batiffol P., *L'Église naissante et le Catholicisme*, Paris 1927.
- Bauer W., *Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur*, Berlin ⁵1963.
- Baus K., *Der Kranz in Antike und Christentum. Eine religionsgeschichtliche Untersuchung mit besonderer Berücksichtigung Tertullians* (Theoph.2), Bonn ²1965.

- Bedale S., The Meaning of κεφαλή in the Pauline Epistles, *JThS NS* V(1954), 211-215.
- Behm J., ἔξω, *ThWNT* II, 572-573.
- , ἔσω, *ThWNT* II, 696-697.
- , μορφή κτλ., *ThWNT* IV, 750-767.
- Bellini E., L'Ecclesiologia di Origene (a proposito di uno studio recente) *ScC* 100(1972), 37*-44*.
- Benz E., "Ich bin schwarz und schön" (Hohes Lied 1,5). Ein Beitrag des Origenes zur Theologie der negritudo, *Wort und Religion, Kalima na Dini. Studien zur Afrikanistik, Missionswissenschaft, Religionswissenschaft. E.Damman zum 65. Geburtstag. (hrsg. H.-J. Greschat-H. Jungraithmayr)*, Stuttgart 1969, 225-242.
- Berkouwer G.C., *Vatikaans Concilie en Nieuwere Theologie*, Kampen 1964.
- , *De Kerk. I. Eenheid en Katholiciteit* (Dogmatische Studiën), Kampen 1970.
- , *De Kerk. II. Apostoliciteit en Heiligheid* (Dogmatische Studien), Kampen 1972.
- Berner U., *Origenes* (EdF 147), Darmstadt 1981.
- Bertram G. - Schmidt K.L., ἔθνος κτλ., *ThWNT* II, 362-370.
- Bertram G., ὑψόω κτλ., *ThWNT* VIII, 604-611.
- Bertrand F., *Mystique de Jésus chez Origène* (Theol(P) 23), Paris 1951.
- Best E., *One Body in Christ. A Study in the Relationship of the Church to Christ in the Epistles of the Apostle Paul*, London 1955.
- Bettencourt S.T., *Doctrina ascetica Origenis seu quid docuerit de ratione animae humanae cum daemonibus* (StAns XVI), Città del Vaticano 1945.
- Betz O., Die Geburt der Gemeinde durch den Lehrer. Bemerkungen zum Qumranpsalm 1 QH iii.1ff (1 QH ii.21-iii.18), *NTS* III (1956-1957), 314-326.
- , Felsenmann und Felsengemeinde (Eine Parallele zu Mt. 16, 17-19 in den Qumranpsalmen), *ZNW* 48(1957), 49-77.
- Beumer J., Die altchristliche Idee einer präexistierenden Kirche und ihre theologische Auswertung, *WiWei* IX(1942), 13-22.
- , Extra ecclesiam nulla salus, *LThK*² III, 1320-1321.
- Bianchi U., L'intention du Colloque. Analyse historique-religieuse, *Arché e Telos. L'antropologia di Origene et di Gregorio di Nissa. Analisi storico-religiosa. Atti del colloquio Milano 17-19 Maggio 1979* (ed. U. Bianchi-H. Crouzel) (SP Med 12), Milano 1981, 9-27.
- Bigg Ch., *The Christian Platonists of Alexandria*, Oxford 1886 (repr. Hildesheim-New York 1981).
- Bitter R.A., *Vreemdelingschap bij Philo van Alexandrië. Een onderzoek naar de betekenis van πάροικος*, Utrecht 1982.
- Blaise A. - Chirat H., *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*, Turnhout 1954.
- Blanc C., Le baptême d'après Origène, *StPatr* XI (TU 108), Berlin 1972, 113-124.
- , L'angélogie d'Origène, *StPatr* XIV (TU 117), Berlin 1976, 79-109.
- Blass F. - Debrunner A. - Rehkopf F., *Grammatik des neutesta-*

Bibliografie.

- mentlichen Griechisch, Göttingen ¹⁵1979.
- Bodin Y., *Saint Jérôme et l'Église* (ThH 6), Paris 1966.
- Boer W.P.de, *The Imitation of Paul. An Exegetical Study*, Kampen 1962.
- Boer W.den, *De allegorese in het werk van Clemens Alexandrinus* Leiden 1940.
- , *Hermeneutic problems in early christian literature*, VigChr I(1947), 150-167.
- Bonnard P., *L'Évangile selon Saint Matthieu* (CNT(N) 1), Neuchâtel 1963.
- , *L'Épître de Saint Paul aux Galates* (CNT(N) 9), Neuchâtel 1952.
- Bonnardièrre A.-M. de la, *Marthe et Marie, figures de l'Église d'après saint Augustin*, VS LXXXVI(1952), 404-427.
- Bornkamm G., *πρέσβυς κτλ.*, ThWNT VI, 651-683.
- Botte B., *Les dimanches de la Dédicace dans les églises syriennes*, OrSyr II(1957), 65-70.
- Bouttier M., *En Christ. Étude d'exégèse et de théologie pauliniennes* (EHPHr 54), Paris 1962.
- Bouyer L., *Zur Kirchenfrömmigkeit der griechischen Väter, Sentire Ecclesiam. Das Bewusstsein von der Kirche als gestaltende Kraft der Frömmigkeit. Festschrift Hugo Rahner.* (hrsg. J. Daniélou-H. Vorgrimler), Freiburg i.B. 1961, 104-112.
- , *Histoire de la spiritualité chrétienne. I. La spiritualité du Nouveau Testament et des Pères*, Paris ²1966.
- Bovon F., *De Vocatione Gentium. Histoire de l'interprétation d'Act. 10, 1-11, 18 dans les six premiers siècles* (BGBE 8), Tübingen 1967.
- Boysson A.de, *Avons-nous un commentaire d'Origène sur l'Apocalypse?*, R.B.1 NS 10(1913), 555-567.
- Brandenburg H., *Einhorn*, RAC IV, 840-862.
- Brooke A.E., *The Fragments of Heracleon, newly edited from the MSS. with an introduction and notes* (TaS I, 4), Cambridge 1891.
- Brownlee W.H., *The Dead Sea Manual of Discipline, translation and notes*, BASOR.S 10-12 (1951).
- Bultmann R., *Das Evangelium des Johannes* (KEK), Göttingen ¹⁹1968.
- Buttersworth G.W., *The Deification of Man in Clement of Alexandria*, JThS XVII(1916), 157-169.
- , *Origen. On First Principles. Being Koetschau's Text of the De Principiis. Translated into English, together with an Introduction and Notes*, New York 1966.
- Buzy D., *L'Allégorie matrimoniale de Jahvé et d'Israël et le Cantique des Cantiques*, VivPen IIIe série (1943-1944), 77-90.
- Byl S., *Note sur la polysémie d'ὁργانون et les origines du finalisme*, AnCl XL(1971), 121-133.
- Cadiou R., *Dictionnaires antiques dans l'oeuvre d'Origène*, REG XLV(1932), 271-285.
- , *La jeunesse d'Origène. Histoire de l'école d'Alexandrie au début du IIIe siècle* (ETH), Paris 1935.
- Campanhausen H. Freiherr von, *Kirchliches Amt und geistliche Vollmacht in den ersten drei Jahrhunderten* (BHTh 14), Tü-

- bingen ²1963.
- , *Die Idee des Martyriums in der alten Kirche*, Göttingen ¹1964.
- Cavallera F., *Cantique des Cantiques. Histoire de l'interprétation spirituelle à l'époque patristique*, *DSP* II, 1, 93-101.
- Ceillier R., *Histoire générale des auteurs sacrés et ecclésiastiques* II, Paris 1730 (repr. 1865).
- Cerfaux L., *ETHL* XVI (1939), 147-149.
- , *La Théologie de l'Église suivant saint Paul* (UnSa 10), Paris ²1948.
- Chadwick H., *Christian Platonism in Origen and Augustine, Origeniana Tertia. The Third International Colloquium for Origen Studies* (ed. R. Hanson-H. Crouzel), Rome 1985, 217-230.
- Chappuzeau G., *Die Exegese von Hohelied 1, 2a.b und 7 bei den Kirchenvätern von Hippolyt bis Bernhard. Ein Beitrag zum Verständnis von Allegorie und Analogie*, *JAC* XVIII (1975), 90-143.
- Charles R.H., *The Greek Versions of the Testaments of the Twelve Patriarchs edited from nine MSS together with the variants of the armenian and slavonic versions and some hebrew fragments*, Hildesheim ²1960.
- , *The Book of Henoch or 1 Enoch translated from the editor's ethiopic text*, Oxford 1912.
- , *A Critical and Exegetical Commentary on the Revelations of St. John* (ICC), Edinburgh 1920.
- Chavassee Cl., *The Bride of Christ*, London 1940.
- Chênevert J., *L'Église dans le Commentaire d'Origène sur le Cantique des Cantiques* (Studia 24), Bruxelles-Paris-Montreal 1969.
- Christiansen I., *Die Technik der allegorischen Auslegungswissenschaft bei Philon von Alexandrien* (BGBH 7), Tübingen 1969.
- Clavier H., *Πέρπος καὶ πέρπα, Neutestamentliche Studien für Rudolf Bultmann zu seinem siebenzigsten Geburtstag am 20. August 1954* (hrsg. W. Eltester) (BZNW 21), Berlin ¹1957, 94-109.
- Commer E., *Die Kirche in ihrem Wesen und Leben dargestellt. I. Vom Wesen der Kirche*, Wenen 1904.
- Congar Y., *Ecclesia ab Abel, Abhandlungen über Theologie und Kirche. Festschrift für Karl Adam* (hrsg. H. Elfers e.a.), Düsseldorf 1952, 79-108.
- , *Le mystère du temple ou l'Économie de la Présence de Dieu à sa créature de la Genèse à l'Apocalypse* (LeDiv 22), Paris ²1963.
- , *Sainte Église. Études et approches ecclésiologiques* (UnSa 41), Paris 1963.
- , *De kerk als volk van God*, *Conc (N)* I (1965), 11-34
- , *L'Église est sainte*, *Ang.* XLII (1965), 273-298.
- , *Esquisses du mystère de l'Église* (FoiViv 18), Paris 1966.
- Contestin G., *Origène Exégète*, *RSE* XIV (1866), 155-171, 320-344, 489-502; XV (1867), 133-150.
- Conzelmann H., *φῶς κτλ.*, *ThWNT* IX, 302-349.
- , *Der Brief an die Kolosser* (NTD 8), Göttingen 1976.

- Cornélis H., *Les fondements cosmologiques de l'eschatologie d'Origène. Pars dissertationis ad lauream in facultate s.theologiae apud Institutum Salicetanum (Le Saulchoir), Paris* z.j.
- Crouzel H., *Théologie de l'image de Dieu chez Origène (Theol (P) 34), Paris 1956.*
- , *Origène et la 'connaissance mystique' (ML.T 56), Paris-Bruges 1961.*
- , *Origène et la philosophie (Theol(P) 52), Paris 1962.*
- , *Virginité et mariage selon Origène (ML.T 58), Paris-Bruges 1963.*
- , *La distinction de la 'typologie' et de l'allégorie, BLE 65(1964), 161-174.*
- , *Apokatastasis, SM(D) I, 231-234.*
- , *Origène, Paris-Namur 1985.*
- Cruttwell Ch.Th., *A Literary History of Early Christianity. Including the Fathers and the Chief Heretical Writers of the Ante-Nicene Period, London 1893.*
- Cullmann O., *Urchristentum und Gottesdienst, Zürich 1950.*
- , *Petrus. Jünger-Apostel-Märtyrer. Das historische und das theologische Petrusproblem, München-Hamburg 1967.*
- , *πέτρα, ThWNT VI, 94-99.*
- Dahl N.A., *Der Name Israel. I. Zur Auslegung von Gal.6,16, Jud.VI(1950), 161-170.*
- , *Das Volk Gottes. Eine Untersuchung zum Kirchenbewusstsein des Urchristentums, Darmstadt 1963.*
- , *Christ, Creation and the Church. The Background of the New Testament and its Eschatology (ed.W.D.Davies-D.Daube). In Honour of C.H.Dodd, Cambridge 1956, 422-443.*
- Dahlmann H., *Varro und die hellenistische Sprachtheorie, Berlin 1964.*
- Daly R.J., *Sacrifice in Origen, StPatr XI (TU 108), Berlin 1972, 125-129.*
- , *Early Christian Influences on Origen's Concept of Sacrifice, Origeniana, Bari 1975, 313-326.*
- Daniélou J., *Platonisme et Théologie Mystique (Theol(P) 2), Paris 1944.*
- , *Traversée de la Mer Rouge et baptême aux premiers siècles RSR 33(1946), 402-430.*
- , *Les divers sens de l'Écriture dans la tradition chrétienne primitive, ETHL XXIV(1948), 119-126.*
- , *Origène (GenChr 1), Paris 1948.*
- , *Sacramentum futuri. Études sur les origines de la typologie biblique (ETH), Paris 1950.*
- , *Exodus, RAC VII, 22-44.*
- , *Le combat spirituel chez Origène, Démon, DSp III, 182-189.*
- , *Les anges et leur mission d'après les Pères de l'Église (CIren NS 5), Chevetogne 1953.*
- , *Terre et paradis chez les Pères de l'Église, ErJb XXII (1953), 433-472.*
- , *Μία ἐκκλησία chez les Pères grecs des premiers siècles, 1054-1954. L'Église et les églises, neuf siècles de douloureuse séparation entre l'Orient et l'Occident. Études et*

- travaux sur l'unité chrétienne offerts à Dom Lambert Beauduin I, Chevetogne 1954, 129-139.
- , Catéchèse pascalle et retour au paradis, MD 45(1956), 99-119.
- , Origène comme exégète de la Bible, StPatr I (TU 63), Berlin 1957, 280-290.
- , Histoire des doctrines chrétiennes avant Nicée. I. Théologie du Judéo-Christianisme (BT), Tournai 1958.
- , Bible et liturgie. La théologie biblique des sacrements et des fêtes d'après les Pères de l'Église (LO 11), Paris ²1958.
- , Les symboles chrétiens primitifs, Paris 1961.
- , Études d'exégèse judéo-chrétienne (Les Testimonia) (ThH 5), Paris 1966.
- Dassmann E., Ecclesia vel anima. Die Kirche und ihre Glieder in der Hohelied-Erklärung bei Hippolyt, Origenes und Ambrosius von Mailand, RQ LXI(1966), 121-144.
- Daube D., The New Testament and Rabbinic Judaism, London 1956.
- Deissmann A., Die neutestamentliche Formel 'In Christo Jesu', Marburg 1892.
- Delahaye K., Ecclesia Mater chez les Pères des trois premiers siècles. Pour un renouvellement de la Pastorale d'aujourd'hui (UnSa 46), Paris 1964.
- Delling G., ἀρχή, ThWNT I, 477-483.
- , ἀρχηγός, ThWNT I, 485-486.
- Devreesse R., Anciens commentateurs grecs de l'Octateuque, RB XLIV(1935), 166-191.
- Didier J.-C., Imitation, Cath V, 1263-1271.
- Diekamp F., ThRv XI(1912), 51-55.
- Diels H., Die Fragmente der Vorsokratiker griechisch und deutsch I-II, Berlin ³1912; III Nachträge, Berlin 1922.
- Diès A., Autour de Platon. Essais de critique et d'histoire I-II, Paris 1927.
- Diez E. - Bauer J.B., Fuchs, JAC XVI(1973), 168-178.
- Dobschütz E. von, Die Kirche im Urchristentum, ZNW 28(1929), 107-118.
- Dodd C.H., The Interpretation of the Fourth Gospel, Cambridge 1953.
- , Johannine Epistles (MNTC), London ⁴1961.
- Dölger F.J., Der Exorzismus im altchristlichen Taufritual (SGKA III, 1-2), Paderborn 1909.
- , Sol salutis. Gebet und Gesang im christlichen Altertum. Mit besonderer Rücksicht auf die Ostung in Gebet und Liturgie (LF 4-5), Münster i.W. ²1925.
- , Die Sonne der Gerechtigkeit und der Schwarze. Eine religionsgeschichtliche Studie zum Taufgelöbnis (LWQF 14), Münster i.W. ²1971.
- , Sonne und Sonnenstrahl als Gleichnis in der Logos-theologie des christlichen Altertums, AuC I(1929; ²1974), 271-290.
- , Der Durchzug durch das Rote Meer als Sinnbild der christlichen Taufe. Zum Oxyrhynchos-Papyrus Nr. 840, AuC II(1930; ²1974), 63-69.
- , Der Durchzug durch den Jordan als Sinnbild der christli-

Bibliografie.

- chen Taufe, *AuC* II(1930;²1974), 70-79.
- Döllinger I., *Hippolytus und Kallistus oder die Römische Kirche in der ersten Hälfte des dritten Jahrhunderts*, Regensburg 1853.
- Dorsch E., Die Wahrheit der biblischen Geschichte in den Anschauungen der alten christlichen Kirche, *ZKTh* XXIX(1905), 631-653; XXX(1906), 57-107, 227-265, 430-453, 671-692.
- Drewery B., *Origen and the Doctrine of Grace*, London 1960.
- Dubarle A.M., Le signe du temple (Jo II,19), *RB* XLVIII(1939), 21-44.
- , La mention de Judith dans la littérature ancienne, juive et chrétienne, *RB* LXVI(1959), 514-549.
- Dublanchy E., Église, *DThC* IV,2,2108-2224.
- Dumeige G., Le Christ médecin dans la littérature chrétienne des premiers siècles. *Miscellanea in onore di Luciano de Bruyne et Antonio Ferrua*, *RivAC* 48(1972), 115-141.
- Du Plessis I.J., *Christus as Hoof van Kerk en Kosmos. 'N eksegeties-teologiese studie van Christus se Hoofskap veral in Efesiërs en Kolossense*, Groningen 1962.
- Dupont J., *Études sur les Actes des Apôtres*, Paris 1967.
- Dupuis J., 'L'esprit de l'homme'. *Étude sur l'anthropologie religieuse d'Origène* (ML.T 62), Brugge 1967.
- Durand G.-M. de, *RSPTh* 60(1976), 517-522.
- Eckart M., *Das Verständnis von 1 Kor.15.23-28 bei Origenes. Excerpta ex Dissertatione ad Lauream in Facultate Theologica Pontificiae Universitatis Gregorianae*, Augsburg 1966.
- Ehrhardt A., The Birth of the Synagogue and R.Akiba, *StTh* 9 (1955), 86-111.
- Eltester F.-W., *Eikon im Neuen Testament* (BZNW 23), Berlin 1958.
- Ewald P., *Die Briefe des Paulus an die Epheser, Kolosser und Philemon* (KNT 10), Leipzig ²1910.
- Faessler F., *Der Hagios-Begriff bei Origenes. Ein Beitrag zum Hagios-Problem* (Par.13), Freiburg i.S.1958.
- Fascher E., Ökumenisch und katholisch. Zur Geschichte zweier, heute vielgebrauchter Begriffe, *ThLZ* 85(1960), 7-20.
- Faye E.de, *Origène. Sa vie, son oeuvre, sa pensée.III La doctrine*, Paris 1928.
- Fichtner J., Die etymologische Ätiologie in den Namengebungen der geschichtlichen Bücher des A.T, *VT* 6(1956), 372-396.
- Filson F.V., *A Commentary on the Gospel according to St.Matthew* (BNTC), London 1960 (repr.1967).
- Florovsky G., Origen, Eusebius, and the Iconoclastic Controversy, *ChH* XIX(1950), 77-96.
- Foerster W., *Von Valentin zu Herakleon. Untersuchungen über die Quellen und die Entwicklung der valentinianischen Gnosis* (BZNW 7), Giessen 1928.
- , *Θηρίον*, *ThWNT* III, 133-136.
- Fohrer G.- Lohse W., *Σιών*, 'Ιερουσαλήμ κτλ., *ThWNT* VII, 291-338.
- Freppel Ch.E., *Origène. Cours d'éloquence sacrée II*, Paris ³1888.
- Frerichs F., Nachfolge Christi, *EKL* II, 1495-1498.
- Frick R., *Die Geschichte des Reich-Gottes-Gedankens in der*

- alten Kirche bis zu Origenes und Augustin (BZNW 6), Gies-
sen 1928.
- Friedlaender L. - Wissowa G., *Darstellungen aus der Sitten-
geschichte Roms in der Zeit von Augustus bis zum Ausgang
der Antonine I*, Leipzig ¹⁰1922.
- Friedländer P., *Plato. An Introduction*, New York-Evanston
1964.
- Friedrich G., *προφήτης κτλ.*, ThWNT VI, 829-863.
- Früchtel E., 'Apχή und das erste Buch des Johanneskommentars
des Origenes, StPatr XIV (TU 117), Berlin 1976, 122-144.
- , ZKG 87(1976), 108-109.
- , Origenes interpres aut dogmatistes? StPatr XVII, 2, Ox-
ford 1982, 879-896.
- Geerard M., *Clavis Patrum Graecorum. I. Patres Antenicani*
(CChr), Turnhout 1983.
- Geesink W., *Gereformeerde Ethiek I-II*, Kampen 1931.
- Gerlemann G., *Ruth-Das Hohelied* (BK.AT XVIII), Neukirchen-
Vluyn 1965.
- Geromichalos A.Gr., 'Οριγένης, ὁ πατὴρ τῆς θεολογίας, Athene
1951.
- Gesenius W. - Buhl F., *Hebräisches und Aramäisches Handwörter-
buch über das Alte Testament*, Berlin-Göttingen-Heidelberg
¹⁷1954.
- Gessel W., *Die Theologie des Gebetes nach 'De Oratione' von
Origenes*, München-Paderborn-Wien 1975.
- Girod R., *La traduction latine anonyme du Commentaire sur Mat-
thieu, Origeniana* (QVetChr 12), Bari 1975, 125-138.
- Gloege G., *Reich Gottes und Kirche im Neuen Testament*, Güters-
loh 1929 (repr. Darmstadt 1968).
- Gnilka C., *Aetas spiritalis. Die Ueberwindung der natürlichen
Altersstufen als Ideal frühchristlichen Lebens* (Theoph. 24),
Bonn 1972.
- Gnilka J., *Ist 1 Kor. 3, 10-15 ein Schriftzeugnis für das Feg-
feuer? Eine exegetisch-historische Untersuchung*, Düsseldorf
1955.
- Gögler R., *Die christologische und heilstheologische Grundlage
der Bibelexegese des Origenes*, ThQ 136(1956), 1-13.
- , *Zur Theologie des biblischen Wortes bei Origenes*, Düssel-
dorf 1963.
- , JAC 18(1975), 177-182.
- Goossens W., *L'Église, corps du Christ d'après Saint Paul.
Étude de théologie biblique* (EtB), Paris ²1949.
- Goppelt L., *Typos. Die typologische Deutung des Alten Testa-
ments im Neuen* (BFChTh.M 43), Gütersloh 1939.
- Graffin F., *Recherches sur le thème de l'Église-Épouse dans
les liturgies et la littérature patristique de langue sy-
riaque*, OrSyr III(1958), 317-336.
- Grant R.M., *More fragments of Origen?* VigChr II(1948), 243-247.
- Greeven H., Frau. IIIA. Im Urchristentum, RGG³ II, 1069-1070.
- Groot I.F.de, *Conspectus historiae dogmatum ab aetate PP. apos-
tolicorum usque ad saec. 13, tomus I*, Romae 1931.
- Grosheide F.W., *De brief van Paulus aan de Efeziërs* (CNT(K)),
Kampen 1960.
- Gross J., *La divinisation du chrétien d'après les pères grecs*,

- contribution historique à la doctrine de la grâce, Paris 1938.
- Grossouw W., *De Brief van Paulus aan de Galaten* (Het Nieuwe Testament), Bussum 1974.
- Grotz J., *Die Entwicklung des Bussstufenwesens in der vor-nicänischen Kirche*, Freiburg 1955.
- Gruber G., *ZNH. Wesen, Stufen und Mitteilung des wahren Lebens bei Origenes* (MThS.S 23), München 1962.
- Grundmann W., *Die νήπιοι in der Urchristlichen Paränese*, NTS V(1958-1959), 188-205.
- , *Das Evangelium nach Matthäus* (ThHK 1), Berlin 1968.
- , *στέφανος κτλ.*, ThWNT VII, 615-635.
- Guéraud O., *Note préliminaire sur les papyrus d'Origène découverts à Toura*, RHR CXXXI(1946), 85-108.
- Guillet J., *Les exégèses d'Alexandrie et d'Antioche conflit ou malentendu?* RSR XXXIV(1947), 257-302.
- , *Thème de la marche au désert dans l'ancien et le nouveau testament*, RSR XXXVI(1949), 161-181.
- Gutbrod W., *Ἰσραήλ κτλ.*, ThWNT III, 356-394.
- Hadzega J., *Die Lehre des Origenes über den Primat Petri und die Orthodoxen*, ThGl 29(1937), 431-440.
- Hahn W., *Gottesdienst und Opfer Christi. Eine Untersuchung über das Heilsgeschehen im christlichen Gottesdienst*, Berlin 1951.
- Hahn W.T., *Das Mitsterben und Mitaufstehen mit Christus bei Paulus. Ein Beitrag zum Problem der Gleichzeitigkeit des Christen mit Christus*, Gütersloh 1937.
- Halleux A.de, RHE 71(1976), 212-213.
- Hamman A., *La Prière. II. Les trois premiers siècles* (BT), Paris 1963.
- Hannay J.O., *Counsels and precepts*, ERE IV, 203-205.
- Hanse H., *μετέχω κτλ.*, ThWNT II, 830-832.
- Hanson R.P.C., *Origen's Doctrine of Tradition*, London 1954.
- , *Interpretations of Hebrew Names in Origen*, VigChr X (1956), 103-123.
- , *Allegory and Event. A Study of the Sources and Significance of Origen's Interpretation of Scripture*, London 1959.
- Hanson S., *The Unity of the Church in the New Testament. Colossians and Ephesians* (ASNU 14), Uppsala-København 1946.
- Harl M., *Origène et la fonction révélatrice du Verbe incarné* (PatSor 2), Paris 1958.
- , *Origène et la sémantique du langage biblique*, VigChr XXVI (1972), 161-187.
- Harnack A.v., *Medicinisches aus der ältesten Kirchengeschichte* (TU 8), Leipzig 1892.
- , *Geschichte der Altchristlichen Litteratur bis Eusebius II. Die Chronologie. 2. Die Chronologie der Litteratur von Irenaeus bis Eusebius*, Leipzig 1904.
- , *Der Vorwurf des Atheismus in den drei ersten Jahrhunderten* (TU 28,4), Leipzig 1905.
- , *Militia Christi. Die christliche Religion und der Soldatenstand in den ersten drei Jahrhunderten*, Tübingen 1905 (repr. Darmstadt 1963).
- , *Lehrbuch der Dogmengeschichte. I. Die Entstehung des*

- kirchlichen Dogmas, Tübingen 1909 (repr.Darmstadt 1964).
- , Ueber den privaten Gebrauch der Heiligen Schriften in der alten Kirche (Beiträge zur Einleitung in das Neue Testament V), Leipzig 1912.
- , Der kirchengeschichtliche Ertrag der exegetischen Arbeiten des Origenes. I.Teil. Hexateuch und Richterbuch (TU 42, 3), Leipzig 1918.
- , idem II.Teil. Die beiden Testamente mit Ausschluss des Hexateuchs und des Richterbuchs (TU 42,4), Leipzig 1919.
- , Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten, Leipzig 1924 (repr.Wiesbaden z.j.).
- Hart J.H.A., Cephas and Christ, *JThS* IX(1908), 14-41.
- Hatch E.- Redpath H.A., *A Concordance to the Septuagint and the other greek versions of the Old Testament (including the apocryphal books)* I-III, Oxford 1897-1906.
- Hauck F., *Περὶ σμός*, *ThWNT* III, 133.
- Hautsch E., Die Evangelienzitate des Origenes (TU 34), Leipzig 1910.
- Heidet L., Carmel 3, *DB(V)* II, 291.
- Heinisch P., Der Einfluss Philos auf die älteste christliche Exegese (Barnabas, Justin und Clemens von Alexandria). Ein Beitrag zur Geschichte der allegorisch-mystischen Schriftauslegung im christlichen Altertum (ATA I, 1-2), Münster 1908.
- Hengel M., Leiden in der Nachfolge Jesu, *Der leidende Mensch* (hrsg.H.Schulze), Neukirchen 1974, 85-94.
- Hermann R., Ueber den Sinn des *Μορφουσθαι Χριστὸν ἐν ὑμῖν* in Gal. 4, 19, *ThLZ* LXXX(1955), 713-726.
- Herrmann J. -Foerster W., *κλήρος κτλ.*, *ThWNT* III, 757-786.
- Hirschberg W., Bemerkungen zu einem doppel-geschlechtlichen Korpus aus dem alten Kongoreich, *Christliches Afrika, Kunst und Kunsthandwerk in Schwarzafrika* (ed.J.F.Thiel), St.Augustin 1978, 40-53; cf. 13.
- Hofer H., Die Rechtfertigungsverkündigung des Paulus nach neuerer Forschung, Gütersloh 1940.
- Hofmann F., Die Kirche bei Clemens von Alexandrien, *Vitae et veritati. Festgabe für Karl Adam*, Düsseldorf 1956, 11-27.
- Holböck F., Das Mysterium der Kirche in dogmatischer Sicht, *Mysterium Kirche in der Sicht der theologischen Disziplinen* (hrsg.F.Holböck - T.Sartory), Salzburg 1962, II, 201-346.
- Holl K., Enthusiasmus und Bussgewalt beim griechischen Mönchtum. Eine Studie zu Symeon dem Neuen Theologen, Leipzig 1898 (repr.Hildesheim 1969).
- Horst F., Frau. II.Im A.T., *RGG* II, 1067-1068.
- Horst J., *μέλος*, *ThWNT* IV, 559-572.
- Hoskyns E.C., *The Fourth Gospel* (ed.F.N.Davey), London 1947 (repr.1948).
- Huet P.D., *Origeniana I-III* (Lomm.XXII-XXIV), Berlin 1846.
- Hurter H., *Sanctorum patrum opuscula selecta in usum praesertim studiosorum theologiae I-XLVIII*, Innsbruck 1874-1885.
- Jakob A., Ligna, *DAGR* III, 2, 1242-1253.

Bibliografie.

- Jeremias F., Das orientalische Heiligtum, *Angelos* 4(1932), 56-69.
- Jeremias J., Der Eckstein, *Angelos* 1(1925), 65-70.
- , Κεφαλή γωνίας - Ἀκρογωνιαίος, *ZNW* 29(1930), 264-280.
- , Eckstein-Schlussstein, *ZNW* 36(1937), 154-157.
- , Die Gleichnisse Jesu, Göttingen ⁵1958.
- , Ἀδάμ, *ThWNT* I, 141-143.
- , γωνία, ἀκρογωνιαίος κτλ., *ThWNT* I, 792-793.
- , λίθος κτλ., *ThWNT* IV, 272-283.
- , νύμφη, νυμφίος, *ThWNT* IV, 1092-1099.
- , παράδεισος, *ThWNT* V, 763-771.
- Jervell J., *Imago Dei*, Gen.1,26f im Spätjudentum, in der *Gnosis* und in den paulinischen Briefen, Göttingen 1960.
- Joüon P., Les mots employés pour désigner 'le temple' dans l'Ancient Testament, le Nouveau Testament et Josèphe, *RSR* 25 (1935), 329-343.
- Journet Ch., *L'Église du Verbe incarné. II. Sa structure interne et son unité catholique*, Bruges 1951.
- Kannengiesser C., *RSR* 63(1975), 601-604.
- Käsemann E., *Leib und Leib Christi. Eine Untersuchung zur paulinischen Begrifflichkeit*, Tübingen 1933.
- , Eine urchristliche Taufliturgie, *Festschrift R.Bultmann zum 65.Geburtstag überreicht*, Stuttgart-Köln 1949, 133-148.
- , Das wandernde Gottesvolk. Eine Untersuchung zum Hebräerbrief (FRLANT NS 37), Göttingen ³1959.
- , *Exegetische Versuche und Besinnung I-II*, Göttingen ⁴1965.
- Kasser R. e.a., *Tractatus Tripartitus I-III*, Bern 1973-1975.
- Kattenbusch F., Die Entstehung einer christlichen Theologie. Zur Geschichte der Ausdrücke θεολογία, θεολογεῖν, θεολόγος, *ZThK NF* 11(1930), 161-205 (Sonderausgabe: Libelli 69, Darmstadt 1962).
- Kearns C., The Church the Body of Christ according to St. Paul, *IER XC*(1958), 1-11; 145-157; *XCI*(1959), 1-15; 313-327.
- Keil C.F., *Biblischer Commentar über die nachexilischen Geschichtsbücher Chronik, Esra, Nehemia und Esther* (BC 5), Leipzig 1870.
- Keller M., "Volk Gottes" als Kirchenbegriff. Eine Untersuchung zum neueren Verständnis, Zürich-Einsiedeln-Köln 1970.
- Kerr H.T., *The First Systematic Theologian. Origen of Alexandria* (Princeton Pamphlets 11), Princeton 1958.
- Kettler F.H., *Der ursprüngliche Sinn der Dogmatik des Origenes* (BZNW 31), Berlin 1966.
- Kirsten H., *Die Taufabsage. Eine Untersuchung zu Gestalt und Geschichte der Taufe nach den altkirchlichen Taufliturgien*, Berlin 1960.
- Kittel G., Ἀγάρ, *ThWNT* I, 55-56.
- , ἀκολουθεῖω κτλ., *ThWNT* I, 210-216.
- , ὁμάρι, Παχάβ κτλ., *ThWNT* III, 1-3.
- Klein F.-N., *Die Lichtterminologie bei Philon von Alexandrien und in den hermetischen Schriften. Untersuchungen zur Struktur der religiösen Sprache der hellenistischen Mystik*, Leiden 1962.
- Klostermann E., Des Origenes Scholien-Kommentar zur Apokalypse Johannis, *ThLZ* 37(1912), 73-74.

- , Formen der exegetischen Arbeiten des Origenes, *ThLZ* 72 (1947), 203-208.
- , *Epilog zu Origenes' Kommentar zum Matthäus* (SDAW.S 4), Berlin 1964.
- Klijn A.F.J., *De Brief aan de Hebreeën* (PNT), Nijkerk 1975.
- , *Seth in Jewish, Christian and Gnostic Literature* (NT.S 46), Leiden 1977.
- Koch H., *Pronoia und Paideusis. Studien über Origenes und sein Verhältnis zum Platonismus* (AKG 22), Berlin-Leipzig 1932.
- Koehler L. - Baumgartner W., *Lexicon in Veteris Testamenti libros*, Leiden 1953.
- Kooiman W.J., *Het zondvloedgebed. Pro regno, pro sanctuario. Een bundel studies en bijdragen van vrienden en vereerders bij de zestigste verjaardag van G.van der Leeuw* (red.W.J. Kooiman - J.M.v.Veen), Nijkerk 1950, 285-307.
- Köster H., *ρόνος*, *ThWNT* VIII, 187-208.
- Kraus H.J., *Psalmen* (BK.AT XV/1), Neukirchen-Vluyn ³1966.
- Kühner R. - Gerth B., *Ausführliche Grammatik der Griechischen Sprache. II. Satzlehre*, Hannover-Leipzig ³1898-1904 (repr. Darmstadt 1963).
- Kuitert H.M., *De realiteit van het geloof. Over de anti-metafysische tendens in de huidige theologische ontwikkeling*, Kampen ²1967.
- Labriolle P.de, *Paroecia*, *RSR* 18(1928), 60-72.
- Lagarde P.de, *Onomastica Sacra*, Göttingen ¹1887 (repr. Hildesheim 1966).
- Lagrange M.-J., *Le Judaïsme avant Jésus-Christ* (EtB), Paris ²1931.
- Lampe G.W.H., *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961.
- Lange N.R.M. de, *Origen and the Jews. Studies in Jewish-Christian Relations in Third-Century Palestine* (UCOP 25), Cambridge 1976.
- Lattey C., *The Deification of Man in Clement of Alexandria: some further notes*, *JThS* XVII(1916), 257-262.
- Lausberg H., *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*, München ²1973.
- Leaney R., *The authorship of Egerton Papyrus No.3*, *VigChr* IX (1955), 212-217.
- Lécuyer J., *Sacerdoce des fidèles et sacerdoce ministériel chez Origène*, *VetChr* 7(1970), 253-264.
- Ledegang F., *Images of the Church in Origen: the Girdle* (Jeremiah 13,1-11), *StPatr* XVIII, Oxford-New York 1982, 907-911.
- , *Image and Church in Origen, Origeniana Tertia* (ed.R.P.C. Hanson-H.Crouzel), Rome 1985, 185-189.
- Lekkerkerker A.F.N., *De brief van Paulus aan de Romeinen* (PNT) I-II, Nijkerk 1962-1965.
- Léon-Dufour X., *Le signe du temple selon Saint Jean*, *RSR* 39 (1951-1952), 155-175.
- Lerch D., *Hoheslied*, *RGG* ³ III, 428-431.
- Lesêtre H., *Cantique des Cantiques*, *DB(V)* II, 185-199.
- Lettner M., *Zur Bildersprache des Origenes (Platonismen bei Origenes)*, Augsburg 1962.
- Lewis J.P., *A study of the interpretation of Noah and the*

- flood in Jewish and Christian literature*, Leiden 1968.
- Lewis C.T. - Short C., *A Latin Dictionary founded on Andrews' edition of Freund's Latin Dictionary revised, enlarged and in great part rewritten*, Oxford 1962.
- Liddell H.G. - Scott R. e.a., *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1940 (repr.1966).
- Lies L., *Wort und Eucharistie bei Origenes. Zur Spiritualisierungstendenz des Eucharistieverständnisses* (ITS 1), Innsbruck-Wien-München 1978.
- Lieske A., *Die Theologie der Logosmystik bei Origenes* (MBTh 22), Münster i.W. 1938.
- Lightfoot R.H., *St.John's Gospel. A Commentary* (ed.C.F.Evans), Oxford 1956.
- Lillge O., *Das patristische Wort οἰκονομία; seine Geschichte und seine Bedeutung bis auf Origenes* (diss.Erlangen), niet uitgegeven, maar samengevat in *ThLZ* 80(1955),239-240.
- Lobstein P., *Quelques aspects de la notion de l'Église. II. La maternité de l'Église*, *RHPH* I(1921),61-76.
- Lohmeyer E., *Vom göttlichen Wohlgeruch* (SHAW.PH 9), Heidelberg 1919.
- Lohse B., *Priestertum III*. In der christlichen Kirche, *RGG*³ V, 578-581.
- Lohse E. e.a., *Nachfolge Christi*, *RGG*³ IV,1286-1293.
- , *Die Briefe an die Kolosser und an Philemon* (KEK IX,2), Göttingen 1968.
- Lomiento G., *Ἀλλήτης τῆς εὐσεβείας*, *VetChr* 1(1964),113-128.
- Loofs F., *ThLZ* 9(1884),453-463.
- , *Das altchristliche Zeugnis gegen die herrschende Auffassung der Kenosisstelle Phil.II,5-11*, *ThStKr* 100(1927-1928), 1-102.
- Loosen J., *Apokatastasis*, *LThK* I,708-712.
- Losada J., *Una paradoja eclesiológica conservada por Orígenes*, *MCom* 47-48 (1967),65-73.
- , *La Iglesia Kosmos en Orígenes*, *MCom* 51(1969),33-112.
- Lot-Borodine M., *La doctrine de la 'déification' dans l'Église grecque jusqu'au XIe siècle*, *RHR* CV(1932),5-43; CVI(1932), 525- 574; CVII(1933),8-55.
- Lubac H.de, *'Typologie' et 'allégorisme'*, *RSR* 34(1947),180-226.
- , *"Tu m'as trompé, Seigneur"*, *Le commentaire d'Origène sur Jérémie XX,7*, *Mémorial J.Chaine* (BFCTL 5), Lyon 1950,255-280.
- , *Histoire et Esprit. L'Intelligence de l'Écriture d'après Origène* (Theol(P) 16), Paris 1950.
- , *A propos de l'allégorie chrétienne*, *RSR* 47(1959),5-43.
- Ludwig J., *Die Primatworte Mt.16,18-19 in der altkirchlichen Exegese* (NTA XIX,4), Münster i.W.1952.
- Lumper G., *Historia theologico-critica de vita, scriptis, atque doctrina sanctorum patrum aliorumque scriptorum ecclesiasticorum trium primorum saeculorum ex virorum doctissimorum literariis monumentis collecta IX*, Augsburg 1792.
- Lundberg P., *La typologie baptismale dans l'ancienne église* (ASNU X), Leipzig-Uppsala 1942.
- Manning E., *Le Symbolisme de la Nubes (nephélè) chez Origène*

- et les Pères latins, RSR 51(1963),96-111.
- Marcelic I.I., *Ecclesia sponsa apud S.Ambrosium* (CorLat 10), Roma 1967.
- Marsch W.-D., Frau IIIB. In der Kirchengeschichte RGG³ II, 1070-1076.
- Martínez Pastor M., Teología de la luz en Orígenes (De Princ. e In Ioh.), MCom 38(1962),5-120; 39(1963),69-208.
- Maurer C., *παρτίθημι* κτλ., ThWNT VIII,163-165.
- McGuckin J.A., Origen's Doctrine of Priesthood, CleR 70(1985), 277-286; 318-325.
- McKelvey R.J., *The New Temple. The Church in the New Testament* (OTM), Oxford 1969.
- Méhat A., 'Apocatastase', Origène, Clément d'Alexandrie, Act. 3,21, VigChr X(1956),196-214.
- Meissner B., *Babylonien und Assyrien I-II*. (Kulturgeschichtliche Bibliothek 1.Reihe Ethnologische Bibliothek 3-4), Heidelberg 1920-1925.
- Merki H., *Ὁμοίωσις θεῷ*. Von der Platonischen Angleichung an Gott zur Gottähnlichkeit bei Gregor von Nyssa, Freiburg i. S. 1952.
- Mersch E., *Le Corps Mystique du Christ. Études de théologie historique I* (ML.T 28), Louvain 1933.
- Metzger W., *Der Organogedanke in der Christologie der griechischen Kirchenväter. Seine Herkunft aus der griechischen Philosophie und seine Bedeutung bei den Vätern bis Eusebius von Cäsarea* (Münsterschwarzacher Studien 4), Münster-schwarzach 1968.
- Meuzelaar J.J., *Der Leib des Messias. Eine exegetische Studie über den Gedanken vom Leib Christi in den Paulusbriefen*, Assen ²1979.
- Michaelis W., *Der Beitrag der Septuaginta zur Bedeutungsgeschichte von πρωτότοκος*, Sprachgeschichte und Wortbedeutung. Festschrift Albert Debrunner gewidmet von Schülern, Freunden und Kollegen, Bern 1954,313-320.
- , μήτηρ, ThWNT IV,645-647.
- , ὁδός κτλ., ThWNT V,42-118.
- , πρωτότοκος κτλ., ThWNT VI,872-882.
- , σκηνή, ThWNT VII,369-383.
- , σκήνωμα, ThWNT VII,385-386.
- Michel A., *Unité de l'Église*, DThC XV,2 (1950),2172-2230.
- Michel O., *Der Brief an die Hebräer* (KEK 13), Göttingen ¹³1975.
- , ναός, ThWNT IV,884-895.
- , οἶκος κτλ., ThWNT V,122-153.
- , οἰκονομία, ThWNT V,154-155.
- , ἡ οἰκουμένη, ThWNT V,159-161.
- Miller A., *Die Brautmystik des Alten Testamentes*, BenM IX (1927),260-266.
- Minear P.S., *Images of the Church in the New Testament*, Philadelphia ²1975.
- Moltmann J., *Theologie der Hoffnung. Untersuchungen zur Begründung und zu den Konsequenzen einer christlichen Eschatologie* (BEvTh 38), München ⁶1966.

- , *Kirche in der Kraft des Geistes. Ein Beitrag zur messianischen Ekklesiologie*, München 1975.
- Mondésert C., *Clément d'Alexandrie. Introduction à l'étude de sa pensée religieuse à partir de l'Écriture* (Theol(P) 4), Paris 1944.
- , A propos du signe du temple, un texte de Clément d'Alexandrie, RSR 36(1949), 580-584.
- Monselewski W., *Der barmherzige Samariter. Eine auslegungsgeschichtliche Untersuchung zu Lukas 10,25-37* (BGBE 5), Tübingen 1967.
- Moorsel P.P.V.v., *Rotswonder of doortocht door de Rode Zee. De rol en betekenis van beide in de vroegchristelijke letteren en kunst*, 's-Gravenhage 1965.
- Mooij J.J.A., *A Study of Metaphor. On the Nature of Metaphorical Expressions, with Special Reference to Their Reference* (North-Holland Linguistic Series 27), Amsterdam-New York-Oxford 1976.
- Morin G., *Les homélies latines sur S.Matthieu attribuées à Origène*, RBen LIV(1942), 3-11.
- Moule C.F.D., *The Judgement Theme in the Sacraments, The Background of the New Testament and its Eschatology in honour of C.H.Dodd* (ed.W.D.Davies - D.Daube), Cambridge 1956, 464-481.
- Müller A., *Ecclesia-Maria. Die Einheit Marias und der Kirche* (Par. 5), Freiburg i.S. 1955.
- Münscher W., *Handbuch der christlichen Dogmengeschichte II*, Marburg 1818.
- Murphy F.X., *Rufinus of Aquileia (345-411). His Life and Works*. (SMH NS 6), Washington 1945.
- Mussner F., *Der Galaterbrief* (HThK 9), Freiburg-Basel-Wien 1974.
- Nautin P., *Origène. Sa vie et son oeuvre* (ChrA 1), Paris 1977.
- Nédoncelle M., *Prosopon et persona dans l'antiquité classique*, RevSR XXII(1948), 277-299.
- Nemeshegyi P., *La paternité de Dieu chez Origène* (BT.H 2), Paris-Tournai 1960.
- Nestle W., *Die Fabel des Menenius Agrippa*, Klio XXI(1927), 350-360.
- Neugebauer F., *Das Paulinische "In Christo"*, NTS IV(1957-58), 124-138.
- , *In Christus. 'En Χριστῷ, Eine Untersuchung zum Paulinischen Glaubensverständnis*, Göttingen 1961.
- Nielsen J.T., *Adam and Christ in the Theology of Irenaeus of Lyons. An examination of the function of the Adam-Christ typology in the Adversus Haereses of Irenaeus, against the background of the Gnosticism of his time*, Assen 1968.
- , *Het Evangelie naar Mattheüs I-III* (PNT), Nijkerk 1971-1974.
- Nocent A., *Il sacerdozio dei fedeli secondo Giovanni Crisostomo*, VetChr 7(1970), 305-324.
- Normann F., *Didaskaleion. Eine Bezeichnung für die Kirche bei Clemens Alexandrinus. Volk Gottes. Zur Kirchenverständnis der katholischen, evangelischen und anglikanischen Theologie. Festgabe für J.Höfer* (hrsg.R.Bäumer - H.Dolch), Frei-

- burg-Basel-Wien 1967, 254-261.
- , Teilhabe - ein Schlüsselwort der Vätertheologie (MBTh 42) Münster i.W. 1978.
- Noth M., Die israelitischen Personennamen im Rahmen der gemeinsemitischen Namengebung (BWANT III, 10), Stuttgart 1928 (repr. Hildesheim 1966).
- , Ueberlieferungsgeschichte des Pentateuch, Stuttgart 1948.
- Nygren A., Der Römerbrief, Göttingen ³1959.
- Oepke A., ἐν, ThWNT II, 534-539.
- , ἰσομαί κτλ., ThWNT III, 194-215.
- , καθίστημι κτλ., ThWNT III, 447-449.
- , ἀκαταστασία, ThWNT III, 449.
- , παῖς κτλ., ThWNT V, 636-653.
- Oepke A. - Rohde J., Der Brief des Paulus an die Galater (ThHK 9), Berlin ³1973.
- Ohly F., Hohelied-Studien, Grundzüge einer Geschichte der Hoheliedauslegung des Abendlandes bis um 1200 (SUF 1), Wiesbaden 1958.
- O'Malley T.P., Tertullian and the Bible. Language, Imagery, Exegesis, Nijmegen-Utrecht 1967.
- Orbán A.P., Les dénominations du monde chez les premiers auteurs chrétiens (GCP 4), Nijmegen 1970.
- Orbe A., En los albores de la exegesis iohannea (Ioh. I, 3). Estudios Valentinianos II (AnGr-SFT sectio A 11), Rome 1955.
- Otranto G., Il sacerdozio dei fedeli nei riflessi della 1 Petr. 2,9 (I e II secolo), VetChr 7(1970), 225-246.
- Otte K., Das Sprachverständnis bei Philo von Alexandria. Sprache als Mittel der Hermeneutik (BGBE 7), Tübingen 1968.
- Oyen H.v., De Brief aan de Hebreëën (PNT), Nijkerk ³1962.
- Pascal B., Pensées et opuscles publiés avec une introduction, des notices, des notes par L. Brunschvicg, Paris ⁷1914.
- Pedersen J., Israel. Its Life and Culture I-IV, London-Copenhagen, 1926-1940 (repr. 1946-1947).
- Pépin J., Les deux approches du Christianisme, Paris 1961.
- , Mythe et Allégorie. Les origines grecques et les contestations judéo-chrétiennes, Paris ²1976.
- Percy E., Der Leib Christi (Σῶμα Χριστοῦ) in den paulinischen homologomena und antilegomena (LUA NF 1 Bd. 38, 1), Lund - Leipzig 1942.
- Permaneder M., Bibliotheca Patristica. II. Patrologia specialis, Landeshut 1843.
- Peterson E., Der Gottesfreund. Beiträge zur Geschichte eines religiösen Terminus, ZKG 42/NF 5 (1923), 161-202.
- Pétre H., Ordinata caritas. Un enseignement d'Origène sur la charité, RSR 42(1954), 40-57.
- Pfammatter J., Die Kirche als Bau. Eine exegetisch-theologische Studie zur Ekklesiologie der Paulusbriefe (AnGr-SFT 110 sectio B.33), Roma 1960.
- Plumpe J.C., Mater Ecclesia. An Inquiry into the Concept of the Church as Mother in Early Christianity (SCA 5), Washington 1943.
- Pohlenz M. - Johann H.-Th., Die Stoa. Geschichte einer geis-

- tigen Bewegung I, Göttingen 1948.
- , idem. II. Erläuterungen, Göttingen 1972.
- Pöschl V. - Gärtner H. - Heyke W., *Bibliographie zur antiken Bildersprache*, Heidelberg 1964.
- Poschmann B., *Paenitentia secunda. Die kirchliche Busse im ältesten Christentum bis Cyprian und Origenes. Eine dogmengeschichtliche Untersuchung* (Theoph.1), Bonn 1940 (repr. 1964).
- Preiss Th., *La mystique de l'imitation du Christ et de l'unité chez Ignace d'Antioche*, *RHPHR* XVIII(1938), 197-241.
- Pressensé E.de, *Histoire des trois premiers siècles de l'église chrétienne. Troisième série: L'histoire du dogme*, Paris 1869.
- Preuschen E., Origenes, *PRE* XIV, 482.
- Probst F., Origenes über den katholischen Gottesdienst, *ThQ* 46(1864), 646-719.
- Puech H.C., Les nouveaux écrits d'Origène et de Didyme découverts à Toura, *RHPHR* XXXI(1951), 293-329.
- Puzicha M., *Christus peregrinus. Die Fremdenaufnahme (Mt.25, 35) als Werk der privaten Wohltätigkeit im Urteil der Alten Kirche* (MBTh 47), Münster i.W. 1980.
- Quacquarelli A., L'epiteto sacerdote (ἱερεὺς) ai cristiani in Giustino Martire (Dial.116,3), *VetChr* 7 (1970), 5-19.
- Quasten J., *Patrology. II. The Ante-Nicene Literature after Irenaeus*, Utrecht-Antwerpen 1975.
- Rad G.von, *Theologie des Alten Testaments. I. Die Theologie der geschichtlichen Überlieferungen Israels*, München 1969.
- , idem. II. *Die Theologie der prophetischen Überlieferungen Israels*, München 1975.
- Rad G.von - Kittel G. - Kleinknecht H., *εἰκὼν*, *ThWNT* II, 378-396.
- Rahner H., *Pompa diaboli. Ein Beitrag zur Bedeutungsgeschichte des Wortes πομπή - pompa in der urchristlichen Tauf liturgie*, *ZKTh* 55(1931), 239-273.
- , *Symbole der Kirche. Die Ekklesiologie der Väter*, Salzburg 1964.
- Rahner K., *La doctrine d'Origène sur la pénitence*, *RSR* 37 (1950), 47-97; 252-286; 422-456.
- Ratzinger J., *Volk und Haus Gottes in Augustins Lehre von der Kirche* (MThS.S 7), München 1954.
- Rauer M., Origenes über das Paradies. *Studien zum Neuen Testament und zur Patristik* E.Klostermann zum 90.Geburtstag dargestellt (TU 77), Berlin 1961, 253-259.
- Rauschen G., *Eucharistie und Buss sakrament in den ersten sechs Jahrhunderten der Kirche*, Freiburg i.B. 1908.
- Redepenning E.R., *Origenes. Eine Darstellung seines Lebens und seiner Lehre I*, Bonn 1841 (repr.Aalen 1966).
- Reichmann V., *Kirche bei Origenes, Origeniana Secunda* (ed.H. Crouzel - A.Quacquarelli) (*QVetChr* 15), Roma 1980, 349-356.
- Reitzenstein R., *Etymologika*, *PRE* VI, 1, 807-817.
- Rengstorff K.H., ἀποστέλλω κτλ., *ThWNT* I, 397-405.
- , δοῦλος κτλ., *ThWNT* II, 264-283.
- Reumann J., *Oikonomia = "covenant"; Terms for Heilsgeschichte*

- in Early Christian Usage, NT III(1959),282-292.
- Reuss J., *Matthäus-Kommentare aus der griechischen Kirche aus Katenenhandschriften gesammelt und herausgegeben* (TU 61), Berlin 1957.
- , *Johannes-Kommentare aus der griechischen Kirche aus Katenenhandschriften gesammelt und herausgegeben* (TU 89), Berlin 1966.
- Richter W., Hippomanes, KP II,1174-1175.
- , Schaf, KP V,1-6.
- Ridderbos H., *Aan de Romeinen* (CNT(K)), Kampen 1959.
- , *Aan de Kolossenzen* (CNT(K)), Kampen 1960.
- , *Paulus. Ontwerp van zijn theologie*, Kampen 1966.
- Riedel W., *Die Auslegung des Hohenliedes in der jüdischen Gemeinde und der griechischen Kirche*, Leipzig 1898.
- Riedlinger H., *Die Makellosigkeit der Kirche in den lateinischen Hohelied-Kommentaren des Mittelalters* (BGPhMA 38/3), Münster i.W.1958.
- Rietz G., *De Origenis prologis in Psalterium quaestiones selectae*, Jena 1914.
- Riggenbach E., *Der Brief an die Hebräer* (KNT 14), Leipzig - Erlangen ²³1922.
- Rikhof H.W.M., *The Concept of Church. A Methodological Inquiry into the Use of Metaphors in Ecclesiology*, London-Sheperdstown 1981.
- Rius-Camps J., *La hipótesis origeniana sobre el fin ultimo (peri telous), Arché e Telos. L'antropologia di Origene e di Gregorio di Nissa. Analisi storico-religiosa* (ed.U.Bianchi-H.Crouzel) (SPMed 12), Milano 1981,58-121.
- Robert A., *Le genre littéraire du Cantique des Cantiques*, Viv Pen IIIe série (1943-1944),192-213.
- Roberts J.H., *Die Opbou van die Kerk volgens die Efese-brief*, Groningen 1963.
- Robinson J.A., *Origen's comments on the Apocalypse*, JThS XIII (1912),295-297.
- Robinson J.A.T., *The Body. A Study in Pauline Theology* (SBT 5), London 1952 (repr.1966).
- Roldanus J., *Tweeërlei burgerschap van de christen. Vroeg-christelijke modellen van terughouding en engagement t.o.v. de politieke gemeenschap*, KeTh 36(1985),265-283.
- Rondeau M.-J., *Le commentaire sur les Psaumes d'Evagre le Pontique*, OrChrP XXVI(1960),307-348.
- Roon A.van, *De brief van Paulus aan de Epheziërs* (PNT), Nijkerk 1976.
- Rousseau O., *La plus ancienne liste des cantiques liturgiques tirés de l'Écriture*, RSR 35(1948),120-129.
- , *Quelques textes patristiques sur la Jérusalem céleste*, VS LXXXVI(1952),378-388.
- , *Les mystères de l'Exode d'après les Pères*, BVC IX(1955), 31-42.
- Ruffenach F., *Cantique des Cantiques*, DSp II,1,86-93.
- Ruiz Jurado M., *Le concept du 'Monde' chez Origène*, BLE LXXV (1974),3-24.
- Rutenber C.G., *The Doctrine of the Imitation of God in Plato*, Morningside Heights N.Y.,1946.

- Ruusbroec J.v., *Van den gheesteliken tabernakel* (bew.D.-A. Stracke), *Werken naar het standaardhandschrift van Groenendaal uitgegeven door het Ruusbroec-Genootschap te Antwerpen II*, Mechelen-Amsterdam 1934.
- Sasse H., κόσμος, *ThWNT* III, 867-896.
- Schäfer Th., *Das Priester-Bild im Leben und Werk des Origenes* (RSzT 9), Frankfurt a.M., 1978.
- Schanz P., *Theologie*, *KL* XI, 1555-1571.
- Scharl E., *Recapitulatio mundi. Der Rekapitulationsbegriff des Heiligen Irenäus und seine Anwendung auf die Körperwelt* (Auszug aus einer Dissertation...) (Pontificia Universitas Gregoriana), Roma 1940.
- Schelkle K.H., *Bruder*, *RAC* II, 631-640.
- Schenker A., *Gott als Vater - Söhne Gottes. Ein vernachlässigter Aspekt einer biblischen Metapher*, *FZPhTh* XXV(1978), 3-55.
- Schlier H., *Der Brief an die Epheser. Ein Kommentar*, Düsseldorf 1968.
- , *Der Brief an die Galater* (KEK 7), Göttingen 1971.
- , κεφαλή, ἀνακεφαλαιοῦμαι, *ThWNT* III, 672-682.
- , *Corpus Christi*, *RAC* III, 437-453.
- Schmauch W., *In Christus. Eine Untersuchung zur Sprache und Theologie des Paulus* (NTF 1. Reihe 9), Gütersloh 1935.
- Schmid J., *Das textgeschichtliche Problem der Parabel von den zwei Söhnen* (Mt 21, 28-32). *Evangelienforschung. Ausgewählte Aufsätze deutscher Exegeten* (ed. J.B. Bauer), Graz-Wien-Köln 1968, 199-220.
- , *Brautschaft, heilige*, *RAC* II, 543-564.
- Schmidt K.L., *Das Gegenüber von Kirche und Staat in der Gemeinde des Neuen Testaments*, *ThBl* 16(1937), 1-16.
- , *Die Polis in Kirche und Welt. Eine lexikographische und exegetische Studie*, Zürich 1940.
- , *Jerusalem als Urbild und Abbild*, *ErJb* XVIII, Zürich 1950, 207-248.
- , βασιλεία, *ThWNT* I, 581-592.
- , θεμέλιος κτλ., *ThWNT* III, 63-64.
- Schmidt K.L. - Schmidt M.A., πάροικος κτλ., *ThWNT* V, 840-852.
- Schmidt Tr., *Der Leib Christi. Eine Untersuchung zum urchristlichen Gemeindegedanken*, Leipzig 1919.
- Schnackenburg R., *Die Kirche im Neuen Testament. Ihre Wirklichkeit und theologische Deutung, ihr Wesen und Geheimnis* (QD 14), Freiburg-Basel-Wien 1961.
- , *De kerk als Volk Gods*, *Conc (N)* I(1965), 97-106.
- Schneider J., ξύλον, *ThWNT* V, 36-40.
- Schrenk G., τὸ ἱερόν, *ThWNT* III, 230-247.
- Schrenk G. - Quell G., πατήρ κτλ., *ThWNT* V, 946-1024.
- Schulz A., *Nachfolgen und Nachahmen. Studien über das Verhältnis der neutestamentlichen Jüngerschaft zur urchristlichen Vorbildethik* (StANT 6), München 1962.
- Schulz A. - Hofmann R. - Iserloh E., *Nachfolge Christi*, *LThK* VII, 758-764.
- Schütz W., *Der christliche Gottesdienst bei Origenes* (CThM Reihe B 8), Stuttgart 1984.
- Schwanz P., *Imago Dei als christologisch-anthropologisches*

- Problem in der Geschichte der Alten Kirche von Paulus bis Clemens von Alexandrien (AKGR 2), Halle 1970.
- Schweitzer A., Die Mystik des Apostels Paulus, Tübingen ²1954.
- Schweizer E., σῶμα κτλ., ThWNT VII, 1024-1091.
- Schwertner S., Abkürzungsverzeichnis (TRE), Berlin - New York 1976.
- Scott C.A., Not discerning the body, Exp. X(1915), 182-192.
- Seeberg R., Lehrbuch der Dogmengeschichte. I. Die Anfänge des Dogmas im nachapostolischen und altkatholischen Zeitalter, Leipzig-Erlangen ³1922.
- Seeligmann I.L., Voraussetzungen der Midraschexegese, VT.S I (1953), 150-181.
- Seidensticker P., Lebendiges Opfer (Röm 12,1). Ein Beitrag zur Theologie des Apostels Paulus (NTA XX, 1-3), Münster i.W. 1954.
- Selwyn E.G., The First Epistle of St. Peter, London-New York ²1947 (repr. 1964).
- Semmelroth O., Ich glaube an die Kirche. Erwägungen über das gottmenschliche Geheimnis der Kirche, Düsseldorf 1959.
- Sgherri G., Chiesa e sinagoga nelle opere di Origene (SPMed 13), Milano 1982.
- Sieben H.J., Voces. Eine Bibliographie zu Wörtern und Begriffen aus der Patristik (1918-1978), Berlin-New York 1980.
- Siegfried C., Philo von Alexandria als Ausleger des Alten Testaments. Die griechischen und jüdischen Bildungsgrundlagen und die allegorische Schriftauslegung Philo's; das sprachliche Material und die Literatur an sich selbst und nach seinem geschichtlichen Einfluss betrachtet nebst Untersuchungen über Philo's Gräcität, mit einer Einleitung über die innere Entwicklung des Judentums und einem Register, Jena 1875 (repr. Amsterdam 1970).
- Simke H., Cant. 1,7f. in altchristlicher Auslegung, ThZ 18 (1962), 256-267.
- Simon P., Sponsa Cantici. Die Deutung der Braut des Hohenliedes in der vornizänischen griechischen Theologie und in der lateinischen Theologie des dritten und vierten Jahrhunderts. Beiträge zur Geschichte des Kirchenbildes, der Sakramentenlehre, der Mariologie, der Logos- und Brautmystik und des Jungfräulichkeitsideals I-II, Bonn 1951.
- Sleeman J.H. - Pollet G., Lexicon Plotinianum (AMP Ser. 1, II) Leiden-Leuven 1980.
- Soden H.v., ἀδελφός κτλ., ThWNT I, 144-146.
- Søe N.H., Christliche Ethik. Ein Lehrbuch, München ²1957.
- Soiron T., Die Kirche als der Leib Christi. Nach der Lehre des hl. Paulus exegetisch, systematisch und in der theologischen wie praktischen Bedeutung dargestellt, Düsseldorf 1951.
- Spanneut M., Le stoïcisme des pères de l'église de Clément de Rome à Clément d'Alexandrie (PatSor 1), Paris ²1957.
- Stanley D.M., "Become imitators of me": the pauline conception of apostolic tradition, Bib. XL(1959), 859-877.

Bibliografie.

- Staurides B.Th., *Θεολογικὴ ἐκπαίδευσις ἐν τῇ Ἀλεξανδρίνῃ σχολῇ*, Orth.29(1954),84-104;173-203;260-285;430-432; 30(1955), 61-68;175-189;336-362;428-436.
- Stein E., *Die allegorische Exegese des Philo aus Alexandria* (BZAW 5), Giessen 1929.
- Stempvoort P.A.v., *De brief van Paulus aan de Galaten* (PNT), Nijkerk ²1961.
- Stockmeier P., *ThRv* 72(1976),112-114.
- Strack H.L. - Billerbeck P., *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch I-VI*, München ³⁵1969.
- Strathmann D., *Origenes und die Johannesoffenbarung*, NKZ 34 (1923),228-236.
- Strathmann H. - Meyer R., *λαός*, *ThWNT* IV,29-57.
- Strathmann H., *μάρτυς κτλ.*, *ThWNT* IV,477-520.
- , *πόλις κτλ.*, *ThWNT* VI,516-535.
- Straub W., *Die Bildersprache des Apostels Paulus*, Tübingen 1937.
- Studer B., *Il sacerdozio dei fedeli in sant'Ambrogio di Milano* (rassegna bibliografica), *VetChr* 7(1970),325-340.
- Taylor V., *The Names of Jesus*, London 1953.
- , *The Gospel according to St.Mark*, London 1963.
- Teichtweier G., *Die Sündenlehre des Origenes* (SGKMT 7), Regensburg 1958.
- Thibaut A., *Édification*, *DSP* IV,1,279-293.
- Thraede K., *Frau*, *RAC* VIII,197-269.
- Tixeront J., *Histoire des dogmes dans l'antiquité chrétienne. I. La théologie antenicéenne*, Paris ⁹1924.
- Torjesen K.J., *Hermeneutical Procedure and Theological Method in Origen's Exegesis* (PTS 28), Berlin-New York 1985.
- Tricalet P.J., *Bibliothèque portative des Pères de l'Église qui renferme l'Histoire abrégée de leur vie; l'Analyse de leurs principaux écrits; les endroits les plus remarquables de leur Doctrine sur le Dogme, la Morale et la Discipline, avec leurs plus belles Sentences I*, Paris 1758.
- Trommius A., *Nederlandse Concordantie van de Bijbel*, Den Haag ¹⁰1963.
- Tromp S., *Ecclesia Sponsa Virgo Mater*, Gr.XVIII(1937),3-29.
- Tsermoulas J.M., *Die Bildersprache des Klemens von Alexandrien* (diss.Würzburg), Kairo 1934.
- Turner C.H., *The text of the newly discovered scholia of Origen on the Apocalypse*, *JThS* XIII(1912),386-397.
- , *Origen Scholia in Apocalypsin*, *JThS* XXV(1924),1-16.
- Verbeke G., *L'Évolution de la doctrine du Pneuma du Stoicisme à S.Augustin. Étude philosophique*, Paris-Louvain 1945.
- Verdenius W.J., *Christianiserende en historische Plato-interpretatie*, *NedThT* VIII(1954),129-143.
- Vermès G., *"Car le Liban, c'est le conseil de la communauté"*, *Note sur pésher d'Habacuc*, 12,3-4, *Mélanges bibliques rédigés en l'honneur de André Robert* (TICP 4), Paris z.j.,316-325.
- Vielhauer P., *Oikodome. Aufsätze zum Neuen Testament II* (hrsg. G.Klein) (TB -Neues Testament 65), München 1979.
- Vilela A., *La condition collégiale des prêtres au IIIe siècle* (ThH 14), Paris 1971.

- Viller M., *Martyre et perfection*, RAM VI(1925), 3-25.
 ---, *Le Martyre et l'ascèse*, RAM VI(1925), 105-142.
 Vischer W., *Das Christuszeugnis des Alten Testaments II*, 1, Zürich 1942.
 Visser A.J., *De openbaring van Johannes* (PNT), Nijkerk 1965.
 Vogt H.J., *Das Kirchenverständnis des Origenes* (BoBKG 4), Köln-Wien 1974.
 ---, *Falsche Ergänzungen oder Korrekturen im Mattäus-Kommentar des Origenes*, ThQ CLX(1980), 207-212.
 Völker W., *Das Vollkommenheitsideal des Origenes. Eine Untersuchung zur Geschichte der Frömmigkeit und zu den Anfängen christlicher Mystik* (BHTh 7), Tübingen 1931.
 ---, *Fortschritt und Vollendung bei Philo von Alexandria. Eine Studie zur Geschichte der Frömmigkeit* (TU 49,1), Leipzig 1938.
 Volkmann R., *Die Rhetorik der Griechen und Römer in systematischer Uebersicht dargestellt*, Leipzig ¹1885.
 Waszink J.H., *Pompa diaboli*, VigChr I(1947), 13-41.
 Welserheimb L., *Das Kirchenbild der griechischen Väterkommentare zum Hohen Lied*, ZKTh 70(1948), 393-449.
 Weltin E.G., *Origen's "Church"*, *Studies presented to David Moore Robinson on his seventieth birthday* (ed. G.E. Mylonas-D. Raymond), Saint Louis 1953, II, 1015-1022.
 Wenham J.W., *The Fig Tree in the Old Testament*, JThS NS 5 (1954), 206-207.
 Wenschkewitz H., *Die Spiritualisierung der Kultusbegriffe Tempel, Priester und Opfer im Neuen Testament*, Angelos 4 (1932), 70-230.
 Wikenhauser A., *Die Kirche als der mystische Leib Christi nach dem Apostel Paulus*, Münster i.W. ¹1940.
 ---, *Die Christusmystik des Apostels Paulus*, Freiburg ²1956.
 Wilckens U., *σῦλος*, ThWNT VII, 732-736.
 Winden J.C.M.v., *In the Beginning. Some Observations on the Patristic Interpretation of Genesis 1:1*, VigChr XVII(1963), 105-121.
 ---, *In den beginne. Vroeg-christelijke exegese van de term ἀρχή in Genesis 1:1*, Leiden 1967.
 Wohlenberg G., *Ein neu aufgefundener Kodex der Offenbarung Johannis nebst alten Erläuterungen*, ThLBl XXXIII(1912), 25-30; 49-57.
 ---, *Noch einiges zu dem Scholien-kommentar (des Origenes) zur Offenbarung Johannis*, ThLBl XXXIII(1912), 217-220.
 Wülfing v. Martitz P. e.a., *υἱός*, ThWNT VIII, 334-400.
 ---, *υἱοθεσία*, ThWNT VIII, 400-402.
 Wutz F., *Onomastica Sacra. Untersuchungen zum Liber interpretationis nominum hebraicorum des hl. Hieronymus I-II* (TU 41), Leipzig 1914-1915.
 Zahn Th., *Das Evangelium des Lucas* (KNT 3), Leipzig-Erlangen ³⁴1920.
 ---, *Der Brief des Paulus an die Römer* (KNT 6), Leipzig-Erlangen ³1925.

R E G I S T E R .

I. Bijbelplaatsen.

Genesis

1,10	I,267	18,1	II,163,224
1,26	I,4;15;123; II,128,214	18,1-2	I,210
1,27	I,4;30;45;103;121;381	18,9-10	I,87
1,28	I,95;134;274;468;480;504;II,156,106	18,11	I,89;282;II,68,34
2,7	I,141	19,17	I,174;293;454
2,8	II,220,119	19,26	I,293
2,9	I,390	20	I,143;282
2,16	I,273;II,47,113	20,17	I,142
2,17	II,47,113	21,6	II,68,34
2,23	I,43	21,8	I,148
2,24	I,95;115;136	21,19	I,283
3,1	I,422	22	I,283;II,256,854
3,8	I,382	22,17	I,198;383;467;468;474;II,218,80
3,19	I,380;382	24	I,283
3,24	I,268	24,61	I,283
4,2	I,386	24,62-65	I,283
4,16	I,209;275;276	25,21	I,296
4,22	I,276	25,23	I,285
5,24	I,382	25,26	I,284
5,29	I,278	26,8	II,70,48
6	I,280	26,18-22	I,283
6,4	I,263	26,23	I,220
6,8	I,479	27,27	I,386;389;481;II,223,180
6,8-9	I,277	27,36	I,284
6,14	I,279;393	28,1	I,265
6,16	II,160,172	28,11	II,136,372
7,1	I,277	28,17-19	I,224;II,136,372
8,8	I,383	29,26	I,141
8,21	I,151	30,37-43	I,286
9,18-29	I,281	31,13	II,136,372
9,20	I,386;II,222,177	31,46	I,205
9,21	II,160,183	32,28-29	II,164,227
9,25-27	I,282	32,30	I,284
9,26	I,277	35,10	I,284
9,26-27	I,265	38,11-26	I,124
9,27	I,281	39	I,404
11,9	I,322	40,2	I,128
12,10	I,220	40,7	I,128
14,3	I,455	41,45	I,365
14,10	I,455	41,51-52	I,315
15	II,256,854	45,27-28	I,284
15,5	I,467;470;474;II,256,853	46,3	I,301
15,5-6	I,343	46,3-4	I,268
15,13	I,219	48,15	I,265
		48,20	I,265
		49,8	I,341

Register.

49,8-10 I,432
49,9 I,423;II,236,515
49,28 I,265

Exodus

1,6-7 I,345
1,12 I,300
1,14 II,245,700
3,3 II,245,689
3,3-5 I,452
3,5 I,293;312
3,7-8 II,97,7
3,9 I,306
3,14 I,14;II,31,121
4,13 II,22,18
7,14-25 I,311
7,16 I,295
7,19 I,311
8,1 I,295
8,20-23 I,295
9,1 I,295
9,13 I,295
9,17 I,295
10,3 I,295
10,21-23 I,343
10,21-29 I,306
10,27 I,203
12 I,310
12,2 I,312
12,7 I,183
12,11 I,312
12,46 I,213;II,194,868
13,17-14,31 I,312
14,8-9 I,304
15 I,104
15,1 II,68,25
15,4 I,429
15,14-15 I,322
15,16 I,202;203
15,17 I,385;387;454;II,
137,397;220,122
15,23-27 I,313
17,6 I,196;197;311
17,11 I,369
18,19-23 I,362
20,2 I,306;II,177,555
21,22 I,24;64
22,31 I,155
23,4-5 I,428
23,12 I,426
23,17 I,89
25,22 I,393
25,40 I,222
26 I,75;228

26,1 II,137,405
26,7-13 II,181,636
26,15 I,75
26,19 I,75;209
26,24 II,59,15
26,32 II,59,15
26,37 II,59,15
27,9 II,137,405
30,22-33 I,419
33,11 I,175
33,22-23 I,197;252
35,6 I,229
39,32 I,284
40,2 I,284
40,6 I,284
40,29 I,284

Leviticus

1,3 I,80;227;231
1,4-5 I,80;227
1,5 I,80;231
1,6 I,244
4,4 I,231
4,7 I,231
4,17-18 I,245
4,18 I,231
4,27 I,368
5,2-3 I,424
5,7 I,446
5,11 I,446
6,4 II,27,66
6,13 I,245
6,16 I,213
6,18 I,88
6,25 I,231
6,26 I,232;II,137,405;
138,426
7,6-8 I,231
7,22-27 I,159
8 I,240
8,1-13 I,261
8,6-7 I,240
8,21 I,60
10,4 I,170
11,3-4 I,425
11,4 I,436
11,13 I,423;444
11,16-17 I,444
11,19 I,444
12,8 I,446
13 I,76
13,29 II,59,17
14,4 I,338;409
14,22 I,446

14,33-57 I,207
 14,35 I,319
 15,14 I,446
 15,29 I,446
 16 I,242
 16,3-4 I,78
 16,9 I,271
 16,9-10 I,243
 16,17 I,243
 16,21 I,271
 20,20 I,170
 21,11-12 I,145
 21,13 I,154
 21,13-15 I,115
 21,14 I,98
 23,12 I,167;II,105,119
 24,10 I,215;308;II,197,
 970
 24,14 I,215
 25,10 I,278
 25,23 I,219
 25,29 I,250
 25,29-34 I,184
 25,31 I,250
 26 I,176
 26,5 I,176
 26,12 I,20

Numeri

1,2-3 I,346
 2 I,174;250;318
 3 I,250
 3,12 I,251;303
 4,5-15 I,230
 7,9 I,229
 7,89 I,393
 10,2 I,334
 11,25 I,471
 12 I,316
 12,8 I,318
 12,10 I,318
 12,14 I,318
 13,2-3 I,330
 13,8 I,330
 14,12 I,297
 16,48 I,242;483
 18,13-20 I,388
 18,21-32 I,388
 21,8-9 I,436
 21,18 I,372
 21,21-30 I,319
 21,23 I,319
 21,24 I,320
 21,25 I,320;346

21,27 I,146
 21,27-28 I,145
 22-24 I,320
 22,28-32 I,426
 23,7 I,285
 23,9 I,347
 23,10 I,321;484
 23,21 I,344
 23,24 I,6;348;432;433
 24 I,273
 24,5 I,284
 24,6 I,223;272;409;412
 24,7 I,186;II,119,53
 24,8 I,43;276
 24,9 I,276;432;488;II,
 237,516
 24,17 I,276
 24,21-22 I,198;321
 26,51 I,332
 27 I,172
 27,8-11 I,173
 28,11 I,466
 31,5 I,332
 31,8 I,264
 31,27 I,332
 31,48-50 I,333
 31,49 II,191,805
 32,1 I,326
 32,4 I,326
 32,6-22 I,326
 33,6 II,247,729
 33,20-21 II,251,773

Deuteronomium

1,31 I,155
 4,16-17 I,421
 4,24 I,457
 5,14 I,426
 6,4 I,45;495;II,47,91
 6,7 I,213;243
 6,12 I,183
 6,21-23 II,177,555
 7,6 I,295
 8,15-16 II,125,160
 14,2 I,295
 14,5 I,431
 17,16 I,428
 19,20 I,64
 22,8 II,119,53
 23,1 I,128
 23,3 I,294
 23,7-8 I,90
 23,8 I,231
 24 I,122

Register.

24,1 I,122
 24,3-4 I,123;135;484
 25,5 I,126
 25,5-10 I,169
 25,7 I,169;362
 25,7-10 I,126
 25,9 I,126
 25,17-18 I,335
 25,17-19 I,322
 26,8 II,177,555
 28,3 I,389
 28,13 I,297;II,52,241
 31,6 I,89
 32,6 I,155
 32,7 I,193
 32,8 I,154;270;441
 32,8-9 I,299;481
 32,9 I,154;348;441
 32,13 II,241,606
 32,14 II,224,216
 32,18 I,156
 32,20 I,156
 32,21 I,301;302
 32,22 I,382
 32,24 I,293
 33,1 I,423

Jozua

1,2 I,245
 1,3-4 I,410
 1,4 I,314
 2 I,336
 2,9 I,337
 2,16 I,338
 2,18 I,337
 2,19 I,489
 3 I,323
 3,6 I,323
 3,7 I,323
 3,9-10 I,324
 3,15-16 I,326
 4,10 I,324
 5,2-7 I,325
 5,2-9 I,314
 5,9 II,186,721
 5,14 II,210,1298
 6,18 I,339
 6,20 I,338;II,193,859
 6,25 I,338;407
 8,30-32 I,244
 9 I,400;501
 9,1 I,322
 10,12-14 I,462;473;484
 11,2 I,469

11,23 I,323;328;II,185,695
 13,14 I,239
 14,15 II,185,695
 15 I,361
 15,7 I,361
 15,10 I,361
 15,15 I,482
 15,15-16 I,364
 15,15-17 I,168
 15,15-19 I,287
 15,63 II,200,1024
 18,27 I,289
 21,42 I,313
 24,6-7 II,177,555

Richteren

2,5 I,267
 2,7 I,464
 3 I,287
 3,8 I,309
 3,10 I,287
 3,12 II,167,292
 3,14 II,167,292
 3,15 I,288;II,167,292
 3,17 II,167,292
 3,31 II,135,347;167,280
 4,1 I,289
 4,5 I,224
 4,6 I,290
 4,8 I,290
 4,8-9 I,285
 4,21 I,290
 4,21-22 I,285
 4,22 I,290
 5 I,291
 5,3 I,371
 5,11 I,329
 6,1 I,348
 6,3 I,304;II,24,41
 6,3-4 I,348
 6,33 I,455
 6,36-40 I,291
 6,37 I,292
 7 I,332
 7,2-3 I,332
 7,4-6 I,332
 7,5 I,429
 7,16 II,189,772
 7,19-20 I,334
 7,20 II,189,772
 9,8-15 I,390
 9,10-11 II,225,233
 13,2 II,47,91
 15,4-5 I,434

- Ruth**
 1,16-17 I,294
- 1 Samuël**
 1 I,16
 1,1 I,45;52;II,180,622
 1,3 I,293
 1,20 II,169,321
 1,24 I,294
 2,4 I,330
 2,5 II,89,369
 2,12 I,293
 4,18 I,293
 8,8 II,177,555
 20,31 I,142
 23-28 II,142,516
 25,8 II,104,108
 30,5 I,322;373
- 2 Samuël**
 7,6 II,177,555
 7,10 I,385
 12,5 I,142
 22,44 II,62,42
- 1 Koningen**
 3,16-28 I,337
 6 I,259
 6,1(LXX) I,188
 6,7 I,189
 6,8 I,237
 8,16 II,177,155
 8,27 I,32
 10,1-10 I,317
 10,2 I,350
 10,3 I,175
 10,7 I,355
 10,26 I,427
 11,1-3 I,91
 12,28 II,177,555
 13,11 II,47,91
 15,26 I,156
 18,38 I,393
 19,4 II,47,91
 21 I,394
- 2 Koningen**
 1,10 I,423
 2,6-11 I,324
 2,9-15 I,325
 4,1 II,47,91
 4,13 I,303
 5,9-10 I,324
 5,14 I,325
- 16,7 II,104,108
 21,1-18 I,309
 22,20 I,265
- 1 Kronieken**
 6,17 I,284
 17,9 I,385
 29,15 I,219;II,134,337
 27,32 I,170;II,114,287
- 2 Kronieken**
 26,16-23 I,309
- Nehemia**
 1,11 I,128
 4,3 I,434
- Job**
 6,3 I,383;501
 8,12 I,469
 18,5 I,469
 19,9 II,61,36
 26,11 I,208
 30,29 II,112,245
 39,4-7 I,431
 41,10 II,258,894
 41,10(LXX) I,469
- Psalmen**
 1,2 I,3;108;243;332;
 411;445
 1,3 I,391;II,221,155;
 226,254
 2,1-2 I,298
 2,2 I,300;327;506;II,
 218,54
 3,5 II,246,713
 4,7(LXX) I,460
 5,7 I,91
 5,8 I,237
 5,19 I,246
 7,17 II,192,833
 8 I,399
 8,1 I,400
 8,2 I,232
 9,9 I,381
 9,14-15 I,199
 9,15 II,110,207;110,210
 10,9 I,423
 12,7 I,75;209;492
 15,1 I,222
 16,5 I,398
 17,8 I,50
 18,5 I,345

Register.

18,11(LXX)	I,179	43,3	I,456;II,135,358
18,30	II,204,1150	43,20(LXX)	I,267
18,44	I,79;II,62,42	44(LXX)	I,366
19,2	I,382	44,3	I,385;II,220,122
19,5	I,232;301;337;384; 473;II,219,86;253, 798	44,7	I,383
19,11	I,443	44,8(LXX)	I,15
20,7	II,246,713	45	I,162;491;II,81,220
21,4	I,78	45,2	I,416
22	II,43,32	45,3	I,111
22,15	I,33;35;48;II,43,32	45,3-10	I,110
22,17	I,215	45,8	I,14;II,30,114;30, 115
22,21	I,446	45,8-9	I,415;492;II,81,220
22,23	I,166;167;308;II, 113,256	45,9	I,198
23,4	I,438	45,10	I,112;162
23,5	I,438	45,11	I,102;111;112;135; 162;183;II,81,221; 81,225;82,230
23,6	I,185	45,11-14	I,79
26,5	I,191;192	45,11-18	I,110
27,1	I,456	45,12	I,111
27,3	I,331	45,14	I,111;112;II,82,231
27,4	I,186	45,15	I,112
27,13	I,250	45,16	I,112
28,1(LXX)	I,439	45,17	I,112
29,9	I,431	46	I,361;370;II,204, 1143
30,8	I,454	46,2	I,382
32,1	I,61	46,5	I,272;360;404;413
32,6	I,380	46,9-10	I,336
32,9	I,290;424;426;428	47,3(LXX)	I,358
35,10	I,40	47,9	II,211,1304
36,4(LXX)	II,155,96	48,3	I,358;362;364
36,7	I,422;424	48,5(LXX)	I,57
36,10	I,456;458	48,7	I,147;148;362
36,35-37(LXX)	I,409;II, 227,286	49,2	I,220
37	I,38	49,6	I,57
37,3	I,387	49,13	I,326;422
37,4	I,273	49,21	I,422
37,15	II,188,762	50,1	II,31,125
37,27	I,386	50,21	I,146
38,3	II,188,758	51,9	II,251,773
38,6	I,417;430	51,19	I,245
38,11	I,462	52	I,408
39,7	II,205,1189	52,10	I,406;408
39,13	I,219;221;289;II, 135,347	55,7	I,103;446
39,19	I,221	55,8	I,316
40,3	I,198	55,16	I,223
41,5-6	I,59	58,5	I,422
41,7	I,212	59,7	I,429
42	I,431;450;II,192, 842	59,12	II,172,444
42,2	I,432	61,5	I,222
		61,6	I,159
		63	I,434

63,4	I,18;490	84,3	I,232
63,10	I,384	84,4	I,232;446
63,10-11	I,434	84,10	I,232
64,4	II,188,761	85,2	I,383
64,5	I,236	86,7 (LXX)	I,222
65,2	I,213;358	87	I,328
65,5	I,186;236;250;II, 147,619	87,1	I,452;453;454;II, 245,689
66,13	I,246	88,16 (LXX)	I,338
67,7	I,382	89,9	II,38,261
68,6	I,127	89,16	I,456
68,7	I,365	90,1	I,343
68,14	I,78;103;346;445	90,11	II,38,263
68,15	II,251,773	91,11-12	I,229
68,27	II,132,293	91,15	I,40
68,32	I,317	91,16	I,459
69,24	I,343	92,13	I,224;409
71,7 (LXX)	I,467	92,14	I,250
72,6	I,292	93,1	I,381
72,17	I,460	99,1 (LXX)	I,338
73,8	I,109	99,2	I,357
73,9	I,109	100,3	II,239,566
73,20	II,205,1189	100,4	I,237;365
73,22	I,xxv;422	101,8	I,363;459;460;II, 204,1156
74,2	I,95;99;136;137; 155;195;443;II,74, 105	102,28	I,45
74,3-4	I,248	103,3	II,45,61
74,13	I,431	103,26	I,380
75,4	I,208;219	104,12	I,457
75,11	II,222,178	104,15	I,106;394;II,78, 168
76,2	I,354;462	104,18	I,432;452
77,18-19	I,476	104,24	I,377;II,107,164
78,1	I,297	105,15	I,13;15;18
78,20	I,197	105,23	I,220;281
78,48-51	I,309	106,3	I,143
78,51	II,175,530	107,33-38	I,315;361
78,52	I,48;441	107,37-38	I,399
78,70-72	II,239,566	109,9-10	I,344
80	I,399	109,29-31	I,79
80,9	I,385;393;399	110,1	I,372
80,9-11	I,409;410	112,4	I,456
80,11	I,399;409	113	I,297
80,16	I,385	113,9	I,143
81	I,232;399	115,8	I,203
81,2	I,232	116,17	I,8
81,12	I,232	116,19	II,139,432
81,13	I,232	118,12	I,443
82,6	I,15;16;17;151;153; 243;404;488;II,31, 125;31,135;32,141	118,22	I,201;207
82,7	I,16;17;153	118,22-23	I,202
84	I,232;399	118,24	I,382
84,2	I,232	119	I,163
		119,7 (LXX)	I,188
		119,9	I,164

Register.

119,19 I,219;221;289
119,40 I,28
119,54 I,219;221
119,90 I,201
119,98 II,172,449
119,100 II,172,449
119,103 I,443
119,105 I,51;459;470
120-134 II,77,157
120,6 I,221
121,1 I,452;II,245,689
124,1 I,345
124,7 I,108;343
125,1 I,355;358
125,2 II,245,689
127,1 I,191;II,122,110
128,3 I,406;408;497;II,
222,172
131 I,140
132,14 I,187
133,2 I,56
133,3 I,453
135,7 I,476
136,2 II,31,125
137,8-9 I,322
137,9 I,197
139,24 I,471
140,4 I,435
141,2 I,244;410;417
141,7 I,40
142,6 I,201
144,1 I,54
149,7 I,298

Spreuken

1,1 I,356;372
2,5 I,422
3,3 II,88,349
3,16 I,81
3,18 I,270;313;391;398
4,12 I,12
5,2-3 II,88,358
5,19 I,431
9,1 II,118,21
9,1-2 I,106;399
9,1-4 I,411
9,3-5 I,106
9,12a-b(LXX) II,225,227
10,20 II,77,153
11,29 I,184
12,4 II,61,36;62,37
13,9 I,469
14,28 I,373
15,13 I,50

17,6 II,61,36
17,25 I,141;146;148
18,9 II,112,245
19,14 II,87,341
20,20 I,147
22,28 I,478
23,4-5 I,444
25,11 I,411
28,1 I,432
30,18-19 I,197;436;499
30,19 I,198;200;477
30,20 I,122

Prediker

1,14 I,152
4,12 I,228;495
7,14 I,33;36
10,8 II,192,833
10,19 I,119

Hooglied

1,2 I,101;118
1,3 I,19;118;416
1,3-4 I,120
1,4 I,19;94;105;118;
120;II,80,200
1,5 I,317;349;II,79,
177
1,6 I,94;110;145;170;
393;395;II,68,25
1,6(LXX) I,102;163
1,7 I,117;441;II,80,100
1,8 I,94;107;117;438;
440;441;II,68,25
1,9 I,428;II,68,25;235,
482
1,10 I,3;53;II,68,25
1,11 I,100
1,12 I,13;100;107;417;
481
1,13 I,107;170
1,15 I,9;51;75;104;445;
II,24,38
1,16 I,51;95;105
1,17 I,89;210
2,1-2 I,10;413
2,2 I,163;414
2,3 I,108;390;411;469
2,4 I,46;106;119;399
2,5 I,411;II,107,159
2,6 I,81
2,7 I,140;388
2,8 I,100;101;452;453;
454

2,9	I,106;224;481;II, 236,507;240,582; 246,707	9,6	II,236,507
2,9 (LXX)	I,107;454	10,10-14	I,350
2,10-13	I,210	11	II,159,168
2,11-13	II,226,254	11,1	I,390;424
2,11	I,82;360;475	11,6	I,423;438
2,12	I,103;106	11,6-8	I,279
2,12 (LXX)	I,103	11,10	I,295
2,13	I,103;108;118;395; 396;397;404;II,78, 173	14,12	I,470
2,13-14	I,117;II,118,16	14,21	I,87
2,14	I,98;108;196;252	24,5	I,141
2,14 (LXX)	I,106	26,18	I,60;143
2,15	I,109;433;II,223, 184	27,2-5	I,393
4,8	II,78,163	27,12	II,228,323
5,14	I,59	28,4	II,225,233
5,15	I,409	28,16	I,198
6,5	I,105	29,13	I,482
6,8	I,50;91;131;446	30,6	I,426
6,8-9	I,91;116	30,14	I,217;218
6,9	I,100;104;446;II, 243,634	32,20	I,426
6,11	I,412	35,3	I,332
7,5	I,77	35,6	I,432;II,50,185
7,8	I,411	35,10	I,344
8,5	I,411	38,2	I,405
8,8	I,164	38,14	I,445
		38,21	I,405
		39,7	I,128
		40,6	I,394
		40,15	I,285
		40,31	I,120;444
		41,8-10	I,295
		42,1-4 (LXX)	II,165,235
		43,10 (LXX)	I,8
		45,3	I,118
		45,13	I,361
		49,2	I,329
		49,6	I,457
		50,1	II,71,68;72,80
		51,3	I,267
		52,6	I,475
		52,7	I,54
		53,2	I,105
		53,3	I,105
		53,4	I,66
		53,5	I,433
		53,7	I,7;167;436;437; II,105,119
		53,12	I,7
		54,1	I,126;136;143;147; 296;314;315;II,98, 18
		54,1 (LXX)	II,89,369
		54,4	II,98,18
		54,4-6	II,71,68
		56,3	I,390
Jesaja			
1,2	I,156;II,97,5		
1,3	I,426;450		
1,8	II,110,207		
1,16	I,240		
1,18	II,251,773		
1,21	I,118;122		
2,2-3	I,454		
2,3	I,185		
2,13	I,409		
3,3	II,121,100		
3,14	I,393		
5	I,394;II,78,168		
5,1	I,170;395;II,222, 177;222,178		
5,1-7	I,393;401		
5,2	I,232;394;400		
5,4-5	I,394		
5,6	I,360;394;395;474		
5,7	I,100		
5,26	I,334		
6,1 (LXX)	I,235		
8,14	I,197;259		

Register.

56,3-5 I,128
 57,15 I,159
 57,20(LXX) II,260,951
 58,6 I,341
 60,19 I,461;II,249,756
 60,21 I,385;II,220,119
 61,3 I,385
 61,10 I,139
 62,3 I,79
 62,4-5 II,71,68
 62,5 II,72,80
 63,11 II,239,566
 66,1 I,368;373;383
 66,1-2 I,240
 66,8 I,143;297;302

Jeremia

1,5 I,111
 1,9-10 I,320
 1,10 I,183;196
 1,13-14 I,220
 1,18 II,129,244
 2,2 II,71,68
 2,13 I,272;II,163,212
 2,21 I,390;393;395;396;
 401
 2,31 I,315
 3,1 II,72,80
 3,2 II,71,68
 3,3 I,87
 3,9 I,203
 3,19 II,110,207
 3,22 I,152
 4,3 I,387;II,219,99
 4,4 I,341;350
 4,5 I,385
 4,5-7 I,358
 5,8 I,422;424
 5,8(LXX) I,428
 6,16 I,124
 7,23 I,295
 10,12 I,380
 10,12-14 II,217,44
 10,13 I,476
 11,4 I,306
 11,16-17 I,406
 11,19 I,390;436
 12,10 I,385;393
 13,1-3 II,9,67
 13,1-11 I,419
 13,17(LXX) I,441
 15,5 I,354
 15,8 I,125
 15,18 II,28,95

15,19 I,66
 16,16 II,243,649
 17,1 I,341
 17,8 I,390
 17,13 I,367
 17,26 II,149,731
 18,6-10 I,189
 18,6-10(LXX) II,171,388
 20,4-5 I,349
 22,13 I,190
 22,14-17 I,191
 22,28 I,217;218
 23,24 I,380
 24 I,402;II,225,233
 24,1 I,402
 24,3 I,405
 24,7 I,295
 26,18 I,385
 27,17(LXX) I,43
 27,25(LXX) I,176;216;502;
 II,115,318;244,651
 29-51 II,134,337
 29,2(LXX) II,134,337
 29,4-6 II,129,231
 29,17 II,225,233
 30,12(LXX) II,134,337
 31,7 II,62,42
 31,28(LXX) II,134,337
 31,33 II,88,349
 33,9(LXX) II,134,337
 38,7-13 I,317;489
 38,29 I,395
 39,15-18 I,317
 42,7(LXX) II,134,337
 46,11 II,110,207
 46,19 II,110,207
 46,24 II,110,207
 48,18 II,110,207
 50,2(LXX) II,134,337
 50,16 II,229,325
 50,23 II,120,71
 50,25 II,244,651
 50,25-27 I,216;502
 50,28-29 I,358
 51,6 I,322
 51,8(LXX) II,134,337
 51,28(LXX) II,134,337

Klaagliederen

1,1 I,125
 4,20 I,108
 4,22 I,187

Ezechiël

1,4 II,223,186
 1,27 I,419
 6,2-3 I,453
 6,9 II,88,352
 11,19 I,202;293
 11,20 I,295
 13 I,89
 13,4 I,433
 13,4-5 (LXX) I,347
 13,5 (LXX) II,237,523
 13,17 I,89
 14,4 I,423
 14,12-23 I,352
 14,13 I,141
 14,14 I,158
 14,31 I,295
 15,2-6 I,393
 16 I,123;169;350;II,
 71,68;72,80;88,
 352;201,1052
 16,3 I,141;169
 16,4 I,350;479
 16,7 I,364
 16,15-16 I,xxiv
 16,18 I,13;II,29,109
 16,19-21 I,142;350
 16,20 I,123
 16,21 I,123
 16,31 I,192;223
 16,31 (LXX) I,124
 16,33 I,124
 16,42 II,72,80
 16,45 I,169
 16,46 I,169
 16,51-52 II,200,1039
 16,53 I,353
 17 I,410
 17,2 I,410
 17,4-6 I,395;396
 17,5-10 II,222,172
 17,12 I,352;410
 17,13 I,371
 17,22-23 I,409
 17,23 I,410
 17,24 I,390;392
 18,2 I,395
 19,10-14 I,393
 23 II,71,68
 23,3 II,72,80
 23,4 I,100;II,72,80
 28,11-19 I,111
 30,17 (LXX) I,361
 31 I,390;II,221,150

31,3 I,409
 31,10 I,409
 34,3-4 (LXX) I,440
 34,17-19 I,439
 34,23 II,239,566
 34,26 I,383
 34,31 I,423
 36,26 I,202
 36,35 I,267
 37 I,35;48;II,43,32
 37,1-4 I,34
 37,1-14 II,43,32
 37,2 I,40
 37,7 I,43;46;48;II,43,
 32
 37,7-8 I,193
 37,11 I,33;34
 37,24 II,239,566
 44,9 I,418

Daniël

2,34 I,454;II,246,716
 4,10-26 I,390
 7,9 II,251,773
 9,25 I,330

Hosea

1,2 I,122;142
 1,9 I,295,302
 2,4 (MT;LXX) II,71,68
 2,6 II,72,80
 2,6 (LXX) I,142
 2,9 (MT;LXX) I,121;II,71,68;
 72,80
 2,16-18 (MT;LXX) II,71,68
 2,18-19 II,72,80
 2,21-22 (MT;LXX) I,115;II,71,
 68;72,80
 2,22 I,295
 5,14 II,237,517
 5,14 (LXX) I,424
 8,4 I,289
 9,10 II,225,233
 10,1 I,393
 10,12 (LXX) I,458
 12,3 I,284
 12,5 (LXX) I,48
 13,8 I,424
 14,7 I,406

Joël

1,12 I,411
 2,28 I,380
 3,13 II,228,323

Register.

Amos
2,9 I,409
6,1 I,169
8,11 I,289;II,89,369

Micha
2,12(LXX) I,285
3,12 I,385
4,4 I,397;II,223,202
5,3-5 II,239,566
7,1 I,395;398
7,8 I,456

Nahum
3,12 II,225,233

Habakuk
3,8 II,68,25;235,484
3,13(LXX) II,29,105

Zefanja
3,10-11 I,317

Zacharia
2,5(2,9 LXX) II,204,1150
2,10-11 I,295
6,12 I,5;304;461;487
8,22 I,383
9,9 I,349;II,110,207;
110,210
9,10 I,427;II,180,622

Maleachi
1,3 I,285
1,6 I,156;II,104,108
2,14-15 II,46,77
3,6 I,45
3,17 II,104,108
3,20 I,361
3,20(LXX) I,460
4,1 I,504
4,2 I,15;232;459;460;
473;493

4 Maccabeeën
2,8 II,208,1225
2,23 II,208,1225

Wijsheid
1,7 I,380
3,16 I,87;121
7,10 II,70,50
7,20 I,478

7,26 II,248,744
10,3-4 I,276
10,4 I,277

Jezus Sirach
4,28 I,246
13,32 I,50
25,2 I,417
27,11(LXX) I,466

Mattheüs
1,5 I,294;336
2,1 I,225
2,18 I,286
3,5-6 II,177,566
3,7 I,421;422;435
3,9 I,202;361
3,10 I,108;390;398;411
3,12 I,216;292
3,16 I,77;445;446
4,16 I,108;461
4,18-19 II,243,648
4,18-22 I,448;II,243,649
4,19 I,470
4,23 I,22
5 I,456
5,1vv I,211
5,3 I,57;371
5,5 I,250;267;355
5,6 I,229
5,8 I,2;4;113;348;374;
431;II,163,224
5,11 I,220
5,13 I,465;479
5,14 I,93;364;379;433;
458;461;463;467;
499;II,245,689;
256,853
5,14-16 I,456
5,16 I,114;194;302;330;
365;457;463;464;
465;470
5,17 I,41;449
5,18 II,249,756
5,19 I,332
5,22 I,164;402
5,23-24 I,332
5,24 I,165
5,30 I,65
5,34 I,383
5,43-45 II,22,20;107,165
5,43-47 I,404
5,44-48 II,19,4
5,45 I,24;158;461;493

5,47	I,165	12,1-8	I,123
5,48	I,2;3	12,6	I,233
6,1-4	I,464	12,12	II,238,552
6,3	I,288	12,14-16	II,131,281
6,5	I,94	12,17-21	II,165,235
6,6	I,105;193	12,25	I,489
6,9	II,24,41	12,29	II,118,18
6,20	I,354	12,32	I,462
6,22	I,51	12,33	I,390;391;392
6,26	I,413	12,40	I,271;489
6,28-30	I,413	12,43-45	I,121;143
6,29	II,181,636	12,46-50	I,143
6,33	II,211,1329	12,49-50	I,489;II,113,256
7,3-5	I,165	12,50	I,173;II,98,23
7,6	I,78;124;176;213; 351;429;430	12,69	II,117,15
7,8	II,80,193	13	I,212
7,9-11	I,448	13,1	I,211
7,13	I,251;II,147,619	13,1-3	I,210
7,13-14	I,424	13,2	I,211
7,14	I,341	13,3-8	I,385;403
7,15	I,423;438;502	13,8	I,414
7,17-20	I,390	13,11	I,211
7,24	I,189	13,24-30	II,228,323
7,24-27	I,197;252	13,24-32	I,385
7,26	II,117,4	13,27-28	I,390
7,27	II,125,171	13,29-30	I,351;500
8	I,434	13,30	I,414;II,201,1066
8,1	I,452	13,31-32	II,222,170
8,12	I,460	13,32	I,390
8,19-20	I,434	13,33	I,92;II,71,67
8,20	I,40;225	13,36	I,210;476
8,23-27	I,476;489;506;II, 86,314	13,38	I,385;387
9,15	II,72,81	13,39	I,414;II,228,323
9,18-26	I,285;290	13,41-42	I,465
9,37	I,292;414	13,43	I,465;466;II,254, 826
10,6	I,349	13,44	I,385;389
10,10	I,312	13,44-50	I,211
10,16	I,436;438;445;446	13,47-48	I,216
10,22	II,70,48	13,47-50	I,448;451;500
10,23	I,332;II,205,1187	13,53	I,211
10,27	II,119,53	14,13	I,314
10,29-31	I,53	14,13-21	I,451
10,32	I,109	14,15	I,315
10,34	I,336	14,22-33	I,476;477
10,40	I,22	14,31	II,126,184
11,10	I,337	15,13	I,385;387;389;390; 392;396;II,220,119
11,12	I,433	15,21-28	I,154;429
11,21-22	I,212	15,24	I,208;269;439;484
11,28-29	I,278	15,29-31	I,55;455
11,28-30	II,157,146	15,29-39	I,451
11,29	I,3;7;53;104;437	16,13	I,10
11,30	I,53;428	16,16	I,200;255;256;503

Register.

16,16-17	I,369	21,3	I,427
16,18	I,108;185;198;199; 200;257;II,70,48; 125,171	21,5	II,110,210
16,19	I,199;200;503	21,6-11	I,349
16,23	I,11	21,12-13	I,304
16,24	I,6;8;433	21,13	I,184
17	I,318	21,14	I,239;500
17,1-3	I,318	21,17	I,225
17,1-9	I,451	21,17-18	I,483
17,1-13	I,199	21,18	I,224
17,5	I,494;II,258,917	21,18-22	I,402;403;483
17,20	I,454;II,247,721	21,19	I,402;404;503
17,24-27	I,184;448	21,21	I,454
18,4-5	I,25	21,23-27	I,238
18,6	I,59;110;394	21,28-32	I,155;390;483;II, 106,145
18,8-9	I,72	21,31	I,346;484
18,10	I,96;II,111,221; 198,979;210,1298	21,33	II,139,437
18,12-14	I,278	21,33-41	I,390
18,15	I,165	21,33-43	I,401;483
18,15-17	I,165	21,33-46	I,385
18,15-20	II,127,190	21,38	I,342
18,18	I,200	21,41	I,394
18,19	I,206;338	21,42	I,201;202
18,19-20	I,338	21,43	I,168;287;297;316; 327;367;401;410
18,20	I,18;20;120;II, 33,159;33,164	21,45-46	I,305;II,173,466
18,21	I,165	22,1	II,233,445
18,21-22	I,165	22,1-14	I,92;112;491;508
18,23	I,371;515	22,7	I,364
18,23-35	II,115,322	22,11-13	I,113
18,35	I,165	22,12	I,115
19,5	I,138	22,13	I,115;460
19,6	I,121	22,14	I,250;251;342;367; 439
19,7	I,122	22,21	I,381
19,12	I,128;317	22,24	I,126
19,20	II,52,241	22,29-34	I,8
19,21	I,373;II,69,39	22,30	I,243;278;II,101,54
19,28	I,159;362	22,36	II,106,152
19,29	I,116;148;167;381	23,2	I,373
19,30	I,407	23,8-10	I,166;II,106,150
20,1	I,183;401	23,13	I,374
20,1-3	I,211	23,15	I,142
20,1-16	I,393;401	23,27	II,251,773
20,7	I,401	23,28	I,235
20,12	I,155	23,37-39	I,351
20,30-34	I,283	24	I,343
20,31	I,156	24,1	I,235;236
21,1	I,236	24,2	I,236
21,1-5	I,349	24,7	I,465
21,1-7	I,224	24,12	I,204;463;479
21,1-11	I,248;355;450	24,12-13	I,341
21,2	I,321	24,13	II,70,48
		24,14	I,378

26,14-16 I,344
26,17-19 I,10
26,23 I,166
26,26-30 I,408
26,29 I,106;397
26,38 I,59;507
26,39 I,407;483
26,52 II,192,833
26,55 I,236
26,64 I,475
26,69 I,180;214
26,71 I,180
26,73 I,180
27,1 I,80;227
27,7 II,136;371
27,8 I,224
27,11-14 II,230,361
27,15-22 I,122
27,16-18 II,27,82
27,20-21 I,345
27,25 I,242;338;483
27,28 I,338
27,29 I,79
27,38 II,26,55
27,45 I,343;484
27,51 I,197;482
27,51-53 I,365
27,52-53 I,355
27,60 I,223
28,18 I,159
28,19 I,283;332
28,20 I,18;105;108;187;
201;380;403;486;
II,33,159;127,197

Marcus
1,1-2 I,159
1,2 I,337
2,16 II,22,18
2,19-20 I,92
3,17 I,200;476
3,35 II,113,260
4,11 II,131,280
4,29 II,228,323
4,30 I,211
5,9 I,333
6,9 I,312
6,34 I,117
7,7 I,482
8,33 I,12
8,34 I,246
9,5-6 I,223
9,35 I,425;476
9,50 I,479

Register.

11,4 I,427
 11,13 I,404
 11,13-14 I,405
 11,18 I,305;II,173,466
 12,29 I,495
 12,30-31 I,19
 12,41-44 I,189
 14,3-9 I,225
 14,3-11 I,56
 14,8 I,57
 14,9 I,378
 14,14 I,362

Lucas

1,39 I,452
 1,46 I,367
 1,54 I,346
 1,77 II,172,442
 2,13 I,287;331
 2,13-16 I,426
 2,14 I,336;439
 2,27 I,247;492
 2,30 I,239
 2,31-32 II,62,42
 2,32 I,346;457
 2,34 I,79;338;346:II,
 62,42
 2,37 I,57;243;418
 2,46 I,248;253;485
 2,49-51 I,149;452
 2,51 I,452
 2,52 I,21;118;453
 3,2 I,314;316
 3,3 I,458
 3,5 I,453
 3,8 I,204;361
 3,17 I,414
 4,21 I,374
 4,24-26 II,89,369
 6,16 I,344
 6,20 I,476
 6,28-29 II,69,39
 7,36-38 I,225;337
 7,37vv II,210,1293
 8,10 I,211
 8,12 I,455
 8,16 II,136,388
 8,26-39 I,54
 8,32-33 I,430
 8,35 I,54
 8,40-56 I,285
 8,41-56 I,194
 9,31 II,78,579
 9,35 II,223,186

9,62 I,335
 10 I,313
 10,6 I,350
 10,18 I,470
 10,19 I,270;432
 10,20 I,160;309;367
 10,25-37 I,269;508
 10,38-42 I,55;343
 10,42 I,55
 11,21-22 I,183
 11,24 I,315
 11,24-26 I,308
 11,26 I,315
 11,52 I,374
 12,3 I,105
 12,24 I,105
 12,34 I,354
 12,35 I,330
 12,42 I,174;176;177
 12,42-48 I,178
 12,47-48 I,174;176;216
 12,48 I,117
 12,49 I,77;382;472
 13,6-9 I,385;389;402;404;
 405
 13,7 I,403
 13,20 I,92
 13,21 I,92
 13,27 I,288
 13,31-32 I,434
 13,32 I,422;II,237,521
 13,33 I,80;227
 14,16-24 I,92
 14,19 II,159,163
 14,33 I,246
 14,34 I,479
 15,3-5 I,43
 15,3-7 I,278
 15,4-7 I,44
 15,16 I,214
 16,8 II,253,814
 16,10 I,363
 16,16 I,360;404
 16,29 I,344
 17,10 I,174;178
 17,21 I,372;374
 17,37 I,41
 18,8 I,204;341;II,260,
 956
 18,13 I,266
 18,14 I,453
 18,17 I,164
 19,10 I,43;44
 19,11-27 I,20

19,12-27	I,108		489;II,41,7
19,17	I,363	2,19-21	I,234
19,17-19	I,362	2,19-22	I,38
19,30	I,426	2,21	I,32;236;488;II,9,65
19,40	I,204		
19,41	I,351;355	3,5	I,312
19,46	I,351	3,14	I,324;436;488
19,48	II,173,466	3,20	I,444
20,36	I,355	3,20-21	I,458
21,1-4	I,189	3,29	II,85,291
21,9	I,330	3,31	I,384;434
21,31	I,406	3,31-32	I,382
21,36	I,461	4	I,361
23,18	I,122	4,6	II,162,203
23,21	I,122;302	4,10-11	II,60,23
23,42-43	II,154,69	4,12	II,162,203
23,43	I,36;269;270;271;391	4,14	I,13;316;360;361;380;404;437;II,60,23;162,203;204,1139
23,46	II,154,75		
23,53	I,223	4,20-24	I,357
24,32	I,22;472;II,227,290	4,21	II,199,1013
		4,23	I,355
		4,34	I,383
		4,46	I,307
		4,46-53	I,285
		5,22	I,159
		5,24	I,309
		5,35	I,458;469;471;474
		6,21	I,478
		6,33	I,225;326
		6,35	I,13;411
		6,37	I,209
		6,38	I,383
		6,46	I,431
		6,48	I,411
		6,51-55	I,348
		6,52	I,433
		6,53-54	I,433
		6,63	I,348;433
		7,30	I,7
		7,38	I,272;413;492;II,204,1139
		7,38-39	I,361
		8,12	I,379;380;433;456;457
		8,20	I,189
		8,23	I,366
		8,28	I,324;488
		8,39	II,24,39
		8,42	I,154
		8,44	I,10;127
		8,56	I,458
		9,5	I,433;456;457
		10,2-5	I,437
<i>Johannes</i>			
1,1	I,16;22;48;81;119;459;475		
1,3	II,37,252		
1,4	I,457;458		
1,4-9	I,456		
1,5	I,457;459;463		
1,9	I,55;93;187;201;232;343;455;457;458;459;460;461;463;465;471		
1,9-10	I,378		
1,10	II,34,176		
1,12	I,153;156;160;166		
1,13	I,153;166;346		
1,14	I,119;326;II,100,46		
1,17	II,82,231		
1,18	I,106;285;347;431		
1,26	I,18;20;303;II,20,7;33,159;33,171		
1,27	I,18		
1,29	I,379;380		
1,36	II,33,174		
2,1-11	I,307		
2,13-17	I,237		
2,13-25	I,259		
2,14-16	I,446;II,242,615		
2,16	I,237		
2,18-22	I,32		
2,19	I,36;207;236;486;		

Register.

10,7	I,185;427;II,206, 1195	16,11	I,319
10,9	I,185	16,33	I,336
10,11	I,437;439	17,4	I,383
10,11-13	I,440;501	17,5	I,378
10,16	I,160;301;442;496	17,11	I,47
10,27	I,423;441	17,14	I,221
10,30	I,47	17,21	I,47
11,42	I,159	17,14	I,221
11,52	I,40;46	17,21	I,47
11,54	I,7;315;361	17,24	I,4;106;159
12,1-3	I,225	18,13vv	I,80;227
12,1-8	I,56	18,37	I,12;II,26,62
12,3	I,56;57;226;417; II,80,198	19,2	I,79
12,24	I,345;392;487	19,26	I,23
12,31	I,319;338	19,34	I,338
12,32	I,324;488	19,41	I,223
12,34	I,324;488	20	II,126,190
12,36	II,253,814	20,17	I,36;166;167;489; II,113,256
12,46	I,81	20,22-33	I,427
13,5	I,292	21	II,126,190
13,13	I,151	21,15-17	I,199
13,13-14	I,292	21,17	I,256
13,16	I,151	<i>Handelingen</i>	
13,27	I,322	1,13-14	I,338
13,33	I,151;157	1,14	I,244
14,1-2	II,135,358	2,3	I,472;507
14,2	I,250;443;II,147, 619	2,14-40	I,199
14,6	I,22;27;119;124; 201;330;475	2,38	I,17
14,9	I,346	2,41	I,302
14,10	I,247	3,10	II,109,185
14,12	I,333	3,15	I,330
14,17	I,439	3,21	I,67;161
14,22-23	I,20	4,4	I,302
14,23	I,21;61;381;443; II,33,159	4,32	I,xxvi;45;206;330; 332;466;496;502
14,27	I,333;350;408	5,1-11	I,195
14,30	I,6;319	5,29	I,320
15	I,397	5,31	I,330
15,1	I,106;193;272;387; 390;397;399;509; II,220,119	7,6	I,219
15,1-5	I,398	7,10-11	I,306
15,1-8	I,281;393	7,29	I,219
15,2	I,398	8,9-24	I,350
15,3	I,292	8,32	I,7;437
15,13	I,59	10	I,388;422;423;424
15,15	I,106;174;175;II, 109,192	10,1-11	I,199
15,18	I,338	10,11-12	I,279;495
15,19	I,267	10,11-16	I,495;II,159,168
		10,18	I,199
		13,17	I,219;306
		13,46	I,403;439
		14,2	II,112,243
		14,15	I,391

15	II, 126, 190	6, 5	489; 512; II, 23, 26
15, 14	I, 263; 295		I, 346; 385; 392; 446;
15, 16-18	II, 211, 1310		485; II, 24, 42
17, 28	I, 184; 214	6, 5-7	I, 398; 488
17, 29	I, 173	6, 6	I, 183
17, 30	I, 102	6, 9	I, 17; II, 87, 341
18, 3	I, 222	6, 11	I, 485; II, 25, 43; 27,
20, 29-30	I, 438		74; 37, 257
21, 3	I, 322	6, 12	I, 371; II, 210, 1283;
21, 11	I, 7		210, 1285
22, 28	I, 366	6, 13	I, 329
23, 1	I, 367	6, 17-18	II, 97, 13
23, 3	II, 251, 773	6, 18	I, 175
26, 18	I, 309	6, 20	II, 97, 13
		6, 21-22	I, 390; 391
Romeinen		6, 22	I, 175
1, 1	I, 160; 175	7	I, 126; II, 87, 341
1, 14	I, 283; 423; 510	7, 1-6	I, 125
1, 20	I, 377	7, 3	I, 126
1, 24-26	II, 141, 485	7, 6	I, 125; 452
2, 3	I, 216	7, 22	I, 51; 78
2, 5	I, 303	7, 23	I, 46; 122
2, 5-6	II, 123, 140	8, 7	I, 460
2, 6	I, 195	8, 9	I, 210; II, 37, 253
2, 9-10	I, 343	8, 10	I, 11
2, 12	I, 381	8, 13	I, 16
2, 17-20	I, 342	8, 14	I, 247; 428; 492
2, 19	I, 463	8, 14-15	I, 166
2, 21-24	I, 343; 500	8, 15	I, 62; 151; 152; 153;
2, 28-29	I, 342		156; 203; 440
2, 29	I, 82	8, 17	I, 159; 161; 327
3, 2	II, 172, 449	8, 19	I, 97; 161
3, 9	I, 322	8, 23	I, 46; 331
3, 17	I, 350	8, 23-24	II, 109, 191
3, 20	I, 301	8, 27	I, 382
3, 26	I, 467	8, 29	I, 155; 165; II, 106,
4	I, 407; II, 105, 136		145
4, 9-12	II, 128, 215	8, 31	I, 152
4, 11	I, 203	8, 31-32	I, 153
4, 11-12	I, 359	8, 32	I, 152
4, 13	II, 115, 314	8, 38	II, 85, 287
4, 16-17	II, 128, 215	8, 38-39	I, 198; 336
4, 16-25	II, 105, 123	8, 39	II, 20, 5
4, 17	I, 374	9-11	I, 285; 483
5, 2	I, 95	9, 3	II, 20, 5
5, 6	I, 274; 388	9, 5	I, 171; 432
5, 8	I, 274; 388	9, 8	I, 346
5, 12	I, 267; 268; II, 152,	9, 13	I, 285
	45	9, 22	I, 216; 218; 502
5, 12-16	I, 156	9, 23	I, 216; 218; 302
5, 12-21	I, 26; 67; 490	9, 25	I, 295
5, 14	I, 268	9, 25-26	I, 263
6, 3-4	I, 312; 321; 489	9, 31	I, 290
6, 4	I, 33; 36; 223; 369;	10, 4	II, 185, 692

Register.

10,8	II,59,18	16,5	I,388
10,9	I,20	16,18	I,404
10,14	I,62	16,20	I,270
10,18	I,301;337;384	16,23	I,362
11	I,133;135;204		
11,5	I,202	1 Corinthe	
11,11	I,102;103;346;478	1,2	I,96;109;379;412; 464.498;512;II,52, 228;75,113
11,11-24	I,421	1,10	I,45;46;206;338;431
11,13	I,195	1,20	I,183
11,16	I,390;406;407	1,24	I,48;248;327;398
11,17-24	I,406	1,26-27	I,321
11,20	I,406	1,27	I,330
11,21	I,160	1,28-29	I,14
11,24	I,347;408	1,30	I,22;119;196;239; 252,313;330;372; 475;II,37,259
11,25	I,135;156;202;283; 285;291;321;403; 449;461;463;473; 484	2,2	I,327
11,25-26	I,103;110;175;204; 286;290;317;326; 346	2,6	I,107;198;300;384; 454;488
11,25-27	I,123	2,6-7	I,445
11,28	I,102;349;481;482	2,6-8	I,213
11,29	I,187;484;494	2,8	I,488;II,218,54
11,30	I,292	2,9	I,138;161;355
11,36	II,37,252	2,10	I,372
12	I,38;262	2,12	I,440
12,1	I,262	2,14	I,51;78;326
12,2	I,24;97;342;367; 500	2,15	I,319;II,233,457
12,5	I,27;35;43	2,16	I,105
12,6-7	I,49	3,2	I,163;II,102,64; 111,219
12,7	I,49;II,48,133	3,3	I,16
12,19	I,333	3,3-5	II,217,51
12,20	II,60,23	3,6	I,476
12,20-21	I,77	3,6-8	I,385
13,10	I,40	3,6-9	I,387;389;II,220, 117
13,12	I,306;329;330;457; II,249,756	3,9	I,140;183;185;197; 223;250;364;385;II, 122,112;149,712
13,13	I,115;458;463	3,9-15	I,195
13,14	I,240;330	3,10	I,191
14,1	II,249,756	3,10-11	I,255
14,2	I,88	3,10-15	I,270
14,3	I,46	3,11	I,191;195;252
14,3-4	I,43	3,11-15	II,121,92
14,5	II,249,756	3,12	I,190
14,13-20	I,165	3,12-13	II,120,84
14,17	II,211,1329	3,14	I,231
15,1	I,66	3,16	I,60;234;235;259; 491
15,2	I,193	3,16-17	I,60;233;259;II, 141,481;149,712
15,5	I,4		
15,5-7	II,33,165		
15,19	I,101;222;301		
15,19-20	I,195		

3,17	I,61;II,141,481	9,22	I,120
3,19	I,183;440	9,24	I,44;117;120
3,22	I,152	10	I,312;339
4,1-2	I,178	10,1-2	I,312
4,1-5	I,177	10,1-4	I,318;323
4,5	I,215	10,1-11	I,310
4,6	II,162,203	10,2	I,474
4,9	I,196;476	10,4	I,108;196;197;252;
4,12-13	I,3		311
4,15	I,23;47;431;440;	10,17	I,43;44;206;II,240,
	II,102,64		593
4,16	I,10;347;II,24,40	10,18	I,346
4,20	I,374	11	I,76
4,21	I,424	11,1	I,6;7;10;25;157;II,
5,1-2	I,218		24,40;24,41
5,5	I,65;66;219;352;	11,2	I,76
	410;II,80,200	11,3	I,74;76;77;78;85;
5,6	I,402		86;227;II,65,73;65,
5,6-7	I,207		86;66,88
5,7	I,308	11,8	II,152,45
5,9	I,388	11,12	II,152,45
5,11	II,113,268	11,16	II,87,330
5,12	I,212;215	11,29	I,64
5,12-13	II,131,280	11,30	I,63
5,13	I,212	12	I,38
6,7	I,333	12,7	I,49
6,13	II,51,207	12,9	I,105;466
6,13-20	I,73	12,11	I,49
6,15	I,13;60;61;62;95;	12,12	I,34;II,36,249
	II,70,48	12,13	I,466
6,16	II,51,207	12,18	I,48
6,16-17	I,115;121;495	12,21	I,51;64;74;II,52,
6,17	I,88;419;466;515;		241
	II,51,207;73,88;	12,21-22	I,46
	95,518	12,22-24	I,47
6,18	II,51,207	12,22-26	I,34
6,19	I,60;61;234;235;	12,25	II,44,47
	259;II,140,454;	12,25-26	I,48
	141,481;149,712	12,26-27	II,45,61
6,20	I,75	12,27	I,33;38;44;46;60;
7,9	II,74,112		II,46,74;60,22
7,23	I,75	13,3	I,246
7,31	I,378	13,7	I,185
7,34	I,227	13,10	I,397
8,5	II,31,125	13,11	I,55;76;433
8,6	I,140;280;345;466	13,12	I,160;354;355;359;
8,11-12	I,166;487		369;438;II,81,207
8,9-13	I,165	14	I,193
9,12	I,193	14,3	I,193
9,13	I,245	14,12	II,123,124
9,13-14	II,144,534	14,24-25	I,17;294
9,18	I,193	14,29-30	I,475
9,19-22	I,94	14,32	I,194
9,20vv	I,120	14,35	I,89

Register.

14,38 II,100,46
 14,40 I,318
 15,12 II,131,283
 15,22 I,27;30;67;487;II,
 37,254
 15,23 I,243;280
 15,23-28 II,44,57
 15,24-26 I,138;357
 15,25 I,187;336
 15,26 I,187;291;336
 15,28 I,17;28;30;31;38;
 39;69;160;174;356;
 357;360;372;442;
 489;490;515;II,37,
 252;44,60
 15,32 I,422
 15,33 I,214
 15,41 I,466
 15,41-42 I,380
 15,44 II,51,207
 15,45 I,269
 15,47 I,267
 15,47-49 I,368
 15,49 I,24;208;219;267;
 354;368;373;380;
 381;382;383;II,
 217,51
 15,52 II,193,859
 15,58 I,209;219
 16,15 I,388

2 Corinthe

1,5 II,26,64
 2,8 I,66
 2,15 I,91;396;397;416;
 417
 2,15-16 I,417
 2,16 I,120
 3,3 II,88,349
 3,6 I,313;405
 3,14 I,101;197;244;481
 3,16 I,101;197;283;481
 3,18 I,448
 4,3 II,108,176
 4,4 I,335;488
 4,6 I,456
 4,8 II,192,842
 4,16 I,98;111;115;119
 4,18 I,196;477
 5,1 I,184;250
 5,2 I,183
 5,5 I,125
 5,6-7 I,xxi
 5,10 I,415

5,16 I,105;452;II,32,
 141
 5,17 II,37,249
 5,19 I,379;487
 5,21 I,81;145;487
 6,7 I,329
 6,14 I,458
 6,14-16 I,235
 6,16 I,60;183;206;233;
 259;263;380;II,43,
 32;149,712
 8,14-15 I,239
 10,3-6 I,329
 10,4 I,102;329
 10,4-5 I,320;364
 10,5 I,102;224;454;470
 11,2 I,91;92;97;115;116;
 126;133;168;339;
 491;II,85,288
 11,3 I,98;115;431
 11,14 I,462;468;501
 11,25-28 I,344
 11,26 I,299
 11,29 I,40;48
 12,2-4 I,105
 12,4 I,138
 12,20 II,190,789
 13,3 I,18;20;22;II,33,
 159

Galaten

1,2 II,87,330
 1,8 I,267
 1,14 I,299
 1,23 I,110
 2 II,126,190
 2,9 I,75;207;208;209;
 427;II,130,257
 2,19 II,154,69
 2,20 I,6;18;22;23;25;29;
 33;58;II,23,26;33,
 159
 3,3 I,394
 3,6-29 II,105,136
 3,13 I,81;487
 3,19 I,100
 3,22 I,322
 3,28 I,90;II,36,247;37,
 249
 3,28-29 II,105,123
 4 I,xxii
 4,1-3 I,152
 4,1-5 I,156
 4,2 I,88

4,4	I,118;171	2,2	I,309;335;488
4,4-5	I,10	2,3	I,112;151
4,5	II,105,119	2,6	I,369;II,37,249; 37,251;209,1257
4,6-7	I,151	2,7	I,436
4,19	I,6;23;24;25;29;30; 143;147;149;157; 362;431;II,25,47; 33,159;35,220;98, 23;102,64	2,8	I,16
		2,12	I,168;223;287;330; 347;366;368;407; 485
4,21-26	I,102;145;170	2,14	I,11;239;310;II, 199,1008
4,21-31	I,282;II,162,206	2,15	I,279
4,22	I,154	2,16-17	I,310
4,22-24	II,99,27	2,19	I,219;366
4,25	I,170	2,19-22	I,206;232;II,149, 712
4,25-26	I,348	2,20	I,33;34;76;100;195; 199;201;205;209; 252;255;360;453; 499;507;II,58,12; 58,13;73,85;123, 141;123,142;124,145
4,26	I,111;140;145;163; 354;357;372;II,97, 13;139,432	2,21-22	I,259;II,129,237
4,27	I,126;143;296;314; 315;II,98,18	2,22	I,198
4,31	II,201,1056	3,1	I,335
5,1	II,201,1056	3,10	I,290;509
5,9	I,352	3,14-15	I,173
5,13	I,42	3,15	II,115,304
5,15	I,43	3,16-17	I,22
5,17	I,39;46;70;282; 500	3,17	I,19;124;209;219; II,33,159;125,177
5,19	I,392;492	3,17-19	II,122,112
5,20	I,78	3,18	I,280;488
5,22	I,50;89;186;382; 392;403;404;476; 492	3,19	I,75
5,22-23	I,386;391	4,3	I,46
5,24	II,23,26	4,4	I,44;280
6,8	I,88;143;348;385	4,4-6	I,326
6,14	I,6;9;20;33;37; 246;289;322;433; 487;II,209,1245	4,5	I,158;280
6,16	II,197,955	4,5-6	II,253,796
Efeze		4,8	I,276;335
1,1	II,31,122	4,10	I,75
1,3	I,389	4,11	I,205;475;508
1,4	I,99;137	4,12	I,205;II,122,114
1,4-5	I,95;99;136;480	4,13	I,34;45;47;82;88; 116;167;333;495
1,5	I,166;II,105,126	4,13-14	II,110,217
1,7	I,335	4,13-15	I,82;91
1,11	I,82;327	4,14	I,163;198;223;445; 478;502;II,64,60; 109,192;111,221
1,13	I,122	4,15	I,75;77;78;250;II, 61,34;62,44;147,617
1,14	I,82	4,15-16	I,74;75;II,57,2;58, 13
1,21	II,99,27		
1,22	I,64;74		
1,22-23	I,85;II,63,46		
1,23	I,41		

Register.

4,22 I,119;467
 4,24 I,119;467
 4,25 I,46
 4,27 I,352
 4,32 I,17
 5 I,94;95;97
 5,1 I,4
 5,2 I,94;487
 5,6 I,142
 5,7 II,29,112
 5,8 I,457;458;II,253,
 814
 5,8-9 I,457
 5,11 I,306;457
 5,14 I,458;II,249,755
 5,22-23 I,96
 5,22-32 I,93;96;274;491
 5,23 I,56;74;75;79;85;
 II,61,34;65,86;66,
 88
 5,24 I,96
 5,25 I,480
 5,25-26 I,95;136;274
 5,26-27 I,94;416;428;487
 5,27 I,xix;61;62;63;73;
 75;88;94;96;98;
 104;111;115;119;
 132;199;209;228;
 356;395;446;463;
 490;494;499;II,60,
 22;243,634
 5,28 I,95
 5,31-32 I,42;276;II,46,74
 5,32 I,95;115;136;274;
 468
 6,11-17 I,329
 6,12 I,23;306;313;331;
 422;459;463;II,
 190,790
 6,13-17 I,88;335
 6,14 I,89;330
 6,14-17 I,90
 6,15 I,292;312
 6,16 I,336
 6,16-17 I,146;320
 6,17 I,89;336
 6,18 I,329

Philippenzen

1,23 I,221;II,37,252
 1,27 I,367;II,207,1218
 1,28 I,341
 2 I,456
 2,5-11 II,86,316

2,6 I,30;137;452;II,
 97,1
 2,6-7 I,416;443
 2,7 I,118;161
 2,8 I,3;104;120
 2,8-9 II,26,64
 2,10-11 I,323
 2,15 I,456;467;II,256,
 851;256,853
 2,15-16 I,277
 2,25 II,190,794
 3,3 I,77
 3,5 I,299
 3,7-9 I,102;394
 3,8-9 II,37,253
 3,13 I,395
 3,19 I,383
 3,20 I,161;250;267;333;
 365;368;470;II,208,
 1232;208,1233;209,
 1255;209,1257
 3,21 I,151;159
 4,1 I,79;II,62,37
 4,7 I,353;359

Colossenzen

1 I,80;85
 1,9 I,75
 1,12-13 I,310
 1,13 I,374
 1,15 I,16;79;80;247;278;
 504;II,65,78;120,
 69;216,30
 1,16 I,373;II,85,287
 1,17 I,406
 1,18 I,74;75;79;80;85;
 227;416;487;II,32,
 141
 1,18-20 I,75
 1,20 I,80;85;138;227;
 356;357;487
 1,21 I,85
 1,22 I,85
 1,23 II,125,177
 1,24 II,25,54
 1,26-28 I,84
 1,28 I,397
 2,3 I,105;159;239
 2,6 II,37,253
 2,7 II,125,177
 2,10 I,74;506;II,57,1
 2,11-12 I,342;513
 2,11-15 I,314
 2,12 II,23,26;37,249;

- 37,250;37,251
 2,14 I,122
 2,14-15 I,301;310;322;488
 2,15 I,432;488;II,26,64
 2,18 I,78
 2,19 I,74;75;II,57,2
 3 I,25
 3,1 I,364
 3,2 I,266
 3,3-5 II,23,26
 3,4 II,37,252
 3,5 I,20;62;246;382;
 446
 3,9 I,6;24;111;394;400;
 501
 3,10 I,4;6;24;98;158;
 381;411;491
 3,12 I,113
 4,1 I,304
 4,5 II,131,280
 4,6 I,479;492
 4,7 I,165
- 1 Thessalonicensen**
 1,1 I,476
 2,19 II,62,37
 2,20 I,79
 4,12 II,131,280
 4,16 II,193,859
 4,17 I,324;475;II,37,252
 5,5 I,457;458;463;II,
 249,756;253,814
 5,8 I,329
 5,14 I,178
 5,17 I,369
- 2 Thessalonicensen**
 1,1 I,476
 1,4 I,358
 2,8 I,77
 3,11 I,193
- 1 Timotheüs**
 1,9 I,294
 1,10 I,230;245
 1,13 I,110
 1,15 I,428
 1,20 I,219;321;352
 2,1-2 I,330
 2,5 I,94;95;461;487
 2,14 II,152,45
 2,14-15 I,274
 2,15 I,89;109;126;143;
 146;203;408;II,
- 98,23
 3,1-2 II,74,112
 3,3 I,64
 3,6 I,385
 3,7 I,431
 3,12 II,74,112
 3,15 I,185;186;200;201;
 207;208;209;237;
 257;361;410;509;
 II,127,196;130,
 257;149,712
 3,16 II,26,56
 4,1-3 I,121
 4,10 I,380
 5,9 II,74,112
 5,13 I,47
 5,17 I,47
 6,15 I,373;453
 6,16 I,118
 6,20 II,27,66
 6,21 II,27,66
- 2 Timotheüs**
 1,10 II,27,66
 1,12-14 II,27,66
 1,15 I,321
 2,3 II,188,756;190,794
 2,4 I,331;332
 2,8 II,108,176
 2,11 I,346
 2,11-12 I,159
 2,12 II,211,312
 2,15 I,414;475
 2,17 I,110;434
 2,20-21 I,217;218;II,133,
 319
 2,24-26 I,178
 3,1 I,245
 3,12 I,328;506;II,184,
 677
 4,3 I,347
- Titus**
 1,5-6 II,74,112
 1,12 I,214
 2,8 I,351;501
 2,12 II,237,531
 2,14 I,263
 3,5 I,312;325;426;437;
 512,513
 3,10-11 I,308
- Philemon**
 1 I,335

Register.

2	II, 190, 794	845
9	I, 335	11, 38 I, 382
16	I, 165	11, 39-40 I, 326; 340
Hebreeën		11, 40 I, 484
1, 3	I, 81; II, 248, 744	12 I, 356
1, 8	I, 383	12, 2 I, 330
1, 9	I, 15	12, 8 I, 218
1, 14	I, 99; 229; 287; 397	12, 12-13 I, 332
2, 8	I, 336	12, 13 I, 198
2, 10	I, 330	12, 14 I, 227
2, 12	I, 166; II, 113, 256	12, 18-24 I, 348
2, 14	I, 345	12, 22 I, 145; 209; 347; 349;
2, 17	II, 144, 549	350; 354; 365; II, 205,
3, 1	II, 144, 549	1188
3, 8	I, 316	12, 22-23 I, 174; 251; 356; 358;
3, 14	I, 30	368; 499; 515
3, 15	I, 316	12, 23 I, 62; 80; 96; 145; 173;
4, 14	I, 80	227; 356; 360
4, 14-15	II, 144, 549	12, 29 I, 457
5, 5-10	II, 144, 549	13, 12 I, 242
5, 10	I, 249	13, 14 II, 135, 347
5, 12	I, 88	14, 4 I, 138
5, 13-14	II, 102, 64	Jakobus
5, 14	I, 88; 294	1, 17 I, 311
6, 4	I, 30; II, 216, 35	1, 21 I, 385
6, 5	I, 353	1, 23 I, 318
6, 20	I, 94; II, 144, 549	2, 25 I, 336; II, 192, 845
7, 9-10	I, 268	3, 12 II, 225, 232
7, 14	I, 341	3, 16 II, 190, 789
7, 19	I, 413	3, 18 I, 408; II, 99, 24
7, 20	II, 144, 549	5, 16 I, 206
7, 28	II, 144, 549	1 Petrus
8, 1	II, 144, 549	1, 2 I, 479
8, 2	I, 183; 222	1, 4 I, 327
8, 3	II, 144, 549	1, 14 I, 102
8, 10	II, 88, 349	1, 17 I, 220
9	I, 227	2 I, 371
9, 11	I, 249; II, 144, 549	2, 2 I, 433
9, 13	I, 245	2, 4 I, 252; 254
9, 24	I, 226	2, 4-10 I, 232
9, 26	I, 310	2, 5 I, 32; 33; 34; 185; 187;
9, 28	I, 242	201; 204; 205; 234;
10, 26-27	I, 462	237; 240; 244; 245;
10, 29	I, 354	253; 259; 262; 348;
10, 32	II, 216, 35	350; 363; 498; II, 144,
11, 2	I, 250	535; 149, 712
11, 8-10	I, 249	2, 7 I, 454
11, 8-13	I, 219	2, 8 I, 197; 253; 259
11, 9	I, 161; 221	2, 9 I, 226; 230; 240; 249;
11, 10	I, 362	262; 297; 299; 337; 371
11, 12	I, 125	2, 9-10 I, 263; 295
11, 13	I, 221; 344	2, 11 I, 220
11, 31	I, 336; 337; II, 192,	

2,17	II,112,246	1,5	I,416
2,21-22	II,24,42	1,6	I,372;II,210,1298
2,22	I,5;197;239;498;II, 82,231	1,8	II,31,121
2,22-25	II,24,42	1,20	I,467;470;471
2,24	I,81;487	2,7	I,267;414
2,25	I,282	2,10	I,341
3	I,281	2,26-28	II,108,178
3,7	I,89	2,28	II,257,874
3,18-21	I,278	3,1	I,467
3,22	II,85,287	3,9	I,342
5,4	I,80;II,147,617	3,12	I,75;208;209;II, 130,257
5,8	I,358	3,20	I,19;21;118;II,33, 159
5,8-9	I,422;423	4,4	II,147,612
5,9	II,112,246	4,10	II,147,612
2 Petrus		5,5	I,6;9;432;II,147, 612
1,1	I,175	5,6	II,147,612
1,15	II,178,579	5,8	I,244
2,1	I,75	5,8-11	II,147,612
3,8-9	I,462;473	5,9	I,297;II,172,439
3,15	I,152	5,10	I,372;II,210,1298
1 Johannes		5,14	II,147,612
1,5	I,456;457	6,9	I,245
1,14	I,372	6,13	II,225,232
2,1-2	I,380	7,2-5	II,197,957
2,2	I,94;487	7,4	I,301
2,8	I,459	7,9	I,346
2,11	I,408	7,11	II,147,612
2,12-14	I,497;II,110,217	8,12	I,470
2,16	I,425	8,13	I,384
2,19	I,163;216;414	11,4	I,406
3,2	I,4;17	11,16	II,147,612
3,8	I,151;154;265;II, 182,661	12,4	I,470
3,9	I,156	14,1-5	II,197,957
3,15	I,275	14,3	II,147,612
3,16	I,246	14,12	II,70,48
4,1	I,469	14,15	II,228,323
4,21	I,408	15,6	I,419
5,16	I,122;500	18,13	I,32
5,16-17	II,217,51	19,4	II,147,612
2 Johannes		19,7	II,72,73
1,1	II,102,65	19,9	II,72,73
2,13	II,102,65	19,11-14	I,428;450;513
Judas		19,16	I,373
1,1	I,175	21	I,348
Openbaring		21,1	I,33
1,1	I,175;II,109,192	21,2	I,140;209;348;II, 72,73
1,4	I,174;II,87,330	21,8	I,332
		21,9	II,72,73
		21,10	I,348

II. Philo.

De Abr.

27 II, 157, 136
28 II, 215, 9
46 II, 158, 150
57 II, 164, 225
71 II, 215, 9
82 II, 162, 195
99 II, 69, 47
103 II, 176, 536

De aet.m.

60 II, 110, 217

De agr.

2 II, 157, 135
8-25 II, 219, 96
9 II, 111, 219
10 II, 221, 143
17 II, 221, 144
20-22 II, 220, 110
97 II, 237, 531
109 II, 234, 477
132 II, 233, 449
142 II, 233, 449; 233, 457
143-144 II, 235, 497

De cherub.

5 II, 69, 47
7 II, 162, 195
12 II, 156, 119
32 II, 183, 670
45 II, 162, 195
50 II, 68, 34
99-100 II, 117, 1
120-121 II, 133, 326

De conf.ling.

49 II, 100, 37
63 II, 106, 148
70 II, 174, 490
72 II, 164, 225
76-82 II, 134, 340
78 II, 208, 1234
80 II, 134, 327
81 II, 134, 327
88 II, 176, 534; 176, 536
105 II, 160, 177
146 II, 198, 979
159 II, 183, 670
185 II, 38, 277

De congr.

2 II, 69, 47
20 II, 134, 329
23 II, 108, 171
47 II, 248, 745

De decal.

14 II, 208, 1224
138 II, 248, 745

De ebr.

31 II, 100, 37
82 II, 164, 225
111 II, 176, 536
144 II, 169, 320
145 II, 168, 317
157 II, 128, 212
213 II, 90, 399
220 II, 90, 399
224 II, 90, 398; 221, 142

De execr.

120 II, 117, 13
123 II, 117, 2

De fuga

50-52 II, 101, 62
109 II, 100, 37
121-123 II, 67, 3
122 II, 128, 212
128 II, 68, 34
225 II, 167, 292

De gig.

4 II, 221, 141
25 II, 257, 883
33 II, 233, 428

De Jos.

59 II, 90, 399
68 II, 248, 745
106 II, 248, 745
151 II, 176, 536
153 II, 90, 398
254 II, 174, 489

De migr.Abr.

20 II, 176, 547
27 II, 163, 220
39 II, 164, 225
40 II, 248, 745; 252, 782
46 II, 110, 217
62 II, 234, 477

100 II,82,248
 113 II,183,670
 124 II,130,248
 125 II,160,177
 146 II,184,681
 165 II,130,263;163,224
 196 II,169,320
 201 II,164,225
 205 II,180,622
 220 II,215,9

De mut.nom.

77 II,69,47
 81 II,163,218;164,225
 92 II,24,40
 99 II,180,622
 106 II,167,292
 124 II,166,267
 131 II,68,34
 143 II,168,317
 173 II,68,25
 189 II,161,185
 228 II,159,159

De opif.m.

69 II,215,9
 82 II,215,9
 146 II,215,9
 154 II,155,87
 157 II,237,531

De plant.

28 II,215,9;221,139
 37 II,155,88
 43 II,160,177
 46 II,155,89;221,140
 58 II,187,740
 134 II,196,942
 169 II,70,48

De post.Caini

2 II,174,486
 10-12 II,156,116
 21 II,156,115
 22 II,156,119
 32 II,156,119
 42 II,156,122
 48 II,157,135
 58 II,215,9
 98 II,187,728
 133-134 II,70,49
 173-174 II,156,122

De praem.

4 II,208,1224
 23 II,158,150
 31 II,68,34
 44 II,164,225
 116 II,259,933

De sacr.Ab.

3 II,156,115
 4 II,70,48
 43 II,134,329;230,348
 43-44 II,70,51
 44 II,134,328
 45 II,233,433;238,548
 48 II,176,532
 68 II,106,148
 69 II,176,532
 112 II,238,550
 120 II,164,233
 130 II,174,488

De sobr.

9 II,110,217
 16-20 II,161,194
 44 II,184,682
 44-48 II,161,190
 45 II,184,682
 49 II,182,652
 52 II,161,185
 60-62 II,161,186
 62-63 II,117,1
 64 II,117,2
 65 II,161

De somn.I.

75 II,247,738
 85 II,252,780
 89 II,167,292
 116 II,255,835
 122 II,117,13
 149 II,117,1
 215 II,139,447
 228-229 II,31,130
 247-248 II,67,3
 254 II,168,317;169,320

De somn.II.

36 II,24,40
 116 II,215,9
 183 II,176,534
 184 II,68,25
 229 II,259,933
 246-248 II,204,1143
 250 II,199,1004

Register.

251 II,117,2

De spec.leg.

I,90 II,252,780
I,175 II,260,958
I,279 II,252,780
I,288 II,248,745
I,289 II,260,958
II,32 II,110,217
II,141 II,256,845
II,214 II,101,54
IV,192 II,252,782
IV,226 II,208,1224

De virt.

77 II,178,579
161 II,208,1224
164 II,252,782;252,784

De vita Mosis II(III)

97 II,138,417
127 II,215,9
135 II,215,9
150 II,82,248
180-184 II,228,313
193 II,174,487
202 II,128,212
218 II,128,212

In Flaccum

81 II,208,1227

Leg.ad Gai.

4 II,164,225
163 II,174,486
238 II,128,214

Leg.all.

I,8-16 II,101,54
I,43 II,198,979
I,45 II,155,88;155,96;
220,116
I,48 II,117,6
I,48-49 II,220,116
I,49 II,182,652
I,56 II,220,116;221,141
I,61 II,155,87;163,218
I,63 II,154,84
I,69 II,184,674
I,80 II,196,942
I,82 II,196,942
I,236 II,90,399
I,244 II,134,328;134,329
II,30 II,255,835

II,49 II,100,37
II,60-62 II,160,183
II,72 II,237,531
II,74 II,237,531
II,79 II,238,538
II,81 II,237,531;238,538
II,86 II,125,160
II,87 II,237,531;238,538
II,89 II,163,218
II,98 II,238,538
II,99 II,234,477
III,8 II,68,25
III,12 II,176,532;176,535
III,13 II,176,533
III,15 II,163,218
III,18 II,184,677
III,45 II,248,745
III,68 II,237,531
III,75 II,237,531
III,76 II,237,531
III,77 II,157,136
III,88-89 II,165,241
III,93 II,180,622
III,165 II,238,550
III,212 II,176,535
III,213 II,67,3
III,218 II,68,34
III,225 II,183,665
III,232 II,182,657
III,236 II,176,532
III,243 II,176,532
III,246 II,237,531

Quis rer.div.her.

53 II,100,37
60 II,176,532;176,535
78 II,164,225
126-127 II,242,618
155 II,215,9
233 II,215,9
234 II,242,618
263 II,215,9
267 II,134,327
302 II,182,657
308 II,182,657

Quod det.pot.

16 II,129,240
28 II,68,34
32 II,156,115
33 II,117,13
54 II,100,37
59 II,69,47
68 II,156,115

- 78 II, 156, 115
 105 II, 157, 135
 115 II, 125, 60
 116 II, 100, 37
 117 II, 227, 278
 117-118 II, 241, 606
 124 II, 68, 34
 170 II, 160, 177
- Quod deus imm.*
 5 II, 168, 317; 169, 320
 11 II, 169, 320
 21-32 II, 20, 7
 96 II, 227, 278; 248, 745
 111 II, 68, 25
 129 II, 182, 652
 135 II, 117, 13
 144 II, 164, 225; 184, 681
- III. Andere joodse geschriften.
 1 *Henoch*
 6, 1-11, 2 II, 157, 141
 60, 1-25 II, 157, 141
 65, 1-69, 25 II, 157, 141
 106, 1-107, 3 II, 157, 141
- 1 *QH*
 VI, 26 II, 130, 247
- 1 *QS*
 V, 5-6 II, 130, 247
 VIII, 9 II, 130, 247
 IX, 3-5 II, 146, 575
- IV. Clemens Alexandrinus
- Protrepticus*
 I, 2, 3 II, 248, 745
 I, 4, 1 II, 235, 497
 I, 4, 1-2 II, 128, 214
 I, 4, 3 II, 237, 530; 239, 565
 I, 5, 3 II, 140, 464; 140, 469; 215, 10
 I, 8, 2 II, 53, 243
 I, 8, 3 II, 48, 144; 247, 738
 I, 9, 2 II, 187, 737
 I, 10, 1 II, 248, 745
 II, 25, 4 II, 221, 148
 II, 27, 3 II, 105, 123
 VI, 68, 4 II, 252, 785
 VIII, 77, 1 II, 124, 146
 VIII, 77, 3 II, 248, 745; 252, 785
- Paedagogus*
 I, i, 1 II, 120, 83; 127, 199; 140, 465
 I, ii, 10-11, 1 II, 70, 63
 I, v, 14, 2 II, 238, 553
 I, v, 14, 3 II, 242, 629
 I, v, 15, 1 II, 234, 477
 I, v, 15, 3 II, 170, 368; 224, 203
 I, v, 15, 4 II, 238, 553
 I, v, 16, 3 II, 237, 531
 I, v, 17, 3 II, 106, 150
 I, v, 18, 1 II, 70, 58
 I, v, 18, 1-2 II, 85, 288
 I, v, 18, 3-4 II, 64, 62; 260, 944
 I, v, 18, 4 II, 61, 34; 102, 98
 I, v, 19, 4 II, 170, 368
- VIII, 80, 2 II, 258, 894
 IX, 82, 5 II, 108, 171
 IX, 84, 1-2 II, 252, 784
 IX, 84, 2 II, 249, 755
 IX, 84, 6 II, 248, 739
 IX, 88, 2 II, 20, 7; 248, 739; 253, 795
 IX, 88, 2-3 II, 47, 111
 X, 92, 3 II, 103, 102; 206, 1201
 X, 92, 4 II, 235, 497
 X, 92, 4-5 II, 235, 496
 X, 98, 4 II, 248, 739
 X, 100, 3 II, 221, 148; 232, 424
 X, 100, 4 II, 189, 785
 X, 103, 4 II, 67, 3
 X, 105, 4 II, 238, 535
 X, 107, 2 II, 260, 954
 X, 107, 3 II, 74, 109
 XI, 110, 1 II, 253, 795
 XI, 111, 1 II, 237, 531
 XI, 113, 3 II, 255, 834
 XI, 114, 1 II, 247, 738; 248, 745
 XI, 114, 1-3 II, 252, 784
 XI, 114, 3 II, 168, 299; 252, 793
 XI, 114, 4 II, 31, 134; 218, 85; 220, 120
 XI, 116, 1 II, 239, 566
 XI, 116, 2-4 II, 191, 811
 XI, 116, 3-4 II, 188, 766
 XI, 117, 4 II, 140, 464
 XII, 118, 4 II, 260, 954
 XII, 119, 1 II, 110, 206; 238, 543
 XII, 119, 3 II, 252, 780
 XII, 120, 2 II, 145, 553
 XII, 121, 1 II, 235, 484
 XII, 123, 1 II, 31, 125; 107, 167

Register.

I,v,20,3 II,170,368
 I,v,21,1 II,100,38;103,77
 I,v,21,3 II,68,34;70,48
 I,v,22,2 II,70,48;73,83;
 163,210
 I,v,22,3 II,61,34;66,87
 I,v,23,1-2 II,162,207
 I,v,31,1 II,134,329
 I,vi,26,1 II,31,125
 I,vi,27,2 II,216,29
 I,vi,28,2 II,253,806
 I,vi,29,4 II,239,566
 I,vi,32,4 II,170,361
 I,vi,33,4-34,1 II,104,106
 I,vi,37,3 II,239,572
 I,vi,38,1 II,120,83
 I,vi,41,1 II,55,275;100,38;
 101,59;103,78
 I,vi,42,2 II,41,1
 I,vi,42,2-3 II,97,6
 I,vi,42,3 II,101,62
 I,vi,45,2 II,206,1201
 I,vii,53,2 II,238,543;239,
 566
 I,vii,54,3 II,260,954
 I,vii,57,1 II,170,368
 I,vii,57,2 II,164,226
 I,vii,58,1 II,170,368
 I,vii,59,1 II,170,368
 I,viii,64,4 II,53,243
 I,viii,65,3 II,189,785;191,
 824;206,1205
 I,viii,66,4-5 II,224,206
 I,ix,77,2 II,164,226
 I,ix,83,3 II,229,329
 I,ix,84,1 II,239,566
 I,ix,85,2 II,239,566
 I,x,92,1 II,221,149
 I,x,95,2 II,206,1205
 I,xii,98,3 II,206,1205;207,
 1209
 I,xii,100,2 II,206,1207
 I,xiii,102,1 II,232,425

 II,i,11,4 II,235,497
 II,i,14,1 II,243,644
 II,ii,25,3 II,138,415
 II,ii,28,3 II,260,954
 II,ii,32,1 II,171,416
 II,v,45,1 II,206,1203
 II,v,45,2 II,206,1203
 II,vi,51,1 II,161,185
 II,vii,60,5 II,259,933
 II,viii,61,3-62 II,49,171

 II,viii,62,3 II,227,284
 II,viii,63,1 II,227,284
 II,viii,63,2-3 II,49,172
 II,viii,65,1 II,204,1150
 II,viii,65,2-3 II,230,346
 II,viii,65,3 II,81,220
 II,viii,67,1 II,145,553
 II,viii,71,1 II,61,36
 II,viii,71,2 II,61,36
 II,viii,73,2 II,61,34;207,
 1221
 II,viii,73,3 II,61,34;66,87
 II,x,89,2 II,234,475
 II,x,89,2-3 II,235,478
 II,x,98,3 II,235,497
 II,x,101,1 II,140,464
 II,x,104,3 II,168,299
 II,x,110,2 II,82,231
 II,x,111,3 II,238,547
 II,x,112,2 II,207,1219
 II,xii,119,1-2 II,204,1147

 III,iii,19,3 II,206,1203
 III,iii,25,3 II,154,79
 III,vii,37,2 II,235,497;239,
 560
 III,vii,37,3 II,187,735
 III,vii,40,3 II,187,735
 III,x,52,2 II,243,648
 III,xi,53,2 II,234,477
 III,xi,59,3 II,243,648
 III,xi,67,1 II,207,1219
 III,xi,75,3 II,170,368;235,
 497
 III,xi,75,4 II,241,611
 III,xi,76,1 II,233,457
 III,xi,76,1-2 II,233,454
 III,xi,81,2 II,207,1218
 III,xii,91,3 II,206,1203
 III,xii,93,5 II,113,263
 III,xii,98,1 II,116,349
 III,xii,99,1 II,103,79;208,
 1232;209,1247
 III,xii,100,3 II,256,851
 III,xii,101,1 II,259,930;
 259,933
 III,xii,101,3 vs.4 II,239,
 566
 III,xii,101,3 vs.19 II,219,
 105;239,566
 III,xii,101,3 vs.23-28 II,
 243,648
 III,xii,101,3 vs.29-30 II,
 239,566

III,xii,101,3 vs.36 II,248,
739

Stromata

I,i,1,3 II,219,97
I,i,4,3 II,206,1205
I,i,5,1 II,170,368
I,i,7,1 II,229,325
I,i,11,2 II,241,606
I,i,15,2 II,219,106
I,iii,22,4-5 II,242,615
I,iii,23,1-3 II,237,523
I,v,29,4 II,199,1005
I,v,30,4 II,174,493
I,v,31,1 II,69,47;171,412
I,v,31,3 II,70,48
I,v,31,4 II,164,226
I,vii,37,2 II,219,97;220,116
I,viii,40,4-5 II,239,565
I,ix,43,2 II,224,203
I,ix,84,2 II,238,543
I,xii,55,1-4 II,236,498
I,xii,55,4 II,251,775
I,xviii,89,2 II,257,879
I,xix,95,6-7 II,180,618;225,
227
I,xix,95,7 II,180,626
I,xix,96,3-4 II,243,639
I,xxi,135,3 II,73,98
I,xxi,141,1 II,166,276
I,xxiv,159-160 II,190,787
I,xxiv,163,6 II,247,738;253,
826
I,xxiv,164,4 II,247,738
I,xxv,166,2 II,208,1227
I,xxvii,171,4 II,53,243
I,xxvii,174,2 II,208,1224
I,xxviii,179,3 II,206,1207

II,ii,5,3 II,206,1207;207,
1216
II,ii,7,4 II,235,491
II,ii,9,2 II,120,83
II,iii,11,2 II,120,83
II,v,20,2 II,162,207;164,
226
II,v,26,1 II,219,107
II,vi,31,3 II,127,199
II,ix,41,2 II,113,255
II,ix,45,7 II,145,553
II,x,47,1 II,174,492
II,xi,51,4 II,155,96
II,xi,51,4-5 II,156,119
II,xii,134,2 II,145,553

II,xiv,61,4 II,67,3
II,xv,67,1 II,243,643
II,xv,67,3 II,241,611
II,xv,68,3 II,235,496
II,xviii,88,2 II,174,494
II,xix,100,1 II,206,1199
II,xx,105,3 II,243,643
II,xx,118,5 II,239,560
II,xx,110,1-3 II,189,786
II,xx,120 II,190,787
II,xx,125,4 II,31,125
II,xx,125,5 II,31,125
II,xxiii,139,4 II,242,624

III,i,2,4-5 II,112,238
III,i,4,3 II,74,111
III,ii,10,1 II,239,560
III,iv,28,1 II,235,497;239,
560
III,iv,31,1 II,207,1219
III,v,43,1 II,206,1204
III,vi,46,2 II,206,1207
III,vi,46,3 II,208,1226
III,vi,47,3 II,235,497;239,
560
III,vi,49,3 II,73,83
III,vi,52,2 II,206,1204
III,vii,59,4 II,140,463
III,ix,63,2-3 II,70,61
III,ix,65,3 II,178,579
III,x,69,1 II,30,119
III,x,70,1 II,55,275;171,
414
III,xi,74,1 II,84,282
III,xi,74,2 II,73,83;85,288
III,xi,77,3 II,140,463
III,xii,80,2 II,89,366
III,xii,82,4 II,207,1210
III,xiii,93,1-2 II,70,61
III,xiv,95,2-3 II,209,1245
III,xv,99,1 II,90,397;206,
1207;207,1216
III,xv,99,4 II,90,397
III,xvii,102,3 II,234,477
III,xvii,103,3 II,63,51;64,
54;66,87
III,xviii,105,2 II,234,477

IV,iii,12,4 II,232,425;234,
477
IV,iii,12,6 II,208,1232;208,
1234;209,1245
IV,iv,13,1 II,25,51
IV,iv,14,1 II,178,579

Register.

IV,iv,15,3	II,178,579	V,viii,48,8	II,224,203;224,206
IV,iv,15,4	II,208,1229	V,viii,51,3	II,235,496;235,497
IV,vi,26,5	II,236,513	V,viii,51,4	II,233,454
IV,vi,31,4	II,241,610	V,viii,51,5	II,233,457
IV,vi,32,2-33,3	II,227,286	V,viii,52,1-2	II,241,611
IV,vi,32,3	II,259,933	V,viii,52,5	II,234,477;259,930
IV,vi,41,4	II,25,51	V,ix,58,4-5	II,8,41
IV,vii,54,1	II,120,83	V,xi,72,2	II,154,64;154,84
IV,viii,58,3-60,3	II,70,63	V,xi,72,3	II,154,64;154,84
IV,x,77	II,25,51	V,xi,76,1	II,139,440
IV,xi,87,2	II,159,159	V,xiii,84,2	II,104,115
IV,xii,85,3	II,206,1207	V,xiii,86,1	II,120,83
IV,xii,141	II,189,772	V,xiv,98,1	II,113,267
IV,xiv,95	II,25,51	VI,i,1,2	II,234,461
IV,xvi,100,3	II,237,531	VI,i,2,4	II,154,64;154,84
IV,xvii,105,4	II,193,851	VI,ii,4,2	II,8,41
IV,xviii,113,5	II,206,1205	VI,v,42,2	II,171,415
IV,xviii,117,3-4	II,221,149	VI,vii,59,2	II,219,103
IV,xix,118,4	II,69,46	VI,vii,60,3	II,163,218
IV,xxi,131,3-7	II,25,51	VI,viii,67,2	II,219,103
IV,xxi,131,4	II,117,5;140,464	VI,xi,86,2	II,159,164
IV,xxii,137,3	II,140,463	VI,xi,87,2	II,160,172
IV,xxiii,149,8	II,31,125	VI,xi,92,1-2	II,82,23
IV,xxiii,151,3	II,145,553	VI,xi,94,2-5	II,243,647
IV,xxiii,152,1	II,20,7	VI,xii,100,3	II,69,35
IV,xxv,157,2	II,20,7	VI,xii,104,1	II,251,772
IV,xxv,161,1	II,70,49	VI,xiv,108,1	II,197,955
IV,xxv,161,2	II,140,464	VI,xv,117,2-119,4	II,226,262
IV,xxvi,169,1	II,164,226	VI,xv,117,3-4	II,224,221
IV,xxvi,171,3	II,22,12	VI,xv,120,1-2	II,226,268
IV,xxvi,172,2	II,204,1150;205,1189;216,29	VI,xvi,133,5	II,138,415
IV,xxvi,172,2-3	II,201,1057	VI,xvi,137,4-143,3	II,101,54
V,i,2,5-6	II,120,83	VI,xvi,138,2	II,30,119;248,745
V,i,5,2	II,120,83	VI,xvi,140,1	II,101,54
V,i,8,6	II,162,195	VI,xvi,146,2	II,100,37
V,i,13,4	II,120,83;140,64	VI,xvi,146,3	II,87,333
V,iii,17,3	II,248,745;257,876	VI,xvii,53,2-3	II,49,162
V,iv,23,2	II,8,41	VI,xvii,155,1-2	II,238,538
V,iv,25,1-26,5	II,8,41	VI,xvii,159,9	II,94,495
V,iv,26,1	II,120,83	VII,ii,5,5	II,248,739
V,iv,26,3-4	II,120,83	VII,ii,9,2	II,145,553
V,iv,26,4	II,121,93	VII,iii,13,2	II,145,553
V,v,27,3	II,242,615	VII,iii,18,1	II,70,59
V,v,28,2	II,248,745	VII,v,28,1-2	II,140,461
V,v,29,6	II,252,785;257,876	VII,v,29,3-4	II,140,465
V,vi,37,5-38,1	II,61,34	VII,v,29,4	II,225,244
V,vi,38,1	II,66,87;66,88	VII,vi,32,4	II,145,562
V,vi,38,2	II,62,44	VII,vi,32,5	II,145,562;
V,vi,39,4	II,144,538		

	145,566	<i>Quis dives salv.</i>	
VII,vi,34,2	II,206,1207	1,5	II,206,1207
VII,vii,35,3	II,207,1216	3,1	II,187,736
VII,vii,36,2	II,144,545;	5	II,131,273
	150,740	11,2	II,219,106
VII,vii,38,2	II,206,1207	28,2-29,4	II,153,54
VII,vii,40,2	II,174,493	29,4	II,227,284
VII,vii,43,6	II,252,794	36,1	II,259,930;260,955
VII,vii,43,6-7	II,252,794	36,1-2	II,254,821
VII,vii,45,2-3	II,145,553	37,6	II,156,118;224,206
VII,ix,52,2-3	II,23,29	42,2	II,188,745
VII,x,55,5	II,120,83		
VII,x,56,7-57,1	II,248,745	<i>Exc.ex Theod.</i>	
VII,x,57,4	II,29,111	5,3	II,248,739
VII,x,57,5	II,254,826	16	II,242,617
VII,x,58,6	II,171,413	54,1-2	II,156,117
VII,xi,61,1	II,48,144	56,5	II,164,226
VII,xi,64,1	II,70,62	76,2	II,236,513
VII,xi,64,7	II,140,462		
VII,xi,67,2	II,70,60;110,	<i>Ecl.proph.</i>	
	217	5,1-6,3	II,186,716
VII,xii,72,5-6	II,83,261	21	II,247,738
VII,xii,73,1	II,143,529	26,5	II,258,898
VII,xii,74,1	II,223,182	32,3	II,248,745
VII,xii,77,5	II,223,182	52,1	II,218,73
VII,xii,79,4-5	II,254,826	56,1-2	II,253,798
VII,xii,79,5	II,253,806	57,5	II,202,1078
VII,xiii,82,4	II,140,464;		
	140,465	<i>Can.eccl.</i>	
VII,xiii,105,1	II,254,826	(218,23-219,11)	II,42,14
VII,xiv,85,5-86,1	II,113,259	(218,24-219,11)	II,140,465
VII,xiv,86,5	II,252,793	(218,25-26)	II,140,467
VII,xiv,87,2-3	II,46,78	(218,31-219,6)	II,120,59
VII,xiv,87,3	II,41,1;254,	(219,6-11)	II,41,9;140,
	819		466
VII,xiv,87,4-88,2	II,51,207		
VII,xiv,88,7	II,207,1220	<i>fr.</i>	
VII,xv,89,4	II,219,103	53 (225,26-29)	II,219,107
VII,xvi,93,4-6	II,67,3	54 (226,3-7)	II,222,170
VII,xvi,93,5	II,101,59;116,	57 (226,24-26)	II,242,629
	349		
VII,xvi,95,1	II,232,425		
VII,xvi,99,1	II,45,64;243,		
	643;248,745		
VII,xvi,102,4	II,170,362;		
	170,372		
VII,xvi,103,2	II,53,243		
VII,xvi,105,4	II,196,942		
VII,xvii,107,3-6	II,55,275		
VII,xvii,152,1	II,121,84		
VII,xviii,109,2-4	II,233,457		
VII,xviii,109,2-110,1	II,		
	233,454		

V. Origenes.

Gen.cat. (Lomm.VIII)

1,26-27 II,19,3;22,14
 1,28 II,237,526
 2,15 II,155,94
 9,2 II,232,411
 9,4-5 II,232,411
 12,10 II,134,335
 13,7 II,134,340
 14,11 II,235,478
 15,17 II,166,266
 24,63 II,218,62
 25,1 II,130,263;163,224
 26,2-3 II,134,337
 26,22 II,134,338
 27,27 II,220,113;230,345
 29,31 II,97,11;98,22
 31,46 II,118,32;119,49;
 120,61;123,141;
 123,142;129,227
 32,28 II,164,227
 40,1 II,174,483;175,529
 40,15 II,174,485
 41,1 II,174,483
 45,8 II,174,491
 45,20 II,10,72
 46,5 II,164,227
 46,6 II,164,228
 46,8 II,164,228
 47,18 II,175,515
 47,19 II,175,516;175,517
 47,20 II,175,524
 48,2 II,164,228

Gen.com. (SC 302)

III(=Philoc.14,2,8) II,10,75

Gen.com. (SC 226)

III(=Philoc.23,4,4-6) II,11,
 84

Gen.h. (SC 7bis)

I,2,21-28 II,208,1240
 I,2,40-43 II,243,636
 I,3,10-14 II,230,346
 I,3,10-19 II,220,313
 I,4,31-35 II,223,181
 I,5,1-14 II,217,41
 I,5,5-17 II,248,745
 I,5,11-14 II,255,831;255,
 838
 I,5,11-17 II,249,756
 I,5,15-17 II,253,814

I,6,6-8 II,253,807
 I,6,12-16 II,253,807
 I,6,16-21 II,73,84;254,
 815;254,820
 I,7,1-19 II,218,80
 I,7,8-9 II,255,831
 I,7,8-12 II,217,41
 I,7,12-16 II,249,748
 I,7,13-19 II,255,830
 I,7,17-19 II,255,840
 I,7,20-21 II,255,831
 I,7,20-30 II,251,775
 I,7,31-43 II,244,682;245,
 683;253,814
 I,7,44-60 II,245,692
 I,8,7-8 II,255,843
 I,11,18-30 II,217,51
 I,11,31-36 II,215,4
 I,13,18-39 II,211,1304
 I,13,26-28 II,209,1241
 I,13,28-31 II,49,174
 I,13,43-48 II,218,80
 I,15,1-24 II,67,1
 I,17,34-39 II,156,120
 I,17,62-70 II,117,1
 I,17,66-70 II,141,475
 II,3,1-4 II,123,137
 II,3,5,11 II,157,144
 II,3,12-21 II,157,145;158,
 157
 II,3,28-30 II,158,155
 II,3,31-38 II,159,169
 II,3,39-47 II,157,145;159,
 166
 II,3,48-53 II,159,167;233,
 437
 II,3,54-77 II,157,145;157,
 146
 II,4,1-11 II,159,165
 II,4,12-13 II,221,150
 II,4,38-46 II,152,38
 II,4,47-50 II,159,164
 II,4,51-57 II,120,72;159,
 158
 II,5,1-21 II,160,174
 II,5,24-38 II,159,161
 II,5,39-50 II,159,160
 II,5,54-58 II,160,173
 II,5,94-107 II,159,168;233,
 434
 II,6 II,160,177
 II,6,36-38 II,208,1234;208,
 1238
 II,6,43-55 II,222,171

II, 6, 59-61	II, 8, 37	VIII, 4, 1-8	II, 251, 770
II, 6, 81-92	II, 8, 46	VIII, 7, 25-38	II, 244, 682
III, 3, 19-42	II, 161, 194	VIII, 10, 1-20	II, 68, 34
III, 4, 32-33	II, 112, 243	VIII, 10, 15	II, 67, 16
III, 6, 13-20	II, 84, 281	VIII, 10, 16-18	II, 68, 23
III, 6, 48-51	II, 230, 350	IX, 1, 2-13	II, 260, 954
III, 6, 89-92	II, 123, 129	IX, 1, 74-93	II, 162, 206
III, 7, 13-30	II, 34, 182	IX, 1, 84-93	II, 165, 240
III, 7, 20-25	II, 35, 216	IX, 2, 3-10	II, 217, 48; 218, 69
IV, 1, 16-19	II, 253, 799	IX, 2, 31-44	II, 257, 856
IV, 3, 12-16	II, 163, 224	IX, 2, 37-44	II, 74, 99; 156, 106
IV, 3, 12-18	II, 130, 263	IX, 2, 45-55	II, 218, 80; 257, 857
IV, 4, 1-19	II, 67, 2	IX, 2, 50-52	II, 255, 830
IV, 4, 26-31	II, 161, 164	IX, 3, 4-54	II, 172, 427
IV, 6	II, 190, 788; 191, 804	IX, 3, 6-30	II, 172, 433
IV, 6, 15	II, 112, 237	IX, 3, 55-59	II, 205, 1178
V, 1, 13-31	II, 244, 682	X, 1, 1-10	II, 142, 63
V, 2, 1-21	II, 67, 3	X, 1, 10-17	II, 102, 64
V, 2, 14-15	II, 67, 17	X, 1, 12-33	II, 186, 706
V, 2, 22-25	II, 244, 682	X, 1, 18-22	II, 115, 328
V, 4, 39-46	II, 233, 441; 234, 462; 234, 477	X, 1, 18-39	II, 115, 321
V, 5, 35-61	II, 118, 19	X, 2, 9-19	II, 163, 211
V, 5, 40-61	II, 72, 80	X, 2, 20-23	II, 72, 80
VI, 1, 34-36	II, 69, 47	X, 2, 20-26	II, 163, 209
VI, 1, 34-60	II, 162, 195	X, 2, 30-31	II, 238, 539
VI, 1, 49-60	II, 162, 199	X, 2, 36-41	II, 70, 48
VI, 2, 16-17	II, 69, 47	X, 3, 26-27	II, 70, 48
VI, 3, 15-20	II, 89, 365	X, 3, 48-54	II, 249, 756
VI, 3, 27-28	II, 69, 47	X, 4, 18-21	II, 70, 49
VI, 3, 34-36	II, 69, 47	X, 4, 36	II, 70, 48
VI, 3, 36-37	II, 98, 18	X, 5, 4-12	II, 163, 210
VI, 3, 36-55	II, 35, 221; 98, 18	X, 5, 13-16	II, 165, 248
VI, 3, 48	II, 100, 50	X, 5, 26-28	II, 163, 211
VII, 1, 17	II, 68, 34; 102, 63	X, 5, 26-31	II, 70, 50
VII, 2, 9-45	II, 162, 200	X, 5, 35	II, 69, 47
VII, 2, 40-69	II, 188, 755; 190, 787	X, 5, 36	II, 70, 48
VII, 3, 14-15	II, 69, 47	X, 5, 41-44	II, 73, 88
VII, 3, 19	II, 69, 47	X, 5, 42-44	II, 163, 212
VII, 3, 22-26	II, 188, 754; 190, 787	XI, 1, 52-58	II, 70, 51
VII, 4, 1-6	II, 105, 135	XI, 1, 55-2, 6	II, 230, 346
VII, 4, 3-6	II, 109, 184	XI, 1, 60-63	II, 235, 496
VII, 4, 8-11	II, 105, 134	XI, 2, 1-6	II, 230, 348
VII, 4, 13-21	II, 105, 135	XI, 2, 13-18	II, 32, 139
VII, 5, 1-8	II, 162, 201	XI, 2, 19-37	II, 70, 52
VII, 5, 9-22	II, 162, 202	XI, 2, 38-52	II, 70, 53
VII, 5, 23-30	II, 162, 203	XI, 3, 24-82	II, 163, 211
VII, 6, 1-20	II, 162, 204	XI, 3, 26-28	II, 136, 373
VII, 6, 21-35	II, 162, 205	XI, 3, 51-69	II, 186, 706
VIII, 1, 49-58	II, 162, 207	XII, 1, 14-15	II, 165, 249
VIII, 3, 19-22	II, 244, 682	XII, 3, 1-7	II, 165, 241
		XII, 4, 9-10	II, 163, 221

Register.

XIII, 2, 15-31	II, 218, 65	258, 898	
XIII, 2, 26-29	II, 217, 51	10, 27=Philoc. 27, 8, 6-15	II,
XIII, 3, 9-12	II, 163, 213	123, 138	
XIII, 3, 14-16	II, 163, 214		
XIII, 3, 16-29	II, 163, 214		
XIII, 3, 37-41	II, 218, 65	Ex.h. (SC 321)	
XIII, 3, 44-70	II, 163, 214	I, 1, 1-25	II, 108, 220
XIII, 3, 60-65	II, 163, 215	I, 2, 22-32	II, 197, 955
XIII, 3, 83-87	II, 117, 1	I, 2, 35-39	II, 195, 910
XIII, 3, 88-103	II, 218, 65	I, 3, 12-20	II, 36, 224
XIII, 3, 91-93	II, 217, 51	I, 3, 20-30	II, 46, 79
XIII, 3, 91-95	II, 217, 48	I, 4, 13-25	II, 197, 961
XIII, 4, 1-10	II, 218, 65	I, 4, 44-47	II, 172, 443
XIII, 4, 19-28	II, 218, 65	I, 5, 15	II, 174, 491
XIII, 4, 78-92	II, 163, 216	I, 5, 28-31	II, 177, 563
XIII, 4, 85-89	II, 233, 436	I, 5, 31-33	II, 197, 966
XIV, 1, 16-20	II, 95, 524	I, 5, 31-37	II, 174, 483
XIV, 2, 15-26	II, 124, 157; 135, 366	I, 5, 45-47	II, 174, 483
XIV, 2, 23-26	II, 125, 173	I, 5, 48-56	II, 174, 497
XV, 1, 1-47	II, 244, 682	I, 5, 49	II, 175, 508
XV, 3, 10-16	II, 164, 229	I, 5, 130-141	II, 198, 978
XV, 3, 14-16	II, 163, 224	I, 5, 134-135	II, 163, 224
XV, 3, 21-23	II, 174, 491	II, 1, 26-32	II, 174, 483
XV, 4, 1-8	II, 164, 229	II, 1, 38-44	II, 175, 503
XV, 4, 48-54	II, 164, 227	II, 1, 41-44	II, 152, 28; 152, 35
XV, 5, 30-40	II, 176, 549	II, 2, 25-60	II, 69, 40
XV, 5, 30-48	II, 153, 52; 174, 483	II, 2, 39-42	II, 118, 27
XV, 5, 37-39	II, 172, 441	II, 2, 48-49	II, 67, 17
XV, 5, 55-61	II, 153, 53; 154, 69	II, 4, 15-18	II, 123, 126
XVI, 1	II, 161, 190	II, 4, 18-25	II, 81, 226; 117, 11
XVI, 1, 21-41	II, 175, 517	II, 4, 32-47	II, 81, 221
XVI, 5, 19-28	II, 175, 510	III, 1, 10-23	II, 12, 101
XVI, 5, 41-45	II, 217, 50	III, 3, 4-9	II, 174, 480
XVI, 6	II, 197, 955	III, 3, 6-9	II, 174, 482
XVI, 6, 26-33	II, 174, 491	III, 3, 6-16	II, 176, 545
XVI, 6, 30-33	II, 163, 224	III, 3, 10-16	II, 174, 483
XVII, 9	II, 48, 139; 49, 169	III, 3, 57-60	II, 174, 482
		III, 3, 57-70	II, 174, 480
		III, 3, 65-70	II, 174, 481
		III, 3, 128-129	II, 175, 514
Ex.cat. (Lomm. VIII)		III, 3, 138-143	II, 229, 342
12, 15	II, 117, 2	III, 3, 144-150	II, 191, 819
12, 46	II, 132, 289	III, 3, 160-162	II, 230, 357
20, 5-6	II, 103, 104; 109, 189; 188, 766; 189, 786	IV, 5, 4-21	II, 123, 125
23, 17	II, 67, 4; 67, 5; 67, 6; 67, 7; 67, 8; 68, 24	IV, 6, 36-37	II, 178, 586
		IV, 8, 4-6	II, 178, 586
		IV, 9, 11-12	II, 178, 586
		V, 1, 14-27	II, 177, 565
		V, 1, 20-34	II, 179, 598
		V, 2, 16-24	II, 135, 349
		V, 2, 45-50	II, 179, 599
Ex.com. (SC 226)		V, 4, 22-25	II, 126, 184
10, 27=Philoc. 27, 8, 1-6	II,	V, 5, 23-47	II, 179, 600

V, 5, 24-29	II, 174, 483; 175, 512	IX, 3, 45-61	II, 137, 401
V, 5, 35-40	II, 174, 481	IX, 3, 55-61	II, 124, 146
V, 5, 35-49	II, 174, 480	IX, 3, 57-61	II, 123, 141
V, 5, 48-50	II, 174, 482	IX, 3, 61-62	II, 59, 14; 137, 402
V, 5, 55-59	II, 174, 497	IX, 3, 62	II, 65, 86
VI, 1, 38-46	II, 174, 497; 174, 499	IX, 3, 62-70	II, 137, 403
VI, 2, 1-20	II, 235, 483	IX, 3, 67	II, 12, 114
VI, 2, 5-7	II, 235, 484	IX, 3, 70-76	II, 137, 404
VI, 2, 8-15	II, 235, 489	IX, 3, 76-78	II, 137, 406
VI, 3, 30-31	II, 121, 92	IX, 3, 82-89	II, 138, 407
VI, 4, 4-6	II, 259, 930	IX, 3, 85-87	II, 227, 289; 227, 291
VI, 5, 4-7	II, 31, 137	IX, 3, 87-91	II, 121, 89
VI, 5, 4-15	II, 23, 28; 31, 128	IX, 4, 1-6	II, 217, 42
VI, 8, 17-31	II, 184, 683	IX, 4, 1-119	II, 137, 399
VI, 9, 1-13	II, 128, 218	IX, 4, 35-36	II, 239, 560
VI, 9, 14-25	II, 129, 220	IX, 4, 64-66	II, 230, 347
VI, 10, 1-31	II, 224, 218	X, 3, 22-61	II, 36, 226
VI, 12, 1-17	II, 141, 486	X, 3, 28-52	II, 59, 18
VI, 12, 4-7	II, 220, 117; 220, 119	X, 3, 89	II, 67, 7
VI, 12, 11-14	II, 41, 9	X, 4, 1-13	II, 36, 226
VI, 14, 6-7	II, 256, 851	X, 4, 1-21	II, 111, 221
VII, 1, 1-43	II, 179, 601	X, 4, 1-70	II, 52, 239
VII, 1, 58-64	II, 179, 602	X, 4, 7-8	II, 101, 57
VII, 3, 1-31	II, 179, 603	X, 4, 59	II, 98, 15
VII, 8, 19-30	II, 251, 770	X, 4, 61-70	II, 111, 221
VII, 8, 21-30	II, 252, 786	XI, 1, 1-3	II, 188, 753
VII, 8, 26-30	II, 252, 785	XI, 1, 1-23	II, 182, 649
VIII, 1, 1-6	II, 174, 483	XI, 1, 10-23	II, 190, 796
VIII, 1, 1-16	II, 176, 545	XI, 1, 12	II, 188, 756
VIII, 1, 7-16	II, 173, 475	XI, 1, 16-23	II, 190, 798
VIII, 1, 21-27	II, 152, 35; 176 552; 201, 1056	XI, 2, 1-30	II, 163, 211
VIII, 1, 21-31	II, 152, 29	XI, 4, 27-32	II, 209, 1251
VIII, 1, 27-31	II, 152, 27	XI, 5, 16-23	II, 163, 218; 163, 221
VIII, 2, 48-62	II, 31, 128	XI, 5, 18-20	II, 163, 222
VIII, 4, 8-15	II, 179, 609	XI, 5, 30-46	II, 156, 125
VIII, 4, 31-5, 96	II, 72, 80	XI, 6, 13-29	II, 205, 1162
VIII, 4, 34-5, 64	II, 87, 335	XII, 2, 17-38	II, 186, 706
VIII, 4, 50-79	II, 117, 1	XII, 4, 46-61	II, 187, 729
VIII, 4, 65-91	II, 141, 474	XIII, 2, 13-38	II, 191, 821
VIII, 5, 35-45	II, 84, 280	XIII, 3, 1-5	II, 186, 706
VIII, 6, 78-84	II, 81, 221	XIII, 3, 17-30	II, 186, 706
IX, 2, 1-47	II, 135, 148	XIII, 4, 1-13	II, 138, 408
IX, 2, 10-53	II, 137, 394	XIII, 4, 14-26	II, 258, 898
IX, 2, 40-45	II, 152, 42	XIII, 4, 27-46	II, 258, 899
IX, 2, 58-62	II, 31, 138	XIII, 4, 28-46	II, 121, 94
IX, 3, 31-43	II, 137, 398	XIII, 5, 3-4	II, 231, 363
IX, 3, 44-45	II, 137, 400	XIII, 6, 1-15	II, 227, 291
IX, 3, 44-64	II, 130, 258	XIII, 7, 24-26	II, 230, 347
IX, 3, 44-81	II, 65, 73		
IX, 3, 44-100	II, 58, 11		

Lev. cat. (Lomm. IX)

5, 2

II, 233, 439

Register.

11,3	II,207,1220; 233,456;233, 457	III,7,23-27 III,8,91-92 IV,2,16-20 IV,3 IV,3,10-15 IV,5,57-64 IV,6,15-23 IV,6,29-34 IV,6,34-37 IV,6,38-61 IV,8,44-49 IV,8,46 IV,8,51-56	II,230,350 II,29,103 II,123,133 II,27,66 II,19,3 II,83,267 II,145,569 II,230,359 II,231,363 II,132,287 II,68,20 II,67,10;67,12 II,139,431;139, 432 II,132,292 II,146,578 II,123,136 II,195,925;195, 927 II,232,414 II,255,839;256, 853 II,217,43 II,256,854 II,146,580 II,156,126 II,218,70;218, 83 II,138,426 II,150,746 II,139,433 II,146,577 II,138,427 II,138,426 II,138,426 II,139,430 II,146,579 II,51,202 II,123,129 II,61,32 II,144,537;144, 538 II,135,365 II,147,617 II,53,244 II,144,544;171, 398 II,144,539 II,144,537;144, 549 II,150,752 II,150,753 II,141,477 II,230,359
14,35	II,182,653		
Lev.h. (SC 286-287)			
I,1,50-57	II,123,128		
I,2,56-57	II,67,9		
I,3,1-14	II,137,392		
I,3,11-14	II,62,45;65, 83		
I,3,15-33	II,137,393		
I,3,15-44	II,63,47;65,79		
I,3,19-24	II,202,1080		
I,3,19-33	II,202,1084		
I,3,25-33	II,147,614		
I,4,11-20	II,145,568		
I,5,1-6	II,146,582		
I,5,2-3	II,233,446		
I,5,5-6	II,139,429		
I,5,6-8	II,67,8		
I,5,8	II,67,10		
I,5,17-20	II,144,539		
I,5,36-45	II,84,274		
I,5,47-50	II,83,262		
II,2,7-8	II,233,447		
II,2,8-9	II,238,548		
II,2,9	II,239,560		
II,2,9-12	II,242,625		
II,2,38-41	II,227,284		
II,2,54-55	II,230,346		
II,3,17-27	II,143,530		
II,3,52-55	II,217,52		
II,3,55-58	II,225,249		
II,4,34-96	II,62,45		
II,4,68-70	II,239,559;239, 562		
II,4,76-82	II,242,622		
II,4,89-96	II,146,581		
II,5,15-27	II,209,1242		
III,3,64-69	II,233,438		
III,3,69-71	II,233,436		
III,3,71-80	II,233,429		
III,3,72-86	II,233,435		
III,3,83-86	II,238,552		
III,3,86-87	II,233,432		
III,3,86-94	II,233,439		
III,3,95-103	II,237,518		
III,3,104-110	II,233,440		
III,5,4-9	II,145,574		
III,5,28-33	II,145,571		
III,6,58-62	II,123,133		
III,7,6-11	II,186,706		
III,7,6-15	II,155,97		
		VI,2,41-78 VI,2,84-88 VI,2,94-99 VI,3,1-13 VI,3,5-11 VI,5,18-36 VI,5,22-33 VI,5,22-36 VI,5,24-26 VI,5,31-36 VI,6,40-46	

VI,6,50-55	II,102,70	VIII,9,15-20	II,68,28
VI,6,50-70	II,35,223	VIII,10,45-49	II,182,649
VI,6,84-88	II,184,676	VIII,10,80-84	II,227,289
VII,1,1-9	II,123,128	VIII,10,86-100	II,193,864
VII,2	II,122,14	IX,1,33-36	II,145,567
VII,2,37-57	II,63,47	IX,1,41-44	II,146,583
VII,2,68-92	II,44,58	IX,2,26-27	II,231,363
VII,2,74-92	II,45,63	IX,2,37-69	II,230,359
VII,2,83-92	II,43,29	IX,2,70-77	II,65,75
VII,2,88-92	II,44,60	IX,2,73-84	II,61,34
VII,2,93-103	II,63,47	IX,2,75	II,65,86
VII,2,131-137	II,45,64;48, 137;48,138	IX,4,5-7	II,180,618
VII,2,135-137	II,48,129	IX,4,8-10	II,187,740
VII,2,144-157	II,45,64	IX,4,35-48	II,132,300;145, 570;233,431
VII,2,157-160	II,50,195	IX,5,14-33	II,154,67;187, 740
VII,2,157-162	II,34,205	IX,5,34-39	II,154,65
VII,2,163-191	II,45,66	IX,5,47-58	II,63,47
VII,2,170-191	II,43,34	IX,5,90-127	II,63,47
VII,2,186-187	II,47,86;47, 108	IX,5,107-127	II,145,559
VII,2,188-191	II,47,99	IX,5,119-127	II,155,97
VII,4,6-16	II,13,134	IX,7,97-101	II,129,240
VII,4,7-12	II,232,419	IX,8,51-54	II,188,766
VII,4,17-27	II,179,597	IX,8,84-89	II,170,375
VII,4,55-114	II,232,419	IX,9,6-22	II,137,390
VII,4,70-95	II,159,168	IX,9,23-37	II,150,746
VII,5,1-15	II,243,643	IX,9,23-58	II,137,391
VII,5,6-15	II,244,650	IX,9,27-37	II,145,554;145, 555
VII,5,16-58	II,109,197	IX,9,33-37	II,144,537
VII,5,51-54	II,100,46;109, 196	IX,9,38-50	II,146,584
VII,5,53	II,110,200	IX,9,59-74	II,145,557
VII,5,77-80	II,238,543	IX,10,16-25	II,248,745;249, 756;252,794
VII,6,18-25	II,233,456	IX,11,1-11	II,145,560
VII,6,19-21	II,155,97	IX,11,15-21	II,217,52
VII,6,19-25	II,80,204	X,1,29-41	II,199,998
VII,6,27-45	II,238,541	X,1,29-42	II,146,596
VII,6,46-47	II,132,301	X,1,30-36	II,41,9;41,11; 141,487
VII,7,1-27	II,243,642	X,1,36-40	II,145,556
VII,7,24-27	II,241,610	X,1,33	II,201,1062
VII,7,37-53	II,241,611	X,2,95-103	II,71,69
VIII,3,33-49	II,15,181	XI,1,43-48	II,218,56
VIII,4,1-12	II,120,63	XI,1,43-55	II,190,796
VIII,4,13	II,67,12	XI,1,67-71	II,233,448
VIII,4,14	II,67,16	XI,1,87-92	II,209,1244; 218,56
VIII,5-11	II,182,652	XI,3,3-5	II,97,5
VIII,9	II,65,72	XI,3,3-13	II,100,44
VIII,9,1-11	II,59,19	XI,3,10-11	II,97,5
VIII,9,1-20	II,59,20	XI,3,10-27	II,100,44
VIII,9,3	II,65,86	XI,3,38-47	II,100,44
VIII,9,6	II,65,86		
VIII,9,7-11	II,59,18		
VIII,9,9-14	II,64,63		

[illegible]

24,7	II,119,53	IX,7-8	II,228,312
24,8	II,30,113;32,150;46, 83;174,483	IX,9	II,110,217;115,305; 179,591;244,682
Num.h. (GCS VII)		X,1	II,138,426;144,549; 175,523
I,1	II,49,162;67, 7;68,18	X,2	II,62,45;107,166; 138,426
I,2	II,197,965	X,3	II,122,121;145,564; 147,622
I,3	II,145,561;185, 695;195,911; 195,913;195,916	XI,1	II,123,133
II,1	II,143,526;155, 97;170,369;171, 400;174,483	XI,2	II,144,534
II,2	II,115,304;202, 1083;253,810; 255,842;255,843	XI,3	II,115,305;220,126; 221,127
III,1	II,202,1076	XI,4	II,163,224;176,544; 196,948;198,979;198, 997;204,1160
III,2	II,173,454	XI,5	II,163,224;187,740; 198,991;220,126;237, 522
III,3	II,110,217;115, 305;115,307; 202,1081;218, 53;244,682	XI,7	II,69,42;110,209; 195,925;195,927
III,4	II,202,1081	XI,8	II,175,523
IV,3	II,138,409;138, 419;147,610	XII,1	II,70,50;163,212; 218,65
V,1	II,138,419-423; 183,668	XII,2	II,210,1277;210, 1281;211,1299-1301; 218,65;243,638;247, 730
V,3	II,138,410-412; 138,414-418; 138,424;258,890	XII,3	II,37,251;154,74; 177,577-578;178, 580;244,682;245,692
VI,1	II,132,287	XII,4	II,27,85;27,87;29, 99;182,658;183,662
VI,2	II,257,883	XIII,1	II,183,663-665;195, 925;196,954;197,963; 205,1179
VI,4	II,181,63;241, 594	XIII,2	II,100,45-46;109, 196;110,204;183,666- 667;189,768
VII,1	II,113,249;181, 642;182,643; 182,648	XIII,8	II,234,465;234,467; 234,469;234,473
VII,2	II,179,598;181, 640-642;182, 643-646	XIV,1	II,123,126
VII,3	II,34,77;36, 225;182,647	XIV,2	II,232,410;256,851
VII,4	II,181,630	XIV,4	II,183,669-670;184, 671;234,469
VII,5	II,188,755;201, 1065;208,1239	XV,1	II,246,708;247,722; 257,865;259,930
VII,6	II,177,574;188, 755;189,767; 189,769;189, 777;191.809; 209,1249	XV,2	II,163,224;164,233
VIII,1	II,170,370;171, 383;188,766	XV,3	II,164,233;195,925; 195,927;196,933;198, 981;209,1254;226, 271;247,724
IX,4	II,116,342	XV,4	II,183,670;184,672-

Register.

	673	XXIII, 7	II, 141, 472; 186, 706
XVI, 5	II, 196, 949	XXIII, 8	II, 219, 98-99; 219, 107; 220, 112
XVI, 6	II, 46, 84; 196, 953	XXIII, 9	II, 191, 811
XVI, 7	II, 163, 223-224; 164, 233; 187, 740	XXIII, 11	II, 95, 520; 135, 346; 152, 41
XVI, 8	II, 24, 42; 25, 44; 25, 48; 27, 68; 253, 810	XXIV, 1	II, 62, 45
XVI, 9	II, 170, 370; 170, 373, 171, 381; 171, 384; 197, 955; 198, 989; 224, 216; 237, 520	XXIV, 2	II, 34, 178; 146, 588
XVII, 1	II, 247, 722	XXIV, 3	II, 68, 26-27; 233, 428
XVII, 2	II, 183, 670	XXV, 2	II, 188, 766
XVII, 4	II, 134, 344; 135, 362; 135, 364; 135, 366-367; 136, 369; 154, 86; 163, 224; 164, 231-232; 170, 376; 197, 955; 204, 1144; 227, 288; 228, 318; 243, 648	XXV, 3	II, 151, 10-11; 188, 755-756; 190, 794
XVII, 5	II, 119, 53	XXV, 4	II, 170, 369; 188, 755-756; 189, 773; 190, 788; 190, 796; 191, 804
XVII, 6	II, 29, 100; 41, 10; 174, 483; 176, 545; 176, 550; 236, 515; 237, 517	XXV, 6	II, 189, 786; 192, 827; 206, 1195
XVII, 7	II, 218, 62	XXVI, 1	II, 191, 806
XVIII, 4	II, 157, 131; 165, 245; 192, 828; 205, 1180; 237, 516	XXVI, 2	II, 189, 786; 190, 796; 190, 798; 191, 804-805; 217, 51; 218, 64
XIX, 1	II, 174, 480; 174, 483; 184, 676; 192, 829; 211, 1308; 211, 1311	XXVI, 4	II, 174, 480; 176, 546; 177, 577-578; 185, 704; 187, 725-726; 188, 742
XIX, 3	II, 125, 174; 184, 674	XXVI, 5	II, 147, 621; 152, 30; 152, 36-37; 185, 704; 187, 727
XIX, 4	II, 123, 126; 174, 80; 176, 547; 177, 575; 184, 674; 184, 676	XXVI, 6	II, 187, 727
XX, 1	II, 51, 209; 51, 212; 123, 133; 141, 482; 188, 766; 189, 786; 192, 826	XXVI, 7	II, 170, 374; 187, 728; 187, 730; 201, 1061; 204, 1143; 205, 1188
XX, 2	II, 72, 80; 84, 280; 85, 291; 87, 331-332; 97, 14; 125, 167; 227, 282	XXVII	II, 178, 581
XX, 3	II, 70, 54-55	XXVII, 2	II, 174, 480; 174, 483; 176, 546; 176, 550; 177, 578
XXI, 1	II, 7, 29	XXVII, 3	II, 174, 483; 176, 550
XXI, 2	II, 160, 172	XXVII, 4	II, 135, 348; 152, 42; 174, 484; 177, 577-578; 218, 62; 244, 682
XXI, 3	II, 187, 736	XXVII, 5	II, 177, 572
XXII, 1	II, 110, 209; 123, 137	XXVII, 6	II, 178, 579
XXII, 2	II, 27, 78; 114, 299	XXVII, 9	II, 123, 126; 135, 349; 174, 483; 247, 729
XXII, 3	II, 245, 699	XXVII, 10	II, 177, 573
XXII, 4	II, 53, 244; 171, 399; 185, 695	XXVII, 11	II, 240, 574
XXIII, 2	II, 141, 475; 209, 1252; 224, 205	XXVII, 12	II, 185, 704; 191, 811; 191, 816; 241, 606; 251, 773
XXIII, 5	II, 255, 831; 256, 844-845	XXVIII, 2	II, 145, 561; 166, 276; 170, 369; 171, 381; 185, 695; 187, 728;

187,737;187,739;197, 955;201,1070;203, 1102	IV,1	II,185,693;185,697; 186,710;186,717; 189,780
XXVIII,3 II,209,1260	IV,2	II,185,698;185,701; 187,723
XXVIII,4 II,145,561;153,62; 187,737;201,1072	V,1	II,186,707
<i>Deut.cat.</i> (Lomm.X)	V,2	II,188,750;188,766
6,12 II,118,17	V,3	II,185,700;189,778;
8,7 II,226,259;245,695	V,5	II,186,719;205,1173
8,11 II,173,475	V,5-6	II,179,607
14,6 II,233,456	V,6	II,51,208;51,210; 51,212;51,215;52, 240;141,482;186, 721;189,779
20,8 II,217,48	VI,2	II,189,782
22,10 II,234,460;234,466	VI,4	II,84,284;191,811; 192,845;193,850- 851;193,853;193, 858-859;193,862; 194,870;194,873; 198,993
27,19 II,84,280;84,285; 89,384	VII,1	II,191,820;193,858- 859
<i>Joz.cat.</i> (Lomm.XI)	VII,2	II,191,820;192,834; 193,860
2,1 II,161,186;192,842; 192,844	VII,4	II,182,649;193,858; 194,874
6,9 II,191,814	VII,5	II,171,382;192,845; 194,870;226,272
<i>Joz.cat.</i> (GCS VII)	VII,6	II,52,241;53,243- 244;240,593
15,15 II,166,264	VIII,2	II,170,378
<i>Joz.h.</i> (SC 71)	VIII,4	II,188,746
I,1 II,189,777	VIII,6	II,11,99
I,3 II,89,377;185,692; 189,777	VIII,7	II,204,1156
I,4 II,185,697;187,723; 191,813;192,845; 193,848;193,851	IX,1	II,123,144;124,148; 129,229;129,232; 138,414;145,562; 187,737
I,5 II,35,214;193,854; 193,857;253,805	IX,2	II,145,563
I,7 II,179,607;185,695; 186,706;191,811; 191,817	IX,4	II,198,979
II,1 II,146,576;185,694; 197,962	IX,5	II,150,745
II,4 II,170,378;180,614; 226,273;228,301	IX,9	II,52,231;67,7;67, 11-14;68,21;68,23; 69,39;69,43-44;73, 90
III,1 II,67,7;68,31;170, 378	IX,10	II,16,194;172,430; 184,684;189,777
III,2 II,170,378	X,1	II,225,222
III,3 II,192,845;193,849; 193,851;193,861	X,2	II,187,740;192,845; 193,852;194,867; 194,870
III,4 II,161,185-186;161, 191;165,246;170, 378;192,842;192, 844-845;193,846; 193,855	X,3	II,137,404
III,5 II,132,298-299;193, 856;193,863;194, 867-869	XI,3	II,253,805

XI, 4	II, 190, 790	XXVI, 1	II, 120, 56
XI, 6	II, 191, 810	XXVI, 2	II, 179, 607; 179, 609; 187, 727
XII, 1	II, 187, 736; 188, 743; 189, 786; 190, 790; 191, 808; 191, 810-811	XXVI, 3	II, 129, 228; 145, 558; 172, 435; 187, 725; 197, 955; 198, 990; 241, 594
XIII, 2	II, 84, 280; 84, 284; 89, 381; 251, 773		
XIII, 3	II, 16, 185		
XIII, 4	II, 220, 117	Richt. h. (GCS VII)	
XIV, 1	II, 189, 786	I, 1	II, 175, 507; 176, 543; 251, 762; 252, 786; 253, 801; 257, 867
XIV, 2	II, 182, 657; 184, 678; 184, 682; 257, 864; 257, 881; 258, 892	I, 2	II, 254, 817
XV, 1	II, 189, 769; 190, 794; 191, 810	I, 3	II, 24, 40; 27, 77
XV, 3	II, 8, 46; 184, 685- 686; 185, 687; 189, 781; 234, 466; 234, 476-477; 235, 481	I, 4	II, 168, 311
XV, 6	II, 172, 429; 188, 766	II, 1	II, 34, 207; 37, 253; 37, 260
XV, 7	II, 185, 695; 188, 748	II, 2	II, 37, 253
XVI, 1	II, 147, 611; 161, 194; 252, 785-786	II, 5	II, 54, 245; 117, 1
XVI, 2	II, 62, 44; 65, 78; 65, 80; 147, 617	III, 1	II, 174, 498; 176, 541; 190, 799
XVI, 3	II, 185, 695; 188, 746	III, 2	II, 230, 349
XVI, 5	II, 187, 725; 187, 727; 189, 770; 189, 774; 189, 781; 190, 800	III, 3	II, 114, 276; 166, 268- 271
XVII, 1	II, 141, 487; 146, 596; 146, 605; 187, 737; 199, 1003	III, 5	II, 166, 273
XVII, 2	II, 144, 532	III, 6	II, 190, 799
XVII, 3	II, 144, 533	IV, 1	II, 166, 272; 167, 292; 188, 766
XVIII, 2	II, 166, 267	IV, 2	II, 135, 347; 167, 279; 167, 281-282; 219, 104
XVIII, 3	II, 183, 666	IV, 3	II, 167, 277-278; 170, 373
XIX, 1	II, 185, 695; 217, 51	IV, 4	II, 167, 285; 167, 290; 235, 479
XIX, 3	II, 195, 910-911	IV, 5	II, 167, 290
XIX, 4	II, 204, 1142-1143; 205, 1174; 252, 785; 259, 930	V, 2	II, 69, 46; 168, 296; 241, 606
XX, 5	II, 114, 275; 166, 264; 205, 1186	V, 3	II, 136, 373; 136, 376; 166, 251
XX, 6	II, 114, 276; 114, 278; 166, 265-266	V, 4	II, 167, 283-285
XXI, 1	II, 200, 1024	V, 5	II, 69, 45; 165, 240; 167, 286-287; 167, 291; 167, 293; 170, 378; 235, 479
XXI, 1-2	II, 200, 1025	V, 6	II, 167, 291; 167, 294; 168, 297
XXI, 2	II, 180, 622; 199, 1008; 200, 1049; 201, 1050; 201, 1053	VI, 1	II, 167, 286; 168, 295
XXIII, 4	II, 151, 8-10; 166, 276; 201, 1069	VI, 2	II, 170, 369-370; 188, 766; 190, 792; 191, 807; 191, 811; 196, 954; 210, 1298
XXIV, 1	II, 182, 657	VI, 3	II, 170, 369; 210, 1276; 210, 1281-1282; 210, 1284; 210, 1298;
XXIV, 3	II, 34, 199		

- 211,1301
 VI,5 II,170,369;188,765
 VII,1 II,196,954;198,987;
 219,99
 VII,2 II,24,42;196,954;
 198,988;219,99;220,
 114
 VIII,1 II,24,41;167,292;
 170,369;170,372;
 173,464;190,788;
 252,794
 VIII,2 II,170,369;247,731
 VIII,4 II,168,298-299
 VIII,5 II,24,42;83,254;
 168,300-301;168,
 303;170,370;229,
 328;244,651
 IX,1 II,69,46;188,756;
 188,764;188,766;
 189,770;189,782;
 190,794;190,802;
 191,823
 IX,2 II,8,37;178,583;
 188,751;189,772;
 189,786;190,794;
 191,803;191,818;
 191,822;235,490;
 258,896
 1 Sam.h. (SC 328)
 I,1,1-5 II,220,123
 I,1,9-22 II,221,130
 I,1,22-73 II,221,131
 I,3,17-25 II,49,155
 I,4,1-24 II,168,315
 I,4,7-33 II,255,841
 I,4,7-66 II,61,32
 I,4,8-11 II,47,92
 I,4,9-16 II,47,97
 I,4,11-22 II,47,93
 I,4,22-24 II,47,94
 I,4,22-33 II,12,120
 I,4,24-30 II,47,95;47,109
 I,4,24-33 II,168,316
 I,4,31-50 II,47,89
 I,4,46-50 II,20,8
 I,4,46-66 II,168,315
 I,4,50-52 II,20,8
 I,4,53-58 II,20,8;47,95;47,
 109;168,316
 I,4,58-66 II,20,8
 I,4,59-66 II,47,96
 I,5,1-6 II,180,622
 I,5,1-8 II,245,696;245,699
 I,5,9-10 II,168,312
 I,5,9-12 II,175,520
 I,5,9-16 II,168,315
 I,5,14-15 II,168,312
 I,5,14-16 II,180,622
 I,5,17-86 II,32,139
 I,5,17-90 II,168,317
 I,5,20-21 II,8,46
 I,5,25-27 II,168,312
 I,5,32-90 II,98,17
 I,5,33-34 II,168,312
 I,5,59 II,169,319
 I,5,69 II,169,320
 I,5,77-78 II,169,321
 I,5,78-86 II,169,322
 I,5,86-90 II,169,323
 I,6,1-30 II,168,318
 I,6,16-25 II,244,682
 I,6,31-47 II,168,309
 I,7,2-8 II,133,321
 I,8,1-20 II,110,217;111,219
 I,8,30-40 II,111,219
 I,9,49-51 II,208,1234;209,
 1248
 I,10,48-53 II,222,178
 I,16,1-15 II,189,767
 I,17,1-10 II,189,776
 I,18,7-11 II,101,54
 I,18,17-33 II,99,24
 IV,fr.10,8-14 II,195,912
 V,3,1 II,112,235
 V,4,61 II,178,579
 V,5,3 II,178,579
 V,5,13 II,178,579
 V,6,31-41 II,16,186
 V,7,31 II,178,579
 V,9,13-26 II,122,122
 V,9,36-42 II,153,46
 V,9,43-63 II,185,695
 V,9,52-63 II,154,63
 V,9,60-63 II,220,119
 2 Kon.cat. (GCS III)
 fr.21 II,24,40;107,166
 Job cat. (Lomm.XI)
 20,15 II,9,57;122,103
 20,17 II,239,566
 35,10 II,249,756
 35,11 II,232,425;234,
 462;234,477
 41,6 II,248,745
 41,9(10) II,257,863
 41,10(11) II,258,894

Register.

41,11(19)	II,10,72	21,4(20,3)	II,61,35;65,76
Ps.cat.(Lomm.XI-XIII)		22,13(21,12)	II,178,579
prol.(XI,356)	II,139,437	22,28(21,27)	II,253,795
- (XI,356-358)	II,139,438	23(22),4	II,239,555
- (XI,358)	II,120,63	23(22),5	II,239,557
- (XI,359-360)	II,81,227	23(22),6	II,248,745;249,756
1,1	II,9,23;68,35;221,155;221,158	24(23),1	II,180,619;187,740;207,1210;217,45
1,2	II,143,529	24(23),3	II,247,717
1,3	II,221,156-158;222,159;251,760	26(25),3	II,11,79
1,5	II,178,579	27(26),1	II,251,765
2,1-2	II,171,394	27(26),4-5	II,119,55;132,294
2,3	II,22,16	27(26),5	II,129,228;135,366
2,9	II,233,444	28(27),2	II,141,478
2,10	II,209,1283	28(27),3	II,22,19
2,11	II,104,111	28(27),9	II,239,571
2,12	II,178,579	29(28),1	II,105,128;240,574
3,5(4)	II,246,713	29(28),2	II,139,432
3,6(5)	II,178,579;188,766;190,795	30(29),1	II,141,474
4,3	II,12,102	30(29),2	II,45,61
4,7(6)	II,247,738;248,745	30,8(29,7)	II,211,1312;247,726
5,7	II,142,513	39,7(38,6)	II,232,417
7,6(5)	II,217,48	39(38),12	II,135,357
9,12(11)	II,202,1086-1087;203,1102	40,10(39,9)	II,49,151
10,14	II,90,388	41(40),5	II,51,204
12(11),7	II,187,740	41(40),6	II,131,282;132,290
16(15),3-4	II,208,1234	42(41),4	II,135,358;137,389
16(15),5	II,187,740;224,215	43(42),3	II,135,358;144,549;246,713
16(15),7	II,248,745;249,756	44,3(43,2)	II,220,122;248,745
17(16),7-8	II,48,131	44,12(43,11)	II,202,1088
17(16),11	II,217,48	44,23(43,22)	II,238,546
18(17),7-8	II,247,738	45(44),10	II,82,230
18(17),14-15	II,251,777	45,11(44,10)	II,110,212
18,15-16(17,14-15)	II,207,1219	45,14(44,13)	II,110,212
18(17),28	II,257,884;258,896	46(45),2	II,218,76
18(17),38-39	II,183,666	46,3(45,1)	II,245,697
18,44(17,43)	II,62,43;65,77;65,86	46(45),10	II,192,831
19,2(18,1)	II,217,48;218,73;219,86	47,7(46,6)	II,211,1304
19,3(18,2)	II,249,756	48,12(47,11)	II,172,420;202,1086;202,1092
19(18),4	II,139,436	49(48),3-4	II,49,146
19,5(18,4)	II,249,756;252,788;253,798	49,4-5(48,3-4)	II,49,153
		49(48),5	II,50,193
		49(48),12	II,125,168

- 49(48), 13 II, 232, 426
 49, 21(48, 20) II, 232, 427
 50(49), 4 II, 170, 369; 173,
 453; 218, 75
 50(49), 12 II, 258, 898
 50(49), 21 II, 22, 13
 52, 10(51, 8) II, 227, 280
 55(54), 1 II, 180, 620
 55(54), 7 II, 180, 628
 55(54), 15 II, 135, 356; 136,
 370
 58, 5(57, 4) II, 238, 535
 61(60), 2 II, 117, 8; 119, 55;
 124, 157-158; 125,
 160; 135, 360
 61(60), 5 II, 190, 181
 61(60), 6 II, 197, 959
 63(62), 2 II, 249, 748; 251,
 770
 63, 10(62, 9) II, 10, 72
 64(63), 3 II, 188, 761; 188,
 766
 65, 2(64, 1) II, 202, 1086; 203,
 1101
 65(64), 4 II, 141, 488; 147,
 619; 147, 623
 65, 7(64, 6) II, 245, 695
 66(65), 1 II, 78, 163; 78, 173
 66(65), 13 II, 146, 585
 67, 7(66, 6) II, 218, 71
 68, 3(67, 2) II, 229, 329; 241,
 608; 258, 900
 68(67), 4-5 II, 118, 24; 139,
 435; 206, 1190
 68(67), 6 II, 90, 390
 68(67), 26 II, 132, 293
 72(71), 6 II, 168, 299
 74(73), 2 II, 238, 548
 74(73), 3-4 II, 142, 502; 146,
 601
 76(75), 2-3 II, 201, 1054
 104(103), 2 II, 249, 746
 105(104), 15 II, 30, 113
 109(108), 9 II, 89, 383; 90, 388
 113(112), 9 II, 98, 20
 116, 12(115, 3) II, 146, 587
 116, 16(115, 7) II, 26, 63; 62,
 45; 139, 432
 118(117), 12 II, 241, 607
 118(117), 14 II, 62, 40
 118(117), 24 II, 152, 41; 249,
 756
 119(118), 84 II, 27, 84
 119(118), 125 II, 103, 105
 119(118), 140 II, 115, 323
 119(118), 164 II, 120, 63
 120(119), 4 II, 188, 766
 121(120), 1 II, 246, 714
 122(121), 3 II, 200, 1044
 124(123), 1 II, 197, 955-956
 125(124), 1 II, 201, 1059; 247,
 722
 125(124), 2 II, 246, 714
 127(126), 1 II, 118, 33; 122,
 104
 127(126), 3 II, 69, 42
 128(127), 1 II, 88, 357
 128(127), 3 II, 10, 72
 133(132), 2 II, 61, 33
 133(132), 3 II, 202, 1048; 202,
 1090; 245, 698
 136(135), 2 II, 31, 128
 149, 2 II, 203, 1097
 149, 4 II, 147, 620; 187,
 740; 201, 1071
 149, 7 II, 171, 396
 150, 4 II, 50, 197
 Ps.cat.(Pitra II-III)
 1, 3 II, 221, 158
 3, 5 II, 247, 717
 4, 1 II, 37, 254; 54, 253
 5, 12 II, 100, 173; 141,
 474
 9, 9 II, 171, 395; 217,
 46
 18(17), 9 II, 258, 897
 19(18), 6 II, 240, 593; 246,
 713
 19(18), 12 II, 116, 335
 20(19), 8 II, 234, 477
 22(21), 21 II, 243, 634
 23(22), 1-2 II, 135, 366; 238,
 551; 239, 556
 23(22), 6 II, 119, 34; 119, 43
 24(23), 4 II, 141, 478
 33(32), 6 II, 48, 143
 38(37), 3 II, 183, 666
 38(37), 6 II, 230, 346; 235,
 496
 38(37), 11 II, 207, 1221
 39, 7(38, 6) II, 234, 477
 40(39), 3 II, 124, 157-158;
 125, 175-177
 45(44), 9-10 II, 81, 224; 107,
 163; 110, 212-213;
 119, 41; 124, 157;
 125, 170; 126, 178;

Register.

	206, 1197-1198;		627
	210, 1298; 231, 364	78 (77), 44	II, 124, 157; 178,
45 (44), 11-14	II, 62, 39; 65, 77;		585-586; 204, 1138
	81, 225; 82, 229;	78 (77), 48-51	II, 109, 183; 135,
	107, 163; 117, 10;		349; 175, 530
	170, 374; 215, 13;	78 (77), 52	II, 43, 32; 48, 117;
	251, 758		48, 119; 174, 483;
48 (47), 3	II, 203, 1094		240, 584; 240, 590
49 (48), 2-3	II, 134, 341; 217,	78 (77), 54	II, 245, 686
	51	78 (77), 55	II, 135, 363
55 (54), 7	II, 242, 617; 242,	81 (80), 4	II, 174, 480; 191,
	627		815
59 (58), 7	II, 106, 142; 235,	81 (80), 9	II, 50, 197
	492	81 (80), 17	II, 124, 157-158;
59 (58), 9	II, 170, 369; 172,		125, 160
	445	82 (81), 6-7	II, 32, 142-143
59 (58), 12	II, 170, 369; 172,	83 (82), 5	II, 170, 369; 172,
	445		431
59 (58), 17-18	II, 251, 770	84 (83), 4	II, 242, 623; 242,
61 (60), 3	II, 217, 49		626
65 (64), 2	II, 132, 293; 202,	85 (84), 2-3	II, 218, 84
	1086; 202, 1088;	87 (86), 1	II, 188, 749
	203, 1101	87 (86), 2	II, 246, 710
65 (64), 3	II, 208, 1226	87 (86), 7	II, 135, 361; 207,
65 (64), 5-6	II, 33, 154; 33,		1209
	167; 119, 54; 141,	89 (88), 2-3	II, 208, 1233
	476	89 (88), 4-5	II, 211, 1310
66 (65), 15	II, 239, 560	89 (88), 7-8	II, 259, 919
68 (67), 3	II, 241, 609; 247,	89 (88), 9	II, 38, 262
	738; 258, 900	90 (89), 17	II, 248, 745
68 (67), 5	II, 62, 40	93 (92), 1-2	II, 127, 199; 149,
68 (67), 6	II, 89, 382; 89,		710; 217, 47
	384; 90, 389-391	94 (93), 6	II, 90, 386
68 (67), 7	II, 247, 737	96 (95), 9	II, 125, 172
68 (67), 10	II, 168, 298	96 (95), 12	II, 245, 700
69 (68), 24	II, 252, 789	97 (96), 2	II, 208, 1227
71 (70), 22	II, 49, 149	97 (96), 11	II, 249, 753
73 (72), 1	II, 222, 169	98 (97), 5-6	II, 191, 821
74 (73), 8	II, 207, 1213	98 (97), 7	II, 243, 638
74 (73), 13-14	II, 175, 504	99 (98), 2	II, 202, 1086; 202,
75 (74), 4	II, 217, 48; 218,		1090; 203, 1099;
	63; 218, 74		203, 1101
76 (75), 3	II, 141, 474; 199,	99 (98), 9	II, 247, 717
	1003; 202, 1086-	100 (99), 3	II, 238, 554; 142,
	1087		514
77 (76), 18-19	II, 183, 666; 259,	100 (99), 3-4	II, 206, 1195
	922; 259, 928	101 (100), 2	II, 33, 154; 34, 195
78 (77), 1	II, 171, 385	102 (101), 16-17	II, 203, 1096
78 (77), 3-6	II, 37, 251; 102, 70	102 (101), 21	II, 103, 104
78 (77), 19-25	II, 124, 156-157;	103 (102), 5	II, 73, 86
	125, 165; 125, 170;	103 (102), 7	II, 197, 968
	174, 485; 248, 745;	103 (102), 13	II, 105, 127
	258, 898; 259, 919	104 (103), 2	II, 249, 748; 254,
78 (77), 40-43	II, 174, 485; 180,		822

- 104(103), 18 II, 236, 513
 105(104), 23 II, 134, 336; 161, 188
 105(104), 35 II, 208, 1225
 107(106), 4 II, 206, 1207
 107(106), 37-38 II, 225, 224
 107(106), 41 II, 240, 591
 108(107), 3 II, 249, 748; 249, 756
 109(108), 9-10 II, 196, 944
 109(108), 29-31 II, 62, 40; 65, 77; 65, 86
 112(111), 1 II, 207, 1217
 113(112) prol. II, 104, 108; 111, 223; 171, 380
 113(112), 1-2 II, 104, 107-108; 110, 217
 118(117), 7 II, 170, 370; 172, 432; 207, 1212; 207, 1217
 118(117), 22 II, 128, 204
 118(117), 23 II, 128, 205
 118(117), 24 II, 218, 72
 119(118), 40 II, 115, 324
 119(118), 54 II, 135, 350
 119(118), 103 II, 49, 147
 119(118), 121 II, 187, 740
 120(119), 6 II, 199, 1003
 123(122), 2 II, 103, 105; 106, 145
 125(124), 1 II, 201, 1073
 127(126), 1 II, 121, 102
 131(130), 2 II, 97, 4
 139(138), 20 II, 205, 1187
 144(143), 12 II, 141, 480; 207, 1213
 144, 13(143, 12) II, 238, 543
 147, 13(2) II, 206, 1196
 148, 1 II, 256, 851; 257, 861
 148, 13-14 II, 171, 386

Ps.cat. (Cadiou)
 1, 4 II, 260, 944
 3, 5 II, 247, 717
 45(44), 11 II, 82, 230; 110, 212
 48(47), 6 II, 101, 56
 48, 7(47, 6) II, 204, 1157
 50(49), 21 II, 100, 47; 110, 205; 113, 247
 101(100), 8 II, 199, 1003; 200, 1044; 249, 756; 251, 770

 104(103), 13 II, 245, 698
 105(104), 37 II, 177, 566
 106(105), 3 II, 99, 24
 109(108), 5 II, 25, 54
 115, 13(113, 21) II, 111, 219
 118(117), 22 II, 129, 241
 119(118), 19 II, 135, 353
 119(118), 91 II, 249, 756; 251, 771
 119(118), 105 II, 251, 768
 121(120), 3 II, 260, 951
 122(121), 7 II, 199, 1003
 122(121), 8 II, 113, 257
 125(124), 1 II, 203, 1098
 135(134), 9 II, 175, 509
 142(141), 5 II, 240, 575
 144(143), 1 II, 49, 168

Ps.cat. (SC 189-190)
 119(118), 1-2 II, 249, 752
 119(118), 9 II, 111, 221; 111, 223; 171, 379; 172, 448
 119(118), 19 II, 135, 352
 119(118), 40 II, 38, 265
 119(118), 51 II, 208, 1224
 119(118), 54 II, 135, 355
 119(118), 72 II, 48, 145
 119(118), 83 II, 10, 72
 119(118), 85 II, 132, 290
 119(118), 89 II, 208, 1234
 119(118), 90 II, 149, 710
 119(118), 90-91 II, 128, 203; 172, 420
 119(118), 97 II, 208, 1230; 249, 756
 119(118), 99 II, 172, 449
 119(118), 100 II, 165, 241
 119(118), 105, 1-18 II, 257, 882
 119(118), 105, 18-33 II, 258, 887
 119(118), 105, 37-46 II, 48, 136; 258, 891
 119(118), 105, 47-52 II, 84, 275
 119(118), 105, 47-56 II, 258, 894
 119(118), 108 II, 115, 332
 119(118), 118 II, 109, 189; 111, 220
 119(118), 121 II, 34, 180
 119(118), 125 II, 108, 173
 119(118), 157 II, 133, 309; 188, 754

Register.

Ps.com. (SC 226,302)
 1=Philoc.2,2,10-14 II,10,78;
 11,83
 4=Philoc.26,1,22-26 II,222,
 160
 =Philoc.26,7,10-31 II,122,
 110
 =Philoc.26,8,10 II,10,75
 =Philoc.26,8,27 II,10,75
 51(50)=Philoc.1,29,1-15 II,
 10,77

Ps.37(36)h. (Lomm.XII)
 I,1 II,172,418;172,437-438
 I,2 II,222,176;223,183
 I,2-3 II,220,113
 I,3 II,22,17;219,99;220,
 109;220,112
 I,4 II,155,93;155,96;188,
 755;189,786
 I,6 II,107,162;253,799;
 254,823
 II,1 II,42,28;43,29;44,58-
 59;45,62
 II,4 II,152,37
 II,8 II,189,786;190,791;
 190,794
 III,1 II,189,786;190,788;
 190,791
 III,2 II,247,737;248,745;
 249,748;249,756
 III,3 II,133,307;188,760;
 188,766;189,786
 III,4 II,100,47;232,425
 III,5 II,188,762
 III,9 II,249,756;252,788
 III,10 II,259,919-920;259,
 925
 III,12 II,28,96;116,337
 IV,1 II,7,29;179,598
 IV,3 II,33,156;36,230;
 248,745
 V,1 II,118,33;132,291
 V,4 II,147,621
 V,5 II,227,287
 V,7 II,25,49

Ps.38(37)h. (Lomm.XII)
 I,2 II,188,758-759;188,
 766
 I,4 II,235,496
 I,6 II,205,1165;248,745;
 249,748;253,802;253,
 814

II,1 II,19,4;107,165
 II,3 II,31,136;105,124;
 108,175
 II,6 II,52,234

Ps.39(38)h. (Lomm.XII)
 I,1 II,170,369;172,436
 I,5 II,20,9;27,77
 I,7 II,258,893;258,897
 I,8 II,248,745;249,756;
 252,785-786;255,843
 I,11 II,208,1234;208,1237
 II,1 II,19,4;22,14;27,77;
 27,81;27,87;205,1189
 II,5 II,179,609

Spr.cat. (Lomm.XIII)
 1,1 II,163,224;197,955;
 210,1291
 1,2 II,125,176-177
 1,6 II,119,39;130,268-
 269;131,271;131,277-
 278
 3,4 II,107,164
 3,19 II,218,83;219,98;
 220,112
 11,29 II,118,23
 30,19 II,260,942
 30,20 II,87,338

Spr.cat. (PG 17)
 1,8 II,101,58
 17,25 II,100,50-51;102,64;
 102,67-68
 20,20 II,101,59

Spr.cat. (Richard)
 5,4 (390) II,125,169
 8,9-10 (392) II,81,225

Hoogl.cat. (Procop.)
 (Lomm.XV)
 2,17 II,236,502;236,504;
 236,507;245,696
 3,6 II,230,347
 4,11 II,49,152;207,1211
 5,1 II,221,153
 5,2 II,117,1
 5,5-6 II,208,1233
 5,13 II,49,157;230,347
 5,14 II,51,205
 6,5 II,79,189
 6,8-9 II,85,297
 6,10 II,228,312

7,4 II,49,160;51,205;
228,302
7,5 II,60,27;65,69
8,8 II,112,224

Hoogl.com. (GCS VIII)

fr.3(liv,1-16) II,78,162
fr.3(liv,2-3) II,76,133
proloog
61,5-9 II,76,134
61,5-20 II,85,302
61,8-9 II,12,106;76,120
61,22-62,1 II,75,116
62,1-12 II,111,219;111,222
63,30 II,121,88
64,20-65,15 II,110,217
67,16-68,3 II,87,334
67,21-25 II,72,80
70,17-29 II,153,54
71,4-13 II,31,130
74,10-14 II,12,106
74,10-18 II,81,212;100,49
78,10-15 II,76,120
78,30-79,2 II,163,224
79,25-80,2 II,15,175
80,2-3 II,16,193
80,5-12 II,77,156
80,12-19 II,77,157
80,17-19 II,79,180
80,24-83,20 II,79,182
81,27-82,2 II,168,296
82,2-3 II,167,283
83,12-20 II,77,157
84,2-21 II,210,1291
84,7-10 II,241,603
84,12-21 II,202,1080
84,12-26 II,100,40
84,21-85,1 II,95,513;202,
1085
85,19-20 II,201,1057

Boek 1

89,10-13 II,12,106;76,135
90,2-91,10 II,76,133
90,4-5 II,90,411
90,4-8 II,76,129
90,5 II,12,112
90,5-6 II,12,121
90,5-8 II,77,158;90,412
90,8-20 II,76,129
90,11-20 II,77,147
90,20-91,2 II,77,159
91,4-18 II,77,159
91,31-32 II,72,80

93,20-22 II,80,197
94,7-24 II,222,177
97,17-26 II,86,311;111,219
98,1-13 II,77,145;229,336
98,13-16 II,73,87-88
98,13-100,12 II,229,338
98,16-18 II,73,89
100,12-29 II,229,337
101,8-20 II,229,342
101,20-102,2 II,86,319
101,24-27 II,229,342
102,2-10 II,86,315
102,10-20 II,86,326
102,20-28 II,87,330
102,20-103,4 II,33,166
102,22-28 II,76,132
103,17-27 II,86,328
104,17-105,2 II,154,70;154,
74;155,96
107,15-17 II,86,327
107,17-108,8 II,229,339
107,25-108,10 II,86,316
108,10-12 II,86,329
108,21-25 II,12,106
108,21-109,21 II,80,191
109,21-110,13 II,82,232;86,
306
110,20-111,5 II,86,309
111,1-5 II,86,308
111,5-17 II,86,311
111,12-25 II,111,219
111,17-25 II,86,312
113,5-8 II,95,523

Boek 2

113,24-25 II,78,163
113,24-28 II,78,164
113,24-114,5 II,199,999
113,28-114,12 II,79,177
114,1-4 II,78,165;81,
225
114,18-115,8 II,181,636
114,20-21 II,79,178
115,8-116,5 II,181,637
116,10-24 II,181,638
116,24-117,14 II,181,639
117,18-118,22 II,181,630
117,18-19 II,181,630
118,3-4 II,138,419
118,22-122,12 II,181,637
119,5-8 II,199,1016
119,6 II,199,1003
119,14-24 II,115,316
120,6-8 II,118,21

Register.

121,5-12	II,201,1067	145,12-15	II,239,566
121,7-8	II,199,1003	145,21-24	II,260,945
122,12-123,7	II,181,638	148,14-24	II,240,581
123,7-27	II,181,639	148,16-24	II,239,561
123,27-124,31	II,181,636	148,22-24	II,239,559
124,31-125,6	II,87,330;241, 605	148,25-30	II,131,271
125,3-4	II,241,600	149,5-30	II,85,301
125,13-130,5	II,181,636	149,22-30	II,123,140
125,23-29	II,249,749	150,4-8	II,239,573
126,3-6	II,251,774	150,4-10	II,80,201
126,3-127,2	II,252,792	150,8-22	II,240,581
126,6-11	II,249,749	151,3-10	II,173,460;177, 567
128,10-129,3	II,251,777	151,6	II,170,369
129,17-130,3	II,247,738	151,11-28	II,235,484
130,14-131,16	II,100,41	151,28-152,26	II,235,485
131,3-23	II,78,166;114,285	152,26-153,10	II,235,486
131,6-9	II,201,1056	153,10-14	II,235,487
131,9-11	II,110,215	153,14	II,24,32
132,1-11	II,78,167	153,15	II,12,111;90, 417
132,4-28	II,223,180	153,20-21	II,12,111
132,11-28	II,78,168	154,24-27	II,74,107
132,24-133,13	II,220,125	154,27-155,1	II,48,130
132,28-133,1	II,76,127;78, 163	155,1-2	II,49,154
132,28-133,13	II,156,104	155,2	II,49,167
133,13-134,8	II,78,168	155,3-6.14	II,49,158
133,17-27	II,97,2;111,221	155,15-23	II,242,626
133,27-31	II,97,2	155,23-156,21	II,49,159
133,31-134,2	II,97,5	156,1-21	II,79,179
134,2-8	II,223,179	156,19-21	II,23,22
134,30-135,16	II,85,299	156,21-26	II,89,361
135,4-17	II,48,126	156,27-32	II,77,144
135,10-17	II,238,551	157,6-10	II,77,145
135,16-20	II,85,300	157,11-158,14	II,94,496
135,18-137,16	II,240,587	157,13-20	II,74,105;76, 141
137,16-19	II,253,799	157,16-19	II,94,504
138,14-24	II,240,587	157,19-21	II,241,602
139,10-12	II,253,800	157,19-158,1	II,94,505
140,3-11	II,130,264	157,20-25	II,73,98;77, 148;123,141; 124,147
141,17-142,8	II,80,200	158,3-8	II,74,102
141,17-142,25	II,239,561	158,7-8	II,76,128;77, 142
142,6-8	II,239,560	158,11-13	II,74,103
142,18-19	II,68,25	158,26-27	II,77,145
142,22-25	II,76,128;77,142; 80,196	159,1-12	II,77,151
142,23-24	II,12,106	159,18-26	II,77,153
144,24-145,2	II,80,199	159,19-20	II,191,821
144,27-145,6	II,240,589	160,4-5	II,77,153
144,27-145,15	II,239,561	160,27-29	II,77,149
145,2-6	II,80,200	160,31-161,1	II,77,150
145,4-9	II,260,945		
145,6-15	II,239,568		
145,10-12	II,239,560		

- 161,16-25 II,77,152
 162,7-12 II,77,153
 162,21-163,1 II,179,598
 164,1-23 II,111,219
 164,20-165,11 II,77,157
 164,29-165,2 II,34,191
 164,29-165,3 II,34,190
 165,3-11 II,34,192
 166,5-19 II,193,847
 166,5-167,1 II,229,343
 166,5-167,5 II,80,198
 166,13-22 II,136,388
 167,13-19 II,80,198
 167,19-23 II,29,108
 168,6-169,1 II,114,291
 168,21 II,78,163
 168,29-169,30 II,114,292
 169,22-170,3 II,165,244
 170,13-15 II,80,197
 171,24-172,2 II,227,290
- Boek 3
- 173,8-174,7 II,48,134
 173,13-20 II,61,29;65,69
 173,13-25 II,242,621
 173,26-29 II,61,30
 173,27 II,65,86
 174,7-15 II,24,38;27,72;
 79,184
 174,23-175,2 II,48,135;79,
 186
 175,8-11 II,79,188
 175,11-14 II,85,297
 175,19-176,2 II,74,108
 176,5-8 II,257,868
 176,18-24 II,74,101
 176,25-177,23 II,68,30;228,
 292
 176,29-177,2 II,118,28
 177,2-4 II,119,35;119,42
 177,4-8 II,87,330
 177,7-8 II,119,36
 177,11-23 II,130,259
 177,20-21 II,230,344
 177,24-178,19 II,228,319
 177,29-178,1 II,245,700
 178,13-179,1 II,27,80
 178,19 II,24,32
 178,19-179,6 II,110,216
 178,19-179,8 II,228,321
 179,8-16 II,228,322;245,
 700
 179,22-27 II,245,700
 180,18-21 II,31,133
- 180,23-181,22 II,228,306
 181,5-22 II,80,204
 181,17-22 II,12,106;155,97;
 233,456
 182,1-12 II,81,205
 182,12-25 II,81,206
 182,24-183,7 II,81,207
 183,2-15 II,81,207
 183,9-23 II,257,869
 183,10-12 II,81,206
 184,21-186,12 II,80,192
 185,1-2 II,77,144
 185,1-7 II,12,106
 185,1-12 II,224,216
 185,11-12 II,77,144
 185,22 II,160,183
 187,4-188,7 II,47,103
 189,6-11 II,47,105;240,
 578
 189,17 II,77,144
 190,18-26 II,80,192
 191,17-21 II,80,192
 191,22-192,8 II,228,307
 192,9-25 II,221,151
 192,14-16 II,228,310
 192,16-17 II,228,304
 192,25-193,2 II,81,213;228,
 307
 193,2-14 II,81,214;228,
 311
 193,4-12 II,216,35
 193,7-14 II,52,224
 193,17-22 II,107,159;228,
 308
 195,5-20 II,188,766;189,
 786
 195,26 II,79,180
 196,7-8 II,79,180
 196,16-17 II,76,136
 196,25-197,14 II,63,48;63,
 51;65,81
 197,2-7 II,64,59
 197,3 II,65,86
 197,5-7 II,64,55
 197,6 II,64,58
 197,7-8 II,64,57
 197,10-12 II,64,54
 197,12-14 II,64,58
 197,28-198,8 II,220,113
 198,9-16 II,221,128
 198,10-16 II,97,3
 198,29-199,5 II,86,314
 199,22-200,2 II,86,325
 201,6-10 II,77,143

Register.

201,11-13	II,77,154;246, 704	220,12-15	II,80,191;118, 19
201,11-16	II,246,703	220,12-25	II,80,193;118,19
201,13-16	II,78,161	221,4-5	II,259,919
201,16-18	II,236,502	221,4-10	II,204,1138- 1139;259,921
201,18	II,236,505	221,5-13	II,225,251
202,16-25	II,83,255	221,13-16	II,223,196
202,16-203,3	II,81,209	221,14-16	II,230,346
202,16-203,14	II,34,186	221,23-26	II,259,919
202,23-27	II,63,52	221,23-31	II,225,251
203,18-23	II,81,210	221,30-31	II,223,196
203,18-27	II,63,53	222,2-3	II,191,809
203,22-25	II,64,56	222,3-12	II,80,202
203,27-204,6	II,194,869	222,19-23	II,80,203
204,3-6	II,81,211	222,23-28	II,259,921
204,7-24	II,247,728		
204,14-24	II,78,160	Boek 3(4)	
204,25-205,5	II,78,162;246, 712	223,12-14	II,76,135
205,5-9	II,246,701;246, 711	223,14-20	II,130,265
205,13-17	II,246,712	224,1-6	II,242,617;242, 631
205,17-28	II,245,694	224,2-225,9	II,225,252
206,3-22	II,246,702	224,5-6	II,241,610
206,11-14	II,246,716	224,6-21	II,241,619
208,5-210,3	II,215,1	224,8-11	II,260,950
209,27-210,4	II,8,36	224,8-15	II,224,206
210,23-26	II,256,853	224,26-225,6	II,222,164
211,1-10	II,232,418	224,26-225,8	II,221,130
211,10-13	II,260,948	225,5-8	II,12,106
212,5-11	II,177,564	225,7-8	II,221,151
212,12-213,25	II,236,508	225,8-16	II,223,197
212,22-25	II,236,504	225,11-13	II,230,346
213,25-214,1	II,236,506	225,27-226,1	II,223,197;230, 346
214,5-11	II,236,507	226,1-13	II,78,171
214,11-15	II,236,509	226,1-17	II,81,211
214,15-28	II,236,510;245, 690	226,3-10	II,260,943
214,16-18	II,236,504	226,7-10	II,78,163
214,28-31	II,236,501	226,10-13	II,259,919
214,31-215,1	II,236,502	226,12	II,242,619
215,1-11	II,236,503	226,13-14	II,87,330
216,9-14	II,136,373	226,13-17	II,78,171
216,11-14	II,246,707	226,14-17	II,224,208
218,8-28	II,80,193	226,17-18	II,242,620
218,9-10	II,12,118;76, 122;119,40	226,19-26	II,225,253
218,9-12	II,119,52	227,1-3	II,87,330
218,9-16	II,210,1292	227,1-6	II,223,198;225, 223
218,15-19	II,81,210	227,1-9	II,12,106
218,19-24	II,80,194	227,4-6	II,230,346
218,28-219,1	II,118,29	227,13-19	II,223,199
219,16-220,12	II,117,1	227,13-26	II,230,344
220,7-12	II,8,36	227,19-26	II,223,200

227, 23-26	II, 230, 346	<i>Hoogl.com.</i> (Procop.)
228, 7-9	II, 224, 211	(GCS VIII)
228, 13-14	II, 226, 260; 241, 604	Boek 1
228, 14-17	II, 223, 199	98, 28-31 II, 207, 1210; 229, 336
228, 14-20	II, 230, 352	101, 29-31 II, 86, 316
229, 23-230, 4	II, 130, 265	111, 29-30 II, 86, 312; 86, 322
229, 28-30	II, 242, 620	Boek 2
230, 1-4	II, 111, 221	131, 31-132, 30 II, 223, 180
230, 1-6	II, 205, 1180	144, 29 II, 68, 25
230, 2-231, 23	II, 125, 162	145, 25-29 II, 68, 25
230, 9-15	II, 124, 157	145, 30-146, 23 II, 80, 200
230, 9-17	II, 257, 869	165, 31-166, 32 II, 229, 343
230, 18-25	II, 125, 169	Boek 3
231, 2-9	II, 124, 154; 125, 176	182, 28-31 II, 257, 869
231, 10-16	II, 125, 164	183, 24-28 II, 257, 869
232, 15-22	II, 12, 106	183, 26-28 II, 81, 206
232, 18-24	II, 76, 131	184, 27-29 II, 46, 76
232, 20-24	II, 79, 181	191, 25-194, 29 II, 228, 307
232, 21-22	II, 12, 115	201, 22-25 II, 77, 146; 246, 703
232, 27-233, 2	II, 48, 127	201, 22-30 II, 78, 161
233, 14-16	II, 79, 184	201, 25-27 II, 246, 706
233, 16-18	II, 78, 172	201, 27-28 II, 77, 155
233, 18-234, 4	II, 78, 174	201, 27-30 II, 246, 712
233, 18-234, 7	II, 198, 976	201, 30-202, 32 II, 236, 507
233, 19-234, 1	II, 81, 218	Boek 3(4)
233, 21-22	II, 78, 163	224, 29-31 II, 242, 619
234, 4-12	II, 79, 175	235, 25-30 II, 223, 201
234, 8	II, 223, 201	235, 25-237, 27 II, 237, 522
234, 12-18	II, 81, 208	237, 27-28 II, 237, 523
234, 18-27	II, 81, 215	241, 19-20 II, 81, 217
235, 2-10	II, 80, 195	<i>Hoogl.com.</i> II (SC 226)
235, 11-21	II, 223, 201	=Philoc. 27, 13, 5-8 II, 245, 700
235, 17-236, 26	II, 237, 522	=Philoc. 27, 13, 23 II, 217, 48
236, 1	II, 223, 201	<i>Hoogl.h.</i> (SC 37bis)
236, 26-237, 9	II, 81, 216; 237, 523	prol. II, 13, 140
236, 31	II, 223, 201	I, 1 II, 73, 89; 76, 118; 79, 182; 85, 296; 85, 303; 168, 296
237, 9-238, 12	II, 237, 524	I, 2 II, 229, 334; 230, 346
238, 12-240, 8	II, 237, 525	I, 3 II, 229, 335
238, 14-29	II, 219, 87	I, 4 II, 49, 174; 182, 655; 229, 340
238, 21-29	II, 217, 51	I, 5 II, 73, 92; 86, 307; 86, 309; 86, 317; 243, 634
240, 1-8	II, 204, 1150	I, 6 II, 86, 320; 93, 467; 181, 630; 181, 636-638; 199, 999
240, 10-19	II, 237, 522	
240, 10-22	II, 81, 216	
240, 12	II, 223, 201	
240, 19-22	II, 237, 522	
241, 3-4	II, 81, 216	
241, 4-16	II, 111, 221; 223, 184	
241, 4-18	II, 81, 217	
241, 17-18	II, 223, 201	

Register.

I,7 II,73,94;81,219;114,
286
I,9 II,52,231;73,95;80,
200;86,314;239,561;
239,566;239,569
I,10 II,12,119;68,25;77,
144;77,153;90,417
II,1 II,74,109
II,2 II,49,174;230,346
II,3 II,12,116;72,80;78,
163;90,417;103,97;
114,290;246,716
II,4 II,34,208;79,184;79,
187;242,216
II,5 II,68,29;130,259;227,
290
II,6 II,80,204;228,305;
228,320
II,7 II,34,200;86,318;117,
1;223,187
II,9 II,86,323;259,931
II,10 II,86,324;246,701
II,11 II,236,500-501;236,
504;236,507
II,12 II,136,373-374;194,
869;224,207;240,582;
242,618;247,723;259,
932

Jes.com.I (Lomm.XIII)
=Pamphilus,Apol.5 II,31,129;
32,140;32,150;104,115;
105,123

Jes.h. (GCS VIII)
I,1 II,141,477-478;176,
542
I,5 II,33,162
II,1 II,103,97;211,1308
II,2 II,34,193
III,1 II,195,923;195,927
V,2 II,51,206
V,3 II,174,497
VI,1 II,22,18;27,76
VI,3 II,131,272
VII,1 II,105,117;111,219;
115,303
VII,2 II,115,303;202,1086
VIII,1 II,132,290;199,1020;
202,1091
VIII,2 II,119,48;124,157;
125,173;204,1147;204,
1155

Jer.cat. (Pitra III)
1,10 II,117,7
17,21-26 II,211,1309
Jer.h. (SC 232,238)
I,3,22-29 II,176,544;198,
997;200,1028
I,3,23-25 II,228,300
I,12,18-24 II,82,228
I,15,1-6 II,117,4;125,171
I,16,23-25 II,44,51
I,16,25 II,37,250
I,16,34-40 II,117,6
II,1,28-40 II,223,189
II,3,14-16 II,247,738
II,3,19-22 II,121,91
II,3,23-29 II,178,579
III,2,14-21 II,180,621
IV,2,3-35 II,78,170
IV,2,24-30 II,88,346
IV,2,24-33 II,87,340
IV,2,33-35 II,88,345
IV,2,37 II,195,914
IV,2,37-39 II,195,909-910
IV,3,7-30 II,195,921
IV,3,12-30 II,76,124
IV,4,4-12 II,227,277
IV,4,8-10 II,226,266
IV,5,7-11 II,129,222
IV,5,15-20 II,128,216
IV,5,37-38 II,116,339
IV,5,46-60 II,116,338
IV,6,1-8 II,128,217
IV,6,18-27 II,88,349
IV,6,26-29 II,241,594
V,2,22-29 II,103,105
V,6,1-2 II,233,446
V,6,1-5 II,238,548
V,6,1-15 II,233,433;238,
549
V,6,5-18 II,33,175
V,6,18 II,176,544
V,13,1-13 II,201,1058
V,13,14-31 II,219,100
V,13,14-71 II,219,99
V,13,32-71 II,219,105
V,13,46-55 II,220,117
V,14,4-6 II,11,84
V,15,14-24 II,195,919;199,
1015
V,15,41-43 II,195,909;195,
914
V,15,42-43 II,195,910
V,16,1-13 II,191,811

V, 16, 3-4	II, 190, 787	XI, 6, 1-12	II, 230, 361
V, 16, 4-5	II, 189, 786	XI, 6, 13-33	II, 231, 362
V, 16, 11-18	II, 204, 1150	XI, 6, 28	II, 231, 365
V, 16, 19-21	II, 202, 1086	XI, 6, 31	II, 231, 366
V, 16, 19-40	II, 202, 1093; 204, 1153	XI, 6, 32	II, 231, 367
V, 16, 23-28	II, 204, 1151	XI, 6, 34-35	II, 231, 364
V, 17, 20-25	II, 204, 1152	XI, 6, 35-46	II, 231, 368
V, 17, 25-32	II, 204, 1151	XII, 3, 20-24	II, 15, 179
VIII, 1, 8-16	II, 217, 51; 218, 63; 218, 67	XII, 9, 7-14	II, 249, 756
VIII, 1, 22-28	II, 217, 44	XII, 10, 4-8	II, 249, 756
VIII, 1, 24-26	II, 33, 154	XII, 12, 1-23	II, 247, 721
VIII, 2, 21-26	II, 208, 1240	XII, 12, 4-5	II, 246, 714
VIII, 2, 35-51	II, 217, 48	XII, 12, 4-8	II, 246, 703
VIII, 3, 1-3	II, 15, 180	XII, 13, 46-53	II, 132, 288
VIII, 3, 8-38	II, 259, 919	XII, 13, 68-72	II, 227, 277
VIII, 4, 1-22	II, 259, 926	XII, 13, 79-83	II, 240, 584; 240, 588
VIII, 4, 23-5, 10	II, 259, 927	XIII, 2, 1-10	II, 200, 1044
VIII, 5, 1-2	II, 11, 84	XIII, 2, 1-19	II, 201, 1050
IX, 1, 20-69	II, 33, 162	XIII, 2, 9-10	II, 199, 1003
IX, 1, 21-23	II, 35, 215	XIII, 3, 5-7	II, 10, 74
IX, 1, 46	II, 195, 914	XIII, 3, 40-42	II, 247, 719
IX, 1, 46-51	II, 195, 909	XIII, 3, 41-42	II, 220, 122
IX, 1, 47	II, 195, 910	XIV, 7, 1-6	II, 28, 94
IX, 1, 49-69	II, 195, 915	XIV, 7, 6-18	II, 28, 95
IX, 2, 1-5	II, 199, 1007; 200, 1043; 204, 1149	XIV, 8, 6-10	II, 33, 168
IX, 2, 2-4	II, 199, 1003	XIV, 10, 3-8	II, 248, 740
IX, 2, 24-38	II, 173, 476; 176, 551	XIV, 10, 5-8	II, 33, 170
IX, 2, 39-49	II, 172, 446	XIV, 10, 5-19	II, 34, 194
IX, 2, 39-3, 3	II, 170, 369	XIV, 17, 9-13	II, 28, 94
IX, 3, 1-14	II, 172, 447	XIV, 18, 1-12	II, 28, 95
IX, 3, 4-10	II, 171, 389	XIV, 18, 15-34	II, 54, 248
IX, 3, 13-14	II, 180, 618	XV, 3, 2-3	II, 11, 80
IX, 3, 16-18	II, 172, 442	XV, 3, 25-48	II, 223, 190
IX, 3, 32-33	II, 207, 1219	XV, 3, 42-43	II, 223, 188
IX, 4, 15-16	II, 195, 909; 195, 915	XV, 6, 20-26	II, 32, 141
IX, 4, 18-30	II, 195, 917	XVI, 1, 1-49	II, 243, 649
IX, 4, 31-88	II, 110, 211	XVI, 1, 50-53	II, 246, 704
IX, 4, 58-74	II, 103, 104; 109, 185	XVI, 1, 50-55	II, 243, 648
IX, 4, 66-70	II, 36, 233	XVI, 2, 1-9	II, 244, 682
X, 2, 16-20	II, 11, 84	XVI, 2, 20-3, 16	II, 125, 164
X, 4, 50-54	II, 121, 100; 124, 148	XVI, 3, 5-6	II, 124, 157; 126, 179
X, 7, 6-8	II, 97, 1	XVI, 4, 49	II, 207, 1208
XI, 2, 1-22	II, 218, 63	XVI, 5, 43-49	II, 120, 83
XI, 3, 9-44	II, 188, 745	XVI, 5, 43-6, 12	II, 121, 91
XI, 5, 16-42	II, 230, 358	XVI, 5, 52-59	II, 156, 126
XI, 5, 38	II, 231, 367	XVI, 10, 8-13	II, 195, 915
		XVI, 10, 10-13	II, 195, 909
		XVI, 10, 13	II, 195, 910
		XVI, 10, 16-28	II, 195, 918
		XVII, 2, 8-10	II, 32, 153
		XVII, 2, 8-13	II, 34, 209
		XVII, 4, 40-45	II, 207, 1223

XVII, 6, 25-28 II, 112, 235
 XVIII, 1, 46-2, 15 II, 103, 105
 XVIII, 2, 32-36 II, 244, 682
 XVIII, 5, 1-28 II, 120, 78
 XVIII, 5, 1-50 II, 170, 378
 XVIII, 5, 13-50 II, 171, 388
 XVIII, 5, 29-44 II, 220, 122
 XVIII, 5, 33-35 II, 120, 79
 XVIII, 5, 33-37 II, 170, 377
 XVIII, 5, 35-42 II, 78, 170
 XVIII, 5, 37-50 II, 120, 78
 XVIII, 5, 39 II, 137, 397
 XVIII, 5, 42-50 II, 221, 134
 XVIII, 5, 65-72 II, 243, 648-649
 XVIII, 5, 73-90 II, 220, 122
 XVIII, 5, 85-90 II, 247, 718
 XVIII, 5, 90-93 II, 225, 243
 XVIII, 5, 90-95 II, 221, 135
 XVIII, 6, 20-122 II, 20, 9
 XVIII, 9, 13-35 II, 236, 511
 XVIII, 9, 15-17 II, 236, 504
 XVIII, 10, 6-8 II, 15, 180
 XIX, 11, 18-27 II, 151, 10
 XIX, 13, 6-15 II, 166, 276
 XIX, 14, 32-34 II, 198, 997
 XIX, 14, 48-63 II, 198, 996
 XIX, 14, 54-63 II, 200, 1028
 XIX, 14, 98-103 II, 44, 51
 XIX, 14, 100 II, 37, 250
 XX, 3, 52-56 II, 121, 91
 XX, 4, 1-9 II, 74, 112
 XX, 4, 9-16 II, 74, 112; 75,
 114
 XX, 7, 40-52 II, 69, 46

Jer.h. (L) (SC 238)

I(III), 1, 12-18 II, 118, 33;
 120, 71
 I(III), 1, 58-68 II, 191, 811
 I(III), 1, 69-87 II, 156, 122
 I(III), 1, 96-102 II, 217, 48;
 217, 52
 I(III), 1, 105-112 II, 217, 48;
 217, 52
 I(III), 2, 69-83 II, 200, 1042;
 200, 1047
 I(III), 2, 79 II, 199, 1003
 I(III), 3, 25-45 II, 244, 651
 I(III), 3, 32-45 II, 133, 315
 I(III), 3, 46-76 II, 115, 318
 I(III), 3, 47-53 II, 133, 316
 I(III), 3, 53-92 II, 133, 319
 I(III), 4, 16-19 II, 224, 203
 I(III), 6 II, 200, 1047;

218, 64
 I(III), 6, 1-16 II, 203, 1095
 I(III), 6, 14 II, 202, 1086
 II, 1, 1-61 II, 172, 425
 II, 1, 27 II, 199, 1003
 II, 1, 31-40 II, 200, 1026
 II, 2, 1-11 II, 185, 688
 II, 2, 5-9 II, 184, 686
 II, 5, 15-18 II, 109, 189
 II, 9, 4-14 II, 208, 1240;
 217, 48
 II, 9, 19-24 II, 217, 48
 II, 10, 13-19 II, 157, 129
 II, 11, 19-29 II, 200, 1048

Jer.h.fr. (cat.) (GCS III)

2 II, 134, 342
 10 II, 89, 364; 102, 64; 257,
 858
 11 II, 119, 34; 149, 731; 166,
 275; 196, 942; 211, 1309
 12 II, 120, 83; 121, 85; 121, 95;
 124, 151-152
 13 II, 122, 105; 227, 287
 22 II, 133, 317; 199, 1014; 217,
 40; 217, 48; 225, 235-236;
 255, 839; 255, 843
 23 II, 117, 6; 120, 72; 140, 471;
 141, 478; 224, 203; 224, 206
 25 II, 164, 227; 260, 949
 26 II, 125, 167; 184, 685-686;
 185, 687; 234, 460
 27 II, 10, 77; 229, 325
 28 II, 47, 86; 240, 593; 245, 696
 30 II, 120, 71; 191, 811; 204,
 1150
 31 II, 115, 318; 244, 651
 32 II, 202, 1086; 203, 1095
 36 II, 208, 1234; 209, 1244;
 217, 48
 41 II, 247, 720
 48 II, 129, 231; 133, 309; 133,
 322; 176, 544; 199, 1012;
 200, 1028; 200, 1041
 51 II, 205, 1177
 56 II, 180, 622
 58 II, 117, 6; 196, 942; 205,
 1175; 220, 117; 220, 122;
 247, 717
 62 II, 220, 112-113
 64 II, 200, 1030
 70 II, 117, 8; 223, 192

Klaagl.com.fr. (GCS III)

- 7 II, 89, 362
 8 II, 89, 363; 200, 1044
 14 II, 202, 1086
 16 II, 65, 84
 19 II, 202, 1086
 20 II, 200, 1044
 21 II, 200, 1044-1045
 27 II, 117, 5; 200, 1044
 48 II, 222, 176
 49 II, 145, 566
 59 II, 11, 80
 87 II, 10, 73
 93 II, 225, 237
 102 II, 49, 163; 207, 1209
 104 II, 136, 377; 221, 132
 116 II, 27, 77
 118 II, 114, 292; 120, 57

Ezech. cat. (Lomm. XIV)
 p. 6 II, 254, 818
 p. 83 II, 200, 1044
 p. 86 II, 199, 1018
 p. 96 II, 11, 97
 p. 143 II, 223, 195; 228, 293
 p. 154 II, 200, 1029
 p. 155 II, 184, 685-686

 1, 3 II, 31, 134
 1, 4 II, 248, 745; 259, 918
 3, 12 II, 139, 435
 6, 2 II, 245, 700
 6, 9 II, 88, 352
 7, 14 II, 191, 811
 8, 9 II, 117, 1; 232, 415; 237, 529
 9, 9 II, 220, 117
 13, 2 II, 198, 984
 13, 4 II, 237, 521
 13, 5 II, 198, 986; 237, 523
 14, 13 II, 218, 83; 219, 98; 219, 107; 233, 429
 14, 14 II, 157, 139; 256, 851
 14, 20 II, 102, 71
 15, 2 II, 222, 177
 16, 3 II, 98, 16
 16, 7 II, 205, 1183
 16, 13 II, 88, 359; 191, 821
 16, 18 II, 29, 110
 16, 19-20 II, 88, 352-353; 97, 13
 16, 23-24 II, 88, 354
 16, 26 II, 175, 512
 17, 12-13 II, 210, 1278
 17, 22 II, 228, 294

 17, 22-23 II, 247, 717
 17, 23 II, 228, 295
 17, 24 II, 222, 170
 18, 2 II, 11, 83
 18, 24 II, 11, 82
 18, 31 II, 25, 47
 19, 2 II, 10, 72
 29, 2-3 II, 175, 500
 29, 3 II, 175, 505
 29, 4 II, 175, 506; 243, 640; 243, 646
 30, 3 II, 181, 638
 30, 4 II, 176, 545; 177, 569
 30, 6 II, 174, 483; 174, 485; 175, 513

Ezech. cat. (Pitra III)
 7, 15-16 II, 242, 617; 242, 622; 242, 630
 14, 4 II, 233, 428
 17, 21-26 II, 166, 275; 196, 942; 199, 1003; 234, 477; 246, 709
 30, 4-5 II, 173, 479; 174, 483; 184, 677
 30, 4-6 II, 184, 675
 30, 25 II, 174, 497

Ezech. com. (SC 302)
 XX=Philoc. 11, 1-2 II, 239, 570

Ezech. h. (SC 352)
 I, 2, 66-94 II, 109, 189
 I, 2, 87-94 II, 252, 793
 I, 3, 32-37 II, 121, 91; 124, 148
 I, 3, 55-73 II, 109, 189; 111, 220
 I, 3, 77-79 II, 199, 1003; 199, 1008
 I, 3, 77-83 II, 200, 1028
 I, 3, 83-88 II, 200, 1042
 I, 3, 89-95 II, 198, 993
 I, 3, 90-95 II, 151, 31
 I, 5, 13-22 II, 224, 205
 I, 9 II, 31, 133
 I, 11, 30-40 II, 244, 650
 I, 11, 41-65 II, 229, 328; 244, 651
 I, 11, 48 II, 12, 113
 I, 12, 16-38 II, 219, 103
 I, 12, 26-38 II, 122, 108
 I, 12, 34-37 II, 220, 112
 I, 12, 39-53 II, 223, 186
 I, 14 II, 10, 72

Register.

II,1,4-14	II,144,549	VI,4,5-58	II,199,1014;
II,2,1-12	II,198,983		199,1017
II,2,3-6	II,197,955	VI,5,1-26	II,199,1018
II,4,16-21	II,180,626	VI,6,1-11	II,261,959
II,4,21-25	II,69,38	VI,6,48-52	II,20,9
II,5,1-5	II,198,985	VI,8,16-19	II,205,1181
III,3,34-36	II,67,15	VI,8,17-31	II,184,683
III,3,34-39	II,69,36	VI,8,55-57	II,201,1052
III,3,35	II,67,17	VI,11,22-23	II,11,97
III,3,52-57	II,69,36	VII,1,1-13	II,123,139
III,3,60-61	II,68,22	VII,1,2-13	II,116,338
III,4,23-24	II,67,10	VII,1,22-23	II,133,305
III,6,1-3	II,123,126	VII,2	II,8,42
III,6,3-5	II,69,36	VII,3,63-68	II,27,76
III,8,9-22	II,234,477	VII,3,68-72	II,27,75
III,8,9-33	II,233,428	VII,4,12-14	II,29,109
III,8,79-100	II,173,456	VII,4,23-29	II,16,183
III,8,91-92	II,170,369	VII,4,32-36	II,230,351
III,8,100-104	II,222,166	VII,5,1-14	II,88,352
IV,1,46-48	II,217,48	VII,5,8-14	II,97,13
IV,1,138-142	II,97,9	VII,5,12-17	II,199,1021
IV,1,143-146	II,97,8	VII,5,16-17	II,88,353
IV,1,178-186	II,218,83;219, 98	VII,6,1-6	II,117,1
IV,3,5-16	II,97,10	VII,6,1-19	II,88,354
IV,3,10-21	II,233,429	VII,7,1-11	II,88,354
IV,4,24-43	II,152,21	VII,8,2	II,175,512
IV,4,38-55	II,160,184	VII,8,20-28	II,184,674
IV,4,41-43	II,157,138	VII,8,21-22	II,175,513
IV,4,43-66	II,152,19	VII,8,26-28	II,175,512
IV,4,47-55	II,157,140	VII,8,40-51	II,111,222
IV,5,1-32	II,152,19	VII,10,1-15	II,141,481
IV,5,4-13	II,102,71	VII,10,18-45	II,111,219
IV,5,7-26	II,107,154	VIII,1,58-59	II,112,234
IV,5,26-30	II,107,158	VIII,2,1-42	II,88,356
IV,6,4-6	II,152,23	VIII,2,35-38	II,118,33;122, 107
IV,6,4-14	II,47,87	VIII,2,35-41	II,135,368
IV,8,49	II,158,149	VIII,2,38-42	II,122,106
IV,8,50-54	II,157,144	VIII,2,42-54	II,88,358
V,1,26-63	II,53,242	VIII,3,1-47	II,201,1052
V,3,9-11	II,200,1035	VIII,3,18-43	II,88,359
V,3,17-23	II,200,1036	VIII,4,72-79	II,200,1035
V,4,6-11	II,200,1032	IX,1,25-28	II,47,90
V,4,11-16	II,200,1033	IX,1,25-48	II,61,32
V,4,21-25	II,200,1034	IX,1,26-48	II,47,95
V,4,26-31	II,166,276	IX,1,38-46	II,47,107
V,4,26-43	II,200,1032	IX,1,48-57	II,114,282
V,5,4-71	II,222,177;223, 193	IX,1,48-112	II,97,12
-V,5,72-80	II,122,115	IX,1,58-61	II,105,132
VI,3,9-15	II,97,12	IX,1,61-66	II,113,261
VI,3,13-19	II,105,133	IX,1,61-69	II,113,256
VI,3,15-51	II,97,12	IX,1,66-69	II,112,245
VI,3,44-58	II,103,104	IX,1,66-74	II,114,283
		IX,1,83-101	II,114,284;202,

	1091	XIII,3,59-63	II,110,209
IX,1,99-100	II,112,245	XIII,4,5-14	II,184,679;
IX,2,10-58	II,123,129		196,939
IX,3,36-51	II,253,812	XIII,4,15-51	II,204,1141;
IX,3,45-51	II,255,831;255,		243,639
	836	XIII,4,25-28	II,204,1138
IX,3,51-54	II,253,811	XIII,4,30-35	II,204,1139
IX,3,54-79	II,253,813	XIII,4,36-40	II,238,536
X,1,50	II,170,369		
X,1,50-63	II,173,455	<i>Dan.cat.</i> (Pitra III)	
X,2,23-40	II,200,1038	4,25	II,176,544
X,2,32	II,202,1091		
X,3,34-42	II,200,1044	<i>Hos.com.</i> (SC 302)	
X,3,36	II,202,1091	= <i>Philoc.</i> 8,2	II,48,116
XI,2,65-76	II,223,195	= <i>Philoc.</i> 8,2-3	II,47,90;47,
XI,2,67-68	II,228,293		113;61,32
XI,3,4-84	II,242,614	= <i>Philoc.</i> 8,3	II,47,104;85,
XI,3,19-31	II,233,430		289;129,236
XI,3,32-42	II,238,537		
XI,3,52-71	II,159,168;233,	<i>Mat.com.</i> (GCS X)	
	434	X,1	II,130,266;130,269;
XI,4,36-42	II,223,194		131,277
XI,4,40-42	II,199,1006	X,2	II,220,120
XI,5,5-11	II,16,184	X,3	II,43,38;254,818;254,
XI,5,34-37	II,228,297		822;254,826
XI,5,36-37	II,176,544;198,	X,4	II,11,81;131,271;131,
	997		274
XI,5,39-42	II,228,298	X,8	II,245,691
XI,5,46-50	II,228,299	X,9	II,225,250
XI,5,51-56	II,112,238	X,11	II,11,81
XI,5,56-62	II,223,195	X,12	II,11,81;131,274;243,
XII,1,37-61	II,200,1035		637;243,649;244,650;
XII,2,15-30	II,200,1029		244,652-653
XII,2,21-30	II,204,1154	X,13	II,11,81;243,649;244,
XII,2,34-43	II,184,686		650
XII,2,37-38	II,184,685	X,14	II,209,1257
XII,2,43-46	II,199,1003;	X,16	II,11,81;131,274-275
	200,1049	X,22	II,63,53
XII,3,1-5	II,210,1278	X,23	II,20,9;180,616;180,
XII,5,8-16	II,228,294		618
XII,5,12-13	II,247,717	XI,1	II,180,617
XII,5,16-21	II,228,295	XI,3	II,84,280
XII,5,24-45	II,222,170	XI,4	II,130,266-267;131,
XIII,1,69-80	II,174,498		270-271;245,691
XIII,1,80-97	II,184,677	XI,5	II,176,547;245,691;
XIII,2,43-65	II,257,874		259,935;260,936-937
XIII,2,53-65	II,256,853-854	XI,6	II,260,938-939
XIII,2,89-126	II,118,22	XI,9	II,112,245
XIII,2,93-111	II,243,645	XI,16	II,184,678
XIII,2,108-111	II,243,641	XI,17	II,97,6;106,144;235,
XIII,2,143-176	II,81,221		495
XIII,2,177-195	II,154,73	XI,18	II,50,182-186;236,504;
XIII,3,11-15	II,155,97		236,512;247,727
XIII,3,57-62	II,69,37	XI,19	II,245,684

Register.

XII, 1	II, 28, 93; 173, 463	XIII, 22	II, 26, 56; 113, 252
XII, 3	II, 154, 68	XIII, 24	II, 52, 236-238; 52, 241; 55, 286; 55, 288
XII, 4	II, 87, 341; 87, 343; 88, 346; 192, 845; 193, 847; 194, 867	XIII, 29	II, 15, 174
XII, 5	II, 182, 654	XIII, 30	II, 29, 102; 113, 268
XII, 9	II, 27, 78	XIII, 31	II, 112, 239; 127, 192
XII, 10	II, 12, 117; 124, 157-158; 125, 160-161; 125, 176; 126, 179; 126, 187; 207, 1214; 209, 1255; 241, 596	XIV, 1	II, 47, 111-112; 168, 312; 241, 597
XII, 11	II, 29, 105, 51, 221; 119, 38; 119, 47; 120, 74; 124, 157-158; 125, 160; 125, 169; 126, 179; 126, 183; 126, 190; 127, 193; 127, 195	XIV, 5	II, 101, 54
XII, 12	II, 119, 45-46; 127, 194-195	XIV, 6	II, 30, 115-116
XII, 13	II, 110, 210	XIV, 7	II, 210, 1285-1286
XII, 14	II, 126, 187; 126, 189; 127, 191	XIV, 8	II, 115, 322
XII, 20	II, 146, 603; 146, 606; 199, 1002; 201, 1063; 206, 1191	XIV, 13	II, 97, 6
XII, 23	II, 28, 90; 29, 101; 113, 252	XIV, 16	II, 74, 109; 87, 333
XII, 25	II, 37, 260	XIV, 17	II, 46, 74; 72, 80; 87, 342; 94, 497; 94, 506; 97, 1
XII, 31	II, 123, 135; 142, 516; 169, 324	XIV, 19	II, 72, 80; 87, 340; 87, 342; 87, 344; 88, 345; 88, 347; 88, 350
XII, 32	II, 245, 685	XIV, 19-20	II, 88, 351
XII, 36-37	II, 245, 685	XIV, 21	II, 88, 348
XII, 37	II, 244, 682; 245, 686; 249, 748; 249, 756; 251, 762; 253, 814	XIV, 22	II, 74, 112; 147, 616
XII, 38	II, 10, 74	XV, 5	II, 90, 392; 90, 394-396; 175, 511
XII, 40	II, 126, 185	XV, 6-7	II, 111, 219
XII, 41	II, 244, 682; 245, 691	XV, 8-9	II, 111, 219
XIII, 3	II, 244, 682; 245, 691	XV, 10	II, 116, 333
XIII, 4	II, 243, 636; 255, 841	XV, 12	II, 32, 152
XIII, 5	II, 219, 107; 241, 610	XV, 15	II, 10, 77
XIII, 7	II, 247, 720	XV, 19	II, 110, 217
XIII, 9	II, 32, 152; 218, 54	XV, 20	II, 238, 539
XIII, 10	II, 118, 22; 243, 644	XV, 21	II, 243, 648
XIII, 11	II, 103, 105; 107, 154; 112, 240; 243, 638; 243, 644	XV, 23	II, 44, 51
XIII, 16	II, 36, 239	XV, 25	II, 10, 77; 85, 286; 102, 69; 111, 219; 113, 259; 114, 269; 152, 42; 206, 1193
XIII, 17	II, 243, 636	XV, 26	II, 170, 369-370; 173, 458; 226, 267; 226, 273; 234, 458
XIII, 18	II, 36, 240	XV, 27	II, 208, 1233
XIII, 19	II, 112, 226	XV, 32	II, 225, 226
XIII, 20	II, 215, 13-14; 215, 16; 216, 18-19	XV, 33	II, 8, 45
		XV, 35	II, 225, 225
		XV, 37	II, 225, 227-228
		XVI, 1	II, 25, 53; 27, 77
		XVI, 3	II, 110, 210; 146, 604; 252, 791
		XVI, 4	II, 124, 157-158; 125, 176
		XVI, 6	II, 26, 56
		XVI, 8	II, 113, 251; 143, 526; 173, 457

XVI, 9	II, 153, 54; 198, 993	XVII, 23	II, 82, 239; 82, 243; 82, 247; 190, 799; 205, 1182; 205, 1186; 241, 598
XVI, 14	II, 110, 210; 123, 130	XVII, 24	II, 76, 123; 83, 252; 190, 799; 195, 921; 207, 1222; 223, 191
XVI, 15	II, 110, 210; 199, 1001; 234, 465; 234, 467; 234, 473	XVII, 31	II, 89, 370; 89, 376; 163, 224
XVI, 16	II, 31, 128; 110, 210; 199, 1000; 232, 423; 234, 471; 234, 473; 235, 480; 238, 558; 239, 567	XVII, 32	II, 16, 192; 31, 135; 89, 371-375; 114, 279-281; 197, 955; 204, 1161
XVI, 17	II, 136, 382; 136, 384; 142, 499; 227, 279; 234, 472	XVII, 33	II, 95, 515-516
XVI, 18	II, 234, 468; 234, 470	XVII, 34	II, 10, 72; 73, 97
XVI, 19	II, 199, 1001; 234, 472; 234, 474	XVII, 35	II, 10, 77; 73, 96
XVI, 21	II, 109, 189; 111, 220; 143, 522; 143, 528; 144, 534; 200, 1023; 242, 627	XVII, 36	II, 105, 123
XVI, 22	II, 142, 500-501; 143, 523; 143, 525; 143, 527; 143, 529; 173, 459; 242, 627; 242, 632-633	Mat.com.ser. (GCS XI)	
XVI, 23	II, 140, 469	1	II, 26, 60; 28, 96; 179, 611
XVI, 24	II, 144, 531	2	II, 103, 105; 106, 152; 108, 168; 222, 165
XVI, 26	II, 136, 383; 225, 238-239; 243, 636; 247, 720	8	II, 44, 60; 210, 1293
XVI, 27	II, 136, 385; 225, 240-243; 225, 245	9	II, 131, 270; 131, 277-278; 132, 286; 171, 401; 211, 1307
XVI, 28	II, 225, 246; 247, 720	10	II, 147, 618; 162, 196; 162, 198; 195, 925
XVI, 29	II, 31, 135; 107, 165; 225, 247-248	11	II, 106, 148
XVII, 2	II, 189, 786	12	II, 202, 1080-1081
XVII, 3	II, 142, 517	14	II, 240, 577
XVII, 4	II, 106, 145	15	II, 34, 210
XVII, 5	II, 106, 146; 163, 224; 198, 975	16	II, 26, 56; 26, 58; 27, 83; 97, 14; 105, 122
XVII, 6	II, 119, 51; 128, 209; 224, 220; 225, 229	18	II, 141, 494
XVII, 7	II, 225, 230	20	II, 238, 539
XVII, 8	II, 230, 353	21	II, 239, 565
XVII, 10	II, 195, 924; 196, 932	24	II, 31, 134
XVII, 12	II, 58, 13; 65, 86; 119, 51; 128, 208-209	27	II, 179, 611; 180, 622; 195, 920; 235, 488
XVII, 14	II, 28, 93; 170, 370-371; 173, 465-466	28	II, 97, 13; 117, 3; 199, 1022
XVII, 15	II, 82, 235; 82, 241; 95, 514; 241, 596	29	II, 42, 12; 117, 1; 141, 475-476
XVII, 16	II, 82, 237-238; 82, 244; 82, 250-251; 95, 514	30	II, 141, 477-478
XVII, 17	II, 8, 35	31	II, 142, 498
XVII, 19	II, 31, 135; 233, 445; 237, 517; 247, 738	32	II, 226, 267; 226, 270; 227, 279
XVII, 21	II, 76, 138; 82, 236	33	II, 123, 132; 133, 306; 219, 87, 219, 101
		35	II, 183, 666; 190, 788-789; 191, 810; 205, 1184; 209, 1256
		37	II, 33, 154; 35, 214; 175, 502; 210, 1298; 254, 825; 260, 955
		39	II, 28, 89; 32, 153; 34, 194;

Register.

74,99;132,300;170,369-370;173,461	136,382;136,386-387;227,278;227,284;230,354-356
40 II,189,785	78 II,32,143;170,370;196,943
42 II,34,211;48,115;117,15;139,435;196,940;141,495;221,133;245,687-688	79 II,27,79;117,1;204,1158
43 II,68,32-33;139,435	82 II,113,248
44 II,245,689	83 II,28,91
45 II,24,40;48,114;157,146;249,756	86 II,227,279;227,283;227,285;245,700
46 II,118,20;141,496	92 II,20,9;226,269
47 II,46,73;127,197-198;130,253;241,613	97 II,28,92;33,154
49 II,67,5;209,1253;217,48;248,745;249,748;254,822;257,862;257,870-873	100 II,245,685
50 II,174,483;259,923	101 II,170,370;171,383;172,434;173,450;192,833
51 II,187,738-739;208,1233;229,329;244,651	102 II,38,264;190,799;192,833
52 II,191,812;191,821;209,1254	103 II,141,497
53 II,223,202;226,254-258	108 II,41,10;42,13
54 II,109,193-194;208,1240;209,1259;217,48	111 II,223,186;259,919;259,923
55 II,109,195	113 II,28,93
56 II,46,70	114 II,116,341;132,304;133,324;253,803
57 II,156,123;220,109;220,111	117 II,44,51;136,371
59 II,84,270-271;84,275;117,1;122,109;249,756;251,759;251,786;257,877	121 II,27,82;151,12;196,952
60 II,84,271;84,276;117,1;249,756;258,894;258,896	125 II,193,865
61 II,115,309;115,325-326;144,534	126 II,37,255;54,254;153,57
62 II,108,177	131 II,26,55-56;26,58;27,77
63 II,83,256;83,259;83,261;83,264-265;83,268;84,272-273	132 II,41,10;141,489-490;260,952
64 II,83,256;83,260;83,268;84,269;84,277;230,350	133 II,154,69
65 II,25,47;33,156;33,163;34,203;36,235;36,243	134 II,196,941;247,737;251,778
68 II,175,519	137 II,28,96;36,237
70 II,25,43;25,52;27,70;211,1306;238,545;239,559	138 II,138,419
72 II,28,96;36,238;113,263;134,339;135,354	139 II,73,85;124,157-158;125,166;126,179;126,181-182;209,1258;253,810
73 II,20,9;24,41;26,65;44,59;45,67;113,268	140 II,206,1192
76 II,173,451	141 II,123,131;163,218
77 II,8,38;50,188-191;56,291;83,265-266;126,181;	143 II,44,51
	145 II,41,10
	Mat.com.fr. (GCS XII)
	boek XI fr. II,106,143;235,493
	3 II,153,60
	5 II,14,148
	6 II,169,325-327
	25 II,136,377;136,381;196,942
	34 II,166,251
	35 II,166,250

- 44 II, 237, 530-531
 56 II, 160, 175
 64 II, 20, 9
 71 II, 248, 745
 73 II, 252, 793
 81 II, 22, 17
 90 II, 260, 956
 91 II, 260, 957; 261, 961
 92 II, 14, 148
 93 II, 251, 772; 253, 806
 95 II, 119, 37; 136, 388; 248, 745; 258, 888-889
 109 II, 19, 4; 22, 14; 22, 20
 112 II, 21, 10; 27, 67
 125 II, 249, 756; 257, 877; 257, 884
 126 II, 48, 141
 133 II, 11, 80
 137 II, 88, 360; 232, 418; 233, 442; 234, 477; 235, 491; 235, 496; 237, 521; 237, 529
 140 II, 243, 647
 152 II, 117, 9; 123, 141; 124, 151; 124, 155-158; 125, 173
 153 II, 124, 154; 125, 169; 125, 172-173; 257, 860
 160 II, 237, 521
 177 II, 72, 81
 189 II, 228, 324; 229, 326
 190 II, 229, 325; 229, 327
 201 II, 239, 563
 202 II, 238, 538; 242, 629
 211 II, 49, 161; 61, 30; 65, 69
 212 II, 217, 51; 218, 53
 213 II, 37, 253
 214 II, 217, 48
 218 II, 35, 213
 252 II, 131, 281
 267 II, 117, 15
 268 II, 118, 18
 269 II, 117, 13
 270 II, 222, 163
 271 II, 221, 151
 274 II, 87, 341
 277 II, 181, 637
 279 II, 117, 1; 140, 471
 281 II, 98, 23; 113, 260; 114, 269; 114, 300
 282 II, 115, 301
 283 II, 119, 39; 130, 266; 131, 277
 294 II, 219, 99
 299 II, 113, 268
 300 II, 201, 1066; 229, 329
 302 II, 71, 67
 336 II, 184, 678
 337 II, 106, 144; 235, 494
 345 II, 124, 157-158; 125, 160; 125, 177; 126, 181; 126, 184
 357 II, 244, 682
 365 II, 201, 1063
 375 II, 33, 156; 36, 241; 61, 32; 216, 22
 386 II, 90, 392
 400 II, 117, 12; 131, 276
 405 II, 24, 42
 406 II, 142, 499
 407 II, 234, 465
 415 II, 225, 238; 247, 720
 419 II, 106, 145
 424 II, 139, 437; 224, 220
 425 II, 225, 231
 426 II, 121, 101
 428 II, 128, 207
 430 II, 76, 138; 82, 236; 82, 240
 432 II, 120, 63
 433 II, 82, 240
 435 II, 30, 116; 31, 138; 82, 238-239; 82, 246; 82, 249
 439 II, 83, 253
 445 II, 193, 866
 447 II, 113, 250; 113, 267
 470 II, 98, 15; 196, 938; 246, 715
 478 II, 46, 73
 479 II, 46, 72
 485 II, 44, 58; 45, 62; 46, 68-69
 488 II, 156, 123; 220, 109
 493 II, 14, 148
 500 II, 83, 265; 83, 268; 84, 269; 84, 271
 514 II, 239, 559
 541 II, 132, 304; 133, 324
 551 II, 153, 57
 556 II, 14, 148
 Luc.h. (SC 87)
 I, 3 II, 125, 177
 II, 2 II, 52, 231; 73, 86
 V, 4 II, 109, 187
 VII, 2 II, 244, 682; 245, 693
 VII, 8 II, 118, 26; 202, 1080
 VIII, 3 II, 15, 174; 232, 416
 XI, 2 II, 219, 107
 XI, 4 II, 181, 629
 XII, 1-2 II, 239, 572
 XII, 2 II, 220, 117; 239, 566
 XII, 3 II, 239, 573
 XII, 4 II, 239, 573

Register.

XII, 6 II, 196, 954
 XIII, 5-6 II, 147, 615; 239, 573
 XIII, 7 II, 234, 459
 XIV, 2 II, 229, 340
 XIV, 5 II, 112, 244
 XV, 3 II, 129, 228; 146, 597
 XVI, 7 II, 218, 68
 XVII, 4 II, 163, 224; 197, 971
 XVII, 10 II, 52, 231; 74, 112;
 202, 1082
 XVII, 10-11 II, 52, 226; 52, 229
 XVII, 11 II, 15, 174; 52, 227; 74,
 112; 75, 114
 XVIII, 3 II, 146, 598
 XIX, 5 II, 146, 598
 XX, 1 II, 146, 598-599
 XX, 3 II, 123, 137; 141, 479;
 175, 519; 175, 522
 XX, 4 II, 245, 691
 XX, 5 II, 102, 73
 XXI, 2 II, 180, 615; 180, 625
 XXI, 3 II, 251, 757; 257, 881
 XXI, 5-7 II, 117, 1
 XXII, 1-2 II, 246, 702
 XXII, 3 II, 35, 215
 XXII, 4 II, 34, 197
 XXII, 5 II, 177, 566; 179, 612
 XXII, 6 II, 238, 533
 XXII, 8 II, 128, 213
 XXII, 9 II, 128, 214
 XXII, 10 II, 129, 219; 129, 221
 XXVI, 1 II, 258, 898
 XXVI, 2 II, 218, 69
 XXVI, 3-4 II, 229, 330
 XXVI, 4-5 II, 124, 155; 125, 173
 XXVI, 5 II, 124, 157
 XXVIII, 4 II, 178, 589
 XXVIII, 5 II, 175, 525
 XXVIII, 6 II, 113, 256; 113, 262;
 175, 525
 XXIX, 1 II, 229, 333
 XXIX, 7 II, 32, 141
 XXXI, 3 II, 132, 296
 XXXII, 2 II, 50, 197; 227, 274;
 241, 599; 241, 601
 XXXII, 6 II, 241, 599
 XXXIII, 3-4 II, 89, 369
 XXXIII, 5 II, 186, 713; 186, 715
 XXXIV, 3 II, 198, 993; 202, 1091
 XXXIV, 3-4 II, 153, 54
 XXXIV, 5 II, 202, 1091
 XXXIV, 8 II, 153, 55
 XXXV, 4 II, 52, 231; 75, 115;
 132, 299; 239, 573;

240, 578; 241, 600
 XXXVI, 2 II, 210, 1287
 XXXVI, 3 II, 210, 1297
 XXXVII, 1 II, 136, 382; 142, 499
 XXXVII, 2-3 II, 234, 467
 XXXVII, 2-4 II, 234, 463
 XXXVII, 4 II, 234, 470; 245, 691
 XXXVII, 5 II, 129, 223
 XXXVIII, 3 II, 199, 1011; 200,
 1037; 201, 1051
 XXXVIII, 5 II, 143, 524
 XXXIX, 5 II, 218, 59
 XXXIX, 6 II, 218, 60
 XXXIX, 7 II, 218, 68

Luc.h. (GCS IX) grieks
 VIII (48, 11-14) II, 207, 1218
 XXVII (160, 6-9) II, 241, 610
 XXVIII (166, 6) II, 174, 483

Luc.h.fr. (SC 87)
 17 (Ra 28) II, 14, 151
 28 (Ra 45) II, 198, 973
 28b (Ra 45b) II, 163, 224
 34 (Ra 53) II, 172, 442
 38 (Ra 58) II, 239, 573
 40a (Ra 60a) II, 136, 377-378
 40b (Ra 60b) II, 136, 379
 42bc (Ra 66bc) II, 14, 151
 42c (Ra 66c) II, 216, 21; 218,
 85
 42g (Ra 66g) II, 163, 224; 197,
 970; 198, 974
 44 (Ra 72) II, 199, 1003
 60 (Ra 113) II, 49, 174
 61 (Ra 120) II, 257, 886; 258,
 887
 62 (Ra 124) II, 49, 173; 49, 175;
 235, 497; 236, 499
 63 (Ra 125) II, 123, 135
 65 (Ra 139) II, 245, 685
 66 (Ra 154) II, 237, 521
 67 (Ra 156) II, 103, 104
 68 (Ra 157) II, 219, 99; 219, 105
 71 (Ra 168) II, 153, 56; 198,
 993; 202, 1091
 72 (Ra 171) II, 49, 179; 50, 181;
 117, 1; 195, 925;
 196, 937
 76 (Ra 182) II, 174, 483
 77 (Ra 185) II, 171, 387; 175,
 528; 180, 624; 207,
 1210; 207, 1215
 78 (Ra 186) II, 48, 131; 61, 32;

- 76,135;232,424;
257,884;257,886
79(Ra 187) II,248,745
80(Ra 195) II,257,877;257,
884
81(Ra 202) II,117,3
82(Ra 205) II,71,66
83(Ra 209) II,113,264;251,
775
84(Ra 212) II,159,162
85(Ra 216) II,132,295
88(Ra 235) II,234,470
- Luc.h.fr.* (GCS IX Rauer)
15 II,82,234
26 II,14,151
67 II,14,151
69 II,14,151
70 II,14,151
71 II,14,151
78 II,14,151
203 II,14,148
121b II,136,388
122 II,136,388
123 II,136,388
203 II,14,48
- Joh.com.* I-V (SC 120)
I,i,1 II,170,369-370;195,
925;195,927;197,958
I,i,1-7 II,197,957
I,i,7 II,172,440;197,964
I,ii,10 II,144,540;171,402
I,ii,10-11 II,144,549
I,ii,13 II,15,167
I,iv,21 II,216,26;217,38
I,iv,23 II,35,217
I,iv,26 II,34,198
I,vii,40-42 II,199,1019
I,viii,45 II,10,76
I,x,64 II,245,695
I,xiii,79 II,65,74;65,83
I,xv,87 II,215,16;216,19
I,xvi,90-xx,124 II,63,50
I,xvi,92 II,109,191
I,xviii,106-107 II,63,51
I,xxiii,142 II,195,909
I,xxiii,144-145 II,165,235
I,xxiii,146 II,211,1308
I,xxv,158-161 II,248,739
I,xxv,158-xxvii,181 II,63,49
I,xxv,160-161 II,248,740
I,xxv,162-166 II,254,816
I,xxv,163 II,73,82;216,34;
254,820;255,827;
255,831-834
I,xxv,165 II,216,30;253,
809;255,828;255,
835
I,xxv,165-166 II,216,33
I,xxv,166 II,255,829
I,xxvi,167 II,8,40;248,739
I,xxvi,168-169 II,215,16
I,xxvi,168-178 II,248,741
I,xxvi,170 II,216,25
I,xxvi,180 II,10,76
I,xxvii,182 II,37,250;44,51-
52
I,xxvii,184 II,125,169
I,xxvii,190 II,232,422;238,
544
I,xxx,206 II,22,15
I,xxxv,259 II,195,915
I,xxxv,260 II,163,217-218;
163,224;165,236;
165,238;253,810
I,xxxvi,261 II,211,1308
I,xxxvi,265 II,128,201;129,
232
I,xxxix,286 II,82,230
II,i,1 II,112,233
II,i,5 II,253,814
II,ii,13-18 II,31,127
II,v,47 II,208,1233;209,
1243
II,xix,132 II,253,814
II,xx,133-xxviii,174 II,63,
49
II,xxii,142-xxiii,148 II,
215,16;248,741
II,xxiii,149-154 II,248,742
II,xxiii,153-154 II,249,751
II,xxv,158 II,249,748
II,xxvi,166 II,248,742;251,
763
II,xxvi,167 II,251,764;253,
814
II,xxvii,168-169 II,251,766
II,xxvii,169 II,253,814
II,xxix,176 II,153,52
II,xxxi,187 II,22,16
II,xxxi,189 II,163,224;198,
979
II,xxxiii,196 II,151,8
II,xxxiii,197 II,151,4;151,6
II,xxxiii,198 II,151,7
II,xxxiv,199-209 II,26,10
II,xxxiv,209 II,26,59

Register.

II,xxxiv,210	II,26,56-57; 112,246	VI,lix,302	II,52,228; 216,18;216,31; 217,36;254,816; 254,819
II,xxxv,212-218	II,26,60	VI,lix,303	II,260,955-956
II,xxxv,215	II,31,120	VI,lix,304	II,217,37
II,xxxvii,223-229	II,26,60	VI,lix,305	II,217,39
V,v	II,61,32	X,v,20	II,165,241
<i>Joh.com.VI-X (SC 157)</i>		X,ix,41-42	II,33,173
VI,ii,8-9	II,259,933	X,x,44-45	II,34,187
VI,ii,11-12	II,15,167	X,xvii,99	II,249,756
VI,vi,32	II,190,794	X,xviii,105	II,34,212
VI,vi,40-42	II,32,150	X,xviii,108-109	II,249,756
VI,vi,42	II,29,107;32,149	X,xxiii,132	II,199,1011; 200,1027
VI,viii,48-49	II,33,172	X,xxiii,133	II,142,501;142, 508
VI,xxii,121.	II,128,212	X,xxiii,134	II,130,253
VI,xxx,154	II,33,172	X,xxiii,134-137	II,142,512
VI,xxxiii,165	II,238,534	X,xxiii,136	II,142,509;143, 521
VI,xxxviii,188-190	II,33,171	X,xxiv,138	II,146,596
VI,xxxviii,189	II,20,7;31, 120	X,xxiv,141	II,140,469-470
VI,xxxviii,190	II,33,175	X,xxiv,142	II,142,510;233, 446;238,548; 242,615
VI,xxxviii,193	II,20,7	X,xxviii,173	II,242,616
VI,xxxix,195	II,34,176	X,xxviii,174	II,200,1044- 1045
VI,xl,206	II,136,382	X,xxviii,174-175	II,234,464
VI,xlii,218-220	II,204,1138	X,xxix,178-179	II,234,464
VI,xlii,220	II,142,511;242, 617	X,xxix,180	II,234,465
VI,xliv,227	II,179,597	X,xxix,182	II,201,1064
VI,xliv,227-230	II,185,697	X,xxx,185-186	II,234,465
VI,xliv,227-232	II,185,696	X,xxx,188	II,234,464
VI,xliv,229	II,185,692	X,xxx,190	II,142,499
VI,xliv,229-230	II,187,723	X,xxx,192-195	II,234,466
VI,xliv,231-232	II,185,699	X,xxxii,204	II,234,477
VI,xlv,233	II,186,720	X,xxxii,207-208	II,234,463
VI,xlvi,238	II,186,708	X,xxxv,228	II,41,8;42,15; 55,261;118,32; 123,141-142; 129,226;142, 500;143,520
VI,xlvi,239	II,186,711	X,xxxv,228-xxxvi,238	II,42, 17;54,259
VI,xlvii,243	II,186,712	X,xxxv,228-xxxvii,245	II,41, 3
VI,xlviii,248-250	II,243,636	X,xxxv,228-xliii,304	II,42, 16
VI,xlviii,249	II,204,1140- 1141	X,xxxv,229	II,42,24;43, 35;44,47;54, 251;64,54;129, 238;142,500-
VI,xlviii,250	II,186,710- 712;186,720; 242,617		
VI,xlix,257	II,33,174		
VI,li,265-266	II,63,47		
VI,liii,275	II,144,549		
VI,liv,276	II,145,572; 146,590		
VI,liv,276-279	II,62,45		
VI,liv,276-283	II,26,58		
VI,lv,287	II,255,831		
VI,lix,301	II,215,13; 253,808		
VI,lix,301-305	II,216,28		

	501	X,xlii,291-296	II,200,1040
X,xxxv,230	II,42,25-26	X,xlii,295	II,130,254
X,xxxv,232	II,43,37;44, 56	X,xlii,296	II,142,500
X,xxxvi,235	II,48,119	X,xlii,297	II,42,15
X,xxxvi,236	II,42,27;43, 38;44,47;48, 118;55,264	X,xliii,304	II,44,48
X,xxxvi,238	II,44,47		
X,xxxvii,240	II,44,50; 142,507	<i>Joh.com.XIII</i> (SC 222)	
X,xxxvii,241	II,44,47	XIII,iii,17-18	II,245,699
X,xxxvii,242	II,43,44;44, 50;120,66	XIII,v,31	II,162,203
X,xxxvii,243	II,43,45; 120,67	XIII,vi,37	II,162,203
X,xxxvii,244	II,43,41	XIII,vi,39	II,238,553
X,xxxvii,245	II,43,42; 154,75	XIII,xiii,81	II,196,936; 202,1086;202, 1091
X,xxxvii,246	II,15,169	XIII,xiii,83-84	II,202,1089
X,xxxvii,248-250	II,43,45	XIII,xiii,84	II,129,231; 199,1012-1013
X,xxxvii,252	II,42,15	XIII,xiii,84-85	II,201,1068
X,xxxix,263	II,42,15	XIII,xiii,85	II,145,575; 147,607
X,xxxix,264	II,42,15; 142,518-519	XIII,xiii,135-137	II,251,761
X,xxxix,266	II,42,15; 118,32;129, 226;143,520	XIII,xvi,99-100	II,201,1068
X,xxxix,266-267	II,120,59	XIII,xxiii,135-139	II,247, 738
X,xxxix,267	II,120,64; 142,500;142, 503	XIII,xxiii,138	II,121,91
X,xxxix,268	II,42,15; 123,141;123, 144;129,232; 142,500	XIII,xxvi,154	II,195,915
X,xxxix,269-272	II,129,234	XIII,xxix,175-178	II,162,203
X,xxxix,270	II,120,60; 142,500	XIII,xxxii,198-199	II,34,193
X,xxxix,271-272	II,120,62	XIII,xxxiv,223	II,155,96
X,xxxix,272	II,120,63; 120,68;142, 502	XIII,xxxvi,231	II,23,29
X,xl,277	II,120,70; 129,235	XIII,xlvi,303	II,47,110
X,xl,278	II,142,505	XIII,xlvi,305	II,59,18
X,xl,280-283	II,129,233	XIII,xlviii,319	II,8,35
X,xli,285-286	II,120,69	XIII,lii,343	II,202,1091
X,xli,286	II,42,15; 118,32;142, 500;142,506	XIII,lii,350	II,34,187
X,xli,287	II,42,15	XIII,liii,352	II,253,814
X,xlii,288	II,42,15	XIII,lvii,392	II,165,243
X,xlii,291	II,130,254	XIII,lvii,393	II,175,521
		XIII,lvii,437	II,175,521
		<i>Joh.com.XIX-XX</i> (SC 290)	
		XIX,iii,13-15	II,168,311
		XIX,iii,14	II,160,184
		XIX,iii,16-iv,23	II,29,111
		XIX,iv,24	II,38,273
		XIX,v,28	II,108,168
		XIX,vii,43	II,120,81
		XIX,vii,44	II,120,80
		XIX,vii,45	II,120,82
		XIX,x,61	II,34,208
		XIX,xii,78	II,59,18
		XIX,xx,134	II,206,1201
		XIX,xxi,139	II,141,473
		XIX,xxii,146	II,215,1

XIX,xxii,147 II,216,30
 XX,ii,2-vi,45 II,106,137
 XX,iii,12 II,160,184
 XX,iii,12-13 II,157,137
 XX,iii,12-16 II,152,117
 XX,iii,14 II,152,18
 XX,iv,25-26 II,157,130
 XX,v,35-36 II,152,15
 XX,v,37-38 II,152,16
 XX,ix,62 II,106,139
 XX,ix,63 II,106,137
 XX,ix,64 II,106,140
 XX,x,71 II,136,373
 XX,x,75-79 II,152,19-20
 XX,x,78 II,156,121;
 161,187
 XX,xii,93 II,33,161
 XX,xiii,106-107 II,19,4;22,
 20
 XX,xvii,135-139 II,104,115
 XX,xvii,140-151 II,107,165
 XX,xvii,141-143 II,19,4;22,
 20
 XX,xvii,148 II,22,14
 XX,xvii,151 II,22,14
 XX,xxiv,215 II,253,814
 XX,xxx,269-272 II,219,101
 XX,xxxiii,287-292 II,104,115
 XX,xxxiii,290 II,19,4;22,20
 XX,xxxiii,290-291 II,103,103
 XX,xxxiv,298-303 II,109,186
 XX,xxxiv,301-302 II,253,814
 XX,xxxiv,304-306 II,109,191
 XX,xxxv,318-321 II,153,54;
 202,1091
 XX,xxxvi,322 II,154,64
 XX,xxxvi,332 II,234,477
 XX,xxxvii,341 II,31,138

Joh.com. XXVIII-XXXII

(GCS IV)

XXVIII,i,6 II,112,233
 XXVIII,ii,7-13 II,165,236
 XXVIII,iii,17-19 II,23,22
 XXVIII,iii,18-19 II,23,25
 XXVIII,iv,25 II,27,77
 XXVIII,iv,29-31 II,146,600
 XXVIII,viii,65 II,8,45
 XXVIII,xxiii,195 II,26,58
 XXVIII,xxiii,196 II,24,32;
 25,51
 XXVIII,xxiv,211-215 II,180,
 622
 XXVIII,xxiv,211-221 II,204,

146
 XXVIII,xxiv,215 II,220,112;
 224,219
 XXVIII,xxiv,216 II,233,436
 XXVIII,xxiv,221 II,180,623
 XXXII,i,1 II,112,233
 XXXII,i,2 II,130,253
 XXXII,ii,5 II,15,173
 XXXII,ii,5 II,15,173
 XXXII,v,60 II,260,944
 XXXII,viii,87 II,168,302
 XXXII,ix,106 II,37,256;54,
 255
 XXXII,xv,179 II,10,75
 XXXII,xvi,187-193 II,219,101
 XXXII,xvi,190 II,63,53
 XXXII,xviii,229-231 II,26,57
 XXXII,xxiv,305 II,8,45
 XXXII,xxiv,316 II,249,756
 XXXII,xxvii,341-343 II,255,
 835
 XXXII,xxx,369-370 II,103,102
 XXXII,xxx,371-373 II,113,256
 XXXII,xxx,374 II,103,102
 XXXII,xxxii,392-393 II,154,
 71
 XXXII,xxxii,394-397 II,154,
 72

Joh.com.fr. (SC 120)

V fr. II,104,115;109,186

Joh.com.fr. (GCS IV)

18 II,33,170;33,175
 21 II,243,648
 23 II,243,649
 45 II,68,25;76,137;84,283;
 85,291;156,105;255,837;
 257,874
 55 II,62,203
 77 II,136,382;136,385
 80 II,136,382;199,1003
 82 II,33,172
 84 II,165,236
 86 II,180,622
 94 II,251,776-777
 118 II,33,170
 128 II,162,203
 140 II,44,60

Rom.com. (Lomm.VI-VII)

prol. II,54,247
 I,1 II,104,112-113;
 109,192

I, 2	II, 240, 276		23; 105, 136; 249, 748;
I, 3	II, 108, 176		255, 840; 256, 853-854
I, 5	II, 248, 744	IV, 7	II, 37, 251; 105, 131
I, 6	II, 37, 251	IV, 8	II, 83, 266; 84, 278;
I, 7	II, 206, 1202		189, 786; 191, 805; 191,
I, 10	II, 116, 334		823
I, 12	II, 111, 219; 111, 221;	IV, 9	II, 104, 111
	260, 953	IV, 11	II, 218, 70; 245, 700
I, 13	II, 224, 206; 224, 209-	IV, 12	II, 115, 313
	210	V, 1	II, 37, 258; 54, 257; 74,
I, 18	II, 27, 87; 51, 210-211;		100; 106, 149; 152, 33;
	51, 219; 141, 482		152, 40; 152, 45; 153,
I, 19	II, 141, 482		47; 159, 168; 190, 793;
II, 1	II, 62, 45; 117, 1		209, 1243; 215, 14; 216,
II, 2	II, 133, 313		21-22; 217, 48; 217, 51-
II, 4	II, 123, 140; 208, 1234;		52; 218, 55; 218, 61;
	209, 1250		256, 844
II, 5	II, 28, 93; 230, 346;	V, 2	II, 106, 150; 152, 32;
	248, 744; 255, 839; 255,		153, 48; 155, 95
	843	V, 3	II, 192, 832
II, 6	II, 141, 474; 192, 842;	V, 5	II, 23, 22
	248, 745	V, 8	II, 37, 251; 44, 54; 248,
II, 7	II, 195, 922; 195, 925;		744
	196, 935; 225, 238	V, 9	II, 24, 42; 44, 55; 60,
II, 11	II, 41, 11; 72, 80; 81,		22; 154, 64; 154, 70;
	222-223; 111, 219; 141,		224, 212-213
	489; 141, 492-493; 195,	V, 10	II, 24, 42; 25, 43; 27,
	909; 195, 915; 195, 923;		74; 37, 257; 54, 256;
	195, 925-928; 196, 934		126, 186
II, 13	II, 123, 127; 175, 527;	VI, 1	II, 10, 73
	186, 721; 188, 757; 195,	VI, 5	II, 115, 312; 221, 151-
	909; 195, 915; 195, 924-		153
	925; 195, 927; 195, 930;	VI, 6	II, 10, 73
	209, 1246	VI, 7	II, 11, 82; 89, 365-370;
II, 14	II, 195, 925; 195, 927		89, 377; 170, 369
III, 1	II, 20, 6; 27, 86-87; 32,	VI, 12	II, 195, 924-925; 195,
	144; 103, 103; 157, 144;		927; 195, 931; 196, 950
	158, 153; 248, 745	VI, 13	II, 117, 1; 141, 475
III, 2	II, 195, 925; 195, 927;	VII, 1	II, 104, 115
	200, 1039	VII, 1-9	II, 256, 847
III, 3	II, 115, 330; 115, 332	VII, 2	II, 104, 106; 111, 220
III, 5	II, 199, 1003; 199,	VII, 3	II, 26, 64; 104, 111;
	1009; 201, 1055; 232,		108, 172-174; 108, 178;
	427		109, 179; 109, 184
III, 8	II, 138, 417	VII, 4	II, 76, 125; 85, 290; 90,
III, 10	II, 37, 252		412; 106, 151; 109, 182;
IV, 1	II, 195, 925; 195, 927		109, 191; 190, 801; 241,
IV, 2	II, 24, 39; 105, 131;		595
	105, 133; 106, 138; 128,	VII, 5	II, 47, 98; 104, 106;
	215		105, 119; 109, 191; 111,
IV, 3	II, 115, 314-315		220; 202, 1080-1081
IV, 5	II, 37, 251; 128, 215;	VII, 6	II, 190, 801
	230, 350	VII, 7	II, 104, 106; 104, 116
IV, 6	II, 33, 156; 36, 229; 98,	VII, 7-9	II, 255, 834

Register.

VII, 9	II, 104, 115; 105, 129; 109, 180		122, 118; 249, 748; 254, 824
VII, 13	II, 20, 5; 105, 130	X, 7	II, 23, 27; 33, 165; 168, 312
VII, 14	II, 163, 224; 197, 955; 197, 969; 197, 972	X, 8	II, 195, 925; 195, 927
VII, 15	II, 105, 118; 105, 125- 126	X, 10	II, 122, 120
VII, 16	II, 220, 117	X, 12	II, 121, 96
VII, 18	II, 109, 188; 170, 369; 173, 452	X, 14	II, 115, 332; 199, 1003; 199, 1010
VII, 19	II, 222, 168; 257, 859	X, 23	II, 16, 193
VIII, 2	II, 33, 175; 34, 185	X, 35	II, 123, 126
VIII, 4	II, 52, 223; 202, 1081- 1082	X, 42	II, 204, 1159
VIII, 5	II, 219, 86	peror.	II, 13, 142
VIII, 6	II, 163, 224; 198, 980	Rom.com. (JThS)	
VIII, 7	II, 82, 249; 204, 1147	XV, 8-10	II, 10, 78
VIII, 9	II, 33, 156; 36, 226; 102, 72; 111, 219; 249, 748; 254, 824	XIX, 3-11	II, 46, 80
VIII, 10	II, 84, 275; 198, 979- 980; 221, 153; 226, 263- 264; 227, 277	XXV, 56-57	II, 31, 121
VIII, 11	II, 115, 317; 163, 224; 197, 955; 198, 977; 227, 276	XXIX, 1-4	II, 222, 167
VIII, 12	II, 37, 252	XXXI, 2-3	II, 210, 1280
IX, 1	II, 72, 80; 141, 482	XXXI, 12	II, 61, 31; 65, 71
IX, 2	II, 37, 260; 48, 120- 121; 48, 128; 48, 132; 48, 137; 49, 153; 49, 164-165; 49, 169; 50, 192	XXXIII, 3-6	II, 221, 154
IX, 3	II, 48, 123-125; 48, 133; 49, 148; 49, 165; 123, 123	XXXIX, 4-7	II, 111, 222
IX, 15	II, 248, 745	XLVI, 12-21	II, 195, 925; 195, 927
IX, 23	II, 64, 64	XLVI, 17-21	II, 195, 929
IX, 30	II, 223, 182	LII, 30	II, 178, 579
IX, 31	II, 153, 54-55	LII, 36-37	II, 192, 835
IX, 32	II, 248, 745; 249, 748; 249, 756; 251, 763; 251, 767; 252, 784; 252, 784; 252, 786	LIII, 6	II, 65, 86
IX, 36	II, 46, 82; 47, 100	LIII, 6-18	II, 60, 24; 65, 70
IX, 38	II, 248, 745; 249, 756; 252, 786	Rom.com. (SC 302)	
IX, 40	II, 208, 1234; 209, 1245; 209, 1258	IX=Philoc. 9, 3, 18	II, 10, 72
IX, 42	II, 122, 117	Rom.com. (Scherer)	
X, 2	II, 122, 112	V, i (128, 14-17)	II, 44, 60
X, 3	II, 122, 116; 159, 168	V, vii (172, 1-9)	II, 46, 80
X, 5	II, 257, 866	VI, v (210, 2-6)	II, 128, 214
X, 6	II, 54, 246; 112, 241;	Rom.com. (Staab)	
		fr. 8	II, 260, 953
		fr. 14	II, 141, 485
		1 Cor.h. (JThS)	
		I, 1-8	II, 15, 174; 216, 35
		III, 2-4	II, 109, 179-180
		VIII, 30-33	II, 107, 160
		IX, 25-26	II, 206, 1205
		XI, 19-26	II, 8, 46
		XI, 46-51	II, 222, 161
		XIII, 4-8	II, 217, 51
		XIII, 10-12	II, 254, 822
		XIV, 2-5	II, 220, 118
		XIV, 5-7	II, 225, 243

XIV, 7-12	II, 223, 185	XL, 2-3	II, 189, 769
XV, 5-13	II, 124, 150	XL, 3-4	II, 221, 127
XV, 5-17	II, 121, 96	XL, 4-6	II, 239, 566
XV, 18-23	II, 121, 97	XL, 4-11	II, 240, 579
XV, 23-31	II, 121, 99	XL, 21-25	II, 240, 580
XV, 31-37	II, 121, 98	XL, 25-31	II, 122, 119
XV, 38-44	II, 124, 149	XLI, 5-8	II, 219, 102
XV, 44-51	II, 121, 86	XLI, 5-10	II, 219, 98
XV, 50-51	II, 206, 1205	XLI, 5-14	II, 219, 99
XV, 51-55	II, 121, 93	XLIII, 25-26	II, 195, 925
XV, 56-58	II, 121, 87	XLIII, 33	II, 207, 1210
XVI, 2-7	II, 120, 73; 129, 239	XLIV, 2-14	II, 47, 88
XVI, 7-20	II, 129, 236	XLIV, 6-10	II, 208, 1229
XVI, 13-20	II, 43, 33	XLIX, 10-31	II, 11, 80
XVI, 21-38	II, 141, 482	LIII	II, 110, 217
XVI, 65-69	II, 32, 153; 34, 204	LIV, 2-5	II, 122, 122
XVIII, 2-27	II, 115, 322	LV, 7-8	II, 10, 75
XVIII, 72-91	II, 133, 311	LVI, 4-9	II, 191, 811
XIX, 82-84	II, 187, 739	LX, 2-6	II, 123, 124
XX, 19-23	II, 124, 153	LX, 4-5	II, 254, 818
XX, 26-30	II, 36, 233	LXII	II, 123, 124
XXII, 6-9	II, 210, 1287	LXXII, 7-9	II, 38, 273
XXIV, 5-8	II, 240, 584; 240, 592	LXXIV, 12-15	II, 69, 46
XXVI, 13-14	II, 51, 214	LXXXIV, 59	II, 178, 579
XXVI, 13-21	II, 133, 317	LXXXVI	II, 232, 421
XXVI, 15-21	II, 51, 217	LXXXIX, 33-34	II, 134, 334
XXVI, 22-33	II, 29, 104		
XXVI, 36-38	II, 113, 268	<i>Gal.com.</i> (Lomm.V)	
XXVI, 50-54	II, 133, 312	p. 269-270	II, 259, 934
XXVI, 56-59	II, 34, 179		
XXVII, 37-39	II, 28, 89	<i>Ef.com.</i> (JThS)	
XXVII, 40-43	II, 187, 735; 187, 739	II, 4-12	II, 31, 122
XXVII, 49-54	II, 141, 482	II, 9-12	II, 23, 28
XXVII, 50-51	II, 51, 212	II, 42-45	II, 217, 50; 218, 58
XXIX, 2-6	II, 141, 483	III, 17-21	II, 104, 115
XXIX, 13	II, 37, 251	III, 21-27	II, 104, 114
XXX, 1-6	II, 34, 205	IV, 11-15	II, 191, 824
XXX, 2-6	II, 50, 197	IV, 18-23	II, 191, 825
XXXII, 4-9	II, 51, 210	IX, 74-78	II, 131, 281
XXXII, 5-9	II, 51, 213; 51, 216; 141, 482	IX, 79-81	II, 239, 559
XXXII, 8-9	II, 51, 211	IX, 113-120	II, 64, 64; 65, 83
XXXII, 9	II, 51, 212	IX, 121-137	II, 46, 71
XXXIII, 3	II, 208, 1228	IX, 127-128	II, 65, 65
XXXV, 4-5	II, 74, 112	IX, 130-137	II, 211, 1302
XXXV, 14-17	II, 74, 112	IX, 133-134	II, 65, 66
XXXIX, 1-17	II, 115, 332	IX, 168-187	II, 216, 21
XXXIX, 52-56	II, 83, 256	IX, 219-224	II, 103, 103; 104, 115
XXXIX, 52-60	II, 84, 279	X, 4-13	II, 218, 57-58
XL, 2	II, 190, 795	X, 8-13	II, 209, 1257
		XI, 2-12	II, 198, 982; 206, 1200
		XI, 7-9	II, 195, 927
		XI, 15-18	II, 131, 281

Register.

XII, 2-8	II, 131, 281	XXXI, 51-55	II, 177, 566
XII, 31-46	II, 206, 200	XXXII, 7-8	II, 34, 203
XII, 36-38	II, 131, 281	XXXIII, 2-27	II, 188, 766; 189, 775
XII, 39-46	II, 123, 141	XXXIII, 10-27	II, 188, 763
XII, 39-50	II, 43, 33; 129, 237	XXXIV, 2-5	II, 189, 775
XV, 19-22	II, 31, 120	XXXIV, 11-15	II, 230, 359
XV, 21-22	II, 34, 206	XXXIV, 36-42	II, 187, 741
XV, 29	II, 31, 120	XXXV, 17-19	II, 218, 66
XV, 39-41	II, 33, 169	XXXVI, 2-5	II, 11, 83
XV, 39-43	II, 122, 112; 220, 117; 222, 167	XXXVI, 19	II, 206, 1206
XVI, 14-15	II, 47, 108; 55, 278	<i>1 Thess.com.</i> (Lomm.V)	
XVII, 5-8	II, 107, 167	III (p. 276)	II, 37, 253
XVII, 9-16	II, 253, 796	III (p. 282)	II, 259, 919; 259, 924
XVII, 35-36	II, 49, 170	<i>Tit.com.</i> (Lomm.V)	
XVII, 41-43	II, 129, 230	p. 284-290	II, 219, 101
XVII, 43	II, 42, 15	p. 289-290	II, 188, 752
XVII, 50-70	II, 64, 62; 65, 82	<i>Hebr.com.</i> (Lomm.V)	
XVII, 50-93	II, 111, 221	p. 297	II, 248, 744
XVII, 51	II, 187, 739	<i>Openb.cat.</i> (TU 38, 3)	
XVII, 57-64	II, 260, 946	I (21)	II, 109, 192; 113, 254; 115, 311
XVII, 64-66	II, 260, 944	IX (24)	II, 257, 876; 257, 886; 258, 845
XVII, 66-70	II, 65, 67	IX (25)	II, 249, 745; 249, 756
XVII, 68	II, 59, 18	XVIII (28)	II, 257, 874
XVII, 69-70	II, 65, 83	XIX (28-29)	II, 256, 850
XVII, 71-80	II, 109, 192	XXI (29-30)	II, 130, 257; 133, 323; 142, 519
XVII, 81-88	II, 260, 944	XXIX (34)	II, 172, 439
XVII, 86-88	II, 260, 947	XXX (36-37)	II, 102, 69
XVIII, 26-30	II, 248, 745; 251, 762; 251, 769	XXXI (37-38)	II, 171, 393; 172, 440; 197, 955; 197, 957; 197, 964
XVIII, 46-47	II, 112, 242	<i>Ad Mart.</i> (GCS I)	
XIX, 33-40	II, 51, 220	4	II, 259, 933
XIX, 50-53	II, 25, 47; 27, 77; 33, 156; 36, 234	10	II, 38, 274
XIX, 76-84	II, 249, 756; 252, 790	12	II, 34, 181; 34, 183
XXIII, 3	II, 10, 73	18	II, 249, 748; 257, 875
XXIII, 11-14	II, 31, 138	30	II, 62, 45; 145, 573; 146, 589
XXIII, 12-14	II, 32, 146	31	II, 63, 52; 259, 933; 260, 939
XXV, 6-9	II, 97, 14	33	II, 176, 547; 196, 946
XXV, 11-16	II, 29, 112; 30, 115	36	II, 25, 54; 154, 66
XXV, 17-21	II, 249, 749	41	II, 129, 229; 254, 824
XXV, 21-29	II, 249, 750	42	II, 26, 64
XXV, 23-32	II, 253, 814	46	II, 151, 8
XXV, 28-29	II, 248, 745	47	II, 31, 132; 259, 930
XXV, 55-58	II, 222, 162		
XXVI, 19-20	II, 249, 755		
XXIX, 2-3	II, 62, 40		
XXIX, 25-41	II, 116, 336		
XXIX, 44-54	II, 74, 109		
XXX, 2-5	II, 74, 110		
XXX, 6-12	II, 51, 220; 73, 86		

- 49 II,219,98
 50 II,62,45
- C.Cels. I-II (SC 132)*
 praef.2,16-20 II,230,361
 I,5,11 II,11,83
 I,5,15-18 II,209,1254
 I,8 II,26,58
 I,8,1-2 II,26,56
 I,9,18-21 II,10,78
 I,11,11-24 II,62,41
 I,12,8-13 II,10,78
 I,17,22-27 II,10,77
 I,24-25 II,151,8
 I,26,22-29 II,62,41
 I,29,6-12 II,62,41
 I,29,40-51 II,60,21
 I,29,47-51 II,62,41
 I,50,13-14 II,10,78
 I,53,35-38 II,62,41
 I,57,1-11 II,104,115
 I,60,14 II,216,19
 I,62,46-48 II,243,648
 I,65,1-19 II,25,51
 I,65,4-7 II,24,32
 I,68,33-36 II,24,32
 II,9,15-19 II,50,197
 II,9,47-65 II,33,160
 II,10,10-12 II,41,10
 II,10,12-27 II,42,13
 II,25,34-38 II,24,32
 II,30,12-33 II,192,831
 II,30,22-33 II,62,41
 II,37,5-6 II,10,72
 II,40,1-12 II,24,32
 II,42,14-19 II,24,32
 II,48,38-50 II,247,727
 II,48,40-50 II,236,513
 II,48,43-44 II,236,504
 II,51,39-43 II,139,434
 II,64,5-14 II,245,685
 II,64,14-21 II,245,691
 II,64,23 II,130,266
 II,67,24-27 II,253,814
 II,69,16-19 II,44,51;44,53
 II,69,20-23 II,16,189
 II,78,15 II,137,397
 II,79,4-5 II,62,41
- C.Cels. III-IV (SC 136)*
 III,21,1-9 II,130,269
 III,21,6-7 II,131,273
 III,22,23-26 II,184,686
 III,28,7-9 II,123,143
- III,29,17-22 II,205,1167
 III,29,20-25 II,205,1163
 III,29,23-24 II,116,350
 III,29,23-26 II,256,851
 III,29,25 II,205,1166
 III,29,26-28 II,205,1168
 III,30 II,205,1169
 III,30,11-12 II,205,1166
 III,32,21-26 II,41,10
 III,35,6-12 II,167,292
 III,37,18-24 II,31,128
 III,45,44-46 II,10,78;11,83
 III,46,1-5 II,11,83;131,273
 III,46,1-8 II,130,269
 III,48,25-28 II,64,60
 III,59,23-24 II,64,60
 III,64,11 II,11,83
 III,67,18-19 II,259,933
 III,68,17-24 II,32,153
 III,74,17-19 II,10,78
 III,75,20 II,167,292
 III,80,23-27 II,167,292
 IV,13 II,121,91
 IV,16,1-16 II,245,685
 IV,23,1-2 II,172,419
 IV,26,40-49 II,51,210;51,218
 IV,26,43-49 II,51,212
 IV,28,15-22 II,19,4
 IV,38,7 II,10,72
 IV,38,9-11 II,10,77
 IV,43,14-24 II,165,247
 IV,44,21-24 II,10,72
 IV,49,9-15 II,10,72;10,77
 IV,49,27-36 II,179,597
 IV,50,12-22 II,243,640
 IV,72 II,20,9
 IV,77,13-17 II,10,74
 IV,81,25-26 II,10,75
 IV,87,23 II,10,78
 IV,92-93 II,232,412
 IV,93,8-15 II,241,612
- C.Cels. V-VI (SC 147)*
 V,4,25 II,10,75
 V,10,1-21 II,172,421
 V,10,53-61 II,43,30
 V,12,12-16 II,33,171
 V,15 II,121,91
 V,18,6-9 II,64,60
 V,25,1-14 II,172,422
 V,30,1-25 II,172,423
 V,30,3-10 II,252,794

Register.

V, 30, 25-32	II, 172, 424	VII, 44, 36-38	II, 140, 468
V, 31, 1-33	II, 172, 426	VII, 50, 28-32	II, 152, 34;
V, 33, 8-12	II, 130, 253		216, 19
V, 33, 8-17	II, 127, 196; 246,	VII, 51, 33-34	II, 64, 60
	705	VII, 54, 24, 30	II, 60, 21
V, 33, 8-23	II, 247, 724	VIII, 5, 21-25	II, 210, 1294
V, 33, 11	II, 118, 33	VIII, 5, 26-31	II, 208, 1232
V, 33, 13-15	II, 124, 146	VIII, 17, 4-10	II, 145, 566
V, 33, 17-23	II, 244, 682	VIII, 17, 11-19, 17	II, 142, 519
V, 33, 18-23	II, 119, 44	VIII, 17, 11-20	II, 22, 21; 24,
V, 33, 29-43	II, 189, 783		30
V, 43, 15-18	II, 206, 1194	VIII, 17, 11-27	II, 27, 73; 36,
V, 45, 36	II, 163, 218		232; 146, 593
V, 47, 22-25	II, 16, 192	VIII, 17, 16	II, 24, 32
VI, 5, 3-10	II, 215, 1	VIII, 17, 20-40	II, 23, 29
VI, 16, 19-30	II, 238, 541	VIII, 17, 22-27	II, 25, 46
VI, 17, 37-44	II, 30, 115	VIII, 17, 28-40	II, 146, 594
VI, 36, 28-29	II, 153, 50	VIII, 18, 1-2	II, 24, 31
VI, 44, 1-2	II, 23, 29	VIII, 18, 1-4	II, 24, 33; 27,
VI, 47, 18-48	II, 50, 198		73
VI, 47, 26	II, 50, 198	VIII, 18, 5-11	II, 24, 34
VI, 48, 12-21	II, 12, 122; 50,	VIII, 19, 5-9	II, 141, 482
	196	VIII, 19, 9-17	II, 141, 486
VI, 54, 17-24	II, 252, 786	VIII, 19, 13-17	II, 41, 11
VI, 55, 1	II, 10, 75	VIII, 19, 15-26	II, 42, 15; 141,
VI, 56, 1-11	II, 10, 75		490
VI, 59, 6-7	II, 215, 16	VIII, 19, 23-29	II, 129, 227
VI, 59, 10-17	II, 216, 19	VIII, 19, 29-20, 7	II, 129, 234
VI, 59, 17-18	II, 215, 16	VIII, 41, 35	II, 259, 933
VI, 61, 28	II, 10, 75	VIII, 44	II, 62, 45
VI, 62, 11-13	II, 10, 70	VIII, 47, 8-10	II, 32, 153
VI, 63, 33-36	II, 141, 484	VIII, 65, 15-17	II, 16, 192
VI, 65, 30-31	II, 20, 9	VIII, 70, 5-9	II, 260, 955
VI, 68, 8-31	II, 245, 685	VIII, 72, 11-15	II, 44, 60
VI, 70, 4-6	II, 30, 116	VIII, 73, 1-37	II, 144, 548;
VI, 77	II, 245, 685		189, 771
VI, 77, 32-40	II, 126, 188	VIII, 73, 14-33	II, 189, 786
VI, 79, 1-6	II, 253, 796	VIII, 74, 6-12	II, 205, 1171
VI, 79, 1-19	II, 32, 150	VIII, 74, 10-15	II, 32, 145
VI, 79, 6-21	II, 31, 123	VIII, 75, 2-3	II, 205, 1164
VI, 79, 12-13	II, 29, 107	VIII, 75, 12-13	II, 205, 1165
VI, 79, 21-26	II, 30, 114	VIII, 75, 16-27	II, 205, 1170
VI, 79, 21-31	II, 31, 124	VIII, 75, 22-27	II, 38, 278
VI, 79, 25-31	II, 50, 187		
VI, 79, 28-29	II, 59, 19		
C.Cels.VII-VIII (SC 150)		De Or. (GCS II)	
VII, 17, 21-23	II, 24, 32	III, 3	II, 15, 169
VII, 22, 9-15	II, 252, 787	XI, 1-2	II, 190, 800
VII, 22, 24	II, 184, 685	XII, 1	II, 189, 770
VII, 22, 26-29	II, 185, 687	XIII, 4	II, 173, 476
VII, 28-31	II, 201, 1069	XV, 1	II, 15, 169; 33, 154
VII, 31, 15-19	II, 252, 782	XV, 3	II, 199, 1006
VII, 42	II, 60, 21	XV, 4	II, 105, 123; 113,
			255-256
		XVI, 1	II, 104, 107; 104,

	109-110;107,161; 108,170	2,41-43	II,118,20
XVII,2	II,107,161	3,44-52	II,8,44
XVII,11	II,34,193	3,52-57	II,8,45
XVIII,2	II,113,265	4,58-8,146	II,219,101
XX,1	II,73,91;93,478	4,58-10,187	II,8,44
XX,2	II,33,154;34, 184;108,169	10	II,8,47
XXI,1	II,132,293	10,188-196	II,47,110
XXI,2	II,61,32	Boek I	
XXII,1	II,106,147	1,2,29-41	II,121,92
XXII,2	II,106,147;143, 529	1,2,33-41	II,34,196
XXII,4	II,19,4;22,14; 22,20;24,39;36, 231;103,104;104, 114;105,120	1,2,39-40	II,32,147;33, 154
XXII,5	II,143,529;208, 1234;209,1247; 211,1303	1,3,63-84	II,30,119
XXIII,1	II,33,154	2,4,78-100	II,32,152
XXIII,3-4	II,155,100	2,5,125-140	II,248,744
XXIII,4	II,15,169;117,1; 156,124;156,126; 211,1305;218,777; 253,810;256,850- 851	2,6,141-168	II,23,29
XXIV,2	II,31,121;151,9; 256,850	2,6,149-153	II,15,165
XXIV,3	II,33,154	2,6,178-183	II,30,119
XXIV,4	II,141,477	2,6,184-196	II,23,29
XXV,1	II,34,201;205, 1176;210,1289-1290	2,13,465-471	II,15,167
XXV,3	II,154,78;156,124	3,3,74-79	II,15,165
XXVI,3	II,211,1305;218,78	3,6,155-159	II,33,170
XXVI,4	II,218,77	3,6,155-163	II,31,121
XXVI,5	II,208,1234;208, 1236;209,1243	3,6,158-159	II,59,18
XXVI,6	II,218,79	3,6(7),195-198	II,73,98
XXVII,12	II,105,121;159, 168;181,638;232; 416;238,532	5,2,62-73	II,172,42
XXVIII,4	II,200,1033	6,1,12-19	II,9,52
XXVIII,8	II,150,747	6,1,24-25	II,44,60
XXIX,18	II,156,128	6,1,38-41	II,44,60
XXXI,7	II,225,244	6,2,46-52	II,44,60;211, 1337
XXXII	II,252,794	6,2,54-57	II,44,60
De Princ.I-II (SC 252)		6,2,57-63	II,24,35
Boek I praef.		6,2,64-67	II,24,36
1	II,34,209	6,2,81-83	II,24,36
1,21-24	II,32,153	7,1,1-9	II,9,52
2,30-33	II,8,42	7,3,83-85	II,43,30
2,39-43	II,8,42	7,5,192-198	II,44,60;210, 1295
		Boek II	
		1,1,16-22	II,212,1337
		3,3,125-126	II,210,1296
		3,6,211-267	II,215,12
		3,6,214-223	II,215,13
		3,6,224-233	II,215,14
		3,6,234-267	II,215,16
		3,6,234-7,364	II,216,20
		3,6,268-323	II,147,621
		3,6,289-291	II,15,165
		3,7,351-364	II,210,1279
		3,7,360-364	II,187,736
		4,4,175-199	II,20,9

Register.

4,4,195-199 II,15,163
 6,4,133-142 II,229,338
 6,4,133-146 II,30,115
 6,4,141-142 II,30,116;229,
 332
 6,6,201-205 II,30,115
 6,6,201-218 II,30,117;229,
 333
 7,3,71-76 II,112,236
 8,3 II,152,42
 8,4,186-190 II,76,141
 8,5,206-220 II,50,194
 8,5,215-218 II,50,196
 8,5,220-225 II,50,199
 8,5,225-231 II,51,201
 9,3,59-63 II,215,16
 9,6,190-195 II,24,36
 10,1,12-13 II,15,162
 10,4,122-143 II,121,91
 11,3,87-97 II,202,1077
 11,6,214-224 II,154,76

De Princ.III-IV (SC 268)

Boek III

1,6(5),101-104(gr) II,27,87
 1,6(5),139-143(lat) II,27,87
 1,14(13),376-377(gr) II,11,
 82
 1,14(13),524-525(lat) II,11,
 82
 1,17(16),521-532(gr) II,131,
 279
 1,17(16),703-721(lat) II,131,
 279
 1,19(18),584-593(gr) II,205,
 1174
 1,19(18),793-803(lat) II,205,
 1174
 1,19(18),600-613(gr) II,220,
 117
 1,19(18),815-834(lat) II,220,
 117
 2,4,233-316 II,27,87
 2,5,364-370 II,164,227
 3,2,60-87 II,172,427
 5,6,151-183 II,42,28;44,60
 5,6,171-183 II,45,63
 5,6,176-177 II,43,31
 5,7,190-213 II,44,60
 5,7,200-213 II,44,60
 5,7,202-213 II,43,29
 5,8,214-244 II,43,31
 6,1,7-15 II,31,131

6,1,10 II,22,12
 6,1,12-40 II,23,28
 6,1,35-40 II,44,60
 6,2,50-55 II,44,60
 6,3,66-95 II,44,60
 6,4,130-133 II,254,826
 6,6,164-176 II,44,60
 6,9,266-279 II,202,1079
 6,9,271-277 II,210,1294
 6,9,271-279 II,44,60

Boek IV

2,1(8),6-10(gr) II,204,1148
 2,1,(8)9-15(lat) II,204,1148
 2,2(9),55-56(gr) II,8,43;52,
 230
 2,2(9),68-71(lat) II,8,43;52,
 230
 2,4(11),134-136(gr) II,90,
 385;90,387;
 130,262
 2,4(11),168-183(lat) II,90,
 385;90,387;
 130,262
 3,1,17(16),12-17(gr) II,156,
 126
 3,1,17(16),15-19(lat) II,156,
 126
 3,5(21),132-136(gr) II,8,46
 3,6(22),150-151(gr) II,165,
 242
 3,6(22),163-164(lat) II,165,
 242
 3,6(22),168-172(gr) II,171,
 417
 3,6(22),169-171(gr) II,171,
 390
 3,7(23),189(gr) II,196,947
 3,7(23),189-198(gr) II,153,58
 3,7(23),199-203(gr) II,157,
 132
 3,8(24)191-192(lat) II,163,
 224
 3,9(25)-11(27) II,172,425
 3,12(24),320-321 II,174,483
 3,12(24),325-327 II,163,224
 3,12(24),327-336 II,178,584
 3,12(24),344-353 II,68,19
 3,12(24),353-359 II,190,794
 3,12(24),353-364 II,189,767
 3,12(24),358 II,188,756
 3,12(24),358-359 II,190,796
 3,12(24),365-366 II,49,163
 3,12(24),367-373 II,192,830

3,12(24),374-380 II,187,726
 3,12(24),382-393 II,184,692
 3,14(26) II,7,26
 3,14(26),411-417 II,8,43
 4,2(29) II,34,202
 4,3(30),101-102 II,30,119
 4,4(31),140-146 II,30,115
 4,4(31),140-148 II,229,331;
 229,338
 4,4(31),156-166 II,23,29
 4,9(36) II,30,118
 4,9(36),380-382 II,24,37
 4,10(37),391-397 II,24,35
 4,10(37),393-395 II,22,21
 4,10(37),395-400 II,19,4
 4,10(37),400-403 II,24,36

Dial.c.Heracl. (SC 67)

7,25-8,4 II,154,75
 12,16-22 II,235,491
 13,1-13 II,235,497
 13,10-18 II,236,498
 13,22-23 II,235,491
 14,1-2 II,237,528
 14,2-20 II,233,443
 14,12-16 II,237,526
 15,12-23 II,104,110;130,
 269;131,283
 15,17-23 II,133,305
 15,20 II,119,42
 22,10-12 II,49,163
 23,8-21 II,154,75

Ep.ad Afric. (SC 302)

8(4) II,112,246

Ep.ad Greg. (SC 148)

3(2),69-74 II,136,375
 3(2),71 II,136,373
 4(3),96-97 II,30,116
 4(3),97-99 II,30,113

Peri Pascha (Guéraud-Nautin)

2,3 II,196,945
 2,5-10 II,123,134
 3,8-26 II,179,610
 4,13-33 II,177,568
 4,13-35 II,178,587
 4,26-27 II,174,480
 25,-15--19 II,117,14
 34,13-21 II,249,756;251,
 770
 35,23-24 II,230,359
 35,29-31 II,230,359

36,1-7 II,230,359
 36,23-33 II,230,359
 37,2-29 II,178,590
 38,9-34 II,178,588
 38,14-16 II,177,566
 38,26-34 II,188,766
 41,5-16 II,105,119;105,
 123;113,258
 41,10-12 II,113,256
 42,24-29 II,163,224;198,
 979
 43,8 II,174,480-481
 43,9 II,173,479
 43,21-30 II,134,335;134,
 343
 43,23-25 II,173,479
 44,28-33 II,135,351
 44,28-36 II,97,7
 45,4-29 II,176,547
 45,33-46,13 II,97,7
 46,2-29 II,177,570
 46,2-47,7 II,176,550
 46,20-24 II,247,737
 49,20-34 II,177,571;247,
 737
 49,21 II,174,480
 49,26 II,196,945
 49,28-29 II,174,480
 49,29 II,176,532
 49,33 II,174,480;174,
 482

Strom. (Lomm.XVII)

X II,46,78

VI. Andere chr.auteurs.

Actus Petri (AAA)

20 (I,67,9-10) II,245,685
 24 (I,72,7-11) II,246,716

Ambrosiaster

Col.com. (PL 17)

1,14 II,164,226

Ambrosius

De Abrah. (CSEL 32,1)

I,4,28 II,162,204
 I,8,72 II,162,207
 I,9,87 II,73,88
 II,4,13 II,174,491
 II,10,72 II,162,204

Register.

De bon.mort. (CSEL 32,1)

I,5,18 II,79,189

De Cain et Abel (CSEL 32,1)

I,6,23 II,230,348

De fide (PL 16)

IV,ii,15 II,83,253

De Isaac (CSEL 32,1)

I,1 II,162,207;163,212

I,1-2 II,163,210

III,10 II,86,329

V,43 II,154,64

De myst. (SC 25bis)

III,12 II,179,596

III,16-IV,21 II,186,714

III,18 II,186,715

VII,37-39 II,73,88

De Noe (CSEL 32,1)

I,2 II,157,136

II,3 II,161,185;161,190

II,3-5 II,161,186

VI,13 II,160,177

De paradiso (CSEL 32,1)

II,155,90

I,4 II,155,96

III,19 II,157,136

De poen. (CSEL 73)

I,vii,30 II,82,249

De sacr. (SC 25bis)

I,iv,12 II,179,596

I,v,13-15 II,186,714

I,vi,20-22 II,179,596

II,iii,8-9 II,186,714

De vid. (PL 16)

VII,44 II,69,46

De virginibus (PL 16)

I,vi,31 II,84,281;
98,18

Ep. (PL 16)

20,19 II,87,334

30,9 II,168,305

41,17 II,77,159

55,3 II,161,186

70,13 II,136,381

74,9 II,234,465

Exam. (CSEL 32,1)

IV,8,32 II,255,833

In Ps.119(118) (CSEL 62)

I,5 II,77,145

II,8 II,79,177

II,9 II,79,177

II,10 II,78,166

II,14 II,79,177

II,15 II,80,200

II,29 II,80,191

VI,6-7 II,246,701

VI,7 II,247,723

VI,24 II,80,193

IX,22 II,48,145

XI,28 II,48,145

XI,29 II,81,216

XIV,7 II,83,266

XIV,9 II,253,797

Luc.com. (SC 45bis, 52)

I,17 II,73,86

II,86 II,73,97;81,225

II,92 II,158,156;160,
176

III,23 II,192,844;193.
866

III,48 II,158,156-157

IV,66 II,73,97

VI,38 II,73,97

VI,39-40 II,260,941

VI,97 II,126,180

VI,98 II,125,177

VI,99 II,127,194

VI,109 II,162,207

VII,95 II,180,624

VII,132 II,257,877

VII,190 II,71,67

VII,204 II,83,253

VII,217-218 II,132,295

IX,18-19 II,143,524

X,42 II,259,923

Ps.-Ambrosius

Sermo (PL 17)

47,2 II,158,157

Anastasius Sinaita (?)

In Hexaemeron (PG 89)

VII (961-962) II,152,24

Anonymus

De recta in Deum fide
(GCS 4)
xx II,165,241

Aponius

Hoogl.com. (PL Suppl.1)
202 (983) II,60,26

Apost.Const. (Funk)

VII,41,2 II,182,661

Aristeas

Ep. (SC 89)
IX,153-155 II,233,450

Aristides

Apol. (Robinson-Harris)
2 (100) II,171,410

Arnobius

Adv.nationes (CSEL 4)
I (3-46) II,173,461

Asterius

Ps.h. (Richard)
XII,6-7 II,158,147;158,152
XIV,1 II,224,220

Athanasius

Contra Arian. (PG 26)
II,31 II,248,744
II,33 II,248,744
III,3 II,248,744
III,9 II,248,744
III,11 II,248,744
III,14 II,248,744
III,36 II,248,744
III,65 II,248,744

Athenagoras

Leg. (Schoedel)
3-30 II,173,462
10,4 II,248,744
33,4 II,74,112

Augustinus

Contra ep.Parmeniani
(CSEL 51)
II,9,19,11 II,46,81

Contra Faustum (CSEL 25)
XII,23 II,160,183;161,
192
XII,30 II,179,606
XXII,73 II,162,207

De cat.rud. (CChr.SL 46)
XXIII,43,68-71 II,128,205

De civ. Dei (CChr.SL 47-48)
X,3,15 II,145,566
X,3,16-23 II,146,584
X,5,23 II,146,580
X,5,57-58 II,146,584
X,6,7-15 II,146,584
X,19,7-10 II,146,584
XVI,39 II,164,226
XX,10 II,150,758

De serm.Dom. (CChr.SL 35)
I,6,16 II,260,958

Enarr.in Ps. (CChr.SL 38)
21,15 II,43,32
41,3 II,236,513
46,6 II,165,241
75,1 II,196,938
78,10 II,165,241

Quaest.in Hept. (CChr.SL 33)
II,177,2.9 II,137,405

Barnabas (SC 172)

II,10 II,146,580
III,6 II,170,355
IV,11 II,140,455
V,7 II,170,363
VI,8-10 II,165,234
VI,14-16 II,140,453
VI,17 II,241,606
VII,3 II,162,207
VII,5 II,170,363
X,4 II,241,611
X,5 II,243,643
X,10 II,243,643
X,11 II,233,452;233,457
XI,6-11 II,221,146

XI,8 II,221,158
 XI,9 II,165,234
 XIII,1 II,170,366
 XIII,1-3 II,165,241
 XIII,1-6 II,162,206
 XIII,2-3 II,170,365
 XIII,6 II,170,366
 XIV,4 II,170,367
 XIV,6 II,170,360
 XVI,6-10 II,140,453

1 Clemens (SC 167)

inscr. II,134,333;205,1166
 II,4 II,112,246
 III,2 II,190,789
 III,4 II,207,1219
 V,1-7 II,130,248
 VI,1 II,207,1220
 IX,4 II,158,151
 XII,7 II,193,863
 XII,8 II,193,855
 XIV,1 II,189,783;190,789
 XIV,5-XVI,1 II,227,286
 XXI,1 II,207,1218
 XXXVI,1 II,145,550
 XXXVII,1-3 II,191,808
 XLIV,6 II,207,1221
 LI,1 II,189,783
 LIX,4 II,170,353
 LXI,3 II,145,550
 LXIV II,145,550;170,354

2 Clemens (Funk-Bihlmeyer)
 II,3 II,170,364;180,618
 V,1 II,134,332
 V,1-4 II,239,564
 IX,3 II,140,454
 XX,5 II,189,783

Ps.-Clemens

Ep. (GCS 42)
 XIV,1-XVI,3 II,260,940

Hom. (GCS 42)
 XI,13,1 II,27,66
 XVII,7,4 II,28,96

Commodianus

Carmen de duobus populis
 (CChr.SL 128)
 189-190 II,165,241

535-538 II,165,241

Cosmas v.Jerusalem

Ad carm.S.Greg. (PG 38)
 (633) II,236,504

Cyprianus

Ad Demetr. (CChr.SL 3A)
 3-8 II,173,461

Ad Don. (CSEL 3,1)
 3 II,259,930

Ad Quir. (CChr.SL 3)
 I,19 II,165,241
 I,21 II,237,519

De bon.pat. (CSEL 3,1)
 X II,162,207

De dom.orat. (CChr.SL 3A)
 35 II,252,786

De unit.eccl. (CChr.SL 3)
 4 II,243,634
 6,149-150 II,100,51
 6,150-151 II,159,163
 6,150-155 II,132,297
 8 II,194,868

Ep. (Bayard)

V,ii,1 II,112,246;189,785
 X,i,2 II,182,649
 XI,viii II,112,246
 XII,ii,2 II,112,246
 XIII,iii,2 II,256,851
 XIV,iv II,112,246
 XV,i,1 II,189,785
 XVIII,ii,2 II,112,246
 XIX,ii,3 II,112,246
 XXVI,i,4 II,112,246
 XXXI,v,2 II,188,766
 XLVI,ii,1 II,182,649
 LIV,i,2 II,182,649
 LVIII,viii,2 II,182,649
 LVIII,viii,3 II,188,766
 LX,ii,2 II,182,649
 LX,ii,4 II,182,649
 LXI,iii,2 II,182,649
 LXIII,iii II,160,183
 LXIII,vi,1 II,195,915

LXIX,ii II,85,290
 LXIX,ii,2 II,158,156;159,
 163
 LXIX,iv II,194,868
 LXIX,xv,1 II,176,539;179,
 594
 LXIX,xv,2 II,236,513
 LXXIII,x,3 II,155,91
 LXXIII,xxi,2 II,132,297;143,
 528
 LXXIV,xi II,85,290
 LXXV,xiv II,85,290

Ps.-Cyprianus

De mont. (CSEL 3,3)
 3 II,163,210
 4 II,41,9

De pascha (CSEL 3,3)
 15 II,42,13
 16 II,42,13
 17 II,204,1147

Cyrillus v.Alexandrië

De ador.in spir. (PG 68)
 IX-X II,137,394

glaph.Gen. (PG 69)
 V,3 II,165,234;166,
 254

glaph.Ex. (PG 69)
 I,5 II,175,531

glaph.Num. (PG 69)
 II II,181,634

Hom.pasch. (PG 77)
 I,21 II,67,3

Mal.com. (PG 72)
 I,28 II,46,77

Micha com. (PG 71)
 7,14-15 II,60,26

Cyrillus v.Jerusalem

Cat. (PG 33)
 III,5 II,186,709
 X,11 II,192,844
 XVII II,158,148;

158,152
 XVIII,26 II,143,528

Procat. (Cross)
 5 II,243,649

Didache (SC 248)

IX,2 II,224,203
 XVI,3 II,239,565

Didymus

De trin. (PG 39)
 II,xiv (696) II,158,153;
 158,156;179,
 595
 II,xiv (696A) II,160,176
 II,xiv (700BC) II,186,714

Zach.com. (SC 84-85)
 II,315 II,163,218
 III,144-145 II,234,465
 IV,34-39 II,221,150
 V,162 II,135,359

Ad Diogn. (SC 33bis)

I,1 II,171,408
 V,2 II,134,332
 V,5 II,205,1166
 V,9 II,205,1166;208,1234
 VI,7 II,144,548
 VI,8 II,134,332
 XII,1-2 II,154,79;155,91
 XII,2-3 II,154,80
 XII,7-8 II,154,79

Dionysius v.Alexandrië

Ad Fab. (PG 10)
 11,6 II,130,251

In Eccl. (PG 10)
 2,14 (1583) II,66,87

Ep. Apost. (Kl.T.152)

35 (46) II,237,529

Epiphanius

Ancor. (GCS 25)
 99,5 II,48,118

Register.

Panarion (GCS 31)
64,71,10 II,48,118

Eusebius

De laud. Const. (GCS 7)
II (199,20) II,59,18

Dem. evang. (GCS 23)
IV,xvii,1-4 II,185,693;
207,1215
VIII,iv,25 II,135,362
X,viii,85-87 II,43,32

H.E. (GCS 9,1)
I,i,2 (6-7) II,46,81

H.E. (SC 31, 41)
I,ii,19 (10) II,59,18
I,iii,4 (14) II,185,694
IV,xxvi,5 (209) II,171,409

V,i,1-ii,8 (6-26) II,99,27
V,i,6 (7) II,130,251
V,i,17 (10) II,130,251
V,i,45 (18) II,102,64
VI,xxiv,1 (124) II,15,167
VI,xxiv,2 (124-125) II,15,
162;15,166
VI,xxiv,3 (125) II,15,161;
15,165
VI,xxix,1 (131) II,15,178
VI,xxxii,1-2 (134) II,15,
178
VI,xxxii,3 (134-135) II,15,
160
VI,xxxvi,1 (138) II,15,171
VI,xxxvi,2 (138) II,16,188

Praep. ev. (SC 292)
XI,6,31 II,163,218;164,226

Eustathius v. Antiochië

De engastr. (Kl.T.83)
19 (46) II,251,777
22 (50) II,151,13

Gregorius de Grote

Hom. eu. (PL 76)
XXIX,3 II,182,661

Gregorius v. Elvira

De arca Noe (CChr.SL 69)
4 (149) II,157,146;158,148
14 (151) II,159,163
22 (153) II,159,168
28 (154) II,160,176
33 (155) II,159,163

Gregorius v. Nazianze

Or. (PG 35-36)
21,29 II,234,465
43 II,163,210

Gregorius v. Nyssa

Adv. Apoll. (GNO III,1)
(184) II,67,3

In diem lum. (GNO IX,1)
(231,12-22) II,163,210
(233,17-24) II,185,695
(235,5-9) II,186,714
(237,8-9) II,155,94

Vita Mos. (SC 1bis)
II,275 (119) II,237,531

Vita Macr. (SC 178)
24,29-34 (222) II,154,69

Heracleon (Foerster)

fr.14 (13-14) II,41,9

Hermas

Mand. (SC 53)
X,40(1),5 II,223,181

Sim. (SC 53)
V,5,2 (236) II,170,357
V,6,2 (238) II,170,356
V,6,3 (238) II,170,358;
170,362
VIII,3,2-3 (266) II,170,362
IX,13,1 (318) II,206,1197
IX,18,4 (332) II,170,359

Vis. (SC 53)
II,4,3 (96) II,130,261
III,2,6 (104) II,129,236
III,11,3 (106) II,206,1197
IV,2,4 (136) II,232,410

- Hieronymus**
- Adv.Iovin.* (PL 23)
 I,17 (247A) II,158,156
 I,17 (247B) II,159,169
 II,22 (331A) II,159,169
- De exodo in vigilia paschae*
 (CChr.SL 78)
 (537,20-23) II,159,163
- De vir.ill.* (Bernoulli)
 61 (36) II,75,117
- De nom.hebr.* (CChr.SL 72)
 7,19 (67) II,163,218
 13,21 (75) II,164,226
 26,7 (92) II,60,26
 26,18-20 (92) II,60,26
 41,11-12 (110) II,60,26
- Dial.c.Lucif.* (PL 23)
 22 (185A) II,158,156;
 159,167
 22 (185B) II,160,176
 22 (185C) II,159,170;
 160,183;161,
 186
 22 (185CD-186A) II,159,167
- Ef.com.* (PL 26)
 III,v (564B) II,74,109
 III,v (565A) II,74,110
 III,vi (574AB) II,168,309
- Ep.* (Labourt)
 22,38 (I,155) II,194,868
 36,16 (II,63-65) II,165,241
 49,9 (II,130) II,74,111
 52,3 (II,176) II,192,844;
 193,866
 52,6 (II,180) II,101,59
 65 (III,140-167) II,81,220
 65,21 (III,166) II,82,234
 78,8 (IV,61-62) II,179,604
 78,16 (IV,69) II,181,632
 78,26 (IV,76) II,181,632
 120,8,2 (VI,141) II,206,1192
 121,4 (VII,22) II,245,689
 123,11 (VII,85) II,158,156
 123,12 (VII,87) II,166,255
 129,3 (VII,161) II,90,417
 130,7 (VII,175) II,90,417
 147,10 (VIII,130) II,168,309
- Ezech.com.* (CChr.SL 75)
 I,i,12 II,168,309
 VII,xxiii,11-21 II,159,163
 XI,xxxvii,1-14 II,43,32
- Gal.com.* (PL 26)
 I,ii (362AB) II,130,257
 II,iv (417A-C) II,162,204
- Hag.com.* (CChr.SL 76A)
 I,10 (724) II,168,306
- Hos.com.* (CChr.SL 76)
 prol. (2) II,193,846
 prol. (3) II,88,346
 I,i,2 (9) II,88,346
 I,iii,19 (30-31) II,88,346
 III,xi,1-2 (122) II,166,255
- In Ps.* (CChr.SL 78)
 80 (77,40) II,160,183
 92 (433,113-118) II,159,167
- Jer.com.* (CChr.SL 74)
 III,14,5 (127) II,231,363
 III,14,6 (128) II,231,363
- Jes.com.* (CChr.SL 73-73A)
 I,i,3,33-37 (9) II,234,459
 XIII,xlix,22,39-50 (546) II,
 101,59
 XVIII,lxvi,7,42-46 (776) II,
 98,23
 XVIII,lxvi,10,22-28 (778)
 II,101,59
- Joël com.* (CChr.SL 76)
 I (169) II,88,352
- Marc.com.* (CChr.SL 78)
 VII,62-65 (486) II,234,465
- Mat.com.* (CChr.SL 77)
 I,190 II,166,251
 I,1022-1025 II,125,169
 I,1033-1039 II,125,169
 I,1482-1485 II,228,324
 II II,71,67
 II,647-648 II,98,23
 II,669-675 II,131,277
 II,1041-1049 II,243,649
 II,1377-1381 II,260,940
 II,1580-1585 II,235,494
 II,1635-1659 II,245,684

III, 388-406 II, 247, 721
 III, 1174-1178 II, 142, 499
 III, 1201-1206 II, 234, 465
 III, 1205-1206 II, 234, 472
 III, 1215-1218 II, 234, 470
 III, 1395-1396 II, 136, 382
 III, 1396-1397 II, 136, 383
 III, 1413-1420 II, 225, 238
 III, 1502-1537 II, 106, 145
 IV, 464 II, 117, 15
 IV, 531-547 II, 241, 613
 IV, 935 II, 239, 559
 IV, 1172-1177 II, 227, 283
 IV, 1464-1467 II, 133, 324
 IV, 1603-1605 II, 27, 82

Qu.hebr.Gen. (CChr.SL 72)
 (41,12-14) II, 164, 227

Zach.com. (CChr.SL 76A)
 II, ix, 9-10 II, 180, 622; 195,
 920; 234, 465
 III, xiv, 16 II, 134, 344

Zef.com. (CChr.SL 76A)
 iii, 19/20, 579-582 II, 166, 255

Hilarius

Mat.com. (SC 258)
 XV, 7 II, 245, 684
Tract.in Ps. (CSEL 22)
 119(118), 72, ix, ix II, 48, 145
 119(118), 88, xi, x II, 48, 145

Tract.myst. (SC 19bis)
 I, 5 II, 43, 32
 I, 13 II, 157, 146; 158, 148;
 158, 156
 I, 14 II, 160, 176
 I, 15 II, 160, 183
 I, 15-16 II, 161, 185; 161, 192
 I, 16 II, 161, 186
 I, 17 II, 162, 204; 162, 207
 I, 19 II, 163, 210; 165, 241
 I, 20 II, 165, 241
 I, 23 II, 165, 241
 I, 26 II, 165, 245
 I, 29 II, 175, 531
 I, 37 II, 179, 605
 II, 1-5 II, 193, 846
 II, 5-6 II, 189, 777
 II, 6 II, 189, 782
 II, 9 II, 192, 844; 193, 850;

193, 865; 194, 868
 II, 10 II, 193, 858

Hippolytus

C.Noetum (Butterworth)
 V, 4 (57) II, 164, 226

Dan.com. (SC 14)
 I, xvi, 2 II, 73, 88
 I, xvii II, 154, 82; 154, 85;
 155, 91
 II, xiii, 2 II, 246, 716
 II, xix, 5 II, 192, 840

De Antichr. (GCS 1, 2)
 6 (8, 13-14) II, 42, 13
 28 (19, 13-15) II, 246, 716
 59 (39, 12-40, 9) II, 260, 940

De ben.Jac. (PO 27, 1-2)
 iv (14) II, 163, 210
 xxv (98) II, 224, 203; 224, 220

Elench. (GCS 26)
 IX, xii, 23 II, 158, 156; 159,
 167; 233, 437
 X, ix, 1 II, 156, 117

Gen.com. (GCS 1, 2)
 fr. 7 (54-55) II, 165, 241
 fr. 16 (58) II, 164, 226
 fr. 41 (67) II, 226, 268

Gen.com. (arab.) (GCS 1, 2)
 fr. 4 (91) II, 158, 157

Hoogl.com. (TU 23)
 II, 2 (24-25) II, 77, 145
 II, 3 (25) II, 86, 308
 II, 4-8 (26-28) II, 86, 316
 II, 31 (33) II, 86, 316
 II, 32-33 (33-34) II, 87, 330
 III, 3 (35) II, 86, 308
 IV, 1-V, 1 (35-36) II, 79, 177
 V, 2 (36) II, 78, 166
 V, 3 (36) II, 78, 168
 VII, 2 (37-38) II, 79, 177
 VII, 5 (39) II, 80, 200
 XVI (48-49) II, 130, 260
 XIX, 3 (52) II, 81, 215
 XX, 1-4 (52-55) II, 81, 216
 XXIII, 1-2 (58-59) II, 80, 193

- Hoogl.com.* (CSCO 264)
 XVI,1-2 (37) II,130,260
- Hoogl.com.* (GCS 1)
 XIX (362-363) II,130,260
- Trad.apost.* (SC 11bis)
 2 (40-42) II,53,244
 21 (82) II,182,660
- Ps.-Hippolytus*
- De consumm.* (GCS 1,2)
 XX II,42,13
- De pascha* (SC 27)
 IX,6 II,41,11
- Ignatius*
- Ef.* (SC 10)
 V,1 (72) II,38,273
 V,2 (72) II,146,585
 IX,1 (76) II,140,456
 X,3 (78) II,114,272
 X,3 (80) II,219,103
 XIV,2 (82-84) II,221,145
 XV,3 (84) I,234;II,140,452
 XVI,1 (84) II,187,735
 XVII,1 (86) II,192,826;
 229,343
- Magn.* (SC 10)
 VII,2 (100) II,140,457
 X,2 (104) II,230,346
- Philad.* (SC 10)
 II,1 (142) II,253,814
 II,1-2 (142) II,219,103;239,564;240,590
 II,2 (142) II,192,826
 III,1 (142) II,219,103
 III,3 (142) II,187,735
 VII,2 (146-148) II,140,454
 IX,1 (150) II,145,551
- Polyc.* (SC 10)
 I,1 (170) II,124,157
 II,2 (172) II,242,628
 VI,2 (176) II,189,774
- Smyrn.* (SC 10)
 I,2 (156) II,191,823
- IV,1-2 (158) II,232,413
- Trall.* (SC 10)
 VI,1 (116) II,219,103
 VII,2 (116) II,146,585
 XI,1-2 (120) II,219,103
- Irenaeus*
- Adv.haer.* I (SC 264)
 (latijn)
 I,7,5,76-79 II,156,117
 I,18,3,80 II,137,405
 (grieks)
 I,7,5,753-756 II,156,117
 I,18,3,741 II,137,405
- Adv.haer.* II (SC 294)
 II,31,3 II,257,872
- Adv.haer.* III (SC 211)
 (latijn)
 III,1,1,1-6 II,130,250
 III,5,3,80-84 II,128,205;
 161,186
 III,11,8,179-180 II,130,250
 III,16,3,83-97 II,105,123
 III,17,2,49-50 II,168,304
 III,17,3,51-64 II,168,304
 III,17,3,51-73 II,259,920
 III,21,7,159-171 II,246,716
 (grieks)
 III,11,8,4-5 II,130,250
- Adv.haer.* IV (SC 100)
 (latijn)
 IV,5,3,55-60 II,256,851
 IV,5,4,68-74 II,162,207
 IV,7,2,24-39 II,128,216;
 256,853
 IV,7,3,40-44 II,256,851;
 256,853
 IV,8,1,4-18 II,256,853
 IV,8,3,56-85 II,150,738
 IV,16,2,34-36 II,158,151
 IV,20,11,286-294 II,246,716
 IV,20,12,345-351 II,88,346
 IV,20,12,345-360 II,193,846
 IV,20,12,361-374 II,181,631;
 226,262;
 226,272
 IV,20,12,375-386 II,192,839;
 193,846
 IV,20,12,379-382 II,193,852

Register.

IV,20,12,379-386 II,192,844
 IV,20,12,381-382 II,193,866
 IV,21,2 II,165,241
 IV,21,3,62-72 II,166,253
 IV,25,1,9-12 II,128,205
 IV,27,2,110-118 II,226,262;
 227,277
 IV,30,1,6-10 II,177,562
 IV,30,4,115-120 II,177,561;
 185,690
 IV,30,4,117-120 II,187,727
 IV,36,3,91-114 II,157,143
 IV,36,4,122-124 II,225,240
 IV,41,3,42-55 II,232,418
 IV,41,3,53-55 II,234,477
 IV,41,3,72-74 II,106,150

(grieks)

IV,5,3,1-6 II,256,851
 IV,5,4,13-16 II,162,207
 IV,20,12,1-6 II,181,631

Adv.haer. V (SC 153)

(latijn)

V,6,2,57-62 II,42,12
 V,8,2,35-51 II,232,425
 V,8,2,42-46 II,234,477
 V,8,3,52-85 II,233,453
 V,8,3,57-59 II,233,457
 V,10,1,1-2,50 II,226,262
 V,10,1,9-17 II,155,91
 V,17,3,72-74 II,153,51
 V,17,4,84-87 II,153,51
 V,18,2,38 II,66,87-88
 V,20,1,24-26 II,258,895
 V,20,2,40-45 II,155,96
 V,24,4,68-84 II,236,513
 V,26,2,53-56 II,246,716
 V,33,3,66-120 II,155,99

(grieks)

V,17,4,1-4 II,153,51

Adv.haer. (Harvey)

fr.XLVI (II,510) II,257,881

Dem. (SC 62)

20 (61) II,161,190
 21 (62) II,161,185-186
 28-29 (78) II,185,690
 35 (88-89) II,256,853
 46 (106) II,185,690

Johannes Chrysostomus

De poen. (PG 49)

VII,5 (330-331) II,192,844

Gal.com. (PG 61)

IV,4 (662-663) II,162,204

Gen.h. (PG 53)

XLVII,3 (432) II,162,207

Laz.h. (PG 48)

VI,7 (1037) II,158,148;158,
 156;159,163;
 160,176

Mat.h. (PG 57)

III,4 (35-36) II,169,328

Ps.-Johannes Chrysostomus

Paash. (SC 36)

I,11 (65) II,192,844;193,
 850;194,868

Justinus

1 Apologie (Krüger)

36,3 (30) II,195,931
 52,5 (43) II,48,118
 53,5 (45) II,170,364
 53,6 (45) II,180,618

2 Apol. (Krüger)

1 (60) II,114,272

Dial. (Archambault)

11,5 II,171,411
 19,4 II,158,149
 20,1 II,157,137
 33,2 II,145,552
 36,1-2 II,165,234
 42 II,145,552
 45,3 II,157,137
 46,3 II,157,137
 49,8 II,184,676
 52,1-4 II,195,915
 70,5 II,170,355
 75,1-2 II,185,689
 75,4-76,1 II,246,716
 76,6 II,236,513
 86,1 II,154,64
 96,2 II,114,272
 100,1 II,165,234
 100,4 II,165,234

106,3	II,185,689	XIII,2 (260)	II,206,1206
110,4	II,224,210;224, 217	XIV,1 (262)	II,171,407
111,4	II,192,838;192, 844-845;193,866	XV,2 (264)	II,230,355
113,1-3	II,185,689	XVII,3 (266)	II,211,1327
113,6	II,124,157;179, 607	Melito	
114,4	II,124,157;179, 607	<i>De pascha</i> (SC 123)	
116,1	II,145,552	67 (96)	II,174,495; 176,537
116,3	II,144,549;150, 737	82,603-607 (106)	II,164,226
117,2	II,145,566	<i>Fragmenten</i> (Hall)	
119,4	II,158,149	10 (76)	II,162,207
120,2	II,257,857	Ps.-Melito	
120,3	II,176,545	<i>Clavis</i> (Pitra, Spic.Sol.III)	
121,2	II,252,780	XIII,6 (303)	II,195,909; 197,961
125,3	II,164,226;165, 234	Methodius	
125,5	II,165,234;165, 238	<i>De res.</i> (GCS 27)	
126,1	II,165,234;195, 909;197,961;198, 979	III,9,9	II,42,13
128,3-4	II,248,744	<i>De sang.</i> (GCS 27)	
130,3	II,165,234	I,i (477)	II,145,575
131,5	II,184,676	V,3-4 (483)	II,243,648
132,2	II,185,689	VIII,5 (487)	II,226,268
134,3	II,166,252	<i>Symp.</i> (SC 95)	
134,5	II,165,247	I,i,13	II,260,958
134,6	II,165,241	I,iii,20	II,234,477
135,3	II,197,955	III,iv	II,153,59
138,1	II,157,137;158, 147	III,viii,71	II,156,106
138,2	II,158,152	VI,iv,141-142	II,257,880
138,3	II,157,143	VIII,x,195-196	II,257,872
139,1-140,4	II,161,191	VIII,xii,204	II,188,766
139,2	II,157,138	X,ii,262-vi,278	II,221,150
139,4-5	II,161,186	X,ii,265	II,227,284
Lactantius		X,v,273	II,225,253
<i>Div.inst.</i> (CSEL 19)		X,v,274	II,226,258
IV,18,4	II,41,11	X,v,274-275	II,223,202
Mart.Iust. (Knopf-Krüger)		X,vi,275-278	II,226,267
4,8 (16,34-17,3)	II,97,6	Minucius Felix	
Mart.Polyc. (SC 10)		<i>Octavius</i> (CSEL 2)	
inscr. (242)	II,134,33	XXXII,3 (46)	II,146,583
III,2 (246)	II,171,406	Novatianus	
		<i>De cib.iud.</i> (CChr.SL 4)	

Register.

III,5-8 (94-95) II,233,455

De trin. (CChr.SL 4)

XXI,2 II,41,10

Olympiodorus

Klaagl.com. (PG 93)

I,1 (725) II,89,362

Pamphilus

Apol. (Lommatzsch XXIV)

5 (369) II,259,934

7 (391) II,253,798

Photius

Bibl. (Henry)

117 (II,89) II,153,59

Physiologus (Sbordone)

1 (7-8) II,236,515

10 (34-36) II,237,531

11 (36-44) II,237,527

11 (43-44) II,238,538

15 (57-60) II,237,521

21 (76-78) II,238,535

28 (92-94) II,242,617-618;
242,624

30 (98) II,236,505

Polycarpus

Phil. (SC 10)

inscr. (202) II,134,333;
205,1166

V,2 (210) II,207,1218

V,3 (210) II,187,735

Procopius

Gen.com. (PG 87,1)

12,17 (325B) II,136,374

Lev.com. (PG 87,1)

11,9 (727-728) II,243,642

12,2 (735B) II,59,19

Num.com. (PG 87,1)

12,1 (825-826) II,181,635

Joz.com. (PG.87,1)

1,3-4 (993B-C) II,228,301

Richt.com. (PG 87,1)

5,6 (1053A) II,135,347;
167,286

Spr.com. (PG 87,2)

20,20 (1786A) II,101,61

Prudentius

Ditt. (BAC)

XXXI,121-124 II,128,210

Rufinus

De ben.patr. (SC 140)

I,5-11 (42-70) II,48,140

I,11 (64) II,196,942

II,3-9 (78-90) II,48,140

II,9 (90) II,196,942

Rom.com. (Lommatzsch VII)

peroratio ad Heraclium (458-
459) II,65,68

Socrates

H.E. (Hussey)

III,7 II,15,169

Tatianus

Orat. (TU 4 ed.Schwartz)

18,2 (20) II,236,504

42,1 (43) II,207,1217

Tertullianus

Ad Mart. (CChr.SL 1)

III,1 (5) II,188,751

Ad nat. (CChr.SL 1)

I,9 (22-24) II,173,461

Adv.Iud. (CChr.SL 2)

I,3-4 (1339-1340) II,165,241

III,8 (1346) II,246,716

IX,22 (1370-1371) II,185,691

IX,24 (1372) II,257,881

X,6 (1376) II,162,207

XIII,20 (1388) II,162,207

XIII,25 (1390) II,259,920

XIV,3 (1392) II,246,716

Adv. Marc. (CChr. SL 1)

I, 20, 2 II, 130, 249
 I, 20, 4 II, 130, 249
 II, 4, 4 II, 155, 91
 III, 7, 3 II, 128, 210;
 246, 716
 III, 13, 10 II, 174, 496
 III, 14, 4 II, 188, 766
 III, 16, 3-4 II, 185, 691
 III, 18, 2 II, 162, 207
 III, 21, 3 II, 41, 11
 III, 23, 2 II, 121, 100;
 259, 920
 III, 24, 3 II, 208, 1235
 III, 24, 7-9 II, 165, 241
 IV, 3, 3 II, 130, 249
 IV, 9, 6 II, 186, 715
 IV, 9, 6-7 II, 186, 714
 IV, 11, 8 II, 78, 163
 IV, 13, 3-4 II, 179, 606
 IV, 24, 9 II, 236, 513
 IV, 24, 12 II, 236, 512-513
 IV, 33, 8 II, 210, 1286
 V, 4, 8 II, 99, 27
 V, 6, 10 II, 121, 100
 V, 18, 8 II, 66, 87
 V, 20, 7 II, 208, 1235

Adv. Prax. (CChr. SL 2)

VIII, 5 II, 248, 744

Apol. (CChr. SL 1)

I, 2 II, 134, 338
 XXI, 12 II, 248, 744
 XXXIX, 8 II, 114, 272
 XL, 25 II, 173, 461

De bapt. (SC 35)

I, 3 (65) II, 243, 649
 VIII, 3 (77) II, 242, 617
 VIII, 4 (77-78) II, 158, 153;
 158, 156; 160,
 176; 160, 182
 IX, 1 (78) II, 174, 496;
 176, 538; 179,
 593
 XII, 6-7 (84) II, 260, 940
 XX, 3-4 (95) II, 179, 593

De cor. (CChr. SL 2)

XI, 2 II, 192, 833
 XI, 3 II, 191, 823
 XIII, 4 II, 208, 1235

De exh. cast. (SC 319)

II, 74, 112
 VII, 3 (92) II, 150, 739
 XII, 1 (108) II, 189, 785

De fuga (CChr. SL 2)

X, 1 II, 189, 785

De idol. (CChr. SL 2)

XIX, 2 II, 182, 649;
 191, 823
 XXIV, 4 II, 158, 156;
 159, 167; 233,
 437

De monog. (CChr. SL 2)

V, 4 II, 74, 112
 V, 7 II, 74, 111
 VII, 9 II, 100, 51
 VIII, 7 II, 242, 624

De Or. (CChr. SL 1)

XXIX, 3 II, 189, 770

De pall. (CChr. SL 2)

III, 2 II, 236, 504

De praescr. (SC 46)

IV, 2-3 (92) II, 239, 565
 VIII, 13 (100-101) II, 235, 492
 XXIII, 9 (119) II, 130, 249
 XLII, 10 (149) II, 97, 13

De pud. (CChr. SL 2)

XIV, 17 II, 182, 649
 XVI, 8 II, 41, 11

De res. (CChr. SL 2)

XVIII, 6-7 II, 41, 10
 XX, 6 II, 236, 512
 XLVII, 15 II, 208, 1235

De spect. (SC 332)

XXIV (282-284) II, 191, 823

De test. (CChr. SL 1)

V, 6 II, 226, 262

Scorp. (CChr. SL 2)

IX, 4 II, 239, 564
 XII, 8 II, 130, 251

Test. 12 patriarchen
 (Charles)

Register.

Test.Dan
V,12 (139) II,152,43

Test.Zeb.
IX,4 (127) II,61,32

Test.Sal. (McCown)
22,7-23,4 II,58,12

Theodoretus

Ezech.com. (PG 81)
16,4 (931D) II,67,3
43,18 (1233A) II,67,3
43,27 (1233A) II,67,3

Hoogl.com. (PG 81)
prol.11 (40A) II,67,3

qu.in Ex. (PG 80)
III (228C) II,181,633

qu.in Jos. (PG 80)
II (461A-464A) II,192,844
II (461B) II,193,866

qu.in Iud. (PG 80)
15 (501C-D) II,168,307

Theophilus v.Antiochië

Ad Autol. (Grant)
II,15 (52) II,9,66;255,830
II,16 (52-54) II,241,611
II,25 (66) II,154,80

Ps.-Theophilus

Comm. in 4 euang.
(CorpAp VIII)
(311-312) II,71,67

Victorinus v.Pettau

Openb.com. (CSEL 49)
III,2 (42,3) II,130,252
XI,6 (104,10-14) II,41,11

Zeno v.Verona

Tract. (PL 11)
II,11 (424B-425A) II,162,207

VII. Klassieke auteurs.

Aeschylus

Agam. (Murray)
897-898 II,129,243

Aristoteles

Eth.Nic. (Rackham)
1103A14-15 II,85,291
1138B35-1139A1 II,85,291

Hist.an. (Louis)
IX,7 II,242,624

Physica (Carteron)
VIII,2 (252B26-27) II,215,8

Athenaeus

Deipn. (Gulick)
XIV,646D II,228,309

Cassianus Bassus

Geoponica (Beckh)
XIX,5,3 (505) II,236,504

Cassius Dio

Hist.rom. (Dindorf)
XLII,57,1 (II,86) II,130,255

Cicero

De nat.deor. (Plasberg-Ax)
II,64 (114) II,260,958

De off. (Heine)
III,5,22 II,52,240

Democritus

fragmenten (Diels)
fr.34 II,215,8
fr.143 II,235,496

Dioscurides

De mat.med. (Wellmann)
I,95 (I,86,12-15) II,227,290

Euripides		276A	II,88,349
		278A	II,88,349
Iph.Taur. (Murray)		Pol. (Diès)	
57	II,129,243	272B-D	II,232,412
Heraclitus		Prot. (Croiset)	
fragmenten (Diels)		322D	II,45,61
fr.13	II,235,496	Rep. (Chambry)	
fr.99	II,255,834	381A-B	II,20,7
Quaest.hom. (Buffière)		613B	II,22,11
5,2	II,11,85	Theaet. (Diès)	
Herodotus		176B	II,22,11
Hist. (Legrand)		Tim. (Rivaud)	
III,109	II,237,531	29B	II,215,1
Hippocrates		29C	II,215,1
Epid. (Littré)		90A	II,221,148
V,75-76 (V,248)	II,168,310	Plinius	
Livius		Hist.Nat. (Ernout)	
Ab urbe condita (Foster)		VIII,118	II,236,504
II,32,5-12	II,42,20	XXVIII,149-150	II,236,504
Maximus van Tyrus		Plutarchus	
Philos. (Hobein)		Mor. (Cherniss-Helmbold)	
V,3	II,20,7	63,24 (976D)	II,236,504
Pindarus		Quaest.conv. (Fuhrmann)	
Ol. (Bowra)		V,10,3 (685A)	II,261,960
I,i	II,82,231	Porphyrius	
Plato		Adv.christ. (v.Harnack)	
Leges (Diès)		23,14	II,233,451
VII,791A	II,259,933	Varro	
X,906A	II,175,518	De re rust. (Goetz)	
Parm. (Diès)		II,4,10 (229-230)	II,260,958
129C	II,131,274	Vergilius	
Phaedo (Robin)		Georg. (de Saint Denis)	
84A	II,259,933	II,425	II,227,278
113D	II,133,318		
Phaedr. (Robin)			
243D	II,217,40		
253C-254E	II,234,475		

VIII. Namen- en zakenregister. Uitsluitend op deel 1.

aal 447
aanneming 16,29,153-154,
158,160,166,204,249,420,
481-482
aarde xxxiii,87,141,161,
174,184,201,219-221,232,
250,267,283,291-293,295,
306,320,326,334,336-338,
343,345-346,351,355-357,
365,367-370,372-373,377-
378,380-384,392,399-400,
404,414-415,417,419,434,
442-443,446,454,459-460,
464,468,470,472-473,475-
476,479-480,487,489,500,
504-506,511
aards 285,322,367,399,423,
439,446,451,468,514
Aäron 227,230,316-317,339,
416
aartsengelen 250
aartsvaders 91,99,112,219,
269,344-345,359,407
Abel 275,277
Abimelech 282
Abiram 242
abortus 23-24,144,147
Abraham 18,24,59,87,90,
102,135,141-142,148,154,
157-158,160,198,203-204,
210,220,250,264-265,268,
282,285-286,346,359,361,
406-407,432,467,470,474
abrenuntiatio 314,319,339,
430,513
accidenteel 2,14,28
accidentia 391,406
Achab 394
Achaie 388
Achsa 168,287
acht 188,278
achterhoede 335,340
achteruitgang 293
actus 264
Adam 16,27,43,67,95,134,
136-137,156,195,266-270,
273-275,277,348,398,401,
480-481,487,504,506
adder 421-422,426,435-436,
449
adel 158

adelaar 396,410,444,449
ἀδελφιδός zie: neef
adem 431
aderen 40
adhaerere Deo 17
adiutor zie: Ezra
adoptie, zie: aanneming
adscensio 290
adulescens 163
advena 289
aenigma 146
aeon zie: eeuw(ig)
afbreken 183,252,320,435
afgod 123,142,156,180,201,
294,325,342,350,386,418,
479
afval 293,512
afwezigheid van God 315
afzetting 501
ἀγάπη 91,181,497
ἀγίασμα 227
ἀγιασμός 227
ἅγιος 368,370
ἀγωγή 424
akker 88,140,155,197,211,
223-224,250,289,343,348,
364,385-390,394,481,497
ἀλαλαγμός 338
Alexander, bs. v. Jerusalem
388
Alexandrië xxiii,xxx,266,
325,385,477
algemeenheid 504
allegorie xxi-xxiv,xxxii,
68,91-93,97,273,282,312,
377
'als(of)' 436,444,469,474
altaar xxv,80,206,227,232,
234,242,244-248,323,356,
400,417,423,446,513
Amalek(ieten) 5,305,322,
335,369,373
ambidexter 288
ambivalent 249
Ambrosius xxvii,130,266,
273,292-293,312,477
ambt(sdrager) xx,71-72,84,
96,165,177-178,215-216,
240-241,243,250,254-255,
260-261,280,282,286,298,
319,333,362,498-499,503,
508,510
Amorieten 141,319-322,346,
409

- ἄμώρα 109,411,420,498
 amputatie 62,64-65,502
 ἀνάβασις 237,290,309,311,
 350,377,387,408,451-452,
 454-456,468-469,511,514
 anagogie 237
 ἀνάληψις 324,513
 analogie xxi,1,15,29,49,
 56,93,138,140,288,308,
 380,387,407,490,504
 Ananias 195
 ἀνάπανσις zie: rust
 Anastasius Sinaita 266
 ἀνάψυξις 221
 Ancyra 260
 animal 326
 Annas 80,227
 ἀνόητοι 112
 anthropologie xxvi,1,128-
 129
 Anti-Christ 48,77,84
 anticipatie 272-273,275,
 376,514
 Anti-Libanon 410,420,484
 anti-semietisme 342
 antwoord v. God zie: Othniël
 ἀπαρχή 380;384;487
 apocalyptiek 267,274-275,
 277,280,348,371,385
 apocrief 184
 ἀποκατάστασις 63,66-67,73,
 85,112-113,138,161,280,
 503,514
 Apollos 177,387
 apologetisch 144,304,370,
 419
 apostelen xxi,xxiv,9,14,
 18,22,33-34,42,54,57,59,
 63,65,76,84,94-95,99,101-
 103,112,114,123,126,133,
 136,143,145,149,152,157-
 159,167-168,170,175,177-
 179,186,190-191,195,199-
 201,205-210,212-213,217-
 218,227-229,244,250,254-
 257,260,269,273,282-283,
 287-288,291-292,301,303,
 307-308,310,312-313,322-
 323,329-330,334,337-338,
 345-346,355,360-361,364,
 366,372,379,382,386,388,
 393-395,397,399,401,407-
 408,410,413-415,420,427,
 433,436,439,449,453-454,
 457,463-466,469,471-473,
 475,479,482,485-486,488,
 493,497,499,507-510
 apostoliciteit 507
 apostolische successie
 410,508
 apostolische traditie 508
 apostolische vaders 220,
 222,234,299,327,369,390,
 402,409,456
 ἀποτάσσεσθαι 459
 ἀποθήκη 105,307,355,415,
 448
 apotheker 436
 ἀπὸ λήθης 315
 appel (boom) 108-109,388,
 411,420
 Aquila xxxiii,170-171,391
 Arabs zie: buitenstaander
 Aratus 214
 arbeider 401,414,475
 arcanum 82-83
 ἀρχή 74-75,278,312,375,491
 architect 189,191,252,255,
 278
 Aristeeas 425
 Aristides 299
 Aristoteles 30
 ark 278-281,424,497,500,
 505
 ark des verbonds 206,229-
 230,249,323
 arm (adj.) 91,189,238,304,
 345,400,417,476,501
 arm (subst.) 81-82
 ἀρραβών 68,489-490
 arts 238
 ascese xxi,6,9,127,168,
 181,229,331,370
 Asia 388
 assistere Deo 17
 Assyrie(rs) 198,304,321,
 409
 astrologie 339
 astronomie 465
 atheïsme 290,304,306,506
 athleet 284
 ἄθροισμα zie: samenkomst
 auditorium 272
 Augustinus 259-261,263
 aula zie: voorhof
 αὐτοβασίλεια 371,374,486,
 515
 αὐτόλογος 438

- avond 242
 Avondmaal, Laatste 362
 avulsio 293
- baard 76
 Babel, toren van 300
 Babylon(iërs) 128,197,300,
 304,322,349,351-353,358,
 410,445,454,505
 bad 416,426,428,435,437,
 512-513
 Balak 320-321,339,481,483
 balk 207,210,251,254,279,
 393,409
 ballingschap 187,300,349
 Barabbas 10-11,122-123,345
 Barak 285,290-291,484
 baren xxvi,60,89,109,120-
 121,134,141-143,146-151,
 157,286,318,362,507
 βάρις zie: donjon, toren
 barmhartige Samaritaan
 269,275,508
 barmhartigheid 56,114,246,
 249,262,409,416,418,471,
 486,498
 Barnabas 195,209,234,390,
 425
 Baruch 476
 Basilides 90,124,192,391,
 418,502
 Basilus xxix
 basis zie: fundament
 bastaard 218
 beatitudo 271,274
 bedehuis 184,505
 bedekking 318,481
 beeld (afgods-) 203,233,
 235,246-247,253,350,421
 beeld (van God/Christus)
 2,4,6-10,15,18,24-25,28,
 30-31,45,63,87,98,100,
 103-104,121,123,128-129,
 135,137,158,184,208,219,
 230,234-235,238,241,247,
 253,256,259,275,347,359,
 367-368,381,391,411,448,
 485,491,504,511
 beeld (v.h.hemelse/aardse)
 xxii-xxv,xxvii-xxviii,
 xxxii,267,310,317,354,
 361,365,368,373-375,377,
 380-382,385,390,393,395,
 399,402,406,409,420,422,
 426,434,436,441,449-450,
 454,456,467,476,478,481,
 491-492,497,511
 beenderen 33-36,43,46,48,
 69
 beer 424
 beest(achtig) xxv,421-424,
 432-433
 begin(neling) 124,152,322,
 372,408,419,432,434,437,
 443,448,450,480,497-498,
 504,507
 beginselen 123-124,142
 begraven 37-38,68,223,312,
 392,487-489,512,514
 beheerder zie: rentmeester
 beheersers (dezer wereld)
 107,313,335,488
 bejaarden 333
 beker 408,483
 bekering xxi,16,35,54,61,
 67,101,103,111-112,121,
 130,133,135,168,189,197,
 231,252,293-294,304,309,
 314,320,337,340,351,363,
 374,382,401,406,408-409,
 421,424,430,442,445,491,
 493,500,503-504,506
 Belial 235
 belijden(is) 57,70,109,
 114-115,121,131,133,175,
 193,199,219,225,256,270,
 275,293,295,308,323,332,
 341,344-345,358-359,403-
 404,418,438,466,489,495,
 500,503,506,513; zie ook:
 Judea
 Benjamin 265,289
 Beor 321
 berg 55-56,100-101,169,
 174,185,199,211,224,250,
 257,290,318,337,343,347,
 349,354,357-358,364,382,
 387,399,408-409,430,432,
 445,450-456
 berisping 386
 berouw 121,155,219
 beschutting 419
 besnijdenis 77,125,203,
 281,292,298,302,307,313-
 314,316,325,341-342,350,
 355,369,373,381,392,402-
 403,405,418,426-427,513
 bestuur(ders) 177,215,289,

- 307,321,330,362,364,372,
 380,508; zie ook: rector
 bestijgen zie: ἀναβάσις
 Bethanië 225-226,253,483
 Bethel 224
 Bethlehem 225,253
 Bethfage 236
 Beth-Semes 361
 bevelhebber 330,333,336,
 342,354,486,513
 bevoegdheden 200,503
 beweegredenen 235
 bewoners 219-223,258,381,
 384,455,494
 bezit zie: eigendom
 bezitter zie: eigenaar
 beoedelden 121-122,351-
 352,500
 bezweerder 436
 bidden zie: gebed
 Bileam 272,320-321,339,
 427,484
 binden/ontbinden 200,221,
 225,255,503,507
 binitarisch 494
 binnen 206,210-218,243,
 279,304,330,343,352-353,
 438,496-497,503,506,511
 bisschop 47,71-72,80,89,
 96,122,148-149,165,178,
 181-182,191,200,210,215-
 216,238-240,249-250,254-
 256,261,269,282,303-304,
 388,409,417,440,446,493,
 499,501,503,508
 bitter(heid) 108,313,316,
 319,326,329,388,396,408,
 482,502
 blad 391,397,403,405
 blasfemie 109,190,318,321
 blauwpurper 228
 bliksem 200-201,460,476
 blindheid 55-56,283,306,
 342,455,460-461,472,482,
 484
 bloed 59,166
 bloed v. Christus 183,191,
 214,227,242,245,323,335,
 338,340,348,354,356-357,
 433,450,484,487-488,494,
 505
 bloedgetuigenis zie: mar-
 tyrium
 bloedvloeiende vrouw 285
 bloeien 103,108,110,250,
 392,396,400,405-406,418,
 434
 bloem 10,103,109,396-397,
 404,413-414,416,433,504
 Boaz 294
 boeien 335,341,427,431
 boete 57,110,121,170,184,
 193,231,245,248,276,303,
 329,392,418,430,458,462,
 487,497,502-504,509
 bok 94,107,243,245,421,
 438-439,449,502
 bolwerk 146,185,364,371,
 509
 boog 329,336
 boom 108-109,272-273,387-
 388,390-393,398,408,411-
 412,420-421,445,497,502,
 512
 boom des levens 270-272,
 313,390-391,398,413-414
 bordeel 124,192,223
 borst 107,118,131,164
 bos 108,272,393,396,411-
 413,420,445,502
 bouw 188-190,206,209,228,
 237,252,254,256,259,359,
 494,514
 bouwen 128,136,186-192,
 195-197,199-201,205,222,
 227,252,255-257,278,320,
 323,358,360-361,363-364,
 370,373,389,400,409,434,
 482,485,499,507-509
 bouwer 187,189,191,201-
 202,251,280,362,509
 bouwwerk 183,189,192-193,
 195,197,205,223,250-251,
 364,509
 Boze 266,310,314,328-329,
 336,340,387,474,486,511
 broeder 66,89,116,126,145-
 146,148,151,162-174,182,
 273,308,315,341,345,408,
 427,484-485,487,511
 broeder v. Christus 166-
 167,169,172-173,487,489,
 497,511
 broederschap 165-167
 bron 77,272,283,287,313,
 316,325,360-361,386,404,
 482
 brons 228

- brood 43-44, 153, 155, 225,
229, 253, 289, 308, 326, 408,
411, 429-430, 448
- bruid (egom) xxv-xxvi,
xxxii, 3, 42, 51, 53, 77, 81-
82, 87-89, 92-121, 125, 127-
134, 136-140, 144-146, 150-
151, 163-164, 170-172, 185-
186, 224, 275, 292, 317, 349,
357, 372, 388, 393-395, 399,
409, 411, 413, 416, 420, 428,
431, 441, 445, 453-454, 469,
481, 483, 486, 489, 491, 496-
500, 505, 508, 513-514
- Bruid (Christus) 139
- bruidsmeisjes xxxii, 98,
116, 496
- bruiloft 112, 508
- bruiloftskleed 113, 115,
135
- bruiloftslied zie: epitha-
lamium
- bruiloftsmaal 112
- buik 59-60
- buit 335, 432-433
- buiten 119, 126, 189, 206,
209-219, 226, 242-243, 279,
281, 304, 307, 318, 330, 338,
340, 350, 352-354, 358, 362,
368, 370, 401-402, 424, 426-
427, 438, 496-497, 503, 505-
506
- buitenstaander 218, 293
- burger 219, 305, 350, 363,
365-366, 368-370, 468
- burgerrecht, -schap 168,
250, 267, 287, 305, 347, 359,
366-368, 370-371, 407, 485,
515
- buxus 59-60
- bij 291, 443, 451
- Bijbelgebruik, persoonlijk
273, 509
- bijbels theoloog 18
- bijgeloof 101, 115, 363, 455
- bijl 398
- bijvrouwen 91, 116-117, 131,
160, 491, 497
- bijwoners 141, 219-223, 258,
289, 294, 306, 351, 363, 379
- bijwoonster zie: Hagar
- Caesarea xxx-xxxi
- Calvarie 27, 269, 487
- canones xxi, 65, 91, 186, 351
- canoniek 184
- capituli 214
- Cappadocië 266
- catechese 229, 437, 446, 450,
509
- catechumenen 22, 56, 62, 109,
119-120, 131, 134, 147, 273,
320, 324-325, 332, 339, 341,
350, 352, 379, 385, 387, 412,
420, 435, 455, 458, 464, 497-
498, 512
- cathedra 239, 319, 352, 373
- ceder 89, 191, 210, 399, 409-
410, 412, 420, 507
- Celsus xxxi, 4, 15, 24-25,
241, 244, 247, 299, 363, 368,
370
- Cephas 177, 207-208
- Cham 220, 265, 276-277, 281-
282
- charisma zie: genadegaven
- cherub 229-230, 268, 270,
393
- chrisma zie: zalving
- christocentrisch 247
- christologisch xxiii, 105,
110, 268, 361, 485, 491
- christussen 12-13, 15, 18,
29, 31, 62, 490
- chronologie xxix-xxxi
- Chrysippus 30
- Cicero 441
- Cis-Jordanië 326-327
- civitas litterarum zie: Kir-
jath-Sefer
- Clemens 210
- Clemens A. xxv, xxvii, 32,
54, 91-92, 94, 128, 144, 147,
150-151, 182, 234, 242, 258,
260, 262, 266, 275-276, 296,
299, 306, 309, 349, 356, 366-
367, 370, 377, 385, 390, 402,
409, 425-426, 456-457, 464
- Clemens R. 208, 220, 242, 278
- clerus 241, 260, 289, 305,
328, 464, 498
- coetus 214, 443
- collectief 258, 262, 420
- collegiaal 216, 503
- conculcatio zie: Jebusieten
- confessor zie: Judas
- conformiteit 31, 490
- congregatio 214, 442-443

- consilia 179
 consortium 159,214
 contemplatie 343,349
 continuïteit 295,301,375,
 485
 conversatio 368-369,441
 coredemptie 488
 Corinthe 177,191,195,255
 Cornelius 199,388
 corporate personality 26,
 67,98,490
 corporatie 167
 corpus xxi
 corruptie 501
 cultus 101,233,244,247,
 262,455
 cypres 89,210,409
 Cyprianus 144,150,214,260,
 266,309,312
 Cyrillus v.A. xxix,286,317
 Cyrillus v.J. 266,324
- dadelpalm 388
 dag 243-244,362,405,411,
 458-460,462-464,469-470,
 486,489
 dal 174,409,413-414,453,
 455-456,502
 Dan 351
 Daniël 44,128,149,157-158,
 264
 Dathan 242
 dauw 291-292,295,453,484,
 504
 David 187,263,270,302,322,
 373,375-376,408,432,485,
 514
 Debir 168,287,364
 Debora 90,290-291,331,371
 Decius xxxi
 deeg 207
 deelhebben 1,13-16,29-31,
 56,95,104,108,116,148,
 199,218,239,279-280,284,
 391,397,407,415,446,458,
 460,463,467,473-474,490,
 492,497,499
 deliciae zie: heerlijkheid
 Demetrius 477
 Democritus 377
 demonen 88,120-121,152,
 173,180,235,276,307,311,
 315,320,322,329-330,335-
 336,348,354,362,421,426,
 428,430,432-434,436,444,
 449,455,468,492
 denarius 269
 depositum 2,8,28
 deugden 2-4,21,24-25,45,
 50,61,70,88,90-91,95,99,
 103,112-114,118,129,136,
 143,153-154,157,160,167,
 169,175,183,190,199,208-
 210,219,223,228,235,239,
 242,246-247,256,259,261,
 273,282,288,309,329-330,
 335,343,356-357,363,367,
 372,386-387,390,392,395-
 396,401-402,406,409,412,
 417-418,429,433,444,462,
 495-496,500,511
 deur 115,185,406,427
 devoratio 320
 διαβασις 310,312; zie:
 pascha
 diabolus zie: duivel
 diaken 64,71,75,111-112,
 165,175,177-180,191,209,
 216,228,230,238,241,250,
 254,256,303-304,352,440,
 497,501
 διατρέβειν 368,370
 Didache 179
 διδασκαλεῖον 182
 Didymus 146-147,312
 dief 192
 dienaar zie: diaken
 dienaars 118
 diensthuis 306,310,354
 diepte 384,434,447,455
 dieren xxv,278-280,321,
 377,421-426,429,431-432,
 437,444,449,497,500,510
 Diognetus 220
 discipel zie: leerling
 disciplina 156
 discussie 193
 dispensatio verbi 176,269,
 362
 dispositie 350,435,492-
 493,512,514
 dissensio 165
 dissertio 184
 dissident 362
 distantie 383-384,450,485
 distel 163,382,413
 diversiteit zie: verschei-
 denheid

- divinatie 339
 δῖχῆλος 425
 dochters (van Jerusalem)
 90,102-103,111,119,140,
 146,158,162-163,168-169,
 172-174,182,187,199,309,
 349,388,414,424,485,505,
 511
 doctores zie: leraren
 Dode-Zee-rollen 233,410
 dodenrijk 198-200,268
 dogma zie: leerstellingen
 domheid 437
 domus Dei 184
 donder 476
 donjon 198
 donker 235
 dood 267-269,275,291,297,
 309,317,336,341,345,357,
 378,391,405,417,432,437,
 444,458,487,512
 dood van Christus 5,7-9,
 18,27,29,32-33,37,80,104,
 120,122,137,166,172,226,
 234,271,312,324,345,355,
 359-360,392,398,407,416,
 420,446,477,483,486,488-
 489
 doodzonde 184,500
 doof 55-56,436,455
 doop 37-38,61,68,103,121-
 122,130,151,153,187,230,
 240,242,245,253,261,273,
 275,278-281,283,286-287,
 312-314,319,323-326,328,
 330,332,339-340,342,346,
 350,359,376,398,416,421,
 423,426,430,435,437,445,
 452,458-459,462,472,488-
 489,492-493,495,500,505,
 509,512-514
 doornen 163,382,385-387,
 394,414,502
 doortocht 312-314,322-323,
 325,330,339-340
 dorsvloer 292,414-415,420,
 448,500
 draagbalk 409
 draak 380,421,432,435,447-
 448,469-470,502
 drek 430
 drie (honderd) 36,188,254,
 278,332,343,434,451,486,
 489,495,502
 Drie-eenheid zie: Triniteit
 drinkbaar 380
 drinkbeker 398
 droge, het 267,448
 dronkenschap 281
 droogte 291-292,392,396
 druif 394-396,398
 duif 5,9,51,77-78,91,103-
 105,108,237-238,280-281,
 444-446,450,492
 duisternis 296,306,309,
 312-313,322,325,331,334,
 343,345,408,444,454,456-
 464,468-470,472-473,484,
 495,504,512
 duivel 49,90,107,121,123,
 126-127,151-154,160,162,
 173,183,189,191,194,197,
 265,275-276,281-282,288,
 306-307,309,314,319,321-
 322,328,330-331,333,335,
 339-340,345,349,352,358,
 360-362,364,382,386,392,
 409-410,421-422,428-429,
 431-432,435,438,447,449,
 454-456,468-469,476,495,
 501,506,513
 duivenverkopers 237-238,
 304,446
 δυσθεώρητος 33,35
 dux zie: bevelhebber
 dwaalleer zie: dwaling
 dwaasheid 321,434,466,468,
 501
 dwaling 47-48,83,110,114,
 121,149,231,309,311,320,
 342,434,438,445,474,478,
 487,502-503
 dynamisch 24,68-69,104,
 133,257,263,388,420,485,
 499,514
 Ebed-Melech 317,376
 ebionieten 10,279,281,482
 echtbreuk 87,121,126
 echtscheiding 42,46,127,
 484
 economie zie: heilseconomie
 edelsteen 190-191,208
 Eden 276
 Edom zie: aards
 eendracht 208,228,244,496
 eenheid xxiv,xxvi,2,9,19,
 26-29,33-39,42-48,56,58,

- 65, 67, 69-70, 73, 78, 82-84,
92, 97-98, 100, 109, 115-117,
120, 129, 131-132, 135, 138,
146, 160, 174, 206-208, 223,
232, 234, 243-244, 257, 259,
266, 279-280, 282, 293, 295,
297, 299-301, 305-306, 326,
330, 333, 338, 375-376, 399-
400, 431, 441-442, 450, 453,
466-467, 473, 481, 485, 489-
490, 492, 495-496, 502, 504-
505, 514-515
eenhoorn 43, 345
eenvoudigen 42-43, 98, 115,
122, 132-133, 184, 194, 239,
279, 281, 424, 437, 445, 510
eenwording 324
eenzaamheid 125-126, 143,
314, 324, 381, 451
eerstelingen 59, 356, 388,
497
eerstgeborenen 62-63, 80,
96, 144, 160, 165, 173-174,
227, 250-251, 297, 309, 326,
356-357, 359, 368, 406-407,
416, 425, 438, 441, 499, 515
eeuw (ig) 95, 97-100, 102,
104, 133, 136, 159, 161, 164,
208, 252, 271, 306, 327, 329,
345, 348, 362, 364, 381, 392,
394, 398, 403-404, 425, 436,
438-440, 447, 454, 459-460,
462, 466, 471, 478, 480
eeuwig leven zie: eeuwig
Efeze 177, 331, 366
efficacia 20, 28
Efraïm 265, 283, 315, 341,
376, 483, 502
egredi 314, 339, 512
Egypte 90, 140, 183, 198,
220-221, 224, 268, 281-282,
284, 300-301, 304, 306-316,
321, 324-325, 334, 339, 345,
350, 354, 361, 376, 399, 409,
454, 456, 512
egyptenaren 102, 104, 203,
231, 301, 306-309, 312-313,
339, 343, 429
Ehud 288-289, 294, 386, 510
eigenaar 321, 401, 426
eigendom 178, 249, 293, 307,
339, 493, 505
eigenschappen 264-265, 473
einde 384, 438, 462, 480, 504
eindgericht 277
eindtijd 267, 274, 280, 291,
310, 321, 328, 375, 379, 448,
454, 496
ἤλεκτρον 419
elementen xxi, 379, 384, 416,
419, 448, 487, 489, 502, 509
Eli 218, 293, 503
Elia 318, 324, 423, 513
Elim 313
Elisabeth 264
Elkana 16, 46, 293, 295, 307,
376
Emmaüsgangers 22, 472
emoties 423, 437, 449
engelen xxi, 96, 99-100, 106,
108, 112, 114, 116, 123, 134,
136, 140, 160, 174, 221, 229,
235, 243, 249-250, 269-270,
272, 278, 299-300, 303, 331,
333, 337, 348, 355-356, 361,
368, 373, 378-379, 388, 397,
409, 411-414, 418, 421, 428,
432-433, 441-442, 449-450,
453-454, 457, 462-463, 465,
467-469, 481, 496, 501, 507
Eniggeborene 391, 446
Enos 265
En-Semes 361
enten 406-408, 421, 511
Epicurus 76
epicureeërs 290
ἐπιδημία 19
Epimenides 214
ἐπίνοια 29
epithalamium 98, 100, 110,
117
ἐπιθυμία 91
ἐπιφάνεια 453
Erastus 362
eredienst 122, 134, 187, 248,
262, 323, 357, 400, 443, 482,
486
ἐρημος 314-316
erfdeel 82, 159-160, 173-
174, 239, 241, 249, 260, 285,
287, 289, 295-296, 300, 309,
326-328, 345, 348, 364, 368,
387, 399, 401, 483, 496, 499,
512
erfenis zie: erfdeel
erfelijkheid 162
erfgenaam 152, 159, 161, 296,
327, 342

eschatologisch xxiv, 26-27,
30, 36-37, 67, 136-137, 157,
162, 168, 181, 222, 248-249,
258, 267, 272-273, 310-311,
327, 335, 340, 348, 359, 374-
376, 442, 450, 465, 494, 514-
515
essentieel 2, 14, 26, 28
ethiek xxvii, 158, 179, 233,
320, 374-375, 438, 458, 506
Ethiopië 317
ethiopisch(e) 316-317, 339,
376
ἐθνος 296-301, 305, 367
etymologie 284, 293, 306,
336, 349, 357, 370
eucharistie 63-64, 225, 230-
231, 234, 248, 499, 504, 511
eunuch xxxii, 127-128, 149,
307, 317
Eusebius xxix-xxxi, 147, 370
Eustathius 264
Eva 266, 274, 276-277, 376,
401, 431, 480, 504
Evagrius Ponticus 52, 127,
143, 146-147
evangelie 279, 291-292, 301,
305, 308, 310, 312, 318-319,
323-325, 331, 333-334, 349,
353, 358, 365-366, 374, 378-
379, 383-384, 389-390, 402,
413-414, 417, 431, 435-437,
440, 445, 449-450, 452-453,
455-456, 468, 473, 475-476,
480-482, 487, 489, 504, 507-
511
evangelisten 52, 54, 71, 194,
226, 283, 310, 346, 361, 386,
394, 413, 439, 453, 476, 481
Evin 264
evolutie zie: ontwikkeling
ex opere operato 240
excalciatio 293
excelsus zie: Rama
exclusio 320
exclusiviteit 78
excommunicatio zie: verban-
ning
exegese xxiii, xxv, 194, 197,
224, 226, 241-242, 509
exercitium xxi
exodus zie: egredi, uittocht
ἐξομολόγησις zie: Judea
exoterisch 211

extra 214, 307, 338, 423, 505
extrarius zie: buitenstaan-
der
Ezau 283, 285-286, 290, 376,
483
Ezechiël xxx, 267
ezel 320-321, 426-428, 450,
484
Ezra 128, 353
fabel 143
fakkel 471
familia (Christi) xxxii,
140, 162, 173-174, 178-179,
182, 511
Farao 8, 90, 111, 128, 203,
265-266, 276, 304, 306-310,
314, 339, 347, 418, 428, 447
Farizeeën 122, 316, 321, 373,
427
feest(dagen) 148, 243, 339,
408
Ferezieten 322
ferment 235
Filistijnen 224, 289, 322
firmament 250, 466
filosofie xxiii, 77, 91-92,
115, 127, 290, 307, 368, 375,
377, 416, 435, 440, 495, 500
firmitas 256-257, 259
flikkering 290, 481
foetus 435, 498
fraternus zie: neef
fratrueis 170-171
fruit(teelt) 388
functie 318, 328, 362, 440,
479, 488, 491, 496, 498, 511
fundament xxi, 33-34, 76, 94,
99-100, 133, 136, 184, 186,
188, 190-191, 195-202, 205-
206, 209, 228, 237, 245, 251-
257, 259, 270, 302, 360, 381,
443, 453-454, 458, 462, 473,
480, 485-486, 497, 507-509
φωστήρες 456
φωτισμός 312, 459, 513
Gad 326
Galaten 394, 477
γαλήνη zie: rust
gave/opgave 30
gazel 430-431, 450
gebed xxi, 57, 59, 63, 173,
193, 206, 229-230, 232, 239,

- 241-244, 246, 257, 262, 304-
 305, 320, 329-330, 338, 340,
 351, 354, 369, 372, 383, 387,
 399-400, 405, 410, 417-418,
 477, 483, 488, 501, 507
 gebod 320, 333, 348, 353, 422,
 464, 467, 479, 496
 geboorte 23-24, 90, 123, 144,
 153-154, 156, 160, 171, 265,
 336, 461, 512-513
 gebouw 184, 186, 188, 191-
 193, 197, 199, 201-202, 205-
 210, 244, 251, 254-255, 257-
 259, 496, 509
 gedragen, zich zie: πολε-
 τεύεσθαι
 geestelijkheid 319, 417,
 488, 493, 498, 501
 Gegenüber 491
 geheimenis zie: mysterie
 geit 421
 geliefde 104, 163, 170, 224,
 490
 geloof xxi, 13-14, 19, 22,
 37, 49-50, 57-59, 62, 68, 70,
 72, 81-84, 89, 95, 97-98, 101-
 104, 108-115, 119-124, 127,
 134-135, 140, 142-147, 149,
 154-155, 163-164, 167, 169,
 172, 174-175, 181, 185, 190,
 192, 194-195, 198-199, 204,
 209, 213-214, 219-222, 226,
 228, 230-232, 236, 245, 251-
 252, 254, 256-257, 271, 274-
 276, 278-281, 285, 288, 291,
 293-295, 298, 301-302, 305-
 308, 310-314, 317, 321-327,
 329, 331-333, 336-337, 339-
 342, 346, 351, 353, 356, 358-
 360, 365, 368, 370, 374-376,
 379, 383-385, 388-389, 392,
 394, 397, 400-404, 406-408,
 412, 414, 417-421, 423-426,
 430, 432-435, 440, 444, 447,
 452-453, 455, 463-464, 467,
 469, 473, 478-479, 482-483,
 485-489, 492-493, 495-498,
 500, 502, 504-507, 509-511,
 513-514
 gelukzaligheid zie: beati-
 tudo
 gelijkenis zie: ὁμοίωσις
 gelijkenissen xxiii, 211-
 213, 385, 389, 393, 401-403,
 500, 508
 gelijkheid 166, 496, 505
 gemeenschap xxiii, 35, 63,
 66, 73, 75, 99, 112, 162, 165,
 207, 209, 215, 219, 228, 243,
 253, 274, 337, 344, 353, 363,
 374-375, 388, 398, 407, 435,
 441, 445, 476, 499, 503
 gemeente (van God) 294-
 296, 333, 358, 364-365, 403,
 441, 467-468, 473, 487, 494-
 495, 501, 505-506, 508; zie
 verder: kerk
 genade xxi, 16-17, 29, 31, 49-
 50, 70, 113, 115, 117, 121,
 142-143, 153, 210, 213, 216,
 219, 226, 229, 238, 240, 242,
 245, 249, 253, 255, 261, 278-
 279, 292-294, 314-315, 318,
 321, 324, 326, 345, 348, 350,
 365-366, 374, 389-390, 409,
 416-418, 423, 448, 452, 461,
 479, 484, 491-494, 496, 504,
 510-514
 genadegaven 49-50, 71, 74,
 103, 186-187, 193-194, 239,
 253, 260, 292-293, 350, 374,
 388-389, 416, 446, 464, 478-
 479, 484, 492-494, 498, 508-
 510, 513, 515
 geneesheer 397, 430, 485
 generare zie: verwekken
 generatio zie: geboorte
 γένεσις 419
 genezing 105, 110, 142, 231,
 239, 291, 325, 335, 405, 432,
 434, 436, 441, 450, 455, 487,
 503
 γένος 299, 306
 Gerasenen 430
 gericht zie: oordeel (v. God)
 Gerizim 343
 geslacht 161, 173, 230, 300-
 301, 324, 371, 373, 379, 406,
 485
 gestalte v. Christus/God
 23-26, 28-31, 118, 143, 147,
 149, 153, 156-157, 161, 362,
 416, 431, 452
 getuigenis zie: martyrium
 geur 53, 56-57, 89, 91, 109,
 120, 210, 226, 386, 389, 396-
 397, 409, 412, 415-418, 420,
 430, 493, 497

Register.

- gevangenschap 402-403
 gewaad 111,318
 geweten 112,244,487
 gewricht 34-35,40,43,46,70
 gezicht 12,50,76,79,98,
 109,175,249,318,511
 gezindheid 391,435,512;
 zie ook: *προαίρεσις*
 gezond 46,55,69,121,134,
 237,245,343,351,382,441,
 453,455,487,490,496,500-
 501,509
 Gibeonieten 400,420,501
 Gideon 291-292,332,429,484
 gier 444
 gif zie: vergif(tig)
 Girsasieten 322
 gist zie: zuurdeeg
 glans 457,460-461,466,
 468-470,473
 gnosis xxvii,13,116,144,
 181,276,299,324,374-375,
 448,452-453,456,459,464,
 471,497,511
 gnosticus 91,234,260,262,
 392,402,420,457,471,508-
 509
 gnostiek 130,234,275,305,
 342,360,371,406,502
 godheid v. Christus 105,
 107,157,199,305,324,338,
 454,486,502
 goden 15-17,28-29,151,153,
 159,203,243,404,489-490,
 493
 god-mens 147
 godsdienst(ig stelsel)
 123,299,323
 godslastering zie: blasfemie
 godsvrucht zie: vroomheid
 Gog 186
 golf(slag) 82,279,313,380,
 447-448,469,476-477
 Golgotha 187
 Gomorrha 302
 gordel 330,419-420,484
 Gordianus xxx-xxxi
 Gosen 308
 goud 100,103,190-191,217-
 218,228
 graan(korrel) 176,345,414-
 415,420,487
 gradatie zie: rang
 graf 365
 Grapte 127,210
 gratia 122,388,479
 Gregorius v. Nazianze 266
 Gregorius v. Nyssa 266
 Gregorius Thaumaturgus 224
 grendel 365-366,371
 Grieken 199
 groei 274-275,302,331,345,
 372,375,435,500,514
 groenten 394
γυμνασία zie: exercitium
 haan 462
 haar 53,71
 haast 324,358
 Hades 41,223
 Hagar 219,282-283
 hals 3,53,71,104,124
 halssieraad 124
 hamer 189,276
 hand 39,46,50-51,53-54,64-
 65,71,332,369,454
 Hanna 16,29,142,293
 Haran 265
 harmonie 33-36,38,96,206,
 496
 hart xxvi,293,353-354,360,
 383,385,388,404,417-418,
 431,434-435,455,459-460,
 463-464,472,497,511
 hartstocht 306,308,330,
 382,386,390,401,421,428,
 438,449,459,478
 haven 478,492
 havik 444
 Hebreëën 302,309,344,477
 Hebron 126
 heelal 378
 heerlijkheid 268,271,273-
 274,276,309,318,346,373,
 375,382,394,406,466,475
 ἡγεμονικόν 14,19-20,22,28-
 29,107,183,244,265,273,
 353,386,457,471
 heidenen (kerk uit de) 10,
 79,90,102-104,110-112,
 119,122,125-126,129,133,
 135-136,142,145-146,149,
 152,154-155,162-164,169-
 172,175,180,183,188-189,
 195,202-204,222,225,231,
 242,252,268,274,279,281-
 287,290-292,294-297,299-
 302,305-306,309-310,314-

- 317,320-322,325,328,330,
 336-337,339-340,342-343,
 346-347,351,353,355,357-
 361,366-367,371,373,375,
 383,387,389,392-395,398,
 401-408,412-414,419-421,
 423,425-427,429,439,442-
 444,450,457,461,478,481,
 483-484,486,489-490,492,
 494,497,513
 heiligdom xxxii,4,183,188,
 205,209,227-228,232-233,
 242,248,259,293,484,497,
 509
 heilige, het 226,231,242,
 429,445
 heilige der heilige 206,
 222,226,231,242-243,253,
 255,364,434
 Heilige Geest xxi,xxiii,
 4-5,9,14,16-17,21-22,26,
 29-31,43-45,47,49-53,60-
 63,70,73,75,77-78,83,85,
 88-89,92,103-104,111,113,
 119,121,125,128,135,141,
 143,146-148,152,155,178,
 183,186,209-210,226,231,
 234-235,238,240,242,245,
 247,251,253,259-260,272,
 280-281,283,287-288,292-
 294,312-313,316,318,320-
 321,324,326,329,336-338,
 345,350,361,380-382,384-
 386,391-392,397,403-406,
 413,415-417,420,427-428,
 439-440,445-446,450,453,
 466-467,471,474,478-479,
 481-482,490-495,497-498,
 500,503,507-508,510-511,
 513-514
 heilige plaats 230-232,
 236,244,452
 Heilige Schrift xxi-xxii,
 xxiv-xxv,xxvii,275,283,
 288,308,313-314,322-323,
 334,336,346,348,362,365,
 379,384-386,388-390,394,
 401,418,422-424,429,434,
 437,439,444-445,448-449,
 453,456,469,472,475,478,
 482,492,502,509-510,512
 heiligen 40,62-63,68,77,
 83,85,90-92,94-95,98-99,
 113,133,136,143,148,157,
 160,194,196,214,217,219,
 221,227-229,252,255,259,
 276,278,288,294-295,307,
 319,331,334,354-356,363-
 369,372-373,378-379,382-
 383,390-391,395,397,400,
 403,408,415,418,428,432,
 435,440,446,452,457,463-
 466,476-477,480,488,490,
 492,494,498-501,507
 heiligheid 63,72,89,98,
 109,133,146,222,228,235,
 246,251,259-260,274,289,
 307,381,406,408,499-501
 heiligschennis 61,73,236,
 482,513
 heilseconomie 81-82,189,
 206,215,239,297,305,485,
 503
 (heils)historie xxiv,
 xxvii,9,26,67,125,172,
 275,291,302,309,316,325,
 348,370,374-376,459,472,
 475,483,485-486,491
 hel 271,402
 helderziendheid 445
 Heliopolis 361
 helling 358
 hemel(s) 380-384,399,415,
 428,442,444,446,453,464,
 468,470,474,487,489,499-
 500,514-515
 Henoch 265,382
 Heracleon 36
 Heracleides 212
 Heraclitus 233
 Heraclius xxviii
 herberg 269,275
 herbergier 269,508
 herder 47,80,94,107,160,
 225,301,397,437-440,442,
 450,486,491,498,501
 heretici zie: ketterij
 herkauwen 108,411,425,510
 Hermas 144,179,210,390,400
 hermeneuse xxvi
 Hermogenes 321
 Hermon 453
 Herodes 422
 herstel 275,368,381,506,
 514
 hert 56,224,430-432,450,
 452,454,488
 hervorming zie: herstel

Register.

- Hesbon 145-146, 319-320, 339
heterodoxen 126, 191, 212,
298, 343, 443
Hethieten 141, 322, 506
heupen 419
heuvel 100-101, 452-455
Hevieten 322
hiel 57
Hierapolis 266
hiërarchie xx, 132, 174, 241,
254-256, 260, 280-281, 499,
510
hiernamaals 311
Hieronymus xxvii-xxviii,
130, 170, 286, 292, 313, 317
Hilarius 313
hinderlaag 107
Hippocrates 293
Hippolytus 67, 93, 97, 130,
210, 266, 336
Hiram 188, 485
Hizkia 352, 405
hoeksteen 33-34, 76, 186,
195, 201-202, 205, 207, 251-
254, 257, 360, 484-485
hoer(erij) xxxii, 60-61,
115, 120-124, 132-133, 142,
336-337, 339-340, 382, 479,
500, 502
hoeven 425
hogepriester 78, 98, 115,
133, 154, 180, 226, 230-231,
242-243, 246-249, 253, 256,
261, 352, 388, 416, 497
hol 431
homilia-theologie xxxi-
xxxii
ὁμοίωσις 3-5, 9-10, 16-17,
28, 211, 275, 381, 413, 421,
435, 486
hond 154-155, 332, 429-430,
449
honderd 278
hongersnood 465, 506
honing 291, 326-327, 443, 451
honingraat 52, 326, 443
hoofd 34, 39, 43, 46, 53, 56-
57, 87, 89, 96, 186, 202, 215,
226-228, 250, 253, 352, 362,
418, 511
Hoofd 15, 27, 29, 64-65, 72,
74-85, 269, 297, 418, 485-
487, 491, 495, 502, 504
hoofdsieraad 139
hoog(te) 337-338, 343, 351,
408, 424-425, 443-444, 450-
452
hoogmoed zie: trots
hooi 190, 270
hoop 368, 372, 375, 405, 412,
415, 432, 459
horen (v.e.koe) 334
Hosea 337, 406
hout 190-191, 203, 217, 228,
268, 270, 273, 278, 313, 393,
396, 409, 411
huid 244
huis xxxii, 33-34, 55, 57, 89,
97, 106, 111-112, 119, 123-
124, 162, 180, 182-192, 196-
198, 202, 204-205, 213-214,
217-219, 222-226, 237, 246,
248, 250-259, 262, 284, 332,
337-338, 340, 348-349, 362,
365-366, 372, 396, 407-409,
417-419, 439, 444, 453-454,
471-472, 484, 505, 509, 514
huis van David 373
huis van Jezus 210-213
huisgenoten Gods 219
huurling 440, 501
huwelijk 42, 87, 91-92, 95-
96, 99-100, 107, 112, 115-
116, 120-122, 125-127, 129,
133-135, 138-139, 142, 274,
282-283, 293, 317, 388, 446,
480, 491
huwelijk, tweede 62, 91,
96, 125, 135
huwelijksband 125
hymne 213, 232
hypothese 137
identificatie xxxii, 1, 25-
26, 31, 40, 42, 132, 383-384,
485, 490
Ignatius 234, 242, 390
Illyrië 101
imitatio zie: navolging
in Christus 26-27, 35, 67,
153, 327, 397, 440, 495
incarnatie xxi, 42-43, 81-
82, 84, 95, 99, 105, 111, 119,
125, 134-136, 142, 153, 184,
189, 197, 248-249, 266, 324,
326, 338, 348, 358, 360, 404,
413, 416, 432, 451, 469, 480,
483, 486

- indicia 4,28,243
 individuele, het xxvi-
 xxvii,97-98,110,122,125,
 128-131,258,320,339,360,
 375,380,385,387,393,403,
 420,491
 infantes zie: νήπιοι
 ingewanden 431
 inspiratie xxi,248,252,
 405,485
 instituut, kerk als 1,214,
 505
 instrument zie: orgaan
 interiorisering xxvi,244,
 247,374
 intimi 279,281
 intimiteit 117
 intocht in Jerusalem 426-
 427,450
 inwendige mens 4,19,22,29,
 51,78,87,121,128,152,235
 inwoning 1,12,14,18-27,29,
 31,61,69,85,124,159,187,
 234-236,240,253,259,294,
 357,380,392,490,513
 Irenaeus xix,150,202,208,
 260,266,268,270,277,286,
 292,310,317,323,336,425
 iris 416,492
 Isaäk 18,24,89-90,102,135,
 141,148,160,220,250,265,
 282-283,286,342,376,407,
 432,482
 isagogie 222,437-438
 Isaï 424
 Ismaël 283,286,342,376,482
 Israël 53,87,92-93,102-
 103,110,113,122-123,133-
 136,144-145,154-156,168,
 171-172,175,180,189,202,
 204,208,219,231-232,239,
 243,245,250,252,257,263,
 269-270,277,284-293,295-
 297,299-305,308,310-312,
 314-315,317,319-324,326-
 327,329,334-335,338-348,
 354,356-357,359-360,364,
 366,370-372,375-376,385,
 387,389,392-393,399,401-
 403,406-407,410,412-413,
 419,421,425-426,428,433,
 439,450,461-463,473-474,
 478,481-485,489,494-495,
 497,504,513
 Israëlieten 44,59,112,219,
 241,308,310,339,344,346,
 359,426-427
 Issaar 319
 iuvenis 163
 ivoor 59-60,185,198,366
 Isaäk 18,24,89-90,102,135,
 141,148,160,220,250,265,
 282-283,286,342,376,407,
 432,482
 Izebel 394
 jaar 135
 Jakobus 207-209,264,344,
 408,451
 Jakobus v. Saroug 286
 Jaël 90,285,290-291,295,
 376,483,505
 Jafeth 265,281-282,337,376
 jager zie: Sidon(iërs)
 Jaïrus 285
 Jakob 18,90,102,135,141,
 185,220,232,250,264-265,
 268,282-286,290,301,344-
 345,347-348,376,389,407,
 409,432,437,454,483,513
 jaloersheid 121,339,484
 Jebusieten 351,354-355,500
 Jechonja 217
 Jefunne 168
 Jeremia xxx,108,292,317,
 405-406,419,422,476
 Jericho 269,283,336,338-
 339
 Jerusalem xxv,xxx,80,101-
 103,111,123,125,128,135,
 137-138,141-142,144,169,
 187,191,205,225-227,232,
 236,247-249,263,269,289,
 300,340-341,348-357,359-
 361,366,376,388,396,400,
 402,410,426-428,450,479,
 482-483,486,500,514-515
 Jerusalem, hemels 102,140-
 141,143-145,163,170,174,
 209,250,310,347-350,354-
 357,359,366,368,372,427,
 446,468,484,489,513-515
 Jesaja xxx,232,267,292,
 400,426,438
 Jethro 362
 jeugd 120,164,333,401
 Jizreël 455
 Joan 263-264
 Job xxx,44,57,158,418

- joden 5,10,45,61,111,115,
119,122,125,128,135-136,
138,141,154,165,172,180,
183,188,191,199,202,213,
219,235-236,242,271,279,
282-283,287,290,292,295,
297-299,301-302,305-306,
313,315,317-318,320-322,
333,336-344,346-347,349-
350,358-361,365,368-371,
375-376,383,392-393,401-
403,407-408,419,421,425,
427,429,433,442,450,455,
460,462,468,471-473,475,
480-485,490,492,494-495,
504,513
joden-christenen 137,281,
317,359,366,371,373,427,
483
Johannes 23,32,174,200,
203,207-209,226,245,263-
264,266,296,301,324,378,
451,456,477
Johannes de Doper 93,201,
316,337,360,422,431,435,
458,469,471
Johannes Chrysostomus 260,
294
jongeling 163-164
joodse voorschriften 100,
316-318
Jordaan 314,322-328,330,
354,445,512
Jotham 390
Jozef 264-265,284,307-308,
326,345,404
Jozef, vader v. Jezus 149,
452
Jozua xxviii,xxx-xxxi,322-
323,325-326,328,330,333,
338-340,363-364,376,400,
410,462,464,476,484
jubeljaar 278
Juda 124,154,263-264,299,
340-342,344-345,350,358-
361,419,432-433,485
Judas 17,57,212,264,276,
322,343-345,358-360,429
Judas Maccabaeus 264
judasstreek 166
Judea 195,225,322,343,351,
354,359,364,366,461-462,
484,504
Judith 90,331
Justinus 242,260,266,277-
278,286,299,323,336,460
kaak 290
kadaver 424,500,502
kaf 216,414-415,420,486,
497,500
Kaïn 209,265,275-277,386,
503
Kajafas 80,219,227
Kaleb 168-169,287
kalmoes 416
kameel 436,449
kamp zie: legerplaats
Kana 307
Kanaän(ieten) 141,154-155,
220,265,276,281-282,322,
327,396
kananese vrouw 429-430
kandelaar 229-230,470,507
kaneel 416,513
Kapernaüm 285
kapiteel 76,228,253
Karmel 77
καρποφορία 315,361; zie
ook: Efraïm
καταχρηστικῶς 16,29,179
katholiek 109-111,136,163,
257,305,308,434,443,469,
502,504,510
κατοικεῖν zie: bewoners
Kehathieten 229
keizer 241,330,381,429,448
Kenaz 168-169,287
Kenieten 198,321; zie ook:
eigenaar
κένωσις 416
κεράτια 214
kerk, plaatselijke 120,
222,257-258,301,304,307,
341,346,351,363,365-366,
372,388,395,399-401,442-
443,446,460,467,473,483-
484,492,496-497,505
kerker 247
kerkgang 501
kerkwijding 139
kerststal 426
kerugma zie: verkondiging
ketterij 5,22,37-38,45,68,
78,84,90,108-111,123-124,
126-127,131,133,135,142,
163,165,169,172,180-181,
190,192,200,212-213,279,

- 304-305, 308, 316, 321, 330,
337, 341, 344, 347, 350, 353,
357, 362, 364, 368, 371, 383,
386, 392, 411-412, 414, 419,
434, 439, 443, 447, 449, 451,
455, 462, 468-469, 474, 483,
492, 495-496, 501-502, 505,
510-511
Ketura 90, 417
κεφαλή 74-76, 80, 83, 491;
zie ook: hoofd, kapiteel
κεφαλίς 76
kind xxvi, 76, 82-84, 87, 89,
91, 99, 109, 112, 126, 134,
136, 140-141, 144, 147-149,
151-156, 161, 163-164, 166,
182, 197-198, 203, 247, 264-
265, 276, 286-287, 297, 315,
322, 331, 337, 344, 350, 353,
408, 429-430, 433, 468, 492,
497, 514
kinderdoop 165
kinderoffer 350
Kinneroth 469
Kirjath-Sefer 168, 287, 364,
370
klederen xxv, 112-113, 261,
427, 447, 457
Klein-Azië 144
kleinen, de 342
κληρος, κληρονομία zie:
erfdeel
kleven 419, 490
knecht 113, 152-153, 317,
346, 497
knop 404
kolen 77
κολλᾶσθαι zie: kleven
komst van Christus 201,
310, 322, 328, 339, 349, 361,
364, 373, 392, 402-407, 416-
417, 423, 444, 447, 449, 454,
459, 462, 465, 471, 473, 475,
480-482, 485-487, 491, 502
koning(schap) 94, 100, 105,
107, 111-112, 117, 131, 144,
147, 156, 158-159, 184, 263,
270, 289, 300, 306, 308-309,
319-320, 327, 331, 338, 341,
352, 356, 358, 362, 364, 371-
376, 381, 409-410, 444, 481,
485-486, 506, 514
koningin 91, 111-112, 116-
117, 131, 175, 317, 350, 355,
373, 376, 454, 491, 497, 504
koningschap v. Christus 41,
68-69, 83, 357, 360, 373-374,
397, 453, 485, 515
koninkrijk 22, 41, 43, 90, 92,
96, 106, 116, 156, 158-159,
164, 168, 184, 190, 199, 211,
228, 253, 287, 297, 309, 316-
317, 320, 327, 335-336, 340,
367, 369, 371-376, 378, 382,
385, 393, 397, 401-402, 406,
410, 430, 433, 443, 449, 455-
456, 465-467, 476, 483, 485,
514-515
koor 272, 335, 392, 412
koord 338, 340
kop 425, 436
Korach 242
koren 176, 216, 415, 420, 448,
497, 500
korf 402-405
kosmos xix, 233-235, 377-
380, 384, 480, 487, 491, 504
koude 472
krans 78-79, 511
κράσις zie: vermenging
kreupel 440, 455
kribbe 426, 484
kroon 79
kruis(iging) 37, 68, 120,
122, 172, 187, 246, 269, 271,
280, 289-290, 301-302, 313,
322, 324, 327-328, 334-335,
340, 349, 409, 432-433, 482,
486-488, 512
kruispunt 113
krijgsgevangenen 335, 340,
352
kudde 48, 96, 107, 117, 160,
301, 307, 347, 376, 421, 436,
439-442, 450, 484, 486, 496-
497, 502, 507
kuisheid 284, 323, 330, 353,
388, 404, 414, 418, 445-446,
450
κυρίως 134, 138
kus 99-101, 107
Kuschan-Rischataïm 309
kwijtschelding 278
Laban 286
lacerare 42-43
laken 279, 422-423, 495
lam 7, 22, 167, 247-248, 253,

- 379-380, 423
 lam (adj.) 55-56, 432
 lamp 51, 114-115, 408, 458-459, 461-462, 466, 469-474, 481, 497, 510
 Land, Heilige 249-250, 319, 322-328, 335, 340, 350-352, 355, 368, 370, 376, 382-383, 385-388, 393, 396, 410, 413, 422, 447-448, 455, 460, 478, 510, 512, 514
 landman 272-273, 386-387, 390, 397-398, 401, 405, 512
 landvoogd 372
 lans 338
 λαός 296-300, 305, 321, 345
 lastdieren 326-327
 Lazarus 344
 Lea 141, 286, 326
 lectio divina 184, 194, 231
 leeftijd 152, 156, 163-164, 167, 331, 340, 346, 453
 leer(stellingen) xxxii, 52, 54, 56-57, 65, 71-72, 76, 82-83, 88, 91-92, 99-100, 106, 108-110, 113-115, 118, 121, 123-124, 126, 131, 133-134, 142, 146, 161, 163, 167, 169, 173, 177, 181, 183, 185-186, 190-192, 196, 199, 210, 212-214, 219, 223, 226, 229-232, 235-237, 239, 245, 252, 256, 259, 261, 272, 275, 279, 282, 286, 290-292, 298, 305, 307, 312-313, 316, 320-321, 324, 329, 331-332, 334, 338, 341, 345, 347-348, 351, 353, 357, 364, 366-368, 371, 383-386, 388-389, 391-394, 397, 399, 409, 411, 413-414, 416-418, 420, 424, 427-429, 433-434, 436, 438, 440, 443, 445, 448-449, 456, 459-460, 462, 464, 469-471, 475, 478, 482, 487-488, 492-494, 501-503, 507-511
 leerhuis 251
 leerling 89-90, 106, 151, 156-158, 161, 166-167, 172, 180-182, 211-212, 330, 333, 336, 344, 373, 379, 393, 399, 402-404, 408-409, 426-427, 436, 444, 452, 456, 463-465, 477-479, 489, 497, 503, 511
 leeuw 6, 9, 276, 358, 421-424, 426, 432, 449-450, 488
 leger 53, 328, 330-333, 335, 486, 495
 legerplaats 174, 214-215, 317-318, 328, 331-332, 339, 341, 455, 502
 legioen 333
 leider 65-66, 76, 84, 138, 177-178, 287-288, 294, 303-304, 323, 325, 333, 342, 351-352, 354, 362, 410, 440, 442, 492, 498, 501, 508, 513
 leken 71, 165, 231, 240-241, 260, 298, 305, 328, 352, 497-498, 503
 lekkernijen 399
 lelie 10, 163, 413-414, 420
 lendenen 89
 lente 102-103, 109, 135
 leraren 9, 23, 49, 51-52, 54, 64, 71, 75-76, 89-90, 109-112, 114, 124, 147-149, 161, 166, 168, 176, 178, 181-182, 190-192, 209, 212-213, 223, 228-230, 248, 253, 255-256, 269, 279, 281, 283, 287-288, 293-294, 319, 342, 347, 362, 365, 383-388, 414, 423, 434, 439-440, 443, 449, 451, 471-472, 474-475, 478, 485, 492-493, 501-502, 508-511
 levenswijze xxi, 3, 9, 23, 27, 47, 61, 72-73, 113-115, 128, 133-134, 140, 161, 164, 169, 173-174, 190, 196, 212, 232, 235, 237, 240, 243, 247, 259, 261, 282, 286, 294, 307, 309, 312, 314, 319-320, 324, 333, 337, 340, 345, 351, 360, 362, 365-371, 373-374, 384, 387-389, 393-394, 400, 403, 405, 417-418, 420, 422, 427, 433-435, 437-438, 441, 447-449, 452, 458, 468, 470-471, 486-487, 489-490, 493, 500-502, 508, 510-512, 514
 Levi(etten) 206, 231, 238-241, 243, 245, 248, 250-251, 259-260, 268, 298, 301, 303, 323, 325, 341, 345, 352, 417, 497
 Libanon 409-410, 420, 484
 lichaam xix, xxi, xxvi, 266,

- 300,306,365,371,408,436,
451,461,490-491,496
lichaam v. Christus xxv-
xxvi,xxxii,1,15,27,32-44,
46-52,54-60,62-76,80,82-
85,95,98,104,109,116,130,
132,159,167,187,193,205,
227,234,236,238,280,356,
418,427,455,486,488-491,
493,495,497,499-500,502-
504,507,514
licht xix,55,81,93-94,114-
115,118,158,160,187,191,
201,229,232,235,237,240,
285,290,309,312,330,338,
343,369,378-380,391,408,
433,435,444,451,454-475,
481,485-486,495,497,499,
501,504,507-508,510,512
lichting 331
lid xxvi,9,13,22,33-34,
38-40,44,46,48,50-52,54,
58,60-62,66,69-73,95,324,
345,382,446,490-491,493,
496,500,502-503
lied 100,104,291
liefde 274,336,345,366,
391,399,403-404,408,424,
429,431,440,449,462,479,
500,509,511
links 107,169,288-289,302-
303
linnen 190,228,419-420
lippen 52,435
liturgie 206,251,262,363,
370,400,495,498,505,511
loflied 358,360,365,399-
400,408,419,505
lofoffer 498
λογικοί 19,112,134,155,
204,214,222,373,430,436,
438,444,457,504
λόγοι σπερματικοί 265
Logos xxi,xxv,21,24,28,
31,37,51,58-61,77,79,84,
91,96,99,103,105,112,122,
125,129,132,147,150,177,
189,199,207,224,235,237,
291-293,300-302,311,313-
317,320,323-324,326,329-
330,333-334,341,344,347-
348,351,353,358,360-365,
369,371-373,375,377,380,
382,384-386,392,396,399,
402,404-408,411,413-416,
422-426,429-431,433-434,
436-438,440,443-446,448-
456,458-461,463-464,467-
472,474-477,479,481-487,
490-492,496-497,501-502,
504,507-511,515
loof 391
loon 343,440
loquela 287,364
loskoop 296-297,308,335,
338,340,488
losscheuren 431,450
Lot 87,293,424
lot 243,271,355
Lucas xxix-xxx,177,190,
225,255,297,479
Lucifer 470
luctator 284
lusten 430
lijden 37,68-69,103,108,
120,141,236,249,267,391,
407,444,449,452,459,487-
490
Lyon 144,266
maagd(elijk) 90,97-98,113-
116,124,126,131,133-134,
143,154,168,172,179,190,
227-228,259,339,346,388,
409,470,496-497,500
maaltijd 399
maan 93,378,380,421,457,
465-469,471,473-474,497
maan, nieuwe 316,334,466-
467,515
machten 116,152,183,253,
284,297,300-301,306-307,
314,321-322,328,331,334-
335,340,354-355,357,361-
362,373,378,386,388,393-
394,397,413,431-432,434,
441-442,454-456,462,464-
465,468,488,506,513
magisterium 323,329,510
magistratus zie: officieren
makrokosmos xxvi,377,380
Mamre 210
man xxxii,76-77,82-83,87-
92,94,96-97,116,121-129,
131,133,135,137,140,143,
166-167,170-171,333,339,
346,350,413,419,421,423,
433,435,484,497

- Manasse 265,283,309,315,
326,376,484
mand zie: korf
mantisch 421
maquette 349,359
Mara 313,482
Marcion(ieten) xxiv,77,
124,126,144,181,192,223,
308,347,386,418,439,462,
481,502
Marcus 226,404,479
Maria 23,55,226,343,359,
376,452
martelaarschap 90,158,181,
190,208,228,236,245-246,
284,308-309,328,332,341,
388,437-438,450,487-489,
506,512
Martha 55,343,359,376
martyrium 7-8,11-12,20,
131,208,262,341,404,488-
489,506,508
massa 94,298,319,441
materie 274,279,370,381,
416,440,501
Mattheüs xxxi,155,226,298,
479
medeburger 219,366,371
medelijden 3,7-9,11-12,
167,173
medewerkers 111,195,389,
439
medicijn 388,431
meditatie 3,114,193,243,
330,334,411,425,445,459,
509-510
meisje 88,91,100,112,116,
118-120,131,133-134,413,
481,491,497,505
melaatsheid 76,166,207,
317-319,325,409,484,488,
500,502,512
Melchizedek 248
Melito 299,306,309
melk 291,294,326-327,433,
439
Memphis 140
Menander 214
Menenius Agrippa 34
menie 191
mens xxv,16-17,29,169,243,
278,280,289-290,303,333,
368,377-378,380,422-424,
497
mensheid, de gehele 35,38,
293,376,398,422,442,480,
485,495,504
mes 313
Messias 102,247,416,456
mest 404-405
metafoor xxiii,xxv,161,
165-166,172
μετανοία zie: bekering
μετενσωμάτωσις 269
Methodius 151,266,409
μετοχή zie: deelhebben
Micha 398
middag 462,473
middel 419
Middelaar 94-95,130,416,
461,487,494,499
middellijke presentie 57
middelmatig 217-218
midden 303
Midianieten 5,264,305
mikrokosmos xxvi,233,377,
380-381,421
militia Christi 329-332
μίμησις zie: navolging
ministerium verbi 176
minnaar 123-124
Mirjam 316-319,339,484
mirre 226,337,416
misgeboorte 149-150
misogynie 91-92
missionair 504,512
misstanden xx,238,319,
341,343,498,500-501
Moabieten 294,321
mobilis zie: Kanaän(ieten)
modder 121,444,447,449
moeder xxvi,102,111,135,
137,140-151,157,162,166,
170,172-173,182,265,354,
357,372,395,435,446,505,
511
moederschoot 318
moederstad 364
monas 280
mond 52,71,101,179,290,
380,383,399,404,411,448,
471
mondiaal 320
monnik 168,331
monogaam 446,450
μονότροπος 365
monster 264
moreel xxi,xxvi-xxvii,97,

- 106,114,144,233,285,291,
 309,311,356,370,372,374,
 416,453,458,472
 μόρφωσις 24-25
 morgenster 469-470,481
 morgen(stand) 363,459
 Moria 283
 motivatie 496
 Mozes 101,124,126,129,155,
 169,173,175,181,193,240,
 245,264,297,308,312-313,
 316-318,322-323,325-326,
 329,332,339-340,342-343,
 362,369,373,376,416-417,
 421,423,445,454,471,475-
 476,481
 muildier 424
 mutabilis zie: Kanaän(ieten)
 muur 202,213,232,250,263,
 361,363,370,435,509
 mystagoog 446
 mysterie xx-xxii,xxv,77-
 78,95,97,100,105-107,
 109,121,124,131,136-137,
 139,147,151,166,168,175-
 178,182,197,211-212,229-
 231,241,244,249,253-254,
 256,262,264,269,275,280,
 287,290-291,311-313,324-
 325,327,329,334,337,349,
 351,353,355,359,362,364,
 377,389,394,399,401-402,
 404,416,423,434,444-445,
 462,473,478,481-482,485,
 488,494,510
 mystiek xxvi,19,26,69,97,
 104,106,132,225,231,310-
 311,325,337,416,419,438
 naam 263-264,311,321,354-
 355,367,400,403,412,417,
 423,433,462,481,494-495,
 498,512-513
 Naäman 324-325,512
 Naboth 394
 nacht 243-244,458-461,466,
 469-470,473-474
 nageslacht 431,467
 Nahor 265
 Naïd 276
 narcis 413
 nardus 13,107,226,417
 natie 230,249,262,297-298
 nationalisme 299,301,370,
 375,495
 natuur xxxiii,391-392,402,
 406,412,416,418-420,422-
 424,431,437,447,457-458,
 466,475,497,502
 natuurwet 276
 navolging xxvi,1-11,13,15-
 18,20,24-29,45,66,96,104,
 107,118,131-133,156-157,
 167,173,180,198-199,230,
 246-247,256,261,282,314,
 358,413,424,427,433,437,
 439,445,485-488,490,498,
 501,507-508,510
 nazireeërs 53
 Nebukadnezar/Nebukadrezar
 265,309,349,352,410
 neef 170-172
 neo-platonisme xxiv,92,480
 νεόφυτος 385
 νήπιοι 5,55,89
 nepotisme 238,260,501
 nest 198
 net 107-108,119,211,216,
 415,441,447-449,451,484,
 497,500
 neus 431
 Nicodemus 458
 nieuwe mens 119,131,313,
 368-369,382,467,493
 Noach 44,158,265,276-281,
 386,496,505,512,514
 Nod 276
 noëtisch zie: νοῦς
 Noorden(wind) 358
 norm 319
 noteboom 412,420
 νοῦς xxv,51,381,422,447,
 457,459-460,471
 Novatianus 425
 oecumene 79,220,258,298,
 300,315,359,378,380-381,
 384,400,461,490
 oertijd 267,274
 offer xxv,8,81,94,122-123,
 130,141-142,227,230-231,
 233-234,244-246,248,259,
 262,283,294,316,335,348,
 350,356,359,393,410,462,
 482,486-488
 officia 264
 officieren 333
 οἰκεῖον zie: kleven

Register.

- οικοδομεῖν zie: bouwen
οικονόμος zie: rentmeester
οἰκουμένη zie: oecumene, wereld
olie 13-15, 56, 72, 114-115, 118-120, 225-226, 240, 408, 415-418, 420, 459, 471, 474, 500
olieverkopers 114, 507
olm 400, 420
olijf (boom) 280, 347, 406-408, 410, 420-421, 483, 497, 511
Olijfborg 408-409, 420
ὄμφαξ 395
onaantastbaar 6-7, 186
onderdaan 373, 375, 486
onderpand 124, 408
ongeloof 102, 202, 305, 329, 410, 425, 447, 449, 478, 482-483, 492
onkruid 351, 387, 500
onlusten 330
onomasticon xxv, 264
onrein(e dieren) 279, 281, 325, 382, 421, 423-424, 426, 436, 444, 447, 449, 502
onrust 276
onsterfelijkheid 278, 494
ontbinden 426-427
onthouding 245, 248, 459
ontucht 61, 121-123, 137, 142, 163
ontvangen 60, 76, 88-89, 99, 109, 112, 114, 134, 144, 146, 153, 164, 459, 492
ontwikkeling 61, 75, 84, 104, 109, 118-120, 156, 163, 192, 222-223, 226, 230, 237, 258, 279-280, 313, 325, 328, 333, 356, 358, 362, 388, 391, 397, 419, 437-438, 445-446, 451-453, 455, 459, 463, 466, 481, 485, 490, 496-498, 505, 509, 511, 514
onvergankelijkheid 111
onvergeeflijk 462, 503
onvruchtbaar 87, 99, 108-109, 126, 128, 131, 136, 142-143, 147, 267, 286, 319-320, 389-390, 398, 402, 404-405, 411-412, 420-421, 498, 502, 511
onwankelbaarheid 199, 207, 209, 219, 256, 258
onwetendheid 306, 313, 457, 459, 466
oog 39, 46, 49-51, 53, 60, 64-65, 71-72, 77-78, 104-105, 192, 202, 283, 286, 338, 431, 445, 451, 461-462, 469, 473, 480, 486
oogappel 50
oogst 176, 292, 345, 348, 386, 395, 414, 458, 487
oom 170-174
oor 52, 71, 192, 347, 383, 422, 435-436
oordeel (v. God) 195, 216, 349, 359, 381-382, 398, 404, 416, 421, 435, 448, 451, 462-463, 482, 495, 503, 512
oordelen 200, 215-216, 288
oorlog 187, 304-305, 323, 328-330, 333-334, 336, 428, 465, 506
Oosten 200-201, 230, 461, 487
opbouw 46, 61, 75-76, 189-190, 193-195, 252, 258, 320, 464, 508-509, 514
opbouwen zie: stichten
openbaring xxi, 317, 345-346, 350, 355, 359-360, 364, 369, 405, 431, 451, 453, 456, 462, 472-473, 475, 481, 485-486, 508
Openbaring xxix
opgang zie: ἀνάβασις
ὀπισθοστονία 293
opklimmen zie: ἀνάβασις
oppositie 363, 506
opstanding (v. Christus) 5, 17-18, 27, 32-38, 48, 67-68, 70, 75, 103, 125, 130, 138, 159, 166-167, 172, 186-188, 207, 236, 243, 248, 254, 271, 278, 311-312, 317, 327, 338, 341, 346, 349, 355, 360, 365, 369-370, 380, 385, 392, 398, 416, 420, 432, 442, 458, 466, 477, 484, 486-490, 512, 514
opziener zie: bisschop
oranten 369
orde 318, 378
ordinatie 298
ordo caritatis 46, 72, 440
ordo castrorum 318
ordo fidei 313

- ordo profectuum 496
 orgaan 58,69,83,85,101,
 162,413
 Oriënt 300,304-305,308,
 341,461,487
 orthodox 190
 os 386,426,484
 Othniël 168-169,287,294-
 295,376,503
 oude mens 6,61,94,111,119,
 183,382,389,393,400,420,
 467,493,501
 ouders 148-149,156
 oudsten 47,193,249,362,464
 oven 306,310
 overheid 45,74,270,320,
 329,331,362,428,506-507
 overkant 477
 overlevering zie: traditie
 overspel 111,121-122,124,
 203
 overste (over honderd)
 362,489
 overwinning 276,290-291,
 311,313,320,322,327-329,
 332-336,339,401,425,442,
 455,465,473,486,488,507

 paal 290
 paard 290,314,422,424,427-
 429,449-450,513
 paaslam 141,221
 pachters 393,401,483
 pacifist 336
 pad 470-471
 paedagoog 91,99,134,152,
 176,424
 παῖδευσις 471
 paleis 371-372,405
 Palestina 342
 palmboom 117,131,224,313
 Pamphilus 477
 paneel 210
 Pantaenus 266
 panter 424
 pantser 330
 Papias 266,274
 parabel xxiii
 paradigma xxiii,4,24,28
 paradoxe werken 16,29
 paradijs 41,266-275,311,
 348,365,376,385,387,390-
 391,412-414,435,513-514
 paraenese 70,79

 parel 78-79,124,176,211,
 213,236,351,430
 paring 435
 parochie 220
 παροικεῖν zie: bijwoner
 paronomasie 13,29,198,256
 parousie 249
 particularisme 277,295,504
 pascha 194,312,314,512
 passie zie: hartstocht
 pastoraal 46,66,238,501
 paternitas 173
 πατράδελφος zie: oom
 patriarchen zie: aartsvaders
 Paulus xxiii,7,10,17,22-
 23,26,30,32-34,37,40,42,
 49,58,60,66,69,73,78-79,
 89,92,94,97,105,110,116,
 120,126,137-138,140,143,
 145,147,149,152,156-157,
 159,161-162,165,170,177,
 185,190,193-196,208,214,
 222,233,234,243,252,255,
 257,260,262,267-268,274,
 276,299,301,310,312-313,
 321,323,327,329,331,335,
 344,352,364,366,368,377-
 378,385,387-389,391-392,
 394-395,398,406-407,410,
 421-422,427,461,464,475-
 476,478-480,483,490-491
 Peninna zie: bekering
 persbak 232,394,399-400,
 408
 personalistisch 262
 pervers 436,449
 petra 198
 Petrus 22,34,59,180,185,
 187,195,198-200,208-209,
 214,219,223,233-234,245,
 254-257,260,262,279,299,
 320,335,344,422-423,427,
 448,451,464,495,507
 Philippus Arabs xxxi
 Philo xxiii,xxvii,30,91,
 97,113,128,147,219,233-
 234,258,260,266,273,275-
 278,284,306,309,349,377,
 385-387,389-390,402,409,
 412,425,437,457,471
 Phygelus 321
 Pinksterdag 199
 piraat 469
 πίστις 91,116,497; zie

- ook: geloof
 plaag 311
 plant(ing) 273,385-390,
 392,396,416,420-421,454,
 475,505
 planten 250,296,320,377,
 390,392,394-396,399,414,
 512
 Plato xxiii,3,30,73,92,
 137-138,307,456-457,480
 pleisterplaatsen 221,311,
 325
 ploeg 289,335,386,502,510
 Plotinus 45
 pneumatici 37,132
 pneumatisch 215,241,275,
 348,498-499
 pneumatologie 105,491
 πολιτεία 297,312,364,366-
 369,371
 πολιτεύεσθαι 367-370
 πολιτεύμα 368
 politiek 300,336,363,369-
 370,506
 polygamie 91
 pompa 319
 poort 185-186,198-200,237,
 257,263,362,365
 Porphyrius 425
 portio zie: erfdeel
 possessio Dei 235; zie
 ook: Elkana
 possibilitas 20,28
 praecepta 179
 praedestinatie 137
 prae-existent 73,99,136-
 138,233,348,480
 prediken xxi,65,76,95,101,
 105,146-147,156,161,169,
 190,194-195,209,213,228-
 229,274,301,313,322,329,
 334,338,347,384,388,411,
 417,427,447,458,462,468,
 475,478,480,501,504,507,
 509-511; zie ook: ver-
 kondiging
 preekrooster xxx
 presbyter 65,80,148-149,
 165,191,210,238-240,249-
 250,254,261,282,303-304,
 352,362,409,421,440,446,
 499,508
 priester(schap) xxv,23,33-
 34,64,70-72,78,80,87,89,
 94,130,187,205-206,210,
 213,215-216,219,226,230-
 233,235,238-251,256,259-
 262,294,298,301,307,316,
 318,321,323,325,329,337,
 341,344,350,352,359,371,
 393,412,417,425,487-488,
 492-493,497-499,501,508,
 510,513
 primitivi zie: eerstgebore-
 nen
 principes 410
 προαίρεσις 97,368,391,435
 Procopius 105,147,164,171,
 290,317
 procreatie 87,345
 profeten xxiv,9,14-15,19,
 22,33-34,42,52,76-77,89,
 94-95,99-101,106,111-112,
 114,118,122,124,134,136-
 137,139,149,164,171,193-
 195,197-199,201,203,205-
 206,209,223,228,233,236,
 255-257,269,272-274,283,
 292,295,307,310-311,315-
 316,318,329,334,336-337,
 344,347,349,351,355,360,
 365,379,382-383,385-386,
 393-395,399,401-402,404,
 407,410,412-413,415-417,
 419-420,423,431,433,436,
 439-440,445,449,453-454,
 458,461-463,465,468,471,
 474,480-483,485,497,499,
 507-509,511
 profetie 51,112,128,193-
 194,224,290-291,310,321,
 341,353,361,379,386,404,
 443,460,467,482,492,508-
 509
 progressie 4,28,186
 projectiel 329
 προκοπή zie: ontwikkeling
 propaedeuse 114,189
 proselyt 127
 prostitutie 124
 προτείχισμα 106-107
 protologisch 348,359,375
 prototype 367
 proxima zie: geliefde
 puer 163
 put 283,317,372,489
 pijn 146,329,336
 pijler 200-201,237,257,509

- pijnboom 393
 pyramide 280
 Pythagoras 3

 Qumran 207,256,385,410

 Raad der Ouden 362,370
 raadsel 146,354,359,369,
 422
 raaf 444
 rabbijnen 207,348,393,456
 Rachab 122,214,336-340,
 376,407,505
 Rachel 286-287,376
 ram 439,507
 Rama 224,286
 ramp 464
 rang 279-280,318-319,345,
 352,356,358-359,379,396,
 452,466,471,490,496,499,
 510-511,515
 rank 193,393,396,398-399,
 409,490,509-510
 ras 299,301,305,308,339,
 376
 ratio fidei 384,510
 ravijn 453
 Rebekka 90,283,286-287,
 296,376
 recapitulatio 270
 rechter 287-289,294,319,
 362,386,503
 rechter(hand) 65,71,111,
 117,169,288-289,294,302-
 303
 rechtvaardige xxvi,277-
 278,281,293-294,299,301,
 307,316-317,321,329,352,
 381,383,390,403,406,408-
 409,412,415,417-418,432,
 434,442-444,452-453,457-
 458,460,463-469,472-474,
 484,496-497,503,507,515
 rechtzinnigheid 115,371,
 434,502,504; zie ook:
 orthodox
 rector 330
 redding 278,280,288,310,
 328,334,338,352,358,397,
 400,403,405-406,408,437,
 439,442,448,451,454,462,
 465,468,472-473,476-477,
 488-489,502-505,510,512
 redemptio 338

 ree 224,454
 regels zie: canones
 regen 3,24,158,360,383,
 394-395,404,474-476,508
 regeneratio zie: wederge-
 boorte
 regressie 4,28
 rein(igen) 292,296,298,
 339,348,351,360,374,385-
 386,409,416,419,423,431,
 443-444,446,459,465,472,
 474,487-488,495,512-513
 rein dier 108,245,411,423-
 424,426,436,444,447,449,
 511-512
 religio 101,194,214,238,
 247,424
 rentmeester 96,176-178,
 362,370
 renuntiatio zie: abrenuntia-
 tio
 repositie 62-63,503
 representatie xxxii,1,31
 residere 221
 reuk zie: geur
 reukoffer(altaar) 13,53,
 91,229-230,242,244,410,
 417
 reukwerk zie: reukoffer
 reus 311,333
 richter zie: rechter
 rigoreus 67
 rimpels xix,61-63,73,75,
 88,94,96,98,111,115,119,
 130,132,209,228,259,356,
 416,428,446,463,487,490,
 494,499
 riten 230,320
 rivier 272,311,323,327-
 328,360-361,370,380,404,
 412-413,447,502,508
 Rode Zee 312-314,323,325,
 339,512
 Romeinen xxviii,xxxi,300,
 319,336,349,398,428
 roodpurper 228
 rook 472,474
 rots 108,186,189,196-200,
 207,223,252-253,256-257,
 311,322,325,366,436,454,
 482,507
 rotten 409,417
 rovershol 239,351,501
 Ruben 326

Register.

- Rufinus xxviii, 51, 63, 76,
170, 216, 227, 277
ruimte 281, 336
ruiterij 314, 428-429, 450
rund 421, 425-426, 450
rust 147, 267, 277-278, 324,
365, 385, 437, 446, 469, 477,
490, 513
Ruth xxxii, 294-295, 376
rijdier 269, 428
rijk(dom) 344, 364, 400, 476
rijp(ing) 402, 405, 481, 485,
500

sabbat 316
sacrament 63, 147, 297
sacramenteel 268, 348, 377,
433
Sadduceeën 8, 122
saffier 60
Saffira 195
Salomo 91, 175, 187-188, 226,
337, 357, 391, 413, 432, 485
Samaria 169, 353, 357
Samaritaan zie: barmhartige
samaritaanse vrouw 283
Samaritanen 213, 343, 502
samengroeien zie:
samenkomst xxvi, 97, 272-
273, 275, 316, 330, 341, 352,
389, 400, 412, 414, 441-442,
510; zie ook: vergade-
ring
Samgar 221, 289, 294, 386,
502, 510
Samuël xxx, 17, 29, 142, 238,
293-294
sanctificatio 227
sandalen 312, 400
sap 406-408
Sara 87, 89-90, 264, 282
Sardes 467
Saron 413
Satan 66, 183, 214, 219, 303,
321, 410, 432, 459, 462, 501
satrapen 372
Saul 221, 270, 289
schaal 292
schaap 7, 43-44, 69, 96, 107,
117, 208, 269, 278, 286, 310,
349, 421, 423, 436-442, 449-
450, 484, 486, 491, 496-497,
502, 506, 513
schaduw 108, 196, 221, 245,
247-248, 302, 333, 399, 409,
411-412, 469, 482
schare 211, 213, 298, 315,
333, 414, 435, 451, 455, 477
scharlaken 214, 228-229,
338, 340
schat 105-106, 118, 131, 159,
211, 239, 373, 389
schatkamer 216-217, 500, 502
schatkist 189
Scheba 175, 317, 350, 355,
376, 504
scheidbrief 122-123, 125
Schelfzee 203
σχῆμα 378
schepping xxi, 80-81, 84-85,
87, 94, 118, 127, 137, 145,
158, 161, 266, 308, 331, 357,
367, 377-379, 381, 395, 406-
407, 411, 418, 467, 487, 491,
502, 504
scheuring zie: schisma
schifting 415, 448-449, 451,
501, 512
schip 477-478, 510
schipbreuk 102, 469, 478,
483, 502
schisma 34, 45, 213, 232, 303,
348, 501
schoen 126
school 272
schriftgeleerden 321, 373,
427
schriftlezing zie: lectio
divina
schubben 447
schuld(besef) 122, 125, 503
schuldbelijdenis 238, 365,
509
schuldvergeving 148, 503
schurft 442, 502
schuur zie: ἀποθήκη
schijn-christenen 12-13
schijn-tempel 235
secte 123, 386, 440
Sem 265, 277, 281-282, 376
σήμερον 271
Seneca 233
series xxi
Seth 265, 275-277, 406
sexualiteit 235
Sidon(iërs) 140, 322, 343
sieraad xix, 208, 378-379,
384, 419

- signatio in fronte 513
 Sihon 146,319-321,339,364,
 504
 Silo 293
 Silvanus 476
 Simeon 247,253,264,492
 Simon 199,264
 Simon de melaatse 319,337
 Simon de tovenaar 350
 Simson 434
 sinister 288
 Sion 122,169,174,187,198-
 199,213,250-251,347,349,
 354,356-358,360,362,385,
 454,505
 Sisera 290-291,428
 σκέπη zie: beschutting
 σκολιότης 436
 σκοπευτήριο zie: Sion
 slaaf(s) 112,151-154,158-
 160,174-176,178-182,216,
 282,333,391,401,437,481,
 484,486,497,508,511
 slagorde 54,506
 slang 56,197-198,200,253,
 270,421-422,431-432,435-
 436,449-450,488,499
 slapen 477
 slavernij 266-267,306-307,
 313,319,354
 sleutel 199
 sleutelmacht 262,498
 slijk 198,239
 snoei 103,109,135,394,398,
 420-421,506,512
 snoeren 228
 Sodom(ieten) 169,353,357,
 428
 Soene 140
 σοφία zie: wijsheid
 sofismen 110,115,312,329,
 434
 sofisten 102,365
 soldaat 66,241,298,329,
 331-332
 solidariteit 7,12,29,31,
 40,120,236,363,370,489,
 506
 soteriologie 82,419
 speculatorium 357; zie
 ook: Sion
 speer 320,329
 spelonk 184
 σπέρμα zie: zaad
 spiegel 417,438
 spier 40
 spiraal 237
 spiritualisering 233,244,
 247
 spiritualiteit 316
 spiritueel 214,249,505
 spretio 287
 staan 303
 staart 297,425,434
 staat 360,363,367,369-370,
 506
 staat der rechtheid 138,
 266,274
 stad xxv,263,300-301,315,
 320,346-352,354-356,358,
 360-366,368-371,389,404,
 413,429,482-483,486,501,
 505
 stad, hemelse 17,116,140,
 142,147,174,196,205,209,
 225,248,250,267-268,354,
 507,513
 staf 313
 stam 292,298,335,341,345,
 362,406,433
 standaard 471,474
 stank 415,417-418,430,444,
 479
 stater 448
 steen 33-34,187-189,191-
 192,198,201-207,234,236,
 244,251-252,254-255,257,
 259,350,356,361,363,454,
 482,484,496-497
 stek 398,497
 stem 99,109,423,431-432,
 436-437,441,445,450,462,
 475,480,497
 ster 35,93,125,277,343,
 369,378,380,383,421,456-
 457,465-470,473-474,497
 sterfelijkheid 293,312,418
 steriel zie: onvruchtbaar
 stichten 192-194,293,363,
 401,473,492,509,511
 stier 80,245-246,425,449
 stilte(gebied) 445
 Stoa xxiv,92,233-234,260
 stoel zie: cathedra
 στοιχεῖα zie: elementen
 stok 424
 storm 279,445,476-478,
 483,489,506

- straf 141,163,165,180,190,
 196,218,266,300,302-303,
 309,317,338,343,352-353,
 385,434,438,440,454,495,
 503-504
 strik 107-108
 stro 190,270,395
 strijd(er) 77,102,110,163,
 241,258,268,279,301,304-
 305,308,311,313,319,323,
 326,328-334,336,339-340,
 354-356,369,376,386,394-
 395,434,455,457,459,463,
 472,477,499-500,507,513
 subordinatianisme 157,494
 substantie 415-416
 substantieel zie: essentieel
 Sukkoth 221
 συμβολόν xxiii,96,250,337,
 373,377,379,402,416,419,
 437,451-452,469,487,513
 σύμφυτος 385,398,488
 συναγωγή 48,94,111-112,
 122,126,135-137,141,170-
 172,180,187,213,215,283,
 285-286,316,318-319,337,
 339,344,350,359,389,403,
 442,485
 συντέλεια zie: voltooiing
 supplantare 284
 supranatureel 222
 σύστημα xxi-xxii,xxv,
 xxviii,xxxiii,363-364,378,
 442-443
 symbool zie: συμβολόν
 Symmachus xxxiii,170
 symfonie 48
 synagoge zie: συναγωγή
 Syrië 322
 systeem zie: σύστημα
 tabernakel 75,187,190,192,
 209,226-229,232,250,253,
 255,257,380
 tafel 408,411,438
 tafel der toonbroden 229-
 230
 tafel des Heren 166
 tak 160,396,398-399,405-
 408,421
 Tamar 124
 ταμειῖον 105
 tarwe 167,176,308,351,500
 τέλος 278,375
 tempel xxv,32-34,36,60-61,
 69,122,183,186-189,192,
 198,205-206,208,213,226-
 228,232-239,243,247-248,
 251,253-254,258-259,289,
 294,304,307,349,353,355,
 364,393,400,402,482-483,
 485,488-489,491-492,494-
 495,511,514
 tempus mihi Dei zie: Othniël
 tent 124,183,210,219-223,
 226,232,243,251,257-258,
 267,284,409,412,439-440,
 509
 tent der getuigenis 51,75,
 80,213,226,230-232
 tent der samenkomst zie:
 tent der getuigenis
 tentkleden 228
 Tertullianus 144,208,260,
 266,281,306,309,312-313,
 323,325,477
 theodicee 229
 Theodoretus 293,317
 Theodorus v. Heraclea 51-52
 Theodorus v. Mopsuestia 51-
 52
 Theodotion xxxiii
 theologie xix-xxii,xxiv,
 xxvii,206,213,254,358,
 368,452
 θεωρία 391,398,423,431,
 438,452,456,459-460
 tien 228
 tienden 388,497
 Timotheüs 177,190,255
 toegang 365-366,493
 tong 52,179,193,329,332,
 416,443,472,507
 top 410,420,445,454,456
 toren 198,232,263,363,365-
 366,400,451
 tortel 444-446,450,475,492
 traditie xxi,xxiii,76,147,
 149,173,176-177,186,212,
 219,346,394,401,436,446,
 462,482,487,513
 traditores 114
 tranen 337
 transcendentie 457,472,
 480,493
 transeuntes 309
 transfiguratie zie: verheer-
 lijking

- Trans-Jordanië 326-327, 340
 τριᾶς 494
 tribuni 362
 Triniteit 186, 188, 206, 222,
 228, 231, 251, 253-254, 278,
 315, 332, 343, 380-381, 384,
 432, 450, 452, 494-495, 513
 trompet 334, 338, 504
 troon 368, 371, 373, 383
 trots 319-320, 409, 417, 425,
 428-429, 449, 453, 501
 τρυφή zie: heerlijkheid
 tucht 65-67, 71-72, 126, 133,
 163, 215, 218, 419, 421, 502-
 503, 507-508
 tulband 78-79, 84; zie ook:
 krans
 twee 279
 tweedracht 332-333
 twijg 399, 405
 type xxiv, 96, 122, 187, 204,
 209, 219, 226, 240, 242, 245,
 247, 249, 276-277, 283, 286,
 288, 294-295, 310-312, 314,
 317, 319-321, 333, 336-337,
 340, 344, 357, 359, 362, 373,
 398, 426, 481, 484
 typologie xxi, xxiii-xxiv,
 268, 285
 Tyrus 79, 111, 140, 188, 212,
 322
 uil 444
 uitbreiden 278, 300, 320,
 337, 505
 uiterste 107, 117, 476
 uitleg zie: exegese
 uitsluiting 318, 320
 uittocht 263, 309-312, 314,
 324, 339, 376, 485, 511-512,
 514
 uitverkiezing 97, 99, 102,
 136-137, 153, 187, 248, 250,
 285, 289, 294-296, 299, 341-
 342, 348-349, 367, 373, 388,
 402-403, 439, 448, 480-481,
 483
 ὕλη 279
 universeel xxvi, 277, 281,
 295, 299, 301, 305, 370, 374-
 375, 379-380, 384, 417, 443,
 462, 473, 485-487, 495, 503-
 506
 universitas zie: heelal
 ὑπονοία xxiii
 Uzzia 309
 vaandel 110, 170, 334, 487
 vacare Deo 17, 293
 vacht 291-293, 295, 484
 vader 88, 112, 127, 135, 140-
 143, 145-149, 151-159, 162-
 163, 166-167, 171-173, 175,
 182, 185, 189, 193, 202-203,
 209, 221, 231, 265, 277, 280,
 283, 296, 298, 307-308, 356-
 357, 369, 372-373, 375, 381,
 383, 385, 387, 390, 392, 397-
 398, 406-408, 431, 443, 450,
 454, 456-457, 464, 467, 481,
 485, 490, 494-495, 502, 511,
 515
 vaderland 66, 221, 267, 294,
 344, 355, 363, 368-370, 429,
 489, 515
 val 107, 300, 328, 338, 346,
 349, 482
 Valentinus c.s. 77, 90, 124,
 192, 391, 418, 502
 vallende volken zie: Fili-
 stijnen
 varken zie: zwijn
 vasten 92, 147, 229, 243, 245,
 262, 330, 418, 488
 vat 176, 216-218, 236, 415,
 447-448, 500, 502
 vee xxv, 280, 326-327, 423-
 424, 437, 441
 veld 389, 413-414, 493
 veldheer 308, 336
 venster 106, 191, 237, 338,
 486
 venijn zie: vergif(tig)
 verachting zie: Kenaz
 veranderlijkheid 466, 473
 verantwoordelijkheid 328,
 352, 384, 387, 440, 473, 490,
 493, 495, 511
 verbanning 72-73, 122, 133,
 141, 215-219, 303, 317, 419,
 442, 450, 502-503
 verbindingstangen 209
 verbondenheid, affectieve
 490, 496
 verborgenheid 112, 131, 137,
 159, 186, 193, 197, 288, 299,
 342-343, 350-351, 372, 374,
 405, 421, 464, 481, 513

Register.

- verdienste 153,173,175,
205,229,231,239,249,255,
261,270,280,289,300,321,
326,333,345,355,374,406,
408,440,493,496,498,501,
515
verdriet 148,150,464
verdrukking zie: vervolging
verenigen 106,109,134
vergadering xxvi,56,64,66,
68,100,124,136,165,180,
192,195,213,303,351,368,
403,406,415,443,480,505;
zie ook: samenkomst
vergelijking 161,497
vergeving 57,61,66-67,73,
103,148,165,230,239,245,
278,281,334-335,340,352,
380,398,418,421,427,446,
458,462,488,492,497,503-
504,512
vergiffenis zie: vergeving
vergif(tig) 388,394,421,
431-432,435-436
verharding 204,460,482,
484
verheerlijking 323-324,
340,358,451,512
verhoging 324,340,358,
392,488,506
verinnerlijking zie: in-
teriorisering
verkiezing zie: uitverkie-
zing
verkundiging 101,103,106,
108,110,130,161-162,182,
185,190,194-195,199,204,
209,212-213,231,237,252-
253,255,257,262,301,324,
331,340,358,374,378-379,
384,402,404,410,413-414,
417,440,455,482,486-487,
489,498,500,502-504,507-
511; zie ook: prediking
verleiding 107,110,117,
119-120,123,131,180,194,
214,305,328-329,364,386,
431,434,465,499,514
verlichting xxi,101,103,
109,121,129,191,229,239,
338,342,379-380,391,451,
457-467,469,471-474,485,
501,504,507,510,513
verloochen 180-181,214,
270-271,332,340,462,503,
506
Verlosser 247,253,308,
315,486
verlossing 274-276,310,
378,416,422-423,467,485,
509
vermaan 502
vermenging 1,30-31,34,42,
308,326,347,399,402,415-
416,472,490
verminkt 55-56
vernieuwing 466-467,473,
485,498,500-501
verovering 327,364
verraden 212,344
verscheidenheid 34,36,43,
46-48,70-72,174,270,281,
301,333,420,424,442,450,
491,496-497,515
verschil 406,418,422-424,
446,457,465-466,474,491,
493,495-497,511
verslinden zie: devoratio
verspieters 337-338
versterking 146,320,324,
364
verstotenen 122,500
vertaling xxviii,368,395,
441-443,468
vertrouwen 118,131,169,
175,358,400,412,432
vervolging 3,11,20,33,35,
37,68,82,108,110,131,140,
170,180,196,198,207-208,
220,304-306,310,319,322,
328,331-332,334,340,342-
344,362,398,403,421,428,
436,449,459,468,483,487,
496,505-506,512
vervreemding 316,335
verwantschap 154,170,173-
174,243,279,421
verwarring zie: Babylon
verwekken 23,28,47,126,
149,152,165,203-204,361,
431,440,450,465
verwerping 203-204,270,
302,386,421,448,482-483,
494
verzoeken 57,107-109,
131,208,311,331,334,339,
376,381,404,412,415,418,
469,477,500

- Verzoendag, Grote 242
 verzoendeksel 229-230, 393, 488
 verzoening 62, 80-81, 84-85, 94, 112, 130, 138, 166-167, 172, 227, 229, 231, 262, 280-281, 335, 356, 362, 379-380, 384, 461, 487-488, 498-499, 504, 507, 509, 512
 vet 59, 327
 Victorinus v. Pettau 208
 Vienne 144
 vier 379, 384, 487
 vierkant 279, 393
 vierspan 304, 428
 vinnen 447
 visio zie: Mamre
 visio Dei 57, 284-286, 346-347, 354, 359-360, 375, 431, 450-452, 460, 467, 472, 485, 496, 500, 513, 515
 visio equi 290, 428
 visio pacis 349-350, 353-355, 359, 361; zie ook: Jerusalem
 visioen 279, 422, 460
 visnet zie: net
 vissen 216, 447-449, 451, 476, 497, 500
 vlakke 211
 vlas 337
 vleermuizen 444
 vlees van Christus zie: incarnatie
 vlees, heilig 213, 232, 294, 411, 444, 447
 vlekkeloos 416, 513
 vleugels 78, 103, 105, 208, 222, 443-446
 vloedgolf 196, 198
 vloek 281-282, 308, 339, 402-403, 418, 483, 487
 vluchten 316, 332, 340, 343, 358, 362, 503, 506
 vocht 291-292, 431, 447-448
 voeding 144, 147, 150, 155, 177-178, 391
 voedsel zie: voeding
 voedster 141-142, 221
 voet 39, 43, 46, 54-57, 64-65, 71-72, 74, 113, 187, 225-226, 292, 312, 337, 343, 351, 357, 372-373, 418, 433, 455, 470, 497
 voetbank 187, 372-373, 383
 voetsporen 118
 voetwassing 292
 vogel 108, 280, 421, 443-445, 450
 vogelvangers zie: Sidon
 voleinding zie: voltooiing
 volharding 273, 310, 329, 335, 350, 356, 396, 401, 408, 421, 513, 515
 volheid 118-119, 191, 278, 315, 406, 439
 volheid der heidenen 103, 110, 135, 156, 175, 202, 204, 245, 285, 291, 317, 321, 346, 403, 449, 463, 483-484, 494, 515
 volheid der tijden 99, 118, 126, 249
 volk xxvi-xxvii, xxxii, 40, 64.71, 90, 102-103, 106, 111-112, 122, 125, 143, 162, 168-172, 174, 185-186, 189, 202-203, 212-213, 220, 229-230, 232, 236, 238-239, 241, 249, 251-252, 257, 260, 263, 278-279, 282, 284-287, 289, 291-307, 309-310, 313-328, 332-334, 337-340, 344-350, 352-354, 358-359, 362, 366-368, 371, 375-376, 381, 383, 385, 389, 392-393, 399, 401-402, 405-406, 410, 412-414, 417, 419-420, 426-428, 432-433, 438, 441, 450, 454-455, 461, 464-465, 468-469, 473, 480-481, 483-486, 494-495, 497-498, 501, 504-506, 510, 514, volmaaktheid xxvi, xxxii, 2-6, 8-9, 11, 19-22, 24, 28-29, 31, 34, 36-41, 45-46, 50, 53-57, 62-63, 66-68, 70, 73, 75, 80, 82-83, 88, 90-91, 94-96, 98, 100, 104-106, 111, 116-120, 124, 129, 131-133, 152, 160, 164, 167, 172, 174, 179, 184, 188, 193, 196, 200, 212, 222-223, 226, 228-230, 237-241, 246-247, 249, 255-256, 259-261, 266, 271, 273, 278, 280-282, 284, 286, 293-294, 296, 307, 326, 331, 335, 340, 344, 353, 355-360, 369, 373-374, 382, 384, 388, 394, 397,

- 405,413,418,422-423,431-
433,437,441,445-446,450,
452-453,456,464,471,473,
481,488-491,496-497,499-
500,505,508,510,514
voltooing 33,36,40,138,
161,166,187-188,291,357,
372,374-375,382,398,403,
405,414,463,468,479-480,
484,488-489,514-515
volwassen 88,100,156,163
vonk 504
voogd 88,99,152
voorbede 329
voorbereiding 188,206,435,
458,481,495
voorhof 180,213,230-232,
237,242,250,365
voor-socratici 465
voortbrengen 23-24,76,88-
89,91,99,109,112,126,128-
129,134,142-143,146-149,
156,169,176,182,203,287,
307,382,396-397,399,404,
408,412,476,483,489,492-
493,496,509
vooruitgang zie: ontwikke-
ling
voorzichtig 436,449
voorzienigheid 121,282,444
vordering zie: ontwikkeling
vos 109-110,421-422,433-
434,449,502
vrede(stijd) 108,186-188,
225,241,276,331,333,335-
336,340,350,353-354,357,
359-362,383,386,391,400,
403,408,428,437,439,446,
486-487,500,515
vroom(deling) 219-221,223-
224,289,294,350,363,366,
368,402,406; zie ook:
Samgar
vreugde 148,150,222,349,
371,386,391,398-399,403,
413,489
vreugdeolie 415,492
vriend (v.d.bruidegom) 77,
99-100,116-117,131,166,
175,181-182,399,491,497,
508,511
vriendinnen 112,116-119,
131,491,497
vroomheid 61,72-73,101,
113,171,185,202,208,219,
235,247,249,256,260,272,
299,302,320,328,330-331,
335,341,356-357,364,367,
378,390,392,401-402,412,
414,425,438,453-455,481,
506
vrouw xxxii,87-92,96,107,
111,115,117,121-123,127-
129,133,135,137,140,143,
146,154,162,166,264,274,
286,322,331,333,337,339,
344,358,373,376,413,421,
424,429-430,435,483-485,
497
vrucht(baar) xxi,57,62,68,
88-89,108-109,126,129,
134,142,168,186,193,272-
273,287,292-293,315,318,
361,372,379,382-383,386-
406,408-413,420-421,433,
458,476,480,482-483,485,
487-489,492-494,497,500,
504,506,508-512
vruchteloos zie: onvrucht-
baar
vrije wil 203,269,295,391,
406,502
vrijheid 145,153-154,156,
160,180,193,266,310,354,
432,447
vrijkoop 120,153,160,298,
301,335,338
vuil 424,472
vuur 77,96,120,146,190,
209,229,244-245,320,382,
393,396,402,416,419,443,
457,462,471-472,474,507,
510
vijand(ig) 187-188,191,
207,214,219,248,259,269,
300,321-322,326,328-329,
332-336,339-341,348-349,
354-355,357-358,362,364,
373,385-386,393-394,404,
428,431,435,438,441-443,
449,454-456,460,462,464-
465,478,482,488-489,506
vijftig 278
vijgeboom 385,388-390,397,
402-406,420,483
waarheid xxi,89,91,99,103,
109-110,119,122,124,146,

- 153,163,169,180-182,184-
 185,190-192,194,200-201,
 203,207-208,214,237,244,
 246-247,249,253,256-257,
 293,299,302,307-308,320,
 329-330,332,341-342,344,
 347-348,353,355,357-358,
 360-362,364,370,396-399,
 402,414,418,434-435,438-
 439,448,452,454,457-458,
 460,462-463,469,475,482,
 485,501,509-510
 wachter 395
 wagen 304,428
 wanbeheer 501
 wand 106,462,481
 wandelen xxi,368-369,458,
 460,463-464,489-490
 wangen 53,71
 wannen 176,414-415
 wapens 88,305,311,324,328-
 331,333,335-336,362,386,
 477-478,492,507
 warmte 472
 was 443,451
 water 111,196,278,283,289,
 292,311-313,315-316,326,
 332,338,350,360-361,391,
 404,412,426,430,432,436-
 437,439,447-449,482,492,
 513
 waterbad zie: bad
 waterzak 283,482
 wedergeboorte 166-167,273,
 275,278,296,312,325,426,
 437,513
 wederkomst 204,341,423
 weduwe xxxiii,115,125-127,
 131,136,482
 wees 127
 weg xxvii,124,156,162-164,
 185,221-223,226,239,251,
 323,325,330,337,339,341,
 350,354-355,363,369-370,
 374,405,412,414,435-436,
 452,454,462,478,484,489,
 499,506
 wenteltrap 237
 wereld xix,226,232,252,
 258,303,306,308-310,313-
 314,319,322,328,331-332,
 336-339,344,348,350,359,
 363-368,370,375-381,383-
 385,387-389,395,399-400,
 402,405,407,414-417,419,
 433,435,440,444,447-448,
 453-457,459,461-471,473,
 479-481,483-484,487,492,
 494,499,504-507,511-513
 werken, goede 53-54,56-57,
 72,89,108-109,113-114,
 116,131,134,184,189,195,
 217,239,273,277,301-302,
 306,318,330,333,340,343,
 347,352,356,359,365,367,
 372,374,383,388,391-392,
 396-397,403-404,408-409,
 411,414,416,418,420,444,
 449,451,453,455-456,464,
 471,474,492,500
 werktuig zie: orgaan
 Westen 201,459
 wet 269,273,283,287,290-
 291,299,307,311,313,315-
 319,323-326,332,337,342,
 344-347,350,353,358,360,
 364,367,370-371,373,381-
 383,385-386,389,393-394,
 401,404-405,407-408,411,
 413,416-417,422-423,425-
 427,429,431,439,444-445,
 449,453,462,467,469,471,
 475,481-482,484-486,508,
 510
 wilde dieren 421-424,433,
 435,442
 wind 82-83,102,163,198,
 223,415,445,477-478,492
 winstbejag 501
 winter 82,102,109,135,405,
 445,481
 wit 419,428,450,460,513
 woestheid 279-280,424
 woestijn 184,220-221,226,
 243,271,310-311,313-316,
 324-325,335,339,361,376,
 381,441,445,455,514
 wol 439
 wolf 421,423,438,442,449,
 502
 wolk 318,324,394-395,406,
 461,474-476,492,494,508
 wolkkolom 312-313,323
 wond 335,430,487
 wonderen 194,336,341,393
 wonen 303,350,511
 woning 250-251,259,294,
 315,350,354,361,381,387,

415,443
 woonstede Gods 183,198,
 206,259
 Woord zie: Logos
 worsteling 284,354
 wortel 392,398,406-408,
 424,482,485,511
 woud zie: bos
 wrangheid 411-412,502,511
 wijn 106,118-119,131,176,
 232,281,399,408,411,437,
 481
 wijngaard xxv,94,102,109-
 110,155,393-395,397,400-
 401,404,420,433-434,481,
 497,505
 wijnhuis 106-107,119,399
 wijnstok xxv,106,193,281,
 388,393-400,409-410,420,
 437,481,490,505,507,509
 wijsheid 272,279,282,284,
 286,290,313,327,330,340,
 356,358,361,363-364,384,
 390-391,394,397-399,404,
 406,411-412,414-415,420,
 422,436-437,440,443,445,
 450-454,456-458,464,466,
 469,471,475,485-486,497,
 509-510
 ijdel 321,345,434
 zaad 76,83,88-89,109,118,
 127,129-130,146,154,157,
 164,176,264-265,275,289,
 317,371,385-388,392,394,
 403,410,426,432,455,458,
 468,470
 zaaien zie: zaad
 Zabulus 189
 Zacharia 349
 Zacharias 264
 zachtmoedigheid 436-437,
 445,449,493,510
 zalving 56,225-226,240,
 242,261,337,415-418,420,
 513
 zand 125,197-198,383,468,
 474,501
 Zedekia 352
 zee 125,184,211,313-314,
 380-381,383,429-430,447-
 448,451,454,468-469,474,
 476-478,501

zeevaarder 469
 zegen(ing) 265-266,389,
 408,481,493,511
 Zelafead 173
 zending 322
 Zeno, stoïcijn 233
 Zeno v.Verona 266
 zes 289
 zetel 226,242,354,365,
 368,373
 zeven 147,228
 ziek(te) 65,69,105,111,
 417,440,442,450,452,460,
 465,490,500,502
 ziel xix,xxv-xxvii,xxxii,
 58-59,283-284,288-289,
 291-292,297,300,307,311,
 316,318,321,328,349-350,
 353-354,357,361-365,369,
 372,374,381,383,385-387,
 390-391,393-399,404,409,
 411,413-415,417-418,423,
 426,428-429,432-434,436-
 438,441,445,448,455,458-
 459,461-462,464,468-469,
 472,475,477,480,490-491,
 493-494,500,507,510,512-
 513
 Ziel (d.i.Christus) 22,69,
 490
 zien, God zie: visio Dei
 Zilpa 326
 zilt zie: zout
 zilver 75,100,103,190-191,
 209,217-218,228,334
 zoet(heid) 108,313,326,
 329,388,395,402,405-406,
 411,443,451,511,514
 zogen 142
 zomer 405-406
 zon 3,15,93,158,232,361,
 378,380,405,421,451,453,
 457,459-468,470-471,473,
 481,493,496-497,504,515
 zondaar 271,276,279,281-
 282,294,298,307,315,329,
 337,350-353,360,363,380-
 383,395,398,415,422,428,
 430,435,438,440,445,447,
 449-450,457,459,464,472,
 474,484,486,500-503,505
 zondag 48,68
 zonde 38,57,59,61,65-69,
 76,80-81,84-85,94,96-97,

- 103-104, 111, 120-123, 125,
 128, 132-133, 135, 141-142,
 145, 151-154, 156, 158, 160,
 162, 164-166, 169, 175-176,
 178, 183, 190-191, 196-197,
 200, 203-204, 214-217, 225,
 227, 229-231, 239-242, 245,
 253, 260-261, 267-269, 276-
 278, 289, 291-292, 296, 300,
 306-308, 314, 316-319, 326,
 328, 331-332, 334-335, 340-
 341, 345, 347-354, 362, 365,
 371, 378-381, 384, 386, 390,
 392, 394-395, 398, 401-402,
 408-410, 413, 415, 417-418,
 421-422, 424-427, 430-431,
 434, 436-438, 445, 447-450,
 455, 458-459, 461-462, 465,
 470, 472, 474, 477-479, 486-
 489, 493, 495, 498-500, 503,
 507, 511-513
 zondebok 271
 zondencatalogus 195
 zondeval 267-269, 273-274,
 349, 442, 499
 zondvloed 265, 276-278, 280-
 281, 512, 514
 zonnestraal 379, 460-462,
 466, 471
 zoon 5, 16, 23-25, 87, 90, 97,
 109-110, 112, 121, 123, 135-
 136, 141-143, 145-146, 148-
 149, 151-163, 166-167, 170-
 174, 180, 182, 185, 187-188,
 200, 203-204, 218, 230-231,
 240, 243, 265, 270, 274, 279,
 283, 305, 320, 324, 327, 341,
 345-346, 348, 350, 358, 375-
 376, 385, 395, 401, 406, 408,
 429, 437, 440, 456-458, 472,
 476, 481, 483, 485, 490, 494-
 497, 511, 513, 515
 zoon van Abraham 154, 157-
 158, 203-204, 265, 361
 zoon van Christus 157-158,
 162, 488, 507
 zoon van God 151-155, 157-
 162, 166, 172, 182, 185, 247,
 255, 354, 372, 380, 411, 427,
 429, 442, 450, 462-463, 486,
 496-497, 513-514
 zoon van Maria 23
 zoon van Peninna 16-17
 zoon v.d. dag 5, 463
 zoon v.d. genade 16-17,
 142, 253, 293
 zoon v.d. kerk 145-146,
 151, 161-162
 zoon v.d. Oriënt 5
 zoon v.d. toorn 151
 zout 87, 211, 326, 380, 447,
 455, 465, 479, 492, 502, 506,
 511
 Zoutdal 455
 Zoutzee 326
 zuil 75-76, 207-209, 213,
 219, 228, 232, 251, 253-254,
 256
 zuster 110, 116, 148, 164,
 168-172, 182, 485, 511
 zuur 388, 402
 zuurdeeg 92, 207, 308, 352,
 402
 zuurdesem zie: zuurdeeg
 zwaard 146, 192, 289, 300,
 320, 329, 336, 386, 502, 510
 zwakheid 409
 zwakken 120, 195, 205, 238,
 262, 330, 497, 501
 zwanger 60, 64, 109, 142-143,
 146, 150, 496
 zwart 103, 317, 419, 460-461
 zwijn 176, 213, 351, 430, 449
 zijnden, de 14-15, 29, 490

S U M M A R Y .

F.Ledegang, *Mysterium Ecclesiae*. Images of the Church and its members in Origen.

Introduction.

In his theologizing Origen starts from the principle, that the object of religious knowledge is a mystery. He who rises above the visible can acquire some knowledge of the mystery, but without revelation this knowledge is impossible to obtain. For the Scripture, which was inspired by the Holy Spirit, can only be understood by the Holy Spirit. One should attempt to proceed from the literal meaning towards a spiritual understanding. The relationship between the literal text and the mystery is one of analogy: the phrasing of the revelation is essentially allegorical and typological. In his exegesis of the Bible therefore, he takes the line, that in the words "un sens sous-entendu" is implied, which he has to wrest from it.

Connected with this mystery-character of the object of research is Origen's repeated use, in his theological, c.q. ecclesiological observations, of allegory, a mode of expression, which he considers legitimated by the Bible (Galatians 4). By means of metaphorical language he tries to get a grip on supernatural reality.

In order to get an insight into Origen's ideas on the church we choose as our line of approach the images of the church and the believers, which he finds in the Bible and the images that he himself uses for the church and the believers. For, if one starts with the believers, then the church is the body of the believers, "quasi omnium una persona". If one takes the church as a starting-point, then it can be said, that the things that happen in the church are repeated in the lives of the believers. Ecclesiology and anthropology are, therefore, closely linked.

Chapter 1.

Chapter one on Christ's Body begins therefore with an anthropological section, in which the relationship between Christ and the Christians is discussed. What does Origen mean by typifying the church as Christ's Body? Does the church represent Christ in this world? Or is Christ himself present in this world in the church? In other words: is it a question of representation or identification? Or do neither of the two concepts exactly cover his meaning?

With the help of a number of biblical and philosophical concepts we trace Origen's efforts to make that relationship between believers and the Lord clear.

We conclude, that in his thinking there is no question of identification, of a "Christus prolongatus" in the believers. Neither is it a question of a merely formal represen-

tation. We think, that in Origen's eyes it is more a question of the believer's conformity with Christ, which conformity is founded on Christ's life, His suffering, His death and His resurrection. It concerns a mysterious solidarity, which differs in principle from the Hellenistic thought of a moral "imitatio".

The second section of this chapter is devoted to the church as Christ's Body and to the members of this Body. The expression "Christ's Body" lays great emphasis on the unity with Christ, in particular with the risen Lord. Christ's resurrection contains the mystery of the resurrection of the church, which is gradually being realized. In this respect, the church also constantly finds itself between "already" and "not yet". There is a continuing realization of Christ's Body. In the empirical church only a part of the ideal is realized. It is a prelude to completion.

The unity of the church is fundamental. The church is the one Body of Christ. In this respect Origen sometimes emphasizes the objective aspect (the believers are bound to one another in unity, because Christ died on behalf of each of them), sometimes the subjective aspect (the believers are one in their belief and confession). At the Last Judgment the one Body shall rise, when the as yet missing members shall be restored in the perfect communion of the whole Body: the "apokatastasis" of Christ's Body, to which the re-admission ("apokatastasis") of those that were excommunicated is subservient.

Within the church there is however also diversity, just as one body has also different functions. The diversity of functions and offices is related, according to Origen, to the degree of affective alliance with the Lord. In the functioning of the Body Origen distinguishes a vertical and a horizontal dimension, which should go hand in hand. The vertical dimension always implicates the horizontal.

In the third section we investigate whether the theme of Christ as the Head of the church is connected with the image of the church as Christ's Body. The conclusion is, that it is a question of two representations, which, even if they are bound up with each other, retain their own independence.

Christ as the Head is not only He from whom spiritual knowledge takes its rise, but also He who receives honour, by His disciples adorning His head like a crown and moreover He who rules over the church and the entire cosmos.

Chapter 2.

After an introductory section on the distinction between man (male) and woman (female) in Origen, where Philo's influence is clearly perceptible, the theme of the Bride of Christ is discussed. It is applied both to the soul of the believer and to the church. In so doing Origen pays much attention to texts such as Eph.5,22-32; Psalm 45; Mat.22,1-14 and 15,1-13; 2 Cor.11,2 and to the Song of Songs.

In this theme the stress falls mainly on the personal alliance with Christ. At the same time it implies -more than the image of Christ's Body - a "Gegenüber": opposite the Bridegroom Christ there is the person of the bride.

Just as in the first chapter a continuing realization of Christ's Body was discussed, thus here a development in the connection between the Bridegroom and the bride is spoken of: there is a growing relationship, at the same time a process of purification, during which temptations from within and enticements from without are to be resisted.

Just as a girl can enfold into a bride, thus the church of the New Testament developed from that of the Old.

But Origen places the church within an even wider context than that of the Old and the New Testament, viz. within the context of pre-existence and eschaton. By so doing he wishes to bring out its eternal character, its transcendency. The issue is its election and predestination. The church as Christ's bride is an eschatological fact, which is a reality in God's plan.

Mankind can only be completed by its bond with Christ.

Unity is stressed again, too: there is only one bride of Christ. This unity is already present in all who follow God's commandments, but on the other hand it is to be realized by degrees.

Concerning the question whether Origen knows of a "conception aristocratique" (J.Chênevert) of the church, our conclusion is close to H.Riedlinger's: the sanctity of the church depends wholly on the dynamics of sanctification. Not all in the church possess perfection yet, nor does the church manifest itself as the bride in all. The church is, in keeping with its members, "speciosa" of "turpis".

Chapter 3.

Following up the image of Christ's bride a number of other images in the relational domain are discussed under the heading of Familia Christi: the church as a mother and the believers as sons of God or sons of the church. Within the framework of the familia Christi daughters are also occasionally mentioned.

Attention is also paid to the relation child - adult and that of brothers and sisters.

In the final section the relation to slaves, friends and disciples is discussed.

It appears, that, although the denominations that are discussed in this chapter show all sorts of different nuances, they often do not refer to essential differences. Neither are they always consistently sustained. Mother, son and daughter, brother and sister, slave, friend or disciple, all have in spite of these nuances the same "story" with Jesus and they possess "the common character" (P.S.Minear) of faith.

Chapter 4.

In the fourth chapter images are assembled, which are connected with the church as a house and a sanctuary. In speaking of the church as a house, it is especially a question of the church as a structure, of the edification of the church. It is the result of the cooperation between the Father, Son and Holy Spirit and the believers. With the belief in the Blessed Trinity the church stands or falls.

It is God, who from eternity has had the church in mind. Christ carries out God's plan, but He is also the foundation, the cornerstone and the rock, which gives solidity to the church. Through the Holy Spirit people are going to participate in the good things of God's house.

The believers are the building-stones of the church. Some have a special function in it, with the degree of perfection deciding what place someone shall occupy in the church. This order does not fall together with that of the ecclesiastical hierarchy.

The image of the house also indicates the solid and unshakeable character of the church. It has its firmness in Christ and thus it is "a pillar and a ground of truth" (1 Tim. 3,15).

The church is described by Origen as a building under construction: the building process has not yet been finished. The provisional character of the church is expressed in particular by means of the image of the tent. This provisional aspect of the church implies a struggle, just as every foreigner evokes resistance and is vulnerable.

The church as a temple is the place where God dwells and where He is honoured.

God's dwelling there gives the building its holiness (1 Cor. 3,16-17). But on the other hand it has to be holy, for God to dwell in it. Hence the exhortation to sanctification in order thus to become a sanctuary for God.

But the temple is not only the place where God dwells, it is also the place where He is honoured. Thus Origen comes to speak about the priestly church, reserving the priesthood not exclusively for Ministers. The priest is the perfect believer, the charismatic one. Ideally there is only a difference in degree of perfection between clergy and laity: people are elected to the office by virtue of a high degree of perfection. The reality, however, is different, as Origen is sorry to note.

The priestly church practices "a liturgy of life" (R.J. Daly). The priestly task of the believers consists of preaching, atonement, power of the keys, charity and offering sacrifices of thanksgiving to God.

Chapter 5.

The fifth chapter is devoted to the church as People of God.

One of the ontological presuppositions of Origen's is, that there is a resemblance between protology and eschatology, between "Urzeit" and "Endzeit". He applies it among other things to the return to original unity, in which he is sure to have been influenced by Hellenistic philosophy. But the "Endzeit" does not only imply a return to the "Urzeit". It also implies that it will be superior to it. Subsequently, we should view Origen's speaking about the Old-Testamentary and the New-Testamentary people of God against this background. On the one hand there is continuity and a certain identity. This is for example indicated by the fact that both are named Israel. The spiritual sons of the Old-Testamentary believers form a oneness with the latter: the promise is made to them. It is about the one flock of believers out of the Old and the New Testament. But on the other hand the new people has a surplus value. The younger takes precedence over the elder, the church over the people of Israel, as was depicted in the histories of Isaac and Ishmael, Jakob and Esau, Ephraim and Manasseh. The younger people is the true Israel. Its surplus value is founded on Jesus Christ's appearance and on the belief in Him. On account of this the new Israel is no longer linked to the (Jewish) race either but embraces those out of all nations that believe in Christ. And thus the original unity of mankind is restored in Christ.

It is already in the Old Testament that motives from the "Urzeit" and from Israel's history are used once again within an eschatological framework. Origen does likewise. He speaks of a new paradise entered by means of Christ and via baptism, of a new Exodus out of the Egypt of this world, of a new journey through the desert with all accompanying temptations and struggle and of a new entry into the Promised Land under the leadership of Joshua/Jesus, of a new Jerusalem, and of a new kingship of David in his great Son, Jesus Christ.

The church is an anticipation of the eschatological Paradise, of the Promised Land, of heavenly Jerusalem and the Kingdom of God, which is due to come. Here the strain of "already" and "not yet" is present.

The church however, not being an abstract quantity but consisting of people, is viewed by Origen in many different biblical personages: Eve, Shem and Japheth, Isaac and Jakob, Rebekkah and Rachel, Othniel, Jael, Elkanah, Ruth, the Ethiopian wife of Moses, Rahab, the queen of Sheba, Ebed-Melech, Martha and Mary.

In a first section of this chapter we examine how Origen sees types of the church in figures from the history of the world and Israel in its earliest stages.

A second section concentrates on the Exodus-story up to and including the conquest of the Promised land.

Section three is about Israel, Judah, Jerusalem and about other places that play a part in his ecclesiology.

Section four contains the imagery concerning such words as city, wall, gate, etc. Attention is also paid to "political" ideas.

Finally, in the fifth section, we go into David and his kingship.

Chapter 6.

The apostle Paul already remarked, that the invisible things of God "from the creation of the world are clearly seen, being understood by the things that are made" (Rom.1, 20). According to Origen it means that in all the visible things a lesson regarding the invisible and heavenly matters lies hidden.

Moreover Origen views man as a microcosm: man is integrated in the entire cosmos to such an extent, that a kind of parallellism is found between macrocosm and microcosm, It is against this background that Origen also uses images derived from nature for the church and for the believers. Under the heading The earth and its Fulness these images are discussed in chapter 6.

In the first paragraph we pay attention to the concepts of "cosmos", "oecumenism" and "earth".

Just as the cosmos is built up out of four elements, thus the four Gospels, the Scriptures, are elementary for the church. They preach the world's atonement by Jesus Christ. The number four here underlines its universal character.

Just as Christ is the "cosmos" ("world"/"ornament") of the church, thus the church is the "cosmos" of the world, the complete fulfilment of which shall not be realized, however, until the end of the world. With regard to the church it means, that it is the mediating authority of salvation in Christ and that it is the firstfruit of the world's atonement.

The church is the "oecumene", that is to say "the inhabited world", inhabited by the Trinity. From it it derives its firmness.

Just as heaven is related to earth, in the same proportion Christ is related to the church: it is the distance between the heavenly and the earthly. However, earth is to become heaven, with Christ being the "identification"-model. But it is He too, who himself unites heaven and earth.

Section two goes into the theme of "l'agriculture de l'âme" and of "l'agriculture de l'Église". The former theme betrays Philo's influence. The latter goes back via Paul and the Gospels to the Old-Testamentary thought of God's people being God's planting. Developing these themes Origen stresses, like Paul, God's initiative: man is a mere co-operator.

After the first planting, Israel, went wrong, the church is a world-wide new planting. The ground for this planting is Christ. He already surrendered on behalf of the church out of the Gentiles, when they were still cultivating their land with

harmful instructions. But now that is past: they now practice the belief and the conduct of the church.

God's field is planted with a variety of plants according to the gifts of grace, which each of us were given. Whoever goes outside the light-circle of grace will not bear fruit and will be cut down like a fruitless fig-tree.

Section three is about the images derived from the world of plants and applied by Origen in an individual as well as a collective manner. Thus the believer is likened to a vineyard or a vine, a fig-tree, an olive-tree, (the top of) a cedar, an apple-tree, an "amora", a walnut-tree or a lily, to corn (as against chaff), to the scent of anointing oil or to a linen girdle. The church is compared to a vine or a vineyard, a fig-tree, a cedar or a lily, the mount of olives, a forest, a threshing-floor, or also to a linen girdle.

Within the church there is a great variety, just as there are differences between trees or scents. The church contains corn and chaff.

The central motif in this botanic imagery is fruit-bearing. The fruits of faith are revealed in doctrine and life. Here it is not the natural disposition, which is of a decisive significance, as the Gnostics maintain, but personal choice.

The church itself is fruit of the death and resurrection of Christ. Only in alliance with Him are fruits to be expected through the Holy Spirit. Prophets and apostles have a sustaining function, just as a vine is supported by a cedar.

The image of pruning is used in various ways. Fruitless branches are cut away now or at the Last Judgment. And branches that do bear fruit are also pruned, for instance in times of persecution, in order to bear fruit more profusely. In case of offences, too, a knife is used by means of discipline in order to correct them.

Whoever does not bear fruit, will be rejected. On account of Israel's fruitlessness salvation thus fell to the Gentiles. Origen refers to Paul's image of the wild olive-tree, grafted onto the good one (Rom.11,11-24). But he, too, thinks, that Israel was not "radically" eliminated. The Jews can be grafted once more, if they are converted, with the Gentile Christians being cut away again, if they do not persevere in their faith.

In section four attention is paid to the images derived from the animal world. Some images show a negative typification of people, other are used in a positive sense.

In the story of the entry into Jerusalem the jenny-ass is identified with the church out of the Jews and the young ass with that out of the Gentiles. Similarly, the people of Israel is likened by Origen to the ox and the church to the ass of Is.1,3. In the white horse of Rev.19,11-14 he also sees the church. But the church is also a lion, fearless and feeding on Christ's blood. The church is comparable to a turtle-dove, it being monogamous and the church being allied to Christ only, and to a perfect dove. The church is Christ's

flock: it follows Him and obeys Him. It forms a unity of believers out of Jews and Gentiles. But within the flock there is also diversity. Within the flock a sheep is safe, but the sheep that breaks away from it will be in danger. A sick sheep should be banished in the interest of the flock and in its own interest, until it is cured. And the work of the Good Shepherd is to be continued within the church by the pastor.

The fishing-net of Mat.13,47-50 is also an image for the church. It contains good and bad fish saved from the sea by means of the Word. The separation does not take place until the Last Judgment.

Section five is about the theme of the mountain. It is a symbol of spiritual elevation. Climbing the mountain indicates spiritual progress. The further somebody advances, the more liberally the revelation of Christ will be imparted to him. In this connection Origen also speaks of "the mountains of the Scriptures" and "the mountain of the Word of the Gospel". The church being founded on the Scriptures, it can be said to lie "on the tops of the mountains", indeed is a mountain in itself. In the valley, on the contrary, the sown word of God runs the risk of being rooted out again by enemy powers.

The sixth section is devoted to the symbolism of light. It starts to flourish in Clement of Alexandria's work and in Origen's it occupies such a large place, that he is sometimes said to have a "theology of light".

In Origen's work God and Christ are light: God in His transcendency and Christ in His revealing function. The Son is the light that shines in the dark. In other words He joins battle against the dark. The battle takes place in history and in the soul, on the terrain of thought as well as of action.

Mal.4,2 mentions the Sun of righteousness. Christ is identified with it. Like the sun He shines upon the whole world. The Gospel has a universal meaning, whereas the Old-Testamentary revelation was limited to Israel, just as a lamp sheds only a limited amount of light.

Those that are lit by Christ become lights themselves. Some, like the apostles and the perfect, become lights to the extent, that they themselves also become sources of light for others. True, their lights are derived and weaker than Christ's, but because of this they may even be a blessing to those that cannot stand Christ's direct light. Christ is the light for the church and the church is the light for the world. If it is not, then darkness will fall over the whole world. That is why its responsibility is great. Yet the light shall finally triumph.

On account of this derivative character of the light of the Christians they can be likened to the moon and the stars, which derive their light from the sun. The ultimate fulfilment of the moon, the church, is that light becomes invisible. Then the sun is the only light shining, with the righteous shining as one sun.

Like the stars the Christians' brilliance differs according to the level of their participation in the Holy Spirit.

The Evil one and the heretics shed a false light, as they do not derive their light from Christ. They are often misleading lights.

Just as the moon shines, thus a lamp is lit at night, in these sinful times. The prophets were lamps, shedding their light before the Sun of righteousness rose and their range was limited: they only shone on Israel's behalf. The believers, too, are lamps that do not shine by themselves, but have to be lit by the Logos.

In order to keep the lamps burning, they have to be fed by the oil of good works. In order to shine more brilliantly they are placed on pedestals. The churches are such pedestal lamps.

In a seventh section we dwell on the symbolism of clouds. A cloud is a sign of God's presence or that of the Holy Spirit. Clouds, being the bringers of rain, also evoke in him the image of messengers of salvation. In the first place he thinks here of Moses and the prophets. The apostles, ministering the evangelical and heavenly Word, are also called clouds. But since God appointed apostles and prophets (Eph.4, 11), the New-Testamentary prophets should also be considered to be clouds. He who is caught up in the clouds to meet Christ (1 Thess.4,17) will rise above the clouds of the Law and the Gospel and goes to meet Him in a spiritual understanding of the Scriptures.

God can, for that matter, make all the saints clouds, as far as "the ends of the earth", that is to say, including those that allot themselves the lowest places in this life.

A community of such clouds may be creative, just as the friction of clouds produces lightning.

Section eight discusses the image of the sea. Here the exegesis of the story of the tempest on the sea (Mat.8,23-27 c.p.) and of Jesus walking on the sea (Mat.14,22-23 c.p.) occupies an important place. The ship on which Jesus forced the disciples to embark, is the struggle against temptations and against crises. Here Origen has in mind, as he informs us expressis verbis, the ship of temptations. So he does not relate it to the ship of the church.

The image that, in Eph.4,14, Paul derives from the sea ("tossed to and fro and carried about with every wind of doctrine") is also repeatedly used by Origen. He, too, relates it to people misled by erratic teachers. Via the double meaning of "pneuma", wind and spirit, he also connects it with the struggle against evil spirits. Only through "a spiritual charisma to strengthen faith", he says, can a person arm himself against these evil spirits.

In a final, eighth section we briefly dwell on the image of the salt. "Ye are the salt of the earth" Jesus says in Mat. 5,13. According to Origen it means, that the believers through

Summary.

their faith are the cause of the world being saved. For the strength of the salt is faith. As Paul in Col.4,6 mentions "salt" and "grace" in one breath, it can also be said, that the believers have Christ's gifts of grace in themselves (cf. Mk.9,50).

Conclusion.

In the conclusion we make an attempt to sketch Origen's ecclesiology on the ground of this study about his images of the church and its members. Among other things we go into the question of the pre-existent church and of the Old-Testamentary church, into the relation between ecclesiology and christology and into the importance of the work of the Holy Spirit with regard to the church. Attention is paid also to Origen's view of the official priesthood and of the general priesthood of all believers. The holiness and the unholiness of the church are discussed, as well as discipline and atonement. In addition to this both the apostolic character of the church and Origen's thought on the edification of the church are discussed. A last section is devoted to the fulfilment of the church in the eschaton.

C U R R I C U L U M V I T A E .

Geboren te Amsterdam op 27 december 1937.

- 1956 Eindexamen Gymnasium A en aanvang theologische studie en studie klassieke letteren aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.
- 1961-1963 Leraar klassieke talen aan het Gereformeerd Gymnasium te Amsterdam.
- 1961-1968 Assistent aan de Theol.Faculteit van de Vrije Universiteit voor het Nieuwe Testament.
- 1962 Candidaatsexamen klassieke letteren.
- 1963-1965 Leraar klassieke talen aan het Christelijk Lyceum in 't Gooi te Hilversum.
- 1965 Candidaatsexamen theologie.
- 1968-1973 Predikant bij de Gereformeerde Kerk te Schoonrewoerd.
- 1972 Doctoraal examen theologie (dogmageschiedenis).
- 1973-1979 Predikant bij de Gereformeerde Kerk te Maarssen.
- 1979-1983 Wetenschappelijk ambtenaar aan de Theol.Faculteit van de Katholieke Universiteit te Nijmegen bij de vakgroep Kerkgeschiedenis en Patristiek
- 1984- Predikant bij de Gereformeerde Kerk te Heerenveen-zuid.

